

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

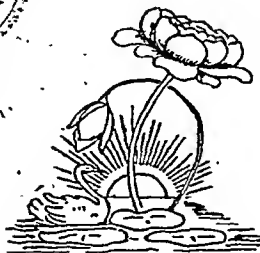
સંપાદકશ્રી

ભુવનરામ દવે
ગોપાલદાસ પટેલ
નગીનદાસ પારેખ

મણિભાઈ દેસાઈ
મગનભાઈ દેસાઈ (વંશી)
શુવણ્ણ દેસાઈ (અનરથાપક)

૩૭૮૦
શિક્ષણ

૦૩૬
શિક્ષણ

૧૫૬ ૬

૨૫૬ ૧

જાન્યુઆરી

નવલખન, અમદાવાદ

૧૯૪૭

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

મન્યુઆરી, ૧૯૮૭

વર્ષ ૬

અંક ૧

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
જીવન અને લગ્નનું ધ્યેય	મગનશાઈ દેસાઈ	૧
"તેને જ જાણે નિત એક જાણે"	કિશોરલાલ ધનં મસરવાળા	૪
જ્વાળા	કાકાસાહેબ કાલેલકર	૫
હિંદી ફિલ્મીનો આત્મા	ગોળ	૬
પાયાની કેળવણી વિષે કેટલાક ભ્રમે	દિલખુરા જાન દીવાનજી	૧૦
નમિયાનો રજતોત્સવ	પ્રભુદાસ જનલાલ ગાંધી	૧૧
ખાજકોની ખાખા	પોપટલાલ પંચાલ	૧૪
ગોળનવેળા	પ્રમીલા ઉપરાસલ કલાઈ	૧૫
અવિચારમય જીવન	અરુણચંદ્ર પટેલ	૧૬
કાપડની ગોંધવારી અને મિથો	વિક્રમદાસ કોઠારી	૧૮
માસિક વિવેચન		
નમિયા મિલિયા ઇસ્લામિયા	ગોળ	૨૦
હિંદુસ્તાની અને અંગ્રેજી	"	૨૧
હજી લાયક થવાનું છે	"	૨૨
ગુજરાત વર્તમાનપત્રોના સોસાયટી અને પ્રોફેસી	"	૨૩
શિક્ષકોની પ્રતિષ્ઠા અને ટ્યુશન	"	૨૪
શિક્ષકોના પગાર અને પ્રતિષ્ઠા	"	૨૪
કેળવણી અને લોકસાહી	"	૨૪ ક
લાહોરમાં વિદ્યાર્થી માટે દારૂખંધી	"	૨૪ ક
સાચા રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારની કસોટી	"	૨૪ ખ
આભાર	"	૨૪ ખ
પત્રલેખન	કિંમત ધનં મનં	૨૪ ખ
નવું વાચન		
વીર વસનદાસ	ચૂં	૨૪ ગ
પરિચિત પદ્મગ્રંથ	ચૂં	૨૪ ગ
સાહ્યાર સ્વીકાર		૨૪ ગ

મૂલ્યના

આ માસિક દર મહિનાની છેલ્લી તારીખે બહાર પડશે.

એક આઠવાણિયામાં અંક ન મળે તો માહકે પોતાનો માહકનંબર લખી ખબર આપવાથી તે અંક મોકલી આપવામાં આવશે. એ પહેલાં, ટપાલ ખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે:

સરનામાનો ફેરફાર અમાને તુરંત જણાવવા કે નથી નવો અંક નવા સરનામે મોકલી ચાકાય.

માહકોએ પત્રલેખન કરતી વખતે પોતાનો માહકનંબર અવશ્ય જણાવવા વિનંતી છે.

માહકો પોતાનું લવાજમ નવજીવન કાર્યાલયની સાખાઓમાં મુજબ (૧૩૦, મિન્સોસ સ્ટ્રીટ); મુરત (કલુપીઠ ખાતે); રાજકોટ (સરલાખાલશાળા રોડ); પુના (૨૨૬, સદાશિવ પેઠ); દિલ્લી (કુચ મહાળની, આંદની ચોક); લાહોર (સેયલ પાક, મેડિલયટ રોડ) ખરી રાકશે.

લવાજમના દર દેશમાં રૂ. ૪; પરદેશમાં રૂ. ૬ અથવા સિ. દસ; પ્રેસ નક્કલ આઠ આના બ્યવસ્થાપક,

શિક્ષણ અને સાહિત્ય, નવજીવન કાર્યાલય, પો. બોક્સ ૧૦૫, અમદાવાદ

અમારાં નવાં પ્રકાશનો

હિન્દુ સ્વારજ્ય : (મરાઠી) લે. ગાંધીજી; અનુવાદક : પાંડુરંગ ગણેશ દેસાઈ; કિંમત બાર આના; ટપાલખર્ચ બે આના.

‘નીતિનાશને માગે’ : (પુનર્મુદ્રણ) લે. ગાંધીજી; કિંમત છ આના; ટપાલખર્ચ દોઢ આના.

કેળવણીના પાયા : (પુનર્મુદ્રણ) લે. કિશોરલાલ ધનં મસરવાળા; કિંમત દોઢ રૂપિયા; ટપાલખર્ચ છ આના.

Economics of Khaddar: (Second Revised Edition) By Richard B. Gregg: Price Rs. Two; Postage Annas Six.

નવજીવન કાર્યાલય
ગો. ૧૦૫, અમદાવાદ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ પંચમ

ઈ. સ. ૧૯૪૬

વાર્ષિક અનુક્રમણિકા

૧. લેખસૂચિ

અખિલ ભારતીય રાષ્ટ્રીય ભંધારણ સભા	મગનભાઈ દેસાઈ ૧૫૬	છાપાનો હક અને ન્યાયદારી	સરદાર વલ્લભભાઈ મેનર એટલી ૨૪૧
અખિલ હિંદુસ્તાન સંમેલન	ખાંડુરંગ દેસાઈ ૩૫	જીવનભાઈ ખાસ ફરજ —	
અનેકપત્ની-નિષેધક કાયદો	મગનભાઈ દેસાઈ ૨૭૫	હિંદુસ્તાની શીખો	મોરારજી દેસાઈ ૨૫૦
અશ્વર્ણનાં ફળ	મગનભાઈ દેસાઈ ૧૪૪	હક્કિયુ ભારત હિંદુસ્તાની	
માન જીવે મુક્તિ ક્યા	૨૭૬	પ્રચાર સભા	પં. સુંદરલાલ ૩૪
આદર્શ ગામ	નરહરિ દારકાદાસ પરીખ	દાદા વસંતરાવ	મગનભાઈ દેસાઈ ૨૦૨
	(૧) ૨૬, (૨) ૧૦૮	દાર કેમ ન પીવે ?	દેવ વાળ (૭) ૧૦૬, (૮) ૧૩૧
આપણા દેશના સજગતા પ્રશ્નો પરીક્ષિતલાલ મનુદાસ ૨૮૩		દીક્ષિત સેવાશ્રવન —	
આર્થિક નિકાસની એક દૃષ્ટિ	વિઠ્ઠલદાસ કોઠારી ૨૫૪	નામ ૦ શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રિયાર	મ૦ ૧૦૦
ધરતીમાં વિંદ્ય કોમવાદ	અબ્દુલ મજીદ ખાન ૨૭૭	ધ્યાનમાનો ઓખવર્ગ	રત્નજીવી લાખાણી ૪૨
ઉનાળાની જાન્યેની ઉપયોગ પરીક્ષિતલાલ મનુદાસ ૧૧૨		નવીન અર્થવ્યવસ્થા	વિઠ્ઠલદાસ કોઠારી ૬૧, ૮૨, ૧૦૧, ૧૩૭, ૧૫૫, ૧૮૨
ઊડનાં ફૂલ અને રથાવર પતંગિયાં કાદા કાચેલકર ૨૭૩		નવો નકશો ગોઠવાય છે	મગનભાઈ દેસાઈ ૧૨૧
એલન ઓક્ટેવિયન જીમ	રામચંદ્ર સોમજી ૧૭	નાહકની બીક	મગનભાઈ દેસાઈ ૨૮૧
એડિસન-પદ્ધતિ વિંદ્ય ગ્રામસેવા		પરોડના શહેરની સેવા	જીવતરામ દવે ૫૩
પદ્ધતિ	જીવતરામ દવે ૭૭	‘પર’ને કેમ ‘ચેખવો’ ?	કિં ૫૦ મશરૂવાળા ૨૪૫
કામ કરી રીતે કરવું ?	પરીક્ષિતલાલ મનુદાસ ૧૨૮	પરિમની સંસ્કૃતિના	
કાવ્યનો આત્મા પણ		સજગતા પ્રશ્નો	ચૂનીલાલ મડિયા ૩૬
કેન્દ્રીય વિંદ્ય વિદ્યેન્દ્રીય	મગનભાઈ દેસાઈ ૨૫૧	પર્વના મહિમા	રવિશંકર વ્યાસ ૬
કેળવણીનો આપણો આદર્શ શ્રી સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન ૪૬		પસંદગી વ્યવસ્થા	
ખાતમુદત	રત્નદરશિમ ૩	કૃષિક મતની પદ્ધતિ	મગનભાઈ દેસાઈ ૧૬૯
ખેતીની મુદારણ	વેંકટેશ્વરભાઈ મહેતા ૧૬	પૂરક કેળવણી —	
ખેતી ભાવિકતા	કિશોરલાલ ધન મશરૂવાળા ૧૨૬	કેટલીક સૂચનાઓ	વિઠ્ઠલદાસ કોઠારી ૬૪
ખાંધીજનો કોથ — એક પ્રસંગ	નારુરાંકર ભટ્ટ ૧૩૬	પ્રાથમિક શિક્ષકોને માટે	મ૦ ૨૩૪
“જીવરાત વિશ્વવિદ્યાલયની યોજના”	મગનભાઈ દેવ ૨૦૭	પ્રાથમિક શિક્ષણ અને સરકાર	મ૦ ૧૨૬
જીવરાત હિંદુસ્તાની પ્રચાર સમિતિ	૬૦	પ્રાથમિક શિક્ષણ વિષે શ્રી કાકાસાહેબ	૧૨૪
જીવદેવનું એક પ્રવચન	અવેરી પત્રાલાલ (અનુ.) ૧૧૦	ફ્રી-વધારો અને પાસના ટકા	મ૦ ૧૦૭
જીવરાત વિદ્યાપીઠ	૪૩	બ્રિટિશ રાજ્યનાં ‘અલકેરાં અંજ’	મગનભાઈ દેસાઈ ૨૭૮
જીવરાત વિદ્યાપીઠ મંચાલય	૨૨૮	ભગવદ્ગીતા કપર એક પ્રવચન	સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન
ગ્રામસેવાની તાલીમ	મ૦ ૨૫૨	(૧) ૧૫૧, (૨) ૧૭૬, (૩) ૧૬૬, (૪) ૨૩૧	
ગ્રામવર્ગ યોજનાને માટે	૫૮	ભણસાળીભાઈની રાંદેરની મુલાકાત	નારુરાંકર ભટ્ટ ૨૦૧
ગ્રાંજાનો ઓખવર્ગ	જીવતરાઈ મહેતા ૪૦	ભાલ પ્રદેશ અને હરિજનો પરીક્ષિતલાલ મનુદાસ ૬૨	
ગ્રાંજાનો સાંતિ	દેશજી પરમાર ૨૪૬	મતેશ્વરે વિજયતેતમામ	‘એક મતસત્ર’ ૧૫૨

મહારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીની યોજના વિફલદાસ કોઠારી ૩૦
માનવ અર્થશાસ્ત્ર — એક સંવાદ ૭૦ સીંઠ કુમારખા ૧
મેટ્રિકના અભ્યાસક્રમ

માટે એક સૂચના વિફલદાસ કોઠારી ૧૦૨
મેટ્રિકના અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર મગનભાઈ દેસાઈ ૮૬
મેટ્રિકની શીઘ્રશિક્ષણ જુગતરામ દવે ૭
યુનિવર્સિટીનું માધ્યમ મગનભાઈ દેસાઈ ૧૩૦
સ્વનાત્મક કાર્યના યુગને આરંભ મં ૧૩૪
સ્વનાત્મક કાર્યક્રમ વચર

છટકા નથી આચાર્ય કૃપાલાની ૩૩
રાજકારણને પરિભાષા-કોશ મં ૧૯૮, ૨૩૫
રાનીપરબ કન્યા કેળવણી —

એક પ્રયોગ ડાહ્યાભાઈ નાયક ૧૦૫
રાષ્ટ્રપતિ આંઠ કૃપાલાનીજી રામચંદ્ર ચોરાણુ ૨૪૬
રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર વિષે બે સવાલો મં ૮૭
લોકભાષા કેળવણી મં ૨૨૭
વસ્ત્રાદિ, તેની ચોરી ને ચોરિયાત બંસીલાલ ગાંધી ૧૩૮
વર્ણોત્તર વિવાદ કાકાસાહેબ કાલેલકર ૨૨૧
વલ્લભ વિદ્યાલય — યાત્રાસહુ મં ૯૦
વસ્ત્રવાવલખનની એક યોજના વિફલદાસ કોઠારી ૧૩૨
વાહા-ખોશી કિશોરલાલ ધં મરાઠવાળા ૨૧૬
વિફલ કન્યા વિદ્યાલય — નરિયાદ મં ૫૬
વિદ્યાર્થીઓ અને ખાદી મગનભાઈ દેસાઈ ૧૭
વિદ્યાર્થીઓના સ્નાતકોને ૭૩

વિશ્વકેન્દ્ર ધનુ ઠાકુભાઈ સુધાર ૨૦૩
'વિશ્વવિદ્યાલય' કે 'વિદ્યાપીઠ'? મગનભાઈ દેસાઈ ૨૨૪
વેડલી આશ્રમમાં સહવાસ જુગતરામ દવે
(૧) ૧૫૪, (૨) ૧૭૭, (૩) ૨૦૦, (૪) ૨૨૬
વેરાળ અને કળારચિત્રતા ૬૦ ખાંઠ કાલેલકર ૫૭
શાળાઓમાં ઉદ્યોગ દાખલ કરી મગનભાઈ દેસાઈ ૨૫
શાળામાં ઉદ્યોગનું શિક્ષણ —

એક પ્રયોગ વિફલદાસ કોઠારી ૭૯
શિક્ષણમાં પહેલા-પછી મગનભાઈ દેસાઈ ૧૫૮
શોખણીમાં સરકારની પગારનીતિ મગનભાઈ દેસાઈ ૫૨
શ્રમજીવીઓની કેળવણી દિલજીરા બંઠીવાનજી ૨૭

સત્તરમી અને અઠારમી સદીનો

હિંદોનો વેપારકેન્દ્રોગ વિફલદાસ કોઠારી ૧૧
સત્યાગ્રહી રાહીદે રાજગચ્છી વનુભાઈ શાહ ૧૭૪
સત્યાગ્રહનું અવિનાશી વત્ત કિં ૬૦ મરાઠવાળા
(૧) ૧૪૫, (૨) ૧૭૨
સત્યાગ્રહનું ભવિષ્ય — ૩ કિં ૬૦ મરાઠવાળા ૧૬૩
સમવાયતંત્ર અને સમૂહતંત્ર મણિભાઈ દેસાઈ ૮૫
સમાજવિદ્યાઓની પરિભાષા મગનભાઈ દેસાઈ ૮૪
સરકાર અને હિંદુસ્તાની મગનભાઈ દેસાઈ ૨૮૨
સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળના હેતુઓ અને સિદ્ધાંતો મં ૨૭
સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળનાં સભાસદ અને ખાતાં મં ૧૭
સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળની મુખ્યસમિતિ મં ૧૧૨
સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળની

સલામતી સમિતિ મગનભાઈ દેસાઈ ૧૬૦
સં. રા. મંડળની સલામતી
સમિતિનું કામ મગનભાઈ દેસાઈ ૨૦૬
સિંહ અને અવળો પ્રક્ર ઠાકુભાઈ સુધાર ૮૬
સો-કેળવણીમાં કાનિ દાદા ધર્મશિકારી ૨૬૫
સ્વભાષા અને રાષ્ટ્રભાષા મગનભાઈ દેસાઈ ૨૫૬
સ્વં ડાહ્યાભાઈ મહેતા કલમચંદ શાહ ૨૦૫
સ્વ. વસંતરાવ હેગિષ્ટ અનુભુચંદ્ર પંડ્યા ૨૭૭
સ્વં શ્રી બુલાભાઈ જીવજીત દેસાઈ મગનભાઈ દેસાઈ ૬૭
સ્વં શ્રી ચંકરલાલ ત્રિવેદી પરીક્ષિતલાલ મજુમદાર ૧૦૩
સ્વાધ્યાય મગનભાઈ દેસાઈ ૧૫, ૧૬, ૧૧૧, ૧૩૬,
૧૬૦, ૨૦૮

સ્વાવલંબન જુગતરામ દવે ૨૩૨
હરિજનોને સ્વેચ્છા અપનાવી લેા ૫૦ મં ૩૬
હજયતિ-મુક્તિ નરહરિ ધરીજી ૨૨૨
હંસનું સૌંદર્ય ઠાકુભાઈ સુધાર ૧૮૧
'હિંદ' ઠાકી હવે જા હું ચાલ્યો ' નવો નરસિંહો ' ૧૨૩
હિંદની સંજ્ઞાની મગનભાઈ દેસાઈ ૮૩
હિંદસ્તાનન્ય અને
યુનુસ્લાન સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન ૨૮૪
હિંદુસ્તાનનું શિક્ષણ છવંત બનાવી ૨૪૨
હિંદુસ્તાની શિક્ષણની
સરકારી નીતિ મગનભાઈ દેસાઈ ૨૧૯

૨. નવું વાચન — યુસ્તકસૂચ્ય

[જે પૃષ્ઠની સભે 'બ' લખ્યા હોય તે પૃષ્ઠની સભેનું પૂર્વ જોઈ]

અચ્છી હિન્દી મં ૨૧૨ કલાપીનો કેસરવ ચૂં ૧૪૧
અમારો યુગ્મ દેશ સાંઠ ગાંધી ૯૪ કલ્યાણુખાનો પાં ૨૧
આધુનિક ભારત મં ૯૬/મ કેરીની ચોસમ ('આમ સાહિત્ય ઍણી'માં) ચાં ૧૯૩
આળો હેયાં ચૂં ૨૮૮/મ કલા એટલે શું? મં ૪૮
ઇતિહાસની કેરી વિચેયક ૧૮૫ કેળવણીની પદ્ધતી મં ૨૬૪/મ
ઇન્ડિયા રિપર્ટિંગ મં ૪૮/મ આંધીજની યુદ્ધોપચારા મં ૪૮/મ
જ્ઞા રાષ્ટ્રી દેલ્હ પાં ૧૪૧ ગીતાહૃદય પાં ૧૧૬

ગીતિકા	૧૦ ૬૫	મોલાના અણુત કલાગ આગદ	૫૦ ૨૪૦
ગુજરાતીઓ લખેલા ફારસી ગ્રંથો	ચૂં ૧૪૧	યુવાનોને	૫૦ ૧૮૫
ધર, શાળા ને શેરી	વિં ૯૪	રસયોગી	૫૦ ૪૮/૫
ચૂડાલાનું આખ્યાન	ગો ૧૮૪	રાજકંઠ	૫૦ ૧૪૦
જામખાલા	૧૦ ૬૫	રુખાધર ને બીન' કાંગે	૧૦ ૬૬
હાંસીની શાળી	૫૦ ૭૨/૫	લડત આવે તો ?	૫૦ ૧૪૦
દૂંડું ને ટચ	સો ૧૪૧	લેટર ફેડ	૫૦ ૬૬
તથાપન	ચૂં ૨૧૦	વીરાંગના વિદુલા	ગો ૧૯
કંઠવીપક	૫૦ ૨૪૦	ગોસ્વામી ગંગા	ચૂં ૨૮૮/૫
હીનબંધુ	વિં ૧૮૬	ચુકતારક	૫૦ ૧૧૮
દુનિયાને દશ'ને	ચાં ૫૦/૧ ૧૮૬	શુભાશરી	૫૦ ૧૮૫
દેવ અને દાનવ	ગો ૧૮૪	સોયનાં તેજ	ચૂં ૧૨૦/૫
ધરમપદ—ધર્મનાં પદો	વિવેચક ૧૬૧	શ્રીમંતચરણે	૧૦ ૬૫
ધાવણની ધાર ('આમ સાહિત્ય શ્રેણી'માં)	ગો ૧૮૩	શ્રીરામકૃષ્ણ ઉપદેશ	૫૦ ૧૮૫
નાના હતા ત્યારે	૫૦ ૨૪૦/૫	સંત કબીર ('આમ સાહિત્ય શ્રેણી'માં)	ગો ૧૮૩
પરિહાસ	સો ૨૪૦/૫	સંત દેવીદાસ	ચૂં ૨૦૬
પરામી	ચૂં ૧૨૦	સાહિત્ય અને પ્રગતિ	૧૦ ૬૧
પ્રેમભક્ત કવિ જયદેવ	'અભ્યારી' ૭૨/૫	સુરજિ	ચૂં ૧૨૦
બે મિત્રો	૫૦ ૧૧૮	સોરઠી ચરણદે	ચૂં ૧૨૦/૫
ભક્તકવિ દુર્લભદાસ	૫૦ ૧૪૧	સ્વરૂપ વિચાર	
ભક્તરાજ હનુમાન	૫૦ ૨૪૦	("સર્વોપયોગી સાહિત્ય શ્રેણી"માં)	ગો ૧૮૩
ભગવાનનાં છાત્રુ		સ્વામીરાવ	૫૦ ૧૮૩
("સર્વોપયોગી સાહિત્ય શ્રેણી"માં)	ગો ૧૮૩	સ્વામી વિવેકાનંદ	વિં ૧૮૮
ભગમંડી ન્યાયા	ચૂં ૨૮૮/૫	લિ'દની અંગ્રેજ વેપારશાહી	૬૬/૫
ભાલણ, ઉર્ધ્વ અને બીજા	ચૂં ૧૪૧	લિ'દુતાની-ગુજરાતી કારા	૬૬/૫
મહાભારત	ગો ૧૮૪	હાલ પોકાર	૧૦ ૬૫
માણસાઈના દીવા	'અભ્યારી' ૧૯		
મીરાં પ્રેમ-દીવાની	ચૂં ૨૦૨	Agrarian Reforms in Western India	વિં ૨૮૮/૫
મુંગો સેવક	૫૦ ૭૨		
મેઘ-ધનુષ	ચૂં ૧૨૦/૫	Lind Tenures in India	વિં ૨૮૮/૫

૩. માસિક વિવેચન

['મ'ની મેસિ સિવાયની બે છે તેમના સેવાગી ન સંગ્રહ બતાવી છે. એટલે નહિ સંગ્રહાણી મેસિ 'મ'ની સમજાવી.]

અણુઓગ્ન-શાહીની વરસી	૧૬૨/૫	એક મજલ કપાઈ	૬૧
અખ્યાપન મંદિરો બેઠેરો	૧૧૫	એશિયા પોતાનું અધારણ ધરે છે	૨૮૬
અખ્યાસકમ બેઠેરો	૨૩	કવિ નાનાલાલનું અવસાન	૧૦ ૨૪/૫
અંગ્રેજ વગર ન જ થાયે ?	૪૦	કાઠિયાવાડમાં લિ'દુતાની પ્રચાર	૭૦
આપણે ધર્મ-સંકષ્પ છે	૨૩૬	કાપદો બેમાં શું કરેરો ?	૧૧૫
આપણી રાષ્ટ્રીય સરમ	૨૫૬	કાપદો કે કીનારો ?	૨૩૬
આનું શું કરું ?	૧૬૬	કાર્યવાહક સમિતિની સુંદર દોરવણી	૬૨
આ પણ લોકહિત માટે	૪૬	કોન્સ્ટીટ્યુશનલ એસેમ્બલી માટે પધાવ	૨૩૮
ઉદ્ભવવિજ્ઞાન વિં ઉદાર વિદ્યાઓ ૧	૧૬૬	સ્વાર્ધવ, દુષ્ટ અને આશ્ચર્યક	૧૬૦
એક કાંકરે બે પક્ષી	વિં ૨૪	શુદ્ધ અને શુદ્ધ	કિં ૧૬૨/૫
એક મેન્યુએટની જાનના પરીક્ષિતલાલ મંત્રમુદાર ૧૬૭/૫		'આદી પ્રવેશ વર્ગ'	૧૧૮
એક પક્ષી બીજા આફત	૧૬૩	ગોરાગી તંગી અને દારૂબંધી	૬૧

મરીન વિદ્યાર્થીઓ માટે	૭૧	એકલેએ બાળેલા 'હાળા ગોરાઓ'	૧૪૪
ગુજરાત કોલેજ અને સરકાર	૨૮૬	મેટ્રિક માટે અભ્યાસક્રમ — એક સૂચના	૧૧૬
ગુજરાત યુનિવર્સિટી કેવી હોવી જોઈએ ?	૨૬૨	મેટ્રિક માટે ફરી વિચાર ધંધો	૧૪૩
ગુજરાત હિંદુસ્તાની પરીક્ષા સમિતિ	૧૧૭	મુંબઈ સરકારની શિક્ષણ યોજના	૨૧૫
ગુજરાતી પંચાંગો	કિં ૫૦ મં ૨૬૪	યુનિવર્સિટીનું માધ્યમ	૧૧૫
ગોરાઓનું વાલીપણ	૨૫૮	રમે શૂલ આઈએ !	૧૬૪
આમપંચાયત વિષે ધનામી નિબંધ	૭૧	રચનાકાર્ય તરીકે હિંદુસ્તાની ન હોય	૭૦
ગ્રીષ્મ પ્રવૃત્તિ માટે મધ્યસ્થ સમિતિ	૪૭	રસિયાની શિક્ષણપદ્ધતિના બે પાઠ	૧૬૫
ગ્રીષ્મ વર્ગો	૬૪	રસિયામાં પણ આમ જ !	૨૧૫
અરોર હિંદુસ્તાની પ્રચાર સમિતિ	૧૧૭	રેડિયોની હિંદુસ્તાની માટે શમ્પદકોશ	૬૨
'જ'નો અતિ ઉપયોગ	૭૧	રાષ્ટ્રધર્મની રક્ષા માટે	૨૫૬
'ટાઈમ્સ' સલાહ આપે છે	૧૬૪	"રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાની જ શીખો"	૧૬૨
ટિળક વિદ્યાપીઠ રજત જયંતી	૨૩	"રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાની શીખો"	૨૩૮
હાકોરજીનાં દારૂ ખ ખૂલે ? પરીક્ષિતલાલ મજુમદાર	૨૮૮	લાખોના વિદ્યાર્થીઓને શિનેમા-જગ	૨૬૧
હેઠના રોગો અને હરિજનો પરીક્ષિતલાલ મજુમદાર	૨૧૬/અ	લિપ્યંતરના ગોઠાળા	૨૧૬/અ
ત્રીજા ગોરાપક્ષની ગરબડ	૨૬૧	વચનાળાની રાષ્ટ્રીય સરકાર	૨૧૨
હસ દિવસના હામનો હિસાબ	૨૬૩	વચનાળાની સરકારનું પ્રતિનિધિત્વ	૨૧૩
દેશી બાધાઓનું જ્ઞાન	૪૬	વચનાળો શાનો ?	૨૧૨
નવું વર્ષ	૨૨	વંદનાળના શહેરીઓની	
પંડવા છતાં જ્ઞાન છે	૨૩૭	કસોટી	પરીક્ષિતલાલ મજુમદાર ૨૪/અ
પહેલા વિશ્વયુદ્ધની અંતિમક્રિયા	૬૧	વર્ષ પૂરે થયું	૨૮૬
પુસ્તક પર વેચાણવેદો ?	૧૯૧	વર્તમાન સદીની અર્થનીતિ	૬૯
પુસ્તક પસંદગી માટે યાદીઓ	પાં ૦ ગ ૦ ૨૬૪	વિદ્યાક્ષેત્રો 'વનવે ટ્રાંઝિક'	૨૬૨
પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનું મંગલાચરણ	૨૮૮	વિદ્યાપીઠના બે આચાર્યો	૨૨
પેન્ડોરાની પૈટીની નવી બલા	૧૪૪/અ	વિદ્યાપીઠને મળેલું નવું દાન	૨૨
પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ	૨૬૩	વિદ્યાર્થી એમ કેમ કરે છે ?	૭૧
પ્રાયશ્ચિક શિક્ષકોની હડતાળ	૬૬, ૬૩	વિદ્યાર્થીઓની ગ્રીષ્મપ્રવૃત્તિ	૨૩
"પ્રાયશ્ચિક શિક્ષકો માટે"	૨૮૭	વિદ્યાર્થીઓની હડતાળો	૪૫
પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટી વિષે લોકમત	૪૭	વિદ્યાર્થીઓને પંડિતજીની સલાહ	૬૩
ફેરી વિચાર કરવા જેવું	૨૩૭	વિદ્યાર્થી પરિવહનો કરાવ	૪૫
ફી-વધારો ને નફો	૧૪૨	વિલેજ હેમ્પટન	પરીક્ષિતલાલ મજુમદાર ૨૪૦
ખહેનોમાં હિંદુસ્તાની પ્રચાર	૭૦	શાખાઓમાં હિંદુસ્તાનીનું શિક્ષણ	૨૧૬
ખંધારણ સભાની સત્તા	૨૧૩	'શાંતિના ગુનેગારો'	૬૬
ખેધારી આદત	૧૪૩	શાંતિ=સદા-રાક્ષ-સન્નિતા ?	૨૫૮
ખિટનની "ખેવંતી કન્યાઓ"	૧૬૧	શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ	૪૫
બ્રિટિશ નીતિમાં ફેર પડે છે	૧૧૩	શિક્ષકોના પગાર	૬૩
મદ્રાસ પહેલ કરે છે	૧૪૩	શિક્ષણ અને લોકશાહી	૧૯૧
મરીને અમર થયા	૧૬૪	શ્રી મોતીલાલ અમીન અધ્યાપન મંદિર	૭૧
મહેસાણામાં લોકમેળો પરીક્ષિતલાલ મજુમદાર	૨૧૬/અ	સત્ય કર્યું લાગે છે	૨૧૪
માણસાઈ કોઈને છોડતી નથી	૧૯૨	સરકારશ્રીની સ્નાતકોને વિનંતી	૨૨
માનવપ્રાણી કેવું વિચિત્ર છે !	૪૬	'સહશિક્ષણ રહ કરો'	૧૧૪
માલવીયજી અમર છે	૨૫૭	સાચું શિક્ષણ મેળવ્યું	૧૪૨
માસિકના ગ્રાહકોને	૨૮૭	સામાયિકો ને છાપાનું શું ?	૨૧૫
માસિકનું કદ	૨૮૭	સામાજિક સંસ્કાર મોટું શિક્ષણ છે	૨૩૮

સાવ સાચી સાવચેતી	૧૧૪	સ્વચ્છતાની વેદના	૧૬૩
સુરત નિલ્લા હિંદુસ્તાની પ્રચારક વર્ષ	૯૪	હૃદય સર્વાર્થ સાધન	૧૬૨
સુરત નિલ્લા હિંદુસ્તાની પ્રચાર સમિતિ	૧૬૭	હવે પછીની અર્થનીતિ	૧૪૪
‘સોવરીન’ અને ‘પેરેમાઈન્ટ’	૧૪૨	હિંદનો પહેલો હાર્ડકોર્નશનર	૨૮૦
શ્રીઓના સંગઠનની જરૂર	૧૬૭	હિંદુસ્તાનીના વધુ અભ્યાસ માટે	૧૧૬
સ્વ-સામકવાદ	૧૯૦	હિંદુસ્તાની પ્રચારક ઓખવર્ગ	૭૨

૪. હૃદય પૂઠું

અણબોમ્બ અને કેળવણી	૫મા અંકનું	અણબોમ્બ શું કરવું ?	૩મ અંકનું
આંતરરાષ્ટ્રીય ભયનું ભૂત	૪મા ”	સુદ્ધ અને મૂલીવાદ	૧લા ”
ઉદાર શિક્ષણમાં ઉલ્લેખ કેન્દ્રમાં હોય	૭મા ”	વિદ્યાનથી આધિજા નથી બનવાનું	૮મા ”
કેરુણા વર્ષનું આલો !	૧૦મા ”	શિક્ષણનો મૂળ પાથો ન બદલવાનો છે	૨મ ”
‘જગમે’ છના દો દિનકા ?	૧૧મા ”	સુધારો અને માનવધર્મ	૯મા ”
ખિટલ અને ગાંધીજી	૬ઠ્ઠા ”	સ્વતંત્ર સર્વાધીસ હિંદનો ઢંઢેરો	૧૨મા ”

૫. લેખક સૂચિ

‘અભ્યાસી’—પ્રેમભક્ત કવિ જયદેવ ૭૨/અ; ખાણસાઈના

હીવા ૧૬;

આચાર્ય, કૃપાલાની—સ્વનાત્મક કાર્ય બચર ૧૨૮૩

નપી ૩૩

‘એક મતભક્ત’—જેતેશ્વરો વિજયેતતમામ ૧૫૨

ઓઢી, મેન્નર—છાપોના હક્ક અને જવાબદારી ૨૪૧

‘કાસિકા’, કાકાસાહેબ—જીડતાં ફૂલ અને રથાવર પંચતિયાં

૨૭૩; વર્ણાન્તર વિવાહ ૨૨૧; વૈરાગ્ય અને કળા-

કેસિકતા ૫૭

કિં—હૃદય અને શરીર ૧૬૨/અ

કિં ધન મન—ચુસ્તીની પંચાંગી ૨૬૪

કુમારપ્પા, જે. સી. એન.—માનવ અર્થશાસ્ત્ર—એક સંવાદ ૧

કોઠારી, વિકલક્ષણ—આર્થિક વિકાસની એક દૃષ્ટિ ૨૫૪;

નવીન અર્થરચના ૬૧, ૮૨, ૧૦૧, ૧૩૭, ૧૫૫,

૧૮૨; પૂરક કેળવણી—કેટલીક સૂચનાઓ ૬૪; મહારાષ્ટ્ર

શુનિવર્તિની યોજના ૩૦; મૈટ્રિકના અભ્યાસક્રમ માટે

એક સૂચના ૧૦૨; વજ્રસ્વાકલંબનની એક યોજના

૧૩૨; સાળામાં કઠોળનું શિક્ષણ—એક પ્રયોગ ૭૯;

સપ્તરમી અને અઠારમી સદીનો હિંદનો વેપાર-

હઘો ૧૧

જ્વાલ, અપ્પુલ મચ્છ—ઈસ્લામ વિન કોમવાદ ૨૧૭

ગાંધી, બંસીલાલ—વરસાદ, તેની ચોખી અને ચોક્કિયાત

૧૩૮

ગાંધી, શાં—અમારો ચુસ્ત દેશ ૯૪; દુનિયાને દર્શને

૧૮૬

ગો—આમ સાહિત્ય શ્રેણી ૧૮૩; ચૂડાલાનું આખ્યાન

૧૮૪; દેવ અને દાનવ ૧૮૪; મહાભારત ૧૮૪; વીરસંજના

વિદુલા ૧૬; ‘સર્વોપયોગી સાહિત્ય શ્રેણી’ ૧૮૩

ચૂ—આળો હૈયાં ૨૮૮/અ; કલાપીનો કેકારવ ૧૪૧;

ચુસ્તીનોએ લખેલા ફારસી ગ્રંથો ૧૪૧; તપોવન

૨૧૦; પરામી ૧૨૦; બમ્બકની જ્વાળા ૨૮૮/અ;

ભાવજી, હર્ષવ અને બીમ ૧૪૧; મીરાં પ્રેમ-દીવાની

૨૦૬; મેધજન્ય ૧૨૦/અ; વોઝાથી ગંગા ૨૮૮/અ;

સૌર્યાનાં તેજ ૧૨૦/અ; સંત દેવીદાસ ૨૦૬; સુશિલ

૧૨૦; સોરઠી શરણી ૧૨૦/અ

લેવેરી, પનાલાલ—શુરદેવનું એક પ્રવચન ૧૧૦

હવે, જીવનશામ—ગોફિસ-પદ્ધતિ વિન મામસેવા પદ્ધતિ

૭૭; પડોરાના મહેરની સેવા ૫૩; મોટાનું શીશ્ર-

શિક્ષણ ૭; વેડળી આશ્રમમાં સહવાસ (૧) ૧૫૪,

(૨) ૧૭૭, (૩) ૨૦૦, (૪) ૨૨૧; રથાવલંબન ૨૩૨

દીવાનજી, દિલજીશ બન—શ્રમજીવોની કેળવણી ૨૬

દેવ વાન—દાર કેમ ન પીવો ? (૭) ૧૦૬; (૮) ૧૩૧

દેસપાંડે, પાંડુરંગ—અખિલ હિંદ પુસ્તકાલય સંમેલન ૩૫

દેસાઈ, મનમોહન—અખિલ આર્યનાય યાત્રીય બંધારણ સમા

૧૫૬; અનંકલની-નિયેધક કાયદો ૨૭૫; અશ્વકાનાં ફૂલ

૧૪૬; કાવ્યનો આત્મા પશુ સત્યપરાયણતા ન ૨૫૧;

“ચુસ્ત વિશ્વવિદ્યાલયની યોજના” ૨૦૭; દાદા

વસંતરાવ ૨૦૨; નવો નકસો ગોઠવાય છે ૧૨૧;

નાહકની બીક ૨૮૧; પસંદગી બતાવતા કમિક મતની

પદ્ધતિ ૨૬૬; ખિદિશ રાજ્યનાં ‘અદર્શો અંગ’

૨૭૮; મૈટ્રિકના અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર ૮૬;

શુનિવર્તિનીનું માધ્યમ ૧૩૦; વિદ્યાર્થીઓ અને ખાદી

૬૭; ‘વિશ્વવિદ્યાલય’ કે ‘વિદ્યાપીઠ’ ૧૨૨૪; સાળાઓમાં

કઠોળ દાખલ કરો ૨૫; શિક્ષણમાં પહેલા-પછી ૧૫૮;

શોષણથી સરકારની પગારનીતિ ૫૨; સમાજ-

વિદ્યાઓની પરિમાણ ૮૪; સરકાર અને હિંદુસ્તાની

૨૮૨; સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળની સલાહકાર સમિતિ ૧૯૦; સં. રા. મંડળની સલાહકારી સમિતિનું કામ ૨૦૬; સ્વશાખા અને રાષ્ટ્રશાખા ૨૫૬; સ્વ૦ શ્રી બ્રહ્માભાર્ત દેસાઈ ૯૭; સ્વાધ્યાય ૧૫, ૧૩, ૧૧૧, ૧૩૬, ૧૬૦, ૨૦૮; હિંદની સંજ્ઞાની ૮૩; હિંદુસ્તાની શિક્ષણની સરકારી નીતિ ૨૧૬

દેસાઈ, મણિભાઈ — સમવાયતંત્ર અને સમૂહતંત્ર ૮૫
દેસાઈ, મોરારજી — જીવાનોની ખાસ ફરજ — હિંદુ-સ્તાની શીખો ૨૫૦

ધર્મશિક્ષારી, દાદા — સ્ત્રી-કેળવણીમાં ક્રાન્તિ ૨૬૫
ન૦ — કવિ નાનાલાલનું અવસાન ૨૪/અ; ખીતકો ૬૫; જપમાળા ૬૫; રુખાદયત ને ધીન — કાવ્યો ૬૬; સાહિત્ય અને પ્રગતિ ૬૬; હૃદય પોદાર, શ્રીમંત્ર-ચરણ ૬૫

‘નવો નરસેયો’ — ‘હિંદ ઊઝી હવે નું ચાલ્યો’ ૧૨૩
નાયક, ડાહ્યાભાઈ — રાનીપર ન્થા કેળવણી — એક પ્રયોગ ૧૦૫

૫૦ મ૦ — હરિજનોને સ્વેચ્છા અપનાવી લેા ૩૬
પરમાર, દેસાજી — ચીનનો સાતિ ૨૪૬
પરીખ, નરહરિ દ્વારકાદાસ — આદર્શ ગાય (૧) ૨૬, (૨) ૧૦૬; હળપતિ-મુક્તિ ૨૨૨

૪૦૫, અરુણચંદ્ર — ૨૫ વર્ષનાય હેસિયે ૨૭૭
પાં૦ — પક્ષા રાજીત દેજી ૧૪૧; કલ્યાણચાત્રી ૨૧; શીતાહૃદય ૧૧૬

પાં૦ ચ૦ દે૦ — પુસ્તક પસંદગી માટે ચાલીયો ૨૬૪; સ્વામીરાવ ૧૮૭

ભટ્ટ, નારુશંકર — ચાંધીજીનો ક્રોધ — એક પ્રસંગ ૧૩૬; ભણુસાળીભાઈની રાદેરની મુલાકાત ૨૦૧

મ૦ — કેન્દ્રીય વિ૦ પિકેન્દ્રીય ૭૬; ગ્રામસેવાની તાલીમ ૨૫૨; દીક્ષિત સેવાજીવન — નામ૦ શ્રીનિવાસ સાસ્ત્રિયાર ૧૦૦; પ્રાથમિક શિક્ષકોને માટે ૨૩૪; પ્રાથમિક શિક્ષણ અને સરકાર ૧૨૬; ગ્રી-વધારો અને પાસના ટકા ૧૦૭; રચનાકાર્યના મુખ્ય આદર્શ ૧૭૪; રાજકારણનો પરિભાષા-કોશ ૧૯૮, ૨૩૫; રાષ્ટ્રશાખા પ્રચાર વિષે એ સલાહો ૮૭; લોકમાતા કેળવણી ૨૨૭; વલ્લભ વિદ્યાલય — ભોચાસણ ૯૦; વિકૃત કન્યા વિદ્યાલય — નડિયાદ ૫૬; સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળના હેતુઓ અને સિદ્ધાંતો ૨૭; સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળનાં સમાસદ અને ખાતાં ૬૭; સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળની મુખ્ય સમિતિ ૧૧૨

(કપરાંત જુઓ ‘નવું વાચન’ તથા ‘માસિક વિવેચન’ એ લેખચૂંચિના ખંડો પછી)

મનમુદાર, પરીક્ષિતલાલ — આપણા દેશના સજગતા પ્રશ્નો ૨૮૩; કોનાગોની રમ્મનો ઉપયોગ ૧૧૨; એક મેળુએટની જાળના ૧૬૭/અ; કામ કઈ રીતે કરવું? ૧૨૮; ડાહ્યાજીનાં દાર ન ખલે? ૨૮૮; દોરના રોગો અને હરિજનો ૨૧૬/અ; બાલ પ્રદેશ અને હરિજનો ૬૨; મહેસાણામાં લોકમેળો ૨૧૬/અ; વિવેચન હેમપદન ૨૪૦; સ્વ૦ શ્રી શંકરલાલ ત્રિવેદી ૨૦૩

મટિયા, ચૂનીલાલ — પશ્ચિમની સરકારીના સજગતા પ્રશ્નો ૩૬

મશરવાળા, હિરોલાલ ધ૦ — ખોટી ભાવિકતા ૧૨૬; ‘પર’ને કેમ ‘ચેખવો’? ૨૪૫; વાડા-ખોલી ૨૬૬; સત્યાગ્રહનું અધિનાશી તત્વ (૧) ૧૪૫, (૨) ૧૭૨; સત્યાગ્રહનું બલિધ્ય (૩) ૧૬૩

મહેતા, જળભાઈ — ચાંગાનો શ્રીધ્મ-વર્મ ૪૦
મહેતા, પેટુંદ લક્ષ્મભાઈ — ખેતીની મુદ્દાસણી ૧૬

રાધાકૃષ્ણન, સર્વજીતી — કેળવણીનો આપણો આદર્શ ૪૮; જાગૃત્વીતા ઉપર એક પ્રવચન (૧) ૧૫૧, (૨) ૧૭૬, (૩) ૧૬૬, (૪) ૨૩૧; હિંદુસ્તાનનાં અને પુનરુત્થાન ૮૪

ભાખાણી, રાજબચી — માંગમાનો શ્રીધ્મ-વર્મ ૪૨
વલ્લભભાઈ, સરદાર — ડાપાનો હક અને જવાબદારી ૨૪૧.
વિ૦ — એક કાંકરે એ પક્ષી ૨૪; ધર, સાળા ને શેરી ૬૪; લીનખંધુ ૧૮૬; સ્વામી વિવેકાનંદ ૧૮૮; Agrarian Reforms in Western India ૧૮૮/અ; Land Tanures in India ૨૮૮/અ

‘વિવેચક’ — ઇતિહાસની કેડી. ૧૮૫; ધર્મમદ — ધર્મનાં પદો ૧૧૧

બાસ, રવિશંકર — પર્વનો મહિમા ૬
રાધ, ઉત્તમચંદ — સ્વ૦ ડાહ્યાભાઈ મહેતા ૨૦૫
રાહ, વલ્લભાઈ — સત્યાગ્રહી રાહીદ રાજબચી ૧૭૪
સુધાર, હાદુભાઈ — વિશ્વકેન્દ્ર ધતુ ૨૦૩; સિંહ અને અવળો પ્રશ્ન ૮૬; હંસનું સૌંદર્ય ૧૮૧
સુંદરલાલ, પં. — દક્ષિણ ભારત હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા ૩૪

સો૦ — દુકું ને ટય ૧૪૧; પરિહાસ ૨૪૦/અ
સોમાજી સમચંદ — એલન આંકટેવિયન જૂમ ૧૭;
રાષ્ટ્રપતિ આ૦ કૃપાલાનીજી ૨૪૬
સેહરશિમ — ખાતમુદત ૩

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૬-૨૦૧૬-૧]

અમદાવાદ

[જાન્યુઆરી, ૧૯૪૭]

જીવન અને લગ્નનું ધ્યેય

[એક પત્રવ્યવહાર]

એક યુવકે મને ફેટલાક સવાલો પૂછ્યા છે. તેનો એ જવાબ એ' તેને આપ્યો તે એના સવાલોની સાથે નીચે આપું છું. જાનું છું કે, એના જેવા અનેક યુવકોને તે મદદરૂપ થશે.

૧

સવાલો

"એક યુવકના જીવનને સ્પર્શતા નીચેના પ્રશ્નોમા આપ સલાહ અને દોરવળી આપશો. એની આસા સાથે આ પત્ર પાઠવું છું.

(૧) જ. જાનવ જીવનનું ધ્યેય શું હોઈ શકે ?

જ. 'પ્રભુપ્રાપ્તિ' અથવા 'મોક્ષ' એ જ જીવન-ધ્યેય હોઈ શકે, કે પછી જોતાની મર્યાદા મુજબ પ્રત્યેક મનુષ્યે પ્રભુપ્રાપ્તિથી નીચું ધ્યેય નક્કી કરવું જોઈએ ?

જ. સંજીવની આવી મર્યાદા શી રીતે નક્કી કરી શકાય ?

(૨) જ. લક્ષ અને લક્ષ-જીવનનો હેતુ શો હોઈ શકે ?

જ. લક્ષ-જીવનમાં સારીરિક સૌંદર્યનું શું સ્થાન હોઈ શકે ?

જ. જાળ-લક્ષને પરિણામે મોટાપણમાં પતિ-પત્ની વચ્ચે સારીરિક અનુભવને પરિણામે અગ્રેષ્ઠ ઉત્પત્ત થશે હોય તો છુટાછેડા કેટલે અંશે વાજગી ગણાય ?

ઉપરના પ્રશ્નોના દ્વંદ્વમાં પણ જવાબ આપશો તો આપનો કલ્પે જ આભારી થઈશ.

ઉત્તર

તમારો ૧૫/૧૨નો પત્ર મળ્યો. તમારા પ્રશ્નો ભારે છે, પરંતુ તે તમારા જેવાને બેઠી શકે છે ને તેમનું ઘટવું સમાધાન કરવું જોઈએ, એ હું સમજું છું. તમારી ઉંમરે આવા પ્રશ્નો મનેયે સારી પેઠે બેઠ્યા હતા. એમનું સમાધાન કેવળ સંપ્રદાયો કે સાંસ્કૃતિકાઓથી નથી થઈ શકે, એ તો તમને ખબર હશે; એ સવાલો તો મૂળે જીવનમાંથી બેઠે છે અને જીવનના વિકાસ દ્વારા જ એ હાજાનતરે બેઠે છે. અને એમ જ હોઈ શકે. કેમ કે એ એવા જગા ને જીવન સાથે જડાયેલા છે. કેવળ તાર્કિક તે

નથી હોતા. આમ છતાં, હુદ્દિથી બને તેટલું સંગઠવાની પણ જરૂર છે જ; અને એથી જેલા જીવનના પ્રયાનમાં મદદ પણ મળે છે. એટલે તમારા પ્રશ્નોના ઉત્તર તો આપનો જોઈએ. એ જેલા અનુભવે મળનારા ખરા જવાબની શરૂઆત છે એમ સમજી લેવું જોઈએ, એટલું જ.

આટલી પ્રસ્તાવના બાદ, હવે તમારા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપું તેમાં તમને વધારે પૂછવા દરકાર થાય તો વળી ફરી લખશો. યા કોક વાર ફગર મળવાનું થાય તો ત્યારે પૂછ્યો તો તો સરસ.

(૨)

માવજીવનનું ધ્યેય આપણામાં રહેલી ખરી જાનવવાને વ્યક્ત કરી કે તેને પહોંચવું એ છે જાનવ રતીરે પણ જેલા છે, પણ તેટલા જ જાનવ એ નથી. તેને હુદ્દિ છે. સમજ છે; તેથી તે જીવનમરજીનો, સારાનરજાનો, સુખઅસુખનો, સ્વાર્થપરાર્થનો, સ્વેચ્છાસ્વેચ્છાનો વિચાર કરી શકે છે આતું વિવેકમય જીવન સાધવું એમાં ખરી જાનવવા છે.

એટલે તમે કમ્પ્લેટ કરશો કે, આનો પાયો અને પ્રારંભ સરજ સદાચારી અને નમ્રતા કે પ્રમાદ વચરના જીવનથી થશે જોઈએ. એ ધ્યેય રાખીને ચાલતાં આગળ ને આગળ વધી શકાય છે.

આવું ધ્યેય સીને માટે છે. કોઈ તેમાંથી મુક્ત નથી, કમ કે જોહાવતા અંશે સી સારા તેમ જ ખરાબ, પ્રમાદી તેમ જ અપ્રમાદી, દેવી તેમ જ આતુરી હોય છે. એટલે દરેક જણે બધે વર્ણસચિત સારો સદાચારી કે ઉત્તમ જાનવ જનવા મથે; પણ એ આદર્શમાં તો કરી મર્યાદા ન હોય. એટલે કે, કોઈ એમ ન કહે કે હું તો આટલો જ સારો જનીશ, વધારે નહિ. ખરી સારાઈ કે સાધુતાને પહોંચવા માટેના પ્રયાનમાં જોહાવતો માત્રા હોય છે, એ તો સી જણે છે. એટલે સંજીવની મર્યાદાથી આદર્શને નીચે કરવળી જરૂર નથી.

અને સંજીવ પણ કોઈ વધળી નથી એવું એણે જાણે છે? સંજીવ મૂળે આપણાં સંયમ, ધ્યેયનિષ્ઠા, એકાગ્રતા વગેરેનું ફળ હોય છે. અને આ બધા ગુણો પ્રયત્નથી કેવળી

શકાય છે. બધે તેમાં વરસો નય, અને નય નયનાંતરે પણ નય. પરંતુ તે કેળવી શકાય છે, એ મોટી વાત છે.

આટલાથી તમારા પ્રશ્ન ૧ ન, ક આવી નવા. વચ્ચે પ્રશ્ન પ્રશ્નપ્રાપ્તિ કે મોડાના આદર્શ અંગેનો રહે છે. તેય થોડાક તો ઉપરના જવાબમાં સાર થઈ ગયા. ફરી રીતે ૧-

એ ને સાચી માનવતા છે એનું સ્વરૂપ શું? એ વિચાર કરવામાંથી આ મોજ પ્રસુ ઇન વસ્તુએ જમી છે. માણસ પ્રચલિત પ્રાણી છે, જંધનમાં છે, ડુઝી છે; આ વસ્તુસ્થિતિના મૂળ વિચારમાંથી ને આદર્શ ધ્યાન-પાત્ર કર્યો તેનું નામ મોક્ષ પાડ્યું. અને આનો મોક્ષ મળી શકે? એનો દાખલો છે? - એ વિચાર પરથી પ્રશ્નપદ મનુષ્યને લાખ્યું. પ્રશ્ન એક સદા મુક્ત છે; અને આપણે તે સમજીએ તો આપણે જ્યાં - જ્યાં ન મૂળ રૂપે તો તેના ન અંશ છીએ. આથી પ્રશ્નને મેળવવો એ મોક્ષ છે, એ ખરી માનવતાની સિદ્ધિ છે, એમ જણાવવામાં આવ્યું.

એટલે, આમ એ તમે સમજશો તો માનવતા વસ્તુ વિકસતાં વિકસતાં, પ્રવૃત્તા અને આત્માની પરમ મુક્તિ છે, એમ જણાશે. પ્રશ્ન = પ્રમાણ કે સત્તાવાળો એ તમને ખબર હશે. એ ન અર્થ ઉચ્ચ શબ્દનોય છે આપણે માણસો જગતમાં દારીએ છીએ; પામર છીએ, ડુઝી છીએ. પણ પામરતા આપણને ગમતી નથી; ડુઝી નોઈઈ નથી. તેનો ન આદર્શ તે પરમેશ્વર છે. તેને મેળવવો એટલે પ્રશ્નપ્રાપ્તિ. અને એમાં ન માનવતાની કૃત્રિમતા પણ છે

(૨)

તમારો બીજો પ્રશ્ન લગ્ન અંગે છે. ઉપરનો પહેલો ઉત્તર ને સ્વીકારો તો આપોઆપ એમાંથી સિદ્ધ થાય છે કે, જીવનની જાંબી બાજુએ - ધર્મશાસ્ત્રનાર, સમાજ-વ્યવહાર, લગ્નજીવન ઇન - એ ધ્યેયની પરિપૂર્ણિતે માટે નાનાં મોટાં મદદરૂપ સાધનો તરીકે હોય. એટલે કે, લગ્ન એ આપણાગા રહેલી માનવતાના ઉત્કર્ષના ઉપર જણાવેલા આદર્શને પોષવાને માટે છે. ભર્તૃહર્ષિનું પેલું મહાન વાક્ય તમને ખબર હશે કે -

આદાર, નિદ્રા, મય અને મેથુન એ ચાર યાતો મનુષ્ય અને પશુને સરખા લાગેલી છે જ્યાં ફેર માત્ર એક વાતે કરીને છે અને તે ધર્મ. તેથી ધર્મશાસ્ત્રિત જીવન પશુજીવનની ખરોબર છે.

કામવાસના પણમાં છે. પણ મનુષ્ય તેમાં માનવતાની સિદ્ધિની નજર રાખીને વર્તે છે. પ્રશ્ન કુદરતી પ્રેરણાથી વર્તે છે, એટલે કુદરત જેમ તેને ચલાવે તેમ અને તેલ્લા સહજ સંયમથી તે ચાલે છે. પણ મનુષ્યે તો પોતાનો સંયમ જતે કેળવતો નોઈએ. તેથી માનવ સમાજે લગ્ન-સંસ્થા આદિકાળથી પોતાને માટે યોજી છે ન અંશમાં ન અંશી કહેવાતા સમાજમાં પણ લગ્નસંસ્થા અને તેની

વ્યવસ્થાના કોઈ ને કોઈ નિયમો હોય છે, તેનું કારણ આ ન છે. આમ જોતાં, સામાજિક દૃષ્ટિએ લગ્નસંસ્થા એ સમાજની સામુદાયિક વ્યવસ્થાનો એક પાયારૂપ ભાગ છે. તેથી ન સરકારો આ બાબતમાં કાબડો કરી શકે. તે કેવળ વૈયક્તિક કે ખાનગી ગમ્મઅણગમ્માના તરફ ઉપર અવલંબી વસ્તુ નથી. પણ તેણે અંશ પણ એમાં છે; એની ના ન પાડી શકાય.

ઉપર મેં એક વાત કહી તે ખ્યાલમાં આવી હશે કે, પણ માટે પ્રકૃતિસિદ્ધ નિયમન હોય છે; માણસ માટે તેમ નથી. આથી કામવાસના બાબતમાં પણ માણસ વિકૃત અને સંસ્કૃત બેકે જની શકે છે તે વાસ્તવમાં તે કહી પણ મરે અને તેના ધટતા સંયમ દ્વારા ચડી પણ શકે. લગ્નજીવનનો આદર્શ આવી સંસ્કૃતતા કે ચડતી સાધવા માટેનો છે. તે દ્વારા (૧) કામવાસના બ્યવસ્થિત બને છે, (૨) સામાજિક સંતતિ-વ્યવસ્થા થાકુ રહી શકે છે, (૩) અને આ રીતે સ્ત્રીપુરુષ સહધર્મ અને એકિનિશાનતાના પાલનથી એક એવી ગદ્દ એકતાનો અનુભવ કરી શકે છે કે જેને કષિએએ લગ્નમઘ દિવ્ય કહી છે. આ ન વસ્તુ તે પ્રેમ છે, ને મોહથી જુદી વાત છે. મોહ સ્વાર્થી હોય છે, પ્રેમ પરાર્થી ને નિસ્વાર્થી હોય છે.

આમાં મેં તમારો ૨ ન સવાલ પૂરો કર્યો. તમારો ૨ ન સવાલ એવો છે ને કે, સ્ત્રી પુરુષો ન હોય તો લગ્નજીવનનું શું થાય? કવિની પેલી કહી ચાક છે ને? 'દેહલક્ષ્મી અને પ્રેમલક્ષ્મી વિધવા વાળી. રૂપ એકને પરણ્યાં પણ પાછળથી જીંજા મનવાળાં બને છે અને ખાસ રૂપ ન હોવા છતાં સરસ મુખી રૂપનીજીવન સંભવિત હોવાના દાખલા છે. મતલબ કે, સદૃશ લગ્નજીવન અંગે શરીરના રૂપનો સવાલ ઓછું બને છે. પોતાને માટે પતિ કે પત્ની પરસંદ કરવી બળતે આ સવાલ આને નવજુવાનોને પૂરવે છે, એ વાત ખરી. તો તેવાએ તે ધ્યાનમાં રાખવું હોય તો શબ્દ. તેમાં તો આને છાકરાએ બાજુતર, સરસના પેસા, ને કાંઈ કાંઈ દહે તે જુએ છે. લગ્નના આદર્શની દૃષ્ટિએ એ બધું બાહ્ય છે. ને કેટલુંયે તો સુધારવા જેવું છે. પૂન કરતૂરબા બહેલાં નહોતાં. છતાં માંથીજી અને તેમનું જીવન કેવું ઉત્તમ હશે? અને દૃષ્ટાંટોની વાતો તો તમે કેટલીય વાંચી હશે, જેમાં રૂપ કે બાજુતરનું કારણ નથી હોતું. આજકાલ એક ઉપર બીજા કે બીજે કરવાના દાખલા લખેલાં ને વત્રા જમાનાનાં ગણ્યાં લોકમાં બને છે આમાંથી તમારો ૨ ન સવાલનો ઉત્તર તમે વિચારશો.

૨ ન માં તમે દૃષ્ટાંટોની વાત કરો છો હું કહી દઉં કે, અને આ વાત બહુ ગમતી નથી. લાચારીએ ક્યાંક તે માનવી પડે એ અપવાદની વાત જુદી. શારીરિક અણગમ્માથી ને ઉત્પન્ન થાય એને કું ગ્રીમ નથી કહેતો; એ શારીરિક રૂપના મોહની વાસનાનો

બંધ છે. તેમાં પ્રેમ અપ્રેમનો સવાલ નથી, કેમ કે એ તો આંતર ગુણ-જીવનનો વિષય છે. એટલે સ્ત્રીનું રૂપ ન ગમે માટે તેને છાડવી, એ તો છૂટાછડાનો કાયદોય રત્ન. નહિ આપતો હોય. એમ તો એણું જ છે કે, આપણને હમેશા એક જ રૂપ ગમે? ફરી કોઈ બીજું રૂપ ગમે તો શું પાય? રૂપના કે શરીરના ગમઅગમ ઉપર ચાલવામાં આમ મુશ્કેલી આવે છે. તેથી તમે પૂછો છો તેમાં મને વાનગીપણું નથી લાગતું.

ઉપરના આદર્શોની રીતે ભેદમાં એક-પતિ-પત્નીમત જ એમ વસ્તુ છે. એમ આપણી સંસ્કૃતિએ કહ્યું છે. અને તેથી જ એમજ કહ્યું છે કે, જે પોતાના વિકાસને માટે લગ્નજીવન જરૂરી ન મારી તે કુંવારો રહી બ્રહ્મચર્ય કરે. બ્રહ્મચર્ય એટલે એનો વિશાળ અર્થ — જ્યવનું પરમ સત્ય બ્રહ્મ શોધવા સમજવાનો પ્રયત્ન. લગ્નથી પણ એ જ કામ કરવાનું છે અને કુંવારાએ પણ એ જ. તેથી જ સાચો ગૃહસ્થના બ્રહ્મચર્યની પણ વાત કરે છે. નેહુ અને તેહુ સૌએ તે તરફ જવાનું છે.

તમારા સપાલોના જવાબ પૂરા થયા. તમે દૂકમાં તે માંગેલા. આ દૂકા છે કે લાંબા તે તમે ભેઈ લેશો. જવાબ લખતાં લખતાં જે લંબાણ કરતું જરૂરી લાગ્યું તે કહ્યું છે. છતાં, તેમાંથી તમને સમાધાન થશે કે કેમ, એની રાંકા તો રહે જ છે. તો તમે ચાકસ રૂપે તે વિષે પૂછી શકો એ શરમાં કહી ગયા. એ જ.

૨૭-૧૧-૪૬

૨

સવાલો

“આપનો પ્રેમાળ પત્ર મળ્યો. આપના પત્રમાંથી હું ખૂબ પ્રકાર મેળવી શક્યો છું. થોડું વધારે પૂછવાની ઇચ્છાથી નીચે મુજબ જણાવું છું.

(૧) જ. માનવતાના વિકાસ માટે કોઈ સચોટ અને શાસ્ત્રીય રસ્તો આવેલો શકાય?

૨. આવા વિકાસ માટે પૂ. જાપૂજીએ બતાવેલો કમંચિય એ જ શ્રેષ્ઠ સાધન છે?

(૨) જ. જે લગ્નમાં પરજીવારની સંમત જ ન લેવાઈ હોય, પરજીવારે બાએ જ એકાદ વખત એક બીજને દરથી ભેંચાં હોય. — પરિણામે લગ્ન પછી નિવાર, વર્તણૂકમાં વિસંવાદ બેસે પાય. — વિખવાદને પરિણામે લગ્ન-જીવનની શાંતિ જ ન જળવાતી હોય, તો તેમાં નૈતિક પતન નથી?

૩. શારીરિક અજીગમાને પરિણામે પ્રયત્ન છતાં પ્રેમ ઉદ્ભવી ન શકેતા હોય તો, ફક્ત છૂટાછડા ન લેવા એવા આદર્શને માટે બન્નેએ છૂટા ન પડવું, એ શોભે છે? બાલાચાર નથી? આવા લગ્ન-જીવનમાં આપ બેને શું એકતા કહે છે તે ક્યાંથી સંભવે?

ત. મેં જે અપ્રેમ લખ્યો તેને આપે મોઢ કહ્યો તે સાચું. સામાન્ય માણસો મોઢથી પર નથી હોતાં; પણ સંઘમ દ્વારા એ મોઢને પ્રેમમાં ન ફેરવી શકાય? સેવાની ભાવનાવાળો એક યુવક આપને આ પ્રશ્નો પૂછે છે એમ આપે માની લીધું હતું જ.

ઉત્તર

તમારો ૨૭-૧૧ નો પત્ર મળ્યો. તમારા આગલા પત્રનો મારો જવાબ તમને મદદરૂપ થયો જ લખીને સંતોષ થયો. તમે એક ભાવનાવાળા યુવક છો અને જીવનને ઉન્નત કરી સેવાઈ શો જવા ઇચ્છો છો, એમ માનું જ છું. દરેક યુવકનું ધ્યેય એવું જ હોવું જોઈએ.

તમે જીલાસાર્થે થોડા વધારે સવાલ પૂછો છો તે પર આવું. તેમના સામાન્ય ઉત્તર મારા યથા પત્રમાંથી તમે ભંતે વિચારી કાઢી શકત. તે ફરી ભેજો; ને એ ધ્યાન દેશો તો ભંતે તમે તમારો ઉત્તર મેળવી શકશો. આમ ભંતે વિચારીને ઉત્તર મેળવવાથી ખૂબ સમાધાન અને શક્તિ મળે છે. એથી જીવન ધરાવું નય છે. છતાં દૂકમાં તમારા પ્રશ્નોના ઉત્તર (તમે લખેલા નંબર યાંકીને) આપી ભઈ: —

૧. જ, ૮ સદાચાર અને નિષ્ઠાથી, પોતાની સામે પટેલાં કામકાજ અને ફરજો સમજી લઈ, તેમને બ્રહ્મ કરવા માટે એકાગ્રતાથી મથવાથી માનવતા અને કલ્યાણ બેઠ સંધાય છે.

આ સમજથી અને એ દબે સતત કામ કરતા રહીએ ને જીવનના ધ્યેયને ન બૂલીએ તો સિદ્ધિ મળે. અને તે જ કમંચિય પણ છે એમ ખીતા કહે છે: (તમે સંસ્કૃત લખો છો ?) स्वकर्मात्मन्त्यर्वं सिद्धिं विन्दति मानवः । પોતાનાં કામો ને હોય તે એવી રીતે કરવાં એ જ, પરમ ધ્યેયરૂપને પરમાત્મા તેની પૂલ છે; એ કરનાર માણસ સિદ્ધિ મેળવે છે — માનવતાના પરમ આદર્શને પામે છે. અને કામ કરવાની આવડ કે ખરી કુશળતા એમાં જ રહેલી છે. એમ કુશળતા પૂર્વક પોતાનું કામ કરવું એ જ યોગ છે — યોગ: કર્મણ કાચક્ષણ ।

તમારા પ્રશ્ન નં. ૨, જ, ૮, ૯, ૧૦ હવે લઈ. તે બહુ રમણની. ભેવા એ સમજાય છે તે પરથી ઉતાર લખું છું: —

૨ જ. લગ્નમાં ‘પ્રેમ’ સંમતિ હોય, એકબીજાને બંને જુએ, વાતચીત કરે, એ ઠીક છે. પરંતુ ગયે જમાનો એમ નહોતો વર્તતો. તે જમાનામાં પરજીવેલા યુવકોને, તમે લખો છો એવો સવાલ પાય.

છતાં, એમ તો ન જ કહી શકાય કે, ‘પૂર્વ’ દર્શન અને સંમતિ વગર થયેલાં લગ્નમાં તેની શાંતિ જ ન જળવાઈ શકે. લગ્ન એ આંતરિક પુરુષાર્થે સિદ્ધ કરવાની વશવત છે. એમાં ‘પૂર્વ’ દર્શન અને સંમતિ ખાલ મદદરૂપ થઈ શકે. પરંતુ તે એને માટેની મઝજ જરૂરિયાતો નથી.

નહિ તે, હુરોપમાં દેપતીએ એમ કરી પરજુવા છતાં
દ્રુષ્ટાંત હપર ને પહોંચે છે એમ શું કામ બનેત ?

એટલે, નિયમ તો એ કહેવાય કે, બધા જમાના
પ્રમાણે પરજુવાલાંઆમાં વિખવાદ ન થયો નેઈએ.
નૈતિક પતનની ભીતિ એ ધવામાં, ન કદાચ વિશેષ
સંભવે છે.

૨. ૬ પ્રશ્ન : મને ખબર છે ત્યાં સુધી, દ્રુષ્ટાંતકાને
કાવ્યદોષ પશુ શારીરિક અવગમાને કારણે દ્રુષ્ટા શવાની
રત્ન નથી આપતો, તો પછી નીતિધર્મ તો ક્યાંથી
જ આપે ?

લગ્નજીવનની પ્રેમ-એકતા બાહ્ય કારણો પર જ
નથી અવલંબતી. ખરું ભેતાં એ તો એમાં જોણ બની
બય છે. ત્યાં આંતર કારણ હયાત હોય છે ત્યાં, લોકોની
નજરે લાગતા બાહ્ય વાંધા પેલાં પ્રેમીઓને નથી લાગતા,
એ આથી જ, એટલે દ્રુષ્ટા પડવાની વાત નીતિથી તો
સમજાતી નથી.

૨ ત પ્રશ્ન : — મોહના ‘મૂળમાં સ્વાય’, એ ‘સાચે’થી
અને આસક્તિ હોય છે; પ્રેમ સેવા, પરપરસહાય અને
નિઃસ્વાયતા માગે છે. તેથી મોહને સમજ અને વિવેકથી
શુદ્ધ કરવો નેઈએ. જમ કે, ઉપરના તમારા ૨ ૬ પ્રશ્નમાં
સરીરના મોહથી અણખમો થાય, તેથી પ્રેમ નીપજ ન
સકે, કેમ કે ત્યાં સરીરના રૂપની વાસના કે મોહ નડે.
એટલે તેને દૂર કરીએ તો પછી આગળ જાય. તેથી,
સામાન્ય માણસ શું કે કોઈ શું, સૌએ આમ વર્તવું
નેઈએ. આપણી આવી વાસનાને કારણે ખીન અનુબંધને
દુઃખ ન દઈ શકાય, તેને અન્યાય ન કરવો નેઈએ. નહિ
તો, વ્યક્તિના અને સમાજના જીવનમાં કરી ધારણ જ
ન રહે. એવા અણખમાનો પાત્ર આપણે દોઈએ અને
આપણને સામી એ તરફ કે વડછાંડે યા તિરકારે, તો
કેવું ! — આ વિચાર કરશો તો તેમાં રહેલો અવિવેક,
અન્યાય, અને અમાનવતા જણાશે. એ જ,

૯-૧૨-૪૬

મગનભાઈ દેસાઈ

“તેને જ અંખે નિત એક ભાવે”

“‘પર’ને કેમ ‘પેખવો’ ?” એ લેખમાં
(જુઓ નવેમ્બર, ૪૬, અંકમાં પાન ૨૪૫) મેં નીચે
પ્રમાણે એક શ્લોક મૂક્યો છે :

ના તે મળે પ્રવચને, બહુ સુદૃઢ તકે,
ના તે મળે બહુ ભણે, ગણવા ધકીયે,
તેને જ અંખે નિત એક ભાવે,
તેને કરે પ્રગટ તે નિજ રૂપ આત્મા.

આ શ્લોક નીચેના ઉપનિષદ-મંત્રનો ભાવાનુવાદ છે,
એ તરત દેખાઈ આવે એવું છે.

નાડ્યમાત્મા પ્રવચને લભ્યો

ન મેધયા ન વહુના ધ્રુતેન ।

યમેવૈવ જીયતે તેન લભ્ય-

સ્તસ્યૈષ આત્મા વિજીયતે તત્ત્વં સ્વામ્ ॥

શ્રી. હેમનંતકુમાર નીસકંઠે આ ઉપર મારું ધ્યાન
ખેંચ્યું છે કે, આમાં ત્રીજા ચરણનો જે અર્થ મેં કહ્યો
છે, તે વ્યાકરણ પ્રમાણે નીકળી શકે એવો નથી;
તેથી તેનો ભાવાનુવાદ કાંઈકે આવો કરવો નેઈએ —

“જેને મળે તે સ્વકૃપાનું પાત્ર

તેને કરે પ્રગટ તે નિજ રૂપ આત્મા”

મને કાંઈક એવું યાદ હતું કે, આ મંત્રના અર્થ
વિષે શંકર અને રામાનુજ વચ્ચે કાંઈક મતભેદ છે,
અને મારો એમાંથી એકને અનુસરીને છે, પણ કેને
તેનો ખ્યાલ નહોતો, અને શ્રી. નીસકંઠેને મેં બને
ભાષ્યો નોંધ લેવા કહ્યું. તેમણે નોંધીને કહ્યું કે, મારો
અનુવાદ શંકરના મત પ્રમાણે છે, પણ શંકરાચાર્યે
એમાં વ્યાકરણને શા આધારે મરોડ્યું છે, તેનો ખુલાસો
આપ્યો નથી.

ખુલાસો તો હુંયે આપી શકું એમ નથી. પણ
મને લાગે છે કે, મેં જે ભાવાનુવાદ આપ્યો છે, તે
બનેનાં દર્શિષિંદુને પોષક છે. કારણ કે, હું ધારું છું
કે, આ વસ્તુના કોઈ છંકાર નહીં કરે કે, જે અત્યંત
ભક્તિથી પરમેશ્વરની અંખના કરે, તેના પર જ તેનો
અનુગ્રહ જીતરે. ગમે તેના પર નહીં જીતરે. ભક્તિને
માર્ગે કે કમને માર્ગે થઈ જ્ઞાનને માર્ગે ચડેલા કે
(કોઈ હોય તો) સીધા જ જ્ઞાનને માર્ગે ચડેલા કોઈ
પણ સંતનો અનુભવ જોશો તો તે અંખના-વ્યાકુળતા
એ જ, ઇશ્વરદર્શનનું કહો કે આત્મજ્ઞાનનું કહો,
કર્મસાધક સાધન જણાવશે. ખીન બધાં સાધનો એ
અંખનામાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે.

૭-૧-૪૭

કિશોરલાલ ધનં મશરૂવાળા

જવાબી

પ્રાર્થના વખતે અંતર્મુખ થવા માટે આંખોને બંધ કરીને એસવું જ મને ગમે છે. પણ કોક કોક વાર આંખો ખુલ્લી રાખીને જ હું વધારે અંતર્મુખ થઈ શકું છું.

પૈશ્વળ ગયો હતો ત્યારે ગોદાવરી મૈયાને કંઈ ખેરી પ્રાર્થના કરી. નદી રૂપે ભગવાનનાં મુલ્લસલીલ દર્શન થતાં હોય ત્યારે આંખો મીચીને એસવું મને અલ્પ જેવું લાગ્યું. ગોદાવરીના કારુણ્યપ્રવાહ તરફ ગીટ માંડીને કહેલી પ્રાર્થનામાં જે એકાગ્રતા અને બિંદુજ્ઞ આભ્યાં તે અન્યથા ન આવત.

કૂર્ગ પ્રાન્તી રાજધાની મકરામાં “રામના આસન” પરથી સામેનું વિશાળ દૃશ્ય જોઈ હું ધ્યાનસ્થ થયો—પણ આંખો મીચીને નહીં. યદ્ યદ્ વિમૂર્તિ-મત્ સર્વં શ્રીમત્ કર્ત્વિમ્ત્વ ઇવ વા જ્યેષ્ઠિયત્વતિ ઉલ્લેહ, એકાગ્ર અને અંતર્મુખ થતી હોય ત્યારે તેના પર પાંપણનો પડદો ખેંચી લેવો એ પાપ જ કહેવાય.

આપણી આ પૂણ્યભૂમિમાં એવાં અસંખ્ય સ્થળો છે જેમણે મને ભગવાનની વિમૂર્તિઓનો સ્પર્શભાર કરાવી કૃપાઈ કર્યો છે. અંતર્મુખ થવું એટલે અંતરમાં બિતરી જવું. પછી તે પોતાની મનોવૃત્તિમાં હો અથવા વિશ્વરૂપે વિરાજતા પરમાત્માની મનોવૃત્તિમાં પ્રવેશ કરવાનું હો. લાકડાના કકડામાં, પથ્થરમાં અથવા ડાઘસામાં જે ધ્યાન દ્વારા બિતરી રાકાય તો તેને હું અંતર્મુખ અવસ્થા જ માનું. અંતર્મુખ અવસ્થામાં સ્વપ્નર-જેદ ઓગળી જાય છે, તેથી જ તેનું આંટકુ માહાત્મ્ય છે.

પહેલી ડિસેમ્બરે અંગ્રેજી મહિના પ્રમાણે માર્ચ જન્મદિન છે. એ દિવસે જીવનનું સરવૈયું કાઢવું બિલકુલ સ્વાભાવિક છે. આ વખતે પહેલી ડિસેમ્બરે હું આસામના ગિરિનગર શિલોંગમાં હતો. સવારની પ્રાર્થના શ્રી શ્રીમુખભાઈ મહેતા સાથે કરી અને સવારનો નાસ્તો શ્રી શંકરરાવ દેસાઈને લ્યાં સો. શાન્તાબાઈને હાથે યયો.

સવારે અમારી પ્રાર્થના ચાલતી હતી અને સામે જ બીંતની સગડીમાં બગના ડાઘસાની જગ્યાઓ નાચતી હતી. તે જગ્યાઓના તાજ સાથે હું પ્રાર્થનાના શ્લોકો બોલતો હતો. બોલતાં બોલતાં આસંધાસું

બીજું બધું ભૂલી ગયો. માત્ર અગ્નિની જગ્યા જ નાચતી રહી.

ખવિત ગિજ્ઞાનના પુસ્તકો પર એક સોનેરી અગ્નિ-હસ્ત ઉપસાવેલો હોય છે. તે હાથમાંથી તીકળતી દરેક જગ્યા એક એક સ્ત્રી જ હોય છે. તે એક અદ્ભુત ચિત્ર છે. એક એક જગ્યા એટલે પરમાત્માની એક એક વિભૂતિ,—સ્ત્રી જેટલી જ જીવંત, ચૈતન્યમય અને વ્યક્તિત્વપૂર્ણ.

વૈદિક મંત્રથી મારી પ્રાર્થના શરૂ થતી હોવાથી તે પ્રાચીન સમિતી નજરે હું આ અગ્નિદેવ તરફ જોઉં એ સ્વાભાવિક હતું. મારાં કુટિલ પાપો સાથે લાનનારો અને મને સતપથ બતાવનારો આ અગ્નિ જ મારો ખરો હિતકર્તા પુરોહિત છે. (પુરઃ = સામે, હિત = મહેલો — સ્થાપેલો.) જડ અને ચૈતન્ય વચ્ચે દરમ્યાનગીરી કરતું આ આત્મતત્ત્વ છે. એને સાક્ષી રાખીને જ મારા પિતાએ મને ગાયત્રી મંત્રની દીક્ષા આપી હતી. એને સાક્ષી રાખીને જ મેં ગૃહસ્થાશ્રમનો પ્રારંભ કર્યો હતો. કુલપરંપરા અખણિત રાખવા માટે આ જ અગ્નિ-શિખાની સાક્ષીએ મેં મારા અને દીકરાઓને યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર કર્યો હતો, (ઉપનયન એટલે વિદ્યાની ઉપાસના માટે અહસ્યારીને હોમાગ્નિ પામે લઈ જવો તે.) આ અગ્નિશિખાને સાક્ષી રાખીને જ — એની મદદ વડે જ મેં મારાં માતૃપિતાનો અને ત્રિપ પત્નીનો અંતિમ સંસ્કાર કર્યો હતો.

અને ત્યારે ત્યારે કોઈ ઝૂંપડીને અથવા કોઈ નાનકડાં ગામડાંને આગ લાગેલી મેં જોઈ છે ત્યારે ત્યારે, તે આવડે ઓઢવવાનો તત્તેહ પ્રયત્ન કરતાં કરતાં પણ, એ સર્વભક્તી જગ્યાઓને મેં ભક્તિપૂર્વક નમન જ કર્યું છે. જગ્યાની તરલતા, — દિવસે અથવા રાત્રે, ગમે ત્યારે, — પવિત્ર ઉત્તજન લાગતો તેનો રંગ, આપણે હૃદયી કાર્ય કરીએ છીએ એવા આત્મ-વિશ્વાસ સાથે થવું એનું આક્રમણ — એ બધું જ મારામાં ભક્તિ જગાડે છે.

રેલને કારણે પૂરપટ વહેતી નદીનાં મોઝાં જોઈને જેમ તેની સાથે એકરૂપ થઈ જવાની અદ્ભુત ઇચ્છા થઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે પવિત્રતા ફેલાવતી

અમિતજ્ઞાનાઓને નાચતી એઈને પણ આપણે તેનામાં લગી જઈએ એ જાતનો કેક ચઢ્યા વગર રહેતો નથી.

ડિસેમ્બરની પહેલી તારીખે ૬૧ વર્ષોનું સર્વેશ્વર કાદતાં મનમાં વિચાર આવ્યો કે, કોક દિવસે આ જીવનયાત્રા પૂરી થશે, તમામ પ્રવૃત્તિનો અંત આવશે, અને પછી છેવટની આહુતિ તરીકે આ સામગ્રિહવ અમિતની નર્તનશીલ વિભૂતિ સાથે એકરૂપ થવાનું ભાગ્ય મળશે. ઈશ્વરની કેટલી કૃપા કે, જન્મભર જે ઉત્તમજ્ઞ જ્ઞાનાનું પ્યાન કરવાની તક મળી છે તે જ જ્ઞાના સાથે, કરો જ સંકોચ ન રાખતાં, એકરૂપ થઈ જવાની સગવડ પણ તેણે કરી રાખી છે! પ્રાણીઓને ઈશ્વરે આપેલાં અનેક વસ્તુઓમાં જે કોઈ સર્વશ્રેષ્ઠ હોય તો તે મરણ જ છે. મરણની મદદથી જ આપણે અમિ- જ્ઞાના સાથે એકરૂપ થઈએ છીએ. લગાવાનની

અતિશય નજીકની અને તરત પરચો આપનારી જે કોઈ વિભૂતિ હોય તો તે અમિજ્ઞાના જ છે.

અરણી ઉપર ઉત્તારણી મૂકીને માણસે જે દિવસે પહેલો અમિ ચેનાવ્યો તે દિવસથી આજ સુધી રસોઈ માટે તેમ જ પ્રકાશ માટે અને હવે તો જાતજાતનાં કારખાનાં માટે અમિ સળગાવી માણસે એની સાથે પરિચય વધાર્યો છે. પણ અમિ જ એક એવો સાથી છે કે જેની, પરિચયને કારણે પણ, અવગત ન કરાય. અને તેથી જ અધિમુનિઓએ એને ઈશ્વરનો પ્રતિનિધિ કરી સ્થાપ્યો છે. આપણામાં એ વૈશ્વાનર જઠરામિરૂપે રહે છે, સમુદ્રના પેટમાં વડવામિરૂપે. અને અનંતકોટી નક્ષત્ર તારાઓની અંદર એ કદાચનાતી પ્રવાહના રૂપમાં અનંત કાળ સુધી બળતો રહે છે. એ જ જીવનતત્ત્વ છે. અને મરણતત્ત્વ પણ એ જ છે.

કાકાસાહેબ કાલેલકર

હિંદી ફિલસૂફીનો આત્મા

લુદ્ધ લુદ્ધ જમાનાઓમાં વિવિધ સ્વરૂપો ધારણ કરવા છતાં, હિંદી ફિલસૂફીની પોતાની એની એક વિશિષ્ટતા છે, કે જેને આપણે તેના આત્મા કહી શકીએ. અને એ વિશિષ્ટતા જ તેને પાશ્ચાત્ય ફિલસૂફીથી સ્પષ્ટ રીતે જુદી પાડે છે. ફિલસૂફી પોતે સાર્વભૌમ અથવા પરમ તત્ત્વના આવિષ્કારરૂપ હોઈ, એમાં ખાસ દેશ કે સ્થળમાં વિકસેલી કોઈ સ્થાનિક વિશિષ્ટતા હોઈ શકે એમ કહેવું, એ પહેલી નજરે તો જરા વિચિત્ર લાગવાનો સંભવ છે. પરંતુ ફિલસૂફી પરમ તત્ત્વનો અવિષ્કાર હોય તો પણ મનુષ્યમાન પરમ તત્ત્વનો અવિષ્કાર હોઈ, જુદા જુદા દેશોમાં માણસોના સ્વભાવો તથા તેમની મૂળગત આવસ્થકતાઓની તે અવિષ્કાર ઉપર અસર થાય જ છે. તેથી કરીને આપણે જેમ 'હિંદી કવિતા, કે હિંદી સંગીતનો આત્મા' એવું વાજબી રીતે કહી શકીએ, તેમ જ હિંદી ફિલસૂફીનો આત્મા એવું પણ કહી શકીએ. વસ્તુતાએ પણ દરેક દેશને તેનાં વિશિષ્ટ સાહિત્ય કે કળાની જેમ જ તેની વિશિષ્ટ ફિલસૂફી પણ હોય છે. અને એ વસ્તુ ફિલસૂફી કે કળાની સાર્વભૌમતા સાથે અસંગત હોવાને બદલે, એ સાર્વભૌમતાનું જ પરિણામ છે. કારણ કે, કોઈ પણ સાર્વભૌમતા જેટલે દરજ્જે તેની જુદી જુદી વિવિધતાઓમાં પ્રગટ થતી હોય છે, તેટલે દરજ્જે જ સાતી

સાર્વભૌમતા તરીકે ઓળખી શકાતી હોય છે. એ કારણે એ બધી વિવિધતાઓ તેમની અંદર કોઈ સાર્વભૌમતાની મોજૂદગીનો ઇન્કાર કરતી હોવાને બદલે, ખરી રીતે તો એ સાર્વભૌમતાના અસ્તિત્વ માટે જ આવશ્યક હોય છે.

એ બધું ગમે તેમ હો; પરંતુ હિંદી ફિલસૂફીનો આત્મા કહી શકીએ, એવી તેની એક ખાસ વિશિષ્ટતા છે. અને એનું આપણે થોડામાં થોડા શબ્દોમાં નિરૂપણ કરવું હોય, તો આપણે કહી શકીએ કે, 'મૂલ્યોની શોધ' એ તેનો આત્મા છે. મૂલ્યો — જેમને માટે આપણા અધિમુનિઓ 'પુરુષાર્થ' શબ્દ વાપરતા, તેમની શોધ — એ ખરેખર, હિંદી ફિલસૂફીની વિશિષ્ટતા છે. આપણા દેશમાં તેથી કરીને જ ફિલસૂફી વિચારાત્મક તેમ જ આચારાત્મક એમ બેઠ છે. એક શોધ તરીકે એ વિચારાત્મક છે; પરંતુ સૌથી મોટામાં મોટા મૂલ્ય માટેની શોધ તરીકે એ આચારાત્મક છે. વસ્તુતાએ વિચારાત્મક અને આચારાત્મક એવો બેઠ જ હિંદી ફિલસૂફીમાં અનુવરણ છે; એવો બેઠ એ તો કેવળ પાશ્ચાત્ય વસ્તુ છે. આપણે અહીં તો ફિલસૂફી એ મોહશાસ્ત્ર છે. અને મોક્ષ એ આપણા જીવનવ્યવહારનું મોટામાં મોટું ધ્યેય છે. જીવનનો એ મોટામાં મોટો પુરુષાર્થ છે; અને ફિલસૂફીના ઉદ્દેશ આપણને એની

પ્રાપ્તિ માટે ભ્રેષ્ઠ જ્ઞાન પૂરું પાડવાનો છે. મૈત્રેયીનું સુપ્રસિદ્ધ વાક્ય, 'યેનાહં નામત્યા સ્યામ કિમ્હં તેન કુર્વામ — જેના વડે હું અમૃતપદ પ્રાપ્ત ન કરી શકું, તેને લઈને હું શું કરું!' એ હિંદી દિવસશ્રીનું મુખ્યચર છે. એ હકિત એકજોના મોંમાંથી નીકળે છે, એ બીનાનું સ્વરૂપ કવિવર ટાગોરે તેમની અનુપમ શૈલીમાં દર્શાવી આપ્યું છે. તેમણે કહ્યું છે કે, એ વસ્તુ પરમ સત્યની એ બાજુ અક્રમ કરે છે, કે જેનું પ્રતીક સ્ત્રી પોતે છે; અર્થાત તે બાજુ કે જે તક કે શુદ્ધિ વડે પકડી ન શકાય પરંતુ જેને શ્રદ્ધા કે હૃદય વડે જ પામી શકાય.

બીના શબ્દોમાં કહીએ તો, પરમ સત્ય એ પરમ પુરુષાર્થ છે, એ દશિષિંદુનું તે પ્રતીક છે. આ દશિષિંદુથી જોતાં દિવસશ્રી એ માત્ર 'જે છે તે'નું એટલે કે માત્ર બીનાઓના સંગ્રહનું જ્ઞાન નથી, પરંતુ તે તો પુરુષાર્થનું અને ખાસ કરીને પરમ પુરુષાર્થ જે મોક્ષ — તેનું જ્ઞાન છે. નારદ સનતકુમાર પાસે શિષ્ય બનીને આવ્યા, તે પહેલાં તેમણે તે જનાનામાં ખેડાયેલાં બધાં શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન મેળવી લીધું હતું. તેમણે જે જે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હતો તેમની યાદી નાનીસૂતી નથી. આજે આપણાં વિશ્વવિદ્યાલયોમાં શીખવાતા નિયમોની યાદી કરતાં પણ તે કેટલીય વધારે વ્યાપક છે. દાખલા તરીકે, તેમાં ઋગ્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, ધતિહાસ-પુરાણ, વ્યાકરણ, પિતૃ-શાસ્ત્ર (વિજ્ય), ગણિતશાસ્ત્ર (રશ્મિ), તક-શાસ્ત્ર (વાસ્તુ-વાસ્તવ્ય), તથા રાજનીતિશાસ્ત્ર (एकाग्रन), ઉપરાંત જ્યોતિષ (नक्षत्रविद्या), અને જૂનપ્રેતવિદ્યા જેવી શુભ વિદ્યાઓ તથા સાપ-વશીકરણ, સંગીત અને લલિત કળાઓ જેવી કળાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. પરંતુ આટલાં બધાં શાસ્ત્રો અને કળાઓના આ બધાં જ્ઞાનને કેવળ 'નામ' એટલે કે વાણીવ્યાપાર કહેનાં સનતકુમાર જરા પણ ખચકાતા નથી. એટલું જ નહિ, પરંતુ નારદને પોતાને પણ પોતાના એ બધા જ્ઞાન જાળન જસ્ય ગેરસમજ નહોતી. તે પણ બાજુતા હતા કે, તેમણે માત્ર પોતાના પડિતાર્થ મેળવી છે. સનતકુમાર તેથી તેમને પુરુષાર્થનું જ્ઞાન આપવા ઇચ્છે છે, કે જે જ્ઞાન તેમને સામે પાર એટલે કે અધિકારની પેલે પાર લઈ જાય.

તેથી કરીને, 'જે છે તે'નું એટલે કે; બીનાઓનું જ્ઞાન એ કંઈ અગત્યનું જ્ઞાન નથી; પરંતુ પુરુષાર્થનું

જ્ઞાન એ અગત્યનું જ્ઞાન છે. અને દિવસશ્રીનું પ્રયોજન એ જ્ઞાન આપવાનું છે. એ ભાવના વૈદિક ગણ્યતા દર્શનોમાં જ નહિ પણ સમગ્ર હિંદી દિવસશ્રીમાં વ્યાપેલી છે. અવૈદિક કહેવાતાં બૌદ્ધ અને જૈન દર્શનો પણ એ જ ભાવના વ્યક્ત કરે છે. તેઓ પણ પુરુષાર્થની એટલી જ પરવા કરે છે, તથા માત્ર બીનાઓની માહિતી પ્રત્યે એટલે જ તિરસ્કાર વ્યક્ત કરે છે. આ મુદ્દાની જાળનમાં વૈદિક કે અવૈદિક દર્શનોમાં કશો જ ભેદ નથી. તે બધાં જ મોક્ષને દિવસશ્રીનું અંતિમ લક્ષ્ય માને છે; — ભલે પછી એ મોક્ષના અર્થ જાખત તેઓમાં અંદરઅંદર ગમે તેટલા મતભેદ હોય.

દિવસશ્રીને આ રીતે સમજવામાં આવે, તો વિચાર અને આચાર વચ્ચેનો ભેદ દૂર થઈ જાય છે. બધી દિવસશ્રી એ રીતે આધારપ્રધાન કહેવાય; કારણ કે તેનો એક નિશ્ચિત હેતુ છે, અને તે સર્વોત્તમ પુરુષાર્થ — કે જે મોક્ષ વિના બીજું કંઈ નથી — તેના સાક્ષાત્કાર કરવા. પશ્ચિમચાળાઓ જ આધાર અને વિચાર વચ્ચેના ભેદને વળગી રહ્યા છે, અને દિવસશ્રીને કેવળ વિચારાત્મક શાસ્ત્ર માને છે. તે કારણે જ પશ્ચિમમાં દિવસશ્રી જીવનના મુદ્દાના પ્રવાહો સ્વયંને સંબંધ ખોઈ ખેડી છે, અને થોડે યા વતે અંશે કેવળ વાણીવિત્કાર કે તાકિડે છેડિયાં ફાડનાર વસ્તુ બની છે.

દિવસશ્રી અંગેના દશિષિંદુને લગતી હિંદ અને પશ્ચિમના દેશો વચ્ચેની આ વિશિષ્ટ વિલક્ષણતાને આપણે નીચેની રીતે પણ નિરૂપી શકીએ. 'દિવસશ્રી' શબ્દનો અર્થ જ્ઞાનની પિપાસા — ગ્રેમ એવો થાય છે. (ફિલોસ=ગ્રેમ; સોફિયા=જ્ઞાન.) પરંતુ દિવસશ્રી જે જ્ઞાનની પરવા કરે છે, તે જ્ઞાન એ કંઈ બીનાઓનું જ્ઞાન નથી; સનતકુમાર પાસે, ઉપર ઉલ્લેખિત પ્રસંગે, જ્ઞાન મેળવવા ગયેલા નારદ સાચા જ્ઞાનનું લક્ષણ એ બતાવે છે કે, તેનાથી શોક દૂર થવો ભ્રેષ્ઠ છે. (वर्तते शोकम् आत्मवित्). સાંખ્ય દર્શન તેને ત્રિવિધ કુખની આલસિક નિરુત્તિ કહે છે.

આ તાત્પર્ય એ ખરી રીતે પરમતત્ત્વને પરમશ્રેયસ્ તરીકે વિચારવું, કે માત્ર એક 'અસ્તિ' તરીકે વિચારવું એ વચ્ચેનો ભેદ છે. જો પરમ તત્ત્વને આપણે માત્ર 'અસ્તિ' તરીકે જ વિચારીએ, તો પછી

આચાર વચ્ચે જરૂર વિચોદ પડવાનો. કારણ કે વિશ્વનો પ્રયોજનની દૃષ્ટિએ વિચાર અને એક 'અસ્તિ' તરીકે વિચાર, એ એ વચ્ચે કશો સંબંધ જ નથી. પશ્ચિમની ફિલસૂફીમાં એ જ બન્યું છે. ગ્રીક ફિલસૂફીના સુવર્ણ-યુગ રૂપ સોક્રેટીસ, પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલના દ્વંદ્વા ગાળાએ જેવા યુગો બાદ કરીએ, તે બાકીના સમયે તો પશ્ચિમની ફિલસૂફીમાં પ્રયોજનની દૃષ્ટિથી વિશ્વનો વિચાર, એક અસ્તિત્વ તરીકે વિશ્વના વિચારથી વિખૂટો પડી ગયો છે.

પરંતુ હિંદી ફિલસૂફી તો પરમ સત્તાને પરમ શ્રેયસ તરીકે જ વિચારે છે; અને પરિણામે તેની અંદર કદી પાશ્ચાત્ય ફિલસૂફી જેવો પરમ શ્રેયસ અને પરમ સત્તા વચ્ચેનો ભેદ જોવામાં આવતો નથી. આનાં બીજાં પણ પરિણામ આવે છે. તેથી કરીને ફિલસૂફી માત્ર આપણી બૌદ્ધિક બાબતને જ, એટલે કે, વસ્તુઓને માત્ર અસ્તિત્વની બાબતથી પકડતા અંગેને લગતી બાબત નથી બની જતી, પરંતુ આપણા જીવનની બીજી બાબતો, કે જેમને આપણે પુરુષાર્થો કહીએ છીએ, તેમને પણ આવરતી બ્યાપક વસ્તુ બની જાય છે. એને કારણે એનું ગૌરવ અને અગત્ય અસંખ્ય ગણાં વધી જાય છે. વસ્તુતાએ, લગવદ્ગતિતા કહે છે તેમ, તે અધ્યાત્મ-વિદ્યા બની રહે છે.

મૂળો ઉપર મૂકેલા બાર ઉપરાંત, હિંદી ફિલસૂફીમાં પરમ તત્ત્વનો સીધો સાક્ષાત્કાર કરવા ઉપર પણ સાધા-સાધ્ય બાર મૂક્યામાં આવ્યો છે. ફિલસૂફી એટલે કે 'દર્શન'—સત્યનો સાક્ષાત્કાર, અને નહિ કે માત્ર તેની બૌદ્ધિક સમજ. આમ જોકે ફિલસૂફીને 'દર્શન' કહેવામાં આવી છે, તો પણ તેનો અર્થ એ નથી થતો કે, બુદ્ધિની ગરજ નથી રાખવામાં આવી. હિંદી અને પાશ્ચાત્ય ફિલસૂફી વચ્ચે આ પણ એક લાક્ષણિક તફાવત છે. પશ્ચિમમાં કાં તો નરી બુદ્ધિને અથવા નર્વો આંતર-દર્શનને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે. મધ્યયુગની જેમ જ્યારે તેણે આંતરદર્શનને પ્રમાણ્યું છે, ત્યારે તેણે બુદ્ધિની સદતર બંધી કરી છે. અને જ્યારે આધુનિક જમાનાની જેમ તે બુદ્ધિને પ્રાધાન્ય આપે છે, ત્યારે તે આંતરદર્શનને છેક જ અવગણે છે. પરંતુ આપણે ત્યાં કદી બુદ્ધિ અને આંતરદર્શન વચ્ચે એવો વિરોધ નથી પ્રત્યોઃ; ફિલસૂફીએ તે બેમાંથી દરેકને તેનું વ્યા-યોગ સ્થાન અધ્યુ છે. શંકરાચાર્ય, કે જે આંતરદર્શનના

કટ્ટર પ્રકાશક ગણાય છે, તે પણ બારપૂર્વક જણાવે છે કે, છદિયો વડે જે જ્ઞાન મેળવી શકાય, તેની બાબતમાં શાસ્ત્રમાં નોંધાયેલું આંતરદર્શનમૂલક જ્ઞાન કશા મહત્વનું નથી. હજારો શાસ્ત્રવાક્યોનું પ્રમાણ લાવે, તો પણ અગ્નિને થીતગ સાબિત ન કરી શકાય. માત્ર જે સત્યો છદિયગ્રમ્ય નથી, તેમની બાબતમાં જ શાસ્ત્રવાક્યોનું પ્રમાણ શોધાતું જોઈએ. એવું સત્ય તે પરમ તત્ત્વના સ્વરૂપનું જ્ઞાન છે; અને એ બાબતમાં શાસ્ત્રમાં સંકેદાયેલ સાક્ષાત્કારજ્ઞાનની દોરવણી મેળવી જ જોઈએ.

તે પણ હિંદી ફિલસૂફીના બુદ્ધ બુદ્ધ બધા સિદ્ધાંતો આ બાબતમાં તો એકમત છે કે, પરમ તત્ત્વનું સ્વરૂપ આંતરદર્શન—સાક્ષાત્કાર વડે જ પ્રગટ થાય છે; અને તેથી ફિલસૂફીને 'દર્શન' કહેવામાં આવે છે. ફિલસૂફીને દર્શન કહીએ, એટલે તરત ધર્મ સાધેનો તેનો આંતરિક સંબંધ એકદમ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. તેનાથી સમજાઈ જાય છે કે, ફિલસૂફી તેમ જ ધર્મ એ બંને સત્યના જ્ઞાનના સાધન તરીકે એક જ વસ્તુને સ્વીકારે છે. તે બંને સત્યના સાક્ષાત્કાર-જ્ઞાનથી પોતાની મજબ શરૂ કરે છે. પરંતુ ફિલસૂફી પછી એ જ્ઞાનના પાયા ઉપર એક આખી ધમારત બીવી કરીને બનાવવા ઇચ્છે છે કે, આપણા બનુભવના બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રકારો આ મૂળગત સાક્ષાત્કારની સાથે કેવી રીતે સંકળાયેલા છે. ત્યારે ધર્મ એ બધાની તરખટમાં પડતો નથી; તેનું એકમાત્ર લક્ષ વૈયક્તિક અનુભવ જ રહે છે. વસ્તુતાએ આપણા દેશમાં ધર્મનું વજણ હંમેશાં વૈયક્તિક રહ્યું છે, ત્યારે ફિલસૂફીનું વજણ અવૈયક્તિક રહ્યું છે. જોકે આમ કહેતી વખતે એ યાદ રાખવું જોઈએ કે, આપણા દેશમાં ફિલસૂફીનું એક મોટું બ્યાવહારિક પ્રયોજન વૈયક્તિક અનુભવ જ છે. પરંતુ પોતાનું તે પ્રયોજન એ અવૈયક્તિક રીતે પાર પાડે છે. બધી વૈયક્તિક વિચારણાએ સંપૂર્ણ રીતે બાકત રાખીને જ ફિલસૂફી પોતાનું કાર્ય પાર પાડવામાં સફળ થાય છે. જોકે, વૈયક્તિક ધ્યેય પાર પાડવામાં અવૈયક્તિક બનીને જ ફિલસૂફી સફળ થાય છે એમ કહેવું, એ એક પ્રકારના વિરોધાભાસ જેવું લાગે તેવું છે; પરંતુ તેથી માત્ર એટલું જ સાબિત થાય છે કે, સર્વોત્તમ પુરુષાર્થમાં અતિ વૈયક્તિક અને અવૈયક્તિક બંને એકાં થઈ જાય છે.

પશ્ચિમમાં વસ્તુસ્થિતિ આનાથી ભુદી જ છે. લાં ફિલસૂફીનાં ધણાં લક્ષણોને ધર્મ પચાવી પચો છે. તે ફિલસૂફી જેટલી જ અવૈયકિતક અને વસ્તુગત જનવાનો દેખાવ કરે છે. તે આંતરિક અનુભવને વળગી રહેવાને બદલે સિદ્ધાંતો અને વિધાનો આપવા જ ખેસી જાય છે; કે જેમને માણસના વૈયકિતક અનુભવ સાથે કશી લેવાદેવા હોતી નથી. આ બધા સિદ્ધાંતો અને વિધાનો, કે જેઓ સાર્વભૌમ સત્યો હોવાનો દાવો કરે છે, તેઓએ તે બાબતની કસોટી ફિલસૂફી પાસે કરાવી લેવી જોઈએ. પરંતુ એ વસ્તુ જ ફિલસૂફી અને ધર્મ વચ્ચેના ઝઘડાનું મૂળ છે. મધ્યયુગમાં ન્યારે સત્તા અને દોર ધર્મના હાથમાં હતાં, ત્યારે આ ઝઘડામાં ફિલસૂફીને સહન કરવું પડ્યું હતું. હવે ધર્મની પાસે પહેલાંની સત્તા તેમ જ દોર કાયમ રહ્યાં નથી, ત્યારે પણ ફિલસૂફી કંઈ વિશેષ લાભી નથી; કારણ કે હવે એક ત્રીજી સત્તા મેદાને પડી છે. તે સત્તા તે વિજ્ઞાન. આજે ફિલસૂફી તેમ જ ધર્મ એ બંને ઉપર તેનો દોર ચાલે છે.

એથી ઉત્પન્ન, આપણો દેશ હમેશાં ધર્મ અને ફિલસૂફી વચ્ચે મિત્રાચારીભર્યા સંબંધ જળવાવી રાખી શક્યો છે. તેનું કારણ એ છે કે, આપણે લાં ધર્મ સાક્ષાત્કાર માટેનાં મૂલ્યોની પસંદગીની બાબતમાં હમેશાં ફિલસૂફીની દોરનગી સ્વીકારી છે. ફિલસૂફીએ જે મૂલ્યોને સર્વોત્તમ તરીકે જાહેર કર્યાં હોય છે, તે મૂલ્યોને જ આપણે દેશમાં ધર્મ ચીવટપૂર્વક ખીલવવામાં પડેલાં હોય છે. તેથી ઉત્પન્ન, પશ્ચિમમાં ફિલસૂફી જે મૂલ્યોને પ્રાસ અગત્યનાં ગણતી હોય છે, તેમાંનાં ઘણાંને ધર્મ ઉતારી પાડતો હોય છે; અને ધર્મ જે મૂલ્યોને અગત્યનાં ગણતો હોય છે, તેમને ફિલસૂફી ઉતારી પાડતી હોય છે. જેમ કે, યુરોપીય ફિલસૂફી સ્વાતંત્ર્યના મૂલ્યને હમેશાં ધણું મોટું માનતી આવી છે; ત્યારે પશ્ચિમમાં ધર્મ હમેશાં તેને વખોડી કાઢ્યું છે. અને પશ્ચિમમાં ધર્મ જે આશ-પ્રામાણ્યની કિંમત ધણી મોટી આંકી છે, તેને પાશ્વત્ય ફિલસૂફીએ છેક જ મૂલ્યરહિતતાની કક્ષામાં નહિ ઉતારી પાડ્યું હોય, તો પણ તેને બહુ ઊતરતી કોટીનું મૂલ્ય તો ઠરાવ્યું જ છે.

[બાબ્યાનકર્તા અહીં સુધી આવ્યા બાદ, બેએક આક્ષેપોનો વિગતવાર રહિયો આપે છે. તે આક્ષેપો જેવા કે, હિંદી ફિલસૂફી એ તો જગતને દુઃખપૂર્ણ માનતો નિરાશાવાદ છે, તેમ જ જગતમાંથી ભાગી છૂટવામાં જ ઇતિકર્તવ્ય માનતો નૈષ્ઠકર્મવાદ છે. તેમનો રહિયો આપી રહ્યા બાદ તે જણાવે છે કે, ફિલસૂફીનો આત્મા આજે પણ જીવંત છે, તથા રાજા રામમોહન રાય, સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી, શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી વિવેકાનંદ, શ્રી અરવિંદ ધોવા, મહાત્મા ગાંધી, રતીન્દ્રનાથ ટાગોર, લોકમાન્ય તિલક, સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન, ઝો. ભગવાનદાસ જેવા હિંદી વિચારકો, સત્તો અને નેતાઓ દ્વારા તે આધુનિક જગત અને તેના કોપકાઓના ઉકેલમાં હિંદુસ્તાનની સીમાઓ બહાર પણ પોતાનો સક્રિય ફાળો આપતો રહ્યો છે. છેવટે તે જણાવે છે:—]

આમ, હિંદી ફિલસૂફીનો આત્મા મૃતપ્રાય થઈ ગયો હોવાને બદલે ઊંઘાટો અતિશય જીવંત છે. છેવટનાં બે મહાયુદ્ધોએ પાશ્વત્ય વિચારસરણીનું દેવાણું સાક્ષિત કરી આપ્યું છે. જગતને આજે નવા પ્રકાશની જીવ સંતોષ્ટ જરૂર છે. અને તે પ્રકાશ હિંદુસ્તાનમાંથી આવવાનો છે. તત્ત્વચિંતારની બાબતમાં પરંપરાથી ચાલતી આવેલી સર્વેપરિતાવાળું હિંદુસ્તાન જ આજે જે સંદેશની જગત રાહ જોઈ રહ્યું છે, તે આપી શકે તેમ છે. પરંતુ તે એમ કરી શકે તે માટે તેણે સ્વતંત્ર થવું જોઈએ. કારણ કે સ્વતંત્ર દેશને જ કોઈ સંદેશ આપવાનો અધિકાર પણ હોઈ શકે, તેમ જ જગત પણ સ્વતંત્ર દેશ પાસેથી જ કંઈકે સંદેશ સ્વીકારે પણ ખરું. તેથી આપણે ધમ્મજીએ કે, હિંદુસ્તાન જગતની સ્વતંત્ર પ્રત્યક્ષામાં તેનું કાયદેસર સ્થાન પ્રાપ્ત કરો, અને જગતને જે સંદેશા વિના ચાલે તેમ નથી તે સંદેશ તેને આપવાનો બહુમાનભર્યો અધિકાર તેને પ્રાપ્ત થાયો !*

૩૧૦

* પ્રજ્ઞાશ્રવણ — જુલાઈ ૧૯૪૬

* બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીવાળા ડો. એસ. કે. મેત્રે અલ્હાબાદ યુનિવર્સિટીની ‘ગોડન્ટ’ ફલગમાં ‘મોલીલાલ નેહરુ બાબ્યાનમાળા’માં દેખી નન્યુચારી (૧૯૪૬)ના રોજ આપેલા બાબ્યાન પરથી.

પાયાની કેળવણી વિષે કેટલાક ભ્રમો

પાયાની કેળવણીમાં ઉદ્યોગને જ મહત્વનું સ્થાન આપ્યું છે. એટલે કેટલાક એ કેળવણીને ઉદ્યોગ-કેળવણી તરીકે સમજે છે. સામાન્ય વિષયોના જ્ઞાન ઉપરાંત ઉદ્યોગ પણ શીખવવા નોંધ એ એટલી વસ્તુ હવે સ્વીકારવામાં આવે છે. પરંતુ પાયાની કેળવણીમાં ઉદ્યોગને જે રીતે વિચાર કર્યો છે તેમાં આ ઔદ્યોગિક કેળવણીની દૃષ્ટિ નથી રહી. ઉદ્યોગે વત્તા વિષયોનું જ્ઞાન એ કંઈ પાયાની કેળવણી નથી. છતાં આને ઘણું ઠેકાણું જે કંઈ પ્રયાસો પાયાની કેળવણી અંગે થયા છે, તેમાં આવો જ અભ્યાસક્રમ જણાય છે, આમાં એવું ગૃહીત કરી લીધેલું છે કે, ઉદ્યોગમાં શરીરના સ્નાયુઓ કેળવાય છે અને હસ્તક્ષ્મા ખીલે છે; પણ શુદ્ધિવિકાસ અંગે ઉદ્યોગોનું શિક્ષણ પૂરતું નથી, એટલે એની સાથે વિષયોનું શિક્ષણ અપાય તો એ દ્વારા શુદ્ધિનો વિકાસ થાય, એમ ઘણા માને છે. પાયાની કેળવણીનો આ પ્રથમ ભ્રમ છે. ગાંધીજીએ પાયાની કેળવણી પાછળ જે વિચારસરણી રાખી છે તે આ તો નથી જ, ઉદ્યોગ અને શુદ્ધિવિકાસને ગાંધીજી જુદા નથી ગણતા.

પાયાની કેળવણીનો બીજો ભ્રમ એ છે કે, ઉદ્યોગને શિક્ષણનું વાહન બનાવી — શુદ્ધિવિકાસનું સાધન એવે ગણી સમન્વયના ધોરણે વિષયોનું શિક્ષણ ઘણા વિચારે છે. રેડિયા દ્વારા ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિત, ભાષાજ્ઞાન કે સમાજવિદ્યાનું જ્ઞાન આપવામાં આવે, તો એ ઉદ્યોગના સમન્વયથી શુદ્ધિવિકાસ થાય છે. અને આ જ પાયાની કેળવણી છે એમ મનાય છે. ઝાકીર હુસેન સમિતિએ આ સમન્વયશિક્ષણ ૪૨ વધુપડતો ભાર મૂક્યો એટલે પાયાની કેળવણીમાં આ બીજો ભ્રમ ફૂટી ગયો છે. હિંદુસ્તાની તાલીમી સંઘના પ્રયોગોમાં પણ આવા સમન્વય-શિક્ષણને વધુ સ્થાન મળ્યું છે. આવા પ્રયોગોનું અવલોકન કરતાં એવું લાગે છે કે, જાણે વિષયોનું શિક્ષણ જ મુખ્ય છે, કેવળ પુસ્તકો જ દ્વારા એ અત્યાર સુધી અપાતું હતું તેને જાહેર હવે પુસ્તકોને ગોળ ગણી ઉદ્યોગમાંથી નીપજતા સમન્વયોને શિક્ષણનું મહત્વનું વાહન ગણવામાં આવે છે. શિક્ષણમાં શુદ્ધિ-વિકાસને માટે વિષયોનું જ્ઞાન જ મહત્વનું છે એ પૂર્વગ્રહ હજી હટ કરે છે એટલે જ પાયાની કેળવણીમાં ઉદ્યોગ તો સ્વીકાર્યો, પરંતુ વિષયોના જ્ઞાનનું પૂંજું

તો એને વળગારી જ દીધું. જાણે ઉદ્યોગમાં એ વિષયજ્ઞાનના પૂંજા વિના સ્વતંત્ર રીતે શુદ્ધિવિકાસની શક્તિ જ ન હોય! ઉદ્યોગોના શાસ્ત્ર (ટેકનિક) સાથે સંકળયેલા શુદ્ધિવિકાસના પ્રમાણને હવે સ્વીકારાય છે, પરંતુ ઉદ્યોગના એ શાસ્ત્ર સિવાયના બીજા વિષયો એમાં ન હોય તો શુદ્ધિવિકાસ બહુ નોખમાંય છે એવી માન્યતા હજી રહી છે, અને તે ઝાકીર હુસેન સમિતિએ વિચારેલા પેકા સમન્વય યુગને પ્રગટાવે છે. આ સમન્વયશિક્ષણને વધુપડતું મહત્વ આપતું, એને પણ હું પાયાની કેળવણીનો ગોટો ભ્રમ ગણું છું. પાયાની કેળવણીને જો, જીવનના શિક્ષણ તરીકે ઓળખવી હોય તો આ સમન્વયશિક્ષણથી જીવનની કેળવણી ઘણી બધી અધૂરી રહી જાય છે. માનવજીવનમાં રહેલી શક્તિના સ્વાભાવિક વિકાસને જો આપણે શિક્ષણનો અંતરાત્મા ગણીએ અને પાયાની કેળવણીને એ માટે સર્વોત્તમ શિક્ષણપદ્ધતિ તરીકે સ્વીકારીએ, તો આજે પાયાની કેળવણીનો જે પ્રચલિત અર્થ થાય છે તેનાથી આપણને બિલકુલ સંતોષ થવો ન નોંધ્યો. ગાંધીજીએ તો હવે પાયાની કેળવણીને જીવનબ્યાપી બનાવી છે — જન્મથી તે મરણ સુધી એ કેળવણીની ધરમાળ અને પરંપરા ચાલુ જ રહે છે. ઇતિહાસ, ભૂગોળ ઇત્યાદિ વિષયોને ઉદ્યોગના સમન્વયો તરીકે શીખવવાથી આપણે આ જીવંત અને જીવનબ્યાપી શિક્ષણને બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં સ્પર્શી શકીએ છીએ.

પાયાની કેળવણી અંગે ગાંધીજી અવરનવાર આટલી સ્પષ્ટતા કરે છે છતાં આજના કેળવણીકારો એમાં હજી ગોથાં જ ખાય છે. કારણ કે શૈક્ષણિકો 'શુદ્ધિવિકાસ' અને વિષયશિક્ષણનો જે વારસો આપણને મળ્યો છે, તેમાંથી આપણે હજી નીકળવા ઇચ્છવા છતાં નીકળી જ શકતા નથી. તાલીમી સંઘના મંત્રી આશાદેવીને પણ આથી જ પ્રશ્ન ઊઠેલો કે, પાયાની કેળવણીમાં ઉદ્યોગ દ્વારા વૈદક્યનું જ્ઞાન કેમ અપાય? અથવા 'મેડિકલ' સાયન્સને એમાં શું સ્થાન છે? ગાંધીજીએ તો તરત જ એ પ્રશ્ન પાછળની જૂની વિચારસરણી પારખી લીધી હતી અને એનો જવાબ આપતાં પાયાની કેળવણીના હાર્દને વધુ સ્પષ્ટ કરેલું.

પાયાની કેળવણી વિશે આવા ભ્રમો ઊભા થવા જાય છે અને એમાં આપણે હજી એમાં જ ખાઈએ છીએ એવું એક કારણ એ પણ છે કે, પાયાની કેળવણીમાં મદતરત્નું સ્થાન મેળવનાર ઉલોગને આપણે હજી એના સાંકડા અર્થમાં વિચારીએ છીએ. અંગ્રેજ ભાષાની જેલુકમી હજી હા કંઈ છે એટલે craft 'ક્રાફ્ટ' શબ્દનો જ વારંવાર આપણે ઉપયોગ કરી કાંતણ, બાગકામ, સુચારીકામ પર આપણે ઊતરી પડીએ છીએ. પાયાની કેળવણી વિશે જેમ જેમ હું વધુ વિચાર કરું છું અને મારા યોગદાણા અનુભવોને આધારે એ વિચારોને વધુ કસું છું, તેમ તેમ મને તો દીવા જેવું સ્પષ્ટ થતુ જાય છે કે, પાયાની કેળવણી ઉલોગમય કેળવણી કરતાં

વિશેષ પ્રશ્નિતમય કેળવણી અથવા નવો શબ્દ વાપરું તો જીવનમય કેળવણી છે. 'ક્રાફ્ટ,' વિષયશિક્ષણ, શુદ્ધ વિકાસ, કે એના સમન્વયો એ બધાંનો ઉપયોગ બહુ જ નજીવો છે, — જે એ બધાં માનવજીવનના સમગ્ર જીવન સાથે ખિલકુલ એકત્રિત ન થાય તો. જીવન એક મુખ્ય વસ્તુ છે, જીવનનો વિકાસ એક સાચું શિક્ષણ છે, અને એ શિક્ષણના પાયા જ્યાં જ્યાં રહી શકે છે તે જ પાયાની કેળવણી છે. આ રીતે પાયાની કેળવણીને વિચારતાં એવું સ્વરૂપ કેવું હોઈ શકે એનો વિચાર હવે કરીશું.

ગાંધી પુટિર

દિલ્હી ૧૦ દીવાનજી

કસી, ૧૦-૧-૪૭

નભિયાનો રજતોત્સવ

દિલ્હીમાં આવેલા રાષ્ટ્રીય મુસ્લિમ વિદ્યાપીઠ, નભિયા મિલિયા ઇસ્લામિયાએ પોતાનો રજતોત્સવ આ નવેમ્બર માસની ૧૭મી તારીખે ઊજાવ્યો. એનો કાર્યક્રમ ચાર દિવસનો હતો. ૧૭મીની સવારે અહેવાલ-પાચન અને મુખ્ય સભા હોઈ.

ચાર દિવસના કાર્યક્રમમાં રજતજમત, ક્વાચત, પાસેની જમનાની નહેરૂમાં તરવાની હોડ, નાટક, ચર્ચાપરિષદ, મુસાથરો, સીએની સભા વગેરે થયું થયું હતું. એટલું કહેવું જોઈએ કે ચર્ચાસભા, મુસાથરા, ભાષણોમાં સાધારણ બહારના આગેતુકને સમજણ પડે એવું એણે હવે. બહુ જ ઊંચા અને ઊંચાદાર ઉડ્ડેમાં સંવાદો ને ભાષણો થયાં. ઉરમાનિયા યુનિવર્સિટી, અલીગઢ યુનિવર્સિટી ને નભિયા એ ત્રણે જગ્યાના મોટા વિદ્વાનો અને પ્રખર વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે એવા વિદ્વદ્ભાગ્ય ઉડ્ડેના રસ દેવાઈ રહ્યાં. અને એમાં અનુચલું કશું ન હતું. આખરે એ ઉડ્ડે નાણકારોની પડિત સભા જ હતી ને !

સત્તરમી તારીખનો સમારંભ ભોપાળના નવાબને પ્રમુખપદે થયો. નવાબ સાહેબે વીસ પચીસ મિનિટ આઠા ઉડ્ડેમાં પોતાનું ભાષણ વાંચ્યું. નભિયાએ પચ્ચીસ પચ્ચીસ વરસ લગી કેટકેટલી અગ્રણ્યો વેઠી અને સરકારી પ્રતાપથી અજમા રહી એકધાતુ કામ ચલાવ્યું, એનો ચિતાર એ ભાષણમાં આપ્યો. તથા સન સત્તાવનના જમાનાથી વેરભૂતરણ થઈ ગયેલા, અક્ષય અને પાછળ પડી ગયેલા મુસલમાનોની નવનિર્મિત ને નવસંગઠન પેદા કરવામાં કેટલું પાયાદાર, કેટલું ઉન્નતવલ અને કેટલું સંઘીન કામ નભિયાએ થયું એ વિષે શ્રોતાઓને પ્રતાસાવાર જણાવ્યું. અને નભિયાના સેવકોને પોતાની અંજલિ અર્પી.

નવાબ સાહેબનું ભાષણ ચાલ્યું તે દરમિયાન પ્રેક્ષકોની દષ્ટિ એમની પાછળ પડેલી પંક્તિ પર એટલા નેતાઓના દર્શન કરી લેવાને ધૂરી રહી હતી. જમણી બાજુ ઝીણા સાર્વજનિક, સિયાદતઅલીખાં અને દમ્દખાસચી વિવિધ વેપારકાળા મોલવીઓ, રાયચર, નવાબો વગેરે મોગલ દરબારની સાદ આપતા હતા. ડાબી બાજુ પડિત જવાહરલાલજી, મોઝ અબુલ કલામ આઝાદ, રામજી, આસદ અલી વગેરે આજના રાષ્ટ્રપુરોહિતોને નિહાળી અસંખ્ય આંખો કંડક અનુભવતી હતી.

પ્રમુખ સાહેબનું આખ્યાન પૂરું થયા પછી ઉરમાનિયા, અલીગઢ, લખનૌ વગેરે યુનિવર્સિટીઓના પ્રતિનિધિઓએ પોતપોતાની સંસ્થાના શુભસંદેશ સંભળાવ્યા અને ઉડ્ડે ભાષામાં આરંભે વિકાસ કરવા બાબત તથા ઉડ્ડે દ્વારા હવે શિક્ષણ આપવામાં સફળતા મેળવવા બાબત નભિયાને વધામણી આપી. ત્યાર બાદ નભિયાના પ્રિન્સિપાલ જનાબ સૈયદ અન્સારી સાહેબે દેશને ખૂણે ખૂણે ઉડ્ડે ભાષામાં આવેલા શુભ સંદેશોમાં વાંચી સંભળાવ્યા અને પછી પ્રોફેસર અબ્દુલ મત્તહ સાહેબે અંગ્રેજ સંદેશોમાં સંભળાવ્યા. તેમાં દેશના કરતાં વધારે વિદેશોના સંદેશોમાં હતા. ઓસ્ટ્રેલિયા, ડેનમાર્ક, ટુર્કસ્તાન, પોલૅન્ડ, અમેરિકા વગેરે રચેયો મોટી મોટી યુનિવર્સિટીઓના અને મોટા વિદ્વાનોના આશીર્વાદ અને શુભાકાંક્ષાના સંદેશોમાં હતા.

સંદેશોમાં સંભળાવ્યા બાદ અખિલ ભારતીય મહિલા મુસ્લિમ લીગની પ્રતિનિધિ એક બહેને પોતાના ગંડળ તરફથી કુંકડી ઉડ્ડેમાં ડુવા સંભળાવી અને વધારામાં જણાવ્યું કે, હવે અમારી કાઝીર સાહેબ અને એમના

સામીઓને વિનંતી છે કે, તેઓ મુસ્લિમ બાલિકાઓની કેળવણીનું કામ તાબડોતેબ હાથમાં લે.

તે પછી હજુના એક પ્રસિદ્ધ કવિએ પોતાની મનોહર નાટમ સંભળાવી. એ સંભળતાં બારોડનું કવિત યાદ આવતું હતું. ખુદાનું નર એક અધારી રાત્રે આઠાસમાંથી કેવી રીતે ભટક્યું અને બીબ્બ બધા બેઠતા હતા ત્યારે કેટલાક શાળાઓએ એ ઝાંઝી હઈ આંખોની સીડી વડે હાથમાં એ કેવી રીતે લેતાયું. પછી એ નરને સાચવવા ભમિયા રૂપી બાગ કેવી રીતે ભેગો કર્યો તથા એ બાગના રખેવાળ અને માળી ટોંઠા ઝાડીર હુસેને પોતાની મદદમાં બુઝાનીનું એમાં કેવી રીતે ખાતર પૂયું તે પોતે કેવી જઈથી નહોરી લીધી; એણે રાતોની રાતે હબ્બરા વેઠી પોતાના લોહીનું ટીપેટીપું કેવી રીતે આ બાગમાં છોડ્યું અને આને પરિણામે હમ્બગી બેલસતા કેટકેટલા પ્રકૃત્વ ચદૈરાઓનો ફાલ આપણી સામે આવ્યો છે અને તે ફાલ હાલહવાલ થયેલા દેશનું કેવું આશાધન છે, ઇત્યાદિ રૂપકની કડીએ કડીએ વાંચીએ વરસી.

અને ત્યારે ઝાડીર સાહેબે પોતાનો હેવાલ વાંચવા માંડ્યો ત્યારે આ મોટા કવિનું કાવ્ય પણ ફીકું પડી ગયું. એમની ઉદ્દેશમાં એ સરળતા ન હતી, પણ કાવ્યબુધા છાની રહે એવી ન હતી. એકલાના પ્રવાહમાં તેઓ છાંટ્યા. લખેલું બાપણું વાંચે છે એવું કળાયુ જ નહિ. એ આખો રિપોર્ટ અદી' આપવાનું સ્વયં નથી, જરૂર પણ નથી. તોંધવા લાયક મુદ્દાઓ આ રહ્યા :

હકીમ અજમલખાન, ટોંઠા અન્સારી, મીલાના મહમદઅલી વગેરેએ આ વેરો વાળ્યો. એમની દૈનંદની ખંત, પ્રતિતા, વિદ્વત્તાએ પચીસ વરસ ઉપર અમને કેટલાક નવનુવાનોને હોવાં અને ફળવ્યા. અમે એટલી મૂંઝવણ, બીટ કે અકળામણ હોય, તોયે હકીમજી પ્રસન્ન નહને અગારી પીઠ યાજે તે અમારો માર્ગ મેલકો કરી આપે. ટોંઠા અન્સારી સાહેબે આ સરંચાને વિકસાવવામાં છેવટની ધડી સુધી તનતોડ મહેનત કરી. મીલાના મહમદઅલીની બુદ્ધિમત્તા અને દક્ષતાનો વારસો અમને મળ્યો, પણ કમલાગ્યે રાજકીય પ્રવૃત્તિએ એમને લાજ અગારી કનેપી દુક મુદતમાં જ ખૂંચવી લીધી. પણ ઝીઝટ સુનિવર્તિ'ગ્રીમાની રહરમાં રાષ્ટ્રની હાલ વાજમાં અને એ ધોડા હવાનો નીકળી આવ્યો તેમણે ભમિયાનું વડાણ હંકાર્યે રાખ્યું. કામ શરૂ કરતી વખતે અમારી પાસે ન હતું મકાન, ન હતી મૂડી, ન હતી રાત્રી પાઈનીયે માંદ બલા બલા લોકો અમને સમજવતા કે, આ લીધે રવાટે વળી કયાંથી ચડી ગયા તમે ? અદી' કાણ બાણવા આવશે ? અને આવશે તો એમનું ભવિષ્ય કેમ સુધરશે ? તમારે ત્યા ધરમેળે ભણેલ ની બનરમા કિંમત શી અકાવાની છે ? સરકારી છાપ વિના કેમ ચાલશે ? વગેરે વિરોધી

વાતાવરણમાં અમારું કામ શરૂ થયું અને આ પચીસ વરસ પૂરાં થતાં કંઈ કંઈ વિપદાઓમાંથી અમારે પસાર થયું પડ્યું. કેળવણીના ભોમિયાઓ જ એ બાબી રાકે. ચિંતા-હલેશ; બાળ-હબ્બરા; તંગી-પરેશાની; બંદિધાર-અવિશ્વાસ; નિંદા-ભય; બેચુપ-સંક્રામણ; નિરાશા-અનુ-ત્સાહ; વગેરે નીતકેનાં જેઠાં નામ ગણાતું એટલાં ઓછાં છે. અને એમ ન માનશે કે, હું આ ચાલી-વધારવા સારુ નામે ગણાવી રહ્યો છું. ખરેખર આ દરેકેદરેક વિપદા અમારી સામે અનેક વાર અનેક દિવસો સુધી મેં નિકારીને લેવી રહી છે, અને ખુદાએ જ એમાંથી કચારી અમને અહીં સુધી આરવા છે.

એક કાળ ભમિયા પર એવો આવ્યો ત્યારે ભમિયાના બધા કિતેપીઓએ, બુજરગોએ અને પ્રબંધક સમિતિના એકેએક મેમ્બરે ચોખ્ખી સલાહ આપી કે, પેસા હવે મળે એમ છે જ નહિ, લોકોનો સહયોગ નથી, ત્યારે હવે સમય આવી લાગ્યો છે ત્યારે આપણે સરંચાને બંધ કરવી જોઈએ; ભવિષ્યમાં વળી અનુકૂળ સંજોગ મળશે તો ફરી વાર આ રફું કામ હાથ ધરી શકશે પણ મારા સાચીઓએ એકા-ગળી એકે અવાજે જાહેર કહ્યું કે, જેમ સરંચા બંધ કરાય જ નહિ; અમે છેવટની ધડી લગી સેવા આપીશું; પચાર નહિ લઈએ, બૂપે રહીશું, પોતાના ધરને વિસારી દઈશું, પણ ભમિયાને ભળવીશું. અને એમણે પોતાનો બેલ પૂરેપૂરો પાળ્યો છે. જે ભમિયા પાસે મંજાબચરણમાં પોતાનાં મકાનની એક ઈંદ ન હતી. જેની પાસે પૂછેના એક પેસો ન હતો, જેની પાસે દાતાના હિરદમાં એક નામ ન હતું, એ ભમિયા પાસે આજે લગભગ પંદર લાખનાં જમીન મકાન છે, જે આજની કિંમતે પાંચીસ લાખનાં ગણાય. વિનયમંદિર, બાળમંદિર, પ્રૌઢ શિક્ષણ, અધ્યાપન મંદિર, મદાવિદ્યાલય, પુસ્તકાલય, પ્રકાશન મંદિર વગેરે અનેક ખાતાંઓ ધમધામર અદી' ચાલી રહ્યાં છે. ઉલ્લાં પાંચેક વરસથી અમે સહયોગી સંઘ કાંદમો છે. એમાં નાની નાની રકમે વરસમાં અનેક હપતે લોકો આપે છે. સન '૩૮માં અમને એ રીતે જે હબર રૂપિયા મળેલા. પછી ચાર, પછી દસ, અને ગયે વરસે આ રીતે અમને ચિરતાળીસ હબર રૂપિયા મળ્યા. હવે અમને એવો ડર મુદલ નથી રહ્યો કે ફલાણા ભાઈ નારાજ થશે તો કેમ ચાલશે. અમને મોટા મોટા લખખતિઓ પેસા આપે છે. પણ અમે કોઈનાથીયે દબાયા કે અંબલા વિના જે સાચામાં સાચો શિક્ષણનો માર્ગ જણાય છે એ રસ્તે જઈએ છીએ. હરેક કોટીના હરેક પ્રકારના ભાઈઓ અમને મદદ આપે છે.

આજે હવે અમારી પરીણામે એટલી સફળ લેખાઈ છે કે, અનેક સુનિવર્તિ'ગીઓએ અને સરકારે પણ એ માન્ય રાખી છે.

કેળવણીની આગ્રાહી સાડુ જેમ અમે કોઈ પણ બંદની સરકારી ઝાંટ ન લેવાનું કરાવેલું, તેમ અમે એ પણ કરાવ્યું કે, એકેય રાજનૈતિક પાર્ટી સાથે લેવાવેલા મુદ્દલ રાખવી નહિ, અને અમારા ઉપર અનેક દિશાઓથી અનેક રાજનૈતિક પાર્ટીઓનાં દબાણો આવ્યાં, પણ અમે એને વશ ન જ થયા. રાજનીતિની નજર દૂંધી હોય છે. રોજ બેઠીને એ પોતાનો કાર્યક્રમ ફેરવે છે. એમાં બરતીઓનાં વહેણ આવે છે. કેળવણીને એ ન પાલવે. કેળવણીનું કામ દીર્ઘદષ્ટિનું છે. લાંબા આગાનો કાર્યક્રમ બનાવી એમાં ધીર પગલે — પાછું જોયા વિના આગળ ને આગળ પગલાં ભરે જવાનાં હોય છે, ચપડી વગાડતાં બંદુ બતાવવાનું કામ કેળવણી ન કરી શકે. પણ વખત જતાં એ પોતાનું પોત પ્રકારથી વિતા ન રહે. કેળવણી જે રંગ ચડાવે એ પાકા રંગ હોય. એનું ચલુતર ફૂંક મારતાં બિયલી પડવાનું ન હોય. જે એક વાર કેળવણીદાર બન્યો તેણે રાજનીતિમાં દસડાનું ન જ ભેઈએ. તો જ એ કેળવણીને ન્યાય આપી શકે.

અને ઉઘટે એક વાત કહેવાનું સાદસ કંઈ છે. ભેડે એ નાને મોઢે મોટી વાત છે, પણ કહી ન જ શકાય છે, કાચા અત્યારે એ પ્રશ્નના ઉકેલ વગર આપણું બધું જ કામ એણે જવા જોડું છે. તમે બંને બાંસુના મોઝા મોઝા મઠા-પુરુષો અહીં પધાર્યા છો. આપને હું આજ કહીશ કે, અત્યારે જે લાય હેરા આખામાં લાગી છે એને ચોતવ-વામાં આપનું બધું બગ ખરચી નામે. સવાલ એ નથી કે કોણે પહેલ કરી, આં કેમ કે તે કેમનો પગ સવાલ નથી. આ ધર્મ કે પેશા ધર્મનો પણ સવાલ નથી. સવાલ છે ભરકે બળની આગને ગમે તેમ કરી ચોલવવાનો. અત્યારે માનવતા રસાતાળ જવા બેઠી છે. એક સંસ્કૃતિનો બીજા સંસ્કૃતિ સાથે ઝડકા છે એમ કહેવું ખરું નથી. હેવાનિષ્ઠ અને બર્બરતાએ અત્યારે તાંડલ માંડવું છે અને આખી ને આખી મનુષ્યતાને એ ગળી જવા બેઠી છે. આપણે દલીલે છીએ, ખુદાએ બાળકો મોકલી આપણને મુશ્કેલીમાં અમરતા બંધી છે. અમરતાના એ દુતોને મસળી નાખતાં આજની બર્બરતા પાછું વાળી નથી બેઠી. એથી બચાનક અને દુઃખદ સ્થિતિ બીજી કઈ હોઈ શકે ? તે આપણે આ પશુતા આ નીચતાને મુકાબલો નથી કરી શકવાના તો કેળવણી, સરકાર, સંસ્કૃતિ બધી વાતો બિયલી પડવાની છે, આપણે ક્યાંવત રહેવાના નથી. આપણે સોમે સો પહેલાં માણસ બનવાની જરૂર છે.

સમાના ઉપસંહારમાં રાબટ અને ડીજા સાહેબ બોલ્યા. રાબટએ આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું, હું હિંદુસ્તાની બોલી નથી સૂક્તો એ મારી બારે ખામી છે હું હજુ એટલું હિંદુસ્તાની નથી શીખી શક્યો. મારા ભૂદાની નજરે તો પાછલા દિવસો તરે છે, અત્યારે દુષ્ટીમગ્ન, મોત્રાના મદમદઅંત્રી અને ટોં અન્સારી સમા મારા સાથીઓ આવી આવીને નવી નવી બજાર સંભાળવાતા કે, અંતીમદ યુનિવર્સિટીમાં આમ થયું, અમારે ત્યાં આમ બન્યું, અભિયાને માથે આ મુશ્કેલી આવી, વગેરે. આજે વિશ્વને આરે ખૂણેથી એના ઉપર વધામણીનો વરસાદ વરસી રહ્યો છે, એ ભેઈ ડેયું બિહન્યા વિના કેમ રહે ? સાધારણ રીતે બાળક અને મા વચ્ચેનો કનિયા પત્ની નથ એટલે બાળક દોડવું જઈ માના બોળામાં બેરો, એની છત્રા તો ચાચ કે દાદે આ અભિયા વિદ્યાપીઠ અંતીમદ વિદ્યાપીઠમાં પાછી સમાઈ નથ અને તે બંનેનાં મુખદુઃખ એક ઘડ સરળતાથી બંને આગળ ધપે પણ બાળક મોટા થાય એટલે એને મા થવાની મોટ તો નથે ને ? અભિયા દહે મા બનશે. એ ધણી ધણી સંસ્થાઓને આશરો આપશે. અભિયા બહુ જ વિશાળ અને ડન્નત થવાનું છે એ વિશે મને મુદ્દલ શક નથી. અભિયાની આ પચ્ચીસ વરસની સફળતાને ભેઈ વડી સરકાર અભિયાને સાઠાચાર લાખ રૂપિયા મદદના આપે છે અને અડી લાખ રૂપિયા અભિયાના મકાન ચલુતર માટે આપે છે. દિનોદિન અભિયાનું તેજ ને પ્રવાપ વધશે જ. ડીજા સાહેબે અંગ્રેજીમાં બોલતાં કહ્યું, રાષ્ટ્રીય મુસલમાનોને સાડુ આ સંસ્થા સફળ નીવડી ગણાય. દહે અભિયાના સંચાલકોએ કુબરી, ચિંતા, ઉત્કળતા કરવાની જરૂર નહિ રહે. હું ખાતરી આપું છું કે, એ વસતી દિવસો દહે થીની ગયા છે. મુસલમાન કેમ અભિયાને પેસાટકા, સદાનુમતિ અને સદ્વિચાર આપવામાં જરાયે કસર નહિ રાખે.

સમા પૂરી થતાં દાન સખાવતની ધણી પાપભાએ ઘડે નિશ્ચયે પાંચ લાખ, લોપાલે બે લાખ, કોઈએ લાખ, કોઈએ પચાસ હજાર એમ મદદ અભિયાને આપી. સોથી બહુવા જેવી મદદ અભિયાના એક રનાતકે પાંચ હજાર રૂપિયાની આપી એ દલી. આસરે સોજ સત્તર લાખની રકમ અભિયાને આ રજત મદદરસને આપી. અને એ દહે મુશ્કેલ-કસ્ટવ મુશ્કેલીમાં ખૂબ જ ફાલવા ફાલવા કોડ રાખે છે.

પ્રભુદાસ ડગનલાલ આંધી

મોટા રાજ્યના લરદરના ચેતામતિને કપાડી લઈ જવાય, પણ એક સામાન્ય માણસનીયે છત્રાને કોઈ ન જુટી લઈ શકે.

—કેન્દ્રધુનિયસ

બાળકોની ભાષા

બાળક એનાં પહેલાં ત્રણ વર્ષમાં એટલું શીખે છે, એટલું જિંદગીમાં ક્યારેય એટલા થોડા સમયમાં શીખતું નથી. બાળક પહેલાં ચોસ પાડતાં શીખે છે, પછી અવ્યક્ત લખાઈ કરતાં શીખે છે, અને પછી વાતચીત કરતાં શીખે છે. સર્યાસતમાં બાળકને પોતાની ભાષા હોય છે; પાછળથી એ સમાજની ભાષા શીખે છે; અને સમાજની ભાષાના અંશો પોતાની બાષામાં હોય તેટલા કાયમ રાખી પોતાની ભાષા તણ દે છે. બાળકની સર્યાસતની ભાષા અપ્રસંગિક મૂલ્ય ધરાવતી વ્યવહાર માટે નથી હોતી. પણ પછી જ્યારે એને સમજાય છે કે, ચોસ પાડવાથી મા દોડી આવે છે, એટલે એ ચોસનો માને આહવાન કરવામાં ઉપયોગ કરવા માટે છે. આવી ચોસ (screaming)થી બાળકના ઉચ્ચારણના સ્વાભાવિક સ્તરત મળે છે અને પછીના ઉચ્ચારો કરવા માટે સમર્થ બનાવે છે.

બાળકનો લખાઈ લ, બ, બ, બ વગેરે અક્ષરોથી થાય છે. સૌથી પહેલાં તે બાળક સરળ અને અપ્રિય અવાજો બોલતાં શીખે છે. એવા અવાજો એને સાંભળવા પણ ગમે છે, અને એથી જ દૂરતાનું કંઈક ભયનું કે આપણું ઘાંટા પાડીને બોલતું સાંભળી એ મનરાઈ કે રડી નીચે છે. પ, ક, બ, બ અને મ એ સૌથી પ્રથમ ઉચ્ચારો બાળક ખૂબ વહેલું શીખે છે એ સૌને અનુભવ છે. પાપા, મામા, બાબા, બુ, કુકુ એવા સરળ બાળક સૌ પ્રથમ શીખે છે, એના કારણે એ બાળક આ છે. બાળક અમુક ઉમર સુધી પોતાનું જનું જ્ઞાન નક્કરી મેળવે છે. વળી બાળકના નક્કરતા ખૂબ પ્રવળ હોય છે હવે પ, ક, બ, બ અને મ એ અક્ષરો જ એવા છે. જેમના ઉચ્ચારણ વખતે એના ઉચ્ચારણનાયુગોનું દલનચલન દરમિયાન હોય બાળકની આસપાસનાં માણસો જ્યારે બોલતાં હોય છે, ત્યારે એને તેઓ શું બોલે છે એ તો કંઈ સમજાતું હોતું નથી. પણ પોતાની આંખથી ક્યારેક ક્યારેક એ હોંકતું ઊંચડું બિડાતું એ જોઈ શકે છે ત્યાં પેલી નક્કરતા કામે લાગી નીચે છે. એમ કહાય એ બોલ્ય ઉચ્ચારો જનું વહેલું શીખે છે. એક વિદાન ઉચ્ચારક આ બાળક એમ કહેવા કે એક દુઃસ્વભાવ એ બાળકની જન્મની ટેવ હોય છે. અને તે ટેવ એની ધાવવાની પ્રવૃત્તિમાંથી જન્મે છે. બાળક જેમ રમતાં હાથપગ હાથે છે, તેમ ઉચ્ચારણની રમત પણ એ કરતાં હોય છે. ક, ગ, હ અને ર જેવા ઉચ્ચાર બાળક ભણવા ભેરે છે ત્યારે મુશ્કેલીએ આવડે છે, પણ લખાઈમાં બાળક એ ઉચ્ચારો કરી ચકતું હોય છે.

લખાઈની અવસ્થા પૂરી થતાં બાળક નવા નવા ઉચ્ચારો ભેગા કરવા માટે છે, એવા કે તાતા, ચાંકા, બા, મામા, પાપા, લી, કુકુ વગેરે. બાળક જ્યારે આ

અવસ્થામાં હોય ત્યારે માળાએ અથવા તેની આસપાસ સતત રીતે વડેનાર સૌ કોઈએ બાસ ચીવટ રાખવાની જરૂર છે. બાળક આ ઉમરે કાલી મધુર બોલી બોલવાની સર્યાસત કરે છે. એનું કાલું કાલું અરપચટ બોલતું આપણને ખૂબ ગમે છે. પરંતુ કેટલાંક માળાપ બાળક પ્રત્યે અતિ પ્રેમમાં તણાઈ જઈ પોતે પણ કાલી બોલીથી બાળક સાથે લખાઈ કરે છે, એટલે, 'શું કરે છે?' ને બહેલે 'હું કયે છે?', 'ચાંદિયાં ઠોકરાં' ને બહેલે 'ચાંદિયાં ઠોકરાં', 'રમતું છે?' ને 'મમતું છે?' કહે છે. એવા કાલા ઉચ્ચારોની બાળક પર માઠી અસર થાય છે. અને ભવિષ્યમાં લાંબા સમય સુધી તેના ઉચ્ચારો એવા માલા જ રહે છે આથી જ ઘણી વાર 'કાકા' ને 'કાકા' 'પણું' ને 'પણું' જેવા બોલા ઉચ્ચાર કરતાં મોટાં બાળકો મળી આવે છે. બાળક સ્વાભાવિક રીતે 'ર'ને બહેલે 'વ' એટલે 'રંગ' ને બહેલે 'વંગ' કે 'દાઢી' ને બહેલે 'વાઢી' કે 'ચાઢી' અને 'સ' 'સ' કે 'પ' ને બહેલે 'છ' એટલે કે 'શાક' ને બહેલે 'છાક' બોલે છે. એ ઠીક છે. પણ તેથી આપણે એવા અમુક ઉચ્ચાર બાળક સાથે નહિ કરવા જોઈએ. પરંતુ પ્રત્યેક વખતે બાળક સાથે વાત કરતાં ખૂબ શુદ્ધ ઉચ્ચારો કરવા, એક સમયે બાળક ન સમજે તો પણ શુદ્ધ ઉચ્ચારો વારંવાર કર્યા કરવા. આથી મોટો ફાયદો એ થશે કે, જે ઉમરમાં ઘણાં બાળકો માત્ર કાલી બોલી બોલતાં જણાય છે તે ઉમરે ઉપર રીતે ધકાવેલાં બાળકો ખૂબ શુદ્ધ બાળી બોલતાં તમે જોશો.

પછી બાળક સખ્તોનું ખંડન અને દિર્ઘાવ કરે છે. કોઈક નવો સખ્ત એ શીખે છે તે વારંવાર તેના ઉચ્ચારણની મહાવરો કર્યા કરે છે. ઘણી વાર બાળક આનંદ ખાતર જ દિર્ઘાવ કરતું હોય છે. પછી બાળક જ્યારે સખ્તનું ખંડન કરે છે ત્યારે તે સખ્તના આમલા લાગતું ખંડન કરે છે જેમ કે 'રજીહાઝ કાકા' બાળક પાસે જાણવાનો તો તે 'ઠાઠ કાકા' બોલશે. એથી વિવરું મોટાં માણસો પાછલા લાગતું ખંડન કરે છે, જેમ કે 'જોઈવારામ કાકા' ને બહેલે 'જોઈવામ... કા.' વગેરે.

બાળક પહેલાં સખ્તથી નહિ પણ વાક્યવાદ એટલે કે વાક્યનો ભાવાર્થ જ માત્ર સમજે છે, — દાતું અથવા કોઈ પણ પ્રાણી જેમ માત્ર ભાવાર્થ જ સમજે છે તેમ. જોકે બાળક સમજને બરાબર સાંભળી શકે છે તે પછી ઘણી વારે બોલતાં શીખે છે. તેપણ જુદા જુદા ભાવાર્થનો વાતવત એ રપચટ બોલતી શકે છે. અને તેથી જ ક્યારેક આપણે એ સહેજ જ મતલબકેરું બોલીએ તો બાળક ચૂંચાઈ નીચે છે અથવા વધુ ચપળ હોય તો આપણી પણ બૂલ સુધારવા મંડી નીચે છે. બાળકને તમે રાધે

રાધે કરવાનું કહેશે. એટલે એ તાલી પાડવા માંડશે, વા વા કરવાનું કહેશે. તો શિખવાડ્યા પ્રમાણે તે મોંએ ઢાપની ટપલીએ માલી વાનાને રણકે કાઢશે. ના, ના કરવાનું કહેશે. એટલે ડોકું ધુણાવવા મંડી પડશે. પણ એ 'ના, ના' ને સહેજ ન ફેરવીને 'સા સા' કે 'આ આ' કરવાનું કહેાં નેઈએ. બાળક તમારી સાચું નેઈ રહેશે — શું કરવાની મૂંઝવણીનું! આ ઉપરથી એક વાત ને ખૂબ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે તે એ કે, બાળક પ્રત્યેક રણકે ખૂબ ગીવડથી સમજી સમજી હોય છે. વળી તમે ક્યારે શરૂસામાં જાણો છો, ક્યારે પ્રેમથી જાણો છો, ક્યારે રમતમાં જાણો છો એ બધા રણકા (સીગ્નલ) પણ એ પારખી શકે છે. આથી જ ન્યારે બાળક જોડતાં શીખે છે ત્યારે આશ્ચર્ય અને પ્રશ્નાર્થના ઉદ્ભાવ આશ્ચર્ય અને પ્રશ્નાર્થ નેવા કરી શકે છે.

ધણી વાર આપણે માનીએ છીએ કે બાળક આપણું કહ્યું સમજી પડે છે. પણ ધણી વાર તે આપણે કહીએ તે કરતાં જુદું જ સમજી હોય છે. આનું કારણ એ છે કે, ને એક વાત એને સમજી હોય છે તે વાત એ બધે કેદાણે બંધબેસાડવા બધ છે. દા. ત., બાળકને બારણું વાસવાની વાત સમજી હોય, પણ પછી તમે એને બારણું ઉઘાડવાનું કહેશે તોય એ બારણું વાસશે જ બાળકને ઠાકા પાળીની ખબર હોય. તમે બેનું પાળી લઈ નવડાવો, એ જરા વધારે બેનું હાથે તો બાળક એમ જ જોણી બે છે, 'ઠાકું' છે, 'આ' અહીં પણ ઉપરની જ પ્રક્રિયા કામ કરતી હોય છે.

હવે બાળકની ભાષાની કેટલીક આસિયતા તપાસીએ. બાળક વળુંબ્યથ્ય — એટલે અક્ષરોનો ક્રમ બદલી નાખવાનું — બહુ કરે છે. દા. ત., 'કપડો' નું 'કપડત', 'આવડે' છે નું 'આવડે છે', 'નવડાવો' નું 'નડવાવો', 'હાડવો' નું 'લાવડો', 'ચેવડો' નું 'ચેવડો' બતાકા નું 'બકાકા' વગેરે

ભોજન વેળા

આપણામાંથી ધણીખરા, દેખીતી નહીં, પણ જોશકના સંબંધમાં એક ઘણી જ અગત્યની બાબત પર ડુલ્લસ ધરાવતા થઈ ગયા છીએ. એ છે જમવાના સમયનો વાર્તાલાપ. એ પાચનક્રિયા બાબતમાં અગત્યનો બાજુ બને છે.

મુખ્યત્વે મોટાં શહેરોમાં ધણીખરાને ત્યાં જમવાનો સમય એ જ એક એવો વખત હોય છે, ન્યારે કુટુંબનાં નાનકેમો સાથે મળે છે, અને તે જ વખતે નિરાંતે એકબીજાની સાથે વાતો કરી શકે છે. પરંતુ આ વાતો કરવાની તકનો, ઘણે કારણે, નેઈએ તેનો કામ લેવાતો નથી. અને તેમ ધવાથી જોશકનું પરિણામ નેઈએ તે કરતાં કેવી રીતે બેવડું આવે છે, તે બેનુકા જેવું છે.

સંદર્ભથી ચર્ચા બદલાયા કરે એવા સમયો — એનો ઉત્તમ દાખલો પુરુષવાચક સર્વનામે — હું, યાં, તે વગેરે સમજતાં બાળકને બહુ વાર લાગે છે. કારણ કે કોઈક વાર 'હું' એટલે 'મા' પણ હોય અને કોઈક વાર 'હું' એટલે 'બાપ' પણ હોય! એટલે તેની બાજુએ જાણ, 'આ રમકડું' તારું છે' તો એ એમ જ કહેશે 'મા, સૌમિની (પોતાનું નામ)નું' છે'!

બાળકને વિમર્શિનાં રૂપો શીખતાં વાર લાગે છે — એટલે 'મારે ખાનું છે' ને બદલે 'હું ખાનું છે' અથવા 'બકરીએ માણું' ને બદલે 'બકરી માણું' જાણે છે.

બાળકો વિકલ્પ બહુ મોટા સમજે છે, દા. ત. તમે પૂછો કે 'ફરવા આવવું' છે કે 'રમકડું' નેઈએ છે? તો બાળક જવાબ નહિ દે. પણ જો પ્રશ્નો જુદા જુદા પૂછીશો તો એ જોતાને બાબની વાતનો ક્રમ જમામ કરી દેશે! વિકલ્પ એ સર્વોચ્ચ મનુષ્ય પ્રાણીની જ સંપત્તિ છે — પશુપંખીઓ વિકલ્પ સમજી જ શકતાં નથી.

બાળકો ધણી વરતેઓ — તે વરતુની સાથે સંબંધ ધરાવતા વિશિષ્ટ અવાજો — રવાતુકારી (onomatopoeic) સમજાવી શકાય છે. જેમ કે, આગમાંથી 'છૂંછૂં' કે 'ફૂંફાટી' ઓઠારને 'પાંચો', બિલાડીને 'મચ્છ', વાગને 'મમમમ' વગેરે

આ બધી બાબતોના સારવાળાશી એક જ બાબત ને સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે તે એ કે, બાળકને સમજાવવાની શક્તિ બાપા જોડતા વાર લાગે છે. પણ વરતુને જોળખવાની તેની મદ્યપૂર્ણ અને સજાજ્ઞાનિ ખૂબ હોય છે. આથી માળાશી અને બાળકની આસપાસનાં શીખે બેસીશું પણ અશક્ય કે અશિષ્ટ ન બોલવું. બાળક શાસનાધી તમામ સમયે પોતાના મનમાં સંચાલી શકે છે અને તક મળતાં તે સંચાલી છાપને વિરોધ દર કરાઈ જાય છે. પૌષ્ટિકતાદાયક પંચાલ

લેખકનું જીવનનું છે કે, જમનું વખતે કમન પાચનક્રિયા થઈ શકે વાતાવરણની જરૂર છે જમવાનું શાંતિપૂર્વક આવવું નેઈએ, નહિ તો, અગત્યના સમયમાં લીધેલા જોશક કાપડા કરતાં નુકસાન વધારે પડેલાઈ છે. ઘણે જગ્યા પિતા પોતાના બાળકોને કપડેસ, ઝિંખામણ વગેરે ધમકાવવા વગેરેનું કામ આ જ વખતે કરે છે. આનું પરિણામ કમન વિપરીત આવે છે. બાળક નિર્મમની આતુરતાથી જમવાને બદલે દરને જ દોલ છે કે, જમવાની વચમાં એવા પિતા એના નિરાશના કિચાટ વિધિ મળત

નિર્મમકારી પ્રકાર થય The Roulers Digest (August, 1965) 4. અનિર્મમ • Irrational Madness સવના વિભાગ આ પ્રકારે દુઃખમાં અર્થ કરી છે ને જીવન આ લેખ છે)

દીકાઓ કરશે અથવા તે માની ફરિયાદો કે બીજી ફરિયાદો સાંભળી ઠપકો આપશે. પરિણામે, એની ભૂખ મરી જાય છે. અને ડરનો માર્થો એ પૂરું ખાઈ પણ શકતો નથી. ઊકડીઓની પણ એવી જ દશા થાય છે. હોંરા અને હમંગથી ખાવાને બદલે એ પણ ડરની મારી પોતાના બાહ્યમાંથી ચૂપકીરીથી થોડું થોડું ખાવી હોય છે. એને ડર રહે છે કે હમણાં જ એના પિતા, નવા જમાનાની ઊકડીઓની વતુંબક પ્રત્યે કંઈક સંભળાવશે. એ ઊકડીઓની મા પણ ડરની હોય છે કે, હમણાં જ પરખર્થ વિષે કંઈક કડક દીકાઓ યશે આ બધાનું તેા ઠીક; પણ પિતાને પણ, પોતે કસમમે આપેલાં શિખાગણો તથા ઠપકાને લીધે, સહન કરવું પડે છે. જગવાના સગમે ગુસ્સો કરવાથી એને ખાધેલું બરાબર પચવું નથી અને કોઈ કોઈ વખત રોટમાં ડુખાવેા પણ થાય છે.

જમવી વખતે સાંત વાતાવરણ હોવું જોઈએ એટલે એનો અર્થ એમ પણ નથી થતો કે, એ સમયે સંપૂર્ણ સાંતિ હોવી જોઈએ. એ લેખક માને છે કે, જમવી વખતે વાર્તાલાપ તેા યવો જોઈએ, પણ તે આનંદ આપનારો હોવો જોઈએ.

લેખક એના લેખમાં એક બિજાડીનું દૃષ્ટાંત આપે છે. એક બિજાડીને ખૂબ સાથે ખોરાક આપવામાં આવ્યો

હતો અને ત્યારે એ નિરાતિ ઝોંકાં ખાતી હતી ત્યારે વેનાનિકે એના સાધન (Fluoroscope) વડે બિજાડીના અંદરના ભાગમાં ચાલતી પાચનક્રિયાનું નિરીક્ષણ કરવા માટે અંદર ટોકિયું હતું. એ બિજાડીની પાચનક્રિયા કોઈ પણ ભંતની ખચેલ વિના ચાલતી હતી. એકએક કોઈ ખૂણમાં છુપાયેલા ફેનાક્રાફમાંથી ફૂટવાના ભસવાની થાળી વાગી. થોડી સૂતેલી બિજાડી એકદમ સફાળી બેડી થઈ ગઈ એના નહોર બહાર નીકળ્યા, નેત્રો વિસ્ફારિત થયાં, અને એના સરીરનાં ફંવાડાં એકદમ બિજાં થઈ ગયાં. આ સમયે તેા ઠીક, પરંતુ એના સરીરના અંદરના ભાગમાં થયેલી અસર તેા આનાથી પણ વધારે હતી. વિજ્ઞાનસાક્ષીએ જોયું કે, એ બિજાડીની પાચનક્રિયા પ્રથમની માફક સાંતિપૂર્વક ચાલવાને બદલે અસ્તવ્યસ્ત રીતે ચાલવા માંડી હતી.

આમ, આવી નાનો નાની વાતો પર વિચાર કરતા થવાથી, આપણને જે ખોરાક મળે તેનો આપણે સારામાં સારો લાભ ઉઠાવી શકીએ, એ પણ બોધું નહિ હોવાય. જમવી વખતે અને ત્યાર બાદ થોડો વખત ઉદેગ કાનારા વિષયો દૂર રાખવાની ટેવ પાડવાથી આપણા જીવનમાં જરૂર સુધારો થઈ શકશે.

પ્રમીલા ઉચ્ચરજાલ કલાક

અવિચારમય જીવન

આપણા શૈજના જીવનમાં કેટલાયે એવા નાનકડા પ્રસંગો અને છે કે, જેનો આપણે વિચાર નથી કરતા, તેમ જ તેની અસર શી થાય છે તેનો ખ્યાલ કરવાની પણ આપણે તસી લેતા નથી, જેથી આપણે આપણું જીવન સુધારવાની તક ગુમાવીએ છીએ. આ પ્રસંગો સામાન્ય રીતે સહજ લાગે, પણ એ યોગ્ય છે કે કેમ એનો વિચાર સમાજના ધર્મચૂચ્ચોએ કરવો જોઈએ. એ ધર્મચૂચ્ચોમાં શિક્ષકનું સ્થાન મોખરે છે. પણ તે સાથે પત્રકારો તેમ જ નેતાઓની પણ જવાબદારી રહે છે. એટલે શિક્ષકનું એ કામ છે, એમ કહીને કોઈ જટીલી નંચ એ બરોપર નથી.

૧

એક દિવસ હરિજન લતામાં ફરતો ફરતો ગયો. લાંબાં બાળકો સાથે પરિચય હતો એટલે થોડી વારમાં દશથી વાર બાળકો બેમાં થયાં. થોડી વાતચીત કરી લાં મારી નગર એક બાળક પર પડી. એનો એક પગ લંબગતો હતો. મેં એનું દરદ તપાસ્યું. મને લાગ્યું કે એની દવા થવી જોઈએ. બાળકને એ સંબંધી પૂછપરછ કરી તો જણાયું કે, જેટલી કાળજી લેવાની

જોઈએ તેટલી લેવાતી નથી; જે તુરત દવા લેવામાં ન આવે તો તમેશ માટે ખોડ રહી જાય. નંધના પાછલા ભાગમાંથી ગાંઠ નીકળેલી તેમાંથી પાણી ઝરતું હતું. ડોક્ટરને લાં લઈ જતાં પહેલાં એની મા સાથે વાત કરી. હરિજન દવાખાનામાં કામ કરનાર ડોક્ટરને લાં હું લઈ ગયો. તે દિવસે રવિવાર હતો, એટલે એ દવાખાનું બંધ હતું, જેથી ડોક્ટરને પોતાને દવાખાને સવારના લઈ ગયો હતો. ડોક્ટરની સાથે વાત કરી એને બધી વિગતો સમજાવી. ડોક્ટરે, મને કહ્યું, “જુઓ, હું તમને કહું. મારો નિયમ છે કે, જે કોઈ હરિજન દવાખાનામાં આવે તેને હું મારાથી બની શકે એટલી સારામાં, સારી સારવાર કરું છું, પણ મારા દવાખાનામાં હું કોઈને મક્કત દવા આપતો નથી.” મેં એમને કહ્યું, “ડોક્ટર, આ કેસ જુદા પ્રકારનો છે, એટલે તપાસો અને આવતી કાલથી તો આ બાળક એના ભાઈ સાથે તે જ દવાખાનામાં આવશે.” એટરે હું શું કામ કરું છું એની તપાસ કરી. પછી બાળકને જોઈને એને પૂછ્યું, “આ કેટલા વખતથી થયું છે?” બાળકે કહ્યું, “એક દોઢ મહિનાથી.” “બસ,” ડોક્ટરે કહ્યું, “તમે જે

તરત દવા કરવાની વાત કરો છે. એની જરૂર નથી. આવતી કાલે પેલે દવાખાને લાવજો. મારી પહેલાં એ દવાખનામાં જે ડોક્ટર હતા, તે દરદીઓને પોતાને દવાખાને બોલાવતા અને પૈસા લેતા. હું કોઈને એવી સલાહ નથી આપતો.” મેં કહ્યું, “ડોક્ટર, આમાં પૈસાનો સલાહ મહત્વનો નથી, આજે તપાસો તો સારું.” ડોક્ટરે ન તપાસ્યો. હું મારા ગળવામાંથી પૈસા આપતો હતો, પણ મને વિચાર આવ્યો કે, હરિજન દવાખાનામાં કામ કરનાર ડોક્ટર શું કેવળ પગારને ખાતર જ કામ કરે છે? એનામાં પણ જે માનવના, જે કોઈ પણ માણસ પાસે હોવી જોઈએ તે નથી?

મારી પાસે એક વિદ્યાર્થી આવ્યો, અને શિક્ષક જે એને ઘેર ખાનગી લાણીયાવા આવતા હતા તેની ફરિયાદ કરવા લાગ્યો. તે વિદ્યાર્થીએ શિક્ષકને કહ્યું, “સાહેબ, જુઓની છમાસિક પરીક્ષામાં અંગ્રેજીમાં બહુ ઓછા માર્ક્સ આવ્યા.” શિક્ષકે જવાબ વાળ્યો, “એમાં હું શું કરું? તમે અંગ્રેજીમાં ઘણા નમળા છો, વધુ મહેનત કરો.” વિદ્યાર્થીએ કહ્યું, “સાહેબ, આટલા કલાકની મહેનત કાંઈ ઓછી કહેવાય?” શિક્ષકે કહ્યું, “તમે હું કહું તે પ્રમાણે કરતા નથી.” વિદ્યાર્થી પછી મને કહેવા લાગ્યો કે, તે શિક્ષક શીખવવા ખેસે લારે એમનું ધ્યાન ધીમાણ તરફ જ હોય. પોતે પાંચ મિનિટ મોડા આવે એનું કાંઈ નહિ, પણ મારે મોડું નહિ કરવાનું. પોતે મોડા આવે તો પણ કોઈ વાર પોણે કલાક બેસીને પણ ચાલી જાય. એક વાર તો ગુસ્સે થઈને કહે કે, હું કાંઈ તમારો નોકર નથી, તમારે ફાવે તો બીજા શિક્ષકનું ટપ્પાન રાખજો. વિદ્યાર્થી આંવી વસ્તુથી હેરાન થયો. શિક્ષકને કાંઈ પણ રીતે મુરકેલીમાં મૂકવા એ મગતો ન હતો. એનું વર્તન પણ બહુ સારું હોય છે એવો મારો અનુભવ છે. કાંઈ દિવસ પાક કરવામાં એણે બેઠરકારી બતાવી હોય એવી મને ખબર નથી. છતાં આ બનાવમાં શિક્ષક તેમ જ વિદ્યાર્થી કેટલે અંશે દોષિત છે એ નક્કી કરવાનું વાચક પર છોડી દઉં છું.

ગામથી એક લાઈ મને મળવા આવ્યા. સામાન્ય વાતચીત થયા પછી એમણે બહેર કાર્યકર્તા વિષે વાત કહી; આ બધા કાર્યકર્તાઓ ચૂંટણી વખતે મત લેવા દોડતા આવે, પછી તે ધારાસભાની હોય કે

મહાસભાની સમિતિની હોય; પણ અમારી મુરકેલીની તપાસ કરવા માટે સહેજ પણ મહેનત કરતા નથી. મેં એ લાઈને કહ્યું, “ભૂલો, દરેક કાર્યકર્તા કાંઈ ગામે ગામ ફરીતે તપાસ ન કરી શકે; એને બીજું કામ હોય ને? તમે ફરિયાદ લઈ જાઓ તો તપાસ કરવાની એની ફરજ ખરી.” તે લાઈએ કહ્યું કે, એ એક મહાસભાના કાર્યકર્તા પાસે ગોળ તેમ જ દિવસગાની બાબતમાં ફરિયાદ લઈ ગયેલા, પણ એ સાંભળી ન સાંભળી કરી નાખી ને એનો જવાબ પણ ન આપ્યો. મેં એમને કહ્યું કે, એમ હોય તો તે સારું નથી. તે લાઈએ પોતાના ગામમાં ખાસ કરીને ગરીબ વર્ગે એટલે દુબળા જે કાળાં બજારમાંથી ન ખરીદી શકે તેમની રીતિત કેવી અસલ છે એની વાત કહી. આ વસ્તુ સામાન્ય રીતે દરેક કાર્યકર્તા ગળે છે. પણ એ બાબતમાં શું થઈ શકે, એનો વિચાર કરવા કે ચર્ચા કરવા તેમ જ ભેગા મળી એનો તોડ કાઢવા કાંઈ નિર્ણય થતો નથી. એથી જનતામાં કાર્યકર્તા વિષે શી છાપ પડે?

૪

એક દિવસ વહેલી સવારે ફરીને તાપી નહીના પુલ પરથી હું પાછો ફરતો હતો. મારી સાથે સેવાકળમાં કામ કરનાર એક લાઈ હતા. એમ વાતચીત કરતા જતા હતા, એ દરમ્યાનમાં એ લાઈએ પાછળથી આવતા હતા. એ જે ભાષા બોલતા હતા એમાં અપશબ્દો પ્રવેશ હતા. એ ગલીય ભાષાનાં વાક્યોની પરંપરા શરૂ થઈ એટલે મારું ધ્યાન પાછળ ગયું. આભુખાણ માણસોની અવરજવર નહિ જેવી હતી. હું થોભ્યો, પછી એ લાઈએને મેં પૂછ્યું, “આમ હવા સાથે આવી ખરાબ રીતે વાત કરવાથી તમને શો લાભ થાય?” મને જવાબ આપ્યો, “કેમ એમાં શું? અમે મન કરીએ છીએ.” મેં કહ્યું, “તમે જગલમાં નથી ફરતા; સહેર નજીક છે, આભુખાણ માણસોની આવજા છે.” મને કહે, “એમાં અમારે શું? અમારો આનંદ અમારે શા માટે જતો કરવો?” મેં કહ્યું, “એમાં કંઈ રીતનો આનંદ છે તે તો કહે!” આનો કાંઈ જવાબ ન મળ્યો. મેં કહ્યું, “સહેરમાં તમે ચાલતા હો ત્યારે જરા તમારે રીતસર વર્તવું જોઈએ.” મને જવાબ મળ્યો, “સહેરના મહાસ્થાઓમાં તો અમારા કરતાં વધારે ખરાબ શબ્દો લોકો વાપરે છે.” મેં જણાવ્યું, “તમારી વાત ખરી હોય એમ માનીએ તોયે તમે જે કરો છો તે સારું

તો નહિ જ ને? તમે કાંઈ ગીન ગાતા જાઓ તો તમને આનંદ પણ મળે, તમારો વખત પણ પસાર થાય.” છેવટે એમણે કહ્યું, “તમે શહેરની યાત્રા કરો છો પણ એના કરતાં તો અમારાં ગામડાં શારાં.” મેં જવાબ દીધો, “એ ગમે તે હોય, તમે જે બોલતા હતા એ વસ્તુ તો સારી ન હતી.” મારી યાત્રાની નીતી અસર થઈ એ જાનની ભાગ કદાચ દૂર સમય માટે પણ ગઈ,

પણ એને બદલે સિનેમાનું એક ગીત, જેમાં દરકની વાન હોય એવું, અમારે કાને આવ્યું. આ ગામડેથી શહેરમાં રોજ કામે આવનાર ભાઈ આપણા સમાજમાંના એક વિશાળને રજૂ કરે છે; એમાં એ ભાઈનો તેમ જ સમાજનો, કે સિનેમાનો કેટલો દોષ એ દરેક પોતે જ વિચારી લે.

અરુણચંદ્ર પંડયા

કાપડની મોંઘવારી અને મિલો

[શ્રી. ખંડુભાઈ દેસાઈએ લખેલી ‘હિંદુસ્તાનનો કાપડ ક્ષોભ—યુદ્ધ સમય (૧૯૪૦-૪૧)’

એ પુસ્તિકા પરથી આ લેખ તૈયાર કર્યો છે. પ્રકાશક—મન્નર મહાજન-સંઘ, અમદાવાદ.]

છેલ્લું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયા પછી વસ્તુઓની મોંઘવારી કેટલી વધી છે તેના દરેકને પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. તેમાંથી ખાદ્યપોષાકની ચીજો કરતાં કાપડના ભાવ પ્રમાણમાં ઘણા વધ્યા છે, એમ સામાન્યપણે જણાય છે. આ ખાખર પ્રત્યક્ષ આંકડામાં જોવાથી વધવડનું પ્રમાણ ચોક્કસ જણાય છે. અહીં આપણે તે મોંઘવારીનું પ્રમાણ જોઈશું; અને તેની સાથે એ વધારવામાં મિલોએ શો ભાગ લેવાયો છે તે જ જોઈશું.

યુદ્ધ પહેલાં જણાવી કાપડનું વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૧-૧૨-૦ આવતું હતું, તે હવે રૂ. ૧-૧૨-૦ સુધી પહોંચ્યું છે. એટલે કે, કાપડનું ખર્ચ લગભગ ચાર ગણું થયું છે. આ ખર્ચ તો જ્યાંયંધ કાપડના ભાવના દિસાએ છે. અગરમાં સામાન્ય રીતે દૂટક ભાવ તે કરતાં ઘણો અમલો આવે પડે છે. અને તેમાં કાપડના અગરના દિસામાં ખસડ વધારે આવે પડે. એટલે કાપડનું ખર્ચ લગભગ ૬ થી ૮ ગણું સહેજે થયું છે.

જીવન ઉપયોગી બીજી વસ્તુઓના ભાવનો આંક, યુદ્ધ પહેલાંના ભાવોના દિસાએ, અહીંથી ત્રણ ગણો વધ્યો છે. તેની સરખામણીમાં કાપડનો ભાવ આટલો બધો વિશેષ કેમ વધ્યો છે? ઈંગ્લેન્ડ, અમેરિકા વગેરે દેશોમાં એટલો કેમ નથી વધ્યો? તેનું કારણ જ્ઞેનાં જણાય છે કે, દિંદની મિલોએ કાપડના ભાવ ખૂબ વધારી મૂક્યા છે; અને કાપડના ભાવ નહીં કરવાની વખત આવ્યો ત્યારે સરકારમાં લગભગ ચત્રાપતિ તેમણે કાપડના ભાવ ઊંચા બંધાવ્યા છે. અને એટલેથી સત્તા પ ન માનનાં મિલનાળાઓ બીજી અનેક રીતે મગજ નહો કરે છે તે વળી જુદો સવાલ છે.

યુદ્ધ પહેલાંની કમાણીના દિસાએ મિલોએ છેલ્લાં થોડાં વરસોમાં કેટલો નફો કર્યો છે, તે સમજવા માટે આપણે મિલોને લગતી કેટલીક હમીકત દૂંકામાં જોઈએ:—

દિંદમાં કુલ મિલો	૪૨૦
કુલ મિલવાસિકો	૧૫૦
મિલોની ભરાયેલી મૂડી	રૂ. ૫૦ કરોડ
„ સ્થાયી મૂડી (મકાનો, યંત્રો છો)	૧૦૦ „
કુલ યોગિક ત્રાકો	૧ „
„ „ સાજો	૨ લાખ
કામ કરતા મજૂરો—યુદ્ધ પહેલાં	૫ „
—૧૯૪૫ માં	૭ „
કુલ માલનું ઉત્પન્ન—યુદ્ધ પહેલાં	રૂ. ૬૦ કરોડ
—૧૯૪૫ માં	૧૮૦ „
એકંદર નફો—યુદ્ધ પહેલાં	રૂ. ૫ „
—૧૯૪૫ માં	૬૧ „
માલિકોનું કમિશન—યુદ્ધ પહેલાં	૧ „
—૧૯૪૫ માં	૭ „

આ આંકડા જાણે છે કે, આ વરસોમાં માલનું ઉત્પન્ન ત્રણ ગણું વધ્યું છે ત્યારે એકંદર નફો ૧૨ ગણો થયો છે અને માલિકોનું કમિશન ૭ ગણું થયું છે. એ નફામાંથી કપાસ ઉગાડનાર ખેડૂતને પૂરતો દિસો મળ્યો નથી, કારણ કે કાપડના ભાવના પ્રમાણમાં કપાસના ભાવ નીચા રહ્યા છે. યુદ્ધ પહેલાં કાપડની કિંમતમાં ફની કિંમતનો દિસો ૪૦ ટકા હતો તે. યુદ્ધ પછી ૩૦ ટકા ઓટલો રહ્યો છે.

ઉપરની સ્થિતિ ઈ. સ. ૧૯૪૫ની સાલમાં હતી. કાપડના ભાવ તથા માલિકોનો નફો ૧૯૪૩ની સાલમાં

ટેએ પહોંચ્યા હતા. તે વખતે એક જ વર્ષમાં મિલોએ રૂ. ૨૭૦ કરોડની કિંમતનો માલ તૈયાર કર્યો હતો અને ૫૦ કરોડની મૂડી ઉપર તેમાંથી એકઠેરે ૧૦૯ કરોડ રૂપિયા નફો કર્યો હતો. અને માલિકોએ તેમાંથી રૂ. ૧૦ કરોડ કમિશનના મેળવ્યા હતા.

આ નફો એ મજૂરોને અપાતાં મોંઘવારી-ભથ્થાં વગેરેનું 'ખર્ચ' જતાં થયેલો છે. કેટલાકને લાગે છે કે, મજૂરોને આજે ત્રણ ચાર ગણું મોંઘવારી-ભથ્થું મળે છે અને તેઓ લહેર કરે છે. પણ વસ્તુતઃ અમદાવાદમાં તેમને ૧૦૦ ટકાથી વધારે મોંઘવારી-ભથ્થું મળ્યું નથી.

ઔદ્યોગિક કોર્ટના છેલ્લા ચુકાદા મુજબ તો તેમને વધેલી મોંઘવારીના આંકના ૭૬ ટકા ભથ્થું મળે છે. મુબઈ અને બીજાં કેંદ્રોએ પણ પાંચી ૭૫ ટકા ભથ્થું મળે છે.

આ રીતે મિલવાળાઓ કાપડના ભાવ જોયા રાખીને ખેડૂતો અને મજૂરોને ભોગે વધારે નફો કરે છે. સાથે સાથે પોતાના સગાસંબંધી કાપડના જ્યાબંધ વેપારીઓને રળાવે છે અને સરકારની તિજોરી પણ તર કરે છે. કાપડના વેપારીઓને પહેલાં રૂઢી ૧૩ ટકા કમિશન મળતું, તેને બદલે હવે તેમને ૩ ટકા કમિશન મળે છે. એટલે સરેરાશ ૧ ટકાના હિસ્સાએ તેમને રૂ. ૬૦ લાખ મળતા તેને બદલે હવે તેમને આશરે રૂ. ૬ કરોડ મળે છે અને સરકારને પણ તે મુજબ વધુ કમાણી થાય છે. મિલોવાળાને રૂ. ૬૦ કરોડ નફો મળે તો તેમાંથી રૂ. ૪૫ કરોડ સરકારની તિજોરીમાં ગળ છે. એટલે કાપડના ભાવ જોયા રાખનારો નથી મજૂર કમીતો કે નથી ખેડૂત કમીતો, પણ મિલના લાગતાવળગતાનાં અને સરકારનાં ખિસ્સાં લરાય છે; અને તે ઘટમાળમાં કાપડ વાપરનારા દંડાય છે. આમ કાપડની અણબટતી મોંઘવારીનું કારણ મિલો જ છે. ખરી રીતે પહેલાં કાપડના ભાવ વધ્યા પછી જ બીજા વસ્તુઓના ભાવમાં તેજ આવી હતી. એટલે આ પત્રિકાના લેખક શ્રી. ખંડુભાઈના જણાવ્યા મુજબ, 'કાપડની મિલોવાળાએ પોતાના સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ વિચારધૂંવક એવી યોજના કરી, કે જેથી દેશના બીજા વર્ગે નફો મળવાને બદલે બધો નફો મિલોને જ મળે.'

આમ, કાપડની અસહ્ય મોંઘવારીનું કારણ આ જ છે અને મિલો જ તેને માટે જવાબદાર છે. માણસની પ્રથમિક જરૂરિયાતોમાં, હવાપાણી બાદ

કરતાં, અનાજથી બીજા નંબરે કાપડ આવે છે. ગાંધીજીની સૂચના પ્રમાણે, તે બાબતમાં લોકો બે સ્વાવલંબી થાય તો મિલોવાળાનો કોઈ દાવ તેમની ઉપર ચાલી શકે તેમ નથી. પણ ગાંધીજીનો સંદેશ એટલી હદે પહોંચ્યો નથી. એટલે લોકોને કાપડની બાબતમાં રાહત આપવા માટે નફાખોરોની બાજુ તોડવી જોઈએ અને કાપડ-નિયમનની નવેસર રચના કરવી જોઈએ. તે માટે લેખક કેટલીક સૂચનાઓ કરી છે તે પ્યાતમાં લેવા જેવી છે. તેમની સૂચનાઓનો ટૂંક સાર નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. હાલનું કાપડ નિયામક મંડળ રદ કરીને તેની જગ્યાએ નવું મંડળ તીમનું જોઈએ. તેમાં માલિકો, મજૂરો, પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ, તે બાબતાના પ્રધાનો વગેરેને લેવા જોઈએ. તે મંડળ કાપડ વાપરનારના હિતનો ખ્યાલ રાખીને કાપડનાં ઉત્પાદન અને વહેંચણીની વ્યવસ્થા કરે.

૨. જૂના નિયામક મંડળના સભ્યોમાંથી કોઈને નવા મંડળમાં ન નીમવા.

૩. હાલના પરવાના રદ કરીને નવા પરવાના આપવા. અને દર ચાર હજારની વસ્તીદીઠ એક વેપારીને પરવાનો આપવો.

૪. નિયમનો ભંગ કરનારને ભારે દંડ અને જેલની સજા કરવી.

૫. મિલો કેટલો નફો ચૂપાવી શકે, તે અમુક મુદત માટે નક્કી કરી આપવું. એ સંકલ્પિતકાળ પીટ્યા બાદ રાત્રે એ ઉદ્યોગ લઈ લેવો.

૬. પ્રતિએ પોતાની જરૂરિયાતના ૨૦ ટકા કાપડ, તે માટે જરૂરી મદદ આપીને હાથકંતામણ અને હાથવણાટથી તૈયાર કરાવી લેવું.

૭. મિલોએ ૩૦ આંકની આસપાસનું ૯૦ ટકા કાપડ તૈયાર કરવું જોઈએ.

૮. કાપડના વાણા અને તાણામાં સરખા જ નંબરનું સ્તર વપરાવું જોઈએ અને તારની વીસી પણ બન્નેમાં સરખી જ હોવી જોઈએ.

આ સૂચનાઓ પર વિચાર કરીને કાપડ-નિયમન માટે નવેસર યોગ્ય રચના થાય તો પ્રજાની ફરિયાદ દૂર થાય અને લોકોને યોગ્ય ભાવે પૂરતું કાપડ મળી રહે એવો સંભવ છે.

વિકલાસ કોઠારી

સમિતિના મંત્રીનું નિવેદન થયું તેમાં આ બાબતનો જે ઉલ્લેખ છે, તે અહીં ઉતારવા જેવો ગણાય :—

“માધ્યમિક શાળાઓ નો સમજો તો બને લિપિ દ્વારા સહેજે તેઓ હિંદુસ્તાની શિક્ષણનું કામ કરી શકે. એને માટે આજે તો એમને પ્રયોગશિલ્પ હાથે પછુ એમાંની જ એક શાળા પૂરી પાડે છે. રોક ચિ. ન. વિદ્યાવિહારમાં પ્રથમ ત્રણ વર્ગોમાં જેલ લિપિ દ્વારા હિંદુસ્તાની શીખવવાનો પ્રયોગ શરૂ થયો છે. તેના આચાર્યશ્રી જણાવે છે કે, વિદ્યાર્થીઓ હોંશિ અને રમતમાં એ શીખી લે છે, તેમાં બાળકે કે ખાસ કંઈ કઠણાઈની વાત નથી. એટલે જ્યો દેશની કેળવણીનું આ રચનાકાર્ય કરવામાં પોતા યકી મદદ કરવા ચાહતા હોય તેઓ પોતાપોતાની શાળામાં આ ખુશીથી કરી શકે છે.

“પરંતુ મોટા બાળની શાળાઓને આ બાબતમાં સરકારે દોરવણી આપવી જોઈએ સરકારની નીતિની અરપટવાને લઈને પણ કેટલીક શાળાઓ શૈક્ષણિકી હોવાનો સંભવ છે. હવે પ્રબળીય સરકાર આવી છે: તેણે પોતાની નીતિ સ્પષ્ટ કરીને શિક્ષણ બાબતને સાચી દોરવણી આપવી જોઈએ. આ બાબતમાં ગુજરાત હિંદુસ્તાની પ્રચાર સમિતિએ સરકારને એવી ભલામણ કરી છે કે, શાળાઓમાં જે વિદ્યાર્થીઓ રાષ્ટ્રભાષા શીખવા ઇચ્છે તેમને બંને લિપિ સાથે હિંદુસ્તાની શીખવવી. સરકારે આચાર સુધી ચલાવેલી ભલતી નીતિ હવે તેણે ઊઠવી જોઈએ. આમ જ નહિ યાય, તે પ્રચાર-કાર્યમાં પ્રવ્રતિ કરવામાં નડતર યશે.

“આ રીતે જો સરકાર પોતાની નીતિ ચોખ્ખી કરશે તો તેની લોકમત ઉપર પણ સારું જસર પડશે. લોકો આજે હિંદુસ્તાનીની નીતિ સમજતા નહય છે. હિંદુસ્તાનીને તેનું ચીરવપદ મળવું નહય છે. વાજેતરમાં જ છાપાંબે જણાવ્યું કે, રાષ્ટ્રની બંધારણસભાના પ્રમુખ શ્રી. રાજેન્દ્રપ્રસાદ એ બાપામાં ત્યાં બોલ્યા, અને એ સભાનાં લાખણ એંગેલની સાથે હિંદુસ્તાનીમાં અને તે એક લિપિમાં લખાશે. દેશને એક રાષ્ટ્રભાષા જોઈએ; તે અંગ્રેજી તે નથી જ. તે હિંદુસ્તાની જ છે. એટલે રાષ્ટ્ર જેમ જેમ આગળ ધપશે તેમ તેમ એ જ ભાષા ચાલવાની છે, એ નક્કી છે. વેળાસર સમજીને સીંધાર થઈએ તો તેમાં સીને માટે સાકું છે. એ સમજ અમટાવાન્યા બહોળા વિદ્યાર્થી-સમુદાયમાં પણ નથી વ્યાપતી. નહિ તો તેઓ પણ તેમની શાળાઓ પાસેથી હિંદુસ્તાનીનું શિક્ષણ મેળવી શકે છે.”

હજી લાયક થવાનું છે

એક રાષ્ટ્રપ્રેમી મુલક ચોક્ક જ વખત પર પોતે કરેલી એક મુસાફરીનું તાદશ વર્ણન લખી મોકલી આપણા લોકોને માટે આકર્ષણ કરે છે કે, “અમાનુષી સ્વાર્થની વૃત્તિ સામાન્ય છે. . . . એટલું નક્કી કે, હવે લાયક સ્વારજ્ય મેળવવા માટે હજી આપણે બહુ આગળ વધવાની જરૂર છે.” કિસ્સો જ એમાં રહેલી આ કડુણતા બતાવશે :—

“હું કિંગેરીથી મેસર આવી રહ્યો હતો. કિંગેરી રેલેસને ગાદી રાત્રે ૧૧ વાગ્યે આવે છે. જે ટબ્બામાં હું ચડું એ ટબ્બાના લોકોને ઓઠામાં ઓઠી તક્લીફ પડે એ ઇરાદાથી, હું નિરાસિ ગાદીને એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી ફરી વળ્યો. ને બારી બારણાંમાંથી ઝાકિયાં કરીને જોતા ગયો કે, જો કયાંય જરાક જમ્યા હોય તો ઇનોમાના ત્યાં ધૂસીને ઊભો રહી જઈ.”

“એટલામાં જ્યાં હું બીજી વાર ઉઠ્યો ટબ્બ પહોંચ્યો ત્યાં ગાદીની સિસોદી વાગો ને હું પાછો ફર્યો. ઉઠતા જો ટબ્બાઓ પહેલા બીજા વર્ગના હતા. એનાં બારીબારણાં પણ બંધ હતાં. એ ટબ્બાઓને પસાર કરીને જ્યાં હું બાહુના ત્રીજા વર્ગના ટબ્બા પાસે પહોંચ્યો કે તરત ગાદી બેપડી. તરત હું બારણા બહારના સંજિયાને પકડીને ટબ્બાના પાટિયા ઉપર ચડી ગયો ને મારી નાની બિસ્તરી બાહુની બારીમાંથી અંદર મૂકવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો. બસ, ત્યાં જ અંદરથી એ ત્રણ જણા બારી તરફ ધરવા. નહ્યે કેમ દોઈ મઢા હુમલો આવી પડ્યો હોય ને પોતાની રક્ષા કરવા ધસતા હોય તેમ, એક જણ મારા હાથ સંજિયા ઉપરથી છોડાવવા લાગ્યો; બીજે મારા બિસ્તરાને ધક્કો મારવા લાગ્યો, ને બન્નેને અંદર સામેના પાટિયા ઉપર બેઠેલા મિત્રો મારાતન ચડાવતા હોય એમ “ધક્કો મારો, કેંઈ દો એનો બિસ્તરો” એમ બોલો પાડવા લાગ્યા.

“હું સમજી ગયો કે આ લોકો એક હુકડીના હતા. મેં (અંગ્રેજીમાં) કહ્યું, ‘બાઈ જુઓ, ગાદી ચાલે છે ને હું પડી જઈ’ તો મરી જઈ.” મારું વાકય પૂરું થાય ત્યાં તો એક જણ બોલ્યા, ‘નહિ, આ ટબ્બો રિજર્ડ’ છે, બીજે જ. મેં કહ્યું, ‘બીજે જ રેલેસને હું બીજા ટબ્બામાં ચાલ્યો જઈશ. મેં કંઈ તમારું રિજર્ડનું પાટિયું પણ નથી જોયું.’ ‘એ અમારી ખૂલ નીકળ બહાર (Get out)’ મેં કહ્યું, ‘બૂલ કે ન બૂલ, રિજર્ડ’ કે ન રિજર્ડ, તમારામાં કંઈકે મનુષ્યત્વ છે ખરું? હું નીચે પડીને મરી જઈ’ બોલે, પણ મારો બિસ્તરો તમારા ટબ્બામાં ન રહે; ને

હું બહાર જોએ છું એમાં તમને ત્રાસ થાય છે? હું
નેઈ રાકું છું કે, તમે મહારાષ્ટ્રીઓ છો ને ઉત્તરમાંથી
આવ્યા છો. શું આજે આપણે દેશ ન્યારે સ્વરાજ્ય
લેવાની તૈયારીમાં છે ત્યારેય તમારા જેવા કેળવણેલા
લોકોમાં એક મનુષ્ય તરફ ઇવદયા નેટલા પ્રેમની
વૃત્તિ પણ નથી? ચાલતી ગાડીએ કોઈને ધક્કેલી દેતાં
પણ તમને સંકોચ નથી થતો! સરમજનક વસ્તુ
છે. આટલી વાતથી મને ધક્કા મારનારા તો ચૂપ થઈને
પાછા પડયા. પણ સાચી બાનુના દલીલના મિત્રની
સાથે મારું વાગ્યુંજ ચાલુ રહ્યું. હાથા હાથમાં મારો
ખિસ્તરો લટકે, જમણા હાથમાં એક શેલી. હું સળિયે
ચોંટી રહેલા ને ટૂંન દોડી જાય. ઠંડો પવન મારા
શરીરને—કેમ જણે મારા મગજને—ઠંડું રાખતો
હતો. પેલા મિત્ર સામે પાટિયેથી બોલ્યા, ‘રિઝર્વ’
ડબ્બામાં આવવાનો તને શો અધિકાર છે? મેં કહ્યું,
‘મને ઇવદયાનો તો અધિકાર છે કે નહિ? મેં તમને કહ્યું
કે હું ખીન્ને સ્ટેશને જતીરી નજીક છતાં તમને તો હું
બહાર લટકાઈ રહ્યો છું એ પણ ખૂંચે છે! તમારે
ત્યાં લોકોની સરકાર છે ને તમે એમ સમજતા હસો
કે દક્ષિણના લોકો તો જંગલી જેવા! એક તમારા
નેટલા જ ભણેલ માણસ પ્રત્યે તમે આવું વર્તન
રાખો છો, તો તો કોઈ ગરીબ ચડ્યો હોત તો તો તમે
એને મારી જ નાંખો છો!’ ‘હરે રહેવા દે તારી
દલીલો.’ મેં કહ્યું, ‘ખરોખર છે; આ દલીલ કરવાનો
વિષય નથી, આને મટિલુદ્ધિની જરૂર નથી, હૃદયની
જરૂર છે, ને તમારામાં નથી.’ પેલો બિચારો ચૂપ
તો થયો, પણ અંદર અંદર મરાડીમાં કંઈક જળડ્યો

“ચોડી વારમાં મને વિચાર આવ્યો કે, હાથ જરા
એમની ઉત્તર હિંદુસ્તાની તરીકેની વૃત્તિનો લાભ
લઈ ને જરાક રાહત મેળવું. મારા હાથ યાકેલા ને
ખિસ્તરો પણ જરાક અંદર મૂકી રાક્યો હોત તો કંઈક
રાહત મળત. પણ મને ખબર નહિ કે એ મિત્રો
તો ઉત્તર કે દક્ષિણ હિંદુસ્તાની કરતાંય વધુ સંક્રિય-
તાના ભોગ બનેલા. ‘મેં કહ્યું’, ‘તમે એમ માનતા
હસો કે તમે કોઈ પરદેશીને ધક્કેલી રહ્યા છો; પણ
હું પણ તમારા જ ઉત્તર ભારતથી આવું છું; અને
એટલું પણ બ્રાહ્મણ તમે નથી ખતાવી રાક્યાં કે
ચોડી વાર મને તમારા ડબ્બાને ચોંટી રહેવા દો!’
એક ભાઈને જરા દયા આવતી લાગી; મને પૂછે,
‘ક્યા પ્રાંતથી તું આવે છે?’ મેં કહ્યું, ‘ગુજરાતથી.’
પણ મહારાષ્ટ્રી અને ગુજરાતીને કેમ બને! તે ભાઈ
જરાક હસીને સાથીઓની જોડે વાતે વળગી ગયો.”

યુદ્ધમાં પ્રથમ ખુવારી સલની જ નહિ, શાણપણ અને
હૃદયની પણ થાય છે. અને કેવળ જન-સંખ્યાની દૃષ્ટ

કરતાં આ હૃદય-દૃષ્ટા ચડી જાય છે, કેમકે તેનું ક્રાંતિય
કામ લગાઈ પછી પણ ચાલુ રહે છે, અને તેમાંથી
જયવા શસ્ત્રો કે દારૂગોળા કોઈ કામ નથી દઈ શકતાં;
સાં તો હૃદયના અને માનવતાના કોમળ સ્થાપી ભાવો
જ કામ દે છે. અને લગાઈ પછી તેમની જ જરૂર
પડે છે; તેવે ખરે વખતે જ એ ખોટાઈ ગયેલા કે
સૂઝાઈ રહેલા હોય છે. મહાભારતકારે ભારે કાવ્ય-
પૂર્ણતાથી સનાતન કાળ માટે જણાવેલું છે કે, છેવટે
માનવ સમાજમાં અને ભરતભૂમિમાં ભયંકરમાં ભયંકર
વાત ભાઈ ભાઈ વચ્ચેના અંધારાની જ છે; એનાથી
સંભાળીને ચાલશો. આજે જગતમાં અને ખાસ કરીને
હિંદમાં જે ચિંતા નજર આગળ છે તે આનું જ નવું
રૂપ નથી? ઉપરનો નાનકડો કિસ્સો આ વ્યાપક દૃષ્ટિએ
આપણને જાગૃત કરે છે.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અને પ્રોક્સી

ગુ. વ. સોસાયટી, કે જેનું નામ હવેથી ‘ગુજરાત
વિદ્યા સભા’ પાડવામાં આવ્યું છે, તે સંસ્થામાં અવેજ-
મત કે ‘પ્રોક્સી’ની અનિષ્ટ પ્રથા ચાલે છે, અને એ
જની બેઠકોએ, એ તરફ આ માસિકના વાચકોનું
ધ્યાન અનેક વાર ખેંચવામાં આવ્યું છે. જણાવતાં
ખુશી થાય છે કે, અતે તે સંસ્થાના સંચાલકોએ આ
વસ્તુ સ્વીકારી છે; અને સંસ્થાનાં કાર્યવાહક સમિતિ,
પ્રમુખ, મંત્રી વગેરેની ચૂંટણીમાં ‘પ્રોક્સી’ હવેથી
નહિ વાપરી શકાય એવો સુધારો કર્યો છે. અને એટલે
અંશે તેમણે સાચી લોકશાહીના તત્વને માન આપ્યું,
તે આનંદની વાત છે. સારું અને યોગ્ય તો એ ચાત
કે, સંસ્થા-સંગઠનના સરકારી કાયદાથી જ ન્યાં નેટલો
પ્રોક્સી-હક મળતો હોય તે સિવાય પ્રોક્સીને ક્યાંય
સ્થાન ન હોય. અને સંસ્થાની સામાન્ય સભાએ એમ
જ સૂચવ્યું હતું. આ જ કાયદાની રૂએ રચાયેલી
હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા, કે જેના પ્રાણ ગાંધીજી છે,
તેમાં આ પ્રમાણે જ પ્રોક્સીને કાયદાની અનિવાર્યતા
પૂરતી જ માન્ય રાખવામાં આવી છે. આજના
જમાનામાં એ જ યોગ્ય છે અને શોભે. આમ થાય
તો લોકમતને પણ યોગ્ય દિશામાં કેળવી શકાય અને
દરેક જણને યોગ્યતાપૂર્વક પોતાનો સમ્યક્ ભોગવવાની
જરૂરી મોકળાશ મળી શકે. છતાં, સારાંથી ગુ. વ. સો-
માંથી પ્રોક્સી ગઈ એય એક પ્રગતિશીલ અને
આવકારપાત્ર પગલું છે. હજી જે જરાક પ્રોક્સી-હક,
વાંદાની પૂંછડી જેવા વિકાસવાદી અવશેષ રૂપે, રહે

આવીને ગરબ કરી છે. એ શિક્ષણમાંથી લેવા જેવું લેવા છતાં, આ સંગીત ભૂમિકાને આપણે ન છોડીએ. નહિ તો હિંદ એનો આત્મા ખોઈ બેસશે. ઉપરની લાહોરથી આવેલી ખબર આ વિષે ભગત બની જવાને માટે નિશાનરૂપ માનવી જોઈએ.

સાચા રાષ્ટ્રભાષાપ્રચારની કસોટી

રાષ્ટ્રભાષા વિષે હજી લોકોમાં જીદિબેદ ઊભો રાખવા માટે પ્રયત્નો ચાલુ હોય એમ જણવા મળે છે. તેથી કરીને એકેક સાવ સ્પષ્ટ વાતો તેની કસોટીરૂપ ને ગણાય તે સૌને જણાવવી જોઈએ :

૧. જેને રાષ્ટ્રભાષા કહેવામાં આવે છે તે નથી હિંદી કે નથી ઉર્દૂ. એ બે તો તેની શૈલીઓ છે, જે અંગ્રેજોના રાજ્યકાળમાં ખીલી કે ખીલ્લવામાં આવી છે. અને તેના અભિમાનીઓ આજે પરસ્પર-ખેંચ રાખીને કામ કરે છે. રાષ્ટ્રભાષા એ બેઉના મૂળમાં રહેલી એવી ને સાદી અને બેઉના સુમેળરૂપ લોકભાષા તે છે, કે જે ઉત્તર હિંદમાં આમ રીતે બોલાય છે.

૨. આ ભાષાનું નામ હિન્દુસ્તાની છે.

૩. અને તેની લિપિ બે છે—નાગરી અને શરસી કે ઉર્દૂ.

કમનસીબની વાત એ છે કે, વર્ષા સમિતિ આ માનતી નથી, અને હિંદી-નાગરી-પ્રચાર કરવા છતાં 'રાષ્ટ્રભાષા'ના નામથી લોકમાં ગેરસમજ ઊભી કરી કરે છે. અને એવા પ્રયત્નો ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રમાં આજે ચાલે છે. તેથી, લોકને માટે સાદી સમજ એ છે કે, (૧) જેમાં 'હિન્દુસ્તાની' નામ ન સ્વીકારાય, અથવા (૨) બે લિપિ ન સ્વીકારાય, તે સાચો રાષ્ટ્રભાષાપ્રચાર નથી એમ માનવું. આ બે સુદ્ધાઓ એની કસોટીરૂપ આજે થઈ પડ્યા છે. મુંબઈ સરકાર પણ આ બે વસ્તુઓ માને છે, અને તે મુજબ હવે પ્રાંતના શિક્ષણતંત્રને વ્યવસ્થિત કરે એવી આશા રાખીએ. બે પ્રજા આ સ્પષ્ટતાથી ચાલે તો બધું બરોજર થઈ જશે. એને માટે જરૂરનું એટલું જ છે, જે ગાંધીજીએ થોડા વખત ઉપર નીચેના રાષ્ટ્રોમાં સાફ કહ્યું છે—

“હિન્દુસ્તાની તત્ત્વતઃ હિંદી અને ઉર્દૂનું મિશ્રણ છે તથા નાગરી અને શરસી એક લિપિમાં તે લખાય છે, એ હકીકત કદી ન છુટાવી જોઈએ.”

આની જાડી કસોટી બે છે—હિન્દુસ્તાની નામ અને નાગરી ઉર્દૂ બંને લિપિનો સ્વીકાર અને અપનાવટ.

આભાર

ગયા અંકમાં આપેલા હિન્દુસ્તાની ગીતના લેખક વિષે મેં પૂછ્યું. અનેક ભાઈઓએ એ વિષે ખબર આપી છે તે, એક જણના પત્રમાંથી નીચે ઉતારું છું:—

“શિક્ષણ અને સાહિત્ય”માં ‘માઝ ઝહેં મુશાલ કિયા’ એ ગીતના લેખક વિષે આપે પૂછ્યું હતું. એ ગીત ‘સાબરમતીના સંત તથા અન્ય ગીત’ લેખક રમેશ હુસા, — એ પુસ્તકમાં છે. હમારા હિન્દુસ્તાન પ્રકાશન, ૨૦૭, કાલ્યાણવી, મુંબઈ, એ છે એનું સરનામું. કિંગ્ડમ ર. બે. આખું પુસ્તક સુંદર ગીતોથી ભરેલું છે.”

આ ખબર આપનાર ભાઈનો આભાર માનું છું. અને તે કાવ્યના લેખક પ્રકાશકની રજા વગર એ પ્રસિદ્ધ ક્યું તેને તેઓ દરરોજ કરશે એવી આશા છે. મઠ

પત્રલેખન

હાલમાં શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને કાગળ કેમ લખવા તે શીખવવામાં આવતું નથી યું? મારી તેમ જ ગાંધીજીની ટપાલમાં ઘણી વાર બે બે ડિમી મેળવેલા એન્યુએરનાથે એવા કાગળો આવે છે કે જેમાં કાં તો લેખક પોતાનું પૂરું નામ આપવાનું કે ઠેકાણું આપવાનું કે તારીખ પણ લખવાનું ભૂલી ગયા હોય, અને છતાં અંગત જવાબની અપેક્ષા રાખતા હોય. કેટલાકને એમ લાગતું હોય છે કે, એક વારના કાગળમાં પોતાનું ઠેકાણું વગેરે આપ્યાં હોય તો પછી ખીજ વારના કાગળ બંને તેટલા દિવસો પછી લખીએ તેણે તે પાછાં આપવાની જરૂર નહીં, અને સહીમાં ‘અતુ, મતુ, લલિત,’ એવું પોતાનું લાડનું દેડું નામ આપે તેણે બસ. એ યાદ રાખવું જોઈએ કે, આ રીત પોતાનાં સગાં, અંગત મિત્રો, અથવા જેની સાથે વારંવાર પત્રવ્યવહાર થતો હોય તેમની સાથે ચાલી શકે. પણ જેને કેટીકે કેટીકે જ પત્ર લખવાના થતા હોય, તેને તો દરેક કાગળમાં પોતાનું પૂરું ઠેકાણું આપવું જ જોઈએ. આ બાબતમાં મથાળા પર જ ઠેકાણું અને તારીખ લખવાની અંગ્રેજી રીત સમજાવેલી છે. મોટાં શહેરોમાં રહેનારાઓએ આ બાબતમાં ખાસ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. મળવા આવનારને માટે ઠેકાણું આપવાની અને ટપાલ માટે ઠેકાણું આપવાની રીતમાં ફરક હોઈ શકે છે. મળવા આવનારને ઘર શોધવું સુગમ થડે માટે બહુ જાતની નિશાનીઓ આપવી પડે. પણ ટપાલ માટે, જેટલું લખવું ટપાલીને માટે પૂરતું હોય તેટલું જ આપવું જોઈએ. તેમાં નકામી વિગતો ઉમેરવાથી ટપાલીને સગવડને બદલે બીડતી અગવડ થાય.

અને પગાર તો સુધરશે જ. શિક્ષક એને તો સ્વરાજ્યમાનાની તાસીર સમજે. નીચેના પગારો વધવા અને ઉપરના ઘટવા, એ સ્વરાજ આપ્યાનું સાદામાં સાદું ચિહ્ન છે, એમ અગાઉ એક પ્રસંગે આ પત્રમાં મેં કહ્યું હતું. આજે વાચક એ દિશામાં પ્રગતિ થતી જોઈ શકે છે. એમાં ઇતિહાસજન્ય છે. કોઈની રહેમ-સહત-નજરનો સવાલ એ નથી. દેશની નાણાકીય સ્થિતિમાં આ ક્રાંતિભિંદુ દાખલ થઈ ચૂક્યું છે. દેશના વહીવટદારો એને આર્થિક દષ્ટિએ ઠીક હોય એમ જોગવે છે એટલું જ. જેમ જેમ આ સ્થિતિ સ્થિરતા પામતી જશે તેમ તેમ ઉત્તરોત્તર શિક્ષકના અને પાયાની સેવાના સૌ પગારદારોના પગાર વધતા જ જશે. અને તેની સાથે તે સેવકોમાં કાર્ય પરવે નિશ્ચય વધતી જોઈશે. હવે શિક્ષક માત્ર ગોખાવી ખાનાર નહિ રહે. તે દેશની પાયાની શિક્ષણપ્રથાને ખીસવનાર, સંશોધનાર અને જમાવનાર બનશે. આવા શિક્ષણપ્રેમ અને ભિન્ન વગર રાષ્ટ્રીય શિક્ષણતંત્ર નહિ જન્મી શકે. તે પૈસાથી પકવેવાનો સોદો નથી. શિક્ષક સથો આ દષ્ટિએ કામ કરવાની ક્રાંતિ પોતાની કાર્યવાહીમાં લાવે તો તે આવશે. **કેળવણી અને લોકરાહી**

મુંબઈના ગવર્નર સર જોન કોલ્વીસે તાજેતરમાં મુંબઈમાં મળેલા મધ્યસ્થ શિક્ષણ સલાહકાર મંડળની બેઠકમાં પ્રારંભ કરેલા વ્યાખ્યાનમાંથી નીચેના લાગ ધ્યાનમાં લેવા જેવા છે:—

“બંધારણ-સલાહના ચાક ઉપરથી જે ભિતરે તે ખરું. પરંતુ આધુનિક જગતમાં કોઈ પણ પ્રકારના બંધારણમાં મત પડી ધણે મહત્વનો ભાગ ભજવશે નહીં એટલે હિંદનું નવું બંધારણ એમાં કોઈ રીતે અપવાદ હશે એમ હું માનતો નથી. આનો અર્થ એ થશે કે, ભવિષ્યની સરકારે મતદારોની મરજ પ્રમાણે ચાલવું જોઈશે, અને પોતાના જે વિચારો બંધાય તે સાચા છે, એમ લોકોને સમજાવવું પડશે; અથવા તો રાજ્યનાં આથી બીજી નવી સરકારોને જગ્યા આપવી પડશે.”

આથી કરીને, લોકરાહી દેશમાં પહેલ પ્રથમ મહત્વની વસ્તુ એ છે કે, સાચો નિર્ણય કરી શકે એવી સક્તિવાળા મતદારો બનાવવા. બહુમતી જે મત આપે તે હમેશા અને હરગિજ સાચો નથી. જોય, એવું સ્વીકારવાને માટે હું તૈયાર નથી. ભેકે, બહુમતીના મતને અનુસરવામાં વહેવારું હડાપણું છે એમ કહી શકાય. એટલે આવું વહેવારું હડાપણું અને તેની સત્યતા નિર્ણય કરવામાં લેગાં થઈ જોઈએ. આ સાધવાને માટે તમારા મતદારો એવા હોવા જોઈએ કે

જે સંબંધિત સિદ્ધાંતોના પાયા ઉપર અને જરૂરના ગણાય એ બધા વિચાર કરી લઈને, પોતાના નિર્ણય કરી શકતા હોય. એટલે, રાજકારણના કે અર્થકારણના કે બીજા ગમે તે કષ્ટિકાળથી વિચાર કરવામાં આવે:— ભવિષ્યમાં કેળવણીએ કેવો મોટો ભાગ ભજવશે જોઈશે ?”

લાહોરમાં વિદ્યાર્થી માટે દારૂખંધી

લાહોરથી તા. ૬-૧-૪૭ નો એ. પી.નો તાર છે કે, ત્યાંની પ્રાંતિક સરકારે એવા હુકમ બહાર પાડ્યો છે કે, શહેરનાં પીણાં—દરોડી કે વિદ્યાવતી દારૂનાં—બધાં પર નોટિસ મૂકવામાં આવે કે, “અહીં વિદ્યાર્થીઓને દારૂ આપવામાં નહિ આવે.” એટલે, લાહોરમાં વિદ્યાર્થીઓ પીણાંનો એવા ઉપયોગ કરે છે કે, સરકારે આથો મનાઈહુકમ કાઢવો પડ્યો, એમ? આવું જ અનુમાન શક્ય છે. તો તો આધુનિક શિક્ષણની પાયાની ભૂમિકાનો વિચાર પંખજ યુનિવર્સિટી અને ત્યાંની સરકારે તથા લોકમતે કરવો જોઈએ. સ્વં મહાદેવભાઈ એ પં. જવાહરલાલજીની આત્મકથાના પોતાના અનુવાદની પ્રસ્તાવનામાં એક વાત કરી છે તે અહીં યાદ આવે છે:—

“એક વાર મેં સમજાવ્યોની સરખામણી કરતાં તેઓ બોલેલા તે મને યાદ છે, ‘મને તો પૈસા માણસ વધારે ગમે છે, કારણ કે સંસ્કૃતિ વિનાના નીતિમાન માણસના કરતાં નીતિ વિનાનો સંસ્કૃતિવાન માણસ હું વધારે પસંદ કરું છું. . . . ના વિચારો તરફ વાર છે, અનીતિ-સરેલા છે, આપાત પહોંચે એવા છે; પરંતુ તે તેને સંસ્કૃતિ બંદેલી રીતે ગમે છે, એટલે . . .’ (ભુએ પા. ૧૯)

અર્વાચીન યુનિવર્સિટીના કામના અભિમાનીઓ ઘણી વાર નીતિમત્તા વિરુદ્ધ નહિ તોય તેનાથી અસંગ અને નિરાળી વસ્તુ તરીકે આ કહેવાતી વિકૃતતા કે સંસ્કૃતિલરેલી સર્વાશક્તિને માને મનાવવા મથે છે. આ એક વાદ જ છે અને તે એક અમુક નીતિવાદ છે. એ વાદના ફણુગા તો લાહોરમાં ફૂટતા નથી? કારણ કે, આવી વિચાર ભૂમિકામાંથી ઉપરના જેવા અનુચારોને, બિચારીના ટોપ પેટે, ફૂટી નીકળવા લાગ મળે, એમ લાગે છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ આજે ‘નરી માહિતી અને વિજ્ઞાન પર જ ભાર’ છે, અને જીવનને ધડનારાં સંસ્કાર-અને નીતિ-બળોને પોષવા અત્યંતપણે ધ્યાન ન રાખે, તો એ ભારે ભૂલ થાય છે: આથો મત આજે પશ્ચિમના વિચારકો કોંકર ખાઈને કરવા લાગ્યા છે. હિંદમાં તો આપણે કેળવણીને જીવનનું ધડતર કે આરિત્ય જ માનીએ છીએ, જેમાં અર્વાચીન અંગ્રેજી શિક્ષણ

આવીને ગરબ કરી છે. એ શિક્ષણમાંથી લેવા જેવું લેવા છતાં, આ સંગીત શ્રમિકને આપણે ન છોડીએ. નહિ તો હિંદ એનો આત્મા ખોઈ ખેસશે. ઉપરની લાહોરથી આવેલી ખબર આ વિષે મત્રત બની જવાને માટે નિશાનરૂપ માનવી નોઈએ.

સાચા રાષ્ટ્રભાષાપ્રચારની કસોટી

રાષ્ટ્રભાષા વિષે હજી લોકમાં હુદ્દિએદ ઊભો રાખવા માટે પ્રયત્નો ચાલુ હોય એમ જણાવા મળે છે. તેથી કરીને એકેક સાવ સ્પષ્ટ વાતો તેની કસોટીરૂપ ને ગણાય તે સૌને જણાવવી નોઈએ :

૧. જેને રાષ્ટ્રભાષા કહેવામાં આવે છે તે નથી હિંદી કે નથી ઉર્દૂ. એ બે તો તેની શૈલીઓ છે, જે અંગ્રેજોના રાજ્યકાળમાં ખીલી કે ખીલવવામાં આવી છે. અને તેના અભિમાનીઓ આજે પરસ્પર-ખેંચ રાખીને કામ કરે છે. રાષ્ટ્રભાષા એ બેઉના મૂળમાં રહેલી એવી જે સાદી અને બેઉના સુમેળરૂપ લોકભાષા તે છે, કે જે ઉત્તર હિંદમાં આમ રીતે બોલાય છે.

૨. આ ભાષાનું નામ હિન્દુસ્તાની છે.

૩. અને તેની લિપિ બે છે — નાગરી અને ફારસી કે ઉર્દૂ.

કમનસીબની વાત એ છે કે, વર્ધા સમિતિ આ માનવી નથી, અને હિંદી-નાગરી-પ્રચાર કરવા છતાં ‘રાષ્ટ્રભાષા’ના નામથી લોકમાં ગેરસમજ ઊભી કર્યાં કરે છે. અને એવા પ્રયત્નો ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રમાં આજે ચાલે છે. તેથી, લોકને માટે સાદી સમજ એ છે કે, (૧) જેમાં ‘હિન્દુસ્તાની’ નામ ન સ્વીકારાય, અથવા (૨) બે લિપિ ન સ્વીકારાય, તે સાચો રાષ્ટ્રભાષાપ્રચાર નથી એમ માનવું. આ બે મુદ્દાઓ એની કસોટીરૂપ આજે યથા પડ્યા છે. મુળઈ સરકાર પણ આ બે વસ્તુઓ માને છે, અને તે મુજબ હવે પ્રાંતના શિક્ષણતંત્રને વ્યવસ્થિત કરે એવી આશા રાખીએ. જે પ્રજા આ સ્પષ્ટતાથી ચાલે તો બધું બરોબર થઈ જશે. એને માટે જરૂરનું એટલું જ છે, જે ગાંધીજીએ થોડા વખત ઉપર નીચેના શબ્દોમાં સાફ કહ્યું છે —

“હિન્દુસ્તાની વસ્તુતઃ હિંદી અને ઉર્દૂનું મિશ્રણ છે તથા નાગરી અને ફારસી બે લિપિમાં તે લખાય છે, એ હકીકત કદી ન ખુલાવી નોઈએ.”

આની બઝી કસોટી બે છે — હિન્દુસ્તાની નામ અને નાગરી ઉર્દૂ બંને લિપિનો સ્વીકાર અને અપનાવટ.

આભાર

ગયા અંકમાં આપેલા હિન્દુસ્તાની ગીતના લેખક વિષે મેં પૂછ્યું. અનેક ભાઈઓએ એ વિષે ખબર આપી છે તે, એક જણના પત્રમાંથી નીચે ઉતારું છું:—

“‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’માં ‘આજ ગઈ મુઠતાન કિયા’ એ ગીતના લેખક વિષે આપે પૂછ્યું હતું. એ ગીત ‘સાબરમતીના સંત તથા અન્ય ગીત’ લેખક રમેશ ગ્રામા, — એ પુસ્તકમાં છે. હમાશ હિન્દુસ્તાન પ્રકાશન, ૨૦૭, કાલબાદેલી, મુંબઈ, એ છે એનું સરનામું. કિંમત રૂ. બે. આજ પુસ્તક સુંદર ગીતોથી ભરેલું છે.”

આ ખબર આપનાર ભાઈનો આભાર માનું છું. અને તે કાવ્યના લેખક પ્રકાશકની રજા વગર એ પ્રસિદ્ધ કથું તેને તેઓ દરચુજર કરશે એવી આશા છે. મં

પત્રસેખન

હાલમાં શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને કાગળ કેમ લખવા તે શીખવવામાં આવતું નથી શું? મારી તેમ જ ગાંધીજીની ટપાલમાં ઘણી વાર બે બે ઊંચી મેળવેલા ગ્રેજ્યુએટોનાથે એવા કાગળો આવે છે કે જેમાં કાં તો લેખક પોતાનું પૂરું નામ આપવાનું કે ટેકાણું આપવાનું કે તારીખ પણ લખવાનું ભૂલી ગયા હોય, અને છતાં અંગત જવાબની અપેક્ષા રાખતા હોય. કેટલાકને એમ લાગતું હોય છે કે, એક વારના કાગળમાં પોતાનું ટેકાણું બગેરે આપ્યાં હોય તો પછી ખીજ વારનો કાગળ ગમે તેટલા દિવસો પછી લખીએ તોયે તે પાછાં આપવાની જરૂર નહીં, અને સહીમાં ‘અતુ, મનુ, લલિત,’ એવું પોતાનું લાકડું દેડું નામ આપે તોયે બસ. એ બાદ રાખવું નોઈએ કે, આ રીત પોતાનાં સગાં, અંગત મિત્રો, અથવા જેની સાથે વારંવાર પવન્યવહાર થતો હોય તેમની સાથે ચાલી શકે. પણ જેને કદીક કદીક જ પત્ર લખવાના થતા હોય, તેને તો દરેક કાગળમાં પોતાનું પૂરું ટેકાણું આપવું જ નોઈએ. આ બાબતમાં મથાળા પર જ ટેકાણું અને તારીખ લખવાની અંગેશ રીત સગવડ ભરી છે. મોટાં શહેરોમાં રહેનારાઓએ આ બાબતમાં ખાસ ધ્યાન રાખવી નોઈએ. મળવા આવવાનારને માટે ટેકાણું આપવાની અને ટપાલ માટે ટેકાણું આપવાની રીતમાં ફરક હોઈ શકે છે. મળવા આવવાનારને ઘર શોધવું સુગમ પડે માટે બહુ જાતની નિશાનીઓ આપવી પડે. પણ ટપાલ માટે, જેટલું લખવું ટપાલીને માટે પૂરતું હોય તેટલું જ આપવું નોઈએ. તેમાં નકામી વિગતો ઉમેરવાથી ટપાલીને સગવડને બદલે બેલડી અગવડ થાય.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

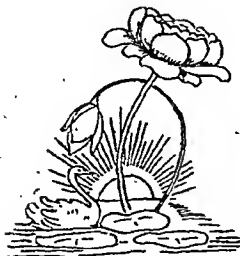
સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સંપાદકમંડળ

જીમતરામ દવે
ગોપાલદાસ પટેલ
નગીનદાસ ખારેખ

મણિભાઈ દેસાઈ
મનમોહન દેસાઈ (તંત્રી)
જીવજી દેસાઈ (વ્યવસ્થાપક)

પૃષ્ઠ ૬

અંક ૨

દેવુઆરી

નવલખન, અમદાવાદ

૧૯૪૭

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૭

૫૫૬

અંક ૨

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
નામરમરજીવું યોગ્ય મહત્વ	દેહારનાથ	૨૫
પાયાની કેળવણીના પાયા કયા છે ?	દિલ્લુશ જી. લીવાનજી	૨૯
હિંદી ભાષાનો શિક્ષકનો નિરધાર	મગનભાઈ દેસાઈ	૩૧
આંધ્રની સૌંદર્યવાની	કાકાસાહેબ કાલેલકર	૩૩
સરિતા સંસ્કૃતિ	"	૩૬
મુંબઈ પ્રાંતમાં વાઙ્મયજ્ઞો શિક્ષણ-કેન્દ્રો	કૃષ્ણદાસ રાઠ્ઠ	૩૭
રાજકારણનો પરિભાષા-કોરા	"	૩૮
કૃષ્ણાયન	કિ. ૫૦ મં.	૩૯
જીવનના અરખા	"	૪૦
સુરત હિંદુસ્તાની પ્રચારક પરિષદ	"	૪૧
શામળાનો શ્રીમંતવર્ગ	બલભાઈ મહેતા	૪૨
નવું વાચન	"	"
ગૌતમ બુદ્ધ	મં.	૪૬
સર્વોદયની કેળવણી	"	૪૯
અસ્વીકાર	ચૂ.	૫૦
કાશ્મીર સ્ત્રીકાર	"	૫૧
માસિક વિવેચન	"	"
રજપૂતાના સુનિર્વાસિતી	મં.	૫૨
ખાસ ખગોળ માટે માસિક	"	૫૨
વડા પ્રધાન અમદાવાદ આવી ગયા	"	૫૨
દેશી રાજ્યો અને સ્વરાજ	"	૫૪
હિંદુસ્તાની પ્રચારક સરવેયું	"	૫૫
હિંદુસ્તાની પ્રચારસભા, વધાની બક્ષામણ	"	૫૬
જુદ્દ-ગુજરાતવાસી બાળકોનું શિક્ષણ	"	૫૬
જાતીયતામાં હરિજન વિદ્યાર્થીઓ	પ્રતિષ્ઠિતલાલ મં.	૫૬ અ
પે. ૨૦ ૨૦ કોલેજ અને પ્રક્રિયા	"	૫૬ અ

સૂચના

આ માસિક દર મહિનાની છેલ્લી તારીખે બહાર પડશે.

એક અઠવાડિયામાં અંક ન મળે તો આઠકો પોતાનો આઠકનંબર લખી ખબર આપવાથી તે અંક મોકલી આપવામાં આવશે. એ પહેલાં, ટપાલ ખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે.

સરનામોને ફેરફાર અથવા દુરત નહાવશે કે નથી નવો અંક નવા સરનામે મોકલી શકાય.

આઠકોએ પત્રવહેવાર કરતી વખતે પોતાનો આઠકનંબર અવશ્ય નહાવવા વિનંતી છે.

આઠકો પોતાનું લવાનમ નવજીવન કાર્યાલયની શાખાઓમાં મુંબઈ (૧૩૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ); સુરત (કલ્પીક જાનર); રાજકોટ (સર લાખાણરાજ રોડ); પૂના (૨૨૬, સદાસિવ પેઠ); દિલ્લી (કુશા મહાજની, ચાંદની ચોક); લાહોર (સૌચલ પાઠ, મેઘિલક રોડ) બરી શકશે.

લવાનમના હર

દેશમાં રા. ૪; પરદેશમાં રા. ૬)

અથવા રા. ૬૨; ૬૨૬ નકલ આઠ આના

વ્યવસ્થાપક,

શિક્ષણ અને સાહિત્ય,

નવજીવન કાર્યાલય,

પો. બોક્સ ૧૦૫, અમદાવાદ

આમારાં નવાં પ્રકાશનો

સર્વોદયની કેળવણી : (આ. કૃષ્ણાની કૃત 'ધી લેટેસ્ટ ફેક્ટ' બાધાંતર) અનુવાદક : ગોપાલદાસ પટેલ; કિંમત સવા રૂપિયા; ટપાલખર્ચ બે આના.

ગૌતમ બુદ્ધ : (રાધાકૃષ્ણનના 'ગૌતમ ધી બુદ્ધ' એ વ્યાખ્યાનનું બાધાંતર) અનુવાદક : ગોપાલદાસ પટેલ; કિંમત હોઠ રૂપિયા; ટપાલખર્ચ પાંચ આના.

કામગાની નજરે : (દિંદી પરીધ અનુવાદ) લેખક : આશ્રમનો હલ્લુ; કિંમત નવ આના; ટપાલખર્ચ હોઠ આના.

જીવનકા કાવ્ય : (કાકા કાલેલકરના 'જીવતા તહેવારો'નું હિંદુસ્તાની બાધાંતર) અનુ. : શ્રીપદ ભેશી; કિંમત બે રૂપિયા; ટપાલખર્ચ પાંચ આના.

મહેરિયા : (મરાઠી) સંપાદક : વિહલદાસ કોઠારી; અનુ. : પાંડુરંભ મણિરા દેસાપાંડે; કિંમત છ આના; ટપાલખર્ચ એક આના.

નવજીવન કાર્યાલય

પો. બો. ૧૦૫, અમદાવાદ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૬-અંક ૨]

અમદાવાદ

[ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૭

નામસ્મરણનું યોગ્ય મહત્ત્વ

[નિમ્નેના સંવાદ કાલ્પનિક નથી. યહ્યું વર્ષો પર કાશીમાં થયેલો. પણ અવગળા, લેખકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં એમાં વાચકને સંમતિ જોવા ફેરફાર થયાં છે, અને કોઈ નોંધ પરથી નહીં પણ સ્મરણ પરથી ઉપજાવેલો છે.]

એક ભાવિક — તમારા એકંદર જોણના પરથી જણાય છે કે, અનેક પ્રકારના દેવદેવનાઓ તથા તેમની કથાઓ પર તમને શ્રદ્ધા નથી; પણ નામસ્મરણ પર તો તમારી શ્રદ્ધા છેને ?

નાથ (એટલે હું) — નામસ્મરણ પર શ્રદ્ધા એટલે કેવા પ્રકારની શ્રદ્ધા ?

ભાવિક — આપણા ધાર્મિક ગ્રંથોમાં જે જાતની શ્રદ્ધા કહી છે તેની.

નાથ — તે જાતની એટલે કેવી તે જરા સ્પષ્ટતાથી કહો તો સાડું.

ભાવિક — ગ્રંથોમાં રામનામનો ઘણો મહિમા કહેલો છે. રામનામ કે પરમેશ્વરનામક કોઈ પણ નામમાં અતિ સામર્થ્ય છે એમ તેમાં કહ્યું છે, અને તે દક્ષાના માટે અગમિત્ર, ગણિકા વગેરેની જુદી જુદી કથાઓ કહેલી છે. તેવા પ્રકારનાં નામસામર્થ્ય અને મહિમા પર તમારો વિશ્વાસ છે કે નહીં ?

નાથ — તેના સામર્થ્ય પર મારો વિશ્વાસ નથી. પણ ખીટી રીતે ચિંતાશુદ્ધિના બાલ સાધન તરીકે નામસ્મરણની મદદ લઈ શકાય છે એવો મારો વિશ્વાસ છે.

ભાવિક — આ તમારા કથનનો પરસ્પર વિરોધ મારા લક્ષમાં આવતો નથી માટે તમારું કહેવું વધારે સ્પષ્ટપણે સમજાવો.

નાથ — ગ્રંથોમાં જે પ્રકારનું સામર્થ્ય રામનામમાં છે એમ તમે સમજો છો એ પર મારો વિશ્વાસ નથી એ મેં તમને પહેલાં જ જણાવી દીધું. તેમાં વધારે સ્પષ્ટ કરવાપણું રહેતું નથી. તેમ જ અગમિત્ર વગેરેની

કથાઓને સત્ય ઇતિહાસ એટલે બનેલી વાતો તરીકે હું માનતો નથી.

ભાવિક — એમ તમે કેમ કહી શકો ? નામસ્મરણનો જે મહિમા અને સામર્થ્ય આપણા ગ્રંથોમાં વર્ણવ્યાં છે તે પર વિશ્વાસ ન હોવો એ નાસ્તિકતાનું લક્ષણ છે. તે વર્ણન ઉપર પ્રત્યેક હિંદુનો વિશ્વાસ હોવો જોઈએ.

નાથ — ઇશ્વરનામક નામના સ્મરણ પર વિશ્વાસ રાખવાનો બોધ કેવળ હિંદુ ધર્મમાં જ નહીં પણ સર્વે ધર્મોમાં આપેલો છે. નામસ્મરણ પર વિશ્વાસ ન હોવામાં કેટલું નાસ્તિકપણું છે તેની ચર્ચા લમણાં હું કરીશ નહીં. પણ તમે કહો છો તેવો વિશ્વાસ મને નથી જ્યાં હું નાસ્તિક નથી, એવું હું મારે વિષે કહી શકું છું. અને એથી આગળ જઈ એમ પણ કહેવા છજી છું કે, ગ્રંથોમાં વર્ણવેલાં મહિમા અને સામર્થ્ય પર જેમ મને વિશ્વાસ નથી તેમ, બરાબર તપાસશે તો તેના પર તમને પણ નથી અને આ કાશીજીવમાં કોઈતેરે નથી, એમ જણાઈ આવશે.

ભાવિક — તમે આ ગમે તેમ શું બોલી રહ્યા છો ? તમને વિશ્વાસ ન હોય તો નથી એમ બધે તમે કહો, પણ તે સાથે જ ખીજાઓનેય નથી એ તમારું કહેવું જરા પણ બરાબર નથી.

નાથ — મારું કહેવું તદ્દન બરાબર છે. અને તે કેવી રીતે બરાબર છે એ તમારા ખ્યાનમાં લાવવા પ્રયત્ન કરીશ. ગ્રંથોમાં નામસ્મરણનું અધિકમાં અધિક સું સામર્થ્ય કહ્યું છે યાડું ?

ભાવિક — કોઈ ગમે તેવો પાણી દેવ પણ બને તે કેવળ એક વાર રામનામનો ઉચ્ચાર કરે તો માત્ર એક

તમે પણ કોઈની સાથે વર્તતાં આ જ વસ્તુને જોના હશે; અને ખીન માણસો પણ કોઈ પર વિશ્વાસ મૂકવામાં આ જ જાતનું ધોરણ રાખે છે. વિશ્વાસ રાખવાની બાબતમાં નામસ્મરણને કોઈ મહત્ત્વ આપતું નથી, એ હું અનુભવથી જાણું છું.

કેવળ નામસ્મરણથી કોઈયે પાપમાંથી છૂટી શકતું નથી, પણ માણસ પશ્ચાત્તાપથી પાપમાંથી છૂટી શકે છે. પશ્ચાત્તાપ સિવાય લીધેલા રામનામમાં કશો અર્થ નથી. પશ્ચાત્તાપ વિના લીધેલું રામનામ માણસને ભાવી દુષ્કૃત્યમાંથી બચાવી શકતું નથી. અંતરનો ખરો પશ્ચાત્તાપ પાપને બાળી નાખે છે એટલું જ નહીં પણ પાપના મૂળનેય તે બાળી શકે છે. પશ્ચાત્તાપ પછી ભાવપૂર્વક લીધેલું નામ પશ્ચાત્તાપથી આવેલી શુદ્ધિને કાયમ રાખવામાં ઉપયોગી થાય છે, ચિત્તના પવિત્ર સંકલ્પને બળ આપે છે. પરંતુ પાપ માટે તીવ્ર પશ્ચાત્તાપ અને ફરીથી પાપ તરફ ન જવાનો નિર્ધાર માણસના મનમાં દૃઢપણે હોય તો જ આ બધી વાત બની શકે છે.

ધણી લોકો રામનામ લે છે, પરંતુ તે લેવામાં બધાના હેતુ સરખા નથી હોતા. જિખારી, દંભી અને ભક્ત ત્રણે નામ ભૂલતા નથી. પરંતુ એ ત્રણેના મૂળ હેતુમાં કેટલું અંતર હોય છે? નામના વ્યાધારે એક ચાર પૈસા મેળવે છે, ખીજો તેના પર દંભ ચલાવે છે, અને ત્રીજો તે જ નામની મદદથી પોતાની ચિત્ત-શુદ્ધિ સાધે છે. નામ એક જ છતાં દરેકને તેના હેતુ પ્રમાણે તેનાથી જુદી જુદી સિદ્ધિ મળતી હોય છે; કારણ નામમાં કોઈનીયે સ્વતંત્રપણે પવિત્ર કરવાનું સામર્થ્ય નથી. એટલે કેવળ નામને મહત્ત્વ ન આપતાં, તેનો મહિમા ન વધારતાં તેને લેનારના હેતુની પવિત્રતા અને ઉદ્ધતતાને મહત્ત્વ આપતાં શીખવું જોઈએ. માણસની પરીક્ષા તેના જીવનના હેતુ પરથી અને તે સિદ્ધ કરવાનાં તેનાં સાધન અને પદ્ધતિ પરથી આપણે કરવી જોઈએ. નામસ્મરણ ચિત્તશુદ્ધિ માટે સૌથી શ્રેષ્ઠ અને સહેલું સાધન છે એમ મનાયું છે, પણ આત્મપરીક્ષણથી જે પોતાનો દોષ શોધી કાઢતો હશે, તે દોષ માટે જોને પશ્ચાત્તાપ થતો હશે — લગ્ન થતી હશે, અને દોષોમાંથી પોતાના મનને દૂર રાખીને પોતાની શુદ્ધિ સાધવાનો જોનો અનેક બાબતો સતત પ્રયત્ન ચાલુ હશે, સદ્ગુણી અને સદાચાર-સંપન્ન યવામાં

જ જીવનની ધન્યતા માનતો હશે, તે જ પોતાના હેતુની સિદ્ધિમાં નામસ્મરણનો કોઈ ઉપયોગ કરે તો યદ્ય શકે એમ છે. મનુષ્યને પોતાના ચિત્તની શુદ્ધિ માટે તે જાતનો દૃઢ હેતુ — દૃઢ સંકલ્પ હોવો જોઈએ. સંકલ્પના બળ પર તેની દૃઢતા અવલંબે છે. સંકલ્પના સાતત્ય સિવાય સંકલ્પમાં બળ આવી શકતું નથી. સદૈવ અગૃતિ સિવાય સાતત્ય રહી શકતું નથી. અગૃતિ માટે કોઈક બાહ્ય સ્થૂળ નિમિત્તની જરૂર હોય છે. સાધન પ્રત્યે પાવિત્ર્યની ભાવના હોવી જોઈએ, નામ જેટલું પવિત્ર લાગનારું, સહેલું, સરસ, થ્રમ વગરનું, ખર્ચ વગરનું બીજું સાધન હજી સુધી જાણ્યું નથી. તે ચોરસ જવાનો ભય નથી તેમ જ તે મગડી જવાનો ભય નથી. આત્મ આ નામનું સાધન છે. પરંતુ આ બધું સમજતાં છતાં આ વાત ક્યારેય ન ભૂલવી જોઈએ કે કેવળ નામમાં કશી શક્તિ નથી. માનવી મનમાં ચિત્તશુદ્ધિ અને ઉગતિની ઇચ્છા પ્રબળપણે બીડી હશે અને તે ઇચ્છા સાથે હેતુની દૃઢતા — સંકલ્પનું બળ વધતું હશે તો જ નામનો કોઈક ઉપયોગ થશે; નહીં તો તેના કશો ઉપયોગ થશે નહીં. પૂજા, મંત્ર, જપ, પ્રાર્થના, સ્તવન, તીર્થાટન, પ્રદક્ષિણા અને તે પ્રમાણે નામસ્મરણ વગેરે બધામાં ઉદ્દેશ ચિત્તને અગત્ય કરીને પોતાના પવિત્ર સંકલ્પમાં બળ લાવવાનો હોવો જોઈએ. સંકલ્પની સતત રચ્ચિતિ માટે ચિત્તને કોઈક બાહ્ય સ્થૂળ નિમિત્તની જરૂર હોય છે. તે માટે નામસ્મરણ છે. તે સ્મરણ કરવામાં જે ઉપયોગી થાય છે તેને તેના પરથી જ ‘સ્મરણી’ (માણ) આપણે કહીએ છીએ. આ બધું દલા છતાં પણ ફરીને એ જ કહેવાનું મન થાય છે કે, આપણા જીવનના શુદ્ધ હેતુની સિદ્ધિ માટે આ બધાનો કોઈ ઉપયોગ યદ્ય શકતો હોય તો જ તેની કોઈ કિંમત છે. તેમ થતું ન હોય તો જીવનની શુદ્ધિની દૃષ્ટિએ આ બધાની કિંમત ચૂલ્લ છે. શુદ્ધ હેતુ હોય તો આ સાધન સિવાય પણ માણસ શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અને તેનો તેવો હેતુ ન હોય તો કેવળ બાહ્ય સાધનોનો કશો ઉપયોગ નથી, કારણ કે તેમાં માણસનો ઉદ્ધાર કરવાનું સ્વતંત્રપણે સામર્થ્ય નથી. તેમાં તેનું સામર્થ્ય ખરેખર હોત તો રામનામ લેનારા જિખારી, દંભી અને આપણા બધાનો આજ સુધીમાં ઉદ્ધાર થયા સિવાય રહ્યો હોત કે ?

પાયાની કેળવણીના પાયા ક્યાં છે ?

પાયાની કેળવણી વિશેષતઃ જીવનમય કેળવણી છે એમ આપણે ગયા અંકમાં જોઈ ગયા. જે કેળવણી આપણા જીવનના સમગ્ર ક્ષેત્રને સ્પર્શ કરે છે, અને જે કેળવણી આપણા જીવન સાથે ઓતપ્રોત થઈ જાય છે, તે જ સાચી કેળવણી નીવડવાની છે. બાળક જન્મે છે ત્યારથી તે એના અંત આવે છે, ત્યાં સુધી આ સાચી કેળવણીનું કાર્ય એક અથવા બીજી રીતે ચાલ્યા જ કરે છે. આથી જ જગતના મહાન પુરુષો પોતાને આજીવન ‘વિદ્યાર્થી’ માને છે. એમના જીવનનું ધડતર જીવનના અંત સુધી ચાલુ રહે છે. ‘જીવનમય’ કેળવણીની બીજી અંતર્ગત વસ્તુ એ રહેલી છે કે, જીવનના બધા જ નાના મોટા વ્યાપારોમાં એ કેળવણીનું કામ ચાલ્યા કરે છે. માનવજીવનને એક પણ વ્યવહાર એવો નથી જેને કેળવણીની જરૂર ન હોય. સંપૂર્ણ મનુષ્યના ધડતર માટે આવી સર્વાંગી કેળવણી અનિવાર્ય હોય છે. આ બંને વસ્તુ ધ્યાનમાં લેતાં જીવનમય કેળવણીના પાયાની શોધ આપણે બધે જ કરવાની રહે છે.

આ પાયાની શોધ આપણે ક્યાં કરીશું ? જીવન તો સમગ્ર એકમ (‘વન હોલ’) છે, પરંતુ સમજવાની દૃષ્ટિએ એનો વિચાર આપણે ત્રણ રીતે કરી શકીએ. બાળક જન્મે છે ત્યારથી એના જીવનના ધારણા અંગે જ કંઈને કંઈ વ્યવહારો કરવા પડે છે. ખાતું, પીતું, સૂતું, ઘોસતું, કરતું વગેરે જીવનના અનેક વ્યવહારો પ્રત્યેક જીવન સાથે અનિવાર્ય રીતે સંકળાઈ ગયા છે. એ બધા વ્યવહારો આજે જે રીતે ચાલી રહ્યા છે, એથી જીવનનું સાચું ધડતર લાગે જ ચાલે છે. જીવનના એ વ્યવહારોને તો આજે આપણે સ્વચ્છંદી રીતે ચાલવા દઈએ છીએ. એ વ્યવહારોને સાચી રીતે ચલાવવા હોય તો એને કેળવવાની તો જરૂર રહે જ છે; છતાં આજે તો આપણે એમ માની બેઠા છીએ કે કેળવણીને એ વ્યવહારો સાથે ભાગે જ સંબંધ હોય છે. પૂજ્ય રવિશંકર મહારાજ આપણને એમ જણાવે કે, આપણને ચાલતાં નથી આવડતું માટે ચાલતાં શીખવું જોઈએ. એમની એ ટકોરથી આપણને નવાઈ બહુ લાગે છે અને છતાં હકીકત તો રહે જ છે કે, જીવનના એ વ્યવહારોને કેળવણીની જરૂર રહે જ છે. જીવનમય

કેળવણીનો વિચાર કરતાં એના પાયા જીવનના આ વ્યવહારમાં પણ રહેલા જણાય છે. આથી જીવન-વ્યવહારની ન્યાય કેળવણી આપી શકાય છે ત્યાં પાયાની કેળવણીનો પ્રારંભ થાય છે એમ આપણે માનવું જોઈએ.

આપણા જીવનને બીજી રીતે વિચારીશું તો આપણને જણાશે કે, આપણા જીવનના ધારણા-પોષણ અંગે આપણને કંઈ ને કંઈ પ્રવૃત્તિઓ કરવી પડે છે. બાળકના જીવનમાં એ પ્રવૃત્તિઓની બહુ જરૂર નથી રહેતી, કારણ કે એના પોષણની જવાબદારી એનાં માતાપિતા અથવા વડીલો પર રહેલી છે, પરંતુ બાળક મોટું થતાં પણ એ જવાબદારી મોટીવહેલી આવે જ છે. જીવનના ધારણા-પોષણ અંગેની એ પ્રવૃત્તિઓને આપણે આપણા જીવનના નિર્વાહની પ્રવૃત્તિ તરીકે ઓળખી શકીએ. કોઈ માણસ શ્રમજીવી જીવનગાળી પોતાનો નિર્વાહ કરે છે, તો કોઈ એ શ્રમજીવીઓના પરિશ્રમ પર અવલંબિત રહી પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. ડોક્ટરો, વેપારીઓ અને શિક્ષક-અધ્યાપકો, કે જમીનદારો અને મિત્ર-માલિકોનો જીવનનિર્વાહ બીજી રીતે થાય છે. આપણા જીવનનિર્વાહની આ અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં પણ આજે તો આપણે ગોથાં જ ખાઈએ છીએ. આજની કેળવણીમાં જીવનનિર્વાહની પ્રવૃત્તિઓની સાચી કેળવણીને બહુ ઓછો અવકાશ રહે છે. વાત સાચી કે આજની કેળવણી-સંસ્થાઓનો હેતુ એ હોય છે - ખરો કે એમાં આવતા વિદ્યાર્થીઓ, લાણીને કમાતા થાય. માળાપોની સામાન્ય માન્યતા પણ એ રહે છે કે છોકરો લાણી તો કમાશે. એટલા સાચાં તો છોકરીની કેળવણીને હજી સુધી છોકરાની કેળવણી જેટલું મહત્ત્વ નથી મળતું ! “છોકરીને શું કામ લાણીનીએ. એને ક્યાં કમાવા જવું છે” આ માન્યતા લગભગ બધા જ સપ્તે છે. પરંતુ, ‘કમાતાં શીખવા’માં જીવનનિર્વાહની કેળવણીનો લાસ ભલે થતો હશે, આજે તો ‘કમાતાં શીખવા’માં જીવનનિર્વાહનો પ્રશ્ન એટલો બધો ગૂંચવાઈ ગયો છે કે એને અંગેની લગભગ બધી જ પ્રવૃત્તિઓ વંદી જવા માંડી છે. એક રીતે વિચારીએ તો જીવનનિર્વાહની પ્રવૃત્તિઓની અ-કેળવણીને લીધે પણ આજના જગતના અને જીવનના ઘણાંયે ગૂંચવણોના કેકડામાં આપણે બેસવાઈ પડ્યા છીએ. જીવનમય

સાફ ક્ષમિતો યશ ખાતનાર માણસ તે પછીના હિંદી પ્રશ્નને ઉકેલવામાં આ રીતે લિજ્જો લીનયો. આ સન્નેગોમાં ખ્રિષ્ટિય ડેવિનિટ શી રીતે વર્તે ? (૧) તેના ઉપર અવિશ્વાસ હિંદમાં જન્મ્યો તેનો ઉત્તર એજી આપવો જોઈએ. (૨) હિંદના કોકડાને ઉકેલવામાં મુ'આઈ પડેલા વાઈસરોયનું શું કરવું ? જે તેને સામવે તો પોતાની આખી નીતિ જ રોળાય છે. તેને પાછો ખોલાવવાનું પગલું લાવું ? એ પોતાની વચગાળાની કારોબારીને એકરાગે ચલાવી નથી શકતો તેનું શું ?

વડા પ્રધાન એટલીએ પોતાના નિવેદનથી આ મોટા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો. પોતા પરનો વિશ્વાસ હિંદી પ્રશ્ન ન ખુએ તે માટે તેણે અહીંથી સત્તા છોડવાની ચોક્કસ મુદત બાંધી આપી. અને વાઈસરોયને પાછો ખોલાવી લઈ બીજાને ચોક્કસવાનું દર્શાવ્યું. અને તેને ચોક્કસ કામ એ સોંપવામાં આવવાનું જાહેર કયું કે, તેણે જાહેર કરેલી તારીખે ખ્રિષ્ટિય સત્તા છોડવાની તૈયારી તેણે કરવાની છે. એટલે કે, વાઈસરોય પણ હવે વચગાળાનો બની રહે છે. એ તૈયારી એટલે હિંદી પ્રશ્ન પોતાનું નવું બધારણ ધડે એ દરમિયાન તેનું રાજ્યતંત્ર સોની રાજપુત્રીથી આવે એ જોવું અને મદદ કરવી. ખ્રિષ્ટિય વડા પ્રધાન જાહેર કરે છે કે, આ કરવાને માટે ૧૯૩૫નું રાજ્યપ્રધારણ ચલાશે નહિ; એટલે તેમાં જે કાંઈ ફેરફાર કરવા જોઈશે તે કરવામાં આવશે. વાચક યાદ રાખે કે, હિંસ વખતે કરી બધારણીય ફેરફાર કરવાની વાત નિવારણની બદલ છે એમ ચોખ્ખું જણાવવામાં આવેલું. હવે તે વસ્તુ રહી નથી. કારોબારીનાં કામકાજ ને નીતિરીતિ ઇંગ્લેન્ડમાં જ રૂંદી ફેરફાર હવે કરી શકશે. કેટલાક પૂછે છે કે, વચગાળાની સરકારના જવાબ બાબત કયું ન જાહેર થયું. એનો જવાબ કાનૂની ફેરફાર કરવાની આ જાહેરાતમાંથી મેળવવો જોઈએ. નવા વાઈસરોયે એ તકરારી મુદ્દાનો ઉકેલ આણવાનો છે. વેવેલે જે તકરાર ગણ્યેજનપણે જગવી તેને શમવવાનું કામ લઈને તે પદનો ઉત્તરધિકારી આવે છે. તે જ એ સંભાળે એ ચોખ્ખું છે. તેને સારુ જે કાનૂની સુધારાની જરૂર હશે તો તે ખ્રિષ્ટિય ડેવિનિટ તેને કરી આપશે. ઉપરાંત પણ ખીજા જરૂરી સુધારા હવે ૧૯૩૫ના કાયદામાં ધર્ષિ શકશે, જેથી વાઈસરોય પોતાની નવી ફરજ બરોબર બજાવી શકે.

વાઈસરોય જેવો વાઈસરોય ને બદલી કદાચ તો હિંદી વજરે નીમેશ મુદ્દા તથા કોઈ અમદારો — આર્થ. સી. એસ. અને પોલીસ સોલ્ડાર — નું તો ઘટતે રસ્તે થશે જ, એ તેમાંથી આપોઆપ સમગ્રજ એવું છે.

આ જાહેરાત પછી હિંદની બધારણસભાનું પણ પૂરી મદતાએ પહોંચે છે. તે હવે જે હીક માને તે ઉકેલ આણે. લીજ તેમાં આવે કે ન આવે; તેને શું કહેવાનું છે તે એ સત્તા સમજે ને કામ કરે; અને જે ઉકેલ આણે તે સૌ સમજી વળે! સ્વીકારે એવો હોય. હવે ત્રીજા પક્ષ માટે દોડાદોડી કરવાની નથી રહેતી. અદાલતોને પણ નાહક પૂછપૂછી કરી તરતી આપવી શું કામ ! છતાં જે સીને કોઈ વખત પૂછવા જોવું લાગે તો જરૂર પૂછે. પણ વખત ખોવાનો હવે ન હોય. મેજર એટલીએ આપેલી તારીખ મુજબ હિંદી પ્રશ્નએ હવે પોતાના ફેરાને કબજે લેવાનું સમયપત્રક તૈયાર કરી લઈ તે માટેના કાર્યક્રમ ચોક્કસ લેવો જોઈએ. આશા રાખીએ કે લીજ હવે ત્રીજા પક્ષના બળના જોરે બૂલવાનું છોડશે અને પોતાની જગ્યાગરી અદા કરશે.

છવટે એ મોટા સુદા બાકી રહે છે :—

૧. ખ્રિષ્ટિય સરકાર એની સત્તાભાગની તારીખ સાચવશે ? કે વળી કાયદામાંથી આગળ ઉપર નવું બિલાડું કાઢશે ?

૨. જે લીજ અને કોંગ્રેસ એક ઉકેલ પર ન આવે અને ષેષેટાઈના ધક્કા આગળ પોંદે જ રહે તો ?

ખ્રિષ્ટિય સત્તા વિષે સ્પષ્ટ રહેવાને ટેવાયેલું હિંદી માનસ જાણને પણ ફૂંકીને પીએ, તેમાં કયું વધારે પડતું નથી. પહેલો મુદ્દો એમાંથી નીપજે છે. એનો ઉત્તર તો સહેલો છે : જે એમ ઘાપ તો હિંદ સમજશે કે હજી તેની લડત ઊભી જ છે. એટલે કે, સ્વરાજ લઈને જ રહેવાને માટે કમર કસેલી પ્રજાને આ મુદ્દો મોટી વિમાસણમાં ન નાખી શકે. તેવો મુદ્દો તો ખીજો છે. અને ખ્રિષ્ટિય લોક પણ જે કાંઈ ડગડો બતાવે તો તે આ ખીજા મુદ્દાની જ આપણી લીલપતા જોર ઉપર. એટલે મોટો મુદ્દો તો એક-બધારણ ચીડીને ખ્રિષ્ટિય હક્કમને રખસ-ચિટ્ટી આપવાનો છે. તે ન જ બને તો ? અહીંયાં ગાંધીજીએ થોડા વખત પર આપેલી ચેતવણી યાદ કરતા જોઈએ — જે હિંદુઓ અને મુસલમાનો એક ચર્ષિ ફેરાનો કબજો નહિ લે તો

અંગ્રેજોને તો જવાના તે જશી જ; પરંતુ તે એકને બદલે અનેક બીજાઓ દેશના રાજ બની બેસશે. આ સંબંધમાં બ્રિટિશ પરદેશ મંત્રી બેનીને પેલેસ્ટાઈનના મામલે સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળને સોંપ્યા, એ યાદ આવે છે. દેશની લગ્નારી કેમો આ યાદ રાખીને હવે પછી વર્તે. હિંદના પ્રજા તે રીતે ન ફટાવે બેઠાં. એમાં

આપણી પ્રાજ્ઞીય નામેશી પણ રહેલી છે. હિંદ દેશ બધી કોમેંગો છે; કાઈ કામ ત્યાં નહું ધર કરવા આવતી નથી. હળીમળીને તથા ગમીરમીને સાથે રહેવાપણું જ વિચારી લેવાનું છે. તે બે હિંદને નહિ આવડે તો જગતમાં કોને આવડશે?

૨૧-૨-૪૭

મગનભાઈ દેસાઈ

આંધ્રની સૌંદર્યધાની

બેજવાડા અથવા બીજવાડા એ નામનો વીજ — વીજળી સાથે સંબંધ હોવા બેઠાં એ એમ અને શાથી લાગ્યું તેની ખબર નથી. જેનું બીજાપુર તેનું જ બીજવાડા એવો કંઈક ખ્યાલ બધાએ હશે. તપાસ કરતાં એમ જણાયું કે, પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આનો વિજ્યવાડા નામથી ઉલ્લેખ છે. એટલે તરત બેળમાં એક નવો વિચાર આવ્યો અને સરખામણી રા રા થઈ કે, આંધ્ર અને કુર્ણાટક બનેને જેને વિષે આત્મીયતા હોય એનું પોતપોતાનું વિજયનગર હતું જ. તેના જેનું જ આ વિજયવાડા હોતું બેઠાં. આજે પણ વિજયવાડા એ જ આંધ્ર પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર છે. કાંઈ વિજય મળ્યા પછી તેનું સ્મરણ કાયમ રાખવા માટે વિજયવાડાની સ્થાપના થઈ હશે. પણ શ્રી કાળેશ્વર રાવે કહ્યું (એમના જ આમંત્રણથી હું આજે બેજવાડા આવ્યો છું). “અહીંનું એક નામ વિજય જ છે ને? તે પરથી આ નામ પડ્યું છે. આ જ રથેજે અહીંને તપસ્વી કરી હતી અને કિરાત મહાદેવની સાથે યુદ્ધ કરીને પાશુપત અસ્ત્ર પ્રાપ્ત કર્યું હતું.” એટલે મારું મન બોલ્યું, “બરાબર, બરાબર. અહીંના મહાદેવને મલિકાહીન કહે છે તેમાં અહીંનું નામ આવે છે ખરું.” એમ બોલ્યા બેઠાં એ તો અહીંનું એ એક ઝાડનું નામ છે. તેની પડખે નાલુક ફૂલ આંખનારી મલિકા કટલી બધી શોભે! પણ જ્યાં નામની પાછળ જુદા ઇતિહાસની જ શોધ કરવામાં આવે છે ત્યાં એકલા પ્રાકૃતિક કાવ્યથી કેને સંતોષ થવાનો હતો? (પાટલીપુત્ર અથવા કુસમપુર એ શહેરની પાછળ કેવળ ફૂલોનું સૌંદર્ય છે એમ કહીએ તો ઝાડનું જ નામ ધારણ કરનાર બિહારી સમ્રાટ અશોકને પણ સંતોષ થશે ખરો?) શરાવતીની જેમ સહ્યાદ્રિ પરથી એક જ બ્રહ્મકા મારીને પશ્ચિમ સાગરને મળવાને બદલે કુણા નદી

મહાબળેશ્વરથી પૂર્વ તરફ વળી, અને અનેક નદીઓ પાસેથી ખંડોળી વસત્ર કરતી કરતી પૂર્વ સમુદ્રને બંધીને મળી. પોતાના બધા વૈભવ સાથે સમુદ્રને બંધી મળવાની તૈયારી કરતી વખતે તેને થતો સંજમ, અથવા કહો કે હર્ષોન્માદ, આંખ ભરીને જોવા મળે તેટલા માટે બે શહેરા મધ્યયુગમાં તેને કાઢી આવીને વસ્યાં. એક બાલુએ વિજયવાડા અને બીજા બાલુએ અમરાવતી. અમરાવતી એ એક જબરદસ્ત અને સમૃદ્ધ વિદ્યાધામ હતું અને વિજયવાડા એક મહાન સામ્રાજ્યનો કારભાર ચલાવનારું પાટનગર હતું. આ બે શહેરા વિશાળ કૃષ્ણાને કાંઠે સામ્રાજ્યે આવેલાં હતાં. તેથી વિદ્યાપીઠ (અમરાવતી)ને પોતાને માટે આવશ્યક એવી અસિમતા પણ મળતી હતી અને રાજધાનીના સામ્નિધ્યને લાભ પણ તેને મળતો હતો. રાજધાનીને પણ ધર્મ અને વિદ્યાકળાની ઉપાસના કરનારું પ્રાચીન પોતાની નજીકમાં જ હોવાથી કર્તવ્યરાળી લોકોની કદી અજત નહિ પડી હોય. અમરાવતી એટલે ઇન્દ્રનગરી અને વિજયવાડા એટલે ઇન્દ્રપુત્ર — અહીંનું — ની તપોભૂમિ.

પણ આપણે સૌંદર્યના ધામના વર્ણનની શરૂઆતમાં જ અગાસજન્ય ઐતિહાસિક સંશોધન લાવવાની કશી જરૂર નથી.

મને બેજવાડાનું સૌથી પ્રથમ દર્શન થયું તે સને ૧૯૨૧ની ઐતિહાસિક મહાસભાસમિતિની બેઠક માટે હું બેજવાડા આવ્યો હતો તે વખતે. લોકમાન્ય ટિળકની પુષ્પરચ્છિતે સાક્ષી રાખીને રાષ્ટ્રે આ જ ડોકાએ સ્વરાજ્યસાધનોને માટે એક કરોડ રૂપિયાનો ફાળો ભેગો કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. કમિટીનારક ચક્ર (ચેટ્ટીય) ચલાવીને આખા દેશને આદીથી મઠી દેવાનો સંકલ્પ પણ અહીં કરવામાં આવ્યો હતો. અપાઉ પ્રાંત પણ અહાસભાના અધિવેશનમાં કદી નહિ આવ્યા હોય એટલા

આંધ્ર પ્રાંતના લોકો દૂર દૂરનાં ગામડાંમાંથી હાથમાં ખંજૂરપતાકા લઈને ભાજને ગાતાં ગાતાં અહીં જોવા થયા હતા.

અંધા પ્રાંતના પ્રતિનિધિઓ કૃષ્ણના પવિત્ર જળમાં મળસેકે સ્નાન કરીને સભામાં આવતા. હિંદના તિરંગી ઝંડાની કલ્પનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આ રૂપ વખતે અને આ જ સ્થળે પ્રાપ્ત થયું હતું. લાલ, લીલો અને સફેદ એમ એકે પર એક રંગ નક્કી કરીને તે અંધા પર રેડિયાની આકૃતિ હોવી જોઈએ એમ અહીં જ ગાંધીજીએ સચવ્યું હતું. હિંદુઓના લાલ રંગના આધાર પર મુસલમાનોએ લીલો રંગ સુરક્ષિત છે; અને આ બે કોમોની અદિસાચિતના આધાર પર બાકીની બધી લઘુમતી કોમો વેરભાવથી સુકા રહીને ભયરહિત છે — એવી મૂળ કલ્પના હતી, અને ગરીબોની એકમાત્ર આશા સમું અહિંસક ઉદ્યોગનું ચક્ર (રેડિયો) તેની ઉપર શોભતું હતું.

તે પછી મહાસભાએ એક સમિતિ નીમીને અને પાછળથી તેના દરાવમાં પણ ફેરફાર કરીને સફેદ રંગને વચ્ચે આપ્યો, લાલ રંગને બદલે કેસરી રંગ પસંદ કર્યો, અને કેસરી રંગ અસિદ્ધાનને દ્યોતક છે, લીલો રંગ કૃષ્ણીનો દ્યોતક છે અને સફેદ રંગ નિર્વેર શાંતિનો દ્યોતક છે એમ ફરાવ્યું.

ઉદ્ઘાટન પગીસ વરસ દરમિયાન હું કેટલીય વાર બેઝવાડે આવ્યો છું, કેટલીય વાર મેં ભાષણો આપ્યાં છે, પરંતુ કોઈ પણ વખતે કૃષ્ણા માતાનું દર્શન કરવાને ચૂક્યો નથી. ક્યારેક સૂર્યોદય વખતે તો ક્યારેક સંધ્યાસમયે, ક્યારેક સંજ ભાથા પર મગધગતો હોય તે વખતે તો ક્યારેક આકાશ વાદળોથી ઘેરાયેલું હોવાથી બિહામણુ લાગતા રાતના દસ વાગ્યાને સમયે હું કૃષ્ણાને દર્શન દોડી ગયો છું.

દરેક સત્તુમાં કૃષ્ણાની અનેરી શોભા અહીં મને દેખાઈ છે. પણ આ વખતે કૃષ્ણાએ જે અદ્ભુત સૌંદર્યદર્શન કરાવ્યું તેવું આ પૂર્વે કદી કરાવ્યું હોય એવું યાદ આવતું નથી. ખરા ઉનાળામાં જ્યારે બંધ નીચેનો પ્રવાહ તદ્દન ફીણી થઈ જાય છે, ત્યારે પાણીના કરતાં ખડકો જ આંખને વધારે વળગે છે. અને વર્ષા ઋતુ બરાબર જામી જઈને ‘સર્વત્ર સંજ્ઞોત્કે’ જેવી સ્થિતિ થાય છે ત્યારે અહીં ખાસ નેચા જેવું કશું જ બાકી રહેતું નથી.

આ વખતે શિયાળાનો ‘ધનુર્માસ’ ચાલુ છે. ફરી માફકસર જ છે. આકાશમાં વાદળોને જાત જાતનાં નંખરાં કરવાનું સગી આવે છે. નદીનું પાન બન્ને કાંઠા સુધી છલોછલ હરેલું છે. અને છોડી દેવા જેવું એટલું બધું પાણી નદીની પાસે ફાગલ પડેલું છે કે, લોખંડી દરવાજાની નીચે થઈને બહાર નીકળતાનું પાણી વ્યાસ તથા વાલ્મીકિની પ્રતિભાની સાથે ટક્કર ઝીલી રહ્યું છે એવો વ્યાભાસ થાય છે. ઉપરની બાજુએ આ કાઠીથી પેલા કાંઠા સુધી ભટકતા પેટ જેવું ફૂલેલું પાણી જાત જાતની હોડીઓને પોતાની સપાટી પર રમાડી રહ્યું છે અને નીચે ભાત ભાતના બંધ (ડિઝર્ઝિન) રચતું રચતું પાણી જાતે જ ઉન્માદક રમતો રમી રહ્યું છે. આનંદનો, દુઃખનો, હર્ષનો અથવા ઉદ્વેગનો બિભરો પેટમાં જ્યારે સમાતો નથી ત્યારે જેમ માણસ રહી રહીને ઉદ્વેગર કાઢ્યા જ કરે છે અને ગમે તેટલા ઉદ્વેગર કાટે તોપણ બસ થતું નથી, તે જ પ્રમાણે અહીંના પાણીને કંડા હિમ જેવા બિભરો આવતા હતા અને ફારી ગમેતા રીણુની વક્ર રેખાઓ આખા પૃથ્વ ભાગને આરસપહાણના પથ્થરની માફક અખરખની શોભા આપતા હતા.

અહીં પૂર્વે આ કાઠીથી પેલા કાંઠા સુધી સેંકડો ફીટ જોવી ટેકરીઓનાં શિખરોને જોડી દેનારું એક લોહનું લાંબું દોરડું હતું. આટલું મોટું અને આટલું લાંબું દોરડું આટલું બધું જાંચે તાણીને બાંધેલું જવલે જ નેવા મળે છે. એમ કહેવાય છે કે, ૧૯૨૫ની સાલમાં આકાશમાં ભારે મોરો વટોળા બીચો અને પવનના વમળનો વેગ સહન ન થવાથી આ પ્રચંડ દોરડું તૂટી ગયું. હવે એ દોરડાને બદલે તારખાતાએ, બંધની નીચેની બાજુએ તારના ચાંલવાઓ પર અનેક તારો બાંધેલા જોવામાં આવે છે.

અહીંના સમગ્ર દરમિયાન વર્ણન શી રીતે કરવું? માણસના કેવળ હાડપિંજર પરથી જેમ તેના ચરીરનું લાવણ્ય તેમ જ ચોવન વ્યક્ત થઈ શકતું નથી, તે જ પ્રમાણે કેવળ શાબ્દિક વિવરણ દ્વારા અહીંના જલ રાશિનું અને ટેકરીઓમાં થઈને ફોડનારા વારિપ્રવાહનું સૌંદર્ય વ્યક્ત થઈ શકે નહિ. ચારે કોર પ્રસરેલી જોવી જોવી ટેકરીઓ, તેમની ઉપર ઘૂમટ જેવું વ્યાપેલું આકાશ, આકાશમાં જટાણુનાં પીંછાં જેવાં વિખરાયેલાં વાદળો અને બધાને વિવિધ પ્રકારે પ્રતિબિંબિત કરનાર

કૃષ્ણાના તરંગો — આ બધો આંખનો વિષય છે; જ્યારે રાષ્ટ્રો બિચારા કણુશઃ અને હાણુશઃ કલ્પનાને બાંધત કુરીને કાન વાટે બેનમાં વિચો પેદા કરવાનો પ્રયત્ન કરનારા રહ્યાં! આ બેનો મેળ શી રીતે ખાય?

ભિતરાતા પાણીનો નરો આંખમાં ધારણુ કરીને જ અમે પાસેની ટેકરી પર ચડ્યા. એક બાબુએ કંઈક આગળ પડતી જગ્યા કબજે કરીને શ્રી મહિલકાણુન મહાદેવ વિજયવાડાને આશિય આપી રહ્યા છે અને બીજા બાબુએ ટેકરીની ખીણમાં બનેલા ધરા પાસે માતા કનકદુર્ગા કૃષ્ણાના પ્રવાહની અને વિજયવાડાના માનવસાગરની સોદધ લહરીઓ નિહાળી રહી છે.

ગયાં પચીસ વર્ષમાં બેજવાડાની વસ્તી કેટલી બધી વધી છે — એટલે વધી છે એમ જ કહેવાનો હતો — પણ આંધ્ર જ્યારે સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર બનશે (તેમણે ભાષામાં ઇતિહાસને ‘ચરિત્ર’ અને પ્રાંતને ‘રાષ્ટ્ર’ કહે છે.) અને બેજવાડા જ્યારે તેની રાજધાની થશે ત્યારે અહીંની વસ્તી આથી ચાર ગણી વધે તેવું નવાઈ નહિ.

આસામ પ્રાંતમાં દાખલ થતાં જ કામાક્ષીની ટેકરી પરથી સહાયુનાનો વિસ્તાર અને ગોહાટીની થતી અખીયી મુઝ બનેલા પાશ્ચાત્ય પ્રવાસીઓએ કહ્યું છે કે, આટલું સુંદર દૃશ્ય દુનિયામાં બીજે ક્યાંય લાગ્યે જ નેવાં મળે. મહિલકાણુન અને કનકગૌરીના મંદિર આગળથી કૃષ્ણાનો બંધ, રેલવેનો પુલ, ટેકરીઓનું સંમેલન, સંધાધવલ હવેલીઓ અને મંદિરોનાં શિખરો જોઈને મનમાં એમ થયું કે કામાક્ષીને જ જોઈને પૂછીએ કે, તારી ટેકરી પરનું દૃશ્ય વધારે ભવ્ય છે કે કનકગૌરીની ટેકરી પરથી દેખાતું નયન-મનોહર દૃશ્ય વધારે મોહક છે?

પાણી, તે પછી ગમે ત્યાં હો, અમે તેટલું જોણું હો અથવા અધિક હો, તે જ્યારું હોય છે, તેથી પોતાનો ચમત્કાર બનાવ્યા વિના રહેતું નથી. સાપની જેમ માર્ગ કાઢીને દોડનારું કુંગરનું ઝરણું ભરેલું છે, તેને જોતાંવેત ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે; કલ્પના સાંત જણાવી જેમ વહેવા માંડે છે; અને જેને જગ્યા ગાતાં નથી આવડતું તે પણ કંઈક ને કંઈક ગાણુગણુવા લાગે છે.

તે પછી આવાં અસંખ્ય ઝરણાં, પ્રવાહો, વહેણા, નહેરો અને નદીઓના સમુચ્ચયથી બનેલી અદ્ભુત કૃષ્ણા નદી જ્યારે સાગરને મળવાની તૈયારી કરે છે, ત્યારે તેનું દરેક સાગરગંભીર થાય તો તેમાં નવાઈ શી? અને તેમણે વળી માણુસે બંધ બાંધીને પાણીનો કુખાવો કરેલો હોય ત્યારે તે દેખાવો જોઈને નામદેવની નીચેની લીટીઓ યાદ આવવાની જ:

સુંદરપગાવા અમિમાન મારી,
ત્યાંતી ગમિણી નામા મ્હોં !

ગોદાવરીને કંઈ આવેલું રાજમહેન્દ્રી અને કૃષ્ણાને કંઈ આવેલું બેજવાડા, એ બેના સોદધની આગળ હંગલી કંઈ આવેલું કલકત્તા પણ ફીકું જ લાગે છે, અને મંગાતીરે વસેલી વારાણસી પણ પોતાની પૌરાણિક પવિત્રતાને લીધે જ પોતાની પ્રતિષ્ઠા જળાપી રહી છે. મલીકાંડાનું ખંભાત જે વિમાનમથથી જેથું ન હોત તો તેનું રૂમરણ પણ અહીં ચાત નહિ. પાસે એકાદ જોઈ ટેકરી ન હોય તો શહેરનો વિસ્તાર અને તેનો ચહેરો ચિત્ત પર શી રીતે મુદ્રિત થાય?

ઉનાળામાં જ્યારે અહીંની ટેકરીઓ તપી જાય છે ત્યારે બેજવાડાની લહી જ બનાવી મટે છે. પણ તે માત્ર એ મહિના પૂરતી જ. એપ્રિલ મહિના સુધી પવન વહેતો હોય છે અને જૂનની અધવચમાં વરસાદનાં ખપટાં ટેકરીઓને શરી દે છે. પણ બેજવાડાની ખરી શોભા તો દિવાળી પછી જ જોઈ લેવી.

પાણીનો બંધ બાંધવાને લીધે એટલી બધી પ્રવંડ સક્રિત નિર્માણુ કરી શકાય તેમ છે કે તદ્દન સોંધી વીજળા પેદા કરીને બેજવાડાનું વીજવાડા બનાવતું તદ્દન સહેલું છે; અને મૈસૂર નજીકની ચામુડા ટેકરીની જેમ અહીંની ટેકરીઓ ઉપર જે વીજળાના દીવાં પ્રગટાવ્યા હોય તો સમગ્ર ગી મેધધનુપની શોભા નિર્માણુ કરીને અહીં જ મંધર્વનગરી અથવા ઐન્દ્ર-ગલિક અમરાપુરી નિર્માણુ કરવી પણ શક્ય છે. અને તેમ સાથે તે આ બંધ પરના સરોવરને ‘અચોદ’ નું નામ આપવાને કાઈ વાંધો નહિ લે.

સાચે જ, બેજવાડા એ હિંદુસ્તાનનું એક અનેક સોદધસ્થળ છે.

(મચ્છી પરથી)

કાકા કાલેલકર

સરિતા-સંસ્કૃતિ

જે જમીન કેવળ વરસાદના પાણીથી બીજાય છે અને જ્યાં મેઘરાજને આધારે જ ખેતી થાય છે તેને દેવમાતૃક કહે છે. જ્યારે જે જમીન આત્મી રીતે વરસાદ ઉપર આધાર ન રાખતાં નદીના પાણીથી બીજાય છે અને ખાતરીનો પાક આપે છે તેને નદીમાતૃક કહે છે. ભારતવર્ષમાં જમીનના આવી રીતે બે લોકોએ બે ભાગ પાડ્યા તેમણે નદીને કેટલું મહત્ત્વ આપ્યું છે એ આપણે સહેજે સમજી શકીએ છીએ. પંજાબનું નામ જ એમણે સમસિંધુ પાડ્યું. ગંગા-યમુનાની વચ્ચે આવેલા પ્રદેશનું અંતરવેદી નામ રાખ્યું. હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણ એવા બે ભાગલા પાડનાર વિંધ્ય કે સાતપુટાને આગળ કરવાને બદલે આપણા લોકો સંકલ્પ બોલતી વખતે ગોદાવર્યાઃ દક્ષિણે તીરે અથવા રેવાયાઃ ઉત્તરે તીરે એમ નદી દ્વારા વિભાગ પાડે છે. કેટલાક વિદ્વાન બ્રાહ્મણકૃષ્ણએ પોતાનું નામ જ એક નદી પરથી પાડ્યું છે—સારસ્વત. ગંગાકંઠે રહેનારા પુરોહિતો અને પંડિતો પોતાને ગંગાપુત્ર કહેવામાં મગરૂખી અનુભવે છે. પ્રજા રાજને રાજ્યપદ આપે ત્યારે ચાર સમુદ્ર અને સાત નદીઓનાં જળ આણીને એના પાણીથી અભિષેક કરે ત્યારે જ સમજે કે, હવે રાજ્ય રાજ્ય કરવાનો અધિકારી થયો. ભગવાનની રાજતી પૂજા કરવી હોય ત્યારે પણ હિંદુસ્તાનની બધી નદીઓને પોતાના નાનકડા કળશમાં આત્મી બેસવાની આર્થના ભારતવાસી કરવાનો જ —

ગંગે ચ સમુને ચૈવ ગોદાવરિ સસ્ત્વતિ ।
નર્મદે સિન્ધુ કાવેરિ જલેડાસિન્ સન્નિધિ કુરુ ।

ભારતવાસી તીર્થયાત્રાએ જાય છે તે પણ નદીની મુલાકાતે જ જાય છે. નદીને જુએ કે એ એનું પણ ભાન બૂલી જાય છે કે જે નદીમાં આપણે નાહીને પવિત્ર થઈએ છીએ એને વળી અભિષેક કરવાનું શું હોય ? ગંગાનું જ પાણી લઈને ગંગાને જ અભિષેક કર્યો વશર એની ભક્તિને સંતોષ થતો નથી. સીતા જ્યારે રામચંદ્ર બંન્ને વનવાસે આત્યાં ત્યારે દરેક નદીને યોગગત્તાંતી સાથે માનતા રાખે કે, સહીસલામત પાછા ફરીશું ત્યારે તારો અભિષેક કરીશું. માણસ મરી જાય ત્યારે પણ એને વૈતરણી નદી યોગગત્તાંતી હોય છે. ટૂંકામાં, જીવનમાં

અને મરણમાં આર્યોનું જીવન નદી સાથે સંકળાયેલું છે. એની મુખ્ય નદી ગંગા. તે કેવળ પૃથ્વી ઉપર નહિ પણ સ્વર્ગમાંયે વહે છે અને પાતાળમાંયે વહે છે. તેથી એ ગંગાને ત્રિપથગા કહે છે. પાપ ધોઈને જીવનમાં આમૃતપ્રાપ્તિ પદસે ખાવાનો હોય ત્યારે પણ માણસ નદીમાં જઈ કેડ સુધીના પાણીમાં બિભો રહી એ વિષેનો સંકલ્પ કરે ત્યારે જ એને થાય કે, હવે આપણે સંકલ્પ જરૂર આવવાનો. વેદકાળના ઋષિઓથી માંડીને વ્યાસ, વાલ્મીકિ, ધૃક, કવિદાસ, ભવજીતિ, ક્ષેમેન્દ્ર — એ તે કવિ હો, નદીને જોતાં વેંત એની પ્રતિભા પુરજોશમાં વહેવા માંડે છે, કાઈ પણ ભાષાની કવિતા જુઓ, એમાં નદીનાં સ્તોત્રો મળવાનાં જ. અને હિંદુસ્તાનની બોળી જનતાનાં લોકગીતો જુઓ તોપણ ત્યાં નદીનાં વર્ણનો ઓછાં મળવાનાં નથી.

ગાય, બળદ અને ઘોડા જેવાં ઉપયોગી જનવરોની જાતિઓ નક્કી કરતાં પણ આપણા લોકોને નદી જ યાદ આવે છે. સારા સારા ઘોડાઓ સિંધુ નદીને કિનારે ઉછેરવામાં આવતા, એટલે ઘોડાનું નામ જ પડ્યું 'સૈંધવ'. મહારાષ્ટ્રના પ્રખ્યાત ટકુઓ ભીમા નદીને કિનારે ઉછેરતા, એટલે એમને ભીમચડીના ટકુ કહેતા. મહારાષ્ટ્રને સારામાં સારી દૂધ આપનારી અને રૂપાળી ગાયોને આજે પણ 'કૃષ્ણા વેલી પ્લીડ' કહેવાય છે.

જેમ આજ પશુઓની જાતિનાં નામ નદી પરથી પડ્યાં છે, તેમ ઘણી નદીઓનાં નામ પશુપક્ષીઓ પરથી પડ્યા છે :—ગોદા, ગોમતી, સાબરમતી, હાથમતી, યાદમતી, સારસ્વતી, ચર્મદ્વતી.

મહાદેવતી પૂજા મારે જે ગોળ લીસા પથરા (બાણ) વપરાય છે તે નર્મદાના જ હોવા જોઈએ. નર્મદાનું માહાત્મ્ય જ એટલું છે કે ત્યાંના જોતલા કંકર તેટલા શંકર. જ્યારે વૈષ્ણવોનો શાલીગ્રામ ગંડકી નદીમાંથી આવે છે.

તમસા નદી વિશ્વામિત્રની બહેન. ગણુાય છે, તે કાલિંદી યમુના પ્રલસા કાળભગવાન યમરાજની બહેન છે.

એક એક નદી એટલે સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ. દરેકની ખુબી જુદી. પણ ભારતીય સંસ્કૃતિ અનેકતામાંથી એકતા ઉપજાવે છે, તેથી બધીય નદીઓને આપણે

સાગરપત્ની ડેરવી છે. સમુદ્રમાં અનેક નાગોમાં સરિત્પતિ એ એનું મહત્ત્વનું નામ છે. સમુદ્રમાં જળ એટલા જ માટે પવિત્ર ગણાય છે કે બધી નદીઓ પોતપોતાનાં પવિત્ર જળ સાગરને અર્પે છે. સાગરે સર્વતીર્થાંતિ ।

જ્યાં ને નદીઓના સંગમ થાય છે તે સ્થાનને પ્રયાગ કહી આપણે પૂછ્યો છીએ. એટલા જ માટે કે એ સંસ્કૃતિઓના જ્યારે સંગમ થાય ત્યારે તેને પણ શુભસંગમ સમજતાં શીખીએ. સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે વિવાહ થાય તે ભિન્નગોત્રી જ હોવાં જોઈએ એવા આગ્રહ રાખીને પણ આપણે એમ જ સૂચવ્યું છે કે, એક જ સંસ્કૃતિમાં સમજાતા રહેવું એમાં કલ્યાણ નથી. ભિન્ન ભિન્ન સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે મેળ બધાં પ્રવર્તા આવડતો જ જોઈએ. લોકોની હાડી યોધાના વર સાથે પરણે ત્યારે જ એ બન્નેમાં છુત્તનના બધા સવાલો પ્રત્યે

હિંમરતાની દૃષ્ટિએ જોવાની શકિત આવે. ભારતીય સંસ્કૃતિ પહેલેથી છે જ સંગમસંસ્કૃતિ. આપણા રાજપુતોએ દૂર દૂરથી કન્યાઓ આણી હતી. કેકય દેશની કેકયી, ગાંધારીની ગાંધારી, કામરૂપની ચિત્રાંગદા, છેક દક્ષિણની મીનાક્ષી-મીનમત્તેયી, એમ કેટલાયે દાખલાઓ આપી શકાય. આને પણ રામજો બનતાં સુધી દૂર દૂરની કન્યાઓને પરણે છે. નદીઓ પાસેથી જ આપણે આ સંગમસંસ્કૃતિ શીખ્યા છીએ. પોતપોતાની નદીને વશદાર રહે તો અતે સમુદ્રમાં પહોંચી જવાના. ત્યાં કરી ભેદભાવ રહી શકતો નથી. બધું જ એકાકાર, સર્વાકાર અને નિરાકાર થઈ જાય છે. સા કાણ સા પરગતિ: ।

કલકત્તા, ગંગાકિનારે,

૧૪-૧૧-૪૬

કાકા કાલેલ્કર

મુંબઈ પ્રાંતમાં તાડગોળનાં શિક્ષણ-કેંદ્રો

મુંબઈ પ્રાંતમાં સરકારની મદદ વડે મુંબઈ પ્રાંતિક આગોષ્ટીય સમિતિ મારફત તાડગોળનાં પાંચ શિક્ષણ-કેંદ્રો તા. ૧-૧૨-૪૬ થી શરૂ કરવામાં આવ્યાં છે. એક ગુજરાતમાં, બે મહારાષ્ટ્રમાં અને બે કર્ણાટકમાં. પ્રત્યેક કેંદ્રમાં આઠ-આઠ વિદ્યાર્થીઓ લેવામાં આવ્યા છે. માર્ચની ૩૧ સુધી તેઓ અભ્યાસક્રમ રાખવામાં આવ્યો છે. વિદ્યાર્થીઓને ક્ષિપ્રવૃત્તિ આપવામાં આવે છે. આ પાંચ કેંદ્રોમાં શિક્ષણ માટે ખજૂરાનાં ઝાડો લેવામાં આવ્યાં છે. વિદ્યાર્થીઓને ખજૂરાનાં ઝાડો સાફ કરતાં, તે પર ચઢતાં, છેદતાં અને નીચે ઉતારતાં શીખવવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત ચૂનાયુગ્મ નીરાને ચૂનાથી ભુજો કરવાનું, ગોળ માટે નિર્ધૂંમ ભરી બનાવવાનું અને નીરામાંથી રાખ તેમ જ ગોળ બનાવવાનું શીખવવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને બધા પ્રકારની તાલીમ મળી રહે તે માટે કેંદ્રમાં ગોળને લગતાં બધાં કાર્યો તેમની પાસે જ કરાવવામાં આવે છે. ઝાડ છેદવાની કિંચ પણ શીખવવામાં આવે છે, પરંતુ એનો મહાવરા પર વધારે આધાર છે. જેનો જેટલો વધારે મહાવરો તેટલી તેની કુશળતા વધારે. નીરાની રાખમાંથી સાકર પણ કેવી રીતે બને છે એ પણ હવેલા મહિનામાં વિદ્યાર્થીઓને બતાવવાનો વિચાર છે.

આ ખજૂરાનાં ગોળકેંદ્રો દરેક વિભાગનાં ગામમાં છે. કેંદ્રની આસપાસનાં ગામના લોકો જોવા આવે છે અને અત્યારે ગોળની અછતને લીધે લોકો તેમાં ઠીક ઠીક રસ પણ લે છે. લોકો હજીબે આ ગોળને 'તાડી'નો ગોળ કહે છે. પણ એ ખોટું છે. ઝાડમાંથી નીરા નીકળે છે અને નીરામાંથી ગોળ બને છે. નીરા અંગ્રાથ ત્યારે જ તેની તાડી બને છે. એ તાડીમાંથી ગોળ

બની શકતો જ નથી. બને તો ચીકણો અને સ્વા વગરનો બને છે. એટલે ગોળની બાબતમાં તો 'તાડી' શબ્દ હવે ભુલાયો જ જોઈએ. 'તાડગોળ' એ શબ્દ બરાબર છે.

આજે ગોળ ખાંડની અછતને લીધે લોકોને ગોળ-ખાંડનો સવાલ રોજ રોજ ઉઠેલો પડે છે. પણ ગોળ-ખાંડ આનાનાં ઝાડો પોતાની પાસે હોવા છતાં છુત્તનની ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ લોકો જોઈ શકતા નહોતા તે હવે ધીમે ધીમે જોતા થશે અને રાહત મેળવશે. એક વખત એવો હતો કે તાડ-ખજૂરાનો માનવગત માટે કંકત તાડી બનાવવા મારેનો જ ઉપયોગ જોઈ એ ઝાડો પોતાના ખેતરમાંથી કાપી નાખવાનું કહેવામાં આવતું. પણ હવે તાડગોળ એ એક સિદ્ધ વસ્તુ બની હોવાથી તેમ કરવાની જરૂર નથી.

બંગાળ, મદ્રાસમાં તો આજ કંઈક વર્ષોથી તાડગોળ બનાવવાનો અને વાપરવાનો પ્રયાત ચાલુ જ છે. એ પ્રમાણે મુંબઈ પ્રાંતમાં બની શકે કે કેમ એ દૃષ્ટિએ છસાત વર્ષ પહેલાં ચાણુ જિલ્લાના મોરરી ગામમાં વર્ધાના તાડગોળ નિષ્ણાત શ્રી ગમનનજી નાયકે ખજૂરાનાં ઝાડ રાખી અખતરા કર્યા હતા. હજી તે વિષે કેટલાક અખતરા કરવા ખાકી છે. પણ લોકોને શિક્ષણ આપવા પૂરતા તેમ જ લોકોને ગોળ-ખાંડ ખાતા કરવા પૂરતા એ બસ હતા. તાડનો અખતરો ખાકી રહ્યો હતો તે આ વર્ષે ગુજરાતમાં અંકલેશ્વર પાસે આવેલા દીવા ગામમાં, કે જ્યાં હજારોની સંખ્યામાં તાડ છે ત્યાં શરૂ કર્યો છે, અને તે યશસ્વી બનશે એવી આપણે આશા જરૂર રાખી શકીએ.

રાજકારણનો પરિભાષા-કોશ

[બે એક માસથી અટકી ગયેલા આ કોશનો આગળનો હપ્તો પાછો શરૂ થાય છે. રાજકારણના અધ્યાપકો તથા ખીન્ન લાખાપ્રેમીઓ પોતાની સલાહ સૂચનાઓ દ્વારા આ કામને મદદ કરે એવી વિનંતી કરું છું. — મ.]

B

Balance of Power n. રાજ્યબળોની સમતુલા; રાજ્ય-સત્તાનું સમધારણું (અમુક રાજ્યમંડળનું બળ, જરૂરી તકનામાં કે કારો કરીને, સામેના બીજા મંડળના બળ સાથે બરાબરીમાં રાખવું), એથી લશ્કરના ટકા નાખુંદ થઈ શાંતિ જળવાય, એવી રાજ્યનીતિનો આ વિદ્વાંત છે. યુરોપમાં તેણે કોક કામ દીધું છે. પરંતુ અત્યારે તેની દશા કામા-ડોળ થઈ ગઈ છે. છતાં જુની મુસદ્દી હજી એને બૂલી મઠે છે એમ ન કહેવાય.)

Ballot n. 'બેલૅટ'; યુક્ત મતદાન-પદ્ધતિ (૨) મતપત્ર

— box n. મત-પેટી

— paper n. મતપત્ર

Bankruptcy n. દેવાળું; નાદારી

Bar n. 'બાર'; વકીલમંડળ

— association n. વકીલમંડળ [બાંધવો

Barricade n. મેદાની; મેદાનબંધી (૨) વૃ. મેદાની

Belligerent adj. યુદ્ધમાં કીતરેલું; લડનારું (રાજ્ય કે રાષ્ટ્ર)

— rights n. લડનાર રાજ્યના હકો

Belligerency n. યુદ્ધસ્થા; લશ્કર

Betterment n. મિલકત-સુધાર

— tax મિલકત-સુધાર વેરો

Bicameral adj. (ઉપરી ને નીચલી એમ) બે-ધારા-સભાવાળું

— system n. બે-ધારાસભા-પદ્ધતિ

Bicamerist n. બે-ધારાસભા-વાદી

Bill n. બિલ; કાયદાનો ખરડો

— of Rights n. (પ્રજાતંત્ર) હક-નાટું

Bi-lateral adj. દ્વિપક્ષી; બે વચ્ચેનું (agreement-કરાર)

Birth-Control n. સંતાનનિયંત્રન

Birth-Rate n. જન્મપ્રમાણ

Birth-right n. જન્મસિદ્ધ હક

Black-legs n. પેટ પર યજ્ઞકનાર; કળ-યજ્ઞ; હડતાલ-દ્રોહી (મનુષ્ય)

Black-mail n. બ્લેક (૨) વૃ. બ્લેકી કરવો

Black-out n. પ્લેકાઉટ; દીવા-બંધી

— of news અખબરબંધી

Blockade n. વેરો; નાકાબંધી

Blue-book, -Print n. સરકારી પ્રકાશન, -રિપોર્ટ

Body-guard n. અંગરક્ષક

Body-Politic n. રાજ્ય પ્રજા; આખો સમાજ (રાજ્યદ્વારી દૃષ્ટિએ આખો સમાજ વર્ણવવા આ વપરાય છે.)

Bolshevism n. બોલ્શેવિઝમ; સામ્યવાદ; ક્રિસાન-મનુષ્ય-સાહી

Bolshevik n. બોલ્શેવિક; સામ્યવાદી; ક્રિસાન-મનુષ્ય-વાદી

Bombardment n. તોપમરો

Bonafide adj. પ્રામાણિક; સાચું; નેક

Bonafides n. પ્રામાણિકતા; સમ્માર્થ; નેકદિલી

Bourgeois n. 'બુર્જુઆ'; ઉદ્યોગિયાત વર્ગનો — પરજીવી માણસ [(૨) પરજીવી વર્ગ

Bourgeoisie n. ઉદ્યોગિયાત વર્ગ; ઉપરોક્ત મધ્યમ વર્ગ

Boundary n. હદ; સીમા; સરહદ

Borough n. નગર; શહેર

Borstal System n. બોર્સ્ટલ પદ્ધતિ (નાની કાથી ઉંમરના યુવેનાર છોકરાને સુધારવાની-ધર્મે રાજ્યનાર શીખીને સમાજમાં ગોઠવાવાની તાલીમ મળે એવી રીતે તેને રાખવાની જેલ-પદ્ધતિ. તેની રાજ્યાત ઇંગ્લંડમાં બોર્સ્ટલ આખે પ્રથમ થયેલી તે પરથી આ નામ પડ્યું છે.)

Borstal School n. બોર્સ્ટલ - શાળા

Boycott n. બોયકોટ; બહિષ્કાર (૨) વૃ. બોયકોટ કરવો (બોયકોટ નામે આયરિશનો ઈ. સ. ૧૮૮૧માં સામાજિક બહિષ્કાર કરવામાં આવેલો તે પરથી રાખ્દ બન્યો છે.)

Breach of Contract n. કરારભંગ

— of Peace n. શાંતિભંગ

Budget n. બજેટ; અંદાજપત્ર

— Sessions - બજેટબેઠક (ધારાસભાની)

Bureau n. મંડળ; ખાતું

Bureaucracy n. નોકરશાહી; અમલદારશાહી; ખાતાશાહી

Buffer-State n. વચકું રાજ્ય

Bulletin n. પત્રિકા

Bureaucrat n. આપખુદ અમલદાર

— tic adj. આપખુદ; અમલદારશાહી; નોકરશાહી

By-election n. પેટા-ચૂંટણી

By-law n. પેટા-કાનૂન; ઉપનિયમ

By-product n. પેટા-પેદાશ; આડ ઉત્પન્ન; ઉપકૃત

કૃષ્ણાયન*

મધ્ય પ્રાંતના ગૃહમંત્રી પં. દ્વારકાપ્રસાદ મિશ્રે તુલસીદાસજીના રામચરિતમાનસની ધરતી પર કૃષ્ણાયન નામે એક મહાકાવ્ય બહાર પાડ્યું છે. લગભગ રામાયણના જેટલું જ મોટું છે, અને તેની જેમ જ અવધી ભાષામાં ચોપાઈ, દોહા અને સોરઠા વૃત્તોમાં છે. અલગત, ત્યાર પછીની સદીઓમાં ભાષાઓના પ્રવાહમાં જે ફેરફાર થયા છે, તેને લીધે આમાં રામચરિતમાનસ કરતાં સંસ્કૃત શબ્દો અને સમાસોનું ભરણું વધારે છે. પણ શૈલી, મીઠાસા અને પ્રયોગ અવધી ભાષાનાં જ છે.

આ સમગ્ર ગ્રંથ પં. મિશ્રજીએ ૧૯૩૦થી જ્યારે જ્યારે જેલમાં જ્યાંનું થયું તે કાળમાં જ લખ્યો છે. બહાર તો વિવિધ પ્રકારની રાજકારણી પ્રવૃત્તિઓમાં ગૂંથાયેલા રહેતા હોવાથી આવા પ્રકારની પદ્યરચના કરવા માટે જે મનની-એકાગ્રતા અને ધ્યાસ જોઈએ તેને માટે અનુકૂળતા ન હોવાથી કંઈ થઈ શકે નહીં. પણ જેલમાં જતાં જ આ અત્યંત પ્રવૃત્તિપરાયણ પુરુષ આ ગ્રંથને લઈને જ બેસી જતા અને લગભગ એકાંતવાસ કરી લેતા.

તુલસીરામાયણમાં તો ઓછામાં ઓછું ‘તુલસી’ નામ તો આવે જ છે. પણ આ પુસ્તકમાં કવિનો પરિચય પહેલાં સોરઠામાં આવે છે તેટલો જ, અને તે આ :

જન્મેડ બંદી-ધામ, જો જન જનની મુક્તિ હિત,
બંદહું સોમિ ધનડયામ, મેં બંદી, બંદિની-તનવ ॥

એટલે કે, લખનાર હું એક કેદી છું, અને જનતા અને જનતાની મુક્તિ માટે કેદખાનામાં જન્મેલા ધનસ્યામને વંદના કરું છું.

આવું એક કાવ્ય પં. મિશ્ર લખે છે એમ ૧૯૪૨ની પહેલાં જ મારે કાને વાત આવેલી. ૪૪માં સિવની જેલમાં અમે જાને એક દેકાણે ભેગા થઈ ગયા ત્યારે મારી વિનંતીથી, તેમણે જેટલો ભાગ તૈયાર થઈ ગયો હતો (પાંચ કાંડની ઉપરાંત), તેટલો મને તથા એકબે ખીર્જા સાથીઓને વંચાવી સંભાળાવ્યો. ત્યારે જ મેં જોયું કે આ ગ્રંથ પ્રાસાદિક અને લોકપ્રિય થાય એવા છે.

* પ્રકાશક—હિંદી વિશ્વભારતી કાર્યાલય, ચારબાગ, લખનૌ (યુ. પી.) કિંમત રૂ. ૧૨

અલગત, તુલસીરામાયણ અને કૃષ્ણાયનની કેટલીક રીતે તુલના અર્થ શકે એમ નથી. જાનેનો પોતાના નાપકોને નિરૂપવાની દૃષ્ટિમાં ભેદ નથી, પણ જાનેની ચરિત-રચનાના પ્રયોજનની દૃષ્ટિમાં ધણો ફરક છે. રામાયણનું પ્રયોજન રામને કેવળ એક ધાર્મિક છત્રે રૂપે રજૂ કરી તેનાં ચરિત્રોના ગુણાનુવાદ સાથે ધર્મ, જ્ઞાન; ભક્તિ, વૈરાગ્ય, સત્સંગ વગેરેનું વાતાવરણ બિંધું કરવાનું છે. કૃષ્ણાયનનું પ્રયોજન પોતે માનેલા પૂર્ણવતારના જીવન-ચરિત્ર સાથે તે કાળના ભારત-વર્ષનું ઐતિહાસિક ચિત્ર અને રાજકારણ નિરૂપવાનું છે. તેમાં સાથે સાથે ભક્તિરસ, ગીતા વગેરે આધ્યાત્મિક ભાવો આવી જાય છે, કારણ કે કૃષ્ણ સાથે તે ઐતિહાસિક રીતે જ જોડાયેલા છે.

મિશ્રજીની એક વિશેષ સુઝુચિનું દર્શન મને એમની કૃષ્ણની બાળશીલાના નિરૂપણમાં દેખાયું. કવિએ ગોપીઓ સાથેની ક્રીડાઓમાં ક્યાંયે કૃષ્ણભક્તોમાં દૃષણરૂપ જાનેલો શુંગરરસ અને તેયે ખીલસ કાઢિતો આવવા દીધો નથી. પં. મિશ્રનો આ સંયમ ભારે અભિનંદનીય છે.

કવિની દૃષ્ટિની ચાવીરૂપ નીચેની ચોપાઈઓ છે :

જિનહિં ન ધર્મે, ન સંસ્કૃતિ જ્ઞાના,
જિનહિં ગરલ સમ શાસ્ત્ર પુરાણ,
જીવન-તરહિં સમૂલ વિનાશી,
જે નવ વીજ વપન અભિલાપી,
રૂદધિ પારકે નિત નવ બાદા,
ધરત શીશ જે માનિ પ્રસાદા,
પર-વશ તન સંગ મનહૂ આપન,
કીન્હેડ જિન પર-જરણ સમર્પણ,
નાત પુરાતન જિન સવ તોરા,
તિવ હિત યદ પ્રયાસ નહિ મોરા ।
પરંપરા-પ્રિય મતિ મેં પાચી,
પૈતૃક સંપત્તિ તજિ નહીં જાયી ।
કરિ તપ કૃપિન લહેક જો જ્ઞાના,
માયેડ ન આજહૂ સો નિષ્પ્રાણા ।
વીજ સ્ય સવ નિજ કર ધારી
મૌંગતિ કર્મભૂમિ નવ વારી ।

ચાલી જો વ્રજ વૌસુરી, અજર, જદપિ પ્રાચીન,
મક્ત-અવળ આજહૂ સુનત, યુગ સંગીત નવીન ।

એક જ ગ્રંથમાં ક્યાયે સંસ્કૃત કે પ્રાન્તીય ભાષાઓમાં કૃષ્ણચરિત્ર લખાયું નથી. એનો કેટલોક અંશ પુરાણોમાં છે અને કેટલોક મહાભારતમાં. આ ખોટ સાબરમતીની રાષ્ટ્રીય શાળામાં કામ કરતા હતા,

હારે અમને સૌને લાગ્યા કરતી હતી. પં. દારકાપ્રસાદ મિશ્રે આ એક ખોટ પૂરી પાડી છે. શ્રી. રાજેન્દ્ર બાણુએ ગ્રંથનો આયુષ્ય લખ્યો છે. આ ગ્રંથ સૌએ વાંચવા જેવો છે.

૧૪-૨-૪૭

કિં. ધ. મં.

જીવનના ગરબા

[સુરત જિલ્લા સ્કૂલ ખોડા તુરફથી વલસાડ વિભાગની શાળાઓની હરીફાઈનો મેળાવડો તથા કેળવણી પરિપદ હાલર ગામે તા. ૨૮-૧૧-૪૬ ના રોજ થયાં હતાં. તેમાં બાળાઓના ગરબાની પણ હરીફાઈ હતી. તેમાં ગવાયેલા કેટલાક નવીન ગરબામાંથી નીચે ત્રણ વીણી કાઢેલા છાપવામાં આવે છે. તેમનો ક્રમ તેમણે હરીફાઈમાં જે મેળવેલો તે પ્રમાણે છે. —મં.]

૧

કોઈ થાશે ના નિરાશ

[ભાગદાસદે, તા. વલસાડ, ની કન્યાશાળાનો ગરબો]

કોઈ થાશે ના નિરાશ, ધીમે ધીમે તે જગત જગશે.

ગાંધી સમો સુત કોઈ સૃષ્ટિ સમજવશે,

ખૂને ચટ્ટુ ખંડક સારું, સાતિ સમજવશે;

નવયુગની નોખતો બળવશે. હાં હાં — ધીમે.

જૂએ મરત બાઈ બહેનો ગરીબાં,

ધનિક થશે ફરી એકમેક તે સમોવાં,

નવીન પાક પૃથ્વીને પડાવશે. હાં હાં — ધીમે.

હિંદ થશે મોખરે આલમના ચોકમાં,

હૂબતું આ હિંદ સારું, તારશે આ લોકમાં,

અગીને વિશ્વને જગાડશે. હાં હાં — ધીમે.

નિશા નિરાશાની પલટશે પ્રભાતમાં,

આશાનો અરુણ ફરી ઊગશે ઉત્તમમાં,

ક્રમક્રમનો યાજ ઊંચા લાવશે. હાં હાં — ધીમે.

૨

જીવન અને સાગર

[મુખ્ય શુ. કન્યાશાળા, વલસાડ]

જીવન લાન શાં જગાડે ગલીર સાગરનાં નીર (૨)

ગહન તાન શાં લગાડે, શીતળ લહેરના સમીર — જીવન

છલકે જલમાં તરંગ, મલકે દિલમાં ઉમંગ;

સુમન પ્રાણના ખિલાવે, છલકે તનુપ્રનાં નીર — જીવન

સાખી

સરે સ્પર્શશી તેજથી જેમ જલધિનાં નીર;

ફરે સત્ય કર્મ ધર્મથી આ જિંદગીનાં હીર.

૩

જગવો જીવનમયોત

[બેટડી કન્યાશાળાનો ગરબો]

ભારતભૂમિમાં વ્યાપેલ અંધાર જો !

ત્યાં જગવો ઝળહળતી જીવનનયોત;

સખી ! આદર્શભાં જીવન પ્રગટાવજો.

હાં ભવ્ય ભારત રૂપત કોમી કંદેર,

હાં કોઈક ખેમે છે શોણિતના ફાગ રે,

હાં ધરીભરનો બની ત્યાં વિનોદ, (૨)

પુષ્પો ત્યાં પ્રેમનાં ગૂંથો ગૂંથો, સખી — ભારત ૧

હાં નથી મોઆબહીને પથે જવું,

હાં નથી પિશાચી લીલામાં રાચવું,

હાં બાંધી પ્રીતડી સર્વ સંગાથ, (૨)

મીઠાં જીવનતંત ખેંચોખેંચો સખી — ભારત ૨

હાં પ્યાર લાડીલા આરતી લકૂમતે,

હાં તેનાં સ્વપ્નોએ-રંગ રંગ પૂરીએ,

કે મારા ભારતનો જય જય થાય,

હાં હિંદ કૈયાનો જય પ્રગટાય,

અણમોલ સુરભિશ્યાં જીવન પ્રગટાવજો — ભારત ૩

હાં સર્વ જગનિયંતાને પ્રાર્થજો,

હાં વિભુ ! કાળાં એ અંધારાં કાપજો,

હાં હિંદ પ્રગટે પૂર્ણિમા પ્રકાશ, (૨)

અગી ઝરંતાં જીવન રેલાવજો — ભારત ૪

સુરત હિંદુસ્તાની પ્રચારક પરિષદ

[સુરત શહેર તથા જિલ્લાના બધા હિંદુસ્તાની પ્રચારકોની પરિષદ સુરતમાં તા. ૧૪, ૧૬-૨-૪૭ના રોજ શ્રી. - મયનભાઈ દેસાઈના પ્રમુખપદે મળી હતી. સ. પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખ શ્રી. કનૈયાલાલ દેસાઈએ તેનું ઉદ્ઘાટન કયું હતું. પરિષદે જે દ્વારા પસાર કર્યા તે તેના મંત્રીએ મોકલી આપ્યા છે, એ નીચે પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. સુજાતના ખીન પ્રચારકો પણ મળીને પોતાના કામનો આ દુબે વિચાર કરે એ ઇચ્છવા નેમ છે.]

કરાર ૧

આપણા પ્રાંતની માધ્યમિક શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં પહેલાં ત્રણ ધોરણમાં હિન્દુસ્તાનીના શિક્ષણને આપે છે તે સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તે તદ્દન અસંતોષકારક છે. હિન્દુસ્તાની અંગે સરકારે જે નીતિ અપનાવ્યો કરી છે તેને બાબદારિક સ્વરૂપ આપવાનો સમય પાસે પહોંચે છે અને હિન્દુસ્તાનીને યોગ્ય સ્થાન મળવામાં એક મુશ્કેલી આપતી શી અંગે છે તે મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે એ છે, તેથી અંગ્રેજીના વિષયને આ ધોરણોના અભ્યાસક્રમમાંથી હટાવવો અને હિન્દુસ્તાનીના શિક્ષણને એનું સાચું સ્થાન આપવું, એમ આ પરિષદ મુંબઈ તથા દેશી રાજ્યોની સરકારોને બતાવે છે.

કરાર ૨

આપણા પ્રાંતની પ્રાથમિક શાળાના અભ્યાસક્રમમાં નાગરી લિપિને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. પરંતુ કંઈ નહિ તો આપણા જિલ્લામાં એનું શિક્ષણ અમલમાં નથી. એથી આ પરિષદ શહેર અને જિલ્લાની શાળાસમિતિઓને આમદબરી વિનંતિ કરે છે કે, પ્રાથમિક શાળાના સુજાતની ખીન ધોરણમાં નાગરી લિપિના ફરજિયાત શિક્ષણને દરતાબૂદક અમલમાં મૂકવું.

કરાર ૩

માધ્યમિક શાળાના અભ્યાસક્રમમાં આપે હિન્દુસ્તાનીને માત્ર પહેલાં ત્રણ ધોરણમાં જ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. પરંતુ એનાથી હિન્દુસ્તાનીનું સંતોષકારક જ્ઞાન વિદ્યાર્થીને મળતું નથી. વિદ્યાર્થીઓને હિન્દુસ્તાનીનું જ્ઞાન આપવા માટે એ જરૂરનું છે કે, માધ્યમિક શિક્ષણનાં ઉપરનાં ધોરણોમાં પણ એને દાખલ કરવામાં આવે. એથી આ પરિષદ મુંબઈ સરકારને તથા જિલ્લાની એજેન્ડા દેશી રાજ્યોને બતાવે છે કે, માધ્યમિક શિક્ષણના ઉપરના વર્ગોમાં હિન્દુસ્તાનીને એનું યોગ્ય સ્થાન આપે. વધારામાં મુંબઈ યુનિવર્સિટીને એજેન્ડા અભ્યાસક્રમમાં પણ એક

ફરજિયાત વિષય તરીકે દાખલ કરવાની પણ બતાવે છે.

કરાર ૪

રાષ્ટ્રભાષા અંગે મુંબઈ સરકારે જે નીતિ મહત્ત્વ કરી છે તે નીતિ જ હિન્દુસ્તાની પ્રચાર સત્તાની પણ છે. એ જોતાં રાષ્ટ્રભાષાની શિક્ષક સનદ પરીક્ષા માટે સુજાત હિન્દુસ્તાની પ્રચાર સમિતિની તીસરી પરીક્ષા લાંબા ગાળાના અભ્યાસક્રમ માટે તથા ચોથી પરીક્ષા દૂકા ગાળાના અભ્યાસક્રમ માટે માન્ય કરવામાં આવે, એની મુંબઈ સરકારને આ પરિષદ બતાવે છે.

કરાર ૫

મુંબઈ સરકારે પોતાની હિન્દુસ્તાની શિક્ષક સનદ પરીક્ષાને માટે અત્યારે વર્ષા સમિતિની પરિસ્થિતિ અને કોવિડની પરીક્ષાઓને તથા ખીન કેવળ હિંદી કે ઉર્દૂની પરીક્ષાઓને માન્ય રાખી છે. આ સંસ્થાઓનું કામ સરકારે સ્વીકારેલી હિન્દુસ્તાનીની નીતિ પ્રમાણે નથી. છતાં, શાળાઓમાં નવેસર હિન્દુસ્તાનીનું શિક્ષણ શરૂ કરવાને માટે એમને કામચલાઉ માન્યતા આપવામાં આવી હતી, એમ આ પરિષદ માને છે. હવે સરકારની નીતિ મુજબ કામ કરતી સુજાત હિન્દુસ્તાની પ્રચાર સમિતિ કામ કરે છે. તેની પરીક્ષાઓ ચાલે છે. એકરૂં આ પરિષદ સરકારને બતાવે છે કે, ઉપર જણાવેલી કામચલાઉ માન્યતાને ફરી વિચાર કરવામાં આવે અને સરકારી નીતિને ધોરણે હિન્દુસ્તાની પરીક્ષાઓ પાસ કરનારાઓને જ સનદ પરીક્ષામાં બેસવા માટે યોગ્ય હાથવામાં આવે.

કરાર ૬

હિન્દુસ્તાનીના પ્રચારને નેમ આપવા માટે, આવતી ઉનાળાની રમમાં, હિન્દુસ્તાની પ્રચારક વર્ગો શરૂ કરવા માટે જવરગ કરવા આ પરિષદ કરાવે છે.

કરાર ૭

હિન્દુસ્તાનીનો આમ જનતામાં પ્રચાર કરવા માટે પરીક્ષાઓ ઉપરાંત, શક્ય હોય ત્યાં નીચે પ્રમાણેની પ્રવૃત્તિઓ યોજવા માટે આ પરિષદ રાષ્ટ્રભાષામિત્રીઓને બતાવે છે. (૧) હિન્દુસ્તાની વાચનાલય તથા પુસ્તકાલયો ખોલવાં. (૨) રાષ્ટ્રીય તહેવારોમાં હિન્દુસ્તાની અંગે કાર્યકરો મોકલવાં.

કરાર ૮

પ્રાથમિક શાળાઓમાં હિન્દુસ્તાનીનું શિક્ષણ સફળતાપૂર્વક દાખલ કરવું હોય તો સરકારી ટ્રેનિંગ સંસ્થાઓમાં ને પ્રાથમિક શિક્ષકો તાલીમ લે છે તેમને હિન્દુસ્તાનીનું સંપૂર્ણ શિક્ષણ મળી જવું જોઈએ. હાલમાં ટ્રેનિંગ

સંસ્થાઓમાં અપાતા હિન્દુસ્તાનીના શિક્ષણ પરત્વે લાગતા-વળગતા અધિકારીઓ ન હોયેલા અને હાસીનતા રહે છે તે અત્યંત અનિચ્છનીય છે એમ આ પરિપદને લાગે છે, અને તેથી આ પરિપદ સરકારને બલામણુ કરે છે કે, દેશીય સંસ્થાઓમાં અપાતા હિન્દુસ્તાનીના શિક્ષણને પૂરો ન્યાય મળે એ રીતનો તુરંત પ્રગલ્ભ કરવો જોઈએ.

૬૨૧૫ ૯

રાષ્ટ્રભાષા હિન્દુસ્તાનીની બાબત નક્કી થઈ ગઈ છે એટલે મુળથી સરકાર ન્યાય ન્યાય હિન્દુસ્તાની શિક્ષણ દાખલ કરે અગર ફરજિયાત કરે ત્યાં તે ન બાબત મુજબની, એટલે કે એ ત્રિપિમાં લખાની હિન્દુસ્તાની, બનને ત્રિપિમાં શીખવવાનું દાખલ કરે એવી આ પરિપદની બાબત છે.

ચામણાનો ગ્રીષ્મવર્ગ

[હવે પાણી ગ્રીષ્મ આવે છે. એટલે વિદ્યાર્થીઓએ તેના તાલીમવર્ગો યોજવાની તૈયારીઓ કરવી જોઈએ. ગયે વર્ષે થયેલા વેટલીવર્ગની ખબરો આ પત્રમાં અગાઉ આપી હતી; અને જણાવેલું કે બીજે જાણવા લાયક વર્ગ ચામણામાં ગ્રીષ્મવર્ગમાં મહેતાનો છે, જે વિષે પછી પ્રસિદ્ધ થશે. તે મુજબ આ પ્રસિદ્ધ કરું છું. આથી ચાલુ વર્ષ માટે ગ્રીષ્મવર્ગો કાઢવાની વિચારણામાં પણ મદદ થશે એવી આશા છે. તા. ૧૫-૫-૪૬ ના રોજ પોતાના વર્ગની સમાપ્તિ વખતે ગ્રીષ્મવર્ગમાં એ કરેલા નિવેદનમાંથી નીચેનું ઉતારું છે.

છેલ્લા આઠેક વર્ષથી ખેડા જિલ્લામાં, કેટલાક મિત્રોની મદદથી, ઉનાળાની રજાએ દરમિયાન હું લોકશિક્ષણ તાલીમવર્ગ ચલાવું છું. અને આટલાં વર્ષોના અનુભવમાં એમ જણાયું છે કે, એ વર્ગ વિદ્યાર્થીઓને કાર્ક મદદરૂપ થાય છે ખરો; અને ગાંધીજી વિદ્યાર્થીઓને જે પૂરક જાણથી આપવાનું જણાવે છે તે આ વર્ગ દરમિયાન કેટલેક દરજ્જે આપી શકાય છે.

વિદ્યાર્થી સંખ્યાની મર્યાદા આંકી

ગયે વર્ષે અમે આંગામાં પંદર દિવસ માટે તાલીમ વર્ગ ચલાવ્યો હતો. તેમાં ૯૦ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ જોડાયા હતા. તેમાં ગામલોકોના સહકારથી અને મિત્રોની મદદથી ફીક સફળતા મળી હતી એમ અમને લાગ્યું હતું. પણ એ અનુભવે પછી અમે વિચાર્યું કે જો વિદ્યાર્થીની સંખ્યા મર્યાદિત હોય તો તેમની સાથે અંગત સંબંધ સાધવાનું વધુ શક્ય બને.

વળી સંખ્યા મર્યાદિત થાય એટલે વિદ્યાર્થીઓને લેવાની મર્યાદા પણ વધુ ચોક્કસ થઈ શકે, જેથી અમુક જાતની તૈયારીવાળા ન વિદ્યાર્થીઓ હોય તો વર્ગ બંધાયેલો જાય અને તે શિક્ષણ પણ ચોક્કસ થઈ શકે. એ માટે અમે આ વર્ષે ૩૦ વિદ્યાર્થીઓ લેવાનું નક્કી કર્યું.

ઉદ્દેશ મુજબ સ્થળની પસંદગી

આ વર્ગને ઉદ્દેશ એ છે કે, ગામમાંના પ્રજામાં રસ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓ આપણા દેશ અને ગામમાંઓને સાચી રીતે ઓળખે, એ અંગે તેઓ વધારે જાણથી

અભ્યાસ કરવા પ્રેરાય, એમનો રાષ્ટ્રપ્રેમ તેમ જ ગામમાંઓ વિષેનો સમભાવ વધારે સક્રિય બને, અને આપણી મામજનતાની રિયન સુધારવા માટે કઈ જાનનું રચનાત્મક કાર્ય કરવું આવશ્યક છે તેનો તેમને સ્પષ્ટ જ્ઞાન આવે.

એક માસનો વર્ગ

ગયે વર્ષે આંગામાં ૧૫ દિવસનો વર્ગ પૂરો થયે બધા ધેર ગયા હતા. આ વર્ષે અમે એક માસ માટે વર્ગ રાખ્યો છે. તેમાં ૧૫ દિવસ ચામણામાં સ્થિર વર્ગ ચલાવવાનું અને બીજા ૧૫ દિવસ ખારડોલી તાલુકામાં જ્યાં રચનાત્મક કાર્ય ચાલે છે ત્યાં પ્રસિદ્ધ અનુભવજ્ઞાન માટે જવાનું વિચાર્યું હતું.

ફી રાખી

આજ સુધી અમારા વર્ગમાં અમે ફી રાખતા ન હતા. જે ગામ અમને વર્ગ ચલાવવા આમંત્રણ આપતું તે ગામમાં જ અમે જતા, એટલે ખર્ચનો બધો ભોજો ગામ જ ઉઠાવી લેતું.

પરંતુ અમારા વર્ગ ચલાવવાનો ઉદ્દેશ વધુ ચોક્કસ થયો, એટલે અમુક સ્થળમાં જ તે વધુ સારી રીતે ચાલી શકે; અને ૧૫ દિવસના પ્રવાસનું ખર્ચ પણ ગામે ઉપાડવું પડે એ વધારે પડતું ગણાય. એ માટે અમને વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી ફી લેવાનું યોગ્ય લાગ્યું અને અંદાજ કાઢીને આખા માસના ખર્ચ પેટે રૂ. ૨૦ લેવાનું નક્કી કર્યું.

બ્યાખ્યાનકારો

આ વખતે અમે બ્યાખ્યાનો માટે ગયા વર્ષની જેમ થલુ વડીલો કે મિત્રોને આમંત્રણ આપ્યા ન

હતાં, પણ અમુક વિષયો નક્કી કર્યા હતા અને તે અમુક જાણી શીખવે એમ વિચાર્યું હતું.

તે મુજબ શ્રી. રવિશંકર મહારાજ અહીં ચાર દિવસ રહી ગયા.

દેસાઈભાઈ (નડિયાદ) બે દિવસ રહી ગયા

નરહરિભાઈ પરીખ બે " " "

સુરેન્દ્રજી (બોરિયાની) એક " " "

વર્ગના પ્રારંભ શ્રી રવિશંકર મહારાજના પ્રવચનથી થયો અને યામજ્ઞના રિથર વર્ગની પૂર્ણાંગુતિ શ્રી મગનભાઈ દેસાઈના વ્યાખ્યાનથી થઈ.

આ ઉપરાંત ધરશાળાના યિતકાર શ્રી જયુભાઈ શાહ અહીં બે દિવસ રહી ગયા. તેમણે વિદ્યાર્થીઓને પોતે બનાવેલા નકશાઓ દ્વારા અનુક્રમે મદ્રાસખાનો દતિદાસ સમગનઓ તથા શ્રી નરહરિભાઈ સાથે આવેલા શ્રી નારાયણ મદાદેવભાઈ દેસાઈએ તુલ્યાર્ધપુણ્યાર્ધનો પ્રત્યક્ષ ક્રિયાથી તથા પ્રશ્નોત્તરીથી પરિચય કરાવ્યો.

વિદ્યાર્થીઓ.

આવેલા કુલ ૨૭ વિદ્યાર્થીઓનું વર્ગીકરણ મુજબ છે :-

૧ કોલેજમાં ભરે છે.

૪ મેટ્રિક થયા છે,

૧ હાઈમેટ્રિક એન્ટ્રીગર છે.

૮ વર્તમાન વિદ્યાર્થયના સમગ્ર મામસેવા તાલીમ વર્ગના છે.

૮ મેટ્રિકથી નીચેના છે.

૭ એમ જિલ્લાના ૨ વાણસિનોર રાજ્યના

૧ સુરત જિલ્લાના ૧ હંડર રાજ્યના

૩ અમદાવાદ જિલ્લાના ૧ કાઠિયાવાડના

૧ ભરૂચ જિલ્લાના ૧ સિંધના

૫ વડોદરાના

હિનચર્ચા

અમારો કાર્યક્રમ સવારના ૫ થી રાત્રિના ૧૦ સુધી ગોઠવાયેલો. તેના સમયની વહેંચણી નીચે મુજબ :

પ્રાર્થના બન્ને સમયની બી કલાક

જ્વનરોહણ તથા જ્વનવનરણ ૦૫ "

અભ્યાસના વર્ગો ૩૧ "

સ્વાધ્યાય ૧ "

કાંતણુ તુલ્યાર્ધ ૧૧ "

ગામાત કામે તથા રસોઈ ૨ "

શિબિર કાર્યો ૦૫ કલાક

રમતગમન કાર્યાલન ૧૫ "

મનોરંજન કાર્યક્રમ તથા વાર્તાવાપ ૧ "

સૌચ દાનણુ રનાન ૧૫ "

નારતો બોજન વાસણુસફાઈ ૩ "

આરામ છુટી ૧ "

ઊંધ ૭ "

— " "

કુલ ૨૪ "

પ્રાર્થના

સવારે પા વાગ્યે અને સાંજે ૮૫ વાગ્યે અમે પ્રાર્થના કરના. સવારની પ્રાર્થના બાદ 'મંગળમુક્ત' માંથી રોજ એક વ્રતનું વાચન થતું અને એ રીતે જ્યાં વ્રતનું વાચન પૂરું થયું છે.

પ્રાર્થના પછી દિવસના કાર્ય અંગેની ચર્ચનાઓ ખબુ આપના. સાંજની પ્રાર્થના પછી કેટલાક દિવસ પ્રશ્નોત્તરી વાંચી હતી. દિવસે કાંતિલા સુતરની નોંધ ખબુ તે વખતે કરવામાં આવતી.

સવારની પ્રાર્થનામાં શ્રી ભુગતરામભાઈએ નવી બનાવેલી પ્રાર્થનાના સુતરાતી શ્લોક ગવાતા. સાંજે ગીતાજીના બીજા અધ્યાયના છેલ્લા ૧૮ શ્લોક ગવાતા. ભગ્વો મોટે ભાગે 'આશ્રમભજનાયમિ'માંના જ ગાઈને જિલાવવામાં આવતાં હતાં. આમ કુલ ૨૦ ભગ્વો ગવાયાં હતાં.

વજ્રવંદન તથા વજ્રવત્તરણ વિધિ

આ વિધિ અમે રોજ રાખી હતી, કેમ કે ધણુ ખરા વિદ્યાર્થીઓ એ જાણતા નથી હોતા. રાષ્ટ્રીય કાર્યોમાં એની પ્રથમ જગ્ગર પડે છે. તેથી દરેક વિદ્યાર્થીને ત્રણસરની જ્વનરોહણ વગેરેનાં કામ સોંપીને તે કામો શીખવવામાં આવ્યાં.

કસરત દવાયત વગેરે

પંદર દિવસના ટૂંકા સમયમાં વિદ્યાર્થીઓના સફકાર અને ઉત્સાહથી શ્રી વિદ્યુતભાઈ નીચે જણાવ્યો અભ્યાસક્રમ કરાવી સક્રયા :

લેઝીમ :— ગામડાંના વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થાય અને આનંદ આપે તેવા દાનો ઉદા. સીધે જળે, ચો જળે, ચંદ્રપર એક જળે, આગે ફલાંગ, પીછે ફલાંગ, ગોલપાલ વગેરે.

નેડી :— નાના વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી નેડીની એક સાંકળ. વજ્રેદાર શીધી, ઊલટી, નીમ વજ્રેદાર, બજલી ચાર વગેરે.

કવાયત : — કવાયતના બધા હુકમો કેમ આપવા તે અને તેની સામાન્ય સમજૂતી.

સંઘન્યાયામ : — શરીરના દરેક અંગને વ્યાયામ આપે તેવી હાથપગની દિલચાલ, ચ. વ્યા. પ્રચારક મંડળે નક્કી કરેલી મિલ્લત.

દાલ લકડી : — રક્ષણ માટે જોમ અને હિંમત કેળવવાના આશયથી દાલ લકડીના પવિત્ર તથા તમાચા પ્રથમ દાવ તેમ જ છૂટ લગત.

આસન : — પેટના સ્નાયુઓને ઉપયોગી આસનો ઉપરાંત હાથપગના સ્નાયુઓને કેળવે તેવાં આસનો ઉદા. પદ્માસન, લોલાસન, યોગમુદ્રાસન, બદ્ધ પદ્માસન, સર્વાંગાસન, કુકુટાસન, શીર્ષાસન, હલાસન, ઉગ્રા આસ.

ઉલ્લાસન : — મશાલો સાથે કવાયત, અને જુદી જુદી રચના કેમ થાય તેની સમજૂતી.

રમતો : — મેદાની રમતો; — હુલુલુ, જોખો. સાદી રમતો; — નાગરવેલ, સ્વાતતાલીના જુદા જુદા પ્રકારો, જાપાની જો, ખડી જો, સાધનોવાળી રમતો.

અભ્યાસવર્ગો

અહીં જે અભ્યાસ વર્ગો ચાલ્યા તેનું વર્ગીકરણ નીચે મુજબ છે : —

હિન્દુસ્તાની વર્ગ

હિન્દુસ્તાનીનું શિક્ષણ આપવાનું અંગે આ વખતે શરૂ કર્યું. અહીં જે વિદ્યાર્થીઓ આવેલા હતા તેમાં ચોક્કસ થોડું જાણતા હતા ન્યારે મોટા ભાગના તદ્દન અનલિપ્ત હતા. એટલે એ વર્ગો શરૂ કર્યા હતા. ઉપરનો વર્ગ અંદર અંદર મળીને પોતાનો અભ્યાસ વધારે એવું ગોઠવ્યું હતું. નવી શરૂઆત કરનાર માટે વ્યવસ્થિત વર્ગ ચેળજો હતા. તેમાં હિન્દુસ્તાની બાજીયોથી તથા બાલકલ્પનિયાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ લગભગ પૂરો થયો છે.

સંગીતવર્ગ

અહીં રોજ એક કલાક સંગીત માટે રાખ્યો હતો તેમાં ૧૭ લોકગીતો શીખવવામાં આવ્યાં છે. ઉપરાંત ઝંઝવંદનાં ગીતો તથા થોડાં રાષ્ટ્રગીતો પણ શીખવવામાં આવ્યાં છે.

સામાન્યજ્ઞાનના વર્ગો

સામાન્ય અભ્યાસ માટે રોજ એ વર્ગો ૪૫-૪૫ મિનિટના રાખવામાં આવ્યા હતા તેમાં નીચે મુજબ વ્યાખ્યાનો થયાં હતાં :

મહારાજ : — આજની કેળવણી; સેવક ગામડામાં જઈને શું કરે ? સલામત અને અહિંસા; પંત્ર જોઈએ કે નહિ ?

જળપ્રભાઈ : — ગાંધીજીની વિચારસરણીના પાયા; રચનાત્મક કાર્યક્રમ એટલે શું ? રચનાત્મક કાર્યક્રમ અને સ્વરાજ એ બેમાંથી પ્રથમ શું ? ખાદી પાછળની ભાવના; રાષ્ટ્રભાષા અને સ્વભાષાનાં સ્થાન; ગામડામાં શા માટે જવું જોઈએ ? જનબંધેયની આવશ્યકતા.

દેસાઈભાઈ : — શરીરશાસ્ત્ર, આરામ અને આહાર.

મગનભાઈ એન્ડ્રી : — રચનાત્મક કાર્યક્રમના ૧૮ મુદ્દાઓ, આપણા રાષ્ટ્રધ્વજનો ઇતિહાસ.

ચિવાભાઈ : — રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનો ઇતિહાસ.

નરહરિભાઈ : — નવી સમાજરચના અહિંસક ધોરણે શા માટે ? સર્વોદયની સંસ્કૃતિ; વિદ્યાર્થીપ્રશ્નિતિનું વહેણ.

આ ઉપરાંત પ્રશ્નોત્તરીના સમયો પણ રાખવામાં આવ્યા હતા.

સ્વાધ્યાય

વર્ગો ઉપરાંત સ્વાધ્યાયનો સમય રાખ્યો હતો.

અભ્યાસ માટે ચૂંટી કાઢેલાં ૧૦૦ જેટલાં પુસ્તકો રાખવામાં આવ્યાં હતાં. 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય', 'કોડિયું', 'ભિર્મિ' અને નવરચના' તથા ખીર્મ માસિકો અને 'હરિજનબંધુ' જેવાં સાપ્તાહિકો પણ સ્વાધ્યાય માટે રાખવામાં આવ્યાં હતાં. દૈનિક જાણે રાખવામાં આવતું. એ ઉપરાંત સાંજે પ્રાર્થના બાદ દૂકે સમાચાર પણ સંલગ્નતાવામાં આપતા.

જે પુસ્તકો રાખવામાં આવ્યાં હતાં એમાંથી ૩૫ નો ઉપયોગ વિદ્યાર્થીઓએ કર્યો હતો.

'દાવડો' દૈનિક

આ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓને રોજ એકાદ વિચાર મળે એ માટે શ્રી મગનભાઈ 'દાવડો' દૈનિક કાઢતા. વિદ્યાર્થીઓ એ રસપૂર્વક વાંચતા.

કાંતણ પુણાઈ વર્ગ

વર્ગમાં જોડાયેલા વિદ્યાર્થીઓને કાંતવાનું જ્ઞાન હતું. રેડિયાથી તદ્દન અજાણ એવા કોઈ ન હતા. પણ સાધનની ખામીઓ વગેરેને કારણે રેડિયા સરખા ચાલતા ન હતા. અને સંતર સાડે નીકળતું ન હતું. ગતિ પણ મંદ હતી. તેમાં સુધારા કરાવ્યા એથી કાંતવામાં પ્રગતિ થઈ છે.

તુણાઈ-પુણાઈ વિશે ઘણાખરા અગ્રણી હતા એટલે તે ક્રિયા તેમને વારાફરતી શીખવવામાં આવી. ભાઈ નારાયણ દેસાઈએ પણ એમાં ફીક મદદ કરી.

આ પંદર દિવસમાં કુલ ૭૨૬૪૩ તાર એટલે લગભગ ૧૧૪ આંટી સુતર કંતાયું.

ગામના કામે

અમે અહીં આવ્યા ત્યારે શરૂઆતના બે દિવસો શિબિરના યોગાનોની સફાઈમાં વ્યવસ્થિત થવામાં ગયા.

પછી અમે રસોઈ-ટૂકડી સિવાયના વીસ જેટલા ભાઈઓ રોજ બે કલાક માટે ગામનું કામ કરવા જતા હતા.

તેમાં સડકના થાંભલા પરી ગયા હતા તે રોપ્યા. હરિજનવાસ અને ખિસ્તીવાસની સફાઈ કરી.

તળાવનાં એવારા તથા ગામના કૂવાઓની કૂંડીઓ સાફ કરી, નહેર રસ્તાના ચીકાના ધાંચ પૂર્યાં તથા રસ્તા ઉપર નમેલાં ઝરાં કાપી રસ્તા મોકળા બનાવ્યા.

આ ઉપરાંત હરિજનવાસમાં બે વિદ્યાર્થીઓ રોજ સાંજના પ્રૌઢશિક્ષણ આપવા જતા અને એ રીતે એમણે હરિજનોનો સારો સંપર્ક સાધ્યો.

રસોઈ

આવા વર્ગમાં રસોઈ વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા ચલાવવાનો આ અમારો પહેલો પ્રયોગ હતો. આવી વખત સાચવી શકીશું કે કેમ? બધાને ફાવતો ખોરાક તૈયાર કરી શકીશું કે કેમ? આવી મનમાં આશંકા હતી ખરી.

પણ ગામલોકોના પૂરા સહકારથી અને વલ્લભ વિદ્યાલયના ભાઈ અંબુભાઈ જેવા હુરેલ, ચોક્કસ અને રસોઈના બહુકાર કાર્યકર મળી રહેવાથી અમારું કામ બહુ સહેલું બની ગયું. વળી વિદ્યાલયના આઠ વિદ્યાર્થીઓ તો રસોઈકામના અનુભવી હતા. એટલે ઝલુચાર દિવસમાં જ અમને આત્મવિશ્વાસ આવી ગયો કે આવા વર્ગમાં પણ રસોઈ જાતે કરવાનું સફળ રીતે પાર પાડી શકાય.

શરૂઆતના બે દિવસ અમે પાણી ભરવા માટે તથા રસોઈનાં મોટાં વાસણ ધોવા માટે બે મજૂરો રાખ્યા હતા. પણ બે દિવસમાં અમારું બધું કામ થાળે પડી ગયું એટલે અમે એમને છૂટા કર્યા અને તે કામનો ભાર પણ વિદ્યાર્થીઓએ ઉપાડી લીધો. અમને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે, રોજ અમે દરાવેલા સમયમાં જ બધું કામ ઉકેલી શકતા અને બધા જ ભાઈઓ ખૂબ પ્રેમ અને ચીવટથી સેવેલાં

કામ કરી આપતા. કદી કોઈના મોઢા ઉપર અસંતોષની લાગણીએ દેખા નથી દીધી.

વર્ગ અંગે આવકલતવકનું સરવૈયું

તા. ૧-૫-૪૬ થી ૩૧-૫-૪૬

જ	ઉ
૪૬૩) યામણ ગામ	૫૬૩) યામણ રિથર
તરફથી કુલ મદદ	વર્ગનું કુલ ખર્ચ
૫૨૭) વર્ગમાં ભેગાયેલા	(પહેલું પખવાડિયું)
સત્તાવીસ વિદ્યાર્થીઓ	૩૮૩૫૫ પ્રવાસ વર્ગ ખર્ચ
તરફથી મળેલું લવાજમ	(બીજું પખવાડિયું)
	૪૩) સિલક

૬૯૦

૯૯૦

જાણીકાં યામણનું રોજનું ભોજનખર્ચ આવ્યું ૦-૧૨-૯

જાણીકાં રોજનું એકંદર ખર્ચ આવ્યું ૦-૧૫-૬

રસોઈ

ખોરાકમાં વિવિધતા જળવાય એ માટે રોજ શેષ ખોરાક બનાવવો તે નક્કી કયું હતું. એ ખોરાક કેમ બનાવવો, તેમાં પાણી, મીઠું જેટલા પ્રમાણમાં ભેઈએ તેના કોશ પણ રસોઈમાં રાખ્યા હતા, તેથી નવા વિદ્યાર્થીને પણ ઝટ ખ્યાલ આવી જતો હતો.

વળી રસોઈમાં એક કણનો પણ બગાડ ન થાય એની વ્યવસ્થા કરી હતી. અત્યારના સભોગમાં અને કરકસરીની દૃષ્ટિએ અનાજનો બગાડ કરી શકાય નહિ.

જાણીકાં નારતા સથે રોજની સરેરાશ વપરાશ

ઘઉં તથા બાજરી	૨૨ તોલા
ચેખા	૧૦ તોલા
ગુવેર, મગ, ચણા — દાળ	૮ તોલા
ગોળ	૫ તોલા
તેલ	૧૧ તોલા
ઘી	૩ તોલા
દૂધ	૨૫ તોલા
શાક	૧૫ તોલા

ઘઉંર કાર્યો

સફાઈ, પાણી ભરવું, નજર સુતરડીના ખાણ ખોદવા તથા ઢાંકવા, છાત્રાલય તથા મહેમાનગૃહની સફાઈ, વગેરે કામો તેમાં કરવાનાં હતાં.

ઉપરાંત જવાબદારીપૂર્વક કામ કરવાની આદત ખાલે અને વર્ગનું કામ સુગમ બને એ દૃષ્ટિએ નીચેનાં કામો અલગ અલગ ભાઈઓને સોંપવામાં આવ્યાં હતાં.

દુકાનનું કામ (પૂણી, રેટિયા, સરંજમ, સાબુ, નોટ, પેન્સિલ વગેરે વેચવાનું.)

હિસાબી કામ (વર્ગ અંગેની બધી લેન્ડ દેવડનો હિસાબ.)

ઘંટ વ્યવસ્થા

પુસ્તકાલય વ્યવસ્થા

કાંતાણુ તુણુધર્મા મદદ કરવી

દીવાબતી સળગાવવી અને ગોદાવરી

દાતાણુની વ્યવસ્થિત વહેંચણી કરવી

મહેમાનોની વ્યવસ્થા

ઉપરનાં બધાં કાર્યોમાં વિદ્યાર્થીઓ સાથે શિક્ષકો રહેતા હતા અને તેમણે પણ અલગ અલગ કાર્યોની જવાબદારી ઉઠાવી હતી.

આખા દિવસનું શિક્ષણ

આમ અહીંનાં બધાં કામો સમયસર અને વ્યવસ્થિત થાય એ માટે બધાએ પ્રયત્ન કર્યો અને એ રીતે બધાં કામો શિક્ષણમય બની ગયાં.

નવું વાચન

ગૌતમ બુદ્ધ: ડૉ. રાધાકૃષ્ણનના મૂળ અંગ્રેજી પરથી અનુ. : ગોપાળદાસ જીવાભાઈ પટેલ; પ્ર. : ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ; કિં. ૩. ૧-૮-૦.

[પુસ્તકના નિવેદનમાંથી નીચેનો ભાગ લેશમા આપ્યો છે.]

ડૉ. રાધાકૃષ્ણનનું આ ખીણું નામાંકિત વ્યાખ્યાન ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી ચાલતી શ્રી. રેવાભાઈ પટેલ સ્મારક માળાના ત્રીજા મણકા તરીકે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે; (પહેલું — ‘ધિ વર્દ્ધન અનંબેન’ સોલ’ — ‘જગતનો આપતી કાલનો પુરુષ’, એ નામે ચર્ચિત થયું છે.) આ વ્યાખ્યાન તેઓશ્રીએ ૨૯-૬-૧૯૩૮ના રોજ, લંડનની બ્રિટિશ એકેડેમીમાં આપ્યું હતું, અને ૧૯૩૯ના અંતભાગમાં તે પુસ્તકાકારે બહાર પડ્યું હતું.

બૌદ્ધધર્મ અને બુદ્ધ ભગવાન ઉપર અંગ્રેજીમાં ખૂબ લખાયું છે તે લખાય છે. એમની અસર યુરોપના વિચાર ઉપર ભાર છે, અને દિવસે દિવસે તે વધારે જાંઠી અને વ્યાપક બનતી જાય છે. પરંતુ આપણા દેશમાં એને વિશે ખુબ જૂના વખતથી એક પ્રકારનો પૂર્વગ્રહ રહ્યો. પરિણામે, હિંદુ સમાજે બુદ્ધ ભગવાનને અવતારપદ આપ્યું, છતાં રામ અને કૃષ્ણની પેઠે તેમને

અવાસ

ઐ પંદર દિવસના ગાળામાં અને નજીકનાં જોવા જેવાં એ ગામો પસંદ કર્યાં હતાં અને ત્યાં એ દિવસ ગયા હતા.

ગામમાં પ્રાર્થના, સંવાદો અને રમતગમતનો કાર્યક્રમ રાખ્યો હતો. બહેનો, ભાઈઓ અને ગાળકોએ સારી સંખ્યામાં હાજરી આપી હતી. કાર્યક્રમ રાત્રે ૧૧ વાગ્યા સુધી ચાલ્યો હતો. રાત્રે બાર વાગ્યે શિબિરમાં આતીને સૂઈ ગયા હતા.

સંવાદ-કવાચતનો કાર્યક્રમ

આ વખતે કવાચતનું વ્યવસ્થિત અને નિયમિત શિક્ષણ મળ્યું અને ગામડાના પ્રવાસમાં આનંદ પડે એ માટે ગામડાને લગના કેટલાક સંવાદો પણ આ દિવસોમાં તૈયાર કર્યા. એટલે પૂર્ણાહુતિને દિવસે ગામમાં એનો કાર્યક્રમ રાખવાનું પણ નક્કી કર્યું.

— ચાહુ

અબલભાઈ મહેતા

હિંદુ સમાજના એક લોકપુરુષ તરીકે ન જન્માવ્યા. તેથી જ રામાયણ-મહાભારત પેઠે બુદ્ધચરિત આપણું એક લોક-મહાકાવ્ય નથી બન્યું.

પરંતુ આજે સ્થિતિ બુદ્ધી છે. જૂનો પૂર્વગ્રહ હવે રહેલો ન જોઈએ. જોકે રામ અને કૃષ્ણની પેઠે કાવ્ય અને લોકપ્રિયતા વિષય બુદ્ધને કરી શકીએ એવો જમાનો આજે નથી. એને માટે ‘એપિક’ — મહાકાવ્ય કરવાની આવડત જ કદાચ આપણી પાસે રહી નથી આજે ધર્મસંગ્રહ અને પ્રચારની રીતો પણ બુદ્ધી ચર્ચા ગઈ છે. આજે કોઈ રાજપુરુષ કે લેનિન, હિટલર અને ચર્ચિલ જેવા રાષ્ટ્રમુખભારોને કદાચ એવો ભાવ અપવા માટે લોક-માનસ તૈયાર હોય; અને તેને માટે પ્રચારયુક્તિઓ ‘યોગદ’ પણ છે. પરંતુ કાવ્યશક્તિ ત્યાં પણ આજે એ જૂની રીતે ચર્ચી નથી શકતી. આજે ધર્મ અને જીવન વિશે તત્ત્વવિચાર બુદ્ધી રીતે ખેડાય છે. ધર્મ વિશે આજે યોગદમ અચુક પ્રકારની નાસ્તિકતાનો સ્થાપી ભાવ વ્યાપી લાગે છે. ખાસ કરીને નવા ભણતરવાળા લોકોને માટે આ વિશેષ સાચું છે. એવાને માટે બુદ્ધ ભગવાનનો સંદેશ ખાસ ગ્રેરક અને એવો છે.

નાસ્તિકતાનો લૌકિક અર્થ એવો છે કે, ધર્મપંથના ચાલતા વિધિનિધેઓ અને ક્રિયાકાંડ પરત્વે નાસ્તિક શુદ્ધિ જે જમાનામાં આ બધું એટલું બધું ગ્રાસિયું બની જાય છે કે તેમાંથી તેનું ઉત્તરકારી ધર્મતત્ત્વ જતું રહે, અને સાપ ગયા પછીના લિસોસ જ રહી જાય, તેવા જમાનામાં આવી ટીકાખોર ને શંકાજન્ય નાસ્તિકતા પોતે જ અમુક ધર્મસ્વરૂપ પકડે છે. એટલે કે, એ નાસ્તિક શુદ્ધિ સાચા ધર્મના આત્માની ખોળ સૂચવતી હોય છે. આમ સાચી જિજ્ઞાસા ચાલુ ધર્મ-જડતા વિષે નાસ્તિક બનીને જો છે. જામત છત્વંતતાની આ તો નિશાની છે. શુદ્ધ ભગવાને એમના ક્ષણમાં એનો ઝડો ઉઠાવ્યો હતો. તેથી તેમની અપીલ સુધારાશુભને માટે સનાતન શક્તિવાળી છે. તેથી જ 'શુદ્ધ અને એમનું' તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્તરોત્તર વધારે કદર પામતાં જાય છે.

ધર્મની આખતમાં સમાજમાં એવી જડતા આવવી એ સામાન્ય બિના હોય છે. જડતાના અધઃપરના એવા કાળમાં આગળ જવાને માટે ગમે તેવો તોપણ પ્રયાસ-દોષો જ કામ દે છે. ભગવાન શુદ્ધ તો પ્રમાણ-ધર્મ હતા. પ્રમાણ-પારમિતાના તે પરમ શ્રેષ્ઠ સાધક હતા. કહેવાય છે કે, આપણો જમાનો અદ્ય-કરતાં શુદ્ધિ-પર વિશેષ છે. એટલે કે, પ્રમાણ-પારમિતા જ એને કાવે, અને તેને જોઈએ પછી તે. તેથી શુદ્ધ ભગવાન આજના યુગ-યુગ બની શકે. એવી જ સાધનાવાળા જગતના ખીજા મહાપુરુષોમાં સૌકેટીસ હતા, જેમણે ગાંધીજીને એક પરમ-સત્યાગ્રહી વીરનું દર્શાવ પૂરું પાડ્યું છે.

એટલે, આજે કદાચ આપણે શુદ્ધ-કથાને એક લોકકથા જેવી ન કરી શકીએ. તેમ કરવાને જરૂર પણ નથી. પરંતુ આપણા દેશમાં મધ્યયુગથી શુદ્ધ વિષે જે અંધાર-પડો નંખાતો આવ્યો છે એ તો ઉઠાવવો જોઈએ. આ કામ ડો. રાધાકૃષ્ણને ઉમદા રીતે ક્યું છે, અને તેમાં તેમણે મૌલિકતા પણ બતાવી છે.

ગૌતમ શુદ્ધ અને તેમના ધર્મ સામે મુખ્ય એ આખતોમાં આપણા દેશમાં વાંધો પડ્યો હોય છે : (૧) શુદ્ધ પ્રાચીન આત્મ-અધીની આખતમાં પૂજ્યભાવ અને પ્રમાણશુદ્ધિ રાખ્યા વગર, સ્વતંત્રપણે પોતાનાં અનુભવ અને ધર્મદર્શિ રજૂ કર્યાં કે જેને લઈને ભારે સામાજિક વિચાર-બેઠક જાગ્યું. (૨) શુદ્ધ

ભગવાનની દ્વિલસક્તિમાં જે નિર્વાણ અને નાસ્તિકતાની નકારવાચકતા હતી તે ચાલુ બાહ્ય તત્ત્વજ્ઞાન-પરંપરા સાંખી ન શકી.

અને કેવળ પ્રજ્ઞાબળ તથા વિવેક-વૈરાગ્ય પર લૌકિક ધર્માચરણની રચના નથી નહતી. સમાજ-માનસની આ ખાસિયત પણ શુદ્ધિના ઉપદેશને લોકગત ધવામાં આડે આવી હોય. અમણું સંસ્કૃતિને તેથી જ બાહ્ય સંસ્કૃતિ આગળ માથ મૂકવો પડ્યો, એમ કહી શકાય.

આ ઉપરાંત શંકર આદિ આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ બૌદ્ધ અનાતમવાદ, શ્યન્યવાદ, ક્ષણિકવાદ, વિજ્ઞાનવાદ વગેરે પર ભારે ટોક પાડ્યો. તેમાં તેમણે ઉપરથી લાગતા નકારવાદને વધારે પડતો પ્રમાણી તેને ઉચ્છેદવાદ કહી માર્યો. કાંઈ મહાપુરુષ માત્ર એવા ઉચ્છેદ ઉપર મહાન યર્ષ શકે ખરો? પરંતુ તેઓ કદાચ એમાં પેશા ઉપરના લૌકિક પૂર્વગ્રહને લક્ષમાં લઈને વર્ત્યા. નહિ તો તેઓ જુગત કે શુદ્ધિનું કાર્ય ચાલુ આર્ય પરંપરામાં જ છે, અને એમનાં તત્ત્વને તથા બોધને સમન્વય અને સુધારાની નજરે ચર્ચાને અપનાવત. અથવા કદાચ તે કાળે તત્ત્વજ્ઞાનમાં એવી કાંઈક જરૂર લાગતી હતી કે જેથી કરીને જરા સરખા શ્વેદ પર ખડન-મંડનના હથેણ લઈને જ ફરી વળવું જોઈએ. એ ગમે તે હોય, હિંદુ સમાજે આવાં કાંઈક કારણોથી બૌદ્ધ જીવન-દર્શિ અને તત્ત્વવિચારને પોતાથી વેગળાં રાખ્યાં હોય, એમ લાગે છે. હવે એમ ચાલુ રાખવા જરૂરી નથી. વેદપ્રામાણ્ય ન માનનારને હિંદુધર્મ-પરંપરામાંથી છૂટો માનવો એ ટૂંકી નજર છે. બાકી, બૌદ્ધ, જૈન, તેમ જ શીખ એ બધા એ જ એક મોટી પરંપરાના તે તે કાળે જન્મેલા સુધારક આર્યધર્મના હિંદુ પથો છે. સર રાધાકૃષ્ણન આ વસ્તુ તેમનાં લખાણોમાં જેવી સ્પષ્ટ કરે છે તેવી ખીજા કાંઈએ લાગ્યે કરી હોય. તે કહે છે,

“શુદ્ધના ધર્મતત્ત્વમાં એવું કાંઈ નથી કે જેને હિંદુ વિચાર જોડે મેળ બેસાડી ન શકાય. ...હિંદુધર્મમાં શુદ્ધ અમુક સુધારો દાખલ કરવા ઇચ્છતા હતા; છતાં જીવનભર અને મરણપર્યંત એમની માન્યતા એ જ હતી કે પોતે પ્રાચીન આર્યમાર્ગનો જ સિદ્ધાંત. પુનઃ સ્થાપિત કરતા હતા. પોતે નવો ધર્મ સ્થાપે છે એમ તે પોતાને વિષે માનતા નહોતા.”

અને હિંદુ ધર્માનિકાએ બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞને શત્રુવાદી અને નાસ્તિક કહી ને વખોડ્યું છે, તેના પણ સચોટ જવાબ ડો. રાધાકૃષ્ણન આ વ્યાખ્યાનમાં આપે છે. અને એ મતવ્ય એમણે પોતાનાં ખીજાં લખાણોમાં પણ રજૂ કર્યું છે. તે કહે છે કે, બુદ્ધની ધર્મદૃષ્ટિમાં ને તત્ત્વજ્ઞાન રહેલું છે તે કાંઈ ઉપનિષદીય તત્ત્વજ્ઞાનથી તો ખું નથી, બલકે, એ જ તત્ત્વજ્ઞાનનો પૂર્વ ભાગ ઉપનિષદો છે; ને પછીથી બુદ્ધ પોતાના દેવકાંડમાં ખીસાવે છે. ઉપનિષદો અમુક થોડાક જ લોક માટે હતાં; બુદ્ધ એક લોકચરુ હતા; લોકની ભાષામાં તેમણે કામ કર્યું. લોકનું પ્રત્યક્ષ દુઃખ જોઈ તેનું આરામ તેમને સમજાવ્યું એવી દલીલથી તેમણે બતાવ્યું. આમ બુદ્ધ પોતાના ધર્મ-અનુભવના રહસ્યને લોકગત કરવાને માટે પ્રયત્ન કર્યો. “ઇતિહાસક્રમમાં બૌદ્ધધર્મનો અર્થ એ છે કે, તેણે ઉપનિષદીય તત્ત્વસિદ્ધિઓને લોકોમાં ફેલાવ્યા. અને એમ કરીને તેણે એક એવા જીવંત વારસો આપ્યો કે જે આજ સુધી આપણે માણીએ છીએ.”

કહેવાય છે કે, મહાન ધર્મપ્રવર્તકોના સૌથી મોટા મારક કોઈ હોય તો તે એમના અનુયાયીઓ જ હોય કે ચાલે છે. બુદ્ધ હાજવાનને માટે પણ આમ જ કેમ ન બન્યું હોય? તેમના નિર્વાણ બાદ ને સંધ અને તેના દ્વારા ને ધર્મતંત્ર ઉપવન થયાં, તેમાંથી જ પેઢી કુટુંબ ન જન્મી હોય? ગૌતમ ‘બુદ્ધ’ થયા બરા, પણ તે કાંઈ ‘બૌદ્ધ’ નહોતા; તે તો આપો અથવા હિંદુ જ હતા. જેમ ઇશુ ખ્રિસ્ત એક સાચા યહૂદી હતા અને ‘ખ્રિસ્તી’ તો ત્યાર પછી ખીજા લોકો થયા.

આજે આપણે જમીનો સંગઠિત ધર્મતંત્રોનો મહિમા ગાનારો કે તેમની ઝાંઝી જરૂર માનનારો નથી. તે આજે જગતના દરેક મહાપુરુષને મૂળ રૂપે જોવા અને આરાધવા માટે છે. સંગઠિત ધર્મોએ પણ જો પોતાનો કાંઈ ઉપયોગ રાખ્યો હોય તો આ દૃષ્ટિએ પોતાનું સંશોધન અને સંમાર્જન કરવું જોઈએ. એમ જો બધા ધર્મો કરે, તો જ આજે વિજ્ઞાન અને અર્થદૃષ્ટિએ કેળવણી અને જગતમાં ને નવી અંધતા આણી છે તેમાંથી તેમને ઉગારી શકે. વિજ્ઞાન અને અર્થના વાદો આજે ધર્મનાં સિંહાસનો પગાળી પડ્યા છે. ભાંધી તેમને સ્થાને એમને પહોંચાડવા જોઈએ. તે કામ આજે કરવાનું છે. શ્રી રાધાકૃષ્ણન

એ કામ ગૌતમ બુદ્ધને અંગે આ વ્યાખ્યાન દ્વારા કરે છે. નાનકડી આ ચોપડીની મર્યાદામાં તે બુદ્ધ અંગેની બધી જાણતોતો નિયોડ આપી દે છે, અને એ મહા-પુરુષની અમર મહત્તા સચોટ રૂપે બતાવે છે. વ્યાખ્યાન-માળાનું નામ ‘માસ્ટર માઇન્ડ’ — (મહા-મત) વ્યાખ્યાનમાળા એવું છે. તેમાં યુરોપના અનેક મહા-પુરુષો ઉપર ત્યાંના વિદ્વાનો પાસે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં છે. બ્રિટિશ એકેડેમીએ સર સર્વપલ્લીને વ્યાખ્યાન માટે નોતર્યા, અને તેમણે ગૌતમ બુદ્ધને એ માટે યોગ્ય મહા-મત ગણ્યા. તે એવી રીતે યોગ્ય છે એમાં કોઈને શંકા નથી. સર સર્વપલ્લીએ એ યોગ્યતાને પોતાની અદ્વિતીય ફિલસૂફી - સક્ષમદૃષ્ટિથી શબ્દબદ્ધ કરી. તે સાંભળી સર ફ્રાન્સિસ થમ હસ્યન્ન જેવા વિદ્વાને કહ્યું, “હિંદની ફિલસૂફી અને ધર્મ” પશ્ચિમને સમજાવવામાં રાધાકૃષ્ણનને કાંઈ આટે એમ નથી. તે પોતે એક ફિલસૂફ છે; જોડી ધર્મભાવનાવાળા છે; ઉપરાંત એમની પાસે વાચાની સાચી છટાશક્તિ છે. બ્રિટિશ એકેડેમીની ‘મહા-મત’ વ્યાખ્યાનમાળામાં એમણે બુદ્ધ પર પોતાનું વ્યાખ્યાન આપ્યું ત્યારે જોવામાં આવ્યું કે તેઓ પોતે પણ એક ‘મહા-મત’ — ‘માસ્ટર માઇન્ડ’ છે. આ દેશના આગળ પડતા વિદ્વાનો તથા ફિલસૂફોની સળામાં, વગર ટાંચણે અને વગર ધક્કાં, અરબશિત એમણે પોતાનું વ્યાખ્યાન કર્યું; તે સાંભળી સભા મંત્રચુમ્બ થઈ ગઈ, અને નહિ કે બુદ્ધધર્મ પરંતુ હિંદુધર્મ પણ થું છે એનો ચિતાર આપણને ઇંગ્લંડના લોકને સચોટ રીતે મળ્યો. તે ઉપરાંત, એમની સ્પષ્ટ સક્ષમબુદ્ધિ, એમની ઉદારી જોવામાં આવતી આધ્યાત્મિકતા, અને એમનું આખું વ્યક્તિત્વ ને છટા — એ બધાથી તેમણે જેવા શ્રોતાએ ઉપર કમચી છાપ પાડી, કે જેઓ તે છાપ મેળવવા માટે સૌથી લાલક અધિકારીઓ સુધી તેને પહોંચાડી શકે.”

છેવટે એ બોલ આ અનુવાદ વિશે. ભાર્તગોપાળદાસ ધર્મપ્રથિના જોડા અભ્યાસી છે. બૌદ્ધધર્મ વિષે તેમણે સારી પેઠે વાંચ્યું અને વિચાર્યું છે. આ અનુવાદ માટે યોગ્ય શબ્દો મેળવવા મૂળ પાલિપ્રથે તેમણે ફેંધા છે, જેથી તેમના અંગ્રેજી અનુવાદનો અનુવાદ ન થઈ બેસે. વસ્તુ સમજવા જરૂરી ટિપ્પણો ઉમેરવામાં આવ્યાં છે, અને મૂળ વ્યાખ્યાનના ખરડેને પ્રકરણવાર ગોઠવી તેમનાં નામ પણ ઉમેરી, ફકરાવાર ટીપો નોંખી છે.

આ બધાથી આ ચોપડી વાચકને ને અભ્યાસીને સારી મદદરૂપ થશે.

સર્વેશ્વરની કેળવણી : આં. કૃપાજાનીના લેટેસ્ટ
ફે'ના અનુ. : ગોપાળજીસ જ્ઞાસાધિપતેઃ, પ્ર. : ગૂજરાત
વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ; કિં. રૂ. ૧-૪-૦.

[પ્રકાશકના નિવેદનમાંથી નીચેનો ભાગ લેવામાં આવ્યો છે.]

વધધિયોજના ઈ. સ. ૧૯૩૭-૩૮માં જન્મ પામી. ૧૯૪૨-૪૪ના વચગાળામાં બ્રિટિશ સરકાર અને તેની જાત જાતની પરરાજકીય યોજનાઓ ખીસી, તેમાં સારજન્ટ સાહેબની આગેવાની નીચે તે રાજ્યે ‘રાષ્ટ્રીય (!) શિક્ષણ’ યોજનામાં સુદોત્તર સ્વમાં પણ વહેતાં મુકવા માંડ્યાં. સારજન્ટ યોજનાએ ખૂબી એ કરી કે, આ વર્ષયોજનાને અપનાવ્યાની વાત કરવાની સાથે, અંગ્રેજ રાજ્યે આસુ કરેલી જ શિક્ષણપરંપરાનું રૂપ — ભલે કહો કે અમુક તમુક સુધારા સાથે — ગોપ્તી લીધું; વધધિયોજનાને એણે હજમ કરી લીધી. અને હજ દેશના શિક્ષણ-વિચારે એ મોહિનીથી મુકત નથી થયા. નહિ તો, પરદેશી સિવિલિયને અને પોલીસ મેજસ્ટ્રેને વિદાય કરવાનું વિચારાય છે, તે વખતે આ પરદેશી સસાહકારોને વારો કેમ નથી આવતો? જાગ્યત હિંદી રાષ્ટ્ર શું એમ માને છે કે, તેના નવધકારનું શિક્ષણ કામ બ્રિટિશર જ કરી શકશે? રમે કોઈ આ વિચારમાં કરી સંકુચિતતા માને. કહેવાની મતઝમ એ છે કે, રાષ્ટ્રની શિક્ષણપ્રથા રચવાનું કામ પારકા મા પાસે કાન વીધાવવાનું કામ નથી. રાષ્ટ્રના સામાધાવણ વડે જ ધમ્મ એનું પુલ શરીર જ એ તો છે. રાષ્ટ્રનું શિક્ષણ એ બાલ કોઈ શલ્કાર નથી; એ તો રાષ્ટ્રને આત્મા ધડતી તાકાત છે. એ સમજથી ઉપરનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ, આ વાત અહીં લંબાવવાનું છેડાનું નેઈએ.

૧૯૪૨ના વચગાળામાં વધ્યાંગના પછી રાજ-
કારણમાં ખપી અને પોરવાઈ ગઈ. એટલું કબૂલ કરું
તોઈએ કે, સારજન્ટ યોજનાએ, તેની સદંતર સામ્ય
થઈ જતા, તેમાંથી તેને નામચી પછી બચાવી રાખી.
આજે પાછો એના અમલનો વિચાર બીજો ભવે ઉપર
આવે છે. તે વખતે, તે યોજનાના હાર્દને પામી ગયેલા
આં. કુપાસાનીજી જેવા પરમ દેશમક્ત અને વિદ્વાનની

લખેલી આ ચોપડી સુયોગસર બહાર પડે છે. યુગવાતી અધ્યાપન મંદિરમાં આ ચોળના પ્રમાણે શિક્ષણ આપશે. તેમને આ ચોપડી મદદગાર થઈ પડશે. અનુચિતે અતિ ટિપ્પણો ઉમેરવા દ્વારા ચોપડીની આ લાખકાતમાં નસીન ઉમેરો કયો છે. તેમાં વાયકને પુરોપના કેટલાક મહાન કેળવણીકારોના આજો પણ મુલુસર પરિચય મળશે, જે ગાંધીજીની ચોળનાનો સિદ્ધાંત સમજવામાં સરળતા કરી શકે. ગાંધીજીની આ નવીન ચોળના કેવળ શિક્ષણ-પદ્ધતિ જ નથી; તે કેવળ અમુક કે તમુક અધ્યાસક્રમ પણ નથી; તે તો સમાજના શિશુનુ વર્ગને માટે અને તેના સર્વાંગીણ વિકાસને અર્થે, સર્વોદયી દષ્ટિએ કામ કરવા માગતા સમાજ, થું કરું એનો વિચાર છે. એમાં ગાંધીજીની સામાજિક ‘પુરોપિયા’ની ભૂમિકા રહેલી છે; અને એ ભૂમિકામાં સમાજે તેના શિશુનુ વર્ગને કેમ તાલીમ આપવી જોઈએ એના એ સિદ્ધાંત છે. તેથી જ આચાર્યજી ગાંધીજીની જીવન-દષ્ટિ અને દિવસની આ પુસ્તકમાં ત્રણાણથી ચર્ચે છે. નવી શિક્ષણ-દષ્ટિઓ જગતમાં જન્મે છે તે આત્રા પ્રકારના નવસમાજ-દર્શનમાંથી કરનારી વસ્તુઓ હોય છે. પ્રાચીન ત્રણિઓ થું, કે અર્ચાચીન રસો, શોભેત્ર, પરેટોમેત્રી, મોન્ટેસોરી ૫૦ થું—સૌ કાંઈક નવદર્શનના જોરનાં માર્યાં જે કહે છે તે કહેતાં હોય છે. ગાંધીજી શિક્ષણમાં કહે છે તે આ હકથી કહે છે. કેવળ શિક્ષણ-પદ્ધતિકારો આથી જ તેને નથી સમજી શકતા કે જેસમજે છે.

જીવન એ રમત નથી; છતાં એ પણ ખેલવાની અને લીલાશ્પે — તેથી હજવા-હિજીની સાથે, છતાં એક જવાબદારીભરી સાધના તરીકે, જીવવાનું છે. નાનો કે મોટો, કેઈ એમાંથી બહાર નથી. નાનો નાનાની રીતે અને મોટો મોટાની રીતે બંને એમાં હોય; — પણ જીવન બહાર કેઈ નથી.

અને આ જીવનનો પાયો પરસ્પર-પ્રેમ અને મહેનત-મજૂરી તથા પુરુષાર્થ છે. તેની ભૌતિક કે આર્થિક બાબુ જીવન-પ્રાયક ઉત્પન્ન છે; તેની નૈતિક બાબુ સર્વ વસ્ત્રે સદાકાર અને મેળ પોષતા સદૃશ્યો અને મુરેવો છે; તેની નાગરિક બાબુ નાગરિક તરીકેના સમૃદ્ધ-જીવનના શુભો છે; તેની આધ્યાત્મિક બાબુ પશુ તેમાંથી આપોઆપ બાંધે છે — તે છે સમાજમાં પોતાના કાર્ય કે સ્વધર્મના પાલન દ્વારા પોતાનો વિકાસ

અને ઉત્તરિ. આ જ વસ્તુને આજના યુરોપીય સામાજિક વાદોની ભાષામાં કહેવી હોય તો, એ ગાંધીજીનો સર્વોદયનો સિદ્ધાંત છે. જગતમાં અમુક કે તમુક વર્ગને પ્રાધાન્ય આપીને સમાજના ઉદયના વાદ વિચારાયા છે. જેમ કે, મજૂર-ઉદય-વાદ કે સામ્યવાદ, મૂલી-ઉદય-વાદ, કેવળ રાષ્ટ્ર-ઉદય-વાદ કે ફાર્શીવાદ, વગેરે. ગાંધીજી કેવળ માનવ-ઉદયનો અને બંધા જ વર્ગોના ઉદયનો વિચાર કરે છે અને તે માટે સત્ય અને પ્રેમ-મૂલક સિદ્ધાંત જરૂરી માને છે. તેથી એ શિક્ષણના પાયામાં સાદામાં સાદું માનવ બાળક કહે છે. યુરોપના શિક્ષણકારો એને સાંસ્કૃતિકવાદની દરામીમાં કે ચત્રવાદના મજૂર-શોષક સુધારામાં કે તેની સાથે જનમત્રું જાણે ન હોય, એમ જ માનીને ચાલે છે. ગાંધીજીની કલ્પના કાંઈ પણ પ્રગ્નતા, કાંઈ વર્ણ કે રંગના, સુધારાની કાંઈ દશાના બાળકને લાગુ પડે એવી માનવચ્છાથી છે. તે કહે છે કે, સાચું અને એકમાત્ર શિક્ષણજીવ જીવન પોતે છે; કેમ કે જીવન બહાર જે છે તે નિર્જીવ છે, અથવા દંભ છે, જેનાથી સાચું શિક્ષણ કે ખરી કેળવણી કહી ન સધાય. એ જીવનનું સામાન્યમાં સામાન્ય અને સર્વોત્તમોપાધી પ્રતીક જીવનધારક ક્રિયા કે ઉવચ છે. આ ઉવચને — જીવનને — પોષક અને પ્રેરક એવી સનાતન ક્રિયા, જે દરેક સમાજમાં ચાલે જ છે, તેના દ્વારા જ સમાજ નક્કે છે; અને તેથી કેળવણીનું તેનું કાર્ય પણ નબી શકે છે. આ પરમ સામાજિક સિદ્ધાંતને ધ્યાનમાં લઈને, તેના પાયા ઉપર, શિક્ષણના તદ્દિદેએ પોતાનું કામ ચોજવું જોઈએ. એનગરો કે ચત્રોથી આવડતો પણ ઉદ્યોગ જ સમાજનું મૂળ ધારણજીવ છે. બાળક તો ઇદ્રિયો દ્વારા જાણતું જાણતું સદ્ગમ એવી તર્ક, વિનંત, વિચાર ઇત્યાંતર ઇદ્રિયની વિજ્ઞાનિઓ પીલવે છે. અને ઉદ્યોગ દ્વારા જ સુધરેલા સમાજને એ પણ પોતાનાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાન નથી પીલવ્યાં? એટલે બાળકની કેળવણી ઉદ્યોગ અને જીવનની જરૂરી ક્રિયાઓ સમજાવે કરવા-કરાવવા દ્વારા જે સાધવામાં આવે, તો તેની આસપાસ જરૂરી બધી આવડતો અને અક્ષરજ્ઞાન આપોઆપ આવી જાય. આવી કૃદ્યગૃહણી કરવાથી જીવનકળીને પૂરી પીલવી શકાય. આવા શિક્ષણની કલ્પના જરૂર આવી શકે છે. એવી જ દબે પ્રાચીન આશ્રમપદ્ધતિ, પોતાના દેશકાળની મર્યાદામાં, કામ કરતી હતી. ભારે રાય રંક સાથે લાલુતા. એટલે, એમ તો

નથી જ કે, ગાંધીજીની આ કલ્પના સમજાય એવી નથી. તેને આજના દેશકાળમાં ઉતારવાની છે. અગ્રેજી રાજ્યમાં જે જાતની શાળા અને તેના વહીવટ તથા સરકારી તંત્રરચના ધણાં છે, તેમાં આ પદ્ધતિને ઉતારવાની છે; અથવા તે બધાનું અનુરૂપ નવું રૂપાંતર શોધવાનું છે. એ બધાથી મુખ્ય તો એ ચોજનાનો શિક્ષક નિર્માણ કરવાનો છે. આ ચોપડી તેને માટે છે. તે જો ગાંધીજીના સ્વમાથી જગદગતો થશે, તો જ શાળા, વહીવટ, અને સરકારી તંત્ર અનુરૂપ ધણશે. નહિ તો, શિક્ષણનું એ બાહ્ય શરીર તેના આત્મારૂપ શિક્ષકના જૂતને જ સંધરીને ચાલશે. ઘણી શિક્ષણ-પ્રથાઓ આવી ચીઝે-પંધી થઈ રહે છે અને સરકારને જોરે ચાલતી રહે છે. પ્રગ્નતો આત્મા પ્રગટ કરવા માટે એ કામ હઈ ન શકે. તેને માટે સ્વતંત્ર પ્રયત્ન કરનારા વિરક્ત જીવનધારી હમેશાં જાગૃત પ્રગ્નઓમાં હોય જ છે, જે તે તે દેશના શિક્ષકોને દોરે છે. આપણું રાષ્ટ્ર પોતાના સ્વત્વને પામે છે તે વખતે ગાંધીજીને આ ચોજના સૂચી છે એ પણ યોગી સ્વયંક ઘટના નથી. તેથી જ તેને એમણે પોતાની ઉમદામાં ઉમદા બેટ કહી છે.

મ૦

અસ્વીકાર: અનુવાદક: શ્રી. મોહનલાલ ચૂનીલાલ ધામી; નવયુગ પુસ્તક ભંડાર, રાજકોટ; પૃ. ૨૪૮; કિં. રૂ. ૪-૦-૦

મૂળ સૌરિન્દ્રમોહન કૃત અંગાળી છે. નવલકથાનો નાયક એક લણેતો પણ ચારિત્ર્યબળ વગરનો પદવીધર ગુવાન છે. પોતાના પ્રેમપાત્રને ન પામતાં એ ધ્યેયલીન ને પત્નીલીન પણ સ્ત્રીલીન નહિ એવું બહુ એક પછી એક ત્રણ સ્ત્રીઓને ફસાવી ફસાવીને રખડતી મુઠી ભાગી જનાર, મનસ્વી, રખડુ જીવન ગાળતો થઈ જાય છે. એવું પ્રેમપાત્ર હાલની કહેવાતી ઉચ્ચ કેળવણીવાળું હોવા છતાં પૈસાથી લલચાઈ એને વહેતો મુઠી એક ધનવાન પુરુષને અથવા કહો કે એના ધનને પરણી બેસે છે. ને પછી પ્રેમના અભાવે પત્નીજીવન ગાળી શકતી નથી. એ ધનિક પતિ રૂપશિકાર કરતો થઈ જાય છે (કદાચ પહેલેથી પણ એ એવો હશે.), પણ પુરુષસહજ ધર્મિયી પત્ની પરનો સ્વામિત્વનો ભાવ છોડી-શકતો નથી. ને બર્માની મુસાફરીએ જતાં પેત્રાં બંને અકસ્માત એકઠાં થઈ

જતાં નવલકથા અનેક નાટકી દ્રશ્યોત્તર સ્થાન યર્ષ પડે છે. છેવટે નાયકની એક યુવાન બર્મા ત્યકતા સદગ્રહાવે પણ શુદ્ધ પ્રેમના કારણે નાયિકાની માર્ગદર્શક યર્ષ પડે છે ને નાયિકા પતિના ધરનો સાગ કરી નાયક બોડે ભાગી જતાં છતાં નાયકને એ બર્મા ત્યકતાનો પત્ની તરીકે સ્વીકાર કરવા ને પોતાને બહેન તરીકે સાથે રાખવાની પ્રેરણા કરવા પૂરતી સુધાય બને છે. છેલ્લાં મર્માળાં ને સુખોદક વાક્યો નીચે મુજબ છે:

‘સિપ્રા, મા-શોધને મોટું બનાવવા એટલું બળ મારામાં નથી રહ્યું.’ કસ્ટોલ મૂળતા સ્વરે મોહવે.

સિપ્રાએ કહ્યું: ‘બળ મેળવવું’ પરશે માથુંસે ટપવું’ હોય અને બીજાને જિવાડવાં હોય તો બળ મેળવવું’ પરશે.’

મા-શોધનું પાત્ર બહુ દેખાતું નથી, છતાં નિર્દોષ શુદ્ધ પ્રેમના આદર્શ જેવું શ્રેષ્ઠ પાત્ર છે. જ્યારે નાયિકા ભણેલી પણ ભૂલી પડેલી એક મર્મિતા છે. નાયકની નિર્બળતા અને નીચતા નાયિકા સિવાય બીજી બધી એની સ્ત્રીઓના સંબંધમાં અત્યંત ધૂણારપદ છે. આપણી નવલકથાઓમાં સરસ્વતીચંદ્ર એ ભણેલા યુવાનોની નિર્બળતાનું એક પ્રતીક મનાય એવું પાત્ર છે, પણ આ બંગાળી કથાના કસ્ટોલરાયના પાત્રમાં બ્યક્ત થતી નિર્બળતા તો હદ દરે એવી છે. ઉદાત્તાનો છાંયે સરખો એનામાં દેખાતો હોય તો એટલો જ કે એ ત્રણથી વધુ નારીઓને છેલ્લે દેતો દેખાતો નથી.

પુરુષો નારીને કેવળ કામસાધનરૂપ કે શરણ જેવી નહીં જડ વસ્તુ ન માનવી જોઈએ અને નારીએ પુરુષને પૈસા દ્વારા મળતી મોજમહતાનું સાધન ન માનતાં સાચો પ્રેમ હોય તો જ દેહસંબંધ કરવો જોઈએ, પ્રેમ વિનાનો દેહસંબંધ શીર્ષવિર્શિષ્ટ કરી કેવી અકૃષ્ણ વેદના ઉપગમનારો છે એ દર્શાવવા માટે લેખકે પોતાની કળા ઠીક વાપરી છે એમ લાગે છે. લેખકમાં મોટે ભાગે એક પ્રકારની એવી ટાઢાશ, અનુગ્રહ અને લાગણીશીલતા છે કે જે નાયકના સ્વભાવ સાથે સારો મેળ ખાય છે છતાં શરદ્યાણુની શૈલીથી એટલી બુદ્ધિ પડે છે કે અનુવાદક શ્રી. સોરિન્દ્ર મોહનને શા માટે એમના શિષ્ય કહે છે એ સમજાતું નથી.

તરલુમો આનાથી વધારે સાદા, સરળ ને શ્વેતશક્તિમાં થયો હોત તો વધારે સારું એમ અનેક જગ્યાએ લાગે છે. અને પાત્રને મોટે તો પ્રાંતિકતા શોભે, પણ લેખકની કલ્પનમાં પણ ‘વેચનું’ ને બદલે ‘વેચનું’, ‘જિંચા પ્રકારની સિગારેટ’ ને બદલે ‘જિંચા સાયલી સિગારેટ’ અને ‘રચાણું’, ‘દેખાણું’ જેવા પ્રાંતિક પ્રયોગોની ભરમાર કરવાથી ભાષાની શિષ્ટતામાં ખામી આવી રહ્યાંજોના દોષ યાય છે. આટલું બાદ કરીએ તો અનુવાદકનો પ્રયત્ન પ્રશંસનીય છે.

ચુ.

સાભાર સ્વીકાર

ચૂલ્ડ-ઓષધિ પ્રયોજક માધવ મો. ચોધરી પ્ર. સંસ્કૃત સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય, કિં. ૦-૩-૦ પ્રેમપર્યે લે. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી, યોજક: દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી, પ્ર. હપર પ્રમાણે, કિં. ૦-૩-૦ કોષ્યાંમન લે. જિલ્લ, પ્ર. નટિલરાય કેશવજીલ આસ, કિં. ૧-૮ ૦ પ્રો. ફડકેની વાતો લે. ના. સી. ફડકે, અતુ મિથિન

જીવંચુચંદ ઝવેરી, પ્ર. જીવન સાહિત્ય મંદિર, કિં. ૨-૮-૦ રાધાચણુ કથામંજલ લે. રમણલાલ સોની, પ્ર. એન. એમ. કમરની કું., કિં. ૨-૮-૦ અધુગા ફેરા લે. પ્રહલાદ ભલજી, પ્ર. જીવન સાહિત્ય મંદિર, કિં. ૨-૪-૦ આનંદી રૂપાંતરકાર: અંબુજીખાન ખલિલ, પ્ર. હપર પ્રમાણે, કિં. ૨ ૪-૦

ત્રણ વસ્તુઓનો આનંદ લાભકર્તા હોય છે, અને ત્રણ વસ્તુઓનો આનંદ નુકસાનકર્તા હોય છે. શિષ્ટાચાર અને સંગીતના વિવેકપૂર્ણ અભ્યાસમાંથી મેળવેલો આનંદ, બીજાની ભગાઈની વાતો કરવામાંથી મેળવેલો આનંદ, અને અનેક લાયક મિત્રોની મૈત્રીમાંથી મેળવેલો આનંદ—એ ત્રણ લાભકર્તા છે. મર્યાદા બદારના વિત્રાસમાંથી મેળવેલો આનંદ, આજસમાંથી અને બટકવામાંથી મેળવેલો આનંદ, અને ભોજનમાંથી મેળવેલો આનંદ—આ ત્રણ નુકસાનકર્તા છે.

—કોન્કથશિયસ

માસિક વિવેચન

રજપૂતાના યુનિવર્સિટી

છાપાં જાણીએ છે કે, જનતાની તરીકે જાણીએ 'રજપૂતાના યુનિવર્સિટી' ની સ્થાપના બહાર કરવામાં આવી છે. રજપૂતાનાનાં નાનાંમોટાં અનેક રાજ્યો તેમાં જોડાયાં છે, જેમની કુલ વસ્તી કરોડ બેટલી છે, અને વધુ રાજ્યો જોડાતાં જશે. અને સંસ્થા પોતાનું કામ આ જૂનાથી શરૂ કરશે.

દેશનું બંધારણ ધણ છે તે વખતે આવાં આવાં અનેકવિધ નવ-મંડાલો થાય — થયાં જોઈએ, એ સ્વાભાવિક છે. માત્ર તેમાં દેશની મૂળ અખંડતા અને સમગ્ર-દૃષ્ટિને આંચ ન આવતી હોવી જોઈએ. આવાં નવનિર્માણ કરનારાઓએ આ વસ્તુ પ્રપ્ત્યપૂર્વક સંભાળવાની છે, એ યાદ રાખવાનું છે. ભાષાવાર પ્રાંતો પાડવાની વાત આ ભૂમિકામાંથી જ ને જન્મતી હોય તો તે યોગ્ય ગણાય. અને આવી ભાષાવાર પ્રાંત-વ્યવસ્થા સમૂહજનની ક્યાં કોને માટે કરવી એ પણ જાણી વિચારતો મુદ્દો છે; — રાજ્યવહીયતી અને આર્થિક આધારોમાં તે ખાસ કરીને. પરંતુ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટીક આંખતોમાં જરૂર આજે પણ તેમાં કેટલુંક કરવા જેવું ને કરી શકાય એવું છે. ભાષાવાર યુનિવર્સિટી પોતાની સ્વભાષાનું એકાદરો કરશે. તે દ્વારા અને તેમાંથી પોતાની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિને પણ સહજે તે પોતાના સંશોધન અને અધ્યાપન કાર્યમાં આણશે. તેની સાથે રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાનીની અનિવાર્ય જરૂર અને રાષ્ટ્ર તથા જગતની જે વ્યાપક ભૂમિકા — એટલે કે દિંદની અખંડ રાષ્ટ્રીયતા અને જગતની સાવર્ણીય માનવતા, તેમને યાદ રાખીને. નહિ તો ભાષાવાર વ્યવસ્થા ખીલ દૃષ્ટિનાં 'પાર્કિસ્ટાનો' જ થઈ બેસે. રજપૂતાના પાસે મધ્યયુગીન ઐતરોધને અમુક વારસો છે. કાળપ્રવાહમાં તેમાં સોડો પોડો હોય તો તે દૂર કરી, તેના શુભ અંશોને તે પાછા પ્રગમમાં જન્માવે. હિંદુસ્તાનીની એક પ્રદેશિક બોલી તેની છે; તેને તે અંચસ્થ કરી ખીલવે, અને એમ હિંદુસ્તાનીને પુષ્ટ કરે. અને તે પ્રદેશમાં આજે બંને સિપિને સ્થાન છે, તે પણ સંભાળી રાખે. રજપૂતાના યુનિવર્સિટી પોતાનું કામ કઈ ભાષા દ્વારા કરશે એ જાણવા નથી મળ્યું. તે સ્થાને દેશી ભાષા જ હશે, એમ માનવું જોઈએ. તો જ તે રજપૂતાનાના પ્રજાકીય આત્માને શિક્ષણ દ્વારા

પોષવાના પોતાના હેતુને સંભાળી શકશે. આ પ્રદેશ દેશી રાજ્યઓના છે. તેઓએ નવો જમાનો જીવવાનો છે. તે વગર તેઓ સાચી યુનિવર્સિટીને પણ સરજી નહિ શકે. ભાષાવાર યુનિવર્સિટીઓ આમ પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખીલવીને રાષ્ટ્ર તથા જગતની સેવામાં જોડાય, તો જ તે કૃતાર્થ થઈ શકે. ગુજરાતે પણ પોતાને ત્યાં આ કામ હવે ઉપાડવાનું થશે.

૨૦-૧-૪૦

ખાસ ગોળા માટે માસિક

'આકાશગંગા' નામથી ગુજરાતીમાં, મારી જાણ મુજબ, પહેલું ખગોળ પર માસિક પત્ર નીકળે છે,* એ આવકારપાત્ર વસ્તુ ગણાય. તે સૂચક પણ છે. સામાન્યતઃ આજકાલ માસિકા લખિત કહેવાતા સાહિત્ય — એટલે કે કાવ્ય, કથા અને તેનું વિવેચન મુખ્યતઃ — અંગે હોય છે. આ માસિક એ નિયમથી નવી જાત પાડે છે. ગુજરાતે જે પોતાની યુનિવર્સિટી ચલાવેલી હોય તો આવા નિશ્ચય પ્રયત્નો ખૂબ વધવા જોઈએ. આ માસિક એ દૃષ્ટિએ વિશેષ આવકારપાત્ર છે. તેમાંથી પ્રોફે તથા વિદ્યાર્થીઓ સરખો રસ અને જ્ઞાન મેળવી શકશે. તેમાં જરૂરી અને સાફ ચિત્રો પણ હીક સંખ્યામાં આપવામાં આવે છે, વાર્ષિક લવાજમ રૂપિયા ચાર (પરદેશમાં આઠ શિલિંગ અથવા બે ડૉલર) છે.

આવાં ખાસ માસિકોને જે વિદ્યારેખી જનતા યાદ રાખીને પૂરતું ઉત્તેજન ન આવે તો તેમણે નહવું આજે કદાચ ભારે પડી જાય. ગુજરાતની વિદ્યારેખી જનતા સમજે કે, યુનિવર્સિટીના મનોરથો ફળવા માટે આનાં અનેક ખાસ વિષયો પરનાં માસિકા ચલાવવાં જોઈશે. તે રીતે આ પ્રયત્ન વધાવી લેવા જોડો છે.

વડાપ્રધાન અમદાવાદ આવી ગયા

મુંબઈસરકારના વડા-પ્રધાન શ્રી. ખેર સાહેબ એક દિવસ માટે અમદાવાદ આવી ગયા. ફરીનું પ્રધાનપદ સ્વીકાર્યા પછી અમદાવાદમાં આ એમનું પહેલું આગમન હતું. આવવાનું મુખ્ય પ્રયોજન બે કાર્યક્રમો અંગે હતું —

* સંપાદક મંડળ શ્રી. હરિહર ભટ્ટ, મનનભાઈ પટેલ, હાહાભાઈ મુશાર (તંત્રી); પ્રકાશક — તારક મંડળ, ચરોતર કેળવણી મંડળ, આણંદ.

૧. ૫૦ વર્ષ સોસાયટીમાં ૨૫૦ આનંદજી કરે કુવનું તેજચિત્ર, તેમનો સમારક ગ્રંથ, તથા તેમણે એ સંસ્થાને આપેલા પોતાના ગ્રંથસંગ્રહ — આ ત્રણેનો ઉદ્ધાટન સમારંભ; તથા શ્રી. જોબાભાઈ જેસંગભાઈનું તેજચિત્ર તથા તેમની હેલુગ્રીથી સ્થાપનામાં આવેલું સંશોધન મંદિર — એનું ઉદ્ધાટન.

૨. ખીન્ને કાર્યક્રમ હવે શેડ લાં ૬૦ કોલેજનો વાર્ષિક દિવસ.

બેઠ પ્રસંગે શહેરના શ્રી - તથા સરસ્વતી - ઉપાસકો બેઠા થયા હતા. બેઠ જગાએ આગામી ગુજરાત યુનિવર્સિટીની નોખત વાગી.

ગુજરાત માટેના એ ભાષી ઉપક્રમની યાયા બેઠ પ્રસંગોની ઉજવણી પર હતી; અને એમ જ હોય. તે બેઠ પ્રસંગોના મુખ્ય નિવેદકોએ પોતાનાં વક્તવ્યોમાં એ જણાવ્યું પણ હતું. એ રીતે આ બે પ્રસંગો ગુજરાતના ભાષીને માટે અત્યંત અને નોંધપાત્ર બને, એમાં નવાઈ નથી.

મુખર્જી સરકારના વડા પ્રતિનિધિ હાજર હતા, એટલે તેમની આગળ જાત જાતની જરૂરિયાતો રજૂ થાય અને તેની માગણી થાય, એ પણ જનતા જોગ જણાય.

બેઠ જગાએ આના જવાબમાં વડા પ્રધાને એક-સરખો જવાબ પાંચુ આપ્યો કે, સરકાર જરૂર તેને ધટશે તે કરશે જ; પણ સરકાર પાસે ધન આવે છે કર વાટે અને એ કર ધનવાન અમલદારો તે એટલા આપવા જોઈએ કે તેમાંથી આખા પ્રાંતનું શિક્ષણવિમુક્તકામ કરી શકાય. સરકાર ગુજરાત યુનિવર્સિટી રચવાને માટે વિચાર કરવા સારું એક સમિતિ નીમવા ઇચ્છે છે, અને થોડા વખતમાં એ નિર્માશે. પરંતુ સમજવાનું એ છે કે, યુનિવર્સિટી એ કોઈ ધનસંકર નથી, નહિ તો રિઝર્વ બેન્ક યુનિવર્સિટી કહેવાત. તે એટલેમાં મંત્રોનો હારમાળા પાડી નથી. એ તો અહંમ વિદ્યોપાસકાનું તીર્થ હોય. આવા ઉપાસકો છે ? ૫૦ વર્ષ સોનામાં સવરના કાર્યક્રમમાં જાન અને ભારતીય સંસ્કૃતિનો વિહાર સાંભળ્યો; સાંજે કોલેજના કાર્યક્રમમાં પરિમળના વિજ્ઞાનની સંસ્થાઓના મનોરથો સાંભળ્યા. આ બધું ફીક છે. પણ, એ બધું કહીને વડા પ્રધાને જણાવ્યું કે, એ બધામાં પ્રજા ખીન્ને છે — આપણે અજેઠ રાજ્યમાં ચાલુ છે તેની નકલ કરવી છે કે આપણે શું કરવું છે, એ પ્રશ્ન છે. અને આ અંગે એમણે એ કહ્યું કે, ભાષાવાર વિદ્યાપીઠો અપણે

જોઈએ, જેથી જ્ઞાનનો પ્રચાર આજની પેઢે પરદેશી ભાષામાં અપાતા હુકમોને ઉક્ષવનારા ‘કિમ્કર’ — નોકરી-ધંધાવાળા વર્ગો પૂરતો સીમિત ન રહે, પરંતુ લોકવ્યાપી બને. અને એ પ્રમાણે વિદ્યાપીઠ રચવા માટે દરેક પ્રાંત હાલતપોતાની પરિસ્થિતિ અને જરૂર વિચારીને પોતાનું વિદ્યાધામ રચે. મતબજ કે, મહારાષ્ટ્ર માટે જમકર સમિતિએ અત્યંત ધોરણ લીધું તે ત્યાંને માટે અપનું અને કાવે એવું હોય. તે જ ખીન્ન બે પ્રતિભાં અનુસરવાનું છે એવું હોય નહિ.

નામ ૦ વડાપ્રધાને દરેક પ્રાંત પોતપોતાની વિશેષતા પ્રમાણે વિદ્યાપીઠ રચે, એ જ એક વાત કરી એ ગુજરાતે ખાસ વિચારવા જેવી છે; અને તે એમણે કરી એ સારું કહ્યું.* એનું કારણ પણ એમનાં જ તે દિવસે સવારે ને સાંજે થયેલાં બે વ્યક્તિઓમાંથી મળે છે.

ગુજરાત યુનિવર્સિટીની વાત આને અમલી ક્ષેત્રમાં આવે છે. એમ ધવાને તેનો ઇતિહાસ છે, — દરેક વાતને ઇતિહાસ હોય છે એમ. એ ઇતિહાસમાં કાંઈક ઊંડિયું પણ ઉપરના બે પ્રસંગોએ કરાયેલાં નિવેદનોમાં ચાંભળવા મળ્યું. તેમાં, કોણ જાણે સાથી, એક મોટી ખીના નોંધાયેલી ન મળી, જે વડા પ્રધાને પોતાના વક્તવ્યમાં કહી. તેમણે કહ્યું કે, ગુજરાતમાં ધનપ્રાપ્તિ એ વ્યવસાય તો જૂનેથી ચાલે છે. તેમાં નવો યુગ મહાત્માજીએ ૩૦ વર્ષ પર અહીં વસીને શરૂ કર્યો — એ હતો સ્વરાજ માટેની લડતનો અને વિદ્યાપીઠની સ્થાપનાનો. હવે જો સરચાલો તમે કરવા માંગો છો એ એનો ખીન્ને યુગ જોસે છે. માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ, શિક્ષણકાર્યમાં સ્વતંત્રતા, સમૃદ્ધિલાપ હિંદુસ્તાનીનું, તેમાં અનિવાર્ય રચાત, શિક્ષણમાં ચારિત્ર્યની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા, શરીર, મન અને આત્માનો સર્વાંગીય માનવ વિકાસ, શિક્ષણક્રમની કક્ષાઓમાં અવિચિત્તન એકસૂત્રતા અને અપખંડતાનો સુમેળ, શિક્ષણમાં જાતમહેનત અને ઉદ્યોગનું ગૌરવરચાન — આવા આવા આને શિક્ષણકાર્યમાં સર્વાન્વય થયેલા મૂળ સિદ્ધાંતોની ગળજીથી ગુજરાતને ગાંધીજીના શિક્ષણ-પ્રયોગોએ આપી છે. તેમાંથી ગુજરાતને હવે નવા યુગમાં કામ દેવારી યુનિવર્સિટી રચવી છે.

* અને એમણે એ પણ સ્પષ્ટ કહ્યું કે, જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે સરહદનો દીવાલો નથી. કોઈ વિદ્યા અને મરાઠીમાંથી ઉત્તમ મળે તો મહારાષ્ટ્ર વિદ્યાપીઠમાં બંડ, ગુજરાતમાંથી મળે તો ગુજરાતી વિદ્યાપીઠમાં બંડ; — અને ત્યાં બંડ. ચીન અને તિબેટનાં પ્રાચીન દ્રષ્ટિો પણ આપ્યાં.

મારફતે થયા છે. અને તેથી જ કમે કમે ચાર પરીક્ષાઓ સુધી પહોંચાયું છે.

“હિંદુસ્તાની માટે તૈયાર નોઈ એ એવાં પાઠ્યપુસ્તકો બ્રાહ્મણ મળે છે. સચિત્તિએ તે તરફ પણ ધ્યાન આપ્યું છે અને આજ સુધીમાં વિદ્યાર્થીએ ૮ વોલ્યુમનો તૈયાર કરી છે. પહેલી અને દસરી પરીક્ષાઓ માટે નોઈતાં બધાં પાઠ્યપુસ્તકો સમિતિએ તૈયાર કર્યાં છે. અને તેમ જ આગળની પરીક્ષાઓ માટે કામ ચાલે છે. આ વોલ્યુમનો ગુજરાત બહાર કામ કરતા હિંદુસ્તાની પ્રચારકોને પણ ખબર લાગે છે, એ સતોષની વસ્તુ છે.”

હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા, વર્ધા, ની બહામણ

અખિલ ભારતીય હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભાની કાર્યવાહક સમિતિ તા. ૧-૨-૧૯૪૦ ના રોજ દિલ્હીમાં, તેના પ્રમુખ શ્રી. રાજેન્દ્ર બાણને પ્રમુખપદે, મળી હતી. તેણે એક મહત્વનો ઠરાવ કર્યો છે, તે પ્રાંતિક સરકારોને હિંદુસ્તાની પ્રચાર અંગે તેમણે શું કરવું તેની બહામણ છે. તે ઠરાવ નીચે પ્રમાણે છે :—

“હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભાની આ કાર્યવાહક સમિતિ પ્રાંતિક સરકારોને વિનંતી કરે છે કે, તેઓ હિંદુસ્તાની પ્રચારના કામને વધુ વચરાની સાથે ચલાવે.

“આખા હિંદુસ્તાનના કામને ચલાવવાને માટે રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાનીનો પ્રચાર જરૂરી છે. સ્વતંત્ર હિંદમાં રેલ્વે, તાર, ટપાલ, બેંક વગેરેના કામ ખૂબ હિંદુસ્તાનીમાં જ ચલાવવું નોઈશે. તેથી આ સમિતિ પ્રાંતિક સરકારોને અતુરાર્થ કરે છે કે, લોકમતને નોઈને, બંને તેટલું જલદીથી, હિંદુસ્તાનીનું શિક્ષણ બંને સિધ્ધિમાં ફરજિયાત કરે. અત્યારે નીચે મુજબ નીતિ સ્વીકારવામાં આવે —

“૧. પ્રાંતની બધી શાળાઓમાં, બંને સિધ્ધિઓમાં હિંદુસ્તાની જાણનારા શિક્ષકોની નિમણૂક અનિવાર્ય રહે કરવામાં આવે.

“૨. જે વિદ્યાર્થીઓએ બંને સિધ્ધિઓ શાળાથી બીજા હોય તેમને જ સરકાર તરફથી હિંદુસ્તાનીનું પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવે.

“૩. પરીક્ષામાં પ્રેમી તથા ઇનામ વગેરે, જે વિદ્યાર્થીઓ બંને સિધ્ધિઓ દ્વારા હિંદુસ્તાની શીખે તેને જ આપવામાં આવે.

“૪. અધ્યાપન માટેની શાળાઓ તથા કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓ તથા બીજા સરકારી નોકરો માટે, બંને સિધ્ધિમાં હિંદુસ્તાની ભાષા જાણી એ જરૂર સમજાવામાં આવે.”

મુખર્જી સરકારે આ નીતિ સ્વીકારી હિંદની બીજી સરકારોને ધોરણથી આપની નોઈએ. આ નીતિ પ્રમાણે સરકાર ચલાવે એવો વિગતવાર ઠરાવ ગુજરાતનાં આપણે કર્યો છે તે વાચકોને ખબર છે. વર્ધા સમિતિની કેવળ હિંદીનાગરી-નીતિ હવે ગુજરાતના કાર્યકર્તાઓએ ઊડી દેવી નોઈએ. એ કામ અધૂરું અને ગેરસમજ જાણી કરનારું હોઈ છુદ્ધિબેદ ભરેલું છે. તે આપણને ન જાણે. તે ઊડી ગુજરાતને એકસદમી અને સરળ ધોરણથી આપવા સૌને અમારી વિનંતી છે.

બૃહદ્-ગુજરાતવાસી બાળકોનું શિક્ષણ

રાયપુર (મધ્ય પ્રાંત) ના ગુજરાતી શિક્ષણ સંઘના મંત્રી નીચે પ્રમાણે લખીને, ગુજરાત બહાર વસતા બૃહદ્ ગુજરાતીઓનો એક મોટો પ્રશ્ન રજૂ કરે છે. તે કહે છે—

“સવિનય જણાવવાનું કે શ્રી રાયપુરવાસી ગુજરાતી બાઈઓએ અહીં હાકમાં શ્રી ગુજરાતી વિદ્યા-મંદિર નામની પ્રાથમિક શાળા શરૂ કરેલ છે. શાળામાં બાળકો (વિદ્યાર્થી) અને કન્યાઓની સંખ્યા આજે ૧૬૩ છે, ૬૮૫૦ સંખ્યા સાક્ષ પ્રમાણમાં વધશે. શાળાના સંચાલકો અહીંના ગુજરાતી સમાજના ભત્રાસહ અને સહકારથી અત્યંત વિનયમંદિર સુધીના વર્ગો ખાસવાની આશા રાખે છે મધ્ય પ્રાંત અને બિહારમાં હાકમાં માટે પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત છે તેથી સરકારમાન્ય પાઠ્યક્રમ શાળામાં હામણ કરી અથોએ આ શાળાને સરકારમાન્ય કરાવી છે.

“સરકારી કેળવણી ખાતાએ મંદુર કરેનાં પાઠ્ય-પુસ્તકો પ્રાંતીય ભાષા હિંદી અને મરાઠીમાં જ મળે છે. ગુજરાતીમાં અતુરવાર થયેલાં મળતાં નથી. ગુજરાતીમાં અત્યાર સુધીમાં તે તે વિષયો પરનાં પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો અને અહીંનાં સરકારમાન્ય થયેલાં પુસ્તકોમાં થયેલું તફાવત છે.

“બીજા પ્રેમી સુધીના વર્ગ શિક્ષક હિંદીનાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાંથી ગુજરાતી કરી વિદ્યાર્થીઓને શીખવે છે. તેમાં અત્યાર પ્રમાણમાં બહુ ઓછો ફાવવાનો હોય છે. પરંતુ ચોક્કસ અને ત્રીજા ધોરણમાં ગુજરાતી ભાષા સિવાયના અન્ય વિષયોનાં પાઠ્યપુસ્તકો હિંદીમાં જ ચલાવવાનું અમારે માટે અનિવાર્ય બન્યું છે.

“પ્રશ્નપત્રોનો જવાબ હિંદી અથવા ગુજરાતીમાં આપવાની સીધી નીતિશિક્ષા (ઇન્સપેક્ટરો) તરફથી આપવામાં આવે છે.

“ઉપરોક્ત પરિસ્થિતિ પ્રત્યે અમારે માતૃભાષા ગુજરાતી અને હિંદીનાં સુમેળ કયા ધોરણથી અને

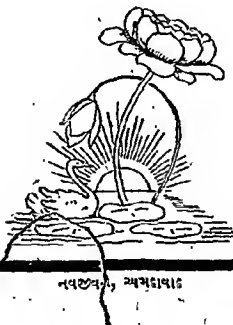
શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સંપાદકમંડળ

શુભવરાભ દવે
ગોપાલદાસ ખડેલ
નગ્દીનદાસ પાલેખે

મહિલાઈ દેસાઈ
મગનશાઈ દેસાઈ (વંચી)
છવજી દેસાઈ (વ્યવસ્થાપક)

૧૫-૬

૨૫-૩

માર્ચ

નવલખી, અમદાવાદ

૧૯૪૭

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

માર્ચ, ૧૯૪૭

વર્ષ ૬

અંક ૩

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૧) ગુરૂનીના એક અમર ચંદ્ર — સ્વં મેધાળી	ચૂં પું બારોડ	૫૭
૨) હિંદુસ્તાની પ્રચાર માટે કાર્યક્રમ	મનભાઈ દેસાઈ	૫૯
અહિંસા અને મુસલમાન	કિં ધં મરાઠવાળા	૬૩
કોલોનિયલ સંબંધો દ્વારા શૃંગ્લવિકાસ	કેદારનાથ	૬૫
સ્વાધ્યાય	મનભાઈ દેસાઈ	૭૦
શ્રીઓ માટે સંસ્કારવર્ગ		૭૧
૩) સ્વરાજના નાગરિકની જવાબદારી	અરુણચંદ્ર પંડ્યા	૭૩
બેનીવાદી પ્રદર્શન	વિહુલદાસ કોઠારી	૭૫
બનાવડી ધીનાં કારખાનાં	વિં	૭૭
૪) પંદર દિવસનો પ્રવાસવર્ગ	બળભાઈ મહેતા	૭૮
જ્ઞાન એક છે	ગોપાલદાસ પટેલ	૭૯
૫) આપણાં પ્રદર્શનો	બળભાઈ મહેતા	૮૧
સામાર સ્વીકાર		૮૨
નવું વાચન		
સર્વવેદાંતસિદ્ધાંતસારસંમદ	વિવેચક	૮૩
ગીતાપોથી	"	૮૪
અમૃતાંજલિ	"	૮૪
શ્રી મુખાપચંદ્ર યોગ	ચૂં	૮૫
જાંસી-રાણી ઝીંદગી	"	૮૫
માસિક વિવેચન		
હિંદના માણ માલિકો	મં	૮૫
અંગ્રેજ કાળગળને આધીન છે	"	૮૬
શિક્ષક અને પ્રતિષ્ઠા	"	૮૬
હયોગ-પદ્ધતિના લાક્ષીમ વર્ગ	"	૮૭
પૂજ્યમાવના વારસા હકનો અધિકાર	"	૮૭
પાપની છટકખારી ?	"	૮૮
પ્રચારમાં મદદ કરો	"	૮૮
સુધોતોવધારો	"	૮૮
મે શરમાવનારા કિસ્સા	પરીક્ષિતલાલ મં	૮૮બ

અમારાં નવાં પ્રકાશનો

જીવનસિદ્ધિ: (લેક્ચરોય ફ્રં 'ધિ ક્રિયિયન ધિયિય') (પુનર્મુદ્રણ) અનુ: સાકરવાલ દવે; કિંમત એક રૂપિયો; છપાવખર્ચ દોઢ આનો.

Keynes: (A Survey of the of our Public Debts and Credits)

By J. C. Kumarappa; Price Annas Twelve; Postage etc. Anna One.

હિંદુસ્તાની વ્યાકરણ અવેશ: લેખકો: નયીનદાસ પારેખ અને હંસરાજ લેન; કિંમત છ આના, છપાવખર્ચ એક આનો.

નવજીવન કાર્યાલય
૧. બો. ૧૦૫, અમદાવાદ

સૂચના

આ માસિક દર મહિનાની બેઠકી વારીએ બહાર પડશે.

એક આઠવાણિયામાં એક નું મળે તો માદક પોતાનો માદકનખર લખી ખબરુ આપવાથી તે એક મેઠિલી આપવામાં આવશે. એ પહેલાં ટપાલ ખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે.

સરનામોના ફેરફાર અમોને દરેક જણાવવો કે જેથી નવો એક નવા સંરનામે મેઠિલી સાધાય.

માદકોએ ખતવહેવાર કરતી વખતે પોતાનો માદકનખર અવસ્થ જણાવવા વિનંતી છે.

માદકો પોતાનું લવાજમ નવજીવન કાર્યાલયની સાખાઓમાં મુજબ (૧૩૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ); મુરત (કલુપીક બનર); રાજકોટ (સર લાખાલચળ રોડ); પુના (૨૨૬, સદાશિવ પેઠ); દિલ્લી (કચા મહાજાની, ચાંદની ચોક); લાહોર (જયલ પાર્ક, મેક્લિયર રોડ) બરી રાકશે.

લવાજમના દર દેશમાં રૂ. ૪; પરદેશમાં રૂ. ૬) અપવાદિ. દસ; છૂટક નકલ આઠ આના

બ્યવસ્થાપક,
શિક્ષણ અને સાહિત્ય,
નવજીવન કાર્યાલય,
પો. બો. ૧૦૫, અમદાવાદ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૬-અંક ૩]

અમદાવાદ

[માર્ચ, ૧૯૪૭]

ગુર્જરીના એક અમર ચંદ્ર-સ્વં મેઘાણી

તા. ૧૦-૩-૪૭ને સોમવારે થી. પ્રવેશ્યદમેઘાણીએ હૃદય બંધ થઈ જવાથી એકાએક આ દુનિયાની વિદાય લીધી છે. 'દર્દી' હિસે મારે હૃદય બંધ થઈ ગયા પછી દેહ યા કામનો? સ્વ. કલાપી પછી થી. મેઘાણી જેવું 'દર્દી' દિલ 'ગુર્જર સાહિત્યકારોના અસ્તિત્વ પર નથી ચમક્યું. પણ મેઘાણી કલાપીથીની પાછળ આવ્યા એમ સાહિત્યમાં એમનાથી આગળ ગયા છે. એમનું હૃદય પ્રેમીનું હતું, પણ માત્ર 'પ્રેમ'નું નહોતું. એમનું હૃદય કવિનું હતું, પણ એમનું સર્જન માત્ર કવિતાનું નહોતું. સૌરાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિના એ આશક અને ઉદારક હતા, અને પુરાતનના પ્રેમી હતા; પણ અર્વાચીનનાના એ કલેવરધારી હતા. એ ન જન્મ્યા હોત તો વિલીન યતા સોરઠી બારોડોની બારોડાઈને અને એમની જીભ પર જીવંત રહેલા જૂતકાળને અર્વાચીન સ્વાર્થમાં કાણ સંધરત? બારોડોના એ બિરાદર હતા, અને ગુર્જર બિરાદરોના એ બારોડા હતા. બારોડોની સોરઠી શૌર્ય-કથાઓ, પ્રેમકથાઓ, સંતકથાઓ ઇન્ને એમના વિના ગુર્જર સાહિત્યમાં ચિરંજીવ કાણ બનાવત? ગુજરાતી સાહિત્યમાં એમનું આગમાન એ એક રીતે સૌરાષ્ટ્રની સાહિત્યસમૃદ્ધિનું જ નહિ, તેની વાગ્સમૃદ્ધિનું પણ ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્ર પરનું આક્રમણ છે. એ આક્રમણથી ગુજરાતી સાહિત્ય સમૃદ્ધતર થયું છે, જળવત્તર થયું છે. ભક્તભક્ષા કાઠિયાવાડી શબ્દો અને શબ્દપ્રયોગોને એમણે ગુજરાતીમાં શિષ્ટતા અપી છે. એ એટલે સુધી કે હવે ઊભરાતા જતા નવા કાઠિયાવાડી લેખકો બાળે આ જ સમજને લખવા મંડ્યા છે કે શિષ્ટ ગુજરાતી એટલે કાઠિયાવાડી જ. આ એક અતિરેક છે, અને રૂઢીક

વાર તો કેવળ અશિષ્ટતા પણ છે. પણ કોઈ પણ, સારી વસ્તુના અતિરેકની જેમ આની પાછળ જે સારવસ્તુ પડેલી છે, તેની પ્રતિષ્ઠા તો થી. મેઘાણીની પ્રતિભાને આભારી છે. કોઈ પણ પ્રાનિક બોલી માતૃભાષાને સમૃદ્ધ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે, પણ તેનો સફળ પ્રયોગ સમર્થ હાથ વિના શોભા કે પ્રતિષ્ઠા પામતો નથી. 'સોરાષ્ટ્ર' મા થી. અમૃતલાલ રોહીની જોડે રહીને એમણે સૌરાષ્ટ્રથી નામથી જોળાબતી ગુજરાતીની એક વિશિષ્ટ — ઊર્મિલ, દિલ્લચસ્પ, શબ્દપ્રચૂર — શૈલી ખીસવી અને 'રસધાર' વગેરે ત્ર્યંબોધી સૌરાષ્ટ્રની અસ્મિતા જગાડી, એ એમનું મોટામાં મોટું કામ છે.

બીજું ભારે પણ આ જ વિશાનું કામ એમણે ગુજરાતના જુમ યના લોકસાહિત્યનો ઉદાર કરવાનું કયું છે. 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' એ ખરી રીતે સમસ્ત ગુજરાતની ભુગર્ભ ગણેલી 'પણ સોરઠમાં વધારે છવેલી જળુતી ગુર્જર રસધાર જ છે. કાર્પસ સાહેબનો આત્મા ધર્તિદાસપ્રિય અને કવિ દલપતરામનો આત્મા સ્વભાવે ગદ્યપ્રિય, એટલે એમણે 'રસમાળા' સમૃદ્ધીત કરી. પણ એ જમાનામાં જે કોઈ મેઘાણી સમસ્ત ગુજરાતના બારોડોને મળ્યો હોત તો સમસ્ત ગુજરાતની એ રાસમાળા કદાચ ગુજરાતની રસધાર પણ થઈ જ નાત. એવા મેઘાણીને અજાણે જૂના જમાનાના બારોડોના યા ગુર્જર જૂતતાના મિહ્વાએ જ જીવંત કેટલું બધું સાહિત્ય કાળને ભેગા બની ગયું હશે? એમની 'રઘિયાળી રાત' અને 'ચુરંગી' પ્રબંધોનાં પ્રણાં લોકગીતો સાંભળતાં અમ બેસતરની નારીઓ બોલી ઊઠતી, 'ઓહો! આ તો અમે ગાઈએ છીએ! કેટલોક ફરક છે એટલું જ!' એમના એ કાર્ય

ગુર્જર સાહિત્ય તરફ ભારતના અન્ય પ્રાંતોનું તેમ જ વિદેશીઓનું પણ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. પહેલાં આ કામ રજાખડા અંગ્રેજો કે અંગ્રેજ પાદરીઓને જ સુચવું. શ્રી. મેઘાણીની નવલકથાઓ કદાચ, ક્યારેક, ભુલાર્થ પણ જાય; એમનાં અનુવાદિત પણ સ્વતંત્ર જ્યાં કાવ્યો તથા તદ્દન સ્વતંત્ર કાવ્યો લોક કદાચ, ક્યારેક, માતા બંધ થઈ જાય; શ્રી. મેઘાણી એક તેજસ્વી પત્રકાર હતા અને એમની કલમ વિવિધ વિષયોમાં રમતી એ વાત કદાચ, ક્યારેક, વીસરાઈ પણ જાય; પણ આ એમની સેવા કદી નહિ વીસરાય. એમના ‘માણસામીના દીવા’ની જેમ આ એમનાં સેવાકાર્યો એ એમની અમરતાના અમર દીપક છે.

શ્રી. મેઘાણી ગાયક હતા, કથાકાર હતા, નાટકકાર હતા, કવિ હતા અને સૌથીધિક પણ હતા. રાષ્ટ્રીયતાના એ પૂરબી હતા, અને રાજ્યમાં તેમ જ સમાજમાં કલિત્ત્વ એ દિમાયતી હતા. ધર્મે એ પત્રકાર હતા. પહેલાં ‘સૌરાષ્ટ્ર’ અને પછી ‘કુમળજી’ દ્વારા એમણે ગુર્જર પત્રકારિત્વને ઉત્તમ કયું છે — વધારે વિવિધ વિષયો ચર્ચાવું, વધારે સારી અને સમૃદ્ધ ભાષા સમજવું, અને લોકોના અભ્યંતર સુધી સ્પર્શ કરવું કયું છે. મધ્યમ વર્ગના હોવા છતાં એ લોકોના — જનતાના માણસ હતા. એમના ચોપાકમાં એમનો ખાદીનો ફૂટો, સરવાળ અને જાણીટ, તથા એમની વાણીમાં ગદ્યગદ્યો જૂના ખારોડોના જેવો ભુવંદ જોરદાર અવાજ જેઈ સાંભળીને કોઈ ભાગ્યે જ એમ ધારે કે એમણે કોલેજની અવાચીત અંગ્રેજ કેજરણી લીધી હશે. પણ એ યેજ્યુએટ હતા. જીવનની શરૂઆતમાં એ કલકત્તામાં એફઆર્મિનિયમના એક ગુજરાતી કાર્યાલયના ચેરમેન થયેલા. તે એના કામે એ કાર્યકંઠ પણ જઈ આવેલા. પણ એ કામ એમને ન રુચ્યું અને ‘સૌરાષ્ટ્ર’ના શ્રી. અમૃતલાલ રોડે ‘સૌરાષ્ટ્ર’ માટે મોકલાયેલા એમનો પ્રથમ લેખ જોયો તે પરથી એમને જાંચકી લીધા. એ ‘સૌરાષ્ટ્ર’માં જોગવા; ને એમને પોતાનું જીવનકાર્ય જડવું. ભારથી એ લેખન ઉત્કૃષ્ટ નમ્યા છે, સરસ્વતીની એમણે આમરણ અખંડ કૃતિસિદ્ધ કરી છે; તે સરસ્વતીએ એમને પોતાના પત્નીતા પુત્ર ગણીને પોતાની રીતે પોષ્યા છે. ગુજરાતના રસિક બુવાનો અને યુવતીઓને કંઈ કંઈ એમનાં કાવ્યો અને લોકગીતોની ઘેરી મીઠાસ ઝિઝાવી અને રેઝાતી જણાય છે.

અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠની ઇમારતોમાં જ નહિ, ગુજરાત ભરમાં જ્યાં જ્યાં એમણે પોતાની મેઘવાણી સંભળાવી છે, ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર સ્મરણની નીરવતામાં પણ આજે એમની વાણી ગાજતી જણાય છે, ને વાતાવરણમાં એના પડછંદ પડે છે. એમનો કંઈ ભુવંદ અને જળવાન હતો એટલો જ મીઠો અને મધુરો હતો. એ પોતાના કે માતા ભારે એમના આત્માની બંધી સહનુભૂતિ, કૃણાક અને રસતરંગિણતા જણે એમના બોલે બોલે અને શબ્દે શબ્દે, સ્વાભાવિક રીતે વરસતા મેઘની જેમ, વરસતી.

એમણે ‘કેદારના લાકડાવા’ વિષેની કવિતા ગુજરાતીમાં ઉતારી છે; ગુજરાતીની રસિક જનતામાં આજે એ ખુદ ગુજરાતના લાકડવાના યદ્ય ચૂક્યા છે. ગુજરાતના બહુ થોડા જીવંત કવિઓ જનતાના તેમ જ સાહિત્યકારોના બંનેના દિલમાં આતું એકસરખું સ્થાન ભેળવે છે. ઈ. સ. ૧૯૪૦ના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં જ્યારે જનતા યુદ્ધને હિલોળે ચડી હતી ત્યારે જનતાના એ ભુવાળના એક ખંડના નાનકડા પણ સોનાની એ ધર્ષ ગયા હતા, અને એક બાપણ માટે એમને બે વર્ષની સજા થઈ હતી. એ વખતે જરૂરયાદાલતમાં એમણે પોતાના નિર્વેદ દાખલ એક ગીત ગાવાની પરવાનગી માગી હતી. અને એ ગીતે અદાલતને તેમ જ ત્યાં જોડેલી મેદાની બંનેને હૃયમથાપી મૂકી હતી; મેદાનીમાંના લોકો બીની આંખે પણ દેશપ્રેમથી માતા થયેલા દિલે પોતપોતાના ધર તરફ વળ્યા હતા અને શ્રી. મેઘાણી જેલ તરફ.

મહાત્માજી ગેાળમેજમાં પધાર્યા ત્યારે એમણે એમને ઉદ્દેશીને ‘હેલો કટોરો’ નામનું જે કાવ્યાર્જન કયું હતું તેણે રાજકારણમાં પડેલા પ્રુણોનાં દિલને પણ હૃયમથાપી ચૂક્યાં હતાં. અને ‘વંગ ઇન્ડિયા’ જેવા પત્રે ખાસ લેખ લખી એમનું સન્માન કયું હતું. શ્રી રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક અને મહાત્મા સુવર્ણચંદ્રક જેવા ચંદ્રક એમણે મેળવ્યા છે એ તો મામૂલી વસ્તુ છે. ગુજરાતી સાહિત્યના અમર આકાશમાં તો એ જવેરચંદ જાતે જ હવે એક અમર ચંદ્ર જેવા યદ્ય ગયા છે. એમનો દેહ પૃથ્વીએક વર્ષે જુલો. અને એમાં એ દેહે સાહિત્ય સેવા તો પચીસેક વર્ષો જ કરી, પણ એ તો ગુર્જરી જીવે ત્યાં સુધી જીવશે. જય હો ગુર્જરીનો!

ચુ. પુ. બારીદ

હિંદુસ્તાની પ્રચાર માટે કાર્યક્રમ

[ગયા અંકમાં સુરત હિંદુસ્તાની પ્રચારક પરિષદે ષસાર કરેલા કરાવેા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા હતા. નાથે આપેલો લેખ, પરિપદના પ્રમુખ શ્રી. મજનભાઈ નેસાઈએ પ્રમુખરચાનેથી વ્યાખ્યાન તરીકે વાંચવા તૈયાર કરેલું લાંચલુ છે. તેમણે તે વાંચેલું નહિ, પરંતુ સ્વતંત્રપણે મોઢેથી જ પોતાનાં 'મંતવ્યોત્ત' વિવેચન કરતું વ્યાખ્યાન કરેલું. આ લાંચલુ સામાન્યપણે તે વિવેચનમાં સ્પર્શવામાં આવેલા મુદ્દાને સાર છે.]

ગુજરાતમાં સુરત શહેર અને જિલ્લો ગાંધીયુગમાં હંમેશા આગળપડતાં રહ્યાં છે. આઝાદીની લડતોમાં જ નહિ, પરંતુ તેને માટેની સાચી તૈયારીય જ રચનાત્મક કાર્યો છે તેમાં પણ. એટલે રાષ્ટ્રલાપાનું રચનાકાર્ય ઈ.સ. ૧૯૩૭-૩૮માં ગુજરાતમાં શરૂ થયું ત્યારે એ કામ તમે અહીં તરત ઉપાડી લીધું અને તેને ટીપાવ્યું. થોડા જ વખતમાં તમે એની પહેલી હરોળમાં પરોવ્યા અને ગુજરાતમાં તમને સ્પર્ષે એવું બીજું કોઈ હોય તો અમદાવાદ શહેર તે વખતે હતું.

હિંદી નહિ, હિંદુસ્તાની

આ કામ જે ૧૯૩૭ થી દેશમાં ચાલતું હતું તેમાં એક બીજી પ હતી. રાષ્ટ્રલાપાની વ્યાખ્યા પ્રમાણે જોતાં, તેના શિક્ષણમાં માત્ર હિંદી શૈલી અને નાગરી લિપિ જ નહિ, પરંતુ ઉર્દૂ શૈલી અને લિપિને પણ સ્થાન હેલું જોઈએ. અમલી રૂપે જ્યારે આ સ્વીકારવાને વખત આવ્યો ત્યારે હિંદી સાહિત્ય સંમેલન તેને માટે તૈયાર ન નીતકયું. એટલે આપણે ગુજરાતમાં જને લિપિ તથા જને શૈલી અપનાવતી પૂણું રાષ્ટ્રલાપા હિંદુસ્તાનીની નીતિ અપ્રતિયાર કરી. આ પ્રારંભ અમુક પ્રકારની હિંમતનું કામ હતું; અખંડ રાષ્ટ્રના કલ્યાણની બાબતમાં અમુક શ્રદ્ધા અને દુરદષ્ટિની એમાં જરૂર હતી. જૂના દોરનો અને સાચાંચોથી છૂટા પડવાની દુઃખદ ફરજ બજાવવાનું સાહસ કરવાની એમાં જરૂર હતી. આ તમે કર્યું. અને આજે આપણે જોઈએ છીએ કે, એમાં આપણે સાદુ જ કર્યું છે; કશું જ ખોયું નથી, બહુ આગળ વધ્યા છીએ.

હિંદુ પ્રચારની નીતિ

આમ બનવાનું મુખ્ય કારણ આપણે જે નીતિ અપ્રતિયાર કરીને ચાલ્યા એમાં રહેલું છે. એ નીતિ વર્ધામાં હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા સ્થપાઈ ત્યારથી જ અંકાઈ હતી. એ હતી સમગ્ર રાષ્ટ્રીયતાની. આપણે હિંદી સાહિત્ય સંમેલનની વર્ધાસમિતિથી છૂટા પડ્યા

તો તે કોઈ ઈર્ષ્યા કે સ્પર્ધાલાવણી નહિ, પરંતુ દેશના સ્વરાજના રચનાકાર્યમાં આગેકદમ લેવાને અર્થે. એ વસ્તુ આજે ધીમે ધીમે સમજાતી જાય છે. એકલી હિંદી કે ઉર્દૂ કોઈ એક લિપિ દ્વારા રીખનાર પણ અર્ધે માર્ગે આવે છે. પછી એની આપણને ઇતરાજી શું કામ હોય? પણ આપણે તેમની પાસેથી જને કંઈ ખાગીએ છીએ તો તે એ કે, તેઓ પોતાની આ મર્યાદા સમજે અને પૂણું રાષ્ટ્રલાપા હિંદુસ્તાનીની મદદમાં છીએ એમ સમજીને વર્તે. તેઓ હિંદીનાગરી જ રાષ્ટ્રલાપા છે એવો એકાગ્રહ ન ધરે. કદાચ હિંદી પ્રતિ કે ઉર્દૂ પ્રતિ આ ન સમજે. પણ રાષ્ટ્રલાપાનો સવાલ એમના જેટલો જ — કદાચ વધારે — અહિંદી-ઉર્દૂ પ્રતિનો છે : આપણો છે. આપણે એ શોકોના હિંદી-ઉર્દૂ ઝઘડાથી બચીને ચાલવું જોઈએ. અને એવી આશા ગુજરાત પાસેથી કેમ ન રાખી શકાય? સુરત જિલ્લાવાસેથી કેમ ન રાખવી? અમદાવાદ શહેર પાસેથી કેમ ન રાખવી? આ જને આપણે ફરી શકીએ તો હિંદુસ્તાની પ્રચારના કામમાં દેશને પણ દોરવણી આપી શકીએ.

આ નીતિ પ્રમાણે કામ કરવાથી આપણું કામ સ્પષ્ટ અને સીધું ચાલ્યું છે એમ મેં કહ્યું. એ સમજી લઈને ગુજરાતના બધા પ્રચારકો જને એકવાક્યતા ઉપર આવી જાય તો આપણું કામ સરળ બને. હું સૌને અપીલ કરું છું કે, સૌ આ કામમાં હાથ ઈર્ધ તેને દીપાવે. ૧૯૪૩માં કામ શરૂ થયું ત્યારે જે અસ્પષ્ટતા લાગતી હતી તે હવે રહી નથી. એટલે ત્યારના નાના મોટા બેઠા અને ગેરસમજો જુલો જઈ આપણે સૌ હિંદુસ્તાની પ્રચારના કામમાં જોડાઈએ એવી પ્રારી સૌને વિનંતી છે.

હવે હું દેશમાં આપણા કાર્યના મુખ્ય મુદ્દાઓ કહી જઈ.

રાષ્ટ્રભાષાનું નામ તથા સ્વરૂપ

રાષ્ટ્રભાષાના નામ તથા તેના અર્થ વિષે આપણી નીતિ સાવ સાદી રીતી છે.

આપણા દેશને માટે એક રાષ્ટ્રભાષા નોંધે એ કે જે દેશનાં સર્વસામાન્ય રાષ્ટ્રીય કામકામને માટે અને આંતરગ્રાંતીય વ્યવહારને માટે, પ્રાંત, નાતવત, કામ, ધર્મ, ક્ષાના ભેદ વગર, આખા રાષ્ટ્રમાં એકભાષા તરીકે કામ દે. આવી જરૂર કાઈ કાલ્પનિક નથી; આપણા દેશની રાષ્ટ્રીય અને ઐતિહાસિક જરૂરમાંથી તે ઉત્પન્ન થાય છે. આખા દેશનાં અમુક કામે આજે પરદેશી રાજ્ય તેની અગ્રેષ્ઠ ભાષા દ્વારા કરે છે : તેની તેણે આપણને કુટુંબ પાડી છે. તેને આપણે ચાલુ રાખીએ તો આ પ્રથમ બેભાષી ન થાય. પરંતુ તે આપણે નથી કરી શકતા; કેમ કે, તે ભાષા આપણા સ્વરાજ્યની ભાષા બની શકતી નથી. તે દેશની ભાષા નથી; નથી આટલાં 'ચા'માં પહોંચી, ન તેવી ધર્મ શ્રી; ન તેનાથી ભેદકર્તા અને લોકશિક્ષણની આશા રાખી શકાય. તેને માટે તો લોકોની પોતાની કાઈ ભાષા નોંધે, વધારેમાં વધારે લોકો હિંદુસ્તાની બોલી બોલે છે. (આર ગાઉએ બોલી બદલાય એ તો ભાષા-માત્રને માટે જાણ્યું છે. એથી જાણતે પોતાનું સ્વરૂપ નથી એમ ન કહેવાય.) એ બોલીને પોતાનું સ્વરૂપ છે. કરોડોની મુળમાં એક એવી એક પ્રજા ભાષા આપણી પાસે છે. તે ભાષાએ આપણા રાષ્ટ્રના અને તેટલા વધુમાં વધુ પ્રદેશમાં પોતાનો સપર્ક સાધેલો છે. મધ્યયુગની આપણી સંસ્કૃતિના વાહક સંતપુરુષોને પોતાની નિર્મળ વાણીનું નામ્યમ એણે પૂરું પાડ્યું છે. જીવનનીયતા, નાતવત, કામ કે ધર્મ જેવા ક્ષા ભેદ વગર સૌ સતે, પોતા-પોતાની તળપદી છતાં ધરાવતાં છતાં, આ વાણીમાં આપણને તેમનો અમર પારસો આપી ગયા છે. હું સાહિત્યનો વિદ્યાર્થી નથી. હિંદી ઉર્દૂ સાહિત્યનો નથી જ. છતાં, ઇતિહાસના એક અદના અભ્યાસી તરીકે, હિંદુ-સ્તાનીમાં સાહિત્ય ક્યાં છે એમ પૂછનારને કહું છું કે, ૧૮મા સદી સુધીનું આ સંતસાહિત્ય હિંદુસ્તાનીનું સાહિત્ય નથી તો શું છે? ૧૯મા સદીમાં એ પ્રવાહને બે લીંગમાં ફેટાવવામાં આવ્યો; એની પાછળ અંગ્રેજોની રાજકારણી નજર મુખ્યત્વે હતી. હિંદુસ્તાનીની હિલચાલ આ બેઉ પ્રવાહને પહોં માનીને ચાલે છે. અને તેથી એ બેઉ પ્રવાહનો તે અનાદર કે અસ્વીકાર નથી કરતી.

પરંતુ પેલી બેદરદિ દૂર કરીને ચાલે છે. એથી જ કહેવામાં આવે છે કે, હિંદુસ્તાની ભાષા સરળ હિંદી અને સરળ ઉર્દૂનો સુંદર સુમેળ છે. હિંદી અને ઉર્દૂ બેઉ ભાષા-લિપિમાંથી પોતાપોતાની ભાષા આમ-લોકોને સમગ્રજ એવી સરળ અને પ્રવાહી બનાવે. ભારે સંસ્કૃત અને ક્ષરસી અરબી શબ્દો અને જડ વાક્યરચના લોકોને ન ફાવે. તે દૂર કરી આ બે શૈલી સરળ બને તો તે પોતાની જ નહિ, હિંદુસ્તાનીની પણ ઉત્તમ સેવા કરશે. પછી જે ફરક, નીતરી રહે તે એવો હશે કે જેનાથી બેઉ સમૃદ્ધ થાય, જે બેઉને શોભા આપે. હિંદુસ્તાની એમાંથી ધ્યાશે ને તે સૌને ગમશે.

નામ

આ સમગ્રથી અને આવા ભાવથી જે ભાષાને આપણે રાષ્ટ્રભાષા તરીકે નક્કી કરીએ છીએ, તેનું નામ હિંદુસ્તાની પાડ્યું છે. એ જીવંતમાં મારી રહિત સાવ સાદી છે. જેમ મારું કે તમારું નામ પાડ્યું એમ જ તે ભાષાનું આ નામ છે. કાઈ વસ્તુને નામ નોંધે; તે પ્રમાણે, રાષ્ટ્રભાષાનો ઉપર જે અર્થ કહ્યો, તેને માટે વાચક નોંધે; તે હિંદુસ્તાની છે.

તેના લિપિ

આજનો જમાનો હાપમાનોનો ગણાય છે. અગાઉના એક જમાના કરતાં આજે લોક વધારે વાંચે છે. આજે એટલું બધું લખાય વંચાય છે કે 'ભાષા' ને બદલે 'લેખા' શબ્દ યોજવો નોંધે. આપણે સૌને લખતાવાંચતા કરવા છે. એ સાબન આજના જમાનાનું લક્ષણ બન્યું છે. આથી હિંદુસ્તાનીની લિપિને પ્રથમ વધારે તાંત્ર બને છે.

આ દેશમાં કાસરી લિપિ જાણનાર લોક આવીને વચ્ચા. તેમણે દેશની મોલાતી ભાષાને લખવા પ્રયત્ન આવે ત્યારે સદજ ભાવે કાસરીમાં લખવા માંડી. એમ જ અંગ્રેજોને રોમન આવડે, એટલે તેમણે આપણી ભાષાએ રોમનમાં લખવા માંડી હતી. તેમાંથી હિંદુસ્તાની માત્ર નાગરીમાં જ નહિ, કાસરીમાં અને ત્યાર પછી રોમનમાં પણ લખાવા લાગી. રોમનમાં લખનારી પરદેશી સરકાર છે. તે ગયે એ રોમન લિપિનું 'ઈદ લેવીયમ' જશે.

રોમન લિપિ

'કટલાક એવા લોક છે કે જે નાગરી ઉર્દૂના અષ્ટાંગો તોડ લાવવા રોમન માગે છે! એ લોકોએ

સમજતું બોધ્યે કે, એનો અર્થ એ નહિ ત્રણ લિપિ જ થઈ રહેશે. કેટલાક કહે છે કે, આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ રોમન લેવી. તે દૃષ્ટિએ બે અંગ્રેજી ભાષા પણ લઈ લેા તે તો આ દલીલ બરોબર. જાણી તો, જેમ દેહ નથી બદલાતી તેમ કેટલેક અંશે ભાષાના શબ્દોને દેહ આપનારી લિપિ પણ એમ સાચ નથી બદલી શકાતી. લિપિ કળાત્મક એક સાંસ્કૃતિક બીજ બની જાય છે. કમાલ પાશાએ લિપિદેર ક્યોં તે તેને પ્રિય અને નિરધારેલા એક મોટા યુરોપી સંસ્કૃતિ-ફેરના એક ગોણુ અંગ તરીકે. રોમન લિપિ લેવાની સાથે યુરોપી શબ્દને તુર્કી ભાષામાં આવવાનાં દાર એણે 'પુસ્તાં' ક્યાં. એમ તેં સમજી બૂજીને કરવા માગતો હતો. તેણે ઇસ્લામ અને રાજ્યપદ્ધતિ વિશે પણ પોતાની મતિ ફેરવી હતી. એથી એને એ ફેર પાડવોતો હતો. આપણા દેશની સ્થિતિ એ નથી. આપણે યુરોપના એવા વિભાગ નથી. આપણે એવા થવા પણ ઇચ્છતા નથી. તેથી પણ રોમન લિપિને લેવી એ બંધાયેલા વાત નથી. જ્યારે તેની સામે નાગરી અને ઉર્દૂ આપણા લોકની ચાલુ લિપિઓ છે. એ આપણા ખનિઓ બોડે જડાયેલી છે. રોમન જાણનારા મુસીબર લોક કરતાં કેટલા બધા લોક એ એને જાણે છે ?

અને એ બે લિપિ તરફ કોમી સંકુચિતતાથી પણ ન જોવું બોધ્યે. પંચજન યુક્ત પ્રાંતના લાખો હિંદુઓ ઉર્દૂ લિપિ જ વાંચી જાંતે છે, અને દેશમાં લાખો મુસલમાનો પડ્યા છે જે ઉર્દૂ નહિ પણ બીજી જ લિપિ વાંચે છે. આપણે ત્યાં ભણના મુસલમાનો મુજરાતી અને ઉર્દૂ લિપિ બજારની સાથે સહેજે નાગરી પણ વાંચી લે છે. તેમ જાણીનાં બાળકો ઉર્દૂ લિપિ વાંચનાં શીખે એમાં શું ખોટું ? એટલે હું મુજરાતના સૌ પ્રચારકો અને શિક્ષકોને અપીલ કરું છું કે, આમાં હાથ દો તો દેશમાં મુજરાતની ઇજ્જત વળી વધશે.

આટલી નીતિરીતિની વાત કરી, હવે આપણા કામના વિચાર ઉપર આવું.

હિંદુસ્તાની સાહિત્ય

એક તો એ કે, હિંદુસ્તાનીની નજરથી, બેઉ લિપિમાં મળતું આખું સાહિત્ય — પ્રાચીન, મધ્ય

યુગીન અને અર્વાચીન — બોઈ કાઢી તેનું સંશોધન કાર્ય થવું બોધ્યે. એ ભરપૂર ભંડારમાંથી હિંદુસ્તાનીનું જવેરાત વીણી કાઢી આપણે આગળ કરવું બોધ્યે. એ માટે નાનાં નાનાં ઘોઘનો તૈયાર થવાં બોધ્યે.

તેની જ સાથે તેનો ભાષાવિષયક અભ્યાસ પણ કરવો બોધ્યે, જેથી હિંદુસ્તાનીનો ઇતિહાસ આપણે જાણી શકીએ, અને તે ભાષાનું વિકસતું આવેલું શબ્દભંડાગ પણ તપાસવું બોધ્યે.

જેમનામાં ભાષાશક્તિ હોય તેમણે મુજરાતી વાચકોને માટે સરળ હિંદુસ્તાનીમાં જાત જાનનું સાહિત્ય ઉતારવું બોધ્યે. નીચડી ચૂંકવી સાહિત્યકૃતિઓ આ રીતે ઉતારવામાં આવે તો હિંદુસ્તાની પ્રચારને માટે સારી પોંડે પ્રારંભિક સાહિત્ય મળવા લાગે.

આ કામ તો ખાસ શક્તિવાળા પ્રચારકોનું અને સાહિત્યના અભ્યાસીઓનું ને શિક્ષકોનું છે. ભાષાનાં શાસ્ત્ર અને ઇતિહાસમાં રસ લેનારા પણ પોતાપોતા થઈ ખૂબ મદદ કરી શકે. આવી મદદ આજે હિંદી કે ઉર્દૂ-સેવી લોકો નહિ કરે. હિંદુસ્તાનીના સેવકોએ આ કામ કરવું બોધ્યે. યુનિવર્સિટીના ભાષામંદિરને ઝાજળા સંશોધનકામના બરતું આ કામ છે. આપણી સ્વતંત્ર વિદ્યાપીઠ આપ ત્યારે તેણે આ ખીસવું બોધ્યે. તેણે મુજરાતી અને હિંદુસ્તાનીનો તુલનાત્મક અભ્યાસ અને સંશોધન પણ શરૂ કરનાં બોધ્યે.

આ બધું કામ આજે તો એકલા અભ્યાસીઓએ કરવું બોધ્યે. દરમિયાન આપણા હાથ ઉપર જે કામ છે તે જૂલજાનું નથી, કેમ કે એને જે ચોખ્ખી રીતે આપણે ખીસવીયું તો સૌ સારાં વાનાં એમાંથી થવાનાં છે.

પરીક્ષા દ્વારા પ્રચાર

આજે આપણે પરીક્ષાઓ ચલાવીએ છીએ. તેને માટે જરૂરી સાહિત્ય તૈયાર કરીએ છીએ. આ કામ વધવું બોધ્યે. બધા જ ઉમરલાયક વિદ્યાર્થીઓ અને મોટેરા તેજ લાલ લેના યાવ એમ આપણે કરનાવું છે.

અને આપણે પરીક્ષાઓને પણ આગળ વધારવી છે. તેમનું ધોરણ સુધરે એવા આપણે પ્રયત્ન કરવાના

છે. તે પરીક્ષાએ આપીને આગળ હિંદુસ્તાની શિક્ષક થવા ઇચ્છનારને માટે આપણે અભ્યાસ ગોઠવવા જોઈએ. એવા શિક્ષક પાસેથી જ હિંદુસ્તાનીની સાચી-સેવા મળશે. જે ઉપર કહ્યું એવું પેલું સંશોધન-કાર્ય તેઓ હોશથી અને શોખથી — સાહિત્યના વ્યાસંગ તરીકે કરશે.

જેમ જેમ આપણું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થપાતું જશે તેમ તેમ અખિત ભારતીય કેટલેય વ્યવસ્થાર આ ભાષામાં થશે, આવા વિકાસને કોઈ મર્યાદા હોય ખરી ? રાજ્યવહીવટ, વાહન-ચલેવાર, તાર, ટપાલ, રેડિયો ઇત્યે આ ભાષામાં યથાવોગ્ય કામ કરવાનાં થશે, એ બધા વિકાસને માટે સાદી, સરળ અને આમ ભાષા ખીત્રવતી એ આપણું કામ છે. સાચી લોકશાહી મનમાં હશે તો આ બધું સહેજે જન્મશે, ફૂલશે-ફાલશે.

હિંદુસ્તાનીનું શિક્ષણ

એને માટે સરકાર પણ ધ્યાન આપવાનું છે. તેથી તો આજથી શિક્ષણમાં આ ભાષાને સ્થાન અપાવા લાગ્યું છે. આથી આપણી નવી પેઢી એ સંસ્કાર લઈને તૈયાર થશે, તો આપણા કરતાં વધારે તૈયારીની સાથે અને લાભકાત ધરાવીને તે કામ એ કરી શકશે. આપણે એને એક જ ક્ષિપિ અને એક જ શૈલીમાં તૈયાર કરીને, શ્રી. કાકાસાહેબ કહે છે એમ, કાણી કે લંગડી ન કરીએ. તેને પૂર્ણ હિંદુસ્તાનીનું સવ્યસાચીપણું આપીએ. તે પછી પૂર્ણ સ્વરાજ ચલાવવાની જગ્યાદારીની સાથેસાથ, તેને વ્યક્ત કરતી વૈખરી પણ સહેજે જન્માવશે. ભાષાએ એમ જ પ્રગ્નના પુરુષાર્થમાંથી અને તેના તલસાટમાંથી સ્ફુરે છે.

શિક્ષણનું માધ્યમ ?

એક સવાલ અહીં જરાક સ્પર્શવો જોઈએ. રાષ્ટ્રભાષાને શિક્ષણનું — ખાસ કરીને ઉચ્ચ શિક્ષણનું — માધ્યમ કરો, એમ કેટલાક કહે છે. હિંદુસ્તાની પ્રચારક એમ માનતા નથી. એ તો સ્વભાષાને દગો દેવા જેવી વાત યદિ. શિક્ષણમાત્રનું વાહન તો સ્વભાષા હોય, એ અગાધિત સિદ્ધાંત માનવો જોઈએ.

હા, જે હિંદી ઉર્દૂ પ્રતિ પોતાની ભાષાને, ઉપર વણુવેલી હિંદુસ્તાની ભાષનાથી ખીલવે અને તેને સરળ

લોકભાષા રૂપે ધરે, તે પ્રતિ જરૂર તેને શિક્ષણનું માધ્યમ કરશે. પરંતુ તેઓ જો ઉરમાનિયાના ઉર્દૂ જેવું કે ઠેઠ સંસ્કૃતિયા હિંદી જેવું કરે, તો તેઓ અંગ્રેજીની તરલુમિયા ભાષા જ નિપજનશે. તેથી ન તેઓ હિંદુસ્તાનીની કે ન પોતાની સેવા કરશે. એ યુનિવર્સિટી શાનપ્રચારમાં પણ નખી જ નીપડશે.

દેશની ભાષી ખિત્રવણીમાં હિંદુસ્તાનીએ ચોક્કસ ભાગ ભજવવાનો છે. પણ તે યુનિવર્સિટીનું માધ્યમ બનવાનો તો નહિ હોય. જોકે પ્રાંતિક ભાષાની વિલાપીકામાં તેને આંતરપ્રાંતીય સંસર્ગના સાધન તરીકેનું સ્થાન હશે જ. ઉપરાંત આજે અંગ્રેજને છે તેવું બીજા મુખ્ય ભાષાનું સ્થાન તેને હશે.

આ સવાલને આથી વધુ આજે ચર્ચવા જરૂર નથી. મુખ્ય મુદ્દો, સાચીને ચાલતાં નવો યુગ એને ઉઠેલી લેશે એમાં મને શંકા નથી. અને એમ જ બીજા અનેક સવાલો વિષે છે.

ઉપસંહાર

આજે આપણે યુક્તી અને આઝાદીના વચગાળામાં છીએ. વચગાળાની મુશ્કેલી ખાસ અને વિચિત્ર લાગે એવી હોય છે. પણ તે એ ગાળા પૂરતી જ હોય છે. હિંદુમુક્તમાન આજે લડે છે, તેથી એ લડતા જ રહેવાના છે એમ કોઈ માની શકશે ? આ વચગાળાની ગરબડની માફી અસર છે, એની ના નહિ. પણ તેને ધોઈ કાઢવામાં આઝાદી તરફ જવાની દિશા છે. તેનાં શેઠલું રસ્તું અને તે ગરબડમાં જ વધારો કરવા જેવું વર્તન સમુદાય એ યુક્તી તરફની દિશાનું મોં બતાવે છે. વચગાળાની વિચિત્રતા એ હોય છે કે, અમુક લોક એક જ તરફ અને અમુક લોક બીજા જ તરફ જોતાં રહે છે. તેથી, દાહની બીંધી બાળુ જોનારાં સ્વાભાવિકપણે લડે એમ, તેઓ લડે પણ છે. આમાંથી બચીને જો ચાલીએ અને મક્કમ પગલે કામ કરીએ તો જ સાચી પ્રગતિ છે. એક અખંડ રાષ્ટ્રની વ્યાપકતા ન જૂલીએ. એને માટે જે કરવું પડે તે હોશ અને જોશથી કરીએ; તો જ વચગાળો પાર કરાશે. હિંદુસ્તાનીના પ્રચારનું કામ આપણી પાસે આ ભાવ માગે છે.

અહિંસા અને મુસલમાન

[એક પ્રશ્નોત્તર]

પ્રશ્ન — ગુંડાઓનો પ્રતિકાર અહિંસાથી થઈ શકે કે? થાય તો કઈ રીતે તે ધરાવે સમજાવવું જોઈએ. બે કેઈ ગુંડા સામેથી લાકી કે શસ્ત્ર લઈને આવતો હોય તો અનેક પ્રકારની યુક્તિથી તેના હાથમાંથી લાકી કે શસ્ત્ર છીનવી લઈ તેને અસમર્થ બનાવી શકાય. કોઈકે વાર અશક્ત માણસ પણ દાવપેચના જ્ઞાનથી મજબૂત માણસનો પરાભવ કરી શકે. પણ દૂરથી એસિંગની પિચકારી નાંખે કે ચોરીછૂપીથી પાછળથી આવી છરી ભોંકી નાખ, તેનો અહિંસક કે હિંસક શો ઉપાય થઈ શકે, તે સમજાવું નથી. અહિંસામાં મહાન શક્તિ છે એમ જાણતાં છતાંયે આવા હિંચકારા લક્ષ્યાનો પ્રતિકાર અહિંસાથી શી રીતે થઈ શકે?

ગુંડાઓનો હૃદયપક્ષો કઈ રીતે કરી શકાય? એ તમારો ઉપદેશ સાંભળવા તૈયાર જ ક્યાં છે? કેવળ હૃદયપક્ષો કરાવો એવી મોટી મોટી વાતો ક્યાંથી શું બને?

હું અહિંસાનો ઉપાસક છું. પણ મને લાગે છે કે, અહિંસાથી લીંગના મુસલમાનો પર કશું પરિણામ થવાનું નથી, એમ રાષ્ટ્રીય નેતાઓએ સાફ જાહેર કરીને કહી દેવાનો હવે વખત આવ્યો છે. અહિંસાનો પ્રભાવ તેમના ઉપર ચાલી શકશે નહીં. આખરે હું ક્યાં જુઝું છું તે બતાવશો.

જવાબ — મને લાગે છે કે, આપણે આ વસ્તુનો વિચાર હિંસા અને અહિંસાવાદ તથા હિંદુમુસલમાન પાણાના અભિમાનથી પર થઈ કેવળ સામાન્ય — અમેરિકાતર મનુષ્યની દૃષ્ટિએ કરીશું, તો વધારે સહેલાઈથી વહેવારુ માર્ગને શોધી શકીશું.

આત્મરક્ષાની વૃત્તિ જન્મસિદ્ધ છે. આક્રમણકારની સામે પોતાનું જે કંઈ બળ હોય તે વાપરીને પોતાનું રક્ષણ કરવાની વૃત્તિ પ્રાણીમાનમાં સહજ છે. એ જળી શારીરિક, માનસિક, નૈતિક, અથવા આધ્યાત્મિક ગમે તે પ્રકારનું હોય. કોઈ વાર ત્રાગાતમક પણ હોય. જે કેવળ નૈતિક બળથી પોતાનું કે પોતાના સ્વજનનું રક્ષણ કરી શકે — જેનું છુદ્દની કેટલીક ગતક કથાઓમાં અથવા સાધ્વી સ્ત્રીઓના ચરિત્રમાં કેઈકવાર આવે

છે — તે અહિંસાત્મક બળ છે. પોતાના ઉદાત્ત ચરિત્રનું તેજ આક્રમણકાર પર તેમાં પડે છે, અને તેની દુષ્ટ વૃત્તિ શાંત થઈ જાય છે. અહિંસાવાદી હોય કે ન હોય, તે ઉચ્ચ ચારિત્રની કદર દરકાર કરશે જ; તેને ધન્યવાદ આપશે. પોતામાં એવું તેજ હોય એમ ધ્રુવશે; પણ ન હોય તેથી પોતાની રક્ષા કરવાની બીજી રીતોનો સાધારણ માણસ લાગ કરી દેતો નથી. બલકે, હઠાપણપૂર્વક કે આવેશમાં આવીને ગાંડી રીતે પણ, યશસ્વી રીતે કે અપશસ્વી રીતે, તેનો સહજ જ ઉપયોગ કરી નાંખે છે. તે પ્રસંગે એના અહિંસાના કેવળ ગોખી રાખેલા પણ જીવનમાં ન જાનરેલા સિદ્ધાંતો એને કામ લાગતા નથી. કેવળ કાયરતા જ, અથવા સફળ રીતે રક્ષણ કરવાની અશક્તતા જ એનામાં શરણવૃત્તિ પ્રેરે છે. સામાન્ય વ્યક્તિ ગત મામલામાં કેટલીક વાર કાયરતા, અને લશ્કરો કે સમૂહોમાં પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં સફળ સામનો કરવાની અશક્તતા એને શરણ દ્વારા આત્મરક્ષણ મેળવવા પ્રેરે છે. હિંસા અહિંસાનો આમાં કશો સંબંધ નથી.

અંશિત અને ખુલ્લી રીતે જ્યાં હુમલા ચતા હોય અથવા તેની સંભાવના હોય, ત્યાં આત્મરક્ષણની તાલીમને અને સામૂહિક સંગઠનને અવકાશ છે. તંદુરસ્ત શરીર હંમેશાં જ કામ આપે છે; તાલીમ રક્ષણમાં શાસ્ત્રીયતા લાવે છે, અને શક્તિનો ઓછામાં ઓછો વ્યય કરી પંધારેમાં પંધારે સફળ સામનો કરવાની લાયકાત આપે છે. માણસ અમળ જતાં તુસ્ત અહિંસાવાદી નીપજવાનો હોય કે ન નીપજવાનો હોય, તંદુરસ્ત શરીર અને વ્યવસ્થિત તાલીમ એ સર્વને માટે અનિવાર્ય સમજવાં જોઈએ. એમાં હિંદુ કે મુસલમાનનો પ્રશ્ન નથી. એ મનુષ્યની શારીરિક શાસ્ત્રીય કેળવણીનો જ પ્રશ્ન છે સર્વજ્ઞ હિંદુમુસલમાન-દરિજા સો કોઈને માટે અને ગમે તે આક્રમણકાર સામે વાપરવાની એ વસ્તુ છે.

અહિંસાનો પ્રશ્ન તેની આગળનો છે. અંશતઃ ગુણવિકાસ અથવા લાવના-વિકાસનો, અને અંશતઃ રાષ્ટ્રવિચાર તથા સામાન્ય હઠાપણનો પણ છે.

મનુષ્ય-મનુષ્ય વચ્ચેનો નાતો ભાઈચાચનો, સમાનતાનો, પરસ્પર આદર અને વિશ્વાસનો જ હોવો જોઈએ. શંકા, સામ્રાજ્યિક મિથ્યાભિમાન, ઉચ્ચનીચભાવ, અન્ય ધર્મ કે રૂઢિઓ વિશે તુટાછતા અને અવિશ્વાસ ન હોવાં જોઈએ. જ્યાં એમ છે ત્યાં ઉભય પક્ષે ઉચ્ચ ગુણો અને ભાવનાની દુર્બળતા છે. સુતોનો પ્રપત્ન પોતામાંથી અને પ્રજામાંથી એ દુર્બળતા કાઢવાનો હોવો જોઈએ. એ દુર્બળતાને પોષનાર પોતપોતાના ધર્મની અને સમાજની માન્યતાઓ, કુપ્રવાસો વગેરેનું સંશોધન કરી તેને દૂર કરવાનો હોવો જોઈએ. પોતાનાં ધર્મ, સમાજ, પ્રથાઓને — જે સર્વેને મળી સંસ્કૃતિને નામે ઓળખાવવામાં આવે છે, અને જેને વિશે આશ્વત્યનું કે શ્રેષ્ઠતાનું મિથ્યાભિમાન, અને તેથી ભિન્ન હોય તેને વિશે અનાર્થત્વ કે હીનત્વનો અનાદર રહેલાં હોય છે, તેને — ત્યાજ્ય સમજી નિખાત્તસપણે તેને છોડવાનો અને સમાજને તેમાંથી છોડાવવાનો ચુસ્તગનોનો પ્રપત્ન હોવો જોઈએ.

આ અહિંસાશ્રુતિ, અથવા અહિંસાની વિધાયક બાબ, અથવા અહિંસાની સિદ્ધાન્તરૂપે ઉપાસના ઘર્ષ. એની સિદ્ધાન્તરૂપે ઉપાસના ન હોય, લંચે વિચારપૂર્વક કામ કરનારા માણસો લાભહાનિની દૃષ્ટિએ અહિંસાનો આમાર વારંવાર કરે છે. અંગ્રેજોની સામે હિંસાનું જોર બનાવતું બર્ધ છે એમ સમજી આપશું કે લાંબા વખત સુધી અહિંસક પ્રતીકાર જ ક્યો. લોકમાન્ય તિલક વગેરે સિદ્ધાન્તતઃ અહિંસામાં માનનારા ન હોવા છતાં વેધ રીતોનો જ પુરસ્કાર કરતા રહ્યા. અત્યંત નાનકડી પરિસ્થિતિમાંથી જ્યાં સાહસ કરતાં વખત સંભાળી લેવામાં હતાપણ લાગે, ત્યાં માણસો નમીને પણ પોતાનો માર્ગ કાઢે છે. આમાં એમ કરનાર દરેકાં કાયર જ હોય છે એમ નહીં, પણ હિંસક પ્રતિકારની સફળતાની સંભાવના કેટલી છે તેનો જ ખ્યાલ કરીને નિર્ણય કરે છે. જ્યાં એકાદ પ્રસંગ કે લડાઈમાં જ આવું કરવું પડે છે, ત્યાં સફળ પીછેહઠ (successful retreat), કાત્રી સુલેહ (truce), ચરણ (surrender) વગેરે કહેવાય. જ્યાં લાંબા કાળ સુધી એ માર્ગનું અવલંબન રાખવું પડશે એમ પ્રજનાયકોને લાગે, ત્યાં અહિંસાની નીતિ સ્વીકારી છે એમ કહી શકાય.

અહિંસા શ્રુતિને પિકસાવવા, પ્રજાઓમાં ભાઈચાચો પેદા કરવા, પરસ્પર ન્યાય સ્થાપવા જે વિધાયક પ્રપત્ન

થાય, તે સિદ્ધાન્તતઃ અહિંસા છે. કોંગ્રેસે અંગ્રેજોને પાસેથી સ્વારાજ્ય પ્રાપ્ત કરી લેવા અજમાવેલાં ઉપાયોનોના અહિંસાની નીતિ છે.

હવે હિંદુમુસલમાન ઝઘડાઓનો પ્રશ્ન લઈએ. અને તે હિંદુસ્તાન અને માનવહિતની દૃષ્ટિએ જ વિચારીએ.

કેવળ આક્રમણકારની સામે આત્મરક્ષા કરવાની બાબતમાં ઉપર લખી ચૂક્યો છું. એ નૈસર્ગિક શ્રેણી અને કાયદેસર હકની બાબતમાં જો તેનો ઉપયોગ કરે તેનો નિષેધ કરવાની જરૂર નથી. પણ એમાં આક્રમણકારની ન્યાતબ્ધતા કે ધર્મનો પ્રશ્ન જ નથી. આક્રમણકાર સ્વજાતીય અને સ્વધર્મી સ્વકુટુંબી પણ હોય, તોયે તે અધિકાર પ્રાપ્ત છે, અને કોઈ બીજો હોય તોયે તેમ જ. જો નાગરિક જીવન એવું અસ્તવ્યસ્ત થયું હોય કે રોજ રોજ મોર, લૂંટારા કે ગુંડાઓની ટોળાઓ નગર કે ગામોને રંજાડતી હોય, તો તેની સામે પણ યોગ્ય સમૂહબળ એકત્ર કરવાની જરૂર બાબી ધર્મશક્તિ. એટલે આ વસ્તુને કોઈ ધર્મ કે જાતિ સાથે બેળગી દેવાની જરૂર નથી.

પણ આ વસ્તુ ધર્મ અથવા જાતિ સાથે શા માટે સંકળાઈ છે તેનો વિચાર કરવાની જરૂર છે જ. અને તે વિચાર વિધાયક રીતે જ કરવો જોઈએ. હિંદુ-મુસલમાન આદિ સર્વેએ આ દેશમાં સાથે રહે જ છૂટકા છે; ૫૦૦ હિંદુ વચ્ચે ૫ મુસલમાન કે દરિયન કે ૫૦૦ મુસલમાનો વચ્ચે ૫ હિંદુ નિર્ભયપણે, સમાનપણે, પોતે એક જ રાષ્ટ્ર અને સમાજના અંગ છે એવા અભિમાનપૂર્વક રહી શકે એવી સ્થિતિ નિર્માણ થવી જ જોઈએ. સર્વે એકબીજાની સાથે એવા એતપ્રેત ઘર્ષ જ્યાં જોઈએ કે લઘુમતી-બહુમતીના, એકબીજાની નીચે દબાઈ જવાના, એકબીજાના વિકાસમાં વિઘ્નરૂપ થવાના પ્રશ્નો જ બીલા થયા ન જોઈએ.

પાકિસ્તાનની માગણીથી આપણે બેઠા બેઠા છીએ. એ વિચાર દેશના હિતને વિધાયક છે એ વિશે આપણા મનમાં શંકા નથી. એ માગણી કેવળ હિંદુ સમાજવ્યવસ્થાનું જ સીધું પરિણામ, અને બ્યાજ સાથે (with vengeance) હિંદુત્વ છે, એ આપણા ખ્યાલમાં આવે છે ખરું? આપણી આખી સમાજ-રચના (વર્ણ અને જાતિવ્યવસ્થા) તથા મામસ્યના પાકિસ્તાનના સિદ્ધાન્ત પર જ બેઠી નથી શું?

બ્રાહ્મણનાડો, મહારવાડો, પારીધારનું ગામ, બારેયાનું ગામ વગેરે — એકબીજાથી દૂર રહેવાનું અને એકબીજાને દૂર રાખવાનું પસંદ કરનારી વ્યવસ્થા જ હિંદુ પ્રજાના હાડમાં રહેલી નથી શું? હિંદુ માનસ ઉચ્ચનીચનો ભેદ ક્યાં વિના મનુષ્યને કેવળ મનુષ્ય તરીકે જોઈ શકે? કોના હાથનું ખવાય, કોના હાથનું પાણી લેવાય, કોનો હુકમો આવે — એની સમજણ વિનાનો હિંદુ સંસ્કાર ન હોઈ શકે. પશુપંખીઓમાંયે આપણે આતુર્વણ્ય દેખીએ. આમાંથી રાષ્ટ્રભાવના — એક કોમની ભાવના કેમ પોષાય? મુસલમાનોને અથવા હરિજનોને એમ કાં ન લાગે કે, મિત્રાણ હિંદુ વટવટની છાયામાં એમને પૂર્ણ રીતે ઊગવું અશક્ય છે? આપણે આપણા ધર્મવ્યવસ્થા, સમાજવ્યવસ્થા અને વસતિવ્યવસ્થાના સંસ્કારો બદલવા જ રહ્યાં. અથવા પાકિસ્તાન આપવું પડશે. અને પાકિસ્તાન આપીનેય અંત નહીં આવે.

ધીમે ધીમે બધી જ નીચી માનેલી ગતિઓને ખેલી પડશે, અથવા તેમાંની કાંઈકને અકિત થઈને રહેવું પડશે. આમ વિચારશે તો “અહિંસાથી લીંગના મુસલમાનો પર કશું પરિણામ થવાનું નથી, એમ, હવે રાષ્ટ્રીય નેતાઓએ જાહેર કરીને લોકોને કહી દેવાનો વખત આવ્યો-છે” એ વાક્ય વિચારના મૂળમાં ઊતર્યાં વિના લખાણું છે એમ દેખાઈ આવશે. રાજકીય સ્પર્ધા શું કામ છે, ખુનામરકી શું કામ છે, તેમાં હિંદુઓની સમાજવ્યવસ્થા કેટલે અંશે દેખાવાનું છે, તેમનું મિથ્યા ઉચ્ચનાભિમાન કેટલું બીજાઓના સ્વાભિમાનને ધક્કો પહોંચાડનારું છે, તેનો વિચાર કરવાની જરૂર છે. અને તો પછી વિધાયક અહિંસા અને હિંદુસમાજની આત્મ-શુદ્ધિ એ જ ઉપાય રૂપ રહેશે.

કિં ૬૦ મરાઠવાળા

સાબરમતી ૧૭-૨-૪૭

કૌટુંબિક સંબંધો દ્વારા ગુણવિકાસ

[સંવાદ પાંચનાં જ જણોએ કે પ્રશ્ન પૂછનાર તરુમ મારી જોડે લાંબા કાળથી પરિચય રાખે છે, અને તેની સાથેની અનેક ચર્ચાઓમાંથી એક જ સંવાદ નીચે આપ્યો છે.]

એક તરુણ — આપ કહો છો કે ઉત્તમ માટે ઘર છોડીને જુદી પરિસ્થિતિમાં જઈને રહેવાની આવશ્યકતા નથી. પરંતુ મારા પોતાના અનુભવ પરથી તે સાચું લાગતું નથી. મને લાગે છે કે, ઘેર ન રહેતાં અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં રહું તો મારો વિકાસ યશો તથા મારામાં સદૃશ્યોની વૃદ્ધિ યશો.

નાથ — ઘરની કઈ બાબતો તમારા વિકાસને રોકે છે તે મારા ધ્યાનમાં આવતું નથી. તમે મને એ જવાબો કે તમે અમુક એકાદ ગુણની વૃદ્ધિ ધૃષ્ટો છો, પરંતુ તે કેવળ ઘરની પરિસ્થિતિને લીધે થઈ શકતી નથી.

તરુણ — ધારો કે મારે નિર્ભય થવું છે, તો ઘેર રહીને નિર્ભયતાનો ગુણ કેમ પ્રાપ્ત કરી શકાય?

નાથ — નિર્ભય થવું એટલે શું? જીવનના જે જે યોગ્ય વ્યવહારોમાં અને પ્રસંગોમાં જે જે બાબતો તમને ભય લાગવાનો સંભવ છે તે તે બાબતોએ સારા ઉપાયોથી ભયરહિત થવું, એટલો જ નિર્ભયતાનો અર્થ અને તે ગુણની વ્યાપ્તિ સમજવાનાં ને? પદ્મ પરથી ટુંકડો મારતાં, આગમાં ઝંપલાવતાં અથવા ગમે તેવું ભયંકર

કૃત્ય કરતાં ભય ન લાગવો જોઈએ, એવો નિર્ભયતાનો અર્થ અને વ્યાપ્તિ નથી ને?

તરુણ — એવો અર્થ નથી. પણ જીવનના આવશ્યક ક્ષેત્રમાં વ્યવહાર કરતાં મને સદૃજ રીતે નિર્ભયતા લાગે એવી મારી ધૃષ્ટો છે.

નાથ — તો તમારે વિચાર કરીને શોધી કાઢવું જોઈએ કે કયા કયા આવશ્યક ક્ષેત્રમાં તમને ભય લાગે છે અને એ તે શા માટે લાગે છે.

તરુણ — બહારના સાંવજનિક પ્રસંગોમાં મને આત્મનિશ્ચાસ લાગતો નથી. ઊલટું, તે વખતે એક પ્રકારનો ભય — કંઠાય લાગે છે.

નાથ — ઘણાં વર્ષો પહેલાં તમે કોલેજમાં હતા ત્યારે મેં તમને કહેલું તે તમને યાદ આવે છે? ત્યારે મેં કહ્યું હતું કે, તમે વિદ્યાર્થીઓમાં આગેવાની લઈને એકાદ કાર્ય કરો. નાનપણથી જે વિદ્યાર્થીઓને એવી જાનનાં કામ કરવાની ટેવ પડે છે તેમનામાં તે કાર્યને લીધે સહેજે જ એક જાતનું ધૈર્ય આવે છે. તેમનો ભય જતો રહે છે. વિદ્યાર્થીઓને નાનપણથી વિદ્યાર્થીઓમાં કે મોટી ઉંમરના માણસોની મિજલસમાં બોલવાની —

ભાષણ કરવાની તથા કાર્ય કરવાની ટેવ પડવાથી તેમનો સલાહોલ નાનપણથી જ સહજપણે જતો રહે છે, અને ગોઝવાની હિંમત આવે છે. પછી ઉંમર, કાર્ય અને પ્રસંગ પ્રમાણે તેનો વિકાસ થતો જાય છે. મનુષ્યને પોતાને જ પોતાનાં ગુણોની ઊણપ લાગતી હોવાથી સંકોચ અને લય લાગે છે તથા આત્મવિશ્વાસ જણાતો નથી. આપણે પ્રયત્ન કરીને ગુણ પ્રાપ્ત કરવા નોંધીએ. શારીરિક બળ અને પાત્રતા ઓછી હોવાથી જે લય લાગતો હોય તે, તે બળ અને પાત્રતા સંપાદન કરીને, આપણે દુર કરવો નોંધીએ. તે જ વાત શુદ્ધિ અને માનસિક ગુણોની બાબતમાં હોવી નોંધીએ. કોઈ પણ ગુણમાં આપણે પાછળ ન રહેવું નોંધીએ. તે જ લય અને સંકોચ નાશ પામી આત્મવિશ્વાસ નિર્માણ થશે. નિર્ભયતા એ ગુણ એવો નથી કે જે એકાદ ખાસ ઉપાયથી જ આપણમાં આપોઆપ આવે. જેમ જેમ જે બાબતો આપણી ઊણપ નાશ પામે તેમ તેમ તે બાબતો નિર્ભય થવાય, અને તે સર્વના પરિણામ રૂપે આપણમાં સામાન્યપણે નિર્ભયતા આવે અને તે વધવા માંડે. નિર્ભય થવાનો આ જ ખરો માર્ગ છે. ઘેર રહીને આ વાત સાધી શકાય એવી છે. જે પ્રસંગે આપણે લખને ગણકારવો ન નોંધીએ તેવો પ્રસંગ પ્રત્યક્ષ આવે, ત્યારે તેને નિર્ભયતા કેળવવાની તક તરીકે આપણે ઓળખતા નથી. ઘેર રહીનેય શક્તિ પ્રમાણે સાર્વજનિક કામમાં પડીને, તેને લાયક થવાનો પ્રયત્ન કરતા રહી આપણે તે પ્રકારની હિંમત કેળવી શકીએ. તે માટે ઘર છોડવાની કાંઈ જ જરૂર જણાતી નથી. ઘરમાંયે સદ્ગુણી થવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં જો આપણે એવું વર્તન રાખીએ કે કુટુંબીજનો માટેયે કોઈ પણ પ્રકારનાં ત્રાસઅટકચણ વેઠવાં ન પડે, ઘરમાંયે કાંઈને માટે આપણને અગવડ બેગવવી ન પડે, તો ઘર છોડીને બહાર જઈનેયે આપણે શું સાધવાના? ત્યાંયે આપણે ઘરમાં કેળવેલી ટેવો અને સ્વભાવ વધારીશું અને દૃઢ કરીશું. ઘરમાંની આપણી સ્વાર્થસાધુ — સ્વસુખલક્ષી વૃત્તિ બહાર પણ તેવી જ રહેશે. સ્થાન બદલવાથી મનુષ્યની વૃત્તિમાં કે સ્વભાવમાં ફરક પડતો નથી. ઘર છોડીને બહાર જવાથી લોકો વચ્ચે આપણે જઈએ ત્યારે તેમને અને આપણને નવીનતાને લીધે કેટલોક સમય કદાચિત્ કંઈક સાંડું લાગે. કેટલોક વખત સુધી આપણે આપણી સ્વાર્થસાધુ વૃત્તિ કદાચ કાંઈને ન બતાવીએ એમ બને.

સ્થાનફેર અથવા નવીનતાના કાંઈક આનંદને લીધે, તે વખતે આપણી વૃત્તિમાં થોડુંક પ્રેમાળપણું અને ઉદારતા આવેલીયે કદાચિત્ લાસે. પરંતુ તે લાસ વધુ વખત ટકશે નહીં. અદાપેથી પરિસ્થિતિમાં જેમ જેમ સ્થિરતા આવશે — નવીનતા જેમ જેમ ઓસરતી જશે, તેમ તેમ આપણે ફરીને પોતાના પૂર્વ સ્વભાવ પર આવીશું અને ઘરમાં જે કૃપણ વૃત્તિથી વર્તતા હતા તે દેખાયા. વગર રહેશે નહિ. મુખ્ય વાત એ છે કે, જ્યાં સુધી આપણે સુખબોધી અને સ્વાર્થી છીએ — જ્યાં સુધી ઉન્નતિ અને ગુણોના ઉપાસક આપણે થયા નથી, ત્યાં સુધી, ઘેર રહ્યા હોઈએ કે બહાર હોઈએ, કશોયે ફરક પડતો નથી. મરાઠીમાં એક જૂની કહેવત છે કે, ‘કોંકણથી નીકળી દેશમાં ગયા, તો લાયે આખરાનાં પાન ત્રણ જ,’ એમાં આ જ અર્થ છે.

સાચે જ તમારી ગુણોની ઉપાસના હોય — સાચે જ તમારામાં ગુણો હશે, તો તે ઘરમાંયે જળ્યાઈ આવશે અને ત્યાંયે વૃદ્ધિ પામશે જ. જેમ જેમ તે વધશે તેમ તેમ તમારા ગુણોનો પ્રભાવ ધર બહારના ક્ષેત્રમાં પણ આપોઆપ પડવા માંડશે. બાગનાં ફૂલોની સુગંધ બાગમાં અને બહાર પણ પસરેલી હોય છે. પરંતુ ફૂલોની સુગંધ તે જગામાં ન પસરી શકે છતાં બહાર ફેલાઈ શકે એમ કોઈ કહે કે કહ્યે, તો તેમાં કેટલો અર્થ સમજવો? તમારા સદ્ગુણોની ધરમાં જરૂર ન હોવાથી ત્યાં તેનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ ન આવતો હોય અથવા ત્યાં તેના વિકાસ માટે અવકાશ ન હોય, એવી સ્થિતિ હોવાનો સંભવ છે. પરંતુ તમારા જે ગુણોની ધરમાં જરૂર છે તે ધરમાં પ્રકટ ન થતાં બહાર જ પ્રકટ થશે, એમ સમજવું એ ભૂલ છે. એટલે ધરમાં જે જે પ્રસંગોમાં જે જે ગુણોની જરૂર હોય તે તે પ્રસંગે તમારા તે તે ગુણોનું દર્શન થવું નોંધીએ — તે પ્રસંગે નોંધી તો ગુણ પોતામાં કેળવવાનો તમારે પ્રયત્ન કરવો નોંધીએ.

તરુણ — મને લાગે છે કે ધરમાં ગુણો વધવાના પ્રસંગે જ ઓછા આવે છે.

નાય — એમ કેમ કહો છો? ધર કહો કે બહારની સંસ્થા કહો — જે જે ટેશણે મનુષ્યો સમૂહમાં રહે છે ત્યાં એકબીજાને સહકાર, એકબીજાને પરસ્પર મદદ, એકબીજાનાં સુખદુઃખ વિશે સહાનુભૂતિ, એ બધી બાબતોની જરૂર છે જ. તે સિવાય મનુષ્ય

સમૂહમાં રહી શકે જ નહિ; અને આ બધું મનુષ્યમાં હોય એટલે જ તેમનામાં પ્રેમ, પ્રામાણિકતા, વિશ્વાસ, ઉદારતા, ખીજા માટે કષ્ટ વેદનાની વૃત્તિ, ક્ષમા, નિષ્કપટતા, નિરલસતા, એકબીજા વચ્ચે નિર્લંબતા, નિઃસંકાય, સત્યનિષ્ઠા વગેરે સદૃશ્યો હોવા જોઈએ. થોડા પણ સદૃશ્યો ન હોય તો સમૂહ બની શકે નહિ, અને કદાચ બન્યો તો તે ટકી શકે નહિ. પછી તે સમૂહ ધરના હોય કે ઘર બહારનો હોય. ઘર છોડી સંન્યાસી જ થવું હોય તો જુદી વાત: કારણ કે, તેને તો એકાકી રહેવાનું છે. પણ જો તે સમાજમાં રહેતો હોય તો મનુષ્યને મનુષ્ય સાથેના વ્યવહારનો — વર્તનનો પ્રસંગ આવે કે શુભોના પ્રશ્ન પણ આવે જ, હવે તમે જ વિચાર કરીને કહો કે, ઘરમાં શુભોના વિકાસને અવકાશ — પ્રસંગ છે કે નહિ? માણસો સાથે જ નહિ પણ ખીજાં પ્રાણીઓ સાથે આવનારા સંબંધમાંયે માણસ પોતાને શુલ્કવિકાસ સાધી શકે છે અને તે પરથી પોતાની ઉત્તરિતનું માપ કાઢી શકે છે. તો પછી ઘરમાં જ્યાં પોતાનાં માથાપ ભાઈબહેન વગેરે જન્મથી જ પ્રેમસંબંધવાળાં માણસો છે અને જે આપણા કર્તવ્યધર્મનું પહેલું શ્રેય છે, ત્યાં આપણા સદૃશ્ય જણાઈ આવવાનાં કે તે વધવા માટેના પ્રસંગો ફલભી હોઈ શકે શું? પણ આપણી સમજણમાં, વિવેકમાં દૃષ્ટિમાં દોષ હોય, આપણું ચિત્ત સદૈવ જાગત ન હોય, તો એમ બને ખરું કે શુલ્કવિકાસના, શુલ્કજગતિના કે શુલ્કવિકાસના યોગ્ય પ્રસંગો આપણી સામે આવીને જતા રહે તોયે તે આપણે ઓળખી શકીએ નહિ. જે વિવેકી અને સાવધ છે તેને ઘરમાં આવા પ્રસંગો રોજ મળતા હોય છે.

૨

તરુણ — સદૃશ્યવિકાસ તરફ મારું લક્ષ પહેલાં નહોતું. પણ જેમ જેમ આપણું કહેલું સમજતો ગયો તેમ તેમ સદૃશ્યવિકાસ પર મારી શ્રદ્ધા બેસવા લાગી; અને આપણે સદૃશ્ય પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ એમ સમજ્યો તથા સદૃશ્યો થવાનો મેં આદર્શ ધારણ કર્યો.

નાથ — ઘણી સારી વાત. પરંતુ તમે જે આદર્શ ધારણ કર્યાનું કહો છો તે તમારો ખરેખર આદર્શ છે કે તે કેવળ અભિલાષા છે, તેની તપાસ તમારે કરવી જોઈએ. તે ખરેખર જ તમારો આદર્શ હોય તો તમે અસાર સુધીમાં તે આદર્શમાંથી કાંઈક પણ પ્રાપ્ત

કર્યું હોવું જોઈએ. જે વસ્તુની અંતઃકરણપૂર્વક માણસ ઇચ્છા કરે છે તે પ્રાપ્ત કરવા માટે તેનો સદૈવ પ્રયત્ન ચાલુ હોય છે. પોતાની સર્વશક્તિ વડે તે એ પ્રયત્નમાં હોય છે. તે સાથે જ પોતાની કર્તૃત્વશક્તિ પણ તે વધારે છે. અનુકૂળ સંયોગને અધિક અનુકૂળ બનાવવાની અને પ્રતિકૂળ સંયોગને અનુકૂળ કરી લેવાની તે હંમેશાં તજવીજ કરતો રહે છે. અને આ બધા પરથી જ તે વિષેની તેની ઇચ્છા કેટલી પ્રબળ છે તે સમજાય છે. જેને ધનવાન થવાની મહત્વાકાંક્ષા છે તે ધન કમાવાનો કે રાખવાનો કોઈ પણ પ્રસંગ ક્યારેય નકામો જવા દેતો નથી, અને તે પરથી ધનવાન થવાનો તેનો આદર્શ છે એ સહેજે સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ ધનની પ્રાપ્તિની જેને કેવળ ઇચ્છા જ હોય પણ તે વિષેનો તેનો કરો પ્રયત્ન ન હોય — સાદી ઇરક્કર પણ જે જાણતો ન હોય, તેનો આદર્શ ધનવાન થવાનો છે એમ કહેવાય કે? ધન મળે તો સાડું એમ જેને લાગતું હોય, પણ તે માટે જેનો પ્રયત્ન ન હોય, તેને ધનની અભિલાષા છે એટલું જ કહેવાય. તે પ્રમાણે સદૃશ્યો થવા તો સાડું એમ જેને લાગતું હોય, પણ તે વિષેનો તેનો જરાયે પ્રયત્ન ન હોય, તો તેને સદૃશ્યો થવાની અભિલાષા છે એટલું જ, બહુ તો કહી શકાય. આદર્શ અને અભિલાષા વચ્ચે આવા ફરક છે. ધન, વિદ્યા, કીર્તિ, સન્માનતા વગેરે બાબતો સારી મનાયેલી છે, તેથી તે વિષે દરેક જણ અભિલાષા રાખે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એ પૈકી એકાદી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાનું જે પોતાના જીવનનું ધ્યેય કે આદર્શ માને છે, તેને તે માટે હંમેશા પ્રયત્નશીલ રહેવા સિવાય છૂટકો નથી. તમે આવી કઈ બાબતમાં પ્રયત્નશીલ છો તે તમે કહી શકશો કે? ધરતી કોઈ ખાસ અડચણોના પ્રસંગે તમે પોતે રાજીપુરીથી સહન કરીને બીજાની ચોરીયે મુસીબતો ઓછી કર્યાં તમને માદ આવે છે કે? શુભ હેતુથી ઘરમાં ખીજા માટે સહન કર્યાં સિવાય એકબીજા વચ્ચે પ્રેમ, વિશ્વાસ, આદર ઉત્પાદન થતાં નથી અને વધતાં પણ નથી. હવે પ્રસંગાનુસાર એક નાની જગ્યાની વાત તમને પૂછું છું. પરદેશમાં ગયેલા તમારા નાના ભાઈને તમે હજુ સુધી પત્ર કેમ નથી લખ્યો? પત્ર ન લખવા માટે તેણે પણ તમને હપ્કો આપ્યો? મેં જાણ્યું છે. હવે તમે જ કહો કે, તમે તેને પત્ર એકલે છે તો તેને સાડું લાગતું હોત કે ખરાય? તેથી તમારે વિષે તેના મનમાં પ્રેમ અને સદ્ભાવ વધ્યા હોત કે ઓછ થયા હોત?

તરુણ — પણ તેણે મને પહેલાં કાગળ લખવો જોઈતો નહોતો કે ? અહીં તે હતો ત્યારે મારી સાથે તેના જેટલો નિકટ સંબંધ હતો તેટલો બીજા કોઈને જ નહોતો; છતાં તેણે મને અત્યાર સુધી પત્ર કેમ લખ્યો નહિ ?

નાથ — તેણે કેમ લખ્યો નહિ તેનું કારણ તે જ અધિક યથાર્થપણે કહી શકે. તમે તે વિષે કેવળ તર્ક જ કરી શકો. તર્ક જેટલો ખરો હોવાનો સંભવ છે તેના કરતાંયે તે ખોટો હોવાનો અધિક સંભવ છે. તમારા ભાઈને એકલે હાથે બધાને પત્ર લખવાનો ખૂબો સમય જ ન મળતો હોય એ સંભવનીય નથી શું ? પરદેશમાં વાસ; ત્યાં બધા અપરિચિત; ત્યાં રહેવાની — ખાવાપીવાની સગવડઅગવડ કેટલી હશે તેની તમને શી ખબર ? તેણે તમને પત્ર ન લખ્યો તે માટે તેની સ્થિતિ ન જાણતાં તમે તેના વિષે મનમાં ચોપ રાખ્યો છો ! વળી, આયે વિચાર ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ કે, જેનો આપણી સાથે અધિક સંબંધ હોય તેને માટે આપણે ક્યારેક ખાસ વખત આપી શકીએ છીએ, અને ક્યારેક નથીયે આપી શકતા. પરંતુ જેની સાથે પારકાપણુનો સંબંધ હોય છે તેને માટે આપણે વખત આપવો પડે છે. આપણે ભરણિયામાં હોઈએ અથવા આપણે બહાર નીકળતા હોઈએ ત્યારે ધરતો કોઈ માણસ કોઈ કામ બતાવે તો આપણે તેનું સાંભળીએ નહિ, એમ બને. પણ તે વખતે કોઈ બહારનો માણસ આવીને કહે કે તમારું કામ છે, તો બિંધમાંથી બહારે અથવા બહાર જવાનું માંડી વાળીને તેના કામ માટે આપણે વખત આપીએ છીએ. એનો અર્થ ધરના માણસ કરતાં બહારના માણસ પર આપણને વધારે પ્રેમ છે એમ નહિ. પરંતુ મનુષ્ય પોતાના જેટલો નિકટનો — જેટલો વધારે પ્રેમસંબંધવાળો — તેટલી તેના વિષે આપણી ખાતરી વધારે હોય છે. તેના મનમાં આપણા વિષે કુતર્ક નહિ આવે એવો વિશ્વાસ વધારે હોય છે. એટલે માણસને ધરના મનુષ્યો તરફ દુર્લ્ભ કરીને કોઈ કોઈ વાર બહારનાઓની સગવડ સંભાળવાનો પ્રયત્ન કરવો પડે છે. ધરના માણસો — નિકટના માણસો આપણને સારી રીતે જાણે છે. તેઓ એકાએક રિસારો નહિ એમ આપણે સમજીએ છીએ. તેથી નિકટ સંબંધના માણસનો વારો સૌથી છેવટનો લાગવાનો સંભવ હોય

છે. તમને પરસ્પરના પ્રેમવિષે ખાતરી હોય તો, મેં હમણું જ કહ્યું તે પ્રમાણે, આ વાતનો વિચાર તમે કરશો; અને તેની સ્થિતિ ન હોય તો, તેણે તમને પ્રથમ પત્ર કેમ લખ્યો નહિ તેનું ખરું કારણ ન જાણતાં, પોતાના મનને ઉદ્દેગ થાય એવા તર્કવિતર્ક તમે કરશો. વારુ, તર્કવિતર્ક કરીને તેને પત્ર ન લખવામાં તમે તમારું પોતાનું શું સાધો છો ? તેથી તમારા મનના કે તેના મનના સદ્ભાવ અને પ્રેમની વૃદ્ધિ થશે એમ તમને લાગે છે શું ? આવી રીતે વર્તીને તમે પોતાને કે તેને શું શીખવવા ઇચ્છો છો ? એમાં તમે ક્યા ગુણનો વિકાસ સાધો છો ? તમારા પત્રની તે રાહ જુઓ છે એ તમે જાણો છો. તમારા પત્રનો અને તે સાથે જ તમારા પ્રેમનો તે બૂખ્યો છે એટલે જ તમારા પત્રની તે રાહ જોતો હશે ને ? આ સ્થિતિમાં તમારો પત્ર તેને મળે તો તેને આનંદ નહિ થાય શું ? પરદેશમાં — દૂર દેશમાં માણસ બધા ભારે પોતાના ધરના — સ્નેહી માણુમેતા — પત્રનીતેને કેટલી બૂખ હોય છે — કેટલી અપેક્ષા હોય છે, તેની તમને કોઈ કલ્પના છે શું ? તે તમને ખાસ પત્ર લખે ત્યાર પછી તમારા હૃદયમાં તેના વિષેનો પ્રેમ ગમત થાય, અને તમે તેને ચાર પ્રેમના શબ્દો લખો તેમાં તમારી પોતાની ઉદ્ધતતા શી ? તમને પોતાને તમારી મેળે જ કોઈ લખવાની ઇચ્છા નથી થતી ? તેના સ્મરણથી — તેની ત્યાંની સ્થિતિની કલ્પનાને લીધે તમારું હૃદય ભરાઈ આવતાં તમે તેને પત્ર લખો તેમાં તમારી ઉદ્ધતતા કે કુપણતા ? આનો તમે જ, વિચાર કરો. હું આ બોલું છું ત્યારે તમારા મનમાં કોઈ અર્થ રહ્યો છે, એ હું જાણું છું. તમારું હૃદય ફરી ફરીને ભરાઈ આવે છે. ભાઈના વિચોગનું દુઃખ તમને લાગતું હશે; પણ તેમ છતાં, તેણે પત્ર લખ્યો નહિ તે માટે તમને અપમાન જેવું લાગ્યું, તેથી તમે તેને પત્ર ન લખવાની સજ્જ કરવા ઇચ્છો છો, એમ મને લાગે છે. આવું માનવાનું જોઈએ-સંભાળીને પ્રેમની શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ સાધવી એ ઘણું કઠણ છે. અને પ્રેમે જેવા સદ્ગુણને માટે જે વાત અવરોધક હોય તે બીજા સદ્ગુણોને પોષક કેમ હોઈ શકે ? હવે આ પરથી એમ જ નથી દેખાઈ આવતું કે સદ્ગુણોની જરૂર ક્યારે ક્યાં છે તે આપણને સમજાતું નથી. તમારા હૃદયના પ્રેમને તમે પત્રરૂપે માર્ગ આપ્યો હોત તો કેવળ તેટલાથી જ

તમારા ગુણોના વિકાસ થતાં તમારા લાઇનના ચિત્તામાં પ્રેમની ભરતી આવી હોત? આ રીતે એકબીજાના પ્રેમની વૃદ્ધિ થતાં પરસ્પર વિશ્વાસ વધે છે. પરંતુ ખોટા માનની કલ્પનાને લીધે કુતર્ક વધારતા રહેલામાં બનેલા ચિત્તને આજ શું મળે છે? ચિત્તની આવી સ્થિતિ સખીને સદ્ગુણોના વિકાસ માટે ધર છોડીને ગમે ત્યાં તમે જાઓ તેનો શો ઉપયોગ?

તરુણ — મારી જૂથ મને સંમગ્ન છે અને હું તેને હવે લખીશું. પરંતુ 'તેનો' પત્ર એકબે દિવસમાં આવે એવો સંભવ છે. તે આવ્યા પછી લખીશ એમ વિચારું છું.

નાથ — તેનો અર્થ એ કે તેના પત્રના જવાબરૂપે તમે લખશો. તમને સ્વતંત્ર રૂપે તેને વિશે કંઈ લાગતું નથી. તેનો પત્ર આવ્યા પહેલાં તમે પત્ર લખો તો જ તે તમારા ચિત્તાના પ્રેમનું દ્યોતક છે એમ દરરો. સદ્ગુણની દૃષ્ટિએ તેની જ ખરી કિંમત છે. પછીના પત્રની કિંમત ક્યારે પણ તેના કરતાં ઓછી દરશે.

તરુણ — ત્યારે હું તેને આજે જ પત્ર લખું છું.

નાથ — જુઓ. આપણા દરરોજના જીવનમાં ગુણવૃદ્ધિના નાના મોટા પ્રસંગો હંમેશાં ચાલુ હોય છે. જ્યાં તે આપણે ઓળખી શકતા નથી, અને ગુણો માટે ક્યાંક બીજે જનું નોંધ એવી સમજણ આપણે કરી લઈએ છીએ. સર્વ ગુણોના સંપૂર્ણ વિકાસ આપણા નાના ધરમાં થશે એમ મારું કહેવું નથી. કેટલાક ગુણોના વિકાસ માટે વિશાળ ક્ષેત્રની જરૂર છે. પરંતુ ધરમાં વિકાસ સાધીને જ આગળ વિશાળ ક્ષેત્રમાં જવાનું હોય છે. પત્ર વિશેની આ એક બાબતની મને ખબર હતી, માટે તે પરથી હું તમને આ રીતે સમજાવી શક્યો. આ એક જ વાત પરથી મને લાગે છે કે, ગુણસંપાદન કરવાના કેટલાયે સારા સારા પ્રસંગો તમે નકામા જવા દેતા હશો. ઉચ્ચ આદર્શ સિદ્ધ કરનારી ઉત્કંઠા, વિવેક અને સાવધપણું એટલી વાતો હોય તો પ્રસંગ ઓળખવામાં અને ઉત્તરિતા મળે તેનો ચોખ્ખો ઉપયોગ કરી લેવામાં માલુસની કદી એકાએક ભૂલ થતી નથી.

એટલી વાત ખરી છે કે ધરમાં આપણે એકબીજા માટે પ્રેમથી જે સહન કરીએ છીએ — અડચણો વેળાએ છીએ — ત્યાગ કરીએ છીએ તથા

એકબીજાને નલાવી લેવાની ઉદારતા અને હમાયુતિ બતાવીએ છીએ, તેનાથી બહારના કાર્ય જેટલી પ્રસિદ્ધિ થતી નથી. તેથી, ધરની વાતોમાં આપણને લગ્યતા લાગતી નથી. પરંતુ સાર્વજનિક ક્ષેત્રમાં અથવા ધરની બહારના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં કેટલીય વાતો કેવળ કીર્તિ, પ્રતિષ્ઠા, લગ્યતા કે કાંઈ પ્રતિભાવને લીધે જ થતી હોય છે, એ હકીકત આપણા પ્યાનમાં આવતી નથી. બંધારના ક્ષેત્રમાં નૈતિક ગુણોનો અંશ ઓછો હોય, તોયે કીર્તિ પ્રતિષ્ઠાનો અંશ ભરપૂર હોવાથી સામાન્ય માણસો તેવા કાર્ય તરફ સહજ રીતે આકર્ષાય છે. પરંતુ જેણે જીવનની શુદ્ધિ અને સિદ્ધિ સાધવી હોય — સદ્ગુણોના વિકાસ કરીને જીવન સાર્થક કરી લેવું હોય, તેણે ધર કે બહાર દરેક દેશણે ચિત્તની શુદ્ધિ અને સદ્ગુણોના ઉત્કર્ષને જ મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. આ સિવાય બીજા કોઈ પણ પ્રતિભાવમાં ન પડવાની સાવધાનતા તેણે રાખવી જોઈએ.

આ પરથી એમ ન સમજવું કે, ધર છોડવાની ક્યારેય જરૂર નથી એમ હું કહું છું. આપણને જોઈતાં જ્ઞાન, વિદ્યા, કલા વગેરેની પ્રાપ્તિ માટે આપણને ક્યારેક ધર છોડીને વિશિષ્ટ સ્થાને જવું પડે. સત્સંગ માટે પણ આપણને એકાદ વાર ધર છોડવાનો પ્રસંગ આવે; કારણ ધરમાં કે ધર પકડીને રહેવાથી તે મળશે જ એવું નથી. સત્સંગ સિવાય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી, સારા સંસ્કારો પડતા નથી, અને વિવેક જાગ્રત અને વૃદ્ધિગત થતો નથી. તોયે આ બધી વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કર્યા પછી ધર એ જ આપણું પહેલું કર્તવ્યક્ષેત્ર છે એમ આપણે સમજવું જોઈએ. આપણા ગુણોનું પ્રગટીકરણ ધરમાંથી આપોઆપ જ બહારના ક્ષેત્રોમાં થવાનું છે. તે હેતુથી ધર છોડવાનો આગ્રહ રાખવાનું કારણ નથી.

ખેર. હું ધમ્મજોતો હતો તે વાત તમને સમગ્ન થી મને આનંદ થાય છે. તે સમગ્નતા, વ્યક્તિગત તમારે વિશે ઓલતાં, મારે થોડી રેષ્ટ અને સખત લાગ્યા વાપરતી પડી તે માટે તમે વિવાદ ન માનશો, કારણ કે તમારા પરના પ્રેમને લીધે મારાથી એ સહજપણે થઈ ગયું છે.

સ્વાધ્યાય

[ઈશ્વરનું નામ અને રૂપ]

સ્વાધ્યાયની આ લેખમાળાના અનેક રસિયા વાચકોની ક્ષમા માગીને, કેટલાક મહિનાની તૂટકતા બાદ, આ તેનો આગળનો હપતો પાછો શરૂ કરું છું.

યોગ-સૂત્રના ઈશ્વર તત્ત્વ વિષેના પ્રકરણમાં આપણે છીએ. છેલ્લા હપતામાં આપણે જોયું હતું કે, ઈશ્વર મનુષ્ય-માનવો પરમ આદિ યુગ છે, કારણ કે તે અંતર્ધર્મી છે, તે સર્વજ્ઞ છે, આપણુ દરેકમાં વસેલી જ્ઞાનબૂખનો તે જ ખરો અનન્દાત્મા છે — તેને ભાગનાર છે, કારણ કે ઈશ્વરમાં જ્ઞાનની માત્રાની પરાકાષ્ટા થાય છે. અને આવા પરમ યુગ દરેક પાસે છે; તેને જોળવા જવાની જરૂર નથી; તેની પસંદગીમાં બૂલ થવા સંભવ નથી; તે કોઈને માટે કદી ખૂટનાર નથી; તે યુગ્યોનો પણ યુગ્ય છે. તેની ઉપાસના કરવાની છે — તેની પાસે જવાનું મનુષ્યે શીખવું જોઈએ. એ જ એનું પ્રલિધાન છે. અને આ પણ યોગસિદ્ધિનો એક માર્ગ છે.

પ્રશ્ન એ છે કે, એની પાસે શી રીતે જવાય ? જે દરેકના અંતરમાં વસેલો છે, જે સર્વજ્ઞતાનો પરમ ભાવ છે, તેની ઉપાસના શી રીતે કરવી ? તેનું પ્રલિધાન એટલે શું કરવાનું ? હવે પછીનાં બે સૂત્રો સાધનાના આ પરમ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે.

ઉપર આપણે જોયું કે, ઈશ્વર પરમ માત્ર છે, તે કોઈ રંગરૂપવાળો સ્થૂળ પદાર્થ કે વસ્તુ નથી. અને એ ભાવ મનુષ્યહૃદયમાં તેના જીવની લગોલગ — અરે, તેના જીવનાં પણ જીવરૂપે — જડાયેલો છે. જીવનું જે સ્નાતન કુન્ધ, ન સતોળી શ્રક્ષય એવી ઉત્કટ ગિર્યાસા, કે મેળવવાની યા સાધવાની સદાઅતુલ ભૂખ કે તૃષ્ણા, એનું જ સાંત્વન થતું, એ ભાવ ઈશ્વરભાવ છે. આનું સાંત્વન મેળવવા માટે મનુષ્ય સતત મથા કરે છે. એ સાંત્વનના પ્રકારો પ્રમાણે તે ઈશ્વરના ભાત ભાતના ભાવો પણ સમજે છે તે આરાધે છે; પરંતુ તેનો પરમ ભાવ જાણ્યો નથી. છતાં તે મથે છે તો એ પરમ-ભાવને જ ભેટવાને માટે. મનુષ્ય કુન્ધ, અતૃપ્તિ, તૃષ્ણા કે ગિર્યાસા છોડી શકે તો જ તે એ બધાના પરમ-નિર્વાણનો જે ભાવ ઈશ્વર છે, તેને છોડી શકે. આમ, પરમ તૃષ્ણા અને પરમ તૃપ્તિ, એ બે વસ્તુઓ એક જ દાલની બે બાજુ સમી છે. આથી જ ઈશ્વરે જીવની લગોલગ અને તેના જીવપણારૂપે રહેલો ભાવ છે, એમ ઉપર કહ્યું છે.

ઈશ્વરના આવા સ્વરૂપ વિષે યાતવદક્ય કહિને નીચેનો શ્લોક બરાબર યાદ રાખવા જેવો છે —

અદ્વૈતવિમહો દેવો ભાવગ્રાહ્યો મનોમયઃ ।

તદર્થોક્તારઃ સ્મૃતો નામ તેનાદુતઃ પ્રસીદતિ ॥

જેનું શરીર અદૃશ્ય છે, — સાક્ષાત્ જોવામાં ન આવે શકે તેનું છે, એટલે જેને મનુષ્ય પોતાના ભાવ કે ભાવનાથી સમજ કે પામી શકે છે, અર્થાત્ જે મનોમય છે; — દેવ કે પરમેશ્વર એવો છે. તેનું નામ ક્ષુદ્રકર છે એમ સ્મૃતિ કહે છે. તે નામથી જો એને જોવાનીએ — તેને જાણીએ, તો તેનો પ્રસાદ મળે છે.

હવે વિચાર કરીએ કે ભાવને પહોંચવા માટે મનુષ્ય પાસે શું સાધન છે ? મનુષ્ય એવા ધર્માર્થોનો છે કે તેને માટે એ નામ કે રૂપ દ્વારા કર્યું પણ આશંક્યન લઈને જ, સામાન્યપણે, સૂક્ષ્મ એવા કોઈ ભાવને પકડી શકે છે. નામ એટલે શબ્દ અને રૂપ એટલે મૂર્તિ. જગતનો ધાર્મિક ઇતિહાસ જોઈશું તો જાણીશ કે, દરેક યુગમાં અને દરેક પ્રદેશમાં તેના માનવ સમાજ પાસે આ પરમ-ભાવને માટે કંઈનું કંઈનામ છે અને કર્યું ને કર્યું તેનું રૂપ મૂર્તિ કે છુત રૂપ છે. મનુષ્યે આ પરમભાવની નિકટતા અનુભવવા માટે કે તેની ઉપાસના કરવા માટે કે તેનું પ્રલિધાન સેવવાને સારુ નામોને અને મૂર્તિનો — કોઈ પણ અમુક પ્રતીકનો ઉપયોગ કર્યો છે. અને એ પણ સાથે સાથે નોંધવા જેવું છે કે, એમાંથી જ જડ ‘નામ-પરસ્તી’ અને ‘છુત-પરસ્તી’ યા તેને લગતા વહેમો પણ એવી જ સતતાથી આત્મતાં આત્મતાં છે. મારું કે મેં ‘પાંડેલું’ નામ જ ખરું અને બીજું ‘ખોડું : રામ, રહેમાન, યહોવા, અર્હત, અહુરમઝ્દ, ‘ગોડ’, અસ્લા, ઇં નામો એક જ ભાવના વાચકો છે, એ સમજ નથી રહેતી. તેમ જ રામ, કૃષ્ણ, જિન, નરનારાયણ, લક્ષ્મીનારાયણ, શિવ, ઇં મૂર્તિઓ જ છે; છુત છે; તે તેમના દર્શન — તેઓ જે સૂચવવા કે દેખાડવા માંગે છે તે — ભાવમાં જઈને એક જ છે, એ જૂલી જવાય છે.

મયા લેખમાં યુગવાદને લઈને, ઈશ્વરભાવ વિષે થયેલી એક વહેમી ખરાબીની વાત કરી હતી. અને

તેની આખરે ખીજ એ એવી જ નાસ્તિકતા છે, જે હવે પછીનાં સૂત્રમાં આવે છે, એમ કહેલું. એ એ તે ઉપર કહી તે—

નામ-પરસ્તી,

શ્રુત-પરસ્તી.

તેમની ઉત્પત્તિ મનુષ્યે ભાવગ્રહણ કરવાને માટે નામ અને રૂપનું આશંબન લેવું જોઈએ છે, એ હકીકતમાં રહેલું છે. પણ તેમાં જડતાથી અંધ ન બનવું જોઈએ.

યોગસૂત્ર આ બેમાંથી એક આશંબનને આગળ કરે છે; અને તે નામ. કારણ કે તે સારામાં સારું, રીપું સરળ અને સર્વસુલભ છે. તે લેનાં દામ નથી બેસતાં; તે

* ઈશ્વરને જે પરમભાવ, તેમાં શ્રદ્ધા એ સાત્ત્વિક આસ્તિકતા છે. તેની તુલનામાં ખીજ બધી આસ્તિકતાને નાસ્તિક કહી છે. તેને તામસિક કે રાજસિક આસ્તિકતા કહેવી હોય તો કહી શકાય. અમ્યાસીઓને અતીંયાં હું ગીતાના નીચેના શ્લોકોનું મનન રૂચવું છું: ૭-૨૪; ૯-૨૧.

લેવાને માટે કરી ખટખટ કે ક્રિયાકાંડનો ખટાટાપ નથી જોઈતાં. તે સૌનો આધાર બની શકે છે. આં કોઈને પ્રવેશ છે-નથીનો સ્વાત્ત્વ નથી. સૌ કોઈ નામ લઈ શકે છે અને એ પરમભાવને હરદમ યાદ કરી ઉપાસી શકે છે. યોગસૂત્રકાર મૂર્તિ કે શુનને આગળ નથી કરતા. એની જરૂર પણ વ્યક્તિગત ગૌણ અને ઓછી છે. શ્રુત દ્વારા ધર્મનું સમુદાય-ગાન કરવાનું વધારે થયું છે, તે આથી. યોગ પરમ સાધનાનો માર્ગ હોવાથી તેમાં મૂર્તિ-મહિમા નથી કરવામાં આવ્યો. નામને જ તેમાં ગ્રહણ ક્યું છે. તે અંગેનાં બે સૂત્રો નીચે પ્રમાણે છે:—

તત્ત્વ વાચકઃ પ્રણવઃ ।

તત્ત્વજ્ઞઃ તદર્થમાવનમ્ ।

એનો અર્થ હવે પછી વિચારીયું.

૧૯-૩-૪૭

મગનભાઈ દેસાઈ

શ્રીઓ માટે સંસ્કારવર્ગ

[જશાણ (તા. માતર)ના ઉદયોગ મંદિરના વ્યવસ્થાપક તરફથી નીચેનો દેવાત મળ્યો છે, તે સૌ સ્વાનાકાર્યકર્તાઓએ ધ્યાનથી લેવા જેવો છે. આપણી સંસ્કાર યજ્ઞ કળાં સ્વતંત્ર રચનાકાર્યનું ક્ષેત્ર ને તેની જરૂર હોમાં છે—બન્ને વધે છે; તેને માટે સંસ્કાર કે કોઈ વર્ગ લેડે અધ્યાપકોને પણ સીધા પ્રશ્ન નથી સામ્યવાદી કે વર્ગવિચ્છેદવાદી દબે રચનાકાર્ય કરવામાં લોભાઈ જવાય એવો જખાનો પણ હવે આવે છે. તેવે વખતે આવા દેવાયો માંધીવાદી રચનાકાર્યના નમૂનારૂપે પણ નોંધવા જેવો છે. દેવાત સાચું કહે છે કે, આ પ્રકારના વર્ગો સંસ્કારી અને સેવાભાવી બહેનેઓ દેર દેર યોગ્ય લેઈએ. અં]

હાલમાં અપાતી કેળવણીની તુટીઓ દૂર કરવાની વિચારથી અને યુવક ભાઈ બહેનોના શ્રીમત્વર્ગોની પ્રવૃત્તિ યુગ્મતત્ત્વો ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે. પરંતુ, મોટી ઉંમરની બહેનોની તાલીમ માટે વર્ગો નીકળતા નથી. આથી ભગ્નાડ ઉદયોગમંદિરનાં શ્રી. ગ્રાહીબહેને દસ દિવસનો વર્ગ શરૂ કરવા ત્રણેક માસ ઉપર એક પરિપત્ર કાઢ્યો અને બહેનોને આમંત્રણ આપ્યું. પણ કોઈ બહેન ખેતીના કામમાં રોકાયેલી હતી, તો કોઈને પોતાની બેંસની ચિંતા હતી, એટલે ન આવી શક્યાં. મહિના ઉપર ફરીથી પરિપત્ર કાઢ્યો. આ વખતે આમંત્રણનો જવાબ મળ્યો. સાધારણ રીતે મોટી ઉંમરની બહેનો આવા વર્ગમાં જ્યાં મિલકતુલ દેવાયેલી નથી હોતી. પણ કોઈને તેમના પતિએ તો કોઈના પિતાએ તો કોઈના ભાઈએ આગ્રહ કરીને આ સંસ્કારવર્ગમાં મોકલી નાનાં બાળકોવાળી બહેનોને માટે વ્યવસ્થાના અભાવે

પ્રતિબંધ હતો. કારણ કે બાળકોને અલગ રાખવાની વ્યવસ્થા નહોતી તેમ જ દૈનિક કાર્યક્રમમાં વિદેશ પડાનો સંભવ હતો.

આ વર્ગનું સંચાલન કરવા કોઈ બહેન તો જોઈએ જ. નિયાદ વિમુલક ગુપ્તા પિણાલયનાં આચાર્ય શ્રી. કુસુમબહેન પટેલને વિનંતી કરવામાં આવી. તે સંસ્થાએ આ વર્ગ માટે શ્રી. કુસુમબહેન પટેલ તથા જડાવબહેનને આવવાની મંજૂરી આપી.

વર્ગમાં દાખલ કરવાની સંખ્યા મર્યાદિત હતી એટલે માતર તાત્કાલિક જ બધી બહેનો વર્ગમાં જોડાઈ.

વર્ગની શરૂઆત તા. ૨૪-૨-૪૭ થી થઈ. તેનું ઉદ્ઘાટન શ્રી. રવિશંકર મહારાજે કયું. વર્ગમાં કુલ ૧૫ બહેનો દાખલ થઈ હતી. તેમનાં અભ્યાસ ગાર્ગ અને જ્ઞાતિ વર્ગોની દૃષ્ટિએ વર્ગીકરણ નીચે મુજબ છે:

અભ્યાસ	ગામ	પરિશિષ્ટ કે અપરિશિષ્ટ
૧ મેટ્રિક	૪ લિંગાસી	૯ પરિશિષ્ટ
૧૦ ગુજરાતી	૨ નાયકા	૫ કુમારી
૩ થી ૬ ધોરણ	૨ ખાંધલી	૧ વિધવા
૪ નિરક્ષર	૨ નવાગામ	—
—	૨ વસઈ	૧૫
૧૫	૧ મહેળજ	—
—	૨ ત્રાણગ	—
—	૧ રામપુર	—
—	૧૫	—

	જાતિ
૩ ખાદી ધારી	૧૨ પાટીદાર
૪ અર્ધ-ખાદીધારી	૧ બારૈયા
૮ બિનખાદીધારી	૧ બાલજી
—	૧ બીડ
૧૫	—
—	૧૫

આ વર્ગની દિનચર્યા સવારના પાંચથી રાતના દશ વાગ્યા સુધી નીચે પ્રમાણે ગોઠવાઈ હતી :—
૦૥૬ કલાક પ્રાર્થના (ગીતાખનિનું નિયમિત વાગન થતું)

૨૧	”	શૌચ દાતણ રનાન
૨	”	અભ્યાસ
૧	”	વ્યાખ્યાન
૦૬	”	છાપાનું વાચન
૧૧	”	કાંતણ
૩૧	”	નાસ્તો બોજન વાસણ સફાઈ
૨	”	ગરબા રમતો
૧૧	”	આમસફાઈ
૧	”	સ્વાધ્યાય
૧	”	આરામ
૭	”	નિદ્રા

અભ્યાસમાં સ્વચ્છતા, ખોરાક, સાચી કેળવણી, બાળઉછેર, પૂ. ગાંધીજી અને પૂ. કર્તુરખાનાં જીવન ચરિત્રો, સ્ત્રીઓની સ્થિતિ, આગેવોગોનો નાશ, એ વિષયોનો સમાવેશ કર્યો હતો.

વ્યાખ્યાન માટે કેટલાંક ભાઈબહેનોને આમંત્રણ આપ્યું હતું. તેમાંથી નીચેના ભાઈઓએ વર્ગને લાભ મળ્યો હતો.

શ્રી. રવિશંકર મહારાજ : તેમણે ધરબવરચા, હમ, સાચા સંસ્કાર, સ્ત્રીઓમાં વ્યસન, રિવાજ, બાળઉછેર, ધૈર્ય કેળવણી, વગેરે વિષયો ઉપર વાતો કરી. સભ્ય નારાયણની કથા કહી હતી.

શ્રી. દેસાઈભાઈએ ખોરાક ઉપર અને શ્રી. રાવજીભાઈ મણિભાઈએ અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, ખાદી, અને બહેનોની સ્થિતિ વિષે વાતો કરી.

શ્રી. માધવલાલ શાહે આજની પરિસ્થિતિ અને નવા કાવંદાઓ વિષે વાતો કરી.

શ્રી. રાવજીભાઈ નાયાભાઈએ ખાદી અને આગેવોગોનો નાશ કેવી રીતે થયો તે સમગ્રવ્યું અને શા માટે તે વાપરવી તે પણ સમગ્રવ્યું.

શ્રી. જયલાઈ પટેલે ચોખી રોગો અને તેના નિવારણ વિષે વાતો કરી.

શ્રી. કુસુમબહેને રોજ અભ્યાસનાં વર્ગો ચલાવ્યા.

આહારનાં પૌષ્ટિક તત્ત્વો નાશ ન પામે એ હમે કેવી રીતે રાંધવું તેની તાલીમ એ રસોડાવિભાગનું વિશિષ્ટ અંગ હતું. પ્રાર્થના દરમ્યાન થતાં ધાર્મિક ભજનોનો અને ગરબા ને ગીતોના કાર્યક્રમ દ્વારા રાષ્ટ્રીય ગીતો ને ભોક્ષીતોનો સારો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો હતો.

સ્ત્રીઓના સામાજિક, ધાર્મિક અને શૈક્ષણિક તરીકે જીવનના સંસ્કારોનું પૂ. ગાંધીજીની સ્ત્રીવિકાસની દૃષ્ટિએ નવું સંસ્કરણ કરવાનું આ વર્ગનું પ્રયોજન હતું. તેમાં અમને ફેટલેક અંશે સિદ્ધિ મળી છે. બધી બહેનો દરિજાને નવી દૃષ્ટિથી જોતી થઈ છે, અને ભૂવિશ્વામાં અસ્પૃશ્યતા ન પાળવાનું નક્કી કર્યું છે. લાજની પ્રથાનાં મૂળ પાટીદારમાં જોડાં છે. વરીયોના પ્રેતસાહન વિના એ પ્રથાને ફગાવી દેવાની હેમત પરિશિષ્ટ બહેનોમાં નથી આવવાની. છતાંય બે બહેનોએ લાજ ન કાઢવાનો નિશ્ચય કરી વર્ગમાંથી વિદાય લીધી છે. શરીરની સ્વચ્છતા, ખોરાક, ધર અને આંગણુની સ્વચ્છતા, પાપખાના-સફાઈ અને શૌચાદિ માટે બહેનોને નવી દૃષ્ટિ મળી છે.

ધનર શાંતિની બહેનો સાથે એક પંક્તિમાં બેસી જમવું એ પણ તેમને માટે નવા સંસ્કારની વાત હતી. આ વર્ગ પૂરતી તો એ સ્વચ્છ ગઈ હતી. વ્યવસ્થિત રીતે રહેવું, સમુદયજીવન તેમ જ ઉલ્લેખીપણુ વિષે તેમને નવી દૃષ્ટિ મળી છે, એવું બહેનોએ તેમની અનુભવ કહાણીમાં નોંધ્યું.

આ દશ દિવસના અનુભવથી અમને લાગ્યું કે, આવા વર્ગો અનેક સ્થળોએ ચલાવવામાં આવે તો સ્ત્રી-ઉન્નતિના ક્ષેત્રમાં ધણું કાર્ય થઈ શકે.

વર્ગની પૂર્ણાકૃતિ તા. ૫-૩-૪૭ના દિવસે થઈ અને બહેનોએ ગીતો દિવસે વિદાય લીધી.

સ્વરાજના નાગરિકની જવાબદારી

૧૯૪૨ની લોકક્રાંતિ પછી આપણા દેશમાં અવનવા બનાવો બનતા રહ્યા છે. ગયે વર્ષે બ્રિટિશ પ્રધાન ત્રિપુડીના આવાવથી અને તે અંગે જે વાતાવાદો ચાલતી હતી તે પરથી લોકોને લાગ્યું કે, આપણે આઝાદીની નજીક પહોંચી ગયા છીએ. પ્રાંતોની ધારાસભાઓની ચૂંટણી થઈ અને હઠમી કલમનું રાજ પૂરું થતાં પ્રતિભાં પ્રગળે રહતોના દમ લીધો. પછી મધ્યસ્થ સરકારમાં જ્યારે મહાસભાના પ્રતિનિધિઓ જઈને બેઠા ત્યારે તે લોકોને એમ થયું કે, બસ હવે સ્વરાજ્ય લગભગ આવી ગયું અને આપણને હવે જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં રહત મળી રહેશે અને સુરેકેલીઓનો અંત આવશે.

પ્રાંતોમાં તેમ જ મધ્યમાં સરકારી તંત્ર પ્રજાના પ્રતિનિધિઓના હાથમાં આવતાં જ કોમી દાવાબળ એક યા બીજે સ્થળે બહાર જણાવા માંડ્યો અને પછી તે એનો એવ અને એના છાંદા ઘણી જગ્યાએ બિડ્યા. પરિણામ શું આવશે એનો કાંઈ પણ કોમે વિચાર ન કર્યો. આમાં નિર્દોષોની કંતસ વિશેષ થઈ અને આવા અધઃ જોને બિલકુલ પસંદ નથી એવી શાંત પ્રજાને ઘણી હાડમારીઓ વેઠવી પડી. તેનાઓએ આવનારને જે માર્ગદર્શન કરાવ્યું તે વખતે કેલેકે સ્થળે તે તેમનો ખુશ્તી વિરોધ કરનારાં તત્ત્વો પણ મળી આવ્યાં અને જાણે પોતે માને કે ધારે તે જ ખરું એમ રાખીને ગાંડપણનું પ્રદર્શન કરી કેવળ મનમાં છુપાઈ રહેલી વેરઘૃત્તિને તેમણે પોષવા માંડી. આ આગ કાટી નીકળવાની અસર જીવનના દરેક ક્ષેત્ર પર પડે એ આપણે સહેજ વિચાર કરીએ તો સમજાશે. જે એટલું જ આપણે સમજી લઈએ, તો એ વસ્તુનું પુનરાવર્તન કરવામાં આપણે હિસ્સો ન હોય એટલું જ નહિ, પણ જે કોઈ અવિચારીપણે એ કાર્ય કરવા તત્પર થાય અથવા કરે તેને અટકાવવામાં પણ આપણે ધૂળો આપવો જોઈએ.

એક માન્યતા એવી છે કે, યુગ્મજોને તે યુગેશોરોને પકડવાનું કામ, તેમને યુતા કરતા અટકાવવાનું કામ સરકારનું છે. પણ સરકાર એટલે કેાણ, એ વિચાર આપણે હજી સુધી નિરતે કર્યો નથી. અત્યાર સુધી અંગ્રેજ સરકાર પોતાના પ્રતિનિધિઓ મારફત રાજ્ય કબ્જું એટલે સરકારની ફરજ છે એમ કહીને આપણે છટકી જતા, જોકે એ વસ્તુ બરોબર ન હતી. કોઈ

પણ સરકાર પ્રજાના સદકાર વગર એ તત્ત્વને નાબૂદ કરી જ ન શકે, તો પછી જ્યારે આપણા પ્રતિનિધિઓને સરકારી તંત્ર ચલાવવા આપણે મોકલ્યાં છે, ત્યારે તેમના પર બધો જોભો નાખી આપણે દરેક વસ્તુમાં એમના તરફથી સંદાષતાની આશા, જાણે ગુલામ હોઈએ તે માંગીએ તેમ, કરીએ એ બિલકુલ વાજબી નથી. પ્રજામાં રહેલા યુગ્મ તત્ત્વને પ્રજા તરફથી પોપણ ન મળે અને એને દૂર કરવા માટે સક્રિય પ્રયાસ થાય, તો એ તત્ત્વને નાબૂદ કરવામાં સરકારની મદદ મળવાથી એ પ્રશ્નોનો જવાબ નિકાલ થાય.

પણ આજે એ કાર્ય કરવા કેટલા તૈયાર છે? અણસમજી વર્ગને રોડીના પ્રશ્ન પર ઉંડેરવો અને આડિટી વાતો કરી એને સરકારવિરુદ્ધ તેમ જ પ્રજાના બીજા વર્ગો વિરુદ્ધ ભંભેરીને એનામાં લડાયક શક્તિ બનત કરવી તે બડ જગાવાનાં, એ સાચી નેતાશીરી નથી. એમાં શરૂઆતમાં સફળતા મળતી હોય એમ લાગે, પણ જ્યારે એ લડતમાં તે વર્ગને નિષ્ફળતા મળે ત્યારે તેની અસર કેટલી ખરાબ થાય છે એની કલ્પના કરવી પણ મુશ્કેલ બને છે.

આજે એક માન્યતા એવી ફેલાઈ ગઈ છે કે, કોઈ પણ એક વર્ગની હાડમારીઓનો અંત એમને જોઈતી રહતો તથા જરૂરિયાતો હડતાળના શસ્ત્ર દ્વારા જ આવી મળી શકે, એ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ નથી. હડતાળનું વાતાવરણ સમાજના એક યા બીજા વર્ગમાં છેલ્લાં બેત્રણ વર્ષથી વધુ પ્રમાણમાં જામ્યું છે. એ વસ્તુ બરોબર છે કે કેમ એનો વિચાર કરીએ તો માણસ પડશે કે, એ શસ્ત્ર સંગ્રહના બળને પરિણામે ઊપયોગી નીરડે છે અને એનાથી અર્થ સરે છે. પણ પછી શું? એની અસર શી થાય છે? હડતાળ પાડનાર વર્ગ પોતાની ફરજ તરફ કેટલો વફાદાર રહે છે? એમ કહેવામાં આવે છે કે, જ્યાં સુધી આર્થિક મુશ્કેલીની ભીંસમાં એ સપડાયેલો છે ત્યાં સુધી ફરજનો ખ્યાલ એનામાં પ્રધાનપણે રહી ન શકે, જોકે આ વસ્તુ નૈતિક દૃષ્ટિએ એ રીતે બરોબર નથી કે, મનુષ્યના જીવનમાં આર્થિક પ્રશ્ન એ જ એક પ્રશ્ન નથી. પરંતુ એમ માની કાઢીએ કે આર્થિક મંજૂરણને કારણે એ એમ કરે છે, પણ આર્થિક પ્રશ્નો એને સંતોષપૂર્વક

ઉકેલ મળે છતાં એ ફરજ પ્રત્યે કેટલો નમ્રન હોય છે કે રહે છે? એની માગણી સંતોષાયા છતાં એની આર્થિક બૂબ વધે છે અને એની મર્યાદા નક્કી નથી કરી શકતા અને તેથી ફરજને એ ઘણી ગોણુ ગણે છે. એને પરિણામે દેશની મિલકત ઓછી થાય છે અને બીજા વર્ગોને હાડમારી અનુભવવી પડે છે એનો વિચાર તે વર્ગને નથી આવતો, અથવા આવે છે તો સામા પક્ષને મુશ્કેલીમાં મૂકી આનંદ અનુભવે છે. પણ એ રીતે એ સમાજની કુસેવા કરે છે એ વસ્તુ ગોણે સમજતી નોંધે.

વળી, જેની સામે હડતાળ પાડવામાં આવે તેને તમારી વિરુદ્ધ ઉત્કેરણી થાય, સંનેગવશાત્ એ નમતું મૂકે, પણ એનામાં ઉત્પન્ન થયેલી વેરવૃત્તિ શમતી નથી અને જ્યારે લાગ આવે ત્યારે બદલો લેવા એ ચૂકશે નહિ, એ વસ્તુનો વિચાર પણ હડતાળ પાડનારે કરવો જોઈએ. કારણકે સાધનસંપન્ન વર્ગ પાસે એક યા બીજાં ઘણાં હથિયારો છે જેનો તે વખત આવતાં ઉપયોગ કરતાં અચકશે નહિ એટલે કાર્યકર્તાઓ હડતાળ માટે કાંઈ વર્ગને તૈયાર કરે ત્યારે બધી બાબતો તેમ જ તેમાંથી ઉપજનારાં પરિણામ તેમ જ હવિષ્યમાં થનારી અસરનો પણ ગંભીરપણે વિચાર કરવો જરૂરી છે અને આ રીતે જોઈએ તો મહાત્માજીએ હૃદય-પક્ષપાતી જે વાત સૂચવી છે તે વસ્તુ ગ્રામ કરવા માટે હડતાળ સિવાય સગવડના બગાડે પ્રતાપે બીજો કાંઈ વધુ શાંત માર્ગ શોધી કાઢીએ.

આપણા શેઠના જીવનમાં આજે જેટલી મુશ્કેલી ભોગવવી પડે છે એટલી લાગે જ પહેલાં ભોગવવી પડી હોય. એનાં કારણોના ઊંડાણમાં આપણે ન જઈએ તોપણ એનો ઉકેલ સરકાર કરે ત્યાં સુધી બેસી રહીએ, અથવા સરકારની ફરજ છે એમ માનીને સરકારનો વાંક કઢીને બેસી રહીએ, એ યોગ્ય નથી. આપણે એ મુશ્કેલીઓ જેની રીતે દૂર થાય તે માર્ગે જઈને જોઈએ, અમુક વસ્તુના લાવવું નિયમન કરે અને તે વસ્તુ તે ભાવે સરકાર પૂરી પાડે એમ કહીએ એ તો બરોજર છે. પણ પછી લાવનિયમન થાય તે પહેલાં, રખેને એ વસ્તુ નહિ મળે એમ માની, સમાજનો એક વર્ગ એનો સંગ્રહ કરે છે. વેપારીવર્ગ સરકારને પોતાના નફાના સ્વાર્થને કારણે વગાવવા માટે માલ સંતાડીને અદૃશ્ય કરી મૂકે છે.

તેનો ઉપાય પણ સરકાર કરતાં પ્રજાના હાથમાં વિશેષ છે. જે પ્રજાના માણસો એ સંગ્રહ કરનારાઓ — એ વેપારીઓ — એમ ન કરે એ માટે સરકારને મદદ કરે, સંગ્રહ એજેન્ટો યોજાસ બાતમી આપે અને જરૂર પડ્યે કોર્ટમાં આપીને તેની વિરુદ્ધ સાક્ષી આપે, તો સંગ્રહવૃત્તિ ઓછી થાય. વેપારીઓની નફાખોર વૃત્તિ પણ ઘટે અને કાળાં બજારનું અસ્તિત્વ ન રહે. પણ એમ કરવામાં જે નૈતિક હિંમત જોઈએ તેમ જ અમુક વર્ગમાં અળખામણ થવું પડે તથા થોડું નેપથ્ય વેઠવા પણ તૈયાર રહેવું પડે, એ બધાંની ખામી હોવાથી આપણે સરકારને વગોળીને બેસી રહીએ એથી આપણું કાંઈ વળવાનું નથી.

પ્રમુખીય સરકારને જે પ્રજાનો સહકાર નહિ હોય અને અત્યાર સુધી ગુલામી ભોગવ્યાથી સરકારની ફરજ છે એમ માનીને દરેક વખતે એની મદદની આશા રાખવામાં આવશે, તો હાડમારી વધતી જવાની છે. પ્રજાએ પોતે એનો ઉકેલ આણવામાં મદદ કરવી જ જોઈએ. નાગરિક ધર્મનો એ એક ભાગ છે. સાચી નેતાશીરીમાં પણ એ વસ્તુનો સમાવેશ થાય છે. અમુક વ્યક્તિઓના હાથમાં તંત્ર છે એટલે રાહત આપવાની તેમની એકલાની ફરજ છે એમ કહીને અસતોષની જગાળા ચાલુ રાખીને નેતાશીરી ટકાવી રાખવી એ ક્રીક નથી. નેતાઓએ પ્રજાની હાડમારી દૂર કરવા માટે સરકારને જુદા જુદા ઉકેલો બનાવવા જોઈએ અને એમાં સક્રિય ફાળો આપવો જોઈએ; પ્રજાને પણ તેની ફરજનું જાન કરાવવું જોઈએ. જે આપણે આપણી પ્રગતિ ચાહતા હોઈએ, આપણા પડોશીનું લવું ઇચ્છતા હોઈએ, તો આપણા પ્રશ્નોના નિકાલ લાવવામાં બીજા તરફ મીટ માંડી ન જોતાં આપણે જ એ દિશામાં પ્રયત્ન કરી સરકારની મદદ માગવી જોઈએ. સંતોષકારક ઉકેલ લાવવા માટે આપણે શિસ્તબદ્ધ અને શાંત રીતે વર્તીએ તો સરકારી મદદ સાચે ગુણુ દે એટલે આજે તો કાર્યકર્તાનું કામ મુખ્યત્વે પ્રજાને નાગરિક ધર્મ શીખવવાનું રહે છે. એમાં સફળતા મળતાં આપણી ઘણી હાડમારી ઓછી થઈ જશે અને રાષ્ટ્રીય સરકાર પ્રજાહિતની જે જે યોજનાઓ લાવી રહી છે તેમાં સફળતા મેળવવા જલદી ભાગ્યશાળી બનશે.

ખેતીવાડી પ્રદર્શન

અમદાવાદ જિલ્લામાં આમ વિકસિત મંડળ તરફથી છેલ્લા મનેવારી માસમાં વિરમગામ મુકામે એક ખેતીવાડી અને પશુ પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું હતું. અહીં ખાસ કરીને તે પ્રદર્શનને ઉદ્દેશીને વાત કરેલી છે, પણ સામાન્ય રીતે તે એવી જાતનાં બધાં પ્રદર્શનોને લાગુ પડે છે.

અમદાવાદ જિલ્લામાં આવું પ્રદર્શન છેલ્લાં પાંચ વરસથી ભરવામાં આવે છે. તેની યોજના મુજબ અભાર મુખી સાબુદં મુકામે પહેલાં ચાર પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યાં હતાં. ભુદા ભુદા વિભાગના લોકોને તેનો લાભ મળે એ હેતુથી છેલ્લું પ્રદર્શન વિરમગામ ગોહવામાં આવ્યું હતું અને તે તા. ૨૫-૧-૪૭ ના રોજ મુંબઈ સરકારના ખેતીવાડી ખાતાના પ્રધાન શ્રી. એમ. પી. પાટીલના હસ્તે ખુલ્લું મુકામાં આવ્યું હતું. પ્રદર્શનમાં ભુદાં ભુદાં તૂઝ અને ખેતીના નમૂના ઉપરાંત લગભગ ૧૧૦૦ જેટલાં સારી યોજાદારો દોર લાવવામાં આવ્યાં હતાં; શાળાના આગકોના ઉદ્યોગકામના નમૂના ખતાવવામાં આવ્યા હતા અને પશુપાલનને અંગે ઉપયોગી માહિતીના નકશા ખતાવવામાં આવ્યા હતા; ઘેર બેઠાં યોજામાં યોજાં સાધોથી પોતાનાં કપડાં કેવી રીતે તેજાર થઈ શકે તે ખતાવવામાં આવ્યું હતું; અને ગામડાંની તંદુરસ્તી કેમ સાચવવી તે ખતાવવામાં આવ્યું હતું.

આ પ્રદર્શન નવા સ્થપાયેલા (સરકારી 'રુરલ ડેવલપમેન્ટ બોર્ડ') આમવિકાસ મંડળના આશર હેઠળ ગોહવામાં આવ્યું હતું. એટલે સ્વાભાવિક રીતે પહેલાંનાં પ્રદર્શનો કરતાં તેમાં થોડા ફેર જણાતો હતો :—

૧. પહેલાંની માફક પ્રદર્શન અંગે લોકો પાસેથી કાંઈ ઉધારણું કરવામાં આવ્યું નહોતું.

૨. પ્રદર્શન એકની એક જગ્યાએ ભરવાની પદ્ધતિ બદલવામાં આવી હતી.

૩. થોડા ખર્ચમાં અને નાના પાયા પર પ્રદર્શન ગોહવામાં આવ્યું હતું.

૪. સરકારી અમલદારો અને સંસ્થાઓ ઉપરાંત પ્રમુખીય સંસ્થાઓ અને આગેવાનોનો તેમાં સાથ મળ્યો હતો.

આ પ્રદર્શનની આવી કેટલીક વિશેષતાઓ હતી. તે જોવા પછી એમ લાગ્યું કે, તેની પદ્ધતિમાં કેટલાક મુખ્યત્વે ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. માણસની પાસે નવા

વિચારોનો ભંડાર હોય તો જેમ તેનું જાણું શોધે છે અથવા તેના જાણાતુ પ્રકાશન સાર્થક થાય છે, તેમ પ્રદર્શનોમાં લોકો સમજ નવું નવું પ્રદર્શિત કરવાનું હોય તો પ્રદર્શન શોધે છે. આ માટે જરૂરી એ છે કે, તેને લગતાં ખાતાંઓ દ્વારા આખું વરસ ખંતપૂર્વક લોકોમાં પ્રચારકામ ચાલતું જોઈએ અને લોકો પાસે સહાયબુતિપૂર્વક નવા નવા સુધારા કરાવવાં જોઈએ. આ સુધારાઓનું ફળ લોકોને પ્રદર્શનમાં જોવાનજણવાનું મેળવું જોઈએ. ખરી રીતે પ્રદર્શનમાંથી લોકોને ખેતીખાતાના આખા વર્ષના કામનું સાર્થકું મળી જતું જોઈએ. ભુદાં ભુદાં ખાતાંઓ તરફથી આખા વરસમાં થું થું કામ થયું અને એનાં ફલાં પરિણામ આવ્યાં તે પ્રસક્ત નમૂના, આંકડાઓ, ચિત્રો અને વ્યાખ્યાનો દ્વારા લોકોને જણાવવા મળતું જોઈએ.

કેળી, સરણ, ટમેટા, પપૈયાં, કેરી અને બીજાં ફળ તથા અનાજના સારામાં સારા પાકના નમૂના પ્રદર્શનમાં રાખ્યા હોય તેટલું બસ નથી. પણ તેને અંગે સંપૂર્ણ માહિતી સાથે વ્યાખ્યાનો અપાવવાં જોઈએ. તેના ઉગાડનારે કેવી જમીનમાં ઉગાડ્યું, કેવું ખાતર નાંખ્યું, બી ક્યાંથી મેળવ્યું, જમીનને કેવી રીતે કેળવી, તેમાં ખર્ચ કેટલું થયું, પહેલાંના કરતાં કેટલો વધારે લાભ જણાયો, વગેરે બાબત પ્રસક્ત નમૂના અને હકીકતો સાથે સરળ ભાષામાં વ્યાખ્યાનો ગોઠવ્યાં હોય તો ખેડૂતોને ઘણું જાણવાનું મળે. કેટલાકને અધમણ કહી કોળી, પપૈયા કે દૂધી જોઈને નવાઈ લાગે, તો કેટલાકને ટકે અધમણ ફળ હતી ગાય જોઈને નવાઈ લાગે; કેટલાકને વીધે ૬૦ મણ જેટલી આજીનો ઉનાર જણીને અને તેનો દાણો જોઈને નવાઈ લાગે, તો કેટલાકને જેરુ ન આવે તેવા ઘઉં જોઈને નવાઈ લાગે.

આમ ખેડૂતો પ્રદર્શનમાં ઉત્તમ નમૂના જુએ, વરસોવરસ કેટલી પ્રગતિ થઈ ને જાણે, તેની માહિતી મેળવે અને તેનો ઘેર જઈને અમલ કરતા થાય. તેમનામાંથી જેમને જરૂર હોય તેમને ખેતીનિષ્ણાતો આખું વરસ માર્ગદર્શન કરે. કેટલાંક વ્યાખ્યાનો પછીથી પણ જોવામાં આવે. એવા નમૂના વરસ દરમિયાન પણ માગેલામ ફરીને જતાવવામાં આવે અને તેનાં વ્યાખ્યાનો કરવામાં આવે કે ચિત્રો જતાવવામાં આવે, તો સારી વસ્તુની માહિતી ઘેરઘેર પહેલી શકે.

આ રીતે આખા વરસનું ખેતીસુધારણાનું કામ અને પ્રદર્શન બનતો સુખેય થાય તો પ્રદર્શન એ શ્રેષ્ઠ શિક્ષણ અને ખેતીશિક્ષણનું એક મહત્ત્વનું સાધન બની જાય, અને જે ખેડૂત પ્રદર્શન જોયા આવે તે કંઈક નવો સંદેશ પ્રદર્શનમાંથી લઈ જાય. એવી રીતે પ્રદર્શનો ગોઠવાય તો તેની પાછળ લીધેલો શ્રમ અને ખર્ચાચેસા પૈસા સાર્થક થાય.

આ મુદ્દો નીચેના દાખલાથી વધારે સ્પષ્ટ થશે. આ પ્રદર્શનમાં સારાં દોર અને તુલના નમૂના ગામડાંમાંથી પ્રદર્શનમાં મંગાવવામાં આવ્યાં હતાં, અને તેમને ધનામો આપવામાં આવ્યાં હતાં. પ્રદર્શનમાં એ રીતે નમૂના મોકલવાનો સંદેશો બધે પહોંચેલા હસે કે કેમ એ શંકાનો સમાવેશ છે. સંદેશો પહોંચે તોપણ બધા ખેડૂતોને પોતાના સારા નમૂના મોકલવાની હોંશ હોતી નથી. હોંશ હોય તોપણ દોરને લઈને હાંડીના દિવસોમાં એટલે દૂર આવવાનું ધણું પસંદ ન કરે

લોકો દોર લાવવાનું પસંદ કરે તોપણ પ્રદર્શનોમાં દોર લાવવાની પદ્ધતિ અંગે જરા બિંકા બિંકાની વિચાર કરવાની જરૂર છે. નજીકના જ ગામમાંથી આવે, બગદ કે સાંઠ પ્રદર્શનમાં લાવવામાં આવે તેમાં તો કરી હરકત નથી પણ દૂરથી, ખાસ કરીને રેલગાડીમાં દોરને લાવવા લઈ જવામાં દોરની તગિયત ઉપર ધણી માડી અસર થાય છે. દૂરથી ગાયને રેલગાડીમાં દૂર લઈ જવામાં રેલવેના ધક્કાથી તેને નુકસાન થાય છે અને કેટલીક વાર તો તે દૂધ આપતી બંધ થઈ જાય છે અને તેનું આખું વેતર બગડે છે. સાંઠ પણ રેલગાડીમાં લાવવો લઈ જવો કંઈ સહેલી વસ્તુ નથી. દુધાળા ગાયની દૂધ આપવાની શક્તિની પરીક્ષા જેવી તેના ખીસા ઉપર થાય તેવી બીજે થઈ શકતી નથી. ખીસા બદલાય તેમાં પણ કેટલીક ગાયોના દૂધમાં તો ફેર પડી જાય છે. ગાયને દૂધ માટે ધનામ આપવાનું દરખાવું હોય તો તેને પ્રદર્શનમાં લાવવાને બદલે તેના આખા વેતર દરમ્યાનની તેના દૂધની નોંધ ઉપરથી આપવું જોઈએ. નક્કી કરેલા પત્રકમાં માલિક નિયમિત નોંધ રાખે, વખતોવખત નિરીક્ષક ગમે જઈ પોતાની રૂબરૂ ગાયને દોરસાવી નોંધના ખરાપણની ખાતરી કરતા રહે. એ જ પ્રમાણે સાંઠનું પણ. હમણાંના રિવાજ પ્રમાણે સાંઠને ચક્રકરમાં લાવી બોમો રાખવામાં આવે છે અને પરીક્ષકો તેમના દેખાવ-વગેરે ઉપરથી ધનામનું નક્કી

કરે છે. કેટલીક વાર એવું બને છે કે, સાંઠ ગમે તોલો સારો હોય પણ પરીક્ષા વખતે જો તે લડકે અને તોફાન કરે તો તેને ધનામ માટે નાલાયક ઠરાવવામાં આવે છે. તેને બદલે તેની કામગીરીની નોંધ ઉપરથી ધનામ આપવાનું નક્કી થવું જોઈએ. આમ કરવામાં આવે તો દોરને લાવવા લઈ જવાનું, ખર્ચ અને હાલાકી બની જાય.

આ રીતે દોરની અને પાકની સુધારણાની દૃષ્ટિએ ઠેરઠેર તેની નોંધો રહેવી જોઈએ અને આખા વરસની નોંધ ઉપરથી પ્રદર્શનમાં તેની બહેરાત કરવી જોઈએ, તે અંગેની માહિતી આપવી જોઈએ અને તે પરથી ધનામો આપવાં જોઈએ; અને ઘણાં દોરને પ્રદર્શનમાં ભેગાં કરવાનો ખ્યાલ રાખવાને બદલે ધનામને લાયક નક્કી કરેલા ઉત્તમ દોરને જ પ્રદર્શનમાં મંગાવવાં જોઈએ.

દૂધમાં, ખેતીવાડીના નિષ્ક્રિયો ખેડૂતો સાથે ભણે અને વહેવારુ દૃષ્ટિએ પ્રયોગો કરાવે અને નોંધ રાખે, તે બધાનું સચેત્વ પ્રદર્શનમાંથી મળવું જોઈએ. આખું આજ સુધી થઈ શક્યું નથી એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વસ્તુ છે. નવા રાજ્યતંત્રની ઉચ્ચ લાવનાનો ચેપ આખા સરકારી તંત્રમાં વ્યાપરો તેમ તેમ તેની મીઠી અસર ચારે કોર દેખારો. એ કામ અમુક દહાણનું કે અમુક મહિનાનું નથી. તેને વખત લાગશે. ત્યાં સુધી એ આદર્શ ધ્યાનમાં રાખીને કામ કરવું જોઈએ અને પ્રદર્શનોને ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ લોકોપયોગી બનાવવાં જોઈએ. મર્યાદિત રૂપમાં પણ આ પ્રદર્શન એવી દૃષ્ટિનું કળ હવું. પહેલાં કરતાં તે પ્રમાણમાં નાનું હતું, પણ તેને વધારે લોકોપયોગી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો અને તેમાં જુદાં જુદાં ખાતાઓનાં માણસોએ ફિક ફિક સાથે આપ્યો હતો. હવે આગળ વધીને પ્રદર્શનને ખરેખર લોકોપયોગી અને શિક્ષણાત્મક બનાવવું હોય તો જુદાં જુદાં ખાતાઓના બધા માણસોએ એ દૃષ્ટિએ આવતી સાક્ષને માટે યોજના કરવી જોઈએ, એ મુજબ કામ કરવું જોઈએ અને નોંધો વગેરે રાખવી જોઈએ. એમ કરવા માટે એક બે વરસ વચ્ચે પ્રદર્શન ન ભરવામાં આવે તોપણ વાંધો નહિ, પણ જ્યારે લગાય ત્યારે તે ખરેખર લોકોપયોગી થવું જોઈએ અને લોકો તેનો લાભ લઈ શકે એ રીતે આખી રચના કરવી જોઈએ દર વરસે એકની એક વસ્તુઓ અને

નમૂના ફરી ફરી બતાવવાનો અર્થ નથી. તેમાં પ્રગતિ થતી જોઈએ અને એનું પ્રત્યક્ષ ફળ લોકોને જાણવા-સમજવા મળતું જોઈએ. પ્રદર્શન એ એક વાર્ષિક

જલસે નહિ પણ લોકશિક્ષણનું સ્થાન બનતું જોઈએ. એમ ન થાય તો તે પાછળ ખર્ચ કરતું નકામું છે. વિકલ્પદાસ ડેઠારી

બનાવટી ધીનાં કારખાનાં

ધોળા તેલ કે બનાવટી ધીને વનરૂપિત થી તરીકે યોગબાવીને અને તેને શુદ્ધ થી સાથે ભેળવીને કે શુદ્ધ થી તરીકે વેચીને વ્યાપણા વેપારીઓએ દેશના કુરોડો લોકોનાં જીવન સાથે રમત રમવા માંડી છે, એ હવે દિવસે દિવસે સ્પષ્ટ થતું જાય છે. મુદ્દના કાળમાં આવું ઘણું થી સિપાર્શિઓ માટે વપરાતું હતું. એટલે તેનાં જથ્થાબંધ કારખાનાં હિંદમાં ભણાં થયાં અને દેશમાં પણ તેનો છડેચોક વેપાર વધ્યો. અધી મીએની વધતી જતી મોંઘવારીમાં વેપારીઓને ફાવતું જરૂર અને યોગબા ધીને બદલે આ તેવી પદાર્થનો ધૂમ પ્રચાર થયો. તેમાં રહેલાં ગંભીર નેખાનો હજુ તપાસ આવે છે, એટલે તેની પૂરેપૂરી અસરનો હજુ ખ્યાલ આવી શકતો નથી. પણ માર્ચની ૧૧મી તારીખે ડો. રાજેન્દ્રપ્રસાદે વડી રાજસભામાં જે જાહેરાત કરી તે ખરેખર ચોકાવનારી છે. તેમણે જણાવ્યું છે કે, એ. અંગેની તપાસના અભ્યાસ સુધીમાં જે રિપોર્ટો મળ્યા છે તે બતાવે છે કે, તેની અસર તંદુરસ્તી માટે ખરાબ છે અને તેનો ઉપયોગ આંખને નુકસાન કરે છે. ઉંદર ઉપર પ્રયોગો કરવાથી જણાયું છે કે, ઉંદરને તે ખતરાવવાથી તેની ત્રીજી પેઢી આંધળી થાય છે !

આના સમર્થનમાં મુંબઈની હાફ્ટન પ્રયોગ-શાળાના સંચાલક સર સોખી જાણે છે કે, (ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ના. ૧૪-૩-૧૯૪૭) તેમની સરચામાં આ બાબત પ્રયોગો કરવાથી જણાયું છે કે, એ પદાર્થ ખાવાથી :—

- (ક) શરીરનો પૂરતો વિકાસ થતો નથી,
- (ખ) શરીરમાં કેલ્શિયમનાં તરવેા જલદી ભળતાં નથી,
- (ગ) શરીરના માંસનાં તરવેામાં ફેરફાર થાય છે. તેઓ વધુમાં ઉમેરે છે કે, આ પદાર્થને યોગબાના માટે શરીરની ગરમી કરતાં વધારે ગરમીની જરૂર પડે

છે, એટલે તે પચવામાં ભારે પડે છે. યુરોપમાં પણ એવો પદાર્થ ખાવામાં વપરાય છે, પણ, તેમાં એ અને કી વિટામિન ઉમેરવામાં આવે છે. પણ હિંદમાં તેમ થતું નથી અને તેમાં જે જીજ્ઞ કી વિટામીન હોય છે તેનો સંઘવામાં નાશ થાય છે. યુરોપના હંડ વાતાવરણને લીધે ત્યાં તેલ જમાવવા માટે કરવામાં આવતો વિધિ જુદી રીતે થાય છે, એટલે તૈયાર થયા પછી તે પચાવવામાં મુશ્કેલી નડતી નથી. તે પદાર્થ શરીરની ગરમીમાં જગદી યોગળી જાય તો જ પચવામાં સરળતા થાય. હિંદમાં એ રીતે તે તૈયાર કરવામાં આવતો નથી એટલે તે પચવામાં ભારે પડે છે. તે ઉપરાંત શરીર ઉપરની તેની ખીજ અસરો પણ વિચારવાની છે.

આવા એક નુકસાનકારક પદાર્થનો આટલો બધો પ્રચાર શાથી આવ્યો છે ? હાઈઈ ફરમિયાન તેનાં ૨૩ કારખાનાં થયાં તેમાં ૧૯૦,૦૦૦ ટન આ બનાવટી ધી તૈયાર થતું હતું. હવે તે કારખાનાં વધીને ૬૯ થયાં છે અને તેમાં ૪૬૦,૦૦૦ ટન તે તૈયાર થાય છે. હજુ ખીજ ૪૦૦ અરજીઓ તો નવાં કારખાનાં કાઢવા માટે ભીભી છે ! આ અધી પડાપડી શા માટે ? લોકોની તંદુરસ્તી અગાડવા માટે અને ત્રીજી પેઢીને આંધળી કરવા માટે ? નવાં કારખાનાં કાઢનારાઓ નફો કરવાના મદમાં આવતો વિચાર કરશે ? કે વેપારીઓ અને મુલીદારોને માટે કોઈ ધર્મ જ નથી ? તેમનો ધર્મ ન હોય તો પ્રગતી ટૂંકી સરકારનો ધર્મ તો છે જ કે તેણે પ્રગતિ-વિરોધી વેપાર અને ઉત્પાદન બંધ કરાવવાં જોઈએ. હાલ ચાલતા પ્રયોગોનું ચોક્કસ પરિણામ હાથમાં આવ્યા પછી સરકાર તેમ કરશે જ એવી આશા છે. અત્યારે પણ જે હકીકત બહાર આવી છે તે પ્રગતિની દૃષ્ટિએ ચોકાવનારી છે. એટલે તે બાબત અત્યારથી જ ઘટતાં પગલાં લેવાં જોઈએ.

પંદર દિવસનો પ્રવાસવર્ગ

[મયા અંકમાં ચામણના શ્રીમ્મવર્ગનું ૧૫ દિવસનું કામ શુદ્ધ હતું એ બાગ આપ્યો હતો. ત્યાર બાદ એ વર્ગ સુરત જિલ્લામાં ૧૫ દિવસ માટે પ્રવાસે ગયો હતો. એમ એ વર્ણન આપેલું, તે હવે આ લેખમાં આગળ ચાલે છે, અને એક મહિનાના એ વર્ગનું વર્ણન પૂરું થાય છે.]

અમારો લોકશિક્ષણ તાલીમવર્ગ પંદર દિવસ ચામણમાં રહ્યો હતો. ત્યાર બાદ પંદર દિવસ માટે એ બારડોલી તાલુકાના પ્રવાસે ઊપડ્યો.

પંદર દિવસના રિયર વર્ગ દરમિયાન આમણના પ્રગ્રેની ને ચ્યાંચો થઈ હતી એ પ્રગ્રે નવજોતનજર નિહાળવા માટે અને ગામમાં વિશે વધારે સહાનુભૂતિ અને પ્રેમ કેળવવા માટેનો આ પ્રવાસ હતો.

પ્રવાસવર્ગ શરૂ થતાં મેં ધરાણપૂર્વક ઉપયોગ કર્યો છે; કેમ કે આ માત્ર પ્રવાસ ન હતો, પણ અમારો વર્ગ હતો. એ પ્રવાસવર્ગ માટે પણ ચોક્કસ અભ્યાસક્રમ હતો અને એ અભ્યાસક્રમ બહુ મોટે અંશે પાર પડ્યો છે.

વર્ગમાં નેહાચેલા બાઈઓએ આપણાં ગામડાં વિશે સાંભળ્યું તો ધણુ હર્ષ, પણ ત્યારે એમણે વેડછી માળાનાં રાનીપરજ બાઈઓને બોલ્યાં હતાં હારિદય, અજ્ઞાન અને વહેમો નવજોતનજર નેમાં, ત્યારે એમણે આજ સુધી ને કાંઈ સાંભળ્યું હતું એના કરતાં અનેક ગાળી બેડી અસર એમના મન ઉપર પડી, એમને થયું કે આવી કે ગાંઠ રિયલિટી તો આપણને કહવાના જ ન હતી, આ રિયલિટી અસલ છે, એનો કંઈક કહેલ આપણે જ નેહીએ.

તા. ૨૧મીએ અમે અમારા વર્ગને પાંચ પાંચની છ ટુકડીઓમાં વહેંચી નાખ્યાં અને શ્રી. જુગતરામભાઈની દોરવણી નીચે રાનીપરજ પ્રદેશમાં દૂર દૂરના ખુણે જઈને કામ કરવા બેસેલા કેટલાક નવજુવાન કાર્યકર્તા સાથે અમારી આ ટુકડીઓ ગામકાર્યનો અનુભવ લેવા માટે ગામડાની ઝૂંપડીઓમાં રહેવા ગઈ.

અમે પહેલેથી નક્કી કર્યું હતું કે, અમારે આ ગામડાંઓમાં કાર્યકર્તાની સાથે ન રહેવું પણ કાર્યકર્તા સૂચને તે તે મામલોનેની ઝૂંપડીઓમાં વહેંચાઈ જવું. ઝૂંપડીવાળો ને ધોંયું કે રોડેલો ખવડાવી શકે તે ખાણ અને બની શકે તે સેવા કરવી. અમે અનુભવે લેયું કે, અમારા બાઈઓ માટે પાંચ દિવસનો આવે: ઝૂંપડીવાસ પાંચ મહિના જેવા નીવડશે. અમે એ ઝૂંપડીઓને કળેલે લીધાં: ઝૂંપડીના માલિકને અમે મહેમાન બનાવ્યાં અને અમે એ ઘરના યજમાન બની બેઠા. ઘર સાફ કરવું, ખાણી બરડાં અને રાંધણ, એમ ધરના બધાં કામે અમે નતે જ ઉપાડી લીધાં. એથી ગંદકી હતી ત્યાં સ્વચ્છતા આવી, અવ્યવસ્થા હતી ત્યાં વ્યવસ્થા આવી, અને ખોસકમાં ધણુ કેટલાક ખૂટતાં તારવોની અને સ્ત્રીજનવસ્તુઓ ખરીદી લાગીને ઉમેરી કરી લીધાં ને લોકો આજ

સુધી ખુણે બસીને એકબીજાથી ઊઘડી દિશામાં મેં ફેરવીને આવા ખેસતાં હતાં એ બધાં હવે અમારી સાથે એકજ પ્રતે, રંગોળીની ચાંતુખાણુ હારમાં જમવા ખેસવા લાગ્યાં. એમનું ખાણી ગળાવા લાગ્યું; એમની છાપરીઓમાં ચોટડીઓ અને પાંચિયારાં દેખાવા લાગ્યાં. એમની કોઠકી કોઠકી અને માટલાં હારખંધ વ્યવસ્થિત ગોઠવાયાં. એમની ઘંટીઓએ એમના સુરોગ્ય ખૂણાં રોપી લીધાં, કપડાં માટે વળમળીએ બંધાઈ અને કેટલાક ધરમાં તો સુંદર ચિત્રો અને સૂરો પણ રોખવા લાગ્યાં. આ બધાં કામેમાં અમે મહેમાન બનાવી દીધા હતા એ ઝૂંપડીવાસીઓ ધીરે ધીરે અમારી સાથે ભજવા લાગ્યા અને ત્યારે અમે એમની સાથે રહીને એમની છાપરીઓ ઉપરતું છાજ પછી છાવા લાગ્યા, ત્યારે એમનું અને અમારું અંતર બહુ જોયું થઈ થયું. પછી એમના હૃદયનાં દ્વાર ખૂલી ગયાં.

એ દેવાદાર કેમ થઈ ગયા? એમને દાશતાડી કેમ વળ્યાં? એમની જમીને ક્યાં આંધી થઈ? એ બધા કેપડા હવે આચેઆપ ઉડેલાવા લાગ્યા. પાંચ દિવસમાં તો ત્યાંના બાળકો, બાઈઓ અને બહેનો અમારી સાથે એટલાં હાથી ખ્યાં કે, ગામ છોડવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે એક કડુણ દરજ ખડું થયું.

ચામણથી મઢી રેલેશને ઊતર્યા પછી અમે અમારી લગભગ બધી જ પ્રવાસ વેસ્ટ ગોઠવ્યા હતાં. સામાન માટે કોઈ કેઈ વખત અમે માગની મફત લેવા વેડછીથી છુટાં છુટાં ફેરડોમાં પહોંચ્યા તે પણ વેસ્ટ અને લાંબી શાળા બારડોલી એકા ગયા તે પણ વેસ્ટ. ૨૬મીએ રાત્રે બારડોલી પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાં ગુજરાત સેવાદળ વરફી એક વર્ગ ચાલતો હતો તે જોયો, ઐતિહાસિક બની ગયેલો બારડોલી આશ્રમ જોયો અને બાંને દિવસે અગાઉથી નક્કી કર્યા મુજબ બારડોલી તાલુકાનાં ઉચ્ચગિયાત ગામોનો અમારો પ્રવાસ શરૂ થયો સુરત જિલ્લામાં આવ્યા તો ત્યાંના રીતરિવાજ, બોલીચાલી, પહેરવેશ, ખાણીપીણું એ બધાનો એક વિદ્યાર્થીની દ્રષ્ટિએ અભ્યાસ કરવો એ હેતુથી ૩૨મી સુધીનો આ પ્રવાસ ગોઠવ્યો હતો.

અમારો કુલ પ્રવાસ

	રૂબ	માલિ
ટ્રેનમાં	૨૭૦	
હોટીમાં	૩૬	
વેસ્ટ	૮૪	મયો અને

પ્રવાસ દરમિયાન ૧૮થી ૨૦ ગામોની મુલાકાત લીધી.

અખલભાઈ મહેતા

જ્ઞાન એક છે

પંદરમા સૈકામાં પૂરા થયેલા પુનરુત્થાનના યુગ સુધી યુરોપમાં કેળવણીના ક્ષેત્રમાં એવી સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી કે, તે જમાનાના માણસને આવશ્યક એવી બધી સામગ્રી સાહિત્યના એક જૂથના અભ્યાસ-માંથી જ મળી રહેતી. તે જૂથ મનુષ્યને લગતા અભ્યાસોની એક સ્વયંસંપૂર્ણ વ્યવસ્થા હતી. તે જમાનામાં બે પ્રાચીન ભાષાઓનો અભ્યાસ જ આખું શિક્ષણક્ષેત્ર રોકતો; પરંતુ તે બે ભાષાઓ મારફતે યુવાન વિદ્યાર્થીને એવાં બે મહાન સાહિત્યોનો અભ્યાસ કરવા મળતો, કે જેમાં પોતાના સમાજના જનક કહી શકાય તેવા સમાજનાં જીવન અને વિચારસંજ્ઞા પ્રતિ-બિંબિત થયેલાં તેને જોવા મળતાં. સાથે સાથે જ તેને સમાજ એ પ્રાચીન સમાજથી એટલા પૂરતા પ્રમાણમાં ભિન્ન હતો કે, જેથી તે તેમની વચ્ચે ફાળાથી સરખામણીઓ કરી શકતો, અને એ રીતે વાસ્તવિક નિષ્ણુઓ કરવા માટે તેને જુમિકા મળી રહેતી. ગ્રીસ અને રોમની સામાજિક ધાર્મિક અને સંસ્કૃતિઓ તેને પ્રાચીન ઇતિહાસકારોનાં લખાણો મારફતે કાર્યરૂપે મૂર્તિમંત થયેલી જોવા મળતી; અને જીવન તથા જગત વિશે ગ્રીક અને રોમન લેખકોની ઊંડી વિચાર-સરણીઓ તેને તે તે કવિઓ અને ફિલસૂફોનાં લખાણોમાં નોંધાયેલી મળતી. અસરકારક રીતે વ્યાખ્યાન આપવાની કળા, તથા તેની સાથે હોવી નોંધતી મનુષ્યો અને પ્રસંગોની સમજ તેને તે સાહિત્યના વૈચારિકશીલ્પીઓ અને વ્યાખ્યાતાઓ તથા રાજકારણી યુરુગ પાસેથી શીખવા મળતી.

આમ જ્ઞાનનાં વિવિધ ક્ષેત્રો પુનરુત્થાનના યુગમાં પ્રાચીન ભાષાઓ અને સાહિત્યના અભ્યાસ હેઠળ સંગૃહીત થઈ જતાં.

જ્ઞાનક્ષેત્રનું આ એકચ છેલ્લાં ત્રણ સૈકાં દરમ્યાન પ્રાકૃતિક અને સામાજિક વિજ્ઞાનોને આપવા લાગેલા વધારે ને વધારે મહત્વને કારણે જોખમાતું ચાલ્યું અને છેવટે તૂટી ગયું. આ લગભગ એટલું અંતુ ૧૫૪૮ છે કે, તેની સામે ઊભા થવા લાગેલા વિરોધ તરફ હવે વધુ સમય ફેરવેશ કરી શકાય તેમ નથી. એ વિરોધ કેટલોક અંશે એવા અભ્યાસીઓ તેમ જ શિક્ષક તરફથી કરવામાં આવે છે કે જેઓ જાણુના હોય છે

કે, જ્ઞાનને છેક નિરનિરાળા વિભાગોમાં વહેંચી નાખવું એ ખોટું છે તેમ જ છેવટે વધુ નીવડે છે. એ વિરોધ વિચારશીલ વલણના વિદ્યાર્થીઓ તરફથી પણ આવે છે, કે જેઓ પદવી અને પરીક્ષા માટેની લાયકાત મેળવવાની તાત્કાલિક પ્રયત્નોની પાર નજર કરે છે અને પૂછે છે કે, તેઓ જે જ્ઞાન મેળવે છે તે જ્ઞાન તેઓને જે જીવન જીવવાનું છે તેને અનુરૂપ શી રીતે કહી શકાય. જોકે એ પ્રશ્ન, સંકુચિત ઉપયોગીપણુની ભાવનાથી પણ પૂછી શકાય, કે જેમ ઘણી વાર પ્રજામાં આવે છે. પરંતુ તે પ્રશ્ન હેતુની વધુ ઊંડી સમજથી પણ પૂછી શકાય. સમકાલીન કરુણતાઓમાં આ કરુણતા ઓછી નાનીસૂતી નથી કે, કેળવણી જેમ જેમ વધારે ને વધારે કડકપણે એકાંગી, ધંધેદારી અને હુમરી થતી જાય છે, તેમ તેમ તે આ પ્રશ્ન વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં અચળકિલ્લી જ રાખતી જાય છે. જોકે, અત્યારના સંજોગોમાં એને માટે એ સિવાય બીજો ચારો પણ નથી. આજે મૂંઝવેને બીનાઓ કરતાં જોણુ કરી મૂકવામાં આવે છે; જ્ઞાનને સંસ્કૃતિથી વિખૂંદ પાડી દેવામાં આવે છે; અને હુન્નરવિજ્ઞાનો ક્યાં પ્રયોજનાર માટે ઉપયોગમાં લેવાવાં નોંધે એ તેના કલા ૨૫૪ દર્શન વિના શીખવવામાં આવે છે.

કેળવણી પોતાનું સામાજિક કર્તવ્ય ચૂકતી જાય છે એવું જેમની સમજમાં આવ્યું છે તેવા કેળવણીકારોને એક વર્ષ આપણુ દેશમાં સહુભાગે છે. અનુભવનાં વિશિષ્ટ ક્ષેત્રોનું જ્ઞાન અને સમજ આપવામાં કે જ્યાં આજની કેળવણી તે સૌથી વધુ કાર્યસાધક નીવડે છે, ત્યાં પણ તે એ જ્યાં ક્ષેત્રોનો સમન્વય કરી આપતી નથી, અથવા એ બધાંનો સમગ્રપણે એક જીવનદૃષ્ટિરૂપે સમન્વય કરવામાં વિદ્યાર્થીને કરી મદદ કરતી નથી. કેળવણીએ વિશિષ્ટ પ્રકારોની માહિતી જેના વડે અપાય તેમ જ વિશિષ્ટ પ્રકારોની આપકત જેના વડે કેળવણી એવી એક પ્રક્રિયામાત્ર જ બની રહેવું નોંધે એ. કેળવણીએ ઉપરાંતમાં એવી પ્રક્રિયા પણ બનવું નોંધે એ કે જેના વડે એક વિશિષ્ટ પ્રકારની એકતાવાળો સમાજ — કે જે એકતા તે સમાજની સંસ્કૃતિ અને સંસ્થાઓમાં વ્યક્ત થતી હોય છે, — ઊભતી પેઢીમાં તેના પોતાના માનસ અને પ્રયોજનની સમજ જગતી શકે, અને

એ રીતે દરેક નવી પેઢીને આખા સમૂહના જીવન સાથે અખંડિતપણે સાંકળી શકે. આ પ્રક્રિયા ન્યાં ખૂટતી હોય છે, ત્યાં વ્યક્તિ તેમ જ સમાજ જન્મેને નુકસાન થાય છે. વ્યક્તિને નુકસાન થાય છે, કારણ કે તેને એવું કાંઈ મધ્યવર્તી કેન્દ્ર મળતું નથી કે જેની આસપાસ તે પોતાની શ્રદ્ધાઓ અને સ્વભાવોને કેન્દ્રિત કરી શકે, અને જેની સાથે તે પોતાના પુરુષાર્થને સાંકળી શકે, તેને જીવનમાં કશો અર્થ શોધ્યો જડતો નથી; તથા એક અનુભવને કે એક કાર્યપ્રણાલીને બીજી સાથે તોલી જોવા માટે તેની પાસે કશાં સ્પષ્ટ ધોરણો હોતાં નથી. બીજી બાલુ સમાજને પણ નુકસાન થાય છે, કારણ કે તેના સભ્યો કરી જીવનદષ્ટિ વિનાનાં હોવાથી તેમની સામુદાયિક દૃષ્ટિ અને પ્રયોજનોમાં જે સૌથી વધુ માનવધર્મી હોયું તેઈએ તે ખૂટતું હોય છે; અને તેથી તેમનું સામુદાયિક જીવન વિકૃત થતું થતું ગિમ્મિડમ થઈ જાય છે.

જૂના જમાનાનો સમન્ય સાહિત્યિક અને ઐતિહાસિક અભ્યાસો ઉપર રચાયેલો હતો; અને મનુષ્ય વિશે તે એવી દૃષ્ટિ ધોળતો કે તે પોતાની ભાતને વ્યક્ત કરી શકે તેવું, અરસપરસ વિચારોની આપણે કરી શકે તેવું, તથા એકબીજાને સમજી શકે તેવું પ્રાણી છે. એ સમન્ય પ્રગતિશીલ અને પ્રયોગશીલ નહોતો, પરંતુ તે સહાય તો હતો જ. આજે વિશાળ શુદ્ધ માનવતાની ભૂમિકા ઉપર વારંવાર રજૂ કરાતો નવો સમન્ય માનવસ્વભાવની પૃથક્કરણશીલ અને પ્રયોગશીલ બાલુઓ વિકસાવે છે; તથા એવું ચિત્ર રજૂ કરે છે કે, માણસ એક ગણતરી કરી શકે તેવું તથા બીનાઓ ઉપર કાબૂ રાખી શકે તેવું પ્રાણી છે. પરંતુ માણસને સુખ્યવે અરસપરસ વિચારોની આપણે કરતું અને એકબીજાને સમજતું પ્રાણી માનવું એમાં, કે ગણતરી કરતું અને કાબૂ રાખતું પ્રાણી માનવું એમાં જ ખરો તફાવત પડી જાય છે એ બે માન્યતાઓનાં નૈતિક અને આધ્યાત્મિક પરિણામોની શક્યતાઓ ગંભીર છે.

યંત્રાદોગી ક્રાંતિ અને તેમથી નીપજેલી આમ જનતાની દ્વિધ્યાલોના ધક્કા હેઠળ યુરોપની નૈતિક અને આધ્યાત્મિક એકતા ડિન્નિબિન્ન થઈ ગઈ. બૌદ્ધિક નિસંગતિએ દબે પ્રેરણારૂપે નહીં પરંતુ પોકળતા અને નાદારીના ચિહ્નરૂપે દેખા દીધી. ગયા સૈકાના સાહિત્યમાં તેના પુરાવા બરાબર મળી રહે છે : જોષનહોર

હતાશવાદમાં માણસ લાગ્યો; નિકોર જીવનને હજુ પણ શો અર્થ? અર્પી શકાય તેમ છે એમ પૂછતાં પૂછતાં ઈશ્વરનું મંત્ર પોકાયું; ડોલ્ટોવસ્કીએ સુસંગત જન્યવાદની વિચિત્ર શક્યતાઓનું પૃથક્કરણ કર્યું. તેથી પણ વધુ નજીકના સમયમાં તો એ પ્રક્રિયા નૈતિક અને બૌદ્ધિક જન્યવાદની પરાકાષ્ટાએ પહોંચી ગઈ અને અતે તેણે ક્રાશીવાદ અને નાઝીવાદની દ્વિલસ્ટ્રીઓ દ્વારા એક સિદ્ધાંતનું રૂપ ધારણ કર્યું. તેમ જ જે ભૌતિક પરિસ્થિતિએ આના પ્રત્યાધાતો ઊભા કર્યા તે હજુ કંઈ જૂતકાળની વાત બની ગઈ નથી. વૈજ્ઞાનિક શોધખોળની ગતિ હજુ પણ ભાગ્યે ધીમી પડે. વૈજ્ઞાનિક માહિતીના ઉપયોગ દ્વારા જીવનની ભૌતિક પરિસ્થિતિનું રૂપાંતર વધુ ઝડપી તથા દુરગામી બનવાનું છે. ન્યાં સુધી જ્ઞાનો પૂરતો તથા વાસ્તવિક સમન્ય નહીં જડે ત્યાં સુધી હુજરઆવસતમાં આગળ બસતું દરેક પગલું અત્યારની નૈતિક, આધ્યાત્મિક અને માર્કસીસ્ટ સમસ્યાઓમાં વધારો જ કરશે.

તે સમન્ય ત્યારે જ જડશે, જ્યારે કેળવણીકારો આ એક પ્રશ્નો જનાળ મેળવવા કડીબદ્ધ થશે : માધુનિક પરિસ્થિતિ હેઠળ કઈ જાતનો માણસ તેના પોતાના જીવન માટેની તેમ જ સ્વરાજ્ય મેળવતા સમાજના એક સભ્ય તરીકેની જાહેર ફરજે બદા કરવા માટેની જવાબદારી અખત્યાર કરવા સાડુ સોધી વધુ શોધે માણસ ?

એક માણસ બધી બાબતોને તો ન્યામ આપી શકે નહીં, તેમ જ એકબીજાથી છેક વિપરીત એવા વિકલ્પોને એક જ વિચાર કે સિદ્ધાંતની સરણીમાં સમાવી શકે નહિ. તેથી તે માણસ એવો હોવો જોઈએ કે જે યથાર્થ રીતે સરખામણી કરીને (તેઓમાંથી) ડહાપણથી રીતે પસંદગી કરી શકે. આ હેતુ પાર પાડવા માટે તેની પાસે માહિતીનો વ્યાપક વિસ્તાર હોવો જોઈએ એટલું જ નહિ, પણ તેનામાં જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિંદુઓમાં જોડા ઊતરવાની અને સમજવાની શક્તિ પણ હોવી જોઈએ. તેને એ બંને વાનાં પૂરાં પાડવાની ભારે—પરંતુ જેમાંથી ન જટકી શકાય તેવી—જવાબદારી કેળવણીકારની છે. દરેક માણસે માનસિક કેન્દ્રીકરણ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ એ વસ્તુ અગત્યની હોવા છતાં, એ કેન્દ્રીકરણ પરિપક્વતા પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં ન ઊણું કરવામાં આવે એ પણ એટલી જ અગત્યની

બાબત છે. ગમે તેવા સમન્વય ઊભો થવો તેના કરતાં વિગતોની સમૃદ્ધિ હોવી અને મનની વળવાની શક્તિ કાયમ રહેવી એ વધુ અગત્યની બાબતો છે. તેથી કરીને દરેક જણને ભૂતકાળની તેમ જ વર્તમાનકાળની પરસ્પરવિરોધી અસરો પ્રત્યે પોતાનું મન ખુલ્લું રાખવા માટે શક્તિમાન બનાવવો જોઈએ તેમ જ પ્રેરવો જોઈએ; પરંતુ સાથે સાથે તેને એવી રીતે મદદ આપીને દોરવો જોઈએ કે જેથી તે એ અસરોની હકૂમત હેઠળ નિષ્ક્રિયપણે ન આવી જાય. આ અત્યારની

વાસ્તવિક એવી સામાજિક જરૂરિયાત છે, જેણે કેળવણીને લગતા દરેક અખતરાનું સ્વરૂપ ધડતું જોઈએ. કેળવણીકારો જેમ જેમ તે આવશ્યકતાને પૂરી પાડતા જશે, તેમ તેમ તેઓ સાચો તેમ જ આવશ્યક એવો સમન્વય ઊભો કરતા જશે.*

ગોપાલદાસ પટેલ

* 'ધિ ટાઈમ્સ' — લંડન — ના 'લિટરરી સર્વિસમેન્ટ' ઓગસ્ટ ૩૧, ૧૯૪૧ના અમરેષ ઉપરથી.

આ પણું પ્રદર્શનો

લોકકેળવણી માટે પ્રદર્શન એ એક સુંદર સાધન છે. પ્રમુખીય સરકાર આવી એ પહેલાં પણ સરકારી ગ્રામ વિકાસ મંડળો દ્વારા ખેડૂતો અને ગ્રામપ્રજાને માટે પ્રદર્શનો તો ભરવામાં આવતાં. પણ એની આલુ-બાલુ અમલદારી વાતાવરણ હોવાથી અને આપણા આગેવાનો તથા કાર્યકર્તાઓ એનાથી દૂર રહ્યા હોવાથી પ્રજા પણ એના તરફ ઉપેક્ષાદૃષ્ટિથી જોતી હતી.

પ્રમુખીય સરકાર આવ્યા પછી પ્રજાના આ માનસમાં ફરક પડી ગયો છે એટલું જ નહિ, પણ પ્રમુખીય આગેવાનો અને પ્રધાનો એમાં ભાગ લેના હોવાથી પ્રજા પણ એમાં ઊત્સાહભરે ભાગ લેવા લાગી છે.

હમણાં હમણાં જ મુંબઈ પ્રાંતના ખેતીવાડી ખાતાના માનનીય પ્રધાન શ્રી પારીલ સાહેબના શુભ હસ્તે ખેડ જિલ્લામાં ડાકિર મુકામે અને અમદાવાદ જિલ્લામાં વિરમગામ મુકામે, એમ બે સ્થળે ખેતીવાડી પ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા થઈ. એમાંનું ડાકિરનું પ્રદર્શન નજરે જોયું અને વિરમગામ વિષે જે કાંઈ સાંભળ્યું તે ઉપરથી જે થોડા વિચારો ઉદ્ભવ્યા તે અહીં રજૂ કરું છું.

આજે દેશ એક ક્રાંતિમાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે. યુદ્ધોત્તર પરિસ્થિતિએ પેદા કરેલી અનાજ વગેરેની હાડમારીઓથી એ હવે તંગ આવી ગયો છે. એ વખતે અનાજ કે જરૂરિયાતની ખીંછ ચીંજોનું ઉત્પાદન વધે એની બધી પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રજાને ઊંડા રસ પડે છે. અને એ માટેના કોઈ કિમિયા હાથ લાગી જાય તો એ શોધી લેવા માટે પણ એ એટલી જ આતુર છે.

એથી આ પ્રદર્શનનો લાભ લેવા માટે યોગ્યપદ લોકો ઊત્સાહવા. ખેતીવાડીના પ્રધાન પોતે પધારવાના છે

એટલે એમના સ્વમુખેથી જ આપણી ખેતીવાડીના કઈ રીતે ઉદ્ધાર થવાનો છે એની યોજનાઓ જાણવા મળશે, એ પણ આ ધસારાનું એક કારણ હતું.

પ્રમુખીય કાર્યકરો આજ સુધી આવાં પ્રદર્શનોમાં બહુ લખતા નહિ. એમના મનમાં પણ એવું થયેલું કે, આ વખતના પ્રદર્શનમાં આપણે કાર્થિક નવી જ ભાત પાડી બતાવવી

અને ખરેખર ડાકિરનું પ્રદર્શન બહુ લભ્ય અને વિશાળ હતું. એ હતું તો ખેતીવાડી અને 'પશુધન પ્રદર્શન'. પણ એનાં કેળવણી, ગ્રામ અને ગૃહ ઉદ્યોગ, સહકારી પ્રવૃત્તિ, આરોગ્ય, આવા ખીન્ન ઘણા વિભાગોએ પણ એમાં સારો એવો ભાગ રાખ્યો હતો. આના મોટા પ્રદર્શનની વ્યવસ્થા અને રચનામાં સેંકડો કાર્યકરો રોકાયા હતા. એની રચના અને ગોઠવણીના કામમાં પાંચ છ હજારનું ખર્ચ થયું હતું અને એને જોવા માટે ખીન્ન હજારો પ્રેક્ષકો મળી ગયા હતા. એટલે કહેવું હોય તો કહી શકીએ કે આ પ્રદર્શન સફળ થયું હતું.

પણ આ પ્રદર્શન જોયા પછી મારા મન સામે નીચેના પ્રશ્નો ઊઠ્યા :

૧. ડાકિરમાં પૂનમના મેળાની તક સાધીને આ પ્રદર્શન યોજનામાં આવ્યું હતું, એથી એને પ્રેક્ષકો તો ઘણા મળ્યા, પણ ખરેખર આ પ્રેક્ષકો મહિના દોઢ મહિનાની કેટલાય કાર્યકરોની અથાગ મહેનત પછી જોવા થયેલા આ પ્રદર્શનનો પૂરો લાભ લઈ શક્યા ખરા ?

૨. ગામડાંઓમાંથી ખાસ પ્રદર્શન જોવા આવેલા લોકો આ પ્રદર્શન જોઈને એમની નજરમાં ખૂંપી

ગઈ હોય એવી ખેતીવાડીની કેઈ વ્યવહારુ રીત કે એવું બીજું કંઈ લઈ ગયા ખરા?

આવા પ્રશ્નો ઉઠે છે ત્યારે એના જવાબો બહુ સતોષકારક નથી મળી શકતા.

આ ઉપરથી હવે પછી પ્રદર્શન હરયાં હોય અને એના પૂરેપૂરા લાભ ઉઠાવાય એવું ધ્યેય હોઈએ, તો કેટલીક સૂચનાઓ રજૂ કરવા જેની લાભ છે :—

૧. આખા જિલ્લાના કે તાલુકાના લોકો એક સ્થળે જોવા આવે એ દૃષ્ટિએ પ્રદર્શન જેતે ગામડે ગામડે ફરી શકે એ હમનું હેતુ જોઈએ.

૨. પ્રદર્શનમાં થયેલા વિભાગો અને ઘણી વસ્તુઓ રાખીને મોટું તોસ્તાન બંધુ ન કરતાં એક એક વિભાગનું અલગ અલગ પ્રદર્શન યોજવું જોઈએ.

૩. દરેક વિભાગમાં પણ જેટલી મળે એ બંધી ચીજોનો સંગ્રહ નહિ કરતાં ચોક્કસ દૃષ્ટિ રજૂ કરે એવી અને લાભે ઓછી હોય પણ પહેલી નજરે જ ધ્યાન ખેંચી લે એવી અને એ દોષ જ ચીજ વસ્તુઓ ગોઠવાવી જોઈએ.

૪. પ્રદર્શનમાં બહુ ઝીણા અક્ષરે લખેલી વિગતો ન આપતાં બાંખમાં મેસી જાય એવા થોડા પણ મુદ્દાનાં ચિત્રો, સ્તંભો કે આવેળો જ રજૂ કરવાં જોઈએ.

૫. નમૂનાની વસ્તુઓમાં પણ વિશેષતા હોય તો જ પ્રદર્શનમાં રજૂ કરવી જોઈએ.

૬. લખાણો કે ચીજ વસ્તુઓ કરતાં પણ પ્રત્યક્ષ ચાલતી જીવંત ક્રિયાઓ પ્રદર્શનમાં વધારે આકર્ષક અને ઉપયોગી નીતરે છે એ તરફ ધ્યાન રહેવું જોઈએ.

૭. દરેક ક્રિયા કે ચીજ વસ્તુની વિશેષતા સમજાવી શકે એવા બાણકાર સ્વયંસેવકો તે તે વિભાગમાં હોવા જોઈએ.

૮. દરેક વિભાગનાં પ્રદર્શનો, આરોગ્ય, બાળઉછેર, દેરઉછેર, ખેતી, ગ્રામઉદ્યોગ, શિક્ષણ, સહકાર વગેરે ખૂબ વિચારપૂર્વક તૈયાર કરાવવાં જોઈએ. તે તે વિષયના નિષ્ણુઓ પાસે એ શાસ્ત્રીય દોષ અને છતાં સામાન્ય જનતાનાં દિલ્લે સ્પર્શે અને એમને બવહારુ રીતે માર્ગદર્શક થઈ પડે એ દોષ તૈયાર કરાવવાં જોઈએ. એ સહેલાઈથી હેરવી ફેરવી શકાય તેમ જ થોડા વખતમાં સ્ટેલી કે સળવી શકાય એ દોષ તૈયાર કરાવવાં જોઈએ. જિલ્લામાં એકાદ મધ્યસ્થ સ્થળે આ બધાં પ્રદર્શનોનો સાજા રાખવામાં આવે અને એમનાં દરેક વિભાગ અમુક અમુક ગામોમાં વારફતેની લઈ જઈને બતાવવામાં આવે, જેથી આશુ-બાળુનાં ત્રણ ચાર ગામના બધા જ લોકો શાંતિથી અને સહેલાઈથી એના લાભ ઉઠાવી શકે. ગમેગામ લઈ જતાં હોય તો તે પણ બની શકે.

આટલા મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે તો, મને લાગે છે કે, દર વર્ષે પ્રદર્શન પાછળ જેટલો સમય, શક્તિ અને નાણાં ખર્ચાય છે તે નહિ ખર્ચાય. એક વખત ખર્ચાયેલાં નાણાં બહુ લાંબો વખત સુધી કામ આપશે. દૂર દૂરથી મંગાવવામાં આવતાં દેર તેમ જ એમના રખેવાળોની સગવડની વ્યવસ્થામાંથી બધી જવાશે અને એ બધાં આગે વેલી પડે છે એ હાલાકીમાંથી બચી જશે.

આમ ઉપર જણાવ્યું એ પોરણે આપણા પ્રદર્શનમાં પણ ચિકેન્દ્રીકરણ હાખત થશે. તે દ્વારા પ્રમત્ને જે લાભ મળે છે એના કરતાં અનેક ગણો વધારે લાભ મળશે અને આજકાલ પ્રદર્શનોનાં માત્ર દેખાવ અને ફેરવનાં તરફ ધૂસી ગયાં હોય છે તેની જગ્યાએ તેની ઉપયોગિતા તથા એ દ્વારા સંધાતી કેળવણી તરફ આપણે વળી શકીશું.

બબલરાઈ મહેતા

સાબાર સ્વીકાર

બ્યાજનો વારસા : લે ચૂલીલાલ મહિયા, પ્ર. જીવન સાહિત્ય મંદિર, સુંબઈ, ૨. કિં. ૪-૪-૦ વનવાસ : લે. સોપાન, પ્ર. ઉપર પ્રમાણે, કિં. ૪-૮-૦ મહાસલાના મહારથીઓ : લે. મહુધર તલેરિયા, પ્ર. ઉપર પ્રમાણે, કિં. ૫-૦-૦ યુવક સાધે જીવન અને કર્તવ્ય : લે. સોપાન, પ્ર. ઉપર પ્રમાણે, કિં. ૦-૬-૦ વળતાં પાણી : લે. પ્રયાંત, પ્ર. ઉપર પ્રમાણે, કિં. ૫-૦-૦ વિસામણાં : લે. રમણલાલ સોની, પ્ર. એન. એમ. ઠક્કરી કંપની,

સુંબઈ-૨, કિં. ૨-૪-૦ કામ અને કામિની લા. ૧ : લે. પ્રેમા કંટક, પ્ર. ઉપર પ્રમાણે, કિં. ૩-૮-૦ કામ અને કામિની લા. ૨ : લે. પ્ર. ઉપર પ્રમાણે, કિં. ૩-૮-૦ ચરકમાં નિસર્ગોપચાર : ચોજક : વિષ્ણુદેવ પંડિત, પ્ર. રામજીવ દેવા સમિતિ, અમદાવાદ, કિં. ૦-૮-૦ આપણા સંવદાર : લે. પુરાનન બુચ, પ્ર. ઉપર પ્રમાણે, કિં. ૧-૦-૦ શ્રી. શ્રીબાદા બંધીરનાથ : લે. અક્ષય કુમાર, પ્ર. ઉપર પ્રમાણે, કિં. ૧-૪-૦.

નવું વાચન

સર્વવેદાંતસિદ્ધાંતસારસંગ્રહ [થી શંકરાચાર્ય
કૃત (અનુવાદક) શાસ્ત્રી ગિરિજાશંકર મયાશંકર; પ્રકાશક:
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ; મુંબઈ.
૫. ૨૧૫૬ કિંમત ૧-૪-૦

ભગવાન શંકરાચાર્ય પિરચિત કહેવાતા આ સુંદર,
સરળ વેદાંતગ્રંથનો આ અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કરવામાં ન આવ્યો
હોત તો સાડું થાત. અનુવાદક શાસ્ત્રગ્રંથોની સંરક્ષિત
ભાષા સમજતા હાગતા નથી. અને માંડ સો શ્લોકોનો
અનુવાદ પાછો વાંચ્યો, તેટલામાં અનુવાદની સંખ્યાબંધ
ભૂલો નોંધ આગળ વાંચવાનું પડતું મૂકવામાં જ હટાપણ
માન્યું.

મૂળ શ્લોકોના ભુદા ભુદા પાંદો પ્રસિદ્ધ થયેલી
ભુદી ભુદી આશ્ચર્યોમાં મળે છે; તે સરખાવી, કંઈ કે
અર્થધુક્ત પાંદ સ્ત્રીકારવાની તસ્દી પણ અનુવાદકે
લીધી નથી. નહીં તો, ૨૨મા શ્લોકમાં બાળપણનાં
દુઃખ વધુવાની વખતે સ્વકીય વિમુક્તવિતર્જનમ્
એ પાઠનો અર્થ બંધણેસી શકતો નથી માટે
જ મૈસૂર ભવનનિન્દ પ્રકાશિત પાઠમાં (અને બંગળા
અનુવાદવાળી આશ્ચર્યમાં પણ) મળતો નિમજ્જનમ્
પાંદ તેમણે સ્ત્રીકાર્યો હોત. બાળપણમાં પોતાનું મળમત્ર
વિસર્જન કરવાનું દુઃખ એટલે શું ? ઉપાડીને ફેંકી
આવવું ? બાળકોને જાતે ફેંકી આવવું પડે છે ? અને માત્ર
'મળમૂત્રનો ત્યાગ કરવો' એટલો અર્થ લઈએ, તો
મોટાપણે પણ મળમૂત્રનો ત્યાગ નથી કરવો પડતો ?
નાનપણમાં દુઃખ તો માતા ઉપાડે નહીં ત્યાં સુધી પોતાના
મળમૂત્રમાં 'નિમજ્જન'નું છે—અર્થાત્ તેમાં આળોટવું
પડે, તે છે.

એવા તો અર્થહીન પાઠના બીજા દાખલાય છે;
એ જવા દઈએ. પરંતુ મૂળનો અર્થ જ ન સમજવાને
કારણે અનર્થો થયા છે, તેના થોડા દાખલા આપીએ.
૩૦મા શ્લોકમાં યુવાવસ્થાના દોષો દર્શાવતાં
મૂળમાં જણાવ્યું છે કે, કામાનુલ્લસં, સમયાતિલંબનમ્—
અર્થાત્ કામાતુરતા, મર્યાદાઓનું ઉલ્લંઘન વગેરે. મૂળના
તે શબ્દોનો વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ અનુવ્યત્તેમ જ લખાણની
દૃષ્ટિએ અર્થના કશા ખ્યાલ વિના અનુવાદ કર્યો છે:—
“કામાતુરપણું વગેરે સ્થિતિમાં ધણે સમય વિતાવવો
પડે.” સમયનો અર્થ ‘મર્યાદા’ થાય છે, એ જ જાણે
ખચર ન હોય.

૩૬મા શ્લોકમાં, “જેમ જગતમાં (યથેહ) જીવ-
નીયપણાથી થતું દુઃખ હોય છે, તેમ દેવગતિમાં પણ
(તદત્ સહજ દુઃખમસ્તિ) તે જ પ્રમાણે જીવનીયપણાથી
થતું દુઃખ હોય છે, એમ મૂળમાં કહ્યું છે. તેનો અર્થ
ભાષાંતરકાર કરે છે:— “લોકમાં ઉત્તમ અધમ
ગતિને લીધે દુઃખ પળ હોય જ છે. આવો વિચાર
કરીને ક્યો મનુષ્ય ધૈરાવ્ય ન પામે ?” અર્થાત્ યથેહ
અને તદત્ એ શબ્દો વડે આ શ્લોકમાં જે બે બાબતો
વચ્ચે સરખામણી કરવામાં આવી છે, તે જ ધ્યાનમાં
નથી આવી.

૪૬મા શ્લોકમાં તો ભારે થઈ છે. મૂળમાં એમ
કહ્યું છે કે, કામાંધકારથી જેની દૃષ્ટિ આંધળી બનેલી
હોય છે, તે માણસ સ્ત્રીમાં રૂપ ન હોય (અસ્તિ અપિ)
તોપણ મોહ પામે છે. કારણ કે અંધદૃષ્ટિવાળાને
[સતતઃ વા સતઃ વા] પરતુ છે કે નહીં તેની પણ વિચારણા
શી રીતે હોય ? અનુવાદક તેનો અનુવાદ કરે છે:—
‘આંધળી દૃષ્ટિવાળા ટુર્જનને કે સજ્જનને વિચાર જ હોતો
નથી.’ અર્થાત્ સતઃ અને અસતઃનો અર્થ સજ્જન
અને ટુર્જન કરાયો છે !

૫૧મા શ્લોકમાં મૂળ એવું છે કે, જેની દૃષ્ટિ
(સ્ત્રીના સુંદરપણના મોહમાં) નષ્ટ થઈ ગઈ છે, તે
આ સૂક્ષ્મ વિમુક્તિમાર્ગ ક્યાંથી નોંધશે ? ભાષાંતરમાં
અર્થ ક્યો છે:— ‘સ્ત્રીના રૂપને નોંધતે નાશ પામેલી
દૃષ્ટિવાળો પુરુષ પળ નાશ પામે છે, એટલે સૂક્ષ્મ
મોહમાર્ગને કેવી રીતે નોંધ શકે ?’

૭૦મા શ્લોકમાં ધનનું વિશેષણ આપ્યું છે કે,
કૃણપ્રીયમારાગધનમ્—અર્થાત્ કૃપણ મનુષ્યની ભુદિને
જ રુચિ-સંતોષ ઉપગમવાનું. અનુવાદ કર્યો છે:—
‘કૃણ ભુદિને સારી રીતે ઉપગાવનાર !’

૮૦મા શ્લોકમાં છે કે, ધન ન મળે તેના કરતાં
મળ્યા પછી તેના વ્યવનો સંભવ થતાં વમણું દુઃખ
થાય છે. અને ગણા માણસને તો તે ધન ખોટી રીતે
ખર્ચાવાનો પ્રસંગ આવતાં તેથી પણ વમણું દુઃખ
થાય છે. અનુવાદ કર્યો છે:— ‘ધન મળે નહીં તો
તેથી (એટલે શાનાથી ?) બેગણું દુઃખ થાય છે, તેનો
ખર્ચ થતાં તેથી ત્રણ ગણું દુઃખ થાય છે; અને ખોટી
રીતે ખર્ચાય તો વિદ્વાનોને ઘણું જ દુઃખ થાય છે.’

૮૧મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, ધરમાં જેમ સાપ રહેતો હોય તો ચિત્તાનું સ્વાસ્થ્ય ન રહે, તેમ મન-જિજ્ઞાસાગિનિ (ભય અને ચિંતાથી કદી પણ મુક્ત નહીં) એવું વિત્ત ધરમાં હોય તો ક્યાંથી ચિત્તાનું સ્વાસ્થ્ય રહે? અનુવાદકે એ વિશેષણનો અર્થ કયો છે :— “અર્થાનું ન હોય છતાં ભય અને ચિંતા રહ્યા જ કરે-છે.”

૮૬મા શ્લોકમાં આવતા મોક્ષાશામિગુહી ગતિ: (મોક્ષની દિશા તરફ ગતિ)નો અર્થ અનુવાદકે કયો છે :— ‘મોક્ષની આશા તરફ જવાનું.’

ભાષાંતરનો ગુજરાતી ભાષા પણ દોષરહિત નથી. કેદખાનામાંથી કેદી છૂટી ન જાય તે માટે તેને પ્રતિકૂળ એવી પાશ, સાંકળ વગેરે વસ્તુઓ રાખવામાં આવે છે, એમ મૂળમાં છે. તેનું ગુજરાતી અનુવાદકે કયું છે :— કેદખાનામાંથી છૂટવા માટે વિરોધી વસ્તુઓ હવાત હોય છે. (શ્લોક. ૪૮)

દૂકમાં, સામાન્ય સુબાષિતો ગણાય એવા શરૂઆતના વિભાગમાં પણ મૂળના અર્થનો અનર્થ થયો છે.

ગીતાપોથી [સવાસો શ્લોકમાં] પ્રકાશક : સરતું સાહિત્ય વધેક કાર્યાત્મક (જમનાદાસ ભગવાનદાસ દૂરદ વતી) પૃ. ૯૨; કિંમત રૂ. ૦-૬-૦

પ્રકાશક સંસ્થાએ પોતાના પ્રશોના સુચિપત્રમાં આ યોગપીઠી બોળખાણ આમ કહીને આપી છે :— મગવદ્ગીતાની ચાલપેઠી—કર્મયોગના ૧૨૬ શ્લોકો.

આ પુસ્તક ભગવદ્ગીતાની બાળપોથી જરૂર છે; અર્થાત્ તે ભગવદ્ગીતાના પૂરેપૂરા અદેશ અને સંદેશને સમજવા સહેલા થાય તે રીતે સવાસો શ્લોકમાં તારતી આપે છે. એ રીતે જોતાં પ્રકાશક સંસ્થાએ ‘કર્મયોગના ૧૨૬ શ્લોક’ એમ કહીને આ યોગપીઠી જે પરિચય આપ્યો છે, તે ખરેખર ભ્રામક થાય

મૂળ ગીતામાં અન્ય પ્રાસંગિક ચર્ચાઓ અને નિષ્પણોના સંખ્યાબંધ શ્લોક હેઠળ તેની મુખ્ય દલીલ ઘણી વાર ઢંકારી જાય છે, અને અટવાઈ પણ જાય છે.

અલગત, એ અટવામણમાંથી માર્ગ બતાવવાનો દાવો કરનાર પ્રાચીન આચાર્યોએ એ અટવામણને વધુ ગૂંચવીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધ્યો છે. ભારે બીજ બાળુ ગીતાજીના અમુક અમુક અર્થજોભીર રત્ન જેવા શ્લોક ઉપર દિવસો સુધી કે પાનાં ભરીને ઉપદેશાત્મક વિવરણ કરનારાઓએ ગીતાને સામાન્ય વિવેકવૈરાગ્યને

અંધ મનાવી પેલી અટવામણ તરફ આંખ જ મીચી રાખી છે, અને એમ કરીને સાથે સાથે ગીતાજીના ખાસ વક્તવ્યને પણ કુબાવી દીધું છે.

છેવટે રહ્યા સમન્વયવાદીઓ. તેઓએ ગીતા જુદા જુદા ભાગોના સમન્વય કેવી રીતે સાધી આપે છે એનું દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરીને, ગીતાને જાણે લગતી-જઘણતી દેખીલી બિલાડીઓ વચ્ચે ન્યાય તોળી સલાહસંપં કરાવી આમતા વાંદરાના રૂપમાં રજૂ કરી છે, — કે જોને પોતાને કશું આપવાનું નથી કે ખોવાનું નથી !

સરવાળે, અને હવે તો ગીતાનાં મંદિરો વધવા છતાં, ગીતાને પોતાને જે સીધી સરળ વસ્તુ સજાઈ રીતે નિરૂપી છે, તેનો કશો ખ્યાલ વાતાવરણમાં કે લોકોના મનમાં જામતો નથી. આ પુસ્તક વાંચ્યા પછી એટલું તો દેખાઈ આવે છે કે, ખરેખર ગીતાને વાતાવરે કશું વિશિષ્ટ કહેવાનું છે, અને આપણે ઉમેરીએ કે, એનું કાંઈ પોતાને ખાસ કહેવું છે તેથી જ તે વસ્તુને પરમાત્માના મુખમાં મૂકી આપવામાં આવી છે.

અલગત, આ બધું બરાબર દર્શાવી આપવા આ પુસ્તકની શરૂઆતમાં વિવરણભર્યાં લાંબા ઉપોદ્ધાત ઉમેરી શકાત. પરંતુ તો પછી એ બાળપોથી ન રહેત. એટલે એ પ્રલોભન ટાળવામાં હતાપણ જ થયું છે.

સૌકોઈને — ‘બાળ’ નહીં એવાઓને પણ — અમે આ પુસ્તક જોઈ જવા ભલામણ કરીએ છીએ.

આ પુસ્તકના ટાઇટલ-પેજ પાછળ કેટલાક ઉપોગી ઉત્તરાઓ મૂક્યા છે. તે રીતે જોતાં તે ટાઇટલ-પેજને ઢોંકી દે એવી આખું પાનું ભરીને મોટા અક્ષરોમાં જાહેરખબર પુસ્તક ઉઘાડતાં જ સામે આવે એવી રીતે ન અપાઈ હોત તો સાડું-ચાત.

પુસ્તકને છેડે પણ પુસ્તકના કદને ધરે તેટલાં જ પાનાંમાં, અન્ય—અને તે પણ બનતા સુધી પુસ્તકનાં વિષય સાથે મળતાં આવતાં—પુસ્તકની જાહેરખબર લેખી જોઈએ.

અમૃતાંજલિ [ગીતાનું સમશ્લોકી ભાષાંતર] અનુ૦ સ્વામી કૃપાલાનંદ; પ્રકાશક : જગવબહેન, રાજનીપલા; કિંમત રૂ. ૦-૨-૦. પૃ. ૮૨.

ગીતાના વર્ગો ચલાવી, વિચરતા સ્વામીજીએ વર્ગોમાં આવતા લોકોની એની ફરિયાદ સાંભળી કે, ‘શ્લોક કંદેર્ય કરીએ છીએ, પણ અર્થ નથી આવડતો.’ તે ઉપરથી તેમણે આ સમશ્લોકી ભાષાંતર

રમ્યું છે. બીજાં જે આવાં સમન્વેષી ભાષાન્તરો ઉપલબ્ધ છે, તેની સરખામણીમાં આ ભાષાન્તર કંઈક કિલ્લજ ગણાય. પરંતુ સ્વામીજીના વર્ગમાં જઈને ગીતાજી વિષે જોણે કંઈક સાંભળી લીધું હોય, તેવાને એ ઉપયોગી થઈ શકવું હોય તો ના નહીં.

-વિવેચક

શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝ લેખક : શ્રી. ગુણવંતરાય આચાર્ય, પ્રકાશક : ગૂર્જર ટ્રંઝલ્શન કાર્યાલય, અમદાવાદ; પૃ. ૨૦૦; કિં. રૂ. ૨-૦-૦

આ બીજી આવૃત્તિ છે. શ્રી. ગુણવંતરાયની ક્લમ પ્રસિદ્ધ છે, અને પુસ્તકને વિષય એથીયે વધુ પ્રસિદ્ધ છે. બને એટલી આધારભૂત જીવનમાહિતી, સદાનુ-

શ્રુતિભર્યા દિલથી એકત્ર કરાઈ છે. તે કંઈક વિવેચકની નજરે અપાર્થ છે.

ઝાંસી-રાણી-હિંદાબાદ લેઁ: શ્રી જયભિષ્ણુ; પ્રકાશક ગૂર્જર ટ્રંઝલ્શન કાર્યાલય, અમદાવાદ. પૃ. ૧૭૬. કિં. રૂ. ૨-૦-૦

મુખ્યત્વે નેતાજી સુભાષ યોજના સ્ત્રીઓના લશ્કરના લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ લક્ષ્મીબાઈની જીવન-કથા હોવા છતાં કેહ ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈથી માંડીને હિંદની લગ્નાયક સ્ત્રીશક્તિનો ખ્યાલ આપતું આ તવારીખી પુસ્તક તવારીખને ન જાળે એવી ભાષામાં લખાયું છે. છતાં લેઁ ૬૦ લક્ષ્મીબાઈ વિષે જાણવા માગતી જનતાને આકર્ષે એવું છે. ચૂં

માસિક વિવેચન

હિંદના માણ માલિકે

ક્રાંધ્યના જમાનાથી બ્રિટિશ લોકો હિંદને પોતાની એક જગીર સમજીને વર્તતા આવ્યા છે. બ્રિટિશ રાજદ્વારી માનસ મુખ્યત્વે આ ભૂમિકાવાળું હોવાથી જ અત્યાર સુધી હિંદ કદી ત્યાંની સ્થાનિક રાજદ્વારી પક્ષાપક્ષીના વિષય બન્યો નહોતો. એટલે સુધી કે, ઘણીવાર બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટનો વિરોધ-પક્ષ સરકાર-પક્ષને હિંદી પ્રજા વિષે એટલું જ માત્ર કહીને અડાવી શકતો કે, શું હિંદને તમે પક્ષીય સલાહ બતાવવા માંગો છો? જમાનાઓની પટેલી ટેવનો માર્ગો, તે પક્ષ તરત આથી જ માન્યા કહી દેતો, અને પાછો પાયાનો જગીરવહીવટ-સિદ્ધાંત હિંદ વિષે લાગુ પડી જતો.

આમાંથી પહેલવહેલો ફરક અત્યારની મજૂર સરકારે કરવા માંડ્યો લાગે છે. તેનું કારણ એ નથી કે બ્રિટિશ પ્રમુખીય માનસ હિંદ વિષે ઝાડું બદલાયું છે; પરંતુ ગઈ લગ્નપ્રથી જે નવીન જગ-દસા અને જગ-મત જાગ્યાં છે, તેને તે માનસ વેળાસર પિંજાનીને વર્તવા જેટલું બળદારકુશળ અને કાબૂ છે. બ્રિટિશ લોક વેપારને માટે અહીં આવ્યા. વેપાર માટે જેવી શાંતિ જોઈએ તેવી હિંદમાં જો હોય તો સાડું, એ સાદી જરૂરમાંથી રાજ બન્યા અને સમ્રાટ બન્યા. તે વખતે યુરોપનું અને હિંદનું રાજકારણ એવું હતું કે, આમ બતાવ્યામાં તે ક્ષતી શકે. તે જમાનામાં પોતાના વેપારનું કામ અંગ્રેજોએ એ રીતે કયું. હવે આજ જે રાજકારણ હિંદમાં અને જગતમાં જન્મ્યું છે, તે વખતે જો વેપાર

સાચીને વર્તવું હોય તો એ જ રસ્તો છે કે, હિંદને હવે ન સંભાળી શકાય તો તેઓએ તેને સંભાળનાર હિંદી સત્તાને સોંપી દઈ, સારામાં સારો સોદા પક્ષી લેવો. આમ, ટોમસ રો દ્વારા જન્દગીર જોડે વેપારી કરાર કરનાર લોકો ત્રણ સૈકા બાદ પાછા હિંદની જે સ્વતંત્ર હકૂમત જન્મશે તેની જોડે કરાર કરશે.

પરંતુ હિંદના માણ માલિક જે બ્રિટિશ અમીર ઉમરાવો, તેમનાથી આ જોયું જતું નથી. તેમની સાથે એમના હાથ બનેલા ગેરા સિવિલિયનો પણ છે. આ લોકોએ સારી પેટે વરાળ કાઢી મજૂર પક્ષની 'હિંદ છોડો' — નીતિને વખોડી. આ માણ માલિકોની નીતિનું મુખ્ય સૂત્ર 'બેદ દારા રાખ્ય' કરવાનું. સામાન્ય-સત્તા વગર વેપાર કેમ થશે, એમ એમને લાગે છે. રાણીના તાજમાં મૂકેલો કોડીનૂર શું ત્યાંથી જીતે? તેથી કોમી વિખવાદને તેમણે ક્રાંધ્યના વખતથી ખોરી ખોરીને સંકોર્ષે અને ફૂકે ફૂકીને સતેજ રાખ્યો છે. આજ સુધી એ જ કરવું ને હજી કરો, એમ ચર્ચિલ અને એના મિત્રો મજૂર સરકારને કહે છે. એમ કરવા જતાં બ્રિટનનું જ અગેડે, એટલું જોવાની પણ ચર્ચિલની જીનવાણી નજર રહી નથી. છતાં તેના પક્ષના કેટલાય આ સમજે છે, અને તેથી જ ચર્ચિલ હાર્યો. બ્રિટિશ વેપારી નીતિ નવા સંજોગોમાં પણ સાચવી લેવાને માટે જ મજૂર સરકાર મથે છે. આપણા કોમી વિખવાદથી અને દેશી રાજ્યોના ગાંડા રાજ્યમદથી બીજું તો કંઈ નહિ, જતા અંગ્રેજોને તેમના

વેપારી કરારો કરવામાં સારો લાગ મળશે. દિંદની સ્વતંત્રતા તો એ નહીં જ રાખી રહે, કેમ કે છેલ્લાં ૬૦-૭૦ વર્ષમાં, આખો દેશ એક છે અને તેની માલકી તેની પ્રગતી છે, એ સિદ્ધાંત કોંગ્રેસની છત્રછાયામાં દબ બન્યો છે. ૧૮મા સદી પછી મોગલ બાદશાહ અને મરાઠાઓ જે સાધવાનું ચૂક્યા, તે કોંગ્રેસે એટલે કે હિંદી પ્રગતિ અને સાધી બતાવ્યું છે. તેથી જ ત્યારે પરિણામ પણ તેવું જ આવ્યું:—પહેલી દશામાં અંગ્રેજો આવ્યા ને કાબૂ તો ખીજીથી તેઓ ઊભાયા અને જશે. આ ઇતિહાસ-શુદ્ધ ઘટના પર દિંદના 'માછ માલિકા' ના બળાપાને સર સર્વપક્ષી રાધાકૃષ્ણને હમણાં વિકાસતથી આવીને 'દેવવેળાનું પ્રયત્ન' કહ્યું, તે યોગ્ય જ છે. સામાન્યતા મૃત્યુ ઉપર આંસુ સારવાનો હક એ લોકોનો છે.

અંગ્રેજ કાળબળને અધીન છે

વચગાળાની વડી સરકારના કેળવણી પ્રધાન મોલાના સાહેબ ગયે મહિને લખનૌમાં યુ. પી. સરકારે નીચેલી અરબી-ફારસી સમિતિના કામે ગયા હતા. તે પ્રસંગે તેમણે કરેલા વ્યાખ્યાનનો સાર છાપામાં આવ્યો હતો. તેમાં કોઈક બુદ્ધ લાગવાથી મોલાના સાહેબે ખુલાસો બહાર પાડ્યો હતો, જે વિચારવા જેવો છે:—

“હેવાલો જણાવે છે કે, મારું કહેવું એ હવે કે

શિક્ષણનું માધ્યમ માતૃભાષા હોવી જોઈએ, અને અંગ્રેજ લખતાં વાંચતાં આવડે એટલું જ જરૂરનું છે. આ રીતે મારું કહેવાનું મૂકવાથી ગેરસમજ થવા સંભવ છે. આરબીના અભ્યાસના સંબંધમાં હું બોલતો હતો, અને તે સંબંધમાં મેં કહેલું કે, તેના વિદ્યાર્થીઓ ધારે એકાદામાં એણે અંગ્રેજનું કામચલાઉ જ્ઞાન હોતું જોઈએ સામાન્ય શિક્ષણક્રયા સંબંધમાં હું સુદલ એમ કહેવા નહોતો માગતો કે, અંગ્રેજના શિક્ષણનું ચાલુ ધોરણ જરાય નીચું યાય.”

અને એનું કારણ તેમણે એ જણાવ્યું કે, ૧૫૦ વર્ષના ગાદા સંબંધથી અંગ્રેજ આપણી શિક્ષણપ્રયાનો અતર્ગત લાગ બની ગયું છે.

મોલાના સાહેબની આ વાતથી દેશમાં સૌને નવાઈ લાગવી જોઈએ. એમ જ જોઈએ તો, અંગ્રેજ લાપા કરતાં અંગ્રેજ રાન્ય શું આપણા સમાજમાં એણે અતર્ગત બન્યું છે? અંગ્રેજની અસુક જરૂર આપણે છે, એની કોઈએ ના નથી પાડી. એ સાદી વાતને આટલી બધી વધારેપડતી મોટી કરવી શું કામ? અને આને અંગ્રેજનું શિક્ષણ ખરેખર કયા ધોરણ પર છે,

એ તપાસવા એક કમિશન નીમવાની જરૂર છે. લોકોના મનમાં એ વિશે ખોટો ખ્યાલ છે. છેલ્લાં ૨૫-૩૦ વર્ષોમાં તેનું કોઈ ધોરણ જ નથી રહ્યું. કારણ કે, તેને વિશે દંભ ખેલાય છે. માતૃભાષાની પ્રતિષ્ઠા વધવાથી અંગ્રેજ સ્વાભાવિકપણે પાછું પડ્યું બધ છે. ને એમાં કશું નુકસાન નથી, બલકે હજીપતિ છે, કેમ કે અંગ્રેજની સાચી જરૂર તેનાથી ક્યમળી નથી. છતાં યુનિવર્સિટીઓ તો જૂનું ધોરણ જ અભ્યાસમાં ધકેલ્યે રાખે છે. આ દંભ સમજીને સુધારીએ તો સારી વાત. નહિ તો કાળજીગ તો તેનો પરપોટો ફાડશે જ. ત્યારેય નહિ સમજ્યા હોઈએ તો નાહક દુ:ખી થવું પડશે.

હિંદુસ્તાનીના હારે અભિમાની મોલાના સાહેબ આ નિવેદનમાં જવા બેઠેલી રાજભાષાને આમ મોટી કરે ને રાષ્ટ્રભાષાનો ઉલ્લેખ ન કરે, એવ સાચું નથી લાગતું.

અને એક બીજો પ્રસંગે હિંદુસ્તાનીની શિષિ વિશે વાત કરતાં રોમન રિપિને લક્ષ્મર માટે ચાલુ રાખવા જણાવે, એ વળી નવાઈની વાત. દેશી લક્ષરને હવે શા સાડુ નાગરી કે ઉર્દૂમાં ન લખાવાય? એ કોઈ અધરી નથી, અને એમાં સર્ગાવહાલાં સાથે કઈ રીતે તેઓ સંપર્ક સાધશે?

વચગાળાનો કાળ મુખ્યત્વે રાજકારણી છે. સાંસ્કૃતિક, શૈક્ષણિક વગેરે બાબતો મુખ્ય નથી. એ બાબતોમાં આમૂલ્ય પરિવર્તન થવાનું છે. તેના મુખ્ય મુદ્દાઓમાં અંગ્રેજીની રક્ષા નથી, કેમ કે એ ભાષાએ સ્વભાષા અને રાષ્ટ્રભાષાની રક્ષાની જરાયે પરવા નથી કરી. ક્રાંતિજ્ઞા એની સામે છે. એટલે શુભામી-કાળનું તેનું ધોરણ તો સચવાઈ શકવાનું નથી, એમ સમજ જ લેવું જોઈએ.

તા. ૬. મોલાના સાહેબના વિચારો બાબત ગાંધીજીને પત્ર આ અંકના પૃષ્ઠા પર છે તે જુઓ.

શિક્ષક અને પ્રતિષ્ઠા

‘શિક્ષ’ સાંનના નતન્યુઆરીના અંકમાં ‘શિક્ષકોના પગાર અને પ્રતિષ્ઠા’ મથાળા તળે એક નોંધ (જુઓ પા. ૨૪) આપી હતી. તે વાંચી એક શિક્ષક લાભએ લખ્યું કે, શ્રી. દેવે સાચું કહે કે ટ્યુશન માટે છોકરો ઘેર આવે એવું મન રાખવાથી પ્રતિષ્ઠાપ્રાપ્તિ વધે. પરંતુ એમ કરતાં અનુભવ એ ચોથા કે ધનપ્રાપ્તિ થોડે. ઘણા શિક્ષકો ઘેર બધ, તો એક એવો મતી દુ:ખી યાય, અને વેદિયામાં ખપે તે જુદું. આથી તે એમ સૂચવે છે કે, પ્રતિષ્ઠા સ્થાપવાને માટે શિક્ષક સંઘો પોતાના ધંધાની એક શિરત તરીકે

ટ્યૂશન આપવા ન જતું, પણ છાત્રા લેવા આવે, એવું થાય, તો ધનપ્રાપ્તિની મુશ્કેલી ન રહે અને સમુદાય તરીકે શિક્ષક પ્રતિષ્ઠામાં ઊંચે ચડે.

શિક્ષક સંઘોએ વિચારવા જેવી આ સૂચના છે.

અને ત્યાર પછી તે લખે છે:—

“શિક્ષક અને પ્રતિષ્ઠાના મધ્યાગ નીચે હું આપના મારાકમાં નીચેના પ્રશ્નોની છણાવક છઠ્ઠું છું. અને આશા છે કે તે શિક્ષણના વ્યવસાયમાં પડેલી દરેક બંધિને રસરુચિ અને લાભદાયી નીવડશે :

“(૧) અર્વાચીન યુગની કહેવાલી વ્યાપારી અસર શિક્ષણના વ્યવસાયને કેટલા પ્રમાણમાં લાગુ પડે છે ? શું તે વ્યવસાયમાં ઉપયોગમાં આવતું દરેક એકમ આ અસરથી રંગાયેલું છે ?—હોયું જરૂરી છે ?

“(૨) શિક્ષક સમાજમાં પોતાનું સ્થાન કેવા પ્રકારનું લેવા છૂટે છે ? એને આર્થિક ઉચ્ચતાની જરૂર છે ? શિક્ષણના વ્યવસાયીને જીવનનું ધોરણ કેવા પ્રકારનું સંપાદનું જોઈએ ? પોતાનું ધોરણ તે સમાજની કઈ બંધિના ધોરણ સાથે તુલના મૂકી શકે ?

“(૩) ‘પ્રતિષ્ઠા’ એ ‘ધનવાન’ની માફક તુલનાત્મક શબ્દ છે. વળી ધનના પ્રમાણે તેના નોખા અર્થ થાય છે. એ દૃષ્ટિથી શિક્ષક પોતાની સાચી રૂપરેખા કેવા પ્રકારની હોય છે જોઈએ ? તેના આધારે સમાજની દરેક બંધિ સાથે કેવા સંબંધથી પોતે લગાડાઈ જોઈએ ?

“(૪) શિક્ષકની પ્રતિષ્ઠા વધારવામાં અત્યારના શિક્ષક સંઘના શો કાળો છે ?”

આ અતિ વ્યાપક ભાષામાં મુકાયેલા મુદ્દા છે. છતાં તેના મર્મને અનુલક્ષી ઉપયોગી ચર્ચા કરવા છાજનારા તેને ઉપાડી લઈ શકે છે.

ઉદ્યોગ-પદ્ધતિના તાલીમવર્ગ

પ્રાંતગરનું પ્રાથમિક શિક્ષણ ક્રમે ક્રમે વર્ધા-પદ્ધતિ પર આધારી હેતું, એ હવે મુંબઈ સરકારની નીતિ છે, એમ જાહેર થયું છે. તેની શરૂઆત, એક બાળુ અધ્યાપન મંદિરોને એ પદ્ધતિ પર મૂક્યાં અને બીજા બાળુ શાળાઓમાં એ દિશામાં બનતા ફેરફાર શરૂ કરવો, એમ બે તરફથી થઈ છે. બીજા બાળુમાં, શાળાઓ માટે હવે એમ દરખાસ્તમાં આવ્યું છે કે, તરત જ કોઈ એક ઉદ્યોગનું શિક્ષણ એ વર્ગમાં (બીજા ને પાંચમા ધોરણમાં) શરૂ કરવું. અને તે માટે સ્કૂલ બોર્ડોને નીચેના ત્રણમાંથી કોઈ એક ઉદ્યોગ પસંદ કરવાની સૂચના અપાઈ છે:—

૧. કૃષિક ને શાકભાજીથી શરૂ કરી ઉપજાવર્ગોમાં ખેતી સુધી.

૨. કાંતણ પીંજણ; જે ઉપજાવર્ગોમાં વણાટ સુધી જાય.

૩. કાગળ અને પૂંદા કામ, જે આગળના વર્ગોમાં સુતારી સુધી જાય.

સ્કૂલ બોર્ડ કોઈ એક ઉદ્યોગ પસંદ કરી, સામાન્ય માસના તાલીમવર્ગ કાંટે અને શિક્ષક તૈયાર કરી લે, જેનો બધો ખર્ચ સરકાર આપશે; સરકારે જણાવ્યું છે કે, વર્ધા-યોજનાની ઉદ્યોગ-પદ્ધતિ પર પહોંચ્યાની નીતિનો અમલ કરવો હોય તો કોઈ એક મૂળ ઉદ્યોગ પ્રાથમિક શિક્ષણના બીજા સામાન્ય ગણાતા વિષયો જેમ દુરિયાતારૂપે વધવો જોઈએ. એટલે કે, પ્રાથમિક શિક્ષકોએ આ વિષયનું કામચલાઉ પણ જ્ઞાન તરત મેળવી લેવું જોઈએ.

વાચકને ખબર દૂરી કે, ૧૯૩૯-૪૦માં પણ આને મળતા ઉદ્દેશથી યુગરાતની કટલીક સ્કૂલ બોર્ડોએ આ નવી યોજનાનો શિક્ષકોને પરિચય આપવાને માટે તાલીમવર્ગો કાઢ્યા હતા. વચગાળાનાં બોર્ડાં વરસો વીસે પાણું એ કામ — અને હવે સીધું સરકારી નીતિ અને લાંબી યોજના પ્રમાણે તથા તેની મદદ વડે — શરૂ થાય છે, એ આનંદની વાત છે.

તાલીમવર્ગોમાં જનારા શિક્ષકભાઈઓને બે વાત કહેવા જેવી છે. તેઓ સમજે કે, આ વર્ગો અને તે પછી ભરાનારાં પગલાં આપણા દેશની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ-પ્રથાને ધડાને માટે ભરાય છે. પરદેશી સરકારની શિક્ષણ પ્રથાથી નાણેઅનુણે પડી ગયેલી અનિષ્ટ ટેવા તથા વૃત્તિઓ હવે આપણે છોડવી જોઈએ. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના શિક્ષણ-પ્રથાઓ તેના શિક્ષકોના તેજસ્વી અને ઉત્સાહભર્યા કાર્યથી રચાઈ શકે છે. તેનું કાર્ય કરવાને તકતર થવું જોઈએ. તો સ્વતંત્ર હિંદી જીવન ધડાને માટે તેમણે પોતાનો મોંઘે કાળો આપો એમ ભવિષ્ય કહેશે.

પૂજ્યભાવના વારસાલકને લઈશે

તા. ૨૩-૨-૪૭ના મુંબઈના ‘ભારત જ્યોતિ’ પત્રમાં નીચેની ખબર પ્લાન ખેંચે એમ ગોળીને આપવામાં આવી હતી —

કાર્ત્ત માફકની કબર લંડનના એક કબરસ્તાનમાં છે. થોડા વખત ઉપર રશિયન લોકોએ માગણી કરી કે, સમાજ-કે સામ્ય-વાદના પિતાસમા એ પુરુષના સાચા વારસો અમે રશિયન સોવિયેટના લોક છીએ, માટે એમના અવશેષ અમને મોસ્કોમાં રાખવા સોંપવા જોઈએ. પરંતુ બ્રિટિશ મજૂર પક્ષ આવા આગવા

વાસરાહકના દાવાથી જાહેરાતો ને કહ્યું, અમે પણ માફસના જ વારસો છીએ અને એમના અવશેષને સંધરવા માટે એટલા જ હકદાર છીએ.

એ પત્ર અંતે જણાવે છે કે, નકામી યોગાયોગ ને પંચાત ન ઊભી થાય એમ વિચારી રશિયન લોકોએ અસારે એમના દાવા ઉપર ભાર મૂકવાનું માંડી વાળ્યું છે અને આગળ પર રશિયા અને બ્રિટન વચ્ચે કાંઈક વિશેષ સાગસારીનો વહેવાર વગરો ત્યારે આ બાબત બેસારો.

માનવ હૃદયમાં ધર્મભાવનાના ઊંડા રહસ્યરૂપે રહેલો સહજ કૃતારતામૂલક પૂજ્યભાવ કેટલી જાણી પ્રેરણા છે, એનો આ દાખલો કહેવાય. ઉપરની ખબર સિંદ્ધા ધર્મધેરા કહેવાતા લોકો રાગ રામમોહન રાખના બ્રિટનમાં સતેષા અવશેષો માગે એવી ભતની નથી, પરંતુ ધર્મને ઝેર માનવા ચાહનારા અને નારિનકતાના અભિમાની એવા રશિયન સામ્યવાદીઓની છે. પુરાતત્ત્વ વિદ્યામાં ભત છે કે, મંદિરની ઉત્પત્તિ ચેલ અને સદ્ભત મહાન પુરુષ પ્રયોગી પૂજ્ય ભાવનામાંથી થઈ છે. લોકમાં ધર્મોના સંગ્રહનું કેન્દ્રિયું આલે પૂજ્યભાવ અને તેની આસપાસ પૂજાપાઠ અને દર્શનાદિનાં પરંપરાવિધિનું નિર્માણ એ હોય છે. રશિયન પ્રજાહૃદય પણ આ વિશે સાબૂત છે એમ ઉપરની ખબર બેતાં કહેવાય. લેનીનની ચેલપૂજા તો આ બાબતે ચાલે છે, એ તો વાચકને ખબર હશે.

પાપની છટકાખારી ?

ચોપ વખત ઉપર મુંબઈમાં એક યજ્ઞ થયેલો. તે વખતે ત્યાંના એક લાઈના પત્ર ઉપરથી આવેલો વિચાર સારનો મારી પાસે છે. એ હાથ આવતાં આજે પણ વાચકને પહેાંચાયા જવેા લાગવાથી નીચે ઉતાડું છું:—

‘મુંબઈનો લક્ષ્યશી યજ્ઞ.’ . . . કહે છે કે ગયા ૯૦૦ વર્ષમાં એવો યજ્ઞ થયો નથી તો પછી આટલે વરગે શું કામ ? ૯૦૦ વર્ષમાં એવો ખપ ન પડ્યો કે એ નકામો લાગ્યો, તેથી નહિ થયેલો ? કે પછી તે વરસમાં આજની જેમ કાણું ધન આટલું નહોતું બહુજડ તેથી ?

“આજના ધનની વાત પરથી બીજે વિચાર સૂચ્યો ધનવાન લોકો પોતાની ‘સ્થાપિત શ્રદ્ધા’થી દોરાઈ અને શ્રાદ્ધજો પોતાના સ્થાપિત પુરોહિત ‘ધર્મ’ના તેની બેડે લાગ સાધી લઈ આ યજ્ઞ જનમાવતા હશે ? કે ખરેખર, પૂર્વના લોકો પેટે કોઈ જીવતીજનની શ્રદ્ધાથી ? હિત, ધર્મ પેટે જ શ્રદ્ધા અને ધર્મ બેની આધ્યાત્મિક વિભૂતિએ પણ જડ કે તામસ યા ‘સ્થાપિત’ થઈ શકે છે એવી શ્રદ્ધાંધતા કે ધર્મધંધતા વગર આવા યજ્ઞના ધુગાડા કરવાનું ભાગ્યે જ

કોઈને યુગઅતુલ્ય કે હિતાવહ લાગે. મુંબઈના ‘નેમિષાસ્થલ’માં કોઈ સાંપના સખ્દ-અતુર ‘શુકદેવજી’ પાસે યજ્ઞસત્ર કરાવાય, તેથી ત્યાં સનાતની જનતા જરૂર રેલાતી હશે. પણ તે ત્યાંથી સાંતિને પાક લે છે ? એમ હોય તો મુંબઈનાં છાપામાં તે જ દિવસોમાં તરહવાર તોડોનોની વાતો કેમ આવે ? ત્યાંનાં મંદિર કેમ હરિજનોને હલ દૂર રાખી શકે છે ? ગરીબોમાં ગળાં રેંસનાં બાંધાં કાળાં બમર જેમનાં તેમ ત્યાં કેમ ચાલ્યા કરે ? કે પછી અધર્મશ્રદ્ધા એવી ઘાણી છે કે, એ બધાં પાસે જનતામાં ચાલે, પણ તેમને ધોતા રહેવા માટે યજ્ઞ, એવો એક માનેલો વહેવ જ ધર્મને નાગો પાયાય છે ?”

પ્રચારમાં મદદ કરે

તા. ૧૬-૮-૧૯૭૧ના ‘દરિદ્રજનપ્રધુ’માં નવજીવન સંસ્થાનો વાર્ષિક હિસાબ (સને ૧૯૬૬) અને સરવૈયું બહાર પડ્યું છે. તેમાંની આ માસિકના ઊપજ-ખર્ચની બાબત તરફ ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ. આ માસિક ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના સહકારથી નવજીવન સંસ્થા ચલાવે છે, એ સો જાણે છે. હિસાબમાં એ પેટે વાર્ષિક જમા રૂ. ૪૬૯૯-૧૧-૯ બતાવ્યા છે અને સામી બાજુ ખર્ચ રૂ. ૫૦૩૨-૧૬ છે. એટલે કે, આ પત્રનું ખર્ચ સરભર થઈ રહેતું નથી. વાચકોને વિનંતી છે કે તેઓ આ પત્રનો પોતાના મિત્રોમાં પ્રચાર કરી એ કાર્યમાં મદદ કરે. આજની મોંઘવારીમાં પણ રૂ. ચાર જ લગાજી આણુ રાખવામાં મુખ્ય કારણ એ છે કે, સામાન્ય સાધનવાળો પણ, અથવા બેચાર જણ થઈને સંદિપાડું, તે વસાવી શકે.

સુધારો વધારો

ગયા અંકમાં દિલ્લીમાં મળેલી હિંદુસ્તાની પ્રચાર સંસ્થાની કાર્યવાહક સમિતિનો મહત્વનો એક દરોજ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. તે વખતે મને જે નકલ મળી હતી તેમાં નીચેનો મહત્વનો ભાગ રહી ગયો હતો તે મને પછીથી ગોપીકાવામાં આવ્યો છે, જે નીચે આપું છું. તે છે બંને સિપિ શીખવવા અંગે:—

“બંને સિપિ એકસાથે શીખવવામાં આવે કે નાસરુદ્દીનો તેનો નિર્ણય કરવાનું પ્રાંતે ઉપર ઊડવામાં આવે.”

હિંદુસ્તાનીના શિક્ષણમાં તે લાપાતી બંને સિપિ-શીખવવાનું હોવું જોઈએ. આ કામ કરી લેવે કરવું એમાં બેચાણ વાત જોવાની રહે છે. એક તો શિક્ષણની દબી: એક એવો વાદ છે કે, બેઉ સિપિ સાથે શીખવવી. જેમ કે માતા—૧૧. બેઉ સાથે બાળક શીખે. કેટલાક કહે છે કે આ ન શકે; એક પછી બીજી શીખવી.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સંપાદકમંડળ

જીવંતરામ દવે
ગોપાલરામ પટેલ
નગીનરામ પારેખ

મણિભાઈ દેસાઈ
મગનભાઈ દેસાઈ (વંત્રી)
છવજી દેસાઈ (અવસ્થાપક)

વૈષ્ણ ૬

અંક ૪

એપ્રિલ

નવચંદન, અંબાલાદ

૧૯૪૭

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

એપ્રિલ, ૧૯૪૭

વર્ષ ૬

અંક ૪

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
શ્રી મહાદેવ દેસાઈ સમાજસેવા મહાવિદ્યાલય		૮૯
કેળવણી-વિષયક એક પ્રશ્નોત્તરી	કાકાસાહેબ કાલેલકર	૯૦
ગાંધીવાદ અને સામ્યવાદ	મૃગનભાઈ દેસાઈ	૯૨
કમળેર સાત્તિકતા	કિશોરલાલ ધન મશાવવા	૯૩
શ્રીધરુચના સામાન્ય અને ખાસ ગુણો	કેદારનાથ	૯૭
શ્રીમ્મા માટે સંસ્કારવર્ગ અને		
કન્યા વિદ્યાલય	ચિં	૧૦૦
એક શિક્ષકનો નિખાલસ એકરાર		૧૦૨
સ્વાધ્યાય	મગનભાઈ દેસાઈ	૧૦૩
ધર્મ અને અર્વાચીનતા	મગનભાઈ દેસાઈ	૧૦૫
બાલવાડી દ્વારા હરિજન-સેવા		૧૦૭
એશિયાઈ પરિવર્તન મહત્વ	સાંતિલાલ ગાંધી	૧૦૮
માસિક વિવેચન		
કાર્યદ્રાવ્ય અને ગાંધીજીની અપીલ	મૃ	૧૧૦
સ્વરાજ્ય સરવવાનું છે	"	૧૧૦
નીચ ગુજરાત પ્રાથમિક શિક્ષણ પરિષદ	"	૧૧૧
પ્રાંતિક હિંદુસ્તાની શિક્ષણ પરિષદ	"	૧૧૨
'વચસ્વ' નહિ; 'વચસ્'	"	૧૧૩
આવકાર	"	૧૧૩
હિંદુસ્તાની પ્રચાર ગ્રીષ્મ તાલીમ વર્ગ	"	૧૧૪
કોલોનિયલ માટે નિબંધ હરીફાઈ	"	૧૧૪
ગુજરાત ધુનિવર્સિટી સમિતિ	"	૧૧૪
'પેલે લીકે' મફલીમાં	"	૧૧૫
નવું વાચન		
ઈશ્વરનો અવતાર	ગો	૧૧૬
બાલસારત	"	૧૧૮
ધર્મસેને કુરુસેને	"	૧૨૦
સાબાર સ્વીકાર		૧૨૦અ

મૂચના

આ માસિક દર મહિનાની છેલ્લી તારીખે બહાર પડશે.

એક અઠવાડિયામાં અંક ન મળે તેા આઠકે પોતાનો આઠકનંબર લખી ખબર આપવાથી તે અંક મોકલી આપવામાં આવશે. એ પહેલાં ટપાલ ખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે.

સરનામો ફેરફાર અમોને દુરત જણાવવો કે જોયી નવો અંક નવા સરનામે મોકલી શકાય.

આઠકોએ જનવહેવાર કરતી વખતે પોતાનો આઠકનંબર અવશ્ય જણાવવા વિનંતી છે.

આઠકો પોતાનું લવાજમ નવજનન કાર્યાલયની સાખાઓમાં મુંબઈ (૧૩૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ); મુમ્બઈ (કલુપી બનર); રાજકોટ (સર સાખાજીરાજ રોડ); પૂના (રક્ક, સદાશિવ પેઠ); દિલ્હી (કુચા મહાજની, ચાંદની ચોક); લાહોર (શૈયલ પાર્ક, મેક્લિપક રોડ) બરી શકશે.

લવાજમના દર દેશમાં રૂ. ૪; પરદેશમાં રૂ. ૬ અથવા રી. દસ; છૂટક નાલ આઠ આના

અવસ્થાપક,
શિક્ષણ અને સાહિત્ય,
નવજનન કાર્યાલય,
પો. બોક્સ ૧૦૫, અમદાવાદ

અમારાં નવાં પ્રકાશનો

જીવનસિદ્ધિ: (ટોલ્સ્ટોય દ્વારા 'મિ કિમિયન ડ્રિયિંગ') (પુનર્પ્રદ્રશ્ય) અનુ. : સાકરલાલ દવે; કિમત એક રૂપિયા; ટપાલખર્ચ દોઢ આના.

Clive to Keynes: (A Survey of the History of our Public Debts and Credits) By J. C. Kumarappa; Price Annas Twelve; Postage etc. Anna One.

હિંદુસ્તાની વ્યાકરણ પ્રવેશ : લેખકો : નંમીનદાસ પારેખ અને હંસરાજ નેન; કિમત છ આના, ટપાલખર્ચ એક આના.

શ્રી નેત્રમણિભાઈન: (લખેલા અંગત પત્રોનો સંગ્રહ) લેખક : કાકા કાલેલકર, કિમત ચોદ આના; ટપાલખર્ચ દોઢ આના.

નવજનન કાર્યાલય
પો. બો. ૧૦૫, અમદાવાદ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૬-અંક ૪]

અમદાવાદ

[એપ્રિલ, ૧૯૪૭

શ્રી મહાદેવ દેસાઈ સમાજસેવા મહાવિદ્યાલય

[ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી નીચેનું પ્રસિદ્ધ કરવાને માટે મળ્યું છે :—]

૧
મહાત્મા ગાંધીજીએ ગુજરાતમાં સમાજસેવાની એક નવી પરંપરાને જન્મ આપ્યો છે. ગુજરાતના જાહેર જીવનમાં આ એમણે એક કાચમી અને અમૂલ્ય ઉમેરો કર્યો છે. એ પરંપરા ગુજરાતના જાહેર જીવનમાં ચિરંજીવી થવી જોઈએ.

આ પરંપરાનું જન્મદાપી બળ, રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતાનો પ્રેમ અને તેને માટે લડવાની વીરતાભરી ત્યાગશક્તિ એ હતું. એ ભાવનાને જીવનમાં પ્રત્યક્ષ અર્થિમંત કરવાને તેમણે રચનાત્મક કાર્યક્રમ આપ્યો. તે કાર્યક્રમની ખૂબી એ છે કે, જાહેર જનતાની વ્યાપક સેવાની સથેતિસાથ દેશના સ્વાતંત્ર્યની સત્ય-અને-અદિશ્ચની લડતનું કાર્ય પણ થઈ શક્યું છે.

સ્વાજન સ્થપાતાં ઉપરનું પ્રેરકબળ લુધું જ સ્વરૂપ પકડે છે. છતાં તેનો આત્મા નૈથિક સેવાની ભાવના છે. તે વગર સ્વાજન અને સ્વતંત્ર પ્રગજીવન પ્રગતિશીલ અને પ્રાણવાન ન રહી શકે. બટકે આ ભાવના, આજ સુધી સરકારી 'નોકરો' કહેવાતા લોકમાં પણ હવે ઊતરવી જોઈએ. તેઓ રાજદોમાં પ્રજાસેવક કહેવાય છે, હવે સ્વાજન સરકારે રોકિલા ખરેખરા પ્રજાસેવક તેમણે થવાનું છે. તેમનામાં પણ પ્રજાસેવાનો ભાવ હોવો જોઈશે. એટલે કે, અત્યારે યુવામી અને સ્વાતંત્ર્યલુદ્ધતા જમાનામાં સરકારી 'નોકર' અને પ્રજાસેવક એ લુદ્ધ અને વિરોધી વર્ગ જ ને સમાગમ છે, એ વસ્તુ નાબૂદ થવી જોઈશે. જોકે, તે થવા છતાં બિનસરકારી પ્રજાસેવક જેવો નાગરિકોનો વર્ગ જરૂર રહેશે. અને તેનો વર્ગ નવા યુગમાં પણ ચાલુ રહેવો જોઈએ.

એટલે રાષ્ટ્રને માટે સેવકો તૈયાર કરવાનું કામ હવે ઊલટું વિશેષ ધ્યાનપૂર્વક ચલાવવું જોઈએ. અને

સ્વાજનમાં પણ જાહેર પ્રજાસેવકોનાં જાત જાતનાં મંડળો ચાલવાં જોઈએ. એવાં મંડળો માટે કામો અત્યારે પણ છે, અને ભવિષ્યમાં વધે જ જવાનાં.

૨૦ મહાદેવભાઈ દેસાઈનો સમાજક કાવો આ પ્રકારની કાંઈ મૂર્તિઅમૂર્ત ભાવનામાંથી ઊભો થયો હતો. તેના કૃત્રિમ અને મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના છે. નવા યુગને માટે આવા સરકારી અને બિનસરકારી પ્રજાસેવકોને માટે સ્નાતકની કક્ષાનો અભ્યાસ યોજવો એ તેનો હેતુ છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠનાં ધ્યેયોમાં પહેલું ધ્યેય આ પ્રમાણે રહ્યું છે :

‘વિદ્યાપીઠનું મુખ્ય કામ સ્વાજનપ્રાપ્તિને સાધુ ચાલતી પ્રવૃત્તિઓને અર્થે આરિજ્યવાન, શક્તિસંપન્ન, સંસ્કારી અને કર્તવ્યનિષ્ઠ કાર્યકર્તાઓ તૈયાર કરવાનું છે.’

આ ધ્યેય અનુસાર અત્યાર સુધી વિદ્યાપીઠની પ્રવૃત્તિ ચલાવવામાં આવી છે. આ વિદ્યાલય પણ એ દૃષ્ટિથી હવે શરૂ થતા નવયુગમાં ચલાવવામાં આવશે.

૨
મયા બનેવારી માસમાં શ્રી મહાદેવ દેસાઈ સમાજક દરેક દરેક ક્ષેત્રમાંથી કરવાનાં કામોની વિચારણા કરીને ગુજરાત માટે એક સમાજસેવક મહાવિદ્યાલય ચલાવવાનું ગુજરાત વિદ્યાપીઠને સોંપ્યું હતું. તેના સ્વીકાર કરીને ગુજરાત વિદ્યાપીઠ મંડળે ૧૯૪૭ના જૂન માસથી એક મહાવિદ્યાલય શરૂ કરવાનું નક્કી કર્યું છે, અને તેના સંચાલનને માટે નીચેના બાર સમિતીની એક સમિતિ નીમી છે :—

૧. સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ—પ્રમુખ
૨. શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈ
૩. શ્રી ખંડુભાઈ દેસાઈ
૪. શ્રી જીવતરામ દવે

૫. શ્રી દિલ્લિયુથ દીવાનજી
૬. શ્રી જીવજી દેસાઈ
૭. શ્રી ગોપાળદાસ પટેલ
૮. શ્રી ડાક્ટરભાઈ દેસાઈ
૯. શ્રી વિદ્યુદાસ કોહારી
૧૦. શ્રી હદાનજીભાઈ દેસાઈ (મંદે ૬૦ દરેક તરફથી)
૧૧. શ્રી દરબાર ગોપાળદાસ દેસાઈ (")
૧૨. શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ (મંત્રી - મહામાન)

આ વિદ્યાવધાનું નામ 'શ્રી મહાદેવ દેસાઈ સમાજ-સેવા મહાવિદ્યાલય' રાખવામાં આવ્યું છે.

તેમાં દાખલ થવા માટે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની પ્રથમા પરીક્ષા અગર કોલેજની પ્રથમ વર્ષની પરીક્ષા જેટલી લાયકાત રાખવામાં આવી છે. અને તે ઉપરાંત દરેક ઉમેદવારની પ્રાથમિક પરીક્ષા લેવાનું રાખ્યું છે. મહાવિદ્યાલયનો અભ્યાસક્રમ ત્રણ વરસનો છે. તે દરમ્યાન સમાજવિદ્યાના જુદા જુદા વિષયોના અધ્યયન ઉપરાંત પસંદગીનાં એવાં ક્ષેત્રોમાં પ્રત્યક્ષ તાલીમ લેવાની રહેશે.

અભ્યાસને અંતે 'સમાજવિદ્યા વિચારદ'ની પદવી આપવામાં આવશે અને તે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી

અગાઉ અપાયેલી પદવીઓની, માફક સરકાર-માન્ય કરાવવામાં આવશે.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, ૧૯૨૦માં તેની શરૂઆત થઈ ત્યારથી, રાષ્ટ્રની સ્વરાજની લડતને અનુકૂળ રહીને જુદે જુદે સ્વરૂપે રાષ્ટ્રીય કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કામ કરતી રહી છે. ૧૯૨૦થી '૩૦ સુધી વિદ્યાપીઠ તરફથી, સ્નાતકની કક્ષાનું મહાવિદ્યાલય તેમ જ વિનયમંદિર ચલાવવામાં આવ્યાં હતાં. વચ્ચે ૧૯૩૫થી '૪૨ના માળામાં વિનિત સુધીના વર્ગો ચલાવવામાં આવ્યા હતા. હવે શરૂ થતા રવત્ર દિવસ નવા મુખમાં વિદ્યાપીઠે હાલ ગુરત વિનયમંદિર શરૂ કરવાને બદલે, ઉપર મુલ્ય સમાજસેવા મહાવિદ્યાલય શરૂ કરવાનું નક્કી કર્યું છે. તેમાં દાખલ થવા ઇચ્છનારે તા. ૨૦મી મે, ૧૯૪૦ સુધીમાં પોતાની અરજ મોકલવાની છે. ત્યાર પાદ ઉમેદવારોને પ્રાથમિક પરીક્ષા માટે બોલાવવામાં આવશે. આ વિશે વિશેષ માહિતી 'શ્રી. મહામાન, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ ૬', એ સરનામે જળ માનની શિક્ષકે લીધેને લખવાથી મોકલવામાં આવશે.

કેળવણી-વિષયક એક પ્રશ્નોત્તરી

[લગભગ વરસ ઉપર શ્રી. કાકાસાહેબ સાહે મનથી થયેલી એક પ્રશ્નોત્તરીમાંથી કેટલોક ભાગ તેના પ્રશ્નકર્તા મને મોકલેલો તે અધાર સુધી વાંચકને આપી નહોતા શક્યા. આને રદિય થાય એવા તેમાંના ભાગ નીચે ઉતાર્યા છે. મોકલનારે ભાઈએ પ્રશ્ન લખ્યા નથી, ખરું શ્રી. કાકાસાહેબ આપેલા તેના ઉત્તરો પરથી વાંચક તે સહેલે કદખી લેશે દરેક વિષય કૂદતથી હૃદય પાડી આપેલો છે.]

રાષ્ટ્રીય કેળવણીના અનેક અર્થે અર્થ શકે છે. જ્યાં રાષ્ટ્રીય ભાવના નથી, સુખ છે, અથવા શિયલ છે, એવા સમાજમાંથી એક સમય અને એકજીવ રાષ્ટ્રનિર્માણ કરવાને અર્થે ચલાવેલી કેળવણી, તે રાષ્ટ્રીય કેળવણી — એવી વ્યાપક વ્યાખ્યા કરી શકાય. એવી કેળવણીની પ્રેરણા અને તત્ત્વવ્યવસ્થા કાં તો એ રાષ્ટ્રના સમસ્ત ઘટકોના હાથમાં હોય, અથવા એ રાષ્ટ્રીયતાની જેમને સ્પષ્ટ કદખના છે, એવા રાષ્ટ્ર-સેવકોના હાથમાં હોય.

ઇંગ્લંડમાં આજે પ્રગતીય સરકાર તરફથી જે રાષ્ટ્રવ્યાપી કેળવણી અપાય છે, તે ઇંગ્લંડ માટે રાષ્ટ્રીય કેળવણી જ છે. આપણે હાં એવી સ્થિતિ નથી. આપણે સ્વરાજ્યપરાયણ — સ્વરાજ્યસેનાને અર્થે ખપી

જગત્ત રાષ્ટ્રસેવકો તૈયાર કરવા છે. રાષ્ટ્રસેવકો પસંદગી, ધર્મ, ધર્મ કે પ્રાંતનો ભેદ ન જ હોઈ શકે.

* * *
કેળવણીનું વાહન ખરું જેતાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે જ છે. કેળવણીમાં જેટલે દરજ્જે વિચારવિનિમયને અર્થે, ભાષાને સ્થાન છે, તેટલે દરજ્જે ભાષાવાર કેળવણીમાં અલગ અલગ સંગઠનો અને સંસ્થાઓ સ્થાપવી પડશે. મણુ કેળવણીની પદ્ધતિમાં ફેર ન પડે.

* * *
તમે કેળવણી ને જાળવણીનો ભેદ કીક કર્યો છે. કેળવણી આંતરિક છે, જાળવણી બાહ્ય ને યાંત્રિક છે. આપણે જાળવણીની ઉપાસના ન કરીએ. બાહ્યવિનયમ, માર, માફકમકરી ને લાંચ-રુશવત દારા બહુ જ મગનાં

પરિણામો આણી શકાય છે, એ વિષે શંકા નથી. પણ એ વાટે આત્મા અપમાનિત થાય છે, કેળવણી નથી. એ રસ્તો અને એનાં પરિણામો અને આપણને માટે ત્યાગ્ય હોવાં જોઈએ.

ખાસ કરીને ઉપેક્ષિત અને દક્ષિન કોમોની બાબતમાં આપણા જેવા લોકોએ અત્યંત સાવધાન રહેવું જોઈએ. બાહ્ય વ્યવસ્થા ને પરિણામના લોભમાં બીડ જતી બાળકોમાંનું આત્મિક વિકાસ આપણે ન કરીએ. પોલીસખાતું, ફોજખાતું એ રીતો અજમાવે છે. આપણે એ પાપ ન કરીએ.

* * *

સ્વતંત્ર આશ્રમ, સ્વાવલંબી શાળા રાખ છે કે કેમ? એ તમારો પ્રશ્ન આજે બધાને મૂંઝવે છે. અમુક દરજ્જે આ વસ્તુ રાખ છે, હોવી જ જોઈએ. દરેક સંસ્થા કેળવણીનું કાર્ણ ઉત્તમ રીતે ચલાવે ને સાથે સાથે કરકસર અને ઉત્પાદક શ્રમ દ્વારા બની શકે તેટલી પગલર થવાનો પ્રયત્ન કરે, તો જ આ પ્રશ્નો જવાબ આપણને મળી શકે. પરિપૂર્ણ સ્વાવલંબન રાખ નથી એ વાત સહેને સિદ્ધ કરી શકાય. પણ તે ઉપરથી આજનું પરિપૂર્ણ પગવલંબન સમર્થનીય ગણાય ખરું?

પંદર વિદ્યાર્થીઓનો આશ્રમ સ્વાવલંબી બનાવી શકાય કે કેમ, એ તમારા પ્રશ્ન સામે હું બીજો પ્રશ્ન પૂછું — જેમની પાસે થોડીક સામાન્ય જમીન ને મૂડી છે અને જેમની સંસ્કારિતા સમાજમાં વખણાય છે એવી પંદર વ્યક્તિઓનું કુટુંબ સ્વાવલંબી બનીને પોતાના સંસ્કારો ટકાવી શકે છે કે નહિ? કુટુંબમાં બાળકો હોય, વૃદ્ધો હોય, બીમારો હોય અને વગર કારણે કુટુંબસંસ્થાનો લાલ ઊંઘવાનાર મહેમાનો પણ હોય, અને છતાં જો કુટુંબ સ્વાવલંબી બની શકે છે, તો એણે બોળાયાળા આશ્રમો સ્વાવલંબી કેમ ન બને?

તમે પૂછો છો, “બીખ માગી માગીને કેટલાં વર્ષ ગિત્તાય?” એ પ્રશ્નો જવા વધારે વિચાર કરીએ — સરકારો ને દેશી રાજાઓ બીખ માગીને નથી જીવતા, પણ જન્મસ્તીથી પૈસા ઉપરાધીને જીવે છે! પ્રમાણમાં પ્રજાની સેવા કરે તો રાજાઓનું ને સરકારોનું જીવન નામોશીસરેલું ન ગણાય. પણ એવું છે ખરું? ‘જન્મસ્તી કરી કરીને કેટલાં વર્ષ ગિત્તાય’ એવો સવાલ એમને ઊડતો નથી.

જનતાની — ગરીબોની અજાનતા અને કંજોડી દર્યાનો લાલ લઈ, અને ચૂસી ખાનારા મૂડીદારો, બાજ ઉપર નહાનાર શાહુકારો, ને પ્રગલ્ભ કરીને સરકાર ચાસેથી ખાસ સેનાન મેળવનાર લોકો વિચારે છે ખરા કે આમ કેટલાં વર્ષ ગિત્તાય?

ચોરી કે લૂંટ કરી કરીને અથવા દુનિયાને હાગી હાગીને કેટલાં વર્ષ ગિત્તાય એમ પૂછવા જેટલી ધર્મશુદ્ધિ હજી સમાજમાં પ્રગટ થઈ નથી. આજ મુઘીના સાહિત્યમાં એવું વાક્ય ક્યાંય લખાયું કે ઉચ્ચારણું નથી.

ધરિપતાલો આવે છે તે લોકોની સખાવત ઉપર જ આવે છે. પછી સમાજની અનેક વ્યક્તિઓને સંસ્કારી ને સ્વાશ્રમી બનાવવા મથનાર આશ્રમો અને શાળાઓ સમાજની મદદ ઉપર નબે, એને આપણે ‘ભિક્ષા’ કેમ ગણીએ? નાનાં બાળકો યું ભિક્ષા માગી માગીને જીવે છે? વૃદ્ધ ચાકરા પછી જ આશ્રમ બોલાવે છે તે યું ભિક્ષા છે? શિક્ષણસંસ્થાઓ ચલાવવાની પોતાની દરજ્જા સમાજ ન જણે તો સમાજને એના કર્તવ્યનું લાન કપાવીએ. આપણા રાષ્ટ્રસેવકો શિક્ષણસંસ્થાઓ માટે પૈસા બેગા કરે ત્યારે તેમણે લોકોને સાફ કહી દેવું જોઈએ કે, અમે દયા નથી માગના, ભિક્ષા નથી માગતા, શું અર્થમાં દાન ઉપર નજર નથી મારતા; સમાજને ઉત્તમમાં ઉત્તમ સેવા આપીએ છીએ અને એની પાસેથી ઝાઝામાં ઝાણું લઈએ છીએ તે દક્ષપૂર્વક લઈએ છીએ.

જ્યારે જ્યારે કેળવણીને અર્થે મેં પૈસા માગ્યા છે, ત્યારે ત્યારે મેં લોકોને કહ્યું છે કે, કામ તમારું છે. એને માટે પૈસા આપો. તમારા પૈસા મુદત્ત છે તે વાપરીને હું જીવતા કરું છું અને તમને સમાજ-સેવાની તક આપું છું, માટે મને ધન્યવાદ પણ આપો. લોકો મારી દરિ સમજી જાય છે ને તે વૃત્તિથી જ આપે છે.

બીલો જેવી પજાત કેમનાં બાળકો ઉપર આપણા રાષ્ટ્રીય વિચારો ન લદાય એટલા ખાતર જ તેમને પસંદ હોય એવી કેળવણી આપવી પડે છે. એમાંથી જ સરકારી આનંદ, સરકારી અભ્યાસક્રમની નીતિ આપણને વજ્રને છે. આપણી સરકાર ધર્મ ગાય, ત્યારે સરકારી કેળવણી ને રાષ્ટ્રીય કેળવણી, એ દેત દર થશે. સરકારી નોકરી કરતાં પણ ત્યાર પછી નાનમ નહિ લાગે.

કાકાસાહેબ કાલેલકર

ગાંધીવાદ અને સામ્યવાદ

ગાંધીજીની કાર્યપદ્ધતિ અને તેના સિદ્ધાંતને 'ગાંધીવાદ' નામ આપ્યું ને તે ચાલે છે. પરંતુ, તેની જ સાથેસાથ, વાદ તરીકેનું એ નામ બરોબર નથી, એમ ગાંધીજી પોતે ને બીજા કેટલાક વિચારકો કહેતા રહ્યા છે; કારણ એ કે, તે 'વાદ' નથી. પરંતુ વાદ કહેવાતી બીજી પદ્ધતિઓથી તેનું અલગપણું તો છે જ; તેથી તે વાદમાં તો અપે. એટલે ભાષામાં 'ગાંધીવાદ' શબ્દ ચાલ્યો. જેમ અંગ્રેજીમાં લેનીનવાદ, સ્ટાલીનવાદ જેવા વિશેષનામવાળા વાદોના શબ્દો બન્યા તેમ.

આવા શબ્દને બદલે કાંઈક તે વાદની ખાસિયત સૂચવતો શબ્દ યોગ્યતાના પ્રયત્નો પણ થયા છે. તેમાંના નોંધપાત્ર પ્રયત્ન 'ગાંધીવાદ' ને 'સર્વોદય' કે તેના સિદ્ધાંત કહેવામાં આવ્યો, તે છે. આ શબ્દ ગાંધીજીએ પોતે બીજા સંલેખોમાં યોગ્યે — રિક્કનની 'અનટુ ધિસ લાસ્ટ' ના અનુવાદ તરીકે. તેને જ તેમની કાર્ય પદ્ધતિના સિદ્ધાંતના વાચક તરીકે બહુ ક્રમપંક્તિથી વાપરી શકાય, એ તો સ્પષ્ટ છે. સમાજનો આદર્શ સામ્ય સ્થાપવાનો માનનાર વાદ તે સામ્યવાદ; તેમ જ તે આદર્શ સર્વોદય છે એમ માનનાર વાદ તે સર્વોદયવાદ છે.

આ શબ્દો આદર્શના વાચક છે. પરંતુ સર્વોદયવાદ અને સામ્યવાદનો સાચો ભેદ સાધ્ય કે આદર્શ કરતાં તેને માટેના સાધનમાં કે કાર્યપદ્ધતિમાં રહેલો છે. તે બે વચ્ચે સાધન પરત્વે મુખ્ય ભેદ છે એમ કહે તોય કશો વાંધો ન ગણાય, એટલે આ બે વાદોને માટે સાધનવાચક શબ્દો વધારે સારા અને સૂચક પણ ગણાય. પૈકા શબ્દોના આટલા વરસના વપરાશ બાદ કદાચ એવા નવા શબ્દો વપરાશમાં ન જીતે, એમ બને. એમને ઉતારવાને કે ચલાવવાને માટે આ લખાણ નથી. પરંતુ એવા યોગ્યતર શબ્દો વિચારવા દ્વારા, એ બે વાદો વચ્ચે અત્યારના ક્રાંતિચક્ત સંલેખોમાં જે વિચારપ્રેરક અથડામણ ચાલતી જતી મળે છે, તેમાં ઊંઝિયું કરવાનો આ પ્રયત્ન છે.

ગાંધીજી પોતાને પહેલા સુધારક અને તેને બદલે રાજકારણી બનેલા કહે છે. પરંતુ તે જૂના સંસાર-

સુધારક જેવા સુધારક નથી. તેમના જાહેર જીવનની શરૂઆતથી જુઓ તો, સુધારાને અર્થે કામ કરતાં રાજકારણને અલગ કે અસ્પૃશ્ય રાખીને તે કદી ચાલ્યા નથી. આ હકીકતને તેમણે એવી રીતે વર્ણવી છે કે, સુધારાનું કામ કરવાને માટે મારે રાજકારણમાં જવું પડ્યું છે; આપી હું મૂળે રાજકારણી નથી. આનો વધુ વિચાર કરવો હોય તો ગાંધીજીના જીવનમાં ઊંડે જીતરવું પડે, જે કરવાની જરૂર નથી. કહેવાની મતલબ એ છે કે, સુધારા કરવાની લોકસેવા કરવા જતાં, તે સેવાએ રાજકારણમાં ગાંધીજીને ખેંચ્યા. અને ત્યાં એ સેવા દ્વારા એમણે રાજકારણ ચલાવ્યું. સૌ ઇર્ષ્ટ કબૂલ કરે છે કે, રાજકારણ એ બળનો પ્રયોગ છે. સારાં નહારાં બળ બળનાં સામાજિક બળોને પ્રેરી, તેમનું કાવતું સંગઠન કરી, રાજકારણ ખેલવામાં આવે છે. ગાંધીજીએ એમાં પોતાની નવી ભાત પાડી બતાવી અને તે સત્યાગ્રહની. સત્યાગ્રહ એટલે સુધારાની લોકસેવાના પાયા પર ખેલવાના રાજકારણની રીત. આવી તેની બ્યાખ્યા ખુશીથી આપી શકાય.

આટલું જણાવીને હવે મૂળ વાત ઉપર આવું. ગાંધીવાદને બે સાધનની તેની ખાસિયત પરથી નામ આપવું હોય તો એને સેવાવાદ કહી શકાય.

આ હવે સામ્યવાદને માટે વિચાર કરીએ તો, તેના સાધનની ખાસિયત સમજીને, તેને શું નામ આપી શકાય? યાદુ રાજસલાને કબજે કરવી એ એનું ધ્યેય છે. તેને માટે લોકોમાં જે દિલ્લિપરોધો હોય તેમને વાપરી લેવા એ તાક છે. તેથી એકલિતવાળા લોકોનો વર્ગ રચવા માટે, સામા દિલ્લિવાળા વર્ગ પ્રત્યે સહેજે પ્રેરી શકાતાં દ્રેપ અને શત્રુતાની ભાવના કામમાં લેવામાં આવે છે. આમાં લડાઈનો રસ આવે છે એ વળી એક વધુ કાવતું થાય છે. આમ વર્ગવિરૂદ્ધ એ એના બદ્ધ-સંગઠનનું મુખ્ય સાધન છે. એટલે સામ્યવાદના એ મુખ્ય સાધન પરથી બે તે વાદનું નામ પાડવું હોય તો તેને વર્ગવિરૂદ્ધવાદ કહેવો ઘટે. ગાંધીવાદ કે સર્વોદય સેવા દ્વારા બદ્ધ-સંગઠન કરે છે; સામ્યવાદ પ્રખ્યાત વર્ગોમાં દિલ્લિવિરોધની કંટરતા જગવના દ્વારા

બલ-સંગ્રહન કરે છે. આવી દેવ કે અસુધા શક્તિ એનું સાધન છે. ગાંધીજી કોઈ પણ વર્ગ પ્રત્યે આવી શુભતા નથી માંડતા — અનસુધા (અથવા એમનો પ્રિય શબ્દ અહિંસા) એમનું સાધન છે.

આ એક મોટો તાત્ત્વિક ભેદ થયો. એક બીજો પણ છે, ને તે પણ એવો જ મૂલ્યગત છે. તે વિષે હવે પછી જોઈશું.

૧૦-૩-૧૯૪૭

મગનભાઈ દેસાઈ

કમળેર સાત્ત્વિકતા

ભણેલા અને વિચાર કરનારા લોકોનો એક એવો વર્ગ આપણા દેશમાં મળી આવે છે કે જેઓ મનથી બચ્ચા છે, બચ્ચાઈ ઈચ્છે છે અને બચ્ચાઈને રસ્તે ચાલીને પોતાનાં મન અને ઈર્ષ્યોને વધારે પવિત્ર કરતા રહેવા ચાહે છે. પણ સાથે જ તેઓ પોતામાં એક ગતતી કમળેરી જુએ છે. તેઓ પોતાના નિશ્ચયો પર સ્થિર રહેવાની અને તેનો અમલ કરવાની પોતામાં શક્તિ જોતા નથી, અને જોને પકડીને પોને સહેજાઈથી ઉત્તરિતે રસ્તે ચાલ્યા કરે તેવો કોઈ સારો આધાર મળે એમ આપેલા કરે છે. પોતાની આજીવન કાળ એવું વાતાવરણ તેઓ જોતા નથી કે જે તેમને સારાં કામો અને વિચારોની હંમેશાં પ્રેરણા આપે, તેમનાં જ્ઞેય અને ઉત્સાહ વધારે અને તેમની સહભાવનાઓને અમલમાં મૂકવાની કોઈ તૈયાર તબ્દીજ કે મુક્તિ બનાવે. ઉદ્ધતું, તેઓ પોતાની આસપાસનું વાતાવરણ — ઘરમાં, જાતિમાં, ગામમાં, મંદિરો અને મંડામાં, સરકારી ઈશ્તરોમાં તથા સર્વ-જનિક સંસ્થાઓમાં — સ્વાર્થ, તંગદિલી, દંબ, ઇજ્ઞ કપટ વગેરેથી ભરેલું જુએ છે. પરિણામે, કોઈ પણ જગ્યાએ તેમનું મન શાંતિ પામતું નથી.

એના પ્રતિકૂળ વાતાવરણથી ત્રાસીને કેટલાક તરુણો એક દિવસ ઉત્સાહમાં આવેને ઘર છોડી દે છે અને કોઈ દૂર સ્થાનમાં આવેલા કોઈ પ્રસિદ્ધ પુરુષ અને તેમના આશ્રમનો આશ્રય શોધે છે. ઉત્તરનો તરુણ દક્ષિણમાં જાય છે અને દક્ષિણનો ઉત્તરમાં. ધણી વાર તો ત્યાંથી તે ફરીને નિરાશ થઈને પાછો ઘેર આવે છે. અને પછી ભણાઈ અને ઉન્નતિ પરની તેની શ્રદ્ધા જ બિડી જાય છે. ‘હુનિયામાં ભણાઈ કરવામાં કશો માત્ર નથી’ એવો એના અનુભવનો સાર નીકળે છે.

પરંતુ આ પ્રમાણે એક વાર પણ ધરઆંગણું છોડી શકનારા લોકોને ગણ્યા ગાંધ્યા જ હોય છે. હજારો માણસોને માટે આ રસ્તોયે બંધ જોવા છે. નાનપણથી કૌટુંબિક બંધનોમાં તેઓ એવી રીતે ફરેલા હોય છે કે ધરથી દૂર જવું અને પોતાના જીવનનો રસ્તો બિનકુલ લુહો કરી લેવો એ તેમને માટે સંભવિત નથી એક તરફથી તેમનામાં એટલો ઉત્સાહ અને કર્તૃત્વ નથી હોતું કે તેઓ પોતાની આજીવનની મુશ્કેલીઓ સામે લડીને ઉચ્ચ ધ્યેય તરફ સ્થિરતાથી જઈ શકે. બીજી તરફ એમની ઉચ્ચ જીવન અને વાતાવરણની જૂખ કાયમ રહે છે. પરિણામે, ‘ન સધાયો સ્વાર્થ’ કે ન સધાયો પરમાર્થ : ન અહીંના રહ્યા કે ન ત્યાંના’ એ પ્રમાણે તેઓ નિરાશ, હંમેશાં અનુષ્ઠ અને અપ્રસન્ન રહે છે, અને તેમનો સ્વભાવ પણ ધીરે ધીરે સાત્ત્વિકતા અને સત્પ્રવૃત્તિ તરફ વધવાને બદલે કોષ, આગસ, કોરી તત્ત્વચર્ચા, ચોથા વેદાંત, અકર્મણ્યતા અને બીજાઓમાં દરેક પ્રકારની બિણપો શોધવા તરફ વળતો જાય છે. મને સમજાય છે ત્યાં સુધી એમ લાગે છે કે, આ બધાની જીવનની મુખ્ય સમસ્યા આ છે : — એમની કર્તૃત્વશક્તિ, ત્યાગ-શક્તિ અને આત્મસંધમની શક્તિ મર્યાદિત છે, તો પણ એમની ઉન્નતિની અભિજ્ઞાપા સાચી છે. તેઓ ફેરી રીતે પોતાની આસપાસ જ ઉન્નતિ તરફ લઈ જનાર વાતાવરણને પેદા કરે ?

વિચાર કરતાં માલૂમ પડશે કે, આ મનોસ્થાની પાછળ એક તરફથી સાત્ત્વિકતાનું અને બીજી તરફથી કમળેરીનું મિશ્રણ છે. આપણા સમાજમાં આવી મેળ વખરની અવસ્થા પેદા થવાનાં કારણોની શોધ કરીએ તો મને લાગે છે કે લગભગ તીવ્રે તમેલી પરિસ્થિતિ-ઓમાંથી કોઈ એક કે વધારે છે એમ માલૂમ પડશે :

૧. નાનપણમાં અને જુવાનીની શરૂઆતના દિવસોમાં પ્રસન્નતા સાથે શારીરિક મહેનત કરવાની રુચિ અને ટેવનો અભાવ; ઘરનું કામ, રમનગમત, આપામ, હાથપગ ચલાવીને કોઈ વસ્તુ બનાવવાની અથવા સુધારવાની મહેનત અને કલા તરફ અરુચિ.

૨. દિવસનો ઘણો મોટો ભાગ વાંચવા લખવામાં ગાળવાનો શોખ: પછી તે વાંચવા લખવાનું શાળાના વિષયોનું હોય, નવલકથાઓનું હોય કે ધાર્મિક સાહિત્યનું હોય.

૩. અથવા તેમાં પણ અરુચિ, અને કેવળ આજસુ ખેતી રહેવાની, ઘણો વખત સંતાની અથવા નકામી ગપાટા ભારવાની ટેવ.

૪. પોતાની જે કોઈ શક્તિઓ કે સફળતા હોય તેને વધારવાના વિચારને બદલે પોતાની ઊણપોનું જ ચિન્તન કરવાની ટેવ.

૫. બધે અનાસ્થા, અથકા અને ભાષનાઓની શુષ્કતા.

૬. નિરીક્ષણ, અભ્યાસ અને અનુભવ દ્વારા તત્ત્વજ્ઞાનના અતિમ સિદ્ધાન્તોની પ્રતીતિ કરવાના પ્રયત્નને બદલે કલ્પના, તર્ક અને શાસ્ત્રાર્થ દ્વારા, તથા અભ્યાસ અને કેવળ રટણ કરીને નિષ્પ કરવાનો પ્રયત્ન.

૭. ધાર્મિક કથાઓની અત્યુક્તિવાળી અને એકાંગી કથાઓને વર્તનનો આદર્શ સમજવાની બૂઝ — જેમ કે, અતિયસહાર માટે કપીર યા ચેલિયાનું આપ્ત્યાન, નામરમરણ વિષે અન્નમિલની કથા, વગેરે.

૮. કોઈ એક ગુણ, ધર્મ અથવા સાધન બધા ગુણો, ધર્મો અને સાધનોને પરિપૂર્ણ કરે છે એનું સમજવાની બૂઝ. ઉદાહરણરૂપે ‘અહિંસા પરમે ધર્મ’ એમ કહ્યું છે. પરંતુ એનો અર્થ એવો તો નથી જ કે, બીજા ગુણો, ધર્મો અને સાધનોની કોઈ જરૂર નથી અને એક અહિંસાની પરાકાષ્ઠા યઈ એટલે, જ્ઞમ શરીર સાથે હાથ આવે છે તેમ, બીજા ગુણો ધર્મો અને સાધનો પોતાની મેળે જ પૂર્ણ થઈ જાય છે.

૯. વ્રત-તપ-સંયમો વિષે એક તરફથી ઘણા જ જાંચા અને અસાધ્ય આદર્શની કલ્પના અને બીજી તરફથી ભોજોમાં સામાન્ય નિયમોનું પાલન કરવાની પણ અશક્તિ અને માનસિક અસ્થિરતા.

૧૦. એવું સાધન અને યુક્તિ શોધવાની ઇચ્છા કે જ્યેષ્ઠી જીવન સુખમાં વીતે, ઘણો પુરુષાર્થ અને ત્યાગ કરવો ન પડે, સાધન-સંયમ વગેરેનાં કશું ઉદાવવાં ન પડે અને છતાં જીવનનો પૂર્ણ ઉત્કર્ષ અને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય.

૧૧. “જોડીને સજાળા ધર્મો, માડું જ શરણું ધર; હું તને સર્વ પાપોથી છોડાવીશ, નર્ચિન યા.”

ગીતાધ્યનિ, ૧૮-૬૬

એમ કહીને એવી સાધના અને કર્તવ્યપાલનના પરિશ્રમમાંથી મુક્તિ આપનાર ગુરુની શોધ.

બીજાં પણ કેટલાંયે કારણો બતાવી શકાય — જેમ કે, અસંસ્કારી, કેવળ ધનતોલુપ અને જૂના વિચારોમાં મરાયુક્ત પરિવારની વચ્ચે જીવન, બાળવિવાદ વગેરે.

કમજોર સાત્ત્વિકતાનું આ નિદાન જે સાચું હોય તો એ સ્પષ્ટ છે કે, માણસ આ કારણોને જોઈને અંશે દૂર કરી શકે તેટલે અંશે પોતાની ઉન્નતિ સાધી શકશે, જીવનમાં મહેતુકતા, પ્રસન્નતા અને શાંતિ અનુભવી શકશે, અને પોતાની આજીવન પોતાને અને બીજાઓને માટે પણ સાચું વાતાવરણ પેદા કરી શકશે.

આ કારણોને દૂર કરવા માટે ત્રણ વસ્તુઓની જરૂર છે: (૧) કેટલીક બાબતો વિષે ભ્રમનિરાસ, (૨) ધૃતિ એટલે સ્થિરતાપૂર્વક સતત પ્રયત્ન, અને (૩) અનુકૂળ કર્મયોગ. દરેક વિષે થોડું લખું છું.

૧. ભ્રમનિરાસ — ધર્મ અને સાધનયોગ સાથે સંબંધ રાખનારી અનેક બાબતોમાં આપણા મન પર ખોટા તત્ત્વજ્ઞાનના અથવા સાચા તત્ત્વજ્ઞાનની ખોટી સમજણના અને ખોટા આદર્શ અથવા સાચા આદર્શની ખોટી કલ્પનાઓના સંસ્કારો પડેલા છે. મારી સમજ પ્રમાણે, મનુષ્યની કર્તૃત્વશક્તિના પ્રવાહને સૂકવી દેવામાં અથવા તેને રોકી દેવામાં શુદ્ધ આત્માના ના કરતાં ભ્રમજનક જ્ઞાનનો હિસ્સો ઘણો મોટો છે. ઉદાહરણરૂપે કેટલાક ખોટા ખ્યાલો નીચે પ્રમાણે છે:

(ક) જ્ઞાન અને મોક્ષ. “ઋતે જ્ઞાનાન્ન મુક્તિઃ । જ્ઞાન વિના મુક્તિ નથી,” એવું ઉપનિષદનું સૂત્ર છે. પરંતુ જ્ઞાન શું અને મોક્ષ શું એ વિષે આપણા મન પર વિચિત્ર ખ્યાલોના સંસ્કાર પડેલા છે. જ્ઞાન પરથી સાક્ષાત્કાર અથવા કોઈ અનોખી — ગૂઢ વસ્તુનું દર્શન, ચોવીસ તરવોની સફળ છલુવટ, માયાવાદ, અલિપ્તતા

આ પ્રમાણે અનેક જાતનાં આદર્શ, સાધના, પદ્ધતિવિધિ, સદાચાર-દુરાચારના નિયમો, પૂર્ણતા-અપૂર્ણતાની કલ્પના વગેરે વિશે ખોટા ખ્યાલોના આપણા મન પર લીંડ સરકાર પડેલા છે. એ આપણી શક્તિઓનો નાશ કરે છે અને પ્રત્યક્ષ અસાન, રોગ, દારિદ્ર્ય, આપસનાં વેર, છલકપટ, યુદ્ધાગ્ની વગેરે જે દુઃખોમાંથી મુક્ત થવા માટે આપણી સાંસ્કૃતિક બુદ્ધિનો ઉપયોગ થવો જોઈએ અને આપણી કર્તવ્યશક્તિ લાગવી જોઈએ તે દુઃખોને દૂર કરવાનો પુરુષાર્થ કરવામાંથી રોકે છે. ભ્રમોની શિક્ષા નીચે આપણા પુરુષાર્થનો અર્થ છુપાવેલો છે. એ શિક્ષાને દૂર કર્યા વિના એ ઝરો અહાર ન નીકળી શકે.

(૨) ધૃતિ — આ બીજી મહત્ત્વની વસ્તુ છે. ગીતામાં બુદ્ધિ અને ધૃતિના બેઠોતું પાસે પાસે વર્ણન છે. તેપણ આપણા સાંસ્કૃતિક ઝંઝારમાં ધૃતિના મહત્ત્વ અને વિકાસ પર ઓછું ધ્યાન આપ્યું છે. આપણા વિદ્વાનોમાં બુદ્ધિને નામે સૂક્ષ્મ તાર્કિકતાનો ધણો વધારે વિકાસ થયો છે. પરંતુ તેમણે ધૃતિ વિશે ધણો ઓછો ખ્યાલ કરેલો છે એમ જણાય છે. ધૃતિનો અર્થ ધારણશક્તિ, બુદ્ધિથી એક સિદ્ધાન્તનો નિર્ણય તો કર્યો, પણ નિર્ણયો એ સિદ્ધાન્ત પર પોતાની છાનવ્યવસ્થા કરવા માટે જે દબા જોઈએ તેમાં આપણે ધણી ઢીલા છીએ. સિદ્ધાન્તમાં આપણે બધા વેદધર્મી, જૈનધર્મી, બૌદ્ધધર્મી પ્રાણીમાત્રની સમાનતાના સિદ્ધાન્તને એટલા વ્યાપક રૂપમાં પ્રતિપાદન કરીએ છીએ કે જે માટે કોઈ મુસત્રમાન કે ખ્રિસ્તીની હિંમતે ન થાય.

“વિદ્વાન વિનયી ત્રિષ્ટે, તેમ યાંત્રણને ત્રિષ્ટે,
ગાયે, ગજેય, જાનેયે રાત્રીને સમદષ્ટિ છે.”

(ગીતાધ્યયન ૫-૧૮)

એટલા વિશાલ રૂપમાં સમતાતું પ્રતિપાદન કરવાની સાધારણ મુસત્રમાન કે ખ્રિસ્તીની હિંમત નહીં થાય. ક્રમમાં ક્રમ, મનુષ્ય અને હાતર પ્રાણીઓની વચ્ચે બેદરદષ્ટિ રાખવાની કદાચ તે પોતાની ફરજ પણ ખતાવશે. પણ આટલા મોટા સિદ્ધાન્તનું શિક્ષણ મળ્યા છતાંયે આપણા મર્મોત્તમા યા કલ્પનિત પડિત અને આપણા અનેક સુધારક વિચારક — પરંતુ મોટા પરિવારમાં રહેનારા — કાર્યકર્તાઓની હિંમત યતી નથી કે તેઓ

પોતાના ધરના અંદરના ભાગમાં અદ્ભુતને — હરિજનને લઈ જાય અને પોતાના આસન પર બેસાડે તથા તેની સાથે ભોજન કરે. આનું કારણ એ છે કે, આપણે બુદ્ધિને વધારી છે — ધૃતિને વધારી નથી. આચારને વખતે આપણે ડગલે ને પગલે બાવલારિક મુંઝકેલીઓના વિચાર કરીએ છીએ, પરિણામોથી અર્થાત પોતા પર આવનારી મુશ્કેલીઓથી ડરીએ છીએ, અને કાંઈક ને કાંઈક જહાનું કાઢીને સિદ્ધાન્ત પર ચાલવાનું ટળીએ છીએ. ધૃતિશક્તિને વધારવી એ કેવળ પોતા માટે નહીં પરંતુ બુદ્ધિની શુદ્ધિ-શુદ્ધિ માટે પણ ધણું જરૂરી છે. કારણ કે, જ્યારે કોઈ સિદ્ધાન્ત પર આપણે કેટલી હદ સુધી ચાલી શકીએ છીએ એ નક્કરે તેની ખરીદા કરીએ ત્યારે સિદ્ધાન્તોના પ્રતિપાદનમાં કાંઈ સંશોધનની જરૂર છે કે કેમ તે આપણે શોધી શકીએ. અને એ માદ રાખવું જોઈએ કે, જ્યાં સુધી પોતાના સિદ્ધાન્ત અને વર્તનમાં મેળ બેસતો નથી ત્યાં સુધી કાંઈ પ્રામાણિક માણસને શાંતિ મળી શકતી નથી.

(૩) અવુલ્લ કર્મયોગ — જો આપણે ધૃતિનું મહત્ત્વ સમજી લઈએ તો એ માટે અનુકૂળ કર્મયોગની અનિવાર્યતા તરત જ માલમ પડશે. એક સિદ્ધાન્તને જો આપણે માનીએ અને એના પર દબ રહેવાની જરૂરિયાત સ્વીકારીએ તો તેને — નાના પાયા પર જ કેમ ન હોય — શરૂ કરવાનું જરૂરી થઈ પડે. કોઈ બાજુ સાધનાની જરૂર પડે તો તેને પ્રાપ્ત કરવાની ગેજા કરવામાં આવે; કોઈના સાધની જરૂર લાગે તો સાધી શોધવામાં આવે; માહિતી પ્રાપ્ત કરવી હોય તો સાહિત્ય વાંચવામાં આવે; શારીરિક શક્તિઓની — સંવર્ધનની કુખી જગ્યાય તો એને વધારવાની કેલેશિસ કરવામાં આવે; ઉપાસનાની ઊલુપ જગ્યાય તો તેને તીવ્ર કરવામાં આવે. દુઃકમાં, એ ખેસી રહેતો નથી, ઉલોગપરાણણ થાય છે, અને પોતાની નજીકમાં વાતાવરણ પેદા કરવામાં તે સફળ થાય છે.

હું આશા રાખું છું કે, આ થોડા વિચારો પોતાની સાંસ્કૃતિકતાની કમજોરી દૂર કરવાની ક્ષમણ રાખનારા મિત્રોને કાંઈક મદદગાર થશે.

(મૂળ લે હિસ્તાની પૃથ્વી)

ડિસેમ્બર, ૧-૪૬ કિશોરલાલ ધન મશરૂવાળા

સ્ત્રીપુરુષના સામાન્ય અને ખાસ ગુણો

[નીચેના સંવાદ એક પતિપત્ની સાથે — મોટા ભાગે પત્ની સાથે થયેા દત્તો.]

૧

પ્રશ્ન — ગુણોના વિકાસ પર જ મનુષ્યની ઉન્નતિ અવલંબેલી છે, એનું આપ હંમેશાં આપદ્રવ્યપૂર્વક કહેા છે, એ મને ડાઘ છે. તે જ પ્રમાણે સદ્ગુણોના સંપૂર્ણ વિકાસ પછી જ ગુણાતીત અવસ્થા મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે, એ પણ આપનું કહેવું મને પરિપૂર્ણ માન્ય છે. પરંતુ ગુણોના વિકાસ માટે કાંઈ ખાસ અનુકૂળ પરિસ્થિતિની જરૂર લાગે છે, એવી પરિસ્થિતિ કોઈને ન હોય તો તે પોતાની ઉન્નતિ કેવી રીતે સંધી શકે ?

ઉત્તર — કેટલાક ગુણોના વિકાસ માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિની જરૂર છે એ ખરું છે. તોપણ ખીજા કેટલાક ગુણોના વિકાસ પ્રતિકૂળ અને વિકટ પરિસ્થિતિ વગર થઈ શકેતા નથી. મનુષ્ય પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો વિચાર કરે અને તે સ્થિતિમાં વિવેક અને સહચારયુક્ત વર્તન કયું હોય એ શોધી કાઢીને તે પ્રમાણે વર્તવાનો પ્રયત્ન કરે તો એ તે પરિસ્થિતિમાં તે પોતાની ઉન્નતિ સાધશે, એ વિષે મને સંશય લાગતો નથી. સદ્ગુણજીવના પરિણામ પરથી પરિસ્થિતિની અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતા નક્કી કરવાની હોય તો, જે પરિસ્થિતિમાં સદ્ગુણની જરૂર જણાય, તે જાગ્રત અને શુદ્ધિગત થાય, તે જ સ્થિતિને ખરેખર અનુકૂળ સ્થિતિ કહેવી જોઈએ; પછી તે પરિસ્થિતિ આપણને પ્રિય લાગે કે અપ્રિય લાગે. તે ધમ્મજનીય હોય કે અનિધમ્મજનીય હોય, પરંતુ તે જ પરિસ્થિતિમાં વિવેક અને સહચારથી વર્તવાનો નિશ્ચય કરીને તે પ્રમાણે વર્તતા રહીએ અને તેમાં આપણી સદ્ગુણ વિગેની પાનંતા વધતી રહે, તો અપ્રિય પરિસ્થિતિ પણ આપણી ઉન્નતિની દૃષ્ટિએ દિનપ્રદ જ થઈ એમ દરેકે. માટે આપણને અપ્રિય જણાતી અને ઉપર ઉપરથી નોતો દુઃખદ લાગતી પરિસ્થિતિને આપણી ઉન્નતિની દૃષ્ટિએ અનુકૂળ કરી લેવી એ આપણી વિવેક-શુદ્ધિ પર અને સહચાર વિગેની આપણી નિષ્ઠા પર આધાર રાખે છે. આપણા જીવનનો હેતુ પવિત્ર અને શુભ હોય, સદ્ગુણસંપન્ન થઈ માનવી જીવન કૃતાર્થ કરવું એ જ એક સાધન આપણે ર્પીકાર્યું હોય, તો એ તે પરિસ્થિતિનો આપણે સદુપયોગ કરી શકીએ એમ મને લાગે છે. વિચારપૂર્વક વર્તન કરીએ તો બહારથી પ્રતિકૂળ જણાતી પરિસ્થિતિમાંથીયે કાંઈક

સારું સિદ્ધ થઈ શકે છે. ‘પ્રધિર જે કાંઈ કરે છે તે આપણા ભગ્ના માટે જ કરે છે’ એમ પોતા પર દુઃખ આપતાં શ્રદ્ધાવાન માણસો કહે છે. એવું જે કાંઈ કાંઈ વાર આપણે સાંભળીએ છીએ, તેનો અર્થ આ જ હોઈ શકે.

માનવી જીવનમાં અનેક પ્રકારના સદ્ગુણોની જરૂર છે. તેમાં પ્રત્યેક સદ્ગુણ જરૂર પ્રમાણે જાગ્રત થાય એ માટે ભુદા ભુદા પ્રિય અપ્રિય અંતર્બાહ્ય પ્રસંગોની તેમ જ પરિસ્થિતિની આવશ્યકતા હોય છે. કારણ, ખાસ પ્રસંગમાં જ કાંઈ સદ્ગુણની જરૂરિયાતનું ભાન માણસને થાય છે; ભાન થયા પછી તે ગુણની જાગૃતિ, અને જાગૃતિ પછી પ્રસંગની ઓછી વધતી તીવ્રતાના પ્રમાણમાં ગુણાનુસાર વર્તન થતાં તેની શુદ્ધિ થાય છે. આપણે પ્રત્યેક ગુણની શુદ્ધિનો ક્રમ છે. એટલે બધા જ ગુણો એક જ પરિસ્થિતિમાં જાગ્રત થઈને વધે એ શક્ય નથી. જેમ કે પ્રેમ, મૈત્રી, ઉદારતા, વાતસલ્ય, દયા વગેરે ગુણો એક ખાસ પરિસ્થિતિ અને મનઃ સ્થિતિમાં જાગ્રત થાય છે; તો સત્યનિષ્ઠા, પ્રામાણિકતા અને ન્યાયપરાયણતાનાં ગુણોને જાગ્રત થઈને વધવા માટે ભુદી પરિસ્થિતિની જરૂર છે; અને શૌર્ય, ધૈર્ય, નિર્ભયતા, સહનશીલતા વગેરે સદ્ગુણો વળી ભુદી જ પરિસ્થિતિમાં નિર્ભય થાય છે. કેટલાક ગુણો ખીજા પર પડતા કાંઈક પ્રસંગોને જોઈને માણસમાં જાગ્રત થાય છે, તો ખીજા કેટલાકની ઉત્પત્તિ પોતા પર આવેલા કાંઈક પ્રસંગોમાંથી થાય છે. કેમકે ભાવનાઓનો ઉદ્ભવ ખીજા પર પડેલા કાંઈક પ્રસંગોને જોઈને થાય છે, અને જે ગુણો માટે મનને દૃઢ અને કાંઈક કરવું પડે છે તે ગુણોનો ઉદ્ભવ પોતા પર વિકટ પ્રસંગ આવે ત્યારે થાય છે. “અમે વિષ્ણુદાસ નરમ મીઠીથીયે અધિક, અને કાંઈ એવા જે વજ્રનોયે તોડીએ,” એવું એક સંતનું વચન છે. તે પ્રમાણે “સન્નતનું મન વજ્ર કરતીયે કાંઈક અને ફૂલ કરતાંયે મૃદુ હોય છે” (વમાદવિ કઠોરાગિ, મુદ્ધિ કુસુમાદવિ સ્વેકાંતરાગાં ચેત્તાગિ) એવું એક સુખાગિન પણ પ્રવચિત છે. એ પરથીયે આ જ વાન સિદ્ધ થાય છે. પ્રસંગાનુસાર ઉચિત ગુણોનો આધિર્ભાવ સન્નતનના ચિત્તમાં થય છે. કોઈ એક પરિસ્થિતિ મનની કોઈક ભાવનાઓ વિસસિન થયા માટે અનુકૂળ ન હોય તો

તે મનની હતા માટે જરૂરી ગુણોનું પોષણ થયા માટે ઉપયોગી થઈ શકે છે. માણસ નિર્ધન થાય ત્યારે તેની ઉદારતાનો એકદમ વિકાસ થતો નથી; પરંતુ તે વખતે સાદાઈ, સદનશીલતા, ધીરજ, નિરવસતા, પરિશ્રમ-શીલતા, કરકસર વગેરે ગુણોને તે વિવેકથી પોતામાં લાવી શકે છે, અને નિર્ધનતામાં માણસ કેવો અસહાય અને લાચાર બને છે એના સ્વાનુભવપૂર્વક બોધ તે પોતા માટે તેમાંથી કાઢી શકે છે. આ પરથી વિચારી માણસ કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાંથી સહાયણ અને જ્ઞાનની શ્રદ્ધા કરીને પોતાનું હિત સાધી શકે છે એમ જાણી આવે છે. સહાયણ અને જ્ઞાનના વિકાસ માટે કોઈ પણ સમય પ્રતિષ્ઠા નથી. પરંતુ તેમાં મુખ્ય વાત એટલી જ હોવી જોઈએ કે, પોતાની ઉન્નતિની માણસને તીવ્ર ધ્યાન હોવી જોઈએ અને પ્રાપ્ત પ્રસંગમાં કયા સહાયણની જરૂર છે એ જોળખવા જેટલો વિવેક તેનામાં હોવો જોઈએ. આવી ધ્યાન અને વિવેક બે તેનામાં ન હોય તો જીવન આશું બધું — પોતા પર અને બીજા પર સારાનરસા પ્રસંગો આવે છે એ દરેક જાન્યવે અને બુદ્ધિ — છતાં ઉન્નતિને ચોગ્ય અને અનુકૂળ પરિસ્થિતિને તે જોળખી શકે નહિ અને તેને તે પ્રાપ્ત પણ થાય નહિ.

પ્રશ્ન — આ બધા પરથી આપનું કહેવું હું સારી રીતે સમજીશ. વિવેકની મનુષ્યને ગુણવિકાસ માટે કોઈ પણ પરિસ્થિતિ અનુકૂળ જ જાણશે એમાં મને હવે શંકા રહી નથી. પરંતુ સ્ત્રીઓ અને પુરુષોને પોતાપોતાની ઉન્નતિ માટે એકસરખા ગુણોની જરૂર છે કે તેમાં કોઈ ભિન્નતા છે, એ મને સમજાવો.

ઉત્તર — બંનેને બધા માનવી સહાયણોની જરૂર છે. બંનેએ માણસ જ છે અને બંનેની પોતાપોતાની પૂર્ણતા થાય એ જરૂરી છે. બંનેનાં કાર્યક્ષેત્ર ભુલું હોવાથી પોતા-પોતાના કાર્ય પ્રમાણે બંનેના ગુણોમાં શેષવચ્ચા અંશે ફરક જણાઈ આવશે. પરંતુ પોતાની ઉન્નતિ માટે એકાદ ગુણની પુરુષને અત્યંત જરૂર હોય છતાં સ્ત્રીને તે ગુણની જરૂર ન હોય, અથવા તેથી બિલકુલ, સ્ત્રીને જરૂર હોય છતાં પુરુષને જરૂર ન હોય એમ હોવું શક્ય નથી. માનવી જીવન અનેક ગુણો પર જ ચાલેલું છે. જે વખતે જે ગુણની જરૂર હોય તે ગુણ, સ્ત્રી કે પુરુષ ગમે તે હોય તેનામાં પ્રકટ થવો જોઈએ. તો જ જીવનમાં કંઈક પ્રસંગો અને અસરણો દ્વારા થઈ

મનુષ્યની ઉન્નતિ થઈ શકશે. સત્ય, પ્રમાણિકતા વગેરે નૈતિક ગુણો અને તે પ્રમાણે કરુણા, ઉદારતા વગેરે ભાવપોષક ગુણો સ્ત્રી પુરુષ બંનેમાં સરખા પ્રમાણમાં જોઈએ એટલું જ નહિ, પણ શૌર્ય, ધૈર્ય, સાહસ વગેરે સામાન્ય રીતે પુરુષમાં જણાઈ આવતા ગુણોએ સ્ત્રીઓમાં હોય એ જરૂરનું છે; અને વાતસલ્ય, બાલ-સંગોપન, સુશ્રાવણ જે ઘણે ભાગે સ્ત્રીઓમાં દેખાતા ગુણો છે તે પુરુષમાં હોવા જોઈએ. સ્ત્રીઓ પર ધારની બચરવાની જવાબદારી હોવાથી બાલસંગોપન અને સંવર્ધન, ગૃહવ્યવસ્થા, ખાનપાન, આરામ વગેરેને તેઓ સંભાળે છે; તેથી તે માટે જરૂરી ગુણો તેમનામાં વિશેષપણે હોય એ સહજ છે. તે પ્રમાણે અથર્સપાદન અને બંધાનાં રક્ષણની જવાબદારી પુરુષના ઉપર હોવાથી તે ગુણોની શ્રદ્ધા તેનામાં થયેલી હોવી જોઈએ. ખાસ પ્રસંગે તે પૈકી એકમાં જ બંનેના ગુણો હોવાની આવશ્યકતા છે. નાનપણમાં જ બાળકોની માનું મરણ થાય ત્યારે બાપને જ બહારની કમાણી કરીને બાળકોની ઉછેર કરવી પડે છે, અથવા બાપનું મરણ થાય તો માને કોઈ કમાણી કરીને બાળકોનું ભરણપોષણ અને સંગોપન કરવું પડે છે. આ વખતે દરેકમાં બંનેના ગુણો કાર્ષિક અંશે પ્રકટ થયા સિવાય બાળકોનું ભરણપોષણ, સંગોપન, શિક્ષણ વગેરે થઈ શકતાં નથી. એકાદ વિશેષ પ્રસંગની આ વાત થઈ. પણ હંમેશા માટે તો આ જ નિયમ ખ્યાનમાં રાખવો જોઈએ કે, નૈતિક અને ભાવવર્ધક ગુણોની બંનેને સરખી જરૂર છે. કાર્ય પરત્વે જોઈતા બીજા ગુણોની યોગ્ય વધતા અંશે ભિન્નતા બંનેમાં હોય તો તેથી ઉન્નતિમાં કોઈ અડચણ આવતી નથી. એકનું ક્ષેત્ર સંકુચિત હોવાથી ફેટાકા ગુણોનો સંબંધ તેટલા પૂરતો આવે અને બીજાનું ક્ષેત્ર વ્યાપક હોવાથી તે પ્રમાણે વધારે આવે એટલું જ; પરંતુ તેથી બંનેની ઉન્નતિમાં ફેર પડવાનું કોઈ કારણ નથી.

પ્રશ્ન — તો પણ તેમાં વિશેષ કયા ગુણો, અને ભાવનાઓના પોષણ દ્વારા સ્ત્રીઓની અને કયાના પોષણ દ્વારા પુરુષોની ઉન્નતિ થઈ શકશે તેનું કાર્ષિક સ્પષ્ટીકરણ કરશે? ગુણોમાંથી સ્ત્રીસુલભ અને પુરુષસુલભ એવા કોઈ ભેદ હશે જ ને?

ઉત્તર — પરમાત્માએ કહ્યો કે નિસર્ગે કહ્યો, બંને વચ્ચે કાર્ષિક ભિન્નતા રાખેલી હોવાથી તેમાં કાર્યમાં

અને તેથી તેમના ગુણોમાં અને લાવનાઓમાં કાંઈક ભિન્નતા અને વિશિષ્ટતા સહજ જ છે. મા બાળકને જન્મ આપે છે. ગર્ભથી તેનું પોષણ તે જ કરે છે. જન્મ્યા પછીયે તેના પર જ બાળક બધી રીતે અવલંબેલું હોય છે; તેનું સંગોપન-સંવર્ધન બધું તેને જ કરવાનું હોય છે. તેની શારીરિક, બૌદ્ધિક અને માનસિક બધી ક્રિયા અને વ્યાપાર તે જ ભણે છે. બાળક પણ શરીર, બુદ્ધિ મન ત્રણે માટે બેઠેલું પોષણ મા પાસેથી જ મેળવે છે. આ રીતે તે જને એકએક સાથે હમેશાં સમરસ થયેલાં હોય છે. બાળક એટલે એક જ શૈન્યમાંથી પ્રાણ મન બુદ્ધિથી યુક્ત બનેલું. આકારપાત્રું બીજું શૈન્ય છે. તે એકમાંથી ને થયેલાં છે કે જાને સમરસનાથી એક થાય છે એ શોધી કાઢવું કઠણ છે. એક બાલુએ માતૃપ્રેમના અને બીજા બાલુએ વાત્સલ્યના સંબંધથી તે એકબીજા સાથે તાદાત્મ્ય પામેલાં હોય છે. સ્ત્રીના જીવનમાં વાત્સલ્યથી જ તેના ભાવવર્ધક ગુણોને યાસના મળે છે. વાત્સલ્યથી જ તેની પ્રતિપાદક શક્તિ વિશેષપણે જનન અને પ્રકટ થાય છે. બીજા જીવ માટે ગમે તેટલું સદન કરવાનો ગુણ અને શક્તિ વાત્સલ્યમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. સ્ત્રી પતિ માટે સદન કરે છે અને દીકરા માટેયે સદન કરે છે, પણ તે જાને માટે સદન કરવાની લાખનામાં ઘણું અંતર છે માતૃત્વમાં જે કામચલા, જે માધુર્ય, જે પવિત્રતા અને જે સરલતા છે, તે કેવળ પત્નીત્વમાં મળતી કદી પણ શક્ય નથી. પત્નીધર્મ અને માતૃ-ધર્મમાં ઘણો જ ફરક છે. એકમાં સતી યથા જોડણી હદ સુધીના વિદ્વદ્ગુણ ત્યાગમાંયે ભવાનકતા, વિપશાતા, અસદાપતા અને દાસત્વની ભાવના સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે છે; જ્યારે બીજામાં કામચલા, સરલતા અને સદજતા ભરેલાં છે એમ લાગે છે. વાત્સલ્ય દ્વારા જ સ્ત્રીઓમાં ગાંભીર્ય અને સ્થિરતા આપેલ્યાપ આવે છે. વાત્સલ્યમાં વધારે કરવા માટે તેને બીજા ગુણો પોતામાં લાવવા પડે છે. આ રીતે બીજા અનેક ગુણોની જાગૃતિ અને વિકાસ આ એક ભાવનાને લીધે તેનામાં થઈ શકે છે. વાત્સલ્યને લીધે તે પોતે પ્રેમથી સહન કરતાં શીખે છે, સંયમ પાળી શકે છે. કષ્ટ સહન કરીને બીજાને સુખ આપવાની વૃત્તિ તેનામાં આવી જ નિર્માણ થાય છે. પોતે અગ્રણ્ય અજ ખાઈને — પ્રસંગે જૂખી રહીનેયે બાળકનું પોષણ કરવાનો ભાવ અને ગુણ તે

આ વાત્સલ્ય દ્વારા જ શીખે છે. અને આ બધું સહન કરીનેયે તેને એનો કદી ગર્વ થતો નથી. માતા જ નિરહંકારી સેવા કરી જાણે છે અને કરી શકે છે. આવી રીતે જેના હૃદયમાં જીવનભર વાત્સલ્ય રહી શકે છે તેને જ માતા કહેવી એ યોગ્ય ધરો. બાકીને બેઠેલો તો જન્મ આપનારી એટલે જનની કહેા. જે પોતાનાં છોકરાઓમાં કે છોકરાછોકરીઓમાં વાત્સલ્ય વિશે બેઠ રાખે છે કે માને છે તેના માતૃત્વનો વિકાસ થયેલો નથી એમ કહેવું બેઠેલો. આવી રીતનો બેઠ માનનારી સ્ત્રીઓ છોકરાછોકરીઓને જન્મ આપીનેયે સેવા અને નિષ્કામતાનો પાઠ દણુ શીખી નથી એમ સમજવું બેઠેલો. જેમના પ્રેમમાં આર્થિક લાભ કે અન્ય કાર્ય લાભની દૃષ્ટિ હોય તેના વાત્સલ્યનો વિકાસ થવો શક્ય નથી. જે પોતાનાં પેટનાં સંતાનોમાં બેઠ માને છે તેમને બીજાનાં બાળકો વિશે વાત્સલ્ય ક્યાંથી પેદા થાય? પોતાનો દીકરા હોય કે દીકરી, જેને પોતાના વાત્સલ્યની વધારે જરૂર હોય તેના તરફ જ, સાચું પૂજતાં, માતૃ પેન્થાણ હોવું બેઠેલો. ભરપાસ પણ પેટનાં પાંગળાં બચ્ચાંની વધારે સંભાળ રાખે છે. જેને ઘેર ગાયબગદ હોય છે એવો ખેડૂત પણ નજાળા વાછાડની સૌથી વધારે સંભાળ રાખે છે. પોતાને આસરે પડેલા પશુ વિશે સારા માણસમાં અધિક કામગીરી લાવના હોય છે. તે પછી પોતાને શ્રેષ્ઠ કહેવડાવનાર મનુષ્યજાતિમાં આટલીયે સદ્ભાવના — આટલુંયે વાત્સલ્ય પોતાનાં બાળકો વિશે ન જણાઈ આવે તો? પોતાનાં બાળકો વિશેના વાત્સલ્યમાંથી જ બીજાનાં બાળકો વિશે વાત્સલ્ય નિર્માણ થાય છે. તે વાત્સલ્ય દ્વારા અને તે વાત્સલ્ય માટે બીજા અનેક ગુણોનાં અવલંબન અને અનુશીલનથી જ સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ થવી સ્વાભાવિક છે.

પુરુષો વિશે વિચાર કરતાં લાગે છે કે, નિર્વાહ વ્યવસ્થા માટે બેઠેલી કમાણી તથા તે કમાણીનું અને પોતા પર આધાર રાખનારા બધાનું રક્ષણ કરવું વધેરે જવાબદારી તેના પર હોવાથી, તે માટે જરૂરી ગુણો દ્વારા તેની ઉત્તિ થાય છે. જે પ્રમાણમાં તે ગુણો તેનામાં વિકાસ પામ્યા હોય તે પ્રમાણમાં તેની કૌટુંબિક સ્થિતિ સારી ધરો. નૈતિક બધા ગુણો અને ભાવનાઓ હોવા છતાં પોતાનું વિશિષ્ટ કર્તવ્ય પાર પાડવા બેઠેલાં ગુણ અને શક્તિ પુરુષમાં હોવાં એ

જરૂરનું છે. તેમાં જ તેની વિશેષતા છે. પ્રેમ, વાત્સલ્ય, સેવાશ્રુતિ, નિરલસતા, સાદાઈ, સંયમ, કરકસર, યોગ્ય પ્રસંગે ઉદારતા, પરિશ્રમશીલતા, યોજકતા, આતિથ્ય, કર્તવ્યનિષ્ઠા વગેરે અનેક ગુણો, ભાવો અને વૃત્તિ સ્ત્રી-

પુરુષ બંનેમાં હોવાં જરૂરી છે. તોપણ તેમાંયે વિશેષતા શોધવા જતાં સ્ત્રીમાં વાત્સલ્ય અને પુરુષમાં બાહ્ય કમાણીની પાતતા અને સંરક્ષકશક્તિ એ જગ્યાઈ આવશે. [આજી]

કેદારનાથ

સ્ત્રીઓ માટે સંસ્કારવર્ગ અને કન્યા વિદ્યાલય

[ગયા અંકમાં બજાડા (તા. માનર)માં સ્ત્રીઓ માટે ચાલેલા 'સંસ્કારવર્ગ'ની માહિતી આપવામાં આવી હતી. આ વખતે મદી (તા. બારડોલી)માં ચાલેલા એવા જ વર્ગની અને લાંબા કન્યા વિદ્યાલયની માહિતી આપી છે.

મદીમાં ત્રણ વરસથી રાત્રીપરજ કન્યા વિદ્યાલયનો પ્રયોગ બહેન અત્રપૂર્ણાબે શરૂ કર્યો છે અને તેને ત્રણ વરસમાં સારી પેઠે વિકસાવ્યો છે. એક સહૃદયી બહેન તનમત્સરી કોઈ પ્રવૃત્તિમાં પડે તો ધન તો તેને આપી મળે છે અને કામ દીપે છે તેનો એ નમૂનો છે. તેના કામની થોડી હડીકત તેના નિવેદનમાંથી અહીં તારવી છે તે ઉપરથી એવા વિદ્યાલય અને તેના વર્ગોની ઉપયોગિતાનો ખ્યાલ આવશે.]

મદીના કન્યા વિદ્યાલયની મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ નીચે પ્રમાણે રહી છે :

૧. વિદ્યાલય, ૨. બાળવાડી, ૩. ગ્રામસેવા, ૪. સ્ત્રીઓમાં પ્રવેશ, ૫. ખાદીકામ.

વિદ્યાલય વર્ષો યોજના પ્રમાણે ચલાવવામાં આવે છે. જાતમહેનત અને બ્યવસ્થાનાં કામ, કુશનકામ, રસોડાની બ્યવસ્થા, બાલવાડીનું કામ, વગેરે પ્રત્યક્ષ કામો કરાવવામાં આવે છે. ઉદ્યોગપ્રવૃત્તિમાં મુખ્યત્વે કાંતણ અને તુણાઈ તથા ખેતીકામ રાખ્યાં છે. ખેતી-કામ માટે વિદ્યાલયની સ્વતંત્ર જમીન નથી, પણ બાળકોના વાલીઓની જમીનમાં નીંદવાનું, રોપણીનું કામ કરવામાં આવે છે અને આશ્રમની જમીનમાં થોડી શાકભાજી થાય છે

ગયા વર્ષમાં બાળવર્ગથી શરૂ કરીને બધાં ધોરણોમાં થઈને ૧૭ વિદ્યાર્થીઓ હતાં અને તેમણે વરસ દરમ્યાન રૂ. ૨૩૮-૨-૦ ની ઉદ્યોગકામમાંથી કમાણી કરી હતી.

વિદ્યાર્થીઓ ચોવીસે કલાક વિદ્યાલયમાં રહે છે. અને સવાર સાંજ ભોજન કરવા માટે ઘેર જઈ આવે છે.

વિદ્યાર્થીઓને રસોઈ કરતાં આવડે તે માટે બધાનું ભેગું અઘ્લાડિયામાં એક વખત સહભોજન રાખવામાં આવે છે, બાળકો લોટ પોતપોતાને ઘેરથી જ લાવે અને શાક, તેલ વગેરે વિદ્યાલય તરફથી આપવામાં આવે છે. ગામના લોકો પણ સહભોજનમાં ભોગદારી શકે છે.

વિદ્યાલયમાં ધાર્મિક અને રાષ્ટ્રીય તહેવારો ભોજનાય છે, અને આબુબાલુના વિભાગમાં પ્રવાસ-પર્વોટણ પણ રાખવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત અચારનવાર મહેમનોનો લાલ વિદ્યાલયને અને ગામને મળતો રહે છે.

વિદ્યાલયની સાથે બાલવાડીનો પ્રયોગ શરૂ કરનાથી વિદ્યાલય ચેતનવન્તુ થયું છે અને માથાપો વધારે રસ લેતાં થયાં છે. શરૂઆતમાં માથાપો બાળકોને મોકલવા ખુશી નહોતાં, પણ થોડા વખતના અનુભવ પછી લોકોનાં દિલ બદલાયાં. બાળક નાહી ધોઈ આવે અને માથું એળાવે તે નોંધીને માથાપ ખુશી થયા લાગ્યાં અને બાળકો ગીતો ગાય ત્યારે માથાપનાં દેવાં તાલ પૂરવા લાગ્યાં. બાળકોનાં સ્વસ્થ શરીર અને ચોખ્ખો ચહેરો નોંધીને માથાપનાં મોં પર પણ અનંદ નાચવા લાગ્યો. શરૂઆતમાં કોઈના ઘરના આંગણમાં બાળકોને ભેગાં કરતાં તેમાં ચોમાસામાં મુરકલી પડતી અને કામ બંધ રાખવું પડતું. પછી તો લોકોએ જ ભેગા મળીને તેને માટે માંડવા તૈયાર કરી આપ્યો. અઘ્લાડિયે સામાન્ય રીતે એક ચાર ગામમાં પ્રાર્થના રાખવામાં આવે છે. તેમાં સામુદાયિક પ્રાર્થના, ભજન, ધૂન, પ્રવચન અને કંઈકે રંજનાત્મક કાર્યક્રમ રાખવામાં આવે છે.

ગ્રામ બાલવાડી અને વિદ્યાલય દ્વારા લોકોમાં પ્રવેશ થાય છે અને અચારનવાર ઉત્સવો વગેરે દ્વારા પણ લોકસંપર્ક વધારવામાં આવે છે. આ કાર્યક્રમોમાં સ્ત્રીઓનો સંસ્કારવર્ગ એ મહત્વનો છે.

આવી એક વર્ગ તા. ૨૫-૩-૪૬ થી તા. ૮-૪-૪૬ સુધી ચલાવવામાં આવ્યો હતો. તેમાં ૧૬ બહેનોએ ભાગ લીધો હતો. તેમાં ચાર બહેનો ૨૧થી ૩૦ વર્ષની ઉંમરની, ૮ બહેનો ૧૬થી ૨૦ની, અને ૭ બહેનો ૧૬ થી નીચેની ઉંમરની હતી. ચાર બહેનો સાથે નાનાં બાળકો પણ હતાં.

આવેલી બહેનો માટે આવા વર્ગમાં જોડાવાનો પ્રસંગ પહેલવહેલો જ હતો. એમાંની ઘણી ખરી તો તાડીના વ્યસનમાં સપડાયેલી હતી. એમને માટે પ્રાથમિક નાહવા ધોવાનાં કાર્યો પણ નવી રીતે શીખવવાનાં હતાં. તેમનું જીવન વહેમ અને અતાનમાં ફોપેલું હતું. તેમને માટે એ વર્ગમાં જોડાવું એ જ ક્ષાન્તિ સમાન હતું. જતાં આવ્યા પછી તેમને ગળી ગયું અને તેમને દીક લાભ થયો એમ કહેવાય.

વર્ગમાં ઉપરની ૧૬ બહેનો ઉપરાંત વિદ્યાવયની નાની મોટી કન્યાઓ પણ હતી. આથી વર્ગના વાતાવરણમાં મુરકેલી નહોતી આપી, પણ એથી ઊલટું વર્ગનું વાતાવરણ સાચવવામાં મદદ થઈ હતી. વર્ગમાંથી તેમને જે મળ્યું તેમાં નીચેની બાબતો ધ્યાન ખેંચે તેવી છે :

૧. નક્કી જગ્યાએ ધૂંકવાનું કે કચરો નાખવાનું શીખવ્યું.

૨. રોજ નક્કી સ્થળે જઈને નિયમિત જરાબર દાંતણું કરવાનું બતાવ્યું.

૩. ઘરની સાફાઈ ઉપરાંત શૌચ અને પેશાબનાં સ્થાન અને નાહવાની જગ્યા સાફ રાખવાનું અને પોતાનાં શરીર સાફ રાખવાનું તથા નિયમિત વાળ ઓળવાનું અને કપડાં સાફ રાખવાનું શીખવ્યું.

૪. ટોકળાં, હાંડલો, ટેબરાં, ચૂલી, અને દાળ ટોકળી જેવી વાનીઓ બતાવવાનું શીખવ્યું.

૫. કપડાંને સાંધનાં અને ઘીંગડાં મારતાં શીખવ્યું. ચાર બહેનોએ કપાળ અને બાર બહેનોએ થેલીઓ હાથે સીપીને તૈયાર કર્યાં.

૬. બાળકોને જરાબર માચવવાની રીત અને તેમનાં ચાંદાં ધરોરની સારવાર કરવાની સહેલી રીત બતાવી.

૭. ઘણીખરી બહેનોને બારાખડી આપડી અને ટૂંકાં વાકાં ઉકેલનાં આવડ્યાં.

૮. વ્યાખ્યાતાઓએ નીચેના વિષયો ઉપર સમજાવું આપી :

(ક) ગામડાંનું સ્વરાજ

(ખ) રાત્રીપરજ બહેનોની પ્રગતિ

(ગ) શાકભાજીની ખોરાકમાં જરૂરિયાત

(ઘ) સામાન્ય બીમારીમાં રાખવાની તકેદારી.

(ઙ) આપણો ધર્મ

(ચ) રાષ્ટ્રીય સંસાદ

૯. ગુણાઈ, પુણાઈ અને કાંતવાનું શીખવ્યું.

વર્ગની સાથે એક નાનકડું પ્રદર્શન ગોઠવવામાં આવ્યું હતું. તેમાં એક આગસું અને એડી દાગડીપાઈનું ધર રચવામાં આવ્યું હતું અને એની નજીકમાં જ પૈસાનું ખર્ચ કર્યા વગર માત્ર મહેનતથી સુધક અને સ્વચ્છ બનાવેલું ઢંસા બહેનનું ધર રચવામાં આવ્યું હતું.

દાર તાડી અને તમાકુ ગરીબ લોકોનો રોટલો ફેવી રીતે ખૂંટી લે છે અને તેમનું જીવન કંઠાળ અને બરજાદ કરી મૂકે છે એ બતાવવા માટે એક ચોરડીમાં એક ટુંકે વપરાશની પાંચ શેર તાડી ત્રણ બરેમાં ભાણું કેવાં દોહ્યાં કરી બધ છે તે બતાવવામાં આવ્યું હતું. આવા દાખલાઓની બહેનો ઉપર ખૂબ છાપ પડી હતી.

આ રીતે પંદર દિવસના વર્ગમાંથી બહેનોને મળેલું તેઓ સાચવી રાખે અને તેની મુલાસ પોતાના ઘરમાં અને આલુંગાલુ ફેલાવે તો સ્ત્રી-ઉત્થાન કામમાં સારું કામ થયું ગણાય. આ વર્ગનો અનુભવ બતાવે છે કે, શિક્ષિત અને સમજી બહેનોએ આવા વર્ગો દેર દેર ચલાવવા જોઈએ. કન્યાઓને માટે વિદ્યાલયો અને મોટેરો માટે આવા ટૂંક સમયના વર્ગો ચાલે તો કેળવણી એકલી શાળામાં ન રહે, પણ તેની મુલાસ લોકોનાં ઘરોમાં પણ પ્રસારે. અને તો પછી કેળવણી એકલા બાળકોને ન મળે પણ આખા ગામને મળે. તો પછી કેળવણી પુરતકિયા ન રહે પણ લોકોનાં જીવનમાં પ્રવેશ કરશે. આ નાનકડો અખતરો એ દષ્ટિએ આશા-મદ છે અને અનુકરણીય છે.

એક શિક્ષકનો નિષ્કાલસ એકરાર

નીચેનો પત્ર મને એક પ્રાથમિક શિક્ષક ભાઈએ લખી મોકલ્યો છે. તેમને મેં જવાબમાં જે લખેલું તેની નકલ મારી પાસે નથી. પરંતુ તેનો સામાન્ય સાર મને યાદ છે, અને તે એ કે, તમે લખો છો એવી સ્થિતિનો અનુભવ કરતાં છતાં તમે તેમાં કૃપા પડતા નહિ અને એ યાદ રાખો કે, ‘આપ ભણા તો જાજો ભણા.’

પત્રનેમક જાહેરમાં ઉત્તર આપવામાં વાંધો નથી એમ જણાવે છે. એ જે બાબતો કહે છે તે એવી છે કે તે વિષે જાહેરમાં ખીજ પણ પોતાનો અનુભવ લખે તો સારું. આવી બાબતો વિષે ઘણી વાર એવું જોવામાં આવે છે કે, માંદામાંદે સો જાણું ને ચર્ચે, પણ જાહેરમાં કોઈ કોઈ ન કહે. બહેકે, સામાન્યપણે શિક્ષક અને શિક્ષણ અંગે આદર્શવાદી વાતો જ વધારે પ્રમાણમાં થાય છે. અત્યારની પ્રાથમિક શિક્ષણની અને તેના શિક્ષકની સ્થિતિ વિચારમાં નાંખી દે એવી છે. તેનાં કારણો વિવિધ અને જાડાં છે. તે હવે વિચાર અને ચર્ચાથી જતાં થવાં જોઈએ. પ્રાથમિક શિક્ષણ સ્વરાજ અને ભૌતશાહીનો પાયો છે એમ સૌ માને છે. એવા શિક્ષણનું નિર્માણ કરવું હોય તો હકીકતે આજે શું આવે છે તે ચોક્કસાઈભરે સમજી લઈને આગળ ચાલવું જોઈશે. નીચેનો પત્ર એ દૃષ્ટિએ અહીં ઉતાર્યો છે. ખીજ જણાવેલા આ બાબતમાં વધારે પ્રકાશ પાડી શકે છે.

પત્રનો અંગત ભાગ ને નામદામ તેમાંથી કાઢીને બાકીનો આપવામાં આવ્યો છે.

મં

શ્રી. તંત્રીજી,

“એક શિક્ષક તેની ખૂંચવણ રહી શકે છે આ ખૂંચવણનો ઉકેલ પોતાની જાત માટે છે. એકે આ પ્રશ્ન કર્તવ્યપરાયણ શિક્ષકો માટે પૂરતો ઉપયોગી છે. મારા જેવી જ અગવડો તેમનેય છે. એટલે જાહેરમાં ઉત્તર આપતો ઘટે તોય વાંધો નથી. મેં તો ફક્ત આત્મસંતોષ માટે જ લખાણ કરેલું છે.

૧. હાલનું જગત વાણિજ્ય નીતિમાં તરબોળ બન્યું છે અર્થતંત્ર જીવનનું મુખ્ય અને અગવડનું અંગ ગણાય છે, તેમાં શિક્ષક બાકાત નથી. ખરી રીતે “વાસ્તવિક જનવિદેહિક સ્થિતિ માથે જરાવે ભેલવેલા નથી.” આ રાજ બૂસાર્ડ ગયું છે. જરૂરિયાતો વધી છે આર્થિક તંત્ર પર જ જગતમાં શિક્ષક બસે છે. તો આમાંથી બચવાનો ઉપાય હશે?

૨. પ્રાથમિક શાળાનો હું શિક્ષક છું ૧૫ વર્ષથી વહેંચેલા રાજ્યની નાની શાળાઓમાં મુ. શિ. તરીકે કામ કરું છું.

એટલે સિનિયર છું; એટલે પ્રાથમિક શાળાને અવધાની જ પાડું કે, હાલનો શિક્ષક વ્યવસ્થા, શિસ્ત, અને નિયમનને પાળતો જણાતો નથી. બલમનસાઈનો દુરુપયોગ કરવા દેવાયો છે. અનિયમિતતા એ તેની ખાસિયત છે. દરેક દેસા શિસ્ત અને વ્યવસ્થાથી જ વધેલો છે. ભારતમાં તે બાબત સિધ્ધિલા છે, પ્રેમની સમજવડેય તેમને ગમતી જણાઈ નથી. તો આ અસ્તવ્યસ્તદશામાં નાવ કેવી રીતે હંકરવું?

૩. પ્રાથમિક કેળવણીનાં તરતો નથી જનતા સમજી કે નથી સરકાર સમજી, એમ કહીએ તો ખોટું નથી. ફરજિયાતનો ફંડ નિયમિત વસૂલ થતો નથી, અને ગણતરી મુશ્કેલી ખાતાના પંચ-તલાશી મોટે ભાગે કરી આપતા નથી વળી ગણના આગેવાનો પગલ કેમિને અજ્ઞાન રાખવા ઇચ્છા રાખે છે. ઉપરવટ થયું ને કામ કરવું એમાં મુશ્કેલીઓ વધે છે. કોઈનેય અજ્ઞાનીઓની પડેલી નથી તો આ બાબતમાં કંઈ સાર પડી શકાય? સામાન્ય દીવાલ રાખી બને તેવી સામયજી રાખી નોકરી કરવાની ફરજ પડે છે.

૪. હાલનો અબ્યાસ જડ છે, તેના કરતાં હાલના શિક્ષકો જે ઉદાર્યો આવેલા છે, તેમને શિક્ષણમાં રસ નથી ફક્ત ઠાપણી, વાણીવિલાસ, જાહેર શિક્ષણ, જડતા અને કેટલેક રમણે બીબાસ પાતાવરણ સિવાય કશું જ શાહમ પડતું નથી. આ મોટા ભાગની સ્થિતિ ઉઘાડી અખિ જેવા મળે છે તેવા શિક્ષકો પાસે બાળકો માંકલવા કરતાં અજ્ઞાન રાખવાં હિતાવશ નથી શું?

૫. દુષ્કરતાની બીજીએ માઠાં મૂકી છે. આ બીજી પ્રાથમિક શાળાઓમાં અજાજ છે. નહિ ચાલતાં બાળકો હતરોતર આગળ વધે છે. બાધામાં રાજ્ય. માતૃભાષા તરફની અવગણના કહેવોક થતી જણાય છે દુષ્કરતાને તો માધ્યમિક શાળામાં અદેખાઈના સ્વરૂપ મુશ્કેલી પર બાધ્યું છે. કર્તવ્યપરાયણ ને નિયમિત શિક્ષકોના જીવન ઉપર હુલામતિયા ને દુઃસ્થિતિ શિક્ષકો ધા રે છે એટલું જ નહિ, એનાં બાળકોના અબ્યાસને નકામો ઠેરવવાની હુલતા કરે છે. આ બાબતમાં શું કરવું?

૬. મારે અંગત ખેડાક ને સાદા પોશાક સિવાય અવશ નથી. બાકી શિક્ષકો શાળામાં બીડી-આ પીએ છે, એ તેમ ચપાકા મારે છે, તેમ જ ખેતરના ધરના કામે ન્ય છે મુ. શિ. કે શિક્ષક બધા જ વતેખેલે અંરો આ બાબત સચિવતા મેરે છે અગત્યની માનસ આપા. પણ હુલામતિયા શિક્ષકો તરફ બેદરકાર જ રહે છે. આથી તેમનો હરખા દેખીને અખાટો વધી સામાન્ય જનતાને બાંધે રસ્તે દોરે છે. ગામડામાં આ વર્ગ અગત્યનો ભાગ બજાવે છે.

૭. પંચેત-તલાશી અગર ખીજનો દાખલો લઈ શિક્ષક ગમે ત્યાંથી નાણાં મેળવવા જ પ્રયત્ન કરતો જણાયો છે

આર્થિક પામરતાથી દટાયેલા શિક્ષક વડન નજીવી બાળકમાં સ્થૂળ પરિણામો જ સારી ઉત્તરિ હોય એમ માની ઝંઝાલા જળની પાછળ પરિશ્રમણ કરતો જણાય છે. સમાજનાં બીજાં અંગો કરતાં તેની સ્થિતિ નુદી છે તેનું તેને બાન નથી. બેઝરો પ્રમાણિકને Hindrances and hitchesથી

તેણે શિક્ષક પદને છે એ ભત્તવ્યુભવ છે. હાલ હું ૩૬ વર્ષનો છું. કર્તવ્યપરાયણતાથી કામ કરું છું. પણ લાગની બીજા રાત્ર્યમાં ને કામમાં સપડાયેલાં માનવ વચ્ચે મારું નામ યોદ્ધાકામ કરે છે. ક્યાંક જ કર્તવ્યપરાયણ શિક્ષક નેડ' છું તો હૃદય પુલકિત બને છે. બાકી મૂંઝવણ વધે છે."

સ્વાધ્યાય

[ઈશ્વરનું પ્રણિધાન એટલે શું ?]

નીચેનાં બે સૂત્રોનો અર્થ આ વેળા સમજવાનો છે —

તસ્ય વાચકઃ પ્રણવઃ ॥ ૨૭ ॥

તત્ત્વજ્ઞઃ તદર્થમાવનમ્ ॥ ૨૮ ॥

બેનો અર્થ સરળ છે —

તેનો (એટલે કે ઈશ્વરનો) વાચક શબ્દ પ્રણવ એટલે હજી છે

તેનો જપ (તથા) તેનો વાચ્યાર્થ ને ઈશ્વર તેની ભાવના કરવી.

આ બે સૂત્રોનો આખો અર્થ સમજવા તેમને બનુપધ જેવો બેઠોએ. ઈશ્વરપ્રણિધાનાદ વા — એ ૨૩મા સૂત્રથી શરૂ થતા પ્રકરણમાં તે બે સૂત્ર આવે છે. સૂત્રકારની શૈલી એ છે કે, અમુક વિધાન કરીને પછી તેનાં પદોનો બે પદાર્થ સ્પષ્ટ કરવો બેઠોએ તો તે એ કરે છે. તે મુજબ, ૨૪ થી ૨૬મા સૂત્ર સુધી, ઈશ્વર એટલે શું, એ કહ્યું. તે કલેશકર્મ ઇંચી અતીત એવા પુરુષવિશેષ છે, એમ જણાવી તેનું સ્વરૂપ દૂકામાં કહ્યું (સૂત્ર ૨૩).

એનું પ્રમાણ શું ? — એવા પ્રશ્નના જવાબમાં સૂત્ર ૨૫ થું કહ્યું.

તેનો પ્રભાવ મહાન આદિ શુદ્ધ જેવો છે, એમ તાર પછીના સૂત્ર ૨૬માં કહ્યું.

આમ ત્રણ રીતે ઈશ્વરતત્ત્વને સમજાવ્યા બાદ, વિશેષમાં કહે છે કે, અને તેનું નામ પ્રણવ — હજી છે.

આ પ્રમાણે ઈશ્વરતત્ત્વ ને હરેકમાં નિસ રહેલું છે તે સમજાવીને તેનો વાચક શબ્દ કહ્યો. કેમ કે પદાર્થને વાચક હોવો એ માનનીના તેની બેઠોના સંબંધની ખાસિયત છે. શબ્દ વગર તેની બેઠે સંબંધ શી રીતે રાખી શકાય ? તેને વિશે વિચારી શી રીતે શકાય ? શબ્દમાં એવી તાકાત છે કે તે દ્વારા આપણે (ચિત્તાના યોગ્ય વ્યાપારથી) તેનો વાચ્ય પદાર્થ સાક્ષાત્ કરી શકીએ છીએ. જેમ કે, 'મા' છે તો કેવળ એક શબ્દ; પરંતુ તેના ઉચ્ચારથી આળકને કેટલું લાગે છે ? અરે, એ શબ્દની અંદર એવી તાકાત છે કે 'ઓ

મા રે !' ઉદ્ગાર વડે, ઉંમરભર આપણે કેટલીય બીતિ સામે દાઢ ધરી શકીએ છીએ ! શબ્દ અને તેના અર્થ વચ્ચે આવો અતૂટ સંબંધ હોય છે. ઈશ્વરના નામ સાથે તેના અર્થ ઈશ્વરનો પણ આવો સંબંધ છે, તેથી જ અનેક લોકોએ ગાથું છે કે,

एतदालंबनम् श्रेष्ठम्, एतदालंबनम् परम् ॥

નામકો આધાર તેરે નામકો આધાર ॥

એનું દારણ એ છે કે, શબ્દ કેવળ ઉચ્ચાર નથી, તે તેના વાચ્યાર્થની ભાવના જગવે છે, અને તે રીતે આપણા છત્વનો લાગ બનેલો હોય છે. અસ્તુ.

આટલે સુધીમાં સૂત્રકારે ૨૩મા સૂત્રના 'ઈશ્વર' પદ વિશે સમજાવી પૂરી કરી. હવે પ્રણિધાન સમજાવવાનું આવે છે. તે ૨૮મા સૂત્રથી કરે છે. ૨૮મા સૂત્રનો અનુપધ તે રીતે સમજવો બેઠોએ. તેમાં સૂત્રકાર કહે છે કે, એવા (એટલે કે ૨૪ થી ૨૭ સૂત્રમાં વર્ણવેલા) ઈશ્વરનું પ્રણિધાન એટલે એ કે, તેના નામનો જપ કરવો અને તેની સાથે જ તેનો ને અર્થ ઈશ્વરતત્ત્વ છે, તેની મન સાથે પ્રણવપૂર્વક ભાવના કરવી બેઠોએ. આગ કરવાથી ચિત્ત તેમાં એકાગ્ર બનશે, અને એમ એનું પ્રણિધાન સધારશે. આ પણ એક યોગ જ છે.

એટલે, સમાધિપ્રાપ્તિ કે યોગસિદ્ધિનું બીજું સાધન ને ઈશ્વરપ્રણિધાન તે પ્રણવજપ અને તેની સાથે ઈશ્વરનું એકાગ્ર ધ્યાન છે, એમ સૂત્રકારે અહીં જણાવી, તે પ્રકરણ એટલા પૂરતું અહીં પૂરું કર્યું.

અહીંયાં બેએક પ્રશ્ન વિચારવા જેવા બેઠો છે :-

૧. નામજપન માત્ર પ્રણવજપ જ કરવું બેઠોએ ? કે રામ, મુજબ, વામુદેવ, ઇંચ ગમે તેનો જપ ચાલે ?
૨. તેને કેવળ જપ કરવો એમાં જ કોઈ શક્તિ રહેલી છે ? કે જપની સાથે 'અર્થભાવન' હોવું બેઠોએ ? આ સવાલ ખાસ બેઠો છે તો અગમિત્વની પેલી પીશણિક આખ્યાયિકાને લઈને કે ત્યાં અર્થહીન માત્ર નામ-ઉચ્ચારનો મહિમા બતાવ્યો છે.

આ એ આખતોમાં યોગસૂત્રકારને શું કહેવું છે, એ એવું બોધીએ.

‘પ્રણયનો શબ્દાર્થ’ છે બારે સ્તુતિ. એટલે કે, ઈશ્વરનો વાચક તેના પ્રત્યે અત્યંત સ્તુતિભાવ પ્રગટ કરતો શબ્દ હોય. અને તેવો શબ્દ આર્યોના ઇતિહાસના યુગોની પરંપરાથી ઉદ્ભવેલો છે. અને શબ્દની સકેત-શક્તિ તેની યુગયુગાંતર-ચૂની પરંપરાથી જન્મે છે અને દૃઢ થાય છે. તેથી પ્રણય એટલે ઉદ્ભવેલો અર્થ યથા ગયો હશે. બાકી, વ્યક્તિના સંસ્કાર વગેરે પ્રમાણે, તેના હિતમાં પરમ સ્તુતિ અને સમર્પણનો ભાવ ઉપજાવે એવો કોઈ પણ વાચક ચાલે, કેમ કે તેની વ્યક્તિને માટે તે ‘પ્રણવ’ છે. એટલે, ગયા હપતામાં કહેલું એમ, ઈશ્વરના નામ વિષે ‘નામ-પરસ્તી’નો જન્મ સંભવી નથી શકતો.

ખીજે સવાલ - તેના કેવળ ઉચ્ચારમાત્રમાં પણ કોઈ શક્તિ ખરી! સૂત્રકાર સ્પષ્ટ કરે છે કે, કેવળ જપ જ નહિ, પરંતુ તેના અર્થની ભાવના કે મનની અંદર તેવું રહણ કે સંકલ્પન કરવું, એ પણ જરૂરી છે. નામના ઉચ્ચારણ દ્વારા સાધવાનો મુદ્દો છે ઈશ્વરપ્રતિષ્ઠાન તે તો એક જ રીતે બની શકે કે એ તે ઉચ્ચારની સાથે મન પણ બોધવાને માટે અત્યંતવાળું હોય. એ વાત ખરી કે, ‘મા’ શબ્દની પેઠે ‘રામ’ કે ‘રહીમ’ હો શબ્દો બોધના-સાંભળના-વેત ઇશ્વરભાવ મનમાં ઉપજે છે - તદર્થ માવન થાય છે. કારણ કે, એની પાછળ યુગોના યુગથી તે તે માનવસમાજે સેવેલી પરંપરાનું જોર તે સમાજની વ્યક્તિ પર રહેલું છે. પરંતુ તેથી વધારે એમાં કોઈ રહેલું માની ન શકાય. ઈશ્વરના વાચક શબ્દમાં આનું પરંપરાજન હોય તો તેના મનઃપૂર્વક રહણમાં સહેજે મદદ મળે એ ખરું. તેમાં એ પ્રકારની સહજ અભિપ્રાય કરવાની તાકાત હોય. પરંતુ તે ઉપરથી એવો વાદ નથી જ સ્થાપી શકાતો કે, ઉચ્ચાર પણ બસ છે. તેથી જ સૂત્રકાર નામજપન કે પૂનઃપ્રાપ્તિ સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરની ભાવના કરવી કે તેના ધ્યાનને બેઠાં મૂકે છે. સત્તા ભાષ્યકાર આ સૂત્રમાં એક શ્લોક ટાંકે છે તે અહીં આગળ બોધા જેવો છે:-
સ્વાધ્યાયાત્ યોગમાસીત યોગાત્ સ્વાધ્યાયમામનેત્ ।
સ્વાધ્યાયયોગોપચ્યા પરમાત્મા પ્રકાશતે ॥

[સ્વાધ્યાય (એટલે કે જપ તપ - પૂનઃપ્રાપ્તિ) વડે ઈશ્વરની ભાવના કરવાના યોગમાં રિચન થવું અને એ જ

યોગ વડે પાંચી સ્વાધ્યાયની જોડી સમજ મેળવવી; આમ (સ્વાધ્યાય વડે યોગની અને યોગ વડે સ્વાધ્યાયની એમ) બનેલી સંપત્તિ - શુદ્ધિ - સાધવાથી પરમાત્મતત્ત્વ પ્રકાશિત થાય છે.] બસ, તેમના સૂત્રનો એવો અર્થ* પસંદ કરી શકાય કે, ઈશ્વરના વાચકનો જપ કરવો એનો અર્થ જ એ છે કે તેનો જે વાચ્યાર્થ ઈશ્વર કે પ્રણ, તેને મનમાં યાદ કરવો, તેના ધ્યાનમાં એકાગ્ર થવું. એનો અર્થ એ નથી થઈ શકતો કે, હાથમાં માળા ચાલે ને મનમાં ઈશ્વરથી ખીજ કશાના યોગકા ગણાતા હોય. શબ્દ કે નામ અને તેના અર્થ કે ભાવ વચ્ચેનો આવો વિચ્છેદ રાખીને જપ કરવાના પ્રયોગના દાખલા આપ્યા નથી. અરે! મંદિરોમાં વાતો કરતાં કરતાં માળાઓ ફરે છે! આવી મન વગરની માળા પાછળ હેતુ શુભ છે; તે પરંતુ જ તેમાં પુણ્ય ભડે હો. પરંતુ એ કોઈ નામજપનની યોગ્ય રીત નથી. નામના સ્થૂળ આલંબન દ્વારા સૂક્ષ્મ ઈશ્વરતત્ત્વમાં એકાગ્ર દીનતા મેળવવી, - એનો યોગ સાધવો, એ ધ્યેય છે. અને એમાં યોગની પરમ સિદ્ધિ - ચિત્તશૃત્તિનિરોધ કરી આપવાની તાકાત ભરેલી છે, એમ યોગસૂત્ર કહે છે. એ કેવળ નામજપનને માટે નથી લાગુ કરી શકાતું; એમ હોઈ પણ ન શકે. કેવળ નામજપન તો બચ-ભગતાઈમાં પણ સંભવી શકે છે. એને માટે ગીતાએ નથી કહ્યું કે, પાપીમાં પાપી પણ મારું શરણ લે તો તરત ઊગરે છે. એ જાદુઈ તાકાત જપમાં - એટલે કે તેનો અર્થ જે ઈશ્વર છે તેમાં એકાગ્ર થવામાં - રહેલી છે. ઈશ્વરનું શરણ કે પ્રતિષ્ઠાન સાધવું એટલે આ છે.

ખરેખર જે તેમ કરે છે તેને શું મળે છે, કઈ રીતે તે ચિત્તશૃત્તિને નિરોધ સાધવાને માર્ગે જાય છે, તે પણ ટૂંકામાં સૂત્રકાર હવે પછી બતાવે છે. તે દ્વારા ખરા નામજપન કે પ્રતિષ્ઠાનની કસોટી પણ મળી જાય છે. એ શી છે તે હવે પછી.

તા. ૧૮-૪-૪૭

મગનશાઈ દેસાઈ

* સામાન્ય રીતે આ સૂત્રનો અર્થ શિક્ષકારે

તત્ત્વાઃ તદર્થમાવનમ્ સાધે 'ચ'અને' ઉમેરીને કરે છે. અને એમ જ સારમાં મેં કહ્યું છે. 'પરંતુ તત્ત્વઃ = તદર્થ-માવનમ્ એમ પણ અર્થ કરી શકાય. અને એમાં પણ પરી યોગ્યતા છે. પરંતુ એક રીતે અર્થ કરવાથી રહસ્ય તો એક જ છે કે, જપ એકાગ્રતાથી કરવો એથી ઈશ્વરની ભાવના મનમાં સેવાય. જપ દ્વારા ઉદ્દેશ છે ઈશ્વરનું પ્રતિષ્ઠાન સાધવાનો, એ જુલનું ન ભેદાય.

ધર્મ અને અર્વાચીનતા

‘ધર્મ’ વાયકથી ઊંડા ભાવમાં અમુક પ્રકારની પ્રાચીનતાનો ભાવ પણ મળેલો લાગે એવું આજનું યુગ-માનસ થઈ ગયું છે. ત્યારે કે, ધર્મ પ્રાચીન જમાનાની કોઈ કાલચરિત્ર વીજ હોય અને એની સાથે સાચો અર્વાચીન માણસ ભાગ્યે જ સંમત થાય; સંમત થાય તો તેની અર્વાચીનતામાં કે કેળવણીમાં, -અથવા તો તેના માનસમાં પણ, -કાંઈક ખોડ છે, એમ લાગે છે. ધર્મ પથેએ અને ધર્મના અભિમાની લોકોએ આ યુગચિહ્નો ગંભીરતાથી વિચાર કરવો જોઈએ. અને જેઓ જીવનમાં ધર્મ અથવા ધાર્મિકતાને પાયામાં રહેલું રચાન છે એમ સમજે છે અને ચાહે છે, તેમણે પણ આજે ભણેલા લોકમાનસના આ લક્ષણ વિશે વિચાર કરવો જોઈએ.

અને અર્વાચીન શિક્ષિત માનસનું એ પણ એક લક્ષણ લાગે છે કે, તેને પ્રાચીનતા વિષે જ વસ્તુના એ કાંઈક સૂઝ હોય. પં. જવાહરલાલજીને અર્વાચીનતાના નમનાદ્ય ગંભીર એ તો તેમણે જ્યારે પ્રાચીન હિંદમાં કાંઈક સંધવા જેવું જોયું, ત્યારે પોતાની આ શોધના જ્વાળાને તેમણે ‘ડિસ્કવરી ઓફ ઇન્ડિયા’ - હિંદની શોધ કહી. પુરાણી પ્રાચીનતામાં તેમણે નહિ કંઈપણ એવું જવાબીર એમને જણ્યું. પરંતુ, કેટલાય નવ-જુવાનો. ને ‘વિદ્યાર્થી’-નેતાઓને જવાહરલાલજીમાં જીવવાણીપણું રહેલું લાગે છે — એમની અર્વાચીનતામાં કાંઈક જીણપ લાગવા માંડી છે ! કારણ કે, તેઓ સો-ટકા આધુનિક કે અપ-ટુ-ડેટ પોતાને માને છે. અને એ આધુનિકતાનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે, પ્રાચીનતાની સૂઝ, તે પ્રત્યે તિરસ્કાર, તે વિષેનું અજ્ઞાન. ધર્મમાં પણ અમુક પ્રાચીનતા લાગવાથી તેને તે નામમાત્રે જ ફેંકી દેતા જેવી વીજ ગણે છે. અને એવો એ તિરસ્કાર પણ આધુનિકતાનું ખીખું સૂત્ર બને છે.

આધુનિક માનસનું આ લક્ષણ સાવ ચક્રાચલ બન્યું છે એમ ન કહેવાય. સામાજિક મનુષ્યની દરેક વસ્તુ અમુક ઢખતા સંગઠનને ઊભું કરે છે; એવી સંગઠનની જરૂર માનવસમાજની રચનાને માટે અનિવાર્ય છે. તેમાંથી ધર્મ જેની સૂક્ષ્મ વસ્તુ બની જઈ શકતી નથી; ધર્મ પણ માનવસમાજમાં પોતાનું કામ કરવાને ધર્મસંસ્થા, ધર્મતંત્ર ઊભું કરે છે; એને માટે યંત્ર

તંત્ર રચે છે; સાહિત્ય, કાવ્ય અને કળાની શક્તિ તે અર્થે ક્રમમાં લે છે. તેથી જ ધર્મોનું સંગઠન દેવ, મૂર્તિ, દેવળદેરાસર-મસ્જીદ આસપાસ કરવામાં આવે છે; પૂજાપાઠ, પાઠરી -પુરોહિત, મૌલવી મુનિ છંન્નજો છે; અને એમ મૂળે કેવળ આંતર જીગમવાળી ધર્મભાવનાની ઉપર આવા આવા બાહ્ય ભાવોના થર જામી, ધર્મ ચિત્રવિચિત્રરૂપે માનવચિત્ર ઉપર અસર કરે છે. આને લીધે જ, સનાતની હિંદુ આત્મકથના તેના ધર્મના પરમ રહસ્યને પોપટ પેડે કહેશે; બહુ થશે તો તેના મહાપુરુષોનો એ ધર્મ છે એમ કહી તેમને અને એ તત્ત્વને અસ્પૃશ્ય કરી રાખશે, અને પોતાને માટે અસ્પૃશ્યતાને ધર્મ માનીને અધર્મચાર કર્યા કરશે. એમ જ એક ખ્રિસ્તી ઇશુના પ્રેમ. અને પડોશ-ધર્મની સ્તુતિ કરશે અને પોતાના રાષ્ટ્રને માટે રાષ્ટ્રિક લઈને પડોશીને અને પ્રેમને એકીસાથે મારવા માટે તારશે. એમ જ એક જૈન પૂરા ભારથી મહાવીર સ્વામીની અર્થના કરશે, પણ તેના ધંધારોજગારથી કેટલાય રેસાતા હશે, તેની ફિકર-ચિંતા નહિ કરે : ત્યાં તેને મહાવીર-પ્રેમ નહિ અડે. અને એમ જ બધા ધર્મોએને માટે કહી શકાય.

ધર્મ વસ્તુને નામે આ જાતનું વર્તન જોઈને અર્વાચીન માનસ તેની ઠેકડી કરે છે. અને એમાં એ સાવ નાદાન છે એમ કાણ કહી શકે ? એ ઠેકડી એક નકારવાચક ભાવ છે; તેમાં કોઈ સંગીન નવ-રચના દિષ્ટિ નથી; તે તો કાંઈક સારી અને ધૃતિદાયક લાગતી એવી, માનવ હૃદયની એક મહાન અને બિગ્ગમાં બેંડી ભાવના જે ધર્મભાવના છે, તેને વગર સમજ્યે ઉતારી પાડે છે; એમાં કેવળ છીછરી નાદાનિષ્ઠ છે :— આમ એને જરૂર કહી શકાય. પરંતુ તેની જ સાથે એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે, આ અર્વાચીનતા ધર્મની એ વસ્તુ વિષે ટીકા નથી કરતા; ખરું જોતાં, એને સમજવા જેટલાં બિગ્ગાં અને ગાંભીર્ય એમની પાસે આજે તો નથી. તેઓ જે ટીકા અને ઠેકડી કરે છે તે, એ ધર્મ વસ્તુને નામે જે સ્થાપિત જડ સ્વાર્થ અને સામાજિક સડો જોવા મળે છે, તે વસ્તુની. અને ધર્મ અભિમાની લોકોએ આની કદર કરવી જોઈએ. તે વગર તેઓ ધર્મની પુનરુદ્ધાપના કરી શકશે નહિ.

પહેલું તો આ ધર્માભિમાની લોકોએ સમજવું જોઈએ કે, અર્વાચીનો પાસે પણ અમુક એવું દર્શિયું છે, જેને ધાર્મિક કહી શકાય; તેઓ કેઈ સમજ વગર વાત કરે છે એમ નથી. આ દર્શિયું અર્વાચીન યુગના વિજ્ઞાનમાંથી જન્મેલું છે. પણ, તેથી કરીને, એ જડવાદી છે એમ કહીને પતની શકાય એવું નથી: એમાં જે ભૂમિકા રહેલી છે તે માનવજીવનના અમુક કલ્યાણ અને તેમાં નિજાની ધગશની છે. અને આ પરંતુ તેને એક પ્રકારની ધાર્મિકતાનું ગૌરવ આપે છે. આ પ્રકારની અમુક માનવધર્મની કલ્પનાએ આજે ભલે એવડું મોટું મૂર્ત રૂપ નથી પકડ્યું. પરંતુ અર્વાચીન યુગ-માનસ આવી ધર્મદર્શિ આગળ પોતાનું માથું જરૂર ઝુકાવે છે. આ દર્શિતો જન્મ અર્વાચીન યુરોપીય વિજ્ઞાન-અને-શુદ્ધિ-વાદમાંથી છે. પરંતુ તે એવું આડકતરું પરિણામ છે. તેનું સીધું પરિણામ તો જડ અર્થવાદ અને જીવનધોરણ બીસું ક્યાં કરવાનો જ્ઞાનો આવાક્રમત જ છે. આથી કરીને ૩૬ ધર્મોના અનુયાયીઓ જેમ પોતાના ધર્મને નામતો જ ઉપાસે છે અને, વૃત્તિથી જુઓ તો, ખરેખર તેઓ પણ ઐદિક સુખ અને સ્વાર્થમાં જ આગોટે છે, તેમ જ અર્વાચીનો પણ માનવધર્મનું નામ જ લે છે, બાકી તેઓ અને પ્રાચીન પ્રજાલીવાળા ધર્મીઓ પ્રલસ જીવનમાં સરખા જ સ્વાર્થ અને સુખની જહેમતમાં સગડતા હોય છે. ફેર એટલો જ કે, પ્રાચીનો પોતાના ધર્મની અગ્રી દાંડીને મનમાં આસારેશ લે છે, અર્વાચીનો એ લોકોની આ બેડાની પોકળતા પર પ્રદાર કરવામાં પોતાની અંદર ધર્મભાવ છે એમ મનને મનાવે છે. પરંતુ એમાંથી એક પોતપોતાના ધર્મના આત્માને તો દૂર જ રાખે છે; કેમ કે જેટલો વર્ગો ચાલુ જે આર્થિક યુગ-ધર્મ બની ગયો છે તેને જ વશ વર્તે છે. ધર્મની આ અવદશાને દૂર કરવી જ જોઈએ. એ કામ કરવા માટે કેટલીક સામુદાયિક પૂર્વતંત્રીઓ પણ જરૂરની છે, જેમાં પ્રાજ્ઞીય સ્વાર્થ અથવા સ્વરાજ એક છે. સ્વરાજ આવતાં આ ધર્મસંસ્થાપનનો પ્રથમ જોરબોર આગળ આપશે, એમાં શંકા નથી. એને ન્યાય આપવાનું કામ સરકારનું કે લોકશાહીનું નથી; ઉદાત્ત વ્યક્તિઓ જ આ કામ કરતી આવી છે અને કરી શકે છે. સ્વરાજ આવતાં માત્ર રાજકારણીઓ અને રાજકર્તા અમલદારો જ નહિ, પણ ધર્મ-અને-નીતિ-

પરાયણ નાગરિકો અને એવા આગેવાનો જોઈશે. તેઓ ગાંધીજીની પ્રાર્થનાના પેટા જાગા નહિ સમજાયેલા મર્મવાળા શ્લોકના સદજ લક્ષ્મી હશે. આ રહ્યો તે શ્લોક —

ન ત્વં કામ્યે રાજ્યં ન સ્વર્ગ ના પુનર્ભવમ્ ।
કામ્યે દુઃસ્વત્તાનામ્ પ્રાણિનામ્ તિનાચનમ્ ॥

(હું નથી રાજ્યની ઇચ્છા કરતો, કે નથી સ્વર્ગની ઇચ્છા કરતો. અરે! મોક્ષનીયે મને ઇચ્છા નથી. દુઃખથી તત્ત્વચેત્રા પ્રાણીમાનવી પીડા દૂર થાય એટલું જ હું ઇચ્છું છું.)

અર્વાચીનોએ હવે આ ધર્મજીવનના પ્રથમ ઉપર તરત ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. દંભ, બ્રમ ઇબી કેવળ રેકડી કરવી એ ધર્મ નથી, વિવેક નથી, કે કર્તવ્ય પણ ઝાઝું નથી. તેમ જ પ્રાચીનો હવે સમજે કે જૂનાનાં બહુમાં કુંકયાથી નથી ધર્મ વધતો કે નથી કર્યું કાચું સધતું; અને સંગઠિત ધર્મતંત્રનાં મંદિર-મંદિરનું ઇન્દ્ર કેવળ પ્રતીકો છે. અંગ્રેજોના રાજમાં આ પ્રકારનો ધર્મ નિર્વાર્ય બનીને સુરક્ષિત રહ્યો; અંગ્રેજોએ એ જ ધર્મને વિષે તટસ્થતા જાહેર કરી હતી. બાકી, ખરો ધર્મ જ્યાં જ્યાં જોર કરતો જોયો ત્યાં ત્યાં તેને ડાંબ્યો જ છે. જેમ કે ગાંધીજીના નેતૃત્વ તથા અર્વાચીનોએ સત્ય-અહિંસા-ધર્મને રાહો દિંદમાં પુનઃ પીરતાભર્યો ધર્મ આદ્યો તેને સરકારે તટસ્થતાથી ન જોયો. અને તેથી જ રીતે પ્રાચીનોએ એ ધર્મમાંથી અસ્પૃશ્યતાનિવરણનો પાઠ પણ ન લીધો અને એમાં પોતાની સન્માનતા માની! હવે એવા યુગ આવે છે કે બ્યારે ઉપર બતાવેલા વિચ્છેદ ટળવું જોઈશે અને એક અખંડ ધર્મજીવનનો પાયો આ પ્રાચીન દેશમાં પાછો સામ્યુત કરવો જોઈશે. દિંદને ધર્મભૂમિ માનનારાને માટે આ તો ખાસ પકડારૂપ રિયતિ ગણાય. અને જેઓ સ્વરાજની જરૂર માટે લડનારા અર્વાચીનો છે, તેઓ જો સ્વરાજને દંડ કરવા આહતા હોય, તો માનવધર્મમાં ઉદારતા અને સમભાવને જીવંત બતાવવાં જોઈશે. છૂટથી ગમે તેમ વેપાર કરી ખાવા કાંઈ સ્વરાજ નથી આવ્યું. એના ગર્ભમાં તો દિંદ સંસ્કૃતિના સાર્વભૌમ સત્યને જગતમાં ફરી અગ્રહણ કરવાની આખી વાત પડેલી છે, એ આપણે વેળાસર સમજવાનું છે.

મગનભાઈ દેસાઈ

બાલવાડી દ્વારા હરિજન-સેવા

[પાટણના શ્રી. પૂનમચંદ રાહો મોકલેલા જ્ઞાનમાંથી નીચેનું તારખી આપવામાં આવ્યું છે :—]

કિલ્લેલ બાળક મંદિર તરફથી ગઈ આંધીજન્યંતી પ્રસંગે પાટણમાં મેળીસા દરવાજે આવેલા હરિજનવાસમાં રાંડ કરવામાં આવેલ બાલવાડીનું વિધિસરનું ઉદ્ઘાટન સુનિશ્ચિત સંતબાલજીના શુભહસ્તે તા. ૨૮-૨-૪૭ના રોજ કરવામાં આવ્યું હતું. રાંડયાતમાં ‘કિલ્લેલ’ના આચાર્ય શ્રી. પૂનમચંદ રાહો બાલવાડી રાંડ કરવા પામજની હિંદ અને ચાર મહિનામાં થયેલ કામનો હેવાલ તથા ભાતી વિકાસની શક્યતાઓ, એ બધાનો ખ્યાલ આપતાં જણાવ્યું હતું કે,

“અમારી સંસ્થા બાલશિક્ષણના ક્ષેત્રમાં કામ કરતી હોઈ તેમ જ એ દિશામાં હરિજનો સાથેના વખતો-વખતના સંપર્કને લીધે, કામ કરવાની ઉપયોગિતા રજા જણાતાં, પૂ. બાપુજીનાં સ્વનામક કાર્યોમાં બાલવાડી દ્વારા અસ્પૃશ્યતાનિવારણને પહેોચવા વિચાર્યું છે. બાલવાડીમાં કામ કરતાં કરતા સમજાયું છે કે, બાળકોમાં સ્વચ્છતા અને સંસ્કારની પાછળ વધારે ધ્યાન આપવાની જરૂર છે અને આ રીતે વિચાર કરતાં એમના વાલીઓ સાથેના સંપર્ક, સામાજિક રીતરિવાજો અને આંતરિક પ્રશ્નોનો અભ્યાસ અનિવાર્ય છે. અત્યાર સુધી ઘણો વખત આ બધામાં ગયો છે. અને એમ કરવાથી બાળકોના વાલીઓ સાથે બહુ જ નિકટનો સંબંધ કેળવાયો છે. પરિણામે અમને લાગે છે કે, પરસ્પર સહકારથી અમારું જનિષ્ઠનું કામ ખૂબ જ સરળ થઈ પડશે.”

પ્રમુખસ્થાનેથી સુનિશ્ચિત સંતબાલજીએ બાલવાડીને ખુલ્લી થયેલી નહોતે કરતા જણાવ્યું, “ત્યારથી કાર્ય રાંડ થયું ત્યારથી જ ઉદ્ઘાટન તો થઈ ગયું છે; પણ ઔપચારિક વિધિની પણ જરૂર રહે છે, એમાં આવનાર ભક્તિભાગી તથા પ્રસંગી સાથે સંકળાયેલ અવનવી વસ્તુઓ અને બનાવોનાં સ્મરણ તાલું યાચ છે.

“પ્રમુખો સંદેશી રીપેરેશી અને સાચેસાચો જો કોઈ લાવતું હોય તો એ બાળકો જ છે તેથી બાલશિક્ષણનું કાર્ય એ રાષ્ટ્રવ્યવસ્થાના કાર્યમાં સારામાં સારો ફાળો આપવાનું કામ છે

“બાળકમાં ત્રણ પ્રકારના સંસ્કાર જોવામાં આવે છે :

૧ પૂર્વસંચિત ૨ માળાપના બીજરૂપી વારસાગત ૩ સમાજના વાતાવરણની હવા.

“ત્રીજા પ્રકારના સંસ્કાર, શુદ્ધ અને સારિતક વાતાવરણ મળે તો, બાળકના જીવનવિકાસમાં ખૂબ જ લાભદાયી નીવડે

“ઝાડ વાળ્યા પછી એ કુમળું હોય ત્યાં સુધી એને વિકસાવવા માટે પાણી અને પ્રકાશ આપવાની જરૂર હોય

છે, તેમ જ એની સંભાળ રાખતી આવશ્યક ગણાય છે એ જ રીતે બાળકોનું થવું જોઈએ. મોટું થતાં સંભાળ ન લઈએ તો ચાલે.

“માળાપ બાળકને લડામે છે ત્યાં સુધી મિલજ ઠેકાણે હોય ત્યાં સુધી; પણ બગડે છે ત્યારે બાળકને મળે છે ‘બાળ’ અને ‘માર’. આ સ્થિતિ અસહ્ય છે

“આગળના ક્રમિમુનિઓના આશ્રમોમાં જાંચનીચના ભેદ સિવાય વિદ્યાર્થીઓ આવતા, કિલ્લેલમ્મ વાતાવરણમાં લીજતા અને ક્રમિઓની પ્રત્યક્ષ દેખરેખ નીચે પ્રેમમય વાતાવરણમાં વિકાસ સાધતા. વળું વ્યવસ્થા ગુણ અને કર્મ ઉપર રાખવામાં આવી હતી

“મહત્તર ઉપરથી મેતર થઈ ગયું. ક્રમિ ઉપરથી રૂખી અને ઉવટ રખ થયું. અને આ રીતે સામાજિક કાયદોનો બંચ કરનાર તે બંગી કહેવાયા અને આ રીતે ભેતાં તો એક થા બીજી રીતે કાયદોનો બંચ કરનાર લંગી બીજો, તો પછી આટલો બધો સામાજિક ભેદ શા માટે ?

“ભંગીને પૈસો ખરાબ છે, ભંગી તિરસ્કૃત છે, ભંગી હલકો છે, એ ભતંગી વાતો જો કોઈ વ્યક્તિ સનાતન ધર્મને નામે ચલાવતી હોય તો મારે કહેવું જોઈએ કે, તે સનાતન ધર્મ નથી પણ સ્વાર્થધર્મ છે.

“કોષ, માન, માયા, ઈર્ષા એવાં અનિષ્ટ તત્ત્વોથી દૂર રહેવાને બદલે માણસથી દૂર રહેવું અને તેમાં પણ સેવાભાવી માણસથી, તે સાથે જ લેણી ન્યાય છે.

“આને હરિજન ભાઈઓએ મારું સાંભળું કહ્યું તેને માટે તેમનો ઉપકાર મારું છે. પણ હું મારું છું કે, હવે એ દિવસ આવી રહ્યો છે કે અમારે ધર્મોપદેશકોએ સાંભળું લઈ એમને ત્યાં આવવું પડશે, અને અત્યાર સુધી ધર્મને નામે ને પાપ કર્યાં છે એ ધોવાં પડશે.

“રાશ્ત્રમાં કોઈ ઉલ્લેખ નથી કે જિંદગી સુધી હરિજનોએ ટકરાવવાનું કામ કરવું. એકેએક કામ મહત્ત્વનું છે. હલકું એક જ છે — દુશ્મણ — દુરાચાર — ખોટું વર્તન.

“હરિજનોમાં આજે વિકૃતિ આવી છે. માંસ, દારૂ અને બસનો એમનામાં ખૂબ જ જડ થાલી છે. પરંતુ એ માટેની જવાબદારી અમારી છે. અમે એમનાથી દૂર રહ્યા છીએ, પરિણામે સાચા ધર્મનું ભાન એમને નથી થયું. એટલે એ વિષે એમને શો દોષ હશે ?”

સભ્યનું કામ પૂરું થયા પછી આંગણે આવેલા મહેમાનોને સમૂહનાસ્તો કરાવી હરિજન ભાઈઓએ સ્વાગત કર્યું હતું.

એશિયાઈ પરિષદનું મહત્ત્વ*

આસ્તાવિક

પશ્ચિમની પ્રગત્યોની ચૂસણીતિના ભોગ બનેલા એશિયાના તમામ દેશોની, તે ચૂસણીતિમાંથી છુટકારો પામવાની મથામણનું વાજખીપણું સાબિત કરવા માટે, આજે પશ્ચિમની પ્રગત્યોને કસકસપ એ ધતિદાસની લાંબી વિગતોમાં ઊતરવાની જરૂર નથી. પોતાના ઉપરનાં પરદેશી બધેનો ફગાવી દેવા માટે સુચ્ચરિયન પ્રયત્ન કરવાની જરૂરિયાત આજે સૌ કોઈ સ્વીકારવા લાગ્યું છે. એશિયાઈ પ્રગત્યોએ દુનિયામાં માનભર્યું સ્થાન મેળવતું હોય તો તે સૌએ એકસરખી વિચાર-સરણીને અનુસરવું જોઈએ, એકપીઠની નજીક આવવું જોઈએ, સૌ સાથે કાચમી મિત્રાચારી ઊભી કરવી જોઈએ, એમ સૌને લાગવા માંડ્યું છે. ટૂંકમાં એક એશિયા ઊભું કરવું જોઈએ એ સ્પષ્ટ હકીકત એશિયાના સૌ દેશોને ક્યારની સમગ્રઈ છે.

એશિયા એશિયાવાસીઓ માટે

પીઠમ મહાન વિગ્રહનો અંત આવી ગયો અને જનપાન તેમાં હાથું. એ હારેલા જનપાનની સ્થિતિ આજે તેના સૌ પડોશીઓ જોઈ રહ્યા છે. મહાન ચીનને બરબાદ કરનાર તેની અંદરની પરદેશી મુડી હજુ પણ ચીનને પોતાની યુગલમાંથી બહાર નીકળવા દેતી નથી. વિષેટ નામ અને ઇન્ડોનેશિયાને પોતાના ઉપરના શાહીવાદને ફગાવી દેવા માટે કેવા ખૂનખાર જંગ ખેલવા પડે છે, તે સૌને સારી રીતે દેખાઈ રહ્યું છે. અરબસ્તાન, ઈજિપ્ત અને એવા બીજા કેટલાક દેશો દુનિયાની દૃષ્ટિમાં ભડે રતતંત્ર ગણાય, પરંતુ હજુ પણ ગેરે શાહીવાદ તે દેશોના ઉપયોગ રમનના એક મેદાન તરીકે કરી રહ્યો છે, તે કાણ નથી જાણતું? સૌએ પોતાના આત્મનિર્ણયની માગણી આજે પેશ કરી છે. 'એશિયા એશિયાવાસીઓ માટે' એ સૂત્ર આજે સમગ્ર એશિયામાં સંજગાઈ રહ્યું છે.

એશિયાઈ પરિષદ

'આમ એશિયાના સર્વ દેશોએ પોતાનું સંગઠન સાધવું જોઈએ, એ તો દરેક સ્વીકારતું હતું પરંતુ તેમ કરવા માટેની યોગ્ય તકની સૌ કોઈ શબ્દ જોઈ રહ્યું હતું. મહાન વિગ્રહના અંત પછી એવી તક મળતાં તેને વધાવી લેવાની ઉત્સુકતા સર્વે નજરે

પડતી હતી. એવા યોગ્ય અવસરે દિંદુસ્તાનની આંતર-રાષ્ટ્રીય બાબતોની કાઉન્સિલે Indian Council of International Affairs | એશિયાના સૌ દેશોની પરિષદ નવી દિલ્હીમાં એકાવી અને આમંત્રણ પાઠવ્યાં. કહેવાની જરૂર નથી કે, આ આમંત્રણોનો ઉત્સાહભરે સ્વીકાર થયો અને લગભગ ત્રીસ જેટલા એશિયાઈ દેશો આ પરિષદમાં હાજર રહ્યા અને તેને સફળ બનાવવામાં પૂરો ફાળો આપ્યો. આ પરિષદના કામકાજ વિષે કંઈક કહેવાનો કે તેના નિર્ણયો વિષેની માહિતી આપવાનો પ્રયત્ન પ્રસ્તુત લેખમાં કરવામાં નથી આવ્યો. આ અગત્યની પરિષદને ટાંકણે સૌ એશિયાવાસીઓ સમક્ષ કયા પ્રશ્નો વિચારવિનિમય દ્વારા ઉકેત માટે ખડા હતા, તે બનાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. અને તેમ કયા બાદ એશિયાના જુદા જુદા દેશોએ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય હાંસલ કરવા કેવી મજલ કાપી છે, તે ટૂંકમાં બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એશિયાઈ પરિષદની કાર્યવાહી સમગ્રવામાં સરળતા થાય તે માટે આ બે બાબતો જાણવી જરૂરી હોઈ, તે વિગતો આપવા પૂરતી પ્રસ્તુત લેખની મર્યાદા વાપેલી છે.

એશિયાની સંસ્કૃતિ

ઉદ્ભા વિગ્રહના અંત સાથે યુરોપિયન સંસ્કૃતિની પડતી નિશ્ચિત થઈ ચૂકી છે. યુરોપે વિગ્રહ શરૂ કર્યો અને પૂરો કર્યો અને હજુ પણ નવા વિગ્રહોને તે આમંત્રણ આપતું જાય છે. આવા અણીના સમયે નવા વિગ્રહોમાંથી દુનિયાને બચાવવાનું કામ એશિયાનું છે. અખંડ અને એક એશિયા જ આ કામ સારી રીતે પાર પાડી શકે તેમ છે. આ સાચી પરિસ્થિતિ સમગ્રને એશિયાના લગભગ ત્રીસ દેશો આ એશિયાઈ પરિષદમાં હાજર રહ્યા અને પોતપોતાની સંસ્કૃતિ અને શુભેચ્છાઓમાંથી એક એશિયાઈ સંસ્કૃતિને જન્મ આપવા તૈયાર થયા.

માનવસંખ્યા અને જમીનસમૃદ્ધ બંને દૃષ્ટિએ વિચારતાં એશિયાનું મહત્ત્વ ઘણું વધારે છે. પૃથ્વી ઉપરના જમીનસમૃદ્ધની કુલ પાંત્રીસ ટકા જમીન આ ખંડમાં આવેલી છે. દુનિયાભરના માનવોની અડધીથી પણ વધારે સંખ્યા—પચાસ ટકા—માણસો આ ખંડમાં પોતાનો વસવાટ કરે છે. એશિયાને સુખી અને સમૃદ્ધ બનાવવા માટે જમીનસમૃદ્ધ અને માનવસંખ્યાનું

* અંગ્રેજ લેખોના આધારે.

આ સમતોલ મિશ્રણ જ કામ લાગવાનું છે. આખી પૃથ્વી ઉપર જેટલી જાતની આબોહવા કુદરતે બનાવી છે તે બધી આ ખંડમાં અનુભવવા મળે છે. દુનિયાના સારાં અને ફળદ્રુપ પ્રદેશોમાંના ઘણા આ ખંડમાં જ આવેલા છે. ચોખ્ખા, ચા, રેશમ, રબર અને શણનો દુનિયાભરનો પાર્ક એશિયામાં જ થાય છે. જસન, મેન્ગેનીઝ વગેરે ધાતુઓની દુનિયાની પેદાશનો મોટો ભાગ એશિયામાંથી મળી આવે છે. આવાં સાધનો અને શક્તિવાળા એશિયા ખંડના ૧૧૭ કરોડ માનવો એક થવાનો દંઠ નિરધાર કરે, તો આખી દુનિયાનો ઇતિહાસ શાંતિના પાયા પર રચનાં તેમને વાર ન લાગે. એ તો ફીક, પણ એશિયાની સૌ પ્રજાઓ એકત્ર થઈને આખા ખંડની સ્વતંત્ર આર્થિક રચના ઊભી કરી શકે છે. અખંડ એશિયાએ આ માટે મદદ, દોરવણી કે વિકાસની રીતો માટે યુરોપ અમેરિકા સામે નજર નાખવાની મુદ્દમ જરૂર નથી. પૂરતો ખોરાક અને પૂરતો માલ એશિયા ઉત્પન્ન કરી શકે તેમ છે. એશિયાને જેની જરૂર છે તે તો યોગ્ય વ્યવસ્થા સાથે સૌ દેશોની વિચાર અને કાર્યની એકતાની છે. આ રીતે જોતાં એશિયાના સર્વ દેશો ભેગા મળી, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક અને રાજકીય આંતરિક સંબંધો બાંધે એ જરૂરી છે. દુનિયાની સિકકા બદલાઈ રહી છે એવા આજને પ્રસંગે એ વસ્તુનું મહત્ત્વ ખૂબ જ સારે છે.

એશિયાઈ વાહનવ્યવહારો

આ વિશાળ ખંડમાં એકબીજા જગ્યાએ વચ્ચેનાં અંતર ખૂબ જ છે. હંડન અને બર્લિન વચ્ચે જેટલું અંતર છે તેના કરતાં સાત ઘણું અંતર તહેરાન અને નાનકિંગ વચ્ચે છે. એશિયાની એકતા ઊભી કરવી હોય તો આવાં લાંબાં અંતરો દૂંકાં કરવાં જ જોઈએ તેમ કરવા માટે સંદેશનાં સાધનો અને વાહન વ્યવહારોની બાળતમાં ઘણી અને ઝડપી પ્રગતિ કરવી જોઈએ. ખંડની તમામ પ્રજાઓને નજીક લાવવા માટે વાહનવ્યવહારોની જાળ ગૂંથવા માટે સૌએ લાગીરથ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

એશિયાનો આવો સંબંધ સાધવા માટે આજની તેની રાજકીય સરહદો વિદ્વંસ છે. રેલગાડીઓ દરેક સરહદે અટકે છે અને બીજા દેશોમાં આગળ પ્રવેશી શકતી નથી. હિંદને બ્રહ્મદેશ સાથે જોડવા માટે,

બ્રહ્મદેશને સિયામ સાથે જોડવા માટે, અને સિયામને વિયેટનામ સાથે જોડવા માટે નાનાં નાનાં રેલવે જોડાણો આજ સુધી કેમ થઈ શક્યાં નથી ? એશિયાની દૃષ્ટિએ વિચારતાં એમ પણ લાગે છે કે, રશિયાની અને હિંદી સરહદોને રેલવેથી ન જોડવાનું કઈ જ વાજબી કારણ નથી. આવી અકુદરતી મુશ્કેલીઓ દૂર થવી જોઈએ. ઉપર બતાવ્યાં તેનાં નાનાં નાનાં રેલવે જોડાણ થાય તો હજારો માર્ગજના ચકરાવા કરવામાંથી બચી શકાય. એક એશિયા હોય તો આવાં જોડાણો ઘડીના છટૂના ભાગમાં શક્ય બની જાય. નાના નાના સ્થાયી જતા કરવાની તૈયારી સૌ કોઈ દેશો કરે તો આમાંથી કશું જ અશક્ય નથી.

હવાઈ રસ્તાઓની શોધખોળથી લાંબાં અંતરો દૂંકાં થઈ ગયાં છે. મોટાં રશ્મી, મહાન પર્વતો અને મોટી અને જાંડી ખીણો જમીન ઉપરની વાહન વ્યવહારની યોજનામાં વિદ્વંસ છે. એશિયામાં જે વિચારપૂર્વક હવાઈ મથકો ઊભાં કરવામાં આવે તો ઘણાં ઘણાં લાંબાં લાંબાં અંતરો ખૂબ જ દૂંકાં થઈ જાય. આ વસ્તુ બનતાંની સાથે જ પડોશીઓના અને પ્રજાઓના આંતરિક સંબંધો સ્થાપવાની શક્યતા ખૂબ જ સરળ થઈ જશે.

રંગબેદનો પ્રશ્ન

યુરોપ-અમેરિકાના ગોરી ચામડીવાળાની આ ખંડ ઉપરની સરસઈનો પ્રભુ પણ એશિયાએ વિચારવાનો જ છે. આજેય હજી ગોરાઓ બીજા પ્રજાઓ સામે તિરસ્કારથી જુએ છે એટલું જ નહિ, પણ એ પ્રજાઓના અપમાનની દયા ખાવી જોઈએ એવું એ ગુમાખી ગોરાઓ માને છે. આજેય યુરોપ-અમેરિકામાં બહાર જગ્યાઓમાં અને બીજાં ક્ષેત્રોમાં રંગબેદ છે જ. પશ્ચિમના અમાનવતાથી ભરપૂર આ હાથોને નિવારવા એશિયાએ કટિબદ્ધ થવું જોઈશે. અને કોઈ કોઈનાથી ચંચાલાં નથી તથા પોતાના દેશમાં તે દેશનો વાસી જ પહેલો છે, અર્થાત્ આફ્રિકાના જંગલમાં રહેનારો કાળો માનવી તે જ જંગલમાં રહેનાર ગોરા કરતાં પહેલો છે, એવું ગોરી પ્રજાના દેશોને શીખવવું પડશે.

અખંડ એશિયા શા માટે ?

મહાન વિશ્વહોએ આપણને શીખવ્યું છે કે એકલાઈ સત્તા આજે કંઈ જ કરી શકે એમ નથી. વળી પડોશી દેશોને તરછોડીને દૂરના એકલવાયા દેશોની

કે સત્તાની ભાઈપાંધી ખોળવા જવામાં કંઈજ લાભ નથી. દુન્યવી ભયોની સામે થવા માટે તો પડોશી દેશોનું સંગઠન જરૂરી છે. પડોશીઓની શુભેચ્છા વિના કોઈ નિરાંતે રહી શકે જ નહિ. આજનું એશિયાનું સ્થાન જોતાં એશિયાને પડોશીઓની એકતા ખાસ જરૂરી છે. દુનિયાની બીજી કેયારેલી પ્રજાઓના ઉદ્ધારનું કામ અને એશિયામાંથી અણુઓખ અને નાગ્રીવાદનો નાશ કરવાનું કામ પણ અખંડ એશિયા જ કરી શકશે.

આમ બધી રીતે તપાસનાં અને આજની દુનિયાના રાજકીય તથા સાંસ્કૃતિક પ્રવાહો જોતાં એશિયાઈ

પરિપક્વ યોગ્ય સમયે જ મળી છે. એશિયાના સૌ દેશોના સરખા વિચારોને એકત્ર કરવામાં અને સંગઠન સાધવાની યોગ્ય તક આપવામાં હિંદુસ્તાને એશિયાને સમી નેતાગીરી આપી છે. આવાં સંમેલનો જ એશિયાઈ પ્રજાઓને દુનિયાની બીજી પ્રજાઓમાં સમાનતા અને મોભો અપાવશે.

હવે પછી આપણે એશિયાના અનેક દેશોએ કેવા અન્યાયો અને આપત્તિઓ વેટ્યાં છે, તે દૂકામાં જોઈશું.

આશુ]

શાંતિલાલ ગાંધી

માસિક વિવેચન

કાયદે આજમ અને ગાંધીજીની આપીલ

નામં વાપસરોયની મૂળ સૂચના પરથી અને તેમની ખાસ વિનંતીથી, ગાંધીજી અને ત્રીણસાહેબની સહીથી નીચેની અપીલ આખા દેશનાં સૌ કોઈને કરવામાં આવી છે. આપણા દેશના ઇતિહાસના આ કોયેકટીભર્ષ સમયે આવા પ્રકારની જાહેર અપીલ પોતે પણ એક ઐતિહાસિક ખીના ગણાય. એની ઘટતી અસર થાઓ એમ હરકોઈ હિંદી દિલને યશે જ. અપીલ નીચે પ્રમાણે છે :—

દેશમાં આજે ચાલી રહેલાં બેકાંચદા હિંસાનાં કૃત્યોથી હિંદના રૂઢા નામને ભારે બઢો લાગ્યો છે અને નિર્દોષ લોકો દુઃખમાં આવી પડ્યા છે. એ કૃત્યોમાં આગળ પડીને હુમલો કરનારા ને તેનો લોગ બનનારા ગમે તે હોય, અમને એ કૃત્યોથી જાંડું દુઃખ થયું છે.

રાજકીય ઉદ્દેશો પાર પાડવાને હિંસા અથવા બળબળનીનો પ્રયોગ કરવાની પદ્ધતિને અમે હુમેશને માટે વખોડી કાઢીએ છીએ, અને હિંદમાં વસતી બધા ધર્મને અનુસરતી એકેએક કોમનાં માણસોને હાકલ કરીએ છીએ કે, હિંસાનાં અને ગેરવ્યવસ્થા ફેલાવનારાં એકે-એક કૃત્યથી અળગાં રહો એટલું જ નહીં, એવાં

કામો કરવાને ઉશ્કેરણી થાય એવાં કોઈ પણ બાતનાં લખાણો અથવા લાપણો પણ ન કરો.

મં અં ઝીણા

મોં કં ગાંધી

૧૫-૪-૪૦

સ્વરાજ છરવાનું છે.

હિંદની અંગ્રેજ સરકાર કોઈ અચુક સ્વદેશી સરકારને સોંપીને અહીંથી જાય તેની સાથે કોંગ્રેસ સંસ્થા માટે પણ મોટો સખાલ જીનો થાય છે. એક રીતે જોતાં કહી શકાય કે, એ સંસ્થા તેવા રાજ્ય-પલટાની સાથે કૃતકૃત્ય થઈ, એટલે તેનું કામ સહેજે આલેખાઈ જઈ શકે. પરંતુ એમ બની નથી શકતું. અંગ્રેજોને તો એમને દેશ જશે; કોંગ્રેસીઓ કયાં જાય? એટલે કોંગ્રેસ સંસ્થાને માટે કાયાપસટ કરી લઈ નવો અવતાર લેનાનો પ્રસંગ એની મેજે આવીને જીભે રહે છે. સંસ્થાઓ આવો કાયાપલટો પોતાના બંધારણમાં પડવો કરવા દ્વારા સાધે છે. આથી, છેલ્લા કેટલાક મહિનાઓથી કાર્યાવાહક સમિતિ અને તેની બંધારણ-પેટાસમિતિ કોંગ્રેસના બંધારણમાં ફેરફાર ચિચારે છે, તે કેવળ આકસ્મિક નથી, પરંતુ એક વાસ્તવિક જરૂરને કારણે સહેજે સંગેલી વસ્તુ છે.

કોંગ્રેસે શું કરવું? દેશને આઝાદી લાવી આપવા જટલી જગ્યરી કામગીરી બજાવનારી આ પ્રયંડ તાકાતને કયા નવા માર્ગમાં જોતતી કે વાળવાની હોય તો વાળતી? અગાઉ બંધારણમાં ફેરફાર કરવામાં આવેલા

ત્યારે સંસ્થાને ગાંધીજીની સીધી આગેવાની હતી. આજે કાલપુરુષે દેશની આગેવાની લીધી હોઈ, ગાંધીજીની એ પ્રકારની આગેવાનીએ નવું રૂપ ધારણ કર્યું છે. વળી તે ધખતે કોન્ગ્રેસ આખા દેશને નામે કામ કરી શકતી. આજે એક મહાન અને એકમાત્ર રાષ્ટ્રીય છતાં તે એક પક્ષ બને છે. એટલું જ નહિ, હાલમાં સૌ સાથે રહેતા કોન્ગ્રેસીઓમાં આજે નાના મોટા પક્ષો અને તકતરી કે તકા જોવા મળે છે. આ સંજોગોમાં, કોન્ગ્રેસની આવડી મોટી 'ગૂઝ-વિત' - લગવજની મુડી અને પ્રભાવનો વારસો અમુક કે તમુક પક્ષો કે મંડળો મેળવવા તકિ, એ પણ સંભવે છે. આ બધાનો વિચાર કરીને કોન્ગ્રેસ પોતાનો નવો જન્મ નક્કી કરવાનો છે. જો તે કેવળ રાજકારણી પક્ષની સંસ્થા જ રહેવા તાકશે તો તે તરીકે તો સ્વરાજ આવ્યે તેનું મરણ થઈ ગયું હશે. એ મહાન માટે મારામારી કરનારા લોકો કેવા ગણાય? પરંતુ ભાવી હિંદને જાણે એવા કેઈ ઉદાત્ત આદર્શને માટે પાછી કટિબદ્ધ થતી સંસ્થા બનવાનો કાયાપલટો જો તે કરે, તો જ તે નક્કી શકે, અને પાછી હિંદી માનસ પર પોતાનું વર્ચસ જો આજે છે તે રાખી શકે. સત્તાનું રાજકારણ દેશમાં જગપાથી આમ કાયા પલટવામાં ભારે કઠણુઈ આવે છે એ ખરું. પરંતુ તે કરી શકીએ તો તેમાં કોન્ગ્રેસ પાછી કરોડોના પ્રશ્નોની સંસ્થા બને, એ કેવડી મોટી વાત છે! કરોડોના પ્રશ્નો સત્તાના નથી, પણ જાતસુધાર અને સ્વાયંબન-પૂર્વક રચનાકાર્યના છે. સ્વરાજ સરકાર એમાં એની મરજી પોતાનું કર્તવ્ય કરશે જ. ગાંધીજી વારંવાર કહેતા કે, સ્વરાજ આવ્યે રચનાકાર્ય કરવામાં ખૂબ વેગ મળશે એટલું જ નહિ, પરરાજ્યને કારણે તે કાર્યમાં વિઘ્ન આવતાં જો સત્યાગ્રહ કરવા પડ્યા, તે પણ નહિ કરવા પડે. આજે એ સમય આવ્યો છે. કોન્ગ્રેસીઓ જો સત્તા અને બળસંગઠનના લોભાવણુ ખ્યાલો વેગળા મૂકી હિંદમાં સ્વામી અહિંસામૂલક લોકશાહી સ્થાપવાના ધ્યેયને અપનાવીને આગળ ચાલે, તો જ તે પાકિંગ્ટરી કાર્યક્રમને પણ યોગ્ય માત્રામાં રાખીને દેશનું સ્વરાજ સંચાલન કરી શકશે. નહિ તો રાજદ્વારી પક્ષપક્ષીની ફાટફૂટ અને કાવાદાવા નથા - ન કરે નારાયણ - ખૂન-મરડી જ આવશે. ભુઆ યીનની દશા. એથી આમ પ્રજાનો તો મરે જ રહેશે. સરદાર વલ્લભભાઈ હમણાં ગુજરાતમાં આવી ગયા ત્યારે તેમણે રચનાકાર્યની જરૂર

પર જો ધ્યાન ખેંચે એવાં આગ્રહ અને બાંડી દષ્ટિ વ્યક્ત કર્યાં, તેની પાછળ આવી કાંઈક દીર્ઘદષ્ટિ રહેલી લાગે છે. બૂમખરાણ પાડી ખેનરનાં ચક્રાં ઉગાડી મુકાય એમ જ અગ્નિને આપણે ઉગાડી મૂક્યા. પરંતુ સ્વરાજ કેવડી મોટી જવાબદારી છે તે હવે સમજાય છે. તેને પહેંચી વળવાને માટે કોન્ગ્રેસના નાયકોએ હવે તૈયાર થવાનું છે. એ શી રીતે કરી શકાય તે ગાંધીજીએ તો દેખાડી જ મૂક્યું છે - આત્મશુદ્ધિ અને રચનાત્મક કાર્યક્રમ. આ જો નહિ થાય તો હિંદને એક અખંડ અને સમર્થ રાજ્ય પણ બનાવવું અઘરું થઈ પડશે. આ કાર્ય કેવળ તેતાનું નથી; દરેક હિંદી પ્રજાજનનું છે.

ત્રીજી ગુજરાત પ્રાથમિક શિક્ષણ પરિષદ

તા. ૪-૫ એપ્રિલે નડિયાદમાં ત્રીજી ગુજરાત પ્રાથમિક કેળવણી પરિષદ થઈ. ધણી જગાએ આ સંસ્થા વિશે ચોખ્ખી સમજ જોવામાં નથી આવતી. ગુજરાત પ્રાથમિક શિક્ષક સંઘ અને આ કેળવણી પરિષદ ભુદાં છે, એ ખબર નથી. ગુરૂપ્રાશિક્ષક સંઘ ગુજરાતના પ્રાશિક્ષકોનું મહાજન કે 'યુનિયન' જેવું મંડળ છે, અને નડિયાદમાં મળેલી સભાથી એ ભુદું જ છે. નડિયાદમાં મળેલી પરિષદની શરૂઆત ઈ. સ. ૧૯૪૫માં અમદાવાદ સુકામેથી થઈ હતી. તેની પહેલી બેઠકનાં પ્રમુખ શ્રી. હંસાખહેન મહેતા હતાં. તેની બીજી બેઠક ૧૯૪૬માં ભરૂચ મળી તેના પ્રમુખ શ્રી. મોરારજીભાઈ દેસાઈ હતા. આ વર્ષે તેની ત્રીજી બેઠક શ્રી. નાનાભાઈ ભટ્ટના પ્રમુખપદે મળી, તે નડિયાદની બેઠક હતી. તેના નામ પ્રમાણે, આ સભાનો ઉદ્દેશ પ્રાથમિક શિક્ષણ વિશે વિચાર કરવાનું અને લોકમત કેળવવાનું તથા તે બાબતમાં સરકાર તથા પ્રજાનું ધ્યાન ખેંચવાનું કામ કરવાનો ગણાય. એટલે કે, આ સંસ્થા એક શિક્ષણ વિષયક સંમેલન છે અને તે તરીકે તેનું કાર્યક્ષેત્ર સ્વતંત્ર અને અલગ છે તથા શિક્ષક સંઘના મહાજન જેવું મર્યાદિત નથી. એમ હોઈ, તે કાર્યમાં દરેક પ્રજાજન રસ લઈ શકે અને લેવા જોઈએ. અને એની ખિતવણી એ રીતે થવી જોઈએ. એણે તેની નડિયાદ-બેઠકમાં કરેલા દારાવોની નકલ હજી અમને મળી નથી. તે મળ્યે એ વિષે વધુ ખબર આપી શકાશે.

‘આંતિક’ હિંદુસ્તાની શિક્ષણ પરિપદ

પ્રાપ્તમાન શ્રી. ખેરસાહેબે તા. ૧૨-૪-૧૯૭૧ના રોજ પ્રાંતમાં હિંદુસ્તાનીના શિક્ષણ બાબત વિચાર કરવાને માટે મુંબઈમાં એક પરિપદ બેઠાવાની હતી. તેને માટે નીચે પ્રમાણે કામગીરી રાખવામાં આવ્યું હતું :

૧. હિંદુસ્તાનીના શિક્ષણનું ધોરણ

(ક) શાળા તથા અધ્યાપનમંદિરો

(ખ) કોલેજો

(ગ) સામાન્ય

૨. શિપિઓનો સવાલ

૩. નીચેના ક્ષેત્રમાં સરકારે શું કરવું? —

(ક) શાળામાં હિંદુસ્તાનીના શિક્ષણ બાબત

(ખ) સરકારી નોકરી માટે ફરજિયાત કરવા બાબત

(ગ) પ્રચાર સંસ્થાઓને મદદ આપવા બાબત

૪. શિક્ષકો મેળવવા બાબત

(ક) શાળાઓ માટે

(ખ) શાળા બહાર કામ કરવા માટે

આવા વિસ્તૃત કાર્યક્રમ સારું પરિપદ મેળવવામાં આવી હતી. લગભગ ત્રણ કલાક કામ ચાલ્યું. તેમાં મુખ્યત્વે પહેલા બે મુદ્દા સારી રીતે ઝણ્યા. અને એ બે મુદ્દા ખાસ ચર્ચાવાદી પણ હતા, તેથી પરિપદ એમના ઉપર વધુ ધ્યાન આપે એ સહજ હતું. જણાવનાં આનંદ થાય છે કે, અને શિપિમાં લખાતી હિંદુસ્તાનીની બાબતમાં પરિપદે પોતાનો ફીક ફીક સાફ મન પ્રગટ કર્યો. અંગ્રેજી શબ્દો હવે જ્યાં બેઠું છે અને થોડા જ વખતમાં હિંદીએ એ પોતાના દેશનો અધિકાર સંભાળી લેવાનો છે, એ ઉધારી હઠીકતે પરિપદની વિચારણા ઉપર સારો પ્રભાવ પાડ્યો હવે અંગ્રેજોને બદલે હિંદુસ્તાની દેશની એક સર્વસામાન્ય ભાષા તરીકે આદરશે; તેને માટે તપાસમાં તૈયાર થવું જોઈએ. એ કોઈ વિવાદસ્પદ બાબત હોઈ ન શકે અને માટે કેટલે સુધી શિક્ષણ આજે ચાલુ કરવું જોઈએ, એ સવાલ હતો. પરિપદનો મુખ્ય સ્વર આ બાબત એ હતો કે, મેટ્રિક સુધી તે તરત આ ભાષા શીખવવી જોઈએ. તો જ આજની રિયાનિની કામચલાઉ બજાર પૂરી પડશે.

પણ એટલું બસ નથી સ્વરાજમાં મધ્યસ્થ સરકારનાં ખાતાં પણ હિંદુસ્તાનીમાં આદવા લાગશે. તેમાં કામ કરનારા પણ શિક્ષણસંસ્થાઓ જ પૂરા

પાડી શકે. તેથી કરીને, ઉપરના સામાન્ય ધોરણથી આગળ પણ જવું જોઈએ. તેને માટે કોલેજોમાં પણ હિંદુસ્તાનીનું શિક્ષણ હોવું જોઈએ. અને હિંદુસ્તાની ભાષા આજે ધણી દશામાં છે, તેથી તેને પુરુ કરવાને માટે વિદ્યાર્થીઓમાં તેનું સંશોધન અને પ્રકાશન કાર્ય પણ ચાલવું જોઈએ. એવો મન રજૂ કરવામાં આવ્યો. મતગણ કે, સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાની એ ભાષા છે; તેના ધોરણને જો મર્યાદા છે તો તે આપણા બોલચાતના વિકાસની જ છે; હિંદીના સ્વતંત્ર આત્માએ એ ભાષાથી વ્યક્ત થવાનું છે. આ લાંબી નગર રાખીને આપણે કામ કરવાનું છે.

એમાંથી જ આપોઆપ ક્ષિત થવું બતાવવામાં આવ્યું કે, શિક્ષણમાં અને શિપિ જોઈએ. આજના કોમી તંત્રહિંદીના વાતાવરણની ખૂરી અસર આ પ્રશ્ન પર થાય છે, એની છાયા પરિપદમાં પણ હોય એમાં નવાઈ નથી. તેથી એક વક્તાએ એ પણ ચોખ્ખત કરી કે, ઉર્દૂ શિપિ કે નાગરી શિપિ કોઈ કોમવિશેષ નથી. ઉત્તરના લોકોમાં અને શિપિમાં જો સાહિત્ય લખાય ત્યાંય છે તો તેના અભ્યાસીએ એક શિપિનું સાધન ખાંડી લેવું જોઈએ. એ કરવાનો સમય શાળાની ઉંમરનો છે. જેમ કોઈ ભાષાનું શિક્ષણ તેની શિપિથી સ્વાભાવિક રીતે શરૂ થાય છે, તેમ જ હિંદુસ્તાનીનું પણ છે. તેને એ શિપિ છે તેથી એ ઉદાહરણ સિદ્ધાંતમાં કરી શકે નથી થતો. આ અને શિપિ કેમ ક્યારે કયે કયે શીખવવામાં આવે, એ ગોઠવી લેવાનો વહીવટી સવાલ છે.

પરિપદે મુખ્યત્વે આ બે બાબતોમાં સારી પેઢે સિદ્ધાંતચર્ચા કરી પ્રમુખસ્થાનેથી ખેરસાહેબે શરૂમાં જ જણાવ્યું હતું કે, પરિપદ કોઈ દરાવ કરવાની નથી, અને સરકાર પણ પોતા તરફથી કરી જાહેરાત કરવાની નથી, પરંતુ પરિપદ આગળ વિચારવાને માટે મુકવામાં આવેલી બાબતો તે ચર્ચે, જેથી સરકારને પોતાની નીતિ ઘડવામાં મદદ મળશે. આથી પરિપદમાં કરી દરાવ કરવામાં આવ્યો નહોતો. છતાં પરિપદમાં જે ચર્ચાઓ થઈ તે બેનાં, એ બોલાવવામાં આવી તે સારી વાત થઈ એમ સૌને લાગ્યું; અને અતે તે માટે સરકારનો આભાર માનતાં હિંદુસ્તાની શિક્ષણ બોર્ડના પ્રમુખ મહા-મહોધ્યાય શ્રી. પોતદારે જણાવ્યું કે, એમ અવારનવાર બોલાવવામાં આવે તો સારું.

‘વર્ચસ્વ’ નહિ, ‘વર્ચસ’

પાટણી મુનિ ન્યાયવિજયજી લખે છે :—

“શુદ્ધતાની જનતામાં પ્રભાવ, પ્રાધાન્ય અથવા બળ એવા અર્થમાં ‘વર્ચસ્વ’ બહુ યોગ્યતામાં આવે છે પણ એ શબ્દ ખોટો છે; કોઈ ભાષાને સંગત થાય એમ નથી. એ શબ્દ સંસ્કૃત-ભાષામાં છે જ નહિ, તેમ જ એની ઉત્પત્તિ (વ્યુત્પત્તિ) પણ શક્ય નથી. એ શબ્દ સંસ્કૃતની રીતે સાવ ગલત છે. સંસ્કૃતમાં ‘વર્ચસુ’ શબ્દ છે, જેનો એક અર્થ પ્રકાશ અથવા તેજ થાય છે. તે જ શબ્દ બગડીને ‘વર્ચસ્વ’ યોગ્યતા હામ્યો છે. પ્રભાવ, પ્રાધાન્ય કે પ્રભુત્વ જેવો અર્થ બતાવવા ને ‘વર્ચસ્વ’ શબ્દ યોગ્ય છે તે બિલકુલ અશુદ્ધ હોઈ તે અર્થ બતાવનાર શબ્દ ‘વર્ચસ’ છે. માટે ‘વર્ચસ્વ’ની જગ્યાએ ‘વર્ચસ’ વાપરવું જોઈએ.”

મુનિજીએ સાચો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે. સાચો શબ્દ વર્ચસ છે. જોડણીકાશમાં પણ એ જ ‘સંધર્ષો’ છે; ‘વર્ચસ્વ’ તેમાં અત્યાર સુધી લેવામાં આવ્યો નથી.

આ વર્ચસનું ‘વર્ચસ્વ’ શાથી થઈ ગયું હશે? આ એક રસિક ખોળ છે. એકે કદખના આવે છે—સ. વર્ચસ્વિન્—‘વર્ચસ્વી’ ઉપરથી, એણે એવા મળતો વિન્ પ્રત્યય ત્યાં છે તે બૂઝી જઈ, ત્યાં ઇન્ માનીને તે ઇન્-છ કાઢી નાખી, ‘વર્ચસ્વ’ તો બૂઝથી ન આવ્યો હોય? એ પણ નોંધવા જેવું છે કે, મરાઠીમાં પણ વર્ચસ્વ શબ્દ આવા જ અર્થમાં ચાલે છે. કદાચ ત્યાંથી પણ એ આપણે ત્યાં સીધો સરી આવ્યો હોય ખરો? એ ગમે તે હો, શુદ્ધિની પરવાવાળા સૌએ હવેથી વર્ચસ વાપરવા લાગવું જોઈએ; તો કદાચ લોકના કંઠમાં પેસી ગયેલો આ તદ્દલવ ‘વર્ચસ્વ’ નીકળી જાય. નહિ તો ૧૬૧ ‘સામ આપ કે શરણ’ ની પેઠે અથવા ‘જાગૃત—જાગૃત’ પેઠે લાખામાં તે ચીટકી પણ જાય, એમ બને.

આવકાર

નીચેનાં નવાં માસિક પત્રો મળ્યાં છે:

સંસ્કૃતિ: તંત્રી: ઉમાચંદર જોશી, અમલવાદ. લવાજમ રૂ. ૭-૦-૦, પ્ર૦ કિશનસિંહ ચાવડા, સાધના પ્રેસ, વડોદરા.

સુંદર કાગળ અને રૂપાળી છપાઈવાળું આ માસિક ચાલુ મહિને તેનો ચોથો અંક બહાર પાડે છે. મુખ્યત્વે લલિત વાહ્યમય અને સંસ્કારોને કેળવનારી સામગ્રી એમાં આવે છે.

લેન્કાર: તંત્રી: ભનુભાઈ વ્યાસ (સ્વમસ્થ), ૯, પાકેરોડ વીલેપાર્લે, મુંબઈ. લવાજમ રૂ. ૮-૦-૦.

ચાલુ મહિને તેનો ત્રીજો અંક બહાર પડ્યો છે. તેનાં રૂપરંગ અને ગોઠવણી ‘સંસ્કૃતિ’થી ઊતરે. આ માસિક સામ્યવાદી સંસ્કારોનો પ્રચાર કરવાના ઉદ્દેશ-વાળું લાગે છે. તે દૃષ્ટિએ તેમાં અવનવી માહિતી ભેગી કરી છે, જે સૌને સરખી કંઠાય ન ગમે.

જાહેરખબરોનું જોર આમાં વધારે છે, વિવિધતા પણ ઠીક ઠીક ગણાય.

જીવન-પ્રકાશ: તંત્રી: ઈશ્વરલાલ ૨૦ દવે, લવાજમ રૂ. ૮-૦-૦, પ્ર૦ જીવન-પ્રકાશ કાર્યાલય, રાણપુર, (કાઠિયાવાડ)

આ મહિને આનો પહેલો અંક બહાર પડ્યો છે. વિવિધ અને સામગ્રીની વિવિધતાની વ્યાખ્યા ગણીગણીને પીરસવાને માટે કરેલો પ્રયત્ન યોગ્ય દેખાય છે. સારી પેઠે સચિત્ર છે; જોકે તે જરાક છાપાગર લાગે. જાહેર-ખબરો ભરપૂર છે અને વાચન-સામગ્રીમાં વચ્ચે વચ્ચે પણ ગોઠવવામાં આવી છે. વિવિધતા અને વસ્તુની ગોઠવણીની દબાજમમાં અતિરેક ન થઈ જાય એ સંભાળવાની નત્ર સૂચના છે.

આ માસિકો જોતાં તે ઉપરથી એક સામાન્ય ખ્યાલ આવ્યો. માસિકો નીકળવાના ત્રણ દસકા પાડીએ તો, ઈ. સ. ૧૯૨૪-૨૫ના ગાળામાં માસિકપત્રો નીકળ્યાં તે વખતે તેમનો મુખ્ય સ્તર રાષ્ટ્રની અસ્થિતા અને સ્વાતંત્ર્યલાવને પોષવાનો હતો. તેથી તેમાં અનુક્રમે જોમ અને એકદિષ્ટિ તથા સૂર સ્પષ્ટ રીતે આવતાં હતાં. ત્યાર બાદના ૧૯૩૫-૩૬ના દસકામાં ખાસ ઉજાગો જણાવતો નથી. (આંકડા કાઢ્યા વગર, મન પર સામાન્ય ને જાપ છે તે ઉપરથી આ લખું છું.) અને આગલા દસકાનું જોમ અને દૃષ્ટિ તથા સૂરમાં પણ કાંઈક મંદો કે અન્યતા આવી હોય. બાદ ચાલુ દસકા શરૂ થાય છે. એમાં પ્રધાન સૂર સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિનો જાગે છે. આ જો સાચું હોય તો, પહેલા દસકા કરતાં આ દસકાની જવાબદારી અધરી છે, કેમ કે સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારોમાં એકતાક્ષતા અને દૃષ્ટિ સંભાળવાનું કામ વધારે અધરું છે. હિંદમાં જે સંસ્કૃતિ હવે જન્મી જોઈએ તેની સેવામાં આ પત્રો પોતાનો ફાળો આપો એ શુભાશાની સાથે તેમને આવકાર આપી છીએ.

હિંદુસ્તાની પ્રચાર ધીરમ તાલીમવર્ગ

આ પત્રના વાચકો જાણે છે કે, દર વરસે રમ્યોમાં હિંદુસ્તાની પ્રચારક તાલીમવર્ગ ચલાવવામાં આવે છે. આનંદની વાત છે કે, આ વર્ગની રમ્યાં બે વર્ગો ચાલશે. (૧) ચરોતર હિંદુસ્તાની પ્રચાર સમિતિ, C/o ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી, આણંદ, તરફથી દર વર્ષે આવે છે તે. (૨) સુરત જિલ્લા હિં. પ્રચાર સમિતિ, C/o નવસારી હાઈસ્કૂલ, નવસારી, તરફથી આ વરસથી શરૂ થાય છે. આશા રાખીએ કે, આ નવો વર્ગ પણ ઉપરના પહેલા વર્ગની પેઠે વર્ગમાં બંને રમ્યોમાં ચાલશે અને પોતાનું કામ ખીસવશે. ચરોતર હિં. પ્ર. સમિતિના વર્ગ તા. ૭-૫-૪૭થી તા. ૨૫-૫-૪૭ સુધી ૧૫૩૫૦૪, સેવાસંઘના આગ્રમે ચાલશે. આ વર્ગમાં બે શ્રેણીઓ રહેશે.

સુરત જિલ્લા માટેના વર્ગ તા. ૧૧-૫-૪૭ થી શરૂ થઈ ૨૦ દિવસ માટે નવસારી ચાલશે. અને તે એક જ પ્રારંભિક શ્રેણીનો હશે. તેથી ઉપરની બીજી શ્રેણીના વર્ગમાં હાપસ થવા ઇચ્છનાર ઉમેદવારો ઉપરના ખેડા જિલ્લાના વર્ગમાં જશે.

માધ્યમિક શાળાઓમાં તેમ જ પ્રાથમિક શાળાઓના ઉપક્ષા વર્ગોમાં હિંદુસ્તાનીના શિક્ષણને મહત્ત્વનું સ્થાન આપવાની નીતિ સરકારના કેળવણી ખાતાએ સ્વીકારી છે, એટલે શિક્ષણના કાર્યમાં પડેલાઓને માટે તો હિંદુસ્તાનીના જ્ઞાનની અગત્ય ખૂબ વધી ગઈ છે. બહુ જ નજીકના વખતમાં આપણા દેશનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં હિંદુસ્તાની અંગ્રેજીનું સ્થાન લેશે એ નિશ્ચિત છે. આથી હિંદુસ્તાનીના પ્રચારમાં રસ લેતાં ભાઈજાહેનો આ વર્ગોના બહેનો પ્રમાણમાં લાભ લેશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે.

કોલેજિયતો માટે નિબંધ હરીફાઈ

મુબઈ કાર્પસ સભા તરફથી નીચેની જાહેરાત પ્રસિદ્ધ કરવાને માટે મળી છે :

“સ્વ. કરસનદાસ મુળજી રમારક બડાજીના ચોળના મુજબ તમામ કોલેજોનાં ગુજરાતી માતૃભાષાવાળાં વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓને શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા તરફથી નિમંત્રણ આપવામાં આવે છે કે, એમણે ગુજરાતી ભાષામાં ‘હાલની રિયલિટીને અનુકૂળ નહું સમાજબંધારણ સ્વતંત્ર હિન્દમાં કેવું હોતું લેઈએ?’ એ વિષય ઉપર એક નિબંધ ૪૦થી ૫૦ ફૂટસકેમ કાગળના કદનો લખી તા. ૩૦ ૩૧-૪૭ સુધીમાં નીચે

સરનામે સીલબંધ પરબોટિયામાં, સર્વિસર્ડ પોસ્ટથી, કોલેજમાં અને જે વર્ગમાં પોતે બહુતા હોય તેનાં વિષય સર્વિસર્ડ અને પોતાના સરનામા સાથે, મોકલવો.

“આવેલા નિબંધોમાંથી જેનો નિબંધ શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભાએ નમિલી ત્રણ વિદ્વાનોની સમીક્ષા કરશે તેને રૂ. ૫૦ સુધીનું એક, તેમ વિદ્યાર્થિન ઓના નિબંધમાંથી એ જ રીતે જેનો નિબંધ પસંદ થશે તેને રૂ. ૫૦ સુધીનું એક, એમ બે ઇનામે આપવામાં આવશે. એ બે નિબંધોમાંથી જેને નિબંધ વધુ પસંદ કરવા યોગ્ય હશે તેનો નિબંધ તા. ૨૫-૭-૪૭ની બહેર સભામાં વાંચવામાં આવશે પસંદ થયેલા નિબંધો પ્રકટ કરવાનો માહિત્રીદાર શ્રી કા. યુ. સભાને રહેશે. વિશેષ જરૂરી વિગત માટે શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભામંદિર, ૩૬૫, ચિલ્ડ્રન ટ્રેડ સેલ, મુંબઈ ૪, સરનામે લખવા વિનંતી છે.

“નોંધ - આ હરીફાઈ ગુજરાતી ભાષાની સમગ્રી કામો માટે ખુલ્લી છે.”

ગુજરાત યુનિવર્સિટી સમિતિ

શ્રી. જેર સાહેબ છેલ્લા અમદાવાદ આવ્યા હોય તેમણે જણાવેલું કે, મુંબઈ સરકાર, ટૂંક વખતમાં, ગુજરાતને માટે સ્વતંત્ર યુનિવર્સિટી રચવા વિશે હેવાલ રમૂ કરવાને એક કમિટી નીમવા માગે છે. તે પ્રમાણે હવે તે નિમણૂક કરવામાં આવી છે. તેની જાહેરાત સરકારી ખબરખાતા તરફથી છાપામાં નીચે મુજબ ખબર પડી છે :—

“ગુજરાતને માટે યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરવાના પ્રથમ વિષે નિવેદન રજૂ કરવાને માટે મુંબઈ સરકારે નીચેના સભ્યોની સમિતિ નીમી છે —

૧. ન્યાયમૂર્તિ ચાગલા - ચેરમેન
૨. શ્રી. ગ. વા માવલંકર
૩. શ્રી. ક. મા સુનશી
૪. શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર
૫. શ્રી. ઇંદુભાઈ રોક
૬. ડૉ. બી. બી. યોધ
૭. શ્રી. એન. એમ. રાહલ
૮. ડૉ. એમ. ડી. પટેલ
૯. શ્રી. જી. એ તારાપોરવાલા
૧૦. ડૉ. કે. જી. નાયક
૧૧. શ્રી મયનભાઈ પ્રમુખાસ હેસાઈ
૧૨. શ્રી. બી. કે. મજમુદાર - મંત્રી

સમિતિને નીચેના કાર્યનિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે —
“૧ ગુજરાતને માટેની યુનિવર્સિટીના કાર્યની મર્યાદા, તેનું સ્વરૂપ, તેનું બંધારણ અને તેનો કાર્યપ્રદેશ,

એ બાબતમાં બલામગ્ન કરવી. મુંબઈ ઇલાકાની હાલની બહાર આવેલી સંસ્થાઓને. માન્યતા આપવાનો પ્રશ્ન પણ એમાં આવી જાય.

“૨. તે યુનિવર્સિટીની સ્થાપના અને તેના નિભાવના ખર્ચ બાબતમાં નિવેદન કરવું, અને તે સારુ જરૂરી નાણાંની જોગવાઈ કરવા બાબત દરખાસ્તો કરવી.

“અને (૩) આ વિષયને અંગે ઉદ્બળવતી બીજી કોઈ પણ બાબતોમાં બલામગ્ન કરવી.

“૧૯૪૭ના ડિસેમ્બર પહેલાં બને તેટલા વહેલો મોતાનો હેવાલ સરકારને સોંપવાને માટે સમિતિને વિનંતી કરવામાં આવી છે.”

મ.

‘પેલે તીર’ મહૂલીમાં

શ્રી. મેઘાણી પછી પંદર દિવસને અંતરે એટલે તા. ૨૫-૩-૪૭ને રોજ બીજા એક સુપ્રસિદ્ધ કવિ— શ્રી. લલિતજી સ્વર્ગસ્થ થયા છે. એમનો દેહ ૭૧ વર્ષનું ધરતું પાંદડું થઈને ખર્ચે. પચીસેક વર્ષ પર એમનાં પત્ની દેવસીક પાખ્યાં ત્યારથી એ નિરુત્ત જીવન ગાળતા, ને કોઠા દિવાળીના અંક સિવાય એમની કલમપ્રસાદી પણ ભાષ્યે જ કોઈ જોતું. પણ એમના જમાનામાં, એટલે ઈ. સ. ૧૯૧૫થી ૧૯૨૮ સુધી, એ એમનાં લલિત ગીતો અને કાવ્યોના ગાનમાં અને મંજીરાના રણુકારમાં ધણા પ્રવૃત્ત રહેતા. ‘લલિતનાં કાવ્યો’ અને ‘વડોદરાને વડે’ એવા બે કાવ્યસંગ્રહ એમના બહાર પડેલા છે. પણ જેમ અંગ્રેજ કવિ શ્રે પોતાની ‘એલીજ’થી પ્રખ્યાત છે તેમ લલિતજી એમની ‘મહૂલી મગની પેલે તીર’ અને ‘ધોળનિયાં’થી પ્રખ્યાત છે. સાહિત્યમાં અને લોકોમાં કલ્પ એ બે ચિરંજીવ જ રહેશે.

એમનું ફાઈએ પાડેલું નામ શ્રી. જન્મરાંકર મહારાંકર બૂચ. ‘લલિતજી’ તો એમનું ઉપનામ એ જુનાગઢના રહેવાસી. ન્યાતે વડનગરા નાગર ગૃહરથ. ઈ. સ. ૧૮૭૭માં એ જન્મેલા. ભણીગણીને ૧૯૦૩માં એ ગોંડલ હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે નેમણેલા. ૧૯૦૮થી ૧૯૧૦ સુધી એમણે ‘ક્રાઈસ્ટિયન ટ્રાઈબસ’ નામક અંગ્રેજ દૈનિકનું તંત્રીપદ સંભાળેલું. સાથે સાથે એજન્સીની સનાઈથી અદાલતોમાં ભાષાંતર કરી

આપવાનું કામ પણ એ કરતા. ૧૯૧૩થી ૧૯૨૦ સુધી એમણે વડોદરા રાજ્યના પુસ્તકાલય ખાતામાં કામ કર્યું. એ રાજ્યમાં ગમેગામ ફરતા, લોકોને એકઠા કરતા, ભજનો સંભળાવતા, જાદુઈ જ્ઞાનસ દ્વારા ચિત્રો બતાવતા અને જ્ઞાનપ્રચાર કરતા. આ લેખકને એમનાં પ્રથમ એ સ્વરૂપે જ દર્શન થયેલાં. વાણીની જેમ સ્વભાવનું શાસિલ એમનું ન જુઝાય એવું છે. એમાં ક્યારેક અતિશયતા જણાતી, પણ બીજી કદી નહીં.

૧૯૨૧થી ૧૯૨૫ સુધી એ જૂનાગઢ વિદ્યાપીઠ માન્ય કરેલા મુંબઈના રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલયમાં જુનાગઢીના અધ્યાપક તરીકે કામ કરતા. એમણે અસહકારના આંદોલનમાં ખાદીની કપડી ધારણ કરી અને પોતાના કુટુંબને એ રંગથી રંગ્યું.* ત્યારથી એમના મંજીરાના રણુકારમાં અને ‘ધોળનિયાં’ વગેરે લોકપ્રિય ગીતોમાં રાષ્ટ્રપ્રેમનાં ગીતોનો ઉમેશ થયેલો અને એમની ભજનિક પ્રવૃત્તિને વધારે વ્યાપક ક્ષેત્ર મળેલું. એમની લોકપ્રિયતાનો સૌથી વધારે વિખ્યાત કારણ એ હતો. એ સ્વર્ગસ્થ થયા ત્યારે એમની રમસાનયાત્રામાં લાડીના હકોર સાહેબથી માંડીને અદનામાં અદના હરિજન સુધીના બધા લોકોએ જે ભાવલયો ભાગ લીધો તે એમની બધા વર્ગોમાં ફેલાયેલી લોકપ્રિયતાનો નમૂનો છે.

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષથી એ લાડી હકોરસાહેબ પાસે જ રહેતા. સાહિત્યકારોમાં એમના પર પ્રથમ લાડીરાજ સ્વ. કલાપીજીની અને પછી સ્વ. કવિશ્રી નાનાલાલની અસર આગળપડતી ને પ્રબળતમ હતી. એમના જમાનાના જન્ત કવિઓમાં કવિશ્રી નાનાલાલ એ એમના સૌથી પ્રિય કવિ હતા. જીવન દરમિયાન ‘પેલે તીર’ જે ‘મગની મહૂલી’નું દિવાસ્વપ્ન એમણે જોયેલું ત્યાં ‘વહાલાં સંતો’ની સાથે હવે એ કાયમ નિવાસ કરવા સિધ્ધાવ્યા છે, ત્યારે ત્યાં એમને ચિરંજીવ સાંતિ મળે એ જ પ્રાર્થના.

સૂ.

* એમના બે પુત્રો સનાતન અને પુરાણન વિદ્યાપીઠના સનાતક છે.

નવું વાચન

ઈશ્વરનો અવતાર [યાને પ્રમુ ઈસુ ખ્રિસ્ત] : લેખક : રેવં નેન દયાળભાઈ; પ્રકાશક : જોગલભાઈ દયાળભાઈ, ખાનપુર, અમદાવાદ; પૃ. ૧૪૦+૧૨ (સચિત્ર).

‘ગરવી ગુજરાતની ગૌરવી મંડળીને ચરણે’ પોતાની કૃતિ ધરીને પોતાને કૃતાર્થ થયેલ માનનાર કેઈ ગુજરાતી ખ્રિસ્તી ભાઈ ગુજરાતમાં વસે છે, એ આ પુસ્તક હાથમાં આપ્યા પછી જ ખ્યાલમાં પહેલી વાર આવતાં આનંદ થયો. ગુજરાતમાં એક મોટા ખ્રિસ્તી વર્ગ અસ્તિત્વમાં છે, અને તે પોતાની સમજ પ્રમાણે પોતાનું જીવન માતા ગુર્જરીના ખોળામાં જીવી રહ્યો છે : તેનાં જીવન-કૃત્યોથી ગુજરાતનું જીવન સમૃદ્ધ થતું હશે; તેનાં ભાષાપ્રવૃત્તિ અને લેખનપ્રવૃત્તિથી ગુજરાતી ભાષા પણ નવો સ્વાંગ મેળવતી હશે.

પરંતુ, કેણુ જાણે શાથી, એવો ખ્યાલ જરૂર બંધાવા પામ્યો છે, અને તે છેક પોટા નહીં જ હોય કે, ખ્રિસ્તી થતા વર્ગને ગૃહજીવનમાંથી તેમ જ સ્થાનિક સાહિત્યજીવનમાંથી પણ સોજનાપૂર્વક ઉપાડી લેવામાં આવે છે : અલગ પાડી દેવામાં આવે છે. ભાષા એ તો સંસ્કારનું ભારે વાહન છે; અને જે વર્ગને સ્થાનિક સંસ્કારોમાંથી ધરમૂળથી ઉખેડી નાખવો હોય, તેને સ્થાનિક ભાષાજીવનથી પણ વિખૂટો પાડવો જ જોઈએ.

અનેક સંતસંપ્રદાયો ગુજરાતના લોકજીવનમાં અલાર અગાઉ આવી ગયા છે, અને આવ્યે જાય છે; તથા લોકો કેવળ જુદા જુદા સંતોના વ્યક્તિત્વથી અંબાઈને કે તેમના જીવનોપદેશથી આકર્ષાઈને તે તે સંપ્રદાયમાં જોડાયા છે. એ પણ એક પ્રકારની સ-જીવનતાનું ચિહ્ન છે; અને તેનાથી સરવાળે આપ્યા—અખંડ સમાજજીવનને લાભ જ થયો છે. પરંતુ પરદેશી મિશનરીઓએ રાજસત્તાની એથે, તેમ જ હિંદુધર્મની વિકૃતિઓ અને સામાજિક અસમાનતાઓના પાયાઓ ઉપર ‘કરેલું ખ્રિસ્તી ધર્મોત્તર એ જાતનું નહોતું. પરિણામે ખ્રિસ્તી ધર્મોત્તર પામેલો મનુષ્ય એકલા ધર્મ-વિચારની બાળતમાં જ પરિવર્તન પામ્યો હોવા ઉપરાંત આભુઆભુના રાષ્ટ્રીય, આર્થિક અને સામાજિક જીવનમાંથી વિચ્છેદ—ઉચ્છેદ પામી, કૃત્રિમ એવી કંઈક આર્થિક સુરક્ષિતતા કે નિશ્ચિતતામાં ધોલિયા જેવું અલગ

જીવન જીવતો હોય છે. સમાજના જીવનમાં આવો વિદાતક ઉચ્છેદ છેવટે કેઈને લાલદાથી ન નીવડે. ધર્મજીવન પણ છેવટે બાહ્ય સામાજિક જીવનમાં વ્યક્ત થવું જોઈએ;—તેનાં સુખદુઃખે કસાવું જોઈએ. એવા બાહ્ય શરીર વિનાની માત્ર આંતરિક વસ્તુ એ દેવી—ઈશ્વરી—અંશરૂપ આત્મા નથી, પરંતુ પ્રેત છે, અને હિંદુસમાજની ‘ધાર્મિક અને રાજકીય અધોગતિના કાળમાં આવાં પ્રેતો તેના વિકૃત દેહને વળગતાં અનિવાર્ય હતાં. અજાણતા, તેની રાજકીય ગુલામી ગમે, એ પ્રેતોને રોજિંદા અખંડ પ્રજન-જીવનમાં પ્રવેશ કરવો પડશે; અને સારે જ ખ્રિસ્તી થયેલાઓ પણ પોતાના ધર્મને સાચા અર્થમાં અને સાચા સ્વરૂપમાં જીવી શકશે—અરે, ફરીથી પામી શકશે. સારે જ કદાચ એ ખ્રિસ્તીઓ પોતાના બીજા દેશપ્રિયોના ધર્મજીવનને અને તેના વાસ્તવિક પાયાઓને પણ વધુ સાચા સ્વરૂપે સમજ શકશે. અલારે તેઓ હિંદુ ધર્મને જે રીતે સમજે—વિચારે છે, તે જોતાં તો તેઓ ધર્મવસ્તુને પોતાને જ ખરેખર સમજે છે કે કેમ એવી શંકા જાય છે.

અરવું; પરંતુ ત્યાર પહેલાં પણ ખ્રિસ્તીઓ જો આપમેલે સ્થાનિક સાહિત્યક્ષેત્રમાં પોતાની ભાવભીની અંજલિ લઈને પ્રવેશ કરે, તો તેમાં સૌને લાભવા-પણું જ છે. આ ચોપડી એ તેવો પ્રયત્ન છે; એ કેઈ ધર્મસંસ્થા તરફથી અમુક વાઙ્માના લોકો માટે જ લખાયેલું પુસ્તક નથી. આ તો એક ગુજરાતીએ પોતાના ધર્મ વિચારની, ગુજરાતી ભાષાના વાહન દ્વારા, પોતાના અન્ય ગુજરાતી ભાઈઓ માટે કરેલી રજૂઆત છે. અને એ રીતે તે આવકારપાત્ર છે.

હવે આ ચોપડીને પોતાને વિષે બે બોલ કહીએ. આ ચોપડી વાંચી રહ્યા પછી એટલું કહી દેવાનું મન થાય છે કે, ઈસુ ખ્રિસ્તને “ખરેખર અને ખરેખરે માણસ” (પૃ. ૧૨) માનનાર લેખક, એક સંત ધર્મસંસ્થાપકનું જીવન અને મૃત્યુ યથોચિત નિરૂપી શક્યા નથી. ઈસુના જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચેના પ્રસંગોની કાર્યકરણની પરંપરાની સાંકળ, સાઝચાર પાનનું ૧૬કું પ્રકરણ વચ્ચે મૂકવા છતાં, બરાબર બ્રજા થતી નથી. પરિણામે તેમનું જીવન અને મૃત્યુ એમાંથી એક પણ હૃદયમાં વસી જાય એ રીતે જાણવા મળતાં નથી.

બાકી; લેખકની લેખક તરીકેની સુસજ્જતા બાળપાત્ર છે. દગલાખર્ષ સંસ્કૃત સુભાષિતા, ગોવર્ધનરામનું સરસ્વતીચંદ્ર, પ્રીતમદાસની કવિતા, દ્વારામની કવિતા; અને ગાંધી કહેવતો — એ બધી સામગ્રીનો યથાચોગ્ય ઉપયોગ તે કરે છે. એટલું જ નહિ પણ તેમની ભાષા કંઈક અંશે સંસ્કૃત તરફ દળતી રહે છે, અને પૂરતી પ્રવાહી છે. અનેક જગ્યાએ વ્યાકરણની અશુદ્ધિઓ રહેલી છે; પરંતુ તેમને આગળ કરવાનું આ દાખલામાં મન થાય તેવું નથી.*

કેટલાક વિચિત્ર અધકચરા ખ્યાલો, કે જેમની અપેક્ષા આ ગતનાં પુસ્તકોમાં આપણે રાખી ન જોઈએ, તે આમાં આવે છે. જેમ કે, “ધર્મને અભારાઈએ ચૂકવાથી સ્વરાજ્ય આવી જવાનું નથી. સ્વદેશલિખાન પોષાવતો નથી. ધર્મ તે પ્રજાને પડતી અટકાવે છે.” (પૃ. ૭) “ગરીબ માખાપો, તમારી ગરીબાઈથી ગભરાશો નહીં; તમારી ટેક છેડાશો નહીં, ... તમારાં જેવાં પેટે મહાન પુત્ર-પુત્રીઓ પાકે છે તે પાકશે.” (પૃ. ૧૨) “ઈસુના જન્મ પછી પશુઓની પૂજાનો જાણે કે અંત આવ્યો. અને જેની પૂજા કરવામાં આવતી હતી, તે પશુઓએ જ ઈસુનું પ્રથમ દર્શન અને લગ્ન કર્યું.” (પૃ. ૧૪) “હિંદના અહુતો તે અસ્પર્શ્યો! તેઓએ તો અમે જન્મે પાપકર્મ કર્યાં હતાં એટલે એ તો ગમે તેટલા ચોખ્ખા નીતિમાન હોય તોપણ એમને તો અડકાય જ નહીં. સવર્ણો ધર્મભ્રષ્ટ થાય. જે ધર્મમાં આવી અને એના જેવી માન્યતાઓ હોય, તે ધર્મમાં ડો. આલેક્ઝર કેવી રીતે રહી શકે?” (પૃ. ૪૮) “હિંદના સિત્તેર લાખ (?) અસ્પર્શ્યોને અડકવા અને સ્પર્શ કરી, તેઓ પણ મનુષ્ય છે, આપણા ભાઈ છે, એવું સાબિત કરવા સાત કરોડ (?) સવર્ણો, હા, આખો હિંદુસમાજ ક્યારે તૈયાર થશે? હિંદમાં કાધર ડેમિયન જેવા (કે જેમણે અસ્પર્શ્ય ગણાતાં રક્ષા-પીતિયાંની સેવામાં ગ્રાણ્ય આપ્યા હતા) પાકશે ત્યારે પણ ઈસુનું શિક્ષણ જીવનમાં ઉતાર્યા વગર (એટલે

શિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યા વિના?) કાધર ડેમિયન જેવા પાકી શકતા નથી.” (પા. ૪૯) [ઈશ્વરનું ‘પિતા’ ‘પાપ’ એવું નામ ઈસુ ખ્રિસ્તે ખાસ શીખવ્યું છે.] “સુવાર્તાઓમાં આ નામ લગભગ ૧૫૦ વખત આવે છે. ગીતાજીમાં ૭૦૦ સ્થાંક છે, પણ તેમાં ઈશ્વરને માટે ‘પિતા’ નામ એક વખત જ આવે છે. (અધ્યા. ૯-૧૭)” (પૃ. ૬૪) “વેદાંતપંથીઓ માને છે કે માણસો ઈશ્વરના અંશ છે. તેથી બૂઝાઈ કે પાપ જેવું માણસોમાં કંઈ નથી. પાપ તે માત્ર ભ્રમણા છે. ચિકાગોમાં ભરાયેલી પાલમૅન્ટમાં સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું હતું કે, ‘ઓ પૃથ્વી પરના દેવતાઓ, તમને પાપીઓ કહેવા એ પાપ છે.’ પણ આપણા દરેકને આપણો પોતાનો અનુભવ શું કહે છે?” (પૃ. ૮૨) “કેટલાક ઈસુને મહાત્મા ગાંધીજી સાથે સરખાવે છે. અમને અજબ તો એ લાગે છે કે ગાંધીજીને કૃષ્ણ સાથે ન સરખાવનાં ઈસુની સાથે કેમ સરખાવે છે!” (પૃ. ૮૫)

ઈસુના ચમત્કારો બાબત લેખકને ખાસ આદર છે. અને કુસે અથા બાદ — મૃત્યુ બાદ — ઈસુએ ત્રીજી દહાડે ફરી સંદેહે આવીને પોતાના બાર શિષ્યોને દર્શન આપ્યું — તેઓની સાથે તે જગ્યા અને પછી પણ ચાળીસ દિવસ સુધી પૃથ્વી પર રહ્યા — એ બાબતની સત્યતાની ખાતરી કરાવવા તે દલીલ કરે છે:—

“ઈસુના ઉત્થાનનો ઓથી મોટો પુરાવો ખ્રિસ્તી મંડળી (church) છે. . . . ખોરી તથા જોરી કાંદેલી વાત આગળ ચાલતી નથી. દંનકથાને માટે કોઈ પોતાનો ગ્રાણ્ય આપે નહીં. પણ ઈસુના શિષ્યોને તેના ઉત્થાન સંબંધી ખાતરી થઈ હતી, અને એ ખાતરીને લીધે તેઓના જીવનનું અદમ્યાથુ થયું. તેઓ લુદી રીતે બીબા અખ્રિસ્તીઓથી વધારે સારી રીતે જીવવા લાગ્યા.” (પૃ. ૧૩૯)

પરંતુ આ જ દલીલથી, બીબા ધર્મના લોકોની શ્રદ્ધાને લેખક પ્રમાણુવા તૈયાર થશે ખરા?

એક વસ્તુ ખાસ તોંધવી જોઈએ. આ પુસ્તકના લેખક ખ્રિસ્તની સંદેશવાહક થઈને આવેલી પરદેશી પ્રજાઓની વિચારબૃહ્ત કે આચારબૃહ્ત પણ જોઈ શકે અને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી બતાવી શકે તેટલા સ્વતંત્ર અને નીરૂ છે. પા. ૧૦૩ ઉપર તે કહે છે:— “ઈસુ આ દુનિયામાં ઈશ્વરનું સંભવ સ્થાપન કરવા આવ્યો

* તોપણ પૂછાની પાછલી બાબત ઈસુના ચિત્રની હપ નીચે થઈને “No crown, No cross” એવું જે મુક્યું છે, તે તો બદલી જ નાખવું જોઈએ. તેનો અર્થ તો, “રાજગાદી ન મજવાની હોય, તો ક્રુસાંદલ પણ નહિ” — એવો નહિ થાય?

હતો. પણ તે કાઈને મારીને નહિ પણ પોતે દુઃખ વેડીને તથા મરીને સ્થાપન કરવાનું હતું. પીતર તે સમજ્યો ન હતો. ૧૯૦૦ વર્ષથી વધારે વર્ષ આ વાતને થયાં પણ હજી દુનિયાની પ્રગતિ આ વાત સમજી નથી. દુનિયાની કહેવાતી ખ્રિસ્તી પ્રગતિ મારવાનાં સાધનો ત્રણરતી જ જાય છે. એ અત્યંતીન દુનિયાની અગત્યમી છે. . . . પુલીસનું ધર્યોળા ખાતું — જ્યાં ધમિ ખ્રિસ્તની વીસમી સદીમાં ખ્રિસ્ત શાંતિ અને સુખનાં સાધનો ઉત્પન્ન કરવાને બદલે રિનાશનાં સાધનો ઉત્પન્ન કરે છે, આ વાત ખ્રિસ્તની જ નહીં પણ દુનિયાની બધી પ્રગતિઓની આંખ યોળાવે એવી છે."

વળી, આ લેખક ઠેર ઠેર હિંદુ વિષે પોતાના પછાતી ભાવનાથી — સાચું હોય તે પોતાના દેશમાં આવે, અને ખરાબ હોય તે પોતાના દેશમાંથી જૂનવ એ ભાવનાથી — રીકા કરે છે. તે વખતે એમ લાગે છે કે, એ ઘણું શુભ ચિહ્ન છે.

પોતાનો ધર્મ હિંદુસ્તાનના લોકોથી જુદો છે, માટે હિંદુસ્તાનના પ્રજો સાથે પોતાને કશી લેવાદેવા નથી, એવી ભાવના અસાર સુધી હિંદી ખ્રિસ્તીઓમાં ધરાવવાપૂર્વક ફેળવવામાં આવી છે. તેમાંથી આ લેખક જેવાઓ અપાઠાબધ નીકળતા જાય છે. એ પ્રમાણે આખો ખ્રિસ્તી સમાજ અને તેના બીજા પણ ધર્મ-સમાજને પોતાની જુદી ધર્મભાવના સાથે હિંદુ વ્યવહારિક જીવનમાં એકત્રિતપણાની ભાવનાથી અંધારાવશે ત્યારે ખરેખર હિંદુસ્તાનનું વ્યવહારજીવન, તેમ જ તે તે ધર્મસમાજોનું ધર્મજીવન પોતે પણ નવો અપતાર પામશે. હિંદમાં એ પુનરુત્થાન હવે ખરેખર બધી રીતે આવશ્યક છે. *

બાલભારત : [સચિત્ર] મૂળ બંગાળીમાં લેખક : સુભોધચંદ્ર મજુમદાર; અનુ. પ્રફુલ્લ પ્રા. દાક્ષર; પ્રકાશક, સસ્તું સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય, અમદાવાદ અને મુંબઈ; ૫૦ રૂ. ૧૬; દિ. ૧-૮-૦

મહાભારત એ આખલોશોનો મહાન આખ્યાનગ્રંથ છે. આખ્યાનો અને ઉપદેશોનો જે વિપુલ સંગ્રહ તેમાં કરવામાં આવ્યો છે, તે ઉપરથી તો તેના સંગ્રહકાર અભિમાનપૂર્વક નિવેદન કરું છું કે, આમાં જે છે તે જ બીજે છે, અને આમાં જે નથી તે બીજે નથી. એ મહાન ગ્રંથનો પરિચય સૌ કાઈને હોવા જોઈએ.

મહાભારતની મૂળ ઇતિહાસકથાની આસપાસ ઉપાખ્યાનો અને ઉપદેશોનો જે સંગ્રહ વણી લેવાયો છે, તેમાં જ મહાભારત ગ્રંથની વિશેષતા છે, ઉપયોગિતા છે. મહાભારતની કથા રસમદ કલાય હોય, પરંતુ રામાયણની કથા જેવી સ્વનંતર રીતે જ ઉપકારક થાય તેવી નથી. તેથી માત્ર મહાભારતની કથા પૂરતા જ જે સંદેષો થાય છે, તેમાં હમેશા કેટલીક વસ્તુઓને દબાવવામાં આવે છે કે અમુકને જુદી રીતે જ મહારી લેવામાં આવે છે.

એ રીતે પણ પ્રચલિત પરીકથાઓ વગેરે રૂપે જે બાલસાહિત્ય પીરસાય છે, તે કરતાં મહાભારતની કથા કંઈક વધુ રસિક તથા ઉપયોગી થઈ પડે તેવી છે. એટલે બાલસાહિત્યના લેખકોને હાથે યુગ્મરાતી ભાષામાં અત્યાર અગાઉ આવા તો કેટલાય સરળ સંદેષો થતા જોવા દેતા. સસ્તું સાહિત્ય કાર્યાલયને એક બંગાળી પુસ્તક ઉપરથી જ તે કથા યુગ્મરાતીમાં ઉતારાવતી પડી છે, એ વસ્તુ વિચારવા જેવી છે.

એટલું જરૂર કહેવું જોઈએ કે 'બાલભારત'ની આ કથા વાંચવી ગમે તેવી રીતે રમૂ કરવામાં આવી છે; તથા અનુવાદકે વ્યાકરણશુદ્ધ સરળ યુગ્મરાતીમાં તેને ઉતારી છે. પ્રકાશકના નિવેદન ઉપરથી જણાય છે કે, મૂળ બંગાળી કરતાં યુગ્મરાતી અનુવાદમાં 'થોડ ફેરફાર' કરવામાં આવ્યા છે. અમે નીચે કેટલીક બાબતો અનુવાદકના તેમ જ પ્રકાશકના ખ્યાન ઉપર લખીએ છીએ, કે જે બીજી આવૃત્તિ વખતે ખ્યાલમાં રાખવા જેવી છે.

પ્રથમ તો વાર્તાના સળંગ પ્રવાહમાં અસંબંધ રહેતી કેટલીક બાબતો જણાવી લઈએ :—

પા. ૬૨ ઉપર દ્રૌપદીસ્વયંવર વખતે બ્રાહ્મણવેશે અર્જુન 'ઘકલો જ' બધા રાગનો સાથે લગ્યો હતો એમ જણાવ્યું છે; અને પછી પા. ૬૫ ઉપર સ્વયંવરની સભામાં 'વે જાણો'ના પરાક્રમની વાત કરી છે.

પા. ૧૪૫ ઉપર પાંડવોએ અગ્રાત્તાસ દરબાન પોતાનાં નામ અનુક્રમે કંક, વલ્લભ, જુહવલ્લ, ગ્રથિક, અને તંત્રીપાલ રાખવાનું નક્કી કર્યું જણાવ્યું છે. અને પછી પા. ૧૪૭ ઉપર તેમણે વિરાટને પોતાનાં જય, જયંત, વિજય, જયસ્તેન, અને જયદ્વજ એવાં છપાં નામ આપ્યાં જણાવ્યું છે.

પા. ૧૬૫ ઉપર દુર્યોધને શ્રીકૃષ્ણ પાસેથી એક અખજ સૈનિકાણી નારાયણી સેના મેળવી, એમ

લાખ્યું છે. પરંતુ પછી પા. ૧૧૬ ઉપર કુરુક્ષેત્રમાં મહેલ આવેલું બધું લશ્કર મળી કૌરવોનું કુલ લશ્કર ૧૧ અશ્વીરુષી, નેટલું એટલે મરુદ લાખ નેટલું જાણ્યું છે. (નૃસિંહ પ્રત મેળા મહાભારતમાં પણ શ્રીકૃષ્ણનું લશ્કર સહસ્રાણીસહસ્ર એટલે કે દસ લાખનું જતાવ્યું છે)

પા. ૨૧૩ ઉપર કર્ણવધ વખતે અચાનક તેને ધ્યેય શાપરશુરામના શાપનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેને કારણે છેવટની ધરીએ એ અસ્વસ્થ રૂપે રીતે છેડામાં તે જ બૂધો ગયો. પરંતુ તે શાપ તેને ક્યારે શા માટે મળ્યો તેનો કશો ઉલ્લેખ અગાઉ ક્યાંય આવતો જ નથી.

હવે મહાભારતની મૂળ કથા સાથે સરખાવતાં જે કેટલીક ભૂતની દરીકતો રહી ગયેલી છે, તે નોંધીએ. જેમ કે, પા. ૧૩ ઉપર જાણ્યું છે કે, પાંડુરામ રાજ્ય કરતા હતા ત્યારે તેમને - કૃતરાષ્ટ્ર કરતાં પહેલાં - પુત્રો થયા હતા. એ પુત્રોના જન્મ પછી પા. ૧૬ ઉપર જાણ્યું છે કે, જાણે પાંડુરામ યોદ્ધાક દિવસ ઋષિમુનિઓ સાથે રહેલા વનમાં ગયા, અને લાંબા સમયના શાપથી તેમનું અકાળ મૃત્યુ થયું. ખરી રીતે પાંડુરામને હરણનો શાપ રાજ્યકાળ દરમિયાન મળેલો; અને એને કારણે જ, પોતાને પુત્રો નહિ થાય એ દત્તાશયી તે વનવાસી થયા હતા.

પા. ૪૯ ઉપર જાણ્યું છે કે, દિડિબના વધ પછી દિડિબા પાંડવોની સાથે માલયા લાગી તેથી બીમ ધણો ગુસ્સે ભરાયો, અને તેને મારવા લાગ્યો. યુધિષ્ઠિરે તેને વાળો અને કહ્યું કે, 'એક સ્ત્રી ઉપર હાય હિમાચલે રીક નહિ!' આ હકીકત મૂળમાં નથી. અને બીમને નાહક આવો ઉતારી પાંડવો જરૂરી નથી.

પા. ૯૨ ઉપર લખ્યું છે કે, રાજસૂયયજ્ઞમાં યુધિષ્ઠિરે 'હિમાલય નેટલા ઝુકા મોડા મોડા' મહેલો રાજ્યએને ઉતારા તરીકે આપ્યા હતા. મૂળમાં કેવાસ સિખર જેવા 'સોહામણી' અને હિમાલયની જેમ 'અનેક ધાતુ-ઓરાળા' એવું છે. બાળક પણ આટલી મોટી અતિશયોક્તિ યદ ગણે ઉતારી શકે નહિ.

પા. ૧૧૪. અર્જુન અને દુર્યોધન યુદ્ધ પહેલાં શ્રીકૃષ્ણની મદદ માગવા ગયા ત્યારે ઊંઘતા શ્રીકૃષ્ણના ઓશિકા અગાળ દુર્યોધન બોલે એટલું જાણ્યું છે, પણ અર્જુન પગ પાસે બોલે એવો ઉલ્લેખ જ કર્યો નથી. તેથી કરીને ઊંઘ પૂરી થતાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને 'પહેલાં' શાથી બોલે તે સમજાવું જ નથી.

પા. ૧૭૨ ઉપર જાણ્યું છે કે, શ્રીકૃષ્ણે સંજયને દિવ્યદષ્ટિ આપીને ધૃતરાષ્ટ્રને બધું યુદ્ધવર્ણન કહેવા ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે મૂક્યો! પરંતુ મૂળ પ્રમાણે વ્યાસે સંજયને મૂક્યો હતો, અને દિવ્યદષ્ટિ આપી હતી. ગીતામાં પણ સંજયે તે વાતનો છેવટે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

પા. ૨૨૯ ઉપર જાણ્યું છે કે, અશ્વત્થામા પાંડવો જાણીને પાંડવોના પુત્રોનાં માથાં કાપી દુર્યોધન પાસે લાવ્યો, અને દુર્યોધનને કહ્યું, 'લો આ પાંડવોનાં માથાં.' દુર્યોધને તે માથાં પાંડવોના પુત્રોનાં છે એમ શોધી કાઢીને અશ્વત્થામાને ફિટકાર આપ્યો કે, 'અમારા પ્રખ્યાત વંશમાં આ પાંચ બાળકો જીવ્યા હોત તો અમારો વંશ આધુ રહેત, હવે તો અમારું' શ્રાદ્ધ કરનાર જ કાઈ ન રહ્યું.' પરંતુ મૂળ પ્રમાણે તો અશ્વત્થામાએ પાંડવોના પુત્રોના વધની જ ખબર દુર્યોધનને આપી હતી, અને દુર્યોધને તે બદલ તેને ધન્યવાદ આપ્યો હતો! દુર્યોધનને છેવટની ધરીએ ચિંતા કારણ આટલો બધો કુદરેમી બતાવવાની જરૂર નથી.

પા. ૨૩૧ ઉપર જાણ્યું છે કે, પોતાના પુત્રોનો વધ કરનાર અશ્વત્થામાનો માથાનો મથિલુ લાવવા દ્રોપદીએ પાંડવોને આગ્રહ કર્યો. ખરી રીતે દ્રોપદીએ અશ્વત્થામાનો વધ જ માગ્યો હતો, અને તેની સામિતી તરીકે તેના માથા ઉપરનો મથિલુ લાવવા કહ્યું હતું.

આ બધું નોંધ્યું છે તે એટલા માટે કે, કિશોરોને વાંચતામાં ખરેખર ગમે એવી આ સરળ કથા બીજા આવૃત્તિ વખતે મૂળ કથાને વધુ વફાદાર બને. આ બધા જો જાણી નોંધીને કરેલા 'ફેરફાર' હોય, તોપણ તે આવશ્યક નથી.

ચિત્રો, મોટા યાદગી વગેરેથી ખરેખર આ ચોપડી બાળકોને અને કિશોરોને આકર્ષે તેવી થઈ છે.

ધર્મશ્લેષે કુરુક્ષેત્રે [મહાભારત: ગ્રંથ પહેલો]: સંપાદક: 'જયદેવ'; પ્રકાશક: સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, ભાવનગર: ય. ૨૨૪+૧૨, કિંગ્ ૨-૧૨-૦.

આ પણ મહાભારતના સંક્ષેપનું, પરંતુ ઉપર જાણ્યું તેના 'આત્મભારત' કરતાં ભુદી ભાવનું પુસ્તક છે. આખો ગ્રંથ આનાં પાંચ કે છ પુસ્તકમાં પૂરો થવાનો છે, એ ભાવના લેખકના નિવેદન ઉપરથી જ એ વસ્તુ જણાઈ આવશે. સત્ય બસો પાતળા આ પુસ્તકમાં આદિચરણની કથા માંડ પૂરી થઈ રહે છે.

‘આલભારત’ બાળકો અને કિશોરો માટે કરેલો સંક્ષેપ છે; ત્યારે આ પુસ્તક ‘અર્ધશિક્ષિત’ અહોળા, વિદ્યાર્થીઓ, અને ગામડાંના માણસો માટે’ કરેલો સંક્ષેપ છે.

માત્ર સંક્ષેપ જ નથી; તેમાં એ ‘મહાગ્રંથને નવે ત્રણે પેઠાં ઉતારવાની’ કૃત્તિ પણ છે. અને એ કારણે ‘આજના જમાનાની દૃષ્ટિએ મૂળ કથાનકમાં... ફેરફાર’ કરેલા છે. અને એ ફેરફારો સંપાદક એવા મર્ચન્ટમાં રહીને કરેલા છે, જેથી મૂળ ગ્રંથના વસ્તુને કે સત્યને કશી ખાસ હાનિ પહોંચતી નથી. જેમ કે, જનમેજયને સર્પસત્ર આરંભ્યો, તેની રમૂઆત એ રીતે કરાઈ છે કે, હિંદુસ્તાનમાં આર્યોના આવવા પહેલાં જે અનાર્ય જાતિઓ હતી, તેમાંની નાજ જાતિ એક હતી. તે અનાર્ય હતી, પરંતુ તેથી કંઈ જંગલી ન હતી. અનાર્ય જાતિઓમાં પણ કેટલીક ‘અતિ સંસ્કૃત અને યુદ્ધવિદ્યાનિપુણ’ જાતિઓ હતી. રામે તેમાંની શક્ય સ જાતિનો સંહાર કર્યો; નિવાસકર્મ્યોને અણુને કર્યો. જનમેજયને પ્રયજ્ઞ નાજ જાતિ સાથે પાનાં પડ્યાં.

નાજજાતિ અને નવી આવેલી આર્યજાતિ વચ્ચે પેઠી-દરપેઠી, ચાલેલાં વૈમનસ્ય, મારફત, ખુનામરફી, અને છેવટે અપેરના કાયદાથી આવેલા તે બંધાના અંતની કથા સંપાદક ભારે સમર્થતાથી રજૂ કરી છે. આર્ય-લોકોએ બહારથી નવા જ આવેલી નાજલોકોની વસાહતો અને વનોને સાફ કરી નાખી પોતાનાં નગરો રચ્યાં, અને ઉપરથી તે લોકોને ‘હર્ષ’ = ‘દૂર ન’ એવું અસ્પૃશ્યતાવાચક નામ આપ્યું. એમાંથી યુદ્ધનિપુણતામાં આર્યોથી બીજાની નાજજાતિએ વર્ષો સુધી આર્યો સામે વૈરભાવના સેરીને બનતો બધો અહો લેવાના નાના મોટા પ્રયત્નો કર્યા, અને એમ બંને જાતિઓ વધુ ને વધુ અલગ બનતી ગઈ. તેમાંથી જન્મે જન્મે જાતિઓમાં કાયમી સમાધાન માટે પ્રયત્ન કરનારા કેવી રીતે નીકળ્યા, અને છેવટે સફળ થયા, એ આખી વસ્તુ ભારે સમજપૂર્વક તથા સ્પષ્ટતાથી રજૂ કરવામાં આવી છે. કેટલાંક વાક્યોને રજૂકાર તો આજની લગભગ એવી જ પરિસ્થિતિમાં લાંબા વખત સુધી કાનમાં ઝૂંબ્યા કરે છે :-

“કાઈ પણ જાતિ એક જાતિ તરીકે સમગ્રપણે ખરાબ હોઈ શકે નહિ, એટલે કે બધા આર્યો ખરાબ હોઈ શકે નહિ કે બધા નાજો સારા હોઈ શકે નહિ.

...તેવે આર્યોને આ ભૂમિ પરથી ઉમેડી નાખી શકાય એ સ્થિતિ રહી નથી અર્થે સમસ્ત નાજકુલનો વિધ્વસ કરવાની તેમની તાકાત નીચી. તે પછી ત્યારે આ ભૂમિ પર જ જીવવાનું છે અને મરેલાં પંજુ, માં છુંડે પર જ છે ત્યારે સાથે જીવવાનો કામી ઉપાય જોઈ શકવાનું શક્ય છે કે નહિ? બંને જાતિ પાસે પૂર્વજોનાં વિદ્યા અને વિચાર છે; બંને જાતિ પાસે મહાબુદ્ધિમાન, કર્મવેત્તા, બહુજનહિતાર્થ - બહુજનસુખાપ-પ્રાણ-ચોળ-વર કરનાર મહાપ્રાણ માણસો છે. આ બંને જાતિ એ સંયુક્તપણે જીવે તો એક નવા જ બ્રહ્મા - નવી જ વિચારસરણીનો - આ જગતમાં ઉદય થશે... મહારાજ વાસ્તવિક તે આર્યો પાસે તણ લેવાનું નથી કહેતા. જો કમળસીમે એને પ્રસ્તુત આપશે, રા. રેન્ડા સામ્રાજ્ય કમળ મહારાજ જ પહેલા દશે. યુદ્ધની વાતો કરનારા તો ત્યારે યુધ્ધ થઈ ગયા હશે. મહારાજ જે કહે છે તે તો યુદ્ધને નિવારી શકાય, બર્ધ રક્તપાત અટકાવી શકાય, બંને જાતિ સંયુક્તપણે આ ભૂમિને જે અન્નજળનું - જે વાયુનું ઈશ્વરે દાન કર્યું છે તેનો ઉપયોગ કરી શકે, - એ હેતુથી કહે છે... આપને (જનમેજયને) વૈર લેવું હોય તો આપ અને ઉત્તક એ મોરોને શિક્ષા કરો, પણ આ સમસ્ત જાતિનો સંહાર શા માટે? આ નિર્ણય નાજોનો આ વધ ન્યાય શી રીતે હોઈ શકે? જોકે વૈર લેવાથી આપને સંતોષ થતો હોય તો આપ એમ કરી શકો છો, પરંતુ હું નથી માનતો કે આપ એથી સુખ પામશો. જો વૈર લેવાથી સુખ થતું હોત તો આપના પૂર્વજ મહાપરાક્રમી બીમસેનને જાતી મીરીને દુઃશાસનનું લોહી પીધે સંતોષ થયો હોત, અને મૃત્યુ પર્વત એણે સમસ્ત પૃથ્વીનું નિષ્કંટક રાજ્ય ભોગવ્યું હોત! પણ એણે તો હિમાલયગમન કર્યું! જો વૈર લેવાથી શાંતિ મળતી હોત, તો અદ્યાર અહોહિણી સેનાના સંહાર રૂપ બનેલી દ્રૌપદી મૃત્યુ સમયે શાંતિ પામી હોત! વૈરશાંતિનો ખોટો માર્ગ લેવાથી કેવું ભયંકર પરિણામ આવે છે તેનું પરિણામ ખતાવનારું જે મહા-ભયનક યુદ્ધ આપના કુળમાં થયું છે તેનો પાઠ આપ ન લો તે ખરાબર નથી.”

કુર્યોને બીમને ઝેર ખવરાવી પાણીમાં ડુબાડ્યો ત્યારે તે પાતાળછિદ્રમાં થઈને નાજલોકમાં જઈ પહોંચ્યો હતો એવી મૂળ કથાને લેખકે, હોડીમાં બેસીને જતા નાજ લોકો બીમને રૂપકાં ખાતો બોઈ તેને

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

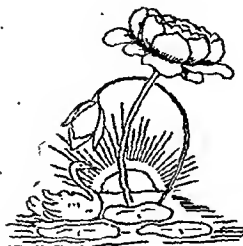
સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સંપાદક

શુભચરામ દવે
ગોપાલદાસ પટેલ
નગીનદાસ પાટેલ

મણિભાઈ દેસાઈ
મગનભાઈ દેસાઈ (ત્રી)
છવજી દેસાઈ (અવસ્થાપક)

વર્ષ ૬

અંક ૫

૩

નવજીવન, અમદાવાદ

૧૯૪૭

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

પૃષ્ઠ ૬

૨૨ મે, ૧૯૨૩

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
'યુનિવર્સિટીનું મિશન'	ગોપાલકૃષ્ણ ચટ્ટોપ	૧૨૧
માંધીજની કાર્યપદ્ધતિ	મગનભાઈ દેસાઈ	૧૩૦
શ્રી યુગપતા સામાન્ય અને ખાસ શુભા - ૨	કેદારનાથ	૧૩૧
હરિજનો માટે સંસ્કાર વર્ગ	અરુણચંદ્ર પંડ્યા	૧૩૪
હવે મોકરશાહી નાબૂદ થાય છે	વેલ્લભભાઈ પટેલ	૧૩૭
તાજા-ચલણના ફેરફારો	વિ.	૧૩૯
રાજકારણનો પરિભાષા-કોરા		૧૪૦
આપણા એશિયાઈ મહોશીઓ	શાંતિલાલ આંધી	૧૪૧
માસિક વિવેચન		
અખંડ કે ખંડિત ?	મ.	૧૪૫
સાંતિ કે શુદ્ધ ?	"	૧૪૫
રાષ્ટ્રના રોગગ્રસ્ત મૂળનિદાન	"	૧૪૬
સ્વરાજ નવાં દુઃખ લાવે છે ?	"	૧૪૬
મે કયો?	"	૧૪૭
અંગ્રેજને પાછળ કરો	"	૧૪૭
શ્રી કાર્યકર્તા માટે તાલીમ	"	૧૪૮
બાળશિક્ષણ માટે તાલીમ	"	૧૪૮
સંજીવન પ્રાથમિક શિક્ષણ અંગે	"	૧૪૮
નવું વાચન		
જ્ઞાનયોગી ચંદુભાઈ	મ.	૧૫૦
બદા	"	૧૫૦
Education in U. S. S. R.	"	૧૫૦
સમુદાય સ્વામીશ્રી અખંડાનંદજીના પત્રો	ગો.	૧૫૧
આરોગ્ય-સાધના, ચૂલ્લું ઔષધિ	વિ.	૧૫૨
સાહિત્ય પ્રશ્નમંડળ	ચૂ.	૧૫૨
આપણું બાંધવ શાષ્ટ્ર સીન	ચૂ.	૧૫૨અ
કેન્સિયસ	ચૂ.	૧૫૨અ
સાભાર સ્વીકાર		૧૫૨અ

અંક ૫

સૂચના

આ માસિક દર મહિનાની છેલ્લી તારીખે ભાદર પુરશે. એક અઠવારિક શિક્ષણ અને સાહિત્ય માસિક માટે તો આદરે પોતાનો આદરનંબર લખી મળવર આપવો થી તે અંક, મોકલી આપવામાં આવશે. એ પહેલાં તપાસ ખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે.

સરનામાનો ફેરફાર અંગેનો તરત જણાવવો કે નથી નવો અંક નવા સરનામે મોકલી શકાય.

આદરકાએ પરવહેવાર કરી વખતે પોતાનો આદરનંબર અવશ્ય જણાવવા વિનંતી છે.

આદરકા પોતાનું લવાજમ નવજનક કાચલિયની સાખાઓમાં મુખર્ધ (૧૩૦, પ્રિન્સિપલ રફીક); મુરત (મુખર્ધ બાનર); રાજકોટ (સર સાખાજીરાજ રોડ); પૂના (૨૨૬, સદાશિવ પેઠ); દિલ્હી (કચા મહાજાની, ચાંદની મોઢ); લાહોર (શોખ પાક, મેડિસન રોડ) ભરી શકશે.

લવાજમના દર દરમાં રૂ. ૪; પરદેશમાં રૂ. ૬) અથવા શિ. દસ; છૂટક નકલ આદર આની અંવરેયાપક, શિક્ષણ અને સાહિત્ય, નવજનક કાચલિય, પો. બોક્સ ૧૦૫, અમદાવાદ

અમારાં નવાં પ્રકાશનો

છવનસિદ્ધિ: (યોલ્લોય ફ્રી ક્રિમિયન ડીમિંગ) (યુનિવર્સિટી) અનુ.: સાકરલાલ દવે; કિંમત એક રૂપિયા; તપાલખર્ચ દોઢ આનો.

Clive to Keynes: (A Survey of the History of our Public Debts and Credits) By J. C. Kumarappa; Price Annas Twelve; Postage etc. Anna One.

સિદ્ધિસ્તાની વ્યાકરણ પ્રવેશ: લેખક: નગીનદાસ પારેખ અને હંસરાજ નેમ; કિંમત છ આના; તપાલખર્ચ એક આનો.

શ્રી નેમસલ્લિભાઈન: (લખિલા અંગત પત્રોનો સંગ્રહ) લેખક: કાકા કાલેલકર; કિંમત ચોઢ આના; તપાલખર્ચ દોઢ આનો.

નવજનક કાચલિય પો. બો. ૧૦૫, અમદાવાદ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૧-૨૦૧૬ પૃ

અમદાવાદ

[મે, ૧૯૪૭]

‘યુનિવર્સિટીનું મિશન’

“જો આપણે જનતાની કેળવણીનો પ્રશ્ન હલ કરી શકીએ, તો પંચાંગમાંથી ચીત્તું વિશ્વયુદ્ધ ખાતરીપૂર્વક ઉછી નાખી શકીએ. કેળવણી એટલે ભવિષ્યનો સર્વાંગીય વિકાસ, તેની પધ્ધતિ તાલીમ એ જુદી વસ્તુ છે. મુખ્યત્વે તો તેના છબનહેતુઓનું સંચોધન થાય, તેનું લાગણીવંત સંસ્કારી થાય, અને આપણા જમાનાની સર્વોત્તમ માહિતી અનુસાર વસ્તુ-સ્વત્તાપ અંગેની તેની સમજ પરિપક્વ થાય, એ બાબતોનો તેમાં સમાવેશ થવો જોઈએ.”

“આ અર્થમાં કેળવણી એ આધુનિક સમાજનો મૂળભૂત પ્રશ્ન છે.

“પહેલા વિશ્વયુદ્ધ બાદ કેળવણી અંગે ઘણાં પુસ્તકો લખાયાં છે. તેમાંના ઘણાંએ કેળવણીની અમુક કે તમુક બાબતોની સુધારણાની બાબતમાં સાડુ માર્ગદર્શન કર્યું છે તેમાંના કેટલાકે કેળવણીની પદ્ધતિ અંગેના આપણા માહિતીમંત્રણમાં સારાસરણો ઉપયોગી હશે એવો છે. પરંતુ આપણા આધુનિક સમાજના દર પ્રશ્નને હલ કરી શકીએ તે રીતે કેળવણીની સર્વ સામગ્રીનું યથાસમ્ય આયોજન કરવા માટેની વ્યાપક બુદ્ધિચત્રતા બાબતના — તેના મિશન બાબતના — આપણા દર્શનને વિશદ કરવાનું કામ બહુ જલ્દ પુસ્તકોએ કર્યું છે. એવાં કેટલાંક બહુ જલ્દ પુસ્તકોમાં સ્પેનિશ વિચારક ઓરટેગાનું આ નાનું પુસ્તક છે.”

આ શબ્દોમાં સ્પેનિશ વિચારક ઓરટેગાના ‘યુનિવર્સિટીનું મિશન’ એ પુસ્તકને તેના અનુવાદક પોતાનો ઉપોદ્ધાનમાં સ્પષ્ટ કરે છે.

૧. સુધારણા કે પુનર્જીવન?

ઓરટેગા પોતાના પુસ્તકની શરૂઆતમાં જ ભારપૂર્વક જણાવી દે છે કે, ઉચ્ચ કેળવણીની સુધારણાનું કામ તેમાં પેટલા કે રહેલા દોષો કે ગેર-ઉપયોગોની ચકાવક પ્રવૃત્તિ નથી. સુધારણા હંમેશાં નવેસર પુનર્જાતના જ હોઈ શકે. દોષો અથવા ગેર-ઉપયોગો એ તો બહુ જોછી અગત્યની બાબતો છે. જો તેઓ ખરેખર જ ઘણું પ્રજાજીવના આકસ્મિક છૂટાછવાયા ભંગરૂપ હોય, તો તેઓ એમની મેળે જ ટેકાણે આવી જાય; પરંતુ જો તે વારંવાર બનતા હોય કે ઘણું સત્ત્વ કરી લેવાતા હોય, તો તે આકસ્મિક ભંગ હોવાને બદલે ઘણું પ્રજાજીવન જ બની ગયા ગયા. એટલે ઘણું સત્ત્વ છેવટે રીતિ-ભંગને સુધારવા કરતાં નવેસર રીતિની રચાવવાનો જ બની રહે છે. વળી, કોઈ ઘણું સંસ્થા એ એક

સાંચાકામ જેવી રચના છે. અર્થાત્ તેની આખી ગોઠવણી એવી રીતે યોજા હોવી જોઈએ કે જેથી તેની પાસેથી લેવા પાડેલું કામ પૂરેપૂરું મળી શકે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, યુનિવર્સિટીની સુધારણાના પાયો તેના પ્રયોજનનું પૂરેપૂરું આકલન જ હોઈ શકે.

૨. યુનિવર્સિટી એટલે શું?

યુનિવર્સિટી શાને માટે છે, અને તેથી કરીને તેણે કેવા બનવું જોઈએ એ નક્કી કરવા માટે, આપણે પ્રથમ, આજે યુનિવર્સિટીનો બધે શો અર્થ થાય છે, તે નિર્ણય કરવા પ્રયત્ન કરીએ.

સૌથી પ્રથમ બીજા આપણા ખ્યાન ઉપર એ આવે છે કે, યુનિવર્સિટી એક એવી સંસ્થા છે કે જ્યાં ઉચ્ચ કેળવણી આપવામાં આવે છે. જોકે, આજે જ્યાંને ઉચ્ચ કેળવણી મળે છે, તેઓ બધા એવા નથી કે જેઓ એ કેળવણી લઈ શકે, અથવા તો જેમણે એ લેવી જોઈએ. પરંતુ એની વધુ ચર્ચા પછી થી આપણે આગળ ચાલીએ.

આજે યુનિવર્સિટીમાં હંતરે ને લાખો યુવાનોને જ ઉચ્ચ કેળવણી આપવામાં આવે છે, તેમાં શું શું હોય છે? નીચેની એ બાબતો તેમાં ખસડા હોય છે:

૧. હાવર્ડ લી મોરફોસ; પ્રકાશક: કેમલ પોલ, ફ્રેન્ચ, હાવર્ડ એન્ડ કું. સિ, લંડન.

૧. દાકતરી, વકીલાતી, વહીવટી, શિક્ષણીય એવા એવા બૌદ્ધિક ધંધાઓનું શિક્ષણ.

૨. વૈજ્ઞાનિક શોધઓ અને ભવિષ્યના સંશોધનની તૈયારી.

અર્થાત્ આપણી ઉચ્ચ કેળવણી મુખ્યત્વે ધંધાદારી અને વૈજ્ઞાનિક તાલીમની અનેલી છે.

હજી પણ જો આપણે શિક્ષણના અભ્યાસક્રમોને વધુ ઝીણવટથી તપાસીશું તો જણાશે કે, એ બે બાબતો ઉપરાંત દ્વિતીય, ઇતિહાસ વગેરે જેવા સામાન્ય સ્વરૂપના કેટલાક અભ્યાસો પણ વિદ્યાર્થીઓ સ્વીકારે એવી લગભગ હંમેશાં અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે.

એ અપેક્ષામાં વધુ લાભ અને વધુ સ્વચ્છપણું એવા કલાકના અંતિમ અને તુચ્છ અવશેષો બાકી રહેલા છે, એ પાઠ્યપી કાઢવું બહુ મુશ્કેલ નથી. અને પ્રાણીવિજ્ઞાન તથા ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ અવશેષ તરીકે રહેલી કાંઈ બાબતનું લક્ષણ એ હોય છે કે, તે આપણી સાથે હજી શા માટે છે તે આપણે સમજી શકતા હોવા નથી; તેના અભ્યાસના સ્વરૂપે તે પોતાની હસ્તીનું કશું પ્રયોજન સિદ્ધ કરવું હોતું નથી. એટલે, હાલ જે દૃઢારૂપે અવશેષ રહેતું છે, તે તેના જૂતકાળના વિકાસક્રમમાં જ્યાં આપણું તથા સપ્રયોજન હતું, ત્યાં પહેલીને આપણે તપાસ કરવી જોઈએ. અત્યારે તો એ દૃઢારૂપ અવશેષ માટે એટલું જ કહેવામાં આવે છે કે, વિદ્યાર્થીને થોડીકણી 'સંસ્કૃતિ' મળે તે માટે એ છે. એ શબ્દના ઉપયોગ ઉપરથી તેની પાછળ રહેલો એવો ખ્યાલ વ્યક્ત થાય છે કે, થોડું શબ્દગાર કે સોશાયલ એવું જાન વિદ્યાર્થીને મળવું જોઈએ, કે જે ક્રોધક રીતે તેના નૈતિક આદિઓને કે છુદ્ધિને કેળવે. અને એવા અસ્વચ્છ પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવા સારુ, એાછેતરે અંશે અનિશ્ચિત તથા હુનર-ઉલ્લેખને લગતા નહિ એવા વિષયોમાંથી અને તે કાંઈ — દ્વિતીય, ઇતિહાસ, કે સમાજવિદ્યા — ચાલી રહે!

પરંતુ જે યુગમાં યુનિવર્સિટીનું સર્જન થયું હતું, તે મધ્યયુગમાં આપણે જઈ પહેલીએ, તો આપણને સ્પષ્ટ જોવા મળશે કે, અત્યારે આપણી પાસે જે સામાન્ય અવશેષરૂપે છે, તેની તો તે જમાનામાં આખી ઉચ્ચ કેળવણી પોતે જ અનેલી હતી! મધ્યયુગીન યુનિવર્સિટી વૈજ્ઞાનિક સંશોધન કરતી નહોતી. તેમ

જ તેને ધંધાદારી તાલીમ સાથે પણ બહુ ઓછી નિરાશન હતી. તેનું તો બધું જ શિક્ષણ સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારિતાને લગતું જ હતું; — સંસ્કૃતિ, નિર્મલતા, દ્વિતીય, પાંડિત્ય.

પરંતુ અત્યારે આપણે જેને 'સામાન્ય સંસ્કારિતા' કહીએ છીએ, તે મધ્યયુગમાં ધણી જુદી વસ્તુ હતી. તેનો અર્થ આજની જેમ માત્ર બૌદ્ધિક ઓપ-શબ્દગાર કે ચારિત્ર્યની ખિસતણીની વસ્તુ, એવા થતો નહોતો. તેનો અર્થ તો, તે જમાનાના માણસ પાસે જળન અને મનુષ્યની બાબતમાં જે વિચારનિધિ — જે દર્શન — હતું, તે થતો હતો. અને તે નિધિ તેને માટે અસ્તિત્વના અસરકારક બોમિયાદપ બનેલો.

૩. સંસ્કૃતિ — સંસ્કારિતા

જીવન એ એક એવી જટિલતા છે — એવી આંદોલનશીલ અવસ્થા છે કે માણસ જેમાં અટકાઈ જાય. પરંતુ માણસનું મન એ જટિલતા સામે પ્રત્યાધાન પામે છે: તે એ અવસ્થામાંથી 'માર્ગ' શોધવા પ્રયત્ન કરે છે. અર્થાત્ જીવન વિશે સ્પષ્ટ નિશ્ચિત ખ્યાલો બાંધવા — વસ્તુસ્વભાવ વિશે વાસ્તવિક નિષ્ણેષો તારવવા તે પ્રયત્ન કરે છે. એ વિચારો અને નિષ્ણેષોનું તંત્ર — સમગ્ર દર્શન — એ સાચા અર્થમાં સંસ્કૃતિ છે. ઉપરચોટિયા બૌદ્ધિક ઓપથી એ છેક જુદી જ વસ્તુ છે. એ તો માનવજીવનને નહું અનર્થરૂપ બનવામાંથી બચાવી લેનાર વસ્તુ છે; માણસને તે એનું જીવન જીવવાને શક્તિમાન બનાવે છે કે જેથી તેને પોતાને જ તે અર્થહીન કે દયાપાત્ર કે શરમજનક યા કરુણ ન લાગે.

આપણે આવા વિચારતંત્ર — દર્શન — વગર માનવબુદ્ધિએ જીવી જ ન શકીએ. કારણ કે, એ વિચારો ઉપર જ આપણાં કાર્ય અવલંબે છે, અમુક કાર્ય કરવાને જાહેર બીજું અમુક કાર્ય કરવું જ એાછે વા વતે અમે જીવન અનેકું હોય છે. તેથી જ દિંદુરતાને આવીન પ્રથમ કહે છે: — 'આપણાં કૃત્યો આપણાં વિચારોને જ અનુસરે છે; ગાંધીનું પેકું જગદના પગલાંને અનુસરે તેમ.' એ અર્થમાં આપણે આપણું વિચારરૂપ જ છીએ.

સંસ્કૃતિ એ દરેક જમાનાની પ્રાણમૂલ વિચારબેણી છે.

* 'સમગ્ર' — પહેલી અને બીજી ગાથાને સાર છે, એમ કહી શકાય. — અનુ.

૧. અલબત્ત, એ કહેવાનો અર્થ એ નથી કે, મધ્યયુગમાં કશું વૈજ્ઞાનિક સંશોધનનું કામ જ થયું નહોતું. — લેખક.

હવે આપણે જોઈએ તો, મધ્યયુગીન યુનિવર્સિટીની સરખામણીમાં, અર્વાચીન યુનિવર્સિટીએ ધંધાદારી તાલીમો આપવાની બીજી નેચર આગ્રહને એક મોટી વર્તમાનગતિએ બહેલાઈ મૂક્યો છે; તે સાથે તેણે વૈજ્ઞાનિક સંશોધનનું એક ઉમેરું છે; પરંતુ સંસ્કૃતિના શિક્ષણ અથવા પ્રચારને લગભગ પૂરેપૂરા તણ દીધો છે.

૪. અર્વાચીન નવો જગત્વી

અને આ ફેરફાર ભારે દાનિકારક નીવડ્યો છે. યુરોપ આજે તેનાં કેટલાં ફળ મેળવી રહ્યું છે. યુરોપની અભ્યારની ઉત્પાતભરી પરિસ્થિતિ એ ખીતાને આભારી છે કે, તેના સામાન્ય પ્રતજનન ‘અસંસ્કારી’ છે; અર્થાત જનન અને મનુષ્યને જગત આપણા જમાનાના વિચારોની મૂળભૂત સરણીથી તે ખિન્નગ્રસ્ત છે. યુરોપનો સામાન્ય પ્રતજનન એ એક નવો જીવો થયેલો જગત્વી છે; અર્વાચીન ‘સંસ્કૃતિમાંથી’ પાછળ પડી ગયેલો જીવિયો છે; તેના આજના પ્રશ્નો કે જે ભયંકર અને નિર્મૂલ્ય રીતે આધુનિક છે, તેમની સરખામણીમાં તે જૂના જમાનાનો પછત ગાંગુ છે. આ નવો જગત્વી મુખ્યત્વે ધંધાદારી માણસ છે — ઇજનેર, ડાક્ટર, વકીલ, વૈજ્ઞાનિક; પહેલાંના કોઈ જમાના કરતાં તે વધુ ભણેલો છે, પણ સાથે જ તે સૌથી વધુ અસંસ્કારી છે.

આ અણચિંતની જગાશિયા, આ છેલ્લી કોટીનું કુટુંબ પછતપણું તેમ જ ગાંગુ-રહી-ગમ-પણું મુખ્યત્વે ૧૯મી સદીની ડાળપણ યુનિવર્સિટીને આભારી છે. ક્રાંતિના ઉન્માદમાં તે સંસ્થાને ધરમૂળથી ખેદાનખેદાન કરી નાખવામાં આવે, તોપણ તે સાથે ફિર્યાદ કરવાનો તે સંસ્થાને તત્કાલ અધિકાર નથી. તેણે જે અપરાધ કર્યો છે, તે તેણે બળવેથી કહેવાતી બીજી કોઈ સેવાથી ભરપાઈ થઈ શકે તેમ નથી. અને આ નુકસાન એટલું તો જોડું જતરી ગયેલું છે કે, આ પેઢીની પહેલાંની પેઢીમાં તો મારી વાત સમજતી એ પણ અશક્ય હતું.

સમાજને સારા ધંધાદારીઓની જરૂર છે; તેથી યુનિવર્સિટી એવું ધંધાદારી શિક્ષણ બને આપે. પરંતુ સમાજને એની પહેલાં અને એથી વધુ તો લોકમાં બીજી જાતના ધંધાની અર્થાત રાજ્ય સલાવચાના ધંધાની શક્તિ ખીલે એ જોવાની જરૂર છે. દરેક સમાજમાં કોઈ ને કોઈ રાજ્ય દરે છે; બધે પછી તે અમુક વર્ગ કે સમુદાય હોય; થોડા લોકો હોય કે વધુ

હોય. ‘રાજ્ય કરવું’ એટલે હું રાજસંતાની કાપદેસર બળવણી એવો અર્થ નથી કરતો, પરંતુ રાજ્યતંત્ર ઉપર વ્યાપક દબાણ અથવા અસર પહોંચાડવાં, એવો કંટું છું. આજે યુરોપના સમાજને ઉપર ધનિક મધ્યમ વર્ગનું રાજ્ય ચાલે છે. તે લોકોમાંના મોટા ભાગ ધંધાદારી માણસોનો છે. તેથી કરીને એ સમાજને માટે એ વસ્તુ પ્રથમ અગત્યની બની રહે છે કે, એ ધંધાદારી લોકો પાસે તેમના જુદા જુદા ધંધાઓ ઉપરાંત, તેમના જમાનાની સર્વોચ્ચ ભૂમિકા સાથે સુસંગત એવી રીતે પોતાનાં જીવનને અસરકારક બનાવવાની શક્તિ હોય. તેથી કરીને યુનિવર્સિટીમાં એક વાર ફરીથી સંસ્કૃતિના શિક્ષણને સ્થાપિત કરવાની જરૂર છે. એ વસ્તુ જ યુનિવર્સિટીનું મૂળભૂત અંગ છે. યુનિવર્સિટીએ સૌથી પહેલાં એ બનવું જોઈએ.

માણસ એક બાબતમાં ભણેલો હોય, પણ બીજી બધી બાબતમાં મૂળભૂત રીતે અજ્ઞાન હોય, તો તે કેવો પાશવી, કેવો મૂક, અને છતાં કેવો આક્રમણકારી થઈ શકે, તેવું નિર્ણય પમાડે તેવું દસ્ય જોવા માટે સંસ્કૃતિને વીસતી સદીની શરૂઆત યતાં સુધી થોભવું પડ્યું. ધંધાદારીપણું અને એકાગ્રીપણું એ વસ્તુએ અધૂરા સમેતોતપણા દ્વારા યુરોપના માનવીના ભાંગીને ટુકડાં કરી નાખ્યા છે. ઇજનેર પાસે ઇજનેરી વિદ્યા છે; પરંતુ યુરોપના માનવીને એ તો માત્ર એક ટુકડો છે, એક અંગ છે, એ ‘ઇજનેર’ કહેવાતા ટુકડાંમાં સંમત માનવી શોધ્યો જડે તેમ નથી.

આપણી સામેનું મહાન કાર્ય એ છૂટાછવાયા ટુકડાઓમાંથી જીવનું સર્વજન પ્રાણી — યુરોપનો માનવી — રચવાનું છે. દરેક વ્યક્તિ અથવા ઘણી મોટી સંખ્યાનાં માણસો પૂરેપૂરા સર્વાંગીણ માનવીઓ બની રહે એ આપણે સિદ્ધ કરવાનું છે. એ કામ યુનિવર્સિટી નહિ તો બીજું કયું બળ પાર પાડી શકે?

એને માટે બે વિકલ્પો છે જ નહિ. પોતે જે કામો અભ્યાર સુધી પાર પાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેમની યાદીમાં યુનિવર્સિટીએ આ કામ — ગમે તેટલું મોટું હોય તોપણ — ઉમેરવું જ રહ્યું.

૫. અભ્યાસોનો બોલો

આ વધારાના ઉમેરાની વાત આવી, તે પ્રસંગે હું યુનિવર્સિટીના પુનર્વર્ધનની જ બીજી એક આવશ્યક બાબત વિશે કહી લઉં.

અત્યારે યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ ન્યારે માત્ર ધંધાદારી બાબતો અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ એ એ પૂરતું જ મર્યાદિત છે, ત્યારે પણ અગ્યાસના વિષયોની ભરમાર કદખનામાં ન આવે તેવી ભારે ઘર્ષ ગણેલી છે. અતિ સામાન્ય કરતાં વધુ સારા કહી શકાય તેવા વિદ્યાર્થી માટે પણ, આજે યુનિવર્સિટી પોતે જેટલું શીખવવાનો ડાંગ કરે છે તેટલું શીખી લેવામાં, સફળતાની કંઈક નજીક પણ પહોંચતું અશક્ય હોય છે. જે સંસ્થા પોતાને માટે અશક્ય એવી વસ્તુ આપવાનો કે માગવાનો ડાંગ કરે, તે જૂની કહેવાય. અને વ્યક્તિ કે સંસ્થાની ચોક્કસ વર્તણૂક ન્યારે ભૂદાણાભરી બની જાય છે, ત્યારે તેની અસર તેના સમગ્ર બ્યવહાર ઉપર, તેના અસ્તિત્વ ઉપર યથા વિના રહેતી નથી. અર્થાત્તીન યુનિવર્સિટીના આખા આયોજન અને ધંડારમાં આ છેતરપિંડી સર્વત્ર વ્યાપી ગયેલી છે. આમાંથી મને તો એક જ નિષ્કર્ષ ઉપર પહોંચતું શક્ય લાગે છે; અને તે એ કે, અત્યારની યુનિવર્સિટીને ધરમણથી ઉચકાવી નાખી, તેને અત્યાર કરતાં છેક જ ઊંચલા સિદ્ધાંત ઉપર સ્થાપિત કરી : જે શીક્ષણ જોઈએ તે શીખવવાને બદલે, જે શીક્ષકો યક્ષાય અર્થાત્ત જે કોમી શક્તિય તે શીખવતા થવું.

આ વસ્તુનો ખીજ રીતે વિચાર કરીએ. શિક્ષણની પ્રગતિની જરૂર જ શા માટે છે ? તેની જરૂર એટલા માટે છે કે, માનવજીવન ખાતરીપૂર્વક, સ્વતંત્રપણે અને કુસંગતાથી જીવી શકાય તે સારુ અનેક બાબતોનું જ્ઞાન હોવાની જરૂર છે; પરંતુ બાળક અથવા યુવાનમાં શીખવાની શક્તિ બહુ મર્યાદિત છે. જે બાળપણ અને જુવાની એક સૈકા જેટલાં લાંબાં ચાલતાં હોય, અથવા બાળક અને યુવાનમાં શુદ્ધિ અને લક્ષ આપવાની શક્તિ અમર્યાદિત હોય, તો શિક્ષણની પ્રગતિ જેની કાંઈ પ્રગતિ જ ન હોય. આનો ખીજો પુરાવો એ છે કે, કેળવણીની બાબતમાં ઊચતપાચત ૧૮મા સૈકાની અધવચ્ચથી શરૂ થઈ છે. એ જમાનાથી જ માનવ-જ્ઞાનભંડાર કુદકે ને જૂસકે વધવા લાગ્યો છે. નવો મૂલ્યોદ્ધ અસ્તિત્વમાં આવવા લાગ્યો, અને નવી શોધખોળોએ કરેલી ઊચતપાચતથી જીવન વધારે ને વધારે જટિલ બની ગયું. પરિણામે માનવજીવનમાં વધારે ને વધારે માહિતી અને હુરરઉદ્વોગને લગતી પૂર્વતેજાનીની અપેક્ષા વધતી ગઈ. અને ઘણી ઘણી વસ્તુઓ શીખવાની આવશ્યકતા જેમ જેમ શીખવાની

શક્તિની ઉપરવટ વધતી ગઈ, તેમ તેમ શીખવવાનું સાસ્ત્ર અને ઢાળ પણ પ્રગતિ પામવા લાગ્યાં. પ્રાચીન જમાનાઓમાં શિક્ષણ જેવી વસ્તુ જ નેધા જંગલી નહીં. કારણ કે તેમને તે પ્રગતિની જરૂર જ હતી નથી; તે જમાનાઓમાં માણસની શીખવાની શક્તિ, શીખવાની વસ્તુઓ કરતાં કાંઈ વધારે હોય છે. જ્ઞાનની બહુ ઓછી સાંખાઓ ખીંચેલી હોય છે, એટલે શિક્ષણના વિષય જ નહિ, જેવા હોય છે. તે બધું તો શીખવવાની કસી ખાસ કરામત લાગી ક્યાં વિના જ દરેક જણ સહેજે શીખી લે છે. અને તેથી જ શિક્ષણની વસ્તુ પ્રાચીન જમાનાઓમાં આપણા કરતાં છેક ઊંચડી દિશા પકડતી માલુમ પડે છે : શિક્ષણનો ધંધો વસ્તુતઃમ્ કુપાવવાનો ધંધો બને છે ! જે કાંઈ ચોક્કસ શિક્ષણ વસ્તુ હોય છે તેને ભારે રહસ્ય તરીકે ગણવામાં આવે છે, અને અમુક પસંદ કરેલાઓને જ વિધિ-વિધાનના ભારે ખટોટાખ બાદ આપવામાં આવે છે.

આમ, શીખવાની શક્તિની મર્યાદા બહાર ન્યારે શીખવાનું વસ્તુ વધી જાય છે, ભારે કેળવણી અથવા શિક્ષણનું સાસ્ત્ર અસ્તિત્વમાં આવે છે, અથવા ખીંચે છે. આજે સંસ્કાર વિષયક તેમ જ હુરરઉદ્વોગ વિષયક જ્ઞાનભંડાર એવો તો વધી ગયો છે કે, તેને હસ્તગત — સ્વયં કરવો એ દરેક પેઢીને વધુ ને વધુ અશક્ય લાગતું જાય છે.

તેથી કરીને, આપણું શિક્ષણસાસ્ત્ર, તેની પદ્ધતિઓ અને સંસ્થાઓ એ સાદાસીધા સિદ્ધાંત ઉપર રચાયાં નેઈએ કે, બાળક અથવા જુવાન (શીખનાર વર્ગ) આપણે ઇચ્છીએ તેટલું બધું શીખી શકે તેમ નથી. આમેય આજે યુનિવર્સિટીમાં વિષયોનો રાફડો ફાટ્યો છે. તેમાં વળી આપણે સંસ્કારિતાનું શિક્ષણ ઉમેરીએ, તો પછી બિચારા શીખનાર વર્ગની કાંઈ છેક જ લાગી નાખવા જેવું થાય. એટલે એક જ ઉપાય આપણી પાસે બાકી રહે છે, અને તે એ કે, આ વિષયોના જંગલને કુહાડો લઈને આપણે સાફ કરવા માંડવું જોઈએ; અને નીચેની બે કસોટીએ કસતાં જે પાર બીરે તે વિષયને જ બાકી રહેવા દેવા જોઈએ :

૧. આપણે એ વિષય જ પસંદ કરવો જોઈએ, કે જે મનુષ્યના જીવન માટે (તે મનુષ્ય અત્યારે વિદ્યાર્થી છે) ખાસ આવશ્યક હોય. અર્થાત્ત જીવન અને તેની ખાસ આવશ્યકતાની કસોટી એ આપણા કુહાડાનો પહેલો ત્રા કરવા માટેનો ભોમિયો બનવો જોઈએ.

૨. આમ ખાસ અગત્યનું ગણી શકાય તેટલું જે બાંકી રહે, તેને પણ પછી વિદ્યાર્થી ખરેખર પૂરેપૂરી સમજ સાથે સંજોગોંગે શીખી શકે તેટલા પ્રમાણમાં ધટાડી નાખવું જોઈએ.

આ કે તે વસ્તુ અગત્યની છે એટલું જ બસ ન ગણવું જોઈએ. અમુક વસ્તુ અગત્યની દેખાતી હોય પણ તે વિદ્યાર્થીની શક્તિની બહાર આપણે ન ધારીએ તે રીતે જતી રહેતી હોય. તે વખતે તે અગત્યનું છે એમ કહીને ધમપણસ કર્યા કરવા એ ગાંડપણ છે. ખરેખર, જે બરાબર શીખી શકાય તેટલું જ શીખવવું જોઈએ. આ મુદ્દાની બાબતમાં આપણે જરા પણ નમતું મૂકવું ન જોઈએ.

૩. યુનિવર્સિટી મુખ્યત્વે શું કરે ?

અસાર સુધી આપણે ચર્ચેલા સિદ્ધાંતો અનુસાર હવે આપણે નીચેના નિયુક્તિ ઉપર આવી પહોંચીએ છીએ :—

૧. યુનિવર્સિટી મુખ્યત્વે અને મૂળભૂત રીતે, સામાન્ય માણસને મળતી જોઈતી ઉચ્ચ કેળવણીની સંસ્થા હોવી જોઈએ.

૨. એ સામાન્ય માણસને પ્રથમ તો સંસ્કારી મનુષ્ય બનાવવો આવશ્યક છે; અર્થાત તેને તેના જમાનાની સંસ્કૃતિની દરેક બાબતે લાવી દેવો જોઈએ. તેમાંથી એ ફક્ત થાય છે કે, યુનિવર્સિટીનું પ્રથમ ક્ષમ સંસ્કારિતાને લગતા મહાન અભ્યાસો કરાવવા એ છે. જેવા કે :

- ✓ (ક) જગતનું ભૌતિક તંત્ર (પદાર્થવિજ્ઞાન)
- ✓ (લ) પ્રાણીજીવનના મૂળભૂત મુદ્દાઓ (પ્રાણીવિજ્ઞાન)
- ✓ (ગ) માનવજાતિની ઐતિહાસિક પ્રક્રિયા (ઇતિહાસ)
- ✓ (ઘ) સામાજિક જીવનની રચના અને વ્યવહાર (સમાજવિજ્ઞાન)
- ✓ (ઙ) જગતની યોજના (ફિઝિક્સ)

૩. સામાન્ય મનુષ્યને સારો ધંધાદારી બનાવવો આવશ્યક છે. સંસ્કૃતિને કળતી તેની ઉમેદવારીની સાથે સાથે, યુનિવર્સિટી તેને, જુદા જુદા શકે તેવા સૌથી વધુ કરકસરિયા, શીષા અને અસરકારક માર્ગોએ એક સારો દ્રાક્ષર, એક સારો ન્યાયાધીશ, કે મહિનવિદ્યા અથવા ઇતિહાસનો સારો શિક્ષક બનાવી શીખવશે.

૪. સામાન્ય માણસે વૈજ્ઞાનિક યંત્રાની આવશ્યકતા કે જરૂર વિશે કંઈ સ્વીકારી શકાય તેવી દલીલ નથી. પરિણામે યુનિવર્સિટીની મુખ્ય જવાબદારીમાં સામાન્ય અર્થના વિજ્ઞાનને એટલે કે વૈજ્ઞાનિક શોધખોળને કશું સીધું સ્થાન નથી. એ એક સ્વતંત્ર વસ્તુ છે, અને રહેતી જોઈએ. (અત્યંત યુનિવર્સિટી વિજ્ઞાનથી કયા અર્થમાં અવિભાજ્ય છે, અને ઉપરાંતમાં તે વૈજ્ઞાનિક શોધખોળનું સ્થાન પણ કઈ મર્યાદામાં બનતી જોઈએ, એ છેવટે આપણે જોઈશું.)

૭. વિજ્ઞાનનો છેલ્લો ઉરાટો !

મારા આ અભિપ્રાય ઉપર વિશેષતઃ વડેળ ફરી વળવાનો છે, એ હું જાણું છું. પરંતુ હું યુનિવર્સિટીની જે યોગ્યતા રજૂ કરી રહ્યો છું, તેમાં નીચેની ત્રણ વસ્તુઓ—વિજ્ઞાન, સંસ્કાર અને બૌદ્ધિક ધંધાદારી શિક્ષણ—કે જે દરેક એકબીજાથી સદંતર જુદી છે, તેમનો એક લક્ષમાં રાખવો જ જોઈએ.

વિજ્ઞાન એ કંઈ આપણે ટીકીએ તે વસ્તુ નથી. તેના સાચા અર્થમાં વિજ્ઞાન એ માત્ર શોધખોળ છે : કોમળાઓ ભેગા કરવા, તેમનો ઉકેલ લાવવા પ્રયત્ન કરવો, અને તેમનો ઉકેલ મેળવવો. પરંતુ ઉકેલ મળી ગયા પછી તેનું જે કંઈ કરવામાં આવે તે વિજ્ઞાન નથી. અને તેથી વિજ્ઞાન શીખવું કે શીખવડું, અથવા તેનો ઉપયોગ કરવો, એ વિજ્ઞાનથી જુદી જ બાબતો છે. વિજ્ઞાનનો શિક્ષક પોતે વૈજ્ઞાનિક પણ હોય તો ઘણું સારું, પરંતુ એ કંઈ અલગ આવશ્યક નથી; અને વસ્તુતાએ વિજ્ઞાનના મોટામાં મોટા સફળ શિક્ષકો અને વૈજ્ઞાનિકો હોતા નથી. વિજ્ઞાન એ માનવજાતિની સૌથી જાન્ય સાધના અને સિદ્ધિ છે. યુનિવર્સિટી તો, તેને મુકાબલે એક શીખવનાર સંસ્થા હોઈ, ક્યાંય અવર વસ્તુ છે. વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિ એટલી ઉચ્ચ ભૂમિકાએ ચાલતી હોય છે કે તેની પ્રક્રિયા અતિશય સૂક્ષ્મ હોવી આવશ્યક છે. તેથી કરીને આપણને ગમે કે ન ગમે, પણ વિજ્ઞાનમાં સામાન્ય માણસને સ્થાન નથી. વિજ્ઞાન એ સામાન્ય માનવસમુદાયના રોગિંદા વ્યવહારથી દૂરની, વિરલ સાધના છે. અને વૈજ્ઞાનિક એ આપણા આજના જમાનાનો યોગી છે.

તેથી દરેક સામાન્ય વિદ્યાર્થી વૈજ્ઞાનિક યંત્રાનો ઉમેદવાર છે એમ માનવું એ નરી મૂર્ખતા છે. ઉપરાંત, કંઈ પણ આદર્શ સંજોગોમાં, દરેક સામાન્ય માણસ

વૈજ્ઞાનિક અને એ ઇચ્છાઓને પણ નથી. વિજ્ઞાન એ ભલે ભવ્યમાં ભવ્ય માનવસાધના હોય, પણ તે કંઈ એકમાત્ર માનવસાધના નથી. તેના જેવા જ મહત્વની અને ગૌરવપાળી બીજી સાધનાઓ પણ છે, અને તેથી તે બંધીને ભોગે આપી માનવજાત વિજ્ઞાનને અર્પણ કરવાનું કાર્ક જ કારણ નથી. ઉપરાંત જે કાર્ક ભવ્યતા છે તે વિજ્ઞાનની છે, વૈજ્ઞાનિકની નથી. વૈજ્ઞાનિકનું ઇચ્છન પોતે તો બીજાઓ જેટલું જ અથવા તેથી પણ વધુ મર્યાદિત અને સંકુચિત હોઈ શકે. સાચો વૈજ્ઞાનિક એક મનુષ્ય તરીકે તો ધૂની, ચરકેત્ર, પાંગત્ર માણસ હોય છે. ખરી નવાઈ તો આ સંકુચિત માણસ જે વસ્તુ તારવી આપે છે તેમાં—ચોતીમાં રહેલી છે, નહિ કે તેને ઉપજવનાર ક્રીપલીમાં. વૈજ્ઞાનિકને અનુકરણીય—આદર્શ મનુષ્ય તરીકે રજૂ કરવો એ બ્યર્થ છે; કારણ કે વૈજ્ઞાનિકના ઘડતરમાં જ એની ઘણી વિચિત્ર બાબતો પેદા થાય છે, જેને આદર્શ ન કહી શકાય.

૮. ધંધાદારી શિક્ષણ અને વિજ્ઞાન

ધંધાઓનું શિક્ષણ અને વૈજ્ઞાનિક શોધખોળ એ બેને અવશ્ય છૂટાં પાડવાં જોઈએ. કેટલાક ધંધાઓ શીખવામાં અનેક વિજ્ઞાનોની વ્યવસ્થિત માહિતી ઉપરનો કાબૂ એક અગત્યનું અંગ હોય છે એ ખરું; પરંતુ એ માહિતી પેઢી શોધખોળનું અંતિમ પરિણામ હોય છે, — એ શોધખોળ પોતે નથી. સામાન્ય સિદ્ધાંત તરીકે કહી શકાય કે, સામાન્ય વિદ્યાર્થી વિજ્ઞાનનો ઉમેદવાર હોતો નથી. દાકતર થવા ઇચ્છનારો કેમ રોગ મટાડવા એ શીખતો હોય છે. તે હેતુસર તેણે તેના અમયમાં પ્રચલિત એવું શરીરવિજ્ઞાન અવશ્ય જાણ્યું જોઈએ; પરંતુ દાકતર તરીકે તેણે તેથી આગળ જવાનું હોય નહિ. અર્થાત્ તેણે એક શરીરવિજ્ઞાની થવાની જરૂર નથી. બીજા શબ્દમાં કહીએ તો, તેણે તે વિજ્ઞાનમાં માથું મારવાની જરૂર નથી. તે જો તેમ કરવા જશે, તો તે વિજ્ઞાનને જ એક સામાન્ય વસ્તુ બનાવી મૂકશે. વૈદુ એ તો શોધાયેલાં પરિણામોને ઉપયોગમાં લેવાની

વસ્તુ છે. એ પરિણામો જો વિજ્ઞાનશુદ્ધ હોય તો તેટલું વધુ સારું; પરંતુ તેમ હમેશા હોયું આવશ્યક નથી: એ પરિણામો હજારો વર્ષથી ચાલ્યા આવેલા અમુક અનુભવમાંથી પણ ઊઠ્યાં હોય, જે અનુભવને હજી વિજ્ઞાન સમજ કે સમજાવી શક્યું ન પણ હોય!

એ જ વસ્તુ કાર્ક માધ્યમિક શાળામાં દર્શિતહાસો અધ્યાપક થવા ઇચ્છનારને પણ લાગુ પડે છે. તે એક દર્શિતહાસશાસ્ત્રી થવાનો છે એમ તેને માનતો કરી મૂકીને તેનાં કોલેજનાં લાગુતરનાં વર્ષો દરમિયાન તેને બ્રમિત કરી દેતો એ બૂત નથી? એનાથી શો લાભ થાય છે? તમે તેને તેનો સમય દર્શિતહાસશાસ્ત્રની શોધખોળ માટે જરૂરી એવી પદ્ધતિઓનો લાંબોતૂટ્યો અભ્યાસ કરવામાં વેડફી નાખવાની ફરજ પાડો છો; પરંતુ તે વસ્તુ તેને દર્શિતહાસ શીખવવામાં કામ આવવાની નથી. ઊમડું, તે બહાને, તમે માનવ દર્શિતહાસ કે જે શીખવવાનું તેનું કામ છે, તેનો સ્પષ્ટ વ્યવસ્થિત અને વ્યાપક વ્યાસ મેળવવાના તેના ખરા કામમાંથી તેને કારગતી આપો છો.

આમ, વિજ્ઞાન તરફના યુનિવર્સિટીના કુદાવનું ભારે હાનિકારક પરિણામ આવ્યું છે. યુનિવર્સિટીનું જે મુખ્ય કામ છે, — સંસ્કૃતિનો પ્રચાર — તેનો તે કારણે હેઠ જ ઊડી ગયો છે. ઉપરાંત, ભવિષ્યના ધંધાદારીઓને તેમના ધંધા માટે કઈ સારામાં સારી રીતે તૈયાર કરવા, એ બાબતમાંથી પણ તેનું લક્ષ આડે માર્ગે દોરવાઈ ગયું છે.

દાકતરી શાળાઓ શરીરવિજ્ઞાન અને રસાયણ-વિજ્ઞાનને અંતિમ કક્ષા સુધી પૂરેપૂરું શીખવવા ધારણા રાખે છે; પરંતુ સારો આદર્શ દાકતર થવું એટલે શું અને આપણા જમાના માટે આદર્શ દાકતર કેવો હોઈ શકે, તેનો ગંભીરપણે ક્યાંય કોઈ વિચાર કરતું હોય એમ દેખાતું નથી. આમ સંસ્કૃતિના શિક્ષણ પડી યુનિવર્સિટીનું બીજા નંખરતું જે મુખ્ય કામ ધંધાદારી શિક્ષણ, તે પણ નસીબને જ સોંપાયું છે.

આથી, આપણે ધંધાઓના શિક્ષણમાંથી વિજ્ઞાનને ખંખેરી કાઢવું જોઈએ; અને વિજ્ઞાનનો એટલો લાભ જ રહેવા દેવો જોઈએ કે જે ધંધાને પોતાને માટે આવશ્યક હોય; ખાસ કરીને પેલો લાભ તો પડતો જ મૂકવો જોઈએ કે જે વિજ્ઞાનની પોતાની ખાસ વિશેષતા છે; અર્થાત્ કાયદારૂઢ અને સંશયગ્રસ્ત બાબતો અંગે શોધખોળ.

૧. વૈજ્ઞાનિકો હંમેશાં નિશ્ચિત સત્તાઓને જીતીથી વશ થવા હોય છે એ તો બહુની બીજા છે એકે એથી કરીને નિવાર થવાનું કે તે વસ્તુને સમાજને માટે આદર્શ માનવાનું કારણ નથી. તેનું કારણ વૈજ્ઞાનિકના ઘડતરમાં જ રહેલું હોઈ, પૂરેપૂરું આદરણીય છે. — લેખકની નોંધ

૯. સંસ્કૃતિ અને વિજ્ઞાન

‘સંસ્કૃતિ અને વિજ્ઞાનના સંબંધ વિષે પણ એવું જ કંઈક કહી શકાય’ તેમ છે. સંસ્કૃતિ એટલે શું છે એ વિષે મેં શરૂઆતમાં કહેલી એક બે આપણે પહેલાં અહીં યાદ કરાવી જઈએ. સંસ્કૃતિ એટલે દરેક યુગ તેના પ્રાણભૂત વિચારો અને નિર્ણયોનું જે તંત્ર — દર્શન — ધરાવતો હોય છે તે. એ વિચારો પ્રાણભૂત એટલા માટે કલા છે, કે, એ વિચારો અનુસાર દરેક યુગ પોતાનું જીવન યુગમરતો હોય છે.

દરેક માનવપ્રાણી કાર્થ ને કાર્થ રીતે જીવન જીવતું હોય છે; અર્થાત્ તેને તે સંજોગોમાં જે પ્રમાણે સાંસારમાં સાડુ કરવા જેવું લાગતું હોય છે, તે પ્રમાણે જ કાર્ય કરતું હોય છે. ખીજી રીતે કહીએ તો, દરેક જાણ પોતાથી પોતાના અંતરમાં પોતાનું સમર્થન કરી શકાય તે રીતે જ જીવન જીવતો હોય છે. પરંતુ આ સમર્થન અથવા યોગ્યતાનો અર્થ જ એ છે કે, આપણી પાસે જીવન તથા તેની વસ્તુઓ આપન, તેમ જ આપણાં કાર્યોની તેના ઉપરની અસર આપત અમુક સ્થાલ છે.

હવે આ નિર્ણયો કે ખ્યાલોનો મોટો ભાગ દરેક જગે રેખિન્સન કૂસોની પેઠે પોતાની મેજે બેઠો કરેલો હોતો નથી; પરંતુ પોતાની ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ પાસેથી — પોતાના જમાંના પાસેથી સીધો મેળવેલો હોય છે. જુદા જુદા યુગમાં આવા નિર્ણયોનું જૂથ જુદું જુદું પણુ હોય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ દરેક યુગમાં અમુક જીવન વિચારોનું એક એવું જૂથ મેજૂદ હોય છે કે જે તે જમાનાની સર્વોચ્ચ બુમિકા ગણાય છે; અને એ જૂથ એ તે જમાનાની સંસ્કૃતિ છે. જે માણસ પોતાના જમાનાના સંસ્કારી જીવનની બુમિકાથી નીચેની કોટીએ જીવતો હોય છે, તે તેટલા પૂરતું અમાનુષ્ટી જીવન જીવતો હોય છે.

આપણા જમાનામાં સંસ્કૃતિના ઘણા અંશો મોટે ભાગે વિજ્ઞાનમાંથી આવેલા છે. પરંતુ અત્યાર સુધીની ચર્ચાથી એટલું તો સમજાઈ ગયું હશે કે, સંસ્કૃતિ એ વિજ્ઞાન નથી. તેના ઘટકો ભલે ખીજા કરતાં વિજ્ઞાનનાં ક્ષેત્રમાંથી વધુ પ્રમાણે આવેલાં હોય; પરંતુ આખી સંસ્કૃતિ એ કંઈ વિજ્ઞાનશુદ્ધ હકીકત નથી, પરંતુ જીવંત શ્રદ્ધા છે — આપણા જમાનાનો વિશિષ્ટ વિશ્વાસ છે. સંસ્કૃતિ ધંધાઓની પેઠે વિજ્ઞાન પાસેથી આપણા અસ્તિત્વની સમજ મોટે તાર્કિક રીતે જરૂરી એવું બધું જરૂર

લાઈ આવશે; પરંતુ વિજ્ઞાનના આપા ને આપા કેટલાક ભાગો એવા છે કે જેમને સંસ્કૃતિ સાથે કશી નિસંબંધ નથી; તેમ જ, સંસ્કૃતિને જગત અને મનુષ્ય વિષે સંપૂર્ણ ખ્યાલ બોધે તો હોઈ, આલંકારિક એવી સૈદ્ધાંતિક નિશ્ચિતતાની પદ્ધતિઓ જ્યાં અટકી જાય, ત્યાં વિજ્ઞાન સાથે સંસ્કૃતિ અટકી જઈ શકે નહિ. વિજ્ઞાન આપા વિષેને વૈજ્ઞાનિક રીતે સમજાવી રહે ત્યાં સુધી જીવન ચોખી શકે નહિ.

અને સંસ્કૃતિ પણ જીવનની જ સમજૂતપ હોઈ, જીવનના પોતાના કરતાં વધુ મુક્તતરી રહી શકે નહિ.

વિજ્ઞાનનો આંતરિક વ્યાપાર એ જીવનમરણનો પ્રશ્ન નથી; પરંતુ સંસ્કૃતિનો તો છે. વિજ્ઞાન આપણા જીવનની તાદ્કાલિક આવશ્યકતાઓ તરફ બેઠકાર રહીને પોતાની જ આવશ્યકતાઓને અનુસરે છે. તેથી કરીને વિજ્ઞાન હંમેશા વધુ ને વધુ વિભાગોમાં વહેંચાઈને જુદા જુદા વિભાગોમાં પાછું અમર્યાદિત રીતે કેન્દ્રિત થતું જાય છે, અને કદી સંપૂર્ણ બનતું નથી. પરંતુ સંસ્કૃતિ તો આપણા અહીંના અત્યારના જીવનને લગતી આપન હોઈ, દરેક ક્ષણે એક સંપૂર્ણ, વ્યવસ્થિત, સમન્વિત યોજનારૂપ — જીવનના નકશારૂપ, અસ્તિત્વના અરણ્યમાંથી પાર લઈ જતા માર્ગરૂપ હોવી જોઈએ. આ અરણ્યના જ રૂપકને આધારે, જેને જીવનના અરણ્યમાં માર્ગ જણ્યો હોય તેને પ્રાચીનકાળમાં સંજુદ કહેતા. (જુદુ એટલે જાણતું, જડતું.) એ સંજોધ અથવા સંસ્કૃતિ આપણા જીવનનું જ એક અવિભાજ્ય અંગ છે. — માણસને જેમ હાથ છે તેમ, હાથ વગરનો માણસ હોઈ શકે, પણ તે અપંગ જ હોય છે. તેમ જ સંસ્કૃતિ વિનાનું જીવન હોઈ શકે, પણ તે જીવન અપંગ, વિકૃત અને જૂઠું જ હોય. જે માણસ પોતાના જમાનાની સંસ્કારી બુમિકાએ જીવતો નથી, તે પોતાના જ જીવનના સત્યથી, અર્થાત્ પોતાના સાચા જીવનથી નીચેની કોટીનું જીવન જીવતો હોય છે. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તે પોતાના જ જીવનમાંથી ચોરી કરતો હોય છે.

અત્યારે દેખાવમાં ગમે તેમ હોય, પણ આપણે એક ભપંકર અસંસ્કારીપણના જમાનામાંથી પસાર થઈ રેલાઈએ. સામાન્ય માણસ આજના જેટલો કદી પોતાના જમાનાની સંસ્કારી બુમિકાથી આટલો પછાત રહેતો નહોતો. આજે કાર્થ માણસ પોતાની ચોચ બુમિકાએ સ્થિત નથી. બધા ચોચ જીવનથી નીચેની

કક્ષાએ જ જીવતા હોય છે. સાથે સાથે તેઓ પોતાની આસપાસ બુદ્ધિશાળી અને હેતુચિંતીનું એકું બાજુ બિંદુ કરી રાખે છે કે જેથી વાર્તાત્મિક જીવનના પડકારો કાને ન પડે. યોગ્ય અને સત્ય જીવન તથા જગત્પ્રીતિ આજનો માણસ ડરે છે; રખેને તે પોતાની પાસે જુદી ભારે માણસીઓ રખા કરે!

૧૦. યુનિવર્સિટીનું ત્રિશન

તેથી આજે યુનિવર્સિટીને તેના મૂળભૂત કામ ઉપર — સંસ્કૃતિ — સંબોધ — દેવાવવાના કામ ઉપર પુનઃસ્થાપિત કરવાની જરૂર જાણી થઈ છે. યુનિવર્સિટીએ માનવજન આગળ આજના યુગની સંસ્કૃતિનું સંપૂર્ણ ચિત્ર રચી રીતે દોરી આપવું જોઈએ, જેથી માણસ આજના વિશાળ વાર્તાત્મિક જગતમાં સમ્પ્રાપ્તિ અને રચનાથી પોતાનું જીવન જીવતો થાય.

અંગ્રિગત રીતે હું માનું છું કે, સંસ્કારવિદ્યાના વિભાગને જ હું યુનિવર્સિટીના અને તમામ ઉચ્ચ દેખાવણીના કેન્દ્રે સ્થાપું એ વિભાગ ક્યા ક્યા અબ્બાસો સંભાળે એની રૂપરેખા મેં અગાઉ રજૂ કરી દીધી છે. તે દરેક અભ્યાસક્રમની સામે મેં કોઈ સમાન તેને લગતી વેદાનની શાખાનું નામ જુદું આપ્યું છે, જેથી જીવન માથે સંબંધ એવો સંસ્કૃતિવિષયક અભ્યાસ, તેના પોષક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રથી જુદો દેખાય. દાખલા તરીકે, સંસ્કારવિદ્યાવિભાગમાં ભૌતિકશાસ્ત્ર એવી રીતે નહિ નેરૂપાય કે જેનું ભૌતિક-ગણિતિક શોધખોળને જ પોતાનું જીવન અર્પવા ઇચ્છનારા વિદ્યાર્થી આગળ તેને રજૂ કરવું પડે. સંસ્કારવિદ્યામાં ભૌતિક જ્ઞાન એટલે ભૌતિક વિજ્ઞાનની શોધખોળ દ્વારા તે સમયે ભૌતિક જગતના સ્વરૂપ અને નિયમો વિશે જે કંઈ ખ્યાલો નીપજ્યા હોય, તે ઉપરથી ભૌતિક જગતના સ્વરૂપ અને ક્રયકાલજન્ય માખત એકસાઈથી તારવેલા સમન્વય.

આ રીતે, જુદાં જુદાં વિજ્ઞાનને પોતપોતાનાં ક્ષેત્રોમાં સાધેલી એકાંગી છૂટીછટાઈ પ્રગતિ દ્વારા મેળવેલાં પરિણામોને સમય જાનના એકીકરણ — સમન્વયની દૃષ્ટિએ યોગ્યરોજ સંગઠિત કરના જવાની જરૂર છે. આજે સર્વ દિશાએથી આ રીતે છૂટાછટાયા વીખરાયેલા પડેલા જ્ઞાનના સમન્વયની — સંગઠનની જરૂર જાણી થયેલી જણાય છે. માણસજાત આ પ્રશ્નને દબે બાજુએ ધકેલી જાય છે. માણસજાત આ પ્રશ્નને દબે બાજુએ ધકેલી જાય છે. માણસજાત આ પ્રશ્નને દબે બાજુએ ધકેલી જાય છે. માણસજાત આ પ્રશ્નને દબે બાજુએ ધકેલી જાય છે.

એ જાતની પદ્ધતિ કે કરામત આપણે શોધી જ પડશે. આ વિષયક ગ્રંથ ઉપર પ્રમુખ મેળવવાનો કોઈ વ્યવહારુ માર્ગ નહિ શોધી કાઢવામાં આવે, તો માણસ પોતે જ તેના ભોગ થઈ પડશે. પ્રાચીન જંગલી જીવનને માથે આપણે નવું વિજ્ઞાનનું જંગલ જ ઉગાડી મૂક્યું હશે. જોકે આ નવું જંગલ ઉગાડવાનો ઇરાદો તો પેલા જંગલને સહેલું બનાવવાનો હતો! વિજ્ઞાને એ જીવનમાં વ્યવસ્થા આણી છે, તો હવે આપણે વિજ્ઞાનને વ્યવસ્થિત કરવું પડશે. માનવજીવન, કે જેને માટે તથા જેના વડે તે અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે, તેને અનુરૂપ એવું સ્વરૂપ આપણે વિજ્ઞાનને આપવું જોઈશે. નહિ તો — લલેને અસ્પષ્ટ આશાવાદ પાછળ આપણે લાગી જોડીએ તોપણ — વિજ્ઞાન કામકાજ કરવું જ બંધ થશે: માણસજાત તેમાંથી રસ ખોઈ ખેસશે.

આપણે અલગત, આમ શિક્ષણના ક્ષેત્રની બહાર — એક ખીખ જ વિશાળ ક્ષેત્રમાં જઈ પહોંચીએ છીએ કે જ્યાં ઉચ્ચ દેખાવણીની સંસ્થા વિજ્ઞાનના પોતાના ઉદ્ધારણ સાધન બની રહે છે.

સંસ્કારવિદ્યાના વિભાગમાં શીખવવા માટે આ પ્રમાણે જ્ઞાનનું અટક સંગઠન અને સમન્વય સાધવા સારુ એક જુદી જ જાતની વૈજ્ઞાનિક પ્રતિકાની જરૂર પડશે: એકીકરણની પ્રતિકા. અલગત, દરેક ખીજ સર્જક પ્રવૃત્તિની પોંડે તે પાણી એકઠાકરી બનશે. પરંતુ આ દાખલામાં માણસ એક સમગ્રતાના ધ્યતર માટે એકતરી બનતો હશે.

શક્તિની મર્યાદાનો સિદ્ધાંત લાગુ કરતાં આપણે યુનિવર્સિટીના કામ બાબત ત્યારે આ પ્રમાણે નિશ્ચય ઉપર આવી શકીએ છીએ: —

૧. યુનિવર્સિટીનો એકસ અર્થ એવી સંસ્થા થયો જોઈએ કે જે સામાન્ય વિદ્યાર્થીને સંસ્કારી માણસ અને સારો કુશળ ધંધાદાર બનાવતી હોય.

૨. યુનિવર્સિટી પોતાના કાર્યક્રમમાં કોઈ ખોટો ડોળ સફળ નહિ કરે: અર્થાત્ તે વિદ્યાર્થી પાસેથી એટલાની જ અપેક્ષા રાખશે કે જેટલાની ખરેખર તેની પાસેથી રાખી શકાય.

૩. પરિણામે તે સામાન્ય વિદ્યાર્થી પાસે તેના સમયનો દિરસો એવો ડોંગ કરાવવામાં નહીં વેઠાવે કે તે એક વૈજ્ઞાનિક થવાનો છે. આ હેતુસર વૈજ્ઞાનિક

સંશોધનને પોતાને યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાંથી દુર્ભસદ આપવામાં આવશે.

૪. સંસ્કૃતિવિદ્યાને લગતા અભ્યાસો, અને ધર્મેદારી અભ્યાસો સર્વોત્તમ શિક્ષણશાસ્ત્રના પાયા ઉપર રચાયેલાં એવા શુદ્ધિશુદ્ધ સ્વરૂપે — સંગ્રહિત, સમન્વિત અને સંપૂર્ણ સ્વરૂપે — આપવામાં આવશે; પરંતુ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને સ્વરૂપે અર્થાત્ વિશિષ્ટ કોયકાઓ, નમૂનાઓ, અને અખતરાઓને સ્વરૂપે નહિ આપવામાં આવે.

૫. અધ્યાપકોની પસંદગી સંશોધકો તરીકેની તેમની સિદ્ધિને આધારે નહિ કરવામાં આવે, પણ સમન્વય — એકીકરણ માટેની તેમની પ્રત્યા અને શિક્ષણ માટેની તેમની શક્તિને આધારે કરવામાં આવશે.

૬. આમ વિદ્યાર્થીનો ભાર એક બાજુથી ઓછો કર્યા બાદ, યુનિવર્સિટી તેની પાસેથી એટલું કામ લેવામાં તો અર્જુનમ રહેશે.

૧૧. ઉપસંહાર

અલખત આટલે સુધી આવ્યા પછી જેરસમજ થવાના કર વિના અહીં ઉમેરતા જઈએ કે, સંસ્કૃતિવિદ્યા અને ધર્મેદારી શિક્ષણને આપણે અત્યાર સુધી વિજ્ઞાનથી અલગ રાખવાનું જણાવ્યું છે; પરંતુ તેનો અર્થ એ નથી કે યુનિવર્સિટી પોતે વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિથી અસ્પૃશ્ જ રહે. યુનિવર્સિટીના મુખ્ય કેન્દ્રની આસપાસ વિજ્ઞાનને પોતાના અર્ધાગ્ર જરૂર જમાવવાના છે — પોતાની પ્રયોગશાળાઓ અને ચર્ચાપરિષદો જરૂર ચલાવવાની છે. કારણ કે ઉચ્ચ કેળવણી છેવટે વિજ્ઞાનરૂપી ભૂમિમાંથી પોતાનું પોષણ મેળવવાની છે. માત્ર, યુનિવર્સિટીનો મધ્યવર્તી ભાગ અને આભ્યાસભૂમિની કિનારી ઉપર ગૃહસ્થવેલા સંશોધનવિભાગ એ બે વચ્ચે ગોટાળો ન થવો જોઈએ. યુનિવર્સિટી અને પ્રયોગશાળા એ બે એક જ શરીરનાં ભાગ પરંતુ અવિભાજ્ય રીતે જોડાયેલાં અંગો છે. તે બે વચ્ચે તફાવત હોય તો તે એટલો છે કે, યુનિવર્સિટી જ

સાચા અર્થમાં સંસ્થા બની શકે; ત્યારે વિજ્ઞાન એ એવી ભવ્ય તથા સૂક્ષ્મ સાધના છે કે તેની સંસ્થા ન બની શકે. તેથી ઉચ્ચ કેળવણી તેમ જ સંશોધન એ બંનેને પોતપોતાનું કામ હાથેહાથ મિલાવીને, તથા એકબીજાની આદ તેમ જ સ્વતંત્ર અને સાહજિક અસરની આપણે કરતાં કરતાં કરવા દેવાને બદલે, તેમને એક પ્રવૃત્તિમાં એકઠાં કરવાં, એ બંનેને મારે હાનિકારક છે.

પરંતુ યુનિવર્સિટીના અસ્તિત્વના પાયામાં વિજ્ઞાન માટેનો પુરુષાર્થ રહેલો હોવો જ જોઈએ. વિજ્ઞાન એ તો યુનિવર્સિટીનું ગૌરવ છે; અરે તેથી પણ વધુ — કારણ કે, ગૌરવ વિનાનું જીવન શક્ય છે — વિજ્ઞાન એ તો યુનિવર્સિટીનો પ્રાણ છે. એ તત્ત્વ જ તેને જીવન અર્પે છે.

વિજ્ઞાન વિના યુરોપીય માનવીનું ભવિષ્ય એ એક અશક્ય વસ્તુ બની જાય. ઇતિહાસની રંગભૂમિ ઉપર યુરોપનો માનવી શુદ્ધ અનુસાર જીવવાના નિશ્ચય સાથે દાખલ થયો છે; અને વિજ્ઞાન એ ‘દંડમાં આવેલી’ શુદ્ધિ જ છે! યુરોપના માનવીએ જ બીજા પ્રજાઓ કરતાં યુનિવર્સિટી બની વસ્તુ જીતી કરી, એનો પણ એ જ ખુલાસો છે. કારણ, યુનિવર્સિટી એટલે સંસ્થામાં પરિણમ કરેલી શુદ્ધિ. બધા યુગો અને બધી પ્રજાઓની સરખામણીમાં યુરોપના માનવીની આ એક વિશિષ્ટતા છે કે તેણે શુદ્ધિને સંસ્થામાં મૂર્તિમંત કરી છે. પોતાની શુદ્ધિના આદેશો અનુસાર જીવવાનો યુરોપના માનવીએ જે વિશિષ્ટ નિર્ણય કર્યો છે તેનું એ લક્ષણ છે. બીજા પ્રજાઓએ બીજા શક્તિઓ અનુસાર જીવવાનું સ્વીકાર્યું છે, સારે યુરોપે શુદ્ધિ વડે. અને શુદ્ધિ એ ખરેખર કેવી મહાશક્તિ છે! તે એક જ એવી શક્તિ છે કે જે પોતાની મર્યાદા જોઈ શકે છે; અને એ રીતે સાબિત કરી આપે છે કે, પોતે કેવી શુદ્ધિમાન છે।

ગોપાલકાસ પટેલ

ત્રણ પ્રકારની મિત્રતા લાભકર્તા હોય છે; અને ત્રણ પ્રકારની મિત્રતા નુકસાનકર્તા હોય છે. ન્યાયી માણસની મૈત્રી, સાચા માણસની મૈત્રી, અને પુષ્કળ મિત્રીશણ કરનાર માણસની મૈત્રી — એ ત્રણ લાભકર્તા હોય છે. ખોટો ડોળ કરનારની મૈત્રી, અનુકંપા જગાડે એવા ખોટા માણસની મૈત્રી, અને લપ્પાલપિયા (છટ્ટી જમના) માણસની મૈત્રી એ ત્રણ નુકસાનકર્તા હોય છે.

કોન્દયૂશિયસ

ગાંધીજીની કાર્યપદ્ધતિ

આજ સુધી આપણે એક પ્રત તરીકે, આપણી ઉપર ચડી બેઠેલી પરદેશી સરકાર સામે લડતા હતા. આ કામમાં આપણે ઓછામાં ઓછાં ૧૦ વર્ષ તો આપ્યાં છે. કોંગ્રેસનો જન્મ, તપસ્યે અતપસ્યે, આ જ એક ઇતિહાસગર્હી કાર્યને માટે થયો હતો, એ આજે દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે.

મોડરેટ^૧ સંસ્કારણીઓએ અંગ્રેજ સરકારને અનુસરીને બંધારણીય કાર્યપદ્ધતિ ખીલવી. તેમાં કાયદાકાનૂની યોગ્યતા અરોગ્ય સંચાતી. એટલી જ યોગ્યતા બે વિચારવાની હોત, તો એ પદ્ધતિ બસ થાત. સ્વરાજ ભોગવતા લોકશાહી દેશોમાં સામાન્યપણે એ બસ થાય છે, એ આપણે જાણીએ છીએ. મોડરેટ લોક વધારેપડતી મુશ્કેલી માટે ચિંતા કરતા; તેમને પરદેશી સરકારની અંતર્ગત દોષિતતા શરૂ થઈ રહી છે. એટલે તેમની એ સાણી પદ્ધતિ ખરે વખતે આજીવ ગઈ, અને ૧૯૧૬ના જન્મનામાં^૨ દિંદી પ્રજાને, પોતાના સ્વમાનને સાચવવાને માટે, નવી પદ્ધતિઓ શોધવી પડી.

નવી કોઈ પણ પદ્ધતિ પ્રજાને કામ દે એવી અસરકારક લાગવી જોઈએ, એ તો હવેવારુ વાત ઉઘાડી હતી. તે વગર તો કોઈ પદ્ધતિને લોક સુધે પહોં નહિ. પરંતુ તે ઉપરાંત તે યોગ્ય પણ હોવી જોઈએ. આ બેઉ શરતો પૂરી કરતી પદ્ધતિ ગાંધીજીના સત્યાગ્રહમાં લોકોએ જોઈ. જોનારો તેમને એની પ્રતિભા ચર્ચા કરી, આ પદ્ધતિ અને આ નેતા હવે આપણે માટે અંકિત થાય છે.

એ પદ્ધતિના પાયાના સિદ્ધાંત એ—સત્ય અને અહિંસા. અને એ પર રચાયેલી પદ્ધતિનાં સાધન એ—અસહકાર અને કાનૂલભંગ. અને એ સાધનો યોગ્ય હેતુસર વપરાતાં હોવાં જોઈએ. તેમાં પૂરી સામાજિક જવાબદારીનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. સમાજ-શરીરને માટે તે કુપથ ન હોઈ શકે. તેથી ગમે તેવો અસહકાર ન ચાલે; ગમે તેમ ગમે તેવો કાનૂલભંગ ન ચાલે. નહિ તો તો સમાજ ઊત્તરિત થઈ જાય. એટલે અસહકાર અહિંસક હોવો જોઈએ; કાનૂલભંગ

ચતિનય હોવો જોઈએ; એમ સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવ્યું. આ ઉપરથી ઓછસ શબ્દોમાં બે સત્યાગ્રહનાં શબ્દ વર્ણવવાં હોય તો તે આ બે છે—

અહિંસક અસહકાર,

ચતિનય કાનૂલભંગ.

આ બે વિશેષણોમાં એ સાધનની યોગ્યતા સમાઈ છે એટલું જ નહિ, એમાં એની અનિવાર્ય અસર-શક્તિ પણ રહેલી છે. એ બે વિશેષણોના ભાવ બેટલે દરજ્જે પ્રજા સાચવે તેટલે દરજ્જે તેની શક્તિ અમોઘ બને, એ જગતના ધારણના નૈતિક કાયદામાંથી તારવી બતાવી શકાય એવું છે. આને જ ગાંધીજી એમની રીતે કહે છે કે, સાચો સત્યાગ્રહ કદી હારતો જ નથી.

એક સદ્ગત વિવેચકે ગાંધીજીના 'અહિંસક અસહકાર' ઉપર માર્ગિક દીકા કરી છે કે, આ એક નકારવાદી વસ્તુ છે; તેના હકારવાદી ભાગ એટલો આગળ નથી આવતો.

અપો અર્થ એમ નથી કે, ગાંધીજીની પદ્ધતિમાં કેવળ નકારવાદ છે. કેવળ પરિભાષા જોતાં એવો ભ્રમ થઈ શકે છે ખરો; પરંતુ તે અરોગ્ય નથી. પરિભાષા પોતાના જન્મકાળની મુખ્ય જરૂર પ્રમાણે બને છે. જે કાળમાં ગાંધીજીની પદ્ધતિ દેશ આગળ રજૂ થઈ, ત્યારે સરકાર સાથે અસહકાર એ ભાવ મુખ્ય હતો; અરે, એ કરવામાં નકારવાદી નહિ પરંતુ ભારે હકારવાદી સ્વરૂપ રહ્યું હતું. તેથી એ શબ્દ આગળ આવ્યો. અને તેના હકારવાદી ભાગ જે જીવંત પ્રજાકીય સહકારી કાર્યનો, તે ધીમે ધીમે જાગતો ગયો. ૧૯૨૪થી રચનાત્મક કાર્યક્રમ શબ્દપ્રયોગ જાગ્યો છે, એ આ પ્રજાકીય સહકારી કાર્યને માટે જ. આમ, ખરું જોતાં ગાંધીપદ્ધતિનાં ત્રણ અંગ ગણાય. અને આ ત્રીણું અંગ એવું વ્યાપક અને વિશાળ છે કે, ગાંધીજીએ તેમાં લખાણો તથા ભાષણોમાં તેને જીવંતના બધા અંગો અને અંગઉપાંગોને આવરી લેતું નિરૂપ્યું છે. આ એમની દિલ્લચીતી હકારવાદી ભાગ છે, અને ખરું જોતાં, તેને જ જોરે, પેલાં બે પ્રાસંગિક કામ દેતાં સાધનો તેમની સાધનતાનું જોર પામે છે અને અસરકારક બની શકે છે. ગાંધીજીની સનાતન પદ્ધતિ સત્ય અને અહિંસા મુખ્ય જીવંતની છે. તેમાં લાકડા પ્રસંગ આવે, અને એ આવશે એ તો બનવાનું;—ત્યારે

૧. લગભગ વરસ થયે છે એવી આ નોંધ એક બીજા અનુસંધાનમાં કરેલો વિચાર છે. તે સ્વતંત્રપણે પણ વાચકને ગમશે માનીને પ્રસિદ્ધ કરી છે.

સત્ય અને અહિંસા મય લક્ષણની રીત પણ એમાં જ રહેલી છે. તે એ કે, પાપ કે અનિષ્ટ સાથે અસહકાર અને જરૂર પડે તો તેનો સચિનપ પ્રતીકાર કરવા માટે કાનૂનબંગ.

આ ગાંધીજીની પદ્ધતિ ટૂંકમાં યશ્વિ એની છૂટક બાબતો જ જુઓ તો તે નવી નથી. પરંતુ એમણે એ બધી દ્વારા એક સુસંબદ્ધ પદ્ધતિસાથ અને ફિલસૂફી બદ નીતિ આપી છે, એ એમનું અણુઓનું કાર્ય છે.

સ્ત્રી પુરુષના સામાન્ય અને ખાસ ગુણો-૨

[ગયા અંકનો બાકી રહેલો ભાગ નીચે આપ્યો છે.]

૨

પ્રશ્ન — એકંદરે, આપના મન પ્રમાણે વાત્સલ્ય સિવાય સ્ત્રીઓનો વિકાસ થવો શક્ય નથી એમ જણાય છે.

ઉત્તર — સ્ત્રીઓ વિશે પરમાત્માની કે નિર્માણની એવી યોજના જણાય છે, અને તે પરથી તે યોજનાને મુખ્ય સમજીને તે દ્વારા જ ઉત્પત્તિનો વિચાર અને પ્રયત્ન કરવો એ શ્રેયસ્કર છે.

પ્રશ્ન — તો પછી જેને પોતાનાં સંતાન નથી એવી સ્ત્રીઓની ઉત્પત્તિ થયેલી અને તેમનેયે અનેક સદ્ગુણ પ્રાપ્ત થયેલા જણાઈ આવે છે તેનું કેમ ?

ઉત્તર — પોતાનાં સંતાન દ્વારા જ સ્ત્રીમાં વાત્સલ્યની નિર્મિતિ થયેલી હોય છે એવું નથી. પરંતુ કુટુંબમાં હોવા છતાં જેનામાં તે ભાવ જરાયે જાગ્રત થયેલો ન હોય તેનામાં કેવળ પોતાના સંતાન સિવાય તે ભાવ બીજા નહીં. એક રીતે આ તેની જડ અવસ્થા જ સમજવી જોઈએ. સમાજમાં આવી સ્ત્રીઓ બહુ થોડી મળશે. જે સ્ત્રીમાં વાત્સલ્ય સાથે બીજા સદ્ગુણોનો પરોવેથી જ વિકાસ થયેલો હોય તેને વાત્સલ્ય માટે પોતાના જ સંતાનની જરૂર નથી. આવી સ્ત્રીમાંયે વાત્સલ્ય જ વધારે વ્યપકપણે અને બીજા સર્વ સદ્ગુણોમાં પ્રમુખપણે છે એમ જાણાઈ આવશે.

પ્રશ્ન — એટલે ગમે તે રીતે પણ તેનામાં વાત્સલ્ય વિશેષપણે હોયું જ જોઈએ એવું આપનું કહેવું છે ?

ઉત્તર — હા. આ જ વાત અધિક રમણાથી કહું છું એટલે તમારા પાનમાં આવશે. દરેક સ્ત્રી પોતાના બાળક દ્વારા જ વાત્સલ્યનો પાઠ મળે છે એમ નથી. કુટુંબમાં છોકરીને નાનપણથી જ પ્રેમ અને વાત્સલ્યની

આ વિશે હવે જગતને પણ ખાતરી થઈ છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં આ પદ્ધતિનો જન્મ ગયા સૈકાના અંતિમ દસકામાં થયો. ત્યારથી આજ સુધીમાં તેણે જન જનની કસણીએ વિતાવી છે. છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધે તો તેની આખરી કસોટી કરી ગણાય. એ બધા બાદ, આ એક ચીજ છે અને તે તરફ ખ્યાન આપવું જોઈએ, એમ તો જગતમાં વિચારકોનો મત થયો છે. તેઓ એ પ્રમાણે વર્તી શકે કે ન શકે એ જુદી વાત છે.

મગનભાઈ દેસાઈ

પાઠ મળે છે. છોકરી પોતાનાં નાનાં ભાઈબહેનોને સંભાળવા માંડે છે ત્યારથી જ તેનામાં તે ભાવની નિર્મિતિ થાય છે. મોટી બહેનનો નાના ભાઈ કે બહેન પર જે પ્રેમ હોય છે તેમાં જ વાત્સલ્યનો અંશ હોય છે. જેને આવી જાનનો પ્રેમસંસ્કાર નાનપણથી મળેલો નથી હોતો તેને પોતાનાં બાળક સિવાય વાત્સલ્ય જાગ્રત થવાની તક મળેલી હોતી નથી. વાત્સલ્ય એટલે પ્રેમનું એક ખાસ સ્વરૂપ. પ્રેમને જાગ્રત થવાને જ બાહ્ય નિમિત્ત કારણ અને છે તે નિમિત્તાતુરૂપ તેને જુદી સંજ્ઞાથી ઓળખાવે છીએ. માતૃપ્રેમ, પિતૃપ્રેમ, ભાઈબહેનનો પ્રેમ, એ જોડે બાહ્ય નિમિત્ત કે સંબંધથી જ પ્રેમના જુદા જુદા પ્રકારો કહેવાય છે તોપણ તે બધામાં એક જ જનની પ્રેમવૃત્તિ છે. મા, માસી, ફોઈ, મોટીબહેન, કાકી, મામી, દાદી એ બધાનો આપણા પર પ્રેમ તેનું જ નામ વાત્સલ્ય. પિતા, મોટાભાઈ, કાકા, મામા, દાદા, એમનુંયે આપણા પર વાત્સલ્ય હોય છે. પણ વાત્સલ્યની જાગ્રતમાં સ્ત્રીઓની વિશેષતા છે. પ્રેમની સાથે જ જ્યાં પૂજ્યતાનો ભાવ હોય છે તેને આપણે ભક્તિ નરૂંડે ઓળખાવે છીએ. ઈશ્વર, માનપિતા, શુરુ, સંત સ્વજન પરના પ્રેમને આપણે પૂજ્યતા કે ભક્તિભાવ કહીએ છીએ. ખરું જોતાં આ બધામાં પ્રેમ એ જ મુખ્ય વાત છે. એવી જાનનો પ્રેમ નાની છોકરીમાંયે હોય છે. તે જ પ્રેમ નાનાં ભાઈ બહેનના નિમિત્તે જાગ્રત થઈને વધવા લાગે છે. તે જ તેનામાં વાત્સલ્યનો ઉદ્ભવ છે અને ત્યારથી જ તેની શક્તિ થાય છે. તે જ વાત્સલ્યને પોતાનાં બાળકના નિમિત્તે પૂર્ણ રીતે વિકાસ પામવાને અવસર મળે છે.

એવો અવસર પોતાની સંતતિ ન હોવાથી કોઈ સ્ત્રી મળ્યો ન હોય તેણે પોતાનાં ભાઈ, બહેન, દેરાણી, નેદાણી વગેરેનાં બાળક નિમિત્તે—સુગંધદ્રાવ્ય, આડોશીપડોશીનાં બાળક પરના ટ્રેમના નિમિત્તે—પોતાના વાત્સલ્યનો વિકાસ તે કરી શકે છે. પરંતુ આમ થવા માટે તે માટે પોતાની ઉન્નતિ કરવાની તેની ઉત્કટ ઇચ્છા હોવી એ અત્યંત જરૂર નથી. તેવી ઇચ્છા ન હોય અને પોતાને સંતાન ન હોવા બદલ પોતાને કમલાગ્ર્ય સમજતી હોય તો તે બાળુએ તેની ઉન્નતિને અવગણ્ય કે આશા નથી.

પ્રશ્ન — પરંતુ અનેક સ્ત્રીઓનો આ વિષે એવો અનુભવ છે કે. બીજાનાં બાળકો પર કરેલા ટ્રેમનો છેવટે પોતાને કંઈ જ લાભ થતો નથી. બાળકો છેવટે પોતાનાં માતાપ તરફ જ ખેંચાય છે અને તેમનાં જ થાય છે. એટલે તેમને માટે લીધેલો બધો પરિશ્રમ શું ફાયદા લાયક છે ?

ઉત્તર — પોતાના સ્વાર્થ માટે નેણે બીજાનાં બાળકોનું પાલનપોષણ ક્યું હશે તેને એમ લાગશે જ. પણ નેણે પોતાના વાત્સલ્યને ખાતર જ અને બાળકોના કલ્યાણ ખાતર જ પરિશ્રમ લીધો હશે તેને, પોતે આપેલાં શિક્ષણ અને સંસ્કારથી બાળકો તેમનાં માતાપ પાસે જઈને તેમને સુખી કરે છે એ નોંધવું, આનંદ થવા સિવાય રહેશે નહિ. પોતે કેટલોક સમય બાળકોનું પાલનપોષણ ક્યું, તેમને શિક્ષણ આપ્યું, સુસંસ્કાર આપ્યા તેટલા માટે પોતાનાં માતાપને કાયમનાં છેડાંને તેમની મરજી વિરુદ્ધ તે બાળકો પોતાની પાસે હંમેશાં રહે એવી ઇચ્છા કોઈ પણ સુશીલ સ્ત્રી કદાપિ કરશે નહીં. કારણ, તે ઇચ્છા ન્યાય નથી. પોતાની પાસેથી મળેલા સુસંસ્કારોથી બાળકો માતૃપિતૃલક્ષ્મ થાય — તેઓ સ્વધર્મનિષ્ઠ થાય, એવી જ ઇચ્છા બાળકોનું કલ્યાણ ઇચ્છનારી કોઈ પણ સ્ત્રીને હોવી જોઈએ. તે પ્રમાણે, બાળકોની દૃષ્ટિએ નોંધવું એ, જેમણે કેટલોક કાળ તેમનું મમતાથી — વાત્સલ્યથી પ્રતિપાલન કરીને તેમને સુશિક્ષણ આપ્યું તેમના પ્રત્યે, તે બાળકોએ પોતાના મનમાં જીવનભર માતૃભાવ અને કૃતજ્ઞતા રાખવી જોઈએ. તેમને માટે પ્રસંગ આવ્યે, જરૂરી પરિશ્રમ કરીને પોતા પર કરેલા વાત્સલ્યના અને પોતા માટે તેમણે ઉઠાવેલા શ્રમના મણકામાંથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરવો એને એ છોકરાંઓએ પોતાના જીવનનું એક

અત્યંત જરૂરી અને પવિત્ર કર્તવ્ય સમજવું જોઈએ. પોતાનું પ્રતિપાલન કરનારાં વિશે પણ પોતાનાં માતાપ જેટલો જ કર્તવ્યભાવ તેમના મનમાં વાગત રહેવો જોઈએ. એક બાળુએ વાત્સલ્ય અને બીજી બાળુએ માતૃભાવ એવા પવિત્રભાવો એકબીજામાં સંદેવ કાયમ રહે તો તેથી પરસ્પરની સહભાવનાઓ ઉત્કર્ષ પામશે અને તેથી બંનેની ઉન્નતિ થશે. માટે બંનેમાં સહભાવ, કર્તવ્યનિષ્ઠા અને ઉત્તમની દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ. તો જ આ વાત બની શકે અને બંને બાળુએ જીવનભર સંતોષ રહી શકે.

જીવનની દૃષ્ટિએ વાત્સલ્યનું મહત્ત્વ કેટલું છે તે સ્ત્રીઓએ ખ્યાનમાં લેવું જોઈએ, અને વાત્સલ્ય દ્વારા પોતાનું જીવન વધારે ને વધારે ઉન્નત થાય છે કે નહિ તે દમ્પતીમાં તપાસવું જોઈએ. માનવજાત જગતમાં નિરંતર રહે એવો પરમાત્માનો હેતુ હોય કે નિર્મર્ગના કોઈ અજ્ઞાત અથવા અતકર્ષ ધર્મમાંથી નિર્માણ થયેલા માનવપ્રાણીની પરંપરા કાયમ રહે એવી આપણાં બધાંની ઇચ્છા હોય તો તે પરમાત્માનો હેતુ કે આપણાં બધાંની તે ઇચ્છા સિદ્ધ થવા માટે માનવજાતમાં રહેલા જનનધર્મ કરતાંયે તેના પ્રતિપાલન ધર્મની વિશેષ જરૂર છે. અને પ્રતિપાલન ધર્મની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ વાત્સલ્યમાંથી જ છે એ વાત આપણે બધાંએ, — તેમાંયે વિશેષ સ્ત્રીઓએ નિઃસંશયપણે સમજવી જોઈએ. કેવળ માનવજાતનું જ નહિ પણ પશુપક્ષી વગેરે પ્રાણીઓનું અસ્તિત્વ મુખ્યપણે આ વાત્સલ્યને લીધે ટકી રહેલું છે. એટલે આ બધા પરથી જોતાં, માનવજાતની સાધનતા માટે અત્યંત જરૂરી એવા એક મહાન સહભાવ અને શુભને કષાદેય ઓછી કિંમતનો ન ગણતાં તેનું સકચ તેટલું પોષણ કરવું જોઈએ. કેવળ પોતાની સંતાનનું પ્રતિપાલન કરવાથી આ ધર્મની સમાપ્તિ થતી નથી. તે તો તેના માત્ર પ્રારંભ જ છે. તેટલો ધર્મ તો પશુપક્ષીમાંયે કેટલાક વખત સુધી જંબુધર્મ આવે છે. તેટલા ધર્મના પાલનમાં જ માણસ કન્યતા માને તો તેની શ્રેષ્ઠતા શી ? પોતાનાં બાળકો નિમિત્તે પેદા થયેલા આ ધર્મને વધારે ને વધારે વ્યાપક, ઉદાત્ત અને પવિત્ર કરવામાં જ માનવજાતની વિશેષતા છે. સ્ત્રીઓ અને પુરુષોએ આવી દરેક વિશેષતાને સિદ્ધ કરી કરીને પોતાનું જીવન સદૃશ્ય-સમૃદ્ધ કરવાનું છે. જેમનું વાત્સલ્ય પોતાનાં બાળકોથી આગળ જઈ શકે

ગાનનું શિક્ષણ માત્રાએ જાળકોને કદાપિ આપેલું નથી હોતું. આવી રીતે સુખોપયોગી અનેલી પ્રગ્ન તેમને જોઈતાં સુખો માયાપ તરફથી નથી મળતાં એમ ગમ્યા પછી, જ્યાંથી તે મળે એમ જાગે તે તરફ વળે અને માયાપને છોડી જાય, તેમાં શું આશ્ચર્ય ? નાનપણમાં માયાપને આધીન રહેલા જોડકાઓ નાનપણમાં પત્નીને આધીન બનીને માયાપનું માનના નથી તેનું કારણ તેમની સુખસોજીવના અને ધર્મ-શિક્ષણનો અભાવ છે એમ જાગે છે. સુખના કરતાં ધર્મ પર—કર્તવ્ય પર પ્રેમ કરવાનું જાળકોને શીખવવાથી આતાં દુઃખદાયી પરિણામ આવવાનો સંભવ નથી એમ જાગે છે. માટે પોતાના વાત્સલ્યને નિમિત્તે જેમણે

યોતામાં અને જાળકોમાં મોહ ન વધારતાં તેમને ધર્મની ગજાધૂતી પિવડાવી હોય તેમનાં જાળકો મોટાં થતાં મોહમાં ન પડતાં ધર્મમાર્ગે જ જીવનભર ચાલતાં રહેશે. કારણ, તે નાનપણમાં જ શીખતાં હોય છે કે જીવન એ ધર્મ માટે છે. પોતે દુઃખ, કષ્ટ, અગ્રણ્યો સહન કરીને તેમને બીજાનાં દુઃખ, કષ્ટ, અગ્રણ્યો ઓળખ કરવાનાં છે; તેમાં જ જીવનનું સાચુંક છે. વાત્સલ્ય દ્વારા માતૃપિતા જાળકોને જે આવી જનતા સંસ્કારો આપતાં રહે તે તે તેમનાં વાત્સલ્યનું પરિણામ ધર્મરૂપે જાળકોમાં પ્રગટ થયેલું તેમને દેખાઈ આવ્યા વગર રહેશે નહિ.

દેહારનાથ

હરિજનો માટે સંસ્કાર વર્ગ

હરિજન લાઈબ્રેરી સામે સામાન્ય રીતે એક ફરિયાદ ઘણી સાંભળવામાં આવે છે કે, એઓ અસ્વચ્છ રહે છે, એમને ગંદી ટેવો છે અને વર્તનમાં પણ ગંદાઈ વિશેષ માન્ય પડે છે. કેટલાક ભણેલા સર્વજ્ઞો તે એ કારણને લઈને અસ્વચ્છતા દર્શ સમાજમાં ટપી રહી છે એમ માને છે અમુક અરો વાત સાચી છે કે, એમનામાં અજ્ઞાન અને નિરાશરતાને લઈને તેમ જ એમને યોગ્ય માર્ગદર્શન કરાવનાર વ્યક્તિઓના અભાવે તેઓના જીવનમાં કેટલીક બદાલો છે. પણ એ બધાને દૂર કરાવવાની ફરજ સર્વજ્ઞોની પણ છે, એ વસ્તુ સ્વીકારીને એ દિશામાં પ્રયત્ન શરૂ કરવો એ જરૂરી છે.

મુરત હરિજન જાગૃત્તવના વિદ્યાર્થીઓ મેટ્રિકની પરીક્ષા આપીને થેર પાછા ફરનાર હતા, ત્યાં હરિજન સેવક સંઘના મંત્રીને વિચાર આવ્યો કે, આ વિદ્યાર્થીઓએ ૩-૪ વર્ષ જાગૃત્તવને જામ ઉઠાવ્યો છે, તેમની પાસે સર્માજ્ઞેવા માટે થોડો સમય કેમ ન લેવો ? વિદ્યાર્થીઓએ સહજુરીથી સેવા આપવાનું કમ્પલ્સ ક્યું અને હરિજનભાઈઓમાં ૨૦-૨૫ દિવસ રહીને એમનામાં તથા એમનાં જાળકોમાં સંસ્કાર આપવાનું કાર્ય કરવા માટે અમે એક યોજના તૈયાર કરી, વિદ્યાર્થીઓને ૨-૩ વિભાગમાં વહેલી તથા કેન્દ્રો આરોગ્યની તાલુકામાં શરૂ કરવા નક્કી કર્યું. આરોગ્ય તાલુકાનાં ગામો એટલા માટે પસંદ કર્યા કે નવા કમ્પની અસર એ જનપ્રત વસ્તીવાળા પ્રદેશમાં તરત જણાઈ આવશે તે બીજે એપી નીવડશે.

પરીક્ષા પૂરી થયે વિદ્યાર્થીઓને એ વર્ગના સંસ્કારન અંગે મુશ્કેલીઓ આપવામાં આવી અને તેમણે એ અંગે પ્રશ્નો તથા પોતાની મૂંઝવણો રજૂ કરી તેના યોગ્ય ઉકેલ બતાવ્યો. હરિજનવાસમાં રહેલા છતાં સર્વજ્ઞોના સાથ કેવી રીતે મેળવવો, સર્વજ્ઞ યુવાન-વર્ગ કે વિદ્યાર્થીવર્ગ સાથે કેવી રીતે સહકાર સાધવો, તે પણ સમજાવ્યું અને દૈનિક કામની વિગતો તૈયાર કરી, જેમાં ત્યાંનાં જાળકોને કેન્દ્રસ્થાન આપ્યું. દિવસનો મોડો ભાગ જાળકો માટે ગાળવામાં આવે અને એમની મારફત મોટેરાંઓને આકર્ષવાં, એ સામાન્ય નિયમ નક્કી કર્યો. હરિજનભાઈઓની સાચી પરિસ્થિતિ સમજાવવા તથા તેમને એ દિશામાં યથાશક્તિ સહાય કરવાના હેતુથી એક પ્રશ્નાવલિ તૈયાર કરી, જે મારફત દરેક હરિજન કુટુંબની સામાજિક, આર્થિક સ્થિતિનો ચહેરો ખાસ આવે; અને ઉપરાંત આંખા ગામના હરિજનોની સામાન્ય સ્થિતિ તથા સર્વજ્ઞોના એમની સાથેના વર્તન જનજીવ માટે બીજા એક પ્રશ્નાવલિ આપી. આ બે પ્રશ્નાવલિની મદદ હરિજનભાઈઓમાં એક પ્રકારનો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરી એમને બીજા ગામના લોકોની સ્થિતિ સમજાવી એમને આ પરિસ્થિતિ બદલવા માટે શું કર્યું શકે તેની સમજૂતી આપી સહાય એવો હેતુ હતા.

હરિજનવાસમાં જાવળીઓ વસા, કોઈ ને માણેક પેરમાં નાખવામાં આવી. ગામના લોકોનો સહકાર પણ અળવા લાગ્યો, અને એથી વિદ્યાર્થીઓને ઉત્સાહ

વધ્યો. બાળકો એકાં જવણીમાં રહી જવણીજનન માટે એવો આશય કરવામાં આવ્યો : બાળકો બેઠે એટલે પોતાની વસ્તુ બરોબર ગોઠવી દેવાની, ઘાતણ કરવાની તાલીમ, મોં કેમ ધોતું, ઘાતણ કઈ જગ્યાએ કરવું, વગેરે શીખવવામાં આવ્યું. ઘાતણ કરીને શૌચ જતી વખતે બાનમાં રાખવાની વાતો બનાવવામાં આવી. સ્નાન કરવામાં ફૂલ પર પાણી કાઢી ચેન્ન શરીર ચોળીને સાણ કે કાળી માટીનો ઉપયોગ કરીને કેવી રીતે નાહી શકાય તે બનાવવામાં આવ્યું. પ્રાર્થનામાં ભાગ લઈ તેમાં કેમ વર્તવું તે શીખવવામાં આવ્યું, અને ક્રવાયત તથા કસરત માટે પણ યોગ્ય બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો. કલામન અને કસરતમાં નેર્ફએ તેટલી સફળતા ના મળી, પણ એ ચારફત શિસ્તનો કાર્ક ખ્યાલ તથા સમૂદૈચ્ચન માટેના નિયમની કાર્કિ ઝાંખી એમને આવે, એ વસ્તુ બાનમાં રાખવામાં આવી હતી.

બાળકોને પોતાનાં કપડાં ધોવાની પણ ટેવ પાડવામાં આવતી. ત્યાર બાદ જે બાળકો નિશાળે જતાં હોય તેમને તૈયાર કરી (સ્વચ્છ કપડાં પહેરી તથા વાળ ચોળીને) શાળામાં મોકલી આપવામાં આવતાં અને સાં કેમ વર્તવું એ પણ કહેવામાં આવતું. બાળીના વખતમાં સ્વયંસેવકો પોતાનું કામ આટોપી લઈ ગામમાં જઈ પ્રશ્નવાલિ માટે માહિતી એકઠી કરતા અથવા લાંબા સુખ્ય માણસોનો પરિચય સાધવાનો પ્રયત્ન કરતા.

બાળકો નિશાળેથી પાછાં ફરે ત્યારે જમવાની બાબતમાં પણ સૌ પોતપોતાનું ખાવાનું લઈને ત્યાં આવે અને બધાં સાથે એસે ને પ્રાર્થના બાદ ખાય. અને ખાતી વખતે જમણે હાથ ખાતું, બીજે હાથ જાગાડે નહિ, વેરવું નહિ, શાંતિથી ખાવું અને એમાં ઉતાવળ કરવી નહીં, વગેરે સૂચનાઓનો અમલ કરવાનું શીખવવામાં આવતું. ત્યાર બાદ મોટાં બાળકો પોતાનાં વાસણ સાફ કરી નાંખતાં; બાળકોને એમાં મજા પડતી. ત્યાર પછી વાર્તાકથન, કાનણ વગેરે રાખવામાં આવતું. બાળકો જે શાળામાં ન જતાં હોય છતાં ચોટું શીખ્યાં હોય તેમને વંચારવામાં સમય જતો એટલું જ નહિ, પણ નવા શીખનારને પણ પ્રૌદશિકણ માટે પુસ્તકોની મદદથી શિક્ષણ આપવામાં આવતું. બાળકોને ગીતો ગાવાનો શોખ, એટલે ગીતો શીખવવામાં આવતાં અને સંજના રમતગમતો બનાવવામાં આવતી. રમતગમતમાં

નતી રમતો કેવી રીતે રમાય એના નિયમો તથા પદ્ધતિ બનાવવામાં આવતી. રમતગમત મારફત આનંદ, જ્ઞાન ને શિસ્તનો ખ્યાલ મળે એવો હેતુ હતો. ત્યાર બાદ પ્રાર્થના અને ત્યાર પછી સમાચારવાચન. આ વખતે હરિજનભાઈઓ દ્વાર રહે એ માટે ખાસ પ્રયત્ન કરવામાં આવતો અને સમાચારવાચન બાદ ધાર્મિક વાર્તાકથન, અથવા ગાંધીજીની આત્મકથા અને તેવાં બીજાં પુસ્તકોમાંથી વાચન કરવામાં આવતું. આથી મોટરાંઓ પર ઘણી સારી છાપ પડી હોય એમ લાગે છે. મોટરાંઓની મુરકેલી, ફરિયાદ વગેરે તે વખતે વાત થતી, તેમ જ સવર્ણો તરફથી એમને પડતો ત્રાસ બાળકો માટે પ્રશ્નો થતા. એ ઉપરાંત એમને પોતાની આર્થિક સ્થિતિ કઈ રીતે સુધરે, પોતાની કુટેવો કેવી રીતે દૂર કરી શકાય, એની દૃષ્ટિ બાપી સમજૂત આપવામાં આવતી અને એના પ્રસાધાતે જાણી એની નોંધ કરવામાં આવતી. એમાં મોટરાંમાં બહેનો પ્રત્યે પણ વિશેષ કક્ષા આપવાનો પ્રયાસ થતો. એઓ આવા રોજના સમિતનમાં દ્વાર રહે એ માટે પ્રયત્નો થતા. એમનાં બાળકો પણ કેટલીક વાર એમને તેડી લાવતાં. પ્રાર્થનાનું પણ આકર્ષણ ઘોડેક અંશે રહેતું. બહેનોના વહેણે તથા ખોટા ખ્યાલો દૂર કરવા માટે વાનગીન કરવામાં આવતી. એઓ હિંમતભરે આગળ આવે એ હેતુથી રાસ ગોાવીને તેમાં એઓ સુખ્ય ભાગ લે એવું ગોાવવામાં આવતું. અને બહેનો પહેલ કરે તે તેની છાપ સારી પડે એમ માનીને આશરતાનો પ્રચાર એમની મારફત દાર કરવાથી પરિણામ સાદું આવ્યું એમ કહી શકાય.

અમ વર્ગે સારી રીતે યથા એનો જગ્યા પણ સારો મળનાં ઉત્સાહભરે કામ આગળ વધ્યું. કેટલાક હરિજનભાઈઓએ સુકાશ માંસુ નહિ ખાવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. અને એક ગામમાં એ કારણે ઝગડો બેળે થયો અને બાપકાનો એમનો દુક લૂંટાઈ જશે એવો ભય લાગવાથી પોતાનાં બાળકોને મોકલવાનું બંધ કર્યું એટલે એક કેન્દ્ર બંધ કરવું પડ્યું. છતાં બીજાં બે કેન્દ્રોમાં તે ઘણા સારા પ્રમાણમાં સફળતા મળી.

હરિજનવાસમાં ભાગ્યે જ સવર્ણો ભાઈઓ આવતા. પણ હવે તો તેઓ આ કામ જોવા માટે આનંદભરે આવતા થયા અને એમના વર્તનમાં પણ ફેર માલૂમ પડતો. સવર્ણ પુલાનવર્ગો તો જાણે આગ્રહીતમાં માનતો

જ નથી એમ દરિજનોને લાગવા માંડ્યું. છતાં એ ગામમાં ઘેર ઘેર એમને અંદર પ્રવેશ કરાવવા માટે બહુ એણે તૈયાર દત્તા, એ વસ્તુ અનુભવે માલુમ પડી.

આવો વર્ગ ચાલવાથી ગામમાં ચેતન આગ્યું. દરિજન બાળકોમાં અજ્ઞાન જાગૃતિ આવી અને જાણે એક કુટુંબ સુખી રીતે જીવન ગાળતું હોય એમ લાગતું. બાળકોની સાથે પાતળીન કરવાના મને બંને કેન્દ્રોમાં પ્રસંગ મળ્યા. એમને જે તાલીમ આપવામાં આવે તો સવર્ણ બાળકોથી કોઈ રીતે જીતરે નહિ એવી જાણ મારા પર પડી. અને એ બાળકોને સાચું બોલવું, ૩૨ ન રાખવો, એવી વસ્તુ પર જ્યારે ભાર મૂકવામાં આવ્યો ત્યારે એમને એમ લાગ્યું કે, શાળામાં લાજવા જવા કરતાં અહીં જાવણીમાં રહીએ તો મળ પડે અને હાલ પણ થાપ. આમ બાળકો તો ઉત્સાહભરે દિવસ ગાળતાં અને તેમના પર સીધી યા આકતરી રીતે સંસ્કારોની જાણ પડતી ગઈ. અમને એ દિવસો દરમ્યાન જે પ્રશ્ન મુંઝવતો તે એ કે, વર્ગ પૂરો થયા પછી શું? એ બાળકો બહુ બુદ્ધી ન જાય તે સારુ એ વસ્તુ કેવી રીતે ચાલુ રાખી શકાય? એમાં કોની મદદ સૌથી વધુ ઉપયોગી થઈ પડે?

મને જ્યારે એ દરિજન ભાઈઓને તે મળવાનો પ્રસંગ સાંપડ્યો, ત્યારે મેં મારી મુંઝવણ તથા તેનો મને લાગતો ઉકેલ રજૂ કર્યો. તેમને તેમની ફરજની કાંઈક ઝાંખી કરાવી, પણ એથી કાંઈ કામ પૂરું થાય એમ લાગ્યું નહિ. છતાં તથા પુસ્તકો લાંબી સંલગ્નતાને તથા બાળકોને નિયમિત શાળામાં મોકલવા સંબંધી વાત કરી, પણ એ ઉપરાંત, ગામના શિક્ષકવર્ગનો

સાથ સાધ્યો : એમની સાથે વાતચીત કરી એમના વિચારો જાણી, આ દિશામાં એમના તરફથી કેટલી મદદ મળશે તે જાણવા પ્રયત્ન કર્યો. એ પરથી એમ લાગ્યું કે, શિક્ષકવર્ગ એ દિશામાં કાંઈ જરૂર કરે, પણ જે સમાજ એમને મદદ કરે અને એમની સામાન્ય મુશ્કેલીઓ દૂર કરવામાં ગામની પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓ મદદ કરે. શિક્ષકો જે આવા કાર્યમાં સહાનુભૂતિ દાખવે અને ઉત્સાહી યુવાનો મારફત ચોટું કામ પણ વખતોવખત લે; તો દરિજન બાળકોમાં સંસ્કાર રેડી તેમને પોષવાનું કામ સહેજે થઈ શકે એમ લાગે છે.

દરિજન લતાઓમાં સવર્ણો જઈ સારું કામ કરી શકે કે કેમ એ પ્રશ્ન વિચારતાં એમ લાગ્યું કે, દરિજનોમાં જે અપ્રદા ઘર કરી ખેડે છે, જે અભણતા અને શંકાસીલ મનોવૃત્તિ વિશેષ જણાય છે, એ જોનાં મુશ્કેલિત દરિજનમાઈ એમનામાં સારું કાંઈ કરી શકશે; અને એની મારફત સવર્ણો જન્મતાનો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવી અરપૃથ્વતા નાબૂદ કરવા મથશે તો એ કામમાં સફળતા જલદી મળશે.

આ વર્ગો એક પ્રયોગ તરીકે દત્તા. એમાં મળેલી સફળતા દરેક રજામાં જુદા જુદા તાલુકાઓમાં જુદા જુદા વિલાયાતોમાં જરૂરી તાલીમ આપી મોકલવા માટે અમને લાગ્યાવે છે. આવા વર્ગો એક નિદેશ કે તાલુકામાં નહિ પણ પ્રાંતભરમાં થાય તો અરપૃથ્વતા-નિવારણનું કામ ઝડપભરે આગળ વધી શકે એ નિઃશંક છે.

અરુણચંદ્ર પંડ્યા

ચી કમિ પછયું, “સદાચારીઓના બજા મટે દુરાચારીઓને મારવાની બાળતમાં ગાપ શું કહો છો?” કેન્દ્રચરિત્રે જવાબ આપ્યો. “નામદાર, રાજ્યકારભાર ચલાવવામાં તમારે હિંસાનો આશરો જ સા માટે લેવો નેઈએ? તમે સદા પ્રગટ રીતે ચાલુ જ છજો એટલે લોકો સારા થશે. ઉપરા અને નીચલા માણસો વચ્ચે મન અને ધારસ જેવો સંબંધ છે. પવન જેમ વાય તેમ ધારસે ઢળવું જ પડે.”

હો શિયા ચુ કુંતો મુખો નિમાયો એટલે તેણે રાજકારણ વિષે પૂછનાં કેન્દ્રચરિત્રે કહ્યું : “કોઈ પણ કામ ઉતાવળે કરાવવાની છજ્જા ન રાખીશ; નાના નાના લાલો તરફ તજર ન કરીશ. કામ ઉતાવળે કરાવજા જતાં મુઠારં થતાં નથી. નાના નાના લાલો તરફ તજર રાખવાથી મોટાં કામો સિદ્ધ થતાં નથી.”

હવે નોકરશાહી નાબૂદ થાય છે

[આઈ. સી. એસ. સંસ્થા હવે નાબૂદ થાય છે. તેની જગાએ નવા અમલદારો નોંધાયે તે તૈયાર કરવાને માટે, વચગાથાની વધી અરકારે દિલ્લીમાં તેની કોલેજ હયાતી છે. તેના પહેલા વર્ગ ખુલ્લો મૂકતાં હિંદી સરકારના ચૂંટાઈ ગયેલા સરકારી વલ્લભભાઈ પટેલે કરેલું પ્રવચન.]

મિ. દેસાઈ અને સહચર્યો !

અખિલ હિંદ વહીવટી નોકરી ('ઓલ ઇન્ડિયા એડમિનિસ્ટ્રેટિવ સર્વિસ')ના ઉમેદવારો માટેના તાલીમકેન્દ્રનો પહેલો વર્ગ ખુલ્લો મૂકના શક્તિમાન થવા બદલ મને આનંદ થાય છે ! તમે બધા અહીં છો તે સુખ, જૂની જાતની ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસ ('હિંદી મુલકી અધિકારી મંડળ')ના દિવસો પૂરા થયા છે. અને તેને સ્થાને આપણે આ 'સર્વિસ' અસ્તિત્વમાં આણી છે. આ ફેરફાર જેટલો અર્થપૂર્ણ છે, તેટલો જ સુગમવર્તક છે. પ્રથમ તો, પરદેશીઓના હાથમાંથી હિંદીઓના હાથમાં સત્તા સુપરત થઈ રહી છે, તેનું એ સ્પષ્ટ લક્ષણ છે. બીજું, એનાથી એક એવું અખિલ હિંદ અમલદાર મંડળ અસ્તિત્વમાં આવે છે કે જે પૂરેપૂરું હિંદીઓનું અનેકું તથા પૂરેપૂરું હિંદી હક્કમત હેઠળનું હશે. અને ત્રીજું, આ મંડળ ભૂતકાળની ટેવા કે પરંપરાઓની કરી કબજગીરી નિવા રાષ્ટ્રસેવાનું પોતાનું સાચું કામ કરવાને શક્તિમાન થશે, અથવા તો તેને તેમ કરવું પડશે.

આ ફેરફારના રહસ્ય વિશે હું આટલી વિગતમાં બિંદરોતે તે એટલા માટે કે તેથી કરીને ખાસ તો ઉમેદવારોના મનમાં અને સાથે સાથે બહારની દુનિયાના મનમાં એ વાત ફસે કે, અધિકારી મંડળની જોડકમીના દિવસો પૂરા થયા છે, અને અમલદારોએ પોતાના રોજગરોજના કારોબારમાં સેવાના સાચા ભાવથી દોરવું જોઈએ : કારણ કે બીજી કોઈ રીતે તેઓ નથી પ્રજાલીમાં બંધાયેલા નહિ થઈ શકે.

'ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસ'ને નામે ઝોળખાતા જૂના અધિકારી-મંડળ માટે જે કહેવત પ્રચારમાં છે, તે તમે કદાચ જાણતા હશે, કે તે નથી 'ઇન્ડિયન' (હિંદી), નથી 'સિવિલ' (વિનયી), કે નથી સર્વિસ* (સેવા). તે સર્વિસ ખરેખર સાચા અર્થમાં

હિંદી ('ઇન્ડિયન') નથી; કારણ કે તે સર્વિસના હિંદી અમલદારો મોટે ભાગે અંગ્રેજો જેવા જ બની ગયા હોય છે, તેમજ તાલીમ પણ પરદેશમાં લીધી હોય છે, અને તેઓ તામેદારી પણ પરદેશીઓની જ ઉદ્ભવતા હોય છે. તેથી કરીને, વસ્તુતાએ, એ આખી સર્વિસ હિંદી ('ઇન્ડિયન') પણ નહિ, વિનયી ('સિવિલ') પણ નહિ, અને સેવાભાવી પણ નહિ, — એ તરીકે પંકાઈ હતી; જોકે નામથી તો તે 'ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસ' જ કહેવાતી ! એ વસ્તુસ્થિતિ હવે બદલાય છે.

આ વિધાનયમમાં તાલીમ લેવા આવેલા તમે બધા, કેટલેક અંશે, તમારા પુરોગામીઓ કરતાં નક્કીબદાર ગણાઓ. તમારા પુરોગામીઓને પરદેશી હક્કમતના એજંટો તરીકે નોકરી અનુભવી પાતી, અને કેટલીક વાર તેમને પોતાની સહૃદયતાની ઉપરવટ થઈને પોતાના પરદેશી માલિકોના હુકમો અમલમાં મૂકવા પડતા. હવે તમને એટલો સંતોષ રહેશે કે, તમે જે કાંઈ કરતા હશે, તે તમે તમારા પોતાના દેશપ્રિયોના આદેશ અનુસાર કરતા હશે. વળી, તમારા પુરોગામીઓને એવી પરંપરાઓમાં ઉછેરવામાં આવતા કે જેથી તેઓમાં સામાન્ય જનતાથી અલગપણાનો ભાવ ઊભો થતો, અને તેઓ પોતાની જાનને સામાન્ય જનતાથી અલગ રાખતા. પરંતુ હિંદુસ્તાનની સામાન્ય જનતાને પોતાની માનીને તેની સાથે વર્તવું, એ તમારી તો પવિત્ર ફરજ રહેશે; અથવા સાચું કહીએ તો, તમારે પોતાને તેઓમાંના જ એક તરીકે તેઓમાં જ રહેવા મણુવા જોઈશે, અને તેઓના તિરસ્કાર કે અવધાન કરવાનું શીખવું પડશે. બીજા શબ્દોમાં, તમારે રાજ્યદારભારની રાહીચાલી પદ્ધતિઓથી ઊઘડી એવી લોકસાક્ષી પદ્ધતિઓમાં ટેવાવું જોઈશે.

તમારામાંના લગભગ બધાએ લસ્કરમાં નોકરી અનુભવી છે; અને તેથી કરીને, તમે ગમે તે હોદ્દા ઉપર રહીને હિંદુસ્તાનની નોકરી અનુભવના હો ત્યારે પણ, તમારા દળમાં ગળવવાના શિસ્તની અગત્ય વિશે ભાર મૂકવાની મારે જરૂર નથી. શિસ્તની સાથે સાથે જ તમારે તમારા પોતાના દળ પ્રત્યે સંમાનની ભાવના

* 'સિવિલ' શબ્દના અંગ્રેજીમાં 'મુલકી' તેમ જ 'વિનયી' એવા બે અર્થ થાય છે; તે જ પ્રમાણે 'સર્વિસ' શબ્દના પણ 'અધિકારી મંડળ' તેમ જ 'સેવા', એવા બે અર્થ થાય છે. — અનુ.

પણ કેળવણી જોઈએ; તે સિવાયના કાર્ક પણ દળનો કશો અર્થ નથી. તમે જે સર્વિસની સનદો ઉપર સહી કરવાના છો, તે સર્વિસના એક સમૂહ હોવું, તથા તમારી આખી નોકરી દરમ્યાન તે સર્વિસની પ્રતિષ્ઠા, પ્રામાણિકતા અને લાંચરુશત્રની-પર-દેખાપણું બળથી રાખવાં, એને તમે, પોતાને ગળેથી મગર થવા લાયક અધિકાર સમજાવો.

અત્યારે હિંદુસ્તાનમાં શી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે તેની તપાસ કરવાની તમારે જરૂર છે. હિંદુસ્તાનનું ખરું કામ હમણાં જ શરૂ થયું છે. હાલ તુરત તો સ્વતંત્રતાની છેલ્લની દશાએ પહોંચવાનું સંક્રાંતિકાર્ય ચાલે છે. તેને લીધે બુદ્ધ પછીના ફૂટ પ્રશ્નોની મુરકેલી-ઓમાં સંક્રાંતિકાળની મુરકેલીઓ વધુ ઉમેરાઈ છે. આ પરિસ્થિતિમાં હિંદુસ્તાનના દરેક મુશ્કેલી અમલદાર પાસેથી — ભણે તે જ્યાંબદારીને ગમે તે રચના હોય — સારામાં સારી કામગીરીની અપેક્ષા રાખવાનો સૌને હક છે. તમારાથી તમારું કામ ગાન ભાડૂતી વૃત્તિથી કે સ્વાર્થશુદ્ધિથી ન ચર્ક શકે; પછી તે સ્વાર્થશુદ્ધિ ગમે તેટલી સમજણવાળી ભણેને હોય. તમારા મનના સૌથી પ્રથમ ખ્યાલ તો એ હોવો જોઈએ કે, સમગ્ર હિંદુસ્તાનના હિતામાં પોતાનાથી સારામાં સારો ફાળો શી રીતે આપી શકાય. તમે તમારું કામ સારામાં સારી રીતે બજાવી શકો તે માટે સરકાર પણ તમને સંતુષ્ટ અને ખુશી રાખશે એવો ભરોમો તમે જરૂર રાખી શકો છો; પરંતુ એ બાબતને તમે તમારી સોાની શરત બનાવી શકો, એ તો તમારે માટે ભારે અઘડિતતા કહેવાય. ગમે તેમ તોય, તમારા કામની અગત્ય નગાસ પ્રધાને જરૂર સમજે છે અને તેની કદર કરે છે. કાર્ક વાર તેઓ તમને કદાચ તમારી પ્રત્યે સદાતુષ્ટિના પિનાના દેખાય; પરંતુ હું માનું છું કે, હિંદુસ્તાનમાં જ્યાંમાં જ્યાં જ્યાંબદારીવાળાં રચનાએ કાર્ક માણસ એવો નથી, કે જે એમ ન માનતો હોય કે, હિંદુસ્તાનના ભલા માટે શક્ય તેટલું બધું જ કરી છુટયા માટે તેણે અમલદાર વર્ગને પોતાની સાથે લેવો જ રહ્યો.

સૌથી વિશેષ તો, રાજવીપદમાં વધારેમાં વધારે નિષ્પક્ષતા બળવવાની અને લાંચરુશત્રની પર રહેવાની હું તમને સલાહ આપું છું. વહીવટી અમલદાર રાજકારણમાં ભાગ ન લઈ શકે, અને તેણે લેવો પણ ન જોઈએ. ઉપરાંત તેણે કોની કાવાદાવામાં પણ લગવું ન જોઈએ.

આ બંને બાબતમાં સત્ય માર્ગેથી ચલિત થવું એ બહાર અધિકારને બંદ કરવા જેવું, તથા તેની પ્રતિષ્ઠાને ઉતારી પાડવા જેવું છે. તે જ પ્રમાણે પોતાના નામને લાયક એવી કાર્ક પણ સર્વિસને પ્રામાણિકતાનું જીવનમાં જોવું ધોરણ સિદ્ધ કરવાનું નગર સામેન રાખે, તો તેને દયાત રહેવાનો કશો હક નથી. પોતાને અમલદારવર્ગ લાંચરુશત્રથી પર છે એવું અભિમાન હિંદુસ્તાન આજે લઈ શકે તેમ નથી, એ દિવસગીરીની વાત છે; પરંતુ મને આશા છે કે, તમે કે જેઓ વહીવટી અમલદારોની એક ત્રીજી જ પેઢી બાણે શરૂ કરી રહ્યા છો, તેઓ તમારા વર્ગના દલકટ લોકાથી ગેરસ્તરે દોરવાઈ નહિ જાઓ, પરંતુ ભય કે મહેરબાની વિના તેમ જ ખીછ વધારાની બહિસોની અપેક્ષા રાખ્યા વિના તમારી સેવા બજાવો.

સદ્યુદરશો, તમારી જ્યાંબદારીઓની સામાન્ય બાબતોએ લગતું જે કાર્ક મારે કહેવું જોઈએ એમ મને લાગ્યું છે તે મેં તમને કહી દીધું છે. આ તારીખકેન્દ્રમાં જે થોડો વખત તમે રહેવાના છો, તે દરમ્યાન તમે ધણું ધણું રીખી લેશો એવી તમારી પાસે અપેક્ષા રાખવામાં આવી છે. તમારા પ્રિન્સિપાલ તરીકે તમને એવા માણસ મળ્યા છે કે, જેમનામાં રાજવીવટનું બ્યવહારુ જ્ઞાન તેમ જ દુષ્ટિનિંદુની વિશાળતા ભેળાં થયેલાં છે. મને શંકા નથી કે, એમની દોરવણી હોય તમે આ સંસ્થામાં તમારી પાસે જે કાર્ક સમય રહેશે છે, તેના સારામાં સારો ઉપયોગ કરી શકશો.

સાચા અર્થમાં પ્રથમ અખિસ હિંદ વહીવટદાર મંડળની આ સંસ્થાને મંજૂરી આપવાનું પરમાત્માએ મારે હસ્તક મુક્યું, તે માટે બ્યક્તિગત રીતે મને બહુ આનંદ થયો છે. હું તેને અભિમાન લેવા જેવો અધિકાર તેમ જ પવિત્ર જ્યાંબદારી બને ગણું છું. અને તમને ખાતરી આપું છું કે, આ દેશના સંજોગોમાં શક્ય એવી સારામાં સારી સ્થિતિ હોવા તમારે માટે સુખી અને સતેજી કારકિર્દી મેળવી આપવાને હું મારાથી બનતો બધો પ્રયત્ન કરીશ. વિદી અમલદાર મંડળના તમે અગ્રણીઓ છો; અને તે તમારા ગાવિન્ય અને શક્તિ વડે તથા તમારી સેવાની લાવના વડે જે પાંચો નાખશો તથા પરપરાઓ ઊભી કરશો, તેમના ઉપર આ મંડળનું ભવિષ્ય વધારે તો અવલંબનારું છે. તમે તમારા ભવિષ્ય તરફ વિશ્વાસ અને ખાતરીની નગરે જોજો. જો તમે સેવાની સાચી લાવનાથી કામગીરી બજાવશો, તો મને ખાતરી છે કે, તમને તમારા સારામાં સારો

ખલ્લો મળી રહેશે. તેથી કરીને હું તમને કહું છું કે, તમે તમારે માટે રાહ બેઠી રહેલી બચાવદારીઓ અને તકાના પૂરેપૂરા ભાન સાથે તમારા અભ્યાસમાં લાગો,

અને જે કાંઈ સાંભળો, ‘તેમાંથી વિનમ્રતાવે બોધ’ ગ્રહણ કરો.

તમને સૌને હું સફળતા કમ્પેશું છું.

નાણા-ચલણના ફેરફારો

એપ્રિલ માસમાં વડી ધારાસભામાં હિંદના નાણા-ચલણના ધારામાં બે મહત્વના ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે :

૧. ‘રૂપિયાનો પરદેશ સાથેનો લેવડદેવડનો ભાવ’ ઇંગ્લંડના પાઉન્ડ અનુસાર ચાલતો હતો અને બ્રિટિશ સરકારની ઇચ્છા અનુસાર રૂપિયા બરાબર અમુક પેન્સ બોલાતા હતા. તે સંબંધ હવેથી હિંદી સરકારની સમવડે બંધ કરવામાં આવશે અને રૂપિયાનો પરદેશ સાથેનો લેવડદેવડનો ભાવ સ્વતંત્ર રીતે અંકારો.

૨. રૂપિયો ચાંદીનો પાઘામાં આવ્યો તેને બદલે હવે નિકલનો પાઘામાં આવશે.

હિંદ હવે આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાબંધનું સભ્ય બન્યું છે અને ભંડોળના સભ્ય બનેલા દેશોમાંથી મહત્વના દેશોએ પોતાના નાણા-ચલણની કિંમત સોનામાં કે અમેરિકાના ડોલરમાં દર્શાવી છે. એટલે હિંદ પણ પોતાના નાણાનો પાઉન્ડ સાથેનો સંબંધ છોડીને આંતરરાષ્ટ્રીય ચલણો સાથે પોતાના ચલણનો સ્વતંત્ર ભાવ દર્શાવવાનું નક્કી કર્યું છે. ઉપરનો પહેલો સુધારો એ રીતે થયો છે.

છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં રૂપિયામાં નેટલી ચાંદી હતી તેની, તે વખતના બજારભાવે આશરે છ આન્સ નેટલી કિંમત થતી હતી. લગભગ સિતેર વરસ સુધી રૂપિયો એ ચાંદીના બજારભાવની દૃષ્ટિએ પૂરેપૂરી કિંમતનો ન હતો. જેમ કાગળ ઉપર હાપેલી નોટોની કિંમત તેના કાગળની કિંમત કરતાં અનેક ગણી વધારે હોય છે, તેમ ચાંદીના રૂપિયાની કિંમત તેમાંની ચાંદી કરતાં બમણી કે તેથી વિશેષ હતી. એક રીતે કહીએ તો એ ચાંદી ઉપર હાપેલી નોટ હતી. હાલનો રૂપિયો પણ એવો જ છે. ચાંદીના ભાવમાં ગિચવપાત્ર થાય છે એટલે રૂપિયા હાવવામાં ઘણી મુશ્કેલી પડે છે. તેથી સરકારે ચાંદીના રૂપિયાને બદલે નિકલનો રૂપિયો કાઢવાનું નક્કી કર્યું છે. આમ, રૂપિયામાં વપરાતી ચાંદી બચાવવાની દૃષ્ટિથી, ઉપરનો બીજો સુધારો કયો છે.

દરેક દેશને પોતાનું ચલણ સ્વતંત્ર રીતે ગોઠવવાનો હક છે. હિંદ હવે આજદ થાય છે એટલે તે પણ પોતાનું

ચલણ સ્વતંત્ર રીતે ગોઠવે એ સ્વાભાવિક છે. હિંદી પ્રજાની માફક રૂપિયો પણ બ્રિટિશ સરકારનો શુભામ હતો, તેને હવે ઉપરના ફેરફારથી પ્રજાની સાથેસાથ આઝાદી મળે છે. હિંદ બીજા દેશોની જેમ ઇંગ્લંડની સાથે પોતાના ચલણનો સંબંધ સ્વતંત્ર રીતે ગોઠવી લે એ જ ક્ષેત્ર છે.

રૂપિયો ચાંદીને બદલે નિકલનો થાય તેથી કેટલાક લોકોને અણગમતું થતું હોય એમ લાગે છે. પણ તે તો ટેવનું કારણ છે. ચલણની દૃષ્ટિએ સિક્કો રૂપિયો હોય કે નિકલનો, એ સરખું છે. બ્યવહારમાં તો આજે કાગળની નોટો જ ચાલે છે. તેમાં થોડા રૂપિયાને બદલે થોડા નિકલિયા ચાલે તેથી કશો ફેર પડ્યાનો નથી. મુખ્ય સલાહ નાણા-ચલણની સ્થિરતાનો છે. રૂપિયો ચાંદીનો હોય, નિકલનો હોય કે કાગળનો હોય, પરંતુ તેની કિંમતનો આધાર બજારમાં મળી શકતા માલના પ્રમાણમાં રૂપિયાની છત-અછત કેવી છે, તે ઉપર રહે છે. તે માલ અને રૂપિયાની છત-અછતનું પ્રમાણ બરાબર સમયાય તો પછી ચલણ ગમે તે ધાતુનું હોય તેની સાથે પ્રજાને લેવાદેવા નથી. નવા ફેરફારથી શરૂઆતમાં લોકમાનસને થોડો આંચકો લાગે, તે ચલણ સ્થિર થતાં જૂંસાઈ જવાનો છે.

પણ ખરી વાત એ છે કે, તદ્દન બનાવટી પાયા પર ગોઠવેલા ચલણમાં ઘણી વખત ગરબા થાય છે અને લાંબે ગાળે પ્રજાને સોસનું પડે છે. પૂરી કિંમતનું નાણું પાઘામાં સરકારને કેટલુંક ખર્ચ વેઠવું પડે છે. પણ દેશના કરોડોની લેવડદેવડ ઉપર તેથી બરાબ અસર થતી હોય તો નાણાં પાઘાનું થોડું ખર્ચ એ કરોડોના આર્થિક વ્યવહારને દિશાએ કશી વિસાનમાં નથી. એટલે છેવટે તો પ્રજાના આર્થિક વ્યવહારની સ્થિરતાની લાંબી દૃષ્ટિએ જ કયું ચલણ સમૃદ્ધ એનો વિચાર થવો જોઈએ. તે માટે આપણા ચલણનો આધાર આંતરિક અને ખાસ લેવડદેવડની દૃષ્ટિએ, મુખ્યત્વે સોનાનો હોવો જોઈએ, એમ આપણા આગેવાનો વરસોથી કલા કરે છે. તેનો અમલ કરીને હિંદના ચલણને સંગીન પાયા પર મજબૂતો સમય હવે આવી લાગ્યો છે. વિ.

રાજકારણનો પરિભાષા-કોશ

[સ્થળસંકેતોને લઈને કેટલાક વખતથી નહિ આખી શકાતી પરિભાષાનો આ આગળનો હપતો છે.]

C

Cabinet n. કેબિનેટ; પ્રધાનમંડળ

— system n. કેબિનેટ-પદ્ધતિ

Cable n. કેબલ; દરિયાઈ તાર

Candidate n. ઉમેદવાર

Candidature n. ઉમેદવારી

Canton n. પરગણા

Canvass vt. મત મેળવવા — ખેંચવા

Capital n. મૂડી; પૈસી

— list n. મૂડીદાર; પૈસીપતિ (૨) મૂડીવાદી

— lism n. મૂડીવાદ

— Punishment n. દેહાંત-દંડ; ફાંસી

Capitation Tax n. મૂડિયા-વેરો

Capitulate vt. નમવું આપવું; હાર માનવી

Capitulation n. સ્વતંત્ર પરદેશી વસાહત; પરમુક્તમાં સ્વતંત્ર વસાહતી-દંડ

Cartel n. કાર્ટેલ

[પ્રમુખ-મત]

Lasting Vote n. નિર્ણાયક મત; 'તુલસીપત્ર';

Jesus Belli n. યુદ્ધનું કારણ; યુદ્ધખીજ

Jaucus n. બંધા; ટોળી

Jensor n. સેન્સર; વસ્તુ-નિયામક (છાપાં, સિનેમા થો માટે); છાપાં ચોરીદાર

— ship n. સેન્સરશ્રમ; વસ્તુનિયમન; છાપાંચોરી

Jensure n. નિંદા; વખોડણી

— vote of નિંદાત્મક-નિંદાનો કસબ;

Jensus n. વસતી ગણતરી; ગણતરી

Jentral adj. મધ્યસ્થ; કેન્દ્રવાતી

— govt મધ્યસ્થ-વડી સરકાર

— Legislature વડી-મધ્યસ્થ ધારાસભા

Jentralization n. કેન્દ્રીકરણ; 'કેન્દ્રણ'

Jentralized adj. કેન્દ્રીત

Jess n. કસ; વેરો

— local n. સ્થાનિક વેરો

Jhair n. પ્રમુખરચન; પ્રમુખપદ

Jhairman n. ચેરમેન; પ્રમુખ; અધ્યક્ષ

Jhamber n. સભા; મંડળ (૨) સભાશુદ્ધ; બેઠકનો ઓરડો

Jhamber of Princes n. દેશી રાજાઓનું મંડળ; નરેન્દ્રમંડળ

Chancellor n. (યુનિવર્સિટીનો) કુલપતિ; ચેન્સેલર

— of Exchequer (વિભાગતમાં) નાણાં-પ્રધાન

Charged* affaires n. નાણાં ઓલંચી; ઉપ રાજદૂત

Charter n. પત્રો; પરવાનો; સત્તર; હકનામું; ચાર્ટર

Chauvinism n. લડાઈ ખેર દેશાભિમાન; દેશાભિમાની પતરાણ

Circular n. પરિપત્ર

Citizen n. નાગરિક; પ્રજાજન

— ship n. નાગરિક ધર્મ; નાગરિકતા; પ્રજાજનપદ

— right of નાગરિક હક

City n. શહેર; નગર,

— state n. નગર-રાજ્ય

Civic adj. શહેરી; નાગરિક

Civics n. નાગરિક વિદ્યા [સવિનય]

Civil adj. નાગરિક (૨) સુલકી; દીવાની (૩) સભ્ય

— Court n. દીવાની કોર્ટ

— Disobedience n. સવિનય કાનૂનસંગ

— Liberty n. નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય

— List n. રાજનું ધર-ખર્ચ

— Marriage n. કાનૂની લગ્ન

— Population n. સામાન્ય પ્રજા

— Service n. સુલકી નોકરી

— War n. આંતર વિશ્વદ્વ

Civilian n. સિવિલિયન; આઈ.સી.એસ.

Civilization n. સુધારો (૨) સંસ્કૃતિ; સભ્યતા

Civilized adj. સુધરેલું (૨) સભ્ય

Clan n. ગોત્ર; ટોળી; કબીલો

Class n. વર્ગ

— war n. વર્ગવિશ્વદ્વ

— conflict n. વર્ગમાં હિંતવિરોધ

— less adj. વર્ગરહિત

Classification n. વર્ગીકરણ

Clause n. (કાયદાની) કલમ

Clique n. ટોળકી; શુદ્ધ

Closure n. અર્થાબંધી, કે તેનો પ્રસ્તાવ યા દરખાસ

Coalition, — ministry n. મિત્ર પ્રધાનમંડળ

Code n. કાયદો (૨) ગ્રંથ પરિભાષા

— word n. સંકેત; ગ્રંથ પરિભાષા

Codify n. નિયમબદ્ધ કે કાયદાબદ્ધ કરવું

Coercion n. બળાત્કાર; દબાણ; બળરહસ્યી

આ પછી એશિયાઈ પડે શી એ*

અરબી સદીના અંત ભાગમાં તુર્કી સામ્રાજ્યની પડતી રાજ થઈ કે તરફ જ તુર્કીના હોવાના કબજા માટે યુરોપની પાંચ પ્રભુઓએ સાકમરી રાજ કરી. ઉજ્જડ, રશિયા, ક્રાન્સ, જર્મની અને ઓસ્ટ્રિયા એ પાંચ દેશોની પ્રભુઓ વખતોવખત અંદર અંદરના સુવેદના કોલકાર કરવા લાગી અને એવા દરેક કોલકારને અંતે નવા નવા અધિકારોનાં ખીન્ન રોપવા લાગી. ઈ. સ. ૧૮૭૮માં તુર્કી અને રશિયા વચ્ચેના વિચરૂનો અંત આવ્યો. નવેા વિચરૂ ઈ. સ. ૧૯૧૪માં રાજ થયા ત્યાં સુધી એટલે, ઈ. સ. ૧૮૭૮ થી ઈ. સ. ૧૯૧૪ સુધી જેને જેમ કાળા એવા વાદન-વ્યવહાર બોલા કર્યા ત્રિશ્વકારથી ત્રિવિશ વડાણ લીધા અને કોઈ જાતની રુકાવટ વિના બંગાળના ઉપરાજમાં પહેાંચે; ઉજ્જડના આ પગલાને પકારવા માટે જર્મનીએ બર્લિન અને બગદાદને લેલેથી બેઠયા; રશિયાનું પણ બાકી ન રહી જતું બેઠેએ એટલે તેણે ક્રાન્સ-સેબરિયન લેલે દ્વારા હાબિન અને લાડિઓસ્કોનું મોસ્કો સાથે બેઠાણ કર્યું.

ઈ. સ. ૧૯૧૪માં તુર્કી સામ્રાજ્ય ભાંગી પડ્યું. તેમ માતાની સાથે જ રાજકારણનો નવો નવો સ્વામિ સળે ઉઠેને નવાં રાજ્યો બોાં થયાં. પણ આ બધા કરતાં ખૂબ જ અગત્યનો બનાવ તો એ બન્યો કે મુસ્લિમ જગતમાં એસ્તાના પ્રતીક સુમી ખિલાફત તરી પડી. તુર્કી સોના માર્ગમાંથી હકડું એટલે તેની જગા પુરવાનો સવાલ બોવા થયા.

ઈ. સ. ૧૯૧૪-૧૮ ના વિચરૂમાં ઉજ્જડ તરી કાર બેઠું તો ખરું, પણ દુનિયાની રાજકીય અને આર્થિક બાબતોમાં તથા દુનિયાના ફેલાદાર દેશ તરીકે ઉજ્જડના પહેલા નંબર હવે અમેરિકાએ લીધા. રશિયા માર્ગમાંથી ખરી ગયું, જર્મની નિષ્ફળ નીવડ્યું, અને ઓસ્ટ્રિયા હરીફાઈમાં રહ્યું જ નહિ. ગ્રેસિડેન્ટ વિડ્સનના ચીફ મુદ્દાની આદર્શવાણી પણ હવામાં ફાટતી જ રહી ગઈ ઉજ્જડે ક્રાન્સની મદદથી સુવેદ પરિવટ દ્વારા આ ચૂંચવાયેલા કાકાનો ઉકેલ આપ્યો.

પહેલા વિચરૂ હરમિયાત જર્મનીના બધા સામે લોઈડ મ્યોન્, બાસ્કર, મેમ્બેલોન અને ચર્ચિલે યદ્દીઓ, આરબો અને મુસલમાનોને કેટલાંય વચનો આપ્યાં હતાં અને તેમ મૂલને વિશ્વાસમાં લીધા હતા; પણ એ વિચરૂને અંતે એનું શું થયું તે, છિત્રિત થયેલા તુર્કી સામ્રાજ્યના એ એશિયાઈ દેશોની નીચેની વીળક-કથા ઉપરથી બહુવા મળશે.

અરબસ્તાનના ભાગલા

કુલ પાંચ કરોડ આરબોની વસ્તીમાંથી એક કરોડ અને વીસ લાખ આરબો અરબસ્તાનમાં વસે છે; બાકીના સીરિયા, ઇરાક, પેનેસ્ટાર્પન, હજિમ વગેરે દેશોમાં વસેલા છે. આ પ્રદેશ ઉપર તુર્ક સુલતાનનું આપણે રાજ્ય માનતું હતું. તેની સામે ઓગ્સ્ટીસની સદીના મધ્યથી રાષ્ટ્રીય ચળવળ ચાલુ થઈ હતી.

૧૯૧૪ના વિચરૂ વખતે તે વખતના બ્રિટિશ એલચીએ અમુક જિલ્લાઓની આબુખાલુના પ્રેશ સિસાયના બાકી ભાગની સંપૂર્ણ રત્નત્રાને રોકા આપવાનું લેખિત વચન તે વખતના મહમદ સાહેબના કુટુંબના વડા અને મહાના શરીફ અમીર હુસેનને આપ્યું. અમીર હુસેન તથા બ્રિટિશ એજન્ટ લોરેન્સ તથા તેમના જેવા ખીજતોના સાથ નીચેના આરબ સરલેરોએ બ્રિટિશ સરકારના નામે અપાયેલા આ વચનને પ્રત્યું

ગણી, તુર્કી સામે બળવો પોકાર્યો. બદલામાં તુર્કોએ મદીનાને ઘેરા લાલ્યો અને મહાની પવિત્ર જગા ઉપર બોમ્બ વરસાવ્યા. તુર્કોએ આવી રીતે વેર લાગ્યું તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર અરબસ્તાનની ખીજ રેળાઓ આ બળવામાં એકત્ર રીતે ભેગાઈ. અમીર હુસેનના ત્રીજા દીકરા ફેઝ અને કનલ લોરેન્સની સરદારી નીચે આ સૌએ દેખ્યામમાં થઈને સિનાઈના અખાત સુધી ફેસ કરી. સાથે સાથે સીરિયામાં થઈને હજિમમાંથી અને ખીજે મેસોપોટે-મિયામાંથી એમ બે દમગા બ્રિટિશોએ કર્યા. તુર્કો બધી જાલુથી ઘેરાઈ ગયા. તેઓએ હથિયાર હેડાં મૂક્યાં. ઈ. સ. ૧૯૧૮ના નવેમ્બરમાં મરડોસ ખાતે સધિના કરાર ઉપર સહી થઈ.

ખીજ જાલુ અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચો વચ્ચે ખાનગી કરાર થયા હતા. 'સાઈક્સ-પિકોટ કરાર'ના નામે ઓળખાતા આ કરાર દરેક સુદિસાળી આરબની જાણમાં ન હતા એમ નહિ. આ કરાર મુજબ અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચોએ આખા અરબસ્તાનની પોતાને માટે વહેંચણી

* ગયા અંકમાં આપેલા 'એશિયાઈ પરિવટનું મંદન' એ લેખને આગળનો આ હપ્તો અંગ્રેજ લેખને આધારે તૈયાર કર્યો છે.

કરી લીધી હતી. આ અને આવા બધા ખાનગી કરારો બોલ્શેવિકોએ બહાર પાડ્યા અને બાહર સાહેબે બહેરાત કરી અરબોના વતન પેલેસ્ટાઇનમાં વહદીઓને પોતાનું વતન બનાવવા દેવાનું વચન આપ્યું. આથી આખું ઈસ્લામી જગત ખળભળી ઊઠ્યું. અધુરામાં પડું બાકી હતું તે મેસોપોટેમિયાનો કબજો લીધો કે તરત જ બ્રિટિશ હિંદી લશ્કરની મદદથી તે પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવવાનું અંગ્રેજોએ ચાલુ કરી દીધું.

આથી જાણુ શે કે, અરબોની સ્વતંત્રતાનું વચન તે બીજું કંઈ નહિ પણ અરબસ્તાનનું ઇચ્છંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે વહેંચાયું. અરબોને અંદરોઅંદર લડતા - ઝડપતા ન હોત તો પશ્ચિમની એ પ્રાંતો પોતામાં વચનો આમ ઉઘાપવાની હિંમત ન કરી શકત. અમીર હુસેનને અખંડ અરબસ્તાન ઉપર રાજ્ય કરતું હતું, તેથી દીકરો ફૈઝલ આ વસ્તુનો વિરોધ કરતો હતો, કારણ તેને દમાસ્કસના મુસલિમ બનતું હતું.

આ વસ્તુનો જલ્દી કંઈ ઉકેલ ન આવે તો એક માણ કાયમી સૈન્ય રાખવાનું ખર્ચ ભારે પડે અને મીઠા બાલુ અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચોને લડાઈઓ જાગે. તત રાષ્ટ્રસંઘે એવા તોડ કાઢ્યો કે, તુર્કીના હાથ નીચેની પ્રાંતોની સ્વતંત્રતા સ્વીકારવી, પણ તેઓ ત્યાં સુધી પોતાના પગ ઉપર જામી રહી શકે એવી ન થાય ત્યાં સુધી તેમને બીજાઓના મેન્ડેટ નીચે મુકવી જોઈએ. વળી આ બાબતમાં આ પ્રાંતોની ઇચ્છાઓ જાણવા માટે કમિશન નીમવું જોઈએ. કમિશન તો એ પ્રદેશમાં પહોંચ્યું જ નહિ. ઇચ્છંડ અને ફ્રાન્સે પોતપોતાનાં મેન્ડેટ ચાલુ કરી દીધાં. અરબસ્તાનના ભાગલા પાડી ઈરાક, પેલેસ્ટાઇન અને ટ્રાન્સજોર્ડનિયા બ્રિટિશ મેન્ડેટ નીચે આવ્યાં. સીરિયા ફ્રેન્ચ મેન્ડેટ નીચે આવ્યું. હેજઝ (Hedjaz) ના રાજા તરીકે હુસેનને સ્વીકારવામાં આવ્યો, અને તેનો પાટની કુંવર તેના પછી તે પ્રદેશનો વારસ થાય એમ દાવ્યું. હુસેનનો બીજો દીકરો બ્રિટિશ મેન્ડેટ નીચે ઇરાક અને ટ્રાન્સજોર્ડનનો રાજા થાય એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું; અને ત્રીજો દીકરો ફૈઝલને દમાસ્કસનો રાજા બનાવવામાં આવ્યો. આમ પેગંબર સાહેબના આખા કુટુંબને માન આપવામાં આવ્યું. આ સિવાય તુર્કી સુલતાનની બીજી પ્રજાઓએ લડાઈમાં મદદ કરી હતી, તેમની કંઈ જ કંદર કરવામાં ન આવી. તુર્કીની દયા ઉપર આર્મિનિયનોને છોડવાનું

પરિણામ એ આવ્યું કે તેમની નિર્દય રીતે કતલ કરવામાં આવી. ઇંગ્લેન્ડને બ્રિટિશ રાજ્ય નીચે મુકવામાં આવ્યું.

પ્રેસિડેન્ટ વિલ્સનના ૧૪ મુદ્દાઓ તરીકે ગણીના થયેલા મુદ્દાઓ પૈકીનો એક એ હતો કે : “તુર્કીના હાથ નીચેની પ્રાંતોની જિંદગીની સલામતી જાળવવામાં આવશે અને સ્વતંત્રપણે પિકાસ કરવાની શક્યતા તેમને માટે જામી કરવામાં આવશે.” આ મુદ્દાની જાનનાની વિરુદ્ધ જઈને અમેરિકાએ પણ અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચોએ જે ગોઠવણ કરી તેને પોતાની સંમતિ આપી.

આજે જુનિયાના પડાતા નક્કશમાં આ પ્રદેશ હવે કુંડ સ્વરૂપ લે છે તે જોવાનું છે.

સીરિયા અને હેજઝનો નકશો

રાજાવન હાતર નવસો મોરસ માહિતી આ પ્રદેશનો ખ્યાલ આવે તે માટે નીચેના આંકડાઓ નીક ઉપયોગી થઈ પડે એવા છે :

	સીરિયા	હેજઝનો નકશો
સરકારી રાજાઓ	૪૭૪	૨૬૭
મુસ્લિમ ”	—	૧૪૯
ખ્રિસ્તી ”	—	૮૧૧
ખાનગી ”	૨૮૦	૨૬
પરદેશી ”	૧૬૬	—
કુલ વિદ્યાર્થી સંખ્યા : ૧,૪૨,૦૧૫	૧,૩૮,૩૧૮	

કુલ વસતી પૈકી મુસલમાનો ૨૮,૯૩,૬૪૬; ખ્રિસ્તીઓ ૧૧,૮૯,૧૭૬; અને વહદીઓ ૩૫,૩૩૭ છે. એક ફ્રેન્ચ અને બીજી અમેરિકન એમ બે યુનિવર્સિટીઓ છે. આ બંને ખેતીપ્રધાન દેશોમાં ઘઉં, જવ, મધાઈ, કપાસ, દ્રાક્ષ, અંદર વગેરેનો મુખ્ય પાક છે.

હવે તેની પરિસ્થિતિ સમજાવે. આગળ જોઈએ કે, આ પ્રદેશ ઉપર જે ફ્રેન્ચ મેન્ડેટ ફોફી મેસાડામાં આવ્યું તે બાબત પ્રગમન ભારે વિરોધી હતો. આથી મેન્ડેટનો અમલ કરવામાં નવાં લશ્કરી બળો ઉપયોગ ફ્રેન્ચોએ કર્યો. બ્રિટિશોની મદદથી ફૈઝલ દમાસ્કસનો રાજા બન્યો હતો, તેને દર કરવાનું પ્રથમ કાર્ય ફ્રેન્ચોએ હાથ પર લીધું. ભાગલા પાડવાની રાજનીતિથી કામ લેવાની રાજચાત કરતાં એકબીજાને સંબંધ વગરના એવા પાંચ વિભાગો આ પ્રદેશના પાડવામાં આવ્યા : હેજઝનો, લેટાકિયા, એલેક્ઝાન્ડ્રેટા, જેમ્સ-ડાયઝ અને

દમારકસ. ખીછ બાણ આરમો અને ખિસ્તીઓને સરખી રીતે નહિ ગણનાં ખિસ્તીઓ તરફ પક્ષપાતી વલણ અખત્યાર કરવામાં આવ્યું.

આ નીતિનું પરિણામ એ આવ્યું કે, ૧૯૪૬ ૧૯૪૭ બળવા ફારી નીકળ્યા, જેને સહેલાઈથી દયાવી દેવામાં આવ્યા. પરંતુ ઈ. સ. ૧૯૪૫માં આ બળવાએ અંતર સ્વરૂપ પકડ્યું. તે વર્ષમાં ફ્રેન્ચોએ એક પરિષદ બોલાવી. દમારકસની એ પરિષદમાં આસન્નજીયી બોલાવેલા ફ્રેન્ચ આગેવાનોની ત્યાં જ ધરપકડ કરવામાં આવી. બળવા ફાટતાં જ દમારકસ અને ખીન્ન માંમે ઉપર ઓખવર્ગ શરૂ કરવામાં આવી; કેટલાંય ગામડાંની નાશ કરવામાં આવ્યો. પચાસ હજાર ફ્રેન્ચ સૈનિકોએ આ ઉત્પાત મચાવ્યો. આવા ફ્રેન્ચ વલણથી દુનિયા ભરમાં જીલ્લોપોહ મચ્યો, જેને શાંત કરવાની જવાબદારી ફ્રેન્ચોને માથે સ્વાભાવિક રીતે જ હતી. હેનરી-દી-લુવેનેબ્રને સીરિયાના મર્નર તરીકે મોકલવામાં આવ્યો. મેન્ડેન બદલે સીરિયા સાથે કાયરી સુલેહ કરવાની ફ્રેન્ચોની મુશ્કેલી તેણે જાહેર કરી. લોકસભાની રચના કરવાનું વચન આપ્યું. ઈ. સ. ૧૯૪૬માં આ જાહેરાત થયા પછી જે વર્ષે લોકસભા ચૂંટાઈ. તે લોકસભાએ જે કામ કર્યું તેની ફ્રેન્ચોએ અસીકાર કર્યો. ઈ. સ. ૧૯૩૩માં 'સિરિયન ચેમ્બર ઓફ રીપ્રેઝન્ટેશન' ૫૩ સભાસદો ફ્રેન્ચોને અનુકૂળ એવા બિનિત વર્ગના હતા, જ્યારે ૨૭ સભાસદો રાષ્ટ્રીય પક્ષના હતા. આ તકનો લાભ લઈ આ ચેમ્બર સમક્ષ ફ્રેન્ચોએ સુલેહની યાત મૂકી. સુલેહની શરતોમાં આગળ જણાવ્યા તે પાંચ બિલાઓ કાયમ રાખવાની અને આ પ્રદેશમાં લશ્કરી અને દલાઈ બગતી ઓગાઈ ફ્રેન્ચો કરે એમ હતું. એ તેમ બિનિતો પણ આવી સુલેહ કમ્પૂસ નહિ કરે એ વરતુ ફ્રેન્ચો સમજ ન શક્યા. તેમને અત્યવજળી થઈ કે, ચેમ્બરે ૪૬ મતથી આ દરખાસ્ત ફગારી દીધી. એટલે નવો દાવ ફ્રેન્ચોએ ઊભો કર્યો. ઈ. સ. ૧૯૩૬માં ફ્રેન્ચોએ સુલેહ કરી. તેમાં એમ દાવવામાં આવ્યું કે, સીરિયા અને લેબેનોનને સ્વતંત્રતા અપવામાં આવે અને બદલામાં બન્ને રાજ્યો ફ્રેન્ચો સાથે સુલેહસંપત્તી રહે, તેમની સાથે કચારો કરે અને ફ્રેન્ચ લશ્કર તિબાવે. આ સુલેહનો અમલ તરત થવાનો હતો, પણ ત્રણ વર્ષ બાદ એટલે ઈ. સ. ૧૯૩૯માં થાય એમ દાવ્યું હતું. તેને કેવા અમલ થાત તે તો કહી શકાય નહીં,

પણ ઈ. સ. ૧૯૩૯માં મહાન વિગ્રહ ફારી નીકળતાં એ સુલેહનો અમલ થયો જ નહીં.

વિગ્રહ પૂરો થતાં ઈ. સ. ૧૯૪૫માં સિરિયન ચેમ્બરે લશ્કરી હક્કોત પોતાને સોંપી દેવાનો નિર્ણય કર્યો; લેબેનોન પણ એવી જ નોંધ રવાના કરી. નેપોલિયની સમ્પત્તિ સ્વમી સેવનાર જનરલ-દુગેલેએ લશ્કર મોકલ્યું. સામેથી બન્ને પ્રદેશમાં હઠનાળ પડી અને બન્ને પ્રદેશોએ ફ્રેન્ચો સાથેના સંબંધો તોડી નાખ્યાની ભેગી યાદી એકસાવી. ફ્રેન્ચોએ ત્રાસનીતિ આરંભી; દમારકસ ઉપર ઓખવર્ગ વરસાવી. પ્રેસિડેન્ટ દુમેનની સંમતિ લઈ ચર્ચિલ સાહેબ આગળ આવ્યા, તેમણે સીરિયામાં શાંતિ સ્થાપવા આટલે ખિસ્તી લશ્કર રવાના કર્યું. તોપ મારો બંધ થયો. ચર્ચિલની "નોટ" આવતા અગાઉ આમ બન્યાનું ફ્રેન્ચોએ જાહેર કર્યું. પોતાની આખર આયતવાની આ તક ચર્ચિલે ફ્રેન્ચોના ભોગે લીધી. તેમણે ઈ. સ. ૧૯૪૫ના જુનમાં પાર્લામેન્ટમાં જાહેર કર્યું કે, શાન્સ અને સીરિયાને સુલેહની જાહેરાત થતાં જ ખિસ્તી લશ્કર પાછું ખેંચી લેવામાં આવશે, તે જ સાતતા ડિસેમ્બર માસમાં ફ્રેન્ચોએ લશ્કરી હક્કોત સોંપી દીધી. એન્ડ્રો-ફ્રેન્ચ કરાર થયા તે મુજબ સીરિયામાંથી ખિસ્તી અને ફ્રેન્ચ લશ્કર ખસેડી લેવાનું દાવવામાં આવ્યું અને 'યુનેસ્કો' દ્વારા તેટલી સુલતા સુધી લેબેનોનમાં રાખવાં એમ નહીં કરવામાં આવ્યું. લેબેનોનમાં તેમની કંપનીએ ઝંખી કરી અને ચલાવવાના પરવાના અમેરિકન કંપનીઓને આપવાના કરાર થયા. જે ખાનિત્તે આ પ્રદેશમાં છે તેને લીધે આ પ્રદેશની અગત્ય કરના, જે રયાન મધ્યપૂર્વમાં આ પ્રદેશ વરાવે છે, તે રયાનને લીધે તેની અગત્ય અત્ય જ વધારે છે.

ધબન સાઉદનું અરબસ્તાન

આગળ જોયું તેમ પેર્શિયર સાહેબના કુટુંબીઓને આ પવિત્ર પ્રદેશમાં રાજગાદીએ ખિસ્તીએ બેસાડ્યા. તેમના આ કાયદી સૌની સદાનુભૂત મળી રહેશે એવી ખિસ્તીને આશા હતી, પણ ડેરટે તે ખોટી હતી. ખિસ્તીની આખી યોજના નેબદ (Nejd) ના રાજા ધબન સાઉદે કેવી રીતે જીતી લાખી તેની નિગતો હવે જોઈએ.

અરબની સદીમાં ઇસ્લામ ધર્મના પવિત્ર અનુયાયી-ઓમાંથી એક વર્ગ ઊભો થયો. આ વલખીઓએ ઘણી ખિસ્તીની સત્તા માનવાનો ઇન્કાર કર્યો અને

પવિત્ર કુરાનના કાયદામાં પોતાની માન્યતા હેવાનું જાહેર કયું. આ વહાબીઓએ આમું મધ્ય અરબસ્તાન જીતીને કયારે કયું. ઈ. સ. ૧૮૮૫માં વહાબી રાજનને નેજ્જરી બહાર હાંધી કાઢવામાં આવ્યો. આ હેઠળ રાજનો નાનો પાંચ વર્ષનો દીકરો, જેની પાસે પાંચ પશુ હતી નહિ, તે આગેવાની લઈ શકે એવા તૈયાર થયો. બાવીસ વર્ષની ઉંમરે આ અમદુલ અઝીઝ ઇબ્ન સાઉદ નાના સૈન્ય સાથે ધર્યો. અને નેજ્જરી રાજધાનીને કબજે લીધો. તુર્કોએ હુસેનને નાણાંની મદદ કરી ઇબ્ન સાઉદ સામે લડ્યા ઉઝેર્યો. આ સમયે બ્રિટિશો બેપટી રમત રમતા હતા, કારણ તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા કે, આ રમતને અંતે તુર્કો સર્વેપરીપણે ફરજિયાત સ્વીકારવું પડવાનું હતું. આમ હુસેન અને વહાબીઓ વચ્ચે જીવનભરની દુરમનાવટ શરૂ થઈ.

હવે ઇબ્ન સાઉદ પોતાના અનુયાયીઓને વ્યવસ્થિત કરવાનું કામ શરૂ કયું. અરબસ્તાનના ઇતિહાસમાં પોતાનું કાયમનું નામ કરવાની તેની ઇચ્છા હતી. તેના અનુયાયીઓ પોતાના જ પ્રદેશમાં એક દુબેથી બીજા દુબે એમ ફરતા અને પાણીનાં પવિત્ર રથો ઉપર હુમલો કરતા. વળી આ પવિત્ર પ્રદેશમાં આવતી વણજારો ઉપર તરાપ મારી લૂંટ ચલાવવાનું કામ પણ તેઓએ હાથ ધર્યું હતું. આ બધું બધે કરવા ઇબ્ન સાઉદે લશ્કરી વ્યવસ્થા બીઠી કરી. પરિણામ એ આવ્યું કે આ પ્રદેશ વહાબીઓ માટે ખેતીવાડીને અને ધાર્મિક ક્રિયાઓનો પવિત્ર પ્રદેશ બની રહ્યો.

ઈ. સ. ૧૯૧૪ના મહાન વિચલ વખતે બ્રિટિશોએ માસિક પાંચ હજાર પાઉન્ડ ઇબ્ન સાઉદને આપવાના હયાતો, બંદામાં લગાઈમાંથી તટસ્થ રહેવાનું સ્વીકાર્યું હતું. એ તકનો લાભ પોતાની સત્તા વધારવામાં વહાબીઓના બેગે મક્કાના શરીફ નહિ લે, એવી બ્રિટિશોએ ખાતરી પણ આપી હતી. આમ છતાં ઈ. સ. ૧૯૧૮માં હુસેને કરારનો ભંગ કરી વહાબી પ્રદેશ ખુરમા ઉપર ચડાઈ કરી. સામું વેર ન લેશે એવી બ્રિટિશો તરફથી ચેતવણી મળેથી છતાં ઇબ્ન સાઉદ ખુરમા પાછું જતી લીધું. વળી હુસેનના દીકરા અમદુલ્લાની ધરપકડ કરવા સુધી પણ તે સફળ થયો, જેકે હાયમાં આવેલો અમદુલ્લા સિફતની સફળતા-પૂર્વક છટકી ગયો હતો. ઈ. સ. ૧૯૨૧માં ઇબ્ન સાઉદે બીજા ચડાઈ કરી પોતાની સરહદ ધરાક સુધી

વધારી. દરમિયાન એ જાણ્યું જરૂરી થઈ પડ્યો કે, ઈ. સ. ૧૯૧૮થી બ્રિટિશો ઇબ્ન સાઉદ સાથે લગાઈની સ્થિતિમાં જ હતા. હવે બ્રિટિશોએ સમજાવું પર આજ્ઞાવું વિચાર્યું; પરંતુ હુસેનની મદદથી પોતાની શાહીવાદી તરફીઓ અજમાવવાની બ્રિટિશોની મુસાદ હેવાથી સમજાવું કરવાની તેમની મુસાદ થર ના ચાવી. હુસેનનો રાજઅમત્ર બધી જ રીતે બગડી ગયો હતો; પ્રજા બધી રીતે ત્રાસી ગઈ હતી. આ ત્રાસમાંથી પ્રજા છૂટશે એવો દિવસ દૂર દૂર પણ દેખાતો ન હતો કારણ હુસેનને બ્રિટિશોની છત્રછાયા હતી.

ઈ. સ. ૧૯૨૪માં કમાલ ખાતાતુર્કે ખિલાફતને અંત આપ્યો એટલે હુસેન પોતે પોતાને ખરીદ તરીકે જાહેર કયો. બીજા જ વર્ષે થયેલી લગાઈમાં ઇબ્ન સાઉદે હુસેનના સૈન્યને રાતા સમૂહ સુધી હાંધી કાઢ્યું, અને એક વિજેતા તરીકે નહિ પણ એક ભાવિક બાવી તરીકે તેણે મક્કામાં પ્રવેશ કર્યો. સિતેર વર્ષની ઉંમરે પહેલેથી હુસેન લાગ્યો. હેઠળજ અને નેજ્જરી બે ગોઠા થયાં અને એક હક્મન નીચે આબો. આમ છતાં ઇબ્ન સાઉદ અરબસ્તાનના પૂરા માલિક હજી થઈ શક્યો નહોતો. તેના વંશપરંપરાગત દુરમન અમદુલ્લા ટ્રાન્સ-જોર્ડાનિયામાં હતો અને બીજા ફેઝ ધરાકમાં હતો, બંનેને બ્રિટિશોને ટેકા હતા. ઈ. સ. ૧૯૨૪માં ધરાક અને ટ્રાન્સ-જોર્ડન વચ્ચેનો પહેલો પ્રદેશ ઇબ્ન સાઉદે કબજે કર્યો હતો; પરંતુ બ્રિટિશોએ હવાઈ બજાનો ઉપયોગ કરી તે પ્રદેશ તેને પથવા ન દીધો. આ નવા બજા (હવાઈ બજા) સામે ઇબ્ન સાઉદનું કંઈ ચાલ્યું નહિ, અને તેથી અમદુલ્લા, ફેઝ અને બ્રિટિશો સાથે ફરજિયાત સુલેહ લેને સ્વીકારી પડી. ઈ. સ. ૧૯૨૭માં જેમ ખાતે આ સુલેહના કરાર થયા. ઈ. સ. ૧૯૩૨માં હેઠળજ અને નેજ્જરી ગોઠાણ કરી અરબસ્તાનના નામે તેની જાહેરાત કરવામાં આવી, અને ઇબ્ન સાઉદનો તે પ્રદેશના રાજ તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો.

મુસ્લિમ જગતમાં ઇબ્ન સાઉદ આજે એક લેખકની બીજા સમો છે. અરબસ્તાનને સફળતા સાબવાની બ્રિટિશોની નેમ તેણે ધૂળમાં મેળવી એટલું જ નહિ પણ આ પ્રદેશના ઇતિહાસમાં આજ સુધી જોવા નથી મળી એવી એક મજબૂત સરકાર પણ તે આ પ્રદેશ માટે બીઠી કરી શક્યો. તેના અમત્ર દરમિયાન

અરબસ્તાનમાં સારી એવી રાષ્ટ્રીય નીચિતિ આવી છે. ગરીબ અને પછાત પ્રદેશ હોવા છતાં અરબસ્તાનની એકતા એણે ટકાવી છે; સરકારને તેણે આધુનિક તબે તૈયાર કર્યું છે; અને સ્વતંત્ર મોટા રસ્તાઓમાં મોટા રોતો વાહનવ્યવહાર ચાલુ કર્યો છે. આ બધું છતાં યુમનતા ધમામતે તેને ભય રહેતો હતો, કારણ કે આ ધમામતે દલાલીના ટેકા હતો. ઈ. સ. ૧૯૩૪માં આ ધમામતે ઇબ્ન સાઉદ દ્વારા, અને પોતાના માર્ગમાંનું છેલ્લું પિંઠા તેણે દૂર કર્યું, તે જ સાતમાં પ્રદેશના બે મુખ્ય પક્ષોએ સમાધ કરી અને જાહેર કર્યું કે, તેઓ એક પ્રજા છે અને એકબીજાનું હિત તે પોતાનું હિત સમજે છે. દેશનો મોઘો અને સ્વતંત્રતા જાગરી રાખના માટે સૌ સરખા પ્રયત્ન કરશે. અને અરબ-

સ્તાનના દ્વીપકાંપ ઉપરના કોઈ પણ આક્રમણનો સંયુક્ત સામનો કરવામાં આવશે.

ગ્રીક મહાન વિગ્રહ દરમિયાન અરબસ્તાન તટસ્થ રહ્યું, ત્યારથી ક્ષિતિજમાં ભય જોવા થયેલો દેખાય છે. અરબસ્તાનમાં ખનિજ તેમ જ સારા પ્રમાણમાં મળી આવે એમ છે. અમેરિકન સરકાર અને સ્ટેન્ડર્ડ ઓઈલ કંપનીને ઇરાનના અખાનધી ભૂમધ્ય સમુદ્ર સુધી તેલની પાઈપ નાખવાના પરવાના મળી ચૂક્યા છે. આ નવા સંકલ્પ સામે ઇબ્ન સાઉદે ક્રિસ્ટુ માથું ટકાવી રાખી શકશે? જોકે એટલું યાદ રાખવું જરૂરી થઈ પડશે કે, મધ્યપૂર્વમાં રોકાણકરી આ અમેરિકન મૂડીથી રશિયાને કંઈ જોવા તેણે અસંતોષ નથી.

[ચાલુ]

શાન્તિલાસ ગાંધી

માસિક વિવેચન

અખંડ કે અખંડિત ?

સ્વતંત્ર હિંદ અખંડિત કે અખંડિત રહે જશે છે, એ સવાલ હવે ઉઠેલ ઉપર આવતાં કોટકડી-ભર્યો બન્યો છે. થોડાંક અજાણિયામાં તેના દેસામાં વિગ્ર દેખાઈ શકશે. સવાલ ટૂંકોટમ છે : અખંડ હિંદ જ સાચી વાત છે. પરંતુ મુસ્લિમ લીગ જે જક જ પડે તો શું થાય ? “કળિયાનું કાળું મોં” — એમ કહાપણની જૂની કહેવત છે. પરંતુ તેથીય સુખશાંતિ છે ખરી કે ? જ્યારે — કહો કે સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંજીને માટે, જે (કે વધુ પણ) હિંદી દુકલ-રાજ્યો સ્વાતંત્રી દેશન, એ વસ્તુ એક નથી યુદ્ધ-ચિનગારી નથી બનતી ? વિશ્વની શાંતિ માટે પણ અખંડ હિંદ જ સાચી વાત છે. હિંદમાં વસતી બધી કેમો, બધા ધર્મો, અને બધાં હિત માટે પણ એ જ સત્ય છે. પરંતુ માનની જગતમાં ‘સલ એની પાર્થિવ રાહરીતિથી આકાર પડે છે અને આગળ વધે છે. હિંદની આવી અખંડિતતાનું સત્ય જ્યારે, ભારતના અવિશ્વાસા આપણને શાનાં દર્શન કરાવે છે, તે જોવા હવે સૌ આવુર છે. હિંદે સ્વતંત્ર થઈ જવું જ જોઈએ એ મોટો સવાલ કોઈ રીતે દીનમાં ન પડી શકે, એ મૂળ ચુદો છે. અને સ્વાતંત્ર્યનું મૂલ સદા સાવચેતી છે, એ સત્ય પણ યાદ રાખવું જોઈએ.

શાંતિ કે યુદ્ધ ?

થોડા દિવસ ઉપર એક અગ્રિહ જાપામાં સફળ કદાશચિત્ર જોયું : પૃથ્વીનો ગોળો છે; તેને નવેસર પાડવાને માટે, — કે ગયા યુદ્ધથી તેમાં જે ભાંગેલ થઈ તેની મરામત કરવાને માટે, — ગોરી દુનિયાના ચાર કડિયાકારીઓ કામે વળગેલા છે. આ ચાર જણ તે કાણ કાણ, એ કહેવાની જરૂર છે ? રશિયા, બ્રિટન, અમેરિકા, અને ફ્રાન્સના ચાર પરદેશ-પ્રધાનો — “જગતની મહાન . . . ચોકડી.” તેમની કોટના બારણા આગળ ગોરાઓના યુદ્ધદેવ માર્ગે અખતર ટોપ પહેરીને બોમો છે અને કહે છે, “હું જરા પાસેના પીણ-પર જઈ છું; ચિંતા ન કરતા; હાંકે મારી કે મદદે આવ્યો જ નહીં.”

યુરોપમાં પાછી શાંતિ સ્થાપવાને નામે જે પ્રયત્નો અથવા પાસાદો ખેડાઈ રહ્યા છે, તેનું વર્ણન આ નાનકડા કદાશચિત્રથી જેનું સંગોટ મળે છે તેનું ભાગ્યે જીતથી મળી શકે. આ ગ્રામન એટલી તો ઉઘાડી છે કે, એ પાસાદાવ ખેડનાર જગતના વિચક્ષુ યુરોપો શું એ નહિ સમજતા હોય ? — એવી સંકા બધ છે. એ ન સમજે એમ તો હોય જ નહિ. તો શું તેઓ શાંતિને નામે નહું યુદ્ધ ખેડવાનો દંલ ખેડે છે એમ માનવું ? એમ પણ ન માની શકાય. યુદ્ધના કારમા-

પણુનો અનુભવ ગોરા જગતને એવો તો જગરો છે કે, આવો દંભ તો ટકી જ ન શકે. એટલે પછી એમ જ માનવાનું રહે છે કે, ગોરા મુસ્લિમો મથે છે તો શાંતિ સ્થાપવાને માટે, પરંતુ તેથી ધર્મ રહે છે અવશ્ય જ. જૂના રાગદોષો અને લોકલક્ષ્યો તથા મનમાં પડેલી એકમેક સામેની જાડી આંટીઓને તેઓ મૂકી દઈ શકતા નથી. એમનો જૂનકાળ — એમણે અગાઉ કરેલાં કર્મોના પાક — લગ્નના વગર એમને છૂટકા નથી. અધ્યાત્મક્ષેત્રમાં કહે છે કે, સારું સામ થાય તો જ કર્મોના (જન્મોજન્મનો પલ્લ) કાટરડો બગી જઈ શકે છે. આ વસ્તુ અહીં પલ્લ સાચી છે : યુરોપનો જો હૃદયપ્રકટો થાય — એટલે કે, જે શોષક જીવનપદ્ધતિ, અર્થશાસ્ત્ર, યજ્ઞોગવેદ, વૈજ્ઞાનિક વૃદ્ધ અને તેનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર સરંગમ, સામ્રાજ્યવાદ અને વેપારધંધાની નીતિને લઈને યુરોપ (પેલા કટાક્ષ-ચિત્રના) પાંચમા માણસ — માર્ગના દલાલે પહોં છે, તેમાં જો ધરમૂળથી ફેરફાર કરવાનું તે સમજે, તો જ તે બચી શકે. પરંતુ એવું તો કાંઈ બને એમ લાગતું નથી. લશ્કરોને હજી ધૈર જગ્યા ઊઠવામાં નથી આવતાં. નવાં નવાં શસ્ત્રોએ ધમધામર શોધાયે બપ છે. લશ્કરી વશાએ કહે છે કે, શાંતિ માટે જરૂર મથો, પલ્લ દાડગોળો દલાઈ જવા ન દેતા ! ત્રીજા મેનો સેપ્ટરનો લાંબાથી તાર છે કે, અલુશ્કિનનો ઉપોગ મુદ્દની મનવારો અધ્યાપવામાં થશે, જેથી થોડી થોડી વારે, આજની તેની રચનાને લઈને, પેટ્રોલ લેવાની જે ગરજ તેને રહે છે તે મટી જશે. (અને એવી બીજી નૌકાસૈન્ય સમજાની શોધો પલ્લ તે તારમાં વળીવેલી છે.) તે જ તારીખને સેપ્ટરનો ન્યૂ યૉર્કથી તાર છે કે, નવા પ્રકારની ૧૫ મનવારો બનાવવા અમેરિકાના નૌકા-સેન-ખાતાએ કોન્ગ્રેસ પાસે પાઠ કરીઝ એકર માગ્યા છે. એટલે, આમ જે બધું ચાલે છે તે ઉપરથી લાગે છે તો એમ કે, એક બાલુ સધિની વાટાપાટો ચાલે છે તેમાં ધાર્યા પ્રમાણે ઉકેલ થતા નથી — બન્ને કોષ્ટકું ચૂંચવાયે બપ છે; તેના પ્રત્યાઘાતરૂપે જાણે, તેઓ લડવાને માટે સજ્જ રહેતું નોંધ્યે, એમ બીજી બાલુએ માને છે અને તેથી તેનીય તૈયારી ચાલે છે, કે જેથી કોઈ કોઈની પર જાંઘમાં કે એચિતો! છપો ન મારી શકે. સામે જ હિંસામળથી દુનિયાના પડેસિયા ઘઈ બેઠેલા પેલા ચાર દેશોનો પાંચમો અને તેમનાં બારણાં પર

જામેનો મહેમાન અને સાગરીત મુદ્દદેખ છે, શાંતિદેવી નથી. અવગત, આ મહેમાનને યુરોપ કાંઈ નવું ધર નથી : ધરનાં બધાં માણસને એ જોળખે છે. નવું નવું લાગે એવું હોય તો શાંતિદેવીને માટે કદાચ સંભવે. જ્યાં તે યુરોપમાં અપારે અપાર જ છે તો તેની મહેમાનગીરી કરવા ગોરાઓ તૈયાર છે ? કે ખોડે બેઠેલા અકટા માર્સને તે જોડાવે છે ? કે થેરેથર વસવાં ચલતી અને દિલનાં ધાવણ દેવા માગતી શાંતિદેવીને સાંભળે છે ? — આ સવાલ આજે ગોરી દુનિયા સામે છે. અને તેથી આખી દુનિયા સામે છે, એમ જ કહેવાય.

રાષ્ટ્રના રોપનું મૂળનિદાન

બધારણ-સત્યાગ્રહ પ્રમુખના મૂળજૂત હોવામાં અસ્પૃશ્યતાનિવારણને મૂકી છે. તે ઉપરથી એક ત્રિજાપની ઇલાવાળાએ ગાંધીજીને લેખી પ્રશ્ન પૂછ્યો તે અને તેનો એમણે તપ્પી આપેલો ઉત્તર ઇર્ષામાંથી નીચે ઉતાર્યો છે :—

“પ્રશ્ન — અસ્પૃશ્યતાના નિવારણ બાબત બધારણ-સત્યાગ્રહ દિવસના બારી બધારણમાં કશમ મૂકી એ જ એક મોટા મુદ્દાનો ચુકવે છે ?

“જવાબ — જા. કશમ કરી મોટા મુદ્દાનો નથી. એ તો એક એ હકીકતની નોંધણ છે કે, હિંદુ સમાજમાં એક જગરો કાંતિકારી મુદ્દાનો થયો છે. હું ક્યારે કહું છું કે, અસ્પૃશ્યતા લેણ જડમૂળમાંથી ઉખાડી કાઢવામાં નથી આવી. બ્રિટિશ શાસનની માફક, અસ્પૃશ્યતાની અસરો કાંઈ આખના પતાકારીમાં બપ એમ નથી; અને અસ્પૃશ્યતા તો પેલા શુભાવી સંબંધ કરતાં ભૂરી વસ્તુ રહી. એટલે, હિંદમાં આવનાર દરેક પદ્ધતિ એમ કહી શકે કે કોઈ રૂપમાં હિંદમાં અસ્પૃશ્યતા નથી. — એ બનતાં તો હજી કેટલાક વરસો કદાચ લાગે.”

આ દ્રષ્ટિ જવાબ આજની સિથિતિમાં એક બપાક-સૂચકતાવાળા મૂત પેડે મનન કરવા જેવો છે. અસ્પૃશ્યતા પેડે જ અંગ્રેજી રાજ્યે આપણી વસતીમાં અને જાંઘમાં નાખ્યાં છે. આ એકે વસ્તુએ બંગાળનાં પુકુરોના પેલા વેલા જેવી વિવ-વેલીઓ છે : હિંદના જીવનને જકડે છે અને ઝેરી બનાવે છે. આપણા રાષ્ટ્રીય રોગોનું એક મોટું નિદાન આ છે, અને એ ભૂમિકા ભૂજવી ન નોંધ્યે.

સ્વચાચ નવાં દુષ્પ લાવે છે !

એક અંગ્રેજ છાપામાં સ્વરાજ સામે કેટલીક ફરિયાદો વાંચવામાં આવી. આજકાલ આ ફરિયાદો તો પર

નથી; પરંતુ તેમનો પ્રકાર પણ જોવા જેવો હોય છે. જે નમ્રતાની વાત કરવી છે તે મહાબળેશ્વરની ટેકરી પર અત્યારે વિદરતા ધનિકાની છે. તે કહે છે, અમને ઘર મળતો નથી; અરે, 'હાંટાપાણી' જેટલોય ભાગ ન આવે, એની 'કંગાલ વહેંચણી' કરવામાં આવે છે! અને ખીછ ફરિયાદ છે કે, સરકારે પ્રજાને રાત્તે ત્યાં આ વખતે ઘાતક નથી રાખ્યો! એક ભાઈ મહાબળેશ્વરનો રસ્તો બરાબર નથી એની ફરિયાદ કરે છે.

સ્વરાજ સરકારના ધર્મો અને પરરાજ સરકારના ધર્મોમાં જે મોટો ભેદ છે તે જ આ ભણા ભાઈઓને હજી ખ્યાલમાં નથી આવ્યો. નહિ તો, ગરીબ હિંદનાં ગામમાં, કે ત્યાં લોકો સાથે રોગ પણ ધર કરીને રહે છે, ત્યાં દયાદાતાર તો શું, સ્વચ્છતાની મામૂલી સ્વડ અને સેવાની પાંજુ જોગવાઈ કરી નથી, એ એમને ન ખબર હોત! ઘાતક રાખ્યા માટે આ ધનિકાને કોઈએ ના તો નથી પાડી.

સાચે જ સ્વરાજની અવનવાં દુઃખો નીપજવા છાયાં છે!

બે કરાવે

હમણાં બે મહત્ત્વનાં સંમેલનો થયાં, તેમણે રાષ્ટ્ર-ભાષા હિંદુસ્તાનીના પ્રચાર બબનમાં, જે દરારો કર્યા છે તે આ કામને મદદ અને વેગ આપે એવા ગણાય. બંને કિષિમાં આ ભાષાનો પ્રચાર કરવો જોઈએ, એ પણ હવે ચર્ચાની વસ્તુ નથી, પણ શુન્નતાને તેને પોતાના પ્રચારકાર્યની નીતિ તરીકે સ્વીકારે છે. આશા રાખીએ કે તેની નોંધ લઈ સરકાર પોતાની શિક્ષણ-નીતિને ગોઠવશે.

પહેલો દરાવ નડિયાદમાં મજેલા યુગ પ્રાથમિક કેળવણી સંમેલનનો આ પ્રમાણે છે:—

“રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાનીને બંને કિષિમાં પ્રાથમિક શિક્ષણના પ્રાથમી સાત ધોરણમાં રચાવ આપવામાં આવે એ હવે સર્વમાન્ય થયેલી વસ્તુ છે. આ સંમેલન સરકારને બતાવેલું કરે છે કે, તેનો અમલ હવે માળા-ઓમાં એ ત્રણ વર્ગોમાં ફરિયાદ થતો જોઈએ.”

બીજો દરાવ નડિયાદમાં ત્યાર બાદ મજેલા, આખા શુન્નતાના બધા કાર્યકર્તાઓની પરિષદે પસાર કર્યો છે. આ દરાવ એ રીતે વધારે મહત્ત્વનો અને નોંધપાત્ર ગણાય. તે માત્ર શિક્ષણ અંગે જ નહિ, પરંતુ સ્વરાજની

વ્યાપક દૃષ્ટિએ વિચાર કરીને, આ રચનાકાર્યને મારે લોકોને અને કાર્યકર્તાઓને સમોદાય છે. તે નીચે મુજબ છે:—

“સ્વરાજ આવવાની સાથે દેશનો અને પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચેનો એક જ મતનો વહેવાર રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાનીમાં થશે. એટલે પણ તેના પ્રચારમાં હવે પ્રભુએ જોરજોરે લાગણું જોઈએ. આ પ્રચાર માટે હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા સ્થાપી ગાંધીજીએ દેશને જે દોરવાની આપી છે, તેને આ સભા માને છે, અને શુન્નતામાં તે હવે શુન્નતા વિદ્યાર્થીક કામ કરે છે તેની નોંધ લે છે. એ કામમાં તેને બધા કાર્યકર્તાઓ સાથે દે, એમ તેમને આ સંમેલન સૂચવે છે અને સરકારને બતાવેલું કરે છે કે, પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમાં બંને કિષિમાં હિંદુસ્તાનીનું શિક્ષણ લાખડ કરવામાં આવે.”

અંગ્રેજીને પાછળ કરે

સ્વરાજમાં કેળવણીની અંદર મોટા ફેરફાર થવા જ જોઈએ, એ દિવા જેવી વાત છે. એવા જરૂરી ફેરફારોમાં અંગ્રેજીના શિક્ષણનું યોગ્ય સ્થાન વિચારી લઈ તે બાબતે યોગ્ય મર્યાદામાં રાખવી એ મોટી વાત છે. અંગ્રેજી રાજ્યે પરરાજ્યની ખરાબીનાં જે ઊંડાં મૂળ નાંખ્યાં છે તેમાં અંગ્રેજી ભાષાનું માથા-બરે સ્થાન, માધ્યમ તરીકે તેનો હુરૂપયોગ, વગેરે કેટલીક બાબતો ગણવી શકાય. એમાંથી એક બાબત તરફ લોકમત સાફ થતો જાય છે તે એ કે, આ પરભાષા બાણવાણનું વધારેપડતું વહેણ શરૂ કરવામાં આવે છે; એ તો હવે વહેલી તકે સુધારવું જોઈએ. તે વગર પાયાના શિક્ષણમાં બીજા કોઈ સુધારાને તે પેસવા નહિ દે. આથી જ કેટલીક પ્રાંતિક સરકારોએ એ સુધારો હાથ પર લીધો છે; આશા રાખીએ કે મુંબઈ પ્રાંત તેમાં પાછો નહિ પડે. તેને સ્વનારૂપે નીચેના દરાવો ખ્યાનપાત્ર લેખાય.

શિક્ષણમાં ભાષાઓના સ્થાન વિષે હવે ધરમૂળથી વિચાર કરવાનો સમય આવતો જાય છે. માત્ર શરૂના શિક્ષણમાં જ નહિ, યુનિવર્સિટી સુધીનામાં પણ. તે કાંપી દૃષ્ટિએ નીચેના દરાવ નથી; પરંતુ તે વ્યાપક વિચારનો પ્રારંભ પાપાથી કરવો જોઈએ, એ આ બે દરાવો માં જગાવે છે. પહેલો દરાવ નડિયાદના પ્રા. કેળવણી સંમેલનનો છે અને બીજો દરાવ અમદાવાદની હાઈકોર્ટના હેમાચરના મંડળનો છે:—

૧

“આ (પ્રાથમિક કેળવણીનું) સંમેલન શૈક્ષણિક અને વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ અભિપ્રાય ધરાવે છે કે, ન્યાં સુધી બાળકનું માનવબાણનું જ્ઞાન સુદૃઢ ન થાય ત્યાં સુધી પોતાની માતૃભાષાથી તદ્દન વિચિત્ર એવી કોઈ પણ વિદેશી ભાષાની તેને જે તાલીમ આપવામાં આવે તે તેથી તેને માનસિક, સારીદિક કે બીજાં અનેક રીતે હાનિ થાય છે. અંગ્રેજીની તાલીમ આપી હાલતમાં પરિણમેલી છે, એ એક સિદ્ધ હકીકત છે આ સંમેલન સરકારને આગ્રહ કરે છે કે, હાલ જે કક્ષાથી વિદ્યાર્થીને અંગ્રેજીની તાલીમ અપાય છે તે — એટલે પાંચમી શ્રેણીથી — તેને તરત જ બંધ કરી પ્રાથમિક ઉપવાં તરફ અને માધ્યમિક નીચલાં તરફ પાંચમીમાંથી અંગ્રેજીને અભ્યાસક્રમમાંથી બાદ કરવું અને જે શાળાએ અભ્યાસક્રમના પ્રવૃત્તિ તરીકે તેનો અભ્યાસ કરાવે તે આજ રાખે તેની માન્યતા એવી લેવી.”

૨

[હેડમાસ્ટરને કહેવું]

“દેશમાં જે મોટા સામાજિક અને રાજકીય ફેરફારો થઈ રહ્યા છે તેની અસર કેળવણી ઉપર અનિવાર્ય રીતે થતી હોવાથી, બાળા પરત્વે આ સંધ એવી માન્યતા ધરાવે છે કે, અંગ્રેજીની ઉપયોગિતા ક્રમે ક્રમે ઓછી થશે અને પ્રાન્તીય ભાષાઓ પોતાના યોગ્ય સ્થાનને પ્રાપ્ત કરી શકશે. તેથી અંગ્રેજી અંગે નવેસરથી વિચારણા કરવાને તબક્કે આપણે આવી પહોંચ્યા હોઈ, સંધ નીચે મુજબ પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે છે :

“એક આનંદજનક અને સંસ્કૃત ભાષા તરીકે અંગ્રેજીનું મહત્ત્વ આ સંધ સ્વીકારે છે એટલું જ નહિ, પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બીજી કોઈ પણ વિદેશી ભાષા કરતાં અંગ્રેજીની આપણા પ્રાચીન ઉપર પછી ભાષા અસર મેચેલી હોઈ, અંગ્રેજીએ આપણા દેશમાં સાચું એટલું સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું છે, જગતના સંપર્કમાં રહેલા માટે આપણી પ્રત્યે કોઈ પણ એક મોટી યુરોપીય ભાષા તે ગીબવી જ રહી અને એથી સ્વાભાવિક રીતે જ એ સ્થાન અંગ્રેજીને મળે છે, અને તેથી આપણા અભ્યાસક્રમમાં એનું એક મહત્ત્વની ભાષા તરીકે સ્થાન રહે, તેને આ સંધ છાટ લેખે છે એ સ્થાન, વિદ્યાર્થીના વિકાસમાં કોઈ રીતે એ ભાષા બાધાર્થ ન નીવડે, એવી શૈક્ષણિક દૃષ્ટિથી નક્કી થયું બેઠુંએ.

“સ્વભાષાનો પાયા સુદૃઢ બનતાં અન્ય ભાષા શીખવામાં વધુ સુગમતા થાય એ શિક્ષણનો એક

સામાન્ય સિદ્ધાન્ત છે. એવી સ્વભાષા અને અંગ્રેજીના દ્વિતમાં એ છાટ છે કે, વિદ્યાર્થીની લગભગ પૂર્વ-13 વરસની ઉંમર સુધીમાં તેની સ્વભાષાથી તદ્દન વિચિત્ર એવી કોઈ પરદેશી ભાષા શીખવામાં તેની સક્ષમતા અથ ન થાય એવી આ સંધ બહુમતી કરે છે કે, પ્રાથમિક શાળામાં અને માધ્યમિક શાળામાં પ્રથમ તરફ ધ્યાનમાં અંગ્રેજી ન હોય, બેઠુંએ વિશેષમાં આ સંધ એવા મત ધરાવે છે કે, મેટ્રિક પનાર વિદ્યાર્થીને અંગ્રેજીના અભ્યાસક્રમ એવી વ્યવહાર ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ નવેસરથી નક્કી થવો બેઠુંએ.”

સી કાર્યકર્તા માટે તાલીમ

અભિવિચાર, અમદાવાદના મંત્રીએ નીચેની અખતર બહેર કરવા મોકલી છે :—

“આ સંસ્થા ખાસે અવારનવાર બહારગામથી તેવાર સી-કાર્યકર્તાઓની માગ થાતુ જ રહી છે. આ માગને પહોંચી વળવા, અભિવિચારે આ વર્ષે તાલુકા અને કસબાઓ માટે સાશ કાર્યકર્તાઓની તૈયાર કરવા એક છાત્રાલય તૃત માસથી શરૂ કરવાનું નક્કી કર્યું છે. અધારિત સંસ્થા લેવાની હોઈ વહેલી તકે તાપ નોંધાવવા વિનંતિ છે. વધુ વિગત સંસ્થામાંથી રૂબરૂ અગર થત લખ્યે મળી રહેશે.”

બાળશિક્ષણ માટે તાલીમ

શારદામંદિર, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદની વ્યવસ્થાપક નીચેની બહેરસત લખી જણાવે છે :—

“બાલમંદિર માટે શિક્ષકોને એક વર્ષની શૈક્ષણિક અને વ્યવહારુ તાલીમ આપવાના હેતુથી શારદામંદિર (અમદાવાદ)માં ગયા વર્ષથી બાલ અધ્યાપન મંદિર શરૂ થયું છે.

“તે જે બાઈમહેનોને બાલકેળવણીના સિદ્ધાન્તોના સંસ્કાર મેળવવા ધ્યાન હોય, અને શિક્ષક તરીકેની તાલીમ લેવી હોય, તેમણે (તેમને લખીને તે બાબતની) માહિતી તુરત મંગાવવી.”

સંગીત પ્રાથમિક શિક્ષણ અંગે

અમંગ બાળકોની કેળવણીના સંસ્થા એક શિક્ષક ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ અંગે નીચેની કેટલીક બાબતો તરફ ધ્યાન ખેંચે છે. એ બધી મુદ્દાની છે એમાં સંકા નથી. એ તરફ શિક્ષકોએ અને શિક્ષણ તંત્રના સંચાલકોએ તથા સરકારે ધ્યાન દેવું બેઠુંએ. પરંતુ અસારે તો સૌ કોઈ બધાં છોકરાં અને ઝોટો

પણ એમ તેમ કરીને કેવળ વાંચનાં લખનાં ઘડી બંધ કરે તરફ જ વિશેષ ધ્યાન આપતો. હોય એમ લાગે છે. અંગ્રેજી શબ્દકોશમાં અક્ષરોનાના ટંકો વધે ગયા, તેમાંથી સહેજે જાણેલી એ શક્તિ કદાચ દસે. પરંતુ મુશ્ય પહેલાં કદ અને જગ્યા તરફ દોડતી આ શક્તિ સારી નથી. સ્વચ્છ-સ્વચ્છ લીખનાંની સાથે ઝડપની પેઠે એ ઊડી જશે, અને રાષ્ટ્રના સાચા અને સંમીન શિક્ષણના પ્રયોગ ઝટપટ ઉકેલ માગતા સામે ખપ થશે. તે કાળની આગાહીએ આ નીચેની છૂટક વાતો, કંઈ નહિ તો, શિક્ષક અને માળખેને કને તે પહેલાંના જોડી ગણી નીચે ઉતારી છે:—

“પ્રાયમિક શિક્ષણ ફરજિયાત થતાં જ કેટલાક વિચારવા જે અમુકાએ લખા થશે પ્રાયમિક શિક્ષણ ફરજિયાત થાય એના અર્થ વિદ્યાર્થીની શાળામાં ‘હાજરી’ એટલે જ થતો રોજ, તે તો જુદી વાત ઘડી. પણ વિદ્યાર્થીમાને શિક્ષણ લેવાનું જ હોય અને તે આપવાની જવાબદારી લેવાની જ હોય, તો તેને અનુકૂળને નીચેના મુદ્દા વિચારવા રહ્યા:—

“૧. પ્રાયમિક શાળામાં શિક્ષણ લેવારની સારીરિક અને માનસિક લાયકાત.

“૨. જેમની લાયકાત યોગી પડે તેમને માટે ખાસ શિક્ષણની વ્યવસ્થા.

“૩. શિક્ષક.

“વિદ્યાર્થીની સારીરિક લાયકાત માટે હાજરી તપાસ કરાવવામાં આવે છે ખરી. પણ તે તો માત્ર એક વિધિ હોય એમ જ લાગે શરીર તપાસનાર દાકરેએ કોઈ શિક્ષણ સંસ્થા સાથે પરચો સુધી કામ પાડેલું હોતું નથી વળી શિક્ષણની દૃષ્ટિએ એ તપાસ થતી નથી. એ જાનની તપાસના પાસા રાષ્ટ્રદેને ખ્યાલ પણ હોતો નથી. વિદ્યાર્થીના વહીએને અમુક અમુક પ્રકારની મજાજ રાખવાનાં મુદ્દાને યાદ છે ખરાં પણ તેથી વિશેષ કંઈ નહિ.

“શિક્ષણ લેવામાં ખાસ ઉપયોગી એવાં ‘કાન. અને આંખ’ની તપાસ તો કહેવા જુદી જ યાદ છે.

“કાનની વાત કરીએ. વિદ્યાર્થી કેટલું સાંભળે છે તે નક્કી કરવા (Group Audiometer Test) તપાસ થતી નેહીએ. તેને અગાધે પરાણે પરાણે કમીભંગાર બાળક પણ પ્રાયમિક શાળામાં બીજા સાથે

બેસીને જ બાળે છે. તે બાણી રાકે તો બંધે અને નહિ તો ઊડી બંધ.

“હવે આંખનો વિચાર કરીએ. આંખ છક જ બગડેલી હોય અને મોટા નિબરના ચશ્માથી પણ પરાણે પરાણે આંખ યેંચી એંચીને નેતારને પણ આજનાં પુરતક વાંચનાં રહ્યાં. આને વાંચવાનું એટલું બહું હોય છે કે સારી આંખવાળાને પણ અમુક વર્ષ બાદ ચશ્માની જરૂર પડે, તો પછી આવી આંખવાળાનું તો પછણું જ શું? તેવાને માટે સારી સિધ્ધિ ઉપરાંત હોઈએ સિધ્ધિ શીખવાની સગવડ કરી આપવી નેહીએ. અને તેમની આંખને યોગ્યમાં યોગ્ય નુકસાન યાદ તેમને વિચાર કરીને તેમના શિક્ષણની ગોઠવણ થવી નેહીએ. આને તો આવાં બાળકો પણ પ્રાયમિક શાળામાં નરડે પડે.

“પ્રાયમિક શાળામાં જે જે બાળકો પ્રથમના વર્ષમાં દાખલ થાય તે બધાં જ એ શિક્ષણ લઈ રાકે તેવાં નથી હોતાં તેમાંનાં કેટલાંક માનસિક નબળાઈવાળાં હોય છે. તે બે ત્રણ વરસ ત્યાં બસી બેડી બંધ અગર તો ધોડાતાં ધકેડાતાં ગુજરાતી ચોથા ધોરણ સુધી પડેએ. એવાં બાળકોને પ્રથમથી જ જુદાં પાઠી રાકાય એ દરિએ (Intelligence tests) તપાસવાં નેહીએ. અને તેમના માટે તેમને ચોચ જુદી શાળાની વ્યવસ્થા હોવી નેહીએ.

“હવે શિક્ષકનો પ્રશ્ન લઈએ. બીજા બધા જ ક્ષેત્રમાં નિરૂપયોગી એવાં માણસોની ભરતી કરનારું ક્ષેત્ર તે શિક્ષણનું એમ ન બને, તેની ખાસ કાળજી રાખવી નેહીએ આવી વ્યવસ્થાને અગાધે ધ્યાનથી લાલક શિક્ષકને ઘણું જ અન્યાય થાય છે. શિક્ષક વારીકની બીજી લાયકાત ઉપરાંત તેમનું ઉચ્ચશાસ્ત્ર શું હોતું નેહીએ. વધારામાં નાનાં બાળકોના ઉચ્ચશાસ્ત્રના દોષ કેમ સુધારવા તે માટેનું જ્ઞાન તેમને મળે તેવી વ્યવસ્થા નેહીએ. એવા જ્ઞાન ધરાવનાર એકાદ બે નિપજાતોની પણ વ્યવસ્થા નેહીએ કે જે શાળાએ શાળાએ અમુક અમુક દિવસે બંધ અને બાળકોનાં ઉચ્ચશાસ્ત્રોધો સુધારે. ટ્રેનિંગ કોલેજમાં પણ એ શીખવવાની ખાસ વ્યવસ્થા હોવી નેહીએ.

આંખની, કાનની અગર માનસિક બોડવાળાં બાળકો શિક્ષકના ધ્યાન ઉપર આવે કે તરફ જ તેમનું અધિકારીને તેની ખબર આપવી નેહીએ. અધિકારીએ પણ તેવાં બાળકોની ચોચ તપાસ કરાવી તેમને અનુકૂળ શિક્ષણ લેવાની વ્યવસ્થા કરી આપવી નેહીએ.”

નવું વાચન

જ્ઞાનયોગી ચંદુભાઈ : સં.૦ વૈકુંઠલાલ દોશર;
પ્ર.૦ રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ, અમદાવાદ; કિં. ૩-૦-૦૦;
પા.૦ ૪૨૪.

શ્રી. ચંદુભાઈ કરીને રહેરના એક અધ્યાત્મ-
પરાયણ અને વાનપ્રસ્થ ત્રિપિના સંન્યાસી પોતાનાં
સ્નેહીસંબંધીઓને અવારનવાર લખેલા પત્રોનો સંગ્રહ
આ છે. શરૂમાં સંપાદકે તે ભાઈનો દુઃખ પરિચય
આપ્યો છે. સંગ્રહનું નામ મુશ્કેલ છે તેમ, એ ભાઈ
જ્ઞાનયોગી હતા; વૈદાન્ત-વિચારના ભારે પ્રેમી હતા.
પત્રો વાંચતાં સ્વામી રામતીર્થના પત્રો અને તેની લેખી
વાદ આવે છે. એ શૈલીની જ્ઞાનની વાતોમાં કંઈક
ભિન્નિતું જોશ અને કાવ્ય ભણેલું જોવા મળે છે. જોકે,
સ્વામી રામતીર્થ જેટલે અંશે અનુભવે તે નથી; તેથી પત્રો
ધારે વાચ્ય અને છે. નિર્વાજ સરચાર અને સાંત
સાન્તિકતા તથા ભાવનાની પ્રામાણિકતા જે ન હોય તો
આવા પ્રકારની વૈદાન્ત-વાતો મંદિર જેવી પછુ બની શકે
છે. આ પત્રો એ દોષથી મુક્ત હોઈ, તે સાધકને પ્રેરક
બનવા સંભવ છે. પત્રસાહિત્ય તરીકે પછુ એ કામગીરી
છે. ઉપોદ્દાહતામાં સમાધિ ચક્રાવવાના કેટલાક પ્રયોગો
આપવામાં આવ્યા છે, એ કદાચ બહુ મદદગાર ન
મની શકે. આમેય મૂક એવા એ વિષયને કદાચ આ
પત્રનું દુઃખ નિરૂપણ અત્યાય પછુ કરી મેલે. બમ નિયમ
અને નિરીશ શરીર તથા સાંપ્રતિક મનોવૃત્તિ ઉપર બાર
મૂઠી નિર્મળ જીવન અને વૈદાન્તચિંતન ઉપર જ ભાર
રહેલો સારો અને સમજાવ એવો હોય છે. શ્રી. ચંદુભાઈ
જેના પશુપાતી લાગે છે. સાધકો એમના આ પત્રો
હુમે વાંચે એવા છે.

ભદ્રા : લે.૦ નાથલાલ દવે; પ્ર.૦ આર. આર. શૈલી
કંપની, મુંબઈ-૨; કિં. ૩-૮-૦૦.

ઈ. સ. ૧૯૩૫થી ૧૯૪૫ના ગાળામાં લખાયેલી
૨૦ વાતોનો સંગ્રહ, તેની પ્રથમ વાનના નામથી, આ
છે. અનુભૂતિ બાદ લેના ચિંતનમાંથી નીકળી રહેલો
ભાવ એ કાવ્ય કે સાહિત્યનો આત્મ છે, એ જ સાચું
હોય, તો એ કસોટીમાં આ વાતો પીક પાર છીતરે એવી
છે મનમાં ભિન્નિત જોઈ કે તેને શબ્દબદ્ધ કરી નોખી
અને તરત કાઈ મારિકમાં રાખા કરી દીધી, એવું
આ વાતોનું બન્યું હોય એમ નથી લાગતું. લેખક જિત્તેથી
શેક્ષક છે, અને તે એમની વસ્તુગૃહ્યમંથીથી તરી આવે

છે. વાંચકોનું વસ્તુ એમણે પોતાના જ શાળા-જગેન
અને મધ્યમવર્ગી સંસારમાંથી લીધેલું છે. એમની
પાસે વાતની પ્રયોજન વિશે પછુ મનમાં સ્પષ્ટતા છે.
સરમાં 'એ બોલ'માં જ એ કહી દે છે : વાતો કેવળ
રંગનાથે નથી, એનું પ્રયોજન એથી વધારે જગ્યાબદર
અને મોટું છે.

“નવલિપ્ત એટલા મહિ ક્યાના ફરવારમાં રવાન
પામી છે કે, એ જીવનનો કાઈ અનુભવો પ્રદેશ ઉભા
નય છે; હૃદયના કાઈ મુખ તારને એ અનુભૂતી નય
છે. માનવની કાઈ અપ્રગય મહત્તાને એ સ્પષ્ટ કરી
નય છે. . . એટલે તો દુઃખી વાતોના લેખકને મારે
લખી મોટી જગ્યાબદરી છે તેના સાધનો થોડા છે :
થોડાં શબ્દો, એકાદ પ્રસંગ અને વાતાવરણ. . .
એટલામાં તેનું જીવનદર્શન તેણે પ્રકટ કરવાનું છે.
વાચકને તે બતાવે છે, ‘જીવિતો, જિંદગી આ રીતે
પછુ જુદું શકાય’ અને તે સાથે વાચકોનું મનિર્ભર
શુદ્ધ અને સાંપ્રતિક રહે તે વાતોની જોવાનું છે સાચી
કલાકાર સમાજની અભિવ્યક્તિને માત્ર સંતોષવો નથી.
પછુ તેને નિર્મળ અને ઉત્તમ બતાવે છે. . . આ
વાંચકોને ‘લખી ભારે આવે’ કદાચ આદર્શ અસ્પષ્ટ
રૂપે મનમાં હોતો.”

કલાકાર-પ્રત્યક્ષવાદી કે ‘શૈભ્યશુદ્ધ’ વાસ્તવવાદી
આને નહિ પસંદ કરે. આ લેખક ‘શૈભ્યશુદ્ધ’ કરતાં
‘કલાસિકલ’ જિત્તે વધારે લાગે છે. એની સાથે જો
એમની પાસે વાતોનું કલેવર રચવાની કળા સારી પડે
હોત, તો તેમની વાતો ભારે જગરી બનત. આમેય
તે વાંચકમાં મજા પડે એવી તો છે જ. જોકે, સૌ
સરખી મજેદાર નથી. પરંતુ, તેમાં ઉલ્લાસ જીવન અને
દૃષ્ટિને માટે જે નિર્મળ આદર અને અનુભવ છે
તેનાથી આ લેખકે વાંચકોમાં એક ખાસ નોખાઈ
પામે છે. પ્રો. અનંતરાય રાવળ પોતાના પ્રવેશકમાં
સાચું કહે છે કે, ‘લેખકની વાતોપાસનાનાં પ્રથમ જ
કળ એ છે, એ જોતાં એમની કુમાળી નોંધવાય
નથી!’ આજીવને માટે સારી વ્યાસ આપે છે.
લેખકે તે પૂરી પાડશે!

Education in U. S. S. R.: પ્ર.૦ મોરા
એન્ડ કંપની, મુંબઈ-૨; પાન ૫૦; કિં. ૧-૪-૦૦.

રશિયાના શિક્ષણતંત્રનો દુઃખમાં આપતો આપતો
આ એપીડી કોણે લખી છે તે જણાવ્યું નથી. ‘કલાકાર’

લાપાંતર છે? રશિયામાં શિક્ષણ માટે શી જોગવાઈ છે તેની રૂપરેખા આમાં આપવામાં આવી છે. એના સિદ્ધાંતો, ઉદ્દેશો, પદ્ધતિ ઇત્યાદિ આજનોમાં લેખક ગયો નથી. દુનિયાના એક જગ્યા અને આપકર્મી દેશને અંગે આ ચોપડીમાં ટૂંકમાં સારી માહિતી મળે છે.

મં.

સદગત સ્વામીશ્રી અખંડાનંદજીના પત્રો: પ્રૃ: સરવું સાહિત્ય પર્યાક કાર્યાલય, અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨; પાઠ ૧૨ + ૨૪૪; કિં ૧-૪૦.

‘સરવું સાહિત્ય મુદ્રણાલય’ના ટૂંકરીએએ અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો (તેમના વતી પ્રમુખ) શ્રી. મનુ સુએવરે સ્વામીશ્રીના આ પત્રો પ્રસિદ્ધ કરીને એક અગત્યનું ઉપયોગી કામ કર્યું છે. સ્વપ્રમાથી ‘સરવું સાહિત્ય’ની આખી સૃષ્ટિ કેવી રીતે — કેવા પ્રયાસોથી, કેવી બચવારનિપુણતાથી, કેવા મનોબળથી, કેવી અગ્ર શ્રદ્ધાથી, અને કેવી ધૃતિપરાયણતાની ભાવનાથી — જાબા થઈ, તેનો આખો ક્રમ, આ પત્રોથી વાચકની નજર સમક્ષ હજાર રમૂ થાય છે. તથા સ્વામીશ્રીએ ગુજરાતની બમણેલી મહાસેવા, કે જેનો થોડોપત્તો લાભ ગુજરાતનાં સૌ કાર્કએ, શ્રીમંત-અરીય, વિદ્વાન-અમણ, સ્ત્રી-પુરુષ, બાળક-ટૂંક એમ બધાંએ — લીધેલો છે, તેનું વધાર્યું સ્વરૂપ બરાબર સમજાય છે. સાથે સાથે સ્વામીશ્રીના પોતાના અંતરનો જે પરિચય મળે છે, તે બીજા કાર્ક રીતે — તેમના અંતરશ્રીઓ સિવાય. બીજા કાર્કને — મળવો-શકા નહોતો.

સ્વામીશ્રીએ એકો દાથે — ખાત્રી જાણીએ — આ કામ ઉપાડ્યું, તે એની આત્મચકતાની થયેલી તીવ્ર પ્રતિબિંબ જ્યો, એ આવરણકતા તેમના પોતાના શબ્દોમાં આ હતી :—

“હિંદુ જેવા મરીય મુશકમાં યુગનો અતિ અઘર મુદ્દે ન વેચાય, લાં મુદ્દો તે કદી ખનુ ઉમદા સહિયનો જાન નહિ ઉડાવી શકે; અને લાં મુદ્દો સમાજની દર પ્રકારની ઉત્તરિના અતિ આવરણક અને મુશ્ક સાધનરૂપ અંજાનથી — કે જે નવદ જાનના મૂલ સાધનરૂપ છે — જનસમાજનો અંજાનમાં એકો સ્ત્રીને બામ પંચિત રવા કર્યો.”

બીજા એક પત્રમાં તે જણાવે છે (પૃ. ૧૩):—

“વાચનના સત્તાપાળની અવધ આપણા મરીય દેશ માટે અતિશય છે; છતાંનવાઈ જેવું તે એ છે કે, વિદ્વાનો અને શ્રીમાનોનું તેવરક જ્યાં જ એ જાણું નહિ.”

૧. જુઓ પાન ૧૨૩; મૂળ દિલીનું ગુજરાતી કરેલું છે.

અને તેથી,

“આ અતિ અગત્યની બાબત ધ્યાનપૂર્વક પરીપકારી વિદ્વાનો, ધનવાનો અને સરકાર દ્વારા ધ્યાન બહાર ચાલી જતી જોઈ, આવ થોડા નમૂના દાખલ જ બાંધું-વટરું અને તે કામ બનતે પ્રકારે કરી બતાવવાનું હોય.” આ કાર્ય આદર્યું છે; અને તે એવા પરિણામની આશાથી કે અધિક થોડું અને અધિક શુભ સંયોગો પ્રાપ્ત કરી શકે એવી પ્રક્રિયાના પુનઃજનો ‘અલે’ બાળની ન્યૂનાત્વોથી દવા જાણીને કે છછળી લેડીને હરકોઈ જાનની બાવનાપરક આ કાર્યને અધિક થોડું રસ્તે અને અધિક શુભ સંયોગોને રસ્તે મૂકે.” (પૃ. ૭૨)

આરે જાણુ બાપેલા પ્રમાદમાં આ જપવંત સાધનાએ પ્રવેશ કરનાં, શરૂઆતમાં વિદ્વાન વર્ગે તેમ જ શ્રીમાન વર્ગે તેના પ્રમે કેવી અવગત દાખવી, અને પછી ધીરે ધીરે એ અવગત સ્વામીશ્રીના અટક વિશ્વાસ આગળ કેવી રીતે ભાગ મૂકતી ગઈ, એની રસિક મુવાર્ના આ પત્રો પૂરી પાડે છે, અને આ કામ અંગે તેમને કોની કોની સાથે શા શા પ્રસંગો નહિ પણ હોય? પ્રેસવાળો, રાજદારી ખાતાનો ડિટકરી, ખાલી શુમેજ બનાવનારા કે મક્તિયાં સૂચનો કરીને જ અટકનારા ધાર્મિક અને બીજાઓ, નમળા બિંદુનું કામ ગણી પૈસા ઉઘાપત કરી જનારા નોકરો, પોતાની કમાણી ઉપર તરાપ પડતી છછાપેલા વિદ્વાનો તેમ જ પ્રકાશકો, એમ અનેક જાનના માણસો સાથે જાનેક જાનના પ્રસંગો, ગ્રંથ, વગેરે જાબા થયા હશે. તે બધા પ્રસંગોમાંથી, બીજા કરી આપડત, ખુશમન, કે લાગવગ વગેરેના પીડા બધા વિનાના આ બિંદુ અઘરપણે હેમખેમ બહાર નીકળી આવે છે, અને સાથે સાથે સમાજના એ બધા વર્ગોને પોતાની સાથેની અધઝામણમાંથી શુદ્ધ કરવા જવ છે, કેળવવા જવ છે. પોતાના આ કામ માટે પોતાના જેવા સેવાખાતી — સત્તા-કાર્યકરો તે જાનનામાં પણ તે આમરદપરક સોધી રાખ્યા — જાણા કરી રાખ્યા છે. સાક્ષર ગણતા વર્ગની દૃનિઓને સંરથા માટે પસંદ કરવાનો અને છપાવવા પડેલાં મુશ્કર્યાનો છેવરનો દુક આ અમણ બિંદુ પોતાની પાસે રાખવા માગે છે; જોકે તે પાછળ તેમનો હેતુ એટલો જ છે કે, પ્રજાના જે મરીય વર્ગને સાડુ તેમણે આ પ્રકૃતિ ઉપાદી છે, તેને રુએ નહિ, મારક આવે નહિ, કે ઉપયોગી થઈ ન પડે તેનું કાર્ક પ્રસિદ્ધ ન થયા કે પુસ્તકમાં રહી ન જાય. પોતાના કામને અનુરૂપ એવા સંપાદકો અને

અનુવાદકાનો નવો વર્ગ સ્વામીશ્રી ઊભો કરતા બંધ છે, અને તેમની મારફતે પોતાનું કામ આચળ ધપાવે છે. સ્વામીશ્રીની સાથે સદાકાર કરવા તૈયાર થયેલા વર્ગને પણ તેમની સાથે ઘણી ઘણી બાબતોમાં મનભેદોની અછાદમણ થાય છે. એ બંધી અચ્છાદમણો પણ તે બરાબર જીવે છે, અને તેમાંથી પોતાને અને સામાને ઘડતા ચાલે છે. આવા આવા અનેક પ્રસંગોનો અતિ રસિક તેમ જ મોષક પ્રતિહાસ સ્વામીશ્રીના શબ્દોમાં આપણને આ પત્રોમાંથી જાણવા મળે છે.

પત્રોના આ પ્રથમ વિભાગમાં સંસ્થાની ઉત્પત્તિનો પ્રારંભિક ઇતિહાસ પણ આપોઆપ સંધરાય છે. સ્વામીશ્રીનું કર્મયોગી સ્વરૂપ આ વિભાગમાં બરાબર નિરૂપાયું છે. પરંતુ આ પત્રો ખાંચવાને કારણે જ બીજી એક અપેક્ષા ઊભી થાય છે; અને તે તેમના આ સંસ્થાકાર્ય બહારના પ્રસંગોને તથા જીવનને જાણવાની. તેવા પત્રો પણ હશે જ; જો હોય જ, તો તેમના મુખ્ય એવા આ સંસ્થાકાર્યને ન સ્પર્શતા હોવાને કારણે જ તે પ્રસિદ્ધ થયા બાતક રહી ન જાય, એવી પ્રકાશકોને વિનંતિ.

ગાં.

૧. આરોગ્ય-સાધના : લેન્ડ કુંગરશી ધરમશી સંપદ; પાન ૧૪૦; કિં. ૦-૧૦-૦.

૨. ચૂર્ણ-ઓષધિ : (ઉપયોગી. સો ચૂર્ણ) પ્રયોજક—માધવ મો. ચોમરી; પાન ૬૨; કિં. ૦-૩-૦.

બન્ને સસ્તું સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય તરફની પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે. બન્ને લુદે લુદે સમયે લગલગ એક વરસના આંતરે પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે અને લુદે લુદે લાયકે લખાયેલાં છે, પણ તે એકબીજાનાં પૂરક છે. પહેલામાં આરોગ્યની દૃષ્ટિએ ખોરાક, પોશાક, હવા, પાણી, કસરત વગેરેને લગતી ક્ષયનાઓ અને નિયમો આપવામાં આવ્યાં છે. અને છેવટે સામાન્ય ખોરાકમાં વપરાતી ચીજોના પૃથક્કરણનો છેલ્લો મોષ મુજબ કોડો આપવામાં આવ્યો છે. પુસ્તક 'સહેલી લાખામાં અને સામાન્ય માણસને ઉપયોગી થાય એવી રીતે લખવામાં આવ્યું છે. તેમાં કરેલી ક્ષયનાઓ સાદી અને અનુભવસિદ્ધ છે. પુસ્તિકાનો હેતુ સાદા નિયમો અને ક્ષયનાઓ દ્વારા વાયકને આરોગ્ય સાધનામાં મદદ કરવાનો છે. બીજી પુસ્તિકા એવી સાધના ઉપર પ્રાસ્તાવિક નિવેદનમાં ભાર મૂકે છે; પણ ખરેખર જો રોગ થાય તો ઔષધિ તરીકે સાદી વનસ્પતિજન્ય ઔષધિઓનો ઉપયોગ કરવાનું સૂચવે છે અને તેને

માટે સાદાં ચૂર્ણો ઘેર બેઠાં કેમ બનાવી લેવાં અને વાપરવાં તે જાતે છે. ધાળાં ચૂર્ણો એકના એક રોગ માટે સૂચ્યાં હોય, તેમાંથી કયું ચૂર્ણ કેવી સ્થિતિમાં વાપરવું તેની સામાન્ય માણસને સમજ ન પડે. એટલે સ્વોપયોગી ગ્રંથમાળામાં તો તદ્દન સિદ્ધ અને લાંબી ખટપટ કર્યા વગર ઉપયોગમાં લઈ શકાય એવાં જ ચૂર્ણો આપવાં જોઈએ. લેખક ધાળાં ચૂર્ણોમાંથી વીણી વીણીને સો અતિ ઉપયોગી, ચૂર્ણો બનાવવાની મહિતી આપી છે, છતાં તે પણ વૈદની સલાહ વિના સીધા ઉપયોગની દૃષ્ટિએ 'સામાન્ય માણસને યુગ્યતામાં નાખી દે એવી છે. જોકે બધી દવાઓ વનસ્પતિજન્ય હોવાથી કાંઈ ચૂર્ણથી ખાસ નુકસાન થાય એવું નથી. સરતા સાહિત્યે હિન્દુસ્તાનનો વૈદશાળ 'આર્યભિક' બહાર પાડ્યું છે તેમાં તો આવી ઘણી મહિતી ક્ષણ-અંધ પડી છે. તે પુસ્તક મોટું છે. તેને બદલે આ નાનકડી પુસ્તિકા, જે સાવધાનીપૂર્વક ઉપયોગ કરવા માગે તેને માટે, 'ખિરસા વૈદશાળ'ની ગરજ સારી રહે તેમ છે.

વિ.

સાહિત્ય પરામર્શ : ભારતી પ્રકાશન મંદિર, ભાવનગર; પૃ. ૧૯૫; કિં. ૩-૮-૦.

ઈ. સ. ૧૯૪૫માં વિદેપાલે સાહિત્ય સંભાળે રજતોત્સવ ઊજવાયો. એ પવનના સ્મારક તરીકે આ ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. એમાં શ્રી. રા. વિ. પાઠક, 'અવેરગંદ મેઘાણી, પિ. મ. ભટ્ટ, ડાહ્યારાય મોંકડ, આ. મ. રામળ, કે. કા. શાસ્ત્રી વગેરે પ્રસિદ્ધ લેખકોના આ કામ માટે મંગાવેલાં લુદા લુદા વિષયો પરના ખાસ લેખોનો તથા શ્રી. બ. ક. દોડારના ઉત્તર પરના ગાંઠલિક પ્રચયનનો સમાવેશ કરાયો છે.

ઉપયોગિતા, વિદ્વતા અને વિવિધતા ત્રણે દૃષ્ટિએ પુસ્તકમાં વાંચના વિચારવા જેવું ધણું છે. પરિષદવાની દૃષ્ટિએ બધાં લખાણો એકસરખાં ન હોય એ સ્થાનાવિક છે. શ્રી. રા. વિ. પાઠકનું 'મત્સ્યગંધા અને લોમહર્ષિણીનું વિવેચન તદ્દન નવી જ દૃષ્ટિ ને પરિષદવ વિચારણા રજૂ કરે છે. કદાચ આખા પુસ્તકમાં એ સૌથી સારામાં સારો લેખ છે. અને વસ્તુ અને સૈદ્ધી બંને દૃષ્ટિએ આકર્ષક છે. શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રીની 'સ્વરશારતે વિચાર' પણ સ્વતંત્ર વિચારણાનું ફળ છે. શ્રી. ગોકુળાકાંઈભટ્ટની 'મગજ' એ વિદેપાલે સાહિત્યસભાની ૨૭ વર્ષની કારકિર્દીની ટૂંક નોંધ છે. રસ એમાં લલે એછો પડે, નોંધ તરીકે ઉપયોગી છે.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

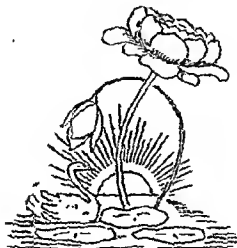
સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સંપાદકશ્રી

ભુગવતરામ દવે
ગોપાલરામ પટેલ
નગેશભાઈ પારેખ

અધિભાઈ દેસાઈ
મગનભાઈ દેસાઈ (વત્રી)
છવચુડ દેસાઈ (અવરણપા)

પૃષ્ઠ ૬

અંક ૬

જૂન

નવચંદન, અમદાવાદ

૧૯૪૭

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

જાન, ૧૯૪૭

१५९

ਸ੍ਰੀ ੬

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
સાધુ પંડિત શ્રી ધર્માનંદજી	દ. બા. કાલેલકર	૧૫૩
ઉચ્ચરણ અને ઉચ્ચરનિષ્ઠા	કેદારનાથ	૧૫૫
૭. ઉચ્ચરણનો ધોષ	કાકા કાલેલકર	૧૫૬
૮. ભ્રજનો કેરો ધોષ	કાકા કાલેલકર	૧૬૨
આજનન તેજસ્વી વિદ્યોપાસક	ગોપાલદાસ પટેલ	૧૬૪
૯. નાગરિક ધર્મનું બાન	ભયેશ્વરજી અંડેરિયા	૧૬૬
૧૦. એક યુવકના પ્રશ્નો	મૃગ	૧૬૯
સ્વાધ્યાય	મનમોહન દેસાઈ	૧૭૦
૧૧. આપણા એશિયાર્થ પડોશીઓ	શાંતિલાલ આંધી	૧૭૨
૧૨. નરું વાચન		
સુવર્ણકુચ	ગો.	૧૭૬
વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરનાર		
સંસ્થાઓની યાદી	મૃગ	૧૭૮
૧૩. શિક્ષક વિવેચન		
ભાગલા યાદીનેય ભલે જાન્ય	મૃગ	૧૭૯
સેતાન કેવો દસતો દરો ?	"	૧૮૦
આત્મે કયાંથી સુગંધ ?	"	૧૮૧
હિંદુસ્તાની પ્રચાર શ્રીમ્ભવગૌ	"	૧૮૨
ચરોતરનું હિંદુસ્તાની પ્રચાર કામ	"	૧૮૩
નોંધપાત્ર વિચારપદો	"	૧૮૩
જીજ્ઞાસુ મટે યુનિવર્સિટીનો વિચાર	"	૧૮૪
સ્વ. આચાર્ય કુવેનો મત	"	૧૮૪
સાચો નિષ્કૃય	"	૧૮૪
'હલોગ અને વેપાર'	"	૧૮૪

सूचना

આ માસિક દર મદિનાની સ્થિતિ
તારીખે બદલાય પડશે.

એક અડવાડિયામાં અંક ન મળે
તો માલકે પોતાનો માલકનંબર લખી
ખબર આપવાથી તે અંક મોડલી
આપવામાં આવશે. એ પહેલાં ટપાલ
ખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા
ચિત્તેલી છે.

સરનામાનો ફરકાર અમોને દુરત
જણાવેલા કે જેથી નવે અંક નવા
સરનામે મોકલી રાકાય.

આદકોએ ' પત્રવહેવાર ' કરી
વખતે પોતાનો આદકનંબર અવસ્થ
જણાવવા વિનંતી છે.

માદકો પોતાનું સ્વાસ્થ્ય નબળાવવા
કાર્યવાહી શાખાઓમાં ખુલઈ (રૂઝ,
પ્રિન્સેસ રેફીટ); મુરત (કણ્ઠી
ખનત); રાજોડ (સર શાખાજી
રોડ); પૂના (રક્ત, સહાસિવ પેઠ);
દિલ્હી (ક્યા મદાજની, ચાંદની ચોક);
સાહાર (કોથલ પાઈ, મેકિલપક રોડ)
ભરી રાકો.

लवाजमना दर
 देशाभां श. ४); परदेशाभां श. ५)
 अथवा शि. दस; १८६५ नववर्षाक आना

અવસ્થાપક,
શિક્ષણ અને સાહિત્ય,
નવજીવન કાર્યાલય,
પો. બોક્સ ૧૦૫, અમદાવાદ

અમારાં નવાં પ્રકાશને।

આથમ મજનાવલિ: (સુધારેલી નવી આવૃત્તિ) સંપાદક :
સ્વ. નારાયણ મો. ખરે; પ્રસ્તાવના : ગાંધીજી; કિંમત આઠ
આના; છપાવ-રવાનગી-મર્ચે એ આના.

यत्रनी भयानकाः (मुधारिवी नवी आरति) ले. :
नरहदि परीभ; किंमत ओः इपियो; टपातभय
पांय आना.

संक्षिप्त कठखंडोः (पुनर्मुद्रण) ले. : रा० अ०
नंदाशंकर गुजराशंकर; डि० भत ओक शिष्य; टपालभवन
पांय आना.

સ્મરણયાત્રા: (પુનર્મુદ્રણ) લે.: મહારાષ્ટ્ર
મહેશ્વર; કિંમત બે રૂપિયા; ટપાલખર્ચ છ આના.

लोकमाता : (मराठी) हे. : काका काढेलकर; किंमत
मेक रुपया; पोस्टेज पांच आणे.

The Nation's Voice: (Second Edition)
 Edited by: C. Rajagopalachari & J. C. Kumarappa; Price Rs. 3-0-0; Postage etc. Rs. 0-7-0.

Rs. 0-7-0.
हिन्दुस्तानी कहानी संग्रहः (अर्द्ध) सं.: गिरिराज
किशोर; कि. पांच आने; हाकखर्च भेक भाना.

નવજીવન ઠાયાલય
પો. બો. ૧૦૫, અમદાવાદ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૬-અંક ૬]

અમદાવાદ

[જૂન, ૧૯૪૭]

સાધુ પંડિત શ્રી ધર્માનન્દજી

“હે રાહુલ, આ પ્રમાણે આનાપાત-સ્થિતિની બાવના કરવાથી, તેમ જ તેને પ્રચલિત કરવાથી, મનુષ્યસત્ત્વ માણસના આત્માસ પ્રત્યાસ પણ દેહ સુધી બાનવાળી સ્થિતિમાં જ બંધ પડે છે. બેબાન અવસ્થામાં તે નિર્લેપ પામતા નથી. તે માણસ આનાપાત-સ્થિતિએ જઈ પહોંચ્યો છે તે મરણનો સમય થતાં પણ મૂર્ચા પામતો નથી તેના આસોચવાસ જનન અવસ્થામાં જ બંધ પડે છે.”

ભગવાન છુદ્દનાં ઉપરનાં પચતો સાધુ ધર્માનન્દ કાસંખીજીએ પોતાની અંતિમ પળે વખતે સિદ્ધ કરી બતાવ્યાં.

ધર્માનન્દજીએ પ્રથમ સંયુક્ત પ્રાંતમાં આવેલા હોદ્દરી ધાટના - આશ્રમમાં અનશન કરીને દેહત્યાગ કરવાનો સંકલ્પ કરેલો. પરંતુ ગાંધીજીની વિનયિયાં તેમણે એ વિચાર પડતો મૂક્યો. ખોરાક લેવાની શરૂઆત ક્યાં પછી શરીરમાં શક્તિ આવતાં તેઓ મુગર્ધ પોતાની દીકરીને ત્યાં જઈને રહ્યા. પરંતુ પરિવારજે કુટુંબમાં રહેવું ઉચિત નહિ લાગવાથી તેઓ ગાંધીજીના આશ્રમમાં સેવાક્રમ આવીને રહ્યા. અનશન કરીને મરવાનો સંકલ્પ તો તેમણે છોડી દીધો હતો, પણ જીવવાનો સંકલ્પ પણ ફરી દૃઢ થતો ન હતો. જ્યાં નિરુપવા (જીવવાની કળા) જ ક્ષીણ થઈ ગઈ છે ત્યાં ખોરાકનું પચન પણ વ્યવસ્થિતપણે થી રીતે થાય ? અને દવાની પણ શી અસર બીપળે ? સેવાક્રમના આશ્રમમાં રહેવા ખાવાની વ્યવસ્થા સરસ હતી; જાણીતા ડૉક્ટરો સેવા માટે તૈયાર હતા; કેટલાય પરિવારો ભક્તિભાવથી અને તત્પરતાથી સેવાત્યાકરી કરતા હતા. થી. જમનાલાલજીએ પોતાને માટે વંધાવેલી પણ ગાંધીજીએ જ વાપરેલી ચૂપડીમાં તેમની રહેવાની જોહરણ કરવામાં આવી હતી. કુટુંબના માણસો પાસે ન લેતા જોઈએ એવો જોકે ધર્માનન્દજીને આગ્રહ હતો, છતાં આશ્રમવાસીઓએ કુટુંબીજનોની બીજુપ ભાસવા દીધી નહિ.

જીવવાનો રસ જ બીડી ગયા પછી દૂધ પણ પચતું બંધ થયું. થોડા વખત પછી ફળનો રસ પણ બંધ પડ્યો. સાકલાટનું પાણી પણ લેવાય નહિ. આખરે બરાબર એક મહિનો તેઓ એકલા પાણી પર રહ્યા. એનિમા, બસતીની મદદથી પેટ તદ્દન સાફ રાખવામાં આવતું. છેવટના ત્રણ દિવસ તેઓ પાણી પણ ન લઈ શક્યા. પરિત્રાજકનું મૃત્યુ નહન કોરું અને સ્વચ્છ અવસ્થામાં થતું જોઈએ એવો એમનો ખાસ આગ્રહ હતો. પાણી લેવાનું બંધ થતા મોક્ષવાનું પણ આભાવિક-પણે જ ક્ષીણ થતું થતું આખરે બંધ પડ્યું. પણ તેમના કાન તીવ્રણ રહ્યા હતા, મગજ ઉત્તમ રીતે કામ કરતું હતું. હાંધપગની નસો કામ કરતી બંધ પડી, તોપણ આસોચવાસની ક્રિયા છતાં પુદ્ગલી નિપમિતપણે ચાલુ હતી. કોઈ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે તો ઇશ્વારાથી જવાબ આપતા. છેલ્લી વિદાય માટે તેમણે જેટ પૂર્ણિમા જ નક્કી કરી રાખેલી હતી. પૂર્ણિમાને દિવસે હું આવીને મળીશ એવી તેમની અપેક્ષા હતી. શનના ચાર વાગ્યા સુધી તેમણે મૃત્યુની વાટ જોઈ અને પછી બધાને સૂઈ જવા કહેલું. મળસેકે પાંચ વાગ્યે તેઓ બોલ્યા, ‘હવે માત્ર ત્રણ ચાર કલાક જ બાકી છે.’

તો, ૪ થીને દિવસે સવારે ૧૦ વાગ્યે હું તેમને મળ્યો. હાજરો ઇશ્વારો ફરી તેમણે પોતાની પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરી. દીકરાને અને દીકરીને છેવટની ઘડીએ આવીને દર્શન કરી જવાની તમારી રજા છે કે ? એમ મેં તેમને પૂછ્યું. તેમણે તરત ના જણાવી. મારા મરણ વખતે મારી આસપાસ શોકનિર્મૂળતા ન હોવી જોઈએ એમ તો તેમણે અગાઉ પત્રો દ્વારા જણાવ્યું જ હતું. હું કલાકેક પાસે બેઠો. પછી તરત તેમની આંખો ભારે ચઈગઈ, આસોચવાસ મુરકેલ થવા લાગ્યો. એક વાગ્યાને શુભારે તેમણે બીના કપડાથી પોતાનું

શરીર લુછાવ્યું. દોઢ વાગ્યાની આસપાસ તેમણે મૂંઝડીના ચારે દરવાજાઓ ખુલ્લા મૂક્યા કહ્યું. છેવટની ફાળુ આવતાં જ પરિચારક શંકરનનો હાથ છતી સરસો મજબૂત દબાવી રાખ્યો અને છેવટનો આસ છેડ્યો. પાણી લેવાનું બંધ થયા પછી એવીસ કલાકમાં તેઓ મૂંઝિત થશે એવી ડોક્ટરોની ધારણા હતી. પણ તેમની યોગસાધના તેમને કામ આપી. આસોચ્છ્વાસ પર ધ્યાન કરવાથી અને તેની સાથે જ દેહની રમૂત કાયમ રાખીને, કાય-સંસ્કાર શાંત કરીને નિષ્કામ પ્રીતિસુખનો અનુભવ કરીને, ચિત્તના સંસ્કારોને ઝોળાખીને તેમને શાંત કરીને, પ્રમુદિત ચિત્તને સમાધાનપૂર્વક વિસુકત કરીને, તેમ જ અનિત્યતા અને વૈરાગ્યની રમૂતિ છૂવતી રાખવાથી નિર્વાણનો માર્ગ ખુલ્લો થાય છે.

ધર્માનંદજીએ પાણી દિવસ પહેલાં પોતાનો ઔષ્ધદિક્ષિક સંસ્કાર શી રીતે કરવો એ બાબત વિગતવાર સૂચનાઓ આપી મૂકી હતી: “મરણ પછી મોક્ષમાં ગંગાજળનાં ચાર ટીપાં નાખજો. મારે માટે પ્રાર્થના કે મંત્ર કશું ન જોઈએ. ફક્ત માટે નું કંપકું વાપરશો નહિ. આશ્રમમાં કામ કરનારાઓને જમવાની મુશ્કેલી નહિ પડે એવી રીતે જ મારો અગ્નિસંસ્કાર કરજો. વધારે ખર્ચ ન થાય તે જોજો.” આપી આવી કેટલીય સૂચનાઓ તેમણે આપી હતી.

મૃત્યુ પોતાનો શિકાર કરવા પાછળ પડે છે એવે વખતે છવ બચાવવાના સારા નરસ બધા માર્ગો અખત્યાર કરનારા લોકો દુનિયામાં અસંખ્ય નજરે પડે છે. મૃત્યુને વિષે બેફિકર રહીને પોતાનાં હોશિયાર કામ કરનારા લોકો પણ ક્યાંક ક્યાંક મળી આવે છે. પરંતુ આપણું જીવનકાર્ય ખત્રાસ થયું છે એ ઝોળાખીને બંને મૃત્યુને આમ ત્રણ આપીને આ જીવનને એજની બંધી છેવટની બવરચ પતાવી દઈને મૃત્યુના આગમનની ઉત્કંઠાથી રાહ જોનારા સાધુપુરુષ દુનિયામાં ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. એટલા માટે જ ધર્માનંદજીના છેલ્લા દિવસોનું વર્ણન કંઈક વિસ્તારથી આપ્યું છે. છેલ્લા ઉપવાસથી એમનું આખું શરીર એટલું દીણુ થઈ ગયું હતું અને એટલું સુકાઈ ગયું હતું કે, તેમને બેંચકી બનાવે ભાર પણ કાઢીને જણાયો નહિ હોય. અતિમ યાત્રાએ તેમને વિદાય આપવા જે સ્ત્રીપુરુષ મંડળી ભેગી થઈ હતી, તેમાં કોઈના પણ મોઢા પર વિદૂષિતા કે જ્વાનિ ન હતી. બધાં જ આ ભવ્ય પ્રસંગનું ગંભીર પણે મનન કરતા હતા. ત્રણ ખંડમાં ફરીને પોતાની

જગીર પહોંચીને જેને બૌદ્ધ ધર્મશાસ્ત્રનો પ્રચાર કરનારા અને પોતાની પાછળ ઉત્તરના શિષ્યપરંપરા મૂકી જનારા વિદ્વાનના જીવનનો તેઓ વિચાર કરતાં હતાં. મુંઝડીના મિલમમૂરોની સેવા કરવાને માટે તેમની વચ્ચે જઈને તથા રહીને તેમનાં સુખદુઃખનું અધ્યયન કરનારા આ રાષ્ટ્ર-સેવક સાધુ પુરુષને વિષે લોકોના મનમાં આદરની લાગણી કંઈજેવી તેથી ન હતી.

ગૌતમ શુદ્ધ વિષે તેમ જ તેમના ઉપદેશ વિશે અનન્ય શ્રદ્ધા હોવા છતાં ધર્માનંદજી કોઈ રીતવાદી બૌદ્ધ ન હતાં. દરેક વસ્તુનો પ્રતા અને શ્રદ્ધા એ બે સાધનોથી વિચાર કરીને જે યોગ્ય લાગે એ જ લેવા કે કહેવા બાબત તેમનો આગ્રહ હતો. ધર્માનંદજીએ નિવેદન (આપવીતી) અને ‘લુક્કાસ’ એ નામનાં આત્મચરિત્ર વિષયક બે પુસ્તકો લખેલાં છે. બૌદ્ધ ધર્મને વિષે પ્રમાણભૂત અને સરળ એવાં હસ બાર પુસ્તકો તેમણે લખ્યાં છે. પણ આ ત્રણે કરતાં પણ વધારે મહત્વની વસ્તુ તો તેમણે પોતાના હાથ નીચે તાલીમ આપીને કેટલાક વિદ્વાન શિષ્યો તૈયાર કર્યાં એ છે. ઈશ્વરની બાબતમાં તેઓ ઉદાસીન હતા. આત્મા વિષેની રૂઢ માન્યતાઓ તેમણે છોડી દીધી હતી. સત્કર્મોર્ગે વચ ઘાલ્યાવેં (સત્કર્મ કરતા રહીને જીવન પસાર કરવું) એટલું જ તેઓ જાણતા અને આખરે ચર્ચા મુર્ખી મંગલ (બધાને મોટે મંગલ) બોલાવતા બોલાવતા તેઓ યરલોક સિધાવ્યા.

શ્રી ધર્માનંદ કાસંખી મૂળ ગોવાના વતની. નાનપણમાં તેમની ફળવણીની ઉપેક્ષા જ થઈ હતી. તેમ છતાં તેમણે પોતાની હોશિયરી મરાડી કવિતા અને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો હતો. કોઈ માસિકમાં ગૌતમ શુદ્ધનું ચરિત્ર વાંચીને શુદ્ધને વિષે તેમ જ બૌદ્ધધર્મને વિષે તેમના મનમાં આરથા પેદા થઈ. પૈસાની અનુકૂળતા ન હોવાથી તેમ જ કોઈનું માર્ગદર્શન ન મળવાથી, અનેક હાડમારીઓ વેઠીને તેમણે સિદ્ધાંત (લંકા), અલંકાર, અને નેપાળ તિબેટનો પ્રવાસ કરીને પાંચ ભાષાઓ અને બૌદ્ધ સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો અને તેઓ બૌદ્ધ વિદ્વાન અને પંડિત થયા. પ્રથમ ગંગાળ તરફ તેમણે અધ્યાપનનું કાર્ય કર્યું. તે પછી વડોદરાના ગાયકવાડ મરહમ સયાજીરાવતા પ્રોત્સાહનથી તેમણે મરાઠીમાં બૌદ્ધ ધર્મ વિષે લખણો આપ્યાં અને લેખો લખ્યા. આગળ જતાં તેઓ બૌદ્ધ ત્રયોનું સંપાદન કરવા

માટે બે વાર અમેરિકાની હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાં બંધને કામ કરી આવ્યા. અસહકારના જમાનામાં જ્યારે ગુરુત્વાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ ત્યારે તેમાં પણ તેમણે કેટલાંક વરસે કામ કર્યું અને બૌદ્ધ ધર્મ પર કેટલાંક પુસ્તકો લખ્યાં. તે મરાઠીમાં તેમ જ ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે. મુંબઈ સરકારની અવગુણના પણ તેઓ બેગળ બન્યા હતા. કોસખીજી અમેરિકામાં હતા તે દરમ્યાન દેશભક્ત હાલા દરદયાળના સંપર્કને લીધે તેમનામાં સમાજસેવાનાં બીજાં શોધાયાં. પાછળથી તેઓ રશિયા ગયા અને ત્યાં ગ્રે. શેર બર્ફુડની તેમણે બૌદ્ધ મથોદા સંપાદનકાર્યમાં મદદ કરી.

ત્યાંથી પાછા આવ્યા પછી મુંબઈના મિત્રમજૂરોમાં કામ કરવાને માટે તેમણે શ્રી લુનમકિશોર મિત્રવાની મદદથી બુદ્ધગ્ન વિદ્યારની સ્થાપના કરી.

ફર્ગુસન કોલેજમાં પણ તેમણે ઘણું દિવસ અધ્યાપનનું કાર્ય કર્યું હતું. કોસખીજીમાં તેમ જ સદનાથ મહાબોધિ સોસાયટીમાં રહીને ત્યાં પણ તેમણે અધ્યાપનનું ઘણું કાર્ય કર્યું હતું. કોસખીજીના હાથ નીચે ભણીને તેવાર થયેલા કેટલાય વિદ્વાનો પાણિ સાહિત્યના અધ્યાપનનો પ્રસાર કરી રહ્યા છે.

બૌદ્ધ ધર્મ વિષેના ગ્રંથો, તેમ જ 'નિવેદન' (આપનીતી) અને 'લુલાલા' એ બે આત્મચરિત્રનાં પુસ્તકો ઉપરાંત કોસખીજીએ 'હિન્દુ સંસ્કૃતિ અને અદિસા' નામનો એક મૌલિક અને ઉગ્ર ગ્રંથઓ પેદા કરનારો બેશીઓ ગ્રંથ લખ્યો છે. કોસખીજી સિવેનમાં હતા ત્યારે બૌદ્ધ ધર્મની દીક્ષા લઈને તેઓ સાધુ બન્યા હતા. પણ પાછળથી યુરુની રમથી તેમણે ફરી કેટલોક વખત ગૃહસ્થાશ્રમમાં ગાળ્યો હતો. બૌદ્ધ ધર્મમાં આવી છૂટ હોય છે.

જોતાનું જીવનકાર્ય પૂરું થયું છે એમ લાગવાથી તેમણે જીવનનો આશ્રય (ભવતૃષ્ણા) છોડી દીધો અને મરવાને આશ્રય (વિભવ તૃષ્ણા) પણ એટલે છે એ વાત ગોંધીજીના કહેવાથી ગમે જીતરાથી તેમણે તે વિષેનો આશ્રય પણ છોડી દીધો; અને નિઃશયલી વૃત્તિથી જેટલું સુદ પૂર્ણમાને બીજો દિવસે એટલે કે ૪ થી મૃતને રોજ મેવાશ્રમ મુકાને તેઓ નિર્વાણ પામ્યા.

૮-૧-૪૭ ના 'મરાઠી-હરિજન' પત્રથી

દ. બા. કાસેલકર

ઈશ્વરજ્ઞાન અને ઈશ્વરનિષ્ઠા

[સંવાદરૂપે ગ્રંથો]

પ્રશ્ન — આપ મને ઈશ્વર વિષે કાંઈ જ્ઞાન આપો.

ઉત્તર — આ વિષે કાંઈ વાત કરતાં પહેલાં તે જ્ઞાન તમે શા માટે ઇચ્છો છો એ મને સમજાવ તે સાડું એમ મને લાગે છે.

પ્રશ્ન — આપણાંમાં દેવપૂજા કુળપરંપરાથી ચાલી આવી છે. નાનપણથી જ તે આપણે કરતા આવ્યા છીએ. તેનાં સંસ્કારને લીધે ઈશ્વર વિષેના જ્ઞાનની ગિરાસા રહે છે. તે જ પ્રમાણે ગ્રંથોમાંયે ઈશ્વરના જ્ઞાનનો મદિમા કહેવો છે. સંલુપ્તતા પણ તેમ જ કહે છે. આ બધા પરથી ઈશ્વરનું જ્ઞાન ચાલે તે સાડું એમ લાગે છે.

ઉત્તર — પણ આ સંસ્કાર, આ વાચન, ઉપદેશ વગેરેને એક બાલુએ રાખીને ઈશ્વર વિષે વિચાર કરો તો, જીવનમાં જરૂરી એવા બીજા જ્ઞાન સિવાય જેમ આપણું અટકે છે, તેમ ઈશ્વરનું જ્ઞાન ન હોય તો કાંઈ તમને અટકે છે એમ જણાય છે શું?

પ્રશ્ન — નિત્યના બાહ્યરિક જ્ઞાન પ્રમાણે તે જ્ઞાનની જીવનમાં જરૂર લાગતી. નથી. તોપણ તેને જાણવાથી માણસને પરમ શાંતિ પ્રાપ્તિ થાય છે એમ શાસ્ત્રો કહે છે.

ઉત્તર — અશાંતિનો સંપૂર્ણ અભાવ એ જ જો પરમ શાંતિનો અર્થ હોય, તો તમને જીવનમાં જાણતી અશાંતિનો ઈશ્વર વિષેના અજ્ઞાન સાથે કાંઈ સંબંધ છે કે કેમ એ આપણે પહેલાં જોવું જોઈએ. તે અશાંતિ માટે ઈશ્વર વિષેના જ્ઞાન સિવાય બીજો ઉપાય નથી એમ સ્પષ્ટપણે આપણને સમજાવવા પછી જ તેના જ્ઞાનનો વિચાર કરીએ.

પ્રશ્ન — અનુક્રમ અશાંતિના પ્રસંગે ઈશ્વર વિષેનું જ્ઞાન કારણ છે એમ કહેવાય નહિ. તોપણ માણસને જીવનમાં દુઃખના પ્રસંગે વારંવાર આવ્યા જ કરે છે. તે પૈકી કેટલાંક દુઃખોને ટાળવાનું આંખણી સંજીવની બહાર હોય છે. તે વખતે ઈશ્વર પરની શ્રદ્ધાને લીધે દુઃખમાંયે કાંઈક ધીરજ રહી શકે છે અને દુઃખ એસણ વાગડું

નથી. વળી જન્મમરણમાંથી મુક્તિનોયે પ્રશ્ન છે અને ઈશ્વરના જ્ઞાન સિવાય જન્મમરણ ટળતાં નથી એમ ગ્રંથોમાં કહેલું છે.

ઉ-આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, ઈશ્વરજ્ઞાન એ તમારો હેતુ નથી, પણ દુઃખનિવારણ અને જન્મમરણમાંથી મુક્તિ એ હેતુ છે. ઈશ્વરજ્ઞાન એ તમારું સાધ્ય નથી, પણ સાધન છે. મને લાગે છે કે, દુઃખને વખતે વિવેક, ધૈર્ય, સહિષ્ણુતા એ ગુણોને મનુષ્યમાં પૂરતા હોય તો ઘણાં દુઃખો તેને સોમ્ય લાગશે. ગુણોના અનુરીક્ષનથી ગુણ વધે જાય છે. એ ગુણો સાથે દૃઢ ઈશ્વરનિષ્ઠા તેનામાં હોય તો તે જ ગુણો અધિક પ્રભાવશાલી થઈ શકે છે. નિઘ્રાવાન આપણા ગુણોનું બળ વધતું જાય છે. નિઘ્રાવાન મનુષ્ય ક્યારે પણ નિરાશ થતો નથી. માટે જીવનમાં ઈશ્વરજ્ઞાનના ફરતાં ઈશ્વરનિષ્ઠાની આવશ્યકતા વધારે છે.

ચાલુ જીવનનાં દુઃખો ટાળે, કમમાં કમ તે સહ્ય તો થાય જ અને દુઃખમાંથી કાયમની મુક્તિ થવા માટે જન્મમરણ ટળી જાય એવી ઇચ્છા પોતાના જ પ્રયત્નથી પાર પાડી શકશે, એનું મનુષ્યને લાગતું ન હોવાથી, તે માટે તે ઈશ્વરની મદદની અપેક્ષા રાખે છે અને તે માટે જ તેના જ્ઞાનની પણ ઇચ્છા કરે છે. આપણે પહેલાં જન્મમરણના દુઃખો અને તેમાંથી મુક્તિનો વિચાર કરીએ. પછી ચાલુ જીવનનાં દુઃખો પર બીજા કાંઈક ઉપાય શોધી શકાય તો બેઠકે.

મુક્તિ એ ખરેખર જ માણસને પ્રાપ્ત થનારી અવસ્થા છે કે તે પણ અનેક ભ્રમે જેવો એક ભ્રમ છે, એ પ્રશ્ન બાળુએ રાખીને, તે ખરેખર પ્રાપ્ત થનારી અવસ્થા છે એમ માનીએ તોયે, તે માટે ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કે તેના જ્ઞાનની આવશ્યકતા જ છે એનું દરતું નથી. આપણે મુક્તિની ઇચ્છા પણ શું કામ કરીએ છીએ? જન્મનું દુઃખ, જીવનનાં દુઃખ અને મૃત્યુનું દુઃખ વગેરે દુઃખોની કલ્પનાને લીધે આપણે ભયભીત છીએ તેથી જ ને? તે વિષે આપણને ખરેખર કેટલું દુઃખ છે, જે ખરેખર છે તેમાંથી પોતાના પ્રયત્નથી કેટલું નાશ કરવું શક્ય છે, વગેરે બાબતો આપણે ભાગ્યે જ વિચાર કરેલો હોય છે. જન્મનો પ્રસંગ તો આવી ગયો. તે વખતના દુઃખની આપણને અત્યારે સ્મૃતિ નથી એટલું જ નહિ, પણ તેની આપણને કલ્પનાયે આવી શકતી નથી. કેટલાક ગ્રંથોમાં ગર્ભાસનાં દુઃખોનાં ભયંકર વર્ણનો આપેલાં છે, તે

વાંચીને આપણે નિષ્કારણ દુઃખો થતા હોઈએ, તો તે દુઃખ આપણે છોડી દેવું જોઈએ. તેમાં વર્ણવેલાં દુઃખોના સોમા ભાગનું દુઃખ જો ગર્ભાસમાં ખરેખર ભાગવતું પડતું હોત, તો તે દુઃખોમાંથી બચીને કાંઈ પણ પ્રાણીનો જન્મ થઈ શકત નહિ, કારણ કે તેની દુઃખી સ્થિતિમાં ગર્ભની વૃદ્ધિ થવી જરૂરે શક્ય નથી. ત્યારે, તે સ્થિતિનાં દુઃખનાં વર્ણનોને સત્ય ન સમજ્યાં એ જ ખરેખરું સત્ય છે.

હવે મરણ વિષે વિચાર કરીએ. આજે આપણને મરણનું પ્રત્યક્ષ દુઃખ નથી, પણ તે આવવાનું છે તેની કલ્પનાથી આપણને ભય લાગે છે. જેના પર આપણને પ્રેમ છે અને જેને વિષે આપણને ચિંતા થાય છે તે આપણો પરિવાર, અને, મમતાથી જેની સાથે આપણે એકરૂપ છીએ તે આપણું શરીર, એ બધાને મરણ પ્રસંગે આપણે છોડીને જવું પડશે, અને, તે સમયે મૃત્યુની ભયંકર યાતના ભોગવવી પડશે, વગેરે અનેક કલ્પનાઓને લીધે આપણને ભય લાગે છે. પણ માણસ વિચાર કરે, પ્રાણીમાત્રની, મનુષ્યમાત્રની, સત્યચર સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનો ક્રમ તે જુએ, અને તે પરથી આ સૃષ્ટિની દરેક સજીવનિર્જીવ વસ્તુનો પ્રાણક્રમે નાશ અનિવાર્ય જ છે એ વાત તે લક્ષમાં લે, તો આ બધામાંથી પોતાને ઉપચોથી એવો બોધ તે શક્ય કરી શકે. સૃષ્ટિના જે નિયમને — ધર્મને લીધે ઉત્પત્તિ થયેલી છે, તે જ નિયમને લીધે આગળ ઉપર મૃત્યુ થવાનું છે. આપણાં મમત્ત્વે પોષનારું સૃષ્ટિનિયમનો ભાગ આપણને ગ્રિય લાગે છે, અને બીજાને ભાગ દુઃખરૂપ લાગે છે. પરંતુ સૃષ્ટિના નિયમ — નેનો ક્રમ વ્યક્તિનાં સુખદુઃખ માટે અટકતો કે બદલાતો નથી, તે તેવો જ અત્યાહત ચાલુ રહેવાનો. પણ આ બધાનો વિવેક કરીને જો આપણે આપણા મનને સ્થિર કરીએ, દૃઢ કરીએ, તો મૃત્યુ વિષેનાં ભય અને ચિંતા કેટલેક અંશે આપણે ઝાઝાં કરી શકીએ કે નહિ? પરિવાર વિષે લાગતી ચિંતા યોગ્ય ઉપાયોથી ઓછવધના પ્રમાણમાં દૂર કરી શકાય કે નહિ? કર્તવ્ય વિષે પૂર્ણ વિચાર કરીને શક્તિ પ્રમાણે તે પાર પાડવાનો સતત પ્રયત્ન કરતા રહેવા ઉપરાંત વિશેષ મનુષ્યના હાથમાં કશું નથી એ બાબતને મનુષ્ય તદનુસાર વર્તન રાખે અને બાકીની ચિંતા છોડી દેવાનું તે શીખે, તો અજ્ઞાન અને મોહથી પોતા વિષે કે પરિવાર વિષે જણાતાં ભય અને ચિંતા ઝાઝાં

યશો કે નહિ? મરણ પછી આપણું આગળ શું થાય છે તે કોઈ જ જાણતું નથી. પરંતુ હમણાં કહ્યું તે પ્રમાણે, ચાલુ જીવનમાં માણસ વિવેકથી વર્તે તો તે કેટલાંયે દુઃખો અને લાપમાંથી મુક્ત થશે. આપણે મરણ પછી મુક્તિ મેળવવાની નથી, પણ તે ચાલુ જીવનમાં જ મેળવવાની છે. જન્મ-મરણમાંથી મુક્તિ મળી શકે છે કે નહિ તે કોઈ જાણતું નથી. પણ માણસ યોગ્ય રીતે પ્રયત્ન કરે તો ઘણાં દુઃખમાંથી મુક્ત થઈ શકે એમાં શંકા નથી. તે માટે પોતાનાં અજ્ઞાન, મોહ, આશાનુષ્ઠા, વિવશોદુષ્ટતા, દોષદ્વય વગેરે જે જે બાબતો આપણાં દુઃખનું કારણ છે, તે બધી તેણે દૂર કરવી જોઈએ. તેને દૂર ન કરતાં જે આપણે આપણી ઇચ્છા, વાસના, આશાનુષ્ઠા વધારતા રહીએ, તો માત્ર ધર્મરતું જ્ઞાન થવાથી આપણે શી રીતે મુક્ત થઈ શકીશું? મતસ્ય કે, માણસે જુએમાં પોતાનું અંતર તપાસતા રહેવું જોઈએ. આપણી દરેકજાની જીવનપદ્ધતિથી આપણે ગ્રોહ ઓછો થાય છે કે વધે છે? સ્ત્રી, પુત્ર, ધર, પરિવાર વિશે આપણી કર્તવ્યનિષ્ઠા વધે છે કે મમલ વધે છે? દરેકજા આપણે આપણા શરીરનું પાકનપોષણ કરીએ છીએ તેમાં બીજાની સેવા માટે કાલક અને તપર રહેવાનો કોઈ ઉદ્દેશ હેતુ છે કે દેહ વિષેની અભિલાષા જ છે? એનું નિરીક્ષણ તેણે કરવું જોઈએ. જન્મ-મરણમાંથી કહો કે દુઃખોમાંથી કહો, ખરેખર જેને મુક્તિની ઇચ્છા હોય, તેણે દુઃખ વધારનારી વાતોનો લાગ કરવો જ જોઈએ. માણસ એક જાણુથી મોહ વધારતો રહે અને તે સાથે જ મુક્તિની ઇચ્છા કરતો રહે, તો ખરેખર તે મુક્તિની ઇચ્છા કરે છે એમ કહી શકાય કે? જે શક્તિ તેને મળેલી છે તેના તે કેવા ઉપયોગ કરે છે, ચૈતન્ય જીવન તે કેવી રીતે ગાળે છે, તે પરથી તેની ખરી ઇચ્છા શી છે તે સમજાય છે. આપણે નીચેની થવું હોય તો પથ્ય પાળવું જોઈએ ને? ચોગ ન જોઈતો હોય તો તે પ્રમાણે આહારવિકાર રાખવો જોઈએ. તે જ પ્રમાણે દુઃખ ન જોઈવું હોય તો તૃષ્ણા, વાસના ઓછી કરવી જોઈએ કે નહિ? હવે તમે તમારી આજ્ઞામાં વિચાર કરી જુઓ. તમને મુક્તિની ઇચ્છા છે તો તે માટે કોઈ તમને વાસનાનો લાગ કરવા — સંધ્યમ પાળવા સૂચવે તો તે તમે માન્ય કરશો કે નહિ?

પ્રશ્ન — અમે ગૃહસ્થ છીએ. તમે કહો છો તે પ્રમાણે સંસારમાં વર્તીએ તો અમારું કેમ ચાલે? ઉત્તર — તમે ગૃહસ્થ છો તેથી તમારું ગૃહસ્થી જીવન મનુષ્યની ઉન્નતિને આધાર કે પ્રતિષ્ઠા છે એમ સમજાવવું કારણ નથી. તમે પોતાને કેવળ સંસારી ન સમજતાં ખરેખર ગૃહસ્થાશ્રમી સમજશો, તો તે જીવનમાંથી તમારી ઉન્નતિ માટે માર્ગ મળશે; એટલું જ નહિ પણ ઉન્નતિનો સરળ માર્ગ ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી જ છે એમ તમને અનુભવથી જણાશે. બીજા આશ્રમે પ્રમાણે ગૃહસ્થાશ્રમ પણ આજે ભટ્ટ થયેલો છે. એટલે ગૃહસ્થ જીવનમાં મનુષ્યની ઉન્નતિ થઈ શકતી નથી એ વાત ખરી છે. ગૃહસ્થ એટલે કામી, ક્રોધી, લોભી, સંપદ, મત્સરમ્મન, બીજાનું સુખ સદન ન કરનારો, સદેવ સ્વાર્થ સાધનારો, કેવળ પોતાના સુખ માટે બીજા સાથે સંબંધ રાખનારો, જેનો ગ્રેમ મનઃકાંક્ષી, જેની ભક્તિ મનઃકાંક્ષી, જેની બહારથી દેખાનારી ઉદારતા મનઃકાંક્ષી, પોતાની સ્તુતિ અને બીજાની નિંદા કરવામાં જે નિપુણ, પોતાની બી પોતાની પ્રશ્ન અને પોતે એ સિવાય બાકી જગતનાં સુખદુઃખ વિશે જે ભેદકર, જેના હૃદયમાં માતાપિતા પ્રત્યે ભક્તિ, ભાઈપ્રદેનનો ગ્રેમ તથા મિત્ર પ્રત્યે સ્નેહ નથી, તેમને વિશે કર્તવ્યનો વિચાર જેના મનમાં આવતો નથી — પછી રાષ્ટ્રપ્રેમ તથા માનવપ્રેમની શ્રેષ્ઠ ભાવનાનો તો તેના હૃદયને સ્પર્શે પણ ક્યાંથી થાય? — જેને કોઈ પણ જાણુથી તપાસીએ તો જેનામાં ઉદારતા જેવું નથી, ધર્મભક્તિમાંથી જેને સ્વાર્થ સિવાય બીજો હેતુ નથી, અને આ બધાં કારણોથી જે પોતાની અને કંટુંબ વિષેની જાળોને લીધે આધિ-આધિને લીધે — જુદી જુદી આપણને લીધે સર્વે અસ્વસ્થ અને ચિંતામ્મન રહે છે, તથા ધન વિદ્યાવૈભવ પ્રાપ્ત થયેલાં હોય તોપણ જેને શાંતિ અને પ્રસન્નતા મળતી નથી; આવા પ્રકારની આજ્ઞા ગૃહસ્થની સ્થિતિ અને બાબત છે. આવા ગૃહસ્થી જીવનમાં માનવી ઉન્નતિ માટે અવકાશ નથી. પરંતુ કોઈ પણ ધર્મમાં ગૃહસ્થની આવી બાબત કહેલી છે કે? આપણા ધર્મમાં પહેલાંની પંચમહાધામની યોજના કેટલી ઉદાર હતી? પશુપક્ષી જીવજંતુ સુધમાં — આપણાં સંબંધમાં આવનારાં સર્વેનું તજણું દરેકજા પૂરાં કરીને ગૃહસ્થ અને ગૃહસ્થીએ યોજના કરવું, એવી ચાલી આવેલી ધર્મની આજ્ઞા છે. ધર્માચરણ પછી પાપેણ અજ એ

સાદું અને નહિ પણ અમૃત છે. એટલું પવિત્ર અને ધીમન કયા માર્ગે મળવાનું? અર્ધા પ્રયત્ને પોતાનું કર્તવ્ય જાનવ્યા પછી જે પોતે ખાય છે તેના જેવો પવિત્ર અને ઉદાત્ત કોઈ નથી. તેનો પ્રત્યેક વ્યવહાર ઉદાત્ત અને વ્યાપક દૃષ્ટિથી થતો હોય છે. કુટુંબ વિશેની તેની ભાવના વિશાળ હોય છે. માતા, પિતા, ભાઈબહેન, દીકરા દીકરી, મિત્ર, સંબંધી, આપ્ત, પડોશી, આકરનોકર, અનાથ, પંડુ, દીન, દુર્બળ, બીમાર, ટૂંક એટલાં જ નહિ, પણ આશ્રિત કે નિરાશ્રિત, પશુપક્ષી સુધ્યાં બધાંતો તે પોતાના કુટુંબમાં અંતર્ભાવ કરે છે. આવી જાતની વ્યાપક ભાવનાથી તે કુટુંબ અને જગતના કષ્ટાણુ માટે પોતાનું જીવન ચલાવે છે. તેના જેવો ઉદાર કોણુ હશે? તે નિરંતરચર્ચા હોય છે. તે સત્યધર્મી હોય છે. આવા સાચા ગૃહસ્થાશ્રમી આજે પણ જગતમાં છે. જગતમાં જે ઉદારતા, જે પવિત્ર, જે પ્રેમ, જે ભૂતદયા દેખાઈ આવે છે, સર્વ સ્વાર્થથી ભરેલા જગતમાં કોઈ કોઈ ટુકણુ પરાયતાનું દર્શન થાય છે, તે બધા તેના જ પ્રભાવ છે. તે જ સાચા ધર્મને જાગ્રતો રાખે છે અને સંસારમાં પોતાની ઉન્નતિ સાધી લે છે. આવા ગૃહસ્થને અને તેના આશ્રમને કોણુ હોય દર્શ શકે?

પરંતુ સંસારમાં રહેલા છતાં જે પોતાના સંબંધીઓને સુખ આપવાનો પ્રયત્ન કરતો નથી, તેના દુઃખનિવારણની કદી ચિંતા કરતો નથી, તે રાષ્ટ્રકાર્યમાં પડ્યો હોય તોયે શું કે ઈશ્વર-લક્ષ્મી હોય તોયે શું, કે સંસ્નાસી થયો હોય તોયે શું? તેથી તેની માનવતા વધતી નથી. કેવળ બાહ્ય સ્થિતિ બદલાવાથી આંતરિક સ્થિતિમાં ફેરફાર થતો નથી. જે ધર્મમાં કૃષ્ણ તે બહાર પશુ કૃષ્ણ જ રહેશે. જે ધર્મમાં સ્વાર્થી તે બહાર પણ સ્વાર્થી જ! પણ ખરે ગૃહસ્થાશ્રમી ગમે લાં ગમે હોય — કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં તે પડ્યો હોય, તેનું જીવન ઉદાત્ત ગુણેથી ભરેલું જ જણાઈ આવે છે. હવે તમે જ નિવાર કરીને બુઝો. સંયમ વિના, વાસના, ક્રમણ કે પોતાની ક્ષુદ્ર અભિલાષા, એ બધાંતે અંકુશમાં રાખ્યા સિવાય, આવા પ્રકારનું જીવન જીવન સાધી શકાય કે?

કરીતે કહું છું, તમારું ગૃહસ્થજીવન તમારી ઉન્નતિમાં બાધક છે એમ સમજશો નહિ. તેને બધી રીતે સાધક કરી લેવું એ તમારા હાથમાં છે. પોતાની ક્ષુદ્ર અભિલાષા, કામના, સ્વાર્થ, લંપટતા, મોહ એ

બાધક છે. કર્તવ્ય પર ધ્યાન આપીને ઉદાત્ત ભાવનાથી સહૃદયતાથી કૌટુંબિક કર્મો કરતા રહો, મોહથી કરશો નહિ. કુટુંબ વિશેની પોતાપણની ભાવના શક્ય તેટલી વિશાળ કરો. પોતાના મનનું નિરીક્ષણ કરવાની ટેવ પાડો. તમે જે કર્મ કરો છો તેનાથી સ્વાર્થશુદ્ધિ વધે છે કે કર્તવ્યશુદ્ધિ અને સહૃદયતા વધે છે તે તપાસતા રહો. તમારા ચિત્તમાં જે અચોગ્ય — અશુદ્ધ — અધર્મ જણાતું રહે તેને દટતાથી કાઢી નાખો. એવી જાતના અભ્યાસની ભૂમિકા તમને સિદ્ધ થાય તો ભક્તિ, યોગ, ચિંતન, આર્યાના વગેરે તમારી ઉન્નતિમાં મદદરૂપ થઈ શકશે. તેવી જાતની ભૂમિકા સંધાર્ધ ન હોય અથવા ઉગ્રતિનો દદ સંકલ્પ પણ ન હોય તો બાહ્ય સાધનોનો કરો ઉપયોગ નથી. તમારો ખરેખરો પ્રયત્ન છે, જીવનમાં તમારી ખરી આડચાલ શી છે, તેનો તમે બરાબર વિચાર કરો. નહિ તો તમારું બધું વાચન અને આ સંભાષણ કેવળ મતોરંજન થશે.

આપણે સારા સારા ગ્રંથો વાંચીએ છીએ, ઉપદેશ સાંભળીએ છીએ, પરંતુ જીવનમાં પોતાની ખરી મુશ્કેલી શી છે — જીવનમાં ખરેખર આપણે શું સિદ્ધ કરવા ઇચ્છીએ છીએ, એ વિશે પોતાના અંતરનું નિરીક્ષણ કરીને આપણે કોઈ જ વિવેકપૂર્વક નિર્ણય કરેલો નથી હોતો. કશી અડચણ ન પડતાં આપણે સંસાર નિર્ધિમ્નપણે ચાલતો રહે, આપણું તેમ જ જેમની સાથે આપણે પ્રેમસંબંધ છે — જેના પર આપણું સુખ અવલંબેલું છે, તે બધાનું જીવન સુખ પૂર્વક બેલીત થાય તથા આપણે તે ધન, માન, પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય, એકંદરે આપણે માનીએ છીએ તે પ્રમાણે આપણે સંસાર સુખપૂર્વકનો થાય, એ જ અથવા એવી જાતનો ધણુઓનો જીવનનો હેતુ હોય છે. પરંતુ અતેક કારણોને લીધે આ હેતુ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી એવું અનુભવથી જણાતાં, કાંઈક વાચન પરથી, કાંઈક સાંભળીને મનુષ્યને લાગે છે કે, ઈશ્વરનું જ્ઞાન થવાથી અથવા આત્મસાક્ષારકાર થવાથી જીવનમાં દુઃખોનો અંત આવશે. આ કલ્પનાથી તે જેમ જેમ ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક ગ્રંથો વાંચવા માંડે છે તેમ તેમ તેની આ કલ્પના દટ થતી જાય છે, અને ઈશ્વરનું જ્ઞાન તથા મુક્તિ એ જ પોતાના જીવનનો હેતુ છે એવી ભ્રાંતિ તેને થાય છે. પણ ખરેખર જ્યારે તો ઈશ્વરજ્ઞાન સિવાય તેનું કશું જ અર્થ છે

હોતું નથી. પોતાના ચાલુ અથવા ભવિષ્યનાં દુઃખ કે ભય સાથે અંધાર વિશેના અજ્ઞાનનો કંઈ જ સંબંધ નથી. છતાં આપણને તે જ્ઞાનની જરૂર છે એમ આપણે આપણું જીવન અને અંતરને ન તપાસતાં માનીએ છીએ. પણ થોડા સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં તમને સમજશે કે, પોતાનાં અને બીજાનાં ધણાં દુઃખોનું કારણ આપણું અને સમાજનાં અજ્ઞાન, મોહ, જડતા, લોભ વગેરે જેવા દોષો તથા સદૃશ્યોને અને વૈષમ્યને અભાવ એ જ છે. તે દોષો દૂર કરવા આપણે બધા પ્રયત્ન કરીએ અને પ્રેમ, મૈત્રી, ઉદારતા પ્રમાણિકતા, સત્ય આદિ ગુણોનું સંવર્ધન આપણુ પોતામાં અને સમાજમાં કરતા રહીએ, તો ઈશ્વરનું જ્ઞાન ન થાય તોયે આપણે ધણાં દુઃખોમાંથી મુક્ત

થઈ શકીએ. જીવનમાં ઈશ્વરજ્ઞાનના કરતાં ઈશ્વરનિશ્ચની આપણને અધિક જરૂર છે અને તે નિશ્ચ માટે આજે આપણને તે વિશેનું જ્ઞાન છે તે પૂરતું છે.

સારાંશ, આપણે સર્વેએ નિર્દોષ અને સદાયસ્થી થવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. દોષોનો અભાવ, સદૃશ્યોની સમૃદ્ધિ અને ઈશ્વરનિશ્ચ, એટલી વાતો આપણે સાધી શકીએ તો આ (કે. માણસને બીજો જન્મ પ્રાપ્ત થાય તો તે) જન્મમાં સર્વે દુઃખો આપણે તરી વળીએ એવો વિશ્વાસ તમે રાખો. આ વિશ્વાસનું સામર્થ્ય અગ્રાધ છે. આની જાનનું ધ્યેય તમે માનના હો તો તેમાં તમને સદાયસ્થ થવાને હું આનંદથી તૈયાર છું.

કેદારનાથ

ઉંચ્ચગાંધીનો ધોધ

સાવ સુશીલ ગણેશા ભોગના ધોધના આ વખતના દર્શનની ગમગીની ધોઈ કાઢવા માટે બીજું એકાદ કંઈક ભય અને પ્રસન્ન દૃષ્ય ભોવાની જરૂર હતી જ. કારવાર નિવૃત્તિના સર્વસંપ્રદ — ગેરેટિયર — નાં પાનાં ફેરવતાં શોધ થઈ કે, ભોળાં સહેજ જીતરતો ઉચ્ચગાંધી કરીને એક મળતો ધોધ શિરસીથી બહુ દૂર નથી. લાક્ષિગ્યન કરીને એક કલેક્ટરે સન ૧૮૪૫માં એ ધોધની શોધ કરી હતી ! ત્યારે તે પહેલાં કાંઈ માણસે એ ધોધ ભોળો જ નહિ હોય ! અંગ્રેજીની આંખે એ ચડ્યો એટલે એને દુનિયામાં સ્થાન મળ્યું !

આ ઉચ્ચગાંધી ક્યાં છે, ત્યાં ક્યાંથી જાય, કેમ જાય ? અમારા કાર્યક્રમમાં એ ધોધ ભેગે એમ છે કે નહિ, એની તપાસ મેં ચલાવી. શ્રી. સંકરરાવ ગુરુવાડીએ ભેળું કે, હવે ઉચ્ચગાંધીનો કાર્યક્રમ ગોઠવ્યા વગર શાન્ત કે સ્વાસ્થ્ય મળવાનાં નથી. અને તેઓ મારા કરતાં એજ ઉત્સાહી ધોધ જ હતા ? એમણે કહ્યું કે, જ્યારે ધીજગી પેદા કરવાની દૃષ્ટિએ કારવાર નિવૃત્તિના ધોધોની તપાસ — ‘સરવે’ થઈ ત્યારે એજિનિયર લોકોએ ઉચ્ચગાંધીના ધોધને પહેલે સ્થાને મૂક્યો હતો; ગેરસંપાના એટલે કે ભોળા ધોધને બીજો નંબર મૂક્યો હતો; મોગોડાનો ત્રીજો, અને સપા પાસે છે એ ચોથો.

સમુદ્ર સાથે કારવાર નિવૃત્તિની દોસ્તી બાંધી આપનાર આર મુખ્ય નદીઓ છે — કાળીનદી, ગંગાવળી,

અપ્પાલિની અને શરાવતી. આમાંની શરાવતી અથવા બાસનદી હોમાવર પાસે સમુદ્રને મળે છે. દસ વરસ પહેલાં જ્યારે ભોળો ધોધ બીજી વાર ભોળો હતો ત્યારે આ જ શરાવતી નદી ઉપર હોડીમાં બેસી હોમાવરથી અમે ઉપસાણે ગયા હતા. શરાવતીનો કાંઈ એટલે વનથીની ઉભાથી.

આ વખતે જ્યારે હજીથી અજ્ઞાતા ને કારવાર અમે ગયા ત્યારે આરબેસ ધારમાંથી નાગમોડી રસ્તે કાલતી ગંગાવળીને અમે જોઈ હતી. અને અજ્ઞાતાથી એકસું જનાં એના પૂજાભાગ ઉપર નૌકાક્રીડા પણ કરી હતી. કાલીનદીનાં દર્શન તો મેં નાનપણમાં જ કર્યાં હતાં. પચાસ વરસ પહેલાંનાં એ સંસ્મરણો દસ વરસ પહેલાંનાં પણ કર્યાં હતાં અને આ ફેરે પણ કારવાર જતાવેત કાળીનદીનાં બે વાર દર્શન કર્યાં હતાં. પણ એટલેથી સંતોષ ન થયો, તેથી કારવારથી દગમ્મા સુધીની ૧૦ માર્ગથી મુસાફરીની બન્યાવ હોડીમાં કરી લીધી.

ચોથી નદી તે અવનાશિની જેનું નામ જ કેટલું પાવન ! એ નદી ગોંડલુની દૃષ્ટિએ તદ્દી ખંડ પાસે આંડી અવળી ખૂબ ખૂબ ફેલાય છે, પણ સમુદ્રમાં પહોંચતા માટે માત્ર એને નાનકડો જ માર્ગ મળે છે. આ અવનાશિની જ્યાં રામુદને મળવા માટે ઉતારવા કરી, સ્થાપિત પડા પડથી બૂસકા મારે છે, તે જ ઉચ્ચગાંધીના ધોધ તરીકે ઓળખાય છે.

અમે સિદ્ધાપુરથી શિરસીના રસ્તે લીધો. પણ શિરસી સુધી જવાને બદલે એક રસ્તો પશ્ચિમ તરફ ફરતા હતા, એ લઈને અમે નીલકુંદ સુધી પહોંચ્યા. ત્યાં ગોપાળ મહાંવકરના કાકા રહેતા હતા. દીક પ્રતિષ્ઠિત જમીનદાર. એમની સ્વાગતને સ્વીકાર કરી અમે ઉચ્ચળીની શોધમાં ઊપજા. નીલકુંદથી હોસતોટ (=નવો બગીચો) જવાપણું હતું. લસકરી 'જીપ'ની સગવડ મળેલી હોવાથી જંગલી રસ્તો પાર કેમ કરાશે એ ચિંતા લગભગ ઓસરી ગઈ હતી. આ હોસતોટથી હોન્નેકાળ (=સોનાનું શિંગડું) તરફ જવાનો રસ્તો અમારે લેવાનો હતો. પણ એ રસ્તે મોટર તો શું, બળદશાદી કે પાલખી પણ ન જઈ શકે. એ તો વાઘનો રસ્તો કહેવાય. માણસ પણ વાઘ જેવો થઈને જ એવે રસ્તે જાય. અમે અમારી જીપને એક ઝાડની છાયામાં આરામ કરવા મૂકી દીધી, અને અચાપ્તો ઘોષાજિજ્ઞાસા કહી જંગલમાંથી રસ્તો કાઢવાની શરૂઆત કરી. હોસતોટથી એક સ્થાનિક લુચાન હાથમાં મોટો 'ક્રાયસ્ટલ' લઈ અમારી આગળ ચાલ્યો. એ બિચારાને ધીમે ચાલવાની ટેવ નહિ, અને સજ્જિસોન્દર નિહાળવાની લત નહિ ! એ તો આગળ ને આગળ ચાલ્યો અને અમને એનો બહુ જ ઓછો ઉપયોગ થયો. અમે થોડુંક આગળ ચાલ્યા. ચક્ષુ અને જીતર્યા—ચક્ષુ અને જીતર્યા—ત્યાં જંગલ ધનદાત થવા લાગ્યું. થોડા વખત પછી એ ધનધોર થયું.

So steep the path, the foot was faio,

Assistance from the hand to gain.

અમારી મુખ્ય મુશ્કેલી પગ તરફની કેડીની હતી. ત્યાં એટલાં બધાં મુકાબેલાં પાંદડાં ભેગાં થયાં હતાં કે પગ ન લપસે તો આશ્ચર્ય ! મહેર માયિકની કે એ પાંદડાંમાંથી સરસર કરીને કાઢી સરપ ન નીકળ્યો. નહિ તો અમારી ઉચ્ચળી ત્યાંની ત્યાં જ રહી જત. ત્યાં આકરો ઉતાર હોય ત્યાં લાકડી વતી પાંદડાં ખસેડી કાઢી મળ્યૂત પથરો કે ઝાડનું ચપડ મૂળિયું મળે છે કે કેમ એ જોવું પડતું.

બપોરનો બાર વાગ્યો વખત હતો. પણ અંદર તરફ આવે ત્યારે ને ? અમે ચાલીને ગરમ ન થયા હોત તો ત્યાં દાઢ જ વાત ! થોડાક આગળ જઈએ અને એકબીજાને પૂછીએ, આપણે કેટલું ચાલ્યા હઈશું ? હવે કેટલું બાકી છે ? 'બધા જ અતાન. પણ સિદ્ધાપુરથી એક આધુર્વેદિક ગોકરર કેમરા લઈને અમારી સાથે આવ્યા હતા. એ ભાઈ એક વરસ પહેલાં બીજે ક્યાંકથી

ઉચ્ચળી ગયા હતા. તેટલા જૂના અનુભવ પરથી એ અંમને બાળીને રસ્તો કેટલો છે એનો અડસટો કહેતા હતા ! વચમાં વચમાં અમારો નામમાવનો રસ્તો પણ બંધ થતો. આગળ ક્યાંથી જવાનું એનો અંદાજ જ કરવો પડતો. પણ ખરી મુશ્કેલી રસ્તો બંધ થવાથી નથી જાળી થતી; પણ જ્યારે એક કેડી ફર્યાઈને સામે એ કેડી થઈ જાય, અને સાચી બાજુ કઈ એ ખતાવનાર કોઈ ન હોય અને આંધળો અંદાજ કરનાર એક સાથીના અભિપ્રાય સાથે આપણો એટલો જ આંધળો અંદાજ મળતો ન હોય, ત્યારે ખરી મૂંઝવણ પેદા થાય છે. અને છેવટે 'યદ માતિ તદ મત્વ' 'જે થવાનું હશે તે થાઓ' એમ કરીને નસીબને ભરોસે એકાદ કેડી પકડવી પડે છે.

એક જણે કહ્યું કે દરથી ધોધનો અવાજ સાંભળાય છે. મારા કાન બહુ તીક્ષ્ણ નથી. એકે કપારનું રાજીમાં આપું છે અને બીજાને કાન કામ પૂરતું જ સાંભળે છે. પણ કંપનાશક્તિ વિષે એમ ન કહી શકું. મેં કાન અને કલ્પના બંનેને જોડે સાંભળવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ જેને ધોધનો અવાજ કહી શકાય એવું કશું જ સાંભળાયું નહિ. ક્યાંક મધમાખો બજાજાણી હોત તેપણુ દું કહેન કે 'હા હા, ધોધ સાંભળાય છે ખરો.' અગવડવાળી મુસાફરીમાં સાથ આપનાર સાથે ઝડપ સહમત થવાના માત્રાધર્મમાં દું પૂર્ણપણે માનું છું ! પણ અહીં દું સાચાર હતો.

એક તરફ જંગલની ભીંપણ મંદરતા હતું માણ્યો હતો અને બીજી તરફ ચિ. સરોજના કેટલા બેલાક થતાં હશે એ ચિંતાથી એની તરફ જોતો હતો. જ્યારે સરોજે કહ્યું કે, 'આની જંગલની મુસાફરીને અંતે કાઈ ધોધ જોવાને ન મળે તોયે આંખ્યાનું સાર્થક થયું ગણાય. કેટલું મગનું જંગલ છે ! આ મોટાં મોટાં ઝાડો અને એમને બાંધી દેનાર-વેલાઓ—બધું જ મગનું છે,' ત્યારે મને ધણું સમાધાન થયું.

આગળ જતાં જ્યારે રસ્તો લગભગ અશક્ય થયો અને એક હાથે લાકડી અને બીજે હાથે કાઈનો ખળો પકડીને જીતરવાનું પણ શંકાસ્પદ થયું, ત્યારે પણ સરોજ કહે, 'મારો ઉત્સાહ ઓછો નથી થયો, પણ બીજાને અગવડપ આઈ છું એ ખ્યાલથી જ નાસીપાંસ થાઉ છું. આટલો ઉતાર પાછો મથવાનો છે એનો પણ ખ્યાલ રાખવાનો છે.' મેં કહ્યું, 'એક વાર ઉચ્ચળીનાં દર્શન કરીએ પછી પાછા જતાં

કોઈ ને કોઈ રીતે મરે જ. આપણે પૂરતો આરામ લેનાં લેતાં જઈશું. અહીં સુધી આવ્યાં છીએ, અને હવે ધોષનો અવાજ પણ સંભળાય છે એટલે આગળ વધ્યા વગર છૂટકો નથી.

અમારા માર્ગદર્શકે નીચે જઈને કૂક કરી, ડોક્ટરે કહ્યું, 'એણે પાણી નેપું લાગે છે.' અમારો ઉત્સાહ વધ્યો. અમે ફરી ગિતનાં અને વધુ ગિતનાં આગળ ગયા. પછી જમણી બાજુએ ગયા અને આખરે — જેને માટે આંખો તરસતી હતી તે ધોષનું માથું નજરે પડ્યું !

એક સાંકડી ખીણની આ બાજુ અમે હતા અને સામી બાજુએથી અવનાશિનીનાં પાણી, જે અમે સવારથી કરેલા છપની મુસાફરીમાં ત્રણ ચાર વાર ઓળંગ્યાં હતાં, તે અહીં એક મોટા પથરાના ત્રાંસા પડ પરથી નીચે પહોંચવાની તૈયારી કરતાં હતાં. ગીન જેમ તૂંબૂરાના તાલ સાથે જ સંભળાય, તેમ જ ધોષનાં દર્શન ધમધમના નગારાના સાથની સાથે જ કરાય.

ઉચ્ચગીતો ધોષ જોવાના રાગ ધોષની પેઠે એક ભૂસકે નીચે નથી પહોંચતો. સવારની પાતળી ઊંધનો દરેક કંકરો જેમ આપણે અધઃજાયત સ્થિતિમાં માણીએ છીએ, તેમ જ અવનાશિનીનાં પાણી પગધિયે મગધિયે ફૂટીને ધોળા રંગનો અનેક ભાતવળો પડો બનાવે છે. આટલાં ધોળાં પાણીમાં જળનું કાળામાં કાચુ પાપ પણ સહેજે ધોધાઈ જાય.

સપ્તમમાં ધાન મૂકી સપકું ત્રાંસું ત્રાંસું દલાવાય છે ત્યારે જેમ દણ્યુ નાચના નાચતા જમણી બાજુના ખૂણા તરફ દોડે છે અને સાથે સાથે આગળ પણ જાય છે, તેમ જ અહીંનાં પાણી પહાડના પથરા પરથી ગિતરતાં ત્રાંસાં પણ દોડે છે અને ફીણનાં વલ્લો કરતાં ભૂસકો પણ મારે છે. એક ટેકાણે પાણીએ અવતાર કર્યો કે તરત ફરી ત્યાં અંગરખાના ચેરાવાની પેઠે કે ધોતિયાની કલ્લીની પેઠે એ ફેલાયા લાગે છે અને અનુકૂળ દિશા મેળવી ફરી ભૂસકો મારે છે.

હવે તો આ પાણી આમ કેટલાં નખસં કરવાનાં છે અને અંતે ક્યાં સુધી પહોંચવાનાં છે એ જાણવા વગર છૂટકો જ ન હતો. અમારામાંથી કેટલાક આગળ ચાલ્યા. ફરી ગિતરો, હજી ગિતરો; ઝાઝની લયકચળી ડાળો પકડીને ગિતરો. એમ કરતાં કરતાં આખા ધોષનો અખંડ પ્રાસારકાર કરતા એક મોટા પથરાને માથે પહોંચ્યાં. એ કરાડને માથે ગિત્તા રહી સામી કરાડ પરથી અવતરતા પાણીના પદક્રમ નિહાળ્યા એ જીતનનો

અનેરો લાહાવો હતો. અમે મીઠ માંડીને પાણીને નિહાળતાં હતાં. પણ પાણી કાંઈ અમને નિહાળવા જેટલાં નવરાં ન હતાં. એ હતાં પોતાની મસ્તીમાં ચૂર. કપૂરના ચૂરામાં જે ધોળા રંગનો ઉત્કર્ષ હોય છે તે જ આ જીતનાવતારમાં હતો.

જળનાન સર્વનારાયણ માથા પરથી અમને પોતાના આશીર્વાદ આપતા હતા. પરસેવાનાં રીપાંતો રેલા અમારા લમણા પરથી ગમે તેટલા પડે તોયે તે સામેના ધોષ આગળ દ્રાઈનું ધ્યાન થોડું જ ખેંચી શકે? સર્વનારાયણના આશીર્વાદે ઝીણવાની શક્તિ જેમ ઉચ્ચગીતો ધોષમાં હતી તેમ તે મારામાં ન હતી. પાણી ચળકીને ધોળા રેશમની કે સાડીનીની જેવા બતાવવા લાગ્યાં. A moving tapasstry of white satin and silver filigree.

કટકમાં ચાંદીમાંથી ઝીણા ઝીણા તારો ખેંચી કાઢી એનાં અત્યંત નાણુક અને અત્યંત મોઢક ધરેણાં બનાવે છે. તારનાં પી પળપાન, કમળો, કરડકો — અનેક પ્રકાર મેં એવિરસમાં ધરાઈને જોયા છે અને કહ્યું છે, 'આ ધરેણાંએ કટકનું નામ સાર્થક કયું ખડું.'

કુદરતને હાથે વણતાં અને કાણે કાણે બદલાતાં રૂપાનાં રૂપાળાં ધરેણાં અહીં ફરી વાર જોઈ કટકનું રમણુ થયું. સોનાના ઢાંકણાથી સત્યનુ રૂપ ઢંકાવું હશે, પણ રૂપાના આ જીવંત તાર-કામથી કુદરતનું સત્ય અજ્ઞાન રીતે પ્રગટ થતું હતું. 'હવે આ સત્યનું શું કડું? કઈ રીતે એને પી જાઉં? એને ક્યાં સંધું?' શી રીતે જીંચકીને લઈ જાઉં?' એવી મીઠી મૂંઝવણ હું અનુભવતો હતો. એટલામાં જૂની ટેવને કારણે, વગર ધરાદાએ, કંઠમાંથી ફેણ વાલ્યનો મંત્ર જોરથી ગૂંજવા લાગ્યો. હા, ખરેખર — આ જગત એના ફેણથી ઢાંક્યું જ જોઈએ — જેમ સામેની ત્રાંસા પડસાળે પથર પાણીના પડદાથી ઢંકાય છે અને એ પડો ચેતન્યના ચળકાટથી ઢંકાય છે, તેમ જ. જે જે નજરે પડે છે — પછી તે સર્મચકુની નજર હોય કે કલ્પનાની દષ્ટિ હોય — બધું જ આત્મનત્યથી ઢાંકી દેતું જોઈએ. તો જ અસ્તિમ ભાવે અખંડ જીવન આખર સુધી માણી શકાય. માણસને માટે બીજો રસ્તો નથી.

નજર નીચે મર્ષ ત્યાં એક શીનળ કુંડ પોતાની લીલી નીલાશમાં ધોષનાં પાણી ઝીલતો હતો અને પરિશદ સારો નહિ એ જાણવાથી થોડી જ વારમાં એક રૂપાળા પ્રવાહમાં એ તમામ જગ્યાને વહેતો કરતો હતો.

અધનાશિની પોતાનાં વાંકાંચૂકાં વહેણું દ્વારા આસપાસની તમામ ભૂમિને પાવન કરવાનું અને માણસખતનું વાંકુંચૂકું (જુહારણ) પાપ (અનુ) ધોઈ કાઢવાનું પોતાનું મત અવિરત ચલાવતી હતી. મેં એને અતે પ્રાર્થના કરી:—

સુયોગિ અમત્ જુહારણે એન:

મુનિષ્ઠાં તે નમ ઉક્તિ વિવેમ ।

હે અધનાશિની! અમારું વાંકુંચૂકું કુટિલ પાપ લઢી કાઢ. અને તારે માટે ઘણા ઘણા નમસ્કારનાં વચનો રચીયું!

કાકા કાલેલકર

જોગનો કોરો ધોધ

ક્યા કવિએ કહ્યું છે તે યાદ નથી પણ એનો એ વિચાર મારી ભાષામાં મૂકી દઉં.

પહાડ જેનાં મોજાંઓ ઉછાળેના સમુદ્ર ભયાનક ખરે, પણ જો એનું પાણી બધું સુકાઈ જાય, ખાલી થઈ જાય, તો હજારે માઈલ સુધી ફેલાયેલા એના એ જોડા ખાસ કેટલા ભયાનક થશે એની કલ્પના પણ થતી નથી. કોઈ દુર્જન પાસે સંપત્તિના ભંડાર હોય તો એનો એ દુરુપયોગ કરી પ્રત્નને રંગારો એ ખડું, પણ જો એની પાસેથી એ સંપત્તિ નષ્ટ થઈ જાય અને ભૂખથી બંગાલી બને તો એ કઈ શક્તિ દુષ્ટતા ન કરે? સાચું જ છે કે સમુદ્ર પાણીથી ભરપૂર છે અને દુર્જનો પાસે એની દુષ્ટતાની આગ હોલવવા પૂરતી સંપત્તિ રહે છે.

ગેરસંપાના જોગના ધોધમાંથી રાગનો ધોધ સુકાયેલો જોઈ કવિની ઉપરની ઉક્તિ યાદ આવવાનું કશું કારણ ન હતું. પણ એ ઉક્તિ યાદ આવી ખરી. 'રાજી સાલમાં જ્યારે પહેલવહેલો જોગનો ધોધ જોયો ત્યારે એ પોતાનો વૈભવ સોજે કળાએ ધોધાવતો હતો. પાણીનો મુખ્ય પ્રપાત પોતાના પ્રયંત્ર નચ્યા સાથે ૮૪૦ ફૂટ ભૂસ્ત્રકા મારતો હતો અને નીચલી ખીણમાં ધોધના પ્રવાહે જ તૈયાર કરેલી ૧૫૦ ફૂટ લંબા તળાવની ગાદી ઉપર પડતું મૂકતો હતો. એ મુખ્ય પ્રવાહની પ્રતિષ્ઠા વધારવા એની એ બાજુથી મોતીની માળા જેવી પાણીની અનેક ધારે બને બાજુએ, અનેક ભાત સાથે પડતું મૂકતી હતી. એની દક્ષિણે ત્રાંસા પગથિયા ઉપર ફૂટો કૂંદને ઝુડ પોતાનાં પાણી, અર્ધાં પાત પછી, રાગના પાણીમાં ફેંકી દેતો હતો. રાગની ગર્જના મોટે ભાગે નીચે પહોંચ્યા પછી જ પેદા થાય છે. ઝુડનો ધોધ રાવણની પેઠે પોતાના જન્મ સાથે જ અરાધ પાડતો થાય છે.

એ અને ધોધ અદ્ભુત તો ખરા જ. પણ તે વખતે મને જે દરજ અલોકિક લાગ્યું તે વીરભદ્રની

બિજળતી જટાએનું. એ દરજ મને ફરી કોઈ કળે જોવાને મળ્યું જ નથી. અને કોઈ દોડોમાં પણ એ વીરભદ્રી જટાનું ચિત્ર આવ્યું નથી.

છેલ્લો પ્રપાત પાર્વતીનો. એ જોતાંવેંત મનમાં સીદાદિવ્ય જ બિપજે.

ત્યાર પછી દસ વરસે જ્યારે જોગનું ફરી દર્શન કર્યું, ત્યારે રાગનો ધોધ ઘણો ફીણ થયો હતો. વીરભદ્રી જટાએનું મુગ્ધ થયું હતું. ઝુડના અરાધ એણે થયા ન હતા, પણ એનો એ મોટો તાક જોગના ફીણ ધોધ સાથે ભળતો ન હતો. અને પાર્વતી તો સાવ તન્નંગી થઈ હતી.

પણ આ અધા સંક્રાંતને ભુલાવી નાખે એવી ખૂબી તો ધોધની ઠંડી વરાળમાંથી ઉત્પન્ન થતા ધન્ધનખૂંખના ભૂવિલાસની હતી. અને એ શોભા જોઈથી બાજુથી જોવા જઈએ, તેટલી બાજુથી ધન્ધનખૂંખ પોતાનું મોં ફેરવીને નવું નવું સૌન્દર્ય પ્રગટ કરતાં હતાં.

અરાધ દસ વરસ પછી જોગનો એ જ ધોધ જોવા માટે જ્યારે આ વખતે અને ગયા ત્યારે ચારમાંથી ત્રણ ધોધ સાવ સુકાઈ ગયા હતા. ઝુડને અભાવે અધે રમણનશાન્તિ થઈ હતી. રાગ સુકાઈ જવાથી એની પાછળની—એકની નીચે એક—એવી એ મોટી ખીણો સંભાળી. કોતરી કાઢેલી આંખો જેવી ભયાનક દેખાતી હતી. પાર્વતી જાણે દક્ષિણ ચત્રમાં બળીને લરમ થઈ હતી, અને વીરભદ્ર દક્ષિણ નાશ કર્યા પછી કંઈક શાન્ત થઈને પોતાના સ્વામીના સસરાના મૃત્યુ પર નીરવ આંસુ સારતો હોય એવો દેખાતો હતો. આટલી ગમગીની મહાભારત શુદ્ધ પછી પણ કુરુક્ષેત્ર પર છવાઈ નહિ હોય!

પહેલી વાર અને ગયેલા તે શિમોગા-સાગરને રસ્તે. યુવરાતના રેલસંકેટના દિવસોમાં ખીણ વાર ગયા ત્યારે મરાઠાપૂર્વક સમુદ્રને છેડેથી આવળે ક્રમે શરાવતીની અંદર ઉપજાણે પ્રવાસ કરીને. પૂર્વજોએ કહ્યું છે:

નદીમુલેને સમુદ્રમાવિશેત । અમે એ શિખામણુથી બરાબર ઊંચકા શરાવતી-સાગર-સંગમથી નૌકામાં બેસીને નેગનો પ્રપાતના પગધિયા સુધી પહોંચ્યા હતા. અને ત્યાંથી પહાડની ડેડીએ ધોધને માથે ચડ્યા હતા. આ વખતની ત્રીજી મુસાફરી અમે ત્રીજે જ રસ્તે કરી. શિસ્તીથી સિદ્ધાપુર જઈ ત્યાંથી અમે એ ધોધની મુખર્જી બાજુએ પહોંચ્યાં. ત્યાં રાગને માથે વિરાજતી એક મોટી શિલા ઉપર આઠ સૂર્યને નીચેનું ચેમહારી હસ્ય અમે જોયું. ગોખડા જેવી લયાનક ખીણને માથે પહોંચીને અંદર જતાં આખા શરીરને કંપ છૂટે છે. આ શિલા પોતાના જ ભારથી ઝૂટી ચાલે તો, એવી શંકા મનમાં ઊઠ્યા વગર રહેતી નથી.

એ શિલાને પડખે એટલી જ મોટી અને એટલા જ લયાનક રચાને આવેલી ખીણ શિલા છે. એના ઉપર પ્રચીન કાળમાં કોઈ રાજાએ લક્ષમંડપ ઊભો કર્યો હશે. અત્યારે એ મંડપના ચાર ચાંલકા બેસાડવાના ચાર કાણુનો મોટો ચોરસ એ શિલા ઉપર દેખાય છે. લયાનક ધોધની કરાને કાંઠે મંડપ ઊભો કરી પરજુનાર રાગની કાચ્ચમય ઘૂંતિની બાંધારી ! એવા શોખવાળા રાગ સાથે પરજુનાર રાગકન્યાને એ મંડપમાં બેસતાં થું થું થું હશે ! કોકે કહ્યું : “ બીજુ રસ્તા રસિયા એ રાગને નામે જ એ ધોધનું નામ પાડવામાં આવ્યું છે.” મેં મનમાં વિચાર કર્યો કે ત્યારે એની પરજુનાર રાગકન્યાનું નામ આપણે જાણુના નથી એવો લાલ લાઈને, એને જ આપણે પાર્વતી કેમ ન કહીએ ? પર્વતને કિનારે એ પરજુની એટલું કારણ બસ નથી ?

પહાડમાં ગોખડા જેવી ખીણ મેં નથી જોઈ એમ નથી. મસ્જિદોમાં પણ દીવાલમાં ઊંડાણુ સાંધી એને કિનારે મહેરાજ ઝાલે છે. પણ રાગ તલેનો ગોખડો તો કાળપુરુષના મોઢા કરતાં પણ મોડો. અને જોખો તો ખરો જ. એની અંદર જ્યાં જગા મળે ત્યાં પક્ષીઓ પોતાના માળા બાંધે છે અને વીણી આવેલા અનાજના ઘણા સંધરે છે.

મુખર્જી બાજુએ એટલે કે ઉત્તરની બાજુએ ધરાઈને જોવા પછી અમે મોટરમાં બેસી પૂર્વ તરફ ગયા. ત્યાં બે હોડીના બનાવેલા એક તરાપા ઉપર (આવા તરાપાને અહીં જંગલ કહે છે. એવા જંગલ ઉપર) અમારી મોટર ચડાવીને અમે શરાવતી નદી ઝોળાંગીને દક્ષિણ કિનારે ગયા. ત્યાંથી ચૈમર સરકારની અનિધિશાળા પાસેથી એ આખી ખીણનું દૃશ્ય કરી વાર જોયું. વીસ

વરસ પહેલાં આ જ ટેકાણેથી રાગ, વીરભદ્ર અને પાર્વતીનું દેવદુર્લભ દૃશ્ય જોયું હતું. આ વખતે એ કોરા દૃશ્યમાં કાન્ય ન હતું એમ નથી. એક નીચે એક એવા બે મોટા ગોખડા, ૮૪૦ ફૂટનું પતલ માપી કાંઠે એનું દૃશ્ય વિધાતાની વિવિધ સૃષ્ટિમાં જ્યાં ત્યાં થોડું જ જોવાને મળવાનું હતું !

મારા મનમાં જવાયેલો પ્રિયદ ખીણના ઝાડો ઉપર મેં ન જોયો. જુને ગોખડામાં ગોળ ગોળ ચક્રર લેતાં પક્ષીઓ પંજુ વિપજુ લાગતાં ન હતાં. આકાશમાં તરતાં રહી ધોધની ખીણમાં ડોકિયું કરનાર વાદળાંઓ પણ ગંભીર દેખાતાં ન હતાં. પછી પોતાણનું એ દૃશ્ય જોઈ હું જ સા માટે આવેલો અવરચ થાઉં છું ? વીસ વરસ પહેલાં અહીં જોયેલી જળની સમૃદ્ધિ વાદ કરીને ? પણ એ જળસમૃદ્ધિ કાયમને માટે થોડી જ અલોપ થઈ છે ? હમરો વરસ થયાં, દર ઉનાળે આવું કોરાપણું જોવાને મળતું હશે. અને દર મોમાસે ભારંગી આખી ખીણને સર્વત્ર જળમયોળ કરતી હશે. આ ઘટમાળ આપ્યા જ કરવાની તથા કા પરિવેશના ?

નેગના ધોધના આ ત્રીજા દર્શન પછી અહીંના ઇતિહાસનો અમે નવો અધ્યાય ખોલ્યો.

વીસ વરસ પહેલાં મેં સાંભળ્યું હતું કે આ ધોધનાં પાણીમાંથી ચૈમર સરકાર વીજળી પેદા કરવા માગે છે. મુખર્જી સરકાર અને ચૈમર સરકાર વચ્ચે એ બાબતમાં પત્રવ્યવહાર ચાલે છે. એ બે સરકાર એકમત થઈ નથી, તેથી જ વીજળીની એ યોજના અમલમાં મુકાઈ નથી.

તે વખતે મનમાં મેં ઇચ્છ્યું હતું કે લગાતાર કરે ને એ બે એકમત ન થાય. વીજળી પેદા કરી કારખાનાંઓ ચાલશે અને દેશની સમૃદ્ધિ વધારવાને બદલે દેશના ગરીબો પિંડારો એવી ખીક મારા મનમાં હતી. અને તેથીય વધારે અકળામણુ એ હતી કે યંત્રો આવશે એટલે ધોધ તૂટી જશે અને કુદરતનું આ ભવ્ય દર્શન કાયમને માટે મટી જશે. પણ મારી એ ખીક સફળાએ સાચી ન નીવડી.

ઈન્જિનિયર લોકોએ ધોધને ખૂબ ઉપકારે એક બાંધ બાંધી પાણિના જથ્થો રોક્યો છે. હજી એ કામ પૂરું થયું નથી. બાંધ બાંધીને જે પાણી રોકમાં છે એની ચાર નહેરો એક બાજુએ લઈ જઈ ચૈમરની બાજુએ ધોધથી દીક દૂર, ટેકરી પરથી નીચે છોડી દીધી છે — ધોધના રૂપમાં નહિ પણ ચાર મહાકાચ

માંસા ભિન્નરેલા નળ દ્વારા. પાણી નળ દ્વારા નળાં નીચે પહોંચે છે ત્યાં એ પાણીના વેગથી ચાલનારાં યંત્રો ગોઠવી એમાંથી વીજળી પેદા કરવામાં આવે છે. એટલી બધી વીજળી પેદા થશે કે મૈસૂર રાજ્યની ભૂખ લાંબીને થોડીક વીજળી હૈદરાબાદના રાજ્યને અપાશે. અને મુંબઈ સરકારની હોન્નાવરની સરહદ ઉપરથી શરાવતી નદી જાય છે એટલા માટે અમુક હજાર કિલોવૉટ વીજળી મુંબઈ સરકારને પણ અપાશે. એ વીજળી પર પહેલેક હક હોન્નાવર તાલુકાનો અને કારવાર જિલ્લાનો ગણાય. પણ એ જિલ્લા ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ હજી ખીચેલા નથી એ કારણસર વીજળી ધારવાડ જિલ્લાને અપાશે એમ નહીં થયું છે આથી કારવાર જિલ્લાના લોકો નારાજ થયા છે. કારવાર જિલ્લાની ખનિજ-સંપત્તિ અને ઉદ્દેશિજ-સંપત્તિ ધારવાડ જિલ્લા કરતાં અનેક ગણી છે. એને સમુદ્રકિનારે હોવાથી એનો પેષાર પણ ખૂબ ખીસે એવો છે. કારવાર જિલ્લામાં ાળી, ગંગાવળી, અખનાશિની અને શરાવતી એ ચાર હોમો નીકાનપનને અનુકૂળ હોવાથી એ જિલ્લાનું કેલોગીકરણ ખુબ સહેલું છે. પણ આજે એ જિલ્લામાં પોતા ઉદ્યોગો નથી એમ કહીને એને વીજળી આપવાની ના પડાય છે અને એની પાસે વીજળી નથી માટે ત્યાં કેલોગીની ખિસવણી થઈ ન શકે એમ એને સંલગ્નતાવામાં માવે છે. તામિલ ભાષાની એક કહેવત પ્રમાણે 'લગન થતાં નથી માટે ભાકરીનું ગાંડપણ મટતું નથી. અને ગાંડપણ મટતું નથી એટલા માટે લગન થતાં નથી' — એના જેવી આ રિચતિ છે.

હું આશા રાખું છું કે સ્વરાજ્ય-સરકાર દ્વારા આ અન્યાય દૂર થશે અને કારવાર જિલ્લાને શરાવતીની

વીજળી મળશે. એ ઉપરાંત કારવાર પાસે ઉંચળી, માગોડ જેવા બીજા પણ નાનામોટા ગણચાર સરસ ધોધો છે. શરાવતીની વીજળી મળે એટલે એની મદદથી બીજા ધોધો પણ પડાણીશે. અને કારવાર જિલ્લામાં વરસાદની પેટે વીજળીની પણ સમૃદ્ધિ થશે. નળાં ચાર નદીઓ પડાડી ઉંચાઈ એથી ધન દઈને નીચે પડે છે ત્યાં આજે નહિ તો કાલે માણસ વેપારી વીજળી પેદા કરવાનો જ.

મને સંતોષ થયો એટલા જ માટે કે શરાવતીનાં પાણીમાંથી વીજળી તૈયાર કર્યા છતાં જોગના ધોધનું પ્રાકૃતિક રરૂપ છાંટાભાર ખંડિત થવાનું નથી. બાંધને લીધે ગમે તેટલાં પાણી ફૂંધી રાખ્યાં હોય તોયે નદીના સામાન્ય પ્રવાહનાં પાણી ઓછાં નથી થતાં. ચોમાસાનાં પાણી ભરી લીધા પછી હંમેશાનો પ્રવાહ હંમેશાની પેટે જ ચાલવાનો. એમાં પ્રવાહની દિશા, ગતિ કે પાણીનો જથ્થો — કશામાં જીથપ આવવાની નથી. કિરોડો લાભ એ થશે કે ઉનાળાના દિવસોમાં હજારો વરસ થયાં જે ધોધ સુકાઈ જતો હતો તે, એકાદ દિવસ ધારીએ તો બાંધના ખજનામાંથી પાણી છોડીને ગમે તેટલા પ્રયત્ન અને તોફાની રૂપમાં અત્યક્ષ કરી શકાય. જેને જોઈને આકાશમાંના ઉનાળાના દેવો પણ ચક્રિત થઈ જાય. બસિદારી માનવી વિરાનની !*

કુર્મા અદમી

૨૦-૪-૪૭

મુંબઈ

કાવ્યા કાલેલકર

આજીવન તેજસ્વી વિદ્યોપાસંક

પાલિ ભાષાના અને બૌદ્ધ ધર્મના આધુનિક પ્રખર વિદ્વાન શ્રી કાસંબીજી સેવાચારમમાં તા. ૪થી જૂન ૧૯૪૭ ને રોજ દેહત્યાગી થયા. તેમનો જન્મ ૧૮૭૬માં ગોવા પ્રાંતમાં થયેલો. સામાન્ય સાંસારિક આપત્તિમાંથી તેમનું મન શુદ્ધ લગવાન અને બૌદ્ધ ધર્મ તરફ કેવી રીતે વળ્યું, તથા તેમને વિવેચન તત્ત્વસ્પર્શી જ્ઞાન મેળવવા તેમણે શુદ્ધતાગ કરી, તેપાળ, શુદ્ધગયા, સિલોન, બ્રહ્મદેશ, વગેરે કેકાણે ફરીરખડીને આપખળે એ વિદ્યા કેવી રીતે સંપાદન કરી, તેનું તેમણે પોતે જ કરેલું જ્ઞાન

ગુજરાતી વાચકને તેમના 'આપવીની' પુસ્તકમાંથી મળી શકે તેમ છે.

પાલિ ભાષાનો ધરાઈને અભ્યાસ કરી લીધા પછી સ્વદેશમાં તેના પ્રચાર માટે તેમણે બંગલગની અજગ વખતે બિધેડી કલકત્તાની નેશનલ કોલેજમાં, તેમ જ કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં અધ્યાપક તરીકે કામ શરૂ કર્યું, અને પછી એ. ભાંડારકરના વખતમાં સાચાફૂટ કરીને તેમણે પાલિ ભાષાને મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં પણ

૧. પ્રકાશક : નવજીવન પ્રકાશનમંદિર, અમદાવાદ

દાખત કરાવી. તેમની તે ભાવાની અદ્વિતીય વિદ્વાને કારણે તેમને પાણિ ગ્રંથોના સંપાદન કાર્ય અંગે અમેરિકા પણ ચારેક વખતે જવાનું થયું (ઈ. સ. ૧૯૧૦-૧૧; ૧૯૧૮-૨૨; ૧૯૨૧-૨૭; ૧૯૩૧-૩૨) તેમ જ તેના અધ્યાપન કાર્ય અંગે રશિયાની લેનિનગ્રાડ યુનિવર્સિટીમાં પણ તે ગયા હતા (૧૯૨૯-૩૦).

દરમિયાન પૂનાની ફર્યુસન કોલેજમાં પાણિના અધ્યાપક તરીકે ૭ વર્ષ કામ કરીને (૧૯૧૨-૧૮) તેમણે કેટલાક સારા પાણિ વિદ્વાનો તૈયાર કર્યા. ૧૯૨૨માં અમેરિકાથી પાછા આવી ત્રણ વર્ષ તે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના પુરાતત્ત્વમંદિરમાં જોડાયા, અને ત્યાં અધ્યાપન તેમ જ લેખન કાર્ય કર્યું. તેમનો મુખ્ય લેખનકાળ આ જ ગણાય. આ વર્ષો દરમિયાન જ તેમણે તેમનાં કેટલાંક નજીવીતાં મુખ્ય પુસ્તકો લખ્યાં. ૧૯૨૭માં અમેરિકાથી પાછા આવ્યા બાદ પણ તે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં ફરીથી રહ્યા, ત્યારે તેમણે 'બીજા' એકેક ઉપયોગી પુસ્તકો તૈયાર કર્યા. ૧૯૩૦માં રશિયાથી તે પાછા આવ્યા ત્યારે તો દાંડી-ફરિયાન ઐતિહાસિક જમાનો આવી ગયો હતો. શ્રી. કાસંબીજી તરત સત્યાગ્રહી સ્વયંસેવક તરીકે મુંબઈ ખાતે જોડાયા અને ૧૯૩૦માં વિદેષપાલેમાં તેમને દોઢ વર્ષની સખત કેદની સજા થઈ. (જોકે, તે સજા પાછળથી ગેરકાયદેસર હતી એ માસમાં તેમને છોડી મૂકવામાં આવ્યા હતા.)

ઈ. સ. ૧૯૩૪ની સાલમાં જ્યેષ્ઠ મહિના બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં અતિથિ તરીકે રહ્યા બાદ તે કાશી વિદ્યાપીઠમાં પોતાને માટે બાંધી આપેલા મકાનમાં રહેવા લાગ્યા. પછી ૧૯૩૫માં ડૉ. આર્મેડરે હરિજનોને ધર્મોત્તર કરાવવાની પ્રતિ શરૂ કરી, ત્યારે ધર્મોત્તર કર્યો વગર જ બૌદ્ધ સંપ્રદાય હેઠળ ફક્ત અસ્પૃશ્યોની નહિ પણ સમસ્ત હિંદુસમાજની ઉત્થાપિત થઈ શકશે એ માન્યતાથી તેમણે મુંબઈપરેડની કામદાર વસ્તીમાં 'બુદ્ધોનાવિહાર' નામે એક નાના બૌદ્ધ કેન્દ્રની સ્થાપના કરી (ઈ. સ. ૧૯૩૭).

છેવટના તે સંસારભાગી લિમ્બુકની રીતે સ્થરનાથ, કાશી વિદ્યાપીઠ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ વગેરે ટુકણે મુખ્યત્વે અધ્યયન-અધ્યાપન, લેખન ૬૦ કર્મો સંક્રિત અનુસાર કરતા કરતા રહ્યા હતા. તેમ કરતાં પણ તેમનું શરીર ન્યારે કામ હતું બધ થવા લાગ્યું, ત્યારે પોતે ભાગેત્રાં સંગાંસંબંધી કે નવા ઊભા થયેલા સ્નેહીસંબંધીના ઉપર પોતાના મરણોન્મુખ શરીરની સારવારનો જોગ ન

પડે એ ધરાદાથી તેમણે અત્યાગ કર્યો. જોકે, ગાંધીજીની સત્તાદથી, — અને તેમનું કહેવું તો માથે ચડાવવું જ જોઈએ એ ભાવનાથી — તેમણે તે ઉપવાસ તો લાગ્યા; પરંતુ તેમનું શરીર ફરી બેઠું થઈ ન શક્યું. ઉપવાસના મધ્યકથી (યુક્તપ્રાંત — દોહરીઘાટ) તેમના ભાગેત્રા શરીરને તેમનાં પુત્રી પોતાને લાં મુંબઈ લઈ આવ્યાં. પરંતુ લિમ્બુજીવન માળનારે સંગાંસંબંધીના આશ્રય છેવટની વેળાએ પણ શા માટે રાખવો, એમ વિચારી તે ગાંધીજીના સેવાશ્રમ આશ્રમમાં ગયા. લાં તેમણે જે સાંતિથી, સ્વસ્થતાથી, દેહલાગ કર્યો તેની અનોખી કથા તા. ૧૫-૬-૪૭ના 'હરિજનબંધુ' માં તેમ જ કાકાસાહેબની કક્ષમે 'મરાઠી-હરિજન' માંથી વાચકને જાણવા મળશે.

બુદ્ધરત્ના ભારતમાતા, આમ તો, પરદેશોનાં વિદ્વાન-મંડળોમાં પણ માગ મુકાવે એવાં વિદ્વાન સંતાનોથી કદી પણ વંચિત નથી રહી. ઉપરાંત આપજીને જ હજારો મુસ્લેમીઓમાં થઈને છેવટની ટોટીનો વિદ્યાવ્યાસ સંપાદન કરનારાઓનાં નામ પણ તેની પાસે આજં નથી. પરંતુ કાસંબીજીનું વ્યક્તિત્વ એ બધાંમાં અનોખું છે, આપણા આધુનિક વિદ્વાનોનો મોટે ભાગ વિદ્યાપ્રાપ્તિ પછી પરદેશી સરકારની નોકરીમાં જ તથા પરદેશીઓએ પોતાના હેતુઓસર ઢાળેલા વંધ્ય માર્ગોએ જ, અને મુખ્યત્વે પરભાષાની સેવામાં પોતાનું જીવન પૂરું કરે છે. કાસંબીજીએ પણ ધાર્યું હોત તો એ રીતે કહેવાતી સંશોધન-પ્રવૃત્તિઓમાં પોતાનું જીવન વ્યતીન કરી, કીર્તિ તેમ જ ધન સંપાદન કરી શક્યા હોત, અને છેવટે એકાદ પરદેશી છંકકાબ પણ પોતાના નામ પાછળ, મરતા પહેલાં, લગાડી ગયા હોત. પરંતુ કાસંબીજીએ પોતાની વિદ્યા કે પોતાનું જીવન એ રીતે વધે ન બનવા દીધાં. પરદેશીઓ સામેના સ્વાતંત્ર્યચુદ્ધન આદ્યાન યતાં તે પોતાનો બધો વિદ્યાવ્યાસંગ, તેમ જ પાણિભાષા અને બૌદ્ધધર્મના પ્રચારનું પોતાનું જીવનકાર્ય છોડીને પોતાની માનુષ્યમિત્રી હરોળમાં આવીને ઊભા રહ્યા, અને અસહકારી વિદ્યાસેવક બન્યા, તથાં છેવટ સુધી તે જ રહ્યા. અસહકારની લાગતની એટ વખતે તેમના ઘણા વિદ્વાન સાથીઓ એક યા બીજા કારણે, અરે પોતપોતાની વિદ્યાના અનુલીલન અને પ્રચારના સુવર્ણમય ઓહા હેઠળ, પરદેશી સરકારની છાયામાં સીધી યા આડકતરી રીતે પાછા પેસી ગયા અને પોતાનો વિદ્યાવ્યાસંગ તેમ જ

તેના આનુષંગિક ફળરૂપ ધનપ્રાપ્તિને અર્થમાં રાખી શક્યા. સારે કાસખીજી છેવટ સુધી કોઈ સરકારી સંસ્થામાં ફરી પાછા ન જોડાયા, અને પરિણામે અકિંચને રહીને અકિંચન જ મર્યા.

અને છતાં સરવાળે જોઈએ તો એક માણસથી થઈ શકે તેનાથી ઘણું સંતોષકારક પરિણામ તે પોતાના જીવનકર્મ અંગે પણ નથી લાવી શક્યા શું? તેમનાં બૌદ્ધ ધર્મનાં પુસ્તકો પરદેશી વિદ્વાનો અને તેમનાં ખીચાં જેવા દેશી વિદ્વાનોની પ્રશંસા ખાતર નહિ, પણ ખરેખર પોતાના દેશના સામાન્ય વર્ગમાં જુદા અને તેમના ધર્મ વિશે જ્ઞાન વધે એ હેતુસર લખાયાં હોઈ યથાયોગ્ય સફળ નીવડ્યાં છે, તથા લોકોમાં સારો

૧. જૂનરાત વિદ્યાપીઠ અને નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે પ્રગટ કરેલાં એ પુસ્તકોની માહિતી નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદમાંથી મળી શકશે.

નાગરિક ધર્મનું ભાન

નાગરિક એટલે નગરજન. પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમનાં નગરરાજ્યો પરથી આ શબ્દ જીતરી આવ્યો છે. નગર અને રાજ્યની સીમા તેમાં એક જ હતી, એટલે નગરજન અને પ્રજાજન બંનેનો અર્થ એક જ પડતો. આધુનિક કાળનાં રાષ્ટ્રરાજ્યો લક્ષમાં લેતાં આપણે નાગરિક શબ્દનો અર્થ પ્રજાજન કરી શકીએ.

કોઈ પણ સુસંસ્કૃત અને પ્રગતિશીલ રાષ્ટ્ર પોતાનાં નાગરિકો પાસેથી ખૂબ અપેક્ષા રાખે છે. નાગરિકોની શહેર પ્રત્યે, સમાજ પ્રત્યે, રાષ્ટ્ર પ્રત્યે અને રાજ્ય પ્રત્યે શી શી ફરજો અને જવાબદારીઓ રહેલી છે અને તેના બદલામાં રાજ્ય એને ક્યા ક્યા અધિકારો આપે છે, એ ફરજોના પાલન અને હક્કોના રક્ષણ માટે નાગરિકમાં શી શી યોગ્યતા હોવી જોઈએ અને તેણે કર્તવ્યપતેથી માહિતગાર રહેવું જોઈએ, એ દર્શાવતું ને શાસ્ત્ર છે, તેને નાગરિકશાસ્ત્ર કહે છે. આ પ્રકારની નિર્ગૂણ, નાગરિક તરીકેના પોતાના હક્કો અને ફરજોનું ભાન, પોતાની જવાબદારીઓનો ખ્યાલ અને તેને અમલી સ્વરૂપ આપવાની તત્પરતા — તેને આપણે નાગરિક ધર્મનું ભાન (civic consciousness) કહીશું.

લોકશાહી અને નાગરિક ભાનને બહુ નિકટનો સંબંધ છે, અનિવાર્ય સંબંધ છે, કારણ કે લોકશાહી એટલે લોકોને માટે, લોકોથી ચલાવાતું, લોકોનું રાજતંત્ર.

પ્રચાર પામ્યાં છે. એ વસ્તુનો યશ એક રીતે તેમના અસહકારને — સ્વાતંત્ર્યપ્રેમને — જ છે. પરદેશીઓના આચારો હેઠળ કામ કરતાં તે આતું લોકમય, લોકમાન્ય સાહિત્ય ન જ સરજી શક્યા હોત.

શ્રી. કાસખીજી ભારતમાતાની જે આઝાદીને માટે સૈનિક બન્યા હતા, તે આઝાદીનાં પાસે સંબંધોમાં પગલાં કદાચ તેમના આખરી સમયના દુર્ગુણ કાળોમાં પડ્યો પામ્યાં હશે. આઝાદી આવ્યા પછીના હિંદુસ્તાનમાં, ઉચ્ચ કેળવણીની તેમ જ ખીજી પણ પુનર્વિન્યાસ વખતે પ્રાચીન ભારતવર્ષની વિદ્યાના આ અર્ક અને તેજસ્વી પંક્તિ ઘણી રીતે ઉપયોગી તથા મદદગાર નીવડી શક્યા હોત.

પ્રજુ તેમના આત્માને શાંતિ અર્પો!

ગોપાલલાલ પટેલ

તેમાં જનતાની ધમ્મજ મુગ્ધ એના ચૂંટણા પ્રતિનિધિઓ રાજ્યધુરા વહેના હોય. બહારથી લાદેલું નિયમન, પરદેશી સચાઈ આશરું તંત્ર, કે જેના સંચાલનમાં નાગરિકોને કોઈ ફિરસો નથી હોતો, તે ખેંચવાબહારી, શિથિલતા અને અશિસ્તને ઉત્તેજે છે. દોડસો વર્ષના ખ્રિષ્ટ અમલનું જે કોઈ સૌથી બૂરું ફળ હોય તો તે એ છે કે, આપણે નાગરિક તરીકેની ફરજો અને હક્કો વીસરી ગયા છીએ.

હિન્દુસ્તાન અહારે લગભગ સ્વતંત્રતાને આરે આવીને બેઠું છે. ખ્રિષ્ટીય સરકારે જૂન ૧૯૪૮ સુધીમાં હિન્દ છોડી જવાની તત્પરતા દાખવી છે. સારે એ બહુ જરૂરનું છે કે, સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રના નાગરિકો તરીકે આપણા શા ધર્મો છે તેના ઉપર આપણે વિચાર કરીએ. આપણી જે અમુક રાષ્ટ્રીય ખામીઓ છે, આખી પ્રજાના સ્વભાવની જે થોડીક તુટીઓ છે, તેમાં આ નાગરિકભાનનો અભાવ એ મુખ્ય છે.

નાગરિકધર્મને આપણે વ્યક્તિગત, સામૂહિક, સામાજિક અને રાજકીય એમ ચાર વિભાગોમાં સરળતા ખાતર વહેંચી નાખીએ. સૌથી પહેલો નાગરિકધર્મ છે ખીજા નાગરિક સાથે કેવો સંબંધ હોય તે જોવાનો. મનુષ્ય સામાજિક પ્રાણી છે, અને સમાજમાં રહેવું હોય તો અમુક શુભો અનિવાર્ય થઈ પડે છે — જેવા કે

મિત્રનસ્વારપણું, મૈત્રી, સહાનુભૂતિ, મદદગાર થવાની વૃત્તિ. દુકંમાં, આને આપણે સારી પંડેશીવૃત્તિ કહી શકીએ. જેમની સાથે રહેવાનું બને તેમની સાથે અનુકૂળ બનીને સંપ અને સુલેલુથી રહેતાં શીખવું, એ સંસ્કારી સમાજમાં રહેવા માટે બહુ આવશ્યક ગુણ છે.

નાગરિકધર્મનો બીજો પ્રકાર છે સમૂહજીવન જીવતાં શીખવાનો, સમૂહ તરીકે આપણે કેમ વર્તવું તે જાણી લેવાનો. વ્યક્તિ તરીકે તો હજી આપણે સારી રીતે રહી શકીએ છીએ, બીજા સાથે સખતાથી વર્તી શકીએ છીએ. પણ સમૂહમાં આ શું આપણામાં નથી. જેમ કે, સામૂહિક અસ્વચ્છતા આપણે સૌથી મોટા દુર્ગુણ છે. આના થોડા જ દાખલા લઈએ — આપણાં શહેરો અને ગામડાંઓમાં સૌ પોતપોતાનું ઘર વાળીને સાફ કરશે અને ને કચરો ત્યાંથી કાઢી ઉઠાવશે તેની દરકાર ક્યાં વિના શેરીમાં ફેંકશે. માત્ર કચરો જ નહિ, ફળ અને શાકભાજીનાં છોતરાં, એકાદ અને એની બીજી વીજે સડક ઉપર સડતી જોતી એ કાંઈ બહુ અસામાન્ય દૃશ્ય નથી. મુખર્ષ જેવાં શહેરમાં કેળાંની છાત્ર પરથી ડ્રપસીને પકાના કેટલા અક્ષમાતો બને છે ! શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીઓ તો ભંગીઓ દ્વારા સડકો વળાવે છે, પણ ગામડાંમાં બધાં આવે. કોઈ પ્રખંધ નથી હોતો ત્યાં આ કચરાના ગંજ આંગણા અને શેરીમાં જ પડ્યા રહે છે. ગમે વર્ષ અમદાવાદમાં ભંગીઓની હાતાસ પડી હતી ત્યારે જ પોળનિશ્ચસીઓને સમજ્યું કે, સામૂહિક સ્વચ્છતાની ટેવ એ કેવો જરૂરી ગુણ છે. આવી જ રીતે બધાં ત્યાં થૂંકવું, નાક નસીકવું, હાજતે જવું, ગમે ત્યાં દાંતણું કરવું, વગેરે આપણી સામૂહિક જીવનની કુટોચો છે. જાહેર આરોગ્ય માટે આ વસ્તુઓ કેટલી ખતરનાક છે તેનો ખ્યાલ પણ બધાને નથી હોતો. જાહેર રસ્તાઓની, જાહેર બગીચાઓની અને જાહેર જગ્યાઓની આપણે ભયંકર હાલત કરી મૂકીએ છીએ.

સામૂહિક ફરજ જાણવાનો એક બહુ સરળ રસ્તો છે : મારા કાર્યથી કોઈને નુકસાન તો નથી થતું ? કોઈને ખોટું તો નથી પડતી ? આ વિચાર કરતાં આપણે ધર્મ જઈએ તો રાત્રે અગિયાર વાગ્યે જ્યારે આડોશપાડોશમાં બધાં ઊંઘતાં હોય. ત્યારે આપણા ઘરમાં ગ્રામોદ્દેન કે રેડિયો વગરવાની મૂર્ખાઈ નહિ કરીએ; જાહેર બગીચામાંથી ફળ કે ફૂલ તોડવાની

વૃત્તિ નહિ થાય; કોઈ જાહેર પુસ્તકાલયમાં મોટીથી વાતો કરતાં આપણે અવકાર્યું; ઉગાધી ઉપર ગયા હોઈએ તો કાગળના ડૂંચા અને વેરાયેલો નારનો એમ ને એમ છોડીને નહિ ચાલ્યાં જઈએ.

ત્રીજો મુદ્દો વ્યક્તિની સમાજ પ્રત્યેની ફરજ જાણવાનો છે. આપણે જેટલું જેટલું સમાજ પાસેથી લઈએ છીએ તે બધું આપણું સામાજિક ત્રણ થાય છે. જે જે વસ્તુઓ, સગવડતાઓનો ઉપયોગ આપણે કરીએ છીએ, તેનું વળતર આપણે કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે સમાજને આપવું જોઈએ. નાગરિક ધર્મમાં સામાજિક ત્રણ એ બહુ મહત્વનો ખ્યાલ છે. પ્રાચીન આશ્રમ પદ્ધતિ જેમાં જીવનને વ્યવસ્થિત વિભાગોમાં વહેંચી નાખ્યું હતું તેમાં આ સામાજિક ત્રણ અદા કરવાનો સરસ ઉકેલ હતો. એ પદ્ધતિ મર્ધ, છતાં સામાજિક ત્રણ તો રહે છે જ. જે અનાજ આપણે ખાઈએ છીએ તે કોઈ ખેડૂત ખેતરમાં પકડ્યું હશે. જે કપડાં આપણે પહેરીએ છીએ તેની પાછળ પણ ખેડૂત, કાંતનાર, વણનાર, ધોનારા, મીઠનારા એમ અસંખ્ય લોકોની મહેનત રહેલી છે. બીજી બધી જરૂરિયાતો સતોપતાં બીજાઓની મહેનતનો આપણે ખૂબ ઉપયોગ કરીએ છીએ. એ બધાંતા બધામાં દરેક માણસે કોઈક ને કોઈક ઉપયોગી અને ઉપાદક શરીરશ્રમ કરવો જોઈએ. જાદુશ્રમમાં કશું છે, “તું તારી શેઠી તારો પસીનો રડીને કમાઈ ખા” એની પાછળ આ જ ઉદ્દેશ છે. ગાંધીજી પણ આથી જ શરીરશ્રમની દિમાખત કરે છે. કપના કરીએ કે, સમાજનો મોટો ભાગ જે પરાવશંધી જીવન જીવતો હોય તો એ તંત્ર ક્યાં સુધી નબે ? અત્યારની જગતની અર્થરચનામાં અચારનવાર જે કોલેક્ટરી જાબી થાય છે, તેનું કારણ આ જ છે. શોષણ ચિનાની અર્થિક સમાજરચના તો જ જાબી થાય, એ દરેક મનુષ્ય પોતાનું આત્મ સામાજિક ત્રણ જગત અદા કરતો હોય.

છેલ્લે રહી નાગરિકની રાજ્ય પ્રત્યેની ફરજ. નાગરિકનો અર્થ આપણે પ્રજાજન કર્યો છે. એટલે કે, કોઈ પણ વ્યવસ્થિત રાજકીય તંત્ર નીચે જ તે રહે છે તેમ ધારી લેવામાં આવે છે. લોકશાહીના નાગરિકે રાજ્ય પ્રત્યેની એની ફરજ અને અધિકાર જાણવાં જ જોઈએ. નાગરિક તરીકેના પોતાના અધિકારોનું રક્ષણ કરવું એ નાગરિકની બહુ અગત્યની ફરજ છે. દરેક

સંસ્કારી દેશમાં નાગરિકના અમુક ન હોતી સક્રિય તેણે મૂળભૂત હક્કો ગણાવવામાં આવે છે તે આ અધિકારોનું રક્ષણ દેશના બંધારણના કાયદામાં જ કરવામાં આવેલું હોય છે. હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ ૧૯૩૧માં કરાંચી ખાતે પસાર કરેલો મૂળભૂત હક્કોના ઠરાવ અથવા તાજેતરમાં જ દેશની બંધારણસભાએ તેની ત્રીજી બેઠકમાં પસાર કરેલો આ જ બાબતનો ખરડો નાગરિકના અધિકારોનો ખ્યાલ આપે છે. પ્રમુખ રુઝવેલ્ટે આટલાંટિક ચાર્ટરમાં જે ચાર સ્વતંત્રતાઓ જગત સમક્ષ મૂકી હતી તેમાં પણ આ નાગરિક, અધિકારોનો સમાવેશ થાય છે.

પ્રજના મૂળભૂત અધિકારો આ છે — વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા, ગણીની સ્વતંત્રતા, એકા મળવાની સ્વતંત્રતા, છાપખાનાની સ્વતંત્રતા, વિચાર અને ધર્મની સ્વતંત્રતા, પોતાની મિલકતનો ઉપયોગ કરવાની સ્વતંત્રતા. સર-મુખત્યાર શાહીમાં અને પરાધીન દેશોમાં આ હક્કોનો ઊંચેમાં લંગ કરવામાં આવે છે; યુદ્ધની કડોકડીના એકા નીચે સ્વતંત્ર દેશોમાં પણ નાગરિકોના આ અધિકારો પર મર્યાદા મૂકવામાં આવે છે, જેકે એની પાછળ એના નાગરિકોની સંમતિ હોય છે. હિન્દ જેવા દેશમાં જ્યાં શાંતિકાળમાં પણ નાગરિક સ્વતંત્રતાઓ ન હતી ત્યાં યુદ્ધકાળમાં તો પૂછવું જ શું? હિન્દ સંસ્કૃત્યધારાની અવનવી કક્ષાએ રોજ જીવી થતી ને રહી સહી નાગરિક સ્વતંત્રતાને પણ કચડી નાખવામાં આવી હતી. લોકશાહીના નાગરિકની પવિત્ર ફરજ આ હક્કોનું રક્ષણ કરવાની અને તેના નિર્ધનણને સામનો કરવાની છે.

નાગરિકને બીજો ધર્મ છે કાયદાનું પાલન કરવાનો, સુવ્યવસ્થા અને શાંતિ જાળવવાના કાર્યમાં સરકારને મદદ કરવાનો. અલખત, એ સરકાર તેની સંમતિથી જ સત્તા ઉપર છે એમ ધારી લેવામાં આવે છે. કોઈ પણ કાયદાના અમલમાં જે નાગરિકો ઐચ્છિક સાથ ન આપે તો કાયદો કાગળ પર જ રહે છે. પ્રજના જનમાલના રક્ષણની જવાબદારી એકલા પોલીસની જ નથી. કાળાંખજાર અને સંધરાખેરી દૂર કરવાની ફરજ માત્ર સરકારની જ નથી. નાગરિકોએ એ કાર્યમાં સરકારને મદદ કરવી જોઈએ. અંતરે ખડું મોઢા પાયા ઉપર પ્રચલિત લાંચ રુચવત, નફાખોરી અને કાળાંખજાર નાગરિકોની નિર્બળતા પર જ નબે

છે ને? કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવામાં અને જનકલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓમાં કોઈ પણ સરકાર, પછી તે ગમે તેટલા ઉત્તમ અને બાહ્ય માણસોની બનેલી હોય, તો જ સફળ થઈ શકે, જે નાગરિકો એ કાર્યમાં સમજપૂર્વક અને રાજબુદ્ધિથી પોતાનો સહકાર આપે.

મતનો અધિકાર એક પવિત્ર દ્રવ્ય છે. એનો ઉપયોગ સ્વાર્થી કે અંગત હિતો માટે નહ પણ વિશાળ રાષ્ટ્રકલ્યાણની દૃષ્ટિથી થવો જોઈએ. લોક-શાહીના પાયો નાગરિકોની આવી જાડી ને વિશાળ સમજણ અને દીર્ઘદષ્ટિ પર છે. આ માટે આવશ્યક છે કે નાગરિક શિક્ષિત હોવો જોઈએ; રોજિંદા બનાવો, તેનાં કારણો અને તેનાં પરિણામો સમજી શકવા જેટલી તેનામાં બુદ્ધિ-શક્તિ હોવી જોઈએ. એટલે કે, લોકશાહી સરકારોની પહેલી ફરજ પોતાના નાગરિકોને એ કક્ષાએ લાવવાની રહે છે.

એક વાર મન આપીને પોતાના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટીને મોકલ્યા એટલે સ્વતંત્ર નાગરિકની ફરજ પૂરી નથી થઈ જતી. સતત જાગૃતિ, પોતાની સરકારનાં કાર્યોની જવાબદારીભરી સમાલોચના, અને એની ગોચરોચરતા પર કેળવાપેલો જાહેર અભિપ્રાય જ જવાબદાર સરકારનું દિશાસૂચક હોવાનું છે. એક વાર ચૂંટણી કરીને જનતા પાછી ઉઠાસીને થઈ જાય તો લોકશાહી સરકારને પણ એકદમ જનતાનો યોગ સાંપડે છે. પ્રજનાં સતત નિર્ધનણ વિનાની લોકશાહીને એકદમ સત્તામાં ફેરવાતાં વાર નથી લાગતી. આનો અર્થ એ થયો કે, નાગરિકોએ પોતાના શહેરને, પ્રાંતને, દેશને અને પરદેશોને લગતા રોજબરોજના બનાવોમાં રસ લેવા રહેવું જોઈએ અને અખખારો અને સામયિકો દ્વારા છેલ્લામાં છેલ્લી પરિસ્થિતિથી પોતાનો જનતને વોકે રાખવી જોઈએ.

આ થયા નાગરિકના ધર્મો. હિન્દ જ્યારે સંક્રાંતિ કાળમાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે ને આઝાદ ભારતના ઉજ્જવળ ભવિષ્ય તરફ સડું મીટ માંડી રહ્યાં છે, ત્યારે એ આવી રહેલી સ્વતંત્રતાને પચાવવા અને છરવવા એની પૂર્વતૈયારી રૂપે આપણી આમ જનતામાં આ જગતનું નાગરિક જ્ઞાન અને જાગૃતિ લાવવાની રહે છે. કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં કામ કરતાં રાષ્ટ્રસેવકો કે રાષ્ટ્રસેવિકાઓનું આ જ મહદ્ ધ્યેય છે.

જ્યોત્સ્ના ખરેખર

એક યુવકના પ્રશ્નો

કોલેજમાં ભણતા એક વિકાસપ્રેમી અને પ્રગતિવાંછુ યુવક અવારનવાર પ્રશ્નો પૂછી તેના જવાબ માગે છે. તેના નણુ હપતા અત્યાર સુધીમાં તેમણે મને મોકળા છે. વાગકો ભેશે કે પ્રશ્નો રસિક અને સૂચક પણ છે. તેમના ઉત્તર બને એટલા દૂંકા અને યુદ્ધાસર આપ્યા છે. તે લખે છે કે, તેનાથી તેમને મદદ થાય છે. એ પરથી મને લાગ્યું કે, બીજાઓ માટે પણ તે મદદરૂપ થાય; તેથી તે ભાઈ પાસે મેં તેની નકલ માગી. તે તેમણે મહેનત લઈને મોકલી આપી છે, જે પરથી નીચેના પ્રસિદ્ધ કરું છું:

૧

પ્રશ્ન

૧. આપનો જીવન-સિદ્ધાંત શો છે?
૨. મિત્રની પસંદગી કઈ રીતે કરવી? સાચો મિત્ર કેવો હોઈ શકે? સાચા મિત્ર બનવા માટે શું શું કરવું પડે?
૩. સામાન્ય થા ઉમ્મ મતભેદ વખતે બંને પક્ષનું વર્તન કેવું હોવું જોઈએ?

૧૫-૩-૪૭

જવાબ

૧. મારો જીવન-સિદ્ધાંત સમજે કે જા વિદ્યા યા વિમુક્તયે મુક્તિ માટે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી. આ મુક્તિ એટલે પરમમાં પરમ પણ.

૨. સાચો મિત્ર બનનાર સાચા મિત્ર મેળવે છે. મિત્રની એક ઉત્તમ વ્યાખ્યા શંકરાચાર્યે આપી છે: વન્ મિત્રં યત્ પાપાત્ નિવારયતિ।

૩. મતભેદ વખતે અને સામાન્ય રીતે પણ મનનું વશણુ ઉદારતા અને સદ્ભાવ તથા સહાનુભૂતિવાળું હોવું જોઈએ. સામાને શું કહેવું છે તે તેની ભૂમિકા પરથી જાણતો પ્રત્તન કરીએ તો તેનું કહેવું સદ્ભાવ-પૂર્વક સમજી શકાય. તેથી સમા પ્રત્યે ઘીડ, પૂર્વજાડી અભિપ્રાય ધૃન થવા દેવાં ન જોઈએ, થાય તો તેને વિવેકથી દૂર કરવાં અને શુદ્ધ કરવાં.

૨૯-૩-૪૭

૨

પ્રશ્ન

૧. What are the ways & means to control sensitive nature? How far it is desirable?

૨. જીવનની પ્રાથમિક તૈવારીઓ માટે શું શું કરવું પડે?

૧-૪-૪૭

જવાબ

૧. તમારો પ્રશ્ન અંગ્રેજીમાં કેમ? જો તે ખરેખર જોડે તો માનુષ્યામાં તે આપોઆપ શબ્દબદ્ધ થાય. તેમ કરવા સાવચેત રહેવું.

સાવ લાગણીવેદ એ તો સારો ગુણ નથી. જરા જરામાં આળું થઈ બેસવું કે લાગી જવું એ કેમ ફાવે? જો તમે ભાવનાપ્રધાનતા આપત પૂછતા હો તો ભાવના સારી વસ્તુ છે, પરંતુ તે પણ સારી હોય તો. એટલે તે વિવેકશક્તિના કાળમાં હોવી જોઈએ. લાગણી કે ભાવના પર કાબૂ મેળવવા તેનો વિવેક કરતા રહેવું એ જ ધોરી માર્ગ છે.

૨. જીવનમાં રોજનો સમય બરોબર ધ્યેયની દૃષ્ટિએ વપરાવો જોઈએ. રોજનું કામ રોજ થાય; રોજનિરી રાખી રોજ રાતે તે આપત ચિંતન કરી જોવું કે આપણે દહાડા કીક પસાર કર્યો કે કેમ. આમ કરવાથી સદૃશ્યો કેળવવા પ્રત્યક્ષ હિસાબ મળતો રહે છે, નેથી કરીને આગળ વધાય છે.

૮-૪-૪૭

૩

પ્રશ્ન

૧. હંમેશાં સ્વેચ્છાપૂર્વક કંઈ પણ ત્યાગ દ્વારા સહન કરીને જીવન કેવી રીતે જિંદગી?

૨. કોઈ પણ બોલે સત્ય ને ન્યાયપૂર્ણ વર્તન માટેનો આગ્રહ રાખવાની શક્તિ કેવી રીતે આવે?

૩. ગમે તેવા અતુકૂળ સંજોગો વચ્ચે ઉચ્છૃંખત ન થવા અને પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં હતાશ ન થવા એવી માનસિક તરતથના કેવી રીતે સચવાય?

૧૭-૪-૪૭

જવાબ

૧. સ્વેચ્છાપૂર્વક ત્યાગ કરીએ તો તેમાં સહન કરવાનું કેમ હોય? જેમ નકામો બોલે ગયે હજવા થઈ માર્ગ કાપવામાં મળ આવે, એવી મળ એ ત્યાગમાં તો હોય. એટલે હંમેશ જાગ્રતપણે જીવનમાં એ જોવા કરવું કે, બોલે શો છે કે જેનો ત્યાગ કરવો. આવો વિવેક મળતો જશે તો ત્યાગ એ બોલ બની જશે. કેમ કે એ વસ્તુ જીવનની જરૂરિયાતમાંથી જન્મતી હશે.

૨. સત્ય અને ન્યાયનો આગ્રહ રાખવો હોય તો જીવનને તે મે શુભોપાયું કરવા સતત મથવું. એમાંથી જ પેલો આગ્રહ રાખવાની શક્તિ આવતી જશે.

૩. તમારા આ પ્રશ્ને જ મૂળ લેકો સુખમાં કુલાતું નહિ ને દુઃખમાં કરમાતું નહિ કહેતા. દુઃખમાં તો સો કોઈ રામ ભજે; પણ સુખમાં રામ ભજનારો ખરો. તે શાથી ભજતો હશે એ વિચારવો.

ખરું જોનાં, શું અનુકૂળ છે અને શું પ્રતિકૂળ છે, અને શાથી તે અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ છે, તે મનમાં બેઠે જઈને વિચારવું. તેનાં કારણોમાં એ સાચે વિવેક જાગે તો ચિત્ત-પ્રસાદ થતો જાય છે.

જેવે તમારા બધા સવાલોના જવાબોનો જવાબ એ છે કે, વિવેક અને અપ્રમાદભરી જીવનપદ્ધતિની સાથે નિષ્કામતા ભક્તિભાવ હોય તો માર્ગ સરળ બને છે.

૧૯-૪-૪૭

મ૦

સ્વાધ્યાય

[અંતર્યામિ પ્રશ્નોત્તર]

ધર્મના નામ કે પ્રજ્ઞા મારફતે તેનું ચિંતન મનન કરવામાં આવે તો તેનું શું ફળ થાય ? — આ પ્રશ્નો ઉત્તર હવે સૂત્રકાર ચર્ચે છે. ઉપર-પહે એ પણ એમાંથી સમજવું જોઈએ કે, એ ફળ ખરેખર કાંઈકે મળતું રહેતું જણાય તો જ પોતે સમજવું કે, પ્રણિધાન-માર્ગમાં આપણે ખરેખર ચાલીએ છીએ; નહિ તો જાણવું જોઈએ કે, પ્રણિધાનને નામે આપણે કશી ને કશી જડ નામ-પરસ્તી કે સુત-પરસ્તીમાં પડ્યા છીએ. આવી જાતની અધાર-કુટામણીમાંથી જન્મતાં ધણી વાર પાર્થિવ લાભ હોય છે. તેથી જ તેને માટે મહેતાઈએ ટૂંકમાં કહેલું કે,

“એ છે પરપંચ સદુ”

પેટ ભરવા તથા;”

કારણ કે, તે વડે

“આત્મારામ પરિશ્રવ ન જોયો.”

એટલે સાચા પ્રણિધાનની કસોટી સૂત્રકાર તેના ફળનું બધાન કરવા દ્વારા આપે છે. તે સૂત્ર આ છે —

તત્. પ્રત્યક્ષેતનાધિગમોઽનુષ્ઠાપમાવશ્ચ ॥ ૨૧ ॥

તેમાંથી — પ્રણિધાન એટલે કે પ્રજ્ઞાનાં જ્ઞાન અને તેના અર્થની લાવના કરવામાંથી — ‘પ્રત્યક્ષેતન’ની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે; અને ‘અનંતરાયો’ તે મટે છે.

એટલે કે, પ્રણિધાનમાર્ગે યોગ સિદ્ધ કરવા જતાં બે વસ્તુ તરત તેમાંથી ફળવા માંડે છે, જે વડે પછી આગળ વધતાં નિરોધનું પરમ ફળ મળે છે. આ બે વસ્તુ નીચે પ્રમાણે —

૧. ‘પ્રત્યક્ષેતન’ની પ્રાપ્તિ,

૨. માર્ગમાં આવતા અંતરાયોનું નિવારણ.

અને સૂત્રકારની ભાષા પરથી સમજાય છે કે, પ્રણિધાન-માર્ગનું ખાસ ફળ તો પ્રત્યક્ષેતનની પ્રાપ્તિ

થાય છે એ છે; અંતરાયનિવારણ તો તેની બેગાબેગી થઈ જાય છે. આવી એ માર્ગની ખાસિયત, વૈરાગ્ય-અભ્યાસ દ્વારા સાધવાના પહેલાં બતાવેલા માર્ગની સરખામણીમાં છે એમ સમજવું જોઈએ. સૂત્રકાર કહે છે કે, સાધના કરવામાં જે અંતરાયો આવે તેમનું નિવારણ તો એક માર્ગમાં કરવાનું છે; કેમકે તે થાય તો જ આગળ વધી શકાય. પરંતુ ખીનું ફળ (‘પ્રત્યક્ષેતન’નું દર્શન) પ્રણિધાન કે ભક્તિમાર્ગનું વિશેષ છે. ભક્તિમાર્ગ અને વૈરાગ્ય-અભ્યાસ-માર્ગ પહેલેં છે તો એક જ ધામે. અને ત્યાં પહોંચ્યા માટે બેઠેને તેમાં આવતા અંતરાયો જીતવાના જ છે. એનો ફેર ભાર પછીના માર્ગ પરવે બતાવાય છે. તે આ પ્રમાણે છે: પોતાનું કામ કરવા માટે વૈરાગ્ય-માર્ગ સીધા વિવેકજ્ઞાન પર જાય છે; તે પ્રકૃતિ અને પુરુષને વિવેક કરે છે અને એના બધા દ્વારા આગળ વધે છે. તેથી વૈરાગ્યની પરાકાષ્ઠા એટલે જ જ્ઞાન છે. અને એમ ભજાકર વૈરાગ્ય-સૂત્ર ૧૬માંની ટીકામાં સાક કહે છે:

જ્ઞાનસ્ય પરકાષ્ઠા વૈરાગ્યમ્ । एतस्यैव हि नांतर्यवर्गं कैवल्यमिति ॥

(જ્ઞાનની જ પરાકાષ્ઠા વૈરાગ્ય છે. એમાંથી કે એ પછી, ખીજા કશાના અંતરાય વગર — તરત જે આવે છે તે જ કેવલ્ય છે.)

ભક્તિમાર્ગ એવો અવ્યક્ત જ્ઞાન-માર્ગ ન લેનાં વ્યક્તપૂર્ણને માર્ગ લે છે. તે જીવ અને શિવ વચ્ચે વિવેક કરે છે. તેથી તેનું ખાસ ફળ એ છે કે, ‘પ્રત્યક્ષેતન’ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પ્રત્યક્ષેતન એટલે શું? એનો સાદો સીધો અર્થ આ છે — દરેકના અંતઃકરણમાં બિરાજતું કે

પ્રીત થતું ચેતન તે.* આ ચેતનને આપણે આપણુપણું કે જીવ સમજીએ છીએ. પરંતુ તેનું સ્વરૂપ શું છે તે સ્પષ્ટ જાણના નથી. ઈશ્વર, કે જે પરમ પુરુષોત્તમ છે, તેને સતત જાણ કરવાથી, તેના સ્વરૂપને યાદ કર્યા કરવાથી, તેની સરખામણીમાં, આપણને આપણું સ્વરૂપ અને તેની મર્યાદા સમજાય છે. ઈશ્વરની વ્યાખ્યા જ એ પ્રકારની છે: ઈશ્વર સર્વત્ર છે, આપણે અલ્પજ્ઞ છીએ; તે કોલેશકર્મદિથી મુક્ત છે, આપણે તેમાં સંબંધીએ છીએ; આપણે અજ્ઞ છીએ, તે પરમ ગુરુ છે; —આમ સદાકાળ ભાવ યાદશે એ જ નામજ્ઞ અને તદ્દર્શભાવને છે; અને એનું નામ ઈશ્વરપ્રણિધાન એમ આપણે અગાઉ જોઈ ગયા. આથી સહેજે સમજશે કે, ઈશ્વર પ્રણિધાનથી કેમ કરતાં આપણને પોતાનું સ્વરૂપ-દર્શન થાય છે: દરેકના અંતઃકરણમાં વિરાજતું એનું જે પ્રત્યક્ષચેતન — પોતાનું આંતર સ્વરૂપ — તે જડે છે. પરમ પુરુષોત્તમનું ચિંતન ભક્ત પોતાના સદાસીધા પુરુષભાવ દારા કરે છે. હમેશા પોતાની સરખામણીમાં તે ઈશ્વરને જોયા — જાણા કરે છે. તેથી જ ભક્તોની ઉક્તિનો ખનિ નીચેના જેવી વાણી હોય છે —

“વૃ દુદાણ દીન હૈં વૃ દાની હૈં મિલારી...”

આ પ્રકારેના ભાવના સતત સેવનથી જીવમાં અમુક ગુણો ખીંચી જાય છે; અંતરાયો આવે છે તેમનેય એ ઈશ્વરના પ્રસાદરૂપ જ માનીને એજાગી કે આધા કરી દઈને આગળ વધે છે. ખરું પૂછો તો, એને અંતરાયો અંતરાયરૂપે લાગના જ નથી. એ તો સમર્પણ કર્યા પછી એમ જ બેદિદર, બને છે —

મંચલામર સ્વ સુલ્લ ગયા હૈં ફિકર નહીં મુકે સજ્જન થી ॥

* જોજાદેવ તેમની શીકામાં આ શબ્દની સોયી ચારી સમજ નીચે મુજબ આપે છે —

વિષયમાતિહિનૈવ સામ્યકરણમિમુક્તવચિતિ વા ચેતના દ્વચતિતિ: સા પ્રલ્યકૈવલવા ।

અર્થ — વિષયોમાં પ્રતિકૂળ સુદિધી હડીને પોતાના અંતઃકરણ તરફ — અંતર્યમ — વળેલી ચેતના — દર્શકિ — પ્રત્યક્ષ ચેતના કહેવાય.

૧ જોજાદેવ માવનની વ્યાખ્યા કરે છે તે યાદ કરના જેવી છે —

ઈશ્વર માવનં પુનઃ પુનઃ ચેતસિ વિનિવેશનન્ દુઃકામતાયાઃ ઝપાવઃ ।

[ઈશ્વરના અર્થનું ભાવન કરતું એટલે વારંવાર તેને ચિત્તમાં પરાવેશ — બિરામવેશ; એ ચિત્તની એકાગ્રતાનો ઉપાય છે.]

જે પરતુને ગીતાકાર કહે છે —

“સર્વધર્માનં પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

અદે ત્વા સર્વગમેયઃ મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥

(અહીં પાપ એટલે અંતરાય એમ પણ અર્થ ધરાવવામાં કાંઈ વાંધો નથી.) એટલે કે, એ તો કેવળ નામજ્ઞપન અને ઈશ્વર-ચિંતન કરે છે; અંતરાયો તો તેના અનુભવમાં તે રૂપે આવના જ નથી. તેથી તેને ચિત્તનો પ્રસાદ કે પ્રસન્નતા સાચવવાને માટે સ્વનંત્ર પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. તે તેની ભક્તિમાં સદા-મસ્ત રહે છે. એને એથી જુદો અભ્યાસ કરવો પડતો નથી. જ્યારે વૈરાગ્ય-અભ્યાસ-યોગીએ અંતરાયનિવારણને માટે તેના સંકલ્પપૂર્વક અભ્યાસ કરવાનો રહે છે: એના અભ્યાસનું મુખ્ય સ્વરૂપ અને લક્ષ્ય જ માટે ભાગે એ હોય છે. આથી કરીને, ભક્તના પ્રણિધાન કે સમર્પણ-ભાવની પોં, અંતરાય-નિવારણ પોતે જ એક યોગ-સાધનાનો નોખો વિષય બને છે. અને યોગસૂત્ર આને એક નોખા પ્રકરણ તરીકે હવે પછી ચર્ચાવાને માટે લે છે,

આ ૨૬મા સૂત્રની સાથે ઈશ્વર-વિચારનું પ્રકરણ સુલ ૨૭થી શરૂ થઈને અહીં પૂરું થાય છે. એથી વિશેષ એની ચર્ચા યોગસૂત્રમાં આવતી નથી.

ઈશ્વરપ્રણિધાનના આવા વિશેષ ફળને લઈને (અંતરાયો આપોઆપ ટળે એ), કેટલીક વાર એમ મનાવવામાં આવે છે કે, તે માર્ગ સહેલો સત્ત્વ છે. સાચું જોતાં આ બરોબર વાત નથી. જેમ વૈરાગ્ય-કેતન-યોગી પુરુષ પ્રકૃતિના વિવેક દારા કામ લે છે અને તે વિવેક પ્રમાણે જીવન ગુજારે તો તેનેય અંતરાયો નથી લાગતા, તેમ જ પ્રણિધાન-યોગી જીવ અને ચિત્તના વિવેક દારા કામ લે છે અને તેને માટે સમર્પણભાવ કેળવે છે, તેથી અંતરાય-નિવારણ સરળ ચર્ચા જાય છે. એટલે વીરતા અને ધૈર્યથી પુરુષાર્થ કરવાનો છે તે તો છે જ, — ભક્ત શું કે જાની શું. શ્રુતિ કે સુચિ અને સ્વભાવના બેશોને લઈને આમ કે તેમ આશીએ એટલું જ. મૂળ ખેમાં ફેર છે તે એટલો જ કે, જ્ઞાનમાર્ગ અવ્યક્ત છે, ભક્તિમાર્ગ વ્યક્ત છે; અને ગીતા કહે છે એમ, ‘અવ્યક્તા દિ મતિદુર્લભ દેહદેહિરવાચ્યે’ — નાનપણથી જ તર્ક અને ઉચ્ચ અભિલેખ ન લાગી શકાય તેમ. બેકે કળે કળે તો એક જ પરમભાવને એકે માર્ગે પામવાનું છે.

હવે પછી અંતરાય-પ્રકરણ શરૂ થાય છે.

૧૨-૫-૪૭

મગનભાઈ કેસાઈ

આપણા એશિયાઈ પડોશીઓ*

[ઈ. સ. ૧૯૧૭માં તુર્કી સામ્રાજ્ય ભાંગી પડ્યું તેમ થતાંની સાથે જ રાજકારણનો નવો નવો સ્વાંગ સહને ડહોળેક નવાં રાજ્યો ભાંગ્યાં પયાં. ખૂબ પહેલા વિચ્છેદના અંતે તે સીનું શું થયું, તે તેમની નીચેની વીતરકયા ઉપરથી જાણવા મળશે.]

પેલેસ્ટાઈન

હસ હાનર ખસો ને ઓગણપચાસ ચોરસ માઈલના નાના ક્ષેત્રફળવાળા આ પ્રદેશમાં કુલ વસ્તી ૧૭,૩૯,૬૨૪ માણસોની છે. તે પૈકી મુસલમાનો ૧૦,૬૧,૨૭૭, યહૂદીઓ ૫,૨૮,૭૦૨, ખ્રિસ્તીઓ ૧,૩૫,૫૪૭ અને ખીમ ૧૪,૦૯૮ છે. કુલ ૧૫૩૦ શિક્ષણસ્તર્યાઓમાં ૭૮૯૬ શિક્ષકો ૧,૮૮,૭૭૯ વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપે છે. આ પ્રદેશનો મુખ્ય પાક થઈ, જવ, મકાઈ, ફળ અને બટાટા વગેરેનો છે. આખા દેશની આવક ઈ. સ. ૧૯૪૩-૪૪માં ૧,૧૫,૧૩,૭૪૮ અને ખર્ચ ૧,૪૮,૧૯,૨૫૦ પેલેસ્ટાઈન પાઉન્ડની હતી.

પહેલો મહાન વિશ્વ શરૂ થતાં ઈ. સ. ૧૯૧૫માં તે વખતના પહેલાં બ્રિટિશ કમિશનર મેકમેહોને મહાના શરીફને જે વચન આપેલું તે આપણે આગળ જોઈ ગયા. આ વચનમાંથી પ્રગળેલો વિધાસ જીડી ન જાય એટલા માટે ઈ. સ. ૧૯૧૮માં એંગ્લો-ફ્રેન્ચ જાહેરાત કરવામાં આવી કે, 'દેશની વહીવટી સત્તાની જોડણી સીરિયા અને મેસોપોટમિયાની પ્રગળી સ્વતંત્ર મરજી મુજબ કરવામાં આવશે.' ભૌગોલિક રીતે પેલેસ્ટાઈન સીરિયામાં જ સમાઈ જાય, અને આરબોની પણ એવીજ સમજ હતી. છતાં આથી વિરુદ્ધ લાવનાની જાહેરાત કરવામાં આવી. પહેલો વિશ્વ પૂરો થતાં પહેલાં ઈ. સ. ૧૯૧૭માં બાલ્ફોર જાહેરાત થઈ હતી કે, 'ખિયમહદીઓના ધાર્મિક અને સામાજિક હક્કોને નુકસાન ન થાય એ રીતે યહૂદીઓને પેલેસ્ટાઈનનો ઉપયોગ પોતાનું વતન બનાવવા દેવા કરવા દેવાની બ્રિટિશ સરકારની નેમ છે.' પહેલો વિશ્વ પૂરો થતાં મહાના શરીફ માગેલી પોતાની બધી સરહદોના પ્રદેશની સ્વતંત્રતાનું ઈ. સ. ૧૯૧૫નું વચન જીડી ગયું અને ઈ. સ. ૧૯૨૦માં બ્રિટિશોએ બાલ્ફોર-જાહેરાતને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાના ઉદ્દેશથી પેલેસ્ટાઈન ઉપર મેન્ડેટ ઠેકડી બેસાડ્યું.

* ગયા અંકમાં આપેલા આપણું 'એશિયાઈ પડોશીઓ' એ લેખનો આગળનો આ હપ્તો અંગ્રેજ લેખોના આધારે તૈયાર કર્યો છે.

મેન્ડેટના પહેલાં યહૂદી કમિશનર સર હર્બર્ટ સેમ્યુઅલે યહૂદીપ્રવેશનો રસ્તો ખુલ્લો કર્યો. આરબોએ મેન્ડેટ સ્વીકારવાની ના પાડી અને તેની સામે વિરોધ પેદાશો. જેરુસલેમ અને જાફામાં બ્રિટિશવિરોધી હુલ્લો ફાટી નીકળ્યાં. ખીમ હાઈ કમિશનરે શાંતિથી કામ લીધું અને બધું ઠંડું પાડ્યું. ઈ. સ. ૧૯૨૯માં આરબો અને યહૂદીઓ વચ્ચે રમખાણો થયાં. આ રમખાણો શાંત પાડવા માટે, કેઈ પણ મુદ્દાને વિચલમાં નાખવા માટેનો પ્રસિદ્ધ ઉપાય લેવામાં આવ્યો : બ્રિટિશ સરકારે એક કમિશન પેલેસ્ટાઈન મોકલ્યું અને દરમિયાન તે વખતના સંસ્થાન ખાતાના સભ્ય લોર્ડ પેસફિલ્ડે બાલ્ફોર-જાહેરાતનું ફરીથી ઉચ્ચારણ કરી, આરબોની ઓખખી બહુમતીવાળી ધારાસભા સ્થાપવાની સૂચના કરી. તે વખતના મંજૂર વડા પ્રધાને આ સૂચનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાની હિમત બતાવી હોત તો સંભવ છે કે, પેલેસ્ટાઈનનું મૂલ્યવાણું કાકડું ઊઠી ગયું હોત.

જર્મનીના નાઝીઓને હાથે હેરાનગત થતાં યહૂદીઓ પેલેસ્ટાઈનમાં આવવા લાગ્યા. ઈ. સ. ૧૯૩૧માં ૪૦૭૫, ૧૯૩૪માં ૯,૫૫૩ અને ૧૯૩૫માં ૬૧,૮૫૪ યહૂદીઓ પેલેસ્ટાઈનમાં આવ્યા. આ ઉપરાંત ગેરકાયદે ધૂસ્યા એવા ઘણા તો ભુલ. હુલ્લો ફાટી નીકળ્યાં અને એક વખત આદ્યાં. પરિસ્થિતિ શાંત પાડવા પીલ કમિશન રવાના કરવામાં આવ્યું. તેણે પેલેસ્ટાઈનના ભાગલાની દિશાપત્ત કરી: કિનારા ઉપરના યહૂદી વસતીવાળા જિલ્લાઓનું સ્વતંત્ર યહૂદી રાજ્ય અને ઉત્તર તથા મધ્ય પેલેસ્ટાઈનનું સ્વતંત્ર અરબ રાજ્ય. જેરુસલેમ અને જાફા બંને બ્રિટિશ પાસે રહે અને જાફા નજીકના સિરિયાકિનારાનો લાલ મેળવી શકે તે માટે આરબ-પેલેસ્ટાઈનને ત્યાં સુધીનો પટ્ટીપ્રદેશ મળે. આરબો અને યહૂદીઓ બન્નેએ આ યોજના નામંજૂર કરી. છેવટે ૧૯૩૮માં તે જોડી દેવામાં આવી. ઈ. સ. ૧૯૩૯માં લંડનમાં પેલેસ્ટાઈન પરિષદ બોલાવવામાં આવી; તે પણ નિષ્ફળ ગઈ. ઈ. સ. ૧૯૩૯ના મે માસમાં પાલમિસ્ટની મંજૂરી સાથેનું સ્વેતપત્ર બહાર પાડી શાહી સરકારે

રૂપરૂપ શબ્દોમાં જણાવ્યું કે, 'વેલેસ્ટાઈન યહૂદી રાજ્ય અને એવી એમની નીતિ છે.'

મેક્સેલોનના વચનના આમ ચૂરેચૂરા થઈ ગયા. પોતપોતાનાં દિન સચવાય એમ બંને પક્ષ સત્તા વહેંચી લે એવી મોઢવણુ સાથેનું સ્વનંત્ર વેલેસ્ટાઈન બનાવવું એની જોગવાઈની વાત જીભી થઈ. બીજું, એ સૂચનામાં એની જોગવાઈની વાત હતી કે, વેપારી અને બીજી પ્રાથમિક જરૂરિયાતો માટે વેલેસ્ટાઈન અને બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે કોલકારાર થાય. આથી બીજા વિશ્વ ઇરમિયાન વેલેસ્ટાઈન શાંત રહ્યું. પણ તેનો અંત આવનાં જ યહૂદીઓ અને અંગ્રેજો વચ્ચે લડાઈ શરૂ થઈ. ન્યૂયૉર્ક, લંડન અને પેરિસની આર્થિક મદદથી યહૂદીઓનાં ત્રણ મજબૂત મંડળો વેલેસ્ટાઈનમાં સ્થપાયાં હતાં.

બીજા બાલુ ઈ. સ. ૧૯૩૬માં જેરુસલેમના વડા મુફતી હજ અમીન હુસેનીની સરકારી નીચે વેલેસ્ટાઈનના બધા પક્ષના નેતાઓએ ભેગા થઈ આરબ મહાસમિતિ જીભી કરી. આ મહાસમિતિ ઉપર બ્રિટિશોએ પ્રતિબંધ મૂક્યો અને છ આરબ નેતાઓને દેશપાર કર્યાં. મુફતી હેબોન લામી છૂટયા, બંધાઈ લડાઈ ઇરમિયાન તેઓ જર્મની પહોંચ્યા. લડાઈ પૂરી થતાં મુફતી અને રશીદ અલીને પકડવા માટે બ્રિટિશોએ ધણા ધમપગડા કર્યાં, પણ તે બંને આખા દરિ તે લાગી છૂટયા. મુફતી આજે ઇજિપ્તમાં રામન મહેમાન નરીકે રહે છે, અને રશીદ અલીને છાન સાહેબ આથપ આગે છે.

પૂર્વ ભૂમધ્યમાં વેલેસ્ટાઈન જે અગત્યનું સ્થાન આજે ભોગવે છે તે જોતાં, દિંદ અને પૂર્વ એશિયા સાથેના બ્યવહાર માટે તે પ્રદેશ ઉપર પોતાનું વર્ચસ્વ જમાવવા બ્રિટિશ પ્રયત્ન કર્યાં વિના રહે નહિ. આ પ્રદેશમાં અગત્યનાં રથજોએ હવાઈ મથક બંધેલાં છે. ધરાક ઓમ્લિ કંપનીની તેલની પાર્ષપ દેશ અંદરે પૂરી થાય છે. અહીં બ્રિટિશ કાફલાનું નૌકામથક છે. એક બાલુ યહૂદીઓ માટે અને બીજા બાલુ આરબો અને મુસલમાનો માટે પણ તે અગત્યનો પ્રદેશ છે. આમ દુનિયામાં અગત્યનું સ્થાન ધરાવનાર આ વેલેસ્ટાઈન પ્રદેશ ઉકેલ માગતી એક આંતરરાષ્ટ્રીય યૂંચ સભા આજે બની રહી છે.

વેલેસ્ટાઈનનો ઉકેલ બ્રિટિશોનાં ગળ અઘારની મીઠા બની છે, તેથી તેઓએ અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટ હુબેનની મદદ માગી છે. ૧૯૧૮માં દસ હજાર યહૂદીઓ આ

પ્રદેશમાં હતા; બ્યારે બીજા વિશ્વ યુદ્ધની શરૂઆતમાં તે આંકડો પાંચ લાખનો થયો હતો. અમેરિકામાં પણ યહૂદીઓનો ઉપયોગી અને લાગવગરાજો પક્ષ છે; તેથી પ્રેસિડેન્ટ હુબેન માટે પણ મધ્ય-પૂર્વ એશિયામાં પોતાની લાગવગ જીભી કરવાનો કીક મોકો છે. સોવિયેટ રશિયા સાથે ગમે સારે લડાઈ જંગે તો તેને માટેની સર્વ તૈયારી ઇચ્છાંક અમેરિકા કરે છે, તેવે અણીને સમયે મધ્ય-પૂર્વ એશિયા એકલા ઇચ્છાંક માટેનું ક્ષેત્ર નથી રહ્યું. અમેરિકાને પણ તે અજે લાગે વળગે છે. આ સંજોગોમાં કંઈ નહિ તો પોતાના સ્વરહાણુ માટેય વેલેસ્ટાઈનની બાજતમાં રશિયા શાંત પ્રેક્ષકતરીકે રહી શકે એમ નથી.

ધરાક

ઈ. સ. ૧૯૧૮ પહેલાં આ પ્રદેશ મેસોપોટમિયાના નામે જોળખાતો હતો. પ્રખ્યાત સુમેર અને બેબિલોનિયાની સંસ્કૃતિનો જન્મ અને ફલાવો આ પ્રદેશમાંથી થયેલો. હજારો વર્ષ અગાઉ યુદ્ધેટીસ અને તૈમીસ નદીઓના કિનારાનો આ પ્રદેશ બરપૂર પાક પકવતો હતો. આજે એની એ પૂર્વની જાહોજાલીની સ્થિતિ રહી નથી. આજે આ પ્રદેશની પંચાણું ટકા વસ્તી અલગ છે; લંડન અને ન્યૂયૉર્કની કિંમતે માલ ખરીદતા અહીંના લોકોની રોજની સરેરાશ આવક એક રૂપિયાથી પણ ઓછી છે; દર પાંચ માણસે ચાર આંદાના દરવાજા છે; બરપૂર પાક પકવનારા અહીંના પ્રજાજનો જમીન વિનાના થઈ ગયા છે; બગદાદ, બસરા કે કિરૂક જેવા મોટા શહેરોના વતની હોય કે પછી નાના ગામડાને રહેવાસી હોય, પણ આજે માટીના ગારાની નાની ઝૂંપડીઓમાં રહેતો થઈ ગયો છે; નિર્ધનતાનો પાર રહ્યો નથી.

પહેલાં મહાન વિશ્વ યુદ્ધ મોસલ, બગદાદ અને બસરા એ ત્રણ તુર્કી પ્રાંતોનો આ પ્રદેશ બનાવી તેને ધરાક નામ આપવામાં આવ્યું. બગદાદને રાજધાની બનાવવામાં આવ્યું. આ પ્રદેશનો વિસ્તાર ૧,૪૦,૦૦૦ ચોરસ માઈલનો છે; તેની વસ્તી ૪૦ લાખથી વધુ છે. દુનિયાના કુલ પાકનું એંશી ટકા ખજૂર અહીં થાય છે. બીજા મુખ્ય પેદાશ ઘઉં, જવ અને રૂની છે. લગભગ પચાસ લાખ ટન પેટ્રોલિયમ અહીંથી દર વર્ષે ઉત્પન્ન કરી રાકાય છે.

તુર્કી મુસલમાની આપખુદી અને બિનઆવડતથી પ્રજા તારી ગઈ હતી. બીજા એશિયાઈ દેશોની જેમ આ પ્રદેશ પણ અતીત અને અવધ દશાને પામ્યો હતો.

મોટા ભાગના કામચલાવીઓને ભેગે થોડાક સરદારો મોકલ્યા રહેતા હતા. યુરોપી દેશોને પોતાનો શાહીનાદ દોડી ભેસાડવા આ સુંદર સ્થળ મળી આવ્યું. ૧૯૧૨-૧૩ના બાદકન વિપ્રલયી ઓરોમન સામ્રાજ્ય વધારે નબળું પડ્યું, અને અહદ (Ahd) નામની જૂની સંસ્થા જિભી યર્ધ અને તેણે પોતાની પ્રતિ અસરા સુધી પ્રસારી. બધા જ આરબ પ્રદેશોમાં રાષ્ટ્રીય ચળવળ શરૂ થઈ.

ઈ. સ. ૧૯૧૪નો વિપ્રલય શરૂ થયો તે પહેલાં દસ વર્ષથી ધરાની અખાતના પોલિટિકલ એજન્ટ સર પર્સી કોક્સે અરબ સ્વતંત્રતા માટેનું વાતાવરણ બિંચી ક્યું હતું. આરબ સરદારોની આ સુરાદ અરબોએ તે માટે પહેલો વિપ્રલય શરૂ થતાં જ બ્રિટિશોએ મદદ કરવાની નહારાત કરી. આથી આખાદાનની અંગ્રેજી-પરિચય એજન્ટ કંપની લખઈ દરમિયાન બપમુજા રહી શકી. ઇ. સ. ૧૯૧૮માં કિરકુદ અને મોસલનાં તેલનાં હોલો બ્રિટિશોએ કબજો કર્યો. અંગ્રેજ સૈન્યો અહીં રહે એ આરબોને ગમતું ન હતું. ઇ. સ. ૧૯૧૮માં કરબક્કા અને નજ્દ (Najaf)માં બળવો ફાટ્યો; જેને નિર્દય રીતે દબાવી દેવામાં આવ્યો. ૧૯૧૮માં ધરાક બ્રિટિશ મેન્ડેટ બન્યું. ૧૯૨૦ સુધી તેની એ સ્થિતિ ચાલુ રહી. તે દરમિયાન બળવો ચાલુ રહ્યો અને પ્રસંગ મળતાં ધરાજીઓ બ્રિટિશ અમલદારોનાં ખૂન કરવા લાગ્યા.

ઈ. સ. ૧૯૨૦ના બુક્રાઈની વીતખી તારીખે, કર્નલ લોરેન્સે 'ટાઇમ્સ'માં એક પત્ર લખી સારી સ્થિતિનું અંગ્રેજોને બાન કરાવ્યું. તેણે બતાવ્યું કે, 'તુર્કે અમલ દરમિયાન ૭૦ ટકા વહીવટદારો, ૬૦ ટકા લશ્કરી અમલદારો અને ૬૫ ટકા બીજા સૈનિક દેશી હતા; બ્યારે મેન્ડેટના અમલ દરમિયાન ૪૫૦ અંગ્રેજો દેશનો વહીવટ ચલાવતા હતા. એક પણ દેશી વહીવટદાર ન હતો અને ૮૦ હજારનું બ્રિટિશ સૈન્ય દેશને કાબૂમાં રાખી રહ્યું હતું.' આ વિગતો આખી આ રિપોર્ટ સુધારી લેવા અને વહીવટમાં અને લશ્કરમાં દેશીઓનું પ્રમાણ વધારવાની હિમાયત કર્નલ લોરેન્સે પોતાના પત્રમાં કરી હતી.

ઈ. સ. ૧૯૨૦ના બુક્રાઈ અને એક્ટોબર માસ દરમિયાન બે હજાર અંગ્રેજો અને ફ્રીઝીઓ મરાયા અથવા ધવાયા. સામે આરબ ખુતારીનો આંકડો ૮૫૦૦ સુધી પહોંચ્યો. બહુ ઓછી સત્તાઓ સાથે

ધરાજી પ્રધાનમંડળ બનાવવામાં આવ્યું. બ્રિટિશ લશ્કર પાછું ખેંચી લેવામાં આવ્યું, પણ તેના બદલામાં વધારે અસરકારક એનું હવાઈ દળ ચર્ચિલ સાહેબે મૂક્યું. ધરાજીઓએ એક રાષ્ટ્રવાદીને ગાદીએ બેસાડ્યો, પણ અંગ્રેજોએ તેને ઉઠાડી મૂકી હદપાર કર્યો. તેની જગ્યાએ દુસેનના ત્રીજા હીકરા ફૈઝલને અંગ્રેજોએ બેસાડ્યો.

આપણે બાહુઈએ પીએ કે, વિપ્રલય અને ફૈઝલને દમારકસનો રાજ બનાવેલો, પણ ફૈઝલોએ તેને કાઢી મૂકેલો. આ નવી જગ્યા તેને મળી તેથી પણ એ પ્રત્યક્ષમાં માનીતો ન રહ્યો. પંડોશી સીરિયાના ફૈઝલો તો તેને ધિકારતા જ હતા; સુરત સુની તરીકે ધરાનીઓને પણ તે ગમતો ન હતો; અને ઇબ્ન સાઉદ તો તેનો બંદો દુરખન હતો જ.

બ્રિટિશોના કબજાને માણસ હોવા છતાં ફૈઝલ સત્તાઓની હતો. ધરાકની ગાદીએ બેસનાં, અંધી સત્તા અંગ્રેજોના હાથમાં રહેશે એવી નહારાત ફૈઝલે કરવી જોઈએ, એવો અંગ્રેજોનો આપદ હતો. ફૈઝલને આ વાત સ્વીકારવી ન હતી. સ્વતંત્ર સુનેહના કાંકરાર ચુગળ તેને ગાદી મળી છે, એવી નહારાતો ફૈઝલે આપદ રાખ્યો. પરિણામે ઇ. સ. ૧૯૨૩માં આવી સુનેહ યર્ધ, બે ધારાસભ્યો જિભી કરવામાં આવી. એક મેનેટના ૨૦ નીમેસા સભાસદોની, અને બીજી થોડા ચૂંટાયેલા અને થોડા નીમેસા એવા ૧૫૦ સભ્યોની નીચલી સભા. ઇ. સ. ૧૯૨૭માં ગ્રેટબ્રિટન તરફથી ધરાકના સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર્યનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો અને ઇ. સ. ૧૯૩૨માં તે પ્રજાસંઘનું સભ્ય બન્યું. રાજ પહેલો ફૈઝલ ૧૯૩૨માં અવસાન પામ્યો; તેની પછી તેની દીકરી ગાઝી ગાદીએ આવ્યો. ૧૯૩૬માં તેનું અવસાન થતાં તેનો ચાર વર્ષનો પુત્ર ગાદીવારસ થયો.

ઈ. સ. ૧૯૩૬માં નૂરી સૈયદ પાશાના પ્રધાનમંડળને દૂર કરવામાં આવ્યું. ફરીજવાઈ કતલ ચાલુ રાખીને નૂરી પાછો ૧૯૩૮માં નહાર થયો અને પ્રધાન બન્યો. બીજા વિપ્રલય શરૂ થતાં ધરાક મિત્રરાજ્યોની પડખે રહ્યું. ગાઝીના અમલથી જર્મન અસર આ પ્રદેશ ઉપર પહોંચી હતી. ઇ. સ. ૧૯૪૧માં ૨૨લીદિસાએ તારીખદી ચળવળ જિભી કરી નેઈ, પણ તે ન ફાળ્યો.

નૂરી ધરાકમાં ખૂબ હાથવગવાળો માણસ છે. આજ સુધી તેણે વીસ પ્રધાનમંડળોમાં કામ કર્યું છે.

અને નવ પ્રધાનમંડળોના વડા પ્રધાન બન્યો છે. મુખ્ય સુલેહો અને કોનકરોની વાટાઘાટો તેણે જ ચલાવેલી છે. આ બાહોશ વ્યક્તિને અંગ્રેજો 'ધરાકના રમદસ'ના લાડકા નામે સંબોધે છે. રાજ્યવિસ્તારની ઘણી યોજનાઓ તેણે વિચારી છે. કર્નલ લોરેન્સના હાથ નીચે તેણે તાલીમ લીધેલી છે.

સ્વતંત્ર ધરાકમાં આજે બ્રિટિશ હવાઈ દળ છે; ધરાકી પોલીસોના ઇન્સ્પેક્ટરો બ્રિટિશ છે; ખસરાનું બંદર અને રેલવેઓ બ્રિટિશોના કબજે છે; નાણાં ખાતાના અને આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહારના વડાઓ બ્રિટિશો છે; મોસજ, કિરકૂક અને કાયદાનાં તેજનાં ક્ષેત્રોમાં બ્રિટિશ અને અમેરિકન મૂડી રોકાયેલી છે; અને આ કંપનીઓના ધરાકી, કુર્દ અને ઇરાની કામદારો અંદરોઅંદર લડતા રહે એવી બ્રિટિશ નીતિ માણુ રહી છે. ગયે વર્ષે આ કામદારોએ મોટી હડતાળ પાડી હતી.

આ બધાની સામે ધરાક આજે આટલાઈક ચાર્ટર-મુજબની સ્વતંત્રતા માગે છે, પણ તેને તે હજી આપવામાં નથી આવી. દેશનો સમગ્રપણે પક્ષભેદ હજી ગેરકાયદેસર છે, છતાં બીના ત્રણ પ્રાગતિક પક્ષો કામ કરી શકે છે. તેઓ, પરદેશી સૈન્ય પાણું ખેંચ્યું નેહઈએ, રાજ્યની જમીનની થોડા વહેંચણી થવી નેહઈએ, અને સ્વતંત્ર પેરેસ્ટાઈન આરબરાજ્ય, એ ત્રણ વસ્તુની ઝુંબેશ ચલાવે છે. નૂડી સિદ્ધ પાશા આજ મુઘી બધા ઉપર પોતાનો હાથ રાખી રહ્યો છે, પણ તેના વડાણમાં ગમે ત્યારે ગામડું પડનાની દરેક શક્યતા છે.

ઈરાન

ઈરાનનું ક્ષેત્રફળ ૬,૨૮,૦૦૦ ચો. માઈલનું છે. તેની વસ્તી ૧૫૦થી ૧૮૦ લાખની છે. તેલ, બિન, રૂ, ચામચાં, ચંદર, અઘીણુ, ફળ, શેનરંજીઓ, ચામકું વગેરે એની મુખ્ય પેદાશ છે. ખનિજમાં લોડું, કોસસો, તાંબું, જસન, મેંગેનીઝ, આરસપહાણુ, નિકલ, ગંધક, મીઠું વગેરે મળી આવે છે. ઈ. સ. ૧૯૪૨ માં તેની આવાત ૧,૦૦,૪૮,૦૩૨ પાઉન્ડની અને નિકાસ ૪૨,૬૫,૫૩૭ પાઉન્ડની હતી.

બ્રિટન અને રશિયા બન્ને ઓગણીસમી સદીની અધવચથી ઇરાનમાં છૂટાછોડ મેળવતા પ્રયત્ન કરતાં હતાં. પીસમી સદીની શરૂઆતમાં તેા ઇરાન આ બેની સંપૂર્ણ હકૂમત નીચે આવ્યું. ઈ. સ. ૧૯૦૭માં કરાર કરી ઇરાનનો ઉત્તર ભાગ રશિયાએ અને દક્ષિણ ભાગ

બ્રિટને લીધો. રશિયાની કાન્તિ બાદ રશિયાએ ઈ. સ. ૧૯૦૭ના કરાર રદ નાહર કર્યાં, અને ઇરાનમાંના પોતાના સર્વ હક્કો જતા કર્યાં. આમ રશિયાના ખસી જવાથી તે વખતના મંરયાન ખાતાના બ્રિટિશ સભ્ય લોર્ડ કર્ઝન ઇરાનના અખાતથી કારિષયન સમુદ્ર અને કોકેસસ સુધી બ્રિટિશ લાગવગ વધારવાની તક નેહઈ. બીમધ્ય સમુદ્રથી હિંદની સરહદ સુધીનું એક સામાન્ય બેલુ કરવામાં સ્વપ્ને આ કર્ઝન સેવતો હતો. ઈ. સ. ૧૯૧૯ માં સુલેહના એક કરાર ઉપર જમરદસ્તીથી ઇરાનની સહી લેવામાં આવી, જેના પરિણામે ઇરાન સંપૂર્ણ રીતે લશ્કરી અને રાજકીય બ્રિટિશ હકૂમત નીચે આવ્યું. ઈ. સ. ૧૯૨૦માં જ, એટલે બીજો જ વર્ષે ઉત્તરના ગિઝાન પ્રાંતમાં સોવિયેટ રાજ્યની નાહરોત કરવામાં આવી અને ત્યાંના લોકોએ બળવો કર્યો. કર્ઝન સાહેબને આથી ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. વળી ખેતીના એક મજૂર તરીકે બીજરેલો યુવાન રૈઝાશાહ પહેલવી ત્રણ હજારના નાના લશ્કર સાથે તેહરાન તરફ કૂચ કરી ગયો અને ત્યાંના શાહને સુહ-મંત્રી તરીકે પોતાની નિમણૂક કરવાની ફરજ પાડી. બ્રિટિશ કરારો રદબાતલ નાહર કરી શાહ પોતે ઇરાનનો રાજા થયો. થોડાં જ વર્ષોમાં રૈઝા-શાહે કાયદો અને વ્યવસ્થા સ્થાપ્યાં; જમીનરદારોને એક પછી એક તાબે થવાની ફરજ પાડી; અને ઇરાની સૈન્યના બ્રિટિશ અમલદારોને રુખસદ આપવામાં આવી. શટ-અન્ન-આરબના આ અગ્રત્વના પ્રેરણની એંગ્લો-પર્શિયન ઓઈલ કંપની પણ ઇરાનની મધ્યસ્થ સરકારને શરણે ગઈ. ઈ. સ. ૧૯૨૬માં તુર્કી સાથે અને ૧૯૨૭માં સોવિયેટ અને અફઘાનિસ્તાન સાથે સુલેહના કરાર શાહે કર્યાં. ઈ. સ. ૧૯૩૪ માં તુર્કી, અફઘાનિસ્તાન અને ધરાક સાથે 'સાદાબાદ કરાર' થયો.

બીમા વિમલ દરમિયાન જર્મની તરફ થોડી સહાનુભૂતિ બતાવતાં રશિયા-બ્રિટનનાં સૈન્યોએ ઇરાનમાં પ્રવેશ કર્યો અને શાહને પદમજૂ કર્યો. વિમલનો અંત આવતાં ઇરાનમાંનાં સૈન્યો ખસેડી લેવા અંગે બ્રિટિશ અને રશિયા વચ્ચે ભારે ધર્ષણ થયું. ઈ. સ. ૧૯૪૨ના જાન્યુઆરીમાં થયેલા કરાર મુજબ, જાપાન સ્થળેના વિમલ બંધ થાય પછી છ માસમાં, ઇરાનમાંથી રશિયન અને બ્રિટિશ સૈન્યોને ખસેડી લેવાનાં હતાં. ઈ. સ. ૧૯૪૫ના સપ્ટેમ્બરમાં ઇરાન રશિયા, બ્રિટન અને અમેરિકાને વાદી મોકલાવી કે, '૧૯૪૬ના માર્ચની બીજી

તારીખ એ આ લશ્કરો ખાલી કરવા બાબતની છેલ્લી તારીખ છે.' આ દરખાસ્તની બર્લિનમાં કુર્મેન, રહેલિન અને ચર્ચિસે ચર્ચા કરી. પછીની લડત પરિણામમાં ત્રણે દેશોના પરદેશમંત્રીઓએ પણ તેની ચર્ચા કરી. લશ્કરો પાછાં ખેંચી લેવા બાબત ૧૯૪૬ના માર્ચની બીજી તારીખનો ઇંગ્લંડ અને અમેરિકાએ આમ્રહ સમ્મત; જ્યારે, જાપાન વિગ્રહ બંધ થયા પછી છ માસનો રશિયાનો આમ્રહ હતો. લાલ લશ્કર અને એટલું વહેલું ધરિન છોડી જાય એવી ઇંગ્લંડ અને અમેરિકાની ધમ્મજ હતી, કારણ કે ધરિની પ્રજામાં અને એંગ્લોધરિની

ઓઈલિ ઇંપનીના ચુસાવણા કામદારોમાં લાલ લશ્કરની હાજરીથી રશિયાની લાજબગ વધતી હતી તે ઇંગ્લંડ અને અમેરિકાને ગમતી ન હતી.

ઈ. સ. ૧૯૪૫-૪૬ માં પ્રજામાં ઠીક-ઠીક ચેતન આવ્યું છે; ટ્રૂડક (Tudor) નામનો લોકમાન્ય પણ રથપાથો છે; આગરબેજન અને કુર્દોમાં સારું ચેતન આવેલું છે; અને તેજનાં દેશોમાં કામ કરતા કામદારોનાં મહાજનો રથપાયાં છે. આવાં બધાં કારણોને લીધે મેકડું કે વહેલું ધરિન જરૂર હુમિયાતું બાન ખેંચશે. શાંતિલાલ ગાંધી

નવું વાચન

સુવર્ણયુગ : લે. ૦ કનૈયાલાલ મુનશી; પ્ર. ૦ સસ્તું સા. ૦ ૧૦ કાર્પાલિય, અમદાવાદ અને મુંબઈ ૨; પાન ૮૩+૧૧ (જાહેર ખર્ચનાં) કિં. ૦ ૦-૮-૦.

હિંદમાં અંગ્રેજોનો 'સુવર્ણયુગ' પૂરા થઈ દેશના લાગણ પડે છે તેવે વખતે શ્રી. મુનશીની આ ચોપડી ખાસ રસવાળી લાગે છે. શ્રી. મુનશી આર્યોના પૂર્વરંગના — આર્યાવર્તના અતિ અભિમાની છે. એનાં રમ્ય ચિત્રો આલેખવાં અને મહાવી મહાવીને આજ્ઞાપવાં એમને બહુ ગમે છે. એવા તેમના (૧૯૩૫ના યુગ પહેલાંના) ત્રણ લેખોનો આ સંગ્રહ છે, અને તેને 'સુવર્ણયુગ' નામે 'નિવિધ યંચમાળા'ના મહાકાવ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. આજે થી. મુનશીને એમાં પ્રતિપાદન કરેલાં મંતવ્યો વિશે શું લાગે છે, એ બાબત કાંઈક ખુલાસો કરતો ઉપોદ્ધાત આ સંગ્રહ માટે લખ્યો હોત તે સારું થાત. ખેર.

આ 'સુવર્ણયુગ' એટલે, આ પુસ્તકના મંતવ્ય મુજબ, ઈ. સ. ૩૦૦થી માંડી મગધના ચુત્તવશી રાજ્યઓનો — એટલે કે ચંદ્રગુપ્ત (ઈ. સ. ૩૩૫), તેનો પુત્ર સમુદ્રગુપ્ત ('પરાક્રમાદિત્ય' તથા 'ધર્માદિત્ય' ઈ. સ. ૩૮૫), તેનો પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત (અર્થાત્ દંતકથાઓ 'વિક્રમાદિત્ય' ઈ. સ. ૪૧૩), તેનો પુત્ર કુમારગુપ્ત ('મહેન્દ્રાદિત્ય' ઈ. સ. ૪૫૫) અને તેનો પુત્ર સ્કંદગુપ્ત — એમનો રાજ્યકાળ. આ છેલ્લા રાજ સ્કંદગુપ્તના વખત પછી તે સુવર્ણયુગનો 'મખાલન આશમવો' શરૂ થયો, તે પછીનાં દોઢસો-બસો વર્ષ બાદ શ્રીહર્ષનો રાજ્યકાળ પૂરો થતાંમાં (ઈ. સ. ૬૪૭) 'અસ્તાવ્યજે' પ્રહોલો થયો.

આ મુખતે 'સુવર્ણયુગ' નામ આપનાર કારણ લેખકને મતે એ છે કે, એ યુગ દરમ્યાન એક અને અમેય આર્યાવર્તનો પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. સમુદ્રગુપ્ત તે સમુદ્ર મુધી, ગિરિથી ગિરિ મુધી આવેલા આર્યાવર્તનો પ્રદેશ એક બને અને રહે, એ આર્યોતું પરાપૂર્વથી ચાલ્યું આવેલું એક 'સુદર સ્વપ્ન' છે. ધર્માતિ, ભરત, સગર, જરાસંધ, કૃષ્ણ વાસુદેવ અને ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય (કોટિલ્ય-શિષ્ય) એ સમર્થ પુરુષોની હારમાળાઓએ આર્યાવર્તની એ એકતા સતેજ સંપાદા જીવનપુરુષાર્થ આદર્શો ક્યાં છે. લેખક કહે છે:-

આર્યને મન કાર્યક એટલે દેવનિર્મિત આ પ્રજાવર્તની ભાજિ; એનું માદાત્મ્ય તે એનું જીવન; એના સંસ્કાર તે એનો ધર્મ; એનો વિજય તે એનું સ્વાસ્થ્ય એ એનો મોક્ષ."

૧૬૦૦ વર્ષ ઉપર એ અખંડ આર્યાવર્ત ઊંનાલિત થઈ પ્રાદેશ વિનાના, ધર્મ ને સત્યથી પર, કયારા જેવા (ફલ્ગુદાઃ) અને 'મિત્રજનાં દિગ્ગણાં' જેવા (લોકમન્વઃ) નાગ, આબીર, શદ, ત્રાસ, એવગ વગેરેને હાથ પડ્યો, ત્યારથી મત્યપુરાણકાર જેવા આર્યો પિન્ન થઈ, ફરીથી અખંડ આર્યાવર્તની સિદ્ધિ માટે — સુવર્ણયુગ માટે — હતાશા થઈ ગયા. ત્યારે ચુત્તવશીવ રાજ્યઓ — ચંદ્રગુપ્ત, સમુદ્રગુપ્ત, અને 'વિક્રમાદિત્ય' ચંદ્રગુપ્તને હાથે એ અખંડ આર્યાવર્તની — સુવર્ણયુગની — સિદ્ધિ થોડાં સૈકાં માટે સિદ્ધ થઈ. અલખત, આખું આર્યાવર્ત એકચક્ર થયું, એ ભલે એ સિદ્ધિનું પ્રથમ પગથિયું હોય; પરંતુ એ પોતે જ કંઈ એ સિદ્ધિપત્ર ન કહેવાય; તેથી લેખક કહે છે:-

“સુવર્ણયુગનાં સર્જન મુદ્દાના દગથી કે વિજયના હું હિનાદથી થતાં નથી; સર્જીતના આકાષથી કે તરબોળ કવિતાની સરસતાથી થતાં નથી. પ્રભાવમયો આદર્શની સર્વવ્યાપી સંજ્ઞાની વિના સુવર્ણયુગ સંકષ્પ નથી.”

તેથી કરીને ‘પરાક્રમાદિત્ય’નું બિરુદ પામ્યા પછી સમુદયુક્ત યાત્રાવધકચરમૃતિના કર્તા યોગીન્દ્રની દોરવણી હેઠળ ધર્મ-સંસ્કાર-નું સંસ્થાપન કરી, ‘પરાક્રમાદિત્ય’નું મોધું બિરુદ પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે સુવર્ણયુગ સરભ્ય છે.

સમુદયુક્તના એકચક્ર હેઠળ સંસ્કારસ્થાપી યોગીન્દ્રે કરેલા સુવર્ણયુગના સર્જનની વિશેષતાઓ શી હતી?

૧. યોગીન્દ્રે સંસ્કારસ્થાપીઓને સમાજના યુગપદે સ્થાપ્ય અને તેમને રાજ તથા પ્રજાના આચિત્તપણામાંથી યુક્ત કરી ‘સ્વાધીન સર્વોપરિતા’ અપાવી.

૨. યોગીન્દ્રે બીજું જે કામ કયું તે કન્યાને નાની ઉંમરમાં જ (‘દેવપ્રીયસી’ને) પરણાવી દેવાનો આદેશ કર્યો તે.

આમ, રાજકીય એક્ય ને વિજયોદ્ધાસ; સંસ્કાર-સ્થાપીઓની સર્વોપરિતા ને આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય; પ્રજાના પિતા પરદુઃખભંજન વિક્રમાદિત્યનો આદર્શ; સંસ્કારના કોશાગાર સમા સ્તીત્વનું સંરક્ષણ, — એ બધાં સુવર્ણયુગના સંજ્ઞાઓએ એક્ય ને અબેદ સાચવવા સરમવેલાં બળો ઉપરાંત બીજાં બે ઉમેરનાં ભેદો એ, અને તે (૧) શીર્ષાંશુગિરાનાં પૂજ્યતા ને પ્રાપ્ત્ય, અને તે દ્વારા સંસ્કારનાં વિકાસ ને વિસ્તાર સાધતી અવિરત પ્રવૃત્તિ — સમગ્ર સંસ્કૃતિના શબ્દદેહના સંહિતા રૂપે ઉદ્ભવ અને (૨) માનવહૃદયની ભક્તિના અનુપમ ધોય એવા ચક્રધર વાસુદેવનું સર્જન.

આ પ્રમાણે એક સુવર્ણયુગના સર્જનનું દર્શન બિંમું કરીને, લેખક અત્યારની ભારતવર્ષની છિન્નસિન્ન દશામાં એક અને અખંડ આર્થાવર્ત અને તેને આશરીને સંસ્કારોના સુવર્ણયુગ ફરીથી બોલો યાચ એવી ઝંખના રચી કરે છે, અને તે ભૂમિ પેતે સુવર્ણયુગ સર્જ્યા વિના રહેવાની નથી, એવી શ્રદ્ધા એ પોતાના બીજા લેખમાં (‘વ્યાસનું દર્શન’) રચી કરે છે :-

“મહર્ષિઓ અહીંયાં વ્યર્થ જીવ્યા નથી. તેમની બરમ હજી આ ભૂમિમાં પડી છે. તેમના શબ્દો આ વૃક્ષોએ સાચવી રાખ્યા છે તેમની તપશ્ચર્ચાની પ્રેરણા અમારાં જીવન ધરે છે. મહાપ્રસો નૈમિષારણ્ય નહિ વિસ્તારથી શકે; નૈમિષારણ્ય મહાપ્રસોને વિસારાવશે”

એટલું જ નહિ; ત્રીજા લેખમાં (‘જ્યારે અસ્પૃશ્યતા નહોતી ત્યારે’) તો લેખક એટલે સુધી પોતાની શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરે છે કે,

“સમસ્ત જગત આજારે અસ્વસ્થ છે. આર્થિક વિઠાંજીઓએ એનો પ્રાણ ઝૂંજવાની રહી છે. રાજકીય ભુક્ષમ ચારે તરફ માનવીની સ્વતંત્રતા ખૂંચવી રહ્યો છે. સામ્રાજ્ય, ફેરિશમ, રાષ્ટ્રીયતા — એવે એવે અનેક નામે માનવજાતિના સ્વાતંત્ર્ય પર કબજો ચલાવી જાય છે. માનવ એ જીવનપ્રવૃત્તિનું ધ્યેય નથી રહ્યો, માત્ર સાધન બનતો જાય છે. . . . માનવ વ્યક્તિત્વનું ગૌરવ નીસરણું જાય છે, અને સ્વાતંત્ર્ય અને સરસતા બંને વાલી જતાં જાય છે. . . . આવા ભુક્ષમથી હિત જગતને આર્થ આદર્શ વિના બીજું આશ્વાસન નથી. . . . આપણા આદર્શવાદ વિના બીજો કહાર નથી”

આ ત્રણે લેખો આમ આંતરિક રીતે સંકળાયેલા હોઈ, લેખક પોતાની યતનગતી બેરહાર શૈલી વડે વાચકને સંજ્ઞા રીતે દૃઢ અલંદ આર્થાવર્તનાં ભવ્ય સ્વપ્નનાં દર્શન કરાવી, તેવા આર્થાવર્તને ફરી મૂર્તિમંત કરવા પ્રેરે છે.

એક, અખંડ આર્થાવર્તનું ભૂતકાળનું સ્વપ્ન દોરી બતાવ્યા બાદ લેખક યોગ્ય રીતે વાચકને ઉવડના ભાગમાં ચેતવના જાય છે કે,

“જે બંધોએ એક વાર સુવર્ણયુગ સરભ્યો તે, તે ને તે જ સ્વરૂપે ફરી સરભવી શકે નહિ. . . . બધાં બળો પોતાને અસલ સ્વરૂપે વ્યક્ત થવાને અરાજક, નવાં સ્વરૂપો શોધી રહ્યાં છે. પણ તેમનું ધ્યેય શું છે તેનું તે જ — આર્થાવર્ત એક ને અબેદ.”

“એ ધ્યેય સાચવવા આ બધાં બળો જેમ એક વખત ધર્મનાં અંગ બન્યાં હતાં, તેમ હવે એક નવા ધર્મનાં અંગ બનતાં જાય છે. એ નવા ધર્મ આર્થાવર્તના ભૌગોલિક, આર્થિક ને રાજકોવ સ્થાન્યના જવાબ, તેમાં વસતાં નરનારીઓની માર્ગદર્શિકા જગતગત કરતી કરી. . . . આર્થાવર્તની સરસતા મૂર્તિમાન હોતી. . . . અલંકાર આર્થારાષ્ટ્ર બાંધી રહ્યો છે એ ધર્મ તે અર્થાવર્તનો વિમોચનમંત્ર — રાષ્ટ્રમંત્ર.”

પરંતુ પુસ્તકના આ ભાગ આગળ આવતા સુધીમાં એવો ખ્યાલ બોલો યથા વિના રહેતો નથી કે, અંદર-ખાંતેથી લેખક લખિયોના સુવર્ણયુગ પણ ભૂતકાળના તેમના સુવર્ણયુગ જેવો જ ઝંખે છે: અને એ આ પુસ્તકનું લાયરધાન છે. અલખત, રાજકીય તેમ જ સાંસ્કારિક આર્થ સામ્રાજ્ય એ ખરેખર એક સુવર્ણમૂકી વસ્તુ હતી, પરંતુ સાથે સાથે એક નહર ઐતિહાસિક

હકીકત જુએ પણ કેમ ચાલશે કે, આજે આર્થિક
હિંદ બન્યું છે. તેમાં આર્થો ઉપરાંત બીજા ધર્મ અને
સંસ્કૃતિવાળી, તથા તે ધર્મ અને સંસ્કૃતિનાં જ પ્રચાર
તેમ જ કાયમીપણાના આમલવાળી બીજી અનેક જાતિઓ
આવી ગઈ છે; અને કાયમની સ્થિતિ થઈ છે. અત્યારે
દેશમાં સ્થિત થયેલા તે ધર્મો કે સંસ્કૃતિઓને એક
આર્થ સંસ્કૃતિ હેઠળ ફરી એક કરવાનું સ્વપ્ન રાખવું
હવે વ્યર્થ છે, તેમ જ બિનજરૂરી છે. હવે નવી જાતનું
એકાકરણ કે સમન્વય સાધવાં પડશે અને તે 'આર્થ'
નહિ પણ 'હિંદી' સંસ્કૃતિ હશે. આર્થિકતાની આર્થ
ગણતરી જાતિ કઈ, તેના આજે પત્તો નથી.

એક રીતે જોઈએ તો આર્થોએ પોતે જ જાતિગત
ભેદો જતા કરી, સંસ્કારમૂલક વર્ણવિભાગ બિભે
કરીને પોતાના આર્થપણને બીજી જાતિઓ સાથે
ભેળવી દઈને લુપ્ત કરી દીધું છે. અને એમાં ખોટું
શું થયું છે? એકઅખંડ-આર્થભાવ એ પોતે જ એક
વાસ્તવિક મૂલ્ય હોય, તો તે સત્યવાઈ રહે એમાં ખીજું
બધું આવી રહેતું નથી? નામરૂપની અમગતાનો આમલ
છોડી, તે બંનેથી પર એવી મૂળભૂત વાસ્તવિકતાને જ
વળગવું એ આર્થોની અનેખી જીવનદૃષ્ટિ નથી? એને
વફાદાર રહેવામાં જ અખંડ આર્થવર્તનનો ઊગર-ગાંધારો
કદાચ હોય

જુદી જુદી જાતિઓને પ્રાચીનકાળમાં સહેલાઈથી
એક સંસ્કારે એકત્ર કરી શકનાર આર્થવર્તે મુસલમાનોના
આગમન વખતે પહેલી વાર દાર ખાધી. ત્યાર પછી
એ પરદેશીઓ હિંદુસ્તાનને પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવીને
રહ્યા, અને એ રીતે તેમના વંશજોની એ જન્મભૂમિ
બની. ત્યારે આર્થભૂમિમાંથી ઉદ્ભવેલી પ્રેરણા અત્યાર
સંતોની હારમાળાએ એક હિંમતભર્યો અખતરો ધર્મની
આખતમાં શરૂ કર્યો, અને જોહર કર્યું કે, અમે હિંદુ
પણ નથી કે મુસલમાન પણ નથી; અમારો ઈશ્વર
રામ. પણ નથી કે રહેમાન પણ નથી; અથવા કહો
તો બંને જુદાં નામોથી ઓળખાતી મૂળભૂત એક વસ્તુ
છે! જોકે એ અખતરો માંડ શરૂ થયો તે પહેલાં
બીજા પરદેશીઓ આવ્યા, જેમણે પોતાના રાજકીય
સ્વાર્થ ખાતર એ અખતરની વસ્તુના મૂળમાં પ્રહાર
કર્યો. એટલે એ પ્રક્રિયા અટકી પડીને, તેથી વિરુદ્ધ
એવી પોતપોતાની વ્યક્તિગત બાલ જુદાઈને વળગી
રહેવાની અને આગળ કરવાની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ.

આજે હવે એ પરદેશીઓ (કે જેઓ મુસલમાનોની
પેઠે કાયમના રહીને હિંદુસ્તાનના નિવાસી બન્યા ન
હતા, તેઓ) કદાચ કાયમના ઉચાળા ભરવાના થયા
છે. ત્યારે સતોના એ તોડી નાખવામાં આવેલા
અખતરના છાંયો ફરી એક વાર શોધી કાઢી લાંથી
આગળ તાર શું સાંધવા ન જોઈએ?

આર્થવર્તન એકઅખંડ જરૂર રહેતું જોઈએ; ત્યાર
નિના ત્યાં કોઈ પણ સંસ્કૃતિ બીજી થવી કે કાયમ
રહેવી શક્ય નથી. અને તેથી કરીને આટલા મોટા
માનવસમુદાયને આ મહાન અખંડ ભૂમિમાંથી જે
સંસ્કાર-ધાવણ મળી શકે તેમ છે, તેનાથી વચિત
રાખવો એ આખી માનવજાત સામેનો — સંસ્કૃતિ
સામેનો પ્રથમ કદાનો યુગો છે. તેમ છતાં આર્થવર્તનની
એ અખંડતા — રાજકીય તેમ જ સાંસ્કૃતિક — અનેકને
એકમાં લુપ્ત કરીને નહિ, પણ અનેકતા કાયમ રહેવા
છતાં સિદ્ધ થવી જોઈશે. એ જાતના સમન્વયનું દર્શન
આજે તો કદાચ રાષ્ટ્રપિતા જેવા વિરત પુરુષને થયું
હોય તો ભલે. તેને મૂર્તિમંત તથા વ્યાપક થતાં ઘણા
ભગીરથ પ્રયત્નની અપેક્ષા રહેશે.

છતાં, આર્થવર્તનને પ્રાચીન ઇતિહાસ જોતાં એમ
જરૂર ખાતરી રાખી શકાય કે, જો કોઈ પણ દેશ એ
વસ્તુ સિદ્ધ કરી શકશે, તો તે આ દેશ જ. વસ્તુતાએ,
ત્યારે આ મહાન દેશનો નવો મુવર્ણયુગ શરૂ થશે.

ગો

નિવાર્થીઓને મદદ કરનાર મંસ્થાઓની
યાદી : સંપાદક ને પ્રકાશક : ચંદુલાલ વ્યાસ;
પ્રાપ્તિસ્થાન : નૂતન શિક્ષણ કાર્યાલય, દેસાઈ પોળ, મુસ્ત;
ડિ. ૦૦૬-૦૦.

વિદ્યાદાન માટે જાત જાતની ગોઠવણો એટલી બધી
છરીછાઈ પડેલી છે કે, તેની એકત્રિત યાદી હોય
તો વિદ્યાર્થીને ફાવે. તે દ્વારા આ યાદી ભાઈ વ્યાસે
ડીક ડીક મહેનત લઈને તૈયાર કરી છે. તેને માટે
વિદ્યાર્થી-જગન એમને જરૂર દુવા દેશે. જેમને જોઈએ
તે જ આનાની ટિકિટ ખીડી ઉપરને સત્તામેથી મંગાવી
શકે છે.

ચુજ્જાત કેવી કોમી વિદ્યા-મદદ કરે છે તે પણ
એમાંથી 'ધ્યાન' પર આવે છે. નાતજાતની સંકુચિતતા
આપણા સમાજના હાડમાં કેટલીક બીડી બેસી હશે?

મ.

માસિક વિવેચન

ભાગલા પાડીનેય ભલે ભય

છેવટે દેશના ભાગલા પડવાનાં પાકાં ચિહ્ન દેખાય છે. ઇતિહાસ અને રાજકારણનાં ગાંધુકારો કહે છે, પરરાજાઓ સ્વરાજ જનમતાં આવું, ઘણી જગ્યાએ સામાન્યપણે બને છે; એથી ગભરાવા જરૂર નથી; બે બધું સરખું સખનું ચાલે તો કાળાંતરે તેમથી એક અને મજબૂત રાષ્ટ્ર અને તેનું રાજ્યતંત્ર આવી રહે છે. પ્રગ કે રાષ્ટ્રના આત્મા પર એવા આગાંવુંક થયા કરતાં ધા એમ ડુઝાર્થ જ ભય છે. માત્ર ધાર્માં સડો પડવા ન દેવો જોઈએ.

ઇતિહાસ જોઈએ તો, હિંદના મધ્ય યુગનું એક રાજ્ય તૂટ્યું અને અનેક હિંદુ રાજ્યો થયાં. તે બધાને યુદ્ધબળથી એકઠાં કરી અકબરે મોગલ રાજ્ય કબ્જું, અને તેમાં ખરું બળ પૂરવા ને સાચું સંગઠન પ્રેરવા તેણે હિંદની બધી કોમે માટે ઉદાર એકતાની રાષ્ટ્રીય રાજનીતિ આદરી. પણ તેને ઔરંગઝેબે જાંચી મૂકી; છતાં ફરકરી જોરે અકબર કરતાં મોટું રાજ્ય જમાવ્યું. પણ કેવળ એવા જોરથી રાજ્ય ટકતો નથી. તેથી તે મરી ગયો કે તરત, અનેક પેઠે આજનો દેશભાસનો નિઝામતંત્ર અલગ બન્યો; મરાઠાઓએ અલગ રાજ્ય સ્થાપ્યું; રજપૂત, જાટ, શીખ રાજ્યો પેદા થયાં; બંગાળનો નવાબ અલગ થયો. દુકંમાં, એક હતું તે, મધ્યસ્થ સરકારનું જોર જવાની સાથે, ટુકડા થઈ ગયું.

ફરી મધ્યસ્થ તાકાત જાગે તો એ પાછું એક થાય. પણ આ તાકાત મોગલોમાં નહોતી. મરાઠાઓ તે જમાવે એમ હતા; પરંતુ તે માટે જરૂરી ઉદાર નીતિ તથા વ્યાપક દષ્ટિ એમણે ન દાખવ્યાં. તેમના જ રાજ્યમાં ભાગલા પડ્યા, — ગાયકવાડ, હોલકર, શિંદે, બોસલે; અને પીળા તો ક્યાં રહ્યાં, એ બધા જ પેશવાની એક છત્રનીતિમાં ન રહ્યાં!

એ સંજોગમાં એક તાકાત કબે કબે અંગ્રેજ વેપારીઓએ જાતી કરી. તેમણે રાજ્યોને વશ કર્યાં તથા પોતાના વળના કરી લીધા. ત્યારથી આજે જેને સર્વેપરી સત્તા કહેવાય છે તે જન્મી. ડાહ્યા કેટલાક જોઈ લાગુ આવે છે એમ, એ કાંઈ ખ્રિસ્તી તાજની આસિયત નથી.

રાજ્યો આમ ૧૮૫૭ સુધીમાં જેર થયા બાદ, ધીમે ધીમે હિંદની પ્રગ તેના પરદેશી રાજકર્તા સમમે

ગમી. તેને પરરાજ્ય ન જોઈએ. એટલે તેને વશમાં રાખવા, પોલીસ લશ્કરની સાથે, તેમના જે મોટો કામી પછાત વર્ગ — મુસલમાન — તેને રમાડવા કરવાનું બેદ્વચ્છ શરૂ થયું. અક્કલ મત, અક્કલ જગાઓ, કામી નોકરીઓ, છં ખેત્રો કરતાં કરતાં છેવટે આજે આખું આડું પાકિસ્તાને પહોંચાડ્યું. અમુક કે તમુક વાઇસરોયની બદલાવત કે કરામત એમાં છે, એમ કહેવાનું અહીં નથી. વાત એ છે કે, પાકિસ્તાન સૈકાજૂની અંગ્રેજ રાજનીતિનો છેવટનો બદલેજ છે. તેથી જ, ભાગલાનીતિ (પરેખર માનો કે) માઉન્ટબેટનને ન ગમે, છતાં તેણે લાચારી જાહેર કરવી પડે, કોંગ્રેસને ન ગમે, છતાં તેણે વશ થવું પડે. ઇતિહાસ એવું સંજોગબળ ધરાવે છે. એટલે, લીગની આ પાકિસ્તાની જિદ પાછળ અંગ્રેજ ઇંદુરત મુસલમાનો દૂર પો દોરીસંચાર હતો, એમ વખત જતાં ઇતિહાસને પુરાવો મળે, તો નવાબ પામવા જેવું માનવું ન જોઈએ. અને દેશીરાજ્યોને અંગ્રેજી રમત છે તે હવે ધીમે ધીમે દેખાવા લાગે છે. આમ હિંદને પકડી રાખવાને માટે બે નખખાઈઓ રાખીને અંગ્રેજ અત્યાર સુધી ચાલ્યો છે —

૧. દેશી રાજ્યોને પછાત 'પોકેટ' — પ્રદેશો તરીકે ભારી રાખ્યા.

૨. મુસલમાનોને બેદનીતિમાં લીધા. અહીંયાં એ પણ નોંધવા જેવું છે કે, દેશી રાજ્યો અને મુસ્લિમ લીગ જેક સાચી લોકશાહીમાં માનનારાં નથી. રાજ્ય આપણું અને પોતાને દેવદાયેતો રાજહક માનનારો છે. લીગ ધર્મશાહી કે કુરાનશાહી રાજ્યતંત્રમાં કદાચ માને — તે એક શારીવાદી* જૂથ છે એ ઉઘાડું છે. અથવા કહે કે, તે લોકશાહી તો નથી. કોંગ્રેસ એકમાત્ર લોકશાહી બળ છે. આમ આખા હિંદમાં એકસરખી લોકશાહી ન કેળવાઈ, એ પણ આજની સ્થિતિમાં રહેલું ને ભાગલા પ્રેરતું સૂક્ષ્મ કારણ માનવું જોઈએ.

આજે જ્યારે અંગ્રેજની એકલક્રમત ભય ત્યારે આ બધી દંકારી રહેલી નખખાઈઓ છતી થાય છે. જેટલું સાચું બળ હિંદો પ્રગ પાસે છે, તે પૂરું પૂરું

* જુઓ છેવટના હમણાં લીગે 'કાનનમંગ' અને 'અમલી ઉપાય' ને નામે રાક કરેલી દિસક અને બેકામ ધમાચકડી. પાકિસ્તાનમાં એ જ રીત આગળ રાજદોરી પક્ષોની સ્વયંચા માટે ચાલી તો ?

કામ હઈ રહ્યું છે. એથી જ અનેક રાજ્યો અને અનેક પ્રાંતો મળીને દેશમાં એક જાંબરી હકૂમત સ્થાપિત થઈ ગઈ છે. આ હકૂમત પોતાની મધ્યસ્થ સરકારને હવે મળ્યું છે અને પૂરતી સંતોષાણી રમી શકશે. કોંગ્રેસ મિશનની નીનિતી અપામાં અચોક્કસ વચગાળાની ખટખટિયા સરકારના કડક અનુચર પડી આ જ ઉત્તમ નીતિ સહજે હરે છે. જે કોમી મેદાનો કાટરડા એ જોડે એકઠા કર્યાં છે, તેનો અર્થ બગાડ, પાકિસ્તાનના અંગતો વાલકાપ થઈ જતાં, પૂરો થાય છે. હવે નિરાંતે તે નવો અને સાચો લોકશાહી અમલ શરૂ કરશે; હવે કોમી મત ઇન્દ્ર નહિ રહે. અને આ બધું કોઈ કેમ કે ધર્મ માટે ખરાબ નથી, પણ સાડુ ને લાભકારક છે, એમ ખાતરી આપી શકશે. એમ યતાં, કોમી અવિશ્વાસનાં વાદ્ય વિખેરાય તો અત્યારે દેશમાંથી અલગ પડનારા પ્રાંતો પાછા આવશે. તેમને પણ અલગ પડ્યાનાં કૃત ત્યાં મુખીમાં પૂરતાં આજવા મળ્યાં જ હશે ને? ભગલા ખરેખર ખતરનાક છે કે કેમ, એ અનુભવની કસોટી પર ચઢી જીતશે.

કોઈ પૂછશે, આવો આશાવાદ રાખવા માટે કારણ છે? નિરાશાવાદ કરતાં વિશેષે કરીને કારણ છે. અને તે એ કે, પ્રાણવાન હિંદીને પોતાના દેશના ઉત્કર્ષ લાવીની શક્તિમાં શ્રદ્ધા છે અને હિંદી સંસ્કૃતિની અતર્ગતતાંકાન પર એને વિશ્વાસ છે. ભાવીનાં સ્વપ્ન કે દૃષ્ટિ વગરના રાષ્ટ્રનારા પામે છે, એ યાદ રાખવું જોઈએ. આત્મનિશ્ચયનો દાવો સ્વીકારી હિંદી રાષ્ટ્ર પોતામાંથી અલગ પડનારને પડ્યા દે, તેથી કંઈ આપણી રાષ્ટ્રીય નીતિ બદલાતી નથી. ગાંધીજી કહે છે એમ, તે જ કોમી અને તે હિંદુઓ ત્રીજાસાહેબની બે-રાષ્ટ્ર માન્યતાને સિદ્ધ કરી આપશે. આજે ત્રીજાસાહેબના બે-રાષ્ટ્રવાદને ન્યાયે દેશમાંથી પ્રાંતો અલગ નથી પડતા. એ અલગ પડે છે અંગ્રેજોની સૈકાજુરી કોમી કુનીતિને લીધે અને ગાંધીજીએ બનાવેલી ફિલી કોમી એકતાના જ્વલંત પ્રગ્નપ્રયત્નને અભાવે. અંગ્રેજોની કુનીતિની હદ પાકિસ્તાને આવી ગઈ; હવે તેઓ જાય છે. એટલે રહ્યું બીજું કારણ દૂર કરવાનું; અને ગાંધીજી આથી જ એ ઉપર આજે પણ જોર દે છે. હિંદુ સમજે કે, તે હિંદી છે; તેના દેશ હિંદુસ્તાન નથી; હિંદુ જે હતો તે જ છે. હિંદી સંસ્કૃતિની ઉદારતા અને વ્યાપકતાને જોઈ તેણે એને એક બનાવ્યો છે, કેવળ લશ્કરી જોરથી

તો ઔરંગઝેબનું અને મરાઠાઓનું રજેલું ગયું. અને એમ જ અંગ્રેજોનું પણ જશે. કેમ કે, મધ્યસ્થ હકૂમત બગવાન બે રીતે હોવી જોઈએ — રાજકારણી અર્થમાં અને સાંસ્કૃતિક અર્થમાં પણ. રાજકારણી એટલે આર્થિક અને લશ્કરી. સાંસ્કૃતિક એટલે ધર્મ કેમ ઇન્દ્રી પર એવી એક પ્રજાભાવનાવાળી લોકશાહી. આ ઉભયવિધ ધત્તર કરવાની સ્વતંત્રતા મળે છે, એ ચોખ્ખી હકીકત ભૂલવી ન જોઈએ. અને એ સૌથી મોટી ખુશીની વાત છે. હવે ખાતરી એ વાતની કરવાની છે.

સેતાન કેવો હસતો હશે!

ઈંગ્લંડમાં અત્યારે શાંતિમાં પણ ફરગિયાત લશ્કરની ભારતીની નીતિ ચલાવવાનું મજૂર સરકારે હવાનું છે. સરકાર બનેલા બ્રિટિશ મજૂર પક્ષની વાર્ષિક પરિપદમાં આ ઉપર ભારે રસાકસીભરી ચર્ચા જમીને છેવટે ૪:૧ ના પ્રમાણમાં મતથી તે સરકારી નીતિને પરિપદે મંજૂર રાખી.

એક વક્તાએ કહ્યું કે, લશ્કરી બાબતમાં ઈંગ્લંડ અમેરિકાની પાછળ ખેંચાય છે; સરસેનાપતિ લોર્ડ મોન્ટગોમેરી હમણાં અમેરિકા જઈ આવ્યા હતાં આ જાણીએ.

ચાંદ્ર ઉડીસ કરીને પાકિસ્તાન એક વધોત્ક સભ્યે કહ્યું,

“ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર શાંતિના સમયમાં પ્રબળ રાષ્ટ્રોએ કરવા આપણે પણ જાય, એ સામે હું વિરોધ કરું છું તમે ગઈ ચૂકી વખતે મતદાનને કરી આ કહું નહોતું.”

વાત એમ છે કે, હજી ગયા યુદ્ધનાં ડોલકારો ચલા નથી; અને નવો જ ભડકો થશે કે શું, એવો વચવેસો ને બાંધી સોને છે. એટલે સૈન્યને ચલા કેમ દેવાય? અને, હારજોવાને હવાવા દીધે શાનું પાકવે? અને વિશ્વાસને શોધકામ કરવામાંથી રોકાય શી રીતે, શું કામ? એટલે હરાવ તો પચાર-થયો.

પરંતુ આ વિરોધનો જવાબ મજૂર પક્ષના કાર્યવાહક મંડળ તરફથી પ્રો. લાર્ડની જેવા મરાહર રાજકારણ પડિતે આપ્યો તે ખાસ નોંધપાત્ર છે. તેણે કહ્યું,

“બ્રિટનની રક્ષા કરવાની રિયલિટીમાં તેની સરકાર દોષી જોઈએ; અને ફરગિયાત ભારતીને બદલે બીજું કંઈ હોય તો એ જ સાધન છે કે જે બંનેથી ચાલવું આવ્યું છે — યા તો ગરીબી, બૂખ અને એકાદીને જોરે રંગરી કરો; અથવા તો લશ્કરને બેચા તો

‘ગોખા ખાસ હકા આપે કે તે સમાજનો એક ખાસ વર્ણ બની રહે’
એટલે કે, દેશની રક્ષા માટે હિંસક માર્ગ લેવો હોય તો લશ્કરી ભરતી માટે ત્રણ રસ્તા છે—

૧. ફરજિયાત કાયદો,

૨. ગરીબ ભૂમિ મરતા બેકાર લોક મરજના માર્ગ આવે તે,

૩. ખાસ ફત્રિય વર્ણ.

લાશકીને તેમાંથી પહેલો ગ્રાહ લાગે છે. હરો. આ નોંધમાં મારે એ નથી ચર્ચાનું. પણ આ વાંચી મને તો આપણા દેશની એક વાત યાદ આવી.

વાયકને ખખર હરો કે, ગયા યુદ્ધ દરમિયાન હિંદી લશ્કરને ગાંધીજીએ જાણૂતી કહેલું તેથી કેટલાયને માફ લાગેલું.

અને અંગ્રેજ સરકાર તથા ભારતમંત્રી પણ એવો પ્રચાર ફોકસે રાખતાં શરમાતા કે પાછા પડતા નહોતા કે, હિંદી સેના તો જગતની મોટામાં મોટી સ્વમેલક સેના છે! (કારણ કે અહીં ‘ફરજિયાત’ ભરતી નહોતી. એટલે તે મરજિયાત હતી, એ સિદ્ધ થઈ ગયું!)

આ બાબત હવે શાસ્ત્રીય યોજવટ અને ચુકાદો મળે છે કે, એ ભરતી ગરીબાઈ, ભૂખ, અને બેકારી એ ત્રિપુટીએ કરી હતી. એમાં કરી બીજી લાવના નહોતી. અંગ્રેજોના ઇતિહાસમાં આખી ભરતી આ જ ત્રણ એજંડા ઊભા કરીને તે પ્રગળે કરી છે, એ તો ઇતિહાસથી સિદ્ધ થાત છે.

તે અગાઉ આર્થ સમાજ્યવસ્થામાં ફત્રિયવર્ણની જોગવાઈ હતી, કે જેને લઈને બીજા વર્ણો રક્ષણ પરત્વે તેમના આગળ સાવ લાચાર બની જતા. આ પણ હોય જ હતો. અને અતે લશ્કરની મારામારી જ રાજ્યક્રાંતિ ક્યાં કરતી; અને પ્રજા એની અસહાય સહી રહેતી, ને પોતાનું રાજકારણેતર જીવન સંભાળીને પોતાના ગ્રામસ્વરાજમાં અચલ રહ્યા કરતી.

ગ્રો. લારકી ખાસ ફત્રિય વર્ણને તો લોકશાહી-ત્રિવૃદ્ધ જ માનીને અપોઆપ કાઢી નાંખતો લાગે છે. ગરીબાઈ, ભૂખ, અને બેકારી એ રંગરૂટ-એજંડ-ત્રિપુટી ધણે લાગે પરરાજ્ય કે સામાજ્યમાં આલે; વિલાયતમાં ન જ હોય. પછી રહી ફરજિયાત તાલીમ, કે જેની પાછળ રાષ્ટ્રપ્રેમ કેળવી શકાય.

પરંતુ, આ ધમાલ શાંતિમાં શું-કામ?—એ પ્રશ્નનો ઉત્તર નથી મળતો.

અને યુદ્ધ વખતે પણ સશસ્ત્રી જ લડવું એવું શું માનવને શોભે?—એ ગાંધીજીનો જગતને પ્રશ્ન છે. એનો એક કામચલાઉ રસ્તો તો વિલાયતે ચોળ્યો છે કે, ધર્મભાવપૂર્વક જેઓ યુદ્ધનિર્ણય માને તેમને ફરજિયાતમાંથી મુક્તિ આપવામાં આવશે. ઠીક છે. પણ યુદ્ધ વેળા તેને નાદે ચડેલા દેશો લેજીને કાંધ-અને ફેપ-અંધ કરવા લાત લાતનાં તરખટ રચશે, તેનું શું?

ગાંધીજીનો પ્રશ્ન હજી જગતના વહેવારુ રાજકારણ ઉપર આગ્યો નથી. ત્યાં સુધી માનવમતે હજી મારીને મરજના ધંધાના ભોગ બન્યે જવું પડશે. અને ગ્રો. લારકીને મતે, સૌએ તેમાં કાયદાને ગોદે જોડાવું જોઈએ! સાચે જ, સેતાન આ જોઈને કેવો હસતો દેશે!

આજે કયાંથી સૂઝવું?

તા. ૨૧-૫-૧૯૪૭ના ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’માં એક ખખર વાંચી કે જે કદાચ ઝાઝી ધ્યાન પર ન આવી હોય. તેમાં કહ્યું છે કે, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા પ્રદેશમાં પોપના પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરતા કેથલિક ધર્મશુરુની આગેવાની તળે, દક્ષિણ હિંદના મુખ્ય મુખ્ય મિશનરો, તથા ૧૦ હિંદી પાદરી અને ૮ ખ્રિસ્તી સાધુ ખાઈઓની મંડળી શેમ જન્મ ઊપડી. તેમની સાથે ૪૦ કેથલિક હિંદીઓ પણ ગયા છે. પ્રયોજન એ છે કે, હિંદમાં આવેલા એક પોટુગીઝ મિશનરીને સંત કે મહારાની પદવી બક્ષવાનો વિધિ શેમમાં તા. ૨૨મી જૂને—લગભગ ૩૦૦ વર્ષ બાદ—થવાનો છે. (તે તારીખે એ વિધિ થવાની ખખર રોઈડર આપે છે.) વાયકને ખખર હરો કે, કેથલિક ધર્મમાં એક એવો રિવાજ છે કે, પોપને જેનું જીવનકાળે ઉદાત્ત લાગે તેને સંતની પદવી અપાય છે, અને મરણ બાદ વરસો પછી પણ એની પદવી આપવામાં આવે છે, ને તેનો પદવીદાનસમારંભ થાય છે. આવા અનેક દાખલાઓ ઇતિહાસમાં છે.

જે મિશનરીને ૩૦૦ વર્ષ બાદ પણ આ પદવી આપવામાં આવે છે તેની દૂધી પરિચયનોંધ પણ ‘ટાઇમ્સ’ ખરે આપી છે :—

“જેન દ બ્રિટીશ જન્મ ૧૬૪૭માં સિસ્તનમાં થયો હતો. ૧૬૬૨માં તે હોથેલાના મિશન-સંધમાં બેઠાયો હતો તેને મિશનરી તરીકે હિંદમાં મોકલવામાં આવ્યો હતો, અને મદ્રાસ જિલ્લામાં (રામનાડ સબ્-ધમાં) એસ્ટિયર ગામે મૂકવામાં આવ્યો હતો.

— “રામનાડમાં પાદરીઓના પ્રવેશ સાથે બંધી હતી, એટલે કોઈ પાદરી ત્યાં પેસી શકતો નહિ એમ

આવશ્યક છે આને તો એમના લેખકો અને છાપાંઓ શું લખે છે તે પણ આપણે બરાબર જાણી શકતા નથી. પરંતુ હિંદુ અને મુસલમાનોએ એકબીજાની નિકટ આવવું હોય તો એકબીજાને સમજાવે જ છૂટકા છે અને આ માટે બંને શિષિમાં લખાતી હિંદુસ્તાની બાપાનો અભ્યાસ આવશ્યક છે. પરંતુ હાલની દેશવિધિમાં આપણા કેટલાક ભાઈઓ, જેઓ આગળ કહ્યું તેવા બાપોકરણમાં ગુલામી પડ્યા છે, તેઓને ગમે આ વાત નહીં ઊતરે તેમની સાથે નિરર્થક ચર્ચામાં ઊતરવા કરતાં વધારે સારો માર્ગ એ છે કે, આપણી જેમાં શ્રદ્ધા દોષ તે વસ્તુમાં કામ કરતા થઈ જવું એક વાત ધારી નાટુ જેવી કહેવામાં આવે છે કે કહું ત્રિપિ અધરી છે. પરંતુ અચેત્ય ચાર ત્રિપિ કરતાં તો નામદરી અને કહું એ ત્રિપિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ વધારે અધરું નથી.

આને હિંદુસ્તાની પ્રચારની ધારી અન્યથા છે કાચુ આપણે દેશ સ્વતંત્ર થશે ત્યારે એની પોતાની ભાષા જન્મીને જોઈશે ને ? સ્વભાષા વિનાનું સ્વરાજ કેવું ? એ બાપા હિંદુસ્તાની જ થઈ શકે એમ છે એ બાપાના પ્રચારને માટે વાલીમ પામેલા શિક્ષકોની પણ જરૂર છે. માટે તમે જે વર્ષ જોઈશો છે તે ખજ હું તમને મુજારકબાદી આપું છું.”

ગુજરાત માટે યુનિવર્સિટીનો વિચાર

અગાઉ એક અંકમાં જણાવી ગયો છું કે, મુંબઈ સરકારે ગુજરાત માટે યુનિવર્સિટી રચવા સાડુ નિવેદન રજૂ કરવા સમિતિ નીમી છે. તેણે હવે પોતાનું કામ શરૂ કરી દીધું છે. તેને નીચ્ચા પછી પહેલી મુરેકલી એ આવી હતી કે, સરકારે નીમેશા તેના પ્રમુખ શ્રી. આગાખાએ ગુજનાનું આપ્યું એ ખબર જાહેર કરી સરકારે જણાવ્યું કે, સમિતિ પોતાનો પ્રમુખ ચૂંટી લે ને કામ શરૂ કરે. પછી તેમાં ફેરફાર કરી એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું કે, શ્રી. માવલંકરને તેના પ્રમુખ નીમવામાં આવે છે. બાદ તેની પહેલી બેઠક અમદાવાદમાં તા. ૨૩-૫-૧૯૦૧ રોજ યોજાવામાં આવી, તેમાં જનતા આગળ મુકવાની પ્રધાનવી આજત સરૂના વિચાર થયો. એ પ્રધાનવી તૈયાર થયે પ્રજા આગળ મુકવામાં આવશે. સૌએ આમાં રસ લઈને તેના ઉત્તર સમિતિ ઉપર મોકલવા જોઈએ. યુનિવર્સિટી નવી રચની એ, ગુજરાતના લાખીને ધડાધારા એક મોટા બળને રચવા બરોબર છે. આને ચાલતી યુનિવર્સિટી પરથી રખે કોઈ એમ માનીને ચૂપ બેસી રહે કે, એ તો અમુક કેટલાક મર્યાદિત લોકો કે વર્ગને જ રસ લેવા જેવું કામ છે. ગુજરાતના દરેક જગત પ્રજાને આમાં રસ લઈ, પોતાના વિચારો આ સમિતિને જણાવી, એના કામમાં મદદ કરવાનો ધર્મ સમજવો જોઈએ. તેને આધારે જ સમિતિ પોતાની બઝામણ

સરકારને નિવેદનરખે કહી શકશે. એટલે ગુજરાતની સમગ્ર કેળવણીમાં રસ લેનાં સૌ કોઈએ, ગુજરાત માટે કેવી યુનિવર્સિટી રચવી એ વિચારી કાઢવાના આ કામમાં, પોતાપોતાની સલાહ સૂચના તથા મંતવ્યો જણાવી તથા સમિતિને રખર મળાને પણ મદદ કરવી જોઈએ.

આ બાબતમાં સૌએ એ વાદ રખવું જોઈએ કે, સ્વતંત્ર ગુજરાત માટે વિશ્વવિદ્યાલય કેવું હોવું જોઈએ, એ વિચારી કાઢી, તેના અમલ શરૂ કરવાનો આ પ્રયત્ન છે; મુકામીમાંથી આઝાદીમાં જઈએ છીએ તેને માટે યુનિવર્સિટી રચવાની છે. ૧૮૫૭ બાદ વરત અંગ્રેજોએ પોતાના કામ માટે યુનિવર્સિટી રચાવી. તેમ જ ૧૯૪૮ બાદ આપણા કામને માટે યુનિવર્સિટી રચાવવાની છે. આ પ્રસંગે મને સ્વં અનંદશ કર મુવનો નિચિતો અનિમ ઉદ્ગાર વાદ આવે છે. આજના આઝાદ હિંદના ઉચ્ચ અને ૧૯૪૨ની લડત અગાઉના એ ઉદ્ગાર છે; છતાં (અધ્યા કદાચ તેથી પણ) તે વધુ નોંધપાત્ર બને છે:—

સ્વં આચાર્ય મુવનો મત

“ગુજરાત યુનિવર્સિટીનો ઉદ્દેશ ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓએ મુંબઈ સુધી જવું ન પડે અને ધર-આંગણે એમને ઉચ્ચ શિક્ષણ મળી શકે એવી અનુકૂળતા જ પૂરી પાડવાનો નથી, ન હોવા જોઈએ. અમદાવાદ કે વડોદરાની કોલેજને ગુજરાત યુનિવર્સિટીનું નામ આપીને આપણે કૃતકૃત્ય થઈ શકીશું નહિ. પણ વિદ્યાના જે જે વિષયો આપણે હાથ ધરીએ તેમાં કાંઈ ને કાંઈ વિશિષ્ટના—અધિકના, ઉચ્ચના કે—વિશ્લેષણના પૂરવાનો અપણે ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. તેમ કરવામાં ગુજરાતની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ પ્રગટ કરવાનો અને એ સંસ્કૃતિને વિશેષ કેળવવાનો ખ્યાલ તો રહેશે જ; પણ હિંદની બધે મનુષ્ય જાતિની સંસ્કૃતિ કેળવવાનો આલખ પણ ભૂરી જવાશે નહિ; બધે એ જ મુખ્ય ભાગે અને પૂર્વિકા ખ્યાલ નાને ભાગે રહેશે. માત્ર સત્યની ઢાંડી સમતાથી પકડી રાખવા માટે અમે આ નિઃસંસ્કૃત સત્ત્વ ઉચ્ચારી રજા છીએ એમ નથી, પરંતુ પ્રતિક સંસ્કૃતિની વાતોમાં યુનિવર્સિટીનો પ્રધાન ઉદ્દેશ ભુતકાળ જવાનો ભય રહે છે, તે માટે આ ચેતનવણી આપવાની અમને જરૂર લાગી છે.”

“કવિતા આદિ સાહિત્યનાં સ્વયંબૂ ગ્રંથાં ઉપજવવાનું તો સાહિત્ય સંમેલનનું સામર્થ્ય નથી. પણ વિદ્યાનાં ધણાં ક્ષેત્રો જે અત્યારે અણખેડે છે એને ખેડવી સહે, અને જ્યાં અત્યારે માત્ર કોઈ કોઈ રથજે ઉપર-

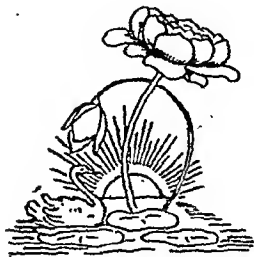
શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સંપાદકમંડળ

જીમલરામ દવે
ગોપાલદાસ ખટેલ
ઠાકોરભાઈ દેસાઈ

મણિભાઈ દેસાઈ
મનમોહન દેસાઈ (તંત્રી)
છવણી દેસાઈ (અધ્યક્ષ)

વર્ષ ૬

અંક ૭

જુલાઈ

નવલખન, અમદાવાદ

૧૯૪૭

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

જુલાઈ, ૧૯૪૭

વર્ષ ૬

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
'ઉલ્લા કોરો'	મગનભાઈ દેસાઈ	૧૮૫
લોકમાન્યનું તર્જણ	" "	૧૮૬
પ્રોફેસર રામકૃષ્ણ	દાદા કાલેલકર	૧૮૭
ક્રાંતિ એટલે શું ?	મં.	૧૯૦
ગુજરાત વિદ્યાપીઠની નવી મજલ		૧૯૨
વેડાબીમાં નઈ ટાલીમનો આરંભ	જીવતરામ દવે	૨૦૦
આજનો જેડી ચક્રાવે	બળભાઈ મહેતા	૨૦૨
અંગ્રેજીને કાદવા કાર્યક્રમ લેઈએ	મગનભાઈ દેસાઈ	૨૦૩
૧ શિયાળી શિક્ષણવ્યવસ્થા	વિશુલદાસ કોઠારી	૨૦૫
ઉદ્યોગશિક્ષણ ટાલીમ વર્ગ	વિ.	૨૦૭
સામાજિક સ્વોચાર		૨૦૮
સાહિત્ય વિવેચન		
વેરઠતિ કાળમાં રાખો	મં.	૨૧૦
ભાગલા અને હિંદુસ્તાનીની નીતિ	"	૨૧૦
શા માટે સમ્યક યવા ?	"	૨૧૧
નવો અભ્યાસક્રમ જોઈએ	"	૨૧૨
રેડિયો પરના ગુજરાતી કાર્યક્રમ	"	૨૧૩
સંપાદક મંડળમાં ફેરફાર	"	૨૧૪
એકમુખી પંચાંગ	ડિ. ૫૦ મં.	૨૧૫
નવું વાચન		
આત્મસાક્ષાત્કારની કસોટી	ગો.	૨૧૬
રાંકનાં રતન	સ્નેહરાજિ	૨૧૬

સૂચના

આ માસિક દર મહિનાની છેલ્લી તારીખે બહાર પડશે.

એક આઠવાણિયામાં અંક ન મળે તેા માલકે પોતાનો આદકનંબર લખી ખબર આપવાથી તે અંક મોકલી આપવામાં આવશે. એ પહેલાં દંપત્ય ખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે.

સરનામાનો ફેરફાર અમેાને ટુરલ જણાવવા કે જેથી નવો અંક નવા સરનામે મોકલી શકાય.

માલકોએ પત્રવહેવાર કરવી વખતે પોતાનો આદકનંબર અવશ્ય જણાવવા વિનંતી છે.

માલકે પોતાનું લવાજમ નવજીવન કાર્યાલયની શાખાઓમાં મુલક (૧૩૦, પ્રિન્સિપલ રફીડ); ટુરલ (કલુષીક બાલર); રાજકેટ (સર લાખાણરાજ દેસાઈ); પૂના (રલ્લ, સદાશિવ પેક); દિલ્લી (કયા મહાજની, ચાંદની ચાક); લાહોર (રામલ પાઠ, મેડિલવક દેસાઈ) બરી રાખશે.

લવાજમના દર દેશમાં રૂ. ૪; પરદેશમાં રૂ. ૬ અથવા રૂ. ૧૨; છૂટક નક્કર આઠ આના

અવસ્થાપા, શિક્ષણ અને સાહિત્ય, નવજીવન કાર્યાલય, પો. બોક્સ ૧૦૫, અમદાવાદ

અમારાં નવાં પ્રકાશનો

છેલ્લે પત્રો : પુનર્મુદ્રણ : [કુનિયાની કલ્પતિ અને પ્રારંભના દિવસોનું બાળકોને માટે લખેલું દ્રઢ વર્ણન : બાર ચિત્રો સાથે] લેખક : જવાહરલાલ નેહરુ; કિંમત એક રૂપિયો, ટપાલ ખર્ચ બે આના.

બે ખુદાઈ ખિદમતગાર : પુનર્મુદ્રણ : [શ્રી. અબ્દુલ નકીરખાન અને ખાન સાહેબનું દ્રઢ લખાવચરિત્ર : ગાંધીજીની પ્રતાપના સાથે] લેખક : મહાદેવ દેસાઈ; કિંમત બાર આના, ટપાલખર્ચ હોદ આનો.

વર્ષો શિક્ષણ ચોજના : પુનર્મુદ્રણ : 'Basic National Education' ના નામથી પ્રસિદ્ધ પથેલાં કોશીર હોસેન સમિતિનાં નિવેદન તથા અભ્યાસક્રમનો અનુવાદ : કિંમત એક રૂપિયો, ટપાલખર્ચ બે આના.

નવજીવન કાર્યાલય પો. બો. ૧૦૫, અમદાવાદ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૬-અંક ૭]

અમદાવાદ

[જુલાઈ, ૧૯૪૭]

‘છેલ્લો કટોરો’

૧૯૩૧માં ગાંધીજીને માટે ‘છેલ્લો કટોરો’ ગાનાર કવિજન આજે સદેહે હાજર નથી. તેથી આજની ગાંધીજીની મનોદશા કયા શબ્દોમાં તે કવિહૃદય વર્ણવત એ તો કાણ કહી શકે! પરંતુ એમ તો ખરું જ કે, છેલ્લો કટોરો તો આજે ગાંધીજીને પીવાને માટે આવી રહ્યો છે. એક ગુલામ દેશને તેની ગુલામીમાંથી છોડાવવા માટે નેનાપદ લેવું અને ઇતિહાસેય ન ત્રેણું ન નવનું હોય એ રીતે તેને ધન્ય કરી છૂટું, એ ધડી તે પ્રગુણા જીવનમાં કેવી હોવી જોઈએ! ૧૯૧૯માં લોકમાન્ય આ હુનિયામાંથી વિદાય લેતાં તેમના હાથમાંથી ગાંધીજીએ દેશની સ્વરાજ્યરૂપનો ઝંડો આગળ ચલાવવાની જવાબદારીનો ભાર માથે લીધો અને તેને ધર્મ અને કુતેહ-ગેર આગળ લઈ આજે દિલ્હીમાં રાખ્યો છે. પરંતુ — છતાં — તોપણ, જે દેશમાં આજે દુઃખીમાં દુઃખી હૃદય હોય તો એ છે! કુદરતની કળા અકળ છે, એ જ ધડીએ એ મદાનુભાવ હૃદયમાં દિલ્હના ભવીનાં ભવચાનો ડોકાઈ રહ્યાં છે; સારે જ ‘એ દિ ધનુષ એ દિ બાણ’ હોવા છતાં, તે ભયોને દૂર કરવામાં એ લાચારી અનુભવે છે; અને તેથી તે દુઃખી છે. અદિસક ધર્મયુદ્ધની સ્વરાજ્ય લેવાનું બીડું એમણે ઝડપ્યું. પ્રાચીન મહાભારત પેઠે તે પાર પડ્યું; પણ જ્યેષ્ઠે તો ‘યુદ્ધ તેં યુદ્ધ જ: કામ સર્વે’ વૈદ વેરી પેઠે, ધર્મ પાછો લીધો પડી પાછળ રહે છે અને યુદ્ધોને સદા કાળથી જન્મ દેતી આવેલી મનોભાવનાઓ વળી માનવહૃદયમાં ખદબદવા લાગે છે. તેથી જ મહાભારતને અતે સમજણાં સો કાઈ તેનાં બચેલાં પાત્રો વિપાદથી પિન્ન ધઈ ગય છે, અને માનવસમાજના મનાતન ઇતિહાસના આણં આવેબક કપિદ્રશ કહે છે —

ऊर्ध्वबाहुर्वीरोमेव

न च कश्चिच्छृणोति माम् ।

ધર્માદર્શક કામચ

સ ધર્મ: કિં ન સેવતે ॥

[હાથ જોંયા કરી હું પોકારીને કહું છું, પરંતુ કાઈ મને સાંભળતું નથી: ધર્મમાંથી અર્થ તથા કામ અને સધાય છે; તો પછી એવો જે ધર્મ તેને કેમ સેવવામાં નથી આવતો?]

અને ‘ધર્મરાજ આશ્વમેધ’ પતાવે છે કે, આપણે ખરેખર છતાં કે હાયાં!

अनर्थो ह्यर्थमकाशः तयाऽनर्थोऽर्थदशनः ।

जयोऽनमजयाऽनरो जयस्तस्माद् जयजयः ॥

“અર્થ જેવો દેખાતો, આ અનર્થ જ છે; આ જયનું સ્વરૂપ પરાજયનું હોઈ, અમારો આ જય તે પરાજય જ છે.”

દિલ્હના અદિસક કહેવાયેલા યુદ્ધને અતે આપણી આવી જ દશા ચર્ચ લાગે છે. એ યુદ્ધ સાચું અદિસક હતું નહિ — નજીવાનું યુદ્ધ હતું, એનો પાછું પુરાવો એ પરિણામ આપે છે. સ્વનંત યવા છતાં આપણને તે સત્તંત્રતાનો સ્વાદ નથી આવતો: પાકિસ્તાને દરાન્યા એવી પરાજયશુદ્ધિના વેરથી લોક સમસમી રહ્યાં લાગે છે.

અને ગાંધીજી હાથ જોંયા કરીને કહે છે: — સત્ય અને અદિસા વગર હવે પછી પણ તમારું ચાલવાનું નથી; તમે નથી સાંભળતા તેથી હું મારું મોં બંધ નથી કરી શકતો. દંડનીતિ અને રાજધર્મ કરતાં માનવધર્મ ચરિયાતો છે અને એ સનાતન ધર્મના પેદામાં જન્મે રહેલાં છે. છતાં આપણે તે ન માનીએ, એ દશાની કચ્છનાનો ‘છેલ્લો કટોરો’ કલ્પન પેનખરાનું સામાન્ય નરીજ જ હશે કે શું?

૧૮-૭-૧૯૪૭

મજનભાઈ દેસાઈ

લોકમાન્યનું તર્પણ

આવતા મહિનાની બે તારીખે ખાસ યાદ કરેલી : ૧. અને આવી ૬૪ વસ્તુ મળે તો સહેજે બધે જોઈએ : ઓગસ્ટ ૧લી અને ૧૫મી. ૧લી તારીખે લોકમાન્યની જન્મતી છે; ૧૫મી તારીખે શ્રી. મહાદેવ દેસાઈની જન્મતીની સાથે હિંદ સ્વતંત્ર બને છે તેની તારીખ પડે છે. આ બંને દિવસો આ વરસે બારે ધામ-ધૂમથી ઊજારો. કેમ કે હિંદના વરસોના પુરુષાર્થની દિનિ આ તારીખે જોવા મળે છે. આથી કરીને, ચોગ્રે મૂલ્ય - ગોટાળો અને સંકુચિતતાના ઝઘડાઓ દેખાતાં છતાં, હિંદની પ્રજા માટે આ તારીખ જરૂર આનંદની છે. તે તારીખથી હિંદ છેવટે પોતાના ઇતિહાસનું એક પાનું ફેરવી નવું જ શરૂ કરે છે.

હિંદમાં અગ્રેજી રાજ્ય નિરાતે હવે તપસી; અને એમાં ધૂધરી સંકેત રહેલો છે અને તે શુભ છે: — એવી માન્યતાવાળા આ સૈકાના પ્રારંભકાળે ધરમ્મથી તે મનોદશામાં ફેરફાર માગતી પેાણા લોકમાન્યે કરી. તેમણે કહ્યું કે, અગ્રેજી રાજ્ય તો હિંદને પ્રાચીન ગૌરવશાળી દેશને માટે પરરાજ્ય છે; તે તેની સંસ્કૃતિને ધાતક છે અને તેની પ્રજાનું સ્વમાન હણી તેમને જ કરનારું છે; માટે આપણે તો સ્વરાજ જોઈએ અને તે આપણે રાષ્ટ્રીય આદર્શ હોઈ શકે. આપણે ક્રાંતિમય મંત્ર લોકમાન્યે જીવનભર જાણ્યો અને તે એવો તો પ્રજાના માનસને પ્રિય પડી ગયો કે, હિંદી પ્રજાએ તેને તરતોતરત અપનાવી લીધો. એ મંત્રને સિદ્ધ કરવામાં આજે આપણે મુશ્કેલ થયા છીએ, કેમ કે હિંદ હવે સ્વરાજ — રાજદારી સ્વતંત્રતા મેળવે છે. લોકમાન્ય ઈ. સ. ૧૯૧૬ના ઓગસ્ટની ૧લીએ અહીંથી વિદાય થયા. તે વખતે રાષ્ટ્રે ગાંધીજીની આજેવાની તળે દસ વર્ષો કે, સ્વરાજ-મંત્રના અગ્રિ સમા આ મહાપુરુષનું સમારક એક જ હોઈ શકે અને તે એ કે, આપણે સ્વરાજ લેવું. આજ ૨૮ વર્ષો એ સંકરમ પૂરો થાય છે. તેથી લોકમાન્યની આનંદની જન્મતી ખાસ ધ્યાનપાત્ર બને છે.

પરંતુ પૂછનાર પૂછે છે, શું સ્વરાજ મળી ગયું? સવાલ સાચો છે; તે વિચારવો જોઈએ.

એક એવું પણ બને છે કે, હિંદના વસ્તુ એવી તો મોટી અને વિરસ હોય કે ખરેખર તે મળે ત્યારે મનને શંકા જ રહે કે, હે, ખરેખર તે મળી જ હશે! ઉપરનો સવાલ: આવી મનોભૂમિમાંથી નથી.

આનંદ અને ઉત્સાહ હોય; તે કેમ નથી? મુસ્લિમ લીમમાં આજે વિજયનો મર્વ અને આનંદ છે; તેવો કેરોમી જનતામાં છે? ના, તો કેમ નથી? આથી પણ શંકા જાય કે, સ્વરાજ મળ્યું કે નહિ!

! અને લોક તો તેમની રોજની જરૂરો કેવી રીતે સંતોષાય છે તે પરથી જ સ્વરાજ કે પરરાજનો ભાસ કરે. તેમને એ બાબતમાં આજે ફેર પડેલો લાગે છે? અને આવી બીજી અનેક રીતે સવાલ ઉઠાવી શકાય છે.

આ સવાલ એવડો મોટો છે કે તેને જવાબ બરાબર વિચારવો હોય તો એક પુસ્તક જ લખવું જોઈએ. એ તો હવે પછી ઇતિહાસકારો લખશે. અહીં ટૂંકમાં પતાવવું જોઈએ:

જવાબ એ છે કે, સ્વરાજ માટે જે ક્રાંતિ લોકમાન્યે શરૂ કરી તે ક્રાંતિ જરૂર આજે પૂરી થયા આવી છે. દરેક ક્રાંતિની સફળતાનો પહેલો ભાગ સત્તાપક્ષો હોય છે. તે ભાગ આજે હિંદમાં પૂરો થયો આપણે જોઈએ છીએ. એ પક્ષો કરવાનું છેલ્લું સાધન લોકોની આજ્ઞા બધારણુસભા હોય છે. આજે એની સભા હિંદમાં કામ કરે છે અને તેને માટે વચગાળાની સરકાર સત્તા પર આવી છે.

એક બાબતથી આમ આશ્ચર્ય અને જોર આપનારી આવી પરતુઓની સાથે તેની બીજી બાબત પણ હોય છે, કે જે એથી ઊલટી જ અસર કરે. કેમ કે ક્રાંતિનો આપણે સમય દમોશ લદાવે અવ્યવસ્થા અને બીનિયતી ભરેલો હોય છે; કાને સવારે શું થશે એ સવાલ પ્રગટે રહ્યો કરે છે. આવા ભયમાનસથી લોકમાં સંકુચિત સ્વાર્થ અને તકસાપુ વૃત્તિની નોંધરતા ઉપર આવે છે. તેને વધ થઈને લોકો ન કરવાનાં કામોય દરી બેસે-છે; આથી એક વાર તો એમ લાગે છે કે, ક્રાંતિકાળનું ઉચ્ચ ભાવનાગમ કોણ જાણે ક્યાં ગયું! આવી પરિસ્થિતિને લઈને લોકોમાં સ્વરાજ આવ્યા વિશે શંકા જાય છે અને સામાન્ય લોકને પોતાની રોજિંદી જરૂરિયાતોમાં જે વખા પડે છે તે પડતા હોય છે; — નહિ કે, સ્વરાજ નથી આવ્યું માટે. સ્વરાજનો ઉત્પાદક આપણે અધાર પડી હોય છે. તે અધારનો લાભ લઈ ક્રાંતિનાં પ્રતિજ્ઞા

પણ પોતપોતાનું સ્થાન જમાવવા મથે છે. આથી જ ક્રાંતિ સફળ થવા આવે તે જ ટાંકણે પ્રતિક્રિયાનું બળ માયું હોય છે. આ બળ ક્રાંતિના મૂળ જોરને આધારે છતાં તેની નબળાઈ પર છબે છે. જેમ કે પાકિસ્તાનની પ્રતિક્રિયા ૧૯૪૭-૩૮ના પ્રથમ ટૂંકછંપી સફળતાના કાળે જન્મી, અને દસ વરસમાં કોંગ્રેસના જોરની જોડાતે કૂલીકાલી. આના પરા કસોટીકાળે કોંગ્રેસ સંસ્થા વધારે પડતી કોમી નીવડી. તે નબળાઈ પર પાકિસ્તાની પ્રતિક્રિયા ચડી વાગી શકી. અંગ્રેજ પ્રબલને એમાં વાંધો નહોતો, કેમ કે સ્વતંત્ર ભારત જેટલું નબળું અને પરાવસથી જન્મે તેટલું એને પોતાના હિતમાં લાગે છે. ચર્ચિત્વ, એટલી ઇન મુત્સદ્દીઓએ ગાંધીજીને પૂરા પૂરા માંડ્યું ન જોઈએ; નહિ તો સ્વતંત્ર અખંડ હિંદને જોરે ગાંધીજી આજના જગનના આગેવાન ન થઈ બેસે! ગોરાના યુરુભાર માનસને એ કદી સદે! અને આપણે ગાંધીજીની ક્રાંતિની નીતિને નબળાઈથી જ સ્વીકારીને તે રીતે જ ખીલવી, પરિણામ જે આવ્યું તે આવ્યું છે. એક ક્રિતિદાસકારે ૧૯૦૪-૦૬ ખાદ દિંદમાં બંગોળા રાષ્ટ્રવાદને દિંદ રાષ્ટ્રવાદનો ઉદય કહ્યો છે. એમાં કેટલું તથ્ય છે તે આજે ક્રિતિદાસ જ બતાવે છે. એ રાષ્ટ્રવાદ આપણે સમજીએ છીએ કાંઈ કોમી કરેલા નહોતો; સમજ અને સંકલ્પ તો તેને ખરેખર કોમી એકતાવાળે

એક રાષ્ટ્રીયવાદ કરવાનાં હતાં. પરંતુ એ આપણે સફળ કરી ન શક્યા; તેથી ક્રાંતિની સફળતા તે પ્રમાણે આવી રહી છે. કમળો કાપ્યો એવો અચૂક અટક હોય છે.

હવે આગસ્ટની ૧૫મીથી આ ક્રાંતિનો બીજો તબક્કો શરૂ થશે. તેનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે, પહેલા તબક્કામાં જેની સ્વયંચીસ સત્તાને માટે આપણે લગા તેવી તે પ્રમાણે આપણને મળે છે. હવે પછી તેના ઉપયોગ કરીને આપણે આપણા દેશનું ભવિષ્ય ઘડવાને લાગે ચડી શકીશું. પરરાજ્યની ધૂંસરીથી આ કામ થઈ શકતું નહોતું એટલું જ નહિ, યુગ્મીની સામાજિક અને માનસિક અપક્રિયાની માડી અસર થતી હતી. એ બધું હવે અટકે છે. સાથે સાથે એ પણ ત્યારે થાદ રાખવું જોઈએ કે, એ અવકાશ આજે આઝાદીના જોરે ઉપર આવે છે. એમ આપણું રાષ્ટ્રીય માનસજગ સફળ ક્રાંતિને જોરે જરૂર ડહોળાયેલું છે; તેથી રાજે આપણે તેને મૂળે જ મંદુ માની બેસીએ. ખામોશ અને ધીરજથી તેને નીતરવા દેવું જોઈશે; તેનો કચરો કિનારે આવે તેને દૂર કરવો જોઈશે; એ વગર આઝાદીની અંગા નિર્મળ નહિ વહે. આ કામને બીજો તબક્કો શરૂ થાય છે, અને એમાં લોકમાન્યનું સાચું વર્ણણ રહેલું છે.

૧૮-૭-૪૭

મગનભાઈ દેસાઈ

ગ્રેફેસર રાષ્ટ્રપતિ

રાષ્ટ્રપતિ આચાર્ય કૃપાલાની મારા કોલેજના દિવસોમાં જીવનરામ નામથી એળખાતા. હું તેમને પ્રેમથી 'જીવત' કહીને બોલાવતો. ૧૯૦૬-૦૭ના અરસામાં ફર્ગ્યુસન કોલેજમાં એમની સવારી આવેલી. સિંધ કોલેજ, વડોદરા કોલેજ અને મુંબઈની વિલ્સન કોલેજ એમ ત્રણ ઠેકાણે કંઈક ને કંઈક પરાક્રમ કરીને છેવટે ફર્ગ્યુસન કોલેજને આશ્રય લેવા માટે લાઈસાહેબ સામ્યા હતા. મહારાષ્ટ્રીય લોકો બીજા પ્રાન્તોના લોકો સાથે તોહડાઈથી વર્તે છે એ સાચું નથી એવો મારો પહેલેથી આશય. મન હોવાથી, કાઈ પંબળી, સિંધી, યુજ્વતી કે બીજા કાઈ પ્રાંતના માણસનો બેટો થાય તો તેની પૂછપરછ કરવી, તેને એકલવાયાપણું કે અડતું અડતું લાગે નહીં તેટલા માટે પોતે થઈને તેની પાસે જઈ તેની મિત્રતા કેળવવી,

એવો મારો હમિશા અપ્તન રહેતો. ફર્ગ્યુસન કોલેજમાં એક વખત સિંધી વિદ્યાર્થીઓ અને મહારાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીઓની વચ્ચે મારામારી થઈ હતી, ત્યારથી સિંધી વિદ્યાર્થીઓ ફર્ગ્યુસન કોલેજમાં આવતા બંધ થયા, એવી એક દંતકથા મેં સાંભળી હતી. તેથી કૃપાલાની કરીને કાઈ સિંધી વિદ્યાર્થી રેસિડેન્સીમાં આવ્યા છે એવી ખબર મળતાં જ હું તેની ખબર કાઢવા ગયો. ત્યારે વાત વાતમાં તેણે કહ્યું, "અહીં ખાવાની સગવડ દેખાઈ નહીં એટલે હું ગામમાં ગયો. પ્રથમ તો વીંચી જ કાંચ જડી નહીં. ખૂબ રખડીને ચાક્રો ત્યારે એક મળી આવી. પણ વીંચીવાળાઓ અને અંદર દાખલ થવા દે નહીં. એટલે તેમની પાસેથી ચપાતીઓ વેચાતી લઈને રસ્તામાં ઊભા ઊભા જ મેં તે ખાધી." આ બધું સાંભળીને મને ખદ્દ દુઃખ

થયું. હું તેને મારી કલ્પનામાં મહેમાન તરીકે લઈ ગયો. પછી બીજા સિંધી વિદ્યાર્થીઓ આવ્યા.

સિંધી વિદ્યાર્થીઓ કંઈક ઉગ્ર અને મિનગત ખરા. જીવતરામ તેમનાથી એકદમ ભુદા તરી આવતા. બીજા વિદ્યાર્થીઓ એકબીજાના વર્તનની ટીકા કરવામાં મશગૂલ હોય, બ્યારે જીવતરામ દેશના રાજકારણની જ ચર્ચા હંમેશ ચલાવતા. બીજાઓથી આ સહન થતું નહીં. તેમણે જીવતરામના નામના J. B. K. એ ત્રણ અક્ષરો લઈને એક નોડકણું રચી કાઢ્યું :

From JuBko and his politics

Arguments and discussion

Tall talk and nonsense

Good Lord, deliver us !

બિચારા સહાધ્યાયીઓ ! તેમને ક્યાં ખબર હતી કે, તેમનો એ 'લુખકો', જેટલો અડપલાં કુરવામાં અને ઠેકડી ઉઘાવવામાં ખરીલ્યું હતો તેટલો જ દેવાનો ક્રાન્તિકારી થવાનો હતો અને આગળ જતાં અદિ સ્વાદી સલામતી બનીને રચનાત્મક રાષ્ટ્રસેવાને બેરે રાષ્ટ્રીય મહાસભાના પ્રમુખની ગાદી પર બિરાજમાન થવાનો હતો !

શિવાજીના જન્મનાના મહારાષ્ટ્રની એવી એક માન્યતા છે કે, કેઈ સામાન્ય સિપાઈ પછુ જો પોતાના સરદારના ઘોડાને ઈમાન છત્તારાથી સત્ત બાર વરસ સુધી ખરેશે કરે, તો એ ઘોડો તેને પોતાની પીઠ પર બેસાડી લઈને તેને સરદાર બનાવશે. આપણા જીવતરામની બાળતમાં આ કહેવત અક્ષરે અક્ષર સાચી પડી છે. તેમણે લગભગ એક તપ સુધી રાષ્ટ્રની ગાદીની — મહાસભાની — ઈમાન છત્તારાથી, પૂરેપૂરી અતન્ય નિશ્ઠાથી સેવા કરી છે. તેથી તદ્દન સ્વાભાવિક પછે જ — અનિવાર્ય પછે એ ગાદી આપણુ રાષ્ટ્રકારણના કટોકટીને વખતે તેમને પ્રાપ્ત થઈ છે.

સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને તરવચાન એ ત્રિયોનો કૃપાલાનીછએ બહુ સારો અભ્યાસ કરેલો છે. અને કેળવણી અને રાજકારણમાં તેઓ સ્વાતંત્ર્યથી જ તરબોળ થયેલ છે. તેમ છતાં તેમણે કદી પછુ પોતાના માથા પર વિદ્યાર્થીના બાર થવા દીધો નથી. ગમે તેવાં સંકટો આવે, ગેરસમજ થાય, યોજનાઓ વિફળ થાય, અથવા પોતાની પ્રવૃત્તિની આખી ભૂમિકામાં જ ધરમૂળથી ફેરફાર કરવાનો પ્રસંગ આવે, તોપણ તાબડોલ પોતાના જીવનમાં જે કાંઈ ફેરફાર કરવાની જરૂર

બાજીય તે કરીને જીવનસરોવરની સપાટી પર પ્રસવપણે તરતા રહેવાની કળા કૃપાલાનીછને સારી પેઠે અવગત છે.

શિક્ષક અને પ્રેફેસર તરીકે ઠેકઠેકાણે કામ કર્યા પછી કૃપાલાની બિહારમાં મુખ્યકરપુરની ભૂમિદાર કોલેજમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાંથી અમે એક વખત નેપાળની યાત્રાએ ગયા હતા. તેની પૂર્વે તેઓ દિમાકલમાં મને મળવાને માટે આવ્યા હતા. અને મેં જે યાત્રા કરી હતી તે તેમણે પણ કરી લીધેલી.

પછી હું શાન્તિનિકેતનમાં ગયો. કૃપાલાનીનો ભત્રીજો ગિરિધારી લાં બહુતો હતો. મહાત્મા ગાંધી શાન્તિનિકેતનમાં આવી પહોંચ્યા કે તરત જ મેં કૃપાલાનીને કાગળ લખ્યો કે, આપણે દેશભક્તો તો થણા બોધા છે, પણ તદ્દન નવી જનને એક મૌલિક દેશભક્ત મારા જોવામાં આવ્યો છે; તમે પણ તેમને જોઈ જાઓ તો સાડું. કૃપાલાની આવ્યા અને તેમણે પણ ગાંધીજીના રાજકારણની ઉત્કટતાપાસ — ચકાસણી — શરૂ કરી. એ બન્નેને પણ એકબીજા પ્રત્યે આકર્ષણ થયું.

ગાંધીજી બ્યારે ચંપારણમાં ગયા ત્યારે કૃપાલાનીજ પોતાના વિદ્યાર્થીઓને સાથે લઈને તેમને લેવા માટે રેશન પર ગયા અને તેમની ગાડી હાથે ખેંચીને તેમને પોતાને ઘેર લઈ આવ્યા. કોલેજના ગેરા પ્રિન્સિપાલને કૃપાલાની આમ તો ભારે પડી જ થૂમ્મા હતા, અને તેમને પાણીયું આપવાની પણ જોગવાઈ થઈ ગઈ હતી. એટલામાં ઉપરનો બનાવ બન્યો. એટલે કોલેજે તરત રાષ્ટ્રસેવાને માટે તેમને મુક્ત કર્યા ! તેઓ સીધા ગાંધીજી પાસે જઈ પહોંચ્યા. આ ઇતિહાસની પ્રેફેસરને ગાંધીજીએ પોતાની સાથેના રાષ્ટ્રસેવકોનું રસોડું ચલાવવાનું કામ સોંપ્યું. ખાને સારો મદદનીશ મળ્યો. ગાંધીજી ક્યારેક આ પ્રેફેસરને કલેક્ટરને લાં કાગળ પહોંચાડવા માટે પોતાનો પડાવાળો ફ્રજ બનાવતા. સરકારી અમલદારોએ કૃપાલાનીની વિરુદ્ધ ગાંધીજી પાસે જાન જાતની ફરિયાદો કરી નેઈ. પણ ગાંધીજી હંમેશ એવો જ જગ્યા આવતા કે, 'હું મારા માણસને બરાબર ઓળખું છું'. કૃપાલાની કુંદન બોધા શુદ્ધ છે. કૃપાલાની કહે છે તે સાચ સાચ છે : મહાત્માઓ ખરેખર અર્થાં આંધળા હોય છે, તેમને એક જ આંખે દેખાય છે. તેમના આ બત્રીસલખણા અનુચરે કેટકેટલાં અડપલાં કર્યા હતાં તે તેમને શી રીતે દેખાય ?

કૃપાલાનીનો મુખ્ય ગુણ એ કે, અધી, જાનના નવલુવાનોને દેશપ્રેમની લાગણીથી ઉત્તેજિત કરી મૂક્યા. અને કોઈ નવલુવાન તેમની પાસે ભૂલ્યે ચૂક્યે આવી પડે તો કાપમનો તેમનો જ ખતી ગયો જાણુવો. અધી જાતની હાડમારીઓ દસને ચહેરે શી રીતે સદન કરવી, અને હાથમાં હાથેલાં કાથો શી રીતે પાર પાડવાં, એની વિદ્યાર્થીઓને દીક્ષા આપવામાં કૃપાલાનીનો ભાગ્યે જ ભેટો મળે. કૃપાલાની પાસેથી ચાર ગાળો ખાધા વિના વિદ્યાર્થીઓને ચેન જ નહીં પડે. ખેલવાદ અને વહેવાર-કુશળતા એ બેનો મેળ ખેસાડવાની કળા કૃપાલાની પાસેથી જ જાણી લેવી ઘટે.

કૃપાલાની કંગલેપગલે આદર્શવાદની નિંદા કરશે, તેને ઉતારી પાડશે, ધર્મની ટેકડી કરશે, ગુણમેળો એ મહાન મુકાદમ (The great slave driver) કદીને ગાંધીજીનું વર્ણન કરશે, તેમનાં આશ્રમ અને આશ્રમવાસીઓને ઊંડી નાંખશે. પણ એ બધું કરીને તે અધાનો પ્રેમ જીતશે. મહાત્મા ગાંધીજી વિષેની ભક્તિ પણ એવા જ ખાસ વીણી કાઢેલા નિરસ શબ્દોમાં તેઓ વ્યક્ત કરે છે. — “ને ને, પેલા ભાખરા ડાસાને ઊતરવો કંઈ સહેલ વાત નથી. તે આપણુ અધાને પામી ગયેલો છે.”

કૃપાલાનીની દૃઢ એટલે જાણુ ફરતી તપ્તચારનું ખાનું જ! એ ખાનું કંઈ જાણુ વળશે અને કોના પર તેનો સપાટો ચાલશે તેનું કશું ટેકાલું ન મળે. કોઈને લ્યાં મહેમાન તરીકે ગયા હોય તો લ્યાં પણ તેમના વગ્ગમાને તેમનો પ્રસાદ ચાખવા મળે જ. પણ આ આખતમાં તેઓ કોઈનો પણ પક્ષપાત કરતા નથી. એટલે અધાને તેમના સ્વભાવની ખબર પડે છે અને કોક વાર તેમના વાગ્યાણથી તેઓ વીધાય તોય તેનું દર્દ તેમના મનમાં ઝાડું ટકતું નથી.

કૃપાલાની ગોલવામાં જેટલા ધર્મની અવગણના કરતા જેવામાં આવે છે તેટલા જ તેઓ વસ્તુતઃ ધાર્મિક વૃત્તિવાળા છે. તેમના પિતા ભારે કર્મકાંડી વૈષ્ણવ દના. તેમનો એક ભાઈ સંન્યાસ દીક્ષા લઈને વેદાન્તી બન્યો હતો. બીજો ભાઈ મુસલમાન થયો હતો અને મુસ્લામની વતી ધરણીની વિરુદ્ધ ટિપ્પેલીમાં લડ્યાં લડ્યાં માર્યો ગયો, ખતી ગયો. જીવનસાથ પોતે વેદાન્ત અને સૂફીવાદના વાતાવરણમાં જીજ્ઞેસુ છે. સિંખા સૂફી કવિ સાહ લીની અને સામીની કવિતા

તેઓ પ્રેમપૂર્વક વાંચે છે. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની ગીતાંજલિ અને ઉમર ખયામની રુબાયતો એ તેમના પ્રિય ગ્રંથો છે. જ્યાં ઉપબોધ ભોગવવાના મળે લ્યાં રસિક બનીને તેનો હલ્લો લેવો, દુઃખના આધાત ધાય ત્યારે વૈરાગ્યની હાડ આગળ ધરવી, અને એવી રીતે સુખ અને દુઃખ બનેના સકળમાં ફસાતું નહીં — એ કળા કૃપાલાનીએ સારી સિદ્ધ કરેલી છે.

વાર્તાલાપમાં અધી વસ્તુઓની ટેકડી ઉઠાવનારા કૃપાલાની લેખ લખવા બેસે છે ત્યારે જુદી જ વ્યક્તિ ખતી જાય છે. ગંભીરતા, પ્રસાદ, મસાવેદારપણું, તેમ જ પારિમાર્થિકતા — બધા જ ગુણો તેમના લેખોમાં પ્રગટ થયા માટે છે. રાષ્ટ્રીય મહાસલાના મત્ત પરથી આજ લગી રાષ્ટ્રપતિઓનાં જે કોઈ ભાષણો થયાં છે તેમાં કૃપાલાનીનું ભાષણ કોઈ પણ રીતે જીતતરી કાઢીનું થયું એમ કહી શકાય નહીં. ભારતીય રાજકારણની ભૂમિકા તેમણે સારી રીતે આત્મસાત્ કરેલી છે; અને લોકોને તે સમગ્રવીને તેમને ગળે ઉતારવાની હથેટી તેમની પાસે છે. ગાંધીજીની ફિલસૂફી તેઓ સરસ સમજે છે, અને તેમાંથી કેટલા ભાગને તરફળ સ્વીકાર કરેલો અને કયો ભાગ ભવિષ્યને માટે સિલકમાં રાખેલો, તેની અચૂક કલ્પના તેમને છે. કેટલાક લોકો અધાનાં જ વખણું કરીને પોતે સારા દેખાવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કૃપાલાની અધાની ઉપર એકસરખું દીકાએ ચલાવીને પોતે પક્ષપાતરહિત છે તેની બીજીઓને ખાતરી કરાવી આપે છે. તેમ છતાં પોતાનું કામ બગડવા ન દેવા જેટલી સિધ્ધી વહેવાર-કુશળતા તેમનામાં છે. પરિસ્થિતિ બોળખવાની, માણસના ગુણોય પારખવાની અને પોતાનું કામ આગળ ધપાવવાની કળા તેમની પાસે છે. અને મહાસલાના મહારથીઓને તાલ સાચવીને તેમની સાથે સહકાર કરવાની સ્વાભાવિક નમ્રતા પણ તેમનામાં છે.

આજની કટોકટીને સમયે રાષ્ટ્રનું સુકાન જેવા માણસના હાથમાં હોવું જોઈએ તેવાના જ હાથમાં તે પડ્યું છે, એ ભારે સતોષની વાત છે. અધી જાતનાં અડપલાં ને ટેકડી કરીને હવે ગંભીર ને પ્રતિષ્ઠિત અનેલા આ રાષ્ટ્રસેવકને હાથે ગરજત થયાની ધાસ્તી નથી.

શ્રી કૃપાલાની મારા કહેવાથી ગુજરાતમાં આવ્યા અને મૂળરાત્રિ વિદ્યાપીઠનું કામ તેમણે ભારે આહારથીથી ચલાવ્યું. પછી ગાંધીજીના કહેવાથી તેમણે પોતાનો

યુક્ત પ્રાન્તમાંનો (મેરઠ) ખાદી આશ્રમ વ્યવસ્થિત કરીને તેને પ્રતિષ્ઠિત બનાવ્યો. હિંદુ યુનિવર્સિટીમાંથી અસહકાર કરીને બહાર પડેલા વિદ્યાર્થીઓની આજેવાની લઈને તેમણે કાશી વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી. શ્રી રાજેન્દ્રપ્રાસાદે વિદ્યાસ સંપાદન કરીને તેમણે મહાસભાના કાર્યાલયનું કામ ચલાવ્યું. શ્રીમતી મુચેતા-દેવીની સાથે લગ્ન કરીને તેઓ બંગાળના જમાઈરાજ બન્યા. અને મહાસભાની એકનિષ્ઠપણે સેવા જળવીને તેઓ હવે રાષ્ટ્રપતિ થયા છે.

આવા અનેકવિધ ગુણોથી યુક્ત રાષ્ટ્રસેવકના વિચારો મહારાષ્ટ્રે ખૂબ કાળજીપૂર્વક સમજી લેવા જોઈએ. કૃપાલાનીને હાથે હજી પણ રાષ્ટ્રસેવાનું કાર્ય થવાનું છે. મહારાષ્ટ્રે તેમનું વ્યક્તિત્વ સારી રીતે જાણી લેવું જોઈએ.*

કાકા કાલેલકર

* ‘આચાર્ય’ કૃપાલાની’ એ નામના કૃપાલાનીનાં બાપણે અને લેખેના મરાઠી સંપ્રદાઈ લખેલી પ્રત્યક્ષ પંથની અનુવાદિત

કાંતિ એટલે શું?

[શ્રી. મહાદેવ દેસાઈ સમાજસેવા મહાવિદ્યાલયના પ્રથમ વર્ષના વિદ્યાર્થીઓને માટે, મુખ્ય મુખ્ય કાંતિઓનો પરિચય, એ એક વિષય છે. તેની રાજ્યાત્મક તેમની આખજ કરેલી પ્રારંભિક ચર્ચાની મોંઘ નીચે ઉતારવામાં આવી છે. — મ.]

તમારા અભ્યાસક્રમમાં ‘કાંતિ’નો વિષય રાખવામાં આવ્યો છે. તેમાં તમે કેટલાક મોટા દેશોની નામાંકિત કાંતિઓનો આજો પરિચય મેળવશો. આ વિષય નહિ નહિ તોય વિદ્યાપીઠના અભ્યાસક્રમમાં ઈ. સ. ૧૯૩૦ બાદ તો વ્યવસ્થિતપણે દાખલ થયો છે. તેવા જ ખીન્ને વિષય સત્યાગ્રહ છે. આનું કારણ છે: હિંદમાં છેલ્લા કેટલાક દશકાથી પ્રગળે સુધારાની ટાલાટબી કરતાં કાંતિ જ વધારે ગમે છે, અને તેની એક નવી રીત તરીકે સત્યાગ્રહની તાલીમ તેણે લીધી છે. એટલે તેને હોઠે એ શબ્દ ખૂબ જ ચડેલો છે, — ભલે પછી એનો અર્થ કે તેનો મર્મ તે ઓછો સમજે કે ન સમજે. કાંઈ પણ વસ્તુ કાંતિકારી બને છે ત્યારે આમ જ તે લોકમાનસને પકડી લે છે.

અને આ કાંઈ હિંદની જ ખાસ વાત નથી. જો કાંતિ — ગ્રેગોરિયન ‘રેવોલ્યુશન’ — કહેવામાં આવે છે એવા યુગ દરેક દેશમાં દરેક પ્રજામાં અવારનવાર આવેલા જોવા મળે છે, અને ત્યાં આમ જ તે લોકમાનસનો કબજો લઈ લે છે. કાંતિના વિરોધી વિચારો ધરાવનારા ભલે ગમે તેમ કહે, કાંતિ એ પણ એક ઐતિહાસિક પ્રક્રિયા છે, કે જે તેના ખાસ ખાસ કાળે સમાજના કે રાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં સહજભાવે આવે છે. લોકમાનસમાં રૂઢિગ્રેમ કે રિથિતિચુસ્તતા પેટે જ આ ‘તેથી સાવ બિલકુ’ બળ — કાંતિ — પણ રહેલું છે. એ દૃષ્ટિએ કાંતિનો અભ્યાસ ઇતિહાસના બહોળા અભ્યાસમાં એક ખાસ અને રસિક વિષય બને છે. તેથી કરીને આપણા અભ્યાસક્રમમાં કેટલાક વિશેષ દેશોની કાંતિનો

સામાન્ય ઇતિહાસ લખવાનું રાખ્યું છે, કે જેથી આ એક સામાજિક કે ઐતિહાસિક ઘટના શું છે તે સમજાય.

આવી કાંતિનો અર્થ શો? સામાન્ય માણસ તરત જ સમજશે કે કહેશે તે એક, એ એક એવા જગતો ઉપમાત છે કે જેમાં મારામારી ને ખૂનરેણ થાય. ત્યારે સમાજમાં અવ્યવસ્થા, અધાધૂંધી અને ઝાટાળો ધાક અને લોભા મારામારી કરી ખૂનની નદીઓ વહેવારે.

આમ જો કાંતિનો અર્થ સમજીએ તો તે સુદ અથવા કુલ્લક અથવા પોલીસ-ગાડુઓની ગપાકપી કાંતિ કહેવાની જોઈએ. પરંતુ એને કાંઈ કાંતિ નહિ કહે. લોકો રાજસત્તા સામે થાય — બળવો કરે, તેમાં લોકી રેણ, તેણે જ માત્ર કાંઈ તે કાંતિ નહિ ગણાય. કાંતિનું અનિવાર્ય લક્ષણ કે મુખ્ય લક્ષણ પણ ખૂનરેણ નથી એમ જોત તો ‘લોકી રિવાજી કાંતિ’ એવા શબ્દપ્રયોગ આપણે* ન વાપરત. અને હિંદની આપણી કાંતિ પણ ઓછી એ પ્રકારની ખૂનરેણવાળી છે? એટલે કાંતિનું લક્ષણ ખૂનરેણ તો નથી જ.

અને જ મળતો ખીન્ને ખ્યાલ જે કાંતિના લક્ષણ તરીકે લોકમાનસમાં ધૂસી મેકે છે તે અધાધૂંધીનો છે. આ પણ તેવા જ બૂલભરેલો છે. તો તે અધેરી નગરીમાં ચંડુ રાજગો, કે જે અધાધૂંધી અને અવ્યવસ્થા જ કરે, તે અધા કાંતિકારીમાં ખપે! તેમને પણ માક્સ, ટોલ્સ્ટોય અને ઇજાક ગાંધી કે રસો

* જુઓ ઇંગ્લેન્ડનો ‘Bloodless Revolution’ કહેવાય છે તે.

મેંજીના સાથીઓ ગુલુવા જોઈએ. એમ કોઈ કહે તો તેને કાંઈ નહિ તો 'ગંડુ રાજા' તો તમે કહો જ !

ક્રાંતિ ત્યારે અધાધૂંધી નથી, ખૂનરેણુ નથી. કેમ કે, એ ચીજને કોઈ સમજણે માણસ કદી પસંદ કરતો નથી. ક્રાંતિ કાંઈ એવું નહીં સામાજિક અનિષ્ટ નથી. ક્રાંતિ તો લોકો કેટલીક વાર પોતાને ત્યાં, ચાતકની પેટ, ચાહે છે. એ શાથી ? એમાં શું સંતાયેલું છે ? — એ જોઈએ તો ક્રાંતિનો ખાસ ભાવ શો છે તે ગળુવા મળી શકે.

ક્રાંતિનો જન્મ માનવહૃદયની સહજ સનાતન શુભ કામનામાંથી જ થાય છે. સમાજમાં ફેરફાર કરીને તેને સુધારવા માટેના શુભ ઉદ્દેશથી પ્રેરણાને જ સમાજ ક્રાંતિ કરવા જાય છે. એ બનવા જોવ છે કે, લોકમાનસ એ વિષે મુજબાવમાં હોય તે પોતાનો હેતુ સ્પષ્ટ ન સમજતું હોય. પરંતુ મૂળે તેની પ્રેરણા શુભકર્મચાલુની જ હોય છે, તેમ કરવા જતાં કદાચ મારામારી થાય, અધાધૂંધી પણ કેટલીક ધર્મ બેસે. પરંતુ તેને કોઈ ચલાવું નથી, તે તો ક્રાંતિએ ચહેલા સમાજની સુરક્ષિતમાં જે કાંઈ જીલુપ હોય તેમાંથી નીપજતા વિકારો બહુ તો કહો; તે કાંઈ ક્રાંતિ પ્રેરનારાં બજ નથી. જેમ અમુકને માટે મથતાં તેમાંથી ઝેર પણ એક વાર તો નીકળે છે, તેમ આ વિકારો બહુ તો ગળુાય. ક્રાંતિની તત્ત્વચર્ચા કરતાં એક અંગ્રેજ વિવેચક* સાચું લખે છે કે —

“સમજણે એવો કોઈ માણસ સામાજિક અધાધૂંધી ચલાવતો નથી. પરંતુ સાવ સમજ વગરના નહિ એવા ઘણા માણસો સમાજના અધારભુજા એવા તો ધરમૂળથી ધરડા ચાહે છે કે તેને એવાનું ક્રાંતિ કદી શક્ય. એટલે, એમ માનીને જ આવડે વીક છે કે ક્રાંતિનો અર્થ સામાજિક અધાધૂંધી નથી અને ક્રાંતિમાં એ સમાઈ જ છે એમ પણ નથી, એ વસ્તુ ઉપરવાર કરવા માટે ઝાઝી કથી દલીલો જરૂર નથી.”

ત્યારે ક્રાંતિ એ અમુક સારાને નજરમાં રાખીને તેને માટે કરવા ધારેલો સામાજિક ફેરફાર કે પરિવર્તન છે. નથી એ અધાધૂંધી કે નથી એ મારામારી વા ખૂનરેણુ. માનવહૃદયની સાથેન શુભકામનાની આરામાંથી જન્મતી સુધારણાની ભૂખનો જ એક લોકપ્રકાર એ છે.

એટલે ક્રાંતિ એ માનવસમાજમાં સુધારો કરવાની એક રીત છે. અને પોતાના ઇતિહાસ ક્રમમાં

અમુક વખતે સમાજ એને જ અખતિયાર કરે છે; ખીજી કોઈ રીતને નહિ. તે શાથી એ જોઈએ તો ખીજી રીતોથી ક્રાંતિ શી ખાસિયત ધરાવે છે તે સ્પષ્ટ થાય છે.

પ્રમથોના ક્રાંતિકાળના ઇતિહાસ જોઈએ તો જાણાય છે કે, પ્રમ પોતાની અંદર ધૂરેલા અમુક કે તમુક સમૂહી એવી તો કંટાળે કે ધરમૂળથી તેને દૂર કરવા અને બનતી તરારે તેમ કરવા કમર કસે; અને ત્યારે જે મૂળગામી ફેરફાર કરી મૂકે, તેને ક્રાંતિ કહે છે. એક રીતે જોતાં, દરેક સમાજ કે તેની સંસ્થાઓમાં ફેરફાર અને સુધારો તો ચાલતો જ હોય છે. અને વિચારો તેમાં અમુક તમુક સુધારા કરવાને માટે લોકને જાગૃત પણ કરતા હોય છે. સામાન્ય રીતે, તે સુધારો આ કે તે નાની નાની નાટી બાજતોને અંગે હોય છે. તે સંસ્થા કે સમાજના મૂળ ખાયામાં ધરમૂળથી તે કાંઈ જિયતપાયક કરતો નથી હોતો. આપણુ રહેવાના વ્યાપીક મકાનના પાયા અને મુખ્ય દીવાલોની અંદર રહીને જ જેમ જોઈતી સવક કરીને નલાવવામાં આવે તેમ એ થયું.

અને આપોઆપ આવી જતની સુધારણા તેની અમુક મંદ ગતિએ સમાજમાં સતત ચાલે છે. તેમાં અધાધૂંધી કે મારામારીની વાત નથી આવતી. એવી બીલિય લાગે રખાય છે. ક્રાંતિ આ જાતનો ફેરફાર નથી. નથી તેની બિન મંદ હોતી; કે નથી તે ઉપર ઉપરથી આમ તેમ સુધારો કરતી. ક્રાંતિ તો ઓચિંતી — જાપોટો મારીને આવતી લાગે છે, અને ધરમૂળથી કર્યુંક પરિવર્તન કરવા તાકે છે. સંભવ છે કે, કોઈ સુધારણા એવી હોય કે જે જાપાટામાં તો ચતી હોય, પરંતુ તેટલા માટે તે ક્રાંતિ નથી. તેવા વેગ ઉપરાંત તે કેટલે જીરે જઈને મૂળથી ફેરફાર કરે છે, તે પણ જોતું જોઈએ. અને આમ વેગની સાથે અને મૂળમાં જઈને સમાજમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર પ્રમથોને અમુક તમુક કાળે પડે, એ ઉઘાટું છે. તેવે વખતે આ મૂળગામી અને વેગવતો ફેરફાર કઈ રીતે કાઢ્યું કરે છે, એવું સમજવા જેવું છે. કારણ કે, તેમાં ક્રાંતિની શક્તિ અને સફળતાનાં ખીજી છુપાયેલાં છે. આ વિચાર આપણને ક્રાંતિની વ્યાખ્યાના ગર્ભિતાથી વિચારવા તરફ લઈ જાય છે. પણ તેનો મૂળ અર્થ દૂંકમાં આપણે ઉપર જોયો તે છે.

* ઉદાહરણ બન્ને — Principles of Revolution — પ્રસ્તાવનામાંથી.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠની નવી મજલ

[શ્રી. મહાદેવ દેસાઈ દ્વંસૃત તરફથી વિદ્યાપીઠમાં શ્રી. મ. દે. સમાજનેવા મહાવિદ્યાલયનો પ્રારંભ તા. ૨૬-૧-૧૯૪૭ના રોજ થયો. તે પ્રસંગે મળેલા શુભેચ્છાના સંદેશા, આશીર્વાદ, તથા શ્રી. મહામાનનું નિવેદન, અને શ્રી. વૈકુંઠભાઈ મહેતા તથા સમાજના પ્રમુખ શ્રી. મોરારજી દેસાઈનું વ્યાખ્યાન નીચે આપવામાં આવ્યાં છે.]

૧

શુભેચ્છાના સંદેશા

પૂ. ગાંધીજી દિલ્હીથી લખે છે :—

મહાદેવનું નામ કોઈ વિદ્યાલયની સાથે જોડવાથી મહાદેવનું કામ સરે એમ નથી, પછી નામની શી વાત? શિક્ષકો ને વિદ્યાર્થીઓ એવું કરશે તો બધું સારું જ થશે. કામની ચીવટ રાખને એટલે નામ રહ્યું જ નાળો.

ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ નવી દિલ્હીથી લખે છે :—

શ્રી. મહાદેવ દેસાઈ સમાજસેવા મહાવિદ્યાલયની સ્થાપનાએ અવસર પર શરીરસે અતુપરિચત રહકર બી મેં આત્માસે ઉપરિચત હું. સ્વર્ગીય મહાદેવભાઈ દેસાઈની લોકસેવા રાષ્ટ્રકે સિધે આદર્શ હે. મેરી કામના હે કે યદ મહાવિદ્યાલય અપની શિક્ષા દ્વારા હમારે કાપકર્તાઓના ધસ મહાન આદર્શની પ્રેરણા દેતા રહે ઔર દિવંગન આત્માની પવિત્ર સ્મૃતિકે સ્થાપી રખને મેં સક્ષ હો.

શ્રી. રાજગોપાલાચારી નવી દિલ્હીથી લખે છે :—

તમે સેવકો માટે મહાવિદ્યાલય શરૂ કરો છે તે જાણીને આનંદ થયો. તેનો અભ્યાસક્રમ શો હશે અને કોણ તેનું સંચાલન કરશે તેની મને ખબર નથી. આશા છે કે જેના નામે આ મહાવિદ્યાલય શરૂ કરવામાં આવે છે તે સ્વર્ગસ્થ મિત્રની સ્મૃતિને શોભે તેનું કામ કરવામાં આવશે. તમે ગાંધીજીને પણ લખ્યું હશે. તેમના આશીર્વાદથી આ કામને સરળ બનાવવા તમે જરૂરી બધું કરશો જ. આપણે પહેલાં જે તાલીમ આપતા તે હવે શરૂ થતા કાળમાં નહિ ચાલે. સંજોગો ધણા બદલાઈ ગયા છે. મને આશા છે કે આ સંસ્થાના સંચાલકો હાલની પરિસ્થિતિનો અને પ્રશ્નોનો પૂરો ખ્યાલ કરીને યોગ્ય અભ્યાસક્રમ રચશે.

શ્રી. કાન્હાલાલેશ્વર કાલેલકર વર્ધાથી લખે છે :—

વિદ્યાપીઠમાં જ્યારે અખિલ ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરિષદ થઈ હતી, ત્યારે સર્વાનુમતે એક દશવ પાસ થયો હતો કે, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું કામ સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી વિદ્વાન નાગરિકો તૈયાર કરવાનું નથી, પણ સ્વાતંત્ર્ય-

પરાયણ વિદ્વાન, સંસ્કારી, ચારિત્ર્યસંપન્ન રાષ્ટ્રસેવકો તૈયાર કરવાનું છે.

એ દશવ આજે વિદ્યાપીઠ મારફતે જ પૂર્ણપણે અમલમાં મુકાય છે એ જોઈ મને હર્ષ થાય છે. સ્વ. શ્રી. મહાદેવભાઈ દેસાઈ એવા સ્વરાજ્યપરાયણ, વિદ્વાન, સંસ્કારસંપન્ન, ચારિત્ર્યશાળી, કૃષ્ણ રાષ્ટ્રસેવક હતા. એમનું નામ સમાજસેવા મહાવિદ્યાલય સાથે જોડીને આપણે જેમ એ મહાન સેવક પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરીએ છીએ, તેમ જ ગુજરાતની તરણાઈને સંપૂર્ણ દીક્ષા પણ આપીએ છીએ.

મારો વિશ્વાસ છે કે શ્રી. મગનભાઈની બાહોશ દેખરેખ નીચે આ મહાવિદ્યાલય ગુજરાતને આદર્શ સમાજસેવકો પૂરા પાડશે, અને પૂ. ગાંધીજીની કલ્પનાનો અદ્વિસક સમાજ કેવો હોઈ શકે છે એની જાંખી કરાવશે.

આ મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના સાથે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પોતાના ત્રીજા યુગમાં પ્રવેશ કરે છે. એની કારકિર્દી સૌથી ઉજ્જવળ નીવડે. એની ભારતભાવ-વિધાતા પ્રત્યે મારી પ્રાર્થના છે.

શ્રી. દિનકરરાવ દેસાઈ મુંબઈથી લખે છે :—

મહાવિદ્યાલયને સફળતા ઇચ્છું છું. તે ફૂલોફાલે અને મહાદેવભાઈ જેના પ્રતીકરૂપ હતા તેવી નિઃસ્વાર્થ બહેર સેવાની ભાવના ખીલવવામાં તે સફળ થાયો.

શ્રી. ઠક્કરવાપા નવી દિલ્હીથી લખે છે :—

મહાદેવભાઈ સ્મારક માટે ફંડ એકઠું થયા પછી તમે તેના સ્મારકનું કામ આટલું જલદીથી શરૂ કર્યું તે ધણું સારું થયું છે. તેમાં હું તમને સફળતા ઇચ્છું છું.

શ્રી. જ્વેલી (બોમ્બે કોનકલ) લખે છે :—

મારે મહાદેવભાઈ સાથે મારા કોલેજના સમયથી સર કરીને ત્રીસ વરસ સુધી દોરતી હતી. તેમની સાથે જેમ જેમ પરિચય વધ્યો તેમ તેમ હું તેમને વધારે આદરવા લાગ્યો અને તેમનો પ્રશંસક બન્યો. તેમણે પોતાનું જીવન દેશને સમર્પણ કર્યું હતું. બહુ જ યોગ માણસોએ તેમની પેઠે ગાંધીજીનાં લખાણોને સમજીને આધારભૂત રીતે તેનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેમનો

આત્મા ઉમદા અને મહાન હતો. મને ખાતરી છે કે આપણા દેશના ઇતિહાસમાં તેમનું નામ જળવાઈ રહેશે અને તેમના જીવનમાંથી જમાનાઓ સુધી ભવિષ્યની પ્રજાને પ્રેરણા મળ્યા કરશે. આ વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ અને કાર્યકર્તાઓ માટે મહાદેવભાઈના જીવન કરતાં વધારે સારો આદર્શ જીવનમાં સેવન કરવા માટે અને અનુસરવા માટે મને તેમ નથી.

આચાર્યશ્રી કૃપાળનીજી દિલ્લીથી લખે છે:—

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના નૂતના અધ્યાપક અને વિદ્યાર્થીઓ મારા પ્રિય મિત્ર સ્વ. શ્રી. મહાદેવભાઈ દેસાઈની સ્મૃતિમાં સમાજસેવકો માટે મહાવિદ્યાલય શરૂ કરવા માંગે છે. મને ખાતરી છે કે આ નવી સંસ્થા ઉપયોગી નીવડશે. મને લાગે છે કે, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં જેમણે કેળવણી લીધી હોય અને જેમણે શિક્ષણ આપ્યું હોય તેઓ જ આવી સંસ્થા સંજ્ઞાના પૂર્વક ચલાવવાની જવાબદારી ઉભી થશે. આનું કામ કરવા માટે તેમની પાસે બૌદ્ધિક તૈયારી છે એટલું જ નહિ, પણ તેમણે પ્રાન્તની રાજકીય તેમ જ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય ભાગ લીધેલો હોવાથી તેમની પાસે જરૂરી વહેવારિક જ્ઞાન છે. મહાદેવભાઈનું સેવામય આર્થિક જીવન તેમને માટે હંમેશા પ્રેરણારૂપ નીવડશે. મારા નૂતના વિદ્યાર્થીઓએ જેમણે આ નવું સાહસ ઉઠાડ્યું છે તેમની નિરુત્સાહ કાર્યક્રમિતમાં મને ખૂબ વિશ્વાસ છે. નયા સાહસને દું સફળતા હાથે હું.

શ્રી. શેર સાહેવ મુંબઈથી લખે છે:—

શ્રી. મહાદેવભાઈ દેસાઈએ પોતાનું આપું જીવન સમાજસેવામાં અર્પણ કરેલું હતું. તેમના ઉદ્વેગ જીવનક્રમને અનુસરવું તે તેમનું સર્વશ્રેષ્ઠ સમારક છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના ઉપક્રમથી દુસ્તીઓ તેમની સ્મૃતિમાં સમાજસેવા મહાવિદ્યાલય શરૂ કરવાના છે તે જાણતાં મને ધણે આનંદ થયો.

મુંબઈ સરકારના ગૃહપ્રધાન માનનીય શ્રી. મોરારજી ભાઈ દેસાઈ તેનું માંગલિક પ્રવચન આપે છે તે પ્રસંગે હું મારી શુભેચ્છાઓ પાઠવું છું. મને વિશ્વાસ છે કે, જે પુણ્યાત્માનું નામ આ મહાવિદ્યાલય સાથે સંકળાયેલું છે તેમના કાર્યને અહીં તાલીમ લેતા વિદ્યાર્થીઓ અનુસરશે.

૨

મહામાત્રનું નિવેદન

સ્વ. શ્રી. મહાદેવ દેસાઈના પુણ્ય નામની સાથે જોડીને શરૂ કરવામાં આવતા આ સમાજસેવા મહાવિદ્યાલયના પ્રારંભને પ્રસંગે આપ સૌનું સ્વાગત કરતાં મને ધણે આનંદ થાય છે. આ કામ વિદ્યાપીઠનું નવું શરૂ થાય છે; અને તે આપણા દેશના એક ભારે ક્ષાંતિયા વખતે. તેનો જો જોડો યોગ્યતા હોય તો ૧૯૨૦નો કાળ મણી શકાય. તે સમય એટલે સ્વરાજ્યની લડતનો અને તે અર્થે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનો જન્મ. દિંદને સ્વરાજ્ય જોઈએ. આ ક્ષાંતિ નાનીમૂતી માગણી નહોતી. તેને માટે પ્રજામાં આપો યુગપરકરો આજ્ઞાઓ જોઈએ. ધરમજીથી આવે પડકારો આજ્ઞાનાં સાધનમાં મળ્યામી અને મુખ્ય સાધન હંમેશા પ્રજાકીય કેળવણી હોય છે. પ્રજાસંજ્ઞાનતા આ અચળ કાયદા પ્રમાણે, સ્વરાજ્યને માટે, રાષ્ટ્રના સેવકો તૈયાર કરવાને માટે, રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતાની રચનાત્મક કે અદ્વિસક લડત લડવાને માટે નવી જ તાલીમ જોઈએ. તેમાંથી વિદ્યાપીઠનો જન્મ થયો.

અને તેમ જ એ પ્રયત્નના ફળના ઉદ્વેગજાળનું આ વર્ષ છે, તે વખતે આ મહાવિદ્યાલયનો પ્રારંભ થાય છે, એ પણ એવી જ સૂચક ખીના છે. ૧૯૨૦માં લડત લડવાને માટે શિક્ષણવ્યવસ્થાની રચાવના યદ્ય; આજે તે લડતને બદલે કદાચ તેનાથી અધરી અને વ્યાપક, એવી સ્વરાજ્યસંચાલનની જવાબદારીની શાંત લડતને જોળે ઉઠાવવાનું શરૂ થાય છે. આ વિદ્યાલય તે કાર્યના સેવકો તૈયાર કરવા સારુ શરૂ કરવામાં આવે છે.

. મેં શરૂમાં આપને જણાવ્યું કે, તેને સ્વ. શ્રી. મહાદેવભાઈના નામ સાથે જોડવામાં આવે છે. આ પણ એક ઈશ્વરી સંકેત જ મળાય. એ નામ આ વિદ્યાલયના અધ્યાપકો તથા વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યા તથા સેવા બેઉના ભેગા અને સુભગ સુંદર મેળનો આદર્શ પૂરો પાડે છે. એ રીતે એ નામ અમારે માટે જીવંત ઉદ્વેગોદનરૂપ હશે. પૂ. કુલપતિજી પોતાના સંદેશમાં અમને કહે છે એમ, કામની ચીવટ રાખવામાં એ નામ અમને હંમેશા સાવધાન રાખશે.

આ પ્રસંગે પ્રમુખશ્રી. પોતાનું મંગળ પ્રવચન કરતા નિમિત્ત કરુ' તે અગાઉ, મારે આ વિદ્યાલય વિષે થોડાક પરિચય હવે આપવો જોઈએ.

ઈ. સ. ૧૯૪૪ના ડિસેમ્બરમાં ઉત્તરસંજા મુકામે ગુજરાતના બધા સેવકોની, પરિવદ મળી હતી. આગલી રાતે સહજ ચાલતી વાતચીત દરમિયાન એ ત્રણેક સામાન્ય સેવકોને વાતચાતમાં રુક્યું કે, આપણે ૨૪૦ મહાદેવભાઈના સ્મારક, નિમિત્તે ફાળો કેમ ન કરવો? અને જેનું સહજ તે રુક્યું તેવી જ સહજ સરળતાથી બીજે દિવસે ગુજરાતના બધા સેવકોએ તે સૂચનને વધાવી લીધું, અને મહાગુજરાતમાંથી રૂ. ૧૦ લાખ ઓછામાં ઓછા એકા કરવાનો આંક મૂક્યો. અને એ જ ઉત્સાહ, એકદિલી અને ખતથી ગુજરાતના તાના મોટા બધા સેવકો એ કામે લાગી ગયા. પરિણામ પણ એવું જ રૂ. આશુઃ ઈ. સ. ૧૯૪૫ની ગાંધી જયંતી સુધીમાં ફાળાનો આંકડો પૂરો ભરાઈ ગયો. ત્યાર પછી તેના વહીવટ માટે ગાંધીજીએ ટ્રસ્ટ મંડળ નીમ્યું, અને તેણે પોતાનું કામ બનતી તરારે શરૂ કર્યું, જેમાં તેણે દરાવ્યું કે,

“મહાવિદ્યાલયની કોટીનું એક સમાજસેવક વિદ્યાલય ગુજરાતને માટે ચલાવવું, જેથી ગુજરાતની અનેકવિધ સેવાઓને માટે જોડતા યુવાન કાર્યકર્તાઓ ભરતી કરી શકાય.

“આવું વિદ્યાલય શરૂ કરવાનું કામ ગુજરાત વિદ્યાપીઠને સોંપવામાં આવે છે.” આ સૂચના પર વિદ્યાપીઠ મંડળે વિચાર કરીને દરાવ કર્યો કે,

“સ્વરાજને માટે ચારિત્રવાન, શક્તિ-સંપન્ન, સંસ્કારી અને કર્તવ્યનિષ્ઠ સેવકો તૈયાર કરવા એ વિદ્યાપીઠનું ધ્યેય છે. તેથી શ્રી. મં. ૬૦ ટ્રસ્ટ તેને જે કામ સોંપવા માગે છે તેને વિદ્યાપીઠ પોતાનું જ માને છે, અને તે કામની જવાબદારી ખુશીથી સ્વીકારે છે. અને આપતા જૂનાથી તે શરૂ કરવામાં આવશે.”

આજના રોજ રોજ અને અવનવા પલટા ખાતા વિવિધ દેશકાળમાં, એ સંકલ્પ પ્રમાણે વિદ્યાલય શરૂ કરી-શકીએ છીએ, એ અમારે માટે આનંદની વાત છે. આ ઉપરથી આપને આ મહાવિદ્યાલયનો મુખ્ય હેતુ શો છે તે કાંઈક ખ્યાલમાં આવશે એમ માનું છું. મહાભાઈએ ગુજરાતમાં સમાજસેવાની જે એક નવી પરંપરા જન્માવી છે તેને ચિરંજીવી બનાવવા માટે નવા નવા અભ્યાસી અને નિહાવાન સેવકો જોઈએ. વળી સ્વતંત્ર પ્રગતિય સ્વરાજના નવા યુગમાં, આજ

સુધી “સરકારી નોકર” કહેવાતા માણસો હવેથી ખરું જોતાં સ્વરાજ સરકારના પ્રજાસેવક બનશે, જોકે તેઓ તેવા આજે તો નથી. પરંતુ સાચું સ્વરાજ સ્થાપવું હોય તો તેમણે તેવા બનવું જોઈશે. તેમને તૈયાર કરવાનું કામ પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને શિર દશે. અને લોકશાહી સ્વરાજનો નાગરિક-પણ અતે જઈને જોતાં સમાજનો એક સેવક જ છે. એ કાંઈ ગમે તેમ વર્તવા કે પ્રજાદોષ કરવા મુખ્યત્વે નથી જ.

નવા યુગને માટે આવા સરકારી અને બિનસરકારી પ્રજાસેવકો તૈયાર કરવાને માટે સ્નાતક કક્ષા સુધીનો અભ્યાસ યોજવો, એ ટૂંકમાં આ મહાવિદ્યાલયનો હેતુ છે. અને હવે પછી રાષ્ટ્રીય કેળવણી કેવી રીતે રચવી તેનો પ્રયોગ પણ એમાં રહેલો છે એમ કહી શકાય.

વિદ્યાલયનો અભ્યાસક્રમ ત્રણ વર્ષનો રાખવામાં આવ્યો છે. ત્રણ વર્ષને અંતે પરીક્ષામાં પાસ થનારને સ્નાતકની પદવી આપવામાં આવશે. સામાન્યપણે જેમણે ચાલું કોલેજનું First Year પ્રથમ વર્ષ પાસ કર્યું હોય તેમને પ્રવેશપાત્ર મળ્યા છે. આમાં અચૂલને અમને લાગ્યું છે કે, કોઈ બીજી રીતે કામ કરવું જોઈએ. અને દાખર થવા માગનાર તથા તેમાં રસ લેતા કેટલાય વિદ્યાર્થીઓએ પૂછ્યું કે, અમારે F. Y. થવાની જરૂર ખરી? તમે જ કોઈ પણ જેવી ઠીક માને તેવી જાગી કસોટી શું કામ ન લો? ચાલુ કોલેજની F. Y. પરીક્ષા કાંઈ તમારા આદર્શને પોષતી પૂર્વતૈયારી નથી જ કરાવતી. વાત સાચી છે. આથી અને બીજી અનેક રીતે જોતાં, આ મહાવિદ્યાલયની સંચાલન સમિતિને લાગ્યું છે કે, વિદ્યાપીઠ પોતાની એક સ્વતંત્ર પરીક્ષા યોજવી, જેમાં કોઈ પણ વિદ્યાર્થી તૈયાર થઈને ખેસી શકે. તે માટે અમુક કે તમુક ચાલુ પરીક્ષા આપી કે નથી આપી એવો પ્રશ્ન નહિ રાખવો. અને એ પરીક્ષા એવી સર્વસાધારણ અભ્યાસક્રમની રાખવી કે જેનું પ્રમાણુપત્ર પોતે અમુક સ્વતંત્ર પ્રતિષ્ઠા ધરાવે. આ વસ્તુ આપતા વરસ ઉપર વિચારવાની હોવાથી અહીં વધારે લખાણ કરવું ન જોઈએ.

મહાવિદ્યાલયના ત્રણ વર્ષના અભ્યાસક્રમમાં નીચેના વિષયો રાખવામાં આવ્યા છે—

૧. ગુજરાતી—

વિદ્યાર્થીની ભાષાશક્તિ અને નિષ્કલ્પશક્તિ બીજવવાની દૃષ્ટિએ.

૨. હિંદુસ્તાની -

વિદ્યાપીઠ તરફથી લેવાતી ચાર પરીક્ષાઓ બાદ હિંં પ્રચારસભાની 'હિંદુસ્તાની કામિલ' પરીક્ષા સુધીનું.

૩. ઇતિહાસ -

અર્વાચીન સ્થિતિ 'સમગ્રવાની દૃષ્ટિએ જાતતા ઇતિહાસની સામાન્ય ભૂમિકા.

હિંદનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિની ભૂમિકા. તે ભૂમિકામાં અર્વાચીન યુગ અને સર્વરાષ્ટ્ર-સમભાવ તમા સાંતિસ્થાપનના યુગનો ઉદય : તે તરફ જાનને લઈ જનારા પ્રસારો તથા બળોનું સામાન્ય વિવેચન (સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળનો સામાન્ય પરિચય).

૪. રાજ્યધારણ અને રથાનિક સ્વરાજ -

હિંદુસ્તાનનું - તેના વિકાસના ઇતિહાસની રૂપરેખા સાથે.

સ્વતંત્ર દેશોની ક્રાંતિ અને તેમનાં રાજ્ય-બંધારણોનો સામાન્ય પરિચય - જ્યાં કે, રશિયા, ઈંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, અમેરિકા, ચીન, આર્જેન્ટીન્સ વગેરે.

૫. સમાજવિદ્યા અને સમાજસેવાના માર્ગો અને પદ્ધતિ.

૬. અર્થશાસ્ત્ર અને રાજકારણનાં મૂળતત્ત્વો.

૭. હિંદનું અર્થશાસ્ત્ર અને આમ-ગ્રાહો.

૮. હિંદની વેપારી ભૂગોળ.

૯. દેશીનામું.

૧૦. આંકગણતરી અને નાણાશાસ્ત્ર.

આ ઉપરાંત, પણ વર્ષમાં એક સત્ર જેટલો સમય દરેક વિદ્યાર્થી પોતાની પસંદગીના અમુક સેવાક્ષેત્રમાં જઈ, તેના સેવકોનાં સહવાસ અને દોરવણી તથા, પ્રત્યક્ષ કામની નાહીમ લે, એવું રાખવામાં આવશે. અને અમુક વખત પ્રત્યક્ષ ક્ષેત્રમાં જઈ કોઈ ને કોઈ મનપસંદ પ્રશ્નની જાતનપાસ કરવાની તાલીમ પણ લેશે, અને તેનો નિર્ણય તૈયાર કરે એવી તેની પાસે અપેક્ષા રખાશે.

શિક્ષણનું માધ્યમ ગુજરાતી હશે; એ તો વિદ્યાપીઠના પાપાનો સિદ્ધાંત છે, એટલે તે વિષે કહેવાની જરૂર ન હોય. એ તો હવે સર્વસામાન્ય વસ્તુ પણ ગણાય. પરંતુ આ વિદ્યાલયમાં વિદ્યાર્થી અંગ્રેજી વગર પણ સ્નાતક ધર્મ શકશે, એ જાણવું જોઈએ. આ વસ્તુ પણ વિદ્યાપીઠ માટે નવી નથી; કેમ કે તેનાં

ધારાધારણ પ્રમાણે ગુજરાતી ઉપરાંત હિંદુસ્તાની ને કોઈ એક અર્વાચીન ભાષા લઈને સ્નાતક ધર્મ શકવું અને તેના સ્નાતક થયેલા છે. તે ધારણ આ વિદ્યાલયને પણ લાગુ પડેલું છે. અને તેના અવ્યાસક્રમમાં ભાષાઓ તરીકે (i) સ્વભાષા (ii) રાષ્ટ્રભાષા એ બેને સ્થાન છે. હવે તો ભાષાએ કોઈને શંકા હશે કે, અષ્ટાદશ પ્રતિનું અને દેશનું સરકારી અને પ્રાજનિક કામ સ્વભાષામાં જ ચાલતું થશે. આમેય, અંગ્રેજી તો પાણું પડતું જ નામ છે; અને જે જાતના શિક્ષણ-વિચારો આજે ચાલે છે તે જોતાં એ હજુ પાણું પડશે જ. વિદ્યાર્થીને અજ્ઞાનમાં રાખવા માટે માધ્યમ તરીકે તે આજે એવું કામ દે છે કે, તેનાથી જ તે મરી જશે. આ હકીકતી વસ્તુને જોઈ સ્વીકારીને ચાલવામાં વિદ્યા અને વિદ્યાર્થી ઉપરાંત શિક્ષણ અને શિક્ષકોનું પણ કલ્યાણ છે. નહિ તો, મને લાગે છે કે, નવા યુગનો વિદ્યાર્થી જ તેને નહિ ભણે, એટલે પણ સૌ યાકશે. મને તેમ પણ, સ્વભાષા અને રાષ્ટ્રભાષાની જરૂર સ્વતંત્ર હિંદમાં હવે વધશે. તે માટે શિક્ષણ-અવસ્થા અષ્ટાદશ થવી જોઈએ, એ ભાષાઓમાં કામ કરી જાણનારા હવે પછીના હિંદમાં જોઈશે. એ સમજથી આ વિદ્યાલયમાં ભાષાઓનું સ્થાન જે રાખ્યું છે તે છે.

અવ્યાસક્રમમાં બીજી એક વિશેષતા એ છે કે, રોજ એ કક્કા દરેક વિદ્યાર્થી ઉદ્યોગકામને આપશે. અત્યારે વિદ્યાર્થી આ કામ નાજીતો જ નથી. તેને અને આદ્યવિદ્યા શીખવીશું અને ક્રમે ક્રમે બીજા ઉદ્યોગો તેમાં ઉમેરતા જઈશું. આ ઉદ્યોગશિક્ષણને ધંધાનું શિક્ષણ સમજવાનું નથી. ઉદ્યોગ અને જીવનને માટે જરૂરી કામોને સારું હામપગ હલાવવા એ સર્વાંગીણ કેળવણીનું એક ક્રમતી સાધન છે, એ સમજ એની અંદર રહેલી છે.

છાત્રાલય વિદ્યાલયનો એક મહત્ત્વનો ભાગ છે જ. તેથી તો યુનિવર્સિટીમાં સત્ર ભરવાની પ્રથા જાતેથી ચાલે છે. તેનો અર્થ કેવળ ભાષણોમાં દાગડી ભરવાની એવો નથી. અહીંના છાત્રાલયમાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાનાં કેટલાંક કામો જાતે કરશે, અને પોતાના ખોરાકમાં તથા ખર્ચમાં અમુક મર્યાદા અને સંયમ રાખવાનો આદર્શ રાખશે.

વિદ્યાલયનું કામ ગુજરાતી માધ્યમથી થશે અને હું આગળ કહી ગયો. એમાં કેવી મુશ્કેલી રહેલી છે

તે સૌને ખજાર છે. તે માટે ઘટતાં પાઠ્યપુસ્તકો ન મળે એટલું જ નહિ, તે માધ્યમ સફળતાથી વાપરીને કામ કરી શકે તેવા અધ્યાપકો પણ આજે ઓછા છે. તેમાં વળી આ વિદ્યાલયનો અભ્યાસક્રમ સ્વતંત્ર દબનો કલ્પવામાં આવ્યો હોઈ, અધ્યાપકે વળી વધારે કઠણીની સામનો કરવાનો હશે. ગુજરાતના યુવાન વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસીઓ આ કામ માટે અમારે જોઈએ. તે અમને આવી મળશે એવી આશા છે. દરમિયાન અમારા જૂના સાથી અધ્યાપકો જેઓ આ શહેરમાં પોતપોતાનાં કામ કરે છે, તે સૌ આ તેમની વિદ્યામાતાને મદદ કરશે, એવી અમને ખાતરી છે. થી. કીકુભાઈ દેસાઈ, ત્રીણભાઈ દેસાઈ, મણિભાઈ દેસાઈ, તથા બીજા કેટલાકે પોતપોતાના વિષયમાં અમુક વખત અમને આપવા તત્પરતા બતાવી છે, તેને માટે અમે એમનો આભાર માનું છું.

આપ સહેજે મળવા માગશો કે, વિદ્યાલયમાં કેટલા વિદ્યાર્થી શરમાં આવ્યા છે. મને ન્યૂનતા આનંદ થાય છે કે, આ વિદ્યાલયની કલ્પનાએ ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓમાં ઠીક ઠીક ઉત્કંઠા અને જિજ્ઞાસા જગાવ્યાં છે. આ નવું વિદ્યાલય કેવું હશે, તે શું શીખવશે, એ બધું પ્રશ્ન આગળ રજૂ કરવા માટે પૂરતા વખત નહોતો. છતાં પણ લોકો તે વિષે સારી પેઠે પૂછપરછ કરી, જરૂરી મળ્યું મેળવી છે. ૪૭ જણે દાખલ થવા અરજીઓ કરી, તેમાંથી અમે ૨૫ જણને દાખલ થવાની રજા આપી છે.

આ દાખલ થનાર કે યવા આવનાર અને બીજા પણ—સૌ એક જ સવાલ પૂછે છે અને તે આપ સૌ સહેજે કલ્પી શકશો કે શો હશે. આ મહાવિદ્યાલયમાં દાખલ થનારનાં Prospects શાં? રૂને તેટલું આપણે કહીએ કે કરીએ તોપણ શિક્ષણ આ Prospects અને 'કરિયર' કે મેટાઈ મજતર વગેરેના ખ્યાલથી યુક્ત ભાગ્યે થાય. એ સમજ શકાય એવી માનવ નજાઈ છે. કહે છે કે, જગતભરમાં વિદ્યાલયો સાથે એ લાગેલી હોય છે. આ વિદ્યાર્થીનો પ્રયત્ન શરૂ થી એવો રહેલો છે કે, તેના વિદ્યાર્થીને જરા ભુલી જતાંનાં Prospects આપવાં. ૧૯૨૦ના જમાનામાં પણ આ સવાલ હતો જ; અને ત્યારે અમને પૂ. કુલપતિએ કહેલું કે, હિંદને માટે લડતા લડતા મરવાને તે રાટલો ન મળે તો રસ્તા ઉપર પથરા

ભાગીનેએ કમાવાના Prospects તમારે માટે અમે ધરીએ છીએ. તેમાંથી આજે સ્વરાજને લાગવવાનો અને તેને જગતની ખાવા ધાતી બીજાઓમાં પણ સંભાળીને આગળ લેવાનો લઢાવો આ વિદ્યાલય તમારી આગળ ધરે છે. સ્વરાજનો નાગરિક એટલે તેનો સેવક અને સિપાઈ, એ થવાતો લઢાવો નાનોસનો નથી. બે રામજીએ તો કેટલાંક શૈક્ષણિક હિંદના ભુવાનેની સામે કરિયર નહોતી તે આજે તેમની સામે ખડી થઈ છે.

પરંતુ પૂછનારનો ધરદો બીજું મળવાનો છે— આ વિદ્યાલયના રનાતકાને સરકાર-માન્યતા મળશે? હા, એમને સરકાર નોકરીમાં રાખશે? અગ્રેજી રાજ્યમાં શિક્ષણ જોડે સરકારી નોકરીનું જે કળેકું થયેલું છે, તે જ સુધરવાનું નથી. પણ તે હવે સુધરશે એમ માનવું જોઈએ. આપને ખજાર છે કે, આપણી સરકાર વિદ્યાર્થીની બધી પદવીઓને માન્ય રાખી છે. તે જ રીતે આ નવા પદવીધરા જે બહાર પડશે તેમને શું કામ માન્ય નહિ રાખે? યોગ્ય વખતે અમે સરકાર પાસે એ માન્યતા મેળવીશું અને તે અમને મળશે, એમ અમે આશા રાખીએ છીએ. વિદ્યાર્થીઓ આ બાબતમાં બગર અદેશે ચાલી શકે છે. હા, એક માન્યતા હજી બાકી છે અને તે મુખર્ફ યુનિવર્સિટીની. હવે તો ભાષાવાર યુનિવર્સિટી પણ રચવાની પાત છે. ગુજરાત વિદ્યાર્થી એક રીતે ભાષાવાર કામ કરતી સ્વતંત્ર યુનિવર્સિટી તરીકે કામ કરું છે. તેને હવે બીજી યુનિવર્સિટી નહિ માને? હું તો એમાં કોઈ શંકા સેવતો નથી. બે ચર્ચા વિદ્યાર્થી જીવંત અને સ્વતંત્ર સેવન થવું હશે તો તેને હરકોઈએ માન્ય કરવું જ જોઈશે. હવે પછી વિદ્યાલયમાં નામનાં બીજાં રાખીને નહિ ચાલી શકે. મારે મન, એવું નામ જ સ્વરાજ આવ્યું એ છે, અને એમાં તેની સાખી કરેલી પણ છે.

આમ જ એક બીજી બાબત પણ અમને પૂછવામાં આવે છે કે, હવે તમે વિદ્યાર્થીમાં શું કરશો? મેં ઉપર કહ્યું કે, આ વિદ્યાલયનો પ્રારંભ એક ધચરી સંકેત છે. તેમ જ ધચરે જે અમારે માટે બાધ હશે તે કામ ઘશે. અમે એટલું સમજીએ છીએ કે, અમારે રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું કામ કરવું છે. તેનો મંત્ર ગાંધીજીએ આપ્યો છે. જીવન અને ઉદ્યોગ દ્વારા સેવાપરાયણ શિક્ષણ એ એનો દૂર કો અર્થ છે. તે

શિક્ષણનો શરૂથી અંત સુધીના નખતો અમારે અહીં રચવો જોઈએ, એમ અમે સમજીએ છીએ. એને માટે અમે મધીશું અને ઉધરની કૃપા હશે તેમ તેમાં અમને યશ મળશે. પૂ. કુલપતિએ આ સંસ્થાના વિષયમાં વિષય વખતે અને એક જાહેર પદ્ધતિએ લેખના ન્યાયમાં કહ્યું છે કે, “આ વિદ્યાપીઠ હતું નહિ, તે છે અને રહેશે”. એ ગુજરાતનું છે; ગુજરાતે પોતાનાં ત્યાગ, વિદ્યા, સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ, અને કૃતપાંખડીથી તેને આજે જેવું છે તેવું ધણું છે. તેણે તે પ્રમાણે આજ સુધી તેને કામ દીધું છે. તે કામ નં દે કે તેનું કામ ન હોય તો ગુજરાત સુખે તેને બંધ કરે. પરંતુ જેણે અત્યાર સુધી કામ દીધું છે; તે હવે ન્યારે કામનો પાર નથી ત્યારે કામ કેમ નહિ દે? કુલપતિજીની એ શ્રદ્ધાથી અને કુલનાયક શ્રી. સરદાર સાહેબની કુનેદ અને હિંમતભરી દોરવણીથી આ કામ કરવા અમે મથીશું. એમાં અમને આપ સૌના આશીર્વાદ અને શુભેચ્છા જોઈએ. એ તમે અમને આપો. એટલું માગીને, પ્રમુખશ્રીને પોતાનું મંગળ પ્રવચન કરવા હું વિનંતી કરું છું. અને અમારા આમંત્રણને માન આપી આપ સૌ અહીં પધારી તે બદલ ફરી આભાર માનું છું.

૨૮-૧-૪૭

૩

શ્રી. વૈકુંઠભાઈ મહેતાનું વ્યાખ્યાન

આ પ્રસંગે હાજર રહી શક્યો છું તેથી મને ઘણું આનંદ થાય છે. તમને હું કહું કે, ઘણા તેમના સાથીઓમાં હું ૨૫૦ મહાદેવભાઈનો ઘણો જૂનો પરિચિત અને દોસ્ત છું, અને આગાખાન મહેલમાં તેમના સ્વર્ગવાસ સુધીમાં તે દોસ્તીને ૩૫ ઉપર વરસ થયાં હતાં. એ લાંબા કાળની નિકટ પિછાનથી હું કહું છું કે, તે આદર્શ વિદ્યાર્થી હતા અને મરણ સુધી તેણે તે રહ્યા હતા. તે ઉત્તમ સમાજસેવક હતા અને એ રીતેજ આદર્શ હતા, એ તો સૌ જાણીએ છીએ. એમની સમાજસેવા અનેક ક્ષેત્રોમાં પધરાયેલી હતી. તે બધાં ક્ષેત્રો વર્ણવવામાં મારે વખત લેવો નથી. આખી દુનિયા એમનું સેવાક્ષેત્ર હતું. તે સાહિત્યકાર હતા. તેમની સાહિત્યસેવા કેવડી મોટી ને જાણી છે! મને ૧૯૩૫ના મહાદેવભાઈ બાદ આવે છે. જાંધિયા પહેરી હાથમાં ટાકુ લઈ તે વર્ધા પાસે સિંદી ગામમાં સફાઈ કરવા ગતા. તેમનું છેલ્લું

પ્રકાશન — ગીના જુઓ તો તેજ એમની ધર્મભાષના, ભક્તિભાવ, અને ધર્મસાહિત્યનો જિહ્વા અભ્યાસ બનાવે છે. આ એક અવનવી જ દિશામાં તેમની સેવા ગણાય. હું લંબાણ કરવા કે સદ્ગતને વર્ણવવા ઝાઝાં વિશેષણો વાપરવા મગિતો નથી. એટલું જ કહું કે, જે વિશેષણો એમને માટે વાપરીએ તેને લાયક એ હતા. હું કહું છું કે, તે એવા શક્તિ- અને ગુણ-સંપન્ન પુરુષ હતા કે, કેવળ મહાત્માજીના પ્રકાશે તે દીધેલા નહોતા; પરંતુ તેમના જીવન ઉપર કાંઈ પ્રકાશ પાડી શકાય તો તે પાડવાને માટે સમર્થ એવા મહાદેવભાઈ હતા. મહાત્માજી સાથે ન હોત તોય તે ગુજરાતના એક મોટા સેવક થાત. ગુજરાતના એવા અનન્ય મહાન સમાજસેવકના નામ સાથે સંયોજિત આ સંસ્થા આદર્શ બની, અને જે ઉચ્ચ આદર્શો માટે મહાદેવ જીવન આપ્યું અને જીવ આપ્યો, તેને સેવવા માટે આ મહાવિદ્યાલયના અધ્યાપકો તથા વિદ્યાર્થીઓ તરફ યાઓ, એવી મારી પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

૪

શ્રી. મોરારજીભાઈનું વ્યાખ્યાન

અમારી સોની એવી ઇચ્છા હતી કે આ વિદ્યાલયનું માંગલિક પ્રવચન સરદાર કરે અને આ વિદ્યાલયની સંસ્થાત કરતી વખતે દોરવણી આપે. પરંતુ સરદાર જે રીતે દિલ્હીમાં શકાયેલા છે, એ જોતાં અહીં આવી શકે એવી સ્થિતિમાં નથી. તેથી આજે મારે એ કામ કરવું એવો સાથીઓનો આગ્રહ થવાથી મેં એ વાત સ્વીકારી. હું માનું છું કે, આ કામને માટે દોરવણી આપવાની જે લાયકાત જોઈએ તે મારી નથી. હું તો મારો જે કંઈ જ્ઞાત છે તે કહીને સંતોષ માનીશ.

સરદારનો હમણાં જે તાર આવ્યો તે વાંચી સંભળાવું છું:—

“મહાવિદ્યાલયને સર્વ રીતે સજ્જતા ઇચ્છું છું. મહાદેવભાઈના આદર્શ અને તેમનું જીવન વિદ્યાર્થીઓ અને કાર્યકર્તાઓ માટે પ્રેરણારૂપ છે અને મહાદેવભાઈના આપજોગ અને ગાંધીજી તથા સ્વદેશ પ્રત્યેની તેમની ભક્તિ અનુસરવા યોગ્ય છે. તેમના જીવન કરતાં યદુ સદી પ્રેરણા બીજેથી તમને મળી શકે તેમ નથી.”

મહાદેવભાઈનું સ્મારક કરવાનું જે રીતે નક્કી કરવામાં આવ્યું તેની વિગતો ભાઈ મગનભાઈએ આપી

છે. એ સ્મારકનું મુખ્ય અંગ આ વિદ્યાલય છે. વિદ્યાપીઠ સિવાય બીજી કંઈ સરંચા આ વિદ્યાલયનું કામ કરવા લાયક નથી એમ ટ્રસ્ટીઓને લાગવાથી આ કામ નેને સોંપવામાં આવ્યું છે. સમાજસેવાનું અને સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં ફાળો આપવાનું જે કામ યુજરાતે કર્યું, તે નામ મેળવવામાં મોટામાં મોટો ફાળો ગુજરાત વિદ્યાપીઠનો છે. જે વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાપીઠમાં ભણીને બહાર ગયા તેમાંથી ઘણા મોટા ભાગે શક્તિ પ્રમાણે દેશસેવા કરી છે. આમ હેવાનું કારણ વિદ્યાપીઠ જે રીતે જન્મ પામી એ છે, અને જેણે એને જન્મ આપ્યો તેની તપશ્ચર્યાનું પરિણામ છે. સાથે સાથે જે સેવકો સર્વસ્વ છોડીને તાડીમ આપવા આવ્યા તેનો દાખલો પણ છે. એટલે વિદ્યાપીઠ આ મહાવિદ્યાલયની જવાબદારી માથે લે છે તે સાચ થોડું છે. મને ખાતરી છે કે, વિદ્યાપીઠ જે આદર્શ જળવ્યો છે અને તેને અમલમાં મૂકવા જે મહેનત કરી છે, એ જ રીતે આ વિદ્યાલયને સફળ બનાવવામાં એ સફળ થશે.

વિદ્યાલયનો આદર્શ સફળ કરવાનું કામ માત્ર સંચાલકોનું નથી. વિદ્યાલયનો આદર્શ શો અને તે શા માટે એ ફરી ફરી કહેવાની જરૂર નથી. એમાં જે વિદ્યાર્થીઓ ભણે અને જે સેવકો ભણુવે એમનાં ચારિત્ર્ય, મહેનત, અને સમગ્રજીવન ઉપર આધાર રાખે છે. સાથે સાથે તેની સફળતાનો બોજ સુજરાતની પ્રજા ઉપર પણ રહેલો છે. કારણ કે સેવકો મારફત જે આદર્શ આ વિદ્યાલય મૂકે તેને પ્રજા ઊપાડી લે અને બનતી મદદ કરે તો જ એને સફળતા મળે. તેથી અહીં એકઠાં થયેલાં આ કામમાં શુભ ભાવના રાખે એટલું જ નહિ, પણ સૌ એ કામમાં સહાનુભૂતિથી બનતી મદદ કરતાં રહે એવી આશા રાખીએ.

મહાદેવભાઈના સ્મારક માટે આ વિદ્યાલય કાઢવામાં આવ્યું. તેમનું સાચું સ્મારક કરવું હોય તો એક જ ધર્મ શકે તે એ કે, તેમણે જીવનમાં જે કરી બતાવ્યું, જે લાભ આપ્યો અને દેશને આપ્યો, તેનું ત્રણ આપણે સમજીએ અને સ્વીકારીએ. તેવી સેવાનો લાભ સોને મળતો રહે એવી વ્યવસ્થા કરીએ.

જે શુભો માટે મહાદેવભાઈને સંભારીએ છીએ, એ શુભો વિશે સૌ સારી પેઠે જાણો છો. મારાથી વધારે કેટલાક જાણે છે. આ મહાવિદ્યાલયમાં વિદ્યા મેળવનાર વિદ્યાર્થીઓ અને સેવકો જે રીતે મહાદેવભાઈએ સેવાની તત્પરતા બતાવી અને જે શ્રદ્ધા અને ભક્તિ ગાંધીજી પ્રત્યે બતાવ્યાં તે બધું ધ્યાનમાં રાખે તો તેથી નેમને લાભ થશે, ને તેવ થવા પુષ્કળ મદદ મળી રહેશે.

મહાદેવભાઈ ગાંધીજીના આદર્શ શિષ્ય હતા. તેઓ પોતાની મર્યાદા જાણતા હતા અને હમેશાં નમ્ર રહેતા હતા. જે તપશ્ચર્યાથી ગાંધીજી શક્તિ મેળવી રાક્યા છે અને જે કરવાની સૌ પાસે આશા રાખે છે, તે કરવાનો એમનો સતત પ્રયત્ન હતો. એમ કરવાની તાકાત નથી એમ જાણતાં છતાં તે તે માટે મથના અને તેમ કરીને એમણે પોતાની શક્તિ ખૂબ વધારી. મહાદેવભાઈ ગાંધીજી પાસે ન ગયા હોત અને સ્વતંત્ર રીતે જીવન ગુમકું હોત તોપણ એ એક મોટા સેવક બનત. ને ધણી સેવા આપત. પણ ગાંધીજીના સદવાસે એમના જીવન-વિકાસમાં ખૂબ પ્રેરણા આપી. ગાંધીજીના જીવન સાથે પોતાનું જીવન ઓતપ્રોત કરવા છતાં, ને વેવલા ભક્ત ન હતા. તેમની શ્રદ્ધા અનોડ હતી. ગાંધીજીના આદર્શોની સમજ પણ અનોડ હતી. છતાં મનગેઢ ધન્ય ત્યાં હમેશા ચર્ચા કરતા. ગાંધીજીના નિર્ણયોમાં મહાદેવભાઈની શક્તિનો કેટલો ફાળો છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે; છતાં હું જાણું છું કે એમનો ફાળો ઘણો હતો. મહાદેવભાઈ ગાંધીજી સાથે એવા ઓતપ્રોત હતા કે ‘ગાંધીજી જય પછી શું કરશું એનો ખ્યાલ નથી’ એમ એ કહેતા, અને તેથી તેમના પહેલાં જવાબ તો સાડું એમ છાજતા. એમ જ રહ્યું. ઇશ્વરે એમની છાજા પૂરી કરી. એમનું મૃત્યુ ધન્ય હતું — એ તેમને લાયક હતું.

ગાંધીજી સાથે તે જોડાયા ત્યારે પોતાનું ભવિષ્ય કેવું બનશે એવો વિચાર એમણે ક્યો ન હતો. અને મરતાં સુધી એ વિચાર એમને આવ્યો પણ ન હતો. સેવામાં આ વસ્તુ જરૂરી છે. આ બધું અહીં આવનારા યાદ રાખે અહીં આવનારા પણ પ્રેરકેન્દ્ર કે ફરિયર માટે ન આવે. તેમ કરશે તેમને તેથી ફાયદો

યવાનો નથી. એ 'વૃત્તિ' હશે તો-મૂળ-વસ્તુ બંધા બૂઝી જવાના. અહીં તો સંમાજસેવાની ભાવનાથી આવે તો જ પોતાની શક્તિનો વિકાસ કરી શકે અને શક્તિનો લાભ જનતાને આપી શકે. માટે પ્રારંભિકસની ભાવનાને જ નિર્મૂળ કરવી જોઈએ.

વિદ્યાલયમાં શિક્ષકો જે શીખવે તેના કરતાં વિશેષ વિદ્યાર્થીઓ પોતાની મહેનતથી જે મેળવશે અને ભાવનાથી જે કરશે તે ઉપર વિદ્યાલયની સફળતાનો આધાર છે. શિક્ષકોનું જીવન પણ એના ઉપર અસર કરશે. ખીમનાં જીવન ઉપરથી મેળવેલી કેળવણીની અસરો જ ખૂબ મદદરૂપ થાય છે. મહાદેવભાઈએ શિક્ષણમાં જે સારું હતું તેનો જ ઉપયોગ કર્યો. મહાદેવભાઈ ભણ્યા પણ ખીમનાં જીવનથી શીખ્યા. તેની તુટિઓથી અમ્યા તે તેમાં જે લાભ હતો તે મેળવી શક્યા.

સૌ પોતાનો વિકાસ સાધી શકે એ હમેશ શક્ય હોતું નથી. જે વિકાસ સાધે છે તે પણ ખીમના જીવનમાંથી મેળવે છે અને પોતાના જીવનમાં ઉતારે છે. વિદ્યાલયમાં આ બધી વસ્તુઓ સહેલી બનાવીને ખતાવવાનો પ્રયત્ન થાય એ જોવાનું છે. કોઈ પણ વસ્તુની સફળતાનો આધાર તેને પાર પાડ્યા, એની દૃષ્ટિ સાચી છે કે નહિ, અને એના કાર્યક્રમને અમલમાં મૂકવાનો એ દૃષ્ટિએ પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે કે નહિ, તે ઉપર છે. વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો અને ટ્રસ્ટીઓ પણ — બધા આ બધી વસ્તુઓ ખ્યાનમાં રાખીને, બહાર જે કંઈ થતું હોય તેનાથી ડાહી ન જતાં, જે આદર્શના અમલ માટે આજે મહાદેવભાઈને સંભારીએ છીએ, એને પહેલો વળવાનો સાચો પ્રયત્ન કરીને આ વિદ્યાલયને સફળ કરી શકીશું.

આ વિદ્યાલયમાં શરૂઆતમાં દાખલ થનારાઓ ઉપર ભારે જવાબદારી રહેલી છે. પાંચો મજબૂત નાખવામાં આવે તો જ ઇમારત મજબૂત થાય. એ રીતે ભવિષ્યમાં આવનારા કરતાં આજે દાખલ થનારાની જવાબદારી વધારે છે. જે અનન્ય ભાવથી મહાદેવભાઈએ ગાંધીજીના આદર્શનું સેવન કર્યું અને દેશની સેવા કરી અને 'મારું શું થશે?' એવો પ્રશ્ન પણ

ન કર્યો, એ વૃત્તિથી વિદ્યાર્થીઓ જ્ઞાન સંપાદન કરે અને સમાજસેવા માટે તે અર્પણ કરે.

આપણે સ્વતંત્ર ચર્ચા કરીએ; 'આપણી સરકાર છે માટે સમાજસેવાનું કામ સરકારથી જુદું' રાખીને કરવાની જરૂર નથી; બધું સરકાર કરી લેશે, એમ માનવું બૂઝભરેલું છે. લોકશાસન કરવું હોય, લોકોના સુખ માટે રાજ્ય ચાલે એ માટે જાગૃત રહેવું હોય, તો સરકારથી અલગ એવા સેવકોની જરૂરિયાત વધારે ને વધારે રહેવાની.

એવો સમય આવે કે દરેક પ્રજાજન પોતાનો હક સમજે અને જરૂરી કુરબાની આપવા તૈયાર થાય. આવો સમય આવે ત્યારે આવા સેવકોની અને સરકારની જરૂર નહિ રહે. સત્તા મોટા આપનારી ઝીજ છે. ગમે એટલી કાળજી રાખનારને પણ તે ચડે છે. આમ હોવાથી પ્રજાનો કાબૂ હોવો જોઈએ. પ્રજાને દોરનારા માણસો જોઈએ, જેઓ માત્ર પ્રજાને સાચે રક્ષે દોર્યા અને બળ આપવા માટે પ્રજાની પાસે ઊભા રહે. આવા પ્રજાસેવકો તૈયાર થવા જોઈએ. એમ થાય તો જ પ્રજાશાસનવાદ ચાલી શકે.

સત્તાના નશાની વાત તમને કરી તેથી તમે હસ્યા, પણ એ વાત સાચી છે, એ વાતમાં મેં મારી જાતને મણી જ છે. તમને એ સત્તા મળે તો તમે પણ એમાંથી મેટલા બની શકો એ કહેવું મુશ્કેલ છે. ખીમના દોષ જોઈને એની ટીકા કરવા મંડી પડીએ છીએ એ જ જોઈ છે. પરસ્પર ટીકાની વૃત્તિથી શક્તિ વધતી નથી. ખીમનો દોષ ન, જોતાં પોતાનો વિકાસ કર્યા કરવો એ સાચી દૃષ્ટિથી જ મહાદેવભાઈ વિકાસ સાધી શક્યા. એ વસ્તુ નહિ સમજીએ તો જે કંઈ મેળવ્યું છે તે ભાંગીને બૂકો કરી નાખીશું. સામાની સ્થિતિમાં એ શું કરી શકે એમ છે એ રીતે વિચાર કરીએ તો ઘણું સરળ થાય.

આ બધું કરવા માટે પણ સાચા સેવકોની જરૂર છે. એવા સાચા સેવકો આ વિદ્યાલયમાંથી ઊભા થશે એવી મને સંપૂર્ણ ખાતરી છે — એ આશા પરમાત્મા પૂરી પાડશે.

વાળા તો કુખી હશે ને? ના ના, તેમને પણ ખબર છે! એક પ્રોફેસરને ૬૦૦નો ગગાર અંગે તો હતો છતાં તેણે ગરીબાઈની પીડાથી નિસાસા નાખવા દેવા કામના કહી પુરાતી નથી, મેળવેા તેમ તેમ તે વધતી જાય છે.

કામના એક જ રીતે તૃપ્ત થઈ શકે — પુરુષાર્થી. ક્રાંતિ બુદ્ધિ દ્વારા ઉત્પન્ન કરેલો અર્થ નકામો છે. તરસ લાગે ને ફ્રવામાંથી પાણી કાઢીને પીએ તો તરસ સાચી રહે. સિદ્ધાન્તો તો સોડાનો એકરે આપે; પણ તેની પાછળ પુરુષાર્થ ક્યો હોતો નથી તેથી તેને તે બાવરો નહીં, અને 'આદમ્સ' માંગશે. તેનાથીજે શાંતિ થશે નહીં અને કંઈક વધારે મોંઘું પીણું મંગાવશે. આપણે જેઓ રસોઈનો પુરુષાર્થ કરતા નથી તેને જ બૂબ લાગે છે. બહાર બેઠા બેઠા, ફેટકી વાર છે? કેમ, તૈયાર થયું કે? એમ કહીને બિચારીયા થયા કરીએ છીએ. પણ પોતે રસોઈ કરતાં હોય તેઓ છત્ર સતોપાથેલો રહે છે! એ જાણે છે કે દેવના સગવાળો છે, આંધણ મફત છે, દાળ થઈ છે, બાન થયા આવ્યો છે. એમ

પગલે પગલે તેની બૂબ રામની રહે છે. આમ પુરુષાર્થ વાળાને જ સાચો અર્થ મળે છે ને કામના તૃપ્ત થાય છે.

કામના મર્દ એ મોક્ષ. આ જ્ઞાન જે આપે તે જ્ઞાનજીવિ શિક્ષક. આપણો દેશ દુનિયામાં ગરીબમાં ગરીબ દેશ છે. તેને શિક્ષાની જ ગરીબી નથી; પણ ચારી પુરુષાર્થ હીનતાની, નિરાશાની, ગરીબી છે. તેની આ આત્માની ગરીબી કાઢવી એ જ્ઞાનજીવિશિક્ષકનું કામ છે. આ એ તરુણ આજે આવું શિક્ષણનું કામ ઉપાડી રહ્યા છે.

તેમના જીવનના આ આરંભ વખતે હું તેમને એનક્ષી આપીશ કે, આ જન્માનો તો કાળજીની કાટડીમાં જઈ ગયો ન પંડવા દેવા જેવો કણ છે. આત્મામાં તમે કામ કરવા નીકળ્યા છો. આજે તમે ભગવાન છો એમ ન સમજશો. વિદ્યાર્થી તો નમ્રાં સાધન છે. એમની માદકત તમારે ભણવાનું છે. તમે જ્યાં સાથે મળીને પરાક્રમ કરો. તેમાં તમારા બન્નેનો ઉદાર થશે. પ્રભુ એ બધા અને બુદ્ધિ તમને આપે."

ભુવનરામ દવે

આજનો ઝેરી ચકરાં વો

આજકાલ આપણે સૌ એક એવા ઝેરી ચકરાવામાં ફસાયા છીએ કે એમાંથી શી રીતે બહારનીકળવું એની જ કોઈને સૂઝ પડતી નથી.

અનાજ ઓછું છે માટે માપખંધી કરે, નહિ તો પૈસાદારો માલ સંધરી લેશે અને ગરીબોને ભેગવા દાણો નહિ મળે, એવું કહેનારા પણ આપણે; અને અનાજનો ક્યાં તોટો છે? લોકોને ઘેર અનાજના ઢગલા પડ્યા છે; સરકાર કંપોલો મૂકીને નકામું પેટ ચોળીને ચૂળ બિલું કરે છે, એવું કહેનારા પણ આપણે!

સરકારી ખાતાઓમાં ઘરનું અનાજ બુકું નોંધાવનારા પણ આપણે અને એ આંકડાઓને આધારે અંકુશો આવે ત્યારે ચક્રાંશને ખૂરો પાડનારા પણ આપણે!

અનાજના ભાવ વધારો, મજૂરીના ભાવ વધારો, એવું કહેનારા પણ આપણે અને અથે જ મોંઘવારી વધતી જાય છે એવો અસંતોષ બતાવનારા પણ આપણે!

સરકારી તંત્ર શિથિલ થઈ ગયું છે એવું કહેનારા પણ આપણે અને લોચ આપી લઈને એ તંત્રને શિથિલ બનાવનારા પણ આપણે!

કાળા બજાર સામે પોકાર પાડનારા પણ આપણે અને આવા જમાનામાં કાળું બજાર ન કરીએ તો શી રીતે રહેવાય, એવું કહેનારા પણ આપણે!

બધે લાગવગ ખેતી, ગરબ છે એવું કહેનારા પણ આપણે અને લાગવગ વાપરીને એનો લાભ ઉઠાવનારા પણ આપણે!

આમ આપણા જીવનમાં ચારે બાજુ વિરોધાલાસ પેસી ગયો છે.

મૂળ વાત એ છે કે, આજે પ્રબલીય સરકાર આવી છે એટલે આપણે સૌ ધંધાએ છીએ કે માડું કામ પાર પડે. પણ આપણા બધાનાં સ્વાર્થ, બુદ્ધિ બુદ્ધા છે અને વિરોધી પણ છે. એકને લાભ થાય છે ત્યારે બીજાને વાંકું પડે છે. અને બીજાને લાભ થાય છે ત્યારે ત્રીજાને

વાંકું પડે છે, પછી આપણે અકળાઈને સરકાર ઉપર પણ તૂટી પડીએ છીએ. પરિણામે ચારે બાજુ અસતોષ અને હોહાં નજરે પડે છે.

આ ચકરાવામાંથી કઈ રીતે છૂટવું એ જ એક ભારે મૂંઝવણભર્યા સવાલ લાગે છે. પણ દરેક માણસ પોતે કર્યું કાળું પોતાનું ન કરવાનો નિર્ણય કરે એ જ એનો સાચો ઉકેલ છે. ચીજ-

અંગ્રેજીને કાઢવા

આપણા શિશુઓ અને વહીવટમાંથી અંગ્રેજી દૂર નથી કરાવું — કાઢવા માટે કેમ દિગ્ભ્રમ નથી ચાલતી, તે વિષે શ્રી. બખ્તભાઈ મહેતા નીચે પ્રમાણે પોતાની અકળામણી કહે છે :—

“વર્ષોથી આપણે કહેતા આવ્યા છીએ કે, આપણા દેશમાં અંગ્રેજ ભાષાએ પચાવેલા એના અનુગતા સ્થાનને હીંચે આપણી પલ્લી પ્રગતિ કંધાઈ છે. અંગ્રેજ ભાષા નદિ આવડતી હોવાને કારણે જ બીજા અનેક આવડનવાળા નુબાનોના ઉત્સાહ, આવડત અને પ્રગતિ ધંભી ગયાના યોગ્યેષ દાખલાઓ આપણી સામે મોનૂર પડ્યા છે.

આપણી કોઈ, ક્યોરીઓનાં, આપણી દેલ્લે, તાર અને ટપાલ ઓફિસોમાં, આપણા લેપાર વજુઓ, છવનની નાની મોટી અનેક પ્રવૃત્તિમાં અંગ્રેજ ભાષાએ પ્રવેશ કર્યો છે અને સામાન્ય જનના સામે તે તે દિશામાં મોટી દીવાલો બંધાઈ છે.

આપણે દુનિયાની પ્રગતિ કે પ્રવાહથી અજાન નથી રહેવા માગતા. આપણે આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો અને સોપાનગોથી પણ દૂર નથી બાગવા માગતા. એ માટે આપણે આપણા કેલસાક લાલક યુવકોને દેશ પરદેશ પણ મોકલોશું. અંગ્રેજ અને ત્યાંની બીજા ભાષાઓ પણ શીખીશું” તે તે બાવાના ઉપયોગી સાદિત્યને આપણી પ્રાંતિક ભાષાઓમાં જમ્મ ઉતારીશું. પણ એકેએક બાલક ઉપર આ અંગ્રેજ ભાષાનું ભારણ શા માટે ?

આપણા દેશમાં અને આપણા પ્રાંતોમાં આપણી સરકારે સ્થપાયા છતાં આપણી વચ્ચે રીવાજો બની કરનાર પંચોળી જાવાની જગ્યાએ આપણે આપણે વહીવટ દર આપણી પ્રાંતિક અને રાષ્ટ્રીય ભાષામાં કેમ નથી શરૂ કરી દેતા, એ જ ખરેખર આશ્ચર્ય યાચ એવું છે !

દેહંતુ એટલેની અરજીઓના જવાબ અંગ્રેજોમાં આને છે તાજું તાર, ટપાલ અને દેલ્લેને બધા વ્યવહાર

વસ્તુની તાંગી ટાળવી અને જે હોય તેની વ્યવસ્થિત અને સમાન વહેંચણી કરવી એ આ સ્થિતિમાંથી બીજાગવાનો ધોરી માર્ગ છે. પણ એમાંય સરકારી અમલદારો અને પ્રજાના માણસોની પ્રાંતભાષિકતા જ સહાયકરૂપ થઈ શકેવાની છે.

તા. ૫-૭-૪૭

બખ્તભાઈ મહેતા

કાર્યક્રમ જોઈએ

અંગ્રેજોમાં ચારે છે. દબ્બ જિલ્લા અને તાલુકાના લગભગ બધાં વહીવટી ખાતાં એમના વહેવાર અંગ્રેજ ભાષામાં જ ચલાવે છે. દબ્બ યુજાની સાગાઓના ચોસ અંગ્રેજોમાં યાય છે. દબ્બ અંગ્રેજ ભવિષ્યમાં પ્રવિષ્ટ આપણાં વહીવટી તંત્રમાં ન્યાં ત્યાં પડેલી છે.

આ સ્થિતિમાં આપણે બંને માન્યા કરીએ કે જાવાની કેળવણીનું સાતો વર્ષનું શિશુ માનુષાધારમાં થતું નેહીએ. આપણે બંને માન્યા કરીએ કે સાગ-સાગાઓની સંખ્યા અને કિંમત વધવી નેહીએ. આપણે બંને માન્યા કરીએ કે સામાન્ય આમજનતા મુખી આપણે પડોશી જતું નેહીએ. પણ આપણે વ્યવહાર એથી બચેલા હોય ત્યાં મુખી એ પ્રગતિ શી રીતે થાય ?

મને તો એમ લાગે છે કે, દિગ્ભ્રમ કરીને આપણી સરકારેએ જિલ્લા અને તાલુકાઓ બધા વહીવટ પ્રાંતિક ભાષાઓમાં જ ચલાવવાનો આશ્રદ રાખવો નેહીએ. ઉપરના તંત્રને એથી બચે થોડી મુશ્કેલી અનુભવતી પડે, પણ આપણે જે માનસપરિવર્તન કરવા માગીએ છીએ, જે મુશ્કેલીનો બદલવા માગીએ છીએ, તે આવડ તણાવ ફેરફારોથી જ શક્ય અને સહેલા બની શકે. પછી જાવાની કેળવણીનાં સાત વર્ષ, દરમિયાન પણ અંગ્રેજ ભાષા ચાલવા દેવી કે નદિ એની ચચાનો સેવાત્ર પણ બોલો નદિ યાય. વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકો અને વાલીઓ બધા ઉપર આવડા વહીવટી ફેરફારની અસર પડોશી જ જવાની.”

અંગ્રેજી આને આપણી શિક્ષણવંતી અને વિદ્યા-વિદ્યાસની સાંચિક પ્રગતિને કેવી છપી અને કારમી રીતે યુજાવાની રહેણું છે, એ જે સમજે તેને આ અકળામણી નવાઈ નદિ લાગે. સ્વતંત્ર અને સર્વસત્તાધીશ દિદંતું જંધારણુ નિચારાય, તેનાં દેતાં કેવાં પ્રગટાં ફેરફાર બરાય, છતાં આ જરૂરી બાજનમાં કેમ કર્યું ન થાય,

ન'યઈ શકે — એ ખરેખર નવાઈ છે! એમ' પણ નથી કે તેનું પ્રથમ પગલું નથી વિચારાયું. વર્ષા યોજનાના (ઈ. સ. ૧૯૩૭-૩૮) જન્મની સાથે એનો જન્મ થયો છે અને તે એ કે, પ્રથમ ત્રણ વર્ષમાંથી, અંગ્રેજોને કાઢવું, જેથી સ્વભાષા અને હિંદુસ્તાનીને ધૃતી જગા ને મહત્તા મળી જાય. વિચિત્ર એ છે કે, દાક્ષિણ્યમાં ૧, ૨, ૩ ધોરણમાં એપ્રાસાથે એ નવી ભાષાઓ — અંગ્રેજી અને હિંદુસ્તાની દાખલ કરાય છે! કેવળ શિક્ષણના વિચારમાત્રે 'પણ' આપતો, ખરેખર નથી. અંગ્રેજીમાં જ્ઞાનભંડાર (એટલે કે, પુસ્તકભંડાર) ભરેલા છે, તેમના ઉપયોગ કરવા કરે એની કોઈ ને ના નથી. પણ સામાન્ય સૌ કોઈ તો તેમાંથી તેના અભ્યાસી થોડા પાસેથી સ્વભાષામાં તેને ઉતારેલા એવા માગે છે. તેવા થોડાને ખાતર સોને માથે અંગ્રેજી મારવાનું કામ અંગ્રેજ સરકાર કરતી હતી. કેમ કે તેને એમ કરવામાં શો બાધ! તેને શું નુકસાન! તેની માતૃભાષા કે રાષ્ટ્રભાષા તેથી ક્યાં અપમાનિત થતી હતી? હવે તે જાય છે, તેનું રાજ જાય છે. એટલે તેણે જે ખોટા ખોટા રૂપાંતર કામે કરેલાં છે, તેની કુટેવવાળા થોડા લોકોને પ્રજાએ નહિ ગાંડવું નેઈએ. અંગ્રેજી રાજ્ય બદલવાને માટે જેમ તારીખબંધ કાર્યક્રમ નક્કી થયો, તેમ જ આવાં આવાં સુધારનાં કામોને માટે પણ હવે તારીખબંધ કામ થવું ઘટે. નહિ તો “હોતા હૈ-હોતા હૈ” યઈ જાય તો લોક-માનસની ને પ્રગતિની બેઠિ પાપમાફી થતા ભય જાગશે. હવે અંગ્રેજોને જે કોઈ રથાને ગોઠવ્યું હોય તે શરૂ કરવાને માટેના તારીખબંધ કાર્યક્રમ રચાવે નેઈએ. જેમ કે, અત્યારથી સરકાર જાહેર કરી દે કે, (૧) આવતા જૂનથી શરૂનાં ત્રણ ધોરણોનું અંગ્રેજ બંધ કરાશે; (૨) માધ્યમિક શાળાઓમાં તેનું માધ્યમ હજી ચાલે છે તે ફરજિયાત બંધ કરવાનું શરૂ થશે; વગેરે. નેઈએ તો, તે કાર્યક્રમ લડવા સરકાર ખાસ સમિતિ નીમે, જેનું કામ હવે આ બાબતમાં વિચાર કરવાનું ન હોય, પણ તેના અમલ માટે તારીખબંધ કામ કિપાડવાનું જ હોય.

એક એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે, આમ અંગ્રેજોનો અભ્યાસ ફેરવવામાં એ પણ બેવાની જરૂર છે કે, મેટ્રિકનું ધોરણ ફરવું નેઈએ અને યુનિવર્સિટીમાં અંગ્રેજનું માધ્યમ સુધરવું નેઈએ. આ વાત તો કીક

છે. પરંતુ એમ ન થાય 'લાં સુધી' ત્રણ ધોરણોમાં અંગ્રેજોનો ફેરફાર ન થઈ શકે, એ દલીલ ન સમજાય એવી છે. એમ, માનીએ તો તો થોડાની આગળ ગાડીને જોડવી અને ગાડી ચલાવવાની જ્ઞાના રાખવા જેવું થાય. ફેરફારની શરૂઆત કોઈ યુનિવર્સિટીએ તરત કરવાની નથી. તેમ કરતાં, તેને વખત નેઈએ; તેને તે મળેલા — આપવો નેઈએ. અને આ વખત તેને આપોઆપ મળશે. ધારો કે સરકાર જાહેર કરે કે, જૂન, ૧૯૪૮થી જુલાઈનાં ત્રણ ધોરણમાંથી અંગ્રેજ કાઢી નાંખવાની નીતિ અમલમાં આવશે. એટલે, તે મહિનાથી બધે અંગ્રેજ ૧૬૦ ધોરણ બંધ થશે. ખીજા ધોરણમાં તે વર્ષ જે ભણતા હશે તે તો આગળ ભણ્યા કરશે. તેમ જ ત્રીજા વાળા પણ. જૂન, ૧૯૪૬, માં ૨૦૦ ધોરણોને અંગ્રેજ વિષય બંધ થાય અને ૧૯૫૦ માં ત્રીજો. એમ ત્રણ વરસે આ નીતિ પૂરી અમલમાં આવી રહે. હવે જુઓ કે લાં સુધી મેટ્રિક કે યુનિવર્સિટીમાં જનારા તો જૂના ક્રમે જ આગળ જતા રહેતા હશે. તેઓ તો આવું રીતે જ અંગ્રેજ ભણતા હશે. નવી રીતે જોઈ વરસ અંગ્રેજ ભણેલો વિદ્યાર્થી તો ઉમે વરસે મેટ્રિકમાં જશે. એટલે કે, આ નીતિ વિષે વિચાર કરીને અનુવર્ગી ફેરફાર વિચારી લઈને તૈયાર થવાને માટે યુનિવર્સિટી પાસે પાંચ વરસ તો જોઈએમાં જોઈએ છે જ. એટલે એમ ન જ કહી શકાય કે, સરકાર યુનિવર્સિટી ઉપર બેસી રહી અંગ્રેજ શિક્ષણનો જરૂરી સુધારો ન કરે. યુનિવર્સિટી આજની સરકારને હિસાબે જીનવાણી અને સ્થાપિત હિતવાળી સંસ્થા ગણાય. તે એના જૂના મીલામાંથી ન નીકળે તો તેને કાઢવી નેઈએ. તે કાંઈ પ્રેરકનું કામ ન કરી શકે. એટલે, મેટ્રિક-યુનિવર્સિટી-સુધાર થાય સારે અંગ્રેજ માટેના આ સુધારો વિચારીયું, એમ દલીલ કરવી ખરેખર નથી. સરકારે આ સુધારાની નોટિસ એ સંસ્થાને વેળાસર આપવી નેઈએ ખરી. બનતી દુરાસે એ કરવામાં આવે અને સરકાર પોતાની નીતિ પ્રજા આગળ સત્તર જાહેર કરે, એ જરૂરી છે. થોડાક મહિના ઉપર, પ્રજાને જાણ્યાએ એક વાર તો લગભગ ચોક્કસ રૂપે એમ જણાવ્યું હતું કે ૧૯૪૭ના જૂનથી આ નીતિ શરૂ થશે. આ વાત જોડી ફરી છે. તો સાચું શું છે તે વિષે પણ સરકારે પ્રજા આગળ ચોખ્ખા કરવાની રહે છે. આ ફેરફાર એવડો મોટો છે

કે તે વગર લોકને એ ખાતરી નથી થતી કે, અપણી સરકાર હવે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં આગળ વધવાનું પગરણ કરે છે કે નહિ. હવે રાજકારણી કોંકુ ઊકલતું જાય

છે તો આ રીતનાં પગલાં ભરાઈ શકે, એવી અનુભૂતિ પણ થતી જાય છે.

મગનલાઈ દેસાઈ

રશિયાની શિક્ષણવ્યવસ્થા

રશિયામાં થયેલી મહાન ક્રાંતિને પરિણામે ત્યાં શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પણ ક્રાંતિ થયેલી છે. ગ્રામી સમયમાં ત્યાંની કેળવણીવિષયક પરિસ્થિતિ અજ્ઞાત દિશા ગતી હતી. તેના યુરોપી વિભાગમાં અક્ષરજ્ઞાન પામેલા લોકો આશરે ૨૦ ટકા જેટલા હતા અને તેના એશિયાઈ વિભાગમાં તો હદ ટકા લોકો અજ્ઞાત હતાં. ક્રાંતિયુગ પછી આ પરિસ્થિતિ પલટાઈ ગઈ અને આજે ત્યાં લગભગ ૯૮ ટકા લોકો લખતા, વાંચતા થઈ ગયા છે. ત્યારે હિંદમાં ૧૯૪૧ની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે ફક્ત ૧૨.૫૫ ટકા લોકો લખી વાંચી શકે તેટલું શિક્ષણ પામેલા છે.

આ તો લખવા વાંચવા પૂરતા શિક્ષણની વાત થઈ. ઉચ્ચ કેળવણીનું પ્રમાણ તો તેથીયે ઓછું છે. રશિયામાં ૬૨-૩૦૦ માણસે ૧ જથ્થેને કોલેજનું શિક્ષણ મળે છે. ત્યારે હિંદમાં ૬૨ ૨૨૦૦ માણસે ૧ જથ્થેને મળે છે.

આ મોટા ફરકારનું કારણ પ્રગતો ઉત્સાહ અને સરકારી પીડબળ છે. હિંદમાં પણ તે બનેલો. મેળ ખેંસશે ત્યારે અદ્ભુત પરિણામ આવશે. આ સ્થિતિમાં રશિયાની શિક્ષણપદ્ધતિ આપણે માટે ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે. તે પદ્ધતિની મહત્ત્વની બાબતો નીચે પ્રમાણે છે :

૧. વિદ્યાર્થીઓની ઉંમર પ્રમાણે તેમના શિક્ષણ ક્રમના નીચે પ્રમાણે વિભાગ પડે છે :

જન્મથી ૩૩ વર્ષ	બાળશિક્ષણ
૩૩ થી ૮ વર્ષ	બાળશિક્ષણ
૮ થી ૧૨ વર્ષ	પ્રાથમિક શિક્ષણ
૧૨ થી ૧૫ વર્ષ	માધ્યમિક શિક્ષણ
૧૫ થી ૧૮ વર્ષ	ઉચ્ચ માધ્યમિક શિક્ષણ
૧૮ થી ૨૩ વર્ષ	ઉચ્ચ શિક્ષણ

૨. ૧૨ થી ૧૨ વરસ સુધીનું પ્રાથમિક શિક્ષણ સૌને માટે ફરજિયાત છે. પહેલાં તે સૌને માટે મફત પણ હતું. પરંતુ ૧૯૪૦વી પ્રાથમિક શાળાનાં ઉપદ્રવો ત્રણ તરસો માટે સાધારણ ફી દાખલ કરવામાં આવી છે.

૩. માધ્યમિક શિક્ષણ ત્રણ વરસ માટે હોય છે. આ પછી ઉચ્ચ માધ્યમિક શિક્ષણનાં ત્રણ વરસોમાં વિદ્યાર્થીને વધુ અભ્યાસને માટે પસંદગી કરવાની હોય છે.

૪. ઉચ્ચ શિક્ષણ પાંચ વરસ માટે હોય છે. તેમાં પ્રથમનાં બે વર્ષ સામાન્યજ્ઞાનનો અભ્યાસક્રમ હોય છે અને છેલ્લાં ત્રણ વર્ષો દરમિયાન વિદ્યાર્થી કોઈ ખાસ વિષયમાં પ્રવીણતા મેળાવે છે.

૫. અભ્યાસમાં પ્રગતિ બતાવનાર કે જેટલા લાયક વિદ્યાર્થીઓને માફી આપવામાં આવે છે.

૬. પોસ્ટ-પુરતકો બધે એકસરખાં હોય છે અને ખૂબ સસ્તાં હોય છે.

૭. દરેક પ્રાંતની પોતાની ભાષા ચિકિત્સાવાનો પ્રયત્ન થાય છે. કેટલાક પ્રાંતોમાં તો ત્યાંની ભાષાની કક્ષાનું પણ ટેકાણું નહોતું. તેનું સંશોધન કરીને તે ભાષાઓને સજીવન કરવામાં આવી છે અને તે દ્વારા ખુબ શિક્ષણ અપાય છે.

૮. વિદ્યાર્થીને ૧૨મા વરસના, અભ્યાસથી કોઈ એક પરદેશી ભાષા ફરજિયાત શીખવાની હોય છે અને સામાન્ય રીતે વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ કે જર્મન ભાષા પસંદ કરે છે.

૯. માધ્યમિક શિક્ષણમાં જુદા જુદા વિષયો માટે સમયોની વહેંચણી નીચે પ્રમાણે હોય છે :

૧૨મા વરસમાં અપાતા સમયોના ટકા	
રશિયન ભાષા અને સાહિત્ય	૨૮.૧
ગણિત	૨૨.૭
પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયણશાસ્ત્ર અને ખગોળશાસ્ત્ર	૮.૬
આકૃતિક વિજ્ઞાન	૫.૫
જૂગોળ	૬.૦
ઇતિહાસ અને રશિયાનું રાજ્યધારણ	૮.૩
અરબીની ભાષાઓ	૬.૮
લેખન, સંગીત, કળા	૩.૪
કસરત અને લોકરી તાલીમ	૧૧.૦

આપણી 'માધ્યમિક' શાળાઓના સમયપર્વકમાં અંગ્રેજીને અપાતા ૨૫ ટકા સમયો અને વ્યવસાયને અપાતા નહિવા સમયની સાથે ઉપરની વહેંચણી ખાસ સરખાવવા જોઈ છે.

૧૦. બીધી શાળાઓમાં પહેલાં ઊકડા ઊકેરીઓ મેળાં લખતાં હતાં. હવે ૧૨થી ૧૮ વરસનાં વિદ્યાર્થીઓને માટે સહશિક્ષણની પ્રથા બંધ કરવામાં આવી છે. એ સમય મુજબરવાનો છે અને કિશોર-કિશોરીઓના પરસ્પર સંબંધ માટે જોખમકારક છે એવી સમજથી આ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે.

૧૧. અલગ પ્રીકોને લખતા વાંચતા કરવા માટે દેશવ્યાપી વ્યવસ્થા જામી કરવામાં આવી છે.

૧૨. સામાન્ય શિક્ષણ મેળવ્યા પછી ફાલતુ સમયમાં પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધારી શકે કે ઉદ્યોગ અગર કળાનું શિક્ષણ મેળવી શકે તે માટે થોડા સમયના વર્ગો, રાત્રીવર્ગો વગેરેની વ્યાપક યોજના કરેલી છે. એટલે થોડું લાભીને ધણે વળગ્યા પછી પણ માણસ અનુકૂળતા પ્રમાણે અભ્યાસ કરીને આગળ વધી શકે છે.

૧૩. બહેરાં, મૂંગાં, અંધ અને અપંગોને માટે ખાસ કેળવણીની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.

૧૪. દરેક વિદ્યાર્થીને 'ઔદ્યોગિક' શિક્ષણ મળે, તેનાં અંગ-ઉપાંગો કેળવાય, તેનું શરીર સુદૃઢ અને મજબૂત થાય, તેનામાં લશ્કરી જુસ્સો આવે, અને તેની વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ કેળવાય, તેની ખાસ કાળજી રાખવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીની સ્વતંત્ર હુદિ અને સંશોધન-શક્તિ ખીસવવાનો પ્રયત્ન થાય છે અને તેને આત્મ-શાસનની તાલીમ આપવામાં આવે છે. દલીલો અને સમજવટથી તેની પાસેથી કામ લેવામાં આવે છે, છતાં નક્કી કરેલાં નિયમો પ્રમાણે તેનું વર્તન હોતું જોઈએ એવા દૃઢ આગ્રહ રાખવામાં આવે છે. શિક્ષક બહુ મર્યાદિત પ્રમાણમાં કરવામાં આવે છે અને શારીરિક શિક્ષાની સદંતર ખાંધી હોય છે.

૧૫. વિદ્યાર્થીઓનાં માળખા અને વાલીઓની શાળાવાર સમિતિઓ, હોય છે અને, વિદ્યાર્થીઓમાં શિસ્ત કેળવવાનું કામ તેમના સહકારથી થાય છે.

૧૬. કેળવણીનો ખર્ચ મધ્યસ્થ સરકાર અને જુદી જુદી પ્રાંશિક સરકારો આપે છે. કેટલીક શાળાઓ

કેળવણીમાં અને પેનીવાડીનાં કેન્દ્રો મારફત ચલાવવામાં આવે છે, તેનો ખર્ચ તેમનાં તરફથી અપાય છે.

સોવિયેટ કેળવણીપદ્ધતિના આ મહત્વના મુદ્દાઓ છે. આપણી પદ્ધતિ ડાહ્યા જે દષ્ટિ રહેલી છે તે નીચેના સમૂહમાં ટૂંકામાં બતાવવામાં આવી છે : "દરેક શિક્ષિત માણસ માટે એ જરૂરી છે કે તેણે માનવ-જાતિએ એકલા કરેલા જાનસંકારથી પોતાના મનને સમૃદ્ધ કરવું જોઈએ.

આપણે યત્નવત્ માહિતી પચાવવી નથી, પણ દરેક વિદ્યાર્થીને, મજબૂત માહિતી આપીને અને તેના મનના વિકાસ કરીને તેની પ્રગતિ સાધવી છે. વિદ્યાર્થી એકલી હાકત બાણી બધ એટલું બસ નથી, પણ તે એવી રીતે લખવી જોઈએ, જેથી તે તેની સમજપૂર્વક ધ્યાનવટ કરી શકે અને જેથી તેના મગજમાં નકારી થોડાંબધ માહિતી ખસકાઈને તે જડ થઈ જવાને બદલે તેના વિકાસ થાય.

"કેળવણીના અધિકારીઓએ જોવું જોઈએ કે, વિદ્યાર્થી સમક્ષ દરેક વિષય પદ્ધતિસર અને પ્રમાણબદ રીતે સ્પષ્ટ થાય, વિદ્યાર્થી પ્રયોગશાળામાં અને કારખાનામાં અને પુસ્તકાલય મદદથી સ્વતંત્ર રીતે કામ કરી શકે એવી તેનામાં શક્તિ કેળવાય અને તે ઉપસબ્ધ સાધે, પ્રયોગો અને પર્યાયોમાંથી જરૂરી જ્ઞાન સંપાદન કરી શકે.

"આ રીતે સાત્ત્વીય જાત આપવા ઉપરાંત, વિદ્યાર્થીનું ચારિત્ર્ય કેળવવું જોઈએ અને તેના સામાન્ય વિકાસ થશે જોઈએ. એટલે કે નવા યુગના નવા નાગરિકનું સર્જન કરવું જોઈએ."

આપણે પણ નવા યુગના નવા નાગરિકનું સર્જન કરવાનું છે. એ દષ્ટિએ આવા સ્વતંત્ર અને પ્રગતિમાન દેશોના અનુભવો લક્ષમાં લઈ, આપણી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ આપણી શિક્ષણપદ્ધતિની પુનર્રચના કરવી જોઈએ.

વિકલ્પકાસ કોઠારી

"નીચેનાં પુસ્તકોને આધારે : ૧. 'Industry and Education to Soviet Russia' — Crowther. ૨. 'Education in U. S. S. R.' — Vora & Sons. ૩. સોવિયેટ શિક્ષણ — સોવિયેટ મિત્રમંડળ.

ઉદ્યોગશિક્ષણ તાલીમ વર્ગ

મુખ્ય સરકારે પ્રાથમિક શાળાઓમાં વર્ષો યોજના અનુસાર શિક્ષણક્રમ દાખલ કરવાના હેતુથી શિક્ષકોને ઉદ્યોગશિક્ષણની તાલીમ આપવાની યોજના કરી છે. તે મુજબ મુળસ્તરમાં, ભૂદે ભૂદે ટેકાણે તાલીમ વર્ગો શરૂ કરવામાં આવ્યા છે. તે વર્ગો મુખ્યત્વે, કાંતણ-પીંજણ અને વણાટકામના હોય છે અને તેના અભ્યાસક્રમ સાદા ત્રણ માસનો હોય છે. લોકલ ખોડો પોતાના શિક્ષકોને તે વર્ગોમાં મોકલે છે. ખેડા જિલ્લાના શિક્ષક માટે આવો એક વર્ગ તા. ૧-૩-૪૭થી ૧૫-૬-૪૭ સુધી યોજાસરણના વડલબ વિદ્યાલયમાં ચક્રાવર્તમાં આયોજીત હતો અને બીજા વર્ગ ૧ લી જુલાઈથી શરૂ કરવામાં આવ્યો છે.

પહેલાં વર્ગની પૂર્ણાહુતિનો સમારંભ શ્રી. નરદરિભાઈ પરીખને હસ્તે કરવામાં આવ્યો હતો. તે વખતે કરવામાં આવેલ નિવેદન અને વ્યાખ્યાનમાંથી, ખીળ એક વર્ગોના કામની દૃષ્ટિએ, કેટલીક ઉપયોગી માહિતી અને વિચારો મળી રહે છે, તે ટૂંકમાં નીચે તારવ્યો છે.

પહેલા વર્ગમાં ૩૫ શિક્ષકો હતા. તેમાંથી ૧૬ વણાટ વિભાગમાં અને બાકીના કાંતણ-પીંજણ વિભાગમાં હતા. સાદા ત્રણ માસમાં તેમાં નીચે મુજબ કામ થયું હતું:-

ઉદ્યોગ કામ	વ્યાખ્યાનો
કાંતણું ૫૦૧ સ્તંભ	૩ ઉત્સવો અંગેનાં વ્યાખ્યાનો
વણું -	૨૩ પાયાની કેળવણીના સિદ્ધાંતો
નોંધપાત્રી ૧૮૬૩૬૨	૨ અર્થશાસ્ત્ર
આસન ૨૪ નંગ ૧૫ સત્યાગ્રહોનો ઇતિહાસ	
ખાદી ૬૧ નંગ ૫ આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા	
દાયક દુવાલ ૧૩ નંગ ૧૩ ખાદીવિદ્યા	
	૩ આલેખ
	૧૧ ગામડાના પ્રશ્નો
	૩ રચનાત્મક કાર્યક્રમ
	૭ સામાન્ય

ઉદ્યોગકામની મળીની નાણાંમાં કિંમત રૂ. ૧૭૮ થયું છે.

વર્ગ માટે રસોડા કે નોકર રાખવામાં આવ્યા નહોતા અને બધું કામ શિક્ષકો પોતે જ કરી લેતા હતા. આચાર્યના નિવેદનમાં જણાવ્યા મુજબ, આચાર્ય સમયનો સદુપયોગ થયો છે. સદાકારની બાબતમાં વધી છે અને એકબીજાને નિકટ પહોંચી જાય છે. શિક્ષકો અને શિષ્યો તો બધા જ છે. આમ

ગ્રહકાર્યો વર્ગ સાથે રાખવાનું અને આવશ્યક માન્ય છે અને તેથી અભ્યાસક્રમમાં ન્યૂનતા નથી આવી. પણ વધુ સારો થયો છે. અને શિક્ષકને ૭ કલાકના વર્ગમાં જેટલા નથી જોળખી શક્યા તેટલા ૧ કલાકના ગ્રહકાર્યમાં જોળખી શક્યા હોય. એવી જ રીતે સામાન્યજ્ઞાનના વર્ગોમાં નથી જોળખી શક્યા તેટલા ઉદ્યોગવર્ગમાં જોળખી શક્યા હોય.

વર્ગના આઠ કલાકના અભ્યાસક્રમની સાથે આવા કામો સંભાળવાં એ નવા નવા તાલીમ વર્ગમાં આવેલા શિક્ષકો માટે અઘરું હતું અને તેથી વર્ગનું કામ આખો સમય એકધારું તેઓ ન કરી શકે તે સ્વાભાવિક હતું. આથી અભ્યાસક્રમમાં ફરવેલી મર્યાદાને બધા પહેલાં શક્યા નહોતા. આ અનુભવને ધ્યાનમાં લઈને બધા વર્ગોના સંચાલકોએ ભેગા મળીને કેટલાંક સુધારા સૂચવેલા, તે મુજબ હવે સરકાર તરફથી નવા વર્ગોના અભ્યાસક્રમમાં થોડો ફેરફાર કરી લેવામાં આવશે એવી આશા છે. આ ફેરફારથી ઉદ્યોગકામ કાંઈક ઓછું થશે, પણ તેથી એકંદર કામમાં ખાસ ફેર નહિ પડે. ઉપરાંત વર્ગમાં બધાં કામોની સાથે શિક્ષકો નીચે મુજબ ગતિ મેળવી શક્યા હતા :-

વધુમાં વધુ	સરકાર	આજમાં ઓછું
તુનાઈ (તોડા-આતી) ૧-૧૪	૩-૭	૧-૧૨
કાંતણું-રેડિયો (તાર) ૩૩૨	૨૦૪	૮૮
કાંતણું-તકલી (,,) ૧૧૮	૭૫૫	૫૧
સંયુક્ત કાંતણું (,,) ૨૯૯	૧૫૮	૬૨

આખા વખતનું કંઈ ને કંઈ કામ અને સાદો ખોરાક લેવા છતાં ૨૦ શિક્ષકોનું યોગ્ય વર્ધ્યું હતું. ૬ વર્ગોમાં સ્થિર રહ્યા હતા અને ૯ નું વર્ગન ઘટ્યું હતું. શિક્ષકોના કામનો નિચોડ કાઢતાં આચાર્ય નિવેદનમાં જણાવે છે કે,

‘જે શિક્ષકો યાજ્ઞીની જેવાં વ્યસનોમાંથી મુક્ત હોય અને આ જગતની તાલીમની આવશ્યકતા સમજીને આવ્યા હોય’ તો તેમણે જે પ્રગતિ કરી છે તેના કરતાં ધોનું બધાં કરી શક્યા હોય. તેમ છતાં તેમને જાણને એમ લાગ્યું છે કે, જે એકોશી થઈ શકીને નય છે અને પોતાની સાથામાં બંધીને પોતે શાખની શકશે એવા વિચાર સદા થયે છે. શિક્ષકોના જીવનને ઉદ્દેશીને નિવેદનમાં ફરેલી નીચેની વાત સૌ શિક્ષકોએ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે :-

માસિક

વિવેચન

વેસ્લિયન કૅપ્તૅન રાખે

દેશના લાગણી પગથી જત જતના વહીવટી અને વહેવારુ પ્રદેશો ગિરો. તેમને તો સરકાર અને લાંબા બિરાજતા આંપણ નેતાઓ સંભાળે છે. અરંતુ મોટા પ્રશ્ન લોકમાનસ ત્યા પ્રસ્થિતિ અંગે કેવું રૂપ ધરે છે તેનો છે. કારણ કે, એની અસર—ઓછેવતે અંશે અને અપેક્ષે અર્થપૂર્ણ—પેલા પહેલા પ્રશ્નો ઉપર પડે છે. તેથી લોકમાનસ ધંધારા અને દોરનારા એવા જનનાના જવાબદાર ને સમજાણુ વર્ગે આપિને જાણત રહેવાની જરૂર આજે ભારે મોટી છે.

દેશને અખંડ રાજવાની ધ્વજ હોવા છતાં તે પૂરી કરી ન શક્યા, તેથી પરાજયવૃત્તિને સમસ્યામાં મનમાં ભરાયો છે; તે રૂપ ધરે છે બાંયો કે વેર લેવાની વૃત્તિનું. કે જે આજે ઠેર ઠેર જોવા મળે છે. અને તેથી કાર્થ પણ આખતમાં વર્તનની નીતિ “લેસે ડે તેસ”ની હોવી એ સીધી લાગે છે.

સાચી બાણુ, પાકિસ્તાન પામનાર વર્ગમાં એ જ વૃત્તિનું બીજું પામું જોવા મળે છે—અધિચારભર્યો ગર્વ અને ઠાક. આ પણ એવા જ ભાષક દોષ છે. તે પણ શાંત વિચાર કરવામાં વિઘ્નરૂપ બને છે.

આમ એક બાણુ વેર અને બીજી બાણુ ગર્વનો મઠ સરખાં જ ભાષકર મિલ છે. જે વખતે શાંતિથી વિચાર કરીને, આવેલી આઝાદીને સંભાળી લેવાની છે અને આમ પ્રગળે તે આવ્યાનાં, ચોખ્ખાં દર્શન થાય—તેનો ચોખ્ખો લાલ દેખાય એવી રાજ્યનીતિ ગોઠવવાની છે, તે વખતે આ હિંસાભર્યો મનપણટો કાબૂમાં રાખવો જોઈએ. ગાંધીજીએ શીખવેલી અહિંસા સ્વાદેશી બપાટાપદ આપણે જુલૂએ તો તેમાં આપણને જ હાનિ છે.

૧૨-૭-૪૭

ભાગલા અને હિંદુસ્તાનીની નીતિ

(અગ્રજાત હિંદુસ્તાની પ્રચાર સમિતિ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૬,ના મ ની શ્રી. ભગવતભાઈ દેસાઈએ નીચે મુજબનું વિવેચન ધ્યાનમાં રાખી મોકલ્યું છે :-)

હિંદુસ્તાની પ્રચારક પૂછે છે કે, આ નવા રાજકારણી-મથકમાં હવે હિંદુસ્તાની-ભિષે નીતિ છે. તે ને તે જ રહેશે કે તેમાં કાર્થ ફરક થશે? અને કેટલાક પ્રચારકો ખબર આપે છે કે, હિંદુસ્તાની

પ્રચાર સભા, ભૂધર્મીના મંત્રી શ્રી. શ્રીમન્નારાયણજી અગરવાલનું નામ વાપરીને; હિંદીનાંગરી-પ્રચારવાળાઓ એમ કહે છે કે, હવે હિંદુસ્તાની-બધ થશે! આજે જે મોડે રાજ્યપલટો ધર્મરહી છે, તે વખતે ઉપરનો સવાલ કેટલાકને; જોડે, એ, સમજી શકાય એમ છે. પરંતુ શ્રી. અગરવાલજીના નામથી જે પ્રચાર કરવામાં આવે છે એ ઘટિત ન કહેવાય. મેં શ્રી. અગરવાલજીને પત્ર લખી મૂક્યું છે અને તે સાદુ શબ્દમાં લખી જણાવે છે કે, હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભાની નીતિમાં કશો ફરક થતો નથી અને તે પોતાનું કામ પહેલાં પેટે ચલાવે રાખશે. એટલે એમને નામે ખોટી ગેર-સમજ બિત્તી ન થવી જોઈએ. મેં શ્રી. અગરવાલજીને લખી જણાવ્યું છે કે, ગૂજરાત હિંદુસ્તાની પ્રચાર સમિતિ એ જ યોગ્ય માને છે અને પોતાનું કામ એ નીતિ પ્રમાણે ચાલુ રાખે છે.

હિંદુસ્તાનીની વ્યાખ્યા આપણે એ સમજ્યા છીએ કે, તે એ ભાષા છે કે જે ઉત્તર હિંદમાં લોકો, કામ કે ધર્મ પાં શહેર કે ગામ જેવા બેઠાં વગર, બધે સામાન્ય રૂપે બોલે છે, અને તે લખાય તો હિંદુ કે નાગરીમાં લખાય છે. આજે પાકિસ્તાન કહેવાતી તેનો ભાગ તેમાંથી ખરી પડવાથી એ વ્યાખ્યામાં ફરક નથી થતો. બરેકે, ઉર્દૂમાં જ હિંદુસ્તાની ભાષા ધાંચનાર લખનાર હિંદુઓનું પ્રમાણ વધે છે, અને જે લઘુમતી કેમો એ સિપિયાળી હતી તે આજે હિંદુસ્તાનીયનમાં છે. એટલે હિંદુસ્તાનીના પ્રચારકને માટે ફરક થતો નથી.

એક ફરક થાય છે, પણ તે પ્રચારકોમાં નહિ પરંતુ આપણા રાજકારી જગતમાં. અને તે એ કે, આપણે હવે ટૂંક વખતમાં જગતની, એક સ્વતંત્ર પ્રજા બનીએ છીએ. અને આપણી બધારણ સભા સર્વસાધીસ બનીને આપણે માટે બધારણ કરે છે. આપણે યાદ રાખીએ કે, એ સભાના પ્રમુખ સાહેબે જણાવ્યું છે કે, સંસાનું બધારણ અંગ્રેજમાં જ નહિ, હિંદુસ્તાનીમાં જ રાખવુંકે થશે અને તે બંને સિપિમાં બિનરશે. એટલે, આજે હવે તો બધું આપણે, સ્વતંત્રતાના નોંધની સાથે આ આપણા કામમાં વળગવું જોઈને ગણાય. સ્વતંત્ર દેશની નીતિ

લવિષ્ણમાં ને ધડાશે તે ખરી. તે વિશે શાંતતાથી વિચાર કરવાનો વખત આવશે ત્યારની વાત ત્યાર પર રાખી, આજે આપણી સામે ને કામ જીવું છે તેને પહેલેથી વળાંકો. આથી સર્વેને જણાવવાનું કે, હિંદુ: સ્તાની પ્રચાર સજ્જાની નીતિમાં કશો ફરક થયો નથી; અને અગાઉ જાહેર કર્યા મુજબ, ગુજરાતમાં તેની ચારે પરીક્ષાઓ સપ્ટેમ્બરની ૧૩, ૧૪મીએ થશે. સર્વે એને માટે તૈયારી કરે.

લોકો ગાંધીજીના મત વિશે પૂછે છે. તે આખત તેમજ પોતે બેએક વાર તે પોતાનાં પ્રાર્થનાનાં પ્રવચનોમાં ચોખવટ કરી જ છે કે, હિંદુસ્તાની અને તેની ખને સિધિ આખતની નીતિમાં કશો ફેર થયો નથી, બદલે એમાં આપણે વધારે મક્કમતાથી આગળ વધવું જોઈએ.

૧૦-૬-૪૦

શા માટે સભ્ય થયા ?

‘મુનિ સમાચાર’માં એક લાઈ લખે છે કે, ગુજરાત વિદ્યાપીઠને જ હવે સ્વતંત્ર થતા નવ ગુજરાતની યુનિવર્સિટી તરીકે કેમ ન ખીલવવી ? આવો જ સવાલ આ અગાઉ એક ખીલ લાઈએ પણ આ પત્રમાં પૂછ્યો હતો. સવાલ સ્વાભાવિક છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ૧૯૨૦માં ગુજરાત માટે એક સ્વતંત્ર અને પ્રગતિશીલ લોક-યુનિવર્સિટી તરીકે જન્મ લીધો, અને એ તરીકે તેણે કામ આપ્યું છે. તે કામમાં લોકોને તેને સાથ હતો. તે સાથ ૧૯૨૫-૨૬ બાદ આસરતો જતાં પાંચ જૂની ઢબની સરકારી યુનિવર્સિટીના ભાવ જ તે ક્ષેત્રમાં આપુ થયા. હવે બ્યારે જૂની સરકાર ગય છે અને સ્વતંત્ર રીતે રાષ્ટ્રીય હોય કામ કરવાનો સમય આવે છે, અને સરકારી યુનિવર્સિટીના કામ સામે સૌ કોઈ કોઈકોઈ ફરિયાદ જ કરે છે, ત્યારે જરૂર ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પાસેથી ગુજરાતની યુનિવર્સિટી તરીકેનું કામ લઈ શકાય. પરંતુ એ વિચાર ગુજરાતે કરવાનો છે, એટલે કે ગુજરાતની સ્વતંત્ર સરકારે કરવાનો છે. તેથી આ પ્રશ્નને, ગુજરાત માટે યુનિવર્સિટી રચવાનો વિચાર કરવાને માટે સરકારે નીમેશી સમિતિ જોડે સંબંધ આવે છે, એ પણ કહેવું જોઈએ. તે સમિતિનો એક સંભ્ય હોઈ, એ ખાખતમાં જાગી ચર્ચા માટે અહીંયાં

* આ કામનો ચિંતાર આપતો એક વિસ્તૃત દેખ શી. ગોપાળદાસ પટેલે તેના કરી મને આપ્યો છે, તે આવતા અંકમાં આપવા ધારું છું.

કરી ન જોઈએ. પરંતુ એ સંબંધમાં એક લાઈએ મને પ્રશ્ન પૂછી, જાહેર ઉત્તર આપવા લાખ્યું. છે, એ વાચકને જણાવી શકું છું.

તે લાઈનો પ્રશ્ન નીચે પ્રમાણે છે :—

‘તમે, દાદાસાહેબ વગેરે તે વર્ધો યોજના અને ‘નઈ’ લાક્ષીમના આગ્રહી છે. આપ ગુજરાત યુનિવર્સિટીની સમિતિમાં નિમણા છે. બંનેનાં ધ્યેયો (અથવા કહો કે કાર્યપદ્ધતિ)માં મૂળભૂત બેદ નથી ? લોકોના મનમાં આથી ‘દિધા’ બની ચવાનો સંભવ છે કે, જે લોકો વર્ધો યોજના અને ‘નઈ’ લાક્ષીમના આગ્રહી, તેઓ એની શિક્ષણયોજનામાં પોતાનો સાથ આપે છે કે જેમાં એ યોજનાનો બહુ જ એકાંશ — નહિવત્ અંશ જ હશે. અને આપે તે ખાસ કરીને લખ્યું પણ છે જ કે, ગુજરાત યુનિવર્સિટી બનાવવાની કશી જરૂર નથી. ગુજરાતને તેની યુનિવર્સિટી છે જ અને તે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ. આ એ વાંચેલું ત્યારે મને આનંદ પણ થયો હતો. તે કૃપા કરીને આ રિયતિ સમજાવશો ?’

આ સવાલ પૂછ્યા જોવા છે એમ કમ્પ્યુટ કરું છું. અને તેનો દુકા ઉત્તર માટે આપવો જોઈએ. ગુજરાત માટે યુનિવર્સિટી રચવાને માટે ને ગુજરાતની પ્રજા સરકારને એકમતે જણાવે કે, તેણે ગાંધીજીના વિદ્યાપીઠના પ્રયોગને આજના સંજોગમાં યોગ્ય રૂપ આપીને ઉપાડી લેવો જોઈએ, તે તેમાં કશું જ યોગ્ય નથી, બદલે ગુજરાત ભારે લાભ ખાટો અને દેશને વિદ્યાક્ષેત્રમાં ફરી વાર દોરણી આપી શકે, એમ હું વરસોથી માનું છું. પરંતુ એની શરત એ છે કે, ૧૯૨૦ની વિદ્યાપીઠની રચાપનાકાળનાં શ્રદ્ધા અને ઉમળકાથી તે કામ ગુજરાતે કરવું જોઈએ. ઉપર જણાવેલી સરકારી યુનિવર્સિટી સમિતિને ગુજરાત પોતાનો એવો અભિપ્રાય જણાવી શકે છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠને નવા યુગમાં કેવું રૂપ આપવું જોઈએ, એ વિશે પોતાનો વિચાર પ્રગટા તે અભિપ્રાયના લોકો વિદ્યાપીઠ પાસે અને તે સમિતિ આગળ રજૂ કરી શકે છે. અને હું માનું છું કે, મારા પેલા પ્રશ્નકારના જેવા વિચારના લોકોએ એ ખાખતમાં સત્તા ન રહેવું જોઈએ, અને પોતાનો મત મક્કમપણે યુનિવર્સિટી સમિતિ આગળ પહેલ્યાડવો જોઈએ.

અથવા એમ પણ બની શકે છે કે, વિદ્યાપીઠ પોતાનું કામ નવા યુગની નવી ને વિવિધ જરૂર જોઈ

તે પ્રમાણે વિકસાવ્યે જાય; અને જૂની આચરિતની યુનિવર્સિટી આજે પોતાને જેવી જોઈએ તેવી રીતે ગુજરાતને માટે અલગ ગોઠવવામાં આવે. એમ ગુજરાતને ગમે તો તેમ તે કરે; એમાંય વાંધા કે વિરોધને પ્રશ્ન નથી. પરંતુ આ નવી ઢાળ પણ સાવ એ જ જૂની નાપસંદ રીતની તો ન હોવી જોઈએ, એની ખાતરી કરવી જોઈએ.

આ બેમાંનું જે થાઓ તે થાઓ. મેં ઉપર કહ્યું એમ, તેમાંનું શું થાય એ પ્રગતિ અને સરકારના હાથની વાત છે. એમાં રાષ્ટ્રીય ઢાળે જે કોઈ મદદ થઈ શકતી હોય તે કરવી જોઈએ. તે અર્થે જે આપણી સરકાર મને સમિતિ ઉપર જોડાવે તો હું ના ન કહી શકું. એટલે તે સ્વીકારથી એમ મુદ્દલ નથી નીકળતું કે, હું રાષ્ટ્રના શિક્ષણતંત્રની પુનર્ધારના વિષે મારા વિચાર તેટલા માટે બદલું છું. આજે જૂની ઢાળને અસહકાર સંભવતો નથી. ભ્રાત ભાતની વિચાર-સરણીવાળા લોકોએ મળાને દેશનાં અનેકવિધ ક્ષેત્રો માટે નવો માર્ગ ચોજવાનો છે. સામાન્ય રીતે જોતાં તેમાં સાથ ન દેવાપણું હોય નહિ. એટલે પ્રજાકરને એટલું જ જણાવું કે, સમિતિનો સભ્ય બનવાથી મેં મારા વિચારોમાં કોઈ બંધન કે બદલાવથી સ્વીકારી નથી. પ્રશ્ન તો ગુજરાતે વિચારવાનો છે કે, તે શું ચાહે છે. અને તે વિષયમાં આ ભાઈ જે બીલિ લગભગ ખાતરીબંધ બતાવે છે, તે નોંધપાત્ર છે. તે લગભગ એમ જ માને છે કે, સરકારે નિમિત્તી યુનિ-સમિતિનું પરિણામ જૂની અંગ્રેજી યુનિવર્સિટી લિન-ભાગ્યે જ થશે. આ બીલિ - લગભગ એવી ખાતરી જ બીજા ધણીખરાને છે એમ જોવા જાણવા મળે છે. અને તે સાવ અકારણ તો નથી જ. પણ તે પણ ગુજરાતે ખજાણદારીએ સમજી લેવાની વાત યદ્યપિ તે એનાથી જુદી વસ્તુ ચાહે છે? જો હા, તો કેવી, કઈ, તે તેણે સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ. નહિ તો જે બીલિ તેને છે, તે સાચી હરશે, કેમ કે તે તેની જ લોકમાનસ-દર્શન પ્રતિબિંબ છે. છેવટે, પ્લેટનું પેલું સત્ત્વ આ ક્ષેત્રમાંય સાચું જ છે કે, જેવા લોક તેવી તેમને રાજ્યવ્યવસ્થા જ નહિ શિક્ષણવ્યવસ્થા પણ મળે છે. ગાંધીયુગનું ગુજરાત શિક્ષણદષ્ટિએ જેટલું જેમાં

આગળ પાછળ વધું પડ્યું હશે, તે પ્રમાણે એની યુનિવર્સિટીમાં તે વસ્તુ ભિતરશે.

આથી એ પણ સ્પષ્ટ સમજવું જોઈએ કે, સુધારાના કામને માટે અત્યંત આવડતો નથી. માનવ-સમાજ જ એવો છે કે સુધારકામને કદી અંત હોતો નથી. સતત ચાલતી રહેનારી અપ્રમાદયુક્ત સામાજિક સાધના જ એ તો છે. ગુજરાત માટે યુનિવર્સિટી જેવી થાઓ તેવી થાઓ. તેને અને તેટલી ઉત્તમ અને સાચી સ્વતંત્ર અને પ્રગતીય બનાવવા સૌ કોઈ જાગ્રત રહે. ત્યાર બાદ જેવી તે જગ્યાએ તેને પણ સુધારવાને માટેના પ્રયત્ન પ્રગતીય પાલન-દેઓ અને સુધારક સંસ્થાઓએ કરવાના રહેશે જ. તેને માટે ખરું જોતાં તો ગુજરાત પોતાની ભાષા દ્વારા સાચી વિલોપાસના કરે, એ ઉપાય છે. એ જો જાગ્રતરૂપે વધે તો વિભાસણને માટે કોઈ કારણ નથી. એ કામમાં સૌએ હવે મદદ અને પોતાથી બનતું કામ કરવાં જોઈએ. વિભાપીએ એ કામ લઈને જગ્યા છે; એને તે સંભાળે નહિ તો પોતાનો આત્મા જ ગુમાવે.

૧૬-૭-૪૦

નવો અભ્યાસક્રમ જોઈએ

પરીક્ષાઓનાં પરિણામો એક પછી એક બહાર પડી ગયાં. અને તેણે હિંદના લાખો નવજુવાનોનું જેવું નસીબ ધડકું, તે પ્રમાણે તેઓએ પાછા આગળ પરીક્ષાઓ આપવાની તૈયારી કરવાનો અધિકાર મેળવવા પ્રવેશ મેળવ્યા હશે; અને એમ યુનિવર્સિટીઓનાં ખાતાં પાછાં રમ્યો ભોગવી કામે લાગી ગયાં છે. આ રીતે આગળ ને આગળ જવામાં નસીબદારોને છોડીએ; પરંતુ જે એટલી જ કે એનાથી પણ વધારે સંખ્યામાં નાપસ, અને કદાચ નાસીબાસ પણ, થયા તે નવજુવાનોનું શું? યુનિવર્સિટી એનો વિચાર કરવા કદાચ નથી બંધાઈ. પણ દેશ અને તેના સમજણો વર્ગ તે બંધાયો જ છે. આ નાપાસ થનારનું શું? તે કેમ નાપાસ થાય છે? તેમની પાછળ રાષ્ટ્રે ખરચ કર્યું અને તેઓએ રાષ્ટ્રના જીવનધનનાં મોંઘામૂલો વર્ષ વેઠ્યાં તેનું શું? જે ચાલે છે તેમ આવડું જોઈએ અને આ બધી નાપાસ-સંખ્યાનો તે ધન-જીવનનો યોગ શું તેને ધર્મ જ કરવા જોઈએ? આ આંધળિયું ખાતું ક્યારે કેમ સુધરે?

આ પ્રશ્નો સ્વરાજ્યને આરે આવતાં વધુ ઉચ્ચ અને બીજાણુ અને છે. થોડા રહો હવે પાછાં નહિ.

સાંભળ્યું છે કે, મેટ્રિકમાં થયેા લાગ તો અંગ્રેજ અને ગણિતમાં નાપાસ થાય છે. સંસ્કૃતમાં નાપાસ થના લોકને તેમાંથી છટકાવી એ મળા છે કે, તેઓ બીજું-ત્રીજું સહેલું પડતું કાંઈક લઈ શકે છે. ગણિતમાં તેને અંગ્રેજી, નામું કે સાવત્રિક કામની એવી કાંઈ ગણિતી વાત નહિ, પણ શાસ્ત્રીય બીજગણિત અને રેખાગણિતનાં નકામાં પ્રમેયો લખવાં પડે છે; અને તે અંગ્રેજીમાં હોઈ તેને સમજતાં નથી. સમજાય નહિ પછી રસ પડવાની તો વાત જ ક્યાં રહી? પછી તે લાણી કેમ શકાય? અને તો પછી તેનાથી કેળવવાનું તો ક્યાં જ રહ્યું?

એમ તો ન જ માની શકાય કે, પાસ નહિ થનારા બધા જુદા કે વિદ્યામાં નાલાયક હતા. પરંતુ તેમના મન ઉપર એક ધાતરૂપ તો આ પરીક્ષાઓ અને જ છે.

શું મેટ્રિકમાં કે યુનિવર્સિટીમાં આ અંગ્રેજી અને નકામી વધુપડતી શાસ્ત્રીય કરી મુકાયેલી ગણિતવિદ્યાએ હિંદના નવજીવાનમાં આવાં રમખાણુ મચાવવાં જ નોંધ્યે? પરીક્ષાના પરિણામોના દિવસ સાથે જ રમખાણુનો છે. 'હાપમાં એવું મથાણું ત્યારે જરૂર કરી શકાય, — 'રાખખાઈ ટાવર પાસે જખરું રમખાણુ' — 'વગર લોહીએ હળવેથી કતલ' 'ગામેશામ હળવે રૂપિયાનાં આપણુ મુકાયાં' ઇત્યદિ.

મને લાગે છે કે, દેશના યુવકોને માટે ખપની વિદ્યાઓને લઈને અભ્યાસક્રમ રચવો નોંધ્યે, અને જૂના ભાદની કે કામ ન હોના ખ્યાલો છોડી, છોકરાઓને જ નોંધ્યે અને તેઓ જે હોંશ કરે ને કરવું નોંધ્યે, તેની બાબતોની પરીક્ષા લઈ તેમને જીવનમુખ અને વધારે જીવનનિપર કરે એવું શિક્ષણ આપવું નોંધ્યે. સૌને અંગ્રેજ ન નોંધ્યે, સૌને બધું બીજગણિત ને આખી ભૂમિતિ નથી નોંધતી, એ વાત સાચી છે કે, રાષ્ટ્રના જુદાજુદા ઉત્કર્ષને માટે ગણિતવિદ્યાઓ ખૂબ ખીલવી ઘટે. ગણિતશાસ્ત્ર વગરનું રાષ્ટ્ર ઝાઝું ન નથી શકે. પણ તે પરાણે વળગડવાનું ન હોય. પરંતુ વહેવાર અંગ્રેજી, નામું, સાદા આલેખ, આકૃતિ-પરિચય સરવે-માપકરણ ઇત્યદિ બધાને નોંધ્યે.

અને સંસ્કૃતમાં અને ભાષાકરની ચોપડી શું કામ? પરંતુ દરેક યુજરાતીએ પોતાની ભાષાની માના તરીકે તે ભાષાનો જે અમુક તુલનાત્મક પરિચય મેળવવો નોંધ્યે તે ફરજિયાત મેળવે. આ દરેક લાણે. પછી જે સંસ્કૃત ક્ષેત્રે તે લગે માગી લઈ શકે.

આજે તો એવા વાટ છે કે, સમાજવિદ્યાઓના અનેક જરૂરી અંશોના પરિચય તેને કાંઈ જ ન મળે! વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન સાચ ચોપડીવધું અજ્ઞાન જ રહે! અને જતાં છોકરો ગણિત ને અંગ્રેજી ઇન્ધી મરે! આ શું કામ ચાલવું નોંધ્યે?

ગૂં વિદ્યાપીઠ જેવી સંસ્થાએ આવા દોષોથી મુક્ત એવો એક સામાન્ય અભ્યાસક્રમ અને તેની એક સામાન્ય પરીક્ષા ચોળવી નોંધ્યે અને તેને લોકપ્રિય કરવી નોંધ્યે. તો કેટલીય યુવાનશક્તિ નાસીપાસ થતી બને. આ બાબત સમાજ અને શિક્ષણ સેવકો વિચાર કરશે?

૨૧-૬-૪૭

રેડિયો પરના યુજરાતી કાર્યક્રમ

મુખ્યધી એક લાઈ, 'એ. આઈ. આર.' મારફતે વ્યવાતા યુજરાતી કાર્યક્રમો વિષે કેટલાક છૂટક વિચારો તેમણે તે સંસ્થાના વ્યવસ્થાપકને લખી મોકલેલા, તેની નકલ મોકલે છે અને જણાવે છે કે, "આપે તો ઘણું બધું આ વિષય ઉપર વિચાર્યું હશે તો તેનો લાભ 'સિ. સા. ના વાચકોને આપશે એવી આશા છે." આ લખના માટે આભાર માનવાની સાથે મારે કમ્પ્લેટ કરવું નોંધ્યે કે, એ વિષે ઝાઝા કશા જ્ઞાનનો ઘણો દું કરી શકતો નથી. મારી પાસે રેડિયો નથી; અને લાગ્યે તેના કાચક્રમો કે કાંઈ બીજો સાંભળું છું. એટલે એ વિષે વિગતે વિચાર કરી શકતો નથી. પરંતુ હું માનું છું કે, રેડિયો રાખવાવાળા વર્ગોએ આ બાબતમાં બાબત રહેવું નોંધ્યે. તેવું જ સિનેમા માટે પણ છે. પ્રચાર અને મનોરંજનને માટે વિજ્ઞાને આપેલી આ બે ભેટો, તેની બીજી ધણી ભેટો પેટે, અરચાળ અને બેધારી તત્તવાર જેવી લવાનક છે, એ ખરું. પરંતુ એ બને વધે છે ખૂબ શહેરોમાં ખાસ કરીને. મોટા ભાગનું હિંદ બધાં વસે છે તે ગામડામાં પ્રવેશને માટે તેવું પરચોળપણ આજે દાનરૂપે છે.

સ્વરાજ સરકાર આવતાં આ બે સાધનોનો ઉપયોગ લોકશિક્ષણને માટે પણ વધશે, એમ મનાય. તેથી તેની નીતિરીતિ બાબત લોકમતને કેળવવો જોઈએ, એવી જે રીત સરકારે લાઈ કરે છે તે સાચી છે. તેથી એમણે કેરેલી સમાલોચનાના કેટલાક મુદ્દા નીચે જણાવું છું. એ મુદ્દા એ. આઈ. આર.ના ગુજરાતી વ્યવસ્થાપકને મદદરૂપ લાગ્યા છે અને તેની તે કદર કરે છે, એમ તે જાણીને તે લખી જણાવે છે. તે દૂકમાં આ પ્રમાણે છે:—

“એસ ટ્રિયા રેટિયો ઉપરથી અપાતા ગુજરાતી કાર્યક્રમે વિષે મને જે યોરા વિચારે આવ્યા છે તે સખિનય નીચે ટાંકું છું:—

બાળકો અને યામજનો માટે તેમ જ સર્વસાધારણ માટેના કાર્યક્રમે અને રૂપકોમાં કેટલાક આદરેભીષ અપવાદો જાન કરતાં, મને લાગે છે કે, આપણી નાટિકાઓ અને રૂપકોમાં કૃત્રિમતા અને વધુપરંતુ નાટકી તત્વ વિશેષ આવે છે. જેનું કે આપણાં પરંપરાગત નાટકોમાં—કે જે ઘસાઈ મથા છતાં હજી નજી પ્રમાણમાં લખવાયા હશે છે—આવતું.

જળી બનવા જોય છે કે જલ્લોજા પ્રમાણમાં ગુજરાતી રેટિયો પર, અભિમેતાઓ ન સાંપડવાને લીધે, એક ને એક નર-નરી અમેક કાર્યક્રમોમાં ફરી ફરીને આવે છે. તેમની જાવાનું તળપડીપણું અને જાવવાના દંબની એકદેશીયતા જે એક જ વાર ફીક લાગે તે વારંવાર આવતાં સાંબળનારની કલાભાવનાને ખૂંચે છે. એટલે કલાકારોની સ્વસ્થતામાં વધુ વિવિધતા આવે તેવું ઇચ્છીએ.

જે રેટિયો પર આવતા મરાઠી કાર્યક્રમોને ગુજરાતી સાથે સરખાવીશું તો પેરા ૧ માં જણાવેલી વાત આપણને વધુ સ્પષ્ટ થશે. સરેરાશ મરાઠી કાર્યક્રમોમાં—પણ તે જાહેનો, બાળકો કે જનસાધારણ માટે હશે—આપણને એક નતની સ્વાભાવિકતા કે સાહજિકતાનો અનુભવ થયા વિના રહેશે નહિ. વાસ્તવ જીવનમાં આવતા હોય કે આવી શકે તેવા પ્રસંગોની તેમાં ગૂંથણી જણાશે. તે સિવાય વિષયની જણાવટ, બાંધી, વિભાદની અવરૂપતા, માર્ગિકતા, ગીતો વગેરે અંગોમાં પણ મરાઠી રૂપક પાસેથી આપણે કેટલુંક શીખવાનું રહે છે.

કાર્યક્રમેની વિવિધતા જળવધનો આપનો પ્રયાસ કરતાઈ આવે છે. વિજ્ઞાન, શિક્ષ (છત્રેની)

વગેરે—પ્રમાણમાં ખૂંદતા વિષયો—ઉપર જે લોકસામ્ય વાર્તાવાળો પરતા પ્રમાણમાં નહિ થોડા સમતા હોય, તો તેનું મારણ તેવા વ્યાખ્યાતાઓ ગુજરાતીમાં જોઈતા પ્રમાણમાં જદાર નહિ આવતા હોય તે હશે.

અંતમાં ગીતો માટે જ સખ્ત કહેવાના છે:

જે ગીતના ઢાળમાં વિવિધતા (તાનની, સ્વરની) ન આવતી હોય, તેની અમેક કહીએ એકના. એક ઢાળમાં અવાવાથી સાંબળનારના મનને કંટાળો લીપને છે. આપણા જરબા, રાસ, લોકગીતોની પ્રણાલિકા કંઈક એવી જ છે એ ખરું, પણ મૂળ રાસ કે જરબામાં દરેક અને શ્રાવ્ય બને અંગ છે, રેટિયો પર એમાંનું એક જ આવે છે.

ગુજરાતી સંગીતને જંગાળી કે અન્ય પ્રાંતના ઢાળેલા બીજામાં સરી પડતું અટકાવતું એ પણ એક અજયની રેણા છે.

તે માટે તળપડા ગુજરાતી ઢાળો, તાનો અને સ્વરસમુદાયો—એ જધાનો અજ્ઞાતતામાંથી કદાર કરવા માટે જોતેવા ઢાળોનું સંશોધન કરી તેને સ્વરલિપિબદ્ધ કરી કોઈ સેવાભાવી સંગીતકારની સહાયથી એ. આઈ. આર. કે બીજ કોઈ સંસ્થા જનતા માટે પ્રસિદ્ધ કરે, તો ગુજરાતી ગીતોની ખૂંદણી નવતર રચનામાં એ પાયાનો પહેલો પથ્થર જણાશે.”

સંપાદક મંડળમાં ફેરફાર

વાચકે પૂછા પર આવતી આંત્રાસની સંપાદક મંડળની નામગણીમાં એક ફેરફાર થયો છે તે ન જોયો હોય, તો તે ખ્યાન પર લાખવો જોઈએ. લાઈ નગીનદાસ પારેખ આ માસિક ફરીનું ઈ. સ. ૧૯૩૮માં શરૂ થયું ત્યારથી તેના સંપાદક મંડળમાં હતા. તે વખતે તે ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં કામ કરતા હતા. બાદ તેમણે એ કામ છોડી સ્વનંત્ર એક પ્રકારનું સંસ્થાની જવાબદારી સ્વીકારી. હારે તેમણે સંપાદક તરીકે નામ કમી કરવા જણાવેલું. પરંતુ તેમણે તેમ કરવું જરૂરી નથી એમ જણાવતાં, તે સંપાદક મંડળમાં ચાલુ રહેવા સંમત થયા અને એમ ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટ સુધી ચાલ્યું, કે જ્યારે સરકારે આ પત્રનું છાપખાનું જ બંધ કરાવી દીધું. તે પ્રહણમાંથી ૧૯૪૫માં ફરેટાં માસિક ફરી શરૂ થયું, હારે સ્વાભાવિક રીતે જ પૂર્વવત તે ચાલુ થયું. તે અરસામાં લાઈ નગીનદાસ નવજીવન સંસ્થાના કાર્યમાં બેઠાયા હતા. હવે તેમાંથી તે ફરેટા ચર્ચ બીજા કામમાં જાય છે; અને તેની સાથે

તેમણે એમ જણાવ્યું છે કે, મારું નામ સંપાદક મંડળમાં ચાલુ ન રાખે એમ ઇચ્છું છું. આથી એમનું નામ વાચક આ માસના અંકથી સંપાદક મંડળમાં નહિ જાય. એમના જવાબી અમારા મંડળમાં ખાસ સાહિત્યના અભ્યાસીની ખોટ પડે છે. વાચકને ખબર છે કે, બાર્ડ નગીનદાસ ગુજરાતી સાહિત્યના સ્નાતક છે અને તેના અધ્યાપક તરીકે વિદ્યાપીઠમાં વરસો સુધી એમણે કામ કર્યું છે. એમની સાહિત્ય-સેવા તો સૌને જાણીતી છે. એમને એમાં ઉત્તરોત્તર થય મળે એવી પ્રાર્થના સાથે, એમણે અમને દીધેલા સાચી સાબાર નોંધ લઉં છું.

અને સંપાદક મંડળમાં આ અંકથી નવું નામ એક ઉમેરવામાં આવ્યું છે. શ્રી. શંકરભાઈ મણિભાઈ દેસાઈ વિદ્યાપીઠ અને નવજીવનના જૂના એક કરાવેલા સેવક છે; સ્વનંત્રનાં શુદ્ધિમાં ઈ. સ. ૧૯૨૦થી આજ સુધી લગ્નનાર એક સૈનિક છે; સુરત નિવસીના જાણીતા કાર્યકર્તા છે; અને અત્યારે તે નવજીવન કાર્યાલયમાં 'હરિજન' પત્રના સંપાદનનું સ્થાનિક કાર્ય સંભાળે છે. મારા એક જૂના સાથી તરીકે એમને વિશે વધુ લખવાનું ઉચિત ન ગણાય; પરંતુ એ નવા નામની કાંઈક એળખ આપવી જોઈએ એટલા પ્રયત્ન જ આ લખું છું.

૧૬-૭-૪૭

મં.

એકમુખી પંચાંગ

પ્રકાશક, અ. ભા. પંચાંગ સંઘ કાર્યાલય, ૧૩૮ મેડોન સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ.

ડિસેમ્બર ૧૯૪૬માં આકાશમાં સર્વ પક્ષના જ્યોતિષીઓનું એક સમેલન, ભરાયું હતું. જેણે સર્વ પક્ષોને માન્ય અને ઉપયોગી થઈ શકે એવી ગણતરીઓનાં દફતર પંચાંગ કરવાની એક યોજના

માન્ય કરી હતી, અને તે મુજબ સર્વે પંચાંગ કરવાવાળાઓની સગવડ માટે નવાં પંચાંગ બનાવવાના કેટલાક મહિના પહેલાં જ એક 'એકમુખી' પંચાંગ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે શ્રી. હરિદર ભટ્ટ તથા બીજા જ્યોતિષીઓની એક સમિતિ નીમી હતી. જે સમિતિએ શકે ૧૮૭૦ (સંવત ૨૦૦૪ના ચૈત્રી ૨૦૦)ના કામચલુ વદ ૩૦)નું પંચાંગ તૈયાર કરી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. આ પંચાંગ વિશેષ કરીને જ્યોતિષીઓને માટે જ હોવાથી સરેકૃત ભાષામાં છે. એનો પાયો પ્રચલિત મહાકાવ્યની પદ્ધતિને અનુસરી અપનાંશ ૨૩-૨૫ કળા રાખેલો છે. જેઓ તે કરતાં જુદા અંશના હિમાયતીઓ છે, તેઓ આ ગણતરીમાંથી પોતાને જરૂરી હોય તેટલાં અંશ-કળા વગેરે ઓળખતાં કરી તેનો ઉપયોગ કરી શકે એ આ પંચાંગની વિશેષતા છે. એ રીતે આ પંચાંગ સર્વે પક્ષોને અટપટી ગણતરીઓ કરવાની મહેનતમાંથી બચાવનારું છે, અને જ્યાં ગણિત અને આકાશશાસ્ત્રનો મેળ રખાવનારું છે. આશા છે કે, સર્વે પંચાંગ બનાવનારાઓ આ પંચાંગનો ઉપયોગ કરશે અને મોટે ભાગે મહાકાવ્યની અંશનાં પંચાંગો જ વપરાતાં હોવાથી, સર્વે મહાકાવ્યની પંચાંગ કરનારાઓ તો આ જ પંચાંગ પ્રમાણે પોતાની આશ્રિતઓ કાઢશે. આમ થશે તો પંચાંગની એક મોટી અનવરથા ફર થશે. શ્રી જગન્નાથપુરીના શ્રી શંકરાચાર્ય, જેઓ ગણિત વિષયમાં એક મહા પ્રમાણુ માન્યા જેના પિદ્ધાન છે, તેમણે આ પંચાંગની યોજનાની બહુ લાલામણુ કરી છે, આશીર્વાદ આપ્યા છે. શ્રી. અમ્બેડકાર શેઠ આ રીતે ગુજરાત-મહારાષ્ટ્રના જ્યોતિષીઓને ભેગા કરી એક સારું અમલી કામ કરાવી શક્યા છે, તે માટે તેમને અભિનંદન થાય છે.

૬૦ પાં મં.

માણસે અંજલ પાંચ વસ્તુઓ સંભાળવી જોઈએ.

શારીરિક દેખાવ, વાણી, દરિ, શ્રવણ, અને વિચાર.

શારીરિક દેખાવની એટલા સિનમાં, જાણીતી સુખાકાશમાં, દરિની નિર્મળતામાં, શ્રવણની સ્પષ્ટતામાં, અને વિચારની શુદ્ધતા (સૂક્ષ્મતા)માં રહેલી છે. સિનવ

માંનીયરૂપે, સુખાકાશ વ્યવસ્થિતતારૂપે, નિર્મળતા ઉદાપદ્ધતિ, સ્પષ્ટતા વિચારણા-રૂપે અને સૂક્ષ્મતા આર્થવરૂપે પ્રગટ થાય છે.

—બીના અમીર

નવું વાચન

આત્મસાક્ષાત્કારની કસોટી : મૂળ હુ' લેખક : બાબા નમીનાસિંહ અનુ. : રવામી રવજીભાઈ તીર્થ; પ્રકાશક : સરસ્વ સાહિત્ય વર્કસ હાઈવે, અમદાવાદ અને મુંબઈ ૨; પ. ૮ + ૧૬૧ + ૬ (ન. ખ.) ; કિં. રૂ. ૧-૪-૦.

રવામી રામજીભાઈ જેમના હસ્તાક્ષરિત અંગ્રેજીમાં 'હૃદય-પ્રતિષ્ઠા' પ્રાપ્ત થયું હતું તે પંચજનના કૃત્યકાંડ આમના વતની, 'પ્રખર વેદાંતાચાર્ય' શ્રી. બાબા નમીનાસિંહ વેદીના હુ' અંગ્રેજીમાં આ અનુવાદ છે. શ્રી. બાબા નમીનાસિંહ આ પુસ્તકની સરખાતમાં 'આત્મકથન' નામે પોતાના સાધનાજીવનની કાવ્ય, યોગ્ય કથા આપી છે. તેમાં બહુભાષી પ્રમાણે, તેઓશ્રીને માધ્યમ અને તીવ્ર પુરુષતા કરતાં હોદ્દાએ ઉપનિષદના અભ્યાસથી 'તુલ્ય અવસ્થા' પ્રાપ્ત થઈ હતી, અને એનાથી જ 'આત્મસાક્ષાત્કાર' પ્રાપ્ત થયો હતો. તેથી તેમણે તે ઉપનિષદના 'છઠ્ઠા પ્રકાશમાં' આપેલા 'સ્વેતકેતુ નામના એક બ્રહ્મકુમારને જે વિશિષ્ટી આત્મસાક્ષાત્કાર થયો, એ પ્રાચીન આખ્યાનો' 'વિસ્તૃત' અનુવાદ કર્યો. એ અનુવાદ 'વિસ્તૃત' શા અર્થમાં છે, તે તેમણે પોતે જ આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે :— 'એ શુરુ-શિષ્યના સંવાદમાં કાષ્ઠિક સમાજવિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિ, મર્મલાવનાઓ, પાશ્વર્ય શિક્ષણના પ્રભાવથી શિષ્યના ચિત્તમાં ઉદ્ભવ પામતી શંકાઓ, ગતિપ્રશ્ન ઇત્યાદિ વિવિધ વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આપ્યો છે.'

અર્થાત્ પ્રાચીન હોદ્દાએ ઉપનિષદનાં પ્રશ્નોનાં નામ અને સિદ્ધાંતની ભૂમિકા ઉપર તેમણે અર્થચિંતન નિબંધ લખ્યો છે. આખા પ્રાચીન વસ્તુને આમ અર્થચિંતન સાથે સૈજબેજ કરવામાં કાષ્ઠિકમહોવ જેવું થયું જ યાય, એ સ્વાભાવિક છે. જેમ કે, હદાલ મુનિ સ્વેતકેતુને પેટા અને ઐરિસ્ટોટલ જેવા પાશ્વર્ય તત્વાચાર્યોના સિદ્ધાંતો નામ દર્શને નિરૂપે, ત્યારે હારે આડું લાગે. પરંતુ બીજી રીતે લેખકને વેદાંત-તત્ત્વચર્ચાનો અભ્યાસ બરાબર દેખાયો. વેદાંત-તત્ત્વચરણ સરળ બાબામાં સમજવામાં આ પુસ્તક ઘણું ઉપયોગી થાય તેવું છે.

ગો.

સંકેતો રાતન : લે. પુસ્તક બંદરબાકર; પત્રક પ્રકાશન, વડોદરા; પૃ. ૧૦૪ + ૮=૧૧૨; કિં. રૂ. ૩-૦-૦.

આ કથાને નવલકથા તરીકે ઓળખાવવા કરતાં એક લાંબી નવલિકા તરીકે ઓળખાવવામાં વધુ ઓચિંત લેખારો. પાપ અને પુણ્યના દંડ વચ્ચે રોડમાં ખાઈ માનવહૃદય સર્જક રસાતલ થઈ જવાની બાતિને અવગણી, જરા પણ દયા વિના, અણગમી પળે કેટલું યુવકની બાલ્યુએ લખી પડે છે, તેવું મુંદરે ચિત્ર લેખકે આ કથામાં દોહ્યું છે. એ માટે આપણા હરકોઈ આગમાં રાજ્યપ્રેમજી બનતી ધટનાઓમાંથી

કેટલીક લેખકે ઝટપી લીધી છે. લખકે, નનુદી, માણકે રોડ, મુખી, મહાંત અને તખતી મામજનતાનાં પ્રતિનિધિ જેવાં બની આપણી સમક્ષ આવી ધીમર પોતાનાં દિલ ખોલી બધ છે, અને પોતપોતાના રાગદ્વેષની લીલાથી આપણી કલ્પનાને ખસુ રમાડી બધ છે. લેખક પાસે વાતાં કહેવાનો કસબ છે. કથાના વાતાવરણને અનુરૂપ અવાજો એમને સહેજે મળી બધ છે, અને તેથી એમનાં વર્ણનો સરળ બની રહે છે.

લેખકની આ પ્રથમ કૃતિ છે એ દિલ્લે, એ પ્રથમ પાછો સારો લેખી શકાય. પણ એ સાથે, લેખકે લે આ પુસ્તકને એક નવલકથાકરે નિમ્યું હોય — અને તેમનો એ જ હેતુ હોય એમ લાગે છે — તો તેમણે પ્રશ્નગી અને પાત્રોને વધુ પૂર્વમાં જોઈતાં ઘટના, નવલિકા માટે એક ચમત્ક્રમિતરી ધટનાથી વિશેષની અપેક્ષા નથી રહેતી, ત્યારે નવલકથા — પછી ભલે તેમાં વર્ણવાયેલા પ્રશ્ન એક જ દશાના બનાવોને ચીતરના હોય તોય — સમજી જીવનનું દર્શન કરાવે છે. આ કથામાં લખકાના અને માણકે રોડના જીવનમાં નનુદી જે બારે પરિવર્તન કરાવે છે એ ચમત્ક્રમિત જનક ધટના આગળ બીજા પ્રશ્નગી બહુ સામાન્ય લાગે છે — અને નહિ એ એક ધટના ખાતર જ તે યોગ્ય હોય, તેમનું પોતાનું સ્વર્ગન બચ્ચિત ન હોય એવું લાગે છે. અને કોયી જ નવલકથાનાં ધટક તત્ત્વો આમાં કંઈક પોતાં લાગે છે, ને તેટલે આશો કથાના રસમાં કૃતિ આવવા પામે છે.

કથાનો નામક લખકે 'કથાની શરૂઆતમાં જ એના સાક્ષાત્કાર કથારા પર તેની નનુદી સાથે પોતાનો જીવન વિચાર બેઠો આપણી નજરે પડે છે.' નદીમાં પૂર પડે છે ને પૂરમાં સપકાઈ ગયેલા માણકે રોડના બળદોને બચાવી લાવવા જેવું 'અસંપન્ન' કરતો 'પણ આપણે લખકને જોઈએ છીએ; અને તેને મેળામાં કરતો પણ આપણે જોઈએ છીએ. આમ છતાં લેખકની કલ્પનાને લે લખકે છે, એનામાં કંઈ તાકાત છે અને અન્યાય સામે પક્ષાર કરવા જેવું પોતે છે, તેના દેશનાં લોકોમાં લેખક આપણને રૂબી નથી મચતી રાક્યા, કે નથી તેમની કલ્પનાની તે નનુદીના મુક સામર્થ્યને વેળ આપી શક્યા. નનુદી કલ્પનાની કથા છે, એ લખકની લાત ખાઈ રહે, આજ ખાઈ શકે ને તે સાથે સ્થમા ધાત પણ કરી શકે; પણ અહીં તો આપણે એને નહિ કે ધણીથી દબાઈ જતી જ નહોતી છીએ. લખક પાસે ગલેહ ફરીથી હાથમાં ન લેવાના મોવંદ લેવડાવતી રવામીની નનુદી નહિ આખી વાતમાં અલેખ થઈ બધ છે. તે લખકનાં અપભ્રંશો અને પોતાની એક વાર કંઈક પુછાઈ જતાં પાછળથી તે એ બળપો કરે છે ને આમનિંદા કરે છે તેમાં નનુદી તરીકે કોઈ માંદગી ખાઈ આપણી

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સંપાદકશ્રી

જીગજીવરામ દવે
ગોપાલદાસ પટેલ
હાકીમભાઈ દેસાઈ

મણિભાઈ દેસાઈ
મંગલભાઈ દેસાઈ (વત્રી)
છવજી દેસાઈ (વ્યવસ્થાપક)

વર્ષ ૬

અંક ૮

ઓગસ્ટ

નવલખન, અમદાવાદ

૧૯૪૭

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭

વર્ષ ૬

અંક ૮

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ - તેની પ્રથમ પચીસી સ્વ-ઉત્પત્તિમાં એકાન્તવાસનું મહત્વ કેટલું ?	ગોપાલદાસ પટેલ	૨૧૭
સામાર-સ્વીકાર	કેદારનાથ	૨૩૧
નામ-સંજ્ઞાવાચક અને જીવિવાચક આપણા ઐશિયાઈ પડોશીઓ - ૩	કુમ્ભનરામ પંડ્યા	૨૩૪
આત્મા વૈજ્ઞાનર	શાન્તિલાલ ગાંધી	૨૩૮
કાઠિયાવાડના એક મૂક રોવેન્ડુ અવસાન	ગોપાલદાસ પટેલ	૨૪૦
માસિક વિવેચન	મં	૨૪૪
કુશળ બુદ્ધિર માઈન્ટ બેરન	મં	૨૪૫
'ગાંધીજીની જય !'	"	૨૪૫
અકબરના પશુ વિજય	"	૨૪૫
નવું વાચન		
અધૂરા ફેરા	ચૂં	૨૪૬
સાહસિક સોદાગરી	"	૨૪૬
સાહસ કથાઓ	"	૨૪૬
નાનસેન	"	૨૪૬
રહેમતે આલમ	"	૨૪૬
આપણા જવાહર, આપણા સરદાર	"	૨૪૬
આપણા નેતાઓ; બા. રમે	"	૨૪૭
શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસજીનું જીવનમંથન	વિં	૨૪૭
કોતલુપોથી	"	૨૪૭
વિજ્ઞાનનાં વ્યાપક સ્વરૂપો	બ'ં ગાંધી	૨૪૭
બે હાથ્ય અંધો :	સાં દે	૨૪૮
કાવ્યગિતા		
આતિથ્ય		

સૂચના

આ માસિક દર મહિનાની છેલ્લી તારીખે બહાર પડે.

એક એકવારિયામાં અંક ન મળે તો માહકે પોતાનો માહકનંબર લખી ખબર આપવાથી તે અંક મોકલી આપામાં આવશે. એ પહેલાં ટપાલ ખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે.

સરનામાનો ફેરફાર અમોને તુરત જણાવવો કે નથી નવો અંક નવા સરનામે મોકલી શકાય.

માહકોએ પત્રવહેવાર કરતી વખતે પોતાનો માહકનંબર અવશ્ય જણાવવા વિનંતી છે.

માહકો પોતાનું લવાજમ નવજીવન કાયદાની શાખાઓમાં મુબઈ (૧૩૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ); સુરત (કલુપીઠ બાજર); રાજકોટ (સર લાખાજીરાજ રોડ); પૂના (૨૬૬, સદાશિવ પેઠ); દિલ્લી (કુચા મહાજની, ચાંદની ચોક); લાહોર (રાયલ પાઠ, મેડિસલ રોડ) ભરી શકશે.

લવાજમના દર દેસમાં રૂ. ૪; પાકેશમાં રૂ. ૬ અથવા શિ. દર; છૂટક નકલ આઠ આના

અથવા પાક, શિક્ષણ અને સાહિત્ય, નવજીવન કાયદાલય, પો. બોક્સ ૧૦૫, અમદાવાદ

અમારાં નવાં પ્રકાશનો

મુંડકેપનિષદ : [મૂળ મેલિક, પદાર્થ, અનુવાદ તથા વિવેચન સાથે] સંપાદક : મંગનભાઈ પ્રજુદાસ દેસાઈ. કિંમત રૂ. ૨-૦-૦ ટપાલખર્ચ ૦-૫-૦
ગાંધીજી : (પુનર્મુદ્રણ) લેખક જીવનરામ દવે. કિંમત રૂ. ૦-૭-૦ ટપાલખર્ચ ૦-૨-૦
રાધ્દસાયા : હિન્દુસ્તાની : લેખક ગાંધીજી. કિંમત ૧-૮-૦ ટપાલખર્ચ ૦-૫-૦

Women & Social Injustice : (Third Enlarged Edition) by M. K. Gandhi. Price Rs. 3-0-0 Postage 0-6-0

મંદિરમંદેશ અને શાસ્ત્રો : લેખક ચંદ્રશંકર શુક્લ. પ્રસ્તાવનાલેખક નરહરિ પરીખ. કિંમત રૂ. ૩-૦-૦ ટપાલખર્ચ ૦-૭-૬ (તારીખ ૮મી સપ્ટેમ્બરે બહાર પડશે.)

નવજીવન કાયદાલય
પો. બો. ૧૦૫, અમદાવાદ.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૬-અંક ૮]

અમદાવાદ

[ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭]

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ-તેની પ્રથમ પચીસી

[ગયા અંકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કાર્યની સમીક્ષાને લેખ શ્રી. ગોપાલજીસ
પરંતુ મને આપે છે તે નીચે આપવામાં આવે છે એક સાથે આખા આપી રાજત તે સાધુ; પરંતુ
બે હપતા કરવા પડે છે; તેથી કાંઈક રસકૃતિ યાચ તે એ માટે વાચકો ક્ષમા કરે. મ.]

સ્થાપના

રોલેટ કાયદો અને જલિયાવાલાની કતલ એ બે
બનાવોથી હિંદુસ્તાનને અંતરાત્મા વિદેશી સરકાર
સામે જેટલો ખળભળી જાણો, તેટલો તે પહેલાં કદાચ
નહોતો. ખળભળ્યો. તેમ થવામાં એક કારણ એ પણ
હોય કે, તે વખતે દેશના અંતરાત્માના ઘટક તરીકે
અધીષ્ઠાને ત્રાટીત ભાવનાતંત્રવાળા પુરુષ દેશમાં મોજૂદ
હતા. તેમણે જ એક પ્રકારે રહ લીધી કે, “તે
આપણે આ સ્થિતિમાં કેઈ પણ નહિ કરીએ, તો
આપણું નાક સહાને માટે કપાઈ જનારું છે; કેટલાક
જમાના સુધી પ્રજા પોતાનું સ્વતંત્ર અંગત આગળ
અતાવવાને નાસાયક બનવાની છે.”

સાથે સાથે એ પણ સાચું છે કે, તે વખતે
‘અદિ’ સક અસહકાર’નું વ્યવહારુ સત્ત્વ પ્રજા સમક્ષ
મુકાલું ન હોત, તો એ થયેલા ખળભળાટની આગ
વિક્ષણ માર્ગેથી થોડી વાર ગોટાઈને પાછી ઠરી ગત.
ગાંધીજીએ અદાલતો, શાળાઓ અને ધારાસભાઓના
બહિષ્કારનો કાર્યક્રમ દેસ સમક્ષ રજૂ કર્યો. શાળાઓના
બહિષ્કાર બાબત તેમણે તેમની જાણીતી દલીલ કરી
કે, પંજાબ અને બિહારના પ્રકરણમાં હિંદુસ્તાન ઉપર
અણવાચાર કરનાર અને દગો દેનાર પાસેથી—

“કોઈ પણ નતનું દાન કે પગાર કે સિદ્ધિ
સ્વીકારતું એ મહાપાપ છે. . . આ એ પ્રકરણોથી
સરકાર જે રાજ્યનીતિ બતાવી છે, તેથી દૂધ જેવી
તેમણે આપેલી થીલે ભર જેવી થઈ પડે છે. . .”

પરંતુ તેમની મુખ્ય દલીલ તો એ હતી કે,—

“ન્યારે વિદ્યાર્થીઓ સરકારની નિયંત્રણામણી
નીકળી જશે, ત્યારે સરકાર સમગ્ર જશે કે આપણું

દાનસા લોટરવર્ડસ, ફોર્સર લોટરવર્ડસ બંધ થયું. . .
એ (વિદ્યાર્થી વર્ગ) ગુલામીની તાલીમ લે ને નોકરીએ
માટે શાળાઓમાં ગયા જ દે, એને નહીં ‘રોક’
તો સક્તનતની જડ નહિ નીકળે. હું એ જડ કાઢવા
માથું હું વિદ્યાર્થી મારફત સક્તનતને ખાતરપાણી
મગે છે.”

અને તેથી જ રાષ્ટ્રીય મહાસભા, ઈ. સ.
૧૯૨૦ના સપ્ટેમ્બર માસમાં, આખા દેશ માટે, ત્રિવિધ
બહિષ્કારનો કાર્યક્રમ વૈધિક રીતે અપનાવે, ત્યાર પહેલાં
૧૯૨૦ના ઓગસ્ટની આખરમાં અમદાવાદ મુકામે
મળેલી ગૂજરાત રાજકીય પરિષદ મારફત તેમણે રાષ્ટ્રીય
શિક્ષણ બાબત નીચે મુજબ હરાવ પસાર કરાવ્યા:—

“આ પરિષદની એવી માન્યતા છે કે, અંગ્રેજ
સરકારે દાખલ કરેલી કેળવણીની રાજનીતિ આપણા
દેશની સંસ્કૃતિ અને પરિસ્થિતિને પ્રતિકૂળ તેમ જ
અન્યવહારિક નીવડી છે અને તેથી વિદ્યાર્થીઓને
સ્વદેશાભિમાની, સ્વાશ્રય, આદિવ્યવાન હિંદીઓ
બનાવવાની તાલીમ આપવાને સરકારથી સ્વતંત્ર ધોરણ
પર રાષ્ટ્રીય કેળવણીની સંસ્થાઓ સ્થાપનાની જરૂર આ
પરિષદ સ્વીકારે છે.

“ઉપરનો હેતુ ખાસ કરીને યુગ્મતાવર્ગ સિદ્ધ કરવા
માટે રાષ્ટ્રીય ધોરણ પર શાળાઓ, મહાપાઠશાળાઓ,
ઉદ્યોગશાળાઓ, હાઈશાળાઓ, આયુર્વેદિક આદિવ્ય-
શાળાઓ, અને તે બધી સંસ્થાઓનો સમન્વય
કરવાને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ (‘યુનિવર્સિટી’) સ્થાપવાની
આ પરિષદને જરૂર જણાય છે.”

અને એને સાચું ‘યોગ્ય ઉપાયો યોજના’ એ
પરિપદે વધુ સમ્પ્રસારી નીમવાની સત્તા સાથે ખાર
શુદ્ધસ્થિતી સમિતિ નીમી. તે સમિતિએ વીસેક બીજા

સમયે પોતાની સાથે ઉમેરી, તથા ગાંધીજીને કાંચખી પ્રમુખ તરીકે નીમી, તા. ૧૯-૯-૨૦થી પોતાનું કામ શરૂ કર્યું. સદરહુ સમિતિએ ‘ગુજરાત વિદ્યાપીઠ’ નું બંધારણ રચી, તા. ૧૮-૧૦-૨૦ (આસો સુદ ૭ સં. ૧૯૭૬) ના રોજ એની સ્થાપના કરી. સમિતિના પ્રમુખ ગાંધીજીએ વિદ્યાપીઠનું કુલપતિપદ સ્વીકાર્યું, અને શ્રી. ગિદવાણીજી કુલનાયક નિભાયા.

ગુજરાત મહાવિદ્યાલય

ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું પહેલું મહત્વનું કાર્ય શ્રીમાન કુલપતિજીને હાથે તા. ૧૫-૧૧-૨૦ના રોજ ગુજરાત મહાવિદ્યાલયની સ્થાપનાનું થયું. જે વિદ્યાર્થીઓએ સરકારી કોલેજોનો અધિકાર કર્યો હતો તેઓ આમાં જોડાયા. થોડા વખત બાદ સુરત અને મુંબઈમાં પણ રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલયોની સ્થાપના થઈ, તેઓ પણ આ વિદ્યાપીઠ સાથે જોડાયાં. આમ વિદ્યાપીઠને પોતાના કામની શરૂઆત મહાવિદ્યાલયથી જ સીધી કરવી પડી. શાળાઓનો અધિકાર પુખ્ત ઉમરના એટલે કે કોલેજોના અને બહુ તો મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓ જ પોતાની જવાબદારી ઉપર -આખાપની મરજીથી વિરુદ્ધ જઈને પણ- કરી શકે. મહાવિદ્યાલયનો તે વર્ગનો અભ્યાસક્રમ પણ ગુજરાતી ભાષા ઉમેરી લઈ, સરકારી યુનિવર્સિટી પ્રમાણે જ રખાયો હતો. કારણ કે, અનેક વિદ્યાર્થીઓએ છોકરીકાને દાંકણે જ -કેટલાકે પરીક્ષા માટે ચરણો પણ કરી ચૂક્યા બાદ- અસહકાર કર્યો હતો; અને તેઓ પોતાનું અભ્યાસનું વર્ષ નિરર્થક ન જાય તે સારુ, રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ પાસે પોતાની લાયકાતનું પ્રમાણપત્ર મેળવી લેવા ઇતેન્દ્ર હતા.

પરંતુ એ તો પહેલા વર્ષ પૂરતું જ હતું. પછી તો સરકારી શાળાઓમાંથી નીકળી આવેલાં વિદ્યાર્થીઓને રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ કેવી કેળવણી આપવી જોઈએ, એ વિચારવાનું સૌની સામે આવ્યું. અલબત્ત, રાષ્ટ્રીયતામાં તો કેટલાક અગત્યની અને મુખ્ય બાબતો અંગના ઉમેરા-ઘટાણા જ કરવામાં આવ્યા; પરંતુ ધીમે ધીમે જેમ જેમ અસહકારની લડત લંગાતી ગઈ, તેમ તેમ હિંદુસ્વામ્ય માટેની રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું ક્લેવર વિચારાનું ગયું. તે બાબતમાં ખરેખર અર્પદૃષ્ટ કહી શકાય તેવા એક રાષ્ટ્રપુરુષ વિદ્યાપીઠના સુકાની તરીકે હતા. તેમણે હિંદુસ્વામ્ય અને તેની પ્રાથમિક સાધનોનું જે નવું દર્શન દેશ સમક્ષ રજૂ કર્યું હતું, તેને અનુરૂપ, -તે સ્વરાજ

મેળવવા માટે, અને મેળવ્યા પછી પણ તે સ્વરાજ જોઈવતા- દેશની કેળવણીનાં મૂળતત્ત્વો શાં હોઈ શકે, તે બાબત વારંવાર વાસ્તવિક દોરવણી આપ્યા કરી. અને વિદ્યાપીઠે પણ જરૂર પડ્યે પોતાની જાનનું અચારવાર ‘પુનર્દંટન’ થવા દેવા સુધીની હદે જઈને, તથા જરૂર પડે ત્યાં પોતાની હસ્તી પણ જોખમમાં મૂકીને રાષ્ટ્રીય કેળવણીના તે દર્શનને અમલી બનાવવા પ્રયત્નો કર્યા. તેનો ઇતિહાસ જોટલો બોધક છે, તેટલો જ આજની ધડીએ યાદ કરી જવો આવશ્યક પણ છે.

કેળવણીમાં નવું દર્શન

કારણ કે, જે પ્રારંભિક ઉદ્દેશ ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના પ્રેરી હતી, તેની વ્યવહારુ સિદ્ધિ હવે પૂરી થઈ છે. બ્રિટિશ પાલમિટે પસાર કરેલા હિંદુસ્વાતંત્ર્યના ખરડા અનુસાર પરદેશી રાજ્ય ૧૫મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ના રોજ હિંદુસ્તાનમાંથી વિદાય થયું છે. અને એમ, પરદેશી બ્રિટિશ રાજસત્તા સાથે અસહકાર અને તેની સામે લડતનો વિદ્યાપીઠનો પ્રત્યક્ષ પાયો પણ દૂર થયો છે. હવે પછી પ્રજા સ્વાતંત્ર્યનો જે નવો કુચ ખેસે છે, તેમાં રાષ્ટ્રનું બધું ધાતર નવેસર વિચારવાનું થશે. સ્વાભાવિક રીતે જ કેળવણીની પુનર્દંટનનો પ્રશ્ન તેમાં સીધી મોખરે હશે. કારણ કે, કેળવણી દ્વારા જ રાષ્ટ્રની આઝાદીના સંરક્ષકો તેમ જ તેના યથેચ્છ ધટકો તૈયાર થાય છે, અને વસ્તુતઃએ પણ મુંબઈની મહાસભાવાદી સરકારે ગુજરાત માટે એક નવી યુનિવર્સિટીની યોજના વિચારવા સારુ એક કમિશનની નિમણૂકની જાહેરાત તાજેતરમાં કરી છે.

અલબત્ત, સ્વરાજ્યની કલ્પના જેવી જુદી જુદી હોય, તે પ્રમાણે તે તે પ્રકારના સ્વરાજ્ય માટેની યુનિવર્સિટીની કલ્પનામાં ફેર પડે જ. તેપણ જે મહા-પુરુષની દોરવણી હેઠળ તથા તેમણે બતાવેલાં જે વિશિષ્ટ સાધનો વડે હિંદુ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય હાંસલ કર્યું છે, તેની ખાસ અસર તેના સ્વરાજ્યના સ્વરૂપ ઉપર પડવાની જ. ઉપરાંત, ગુજરાત તો ગાંધીજીનું ઘણું લાંબો વખત કર્મક્ષેત્ર રહ્યું હોઈ, ગાંધીજીએ પોતાની મણીખરી લડતોનાં મંડાણ ગુજરાતમાંથી જ મુખ્યત્વે કરેલાં; અને ગુજરાતે હંમેશા મોટા પ્રમાણમાં ગાંધીજીની દોરવણી સ્વીકારી છે. પરંતુ તે બધાથી વિશેષ તો એ કે, એ ગુજરાતની હૃદયભૂમિ ઉપર ગાંધીજીએ જ

સ્થાપેલી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ જેવી સંસ્થા મેળૂદ છે કે જેણે ગુજરાતના અનેકમુખી ધણતરમાં નાનોસૂનો કાળો નથી આપ્યો, તથા જેમાં ગાંધીજીએ સ્વરાજ મેળવવા માટે તથા તે સ્વરાજ ભોગવતી પ્રજા માટે જરૂરી એવી રાષ્ટ્રીય કેળવણીનાં પોતે ભાણેલાં મૂળનરનો મૂર્તિમંત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એ સંસ્થાનો અનુભવ સ્વરાજ્ય મેળવ્યા પછી પણ આઝાદ બનેલા આપણા રાષ્ટ્રની કેળવણીના નવેસર ધણતરમાં ભારે માર્ગદર્શક બનવાનો, એવી કાંઈક લાંબી જવાબદારીના ખ્યાતરી જ મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના વખતે ગાંધીજી ભારે હૃદયે બોલ્યા હતા:—

“મારી જિંદગીની અંદર એ અનેક કાર્યો કર્યા છે. તેમાંનાં ઘણાં કાર્યોને મારે મારા મનમાં હું અગતી પણ માનું છું, કેટલાંકને સારુ પચાત્તાપ પણ થાય છે. એમાંનાં ઘણાં મોટી જવાબદારીવાળાં પણ હતાં. પણ અત્યારે જરાયે અતિરાયોક્તિ વિના હું કહેવાને ઇચ્છું છું કે, એ એવું એક પણ કાર્ય નથી કર્યું કે જેની સાથે આજે કરવાના કાર્યોના મુકાબલો થાય.

“... હું યોગેર કદી રહ્યો છું કે, જેટલી સફળતા વિદ્યાર્થીઓમાં (આપણે) મેળવીશું, તેટલે અંશે હિંદુસ્તાનના સ્વરાજ માટે આપણે લાયક થઈ શકીશું. સ્વરાજની સ્થાપના બીજી રીતે નહિ થઈ શકે. આપણે આખાં વિદ્યાર્થીઓ સફળ કરવા માટે આપણે જોશો, આપણું આરિઘ્ય જેટલું અગતી રાષ્ટ્રીય તેટલું બોલવું. ... આ કાર્યની અંદર જ જોરવાળે તેમ મરવાને હું તૈયાર છું. તેને મારે મરવું એને જ ... હું છવડું સમજું છું.”

પછી પણ થોડાંક વર્ષો બાદ ગાંધીજીએ બહાર કહ્યું હતું:—

“આ વિદ્યાપીઠની હસ્તી મારે મારે બોલવાઈ જવું પડે, દફનાઈ જવું પડે, તો તેમ કરવા તૈયાર છું.” તેથી જ ન્યારે ૧૨મી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સમેલન વખતે (ઈ. સ. ૧૯૩૬) સર ચીનુભાઈએ વિદ્યાપીઠ વિશે બ્રૂતકાળનો ઉપયોગ કર્યો, ત્યારે પ્રમુખ-પદેથી બોલતા હોવા છતાં ગાંધીજી બીજી પરીને બોલી બોલ્યા:—

“હું સર ચીનુભાઈને કહેવાની રમ લઈશ કે, એ વિદ્યાપીઠ છે, અને રહેવાની જ છે. એ જ દિવસ માટેની નથી. સ્વરાજ્યનો મંત્ર બાણતા હઈયું ત્યાં તુખી વિદ્યાપીઠ રહેવાની છે.”

બીજે એક પ્રસંગે તેમણે વધુ સ્પષ્ટ સંજોગમાં લખ્યું છે:—

“અસહકારનાં બીજાં અંગોમાં ગમે તે પરિવર્તન થયેલો, પણ રાષ્ટ્રીય સાળાઓ તો નબળી જ નેઈ એ. એટલું જ નહિ પણ ... સ્વરાજ્ય મળ્યે અસહકારી વકીલો અઘાલતમાં વકીલાત કરવા જશે, પણ અસહકારી સાળાઓ તો કામમ જ રહેશે. બીજી સાળાઓ તે સાળાઓને અનુકૂળ થશે. કઈ અમલકારી શાલ્યો મન સરકારી શાલ્યોને અનુકૂળ નહિ થાય, એ સ્વરાજ મળે માને ન આવે, મળે તેને ઘુગાવુ લાગે. પણ તે વખતે જે અસહકારી સાળાઓ હરની બોલવાની હશે, તે સાળાઓ નમૂનારૂપ થશે, ને પ્રજા તેનાં બોવારણાં લેશે.”

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર

અહીંથી આગળ ચાલતા પહેલાં આપણે મહા-વિદ્યાલયની સ્થાપનાની સાથે જ થોડા વખતમાં (તા. ૨૨-૧૨-૨૦, માગધર સુદ ૧૨, ૧૯૭૭) કરવામાં આવેલી ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરની સ્થાપનાનો ઉલ્લેખ કરતા જઈએ. નામ પ્રમાણે આ મંદિરનો ઉદ્દેશ, પ્રાચીન હકીકતોનું સંશોધન હતો. અર્થાત્ “સાધારણ રીતે તો આખા હિંદુસ્તાનના અને ખાસ કરીને ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય, સ્થાપત્ય, કળા, વિજ્ઞાન, ધર્મ, સમાજ, અને તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી; હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રો તેમ જ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અને પાલિ આદિ ભાષાઓનું શાસ્ત્રીય અને પુરાતત્ત્વિક પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું.” અને તે બધા અંગે થોડા પ્રકાશનકાર્ય ચલાવવું, એ હતો.

અર્થાત્ રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનના કામમાં પ્રાચીન સંસ્કૃતિનાં અરણ્યોનો થોડા ઉપયોગ થાય, અને એ અર્થે ભુદા ભુદા ધર્મોનાં તત્ત્વો અને સાહિત્ય વગેરેનો સમભાવ-પૂર્વક અભ્યાસ અને સંશોધન થાય, એમ વિદ્યાપીઠ ઇચ્છતી હતી.

માન્ય સાળાઓ

૧૯૨૧ની શરૂઆતમાં ગુજરાત કાઠિયાવાડ અને મુંબઈ ચર્મિને ગૂજરાત-વિદ્યાપીઠ સાથે સંબંધવાળા સંસ્થાઓ આ પ્રમાણે હતી:—

મહાવિદ્યાલયો ૩,

વિનયમંદિરો ૧૩,

અપૂર્ણ વિનયમંદિરો ૨૯,

કુમારમંદિરો ૨૨૬.

આ બધી સાળાઓમાં ચર્મિને ૨૯૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હતા, અને તેમને અંગે વાર્ષિક ખર્ચનો અંદાજ ત્રણથી ચાર લાખ રૂપિયાનો થતો હતો.. આ

સર્વ નાનીમોટી સરચાઓના શિક્ષકોની સંખ્યાનો અંદાજ ૮૦૦નો હતો, જેમાંના કેટલાકના આપનોગ ઉપર જ ઘણી જગાએ શાળાઓ ચાલતી હતી, એમ કહેવું જોઈએ.

ગુસ્તામીના ત્યાગ એ તો વિદ્યાર્થીના સર્વોત્તમુખી ધડતર માટે પ્રથમ શરત ગણાય. ગાંધીજીના શબ્દોમાં કહીએ તો, “મેલા પાત્રમાં દૂધ રેડ્યાં કરો તો પાત્ર નહીં સુધરે પણ દૂધ મેલું થશે. આપણે ગુસ્તામીના પાત્રથી ખરડાયેલા હોઈશું ત્યાં સુધી કેળવણી ધૂળ-ધાણી છે.” પરંતુ અસાધ્યિયતો ત્યાગ એટલે રાષ્ટ્રીય નો સ્વીકાર, એવું આપોઆપ બની જતું નથી. તેમાંય વર્ગોથી સ્વતંત્રતા ગુસ્તામી બેઠેલા અને પરદેશીઓને હાથે વિપરીત ધડતર પામેલા દેશને માટે તો ઘણી વાર પોતાના દેશનું સાચું સ્વત્વ શું છે, તથા તેના યથા-યોગ ધારણુ-પોષણ-વિકાસ માટે શું શું આપસ્યક છે, એ સમજવું મુશ્કેલ થઈ જાય છે.

કેળવણીમાં ક્રાંતિ

એ સ્થિતિમાં કેળવણીમાં રાષ્ટ્રીયતાની સિદ્ધિ અર્થે કઈ કઈ બાબતો અત્યંત આવસ્યક મનાઈ, અને વિદ્યાર્થી તેમના કેવી રીતે સ્વીકાર તથા અમલ કર્યો એ હવે આપણે જોઈએ. તેમાંની પહેલી વસ્તુ છે : કેળવણીનું માધ્યમ સ્વભાષા હોવી જોઈએ, એ.

સ્વભાષા : કેળવણીનું માધ્યમ

સરકારી કેળવણી સામે મુખ્ય આક્ષેપ એ હતો કે, તે કેળવણીની યોજના સરકારે પોતાની પરદેશી રાજ્યપદ્ધતિને પોષનારી અને એ રીતે ધડી હતી. તેના મુખ્ય ઉદ્દેશ અંગ્રેજ ભાષા બોલનારા, અંગ્રેજ સંસ્કારોવાળા, અંગ્રેજ સભ્યતાને જ આવસ્યક અને સર્વોત્તમ માનનારા, અંગ્રેજ રાજ્યને જ કાયમ રાખવા ઇચ્છનારા, અને અંગ્રેજ રાજ્ય વડે હિંદુસ્તાનનું જે કાંઈ થવું હોય તેને ઈશ્વરનિર્મિત શ્રેય માની તેમાં મદદગાર થનારા નોકરો, અમલદારો અને શિક્ષિતોનો વર્ગ બનેલો કરવાનો હતો. અને તેથી તે કેળવણીમાં અંગ્રેજ ભાષાને જ બધી રીતે પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું હતું. એ એક જ વસ્તુથી રાષ્ટ્રને જે વિધવિધ રીતે પાસવાદ નુકસાન થતું હતું, તેની સર્વોત્તમુખી કલ્પના તે વખતના અંગ્રેજોના ‘મોહ’ ના વાતાવરણમાં સૌને રૂઝ પણ ન હતી. ગાંધીજીનાં તે વખતનાં લખાણોમાંથી કે બાબ્યાનોમાંથી

એ અંગ્રેજી કેટલીક બાબતો સુધારવા નીચે ઉતારી છે, તે આજે પણ યાદ કરી જતી ઠીક થઈ પડશે :-

(૧) અંગ્રેજ ભાષા મારફત જે કાંઈ રીખવામાં ૧૬ વર્ષ લાગે છે, તેટલું બધું જ માતૃભાષા દ્વારા રીખવામાં દશ વર્ષ લાગે. પ્રજાના કેળવણી લેના લાખો સુવાનોમાંથી દરેકનાં આ છ વર્ષ એજે જ્યાં, એટલે સરવાળે દેશનાં લાખો વર્ષ એજે જ્યાં.

(૨) પરભાષા મારફત શિક્ષણ લેવા જતાં જે કચરી નાખનારો બોલે કુમળાં મગજ ઉપર પડે છે, તેને કારણે સુવકર્ણ કાયમને માટે નિઃસત્ત્વ, નજબો, નિરુત્સાહી, રોગી ને કેવળ નકલી બને છે. શૈલકશક્તિ, વિચારશક્તિ, સાદત્ત્વ, ધૈર્ય, વીરતા, નિર્ભયતા વગેરે ગુણો તેમનામાંથી ક્ષીણ થઈ જાય છે. તેથી તેઓ નવી યોજનાઓ રચવા, અને રચે તો પાર ઉતારવા નાલાયક બની જાય છે. અને ઉપરના ગુણો કાંઈ બતાવી શકે, તો પણ તે અકાળ મૃત્યુનો ભોગ બની જાય તો નવાઈ નહિ.

(૩) સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ, અને સક્રિય સમજશક્તિ નાશ પામવાથી, અથવા પૂરતી ન ખીલવાથી, યુવાનો પરદેશી ભાષા દ્વારા જાણેલી પરદેશી સંસ્કૃતિના કેવળ શાહીચૂસ બને છે : અર્થાત્ શાહીચૂસ કાળજી જેમ મૂળ લખાણનું રહસ્ય પ્રાપ્ત કરવાને બદલે તે લખાણની નકામી ઉપરચોટિયા જે કાળાણ, તેને જ પકડે છે, તેમ.

(૪) પરદેશી ભાષા મારફત કેળવણી લેનાર બાળકોને તેની માતાના ધાવણ સાથે મળતા સંસ્કારો અને મંદુર શબ્દો સાથે વિચ્છેદ પડી જાય છે. ધરના વાતાવરણ અને નિશાળના વાતાવરણ વચ્ચે મેળ રહેતો નથી. નિશાળનું શિક્ષણ ધરમાં દાખલ કરાતું નથી, અને ધરનું ધડતર નિશાળમાં પોષણને બદલે આઘાત પામે છે. ધણુંખરું બાહ્યતર કેવળ પરીક્ષા પાસ કરવા ઉપાડી લીધેલું વૈતરુ જ રહે છે, અને પરીક્ષા પછી તેને બે તેટલી ઉતાવળથી ભૂલી જવામાં આવે છે.

(૫) પરભાષા દ્વારા મેળવેલું શિક્ષણ કુટુંબીવર્ગ કે નોકરવર્ગ સુધી ઊતરી શકતું નથી. એટલે શિક્ષિતવર્ગ અને પ્રજાવર્ગ વચ્ચે અંતર પડી જાય છે. નિશાળનું શિક્ષણ બીજા બધા માટે “બંધ પુસ્તક” જેવું રહે છે. ‘જ્યાં આવી વિષમ દશા પ્રવર્તતી હોય, ત્યાં પ્રજા કાંઈ પણ કાળે ન ચડી શકે. . . . આપણે તેઓ

સમજે તેવી ભાષામાં તેમને રાજકીય વિષય તો શું, પણ શરીર-સ્વાસ્થ્ય અને જનસુખાકારીનાં તત્ત્વો પણ નથી સમજતી શકતા. પ્રજાને આપણે ઓળખતા નથી, પ્રજા આપણને સુધરેલા ગણીને કાઢી નાખે છે. આપણે પ્રજાવર્ગને જંગલી ગણી તેનો તિરસ્કાર કરીએ છીએ.’

(૬) અજ્ઞાત, ગાંધીજી ઉમેરે છે કે, અંગ્રેજી ભાષા કાંઈકે પછી શીખતી ન જોઈએ, એવો આશય નથી. આપણે ભલે તેને આપણા ઉપયોગ પૂરતી પરભાષા તરીકે શીખીએ; પરંતુ તેથી વધારે, એટલે કે અંગ્રેજીનો જેમ જ શુદ્ધ અંગ્રેજી ખોલવાસખવાનો અને અંગ્રેજીમાં જ વિચાર કરતા બની જવાનો મિથ્યા યોગ્ય ને ઉશ્ચીએ. જપાનમાં જેમ યોગ્ય માણસો જિંચા પ્રકારનું અંગ્રેજી જ્ઞાન મેળવી, જે કાંઈ લેવા યોગ્ય હોય તે જપાની ભાષામાં મૂકી, પ્રજાને તે વસ્તુ સુલભ કરી મૂકે છે, અને આખી પ્રજાને અંગ્રેજી ભાષાનું અણીશુદ્ધ જ્ઞાન મેળવવાના બ્યર્થ પ્રયાસમાંથી બચાવી લે છે, તેમ આપણામાંના જેઓની શરીરસંપત્તિ સારી હોય, અને જેઓનો માનસિક ઉત્સાહ મંદ ન પડ્યો હોય, તેઓ ભલે અંગ્રેજી ભાષા શીખીને, તેમાં આવેલા હિતકારક વિચારો અને માહિતી ગુજરાતી ભાષા માધ્યમે પ્રજાને જણાવે.

આવી સ્પષ્ટ સમજને કારણે જ ગુજરાત વિદ્યાપીઠના બંધારણમાં એ સિદ્ધાંત પહેલેથી સ્વીકારાયે છે કે, “રાષ્ટ્રી આખર સુધીનું કેળવણીનું વાહક ગુજરાતી જ હોવું જોઈએ.” આ સિદ્ધાંતના પાલનમાં આજે પણ ઘણાને મુશ્કેલી લાગે, તો પત્નીસ વરસ ઉપર તો એ સવિશેષ હતી. રાષ્ટ્રવાદમાં મહાવિદ્યાલયમાં ઘણા અધ્યાપકો પણ અગુજરાતી હતા; એટલું જ નહીં પણ સિંધી અને મહારાષ્ટ્રી અધ્યાપકોને તો હિંદુસ્તાનીમાં શીખવવાની પણ એટલી જ મુશ્કેલી હતી. ખુદ ગુજરાતી અધ્યાપકોને પણ પોતાના વિષયો સ્વભાષા દ્વારા શીખવવાનું નહું જ હતું. છતાં વિદ્યાપીઠે તે નિયમ સિદ્ધાંત તરીકે રાષ્ટ્રી સ્વીકાર્યો હોવાથી તેને અમલ કરવાનો પ્રયત્ન રાષ્ટ્રી જ ચાલવા લાગ્યો. કેટલાક અધ્યાપકો જેમને હિંદી કે ગુજરાતી એમાંથી એકે ભાષા શીખી લેવાની અસકિત લાગી, તેઓને છૂટા પણ થતું પડતું. પરંતુ આ આઠમી પ્રયત્નનાં પરિણામ ઘણાં રૂપ આપ્યાં. ઉચ્ચ કેળવણીના ઘણા વિષયો

માટેની કેટલીક પરિભાષા ઊભી થઈ, અને શાળા-મહા-શાળાના ઉપયોગનાં પાઠ્ય તેમ જ છાતર વાચનનાં પુસ્તકો પણ નિર્માણ થયાં. છેક ૧૯૧૧ ઓગસ્ટ ૧૯૨૪ના અરસામાં જ રાષ્ટ્રીય કેળવણી પરિષદને પ્રમુખસ્થાનેથી ગાંધીજીએ “સર્વેયું” કાઢતાં જણાવ્યું કે, “આપણે ઘણાં પાઠ્યપુસ્તકો ઉત્પન્ન કરેલાં છે. ...

એ કતાંઓને . . . ધન્યવાદ થતે છે . . . ગુજરાતનો આજકાલનો એટલે છેલ્લો પચાસ વર્ષનો આખો ઇતિહાસ તપાસીએ તો જણાશે કે આનું કામ બિલકુલ થયેલું જ નથી. (સરકારી) સંસ્થાઓએ તેમની સ્થાપનાનાં) પહેલાં વર્ષમાં કેટલાં પુસ્તકો લખેલાં તેની ત્રિશી કાઢીએ તો પણ આપણે ચડી જઈએ . . . સમાજને માટે સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાની ભાવના . . . પહેલાં (આટલી) વ્યાપક નહોતી.”

વિદ્યાર્થીઓના પોતાના ભાષાવિકાસની દૃષ્ટિએ તેમના દૈનિક ‘સાપ્તમતી’ વિષે લખતાં શ્રી. મહાદેવભાઈએ જણાવ્યું છે, “ગુજરાતી ભાષાના આ ક્ષેત્રમાં આ વિદ્યાર્થીઓએ ભાષાને કેટલી કેળવી છે એ જોવું હોય, તો આ દૈનિકને ઉત્તમોત્તમ નહીં પણ ગમે તે એક લેખ સર્જી લેવો.”

ઈ. સ. ૧૯૨૦, એટલે કે છેક રાષ્ટ્રવાદમાં, ઉચ્ચ કેળવણીની કાંઈ પણ પરીક્ષામાં પ્રશ્નોના જવાબ ગુજરાતી કે હિંદીમાં જ આપવા જોઈએ, એવો નિયમ વિદ્યાપીઠે કર્યો હતો. પછી તો ગુજરાતીમાં પાઠ્યપુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાનું કામ ઝાપથી ઉપાડવામાં આવ્યું; અને એ પ્રમાણે જુદા જુદા વિષયોનાં ૬૦ જેટલાં પાઠ્યપુસ્તકો વિદ્યાપીઠે પ્રસિદ્ધ કરેલાં છે. ૧૯૩૦માં મહાવિદ્યાલય જ્યારે બંધ થયું, ત્યારે અધ્યાસની જુદી જુદી બધી શાખાઓમાં — બધાં મંદિરોમાં ગુજરાતી દ્વારા શિક્ષણ આપતું થઈ ગયું હતું, અને જુદા જુદા વિષયોની પરિભાષા અનુભવથી ઘણી જોતી હતી. સ્વભાષા દ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષણ કેમ અપાય તેની ભાગ્યે જ કામ કરી જેવાથી જ લાગે છે. મહાવિદ્યાલયના અધ્યાપકોએ એ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. વિદ્યાપીઠને માટે એ હવે ચર્ચાસ્પદ વસ્તુ રહી નથી.

આ પ્રમાણે અંગ્રેજી ભાષાનો માધ્યમ તરીકે ત્યાગ કરવાથી અંગ્રેજી કમ્પો પણ જાણી સિવાય વિદ્યાર્થીઓ એજ્યુકેટની કક્ષા સુધીની ઉચ્ચ કેળવણી લઈને સ્નાતક થઈ શકતા હતા; તેમ જ અંગ્રેજી ન જાણનાર પણ પોતાના

વિવિધતા તજ્જ્ઞ હોય તેવા માણસો અધ્યાપક થઈ શકતા હતા. તેનો અર્થ એવો નથી કે, અંગ્રેજ શીખવાનું નહોતું, કે અંગ્રેજ પુસ્તકો વસાવવામાં આવતાં નહોતાં. જેને અંગ્રેજ ભાષા અને સાહિત્ય શીખવું હોય તેને માટે સારામાં સારી વ્યવસ્થા હતી, પણ તે ફરજિયાત રાજભાષા તરીકે નહિ પણ અવગણીત અનેક ભાષાઓમાંની એક મરજિયાત ભાષા તરીકે. ફરજિયાત ભાષાઓ તો સ્વભાષા અને રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાની એ છે હતી.

રાષ્ટ્રભાષા—હિંદુસ્તાની

આવક મોટા દેશના લુદી લુદી ભાષાઓવાળા વિવિધ પ્રકારના જનસમુદાય વચ્ચે રાજકીય, આર્થિક, તથા સાંસ્કારિક એકતા સાધવી હોય, તો એક રાષ્ટ્રભાષા તો હોવી જ નોઈએ, એ રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાની જ હોઈ શકે, એ વિષે નવું સમગ્રવ્યાપકું અભ્યારે રહ્યું નથી. એ હિંદુસ્તાની એટલે પ્રાતિક ભાષા હિંદી નહિ, પણ ઉર્દૂ અને નાગરી એ બંને લિપિવાળી, ઉત્તર હિંદમાં વ્યાપકપણે બોલાતી ભાષા, એ અર્થે પણ વિદ્યાપીઠે પહેલેથી જ સ્વીકારેલા છે. ગાંધીજીનો આદેશ આ બાબતમાં છેક જ સ્પષ્ટ હતો અને છે:— “જે રાષ્ટ્રીય વિદ્યાભવમાં હિંદી-ઉર્દૂ (હિંદુસ્તાની) શિક્ષણ ફરજિયાત ન હોય, તે રાષ્ટ્રનું મોક્ષ નથી. . . હિંદી-ઉર્દૂને વિષે કેમ રસ ઉત્પન્ન કરી શકાય એ તો દેવ જાણે, પણ રાષ્ટ્રદિલે સાનુ એનું જ્ઞાન અત્યાવશ્યક છે, એને વિષે મારા મનમાં મુદ્દલ શંકા નથી.”

ગૃજ્ઞાત વિદ્યાપીઠે બંને લિપિવાળી હિંદુસ્તાની રાષ્ટ્રભાષાના વ્યવસ્થિત પ્રચાર માટે ૧૯૨૬માં ખાસ યોજના કરીને, તે માટે અતિ જરૂરી એવાં પાઠ્યપુસ્તકો અને કેસ તૈયાર કરવાનું કામ ઉપાડ્યું હતું; તે મુજબ હિંદુસ્તાની-ગૃજ્ઞાતી શબ્દકોષ અને બીજાં અનેક ક્રમિક પાઠ્યપુસ્તકો બહાર પાડવામાં આવ્યાં છે, અને તેનું કામ આગળ ચાલ્યા જ કરે છે. ૧૯૪૬ના જૂનથી ગુજરાતભરમાં રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાનીની પ્રતિષ્ઠાઓ લેવાનું અને તેના પ્રચારનું કામ, જે પહેલાં ‘ગુજરાત રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર’ નામની સંસ્થા મુખ્યત્વે વિદ્યાપીઠના સેવકોની મદદથી ચલાવતી હતી, તે હવે વિદ્યાપીઠે પોતાને હસ્તક લીધું છે, અને હાલ વિદ્યાપીઠની તે એક મહત્વની પ્રવૃત્તિ ગણાય છે.

આ તો યદ્ય રાષ્ટ્રીય કેળવણીના મધ્યમની વાત; અને તેને વિષે કદાચ શિક્ષાતંત્રી દષ્ટિએ ઘણાને પ્રશ્ન

મતબેદ હોવાનો સંભવ ઓછો છે; પરંતુ રાષ્ટ્રીય કેળવણીના મધ્યવિદુ તરીકે જે એક મહાપ્રતીકને સ્વીકારવાનો આગ્રહ તે વખતે ગાંધીજીએ રાખ્યો, તેની બાબતમાં આજે પણ ઘણા સદ્મત થાય, એવું બનવાનો સંભવ ઓછો છે. તે મધ્યવિદુ તે રૈલિયો, અને, તેથી તેને અંગેની વિચારસરણી. આજે ફરીથી એકવાર ટૂંકમાં તપાસી જવી અથોચ નહિ કહેવાય.

રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું મધ્યવિદુ: રૈલિયો

અલગત, તેના સૌથી પ્રથમ અને તાત્કાલિક ઉપયોગ તો પરદેશી કાપડના બહિષ્કારના એકમાત્ર સાધન તરીકે હતો. અર્થાત, અંગ્રેજ સત્તાનત જે વડે અને જે માટે હિંદુસ્તાનને શુભામ રાખી રહી હતી, તે કાષ્ટકના વેપારને બંધ કરવાના એક સાધન તરીકે. અને ગાંધીજી કહેતા તેમ, “જો આપણે (પરદેશી કાપડના) ૧૦ કરોડ બચાવવાના સાહસમાં સફળ પ્રયત્નએ, તો (બીજી પરદેશી મીઠાં બાંધવાખંડ-સાંચાકામ ખનીજોતેજ વગેરે ખરીદવા પાછળની) બીજી રકમો બચાવવાનાં સાહસ જાળવતી રમત જેમ લાગશે. એટલે કે, જો ઇંગ્લંડની સ્વાર્થનીતિનો મોટામાં મોટો ભાગ આપણે રદ કરી શકીએ, તો બીજા ભાગોનો છેલ્લો ઉપયોગ એ ‘અશક્ય ન હોય. . . .”

વળી “સ્વરાજ્ય મેળવવા સારું પ્રામાણિકતા, એકતા, દૃઢતા, સંઘર્ષશક્તિ, રાષ્ટ્રીય બાપાર શક્તિ, સર્વવ્યાપક રાષ્ટ્રીયતા, વીરતા અને ત્યાગની જરૂર છે. આ બધા ચુલ્લો આપણે બતાવીએ ત્યારે જ રૈલિયો હિંદુસ્તાનમાં ફરી વ્યાપક બની શકે. આટલા ચુલ્લો બતાવનારી પ્રગતે કોઈ પણ સત્તા ગુલામીમાં ન જ રાખી શકે. . . તે વખતે આપણે એટલે-મુખી કસપેશા હોઈએ કે. . . આપણે સરકારને અલિટ્ટેમ-રનિયુટી-મોકલવા શક્તિમાન હોઈએ. . . .”

જોકે, મિલોની વૃદ્ધિ વડે પણ એ પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર સાધી શકાય. પરંતુ દેશને જોઈએ બધું સ્વતંત્ર-કાપડ દેશમાં તૈયાર થઈ શકે તેટલી મિલો દેશમાં જોખી કરતાં ‘પચાસ વરસ’ નોઈએ; એટલી મિલોની મશીનરી ઇંગ્લંડ આપવાની ના પણ પાડે; અને ધારો કે એ મશીનરી બીજેથી આવે, તો પણ એ ઉદ્યોગ કોટીલાર મિલોના હાથમાં જાય, એ વસ્તુ સમગ્ર દેશના સ્વરાજ્યના હિતમાં ન જ કહેવાય. કારણ કે, હિંદુસ્તાન દેસ છેવટે એતી ઉપર જ છવતા કરોડો માણસનો દેશ

છે, અને રહેવાનો. એટલી મોટી જનસંખ્યાને કાયમની મિત્રઉદ્યોગ કે યંત્રઉદ્યોગ ઉપર છવતી કરવી એ તો શક્ય જ નથી; એટલે મોટા યંત્રોદ્યોગ બિના કરવામાં આવે તો પણ તેનાથી તૈયાર થતો માત્ર કોની પાસે ખરીદાપવો એ પાછો નવો જ સવાલ ઉભો થાય. ઉપરાંત, આખો જનસમુદાય યંત્રોદ્યોગ ઉપર, એટલે કે શહેર તેમ જ કારખાનાની આરોગ્યવિનાશક પરિસ્થિતિમાં, અને મોટા ભાગને જરા પણ કુશળતા દાખવતી ન પડે તેનું — મનુષ્યવિનાશક — અસન્નક અને જડ કામકાજ કરીને છવતો થાય, એ વસ્તુ જ રાષ્ટ્રીય ગુણસંપત્તિની દૃષ્ટિએ પસંદ કરવા યોગ્ય નથી. તેની સાથે જે નૈતિક અધઃપાત ભેગાયેલો રહે છે, તે તો જુદો. તેથી હિંદુસ્તાન ગામડાંમાં રહેતો અને ખેતી ઉપર છવતો મુલક રહેવાનો અને રહેવો ભ્રેષ્ઠ છે. તે પરિસ્થિતિમાં, ખેતીના કામ સાથે જ થઈ શકે તેવો, વર્ષના અમુક ભાગની ફરજિયાત બેકારીમાં વધારાનું મળતર બાજુ કરી આપે એવો, ખેતીની હાલતોડ જડ શારીરિક મજૂરી સાથે કળાકૌશલ્ય દાખવતાં પડે એનું સન્નક કામકાજ આપનારો, અને એ રીતે તેની માણસાઈમાં વધારો કરાવે તેવો વ્યાપક હાયઉદ્યોગ તેને મળવો જ ભ્રેષ્ઠ છે. અને તેવો વ્યાપક ઉદ્યોગ બંધી રીતે ભ્રેષ્ઠ છે તો હાયકંતામણુનો એટલે કે રેડિયા દ્વારા ખાદીની ઉત્પત્તિનો જ છે. તો પંડી એ ઉદ્યોગને એ દેશની રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું એક મુખ્ય અંગ — મધ્યમિંદુ — જ બનાવી દેવો ભ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે,

(૧) બહિષ્કારના સત્ત્વ તરીકે રેડિયાનો પ્રચાર કરવામાં મુખ્ય ઉપયોગી થઈ પડે તેવો વર્ગ એ ઉચ્ચ કેળવણી લેનારો વિદ્યાર્થી વર્ગ જ કહેવાય. ઉપરાંત એ વર્ગ જ પરદેશી કેળવણી લઈને પરદેશી રહેણીતો સ્વીકાર કરેલો, અને મોટી ફેશનો બિના કરેલી; એટલે તે વર્ગ જ જે આ વસ્તુને અપનાવીને સ્વીકૃતિ પાડે, તો તેની આમજનતા ઉપર જ અસર થાય.

(૨) રાષ્ટ્રના પ્રાણરૂપ જે વસ્તુ કરી, તે વસ્તુને સમજતી અને ઉપાસતી એ તો એ દેશની સંસ્કૃતિનું એક મુખ્ય અને આંવશ્યક અંગ કહેવાય. અને સંસ્કૃતિની સાધના એ તો કેળવણીનું અને ખાસ કરીને ઉચ્ચ કેળવણીનું મુખ્ય કામ છે.

તેથીજ ગાંધીજી ભારે તીવ્રતાપૂર્વક આગ્રહ, રાખે છે કે,

“જે રાષ્ટ્રીય વિદ્યાવ્યવસ્થા રેડિયાને માનનું સ્થાન ન હોય, તેને હું રાષ્ટ્રીય ન જ ગણું. . . સાત લાખ ગામડાંમાં — રહેલો દૂર રહેલો ગામડિયાઓ સાથે નિર્મળ સેવાભાવી સંબંધ બાંધવાનું એક જ સાધન રેડિયા છે, એ ભ્રેષ્ઠો હજી ન સમજ્યા હોય, તેનું આ રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાવ્યવસ્થા રહેવું હું નિરર્થક સમજું. જેમાં હિંદુસ્તાનના કળાકૌશલો વિચાર નથી, જેમાં તેઓની કળાવિચાર દૂર કરવાનાં સાધનો યોગ્યતાં નથી, તે રાષ્ટ્રીયતા નથી. . . રેડિયા સિવાય એ ગરીબાની સાથે આધ્યાત્મિક સંબંધ થઈ શકતો જ નથી એ મારી ખાતરી છે. . . જે રેડિયાનું અર્થસાત્ત સમજે છે તે એવી ભૂલમાં ન પડે કે અનેક વસ્તુઓમાંની એક હિતકર વસ્તુ રેડિયા છે. તારા અનેક છે, પણ સર્વ એક જ છે. રાષ્ટ્રીય અનેક પ્રવૃત્તિઓના તારાઓમાં મધ્યસ્થ સર્વ એક રેડિયા છે. એ વિના વિદ્યાલય નકામાં છે. શાળાઓ નકામાં છે. . . એ રેડિયામાં દેશનું અકલ્યાણ કરવાની તાકાત નથી, પણ એના ત્યાગમાં દેશનો નાશ છે, દુનિયાનો પણ નાશ છે. કારણ કે, એ સર્વોદયનું સાધન છે, અને સર્વોદય એ જ સાચી વાત છે. . . ધણીમાં ધણીનું હિત એ રેડિયાસાત્ત નથી. રેડિયાસાત્ત તો સર્વોદય — સર્વભૂતહિત — સમજવે છે. તમે બહુ તોષણ એ જ દૃષ્ટિ રાખીને બહુ તમે શીખો, સંશોધન કરો તોષણ એ જ દૃષ્ટિ રાખીને કરો કે પરિણામે તમને રેડિયા દેખાય. . . એ રેડિયાની કેમ પ્રગતિ થાય એમાં જ તમારા વિચારો સમાપ્ત થાયો. . . રેડિયાનું કેટલું વિદ્યાપીઠની બહાર છે એમ તમને આટલું સમજવું પડી પણ લાગે, તો તમે વિદ્યાપીઠને ભૂલી જાવો.”

૧૯૨૧માં વિદ્યાપીઠની નિયામક સભાએ કાંતવાનું શિક્ષણ બંધી શાળાઓમાં આપવાનો, અને દેશમાં સ્તરની ‘જમરદસ્ત જુદીની પૂરણી’ કરવા સાદુ વિદ્યાર્થીઓ પાસે સ્તર ઉત્પન્ન કરાવવાનો, અને એમ કરતાં વખતનો ભોગ આપવો પડે તે આપવા વિદ્યાર્થીઓને ‘સમજપૂર્વક તૈયાર કરવા’ તો દરાવ કર્યો. અને અંગે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષા માટે તૈયારી ન કરતાં સ્તર-ઉત્પત્તિના કામમાં પડ્યા અને તે માટે સ્થાપવામાં આવેલા ‘સ્વરાજ્ય-આશ્રમ’ માં ભેગા. પણ ત્યાં મુઠી ખાદીના પોષાક અને કાંતણુ, કામ માટે બહુ આગ્રહ રખાતો નહોતો. ત્યારબાદ ૧૯૨૪માં શિક્ષણપરિપત્તના દરાવ ઉપરથી નિયામક સભાએ “મહાસમિતિનો કાંતણુ વિશેનો દરાવ સાવ- જનિક હિતની દૃષ્ટિએ યોગ્ય હોવાથી તેનો અમલ અતિશય વ્યાપક રીતે થવો ભ્રેષ્ઠ છે,” એવો દરાવ કર્યો. ૧૯૨૪ની આખરે એકગામની મહાસભાની બેઠકમાં

રાષ્ટ્રીય શાળા માટે સ્વલાભાનું માધ્યમ, ક્રામી એકતા અને અસ્પૃશ્યતાનિવારણ ઉપરાંત ખાદીના પોષાક અને કાંતણકામ આવશ્યક હરાવવામાં આવ્યાં. અને એ વ્યાખ્યાને અનુસરી કામ ન કરતી શાળાઓને તેમ કરતી યથા જવા એક વરસની મહેતલ આપવામાં આવી. વિદ્યાર્થીએ તે અનુસાર એક તપાસસમિતિ નીમી અને ૧૯૨૬ના ઓક્ટોબરમાં રાષ્ટ્રીય શાળાઓના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાદી અને કાંતણકામ આવશ્યક હરાવ્યાં, તથા તેના અમલ માટે ૧૯૨૭ના મે સુધીની મુદત નાખી. તે પ્રમાણે ન કરનાર ૧૫ શાળાઓને ૧૯૨૬ - ૨૭માં અવમાન્ય કરવામાં આવી. પછી ૧૯૨૮માં વિદ્યાર્થીની પુનર્દંટના થઈ, ત્યારે ઉપરના હરાવોને ધ્યેયના રૂપમાં સ્પષ્ટ મૂકવામાં આવ્યા અને જણાવવામાં આવ્યું કે, “વિદ્યાર્થીને અંગે કાંમ કરનારો શિક્ષકવર્ગ, સંચાલક તથા માન્ય કરેલી સંસ્થાઓ વગેરે રેડિયાની પ્રવૃત્તિમાં માનનારા અને અનિવાર્ય કારણ સિવાય નિયમિત રીતે કાંતનારા અને નિરંતર ખાદી પહેરનારા હોવા જોઈએ.”

એમ કરવા જતાં ૧૯૨૮માં માન્ય શાળાઓની સંખ્યા ૨૩ હતી તે ૧૯૩૦માં ૯૪ થઈ ગઈ. પરંતુ સંખ્યાની દૃષ્ટિએ સહન કરવું પડે તેટલું સહન કરવાની તત્પરતા રાખીને પણ, વિદ્યાર્થીએ, જે વસ્તુ રાષ્ટ્રીય કેળવણી માટે જરૂરી હોય તેને સ્વીકારવાની ક્ષુબ્ધિ તથા અપ્રત્યાર કરી છે, અને કેળવણીની સંસ્થાને એ સિવાય બીજું જાળે પણ નહીં.

ઉદ્યોગ : કેળવણીનું આવશ્યક અંગ

શરૂઆતથી જ ગૂજરાત વિદ્યાર્થીના અધારણમાં એ કલમ મુકાયેલી છે કે, “વિદ્યાર્થીના દરેક મંદિરમાં ઔદ્યોગિક કેળવણી આપવા શારીરિક મહેનત ફરજિયાત ગણવામાં આવે.” ૧૯૨૮ની વિદ્યાર્થીની પુનર્દંટના વખતે વિદ્યાર્થીનાં ધ્યેયો નવેસર નિરૂપાયાં તેમાં તે કલમ આ પ્રમાણે મુકાઈ છે :- “વિદ્યાર્થીમાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણને બૌદ્ધિક શિક્ષણ જેટલું જ મહત્ત્વ આપવામાં આવશે, અને રાષ્ટ્રના પોષક જે જે ઉદ્યોગો છે તેને સ્થાન આપવામાં આવશે, બીજાને નહિ.”

ગાંધીજીએ શરૂઆતથી જ કહ્યું હતું કે, “આ દેશની કેળવણીમાં ઉદ્યોગના વાતાવરણની જરૂર છે. આ દેશની કેળવણીમાં ઉદ્યોગ તેનું પ્રધાન અંગ હોવું જોઈએ.” બીજા પ્રસંગે તે કહે છે : “બૌદ્ધિક

કેળવણી એટલે હકીકતોનું સામાન્ય જ્ઞાન, એવે આપણે ખોટો અર્થ લેણી વાર માની લઈએ છીએ. એનું સામાન્ય જ્ઞાન ન મેળવતાં જનાં છુદ્ધિનો સંપૂર્ણ વિકાસ સંભવિત છે. જે કેળવણીકાર વિદ્યાર્થીઓનાં મગજને અગણિત હકીકતો ભરી મૂકવાનું કબાટ જતાવી મૂકે છે, તે પોતે કેળવણીનો પહેલો પાઠ જ નથી શીખ્યો. . . . અક્ષરજ્ઞાન (એટલે કે બૌદ્ધિક જ્ઞાન) અને ઉદ્યોગ નોખાં નથી. છતાં તેમને નોખાં પાઠવાથી, તેમના ઉદ્ગ્રાણ કરવાથી જ્ઞાનનો વ્યભિચાર થવા પામે છે. પતિએ તરછેડેલી પત્નીના જેવી ઉદ્યોગની રિચ્છિત છે અને જ્ઞાનરૂપી પતિ ઉદ્યોગને તજીને સ્વેચ્છાચારી બન્યો છે ને અનેક ઠેકાણે પોતાની એકી નજર નાખતો છતાં પોતાની કામનાની તુષિ મેળવી જ નથી શકતો, તેવી છેવટે સ્વચ્છંદ કરતો થાકીને પછડાય છે.”

બીજા એક સવાલના જવાબમાં તે જણાવે છે :- “કેળવણીની મારી વ્યાખ્યામાં છુદ્ધિ અને ઉદ્યોગ એવા વચ્ચે દીવાલવાળા એ વાડા નથી, પણ ઉદ્યોગની કેળવણીમાં છુદ્ધિની કેળવણી એટલે છુદ્ધિને વિકાસ પૂરેપૂરો રહ્યો છે. ઉદ્યોગની કેળવણી વિના છુદ્ધિનો ખરો વિકાસ સંભવે નહિ, એમ કહેવાની પણ હું ક્યુદ્ધતા કરું ખરો. બાળક જન્મથી . . . પોતાની આકલ્પ નથી વાપરતું પણ શરીર વાપરે છે. . . . શરીર વિનાની સમજણ હોય નહીં.”

વિદ્યાર્થી પોતાના ઘડતરનાં અગત્યનાં વર્ષો દરમિયાન માત્ર પુસ્તકોના વિદ્યાની પ્રાપ્તિમાં જ મગ્યો રહે, તે તેથી તેની શારીરિક ખિલવણી અટકે, અંગ-મહેનતનું ગૌરવ તે ભૂલતો ગય, શરીરની આશ્રવિકા સરીર વડે કરાતી કોઈ કિપાદક મનુષીથી જ મેળવવાની અગત્ય થયે, માત્ર પુસ્તકોના આવડત વડે મળી શકતી આશ્રવિકા (કે જે મુખ્યત્વે વ્યાપાર ઉદ્યોગ, સરકારી નોકરી વગેરે ક્ષેત્રો કે જે રાષ્ટ્રવિદ્યાતક ન હોય, તેપણ આખા રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિએ માત્ર યોગ્ય નેટલા માણસોને માટે ખુલ્લાં હોય, તથા જેમનું આખા રાષ્ટ્રના વ્યાપક જીવનમાં યોગ્ય અગત્યનું મર્યાદિત જ સ્થાન હોઈ શકે, તેવાં ક્ષેત્રોમાં મળતી આશ્રવિકા) તરફ જ તે જાય, અને એ રીતે જે જાતનું જીવન હિંદુસ્તાનના કોરોડોને શક્ય છે, તેનો લાગીબર તે મટી ગય. ઉપરાંત, સર્જક અંગમહેનત દ્વારા જે બૌદ્ધિક આરોગ્ય

અને વિકાસ સંધાય છે, તથા પોતાના દેશના વ્યાપક જીવનને વક્રદાર એવું જીવન જીવવામાં જે નૈતિક અને આધ્યાત્મિક લાવનાનો વિકાસ થાય છે, તેથી પણ તે વંચિત રહે.

ગાંધીજી એક જગ્યાએ જણાવે છે કે, સરકારી 'જપ' (ડિગ્રી)નો મોહ વિદ્યાર્થીઓમાં વધ્યો છે તેનું કારણ એ છે કે, વિદ્યાપતી રહેણી અને વિદ્યાપતી વસ્તુઓનો ઉપયોગ વિદ્યાર્થીઓમાં વધતાં તેમને પ્રામાણિક મનુષી વડે તેને અનુરૂપ આવક મેળવવી શક્ય નથી લાગતી, અને તેથી તેઓ "લાંચ ખાઈ શકાય એવી નોકરી" મેળવવા ઇચ્છે છે. તેથી કરીને—

"ન્યાં લગી વિદ્યાર્થી" મનુષીને, શરીરમહેનતને વધારી નહિ હે, ત્યાં લગી તે મોહનગમંગી નહિ બને. રૈટિયોને મધ્ય આપવાનું આ કારણ છે. . . ધન ઉપાર્જન સાચું વિદ્યાનો ઉપયોગ ન જ કરવો જોઈએ. . . આલ્પવિદ્યાનું સાધન મનુષી એટલે વલુકર. મુષાર, દરજ્જા, ઇન્દ્રિય આચર્યક ધંધો હોય જોઈએ. વૈદ, વકીલ, શિક્ષક ઇન્દ્રિય મુખ્યપણે પૈસા કમાવાના ઇરાદાથી તેને શીખે છે ને આદરે છે એ આપણી નૈતિક અવનતિનું એક મોટું કારણ હું માનું છું. વિદ્યાપીઠે એ આદર્શ નથી રાખ્યો; પણ વિદ્યાપીઠે રાષ્ટ્રીય ભાવનાને પ્રધાનપદ આપ્યું છે. વિદ્યાનો ઉપયોગ દેશસેવાને અંગે કરવો ને ધનકુપાર્જનને મોહપદ આપવું એ (એનો) આદર્શ જ છે. . . તમારે બિચિચમાં આલ્પવિદ્યાનું શું ધરો એના વિચાર ન કરો. તમને યહુ જોઈએ કે, ભગીના કામમાં પુરુષાર્થ કરીને આલ્પવિદ્યા મેળવીશું, વલુકરના કામમાંથી મેળવીશું, પણ નામોશીબરેલું કામ નહિ કરીએ. . ."

ઉદ્યોગ આ પ્રમાણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું અક્ષરજ્ઞાન જેટલું જ પ્રધાનઅંગ હોવું જોઈએ, એવું દલીલથી માનવું એ જુદી વાત છે, અને તેને અભ્યાસક્રમમાં ઉચિત રીતે વણી લેવું એ જુદી વાત છે. શરૂઆતનાં વર્ષોમાં તો વિવસના અર્ધો કલાક જેટલું કાંતણકામ વર્ગોમાં થાય એટલાથી જ રૈટિયો તેમ જ ઉદ્યોગ બંનેની ગરજ સરી રહ્યાનો સંતોષ માનવો પડતો. પરંતુ ૧૯૨૮ની પુનર્ધર્ટના વખતે ઉદ્યોગને અભ્યાસક્રમમાં વિદ્યાભ્યાસ જેટલું જ સ્થાન વસ્તુતાએ મળે તે માટે ભારે હિંમતભરે વિશિષ્ટ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો, અને યસાર્થે કાંતણના સમય ઉપરાંત ઉદ્યોગકામના કલાક લગભગ બૌદ્ધિક શિક્ષણના કલાકો જેટલા જ કરી નાખવામાં આવ્યા. ઉદ્યોગોમાં તત્કાલ તે પીંજવા-

કાંતવા-વણવાના સંપૂર્ણ ખાદીઉદ્યોગ ઉપરાંત સુતારી-કામ શરૂ કરવામાં આવ્યાં હતાં. એ બાબતમાં મર્યાદા એ હતી તો તે બીજા 'રાષ્ટ્રના પોષક જે જે ઉદ્યોગો' હોય તેમને શરૂ કરવાનાં સાધનો અને શિક્ષકોની જ હતી. શરૂઆતમાં તો આ ફેરફારથી ભલભલા પણ ચોંકી બેઠા હતા, અને વિદ્યાપીઠની દરેતી-જેબમમાં મૂકી દેવાનો જ આ પ્રયોગ ચાલી રહ્યો છે, એમ મનાવું હતું. ખાસ બીક એ હતી કે, એને કારણે બૌદ્ધિક શિક્ષણની કક્ષા છેક બેતરી જશે. પરંતુ અનુભવે એમ જણાયું છે કે, ઉદ્યોગકામને બૌદ્ધિક શિક્ષણના જેટલું જ અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન આપવાથી, આવશ્યક માનેશ પ્રમાણમાં બૌદ્ધિક શિક્ષણ આપવામાં તેમ જ વિદ્યાર્થીઓને તે યથાભોગ્ય ગ્રહણ તેમ જ ધારણ કરવામાં કંઈ ખાસ મુશ્કેલી પડવાને બદલે, તેમની બૌદ્ધિક શિક્ષણ મેળવવાની શક્તિ અને તીવ્રતા વધુ સતેજ બન્યાં હતાં; બૌદ્ધિક શિક્ષણ વિશિષ્ટ પ્રયોજનની આસપાસ કેન્દ્રિત થતું હોવાથી વધુ સચોટ તથા જીંડું બનતું હતું; અને તે સર્વથી વધારે તો, જ્ઞાન તેમ જ આલ્પવિદ્યા બાબતના વિદ્યાર્થીઓના ખ્યાલો વધુ માણસાધર્મિક થવા લાગ્યા હતા.

ગ્રામસેવાનું શિક્ષણ

રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં રૈટિયો અને ઉદ્યોગને જે વિચારસરણી અનુસાર પ્રધાનસ્થાન મળ્યું છે, તે વિચારસરણીથી આપોઆપ બીજાએક વસ્તુ ફક્ત ઘર્ષેને જોખી જ રહે છે કે, રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું આખું આયોજન ગામડાંના બંનેના હિંદુસ્તાનને અનુરૂપ જ હોય; અર્થાત્ એ કેળવણીથી જો કોઈ પણ જાતનો સેવક તૈયાર થવાનો હોય તો તે ગ્રામસેવક જ તૈયાર થાય. છેક શરૂઆતમાં જ વિદ્યાપીઠના બંધારણમાં એક કલમ છે કે, "સર્વસામાન્ય જનતાને જોયે ચલવવી છે એ અથા શિક્ષણનું દર્શિષિંદુ હોવું જોઈએ." પણ ૧૯૨૮ની પુનર્ધર્ટના વખતે તો એ કલમને વધુ વિશદ કરીને એવું ધ્યેય નક્કી કરવામાં આવ્યું કે, "ભારત-વાર્ષિકા ઉત્કર્ષે શહેરો ઉપર નહિ પણ ગામડાં ઉપર અવકાશ છે, તેથી વિદ્યાપીઠના મોટાભાગના દ્રવ્યો અને વિદ્યાપીઠના શિક્ષકોના મુખ્ય ઉપયોગ ગામડાંમાં રાષ્ટ્રપોષક કેળવણીના પ્રચાર કરવામાં યશે; અને કેળવણીના કામ હાથમાં ગ્રામવાસીઓની હાજતોને પ્રધાનપદ આપવામાં આવશે." આમ, એ પુનર્ધર્ટના

વખતે આમશિક્ષણ ઉપર વધારે ભાર મૂકવામાં આવ્યો અને, તે અનુસાર આખા અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર કરી દેવામાં આવ્યા. તે જ વખતે એક સ્વર્ગત્ર આમસેવા મંદિરની યોજના કરવામાં આવી, અને તેના વર્ગો ૧૦, બુઝાર્ડ, ૨૬ થી શરૂ થયા. તેના અભ્યાસક્રમમાં, સામાન્ય શિક્ષણમાં રહેલી ખામીઓ દૂર કરવા માટે ગુજરાતી, બંગ્લાળ, નામું અને સંગીતના સામાન્ય શિક્ષણ ઉપરાંત આમસેવાની ખાસ લાભકાર મેળવવા માટે સંપતિશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો, ગામડાંનો આર્થિક તેમજ સામાજિક અભ્યાસ, કાંતલુપીનજી, મુત્તરીકામ, સ્વચ્છતા, આરોગ્યસંરક્ષણ, આહારશાસ્ત્ર, ઘરવૈદ્ય, અકસ્માત વખતે તાત્કાલિક ઇલાજ, શિક્ષણશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો અને આમશાળાની વ્યવસ્થા, વ્યાયામ, સંધ્યવ્યાયામ અને રમતો, સમાજાસન અને જમીન-માપણીનો અભ્યાસક્રમ હતો. ઉપરાંત જમીનમહેસૂલ, ગૃહઉદ્યોગો, સહકારી મંડળો, ખેડૂતોનાં મંડળો, મજૂરસંઘો, સામ્યવાદના પ્રકારો વગેરે વિષયોનો પરિચય પણ નિયત આખ્યાનો દ્વારા કરાવવામાં આવતો હતો.

ગાંધીજી આ બાબત વિશે જણાવે છે કે :—

“વિદ્યાર્થીનું કાર્ય મહત્ત્વ કે લઘિતા તૈયાર કરવાનું નથી; પણ આમસેવાકે તૈયાર કરવાનું છે. . . વિદ્યાર્થીની હસ્તીથી હું કહેતો આવ્યો છું કે, વિદ્યાર્થીક મારફતે આપણે ગામડાંમાં ફરી વળ્યું છે. સ્નાતકના મનમાં પણ એવી આશા હોવી જોઈએ કે તેનો પ્રયત્ન એવો હોવો જોઈએ કે પોતે ગામડામાં જઈ સેવા કરશે.”

વળી તે ભારપૂર્વક કહે છે :—

“સરકારી શાળામાં ઉત્તમોત્તમ કેળવણી પામનાર સરકારની સેવા કરવામાં અભિમાન માને, સરકારના . . . ખાતામાં મેટો હોટો મેળવવાની આશા રાખે. સરકારી શાળાએ મારફત સરકાર પોતાને જોઈએ તેના કરતાં પણ વધારે નોકરો પ્રતિવર્ષ તૈયાર કરે છે. રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીકમાં બહુતા વિદ્યાર્થીઓને એ તેને વિષે અભિમાન હોય, તો તેનું પ્રથમ લક્ષ્ય રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓમાં પડી જઈ આલ્પવિકા મેળવવાનું હોય. તેમને લાલચ પગારની નહિ પણ સેવાની હોય. રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં આલ્પવિકા માત્ર મળે તેથી તેઓ સંતોષ માને, અને બીજે ક્યાંય વધારે પગારની લાલચ મળે તેને ઠેકે . . . અત્યજસેવા, મહારસેવા, ખાદીસેવા ઇત્યાદિ વ્યાપક અને રચનાત્મક કાર્યોમાં રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીકોના જ વિદ્યાર્થીઓ હોવા જોઈએ. . . આ જોઈ પડી પાડવામાં (વિદ્યાર્થીકોના સંચાલક) મંડળની કાર્યક્ષમતા ને તેની કર્તવ્યપદ્ધતિના છુપાયેલી છે.”

અસ્પૃશ્યતાનિવારણ : કેમી એકતા

ગાંધીજી વારંવાર રેડિયો, રિંદુમુસલમાન એકત્વ અને અસ્પૃશ્યતાનિવારણ એ ત્રણ બાબતોને કેઈ પણ રાષ્ટ્રીય શાળાનો પ્રથમ કળેડો તરીકે જણાવ્યા કરે છે. અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અને કેમી એકતા એ બે વસ્તુઓ, શાળામાં તો, કંઈક અંશે બધી કેમતા અને વર્ણના વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાલયમાં સમાન રીતે દાખલ કરીને તથા તે તે પ્રથમ અંગે જરૂરી માહિતીનો અભ્યાસ યોજવા વડે સાધી શકાય. અત્યારે એ બંને બાબતો વિશે ભાગે મનભેદ હોય; પરંતુ શરૂઆતના વખતમાં વિદ્યાર્થીને અસ્પૃશ્યતાનિવારણનો આગ્રહ રાખવા જતાં ઘણી શાળાઓ જતી કરવી પડી હતી. સનાતનીઓની એક સભાએ સંકરારાયજીના પ્રમુખપદે મળેલી સભામાં (તા. ૨૧-૧૧-૨૦) ફરાવ પણ કર્યો કે, સનાતન ધર્માનુયાયી બ્રાહ્મણોદે પ્રથમે વિદ્યાર્થી સાથે જોડાયેલી સંસ્થાઓ સાથે સહાનુભૂતિ ન રાખવી. પરંતુ વિદ્યાર્થી એ બાબતમાં આજસુધી જતાં પણ નમતું આપ્યું નથી; અને વારંવાર તપાસ કરાવતા રહીને અંતરંગેને જે કેઈ રાષ્ટ્રીય શાળામાં દાખલ થવામાં કે બીજા વિદ્યાર્થીઓની સાથે બ્યારીને સમાનતાથી ભણવામાં મુશ્કેલી બની પતી કે કરાતી નહીં, તે શાળાને તેણે જતી કરી છે.

કેમી એકતા બાબત તો શરૂઆતમાં વિદ્યાર્થીની સ્થાપના વખતે મહામાત્રે જાહેર સ્પષ્ટતા કરી હતી કે,

“આ વિદ્યાર્થીક સુખ્યાને ફરીને ગુજરાતીમાં માટે છે. જ્યાં તે ગુજરાતી રિંદુ હોય, જૈન હોય, કે મુસલમાન હોય, પારસી હોય કે ખ્રિસ્તી હોય. મુસલમાન અને પારસી બાઈઓને હું ખાતરી કરાવવા છઠ્ઠું કું કે, આ વિદ્યાર્થીક સંસ્કૃતમય ગુજરાતીનો ઉત્તર મર્યા માટે નથી; પણ જે સારામાં સારી રીતે ગુજરાતી બોલનારો લોકો થઈ શકે, તે રીતે ગુજરાતીનો ઉત્તર કરવા માટે છે. . . કેવળ સંસ્કૃતમય ગુજરાતી માટે જ ફારસીનો બહિષ્કાર કરવામાં આવે એવું નહિ બને. . . સુમુસલમાનબાઈઓને એ પણ કહેવા છઠ્ઠું કું કે . . . જે શ્રદ્ધાથી તમે મહાક્રમા ગાંધીજીની અભેવાની સ્વીકારી છે, તેટલી જ શ્રદ્ધાથી માનવને કે, આ વિદ્યાર્થીકમાં પણ મુસલમાનોનું દિત ભગવવા અમારાથી બનશે તેટલો પ્રયત્ન થશે જ.”

નામની સાથે ઉર્દૂ રિપિનો જે આગ્રહ વિદ્યાર્થી પ્રથમથી રાખ્યો છે, તેમાં પણ એક મેટો હેતુ તો, રિંદના ઇતિહાસમાં મુસલમાનકાળમાં જે બંધું તેને

સ્વીકારી, રાષ્ટ્રભાષાની વ્યાખ્યામાં સિપિને પણ ઉમેરી લઈ, કેમી એકતાનો માર્ગ પાકા પાથ ઉપર મૂકી દેવાનો જ છે.

તેથી સરઆતના વિદ્યાપીઠના અધારણમાં જ એવી કલમ છે કે,

“કોઈ પણ આજિનાં ધર્મ, નતિ કે મત, એના શિક્ષણમાં આધારપ ન ગણાય.”

૧૯૨૮માં તે કલમને વધુ વિશદ કરીને એવું જણાવ્યું છે કે,

“વિદ્યાપીઠની નીચે આવતી સંસ્થાઓમાં બધા પ્રચલિત ધર્મોને વિશે સંપૂર્ણ આદર હોવો જોઈએ” અને ગાંધીજીએ એક પ્રશ્નના જવાબમાં જણાવ્યું છે તેમ,

“જે દરેક ધર્મ—જે ધર્મ છે અને અધર્મ નથી—તેના પ્રત્યે વિદ્યાર્થીઓ પાસે આપણે માન, ઉદારતા અને પ્રેમ હલપત કરાવવા ચઢાતા હોઈએ, તો તેના સિદ્ધાંતોની આદિવી અવસ્થા આપણે જોઈએ.” અહીં આપણે સીધા ધાર્મિક કેળવણીના મુદ્દા ઉપર જ જઈ પહોંચીએ છીએ. આપણે તે આત વિદ્યાપીઠનું દૃષ્ટિબિંદુ જોતા જઈએ.

ધાર્મિક કેળવણી

વિદ્યાપીઠના સરઆતના અધારણમાં જ એવી કલમ છે કે,

“ધાર્મિક જિંદગીને પોષવા એ કેળવણીનું ધ્યેય છે” અને ૧૯૨૮ની પુનર્ઘટના વખતે વિશદ કરેલાં ધ્યેયોત્તમાં એવું જણાવ્યું છે કે,

આત્મવિકાસને અર્થે ધર્મનું જ્ઞાન આદિસા અને સત્યને દૃષ્ટિમાં રાખીને આપવામાં આવશે.”

આ અને કલમો ઉપરથી જણાશે કે, વિદ્યાપીઠ કોઈ પણ ધર્મનું સીધું શિક્ષણ આપવાની વાત કરતી નથી, પરંતુ ધાર્મિક જિંદગી પોષવાની વાત કરે છે. અને રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ હોવાનો દાવો કરતી સંસ્થા માટે એ જ યોગ્ય ગણાય. કારણ કે રાષ્ટ્રમાં અનેક જુદા જુદા ધર્મો—સંપ્રદાયો છે. તેમાંના કોઈને રાજમાન્ય ધર્મ ગણી, તેનું શિક્ષણ આપવાપણું તો ન જ હોય. તેમ છતાં ધાર્મિક જિંદગી જીવે તે માટે, તેમ જ જુદા જુદા બધા ધર્મો પ્રત્યે આદરભાવ કેળવવા તે માટે પણ, ધર્મોના સિદ્ધાંતોનું બૌદ્ધિક જ્ઞાન તો આપણું જ જોઈએ. ગાંધીજી જણાવે છે:—

“તે તે વિદ્યાર્થીઓએ પોતપોતાનાં ધર્મનાં મૂળ તત્ત્વો જાણવાં જોઈએ, પોતપોતાનાં ધર્મપુસ્તકોનું

સામાન્ય જ્ઞાન તેમને હોવું જોઈએ. . . (સરકારી શાળાઓમાં) ધર્મના—એટલે સાંપ્રદાયિક નહિ પણ સર્વ સાધારણ ધર્મના—શિક્ષણનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. આપણે બહુજીએ કે એવા ત્યાગમાં કેળવણીના હોષ થાય છે.”

કેળવણીમાં ધર્મશિક્ષણનો કરો પ્રયત્ન જ ન કરતી આધુનિક કેળવણી સામે ઉકળાટ વ્યક્ત કરતાં તે જણાવે છે:

“આ પ્રવાસી અમારા આત્મા હણાયો છે . .

તમે અધાર્મિક (Secular) કેળવણીની જ પૂત કરતા આવ્યા છો, એટલે દિલ્હીએ ધાર્મિક કેળવણી કરી મળી શકી નથી. છતાં હમાં તો આ દુષ્પરિણામ ઉક નથી આવ્યું. ત્યાં તો ધર્મશુભ્યો કાંઈક ધર્મશિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન કરી શકે છે.”

પરંતુ, આ જનનું પુસ્તકિયા ધર્મશિક્ષણ એટલે જ ધાર્મિક કેળવણી એવો અર્થ ન થઈ નાવ એ માટે સાવચેતીનો સર કાઢતાં તે જણાવે છે:—

“પણ તેને હું ગુદિની કેલ્કળીનું અંગ ગણું છું.

આત્માની કેળવણી એક નોંધા જ વિભાગ છે . .

આત્માનો વિકાસ કરવો એટલે ચારિત્ર ધડતું, ઉદ્યતનું જ્ઞાન મેળવતું, આત્મજ્ઞાન મેળવતું, આ જ્ઞાન મેળવવામાં બાળકને મદદ થતી જ જોઈએ, ને તેના વિનાનું બીજું જ્ઞાન વ્યર્થ છે; હાનિકારક પણ હોય . . .

. આત્મિક કેળવણી કેમ અપાય? . . .

જેમજેમ (વિદ્યાર્થીઓના) પ્રસંગમાં આવતો મથે તેમ તેમ મેં જેવું કે, આ જ્ઞાન પુસ્તકો વહે તો નહિ જ અપાય. શરીરની કેળવણી શરીરની કસરતથી અપાય, હૃદયની હૃદયની કસરતથી, તેમ આત્માની આત્માની કસરતથી. આત્માની કસરત શિક્ષણના વર્તનથી જ આપી શકાય . . . મેં જેવું કે, મારે મારી પાસે રહેલા યુવકો અને યુવતીઓની સમક્ષ પદાર્થપાક રૂપે થઈને રહેવું જોઈએ. આથી મારા શિષ્યો મારા શિક્ષક બન્યા. મારે અર્થ નહિ તો તેમને અર્થ મારે સારા થવું ને રહેવું જોઈએ એમ હું સમજીશ.”

૧૯૨૮ની પુનર્ઘટના વખતે એવો સીધો નિર્દેશ કરેલો છે કે, વિદ્યાર્થીઓના આત્મવિકાસને અર્થે ધર્મનું જ્ઞાન “આદિસા અને સત્યને દૃષ્ટિમાં રાખીને” આપવામાં આવશે.

તોપણ બધા વિદ્યાર્થીઓને સામાન્ય એવો ધર્મનો કોઈ સીધો અભ્યાસક્રમ, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો જ અભ્યાસક્રમ લેનારા વિદ્યાર્થીઓ પાદ કરતાં, વિદ્યાપીઠના બધા અભ્યાસક્રમો જોતાં નહીં મળે. સવાર સાંજ છત્રાલયના વિદ્યાર્થીઓના, અને વર્ગોનું કામકાજ શરૂ

યતા પહેલાં ગદ્યાનો, સામુદાયિક પ્રાર્થનાનો નિયત સમય હોતો. તે દરમ્યાન ઉત્તમોત્તમ જીવનદર્શન નિરૂપતાં સંગીતમય ભજનો, ગીતાપાઠ, પ્રવચન વગેરે હોતું. આથી તો, ધાર્મિક કેળવણી વિદ્યાપીઠના સામાન્ય ક્રમમાં જ સર્વત્ર વ્યાપી રહેલી જોઈએ. કારણ કે અહિંસા અને સત્ય એ બે મહાન નિયમો અનુસાર વ્યક્તિ કે રાષ્ટ્રનો જે જીવનવ્યવહાર ગોઠવવો જોઈએ, તેને માટેની જ એ આખી કેળવણી હતી. અને એ વસ્તુ, વિદ્યાપીઠ પોતાને માટે આવશ્યક માનેલાં અંગોની જે ચર્ચા અત્યાર સુધી આપણે કરી, તેમાંથી જ આપોઆપ નીતરી રહે છે. ખીજા શબ્દોમાં, વિદ્યાપીઠની કેળવણી અહિંસા અને સત્યના આધ્યાત્મિક દર્શન ઉપર રચાયેલી સંસ્કૃતિની જ કેળવણી હતી. અને એ જ સાચા અર્થમાં ધાર્મિક કેળવણી છે. ખીજી રીતે કહેવું હોય તો, ધાર્મિક કેળવણી આપનાની સાચી રીત પણ એ જ છે.

કેળવણીની પાછળ જો એવી વ્યાપક સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિ ન હોય, જો એવું બીકું જીવનદર્શન ન હોય, જે કેળવણી સમાજમાં ભરે કુશળ પડિતો, કારીગરો, શ્રીઓ, વૈજ્ઞાનિકો વગેરે બેસા કરે; પરંતુ તે બધાના હાથમાં તેણે વિદ્યાન, અને આવડત રૂપી જે બળ આપ્યું, તે બળનું સમગ્ર જીવનની દૃષ્ટિએ તોજન અને નિયંત્રણ કરનારી દૃષ્ટિ—સંસ્કારિતા—તેણે ન આપી હોય, તો ખરી રીતે તેણે સમાજમાં તેટલા એકાંગી—અને તેથી કરીને જ જંગલી એવા—દાનવોને જ છૂટાદોર મૂક્યા એમ કહેવું જોઈએ. આવી કાંઈ પણ સંસ્કારિતાની ભૂમિકા વિનાની આધુનિક કેળવણી તેથી જ, હિંદુસ્તાનમાં જેમ પોતાના દેશને પાયમાલ કરનારી રાજસત્તા અને વેપારઉદ્યોગના નોકરો, હાથાઓ, અને યુવાઓ યવાની જ ઇચ્છાવાળા દ્રોહીઓ પેદા કરે છે, તેમ ખીજે બધે માનવસંહાર, માનવશોષણ અને માનવ યુગ્મગીને જ કાલમ કરનારા અને વધારનારા ભણેલા જંગલીઓ બેસા કર્યા કરે છે. અને તેથી જ જગતમાં આજે આઝાદી, શાન્તિ, અને ન્યાયનું રાજ્ય પહેલાં કદી ન હતું તેટલું વધુ અશક્ય બની ગયું છે.

ઉચ્ચ કેળવણી આપનારી કહેવાતી સંસ્થા—યુનિવર્સિટી—આખા સમાજને કે રાષ્ટ્રને આવી સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિ ન આપે, તો ખીજું બધું તેનું આપેલું 'વ્યર્થ' છે, હાનિકારક તો છે જ ન.

અસળતા આ બધું યથાર્થિયત પાર પાડવા માટે મુખ્ય જરૂર એ પ્રકારની બીજી જીવનદૃષ્ટિવાળા આચાર્ય અને અધ્યાપકોની છે. સેકંડરી યુવાઓ, અને જીવનમારક આધુનિક કેળવણી હેઠળ જ ધણેશ્વર ભણેલા વર્ગમાંથી મોટી સંખ્યામાં આવા અસહકારી અધ્યાપકો પૂરતા પ્રમાણમાં મળી શકે કે કેમ, એવી શંકા થાય. પરંતુ જેમ એ જ હિંદુસ્તાનની પ્રજામાંથી અસહકાર કરનાર વિદ્યાર્થીઓ અને તેમને તેમ કરવાની અનુમતિ કે પ્રેરણા આપનાર માળાપો ઠીકઠીક સંખ્યામાં નીકળ્યાં, તેમ તેવા જ ભાવનાશાળી અધ્યાપકો અને આચાર્યો મેળવવા વિદ્યાપીઠ હંમેશા ભાવશાળી નીવડ્યું છે. ગાંધીજીએ એક પ્રસંગે બોલતાં જણાવ્યું છે:—

“અત્યારની બધી તુડિઓ છતાં આ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાઓને હું આપણી આરાધ્યાદેવતાઓના રજુના વિસામાં લેખું છું, અને એ હરિવાળી શાયું જોઈ આંખ કાઠું છું. તેમાંથી જ ભવિષ્યની પ્રમુખ ભાવના છે, જેમ હવે આજે પણ એ જ સંસ્થાઓ બિનપચારદાર તથા નફા પચારવાળા શાંત સેવકોની ગોટામાં મોટી સંખ્યા દેશને આપી રહી છે...” આટલું શ્રદ્ધાવાનની શ્રદ્ધા કાઠી રાખવા બસ છે.”

વળી અભ્યાસ અને શિક્ષાની પ્રતિભામાં પણ એ અધ્યાપકો કે વિદ્યાર્થીઓ કદી એમણે બિનખાં નથી. સ્વતંત્ર પાતાવરણ, પરભાષાના બોલમાંથી સુક્તિ, વ્યાપક જીવન-દૃષ્ટિ, અને કારકિર્દીના ભોગે કર્તવ્યને જ અનુસરવાની મૂળ શુદ્ધ જિતિ—એ વસ્તુઓ પોતે જ અધ્યાપકોના તેમ જ વિદ્યાર્થીના અભ્યાસને વધુ તેજસ્વી વધુ જીવનધર્મી, અને વધુ જીવનોપયોગી બનાવવા માટે પૂરતી હતી. આપણે હવે એ અભ્યાસક્રમના મુદ્દા ઉપર જ આવીએ.

અભ્યાસક્રમ

પરભાષાનું બંધન છૂટકું, પરદેશી રાજસત્તાએ દેશના કે વિદ્યાર્થીઓના હિત તરફ દુર્વૃદ્ધ કરીને ઠાંકી બેસાડેલી પોતાની જ આવશ્યકતાને કારણે પંજે ખસી ગયેા, પોતાના ગરીબ અસાન રાષ્ટ્રની આવશ્યકતાઓને વફાદાર રહેવાની જિતિ તેને કેકાણે આવી, પરદેશી સરકારે અવિચ્છાસથી વિદ્યાર્થીઓના વિજ્ઞાનમય માટે બિચું કરેલું કૃત્રિમ અને કારમું પરીક્ષાનું સાધન પોતાની ભયાનકતા યુવાઓ બેઠું, ડિગ્રીની હાપથી જ નેકરી-ધધી મળે અને તેથી ગમે તેમ કરી એ છાપને જ મેળવવા માટેની ધબળા ચાલી ગઈ, એટલે પછી વિદ્યાપીઠને અને વિદ્યાર્થીઓને વિવિધ આવશ્યક અભ્યાસ-

કમે? યોજનામાં અને તેમને યોગ્ય ન્યાય આપવામાં કદી મુશ્કેલી જણાઈ નથી. જુદી જુદી વિદ્યાઓના અભ્યાસક્રમો બીજી યુનિવર્સિટીઓના અભ્યાસક્રમોની સાથે સારી રીતે સરખામણીમાં ઊતરી શકે તેવા હોવા છતાં વધુ જરૂરત અને વધુ કેન્દ્રિત બન્યા છે. તથા વિદ્યાર્થીઓએ તે તે અભ્યાસક્રમમાં મેળવેલી આવડતની દૃષ્ટિએ જોઈએ, તો જરૂર કબૂલ કરવું પડે કે, વિદ્યાર્થીઓ પોતાના શોખથી તે અભ્યાસક્રમોની મર્યાદાઓને તો ક્યાંય મૂકી દઈ, આતુષંગિક એવું બીજું કેટલુંય જ્ઞાન મેળવતા. બીજી સરકારી યુનિવર્સિટીઓમાં એ રીતે જોવા જઈએ, તો સામાન્ય રીતે નિયત કરેલા અભ્યાસક્રમનું “લેવલ” બાજ્યે જ કદી પશુ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન પશુ કરવામાં આવે છે. ઉપરાંત, વિદ્યાર્થીઓ માટે બાજે પાઠ્ય-પુસ્તકોને તો વેગળાં જ રાખી, ગમે તેવી છીજરી તથા અશુધ એવી તૈયાર મળતી “નોટ્સ” વડે જ પોતાનો અભ્યાસ ચલાવતા હોય છે. ત્યારે વિદ્યાપીઠમાં વિદ્યાર્થીઓ હોશમાં નિયત પાઠ્યપુસ્તકો ઉપરાંત બીજી અનેક આતુષંગિક ચોપડીઓ વાંચતા, એનો પુરાવો વિદ્યાપીઠનાં જુદાં જુદાં મંદિરોના વિદ્યાર્થીઓએ વિદ્યાપીઠના બહોળા ગ્રંથાલયનો કહેવો ઉપપોજ જ પૂરો પાડે છે.

જુદી જુદી વિદ્યાઓના વિગતવાર અભ્યાસક્રમ અહીં ઉતારવા એ બાજ્યે જ જરૂરી હોય. ઉપરાંત એ જુદી જુદી વિદ્યાઓની પસંદગી તેમ જ આયોજન પશુ અહીં પૂરાં ઉતારવાં શક્ય નથી. તેમની પાછળ સ્વરાજ્ય અને રાષ્ટ્રીયતા સિવાય બીજી કોઈ દૃષ્ટિ ન હતી. અથવા કહો તે નિર્ભેજ જનદૃષ્ટિ જ હતી.

ઈ. સ. ૧૯૨૮ની વિદ્યાપીઠની પુનર્ગઠના વખતે જોવાલાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું હતું :-

“સરકારી કોલેજના શિક્ષણને જોડે તમારા શિક્ષણની સરખામણી નહીં થઈ શકે. એ જ બજામાં ઊતરશે તો માર્યાં જશે. . . અંગ્રેજ ત્યાં જે રીતે શીખવાય છે તે રીતે આપણે નથી શીખવતું પણ સાહિત્યનું જે સૂક્ષ્મ જ્ઞાન છે તે આપણે ગુજરાતી ભાષા મારફતે આપવું છે. ગુજરાતી ભાષાનો વિસ્તાર થાય, તે શોધે, તેમાં લોકમાં લોક વિચાર પ્રદર્શિત થઈ શકે એવું કરવું છે . . .”

૧. અહીં એ વાદ હેંવરાવતું જોઈએ કે, મહાવિદ્યાવત્સલા અભ્યાસક્રમોમાં ચિત્રકળા, અને સંગીત જેવા વિષય લઈને સ્નાતક (ડિગ્રી) થઈ શકાય તેવી જોગવાઈ હતી. અત્રાત્ર તેઓમાં પણ સાથે સાથે ગુજરાતી, હિંદી, ઉદ્યોગ વગેરે વિષયો તો સામાન્ય જ હતા.

“અહીં દાખલો અર્થ શાસ્ત્રનો. ત્યાં જે અર્થ શાસ્ત્ર શીખવાય છે, તે યોગ્ય છે. . . દરેક દેશની સ્થિતિને અવગણીને તેનું અર્થશાસ્ત્ર રચાય છે. એક દેશનું અર્થશાસ્ત્ર આખા જગતને સારું સાચું છે એમ માનવું અયોગ્ય છે. આજે શીખવાનું અર્થશાસ્ત્ર તો હિંદુસ્તાનને પાયમાલ કરે છે. આપણને હિંદુસ્તાનના અર્થશાસ્ત્રની ખબર જ નથી; આપણે તો તે શોધવાનું છે.

“તેવું જ ઇતિહાસનું. અધ્યાપકોએ હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ શું હોઈ શકે તે વિચારતું જોઈએ. કોઈ કેંચ માણસ હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ લખે તો જુદો લખે, અંગ્રેજ જુદો લખે. . . આપણે તો હિંદુસ્તાનનો જુદો જ ઇતિહાસ લખીએ. . . અહીંયાં પુસ્તકોમાંથી ઇતિહાસ નહિ શીખવાય. અધ્યાપકે હિંદુસ્તાનનો બહોળો અભ્યાસ કર્યો હશે, મિરીફણ કર્યું હશે, તે હિંદુસ્તાનનો ભક્ત હશે, તો ઇતિહાસ એક રીતે શીખવશે; અને જો તેણે અંગ્રેજી ઇતિહાસોથી મગજ ભરી મૂક્યું હશે તો નથી તમારા શુક્રવાર વળાચનો અને એનો તો નથી જ વળાચો; એને તો રાત્રિની દશા એટલી છે.

“આપણે ત્યાં દરેક વસ્તુ સરકારી શાળાથી જરૂરી જ રીતે શીખવશે. ગણિતશાસ્ત્રના દાખલા તે પણ આપણે શિક્ષક જુદી રીતે ધરાવે. શેઠ જે હિંદી બજાકોને શીખવે છે, તેમને માટે તે નવું ગણિત-શાસ્ત્ર રચી રહ્યા છે. આપણે શિક્ષક . . . અહીંના જ વાતાવરણ પરથી દાખલા ઉઘાળે, જેથી ગણિત-શાસ્ત્રમાંથી આપણું ઇતિહાસ અને ભૂગોળ પણ શીખાય. ગણિતશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, ભૂગોળ બધું આપણે નવું રચવાનું છે.”

વિદ્યાપીઠ અધ્યાલય

પરંતુ એ બધું નવું—રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ—રચવું હોય, તો તે માટે પ્રથમ એ દૃષ્ટિએ એ બધાં શાસાનું નવેસર અધ્યયન થવું જોઈએ; અને એ અધ્યયન તથા અભ્યાસ કે લેખનના મૂળમાં સત્યનિષ્ઠાવાળું પૂરું સંશોધન હોવું જોઈએ. એવું અભ્યાસ. અને સંશોધનનું કામ ઉચ્ચ કેળવણીની ભૂમિકાએ કરવું હોય, તો તેને માટે પ્રથમ જરૂરિયાત એક સુસજ્જ—સુસંપન્ન ગ્રંથાલયની કહેવાય. વિદ્યાપીઠે તેથી કરીને શરૂઆતથી જ એક સાચું સુસજ્જ પુસ્તકાલય તૈયાર રાખવા પાછળ બનતું બધું ખર્ચ કર્યો કર્યું છે, અને આજે (૧૯૪૬ના મેની આખરે) તેમાં કુલ ૨૭,૪૮૩ પુસ્તકો છે. પરંતુ સંખ્યા એ કંઈ બધું કહી દેતી નથી. એ સંખ્યા હળવા સાહિત્યનાં લગભગ પાંચ પુસ્તકો વસાવીને પણ બીની કરી શકાય કે વધારી શકાય;

પરંતુ વિદ્યાપીઠનું પુસ્તકાલય મુખ્યત્વે ઉપર જણાવેલી સંસ્કાર-વિદ્યાઓને અનુક્રમીને પસંદ કરીને વસાવેલાં જેઠી પુસ્તકોનું જ અનેકું હોઈ, તેમાં સામાન્ય રીતે બીજી કોલેજોની લાયબ્રેરીમાં પણ ન મળી શકે એવાં પુસ્તકો ખાસ ખર્ચે અને મહેનતે સંધરેલાં છે. પ્રાચીન વિદ્યાના સંશોધન માટેના જ વિલાસપુરા પુરાતત્ત્વ મંદિરનું પુસ્તકાલય તો એક રીતે સંશોધનકાર્ય માટેનું જ પુસ્તકાલય ગણી શકાય એ બધાં પુસ્તકો પાછાં તાળાંક્રમીમાં પૂરી રાખેલાં નથી; કેઈ પણ અભ્યાસી કે વિદ્યાર્થી થોડાંઓ ઉપર ગોઠવેલાં તે પુસ્તકો પાસે સીધો જઈ શકે છે. અદ્યતન એ કારણે પુસ્તકોની ગળગણણી અને સાચવણી બાબત પારાંવાર મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે; છતાં અભ્યાસીને એ રીતે જોઈનાં પુસ્તકો સાથે એક સાથે સહેલાઈથી થતા પરિચયને કારણે જે મદદ અને લાભ થાય છે, તેનાથી તેનો પૂરો ખર્ચો વળી રહે છે. બધાં પુસ્તકો યદ્યપિ કલ રોકાણ રૂ. ૧,૨૧,૪૮૬નું થયેલું છે, અને ૧૯૩૦ની સાલથી — જ્યારથી આ સંસ્થા પરદેશી સરકાર ખાતેની લગતમાં તેને હાથે સીધા કઠોર પ્રહારો સહન રતી થઈ, ત્યારથી — જોકે એને પૂરેપૂરી સંપન્નતામાં થોડો કાપ મૂકવો પડ્યો છે; છતાં, સમૂળ-વિદ્યા, હિંદુસ્તાની, રાજકારણ, ઇતિહાસ અને શૈક્ષણિકને લગતા અમુક વિભાગોને તો બનતા સુધી અદ્યતન રાખવામાં આવ્યા છે.*

પ્રકાશન અને સંશોધન કાર્ય

એ બધા સંશોધન અને અધ્યયનના ફળરૂપે આવેલું વિદ્યાપીઠનું પ્રકાશનકાર્ય પણ તેટલું જ વ્યાપક અને વિપુલ રહ્યું છે. પાઠ્યપુસ્તક તરીકે કામમાં લઈ શકાય તેવાં કેટલાય પુસ્તકો એ રીતે ગુજરાતી ભાષામાં તૈયાર કરી શકાયાં છે. ‘પાઠ્યપુસ્તકમાળા’ અને ‘વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાવલી’ એ બે માળાઓમાં યદ્યપિ પાંચસ જેટલાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે. અને ઉત્પન્ન તો પહેલી ચોપડીથી માંડીને સાત સુધીની ગુજરાતી વાચનમાળા પણ નવેસર તૈયાર કરીને બહાર પાડી છે. પુરાતત્ત્વ ગ્રંથાવલી અને શ્રી પૂર્ણભાર્ગ જેન ગ્રંથમાળામાં યદ્યપિ પ્રાચીન વિદ્યાઓના સંશોધનને લગતાં ૪૫

જેટલાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે. તેમાં જેન અને બૌદ્ધ ધર્મના કેટલાય ઉપયોગી ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે. એ બંનેનાં પુસ્તકો હિંદુસ્તાનની બીજી કેટલીય પ્રાંતિક ભાષાઓમાં હજી મળતાં મુશ્કેલ છે; અને તેમાંનાં ધર્મોનાં હિંદી ભાષાંતરો કરવાની માગણી થઈ ગયેલી છે. તે ઉપરાંત સામાન્ય વાચક માટે સમાજવિદ્યા, અર્થકારણ, રાજકારણ, ઇતિહાસ વગેરેને લગતાં ઉપયોગી પુસ્તકો માટે વિદ્યાપીઠ હસ્તક બીજી પાંચ ગ્રંથમાળાઓ છે. તેમાં એ વિષયોને લગતાં વીસેક ઉપયોગી પુસ્તકો બહાર પાડવામાં આવ્યાં છે. આ ઉપરાંત નવજીવન વગેરે બીજી પ્રકાશનસંસ્થાઓ મારફતે પણ કેટલાંક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરાયાં છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું મુખ્ય ઉપયોગી પ્રકાશન ‘જોડણીકોશ’, તેની વિગત આગળ બીજા અનુ-સંધાનમાં આવવાની હોવાથી, અહીં માત્ર તેનો ઉલ્લેખ કરીને આગળ ચાલીએ.

પુસ્તકપ્રકાશન ઉપરાંત પોતાનાં જુદાં જુદાં સામયિકો મારફતે પણ વિદ્યાપીઠ કેટલુંક અગત્યનું પ્રકાશન કરેલું છે. જુદે જુદે સમયે વિદ્યાપીઠ તરફથી ‘સાબરમતી’ (દેશાસિક), ‘પુરાતત્ત્વ’ (ત્રેશાસિક), ‘વિદ્યાપીઠ’, ‘કેળવણી’, ‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’ એ સામયિકો પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં હતાં. “સાબરમતી” મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓએ ૧૯૨૨ના જુલાઈમાં શરૂ કર્યું હતું, અને તે પૂરાં સાત વર્ષ ચાલ્યું હતું. ‘વિદ્યાપીઠ’ એની પૂર્વિરૂપે વિદ્યાપીઠ નીમેશ તંત્રીની હેઠળ પ્રગટ કરવામાં આવ્યું. તે બંધ કરીને પછી ‘નવજીવન’ (સામાસિક)ની પૂર્વિ તરીકે ‘કેળવણી’ પ્રગટ કરવામાં આવ્યું. અને એને બંધ કર્યા પછી ‘નવજીવન’ની સાથે જ શ્રી કાકાસાહેબના તંત્રીપણ હેઠળ ‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’ નામે પૂર્વિ તા. ૨૧-૭-૨૯ થી શરૂ કરવામાં આવી. આ પૂર્વિ લગત વખતે ‘નવજીવન’ની સાથે બંધ થતાં, ૧૯૩૬ના ઓક્ટોબરથી તેને સ્વતંત્ર માસિક રૂપે શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈના તંત્રીપણ હેઠળ ફરી શરૂ કરવામાં આવી. વચ્ચે ‘૪૨ના સપ્ટેમ્બરથી, ‘૪૪ની આખર સુધી લગતને કારણે બંધ પડ્યા પછી, તે માસિકને ‘૪૫ના જાન્યુઆરીથી ફરી ચાલુ કરવામાં આવ્યું છે. ખરા અર્થમાં શિક્ષણ અને સાહિત્યનું એ એક વ્યાપક મુખપત્ર આજે બની રહ્યું છે, અને અદ્યતન ગુજરાતની

* હવે તો મુંબઈ સરકારે ગુજરાતી ભાષાની કોપીરાઈટ લાઇબ્રેરી તથા ગુજરાતની પ્રાદેશિક લાઇબ્રેરી ગુજરાત વિદ્યાપીઠને સોંપી દોઈ, તેના પુસ્તકાલયની સંપત્તિ તથા ઉપયોગિતા અનેક ગણાં વધી ગયાં કહેવાય

અનેકમુખી વિચારસંજ્ઞિ અને કાર્યસંજ્ઞિ ધડામાં તેના કાળો નાનાસૂતો નીચડવાનો નથી, એ ઉચ્ચકું છે.

ઉપસંહાર

અત્યાર સુધી આપણે, રાષ્ટ્રીય કેળવણીનાં ક્યાં ક્યાં ઘટકો વિચાર્યાં અને તેમનો વિદ્યાપીઠે નિષ્ફાળુ કેવી રીતે અમલ કર્યો, એ જોઈ આવ્યા. હવે, સંસ્થાની દૃષ્ટિએ, એ અમલ કરવા જતાં વિદ્યાપીઠનું પોતાનું ઘડતર કેવી રીતે-પુનર્ધટના પામતું પામતું-યતું

ગયું, તે આપણે જોઈએ; જેથી આજે આજદ યતા ગુજરાતમાં છેવટે તે મહાસંસ્થા ક્યાં આગળ આવીને ઊભી છે, તે આપણે યથાયોગ્ય જોઈ શકીશું. ગુજરાત સાથે આખા રાષ્ટ્રની આઝાદીની મૂળભૂત પ્રવૃત્તિ સાથે ઊભી થયેલી તે સંસ્થાએ આઝાદી હાંસલ થતાં કેવો મૂળભૂત કાળો આપવાનો છે, તે ત્યારે આપણને સમજશે.

— વાહુ

ગોપાલદાસ પટેલ

સ્વ-ઉન્નતિમાં એકાન્તવાસનું મહત્ત્વ કેટલું?

(નીચેના સંવાદ એક સંસ્થાના પ્રમુખ કાર્યકર્તા સાથે થયેલો.)

કાર્યકર્તા — સાર્વજનિક કામમાં જે કાર્યને પોતાની ઉન્નતિ યતી જણાતી ન હોય તો તેણે તે કામ જોડીને એકાન્તમાં જઈ કંઈ સાધના કરીને પોતાની ઉન્નતિ કરી લેવી જોઈએ કે નહિ ?

ઉ — સાર્વજનિક કામમાં પડાનો મનુષ્યનો મૂળ હેતુ પોતાના અને ખીતના કથાણનો જ પ્રથમ હોય છે. તેથી જ તે સાર્વજનિક કામમાં પડે છે. ત્યારે, આવા હેતુથી સ્વીકારેલા કાર્યમાં હવે તે પોતાની ઉન્નતિ કેમ સાધી નથી શકેતો ?

કાર્યકર્તા — આપ કહો છો તે પ્રકારનો હેતુ રાખીને જ કાર્યમાં પડ્યા પછી તેને અનુભવી સમગ્રાયુ કે, સાર્વજનિક કામમાં બધી વખત બાહ્ય કાર્યમાં જ જાય છે, અને બાહ્ય કાર્ય કરતાં પહેલાં કદખાચે તહોતી એવી અનેક વૃત્તિઓ તેમાંથી નિર્માણ થવા માંડે છે. એ વૃત્તિઓ પોતાની ઉન્નતિની દૃષ્ટિએ બાધક લાગતી હોય તો એવી સ્થિતિમાં તેણે શું કરવું ?

ઉ — જીવનમાં જેનો હેતુ કેવળ ચિત્તશુદ્ધિ જ હોય તે કોઈ પણ સ્થિતિમાં પોતાની ઉન્નતિ કરી લે છે. માત્ર એટલી વાત ખરી કે, અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં ઈચ્છિત હેતુ સાધવાનું ઝોણું કઢાય અને છે, જ્યારે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં તે સાધવાનું વધારે કઢાય ચાય છે. “કોઈક”ના નામે તમે જે આ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે તે તમારો પોતાનો છે એમ સમજીને તેનો ઉત્તર આપવાનું મને વધારે સહેલું થશે. તો તેમ કરવામાં તમને કોઈ દરકત નથી ને ?

કાર્યકર્તા — મને જરાયે દરકત નથી, કારણ તે પ્રશ્ન મારો પોતાનો જ છે.

ઉ — તમારો ઈચ્છિત હેતુ એકાન્તની અનુકૂળ

પરિસ્થિતિમાં સિદ્ધ કરી શકાય એવો તમને લાગતો હોય તોયે સમાજનાં કાર્યો કરતાં રહેતાં તમારા મનની જે શુદ્ધિ અને સ્થિરતા રહેશે, તે પરથી તમારી ઉન્નતિની ખરી પરીક્ષા થવાની છે. આજ સાર્વજનિક કાર્ય કરતાં જે બાધક અને અનિચ્છનીય વૃત્તિઓ ઊઠે છે, તે એકાન્તમાં જઈને આવ્યા પછી ન ઊઠે તો જ એકાન્તનો તમારા જીવનમાં કોઈ ઉપયોગ થયો એમ કહી શકાય. એકાન્તમાં ગયા પછીયે ઇચ્છેલી સ્થિતિ ઝડ સિદ્ધ થઈ શકે છે એવું કોઈ નથી. તે માટે તેને યોગ્ય સાધનમર્ગો મળવો જોઈએ. તેમાં તેનું ચિત્ત લાગતું જોઈએ. આમ પ્રથમ તેને એકાન્ત પચતું જોઈએ. પચ્યા પછી પણ અભ્યાસમાં ગતિ થવી જોઈએ. વળી, ગતિ થવા માંડ્યા પછી અંતર કે બાહ્ય, દિવ્ય કે આકર્ષક અનુભવોમાં ચૂંચાઈ કે અટકી ન પડ્યા જેટલી સુખ્ય ધ્યેય વિષે તેના મનમાં ઉત્કંઠા અને તે પ્રયે આકર્ષણ સદૈવ રહેવાં જોઈએ. આવી રીતે નિષ્કાર્પક અભ્યાસ કર્યો હોય તો ઈચ્છિત સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ખાસ પ્રકારના અભ્યાસ માટે એકાન્ત આવશ્યક છે ખરો. પરંતુ એ અભ્યાસ શરૂ કર્યા પહેલાં માણસે યમનિયમોનું પાલન કરીને યોગ્ય પાત્રતા અને ધ્યેય વિષે નિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. એ પાત્રતા ત હોય તો એકાન્તમાં જઈનેયે કરી લાલ ન થાય.

કાર્યકર્તા — એ પાત્રતા પ્રાપ્ત કરવા મનુષ્યે શું કરવું જોઈએ ?

ઉ — યમનિયમોનું યથાશક્તિ પાલન કરીને સદાચાર-સંપન્ન થવાનો પ્રયત્ન રાખવો, અને જીવન-બ્યહાર વિવેકપૂર્વક ધર્મમર્ગો ચલાવતાં રહેવું. એથી માણસમાં તે પાત્રતા આવે છે.

કાર્યકર્તા — આ જગ્યાએ ‘ધર્મ’ એ શબ્દનો શો અર્થ કરવો? અને જીવનવ્યવહાર ધર્મમાંજો યજ્ઞાવવો એટલે કેવી રીતે યજ્ઞાવવો?

ઉ — સમાજને વધારેમાં વધારે ઉપયુક્ત, સ્થિતપ્રદ અને જરૂરી એવાં જે વિદ્યા, કળા, જ્ઞાન, ગુણ પોતામાં હોય, તેના વડે સમાજહિતની દૃષ્ટિએ જીવનવ્યવહાર યજ્ઞાવવો. તે વિદ્યા, કલા, જ્ઞાન અને ગુણનો ઉપયોગ એટલે સ્વકર્મ. ઉદાત્ત ભુદ્ધિથી તે સ્વકર્મોનું જ આચરણ કરતા રહેવાથી તેને ‘ધર્મ’ એ સંજ્ઞા મળે છે. તે ધર્મમાં રહેલી વ્યાપકતાનું મહત્ત્વ સમજીને જો માણસ ધર્મયુક્ત જીવન આચરતો રહે, તો તેથીયે તે પોતાની ઉન્નતિ સાધી શકે.

કાર્યકર્તા — શું એવી જાતના કેવળ ધર્મચરણથી મનુષ્યની સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિ થઈ શકે?

ઉ — મનુષ્ય, કુટુંબ, સમાજ, રાષ્ટ્ર, માનવજાત એ બધાના કલ્યાણની દૃષ્ટિએ જે જે આચરણ કરવામાં આવે તે દ્વારા મનુષ્યની ઉન્નતિ થવામાં હરકત ક્યાં?

કાર્યકર્તા — આપ કહો છો અથવા કહ્યો છો તેવા ધર્મમાં બધા માટે સરખા નિયમ અને આચાર દરવેલા હશે. પણ પ્રત્યેક વ્યક્તિની પ્રકૃતિ, સંસ્કાર, સ્વભાવ, જ્ઞાન, ગુણ, કર્તૃત્વ વગેરેમાં સહજ રીતે અંતર હોય છે. એ સ્થિતિમાં દરેકની ઉન્નતિને ક્રમ અને સાધન હમેશાં એકસરખાં કેવી રીતે હોઈ શકે?

ઉ — બધાનો સ્થૂળ ક્રમ એકસરખો નહિ હોય. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય — એટલે તે તે કર્મો માટે જરૂરી ગુણવ્યાજ્ઞ માણસો પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે ભુદાં ભુદાં કર્મો દ્વારા પોતાની ઉન્નતિ કરી શકે. દરેક જગ્યાની પ્રવૃત્તિ ભુદી ભુદી હોય, તોપણ તે પ્રવૃત્તિની પાછળ ગુણોનું અનુરીક્ષન કરવા બાબતમાં બધામાં એકતા જ છે એમ દેખાઈ આવશે ગુણોના અનુરીક્ષન દ્વારા જ દરેકને પોતાની ઉન્નતિ કરવી પડે છે. આ રીતે વિચાર કરતાં ઉન્નતિનો સૂક્ષ્મ ક્રમ એકસરખો જ હશે.

કાર્યકર્તા — પરંતુ આવી રીતે પોતપોતાનાં કર્મો કરતા રહેવાથી, એટલે કેવળ સ્વધર્મચરણથી જ, બધા પ્રકારની ઉન્નતિ કેવી રીતે થઈ શકે? સુધાર કેવળ પોતાનું સુધારીકામ કરતો રહે તો તેથી તે પોતાની ઉન્નતિ કેમ સાધી શકે? સુધારીકામ સિવાય બીજું પણ કંઈ તેણે ઉન્નતિ માટે કરવું નોંધ્યું એ ખરું કે નહિ?

ઉ — સુધારીકામ સમાજને જરૂરી છે એમ સમજીને સુધાર તે કરતો રહે અને તેનાથી સમાજનું નુકસાન ન થતાં સમાજને તેના કામનો સદૈવ ઉપયોગ થતો રહે, તો તે કામમાં પોતાના નિર્બંધ સાથે જ તેણે ધર્મપાલન પણ કર્યું એમ થશે. તેમાંયે પોતાની ભુદિનો વિકાસ કરીને તે પોતાનું કર્મકૌશલ્ય વધારે, પોતાનાં ઓળંગરેમાં સુધારણા કરે, પોતાની કલા, પોતાનું જ્ઞાન અને પોતાના ગુણો અધિક લોકોપયોગી કેવી રીતે થઈ શકે અને લોકોની અક્યથો તથા મુશીબતો કેવી રીતે દૂર થઈ શકે તેનો વિચાર કરે, ઘરો બાંધતાં અને વસ્તુઓ તૈયાર કરતાં લોકોનું આરોગ્ય અને સુરક્ષિતતાનો વિચાર કરે, પોતાનાં કાર્યમાં શ્રીમંત — ગરીબોને એક ન રાખે, તો પોતાના વિકાસની સાથે તે સમાજને કેટલો બધો ઉપયોગી થઈ શકે! આ બાબતો સિદ્ધ કરતાં તેને કેટકેટલી ભૌતિક વસ્તુઓ — તેના ગુણધર્મોનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન મળતું રહેશે? આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરે તો તેના જ્ઞાનનું અને ઉપયોગિતાનું ક્ષેત્ર કેટલુંયે ઓડું થાય એમ છે. કેવળ પોતાના નિર્બંધ માટે માનેલા ઉદ્યોગમાં, પોતાના ગુણોની ઉપયોગિતા વધારવાનો અને તે સાથે જ પોતાની પણ ઉન્નતિ કરી લેવાનો કેટલો બધો અવકાશ છે એની કલ્પના હોવી જરૂરી છે. માટે નિર્બંધના સાધનરૂપ તેનાં ક્ષેત્રકર્મનાં શિક્ષણની સાથે જ જન્મતે કલ્યાણપ્રદ માત્રમાં ઉપયોગી થતા રહેવાનો તેનો સ્વધર્મ તેને. સમજાવેલો હોવો નોંધ્યો. જે વાત સુધારી વિષે જણાવી તે જ સમાજ-પયોગી દરેક વિદ્યા, જ્ઞાન, કલા, ધંધા વિષે આપણે સમજતી. નોંધ્યો, અને આ બધું સમજીને એટલાથી સ્વધર્મની પૂરી સમાપ્તિ થતી નથી તે બાબતમાં આવડું નોંધ્યો.

કાર્યકર્તા — આવી રીતે સ્વકર્મ કર્યા પછી બીજું સ્વધર્મપાલન શું રહ્યું?

ઉ — સહગુણોનું અનુરીક્ષન — બધા વિષે કર્તવ્ય-પાલન. એનો પણ સ્વધર્મમાં જ સમાવેશ થાય છે. બાહ્ય કર્મો સમાજના સંયોગ પ્રમાણે બદલાતાં રહે છે. સમાજને લક્ષ્યાર્થની જરૂર હોય તો વ્યક્તિને તે કાર્યમાં લાગ લેવો પડે છે. કાંઈ કાંઈ નિશિષ્ટ કાળમાં કાંતિઓ થતી હોય છે. શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં કાંતિ થઈ હતી. ગૌતમ ભુદના સમયમાં પણ થઈ. આજનો કાળ પણ કાંતિનો છે. કયા બાહ્ય કર્મ દ્વારા બીજા વિષેનું કર્તવ્ય-પાલન થઈ શકે તે દરેક પ્રસંગે પહેલેથી જ નિશ્ચિતપણે

હરાવતું શક્ય નથી. સમાજના કટ્યાણની દૃષ્ટિએ પ્રવેશક પ્રસંગે કર્મની ઉચિતતા - અનુચિતતાનો વિચાર કરવો નોઈએ. અને તે પછી સમાજ તથા ભક્તિ વિષેના કર્તવ્યનું પાત્રન અને તે માટે નોઈના આવશ્યક ગુણોનું અનુશીલન કરવું નોઈએ. આ બધી આગતોનો સ્વધર્મમાં સમાવેશ થાય છે.

કાર્યકર્તા — આવી રીતે સ્વધર્મ ધ્યાનમાં આવવા માટે તથા હરાવવા માટે કર્મ કર્મ આગતોની જરૂર છે.

ઉ — વિવેક, દૃઢતા, સત્સંગ, સદ્વાચન, મનન, નિરીક્ષણ વગેરેની તે માટે આવશ્યકતા છે. તેમાંથી વિવેક અને દૃઢતાના ગુણોનું મહત્ત્વ એકંદરે ઉન્નતિના માર્ગમાં બહુ વધારે છે. દરેક માણસમાં વિવેક યોગ્યતા પ્રમાણમાં હોય છે જ. અમુક સાડું અને અમુક નરડું એ સમજવાની શક્તિ દરેકમાં છે. માણસ જેમ જેમ એ શક્તિને જાગ્રત કરે તેમ તેમ તે વધવી જાય અને તેથી તેને ધણો લાભ થતો રહે. વિવેકથી જ માણસ ધર્મ સમજી શકે છે, અને દૃઢતાથી તે તેનું પાત્રન કરી શકે છે. માણસમાં દૃઢતા ન હોય તો ધર્મ સમજતાં છતાં તે તેનું પાત્રન કરી શકશે નહિ. કસોટીના પ્રસંગે તો દૃઢતા સિવાય તેનું ચાલશે જ નહિ.

કાર્યકર્તા — ઉન્નતિ માટે માણસે કસોટીના પ્રસંગે શોધી કાઢવા કે નિર્માણ કરવા નોઈએ કે ? કષ્ટ પ્રસંગમાંથી ચોતા તરફથી ધર્મપાત્રન થઈ શકે છે એવી ખાતરી તેના પ્રસંગોમાંથી નીકળ્યા સિવાય કેમ થાય ? અને ખાતરી થયા સિવાય માણસને તે વિષે આત્મ-વિશ્વાસ કેવી રીતે પેદા થઈ શકે ?

ઉ — માણસ સદૈવ સાવધપણે અને વિવેકથી વર્તે તો રહે તો કસોટીના કે પરીક્ષાના પ્રસંગે ચાહીને શોધવાની કે પેદા કરવાની જરૂર નથી. આપણું આજનું જીવન જ સાચા ધર્મથી એટલું દૂર ગયેલું છે કે, તેને સાચા ધર્મમાર્ગ પર લાવવા માટે આપણને ચોતાને સંપૂર્ણ વિવેક અને દૃઢતાનો સતત ઉપયોગ કરવો રહ્યા સિવાય ચાહે એમ નથી. કેવળ તેટલા માટે જ ચોતાના સદ્ગુણોની આપણે હંમેશાં પરાકાષ્ઠા કરતા રહેવાની જરૂર છે. તે વગર આપણી ચોતાની ઉન્નતિ થવી શક્ય જ નથી. કુટુંબ કે બાહ્ય સમાજ એ પૈકી કોઈનીયે સાથે આવતા આપણા સંબંધોમાં જ્યાં સુધી પ્રેમ, વિશ્વાસ, પાલિય, પ્રામાણિકતા, સરલતા એ ગુણો કમમાં કમ આપણી આત્મી જગત્તથા નહિ ત્યાં સુધી ધર્મપાત્રન કરવા માટે ભૂદા પ્રસંગો

શોધી કાઢવાની અથવા મુદ્દામ પેદા કરવાની રીત આવશ્યકતા છે ? આપણા ચોતાના ચિત્તમાં પરસ્પર વિરોધી વૃત્તિઓનો અવકાશ હું ચોરા છે ? તે શાંત થાય, ચિત્ત શુદ્ધ થાય - સ્થિર થાય, તો ધર્મપાત્રન સહેજે થઈ શકશે; પછી માણસ કુટુંબમાં હોય કે તેના દરતાં વ્યાપક ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરતો હોય. ચોતાની ઉન્નતિ માટે જે ગુણ કુટુંબમાં રહેતાં જરૂરી છે તે જ તે દરતાં વ્યાપક ક્ષેત્રમાં જરૂરી છે. કોઈ દરક હોય તો શુદ્ધિ-સામર્થ્યમાં હોય, ગુણોમાં નહીં. કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં ગુણવિકાસની આવશ્યકતા સરખી જ છે. કુટુંબનું કાર્ય કરતાં જે ચિત્તમાં મક્કિનતા - સ્વાર્થ હશે તો સાધ્વજનિક કામમાંથી તે જ દોષ આડા આવશે. એટલે ગમે તે ક્ષેત્રમાં માણસ હોય તે ચોતાની અશુદ્ધિ કામ્ય રાખીને ઉન્નતિ સાધી શકશે નહીં. ધર્મની કસોટી બાહ્ય પરિણામ પરથી દરતી નથી, પણ કોઈ પણ પ્રસંગમાં ચોતાને ચોતાના સદ્ગુણોનું બળ કેટલું વાપરવું પડતું અને ચોતાને કેટલું સહન કરવું પડતું, અને ઉન્નતિની દૃષ્ટિએ છેવટે ચોતાને શું સિદ્ધ થયું, એ બધા પરથી તે દર છે. ચોતાનાં અત્તાન, મોહ અને સ્વાર્થનો નાશ કરવા માટે ચોતાને કેટલો પ્રયત્ન કરવો પડશે અને કેટલું સહન કરવું પડશે એની આજ કલ્પનાયે કરી શકાય નહિ.

કાર્યકર્તા — ઉન્નતિ માટે માણસને શુદ્ધિસામર્થ્યની કેટલી આવશ્યકતા છે ?

ઉ — જીનમાં સંદેષ ઉપયોગી થનારો વિવેક શુદ્ધિના સામર્થ્ય સિવાય ચિત્તમાં દટી શકશે નહીં. માટે વિવેકની આવશ્યકતા કહી કે તેને લગતી શુદ્ધિ-સામર્થ્યની આવશ્યકતા છે જ એમ દર છે. એ ઉપરાંત, કુટુંબ, જાતિ, દેશ એ બધા વિષે ચોતાનું કર્તવ્ય શું છે તે યોગ્યતા માટે અને તે પાર પાડવા માટે નોઈનું શુદ્ધિબળ દરેકમાં હોવું નોઈએ. તે જ પ્રમાણે ચોતાના જીવનવ્યવસાય માટે નોઈની કલ્પકતા, યોગ્યકતા, કુશળતા વગેરે બૌદ્ધિક ગુણોનીયે માણસને જરૂર છે. ચોતા પર અને જે સમાજમાં આપણે રહીએ છીએ તે પર આવવા કલ્પ પ્રસંગોમાંથી માર્ગ કાઢનાં આવડે એના પ્રકારની સમયસ્યકતા, પ્રસંગવધાન, તારતમ્ય વગેરે ગુણો પણ માણસમાં હોવા નોઈએ. સારાંસ, ધર્મથી જીવવા અને ઉન્નત થવા માટે પ્રસક્ત જીવનમાં ઉપયોગી થઈ શકે એવા શુદ્ધિસામર્થ્યની માણસને જરૂર છે. શંકરાચાર્ય અને વિદ્યારણ્ય કે

ન્યૂન અને હેઠલના ઔદિક સામર્થ્યની પ્રત્યેક વ્યક્તિને જરૂર નથી.

કાર્યકર્તા — અભાર મુખી આપે-કહ્યું તેવા સ્વધર્મ-પાલન, તેમાં જ સદ્ગુણોનું અનુરીક્ષણ, ચિત્તની શુદ્ધિ, વિવેક અને હૃદિસામર્થ્ય વગેરેનું મહત્ત્વ સમજીને માણસ વર્તન રાખે, તો ઉત્તતિ માટે તેને એકાંતમાં જવાની આવશ્યકતા નથી એવો આપનો મત વલણ છે.

ઉ. — હા : કમલગ એવો. એકાંતવાસમાં ક્યારે પણ જવાની જરૂર નથી એમ હું કહેતો નથી. પોતાના મનની જ ઉત્તતિ કરવાની છે. ધર્મપાલન અને સદ્-ગુણોનાં અનુરીક્ષણ દ્વારા જ મનની ઉત્તતિ થવી જોઈએ. પરંતુ તે માટે જોઈતું ચિત્તનું સામર્થ્ય જે માણસ પોતાના દરોજના જીવનક્રમમાં પ્રાપ્ત કરી શકેતો નથી અથવા વધારી શકેતો નથી, તેણે કેટલોક સમય ચિત્તને તે પ્રકારનો અભ્યાસ એકાંતમાં કરીને તે સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરવું. એવા અભ્યાસ માટે કેટલોક સમય સાતત્યની જરૂર હોવાથી એકાંત સિવાય તે અભ્યાસ થઈ શકતો નથી. પણ આવી રીતે પ્રાપ્ત કરેલા સામર્થ્યનો ઉપયોગ તેણે ધર્મપાલનમાં એટલે કે ધર્મ-ચરણમાં જ કરવાનો છે, અને એકાંતવાસ એ સાધ્ય નથી પણ સાધન છે, એ વાત તેણે તે અભ્યાસકાળે પણ બૂઝવી ન જોઈએ. ઉપરાંત અભ્યાસમાં લાગણ

પહેલાં, આગળ કલા પ્રમાણે, એક હદ પર્ષતની સત્તિકતા પોતામાં હોવી જોઈએ, એ વાત તેના ખ્યાનમાં રહેવી જોઈએ.

કાર્યકર્તા — ઈશ્વરદર્શન, આત્મસાક્ષાત્કાર, મોક્ષ એ ધ્યેયો સિદ્ધ કરવાં હોય તો તે માટે આપના મન પ્રમાણે એકાંતની જરૂર છે કે નહીં ?

ઉ. — મારા મન પ્રમાણે ચિત્તશુદ્ધિ અને સદ્ગુણોના ઉત્કર્ષ દ્વારા માનવતા પ્રાપ્ત કરવી એ જીવનનું ધ્યેય છે. ધર્મપાલનથી માનવતા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તેનું પાલન કરવા માટે ચિત્તશુદ્ધિની જરૂર છે. શુદ્ધિ માટે ચિત્તસામર્થ્ય જોઈએ. અમુક અભ્યાસથી તે સામર્થ્ય પોતામાં લાવી શકાય છે. તેટલા માટે કાઈને કેટલોક વખત એકાંતની જરૂર રહે. ધર્મપાલન અને ઉત્તતિ માટે ઈશ્વરચિન્તાની જરૂર છે, ઈશ્વરદર્શનની નહિ; કારણ ઈશ્વરદર્શન, આત્મસાક્ષાત્કાર, મોક્ષ વગેરે બાબતોમાં કેટલીયે ભ્રમાત્મક દર્શનઓ છે. એ બધી છોડી દઈએ તો બાકી ઈશ્વર અને આત્મા વિશે વિચાર કે જ્ઞાન તથા વાસના—આશાનુષ્ઠાનથી મુક્તિ વગેરે માટે ખાસ એકાંતની આવશ્યકતા નથી. સત્સંગ, વિવેક વગેરે દ્વારા માણસ તે વિશે પોતાના જીવન પૂરતી નિઃશંકતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ બધી વાતો માનવ-તામાં જ આવી ગય છે. કેદારનાથ

સાભાર રવીકાર

સંવત ૨૦૦૪નું ચણલાઘવીય શુદ્ધ કાર્તિકી પંચાંગ : કર્તા. સાક્ષી હિમ્મતરામ મ જનની, પ્ર. સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ, કિં. ૦-૬-૦. બહેનોને : લે દિનશાહજી સો. પાઠવાળા, પ્રાસક : શ્રી રામકૃષ્ણ સેવાસમિતિ, અમદાવાદ કિં. ૦-૨-૦ ધરને મારગે : અનુ. મકરંદ દત્તે, પ્રકાશક : બારી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ, કિં. ૪-૦-૦. પંખીને.નેળો : લે. ઈશ્વર પેટલીકર, પ્ર. ઉપર પ્રમાણે, કિં. ૨-૮-૦. મા વિનાનાં : લે. બાણુભાઈ પ્રાણુજીવ વૈધ, પ્ર. ઉપર પ્રમાણે કિં. ૨-૮-૦ મુંદરીઓના શણગાર : લે. મનુભાઈ જોધાળી, પ્ર. ગુર્જર પ્રેમલલ કાર્યાલય, અમદાવાદ, કિં. ૪-૦-૦ સાહિત્ય વિચાર : લે. આનંદશંકર બા. મુવ, પ્ર. ઉપર પ્રમાણે, કિં. ૫-૮-૦. કાવ્યતરંગ વિચાર : લે. આનંદશંકર બા. મુવ, પ્ર. ઉપર પ્રમાણે, કિં. ૪-૮-૦. પ્રભુનું ઘન : અનુ. ચંદ્રશંકર પ્રા. શુક્લ, પ્ર. વૉશ જેન્ટ કંપની, મુંબઈ-૨, કિં. ૩-૦-૦. ગુલશન : અનુ અને પ્ર. ઈમામુદ્દીન દરમાહવાલા, નવસારી, કિં. ૧-૦-૦. સોનેરી સૂચનો : લે. ડૉ. રસિકલાલ નેશાલાલ પરીખ. પ્ર. સસ્તું

સાહિત્ય વ. કા. અમદાવાદ, કિંમત ૦-૬-૦ શ્રી રામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ : અનુ. ભવાનીશંકર રત્નેશ્વર બક્ષ, પ્ર. ઉપર પ્રમાણે, કિં. ૨-૦-૦. ઉરડે અને તેનો ઉપયોગ : લે. ડૉ. રસિકલાલ બે. પરીખ. પ્ર. ઉપર પ્રમાણે, કિં. ૦-૬-૦. સિદ્ધાન્ત સાધના : સંપાદક : જ્યોતીરાજ આચાર્ય પ્ર. આદર્શ સાહિત્ય ભંડાર, અમદાવાદ, કિં. ૧-૧૨-૦. રોષ વિચિત્રો : લે. પ્રો. નવજીવન જ. બાસ. પ્ર. ઉપર પ્રમાણે, કિં. ૨-૦-૦ દંડાંત કથાઓ : લે. નાનાભાઈ બક્ષ, પ્ર. આમ દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર, અંબલા, કિં. ૧-૦-૦.

શ્રી વિરાટ પ્રકાશન મંદિર — વડોદરા તરફની નીચિનાં ત્રણ પુસ્તકો મળેલાં છે. માનવીની લાવાઈ : લે. મનાલાલ પટેલ, પ્ર. ગુણવંતરાય આચાર્ય, જામનગર, કિં. ૫-૦-૦. નવેરાહા : લે. ચિનુભાઈ પટ્ટા, પ્ર. આર. અર. સોની કંપની, મુંબઈ ૨, કિં. ૩-૮-૦. દાહોડાં હૈયાં : અનુ. જોષાબા. ચ. ચિદાંસ, પ્ર. ગુણવંતરાય આચાર્ય, કિં. ૩-૮-૦. Freedom Come: By Hirendra Chattopadhyaya, Nalanda Publications, Bombay, 0-12-0.

નામ-સંજ્ઞાવાચક અને જાતિવાચક

ધારકે પદના ચાર વિભાગ પાડ્યા છે : નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ અને નિપાત. આ ચારમાંથી પહેલા બે વિભાગો — નામ અને આખ્યાત — મુખ્ય ગણાય છે અને બાકીના બે ગૌણ. એ પહેલા બેમાં પણ આખ્યાતને મુખ્ય અને નામને ગૌણ ગણતો એવો એક સંપ્રદાય અતિ પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવ્યો છે. “નમત્વાલ્ક્યાર્થ” પ્રતિ વિશેષણીમતીતિ નામ,” એ મુજબ નામને આખ્યાત પ્રત્યે, ક્રિયાપદ પ્રત્યે, નમતું બતાવવામાં આવ્યું છે. આપણે એ સુપ્રસિદ્ધ વૈયાકરણો પણ આ જ સંપ્રદાયના છે :

“નામ-પદ એ ગૌણ પદ છે. જે આખ્યાત પદને ગુણભાવે રેંદી નમે છે, અથવા જે પદ પોતાના અર્થને આખ્યાત પદના અર્થમાં ગુણભાવે નમાવે છે તે નામ ધારક અને શાકટાપનના મન પ્રમાણે નામમાત્ર ધાતુથી (૧ ધાતુમાંથી) નિષ્પન્ન થાય છે. કેટલાંક નામમાં ક્રિયા પ્રત્યક્ષ હોય છે અને કેટલાંકમાં તે કટપવાની હોય છે-એવું તેમનું મત છે.”^૧

“નામમાત્ર હરેકાઈ ઉપાયે, પછી તે તત્સમ હો કે તદ્ભવ હો તોપણ, ધાતુમાંથી નીકળેલાં હોય છે.”^૨

નામની — અને ભાષાની — ઉત્પત્તિની આ માન્યતા સાથે દિગ્ધ લોકોની માન્યતા સરખાવવા જેની છે : “અને ધરતીમાંથી પ્રભુએ પૃથ્વી પરના દરેક પ્રાણીનું અને આકાશમાંના દરેક પંખીનું સર્જન કર્યું. પછી આદમ એને શા નામે બોલાવે છે એ જોવા દરેકને તેની પાસે જીવું કર્યું, અને આદમે દરેકને જે સંજ્ઞા આપી તે એનું નામ પડ્યું.”^૩

આ માન્યતા મુજબ નામની ઉત્પત્તિ ધાતુમાંથી થતી જણાતી નથી.

વાક્યમાં ક્રિયા પ્રધાન કે કર્તા — નામ, એ ચર્ચા આપણે ત્યાં એટલી નથી થઈ. ક્રિયાને પ્રધાન માનનાર અને ધાતુઓને ભાષાનું મૂળ માનનાર સંપ્રદાયોની અસર પાશ્ચાત્ય સંશોધકો પર પણ ખૂબ થયેલી છે અને એમનાં મતબંધોએ ૧૯મા સદીના તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર

પર અસર કરી છે. અર્વાચીન સંશોધને આ માન્યતાને બાજુએ મૂકી દીધી છે. માનવવાણી એના શેશવકાળે માત્ર ધાતુઓની બનેલી હતી કે ધાતુપ્રધાન હતી, એ વાત આજે હવે સ્વીકારાતી નથી. ધાતુઓ ક્રિયાનું વાચન કરે છે. સૂક્ષ્મ ક્રિયાનો બોધ થવા કરતાં સ્થૂળ પદાર્થનો બોધ થવો સરળ છે. બાલભાષાના વિકાસનો અભ્યાસ કરીશું તો આપણને જોવા મળશે કે, આરંભમાં બાલક ક્રિયાના સૂક્ષ્મ ભાવોને ગ્રહણ કરી શકતું નથી. વાવા (નું કરક), શૂ (પાણી), મમ (ખોરાક), ચી (ચકલી), પોં પોં (મોટર), વગેરે મંત્રોનો ઉપયોગ રસતર ‘વાક્યો’ તરીકે થતો હોવા છતાં, એ સંકેતો મુખ્યત્વે તો પદાર્થવાચક જ છે. અને ‘વાક્યો’ તરીકે ગણનાં એ ‘વાક્યો’ પણ કર્તાપ્રધાન જ છે.

વળી આજે જે જાતિઓ હજી સંસ્કૃતિને ઉંચરે જોમેલી છે તે આદિમ જાતિઓની ભાષાઓનો અભ્યાસ પણ આ વાતની પ્રતીતિ કરાવે છે : “અર્વાચીન આદિમ જાતિઓનો શબ્દકોશ તપાસતાં જણાય છે કે, ભાષા આદિકાળમાં પ્રત્યક્ષ અને વિશેષ પદાર્થો માટે શબ્દો યોગ્ય છે; સામાન્ય, અમૂર્ત વિચારો માટે શબ્દ યોગ્યતાનું સામર્થ્ય ઘણાં લાંબા કાળના વિકાસ પછી જ આવે છે. દા. ત. ટારમાનિયાના વતનીઓની ભાષામાં પ્રત્યેક જનના વૃક્ષ માટે એક સ્વતંત્ર નામ છે, પણ વૃક્ષ માટેનું સામાન્ય નામ નથી. મોહિકન લોકોની ભાષામાં લુલ્લ લુલ્લ શબ્દો છે, પણ કાપવાની સામાન્ય ક્રિયા માટે એકય શબ્દ નથી; તો ગ્રીકોની ભાષામાં રાતી થાય, ધોળી ગાય વ. માટે ભિન્ન ભિન્ન શબ્દો છે, પણ ‘ગાય’ માટે સામાન્ય શબ્દ નથી.”^૪

આમ અલ્પતન સંશોધન પ્રાચીન સંસ્કૃત મતની નહિ પરંતુ પ્રાચીન દિગ્ધ મતની તરફેણનું જણાય છે. આ રીતે વિચારતાં એમ જણાય છે કે, ભાષામાં નામનો ઉદ્ભવ ક્રિયાપદની પૂર્વે નહિ તો એનાથી નિઃકલ્પ સ્વતંત્ર રીતે, ક્રિયાપદની સાથે જ થયો હશે. તથા ઉપર જણાવેલી વિચારસ્પર્શી પ્રમાણે જોનાં, નામના બધા પ્રકારોમાં સંજ્ઞાવાચક નામ પ્રથમ ઉદ્ભવ્યું હાશે છે. તો આપણે સંજ્ઞાવાચક નામ સંબંધી થોડો વિચાર કરીએ.

૧. ક. પ્રા. ત્રિ : ૪૦ બ્યા૦ પા. ૬૨

૨. કે. કા. શા : ૫૦ અને ૨૦ પા. ૧૪. આ લેખ લખતી વખતે કા. બા. બ્યાસનું બ્યાસજી પાસે ન હવું. પાઠ્યથી તે જોતાં તેમાં પણ આ જ મત દર્શાવેલો છે.

૩. પ્રો. વિઃસન : મિરેચુલસ બર્થ એન્ડ લેન્ગ્વેજ, પા. ૪૨.

“અમુક પદાર્થને ખીજથી ઓળખવા માટે વાપણે તેનું જે નામ પાડીએ તે સંજ્ઞા કહેવાય છે; મતે સંજ્ઞા બનાવનાર શબ્દ સંજ્ઞાવાચક નામ કહેવાય છે. . . . આવાં નામમાં વદસ્થ — આપણી ઇચ્છા જ કેપાધિ છે. બહુધા આવાં નામ મનુષ્ય પોતાની ઇચ્છાને અનુસારે જ પાડે છે, પદાર્થમાં રહેલા કોઈ ગુણધર્મને અનુસરીને પાડતા નથી. કેટલેક સ્થળે જિજ્ઞાસી સાથે પદાર્થમાં કોઈક ધર્મ પણ સંજ્ઞાનું મરણ હોય છે. દિમાલપ, પંગમ, પંચનરી, એ એવા પ્રખ્યાત છે.”

આમાં છેલ્લે આપેલા અપવાદોને આદરતાં — એ અપવાદો ઉપર જણાવેલા દિશ્મનનાં ઉદાહરણો જેવા જ લાગે છે — ક. પ્રા. ત્રિ.એ આપેલી વ્યાખ્યામાંથી એવો અર્થ દર્શાવેલ થાય છે કે, સંજ્ઞાવાચક નામ એક પ્રકારનો શબ્દસંકેત છે, જે એ સંજ્ઞાધારી પદાર્થના ગુણધર્મનું નિદર્શન કરતો નથી.

સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ પ્રમાણુચારી મિલ પણ આ જ મતનો છે. આપણે જેને વિશે વાત કરીએ છીએ તે પદાર્થ કયો છે તે દર્શાવવાનું જ, અને નહિ કે તેના ગુણધર્મો દર્શાવવાનું કામ સંજ્ઞાવાચક નામ કરે છે, એમ તેણે જણાવ્યું છે.^૧

આ વ્યાખ્યામાં રહેલું સહ્ય તપાસીએ. કોઈની સાથે વાતચીતમાં રામ, મોહન કે ગંગા જેવું નામ આપણે વાપરીએ છીએ ત્યારે સાંભળનાર અને ઓળખનાર બંનેને એ નામની એક અમુક ચોક્કસ વ્યક્તિ જ વિચિત્ર હોય છે. ખીજા સાંભળનારની પાસે એ જ નામનો પ્રયોગ એ જ ભોલનાર ખીજા અર્થમાં કરે છે, અને એ વખતે એનો જે સાંભળનાર હોય છે તે એ ભોલનારના મનમાં એ વખતે જે અર્થ હોય છે તેને જ અહણ કરે છે. “આજે મોહન કપડાં નથી ધોઈ ગયો?” પ્રયોગમાં મોહન નામધારી તોકરની વાત છે, એમ સમજાય છે, ‘મુખડાની માથા લાગી રે, મોહન પ્યારા’માં મોહન શબ્દ શ્રીકૃષ્ણને માટે વપરાયો છે એ વાત સ્પષ્ટ છે. (‘પ્યારા’ વિશેષણ કશા ગુણધર્મનું સૂચક નથી એ વાત વ્યાખ્યાનમાં રાખવાની છે.) અને ‘દાંડી તણા કિનારે મોહન

મીઠું પકાવે’માં મોહન શબ્દ ગાંધીજી માટે વપરાયો છે એ પણ એટલું જ સ્પષ્ટ છે. સંજ્ઞાવાચક નામમાં ગુણધર્મની કશી વિવક્ષા ના હોત તો આમ બની શકત ખરું કે?

એની દલીલ કરવામાં આવશે કે, રામ, કૃષ્ણ કે ગંગા જેવા શબ્દો એકલા હોય છે ત્યારે કયા ગુણધર્મોના વાચક હોય છે? એ સાચું છે કે એ શબ્દો એકલા હોય છે ત્યારે — જેમ કે કાશમાં — એ કશા જ ગુણધર્મોના વાચક હોતા નથી. પરંતુ એ બૂલવાનું નથી કે, શબ્દનું સ્થાન કાશ નથી પણ અવતીભગતી બાગ છે; અને શબ્દનો કાશમાં આપેલો અર્થ અવત લાગ્યામાં તેના પ્રયોગ કે પ્રયોગી પરથી નક્કી થાય છે. કાશમાં આપેલો ગાળો શબ્દ — એ સંજ્ઞાવાચક નામ નથી — કયા ગુણધર્મોના વાચક છે? એનો અર્થ ‘ફેર’ છે, ‘ભોસમ’ છે, ‘ધડીનું મો’ છે, ‘ફાંસો’ છે, કે ‘ગાળનું ખ. વ. છે, એ આપણે એના પૌર્વાપર્ષ વિના શી રીતે જાણી શકવાના હતા? એ નામ છે કે કિયાપદ — જેમ કે (મા) ગાળો — એની પણ ખખર શી રીતે પકવાની હતી? અમુક ચોક્કસ પૌર્વાપર્ષમાં એનો અર્થ નક્કી થતાં વાર જ એના ગુણધર્મોનું — જવાનું નહિ તો એ પૌર્વાપર્ષમાં ઉદિષ્ટ હોય એટલાનું — જ્ઞાન આપણને થાય છે. એ જ રીતે સંદર્ભમાં આવતા સંજ્ઞાવાચક નામના ઓળખતા ગુણધર્મોનું પણ આપણને તરત જ જ્ઞાન થાય છે. દરેક લુહા સંદર્ભમાં વપરાયેલા મોહન કે ખીજા કોઈ વિશેષનામનો અર્થ દરેક સ્થળે વિશિષ્ટ જ સમજાય છે, તે જાતિવાચક નામની માફક સંજ્ઞાવાચક નામમાં રહેલી ગુણધર્મ દર્શાવવાની ખાસ શક્તિને લઈને.

સંજ્ઞાવાચક નામ ગુણધર્મનું દર્શક ન હોત તો અતિ સામાન્ય એવો સંજ્ઞાવાચક નામનો જાતિવાચક નામ તરીકેનો ઉપયોગ થઈ શકતો ન હોત. “આ તો ખીજે કુમેર છે,” એમ કહીએ છીએ ત્યારે, રૂઠ મન અનુસાર, સંજ્ઞાવાચક નામ કશા જ ગુણધર્મનું વાહક નથી એમ મણનાં, એનામાં જાતિવાચક નામ તરીકેના ગુણધર્મનું પ્રાકટ્ય ક્યારે થયું? શી રીતે થયું? આ જ વ્યાપાર — એક પદાર્થના ગુણધર્મનું અન્યત્ર આરોપણ — જાતિવાચક નામમાં પણ પ્રવર્તે તો એવામાં આવે છે. લાંબા માણસને આપણે ‘નાડ’

૧. જી. વ્યા. પા. ૬૫

૬. ચેરપરસન દ્વિત ‘દિલોરોસી એક ગ્રામર’માં મિલનું

અવતરણ.

કહીએ છીએ, જોકે લ'ખાઈ સિવાય બંને વચ્ચે બીજું કશું જ સામ્ય નથી. એ જ રીતે કાણા માણસને 'શુક્રાચાર્ય' કહીએ છીએ ત્યારે શુક્રાચાર્યનાં અનેક લક્ષણોમાંથી એ ઠેકાણે બંધાયેલા એકને ઉપાધીને 'શુક્રાચાર્ય' નામનો પ્રયોગ આપણે કરીએ છીએ.

અહીં શંકા થશે કે, આપણે પસંદ કરેલું લક્ષણ મુખ્ય છે કે કેમ. પણ 'દૂધ' કે 'ખાટલી' જેવા નામનો પ્રયોગ આપણે કરીએ છીએ ત્યારે એ નામનાં મુખ્ય કે અમુખ્ય કયાં લક્ષણોનું સૂચક એ નામ બને છે? દૂધ શબ્દે કયવિત એના ફીણના, કયવિત એની ઉત્તમવસ્ત્રાના, કયવિત એના મધુર સ્વાદના કે કયવિત એ બધાના સંસ્કાર આપણા ચિત્તમાં જાગ્રત થાય છે. આપણા ચિત્તમાં સંસ્કાર ગમે તે જાગ્રત થાય, પણ દૂધ કયો પદાર્થ છે એ જાણના માટે આપણે એના શુભધર્મો સૂચવે તેવી વ્યાખ્યા માગના નથી, અને તે છતાંયે દૂધ એટલે શું એ આપણે જાણી શકીએ છીએ. વાક્યમાં પૌર્વાપર્યથી અભિપ્રેત સંસ્કાર જાગ્રત થઈ અર્થ સ્ફુટ અને નિશ્ચિત કરે છે.

સંજ્ઞાવાચક નામ સંબંધમાં એક બીજને પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે. સંજ્ઞાવાચક નામનાં બહુવચનનાં રૂપો થઈ શકે કે નહિ? કેટલાક નમૂનાઓ જોઈએ: (૧) 'દુ' ત્રણેય માણસાને જોળાણું છું. અને બંને દેહરાખાદ જોયાં છે. (૨) બધા આચાર્યો વાને જીજ્ઞા છે. સોલંકીઓએ ઘણાં વર્ષો રાજ્ય કયું. (૩) પચાસ અભુ'નોશીયે આ કામ નહિ થઈ શકે. યુગ્મરતે ચૈતન્યો કે શંકરો સર્જાવ્યા નથી.

(૧)માંના દાખલાઓમાં આકસ્મિક રીતે જ એક નામ ધરાવતા પદાર્થોનાં નામ છે; (૨)માં એક જ કુટુંબના કે વંશના માણસોએ રિદ્ધિ છે; અને (૩)માં ઉદ્દિષ્ટ વ્યક્તિના જેવા શુભચાળી વ્યક્તિઓના ઉદ્દેશ છે. 'ફિલોસોફી ઓફ ઇમર' નામના પોતાના સંસિક પુસ્તકમાં જાણીયા પ્રમાણે, શ્રી થેરપરસનને આવા દાખલાઓમાં સંજ્ઞાવાચક નામનું બહુવચન સ્વીકાર્ય છે. સંજ્ઞાવાચક નામ માત્ર સંજ્ઞાનિદર્શક નથી એમ ઉપર જાણીયા પ્રમાણે જણનાં એ નામનાં બહુવચન સ્વીકારવામાં કશો વાંધો નથી.

આથી એ જાણારો કે, સંજ્ઞાવાચક નામમાં અને જાતિવાચક નામમાં ધારવામાં આવે છે એટલો તફાવત નથી. આ મનની સાથે 'બુદ્ધ વ્યાકરણ'માં ક. પ્રા.

ત્રિ. એ મીમાંસક મત ટાંક્યો છે તે સરખાવવા જેવા છે: "મીમાંસકે માત્ર જાતિમાં જ સંકેત માને છે. તેઓ સંજ્ઞાવાચક નામમાં જાતિ ધરાવે છે. પદાર્થ-માત્રમાં ફાલે ફાલે દુર્લક્ષ્યાદિ પિકાર થાય છે. કાલે જોયેલો દેવદત્ત ને આજે જોવામાં આવતો દેવદત્ત વસ્તુતઃ ભિન્ન છે, કેમ કે ફાલે ફાલે દેવદત્તમાં પિકાર થાય છે; પણ જે સામાન્યધર્મને લીધે આપણે જોને એક જ પદાર્થ માનીએ છીએ ને એક જ તરીકે જોજાણારીએ છીએ તે જાતિ છે, અને તે જાતિમાં જ એવા નામમાં સંકેત છે, એવું તેમનું મત છે."

મીમાંસકોના આ મતમાં તથ્ય રહેલું છે જ, નહિ તો ઉપર આપ્યાં છે તેવાં તથા નીચેનાં દષ્ટાન્તો શી રીતે સમજાવી શકાય?

- (૧) નર્મદની યુગ્મરત દોહાવી રે છવવી, ગાંધીની યુગ્મરત કપરી છવવી' (ઉમાશંકર)
- (૨) સાહિત્યકાર મુનશી, ધારાશાસ્ત્રી મુનશી, રાજનીતિજ્ઞ મુનશી, કારભારી મુનશી. . .
- (૩) 'ધર્મવિચાર પહેરતો નર્મદ અને પછીનો નર્મદ' . . .
- (૪) 'માંદગી પછી રમેશ બદલાઈ ગયો છે, એ આગલો રમેશ જ નહિ.'

પ્રત્યેક દાખલો મીમાંસક મનની પરિપુષ્ટિ કરે છે, એટલે એ વિષે વધારે લખવું જરૂરી નથી.

સંજ્ઞાવાચક નામનો જાતિવાચક નામ તરીકેનો ઉપયોગ આપણે નોંધ્યો છે. બંને વર્ગો વચ્ચેનો તફાવત કેટલો સૂઝે છે તે જાતિવાચક નામના સંજ્ઞાવાચક નામ તરીકે થતા ઉપયોગ પરથી પણ સ્પષ્ટ થશે. (અમેરિકાનાં) સંયુક્ત સંસ્થાનો, સંયુક્ત પ્રાંતો, ચચેતર, મહાસમિતિ, કોંગ્રેસ વ. નામો મળ્યાં તો જાતિવાચક કે સામાન્ય છે; પણ વ્યવહારમાં આપણે મહાસમિતિ "એ. આઈ. સી. સી." માટે, કોંગ્રેસ હિંદી મહાસભા માટે, મહાજન અમલવાદના મંજૂર મહાજન માટે, જેમ વિશિષ્ટ અર્થમાં જ પ્રયોજીએ છીએ. આપણાં પર્તમાનપત્રોમાં તથા આપણી રોજિંદી વાતચીતમાં આપણે આ રીતે જ આ અને આમાં નામોનો પ્રયોગ કરીએ છીએ. એ જ રીતે 'કેટલાંક કાન્થો', 'રેખા', 'રંગતરંગ', 'ઓપુરુષ-મર્પાદ', 'કેરિસ મિલ', 'સ્વદેશી મંદિર', 'મંજૂર

હાટ 'વગેરેની આખતમાં. કનિયો કરતા બાળકને વઢવી સ્ત્રી, "બાપાને આવવા દે પછી તારી વાત છે," કહે છે ત્યારે 'બાપા'નો અર્થ એ કનિયો કરતા બાળકના બાપા થાય છે, નહિ કે એ સ્ત્રીના. એ સુખ્ય બહેન, ભાભી, છકાકા, મદુરાજ, દાકાર, રોઢ, સાહેબ, મારતર, મહેતાઈ, વગેરે શબ્દોનો ઉપયોગ અમુક મર્યાદિત ક્ષેત્રોમાં સંસાધાયક નામ તરીકે થાય છે.

આ દાખલાઓ ઉપરથી પણ નોંધ શકાય છે કે, નામના આ બે પ્રકારો વચ્ચે કલ્પનામાં આવ્યો છે એટલો ભેદ નથી. બંને વચ્ચેની ભેદરેખા અતિસૂક્ષ્મ

છે. પદ્યર્થના એક અનેક કે બધાથે શુભધર્મોનું સ્થાન તેનું નામ કરે છે, અને તેમાં નિયામક શક્તિ પ્રકરણ (context) છે.

[નોંધ: આ લેખ તૈયાર કરવામાં જે પુસ્તકોની મદદ લીધી છે તેમનાં નામો પાઠકોમાં સાધારણ રીતે આવી ગયાં છે. તોપણ સૌથી વધારે મદદ ચેરપરસનના પુસ્તકની લીધી છે એ વાત એ પરિણામ આભાર સાથે નોંધવી નોંધાયે.]

ધ્યુષિલ્લસ જ્ઞાન રક્ષક

દુષ્યન્તરામ પંડ્યા

ખાર, મુંબઈ

આ પણ એ શિયાઈ પડોશીઓ - ૩

[મયા અંકથી ચાલુ. ઈ. સ. ૧૯૧૭માં તુર્કી સમ્રાજ્ય વટનાં જે ભાગલા પાડી ન'ખાયા તેનો આખજનો ચિતાર આમાં આપ્યો છે.]

કુર્દિસ્તાન

ઈ. સ. ૧૯૧૪ના પહેલા ત્રિમહત્વા અંતર્થી કુર્દિસ્તાનનું કોકકું ખૂબ ગૂંચવાયું છે. તુર્કીએ વર્ષો સુધી આ પ્રદેશ ઉપર હકૂમન ચલાવી હતી. આ પ્રદેશ ફ્રેન્ચોને આપવાનું વચન ઈ. સ. ૧૯૧૬માં આપાયું હતું. જૂના આસીરિયા રાજ્યમાં મોસલ અગત્યનું સ્થાન ધરાવતું હતું. ભાષા, સંસ્કૃતિ અને પોશાકની બાબતમાં આ પ્રાંતએ પોતાની આસિયન ભળણી રાખી છે. આ કારણે પહેલા ત્રિમહત્તે અને તુર્કીએ બંધાં અરબ રાજ્યો ઉપરના પોતાના હક્ક છોડી દીધા હતા, પણ મોસલ ઉપરનો પોતાનો હક્ક કાયમ રાખ્યો હતો. ભેગા પર્વતની ઉત્તરે પોતાની હદમાં વસતા ખીમ્મ ત્રીસ લાખ ફૂદો સાથે આ પ્રદેશના પાંચ લાખ ફૂદોને બેંગ્લાની તુર્કીની તેમ હતી. આ ઉપરાંત ખીમ્મ દશ લાખ ફૂદો ધિરાનમાં વસે છે. ખીમ્મ બાબુ મિતરાજ્યોની ધમ્મ એવી હતી કે, ઉત્તર કુર્દિસ્તાનનું સ્વતંત્ર રાજ્ય બનાવવું અને મોસલના રહીશોને તેમાં ભેગવું હોય તો બેંગ્લા દેવા. આ બેંગ્લા મંજૂર થાય તે પહેલાં તો બિરતે મોસલ પ્રાંતને ધરાક-સાથે બેંગ્લા દીધો અને કારણ એનું બેંગ્લાનું કે ધરાકને ચાટે એ પ્રાંત ખૂબ જ અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. તેમનાં ક્ષેત્રોની આપકનો એથો ભાગ પોતાને મળે એ શરતે ફ્રેન્ચોએ મોસલ ઉપરનો પોતાનો હક્ક છોડી દીધો હતો; તેથી મુખ્યત્વે બ્રિટિશ એવી એક કરોડની મૂડીથી ધરાકી પેટ્રોલિયમ કંપની

બની કરવામાં આવી અને સીરિયાના રણમાં થઈને દેશ અને ટ્રિપોલીસ સુધી પાઠપિસાઈને નાખવામાં આવી.

આ નવી વ્યવસ્થા સામે મોસલની કુર્દ પ્રજાએ બંડ ઉઠાવ્યું; પણ ધિરાનીઓની મદદથી તેમને નિર્દય રીતે છાપી દેવામાં આવ્યા. ઈ. સ. ૧૯૨૫માં તુર્કીની હદમાંના કુર્દોમાં મેનન બેંગ્લાતાં તેમને પણ દયાવી દેવામાં આવ્યા. આમ છતાં 'કુર્દ-અગસત્તાક' માટેની ચળવળ તો ચાલુ જ રહી.

અથે વર્ષે ઉનાળામાં ફિરફૂકનાં તેમનાં ક્ષેત્રોના કામદારોએ પોતાની માગણીઓ સત્તાપાળા સમક્ષ રખ કરી મગજાઈ બની કરી હતી. કામદારોના દેખાવો ઉપર ચેડગીઆર કરવાથી કેટલાય કામદારો મરણ શરણુ થયા.

મયા વર્ષની આગરબેગન અને ધિરાનની રાષ્ટ્રીય ચળવળ વખતે ધિરાનના કુર્દ લોકોએ સ્વતંત્ર સત્તા બની કરી હતી. ધરાક અને તુર્કીની કુર્દ પ્રજાએ આ ચળવળ પ્રત્યે પોતાની સહાનુભૂતિ બતાવી હતી. કુર્દિસ્તાનનું કોકકું આમ હળુથે ગૂંચવાયેલું છે. મોડિનહેથે પણ તેનો નિકાલ લાવવો જ પડશે.

દ્રાન્સબેર્ડન

ખૂબ ચોગ્ગના આ પ્રદેશને પેલેસ્ટાઈન મેન્ડેટનો એક ભાગ બનાવવાની હતી. પાછળથી તેમ ન કરતાં હુસેનના ખીમ્મ અને નાસાયક દીકરા અબદુલ્લાને ગાદી આપી, આ પ્રદેશનું નવું મેન્ડેટ બિજા કરવામાં આવ્યું. અમન શહેરમાં અબદુલ્લા માટે સુંદર રાજમહેલ

અંધાવવામાં આવ્યો. તેની લશ્કરી મોટરો માટે સરસ ગેરેન્જી અને મોગરોશીખનાં પિમ્બો માટે સુંદર મથકો તૈયાર કરવામાં આવ્યાં. આ પ્રદેશ સ્વતંત્ર થયો ત્યાં સુધી અમન ખાતેનો બ્રિટિશ રેસિડન્ટ જ સાચો રાજકર્તા હતો. આજે ટ્રાન્સજોર્ડન ઇંગ્લંડ સાથે એવી સંધિથી જોડાયેલું છે કે જેથી બ્રિટન મોટું હવાઈ દળ અહીં રાખી શકે છે. આ પ્રદેશની બધી લશ્કરી હદૂમત બ્રિટિશોના હાથમાં છે.

ઈ. સ. ૧૯૪૪માં દક્ષિણમાં આરબ-લીગ સ્થપાઈ, તેના સાન સભ્યોમાંનું ટ્રાન્સજોર્ડન એક છે. દક્ષિણ, ધરાક, સીરિયા, લેબેનોન, સાઉદી અરબસ્તાન અને યેમન એ બીજા છ સભ્યો છે. સીરિયા, લેબેનોન, પેનેટરાઈન અને ટ્રાન્સજોર્ડન એ ચારને ભેગાં કરીને મોટું સીરિયા બનાવી, તેના રાજકર્તા થવાની રાજ અબ્દુલ્લાની ખ્યાલે છે, અને એ તેના રવખા પ્રત્યે બ્રિટિશોની હમદર્દી છે.

નાજેતરમાં તુર્કીની મુશ્કાકાત લઈ અબ્દુલ્લાએ તે દેશ સાથે કોણકરાર કર્યાં છે. રશિયા અને બ્રિટન વચ્ચે ખટરાગ ચાલે છે એવા આજના સમયમાં આ કોણકરારને ઇંગ્લંડ અને અમેરિકામાં ખૂબ અગત્ય અપાય છે. આ ઉપરથી નોર્થ શકારી કે, મધ્ય એશિયામાં ટ્રાન્સજોર્ડન કેવું અગત્યનું સ્થાત ધારાવે છે.

ને 'પેનેટરાઈનનો પ્રશ્ન બીકરી જાપ અથવા તેને અનિશ્ચિત મુદન સુધી મુલતવી રાખવામાં આવે તો ટ્રાન્સજોર્ડનનો રાજ અબ્દુલ્લા અને ધરાકનો નરી સૈયદ પાશા, સાઉદી અરબસ્તાન સિવાયનાં જ્યાં જ આરબ રાજ્યોનું ફેરફાર બનાવવામાં અને આ પ્રદેશોમાં રશિયનોના ઘૂસવા સામે રક્ષણ આપવામાં ખૂબ જ મદદગાર થઈ શકે એવા છે.

તેમનાં ક્ષેત્ર અને સ્થાનની અગત્ય એ એ વસ્તુઓ એટલે એશિયાના આ ભાગનું આજનું રાજકારણ.

દક્ષિણ

દક્ષિણનું ક્ષેત્રફળ ૩,૮૬,૧૯૮ ચોરસ માઈલનું છે; તેમાંથી એની ધર્મ શકે અને માણસ રહી શકે એવો પ્રદેશ તો ફક્ત ૧૩,૬૦૦ ચોરસ માઈલ જ છે. તેની કુલ વસ્તી ૧,૫૯,૩૨,૬૯૪ની છે; તેમાં મુસલમાનો ૯૧૧૧૮૬૧, ખ્રિસ્તીઓ ૮૮૬૧ અને યહૂદીઓ ૧૧૮૬૧ છે. વસ્તીની ગીચતા દર ચોરસ માઈલે ૧૧૭૩ માણસોની છે. આ દેશમાં સાતથી ચાર વર્ષ સુધીનાં

બાળકો માટે કેળવણી ફરજિયાત છે. ધર્મ, જ્ઞ, મઝહબ, બાન્દરી, ચોખા વગેરે એનો મુખ્ય પાક છે. ખનિજમાં પેટ્રોલિયમ, મેંગેનીઝ, ધર, અંધાવાના પથ્થર, ક્રિમેન્ટ, મીઠું વગેરે મળી આવે છે. દક્ષિણની આબાદ ૫,૯૬,૭૬,૦૦૦ પાઉન્ડની અને નિકાસ ૪,૬૬,૩૦,૦૦૦ પાઉન્ડની છે.

પૂર્વના દેશો માટે બ્રિટિશ રૂઝી નીતિ રાખવા માગે છે, તે સમજવા માટે દક્ષિણ એ ચારું ઉદાહરણ છે. ઈ. સ. ૧૮૮૨ સુધી દક્ષિણ તુર્કી સામ્રાજ્યમાં હતું. નેપોલિયન બોનાપાર્ટના સમયથી ઇંગ્લંડે દક્ષિણની બાજતમાં રસ લેવા માંડ્યો છે. નેપોલિયન ત્રીજાએ સુએઝની નહેર બાંધી અને તેના ઉપર બ્રિટિશો ધારે એવો અમલ કરી શકે એનું હિત ડિઝાયરીએ મેળવી આપ્યું. દક્ષિણવાસીઓ માટે જ દક્ષિણ મેળવવું નોર્થએ એવી દબાજા ન્યારે અરબી પાશાએ બ્યક્ત કરી, ત્યારે દક્ષિણ બ્રિટિશ કબજા નીચે હતું. ઈ. સ. ૧૮૨૧માં દક્ષિણને બ્રિટિશ રક્ષણ-પ્રદેશ બતાવવામાં આવ્યો. પહેલો વિશ્વ યુદ્ધ થયો ત્યારે પ્રિસિડન્ટ મિલ્સનના પ્રખ્યાત ઓદ મુદ્દા ઉપર દક્ષિણની મદદ હતી; પણ બ્રિટિશોએ દક્ષિણની બધી જ માગણીઓ ફગાવી દીધી. પરિણામ એ આવ્યું કે, અગત્ય પાશા અને તેમના વફદ પક્ષની સરકારી નીચે મહાન સંખ્યા અગવળ ઉપડી. દેશભરમાં બાપેરી આ હિલચાલ આગળ બ્રિટિશોને નમતું આપતું પડ્યું.

‘દહેથી દક્ષિણ બ્રિટિશ રક્ષણ-પ્રદેશ તરીકે બંધ થાય છે, અને તેને સ્વયંસત્તાક રવતંત્ર રાજ્ય તરીકે બહાર કરવામાં આવે છે’ — આવી જાહેરાત બ્રિટિશોએ કરી, અને ફાઉન્ટે દક્ષિણનો રાજ બનાવવામાં આવ્યો. આવા દેશ જ્યાં ચાર મુખ્ય વસ્તુઓ બ્રિટિશોએ પોતા પાસે રાખી હતી, એ ચાર વસ્તુઓ આ પ્રમાણે હતી : (૧) બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાથેના દક્ષિણમાંના બ્યવહારોની સત્તામતી, (૨) સીધા અથવા આડકતરા દરેક જાનના પરદેશી આક્રમણ સામે ઇંગ્લંડનું રક્ષણ, (૩) દક્ષિણમાંનાં જ્યાં પરદેશી હિતોનું અને દેશની અંદરની લઘુમતીઓનું રક્ષણ, અને (૪) સુધાનનો પ્રશ્ન.

આ ચારે વસ્તુઓ માટે કંઈક ઉકેલ શોધવા દક્ષિણ ઇંગ્લંડ સાથે ઈ. સ. ૧૯૨૨થી મથામણ કરી રહ્યું હતું. છેવટે ઈ. સ. ૧૯૩૬માં ઇંગ્લંડ અને

ધર્મિય વચ્ચે કરાર થયા. આ કરારથી ધર્મિયનું સર્વોપરીપણું સ્વીકારવામાં આવ્યું. વળી આ કરારથી ધર્મિયમનું બ્રિટિશ લશ્કર ખસેડી લેવાનું હતું એ વાત સાચી, પણ સાથે સાથે એમ પણ નક્કી થયું હતું કે, (૧) સુએઝની નહેર ઉપર દસ હજાર માણસોનું સશસ્ત્ર દળ અને ચારસો માણસોનું દવાઈ દળ રાખવું, (૨) એલેક્ઝાન્ડ્રિયા અને પોર્ટ સૈયદ એ બંદરોને બ્રિટિશોએ નૌકામથક તરીકે ઉપયોગ કરવા, (૩) ત્રિવ્રદ અથવા ત્રિમદની ધમકીના સમયમાં ધર્મિયમાંથી બ્રિટિશ લશ્કર પસાર થઈ શકે અને (૪) બ્રિટને ધર્મિયનું રક્ષણ કરવું. આ વર્ષે રાજ કાઉન્સિલ અરસાન થતાં, તેની પછી રાજ કારક ગાદીએ આવ્યો.

ઉપર જણાવી તે સુધેરને ખીજા વિગ્રહના અંતથી તપસી જવાની ધર્મિય માગણી કર્યા કરે છે. ધર્મિયને ત્રણ વસ્તુઓ જોઈએ છે : (૧) ધર્મિયની ભૂમિ ઉપરનાં બધાં બ્રિટિશ દળો તારકાળિક ખસેડી લેવાં, (૨) ધર્મિય સાથે સુદાન જોડી દેવું અને (૩) ઇંગ્લંડ અને ધર્મિયને એવા કરાર થાય કે જેથી મધ્યપૂર્વની અશાંતિમાં ધર્મિયને બિટનનું તથિયાર ન જનવું પડે.

ઈ.સ. ૧૯૪૫ના નવેમ્બરમાં બ્રિટિશ વિદેશમંત્રીએ જાહેર કર્યું કે, ‘અમારે ધર્મિય ઉપર હુકમત રાખતી નથી. બે સરખા ભાગીદાર તરીકે, અને નહિ કે ધર્મિયનું રક્ષણ કરવાની અમારી જવાબદારીના

સાધમાં, અમે રક્ષણાત્મક નીતિ રચના માગીએ છીએ.’ વળી ઈ.સ. ૧૯૪૬ના માર્ચ માસમાં બ્રિટિશ વજીર-પ્રધાન એટલીએ જાહેર કર્યું કે, ‘ધર્મિયમાંનાં બ્રિટિશ દળો મિનહરતે ધર્મિય ખાલી કરશે.’ આમ છતાં આજે જે થતી રહ્યું છે તે જોતાં કોઈ ભતતી શરતો વગર બ્રિટિશ દળો ધર્મિય છોડી જશે, એ બાબત સંશય રહે છે. ધર્મિય સાથે સુદાન જોડાય એવી બ્રિટિશની ઇચ્છા નથી, એથી સુદાનને છૂટા રહેવા માટે બિટન ઉત્તેજ રહ્યું છે.

છેવટે એમ રૂપર દેખાતું જાય છે કે, સિદ્ધી પાશા અને તેમના પંડીના નેકારથી પાશાએ ધર્મિયના દિલના બેગે પણ બ્રિટિશો સાથે સમાધાન કરવાનું વચણ બતાવ્યું છે. સુદાન બાબત આ બેમાંથી કોઈએ મધ્યમ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો નથી; અને ૧૯૪૫ર લશ્કરી મદદની ઇંગ્લંડ જે માગણી કરી રહ્યું છે, તેને નાકરવાની પણ એ બેમાંથી કોઈએ ઇચ્છા બતાવી નથી. એથી જલદી રાષ્ટ્રીય માગણીઓને ટેકા આપીને પ્રજાને ઉત્તેજિત કરવાને બદલે, બ્રિટિશ-વિરોધી પ્રવૃત્તિઓને સખત બાથે દાખી દેવાની નીતિ તેઓએ બતાવી છે.

દેશમાં ઉત્પન્ન થતાં વિરોધી બળોથી બચવાને હરેક શક્ય પ્રયત્ન કરવાનો જ આજે ધર્મિયને સાચો ધર્મ હોવા જોઈએ.

આજી]

શાન્તિલાલ માંધી

આત્મા વૈશ્વાનર

[છંદોઃ ૫, ૧૧-૨૪]

[ઉપનિષદોના વાર્તાઓમાં નીચેના છંદોગ્યની વાર્તા જોઈ જાણમાં છે. પરંતુ તેમ ન હોવું જોઈએ; તે નવું પ્રતિબિંબ થાય છે — આમ લાગતાં થી. આપણારો તેનો સરજ અનુવાદ કરી આપ્યો છે. વાક્ય જોશે કે, સાત્તનો સચોટ ખ્યાલ આપતા માટે — જ્ઞની પરિભાષા દૂર કરીએ તો — આ વાર્તા સરજ કામ દે છે. સમગ્રને ચૂંટી અમુક દેખેલી કે વિશ્રુતિ ગા અંશને આત્મન્ત માનવાથી માનવ વિદ્યાસ રૂપાય છે, એ ઉપનિષદોનો પરમ સાર તે કહે છે.]

ઉપમન્યુનો પુત્ર પ્રાચીનશાલ, પુણ્યનો પુત્ર સત્યવત્, લક્ષ્મિનો પુત્ર ઇન્દ્રધુમ્ન, શકંરાક્ષનો પુત્ર જન, અને અશ્વત્થરાક્ષનો પુત્ર ભુલિલ — આ પાંચ વેદવેત્તા મહાગૃહસ્થો લેખા થઈ વિચાર કરવા લાગ્યા : આપણે આત્મા કોણ છે? ક્યાં થું છે?

તેમણે નક્કી કર્યું કે, અરુણના પુત્ર ઉદાલક

હાલમાં વૈશ્વાનર આત્માના જાણકાર કહેવાય છે; તો ચાલો આપણે તેમની પાસે જઈએ ! તેઓ તેમની પાસે જઈ પહોંચ્યા.

ઉદાલકે વિચાર્યું, આ વેદવેત્તા મહાગૃહસ્થો મને પૂછશે, પરંતુ હું તેમને બધો ખુલાસો

૧. સર્વ (વિષય) મનુષ્યોનો ધારક-પોષક : અર્થાત્ સર્વાવસ્થામાં પ્રાણીમાત્રનો.

નહીં કરી શકું; માટે લાવ હું બીજીની ભલામણ કરું!

તેમણે કહ્યું: હે ભગવંતો! કેકયના પુત્ર અશ્વપતિ રાજા હાલમાં વૈશ્વાનર આત્માના જાણકાર કહેવાય છે; તો ચાલો આપણે બધા તેમની પાસે જઈએ!

તેઓ તેમની પાસે જઈ પહોંચ્યા.

આવેલા તે બધાને રાજાએ જુદો જુદો અતિથિસત્કાર કરાવ્યો.

પછી બીજે દિવસે સવારે જિહ્વાવેંત રાજા તેઓની પાસે ગયો અને કહેવા લાગ્યો:—
“મારા રાજ્યમાં કોઈ ચોર નથી; કોઈ પાછો નથી; કોઈ દારૂડિયો નથી; કોઈ આચાર સંહિત^૧ નથી; કોઈ જ્ઞાનસંહિત^૨ નથી; કોઈ વ્યભિચારી નથી, તો પછી વ્યભિચારી તો હોય જ ક્યાંથી? હે ભગવંતો! હું યત્ન કરવાનો છું; જેટલું ધન હું એક એક ક્ષત્રિજને આપીશ, તેટલું આપ ભગવંતોને આપીશ; આપ સૌ [અહીં] રોકાજો.”

તેઓએ કહ્યું: માણસ જે ઇરાદાથી આવ્યો હોય, તે ઇરાદાની જ (તેની સાથે) વાત કરવી જોઈએ. તમે વૈશ્વાનર આત્માના જાણકાર છો; તે (જ્ઞાન) જ અમને કહે!

અશ્વપતિએ તેઓને કહ્યું: ઠીક! સવારે હું જવાળ આપીશ.

બીજે દિવસે સવારે તેઓ હાથમાં સન્નિધ લઈને^૩ રાજા પાસે ગયા. તેઓને બીજે કરો વિધિ^૪ ક્યાં વિના જ તેણે એ [જ્ઞાન] કહી સંભળાવ્યું.

[પછી રાજાએ પૂછવા માંડ્યું:—]

હે ઉપમન્યુના પુત્ર! તમે કયા આત્માની ઉપાસના કરો છો?

૧. મૂળ: અનાદિતામિઃ = આચારનું પરિચયન કરવા જેવું ધરમાં અગ્નિ સ્થાપ્યો નથી તેવા; ગીતામાં વર્ણવેલ યજ્ઞવલ્ક્ય પાલન ન કરનારો. ૨. અવિદ્વાન. ૩. સિધ્ધિપ્રાપ્તિ સૂચક. ૪. મૂળ: અનુગૌય એવ = ઉપનયનવિધિ ક્યાં વિના જ.

“(તેજસ્વી બ્રહ્મ-નક્ષત્રવાળા) ધુલોકની જ, ભગવન!”

“તમે જેને વૈશ્વાનર આત્મા તરીકે ઉપાસો છો, એ તો તેને તેજવાળો (સુતેજા) ભાગ છે; તેથી તમારા કુળમાં પુત્ર-પાત્ર-પ્રપૌત્ર સુધી બધા સોમયાગ કરનારા નીવડ્યા છે; (તેમ જ) તમે અન્નના લોકતા તથા પ્રિય જ્ઞોના દ્રષ્ટા થયા છો. જે કોઈ વૈશ્વાનર આત્માની એ અંશે ઉપાસના કરશે, તે પણ અન્નનો લોકતા અને પ્રિય જ્ઞોનો દ્રષ્ટા થશે, તથા તેના કુળમાં પ્રદ્વવર્ચસ^૧ ઊતરશે. પરંતુ આ તો (સમસ્ત) આત્માનો માત્ર માથારૂપ ભાગ છે; એટલે મારી પાસે ન આવ્યા હોત, તો (એ અધૂરી ઉપાસનાથી) તમારું માથું તૂટી પડત!”

પછી પુણ્યપના પુત્ર સત્યવ્રજને પૂછ્યું: “હે પ્રાચીનયોગ્ય! તમે કયા આત્માની ઉપાસના કરો છો?”

“આદિત્યની જ ભગવન!”

“તમે જેને વૈશ્વાનર આત્મા તરીકે ઉપાસો છો, એ તો તેને રૂપવાળો (વિચ્છરૂપ) ભાગ છે; તેથી તમારા કુળમાં વિવિધ રૂપો બહુ જોવા મળે છે: જેમ કે ખચચરી જોડેલો રથ; હાર અને માળાઓ પહેરેલી દાસીઓ ઇં; (તેમ જ) તમે અન્નના લોકતા તથા પ્રિય જ્ઞોના દ્રષ્ટા થયા છો. જે કોઈ વૈશ્વાનર આત્માની એ અંશે ઉપાસના કરશે, તે પણ અન્નનો લોકતા અને પ્રિય જ્ઞોનો દ્રષ્ટા થશે, તથા તેના કુળમાં પ્રદ્વવર્ચસ^૨ ઊતરશે. પરંતુ આ તો (સમસ્ત) આત્માનો માત્ર ચક્રરૂપ ભાગ છે; એટલે મારી પાસે ન આવ્યા હોત, તો (એ અધૂરી ઉપાસનાથી) તમે અંધ થાત!”

પછી ભલ્લવિના પુત્ર ઈંદ્રધુમ્નને પૂછ્યું: હે વૈશ્વામ્નપથ! તમે કયા આત્માની ઉપાસના કરો છો?

૧. વૈદ્યધ્યયન અથવા વેદોક્ત કર્મો કરવાથી પ્રાપ્ત થઈ દિવ્ય તેજ.

“વાયુની જ ભગવન !”

“તમે જેને વૈશ્વાનર આત્મા તરીકે ઉપાસો છો, એ તો તેનો વિધવિધ ભાગોંચે વહેતો (પૃથક્કર્મ) ભાગ છે; તેથી તમારા કુળમાં વિધવિધ (દિશાએથી અનેક) ભેદો ચાલી આવે છે; તથા વિવિધ રથપંક્તિઓ તમને અનુસરે છે; (તેમ જ) તમે અન્નના ભોક્તા તથા પ્રિય ફળોના દ્રષ્ટા થયા છો. જે કોઈ વૈશ્વાનર આત્માની એ અંશે ઉપાસના કરશે, તે પણ અન્નનો ભોક્તા અને પ્રિય ફળોનો દ્રષ્ટા થશે, તથા તેના કુળમાં પ્રદ્ધવર્ચસ્ જીતરશે. પરંતુ આ તો (સમસ્ત) આત્માનો માત્ર પ્રાણરૂપ ભાગ છે; એટલે મારી પાસે ન આવ્યા હોત, તો (એ અધૂરી ઉપાસનાથી) તમારા પ્રાણ જીતી જતો !”

પછી ચક્રશક્તિના પુત્ર જનને પૂછ્યું : તમે કયા આત્માની ઉપાસના કરો છો ?

“આકાશની જ ભગવન !”

“તમે જેને વૈશ્વાનર આત્મા તરીકે ઉપાસો છો, એ તો તેનો ગહુલતાવાળો (ચઢી) ભાગ છે; તેથી તમે પ્રજા અને ધનની ખહુલતાવાળો છો; (તેમ જ) અન્નના ભોક્તા તથા પ્રિય ફળોના દ્રષ્ટા થયા છો. જે કોઈ વૈશ્વાનર આત્માની એ અંશે ઉપાસના કરશે, તે પણ અન્નનો ભોક્તા અને પ્રિય ફળોનો દ્રષ્ટા થશે, તથા તેના કુળમાં પ્રદ્ધવર્ચસ્ જીતરશે. પરંતુ આ તો (સમસ્ત) આત્માનો માત્ર કેડરૂપ ભાગ છે; એટલે મારી પાસે ન આવ્યા હોત, તો (એ અધૂરી ઉપાસનાથી) તમારી કેડ ભાંગી જતો !”

પછી અશ્વતરશ્વના પુત્ર બુડિવને પૂછ્યું : હે વૈયાત્રપથ ! તમે કયા આત્માની ઉપાસના કરો છો ?

“જળની જ ભગવન !”

“તમે જેને વૈશ્વાનર આત્મા તરીકે ઉપાસો છો, એ તો તેનો ધનરૂપ (રવિ) ભાગ

છે; તેથી તમે ધનવાન, પુષ્ટિમાન છો; (તેમ જ) અન્નના ભોક્તા તથા પ્રિય ફળોના દ્રષ્ટા થયા છો. જે કોઈ વૈશ્વાનર આત્માની એ અંશે ઉપાસના કરશે, તે પણ અન્નનો ભોક્તા અને પ્રિય ફળોનો દ્રષ્ટા થશે, તથા તેના કુળમાં પ્રદ્ધવર્ચસ્ જીતરશે. પરંતુ આ તો (સમસ્ત) આત્માનો માત્ર પેટરૂપ ભાગ છે; એટલે મારી પાસે ન આવ્યા હોત, તો (એ અધૂરી ઉપાસનાથી) તમારું પેટ (મૂત્રાશય) ફાટી જતો !”

પછી ચરુણના પુત્ર ઉદાલકને પૂછ્યું : હે ગૌતમ ! તમે કયા આત્માની ઉપાસના કરો છો ?

“પૃથ્વીની જ ભગવન !”

“તમે જેને વૈશ્વાનર આત્મા તરીકે ઉપાસો છો, એ તો તેનો આધારસ્થાન રૂપ (પ્રતિષ્ઠા) ભાગ છે; તેથી તમે પ્રજા અને ધનુઓ વડે ગરાગર દેશવાચેલા (પ્રતિષ્ઠિત) છો; (તેમ જ) અન્નના ભોક્તા તથા પ્રિય ફળોના દ્રષ્ટા થયા છો. જે કોઈ વૈશ્વાનર આત્માની એ અંશે ઉપાસના કરશે, તે પણ અન્નનો ભોક્તા અને પ્રિય ફળોનો દ્રષ્ટા થશે, તથા તેના કુળમાં પ્રદ્ધવર્ચસ્ જીતરશે. પરંતુ આ તો (સમસ્ત) આત્માનો માત્ર પગરૂપ ભાગ છે; એટલે મારી પાસે ન આવ્યા હોત, તો (એ અધૂરી ઉપાસનાથી) તમારા પગ સુકાઈ જતો !”

પછી તે ગંધાને સંબોધીને (રાત્રીએ) કહ્યું : તમે વૈશ્વાનર આત્માના છૂટક દુકડાઓને બંધીને અન્નના ભોક્તા થયા છો; પરંતુ જે તને જેટલો (પ્રાદેશમાત્ર) અને છતાં અનંત (અમિષિમાન) એવા (સમસ્ત) વૈશ્વાનર આત્માને જે ઉપાસે છે, તે સર્વ લોકમાં, સર્વ જાતમાં, અને સર્વ આત્મામાં અન્નનો ભોક્તા થાય છે !

“એ વૈશ્વાનર આત્માનું માથું જ ઘુલોક

૧. મૂળ : વસિ - મૂત્રાશય, મૂત્રનળીનો ભાગ

૨. માથાથી હડપથી સુકીના ભાગમાં સમાઈ રહેતો;

અથવા અને પહેલી આંગળી પહેળાં કરીએ એટલા કરનો.

હૃદયના કરનો એવો અર્થ પણ કરાય છે.

છે; ચક્ષુ આદિત્ય છે, પ્રાણ એ વાયુ છે; કેક આકાશ છે; પેદુ જ જળ છે; પૃથ્વી જ એના પગ છે; એનું ઉરઃસ્થળ એ જ વેદી છે; એનાં રૂંવાંટાં એ દાહ છે; તેનું હૃદય એ ગાર્હપત્ય અગ્નિ^૧ છે; મન એ અન્વાહાર્ય અગ્નિ^૨ છે, અને મુળ એ આહવનીય અગ્નિ^૩ છે.

[એ વૈશ્વાનર આત્માનો ઉપાસક - જાણકાર] ખાવા ખેંસે ત્યારે જે પ્રથમ (પાંચ કોળિયા) ખાય છે, તે આહુતિરૂપ છે; (જેમ કે,) જે પ્રથમ કોળિયો ભરે, તે જાણે પ્રથમ આહુતિ 'પ્રાણાય સ્વાહા' થઈ; તે આહુતિથી પ્રાણ^૧ તૃપ્ત થાય છે; પ્રાણ તૃપ્ત થતાં ચક્ષુ તૃપ્ત થાય છે; ચક્ષુ તૃપ્ત થતાં આદિત્ય તૃપ્ત થાય છે; આદિત્ય તૃપ્ત થતાં ઘુલોક તૃપ્ત થાય છે; અને ઘુલોક તૃપ્ત થતાં, જે કાંઈ ઘુલોક અને આદિત્યની હકૂમતમાં છે, તે બધું તૃપ્ત થાય છે!

“હવે જે બીજો કોળિયો ભરે, તે બીજી આહુતિ 'વ્યાનાય સ્વાહા' થઈ; તે આહુતિથી વ્યાન તૃપ્ત થાય છે; વ્યાન તૃપ્ત થતાં શ્રોત્ર તૃપ્ત થાય છે; શ્રોત્ર તૃપ્ત થતાં ચંદ્રમા તૃપ્ત થાય છે; ચંદ્રમા તૃપ્ત થતાં દિશાઓ તૃપ્ત થાય છે; અને દિશાઓ તૃપ્ત થતાં, જે કાંઈ દિશાઓ અને ચંદ્રમાની હકૂમતમાં છે, તે બધું તૃપ્ત થાય છે!

“હવે જે ત્રીજો કોળિયો ભરે, તે ત્રીજી આહુતિ 'અપાનાય સ્વાહા' થઈ; તે આહુતિથી અપાન તૃપ્ત થાય છે; અપાન તૃપ્ત થતાં વાયુ તૃપ્ત થાય છે, વાયુ તૃપ્ત થતાં અગ્નિ તૃપ્ત થાય છે; અગ્નિ તૃપ્ત થતાં પૃથ્વી તૃપ્ત થાય છે; અને પૃથ્વી તૃપ્ત થતાં જે કાંઈ પૃથ્વી તથા અગ્નિની

૧. શ્રુદ્ધેય નિત્ય રાખે છે તે અગ્નિ ૨. અગ્નિના આદિત્ય દિવસે યજ્ઞ પિતૃઓના માર્ગિક આદર્શમાં વપરાતો ઈશ્વિજ્ઞાગ્નિ. ૩. હોમ કરવા માટે ગાર્હપત્ય અગ્નિમાંથી બળતો આણેલો અગ્નિ.

૧. અદર્શી અનુક્રમે પંચ પ્રાણો કે જેઓ શરીરમાં આસોઆસ, વગેરે ક્રિયાઓ કરે છે, તેમનાં નામ આવે છે.

હકૂમતમાં છે, તે બધું તૃપ્ત થાય છે!

“હવે જે ચોથો કોળિયો ભરે, તે ચોથી આહુતિ 'સમાનાય સ્વાહા' થઈ; તે આહુતિથી સમાન તૃપ્ત થાય છે; સમાન તૃપ્ત થતાં મન તૃપ્ત થાય છે; મન તૃપ્ત થતાં પર્જન્ય તૃપ્ત થાય છે; પર્જન્ય તૃપ્ત થતાં વિદ્યુત તૃપ્ત થાય છે; અને વિદ્યુત તૃપ્ત થતાં જે કાંઈ વિદ્યુત તથા પર્જન્યની હકૂમતમાં છે, તે બધું તૃપ્ત થાય છે!

“હવે જે પાંચમો કોળિયો ભરે, તે પાંચમી આહુતિ 'ઉદાનાય સ્વાહા' થઈ; તે આહુતિથી ઉદાન તૃપ્ત થાય છે; ઉદાન તૃપ્ત થતાં ત્વચા તૃપ્ત થાય છે; ત્વચા તૃપ્ત થતાં વાયુ તૃપ્ત થાય છે; વાયુ તૃપ્ત થતાં આકાશ તૃપ્ત થાય છે; અને આકાશ તૃપ્ત થતાં જે કાંઈ વાયુ અને આકાશની હકૂમતમાં છે, તે બધું તૃપ્ત થાય છે!

“જે આ વૈશ્વાનર આત્માને ન જાણીને અગ્નિહોમ કરે છે (- ખાય છે), તે જેમ અંગારા દૂર કરી રાખમાં હોમ કરે છે!

“પણ જે આ વૈશ્વાનર આત્માને જાણીને અગ્નિહોમ કરે છે (- ખાય છે), તે સર્વ લોક, સર્વ ભૂત, અને સર્વ આત્માને આહુતિ આપે છે (- જમાડે છે).

“જેમ શીખળાનું રૂં અગ્નિમાં નાખતાં તરત જ બળી જાય, તેમ આ વૈશ્વાનર આત્માને જાણીને અગ્નિહોમ કરનાર (- જમનાર) નાં સર્વ પાપ બળી જાય છે.

“તેથી કરીને આ વૈશ્વાનર આત્માને જાણનારો ચંડાળને ઉચ્છિદ્ર (વધેલું અન્ન) આપે, તો પણ તેણે પુદ વૈશ્વાનર આત્માને જ જાણે આહુતિ આપી!

“જેમ ભૂખ્યાં બાળકો માની આસપાસ ટોળે વળી રહે છે, તેમ સર્વ ભૂતાપ્રાણીઓ આ આત્મજ્ઞાનીના અગ્નિહોમની (- ભોજનની) આસપાસ ટોળે વળી રહે છે!

કાઠિયાવાડના એક મૂક સેવકનું અવસાન

કાઠિયાવાડના એક મૂક સેવક શ્રી. લક્ષ્મીશંકરભાઈ પાઠકનું અવસાન તા. ૪-૮-૪૭ને સોમવારે માત્ર એક જ દિવસની કોવેરાની માંદગીથી તેમની કર્મભૂમિ — જાયા હરિજન આશ્રમમાં થયું છે. આ દુઃખદ સમાચારથી સમસ્ત કાઠિયાવાડને અણુધાર્યો આંગેડો લાગ્યો છે. સદ્ગત પાઠક એક સાવ સાદા એકમિશ્ર મૂક સેવક હતા.

લુનિયર ખી, એ, મુખી અભ્યાસ કરી તેમણે ટપાલખાતાની નોકરી લીધી હતી. ૧૯૨૩ના નાણુર ખચ-સત્યાગ્રહ પછી સરકારી નોકરીને તિલાંજલિ આપી તેમણે ગાંધીજીના સિદ્ધાંત અનુસાર જીવન જીવવા માટે ભેખ ધારણ કર્યો હતો. સત્યાગ્રહ આશ્રમ સાબરમતીમાં સ્વ. મગનલાલ ગાંધી સાથે તેમણે ખેતીખાતામાં કામ શરૂ કર્યું. વઢવાણ રાષ્ટ્રીય શાળામાં સ્વ. કૃત્યંદલાઈ અને ચમનભાઈ વૈષ્ણવના સાથી તરીકે તેઓ ઠોઢેક વર્ષ રહેલા. ત્યાર બાદ જાયા હરિજન આશ્રમની સ્થાપના થતાં ૧૯૨૮ની સાલથી ત્યાં વસ્યા અને ૧૬ વર્ષની એકધારી મૂઝી સેવાથી પોરબંદર પંથકના હરિજનો અને સચળોના દિલમાં તેમણે સત્યપ્રીતિ, નિસ્વાર્થતા અને સેવાભાવનાં ખીજ રેખ્યાં હતાં.

૧૯૩૦ની સાલના સત્યાગ્રહ સંઘામમાં ધરાસણની ધાડમાં શ્રી. શંભુશંકર ત્રિવેદીના જોડીદાર તરીકે તેઓ ગયા હતા. અમદાવાદના અસહ્ય લુપ્ત્યે હસતે મેઢે સહન કરીને તેમનાં દિલ પિંગળાવ્યાં હતાં. અમદાવાદેએ આખરે એ બન્નેને પકડીને એક વર્ષનો કારાવાસ આપ્યો હતો.

તેમના અવસાનથી કાઠિયાવાડને ન પૂરી શકાય એવી ખોટ પડી છે. પોરબંદરનાં હરિજનો પોતાના સ્વજનના અવસાન જેટલું કર્ષાંત કરી રહ્યાં છે. સદ્ગત પાઠકજીનાં હતી શ્રી. વિજયાબહેન ઉપર લખેલા શ્રી. નાનાભાઈ ભટ્ટના પત્રથી સદ્ગતનાં સારા પરિચય મળી રહે છે:—

“ચિ. વિજયાબહેન,

આજે સાંભળતાં હૈયું ધ્રુજ ગયેલા સમાચાર સાંભળ્યા. પાઠકજી ગયા ! પહેલાં તો હું આ ખબર માની જ ન શક્યો. પણ ન માનું તો કેમ આલે ? આ બતાવથી આખા કાઠિયાવાડે એક ભારે સેવક ગુમાવ્યો છે. તમે બનેએ કેટકેટલું કર્યું છે અને કેટકેટલું સહ્યું

છે તેનો સાક્ષી એક લગવાન છે. અમે—કાઠિયાવાડ પાઠકજીની કદર નથી કરી શક્યો, એમ માનું મન સાદી પૂરે છે.

બહેન ! તારે માથે તો આજ તૂટી પડયું, જાયા આશ્રમે રામભાઈએ જોડ્યો, હેમુભાઈએ જોડ્યો, ન જોડ્યો એક પાઠકજીએ. આજે એ પાઠકજી વિના તમારો આખો આશ્રમ તો રડતો હશે. પાઠકજીનાં પગરખામાં પગ મૂકનારો હજી બીજો કોઈ નોંધો નથી. આપણી નાત અને આપણાં કુટુંબીઓ પાઠકજીની પોતાડીની પાછળ જે તેજ હતું તેને ત્રીસો ન શક્યાં. આપણે એને શાંક ગણ્યા. આજે મારા જેવા ટુંકે જાણ મણસોને પાછળ મૂકીને એ તો પ્રભુના દરબારમાં પહોંચી ગયા. એના આત્માને તો આવા દુઃખમાં પણ શાન્તિ હતી. તે ત્યાં તો હોય જ ના ?

પ્રભુ એમની કદર કરવાની આપણને આંખ આપો. ભાવનગર,

તા. ૧-૮-૪૭

[ભાઈ લક્ષ્મીશંકરના અવસાનની ખબર, ઉપરની આ નોંધ મને તેમના એક રત્નેહીજન તરફથી મળી, ત્યારે જ પડી. જાપામાં એ ખબર આવી હોય તે મારી નજરે પડી નથી. ભાઈ લક્ષ્મીશંકર એ વાર્તાનિષેક શ્રી. રામનારાયણ નાગરદાસ પાઠકના મોટા ભાઈ થાય. હું એમને તે સાબરમતી આશ્રમમાં હતા ત્યારે જોખણું છું. એમના જેવા નિર્બળ અને આંગ સેવક જોવા હશે. કીર્તિ કે જાહેરાતની એમને ઈચ્છિ જ નહોતી એમ કહી શકાય. જે કામને વળગે તેને એડની જેમ વળગવાની એમની સહજ પ્રકૃતિ હતી. આશ્રમમાંથી તે ગયા ત્યાર બાદ ધારાસણના દલાખાનાં ઘણક થઈને પડેલા જોવા હતા. ત્યાર બાદ એકાદ વાર લાગ્યે મળવાનું થયું હશે. આજે પણ એમની મુકલકડી લાંબી રહે, હસતા ચહેરા, નાની પોતાડી પર ટૂંકડું પહેરણુ અને રોપીનો પહેરવેશ, એને કામ પર જવાને દર ઘડીએ મંડપતી તત્તપતી એમની કાયા મારી નજર આગળ ખડી થાય છે. એવાઓનાં શ્રમ અને નિસ્વાર્થ સેવાદાન વડે આજે આપણે સ્વરાજ પ્રાપ્ત્યે છીએ. તેઓ સાચા સાત્ત્વિક અને શાંત શરીર છે. એવી શરીરોને સંદેશ ભાઈ પાઠક આપણને આપતા ગયા છે, તે ન શૂનીએ. મ.]

માસિક વિવેચન

કુશળ બ્યુલકર માઉન્ટબેન

જમીનનો સોદો પકવેલો હોય તો તેના ઉત્પાદો કહે છે કે, એક વાર એ હાથ પર લીધો એટલે તે પતવીને જ ઊઠવું ભેઈએ; પછી તેમાં બે કલાક લાગે કે બાવીસ; કારણ કે વચ્ચે જીંદગીએ તો વાત પણ સાથે જ જીદી ગઈ. કાંઈક આવ્યા જ ન્યાયથી લોડ માઉન્ટબેનને હિંદવું બ્રિટિશ રાજદારી કેકકું ઉકેલ્યું, એમ હવે કહી શકાય. રાજ્યના ભાગલા છેવટે જોતાં તો જમીનનો જ સોદો ને? અનેક તરફથી માઉન્ટબેનને ધન્યવાદ આપવામાં આવે છે; એમાં ખરો મુદ્દો હોય તો આ જ ગણાય કે, હિંદના રાજપાટ પર કેવી ચાલ ચાલવી જેથી બ્રિટિશ લોકોએ ધારણે દાવ પાર પડી શકે, એ આ ઉત્પાદ નૌકાપતિએ ભોઈ લીધું અને તેના સફળ ઉપયોગ કર્યો. બાકી, હિંદવું કોકકું કેમ ઉકેલવું એ તો પાશ્વેનિંદના સર્વપક્ષીય બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓએ નક્કી કર્યું જ હતું; એ કામ કાંઈ માઉન્ટબેનને માથે નહોતું.

વાચકને ખબર હશે કે, શ્રી. ઝીણા સાહેબની નીતિનો એક અટળ પાસો હમેશા એ હોતો કે, કાંઈ વાત આવે તેને પહેલો તો ટૂંલો મારવો અને વખત ખાવો; તે દરમિયાન કેંગ્રેસનું વક્તવ્ય જાણી રહે, પોતાના બ્રિટિશ મિત્રો જોડે ચુકતેય પણ કરવી હોય તો કરી લઈ શકાય; અને ખાસ તો, પોતે પોતાનો દાવ વિચારી લઈ શકે. જૂન કળએ માઉન્ટબેનને નવી ચોજના રમૂ કરી ભારે પણ આ દાવ ઝીણા સાહેબ લડાવવા મથેલા; પરંતુ એમાં તેમને કાવવા દેવામાં ન આવ્યા. કારણ, 'જમીનનો સોદો' માઉન્ટબેન ખીજ રીતે પકવી ન શકે. આથી જ તેની ચોજનામાં, અગાઉની જે તારીખ જૂન, ૧૯૪૮, હતી તે ૧૫ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭, જેટલી એકદમ આગળ આવી. અને એટલી આગળ આવતાં, એક સૈનિકની અણધારી તેને યહોંચી વળવાની જે કુતેહ અને બ્યુલકરિટ માઉન્ટબેનને બતાવી, તેને માટે તે માણસને ખરેખર ધન્યવાદ ઘટે છે. એથી જ ૧૫મી ઓગસ્ટે હિંદ સ્વતંત્ર થઈ ગયું. — 'હિંદ સ્વતંત્ર'!! આ રાશ્દો પણ કેવા રડું આશ્ચર્ય ઉપખમવારા છે!

'ગાંધીજીની જય!'

૧૫મી ઓગસ્ટે જે ભાવભીનો અને ગંભીર સમારંભ દિલ્હીની હવેથી આપણી સર્વોપીય રાષ્ટ્રસભા અને સીએવી

બંધારણસભાએ ઊજાવ્યો, તેમાં એક વાતનો અફસોસ કેટલાકે કર્યો કે, ગાંધીજી એ વખતે હાજર નહોતા. તે વખતે ગાંધીજી કલકત્તાના એક ઇંગ્લેશ મુસ્લિમ ઘરમાં હતા. આ વિભાગમાંથી મુસ્લિમો કોમી ગ્રાસના માર્ગ નાસી ગયા હતા. ગાંધીજી તેમને અલગ પ્રેરી પાછા વસવા આવવાને માટે ધેર આપવા પોતે ત્યાં રહ્યાં હતા.

ગયા એને ખીજે દિવસે જ સૂચક બનાવ બન્યો. કેટલાક હિંદુ જીવાનિયાઓ તેમની પાસે ગયા અને કહ્યું કે, તમે ભાગી ગયેલા હિંદુઓના લતામાં કેમ નથી રહેતા? ગાંધીજીએ ટૂંકમાં કહ્યું કે, અત્યારે મારો કામ એ છે એમ મને સમજાવો, તો હું તરત તેમ કરું. છાપાં જાણવે છે કે, બાદ ગાંધીજીના ઘર પર પથ્થર ફેંકાયા, કાચની બારીઓ તૂટી, કાચનો કટકો એક અધિસાવાદી અંગ્રેજ વિચ્છન્નને વાગ્યો.

ગાંધીજીને માટે આગ્રાદાના ઉપાકાળે કેવી ભેટ આ કહેવાય! ઘર મૂકી ભાગેલાં હિંદુ કુટુંબોને નિર્ભય કરી પાછાં વસાવવા માટે આ 'પથ્થરનીર' હિંદુ 'નવ-જીવાનો' પોતાની જાનથી તો થું કરી શકે! એટલે ૭૭ વર્ષના વયોદૃઢ એક ડોસાને તે માટે કહેવા આવ્યા! અને આવ્યા તો આવ્યા, પણ તેમના પર પથ્થર ફેંક્યા!

બે જ દિવસમાં ખીજ જ પ્રકારના સમાચાર મળ્યા: હિંદુ મુસલમાનો અરસપરસ મંદિર મસ્જિદમાં મળ્યા, અને ચોડા જ દિવસ પર કોમી આગથી ભડે જાળવું કલકત્તા શાંત પડ્યું. ૧૫મીના સપરમા દિવસની આ ભેટ ગાંધીજીને કલકત્તાએ આપી અને પેલા યુવકોની યેવડૂકીને હાંપી. એમ તે દિવસને તેણે ખરેખર ઉજાવ્યો ને ઊજાવ્યો. રાજ્યજીએ આ આવ્યા કિસ્સાને એક મોટો જાદુ કહી તેના ધારવાને મહાન જાદુગર કહી છે. સાચે જ, ચમત્કારનો યુગ હજી હિંદમાંથી વીત્યો નથી.

અંજણતામાં પણ વિજય!

પરંતુ આ ઉપરાંત ગાંધીજીની ખરી મોટી જય ખીજ છે. જૂન ૩થી ઓગસ્ટ ૧૫મી સુધીમાં દેશમાં બનાવો એટલા તો ઝપાટામાં બને છે કે, થું બને છે એ વિષે દુરિને વિચારેય કરવા ભાગ્યે જ વખત કે વાતાવરણ હોય. સૈકાંઓનું સમય-બળ છેવટે પોતાનું સર્જનકાર્ય કરવા તરફ ઊઠાડ્યું, ત્યાં ખીજું બની પણ

શું શકે ? 'હિંદના દળદોષ' પરતી ઇતિહાસને હિસાબે આ ગાળો એક ધડી જોટલેલ ગણાય ? સાચે જ, ધડીના છટ્ટા ભાગમાં હિંદ આઝાદ થઈ ગયું. તે વીજ્યવિત્તી ધટનામાં જેમણે ભાગ લખ્યો છે, તે મહાપુરુષો પોતાનાં સંસ્મરણો આપશે તેને હજી કેટલીક વાર છે.

આ રણિયામણી ધડી લાવનાર ગંધીજી છે, એમાં તો કોઈને શંકા નથી. એ જ્ય તો એમનો છે. હું તે ઉપરાંત એક બીજા જ્યની વાત કરું છું. તે એ કે, એ મહાપુરુષે ચરથી પણ કરેલું તે જ પ્રમાણે તે પૂરું પડ્યું છે. તેમણે કહેલું કે, આખા હિંદની પ્રતિનિધિ કોંગ્રેસ છે; તે લડીને સ્વરાજ લાવશે, પરંતુ તે હશે દેશ આખાનાં શ્રી કોઈને માટે. આજે જે કાર્મ મળ્યું છે તે આખા દેશને મળ્યું છે. અને જે સરકારે તે પોતાને હસ્તક કયું છે તેમાં બધાને પ્રતિનિધિત્વ મળ્યું છે.

એટલું જ નહીં, એક રીતે ત્રેનાં પાકિસ્તાન થયું એમાં પણ એ જ પછુતો વિજય ન કહેશા ?

કોંગ્રેસે લડી લડીને એવા રંગ જીભે કર્યો અને જગતખલે તેમાં સાથિયા પૂર્ણ કે, અંગ્રેજોને અહીંથી છોડીને ભય. એનો લાભ મુસલમાનો પણ પોતાના મનમાનો મેળવી શક્યા ! તેઓ પાકિસ્તાનથી જ રીઝે; તેઓ એ પણ લઈ શક્યા ! એ એમના અહિંતમાં હોવા છતાં, એ ન જ સમજે તો તેને પણ કોંગ્રેસે કમ્પ્રમિસ. અનુસરે પણ એમાં એ જ સંધાયું કે, હિંદના બધા વર્ગો આઝાદીમાં ભાગ પાવવી શક્યા.

અને એ પછુતો ખીન્ને એક ભાગ એ હતો કે, હિંદ અંગ્રેજ પ્રાનનું શત્રુ નથી; તેનો રાજ્યસૈન્ય દૂર કરવા તે માગે છે, જેથી ઉલ્ભયનું ભયું થાય. આજે આ વસ્તુ પણ સિદ્ધ થઈ શકી છે, સ્વતંત્ર હિંદનો પહેલો મંત્રને જનરલ એક હિંદુમિત્ર અંગ્રેજ બને છે. આજે હિંદીઓને અંગ્રેજો પ્રત્યેનો દ્વેષ રહ્યો નથી.

આમ લડતનું ફળ જે આઝાદી મળી તે હિંદ આખાને મળી છે. હવે તે તેનો શ્રી ઉપયોગ કરે છે તે જોવાનું છે.

મૃ

નવું વાચન

અધૂરા ફેરા : લે. ૩ શ્રી પ્રદેશદ બહામત, જીવન સાહિત્ય મંદિર, સુબઈ નં. ૨; પૃ. ૧૮૬; કિં. રૂ. ૨-૪-૦

આ એક નાનકડું નવલ છે. શ્રી અધૂરા પર ચચેલી જાણની જોગબધનિ કારણે શ્રીધર અને વિલસુ નામનાં બે હિંદી વરદન્યાના સમસવીના ફેરા અધૂરા રહી ગયા હતા. પાછળથી બંને નેતાજીની આઝાદ ફેજનાં સૈનિક બનતાં, શ્રીધર એ 'અધૂરા ફેરા' પૂરા કરવાની રત્ન માગે છે. પણ વિલસુ આઝાદ હિંદના અથવા તો આવતે ભવે એ પૂરા કરવાનો નિશ્ચય બાંધે છે. ગાંડીની શાળીની ટુકડીને ઘસાઈ જતી બચાવવા માટે એ સેનાની આપધાત-શરી ટુકડીની સત્કથા તરીકે વિલસુ, દેહ પર સુરંગ બાંધીને, બ્રિટિશ ટેન્ક સામે ધસી ભય છે ને એમ બ્રિટિશ ટેન્ક તથા વિલસુ બંનેના કુરંગે કુરંગા બોડી ભય છે. આમ અધૂરા ફેરા પૂરા કરવાની વાત સાચે જ આવતા ભય પર મુલતબી રહે છે, એ આ કથાના પ્રેરક અને લઘ્ય વસ્તુનો સાર છે. શૈલી સાદી તથા રોમાંચક છે.

સાહસિક સોદાગરો : શ્રી હુંગરશી ધરમશી સંપદ; સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, ભાવનગર; પૃ. ૨૩૬; કિં. રૂ. ૨-૧૨-૦.

સાહસિક કથાઓ : શ્રી રમણિક અસલવાળા; સરહ સાહિત્ય કાર્યાલય, અમદાવાદ; પૃ. ૧૩૫; કિં. રૂ. ૦-૧૦-૦

નાનસેન : શ્રી મૂળશંકર મો. બક્ષ; આમ ફક્ષિણામૃતિ, આંબલા (કાશિવાપાદ); પૃ. ૧૨૫; કિં. રૂ. ૧-૪-૦

આ ત્રણે અંશે સાચી સાહસિકથાઓના છે. એ રીતે તે રસિક, પ્રેરક અને ઉપયોગી છે. પહેલો અંશ આખા દેશના સાહસિક સોદાગરોની સાહસિકથાઓ કહેનારો છે એ એની વિશેષતા છે.

શ્રી. મૂળશંકરના અનુવાદમાં આ વખતે કેટલીક ભેદરકરી દેખાય છે, એ રોચનીય છે.

શ્રી. અસલવાળાની હખાવટ આશાપ્રેરક છે.

રહમતે આલમ : તરજુમો કરનાર : શ્રીમનસાક્ષાબહેન નરહરિકાઈ પરીખ; પ્ર. ૭ ગુર્જરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ; પૃ. ૧૩૬, કિં. રૂ. ૧-૦-૦

સૈયદ મુસીમાન નદરીએ મૂળ હર્દમાં લખેલા હસ્ત મહમ્મદ સાહેબના જીવનચરિત્રનો આ ચર્ચાઈ તરજુમો છે અને ૧૯૪૧ના અક્રિયગત સાચાગ્રહ અંગે મળેલા જોલવાસ દરમિયાન કે. વનમાલાબહેને કરેલા હર્દના સેવનનું પ્રથમ ફળ છે. હર્દમાં આ અંશ સાચોપયોગી છે અને એની ત્રણ આશ્ચર્યજો આઈ ચુકેલી છે. ને સૈયદ અમુજ્જર નદરી સાહેબના કહેવા પ્રમાણે 'ફને સીરત (ચરિત્રનિરપણની કળ)માં કાબેલ છે'

આપણા જવાહર, આપણા સરદાર : લે. શ્રી પુરાતન ખૂચ, પ્રકાશક રામકૃષ્ણ સેવાસમિતિ, ખીતમનગર,

અમલવાદ; પૂ. અનુક્રમે ૮૪ ને ૮૬; હિં. શ. ૧-૦-૦; હરેકો.
બંને પુસ્તિકાઓમાં વસ્તુ બાળકોને વાંચતું બંને એવી
રીતે સ્વ. કરાવું છે. પણ બાપા કેરલીક જ્યાંએ ફરી લેઈ
જવા જેવી છે તે સંપાદ વધારે સ્વાભાવિક કરવા જેવા
છે. 'આખણા' સરદારના પૂ. ૨ ઉપર 'સોવરજની
રમત રાઝ થઈ, પાસા ફેંકાતા બચ છે' એ વાક્યમા
સોવરજ એ પાસાની રમત નથી, એ હકીકત લેખકની
ધ્યાન બહાર ચઈ લાગે છે.

નિમત્ત સમકૃષ્ણ સેવા સમિતિ જેવી લોકોપકારક
સંસ્થાએ તો આટલી બારે ન રાખવી લેઈએ

આપણા નેતાઓ: બા રબે; લે. સુસદ્ મહેરજીવી,

પદ્માન પ્રકાશન, વડોદરા; પૂ. ૬૬; હિં. શ. ૧-૦-૦

મહાત્મા ગાંધી, શ્રી સુભાષ બોઝ, શ્રી કમળાદેવી,
શ્રી અનુભા અસદ્ અગા, શ્રી અમ્યુન પટવર્ધન, ડૉ. ખાન
સાદેબ અને માસ્તર તારાસિંહના આ નાનાં ચરિત્રદર્શનો
બાઈ સુસદ્ પોતાની પરિવાર પદકાર-દેવીમાં મૂળ અંગ્રેજીમા
લખેલાં છે. શ્રી બુખલુવાળાએ આમાં બેનો ગુજરાતી
'અનુવાદ કરેલો છે. એ ઠીક ઠીક છટાવઈને કરાયેલો છે.
'સવિનય કાથે બંધ' (પૂ. ૧૦), 'આ ઉર્મી દમનની
પથ છે' એવા ગદ્યમાંનાં અપરિચિત પ્રયોગો અને
'મરદાન'ને બદલે 'માર્તંડ' (પૂ. ૫૦) તથા 'મક્તાબ'ને
બદલે 'મક્તાબ' જેવી જેમીટી વૈચી બાદ કરતાં આખો
અનુવાદ વાંચના કયાંય ખરકે નહિ એવો છે. મૂં.

શ્રી સમકૃષ્ણ પરમહંસજીનું જીવનમંથન : લે. ૦
હાકોરવાલ શ્રીપદાય હાકોર, હિં. ૦-૮-૦, પાન ૮૪, પ્ર.
શ્રી સમકૃષ્ણ સેવા સમિતિ, અમલવાદ.

શ્રી. સમકૃષ્ણ પરમહંસજીના જીવનચરિત્ર તથા ઉપદેશ
ઉપર સંસ્તું સાદિય વર્ષક કાર્યાલયે અગાડ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ
કરેલું છે. તે મોટું છે. તે વિષય ઉપર આ નાનકડું પુસ્તક
દેશમાં સારો ખ્યાલ આપે છે. લેખકનો છારો, પ્રસ્તાવનામાં
જગ્યાન્યા પ્રમાણે, બાળકો માટે 'ગાંધીજી' જેવું પુસ્તક
તેમને કરમનો હતો. જ્યુ પરમહંસજીના ઉપદેશની ગહવવા
જોતાં બાળકોને તેમાં રસ નહિ પડે એમ તેમને લાગ્યું
અને તેથી સહેલું જગ્યા પ્રકારનું પુસ્તક તેમને રજૂ
છે. તે વિદ્યાર્થીઓએ અને સામાન્ય વાચકોએ વાચવા
જેવું છે. પરમહંસજીના જીવનનો પરિચય બાળકોને કથાવાનો
પ્રપત્ત પણ ઊભી દેવા જેવો નથી. કોઈ બાળસાહિત્યના
અધિકારી અને પરમહંસજીના બહુ લેખક તે જરૂર કરી શકે.

કાંતલપોથી : લે. ૦ પુસ્તાન જ્યુ, પ્ર બાલગોવિંદ
કુમેરદાસની કું; હિં. ૦ ૩. ૦-૧૦-૦, પાન ૬૬

આલિચન લેખક શ્રી. મોરારજીભાઈ દેખાઈના સખોમ,
'કાંતલપોથી'ને સારી અને સરસ રીતે સ્વ. કરવાનો આ

પ્રયાસ છે. તેનું મુખ્ય ધ્યેય વર્ધાં યોજનાની પ્રાથમિક
સાળા છે, એટલે તે ઉંમરનાં બાળકોને રસાય બાપમાં
પાડેના રૂપમાં લખાણ મૂકેલું છે. જ્યુ તેને બદલે પ્રાથમિક
સાળાઓના શિક્ષકો અને પ્રીટ કાંતનારાઓને ઉપયોગી થાય
એ પ્રકારની પુસ્તિકા વધારે ઉપયોગી થાત. કાસતુ કે વર્ધાં
યોજનાની પ્રાથમિક સાળામાં બાળકો માટે કાંતલુવિધા
માટે કોઈ વાઠવુલકની જરૂર નથી. ખરી રીતે એ
ઉંમરનાં બાળકો માટે વાચનમાળાના પાઠ્યપુસ્તક સિવાય
અન્ય અન્ય વિષયનાં પુસ્તકોની કઈ જરૂર નથી. એટલે
તે બાળકોના હાથમાં મૂકવાની દૃષ્ટિએ આવી પુસ્તિકાની
જરૂર નથી.

શિક્ષકોની દૃષ્ટિએ લેઈએ તો, બીજી વિષયોની સાથે
કાંતલુના અનુપ્રધની દૃષ્ટિને કેરલીક છૂટક છૂટક વાગે
અંદર રૂંધી છે, જે અધૂરી હોઈ ઉપયોગી લાગતી નથી.
તેમની દૃષ્ટિએ વર્ધાંશિકાલુ ઉલોગશિકાલુ અને વર્ધાં-
વ્યવસ્થામાં મદદરૂપ થાય તેવી માહિતી, મુશ્કેલી, પ્રશ્નો
અને કોઈ ઉપયોગી થાય.

ઉપરની દૃષ્ટિએ આ પુસ્તિકા નાનાં બાળકોને માટે
જરૂરી ન હોવા છતાં, પ્રાથમિક સાળામાં શિક્ષકને અમુક
મદદ કરી શકે.

પા. ૩૦ ઉપર અંદરજીના ચિત્રની સાથે સુતર ઉવારવાની
રીત અને પા. ૪૧ ઉપર માંડના ચિત્રની સાથે માંડ
વાજવાની રીત બતાવવાની જરૂર છે. વિ.

વિજ્ઞાનનાં વ્યવસ્થક સ્વરૂપો : લે. ૦ પ્રકાશન રજૂઆત
લાલ શાહ, પ્ર. બારી સાહિત્યસંપ, અમલવાદ; પૂ. ૧૬૫;
મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦

લેખકે કોલેજમાં અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થી અપરજામા
લખેલા અને માસિકોમાં પ્રગટ કરેલા લેખોના આ મંચદ
છે. જગજુ પુસ્તક પ્રગટ કરતાં પહેલાં તેને ફરી તપાસી
જવાની જરૂર હતી. વિદ્યાર્થી અવસ્થાની ઊંચ કક્ષાઓમાં
ઠીક ઠીક છે અને પાઠક વિચારસક્તી અને લખાણની ક્ષમ્ય
તરી આવે છે. કેટલાંક અપૂર્ણ કે અર્ધસય વિધાનોથી
પુસ્તકનું વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વ માર્યું' અથ છે આમાં વિધાનોના
ચોક્કસ તપ્તના નીચે વાંચના છે :

પા. ૮ "જુનીની વય નહીં કરી તેની ઉત્પત્તિ કેવી
રીતે થઈ તે ચોખી કાઢયું." આ વિધાનને સ્વાધ્યક્ષ-
વિજ્ઞાનમાં રચાન ન હોય.

પા. ૬. " . . . રેડિયમ વગેરે અધાતુઓનું સંયોજન
અને પરીણામ ક્યું." રેડિયમનું રચાન અધાતુમાં નથી. એ
માત્ર જ છે.

પા. ૫૩ " આ ઉપરાંત પોરિસિયમ ક્યોરિને બાંધે
ગોટિયમ ક્યોરિદ પણ વાપરી શકાય."

સાચે જ રસાયણશાસ્ત્રીઓ એકલા અણુસમન્વિત નથી કે સસ્તો રોડિયમનો ક્યોરેટ મૂકી મોંઘી પેટેશિયમનો ક્યોરેટ વાપરે. પરંતુ રોડિયમનો ક્યોરેટ વિશેષ બેજમાંથી હોવાથી હવામાંથી બેજ ચૂંસી લે છે અને તેથી જ દિવાસણી કે દાંડેગોળાની બનાવટોમાં તે નકામો પડે છે. આ વાત લેખકના ધ્યાન બહાર ગઈ જણાય છે.

ખા. ૭૫. “કેલ્શ્યમ કાર્બાઈડ પર વરાળ પસાર કરવાથી કેલ્શ્યમ સાઇનેમાઈડ તૈયાર થાય છે.”

નાઇટ્રોજનની હાજરીમાં કાર્બન અને ચૂનાને વીજળીની બૂંદોમાં તપાવવાથી કેલ્શ્યમનો સાઇનેમાઈડ બને છે.

ખા. ૭૬ “કેલ્શ્યમ કાર્બાઈડ બહુ સસ્તો છે, કારણ કે બૂંદોમાં ચૂનો અને કોલરો બાળવાથી તે તૈયાર થાય છે. ઘેર પણ બનાવી શકાય.”

ઘેર બનાવવાનો પ્રયોગ કોઈએ કર્યો જણ્યો નથી. બૂંદોમાં ચૂનો અને કોલરો બાળવાથી કોલસાનો કાનેનિક એસિડ ગેસ જ થાય, કેલ્શ્યમ કાર્બાઈડ તો ન જ બને. કેલ્શ્યમ કાર્બાઈડ બનાવવા સાધારણ ધરચૂંકો કે બૂંદો ન ચાસે. પણ જ જો આ ઉષ્મામાને તે બનતો હોવાથી તેને માટે વીજળીની બૂંદોની જરૂર પડે. ખીલું ‘તે ‘બાળવાથી’ નહિ પણ બંધ તાસણમાં તપાવવાથી બને. ‘તપાવવું’ અને ‘બાળવું’ એ જુદી ક્રિયાઓ છે.

ખા. ૭૭. “કોલરો એ કાર્બન અને હાઇડ્રોજનનું ધનસ્વરૂપ છે” આ વિધાન યોરૂં છે. અશ્વિરેજે હાઇડ્રોજન-વાળો કોઈ પદાર્થ તેની સાથે થોડોપણો ભળેલો હોય એટલું જ. બાકી કોલરો એ કાર્બન જ છે.

ખીલ એક હકીકત પરત્વે પણ ધ્યાન દોરવું અત્યંત ન ગણાય. લેખક જે વિષયને સ્પર્શે છે તે વિષયનું વિવરણ આપતા ખીલ અનેક આડ વિષયો તરફ ફેંટાઈ જાય છે અને તેથી લેખનું મથાણું અને લખાણને પરસ્પર મેળ રહેતો નથી.

સંભવ છે કે, આવી આવી હકીકતો વાચકના ધ્યાન બહાર જાય, અને સામાન્ય વાચકને તો તેની ચકી પણ ન હોય. આ પુસ્તક વાંચી વાચકને વિજ્ઞાનના વિષય પરત્વે રસ નળે તો તે પણ ધણુ ગણાય. આરા રાખીએ કે આ પુસ્તકની ખીલ આવૃત્તિમાં લેખક ધટતી ચાકસાઈ રાખી આ પુસ્તકને ‘વિજ્ઞાન ને યોગ્ય બનાવશે. ખ.” ગાંધી એ કાવ્યપદ્યો : ‘આતિથ્ય’ ને ‘કાવ્યોબના’

કવિતું કર્મ એક રીતે મહાસમ્ભાવ્યવતું છે. એની દૃષ્ટિ સદા સૌંદર્ય જ શોધતી હોય, એનું હૃદય સત્યમય જગતને મૂર્ત કરવા તબર રહેતું હોય, અને એની આશાભિલાષા શિવની જ જાળના કરી હોય આવી

ત્રિવિધ જગ એક વારે ચૂંધાયેલી કાવ્યપ્રવૃત્તિ સત્યશિવ સુંદરમતી ચતત ઉપાસના બની રહે છે. આવી ઉપાસના ને તત્ત્વમયતા અટ્ટ ને અટ્ટકુપિત રહે તો તેને સર્વાવ્ય પ્રકારની પ્રાર્થનાનું નામ આપવું જોઈએ. આવી કાવ્યમય પ્રાર્થના વડે બંધે એને અતિમ સત્ય મળવું નથી. એની સૌંદર્યપિષસા છિપાતી નહીં હોય, કે કલ્યાણમાર્ગ હસ્તગત નહીં થતો હોય, તોપણ ઉત્તરોત્તર એ સર્વેની વધુ ને વધુ નજીક એ પોતાની આની ઉમદા પ્રવૃત્તિ વડે પહોંચે છે; એની પ્રવૃત્તિના બાગીદાર વાચકવર્ગને તેનો ચેપ લગાડે છે. આવી પ્રવૃત્તિની શરૂઆત પણ ભાગ્યદાત્રી છે. એની પ્રવૃત્તિમાંથી જ કવિની સર્વોત્તમ પ્રતિભા જન્મે, છે.

આને આવી કવિપ્રતિભા કેમ નજરે નથી ચડતી? જીવન-સંધર્ષ ને ધમાત્રના આ જખાનામાં ઉત્તમ કવિપ્રતિભા ભણે રિશાઈ જઈ માનવતાની સાથે ક્યાંક છુપાઈ ગઈ છે? એકનિષ્ઠ કોઈ ઉપાસક એને નહીં મળતો હોય? આજનો કવિ પોતાની ત્રિવિધ પ્રવૃત્તિ સાથે પોતાનું કાવ્ય રચનાકાર્ય જેમ તેમ સમય કાટી કંઈક આશાભિલાષ રોવતો કરતો હોય ત્યાં એને એકનિષ્ઠ કાવ્યોપાસનાની કુરસઈ ક્યાંથી મળે? જીવનની ઉપરચોટિયા ધમાલમાંથી જ ન. પરવારતો એ જીવનનાં જંડાણ માપવાનો સમય ક્યાંથી કાટે? એને જેઈતી શાંતિ ક્યાં છે? આજુબાજુ સમાજ-જીવનમાં સત્યશિવસુંદરનાં દર્શન કરવા જ દુર્લભ થઈ પડે એમ હોય ત્યાં કેવળ ભાવના અને કલ્પનાને ભેરે એ ક્યાં સુધી તેને વળગી રહી શકે? સમુદ્જીવનમાંથી સ્વાર્થા-વિકાસનો નારા થતાં કવિને જરૂરી પ્રેરણાત્મક વાતાવરણનો પણ પૂરો અભાવ છે.

કાવ્યોબના : લે. જટિલ ; (પ્રકાશક — જટિલશાય કેશવલાલ બ્યાસ, લોકોશ્વર પ્રોદ્સ, પોરબંદર, કિ. ૧-૮-૦) કવિપ્રતિભાના નવાંકરણ દર્શન કથાવતા કવિ જટિલ પોતાના આ પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ વડે ગૂંચરાતના કવિઓની નામાવલિમાં પોતાનું નામ નોંધાવે છે. નાના મોટા જાણેને ચીલી, સંવેદનશીલ હૃદય વડે તેનું ચર્ચણ કરી, તેમને કાવ્યનું સ્વરૂપ ઘડવાની હથોટી એમનામાં છે. એમના સંવેદનમાં બરે જંડાણ ને હોય, પણ સચોટતા તો છે. એમની જીવડંટી કાવ્યકલાથી પોતે જેટલું માણે છે તેટલું વાચકને સરસ પીરસી શકે છે. ભાવાના અનાડીબરને લીધે એમની શેલીમાં પ્રસાદ ચાલુ આગળ તરી આવે છે અજકરેડાનું ઉપમા ને કવેરેડા એમને પ્રિય છે. એક કહીવાળાં દેહ-કાવ્યોમાં આ અલંકારના સારા નમૂના જોવા મળે છે. ‘પ્રમ’, ‘મૃત્યુ’, ‘સ્વભાવ’, ‘ચિત્રણ’, ‘વાહન’ વગેરે દેહ-કાવ્યોમાં સાલકાર કાવ્યો અસરકારક છે. તેમની અર્થ-ચમકૃતિ તદ્દન સ્પષ્ટ થઈ રહે છે આવાં દૃઢક કાવ્યોમાં

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

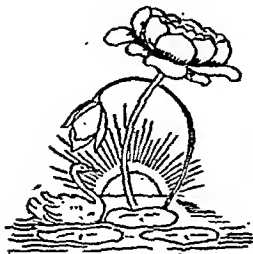
સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સંપાદકમંડળ

જીવનરામ દવે
ગોપાલદાસ પટેલ
કાકોરભાઈ દેસાઈ

મણિભાઈ દેસાઈ
મગનભાઈ દેસાઈ (વંત્રી)
જીવલ્લભ દેસાઈ (અવધરપાપા)

વર્ષ ૬

અંક ૯

સપ્ટેમ્બર

નવજીવન, અમદાવાદ

૧૯૪૭

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૭

વર્ષ ૬

અંક ૯

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું ધડતર	ગોપાલદાસ પટેલ	૨૪૬
સિંહાવગ્રોહન અને મુવાવગ્રોહન	કાકા કાલેલકર	૨૫૫
ગાંધીજીના ઉપવાસ	કાકા કાલેલકર	૨૫૭
પાયાની રાજા વિંઠ બાહુ રાજા	મં	૨૫૮
એક યુવકના પ્રશ્નો	મં	૨૫૯
પ્રવાસ દ્વારા શિક્ષણ	મણિભાઈ નાયક	૨૬૦
ગોરો આલેખો !	ત્રિયુવન વ્યાસ	૨૬૨
પાયાની કેળવણીમાં ખેતીની શક્યતા	ડૉ. મનભાઈ પટેલ	૨૬૪
આપણા એશિયાઈ પરોપદો	રાત્રિકાલ ગાંધી	૨૬૬
જગર વધારવા કે કરેરો વધારવા ?	બળભાઈ મહેતા	૨૬૮
અહિંસાના વિકાસનો ઇતિહાસ	કિરોરલાલ ષં મહારવાળા	૨૭૦
માસિક વિવેચન		
કોમી હેરનાં આડ	મં	૨૭૪
શ્રી ખેતીનું તેજ્યજનો કરાવ	"	૨૭૫
હિંદુસ્તાની પ્રચાર સમાનો કરાવ	"	૨૭૬
નવા યુગ મટિ સુનિવર્તિની ભેળે	"	૨૭૭
ટપ્પાનનો પ્રશ્ન	"	૨૭૮
લોકશાળાને સંકળ કરો	"	૨૭૯
સામાર સ્ત્રીમાર	"	૨૮૦
નવું વાચન		
બ્યાજનો વારસ	મં	૨૮૦
રવિશંકર 'મહારાજ'		૨૮૦ અ
મહારાજ થયા પહેલાં	મં	૨૮૦ અ
રવિશંકર મહારાજ	મં	૨૮૦ અ
મહારાજની સાથે	મં	૨૮૦ અ

નવાં પ્રકાશનો

લોકભાષા : (સુધારેલી ત્રીજી આવૃત્તિ) લેખક :
કાકાસાહેબ કાલેલકર; કિંમત રૂ. ૧-૪-૦; ટપાલખર્ચ ૦-૫-૦.
કન્યાને પત્નો : (સુધારાવધારા સાથેની પાંચમી
આવૃત્તિ) લેખક : નરહરિ દ્વારમહાસ પરીખ; કિંમત
રૂ. ૧-૦-૦; ટપાલખર્ચ ૦-૨-૦.
ધર્વાત યોગાવ્યા મુલીસ : ('કન્યાને પત્નો'નું મરાઠી
ભાષાંતર) અનુવાદક : પાંકુરંગ મણેશ દેરાપટે; કિંમત
રૂ. ૧-૪-૦; ટપાલખર્ચ ૦-૨-૦.
આતરતી દીવાલો : લેખક : કાકાસાહેબ કાલેલકર;
કિંમત ૦-૮-૦; ટપાલખર્ચ ૦-૨-૦.

સૂચના

આ માસિક દર મહિનાની છેલ્લી
તારીખે બહાર પડશે.

એક અકવાડિયામાં અંક ન મળે
તો માલકે પોતાનો માલકનું બર લખી
ખબર આપવાથી તે અંક મોકલી
આપવામાં આવશે. એ પહેલાં ટપાલ
ખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા
વિનંતી છે.

સરનામોને ફેરફાર અથવાને દ્વારા
જાણાવવા કે જેથી નવો અંક નવા
સરનામે મોકલી શકાય.

માલકોએ પત્રવહેવાર કરતી
વખતે પોતાનો માલકનું બર અવશ્ય
જાણાવવા વિનંતી છે.

માલકે પોતાનું લવાજમ નવજનન
કાર્યાલયની શાખાઓમાં મુકવું (૧૩૦,
પ્રિન્સેસ રોડ); મુરત (કચ્છપીઠ
બનર); રાજકોટ (સર લાખાચરાજ
રોડ); પૂના (૨૯૯, સદાશિવ પેઠ);
દિલ્હી (કચ્છા મહાલની, ચાંદની ચોક);
લાહોર (રાયલ પાક), મેકલિથ રોડ)
બરી શરો.

લવાજમના દર

દેરામાં રૂ. ૪; પરદેશમાં રૂ. ૬
અથવા શિ. રૂ. ૬; છૂટક નકલ આઠ આના

અવર્યાપક,

શિક્ષણ અને સાહિત્ય,

નવજનન કાર્યાલય,

પો. બોક્સ ૧૦૫, અમદાવાદ

આચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકર પ્રભૂત

સંમતિતક્રમક્રમ — ધા. ૧ થી ૫
(મૂળ તેમ જ ટીકા અને હવનાત્મક ટિપ્પણો સાથે)
સંપાદક : ધ. મુખસાલજી તથા ધ. બહેવરદાસજી

દરેક ભાગની મૂળ કિંમત રૂ. ૧૦-૦-૦;
ધટાટી કિંમત રૂ. ૭-૮-૦;

ટપાલખર્ચ અલગ.

નવજનન કાર્યાલય

પો. બો. ૧૦૫, અમદાવાદ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૬-અંક ૯]

અમદાવાદ

[સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૭]

ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું ઘડતર

[‘ગુજરાત વિદ્યાપીઠ’—તેની પ્રથમ પચીસી’—એ લેખ મયા અંકમાં આપ્યો હતો. તેનો આગળનો ભાગ આ છે.]

શરૂઆતની વિગતો

મયા અંકમાં આપેલું રાષ્ટ્રીય કેળવણીનાં ક્યાં ક્યાં ઘટકો; વિચારણાં અને તેમનો વિદ્યાપીઠે નિરાપૂર્વક કેવી રીતે અમલ કર્યો એ લેખ આપ્યા. હવે સંસ્થાની દૃષ્ટિએ, તે અમલ કરવા જતાં વિદ્યાપીઠનું પોતાનું ઘડતર કેવી રીતે—પુનર્વિદ્યા પામતું પામતું—ચલું ગયું, તે આપેલું લેખે, જેથી આજે આગ્રહ થતા ગુજરાતમાં છેવટે તે મહાસંસ્થા ક્યાં આગળ આવીને ઊભી છે, તે આપેલું પથપોચા લેખે શકીશું. ગુજરાત સાથે આખા રાષ્ટ્રની આગ્રહની મુજબ પ્રવૃત્તિ સાથે ઊભી થયેલી તે સંસ્થાએ આગ્રહી હાસલ થતાં કેવો મુજબત ફળો આપવાનો છે, તે સ્પષ્ટ આપણને સમજશે.

મયા લેખમાં શરૂઆતમાં જણાવ્યું તેમ, એથી ગુજરાત રાષ્ટ્રીય પરિષદે ૧૯૨૦ના ઓગસ્ટની આખરમાં નીમિત્તી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સમિતિએ, ગાંધીજીના પ્રમુખપણા હેઠળ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનું બંધારણ ઘડી આપીને સં. ૧૯૭૬ના આસો શુદ્ધ ૭, તા. ૧૮-૧૦-૨૦ ને રાજ વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી હતી. એના પ્રથમ નિયામકો તરીકે એ સમિતિના ચાલુ સભ્યોની જ નિમજૂક કરવામાં આવી હતી.

એ નિયામકમંડળે પછી સં. ૧૯૭૮ના આસો વદ ૯, તા. ૧૫-૧૦-૨૨ ને રાજ નવું કાયમી બંધારણ ઘડીને, તે મુજબ નવા ચૂંટાયેલા મંડળને સં. ૧૯૭૯માં સર્વ સત્તા સોંપી. તે મંડળના પંચ સભ્યોની ચૂંટણી આ પ્રમાણે કરવાની હતી:— નોંધાયેલા સ્નાતકો, પ્રાંતિકસમિતિ, મહાવિદ્યાલય, ઘાતાઓ, વિનયમંદિરોના

મુખ્ય અધ્યાપકો અને નિરીક્ષકો, પૂણું અને અપૂણું વિનયમંદિરોના પાંચથી વધુ વરસના અનુભવી શિક્ષકો, કુમારમંદિરો, અને નિશિષ્ટ મંડળના શિક્ષકો— એટલાં મતદારમંડળો ૪૫ સભ્યો ચૂંટે, અને એ ૪૫ સભ્યો ખીળ પાંચ સભ્યો ચૂંટે.

૧૯૨૧ની શરૂઆતમાં વિદ્યાપીઠ સાથે સંબંધવાળા કુલ ૨૭૧ શાળા-મદરાસાઓ હતી (મ. વિ. ૩; વિ. મં. ૧૩; અપૂર્ણ વિ. મં. ૨૯; કુ. મં. ૨૨૬) અને તેમાં ૨૯૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હતા. લગભગ એ વરસ પછી એટલે કે ૧૯૨૩ની આખરે કુલ ૭૩ શાળા-મદરાસાઓમાં યર્ષને (મ. વિ. ૨; વિ. મં. ૧૩; અપૂર્ણ વિ. મં. ૧૫; કુ. મં. ૪૩) કુલ ૮૮૬૯ વિદ્યાર્થીઓ હતા. ૧૯૨૩ની અવસ્યમાં જ વિદ્યાપીઠના મહામાત્રે નિયામક સભામાં જણાવ્યું કે, “પ્રભના કેળવણી વિષેના ખ્યાલો અને વિદ્યાપીઠના ખ્યાલો તથા કેળવણીનું ધ્યેય એ ત્રણ વિષે એખો વિચાર” કરી લેવાની જરૂર છે. નિયામકસભાએ આ ઉપર “રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ વિષે પ્રભમતને બરાબર ખીલવવા” અને વિદ્યાપીઠની દેખરેખ નીચે ચાલતી રાષ્ટ્રીય કેળવણીની સંસ્થાએ “સુચવચિત કરવા” ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમંદિરોના શિક્ષીનું અને બચસ્થાપક સમિતિના સભ્યોનું એક સંમેલન ભરવાનું નક્કી કર્યું. તે મુજબ ૧૯૨૪ના ઓગસ્ટની શરૂઆતમાં ગાંધીજીના પ્રમુખપદ હેઠળ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરિષદ ભરાઈ. તે પરિષદે ખૂબ ચર્ચા પછી શિક્ષણ અને શિક્ષકોને લગતા દરોનો પસાર કર્યો. તેમનો મૂળ ખરડો ગાંધીજીએ મૂક્યો હતો. તે દરોનો મુખ્યત્વે ‘અસહકાર, ધંતણ, અરુદ્ધતાનિવારણ, કોમી

એકતા અને શિક્ષકો મારેના. અભ્યાસક્રમ તથા શાળાનાં પાઠ્યપુસ્તકોને લગતા હતા. ગાંધીજીનું વક્તવ્ય રાષ્ટ્રીય છાત્રના સિદ્ધાંતો નક્કી કરી, રાષ્ટ્રીય શાળાઓને અચૂક નક્કી સિદ્ધાંતો અનુસાર ચલાવવાનું હતું. તેમણે જણાવ્યું, “તમારે મારી સેવા લેવી હોય તો આ જ કાર્યક્રમ દ્વારા હું સેવા કરી શકીશ. . . એનું રથાન કાઢી નાખો તો પછી તમે ગમે તેવું બીજું અદ્યતન જ્ઞાન આપતા હો, તોપણ મને તમે એમાં ઊભા રહેવા લંચવાપી નહિ શકો. . . તમે આ મુદ્દાઓ સ્વીકારો તો તેનો અમલ કરવા તમારે ગમે તે બોગે તૈયાર રહેવું જોઈશે. માખાપ રિસાશે, છોકરાં ચાલી જશે, વ્યવસ્થાપકો કાઢી મૂકશે, નિર્વાહનાં સાધન લાંગળી પડશે. . . લાકડવાળા બાળકની માફક ઊઠેલી તમારી સુંદર સંસ્થાને ધૂળમાં મળતી જોતી પડે. . . તો પણ હું દિનગીર નહિ થાઉં, પણ કહીશ કે ‘વાદ દીક ક્યું’; એમાં જ આપણે પુરુષાર્થ છે.’ . . .”

નિયામકસભાએ આ દરાવોને અનુમતિ આપી, અને તેમનો અમલ શરૂ કર્યો. પરિણામે કેટલીક શાળાઓ ખરી પડી. આ ગાળામાં ૧૯૨૪ની આખરે ખેડગામમાં બરાયેલી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ પણ રાષ્ટ્રીય શાળાની વ્યાખ્યા કરી બતાવી. વિદ્યાર્થીકે માટે એ વ્યાખ્યા નવી નહોતી. એટલે તેણે તો દરલ કરીને એ વ્યાખ્યાને અનુમેદન આપ્યું, અને જે શાળાઓમાં તેના પાલન વિષે કચાશ લાગતી હોય, તેમને એક વર્ષમાં તે મુજબ તૈયાર થઈ જવાની મહેલત આપી. પરિણામે ૧૯૨૫ની આખરે શાળા-મહાશાળાઓની સંખ્યા ૫૫ (મ. વિ. ૨; વિ. મં. ૯; અપૂર્ણ વિ. મં. ૧૨; ક. મં. ૩૨) થઈ ગઈ, અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૫૩૨૬ બાકી રહી.

તપાસસમિતિ

આ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને ચોખ્ખા સુધારા-વધારા સચવવા માટે ૧૯૨૫ની આખરે આચાર્ય શ્રી. આનંદશંકર કુવના પ્રમુખપદે એક તપાસસમિતિ નીમવામાં આવી. “વિદ્યાર્થીનાં તથા તેની સંસ્થાઓનાં બંધારણ, શિક્ષણક્રમ, અને કાર્યની દિશામાં સુધારાવધારા કરવાની જરૂર જણાવાથી એ કામની વ્યવસ્થિત તપાસ” કરવાનું કામ એ સમિતિને સોંપવામાં આવ્યું. સમિતિએ શ્રી. કુલપતિજી સાથે વિચાર કરીને એમ નક્કી કર્યું કે, “હાલ પુરત ઉચ્ચ શિક્ષણને

મધ્ય રથાને રાખીને માધ્યમિક શિક્ષણ, પ્રાથમિક શિક્ષણ વગેરેનો એ ઉચ્ચ શિક્ષણને અંગે ઘટતો વિચાર કરવો.” એ મુજબ સમિતિએ તા. ૧૫-૮-૨૬ને રોજ પોતાનો અહેવાલ રજૂ કર્યો. મહાવિદ્યાલય, તથા પુરાતત્ત્વમંદિરની રચના, અધ્યાપકમંડળનું બંધારણ, તથા પુસ્તક પ્રકાશન જેવી બાબતો ઉપર લઘુમણે કરવા ઉપરાંત વિદ્યાર્થીના કાર્યને અંગે તેણે જણાવ્યું કે, “સરકારથી સંપૂર્ણ રીતે રચત-રચીને આપણી પોતાની કેળવણીનું નવનિર્માણ કરવાનો વિદ્યાર્થીનો મનોરથ આદરણીય છે. દેશના સર્વોત્કૃષ્ટ સ્વાતંત્ર્યનો આ નાનો જેવો અખતરો આજે ગમે તેવા ક્ષણેદે જણાય પરંતુ એ વિચારમાં જ તેની ખરી કિંમત છે.” સમિતિએ વિદ્યાર્થીને તેના આ મૂળ આદર્શની ઉપાસનાને વળગી રહેવાની ભલામણ કરી; અને અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, કાંતણ વગેરે રાષ્ટ્રીય બાબતોની ઉપાસનાને દૈનિક બનાવવા જણાવ્યું.

આ બંધાંતો ચુરતતાથી અમલ કરવા. જતાં. વળી કેટલીક શાળાઓ ખરી પડી. તરત તો અમલવાદની પ્રેમપ્રાપ્તરી હાઈકિડ્સ વિદ્યાર્થી છૂટી પડી ગઈ, અને તે પરંપરા પછી આગળ ચાલી.

અહીં જ કહેના જઈએ કે, અમલવાદમાં વિદ્યાર્થીની સીધી દેખરેખ નીચે પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે ‘નવી ગુજરાતી શાળા’ અને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે ગૂજરાત મહાવિદ્યાલય આલતાં હતાં. માધ્યમિક શિક્ષણ માટે વિદ્યાર્થીનું પોતાનું વિનયમંદિર નહોતું. ૧૯૨૬ના એપ્રિલમાં પ્રેમપ્રાપ્તરી હાઈકિડ્સે સરકાર સાથે સંબંધ શરૂ કરતાં, નવી ગુજરાતી શાળા અને મહાવિદ્યાલય વચ્ચે સાંકળ સાંધવાની જરૂર લાગી, અને તે માટે વિનયમંદિરની શરૂઆત તા. ૧૩-૬-૨૭થી શહેરમાં ભદ્ર પાસે કરવામાં આવી. (પછીથી તેને વિદ્યાર્થીનાં મકાનોમાં જ લાવી દેવામાં આવ્યું હતું. તા. ૧૧-૬-૨૮.)

પુનર્ગઠન

આમ ઉત્તરોત્તર દરાવો અને તપાસો કરવા છતાં સંખ્યાની દૃષ્ટિએ વિદ્યાર્થીક વૃદ્ધિ જતી હતી. તે પ્રસંગે એક નવું જ પગલું ભરવામાં આવ્યું. એને અંગેની રજૂઆત ગાંધીજીના જ સન્દેશમાં કરીએ :— “ગૂજરાત વિદ્યાર્થીને કાળે હિંદુસ્તાનની સ્વરાજની ચળવળના ઇતિહાસમાં સારો અંકારો એવો મને વિશ્વાસ છે. . . આ વિદ્યાર્થીનો નાશ થાય તો દેશને

નુકસાન પહોંચે. તોફાની સમુદ્રમાં પડેલું વહાણ મતાધિકારથી રચાયેલા મંડળના હાથમાં નથી રાખવામાં આવતું; પણ તેવું મંડળ પોતાના રક્ષણને અર્થે જ રાજ-પ્રતિષ્ઠા તેના કબજે વહાણપટાના સાત્તને જાણનારને સોંપી દે છે. . . . વિદ્યાપીઠની નિયામકસભાએ કંઈક આવી જ રીતે પોતાના હાથમાં રહેલો કબજો સ્વેચ્છાએ, જેને મતદારોનો નહિ પણ કેવળ વિદ્યાપીઠનો જ વિચાર કરવો રહ્યો હોય એવા નાનકડા મંડળને સોંપવાનું” નક્કી કર્યું છે. તે મુજબ તા. ૨૬-૧-૨૮ના રોજ એક કાયમી વિદ્યાપીઠમંડળને વિદ્યાપીઠનું સુકલ્પ સોંપાયું, અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના કાયમી સિદ્ધાંતો અનુસાર વિદ્યાપીઠની પુનર્ધટના કરવામાં આવી. તે વખતે જે ધ્યેયો નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યાં તેમાંનાં કેટલાંક અત્યાર અગાઉ લુદાં લુદાં મથાળાં હેઠળ આવી ગયાં છે. જેમ કે, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, રેડિયો, નિયમિત કાંતણ, નિરંતર ખાદી પહેરવી, રાષ્ટ્રભાષા, ઔદ્યોગિક શિક્ષણ, ગ્રામસેવા, ગ્રામશિક્ષણ, પ્રચલિત ધર્મો પ્રત્યે આદર, અહિંસા અને સત્યની દૃષ્ટિ અનુસાર ધર્મનું ગાન, વગેરે. શારીરિક વિકાસને અર્થે બ્યાયામ અને અંગમહેનતની તાલીમ આવસ્થક ગણવાની કલમ, અને શરૂઆતની કલમે એમાં ઉમેરી લઈએ, તો આખી યાદી લગભગ પૂરી થાય. એ કલમે તે આ : “વિદ્યાપીઠનું મુખ્ય કામ સ્વરાજપ્રાપ્તિને સારુ ચાલતી પ્રવૃત્તિઓને અર્થે ચારિત્રવાન, શક્તિસંપન્ન, સંસ્કારી અને કર્તવ્યનિઘ્ન કાર્યકર્તાઓ તૈયાર કરવાનું છે; વિદ્યાપીઠ તરફથી આગતી ત્રણેક સંસ્થા સંપૂર્ણતાએ અસહકારી હોવી જોઈએ; તથા શિક્ષકો અને સંચાલકો સ્વરાજપ્રાપ્તિ માટે અહિંસા અને સત્યને અવિરોધી એવાં જ સાધનો સ્વીકારનારા હોય.

આ પ્રમાણે પુનર્ધટના બાદ વિદ્યાપીઠનું કામ (કાકાસાહેબના આચાર્યપણા હેઠળ) સંખ્યાને ટકાવી રાખવાના મિથ્યા પ્રયત્નને છોડી, કેળવણીને રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ ધરાવના પ્રયત્ન તરફ સીધું વળ્યું. ખાસ કરીને અક્ષરજ્ઞાન અને ઔદ્યોગિક શિક્ષણને સરખું મહત્ત્વ આપવાનો પ્રયોગ એકનિશ્ચયી શરૂ થયો; અને ગ્રામ-સેવામંદિરની સ્થાપના સ્થળે ગ્રામશિક્ષણ ઉપર ખાસ ભાર મુકાયો. આમ, ૧૯૩૦ની પ્રખ્યાત લંડીદૂત મુઠ્ઠી એકધાતું ચાલ્યું. ૧૯૩૦ની એ પ્રખ્યાત આખરી ફેસલાની લડત વખતે વિદ્યાપીઠ મંડળે તેમાં જોડાવાનું

નક્કી કર્યું, અને વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકો હોંસમેર એ લડતમાં ફૂદી પડ્યા.

૧૯૩૧ની શરૂઆતમાં સરકાર સાથે કામચલાઉ સંધિ થયા પછી બોચાસભમાં તા. ૮-૬-૧૯૩૧થી મુખ્યત્વે બારૈયા કોમના વિદ્યાર્થીઓ માટે ‘વલ્લભ વિદ્યાલય’ની સ્થાપના કરવામાં આવી, અને વિદ્યાપીઠમાં પાંચ માસના અભ્યાસક્રમવાળી ‘સ્વરાજ વિદ્યાલય’ની યોજના કરવામાં આવી. તેનો હેતુ ૧૬ વર્ષથી ઉપરના સ્વરાજપ્રેમી વિદ્યાર્થીઓને જરૂરી સામાન્ય જ્ઞાન અને તાલીમ આપવાનો હતો. તેના બીજાને વર્ગ પૂરા થાય તે પહેલાં જ ફરી લડત બપડી, અને સરકારે વિદ્યાપીઠના મુખ્ય કાર્યવાહકોને પકડી લઈ, તા. ૫-૧-૩૨ તે રોજ વિદ્યાપીઠને પોતાને જ ગેરકાયદેસર જાહેર કરી, ને તા. ૧૦-૧-૩૨ના રોજ તેનાં મકાનોનો કબજો લઈ લીધો.

નવા અધિકારીઓ

આ રિશ્તિ લગભગ ૧૯૩૪ના અંત સુધી ચાલી. તા. ૨૫-૧૦-૧૯૩૪ના રોજ સરકારે વિદ્યાપીઠ ઉપરનો પ્રતિજ્ઞ ઉઠાવી લીધી અને તે માસને અંતે મકાનો પાછાં સોંપ્યાં. દરમ્યાન કાકાસાહેબ દૂધા ધર્તા સરદારશ્રી વલ્લભભાઈ વિદ્યાપીઠના કુટુંબાયક બન્યા. તે વખતે જે સેવકો વિદ્યાપીઠ પાસે હતા તેમનો ગ્રામ કેળવણીમાં ઉપયોગ કરવાનું નક્કી થયું. ગામડાંમાં નથી શાળાઓ ન થાય તોપણ સેવકો ગામડાંમાં જઈને રહે અને ખાદીકામ મારફત અને બીજી રીતે શક્ય ને ગ્રામસેવા કરે એવો ખ્યાલ રાખવામાં આવ્યો હતો. બીજા શબ્દોમાં ‘લેગમ વિદ્યાપીઠ’ની યોજના કરવામાં આવી. તે કામ વિદ્યાપીઠ અંતર્ગત ગ્રામસેવા સમિતિ મારફત ચાલવાયું. તેવામાં સ્વરાજની લડતમાં ખુબાર થયેલા સત્યાગ્રહી ખેડૂતોનાં બાળકોની કેળવણીનો પ્રશ્ન આવ્યો, અને તેમને શિષ્યદૃષ્ટિએ આપી લુદી જુદી સંસ્થાઓમાં ભણાવવાને બદલે, એક જગાએ રાખી વિદ્યાપીઠની સીધી દેખરેખ નીચે શિક્ષણ આપવું વધુ યોગ્ય યશે એમ માની, વિદ્યાપીઠ તરફથી કુમારમંદિર અને વિનયમંદિર ચલાવવાનું નક્કી થયું. તે મુજબ તા. ૧૩-૧-૩૧થી એ કામ વિદ્યાપીઠમાં શરૂ થયું. આ વિનયમંદિરના અભ્યાસક્રમમાં યોગ્ય ફેરફારો કરવા વિદ્યાપીઠ મંડળે એક અભ્યાસક્રમ સમિતિ નીમી, અને તેની સૂચનાઓ અનુસાર અભ્યાસક્રમ ચેલવવામાં આવ્યો.

૧૯૩૭ના અંતમાં ઉલોગ દ્વારા શિક્ષણનો વર્ષા કેળવણીનો વિચાર ગાંધીજીએ ૧૨મી ક્યાં બાદ એ અભ્યાસક્રમને ફરીથી ગોઠવવાનો અને વર્ષા યોજનાને અનુસરતો કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. તે અરસામાં શ્રી. નરહરિભાઈ મહાપાત્રપદેથી કારજ ચતાં શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના મહામાત્ર બન્યા; ત્યારથી આજ સુધી તે જ વિદ્યાપીઠનું જવાબદારીભર્યું અર્થ કામકાજ સરદારશ્રીની નિગાહ હેઠળ સંભાળી રહ્યા છે.

'વિનયમંદિર શરૂ થયા પછી થોડા જ વખતમાં તા. ૧૫-૮-૩૫થી પં. નારાયણ મોરેશ્વર ખરેની દેખરેખ હેઠળ સંગીત વિચારદ સુધીની તાલીમ આપતું સંગીત વિદ્યાલય શરૂ કરવામાં આવ્યું. ૧૯૩૮ની દરિયુરા મહાસભાની બેઠક વખતે પં. ખરેનું અવસાન થયું, અને ૧૯૩૮માં મૂળ દ્વારા મુખ્ય સંગીત વિદ્યાલયની પ્રજા વરસની મુદત પણ પૂરી થઈ, એટલે તે ૩૦-૪-૩૮થી બંધ કરવામાં આવ્યું.

વિનયમંદિરનું કામકાજ ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટ સુધી ચાલુ રહ્યું. ૪૨ની ૮મી ઓગસ્ટે રાષ્ટ્રના માનીતા આગેવાનોની ધરપકડના સમાચાર આવ્યા, તે જ દિવસે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોએ કામ બંધ કરીને 'કઠિ ધંડિયા'ની એ લડતમાં જોડાવાનું નક્કી કર્યું અને તે મુખ્ય વિદ્યાપીઠ મંડળની સંમતિ મેળવીને રાજા બંધ કરવામાં આવી.

૧૯૪૪ના મે માસમાં ગાંધીજી બહાર આવ્યા પછી તા. ૧૦-૬-૪૪ને રોજ વિદ્યાપીઠ મંડળની બેઠકમાં નવેસર વિચાર કરીને જૂના સેવકોમાંથી બહાર રહેલા કે છૂટીને આવેલા સેવકોની મદદથી જોઈએકોઈ વગેરેનું પ્રકાશન કામ, અને હિંદુસ્તાની પ્રચારને વ્યવસ્થિત કરવાનું નક્કી થયું, અને તે મુખ્ય અત્યાર સુધી કામ ચાલતું આવ્યું છે.

નેરણી કોશ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના પ્રકાશનોમાં નેરણીકોશ એ એક મુખ્ય પ્રકાશન છે. "નાક વિનાનું મનુષ્ય જેમ શોભે નહિ તેમ નેરણી વિનાની ભાષાનું સમજાયું," એમ ગાંધીજી ઘણા વખતથી માનના તથા કહેતા આવ્યા હતા. ગૂજરાતી ભાષામાં નેરણીની કાંઈ પણ વ્યવસ્થા ન મળે એ વસ્તુ ગાંધીજીને ખૂબ સહતી હતી. તે કહે છે : "અત્યારે તો ગૂજરાતી ભાષાનો આત્મા શરીરની ખામીને લઈને જૂનની માફક લાખ્યા

કરે છે અને ક્યાંય સાંત થઈને બેસી શકતો નથી. એ રિયલિટમાંથી એ ભાષાના આત્માને ઉગારવો અને અવગતે જતો બચાવવો" જ નોંધ્યો. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ એક નેરણી સમિતિ નીમીને, સત્યાગ્રહઆશ્રમના અધ્યાપકો અને ગૂજરાત સાહિત્ય પરિષદ તરફથી નિમાયેલી સમિતિ સાથે તંત્રજોડ કરીને, ગૂજરાતી ભાષાની શુદ્ધિમાં રસ ધરાવનારા વિદેહ તેમ જ વિદ્યમાન લોકોના અભિપ્રાયોનું સંકલન કરી, તથા શાસ્ત્રની મર્યાદા તેમ જ પ્રચલિત વલણ તપાસી, નેરણીના નિયમો ઘડી કાઢ્યા; અને પ્રથમ તો ગૂજરાતી ભાષાના તેમ જ એ ભાષામાં રચાતા પામેલા લગભગ બધા શબ્દોનો કેવળ નેરણીકોશ ઈ. સ. ૧૯૨૯માં (કાગળ વદ ૭, ૧૯૮૫) પ્રસિદ્ધ કર્યો. ગાંધીજીએ તેને વધારી લેતાં જણાવ્યું કે, "આવો કોશ" આ પહેલો જ છે. . . . જે ગૂજરાતીને ભાષાનો પ્રેમ છે, જે શુદ્ધ ભાષા લખવા ઇચ્છે છે, તે બધાએ આ નેરણીકોશ મેળવી લેવો ધટે છે. અંગ્રેજ ભાષાના શબ્દોની નેરણી ખોટી કરતાં આપણને શરમ લાગે છે, તેના કરતાં માતૃભાષાની નેરણીનો વધ કરતાં આપણને વધારે શરમ લાગતી નોંધ્યો. હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ નેરણી કરવાનો અધિકાર નથી."

પરંતુ લોકોને કેવળ શુદ્ધ નેરણી પૂરી પાડીને કોશ કૃતાર્થ ન જ થઈ શકે. એટલે નેરણી સાથે શબ્દોના કાંઈ નહિ તો મુખ્ય અર્થો ટૂંકમાં પણ આપવા એ આવશ્યક હતું. એટલે તે વખતના સ્વરાજ્યની લડતના સંનેગોમાં — ત્યારે વિદ્યાપીઠના અધ્યાપકો તથા વિદ્યાર્થીઓએ લડતમાં ઝંપલાવ્યું હતું, — અપાય તેટલા મુખ્ય અર્થો આપીને તા. ૨૮-૬-૩૧ (મહા સુદ ૭, ૧૯૮૭) ને રોજ નેરણીકોશની અર્થ સહિત બીજી આઠતી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી.

ત્યાર બાદ એ બીજી આઠતી પણ ધાર્યા કરતાં જલદી ખત્રાસ થઈ જતાં, (૪૨ ટકા જેટલા શબ્દોની) તત્સમ વ્યુત્પત્તિ પણ ઉમેરેલી ત્રીજી આઠતી તા. ૧૨-૬-૩૭ના રોજ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી. તે વખતે કેટલાકે નવા શબ્દો પણ ઉમેરી લેવામાં આવ્યા, અને એ રીતે એ આઠતીમાં ૧૦,૧૬૯ નંબ: શબ્દો મળી કુલ ૫૬,૮૩૦ શબ્દો થયા હતા. માત્ર નેરણીનાથી મૂળ આઠતીમાં ૪૩,૭૪૩ શબ્દો હતા.

રાજકોશની પ્રતિષ્ઠા એ તો આજુ પ્રતિષ્ઠા જ કહેવાય. ગુજરાતી ભાષાને સંપૂર્ણ રાજકોશ, કે જેમાં બધા રાજકોશની વ્યુત્પત્તિ, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી નિશ્ચિત કરેલા અર્થો, તેમનાં ઉદાહરણો, તેમ જ ભુલ ભુલ રાજકોશપ્રયોગો વગેરે પૂરેપૂરાં આપ્યાં હોય, તે બહુ મોટું કામ છે, તથા રોજ રોજ નવી વિકસતી જતી ભાષાને માટે હમેશા આજુ રહેનારું કામ છે. વિદ્યાપીઠે એ સંપૂર્ણ કોશને નગર સાથે રાખી, એનું કામ લક્ષ્મણા ઝંઝાવાનો દરમ્યાન શક્ય તેટલું કામ આજુ રાખ્યા જ કહ્યું છે, અને દરેક આશ્ચર્ય વખતે સંપૂર્ણતાની દૃષ્ટિએ નવાં નવાં અંગોના શક્ય ઉમેરા કરતા રહેવામાં આવે છે. જેમ કે, નવી યોધી આશ્ચર્ય, જે હવે છપાવાનું શરૂ થઈ ગયું છે, તેમાં તદ્દલ રાજકોશની વ્યુત્પત્તિ ઉપરાંત રાજકોશપ્રયોગો પણ ઉમેરી લેવામાં આવ્યાં છે.

પરિભાષા

રાજકોશની પ્રતિષ્ઠા સાથે સાથે ભુલો ભુલો શાસ્ત્રોની પરિભાષા નક્કી કરવાનું કામ પણ વિદ્યાપીઠે ભૂલ્યું નથી. એ કામ તે વિષયોના બહુમતીના સાધમાં જ થઈ શકે તેનું છે, તે મુજબ આપસ્યક સહકાર સાધીને આજ સુધીમાં ગણિત, પદ્યધ્વનિતાન, રસાવન, અને અર્થશાસ્ત્રની પ્રાથમિક પરિભાષા તૈયાર કરીને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે, રાજકોશની પરિભાષાનું કામ હાથ ઉપર જ છે. અને હવે તો તા. ૨૬-૬-૧૯૪૪ની શરૂ થયેલા શ્રી.મહાદેવ રમારક વિદ્યાલયના કામકાજને અંગે એ બધાં શાસ્ત્રોનું અધ્યાપન કામ કરી આજુ થતાં. તે તે શાસ્ત્રોની પરિભાષાના કામને વધુ વેગ મળ્યો.

નઈ તાલીમ અને ઉચ્ચ કેળવણી

અસાર સુધીના વિદ્યાપીઠના ઘડતરની આટલી આલોચના કરતા આખા બાદ, એટલે, ‘વધવાના’ નામથી હિંદુસ્તાન દેશની કેળવણીને અંગે નવું દશન આપતી વખતે ગાંધીજીએ ઉચ્ચ કેળવણી અંગે રજૂ કરેલા અખબરી વિચારોનો, ઉલ્લેખ કરી લેવો નોઈએ.

છેક ૧૯૨૪ના આગસ્ટ માસની શરૂઆતમાં ગાંધીજીને પ્રમુખપદે બસાયેલી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરિષદમાં નીચેનો હવા પસાર કરવામાં આવ્યો હતો કે, — “અસહયોગનું શાશ્વતરસર આત્મશુદ્ધિ હોવાથી, અને અસહયોગનાં તરફ ગામડાંઓમાં બાવક કરવાનો મહાસત્તાનો પ્રયત્ન હોવાથી, અને ગામડાંમાં આત્મશુદ્ધિનું કામ બાળકોથી જ શરૂ થવું નોઈએ એવી આ પરિવર્તની માન્યતા

હોવાથી, આ પરિવર્તનો એવા અભિપ્રાય છે કે, ઉચ્ચ શિક્ષણ અને મધ્યમ શિક્ષણની સરખામણીમાં વિદ્યાપીઠે પ્રાથમિક શિક્ષણને પ્રધાનપદ આપવું નોઈએ; તેથી તે દૃષ્ટિએ ઉચિત લાગે તેવા ફેરફાર કરી વિદ્યાપીઠે ગામડાંઓમાં પ્રાથમિક કેળવણીનો પ્રચાર કરવો ઘટે છે.”

મહાસત્તાએ ૧૯૩૫માં પ્રધાનપદ સ્વીકાર્યા પછી કેળવણી સાર્વજનિક કરવાનો સલાહ સૌ સમક્ષ આવીને બેઠો રહ્યો. તે વખતે સૌના ધ્યાન ઉપર એ વાત આવી કે, દાદની આવક, કે જેમાંથી અંગ્રેજ સરકાર કેળવણીનું ખર્ચ કાઢતી હતી, તે બંધ કરવી હોય, તો પછી નવા કર નાખીને જ ને આવક ભેગી કરી શકાય. પરંતુ હિંદુસ્તાન દેશના ગરીબવર્ગ ઉપર કરનો ભોળો અસહ્ય થઈ ગયેલો હોઈ, ધનવાનો ઉપર અમુક પ્રમાણમાં વધારાના કર નાખવાની યુગ્મજ હોવા છતાં, ગાંધીજી નોઈ ગયા કે, “આપણે પ્રજા તરીકે કેળવણીમાં એટલા પાળત છીએ કે, એ વિષયના કાર્યક્રમનો આધાર જો પૈસા પર રહેવાનો હોય, તો આપણે એ બાબતમાં પ્રજા પ્રત્યેના આપણા કર્તવ્યનું પાલન કરવાની આજ્ઞા ફરી ન રાખી-નાશીએ.”

એટલે તેમણે પોતાની “રચનાકાર્ય” કરવાની શક્તિ વિષેની સઘળી પ્રતિષ્ઠા શુભાવી બેશવાનું નેપથ્ય વહોરીને પણ” એવું બહેર કરવાની “હામ ભીડી” કે, “કેળવણી સ્વાતંત્ર્યે હોવી જોઈએ. કેળવણી એટલે બાળક કે મનુષ્યના શરીર, મન અને આત્મામાં જે ઉત્તમ અંશ હોય, તેનો સર્વોચ્ચ વિકાસ સાધીને તેને બહાર આણવો. અક્ષરતાન એ કેળવણીનું અંતિમ ધ્યેય નથી તેમ તેનો આરંભ પણ નથી. એ તો સ્ત્રી અને યુવકને કેળવણી આપવાનાં અનેકમાંનું એક સાધનમાત્ર છે. અક્ષરતાન એ સ્વતંત્રપણે કંઈ કેળવણી નથી. એટલે, હું તો બાળકની કેળવણીનો આરંભ તેની કંઈક ઉપયોગી હાથઉદ્યોગ શીખવતી અને તેની કેળવણીનો આરંભ થાય તે હાથથી એને કંઈક નવું સર્જન કરવાનું શીખવીને જ કરું. આ રીતે દરેક નિરાશ રચનાઓ થઈ શકે. હું માનું છું કે, આ શિક્ષણપદ્ધતિમાં મન અને આત્માનો ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ વિકાસ સાધવો શક્ય છે. માત્ર દરેક હાથ-ઉદ્યોગ આજે શીખવાય છે. તેમ જ યંત્રવત નહિ પણ સાસ્ત્રીય રીતે શીખવાનો નોઈએ.” પોતાની યોજનાને વધુ સ્પષ્ટ કરતાં તે જણાવે છે કે, “મારી કલ્પના

પ્રમાણે, એ શિક્ષણ અત્યારના મેટ્રિકમાંથી અંગ્રેજી બાદ કરીએ એના જેટલું હોવું જોઈએ.”

પછી કોલેજની ઉચ્ચ કેળવણી અંગે તે જણાવે છે:— “હું” તો કોલેજની કેળવણીમાં ધરમણથી પસંદ કરું તે એના દેશની જરૂરિયાતોની સાથે મેળા સાધું. વંત્ર-શાસ્ત્રના તે બીજા ઇજનેરોને માટે પદવીઓ રખાય. એમને જુદા જુદા ઉદ્યોગોની જોડે જોડી દીધેલા હોય, તે એ ઉદ્યોગોને જે જીવન્યુએટો જોઈએ તેમને તત્કાલ આપવાનું ખરચ એ ચકાવનારા જ આપે... દાખલા તરીકે ટાટા કંપનીની પાસે એવી અપેક્ષા રખાય કે, તેમને જે ઇજનેરો જોઈએ તેમને કેળવવાને માટે તે રાજ્યની દેખરેખ નીચે એક કોલેજ ચલાવે. તે જ પ્રમાણે મિત્રમાલિકોનાં મંડળ... એનું જ બીજા અનેક ઉદ્યોગોને વિષે... વેપારને માટે પણ કોલેજ હોય. પછી ‘આર્ટ્સ’ ઝોકટરી ને ખેતીવાડી રજાં. આજે કેટલીય ખાનગી ‘આર્ટ્સ’ કોલેજો સ્થાપવાનું પૂર્વક ચાલી રહેલી છે, એટલે રાજ્ય પોતાની આર્ટ્સ કોલેજો ચકાવવી બંધ કરે. ઝોકટરી કોલેજો પ્રમાણપત્ર-વર્ણા ઇરિખતાઓની સાથે જોડેલી હોય. એ કોલેજો ધનિકોમાં લોકપ્રિય છે એટલે તેઓ એ કોલેજોને નભાવવા માટે સ્વેચ્છાએ પૈસા આપે એવી અપેક્ષા રખાય. અને ખેતીવાડીની કોલેજો સ્થાપવાની હોય તો જ એનું નામ સાર્યક થાય...”

પોતાના આ વિચારોને તે ૨૨ ઓક્ટોબર, ‘૩૭ ના રોજ વર્ષમાં મળેલી શિક્ષણ પરિષદમાં એક યોજનારૂપે લઈ આપ્યા. ઉચ્ચ શિક્ષણ બાબત તેમણે જણાવ્યું:— “ઉચ્ચ શિક્ષણ ખાનગી સાદસ પર છોડી દેવું જોઈએ; એ શિક્ષણમાં અનેક ઉદ્યોગ, કારીગરીની કળાઓ, સાહિત્ય અથવા લલિતકળા વગેરેમાં રાષ્ટ્રને આવશ્યક એનું શિક્ષણ આપવાની જોગવાઈ કરી શકાય.

“સરકારી વિદ્યાપીઠ કેવળ પરીક્ષા લેનારી સંસ્થાઓ જ રહે અને પોતાનું ખરચ પરીક્ષાઓની ફીમાંથી કાઢી સ્થાપવાની બને.

“વિદ્યાપીઠો કેળવણીના આખા ક્ષેત્રની સંભાળ રાખશે, અને કેળવણીનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં અગ્રણીઓ તૈયાર કરશે અને મંજૂર કરશે. કોઈ પણ ખાનગી નિશાળ તે પ્રાંતની વિદ્યાપીઠની અગાઉથી મંજૂરી લીધા વિના ચાલવી ન જોઈએ. વિદ્યાપીઠ (યુનિવર્સિટી) ના ‘ચાર્ટર’ સુધાર અને પ્રામાણિક માણસોના કોઈ

પણ મંડળને છૂટે હાથે આપવા જોઈએ; માત્ર એટલી યોગ્ય હશેનાં રાખવી જોઈએ કે, એ વિદ્યાપીઠો પાછળ સરકારને કંઈ જ ખરચ નહીં કરવું પડે. સરકાર માત્ર એકે મધ્યવર્તી કેળવણીખાતું જ ચલાવશે.”

ગાંધીજીની આ આખી યોજના પર ચર્ચા થઈ, અને પ્રાથમિક શિક્ષણ અંગેની એમની યોજનાને મંજૂર રાખવામાં આવી. પરંતુ ઉચ્ચ કેળવણી અને વિદ્યાપીઠોને લગતા ભાગ ઉપર તે પરિષદ કેશો નિર્ણય લીધો નહીં. કદાચ તે વખતે પ્રથમ પ્રાથમિક કેળવણી બાબતની ક્રાંતિકારી યોજનાને જ અમલમાં મૂકી જોવાને પ્રયત્ન કરવો તેણે યોગ્ય માન્યો હશે, અને એક વખત એ આખી યોજનાનો અમલ પૂરેપૂરો થઈ જાય ત્યાર પછી આગળની ઉચ્ચ કેળવણીને લગતા ભાગ વિષે વધુ સ્પષ્ટતાથી વિચાર થઈ શકશે અને નિર્ણય લઈ શકશે, એમ પણ કદાચ તેણે માન્યું હશે.

જોકે, ત્યાર પછી બીજા યુરોપીય મહાયુદ્ધને કારણે પ્રધાનપદોનો મહાસત્તાએ ત્યાગ કર્યો, અને ફરીથી મહાસત્તા પ્રધાનપદ સ્વીકારી, એ યોજનાને અમલમાં મૂકવાનું શરૂ કરે તેની સાથે સાથે જ સંપૂર્ણ આઝાદીની સંભાવના સાથે બાબાવાર યુનિવર્સિટીની પુનરચનાનું કામ પણ વિચારવાનું પ્રાપ્ત થયું.

ઉપસંહાર

ગુજરાતી ભાષામાં એ રીતનું સપ્તીય ઉચ્ચ કેળવણીનું કામ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ છેલ્લાં પચીસ વર્ષથી કરતી આવી છે. સાધનોને અભાવે જે કોઈ અગ્રણી ઓછાં પિકચાં હોય એ બાદ કરતાં, સ્વરાજ્ય મેળવવા તથા ભોગવવા માટે યોગ્ય નાગરિકના પૂરેપૂરા ધડતર માટેની સંપૂર્ણ કેળવણી યોજનાનો તેનો પહેલેથી પ્રયત્ન છે. કેટલુંક ધધેદારી શિક્ષણ એની કદમ્બમાંથી બાદ રહેલી જાય છે ખરું; પરંતુ તે શિક્ષણ એ કંઈ વાસ્તવિક અર્થમાં ઉચ્ચ કેળવણી નથી. તે બધા ધધેદારોનું શિક્ષણ ગાંધીજી કહે છે તેમ સરકારનું મધ્યવર્તી કેળવણીખાતું તે તે ક્ષેત્રો માટે કામ કરવા ઇચ્છતાં “સુપાત્ર અને પ્રામાણિક માણસોનાં મંડળોને” ‘છૂટે હાથે’ ચાર્ટર આપીને સંભાળી શકે છે.

અલગત, ગાંધીજી સરકાર હસ્તક ચાલતી કેળવણીને “અધ્યારના મેટ્રિકમાંથી અંગ્રેજી બાદ કરીએ” એના જેટલી કક્ષાએ લાવી મૂકવા માગે છે; પરંતુ, સ્વ-રાજ્યના યોગ્ય નાગરિકના ધડતર માટેની આવશ્યક

કેળવણી તેથી વધુ આગળ કોલેજની કક્ષાએ પણ ચાલવી જોઈએ. ઉચ્ચ કેળવણી એ ખરેખર સર્વાંગીય સંસ્કારિતાની કેળવણી છે; અને તે આખી મેટ્રિક સુધીની કક્ષાએ પૂરી થઈ શકે એમ તો બને નહિ. અત્યંત એ કેળવણીની આર્થિક જવાબદારી સરકારે પોતા ઉપર રાખવી અશક્ય હોય, તોપણ એ કક્ષાની કેળવણી આપતી યુનિવર્સિટી પ્રજામાં ચાલે છે એ તો તેણે જોવું જ જોઈએ. આર્થિક રીતે નહિ તો જીજ્ઞ બધી રીતે તે યુનિવર્સિટીને તેણે માન્ય અથવા સંમાનિત તો કરવી જ જોઈએ.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ મહાદેવ સેવક વિદ્યાલયનું કામ શરૂ કરીને એ દિશામાં સૌ કોઈનું યથોચિત ખ્યાન ખેંચ્યું છે. હવે એટલું જ જોવાનું બાકી રહે છે કે, સરકારે નીમેશું યુનિવર્સિટી કમિશન શી દિશા પકડે છે. જૂની યુનિવર્સિટીના જ લગભગ અનુકરણ રૂપે ગૂજરાતમાં એક નવી યુનિવર્સિટી વધારવા જેવું જ તે કરી શકે છે, કે સાચી રાષ્ટ્રીય કેળવણીની સવિધેયુક્તિ યોજના ધ્યાન તરફ તે વળે છે. જો ખરેખર તેને એ

સાચી દિશા પકડવી હશે, તો તેને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ મારફતે એ દિશામાં ઉત્સાહ પચીસ વર્ષથી થતા આવેલા કાર્યને અપનાવવું પડશે. કારણ કે, ગૂજરાતમાં, ગૂજરાત માટે, ગૂજરાતી ભાષા મારફતે યોગ્ય ઉચ્ચ રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપવા માટેનો જ તે સંપૂર્ણ પ્રયાત્ન હતો, અને છે.

પરંતુ, ન કરે નાશપણ, અને એ કમિશન તથા તેને નીમનારી સરકાર જૂની અંગ્રેજ સરકારની યુનિવર્સિટીના જ કૂંડાણમાં ગૂંચવાઈ રહેશે, તો ખરેખર પરદેશી રાજસત્તા અને શુદ્ધામીની પૂરેપૂરી રવાનગી માટે એક આખરી મોરચે લડવાનું જાકી રહેશે; અને એ મોરચે કેળવણી જેવી અગત્યની બાજતને લગતો હોઈ, એમાં સામે આવનારા આપણા પરદેશીઓ હશે તોપણ, તેમને લડત આપવી જ પડશે. તે વખતે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ પૂર્ણ સ્વરાજ્ય માટેની એ આખરી લડતમાં પોતાનો ધરાશવી ફાળો આપવા જીવંત બિંદુ હશે, એ નિરાંતની વાત છે.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ધણી હવે!!

ગોપાળદાસ પટેલ

સિંહાવલોકન અને ધ્રુવાવલોકન

એમ જોવા જઈએ તો ૧૮૫૭માં સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ માટે કરવામાં આવેલા પ્રયત્નને હજી સો વર્ષ પછી પૂરાં થયાં નથી. સત્યયુદ્ધ વિના જ એક સૈકાની અંદર આપણે સ્વતંત્ર થયા છીએ. બીજી રીતે વિચારતાં એ પ્રયત્ન પછી ૯૦ વર્ષ સુધી આપણે પારતંત્ર્યમાં રહી શક્યા એ જ એક મોટું આશ્ચર્ય માનવું જોઈએ.

ધર્મને ખાતર પ્રાણ અર્પણ કરનારા હિન્દુસ્તાનના લોકોએ આટલી સહેલાઈથી પોતાની સ્વતંત્રતા જતી કરી એ કંઈ નાનું-સાનું આશ્ચર્ય ન કહેવાય. બંદોબાસ કારતુઓને ચરખી લગાડેલી હોય છે એટલા કારણસર બળવો કરનારાઓએ પા સૈકાની અંદર જ સરકારનો હુકમ થતાની સાથે જ પોતાની પાસેનાં બધાં શસ્ત્રો નાખી દીધાં. સત્સંન્યાસ કરવાને આટલી સહેલાઈથી તૈયાર થનાર રાષ્ટ્રને બાલકાઓનું રાષ્ટ્ર કહીએ કે શું? હિન્દની જનતામાં મોટાઈ જેવું કશું રહ્યું જ ન હતું એમ માનવું કે શું?

ના. આપણું રાષ્ટ્રીય જીવન બહુ રાજકીય ન હતું. રાજકીય વસ્તુઓનો વેપાર કરવાનું કામ રાજાનું, કે રાજાની-ગાદી અસ્થાવનારા રાજપુરુષોનું. જનતાને તેની

સાથે ઝાઝી નિસંપત ન હતી. જે કોઈ રાજ્ય કરશે તે છેવટે નરકમાં જશે; જે ધર્મનું પાલન કરે તે જ ખરો રાજા, પછી તે સ્વકીય હો કે પરકીય હો; આવી આપણા લોકોની મનોચિત્તિ હોય એમ લાગે છે.

રાજસત્તાની પકડ કેવી જતી હોય છે તેની આપણા લોકોને ઝાઝી કંપના જ નહોતી. અંગ્રેજોએ એ જ્ઞાન આપણને કરાવ્યું. તેમને અહીં બધું જ પોચું દેખાયું, એટલે તેમણે તેનો ફાવે તેમ ગેરલાભ લીધો. રાજાઓએ પોતાનું રાજપદ વેચી દીધું; લોકોએ દયિયારો છોડી દીધાં. પંચાયતો નાશ પામી. ઉલોગ ધંધાની પાયમાલી થઈ. વેપારનો સાવ સંક્રાંચ થયો. સામાજિક આગેવાનો પદચ્યુત થયા. કેળવણીની પરંપરા યંબી મઈ. ધર્મમાં ચાલતી આવેલી નિર્બીય શરિઓને રક્ષણ મળ્યું. સામાજિકોહની પ્રતિષ્ઠા વધી. સામાજિક જીવનની અને લારકરની વચ્ચે સંબંધ ન રહ્યો, અને રાજ્ય ચલાવવાને આપણે નાલાયક છીએ એવો સિદ્ધો કપાળે ચોંટ્યો. અને ગમે તેટલા ઐતિહાસિક પુસ્તકો રજૂ કરવા છતાં એ વાત કેમે કરીને ખોટી પુરવાર થઈ નહિ.

આવી રીતે ચોમેરથી દારેલો અને વેરણછેરણ થયેલો સમાજ જ્યારે જાગૃત થયો ત્યારે સ્વતંત્રતા એ જ માનવજીવનનો પ્રાણ છે એ વાત તેને ગળે કોતરી. પરતંત્રતાનું દુઃખ નરકપાતાળાઓ કરતાં પણ ખરાબ છે એની તેને ખાતરી થઈ.

આમાંથી ત્રણ ચળવળો પેદા થઈ : એક રાજકીય, બીજી સામાજિક અને ત્રીજી ઔદ્યોગિક.

આમાંથી ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિને ક્યાંક વ્યક્તિગત સ્વાર્થે ધેરી લીધી, ક્યાંક કૌશલ્યનો અભાવ નડ્યો, અને ક્યાંક વ્યવસ્થાશક્તિની ઊણપ મારક બની. ઔદ્યોગિક ચળવળ આમ જનતાના ઉદ્ધારને માટે છે એ વાત જ લોકોના ધ્યાનમાં આવી ન હતી. આ દોષ હણુ પણ દૂર થયો નથી.

સામાજિક ચળવળની જાગૃતમાં 'ઈન્દિય' સારી પેઢે નડ્યો. આંધળી રૂઢિ, ઉચ્ચનીચપણાડી લાગણી અને સ્વ-પરભાવ એ ત્રણેયે મળીને માણસાઈનો નાશ કર્યો. આપણી સામાજિક ચળવળ છીછરી અને કેવળ દેખાવની નીવડી. આને પરિણામે સામાજિક સંઘન કેમે કરીને મજબૂત થઈ શક્યું નહિ. આ દોષ પણ હજી આપણને નડ્યા કરે છે.

રાજકીય ચળવળ ચલાવનારા આગેવાનો ખાનગી રીતે એમ કહેતા કે, રાજકીય અને ધનકીય પ્રજા કદી માથું ઊંચું કરી શકે નહિ. પરમેશ્વર જ કોઈક સંકટ ઊંચું કરીને 'આ લોકોને' ભોંયભેગા કરે ત્યારે ખરું. તો જ આપણે આ લોકોની નાગચૂંમાંથી છૂટી શકીયું.

આપણા લોકોએ બળવાનાં અને દહેલન બનાવવાનાં કાવતરાંના યુક્ત પ્રયત્નો કરી જોયા, પણ સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિને માટે જેટલી તૈયારી જોઈએ તેના પ્રમાણમાં એ બધા પ્રયત્નો 'દરિયામે' ખસખસ' જેવા ગણાયા.

લોકજાગૃતિ વિના કંઈ પણ થઈ શકે નહિ એ ઝોળખીને અરજીઓ અને વિનંતીઓ દ્વારા લોકજાગૃતિ કરવાનું અને જનતામાં અસતોષ ચેતવવાનું કામ રાષ્ટ્રપુરુષોએ રાષ્ટ્રીય મહાસભા મારફત શરૂ કર્યું. આ પ્રવૃત્તિમાં એક પેઢી વીત્યા પછી મહાત્મા ગાંધીએ એક મોટી શોધ કરી. અને તે એ કે, આપણા રાષ્ટ્રે હથિયારોનો જે ત્યાગ કર્યો હતો તે કેવળ કાયરતાથી નહિ પણ આપણા રાષ્ટ્રનું સામર્થ્ય જ સચેતર ક્ષેત્રમાં રહેલું છે તેથી કર્યો હતો. આને પરિણામે જે પરણતું બાન લોકોને ન હતું તે ગાંધીજીએ તેમને કરાવી આપ્યું. અહિંસક પ્રતિકારનું સામર્થ્ય રાષ્ટ્રમાં સુરતપણે પડેલું હતું એટલે જ ગાંધીજી તેને જાગૃત કરી શક્યા.

ધર્મનું હાર્દ, સત્ય, અહિંસા, ત્યાગ અને બલિદાનમાં રહેલું છે એ વાત ગાંધીજીએ શોધી કાઢી. ધર્મને નામે ચોમેર પ્રવર્તેલી બધી રૂઢિઓને કારે રૂઢીને, તેમ જ સાંપ્રદાયિક અભિમાનની જગ્યામાં ન ફસાતાં તેમણે સાચી ધાર્મિકતાનું 'ચલન' કયું અને એ શક્તિના ઉપયોગ સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ માટે શી રીતે કરેલો તે તેમણે રાષ્ટ્રને શીખરી દીધું.

રાષ્ટ્રના મૂળમૂલ સ્વભાવને અનુકૂળ એવી જ આ ઉપાય-ચોજના હોવાથી થોડા જ પ્રયત્ન વડે કલ્પનાતીત ફળ આપણને મળ્યું. એમાંય વળી આપણા પૂર્વજોએ હવિષ્ય ભાષ્યનું હતું તે પ્રમાણે, રાજ્યકર્તાઓ જગત્પાથી આપતિમાં સપડ્યા અને સારી પેઢે ક્ષીણતી થયા, અને હિન્દુસ્તાનને — રાજકીય તેજથી દીધી રહેલા હિન્દને — પોતાના તાબામાં રાખવા જેટલું જોર તેમના કાંધમાં રહ્યું નહિ. તેથી આજે આપણે સ્વતંત્ર થઈ રહ્યા છીએ. આપણો રાજકીય પ્રયત્ન, મહાત્મા ગાંધીની લોકોત્તર પ્રેરણા, તેમની બાહોશ આગેવાની અને જાગૃતી પરિસ્થિતિ એ બધાના સંયોગે કરીને આપણે આજે સ્વતંત્ર થઈએ છીએ.

જોશી હિન્દને પોતાના દોષો સ્પષ્ટપણે દેખાવા લાગ્યા છે અને અસહ્ય થયા છે. અને એ દોષો દૂર કરવાનું કામ 'કેટલું' કપડું છે તેનો પ્રત્યક્ષ થવાથી વિજયની શણે પણ રાષ્ટ્ર જોખાડ્યું થયું છે. પણ આ જ શણે આપણે એ પણ ન ભૂલ્યું જોઈએ કે, આજે જેટલી પ્રગતીય જાગૃતિ થઈ છે અને આગેવાનોમાં તેમ જ જનતામાં ચિરોપ રાષ્ટ્રીય સદૃશ્યોનું જેટલું સંવર્ધન થયું છે તેટલું, આટલા બાપક પ્રમાણમાં, ગયા દસ હજાર વર્ષમાં કદી થયું હોય એવું ઇતિહાસ પરથી જણાતું નથી.

આજે જ્યારે સમાજમાંના દુર્યજો કહોળાઈને સપાટી ઉપર આવ્યા છે તે વખતે પણ રાષ્ટ્રીય સામર્થ્યમાં હિન્દુસ્તાન એશિયાનો આગેવાન છે એ વાત સ્પષ્ટ થઈ છે. અને રાજકીય ખેંચવાદમાં તો આખી દુનિયાનું નેતૃત્વ હિન્દુસ્તાન પાસે આવ્યું છે.

આપણા ઋષિઓએ સાચું જ કહ્યું છે કે, ધર્મસ્ય સ્થિતિઃ ગતિઃ ।

પણ આપણે જ મેળવ્યું છે તે ટકાવતું શી રીતે એ સ્થાલ આજે સૌથી મહત્વનો છે. સામાજિક શુદ્ધિ અને સામાજિક સંઘનમાં જે કચાસ રહી તેને લીધે સ્વાતંત્ર્ય-ધરમાં ચીરો પડ્યો છે. આપણી

ઓઘોગિક તૈયારીમાં તત્ત્વનિષ્ઠ નથી, કૌશલ્ય નથી, પ્રગતિનિષ્ઠ નથી કે સંગઠન-આવૃથ પણ નથી. તેથી આજના સ્વાતંત્ર્ય-પર્વમાં ભૂખમરો વેસવાતો વારો આવ્યો છે. અને રાજ્ય ચલાવવા માટે જોઈતી સર્વાંગીણ દષ્ટિને અભાવે કમલે તે પગલે ભૂલો થઈ રહી છે. તેમ છતાં જે પરમેશ્વરની કૃપાથી આપણે જેમ

તેમ કરીને અહીં સુધી આવી પહોંચ્યા છીએ તેની જ કૃપાથી આપણે બધાં સંકટોમાંથી સલામત પાર પડીશું, અને એ જ કૃપા આપણને દુનિયાની સર્વોત્તમ સેવાને માટે ચોગ્ય બનાવશે એવી આસ્તિક શ્રદ્ધાથી આપણે આજનો સ્વાતંત્ર્યદિન ઊજમીએ, અને નમ્રતાથી વિશ્વસેવાની દીક્ષા લઈએ.

(‘મરાઠી હરિજન’ પરથી)

કાકા કાકેલકર

ગાંધીજીના ઉપવાસ

ઉપવાસનું વિધાન બધા ધર્મોમાં છે. જેમ ઉપવાસ આત્મશુદ્ધિને એક હિસાબ છે તેમ જ તે ભગવાનના દરબારમાં રજૂ થતી આત્મ હુકમની અપીલ છે. ઉપવાસ કરનાર જાણે છે કે, ભગવાન પણ કોઈ બહારની વસ્તુ નથી; ભગવાન આત્મારામ છે, અન્તરતર છે; તે જ નિષ્કામ છે, ષડ ષટમાં રહેલો છે; તે જ એકમાત્ર અદૈત તત્ત્વ છે.

દુનિયામાં જેટલાં જેટલાં ફકરપટ, અનાચાર, અત્યાચાર થાય છે તે બધાં લુદ્ધાર્થી ભાવમાંથી પેદા થાય છે. આ લુદ્ધાર્થને જન્મ દેનાર મુખ્ય ગુનેગાર તો આપણું શરીર અને તેની મંજિલ વાસનાઓ છે. આ લક્ષ્મીને વેધ કરવાને માટે જ ઉપવાસનું વિધાન કરાયું છે.

આહાર શરીરને શક્તિ આપે છે; શરીરને સેવા માટે ચોગ્ય બનાવે છે; પરંતુ આહાર શરીરને જડતાની તરફ લઈ જાય છે. ઉપવાસ શરીરમાંથી ચારિત્ર્ય અશોભે કમ કરે છે, અમુક હદ સુધી વિવેચના વેગને રોકે છે, અને આત્મિક સાધનાને માટે અવકાશ પેદા કરી આપે છે.

ઉપવાસને પોતાનું વ્યાકરણ છે. તે સંભાળીને કરવામાં આવેલા ઉપવાસ શરીરનેય ફાયદો પહોંચાડે છે અને આધ્યાત્મિક સાધનામાં મદદગાર થાય છે.

પરંતુ, જ્યારે ભક્તહૃદય, પોતાની નિષ્કામ સેવાએ ભગવદ્ભક્તિ કરતાં કરતાં, એવા મુકામ પર પહોંચે કે જ્યાં સેવા કરવાની તેની શક્તિ ન જૂઠી પડી જાય ત્યારે દષ્ટિ સામે અંધારું જ છવાઈ રહે, ભારે ભક્તહૃદય નાસ્તિકતાને પરા ન થતાં પરમાત્માની ચિત્ત-શક્તિ પર એક એક લખે છે અને દુનિયામાં સત્યયુગની જે કોઈ શક્તિ સતી પડી હોય તેને જાણ કરવાને માટે મોકલ કરે છે.

ગાંધીજીએ આજ સુધીમાં કેટલાય ઉપવાસ કર્યા છે. એ બધા ઉપવાસોનાં કારણો જોવામાં આવે, તો આસ્તિક માણસને માટે તે એક મોટું ધર્મશાસ્ત્ર જ બની જાય એમ છે, આધ્યાત્મિક જીવનમાં ઉપવાસનું

સ્થાન અને તેનું કાર્ય શું છે, એ દુનિયા આગળ એક મદદરતો પ્રશ્ન છે. આપણા ધર્મશુભિક્ષો તો કમલે પગલે ઉપવાસ કરતા હતા. છુદ્દ ભગવાને પ્રલક્ષ પ્રયોગ કરીને ઉપવાસનું વ્યાકરણ શીખી કાઢ્યું, મહાવીર સ્વામી અને તેમના અનેક ઉત્કટ અનુયાયીઓએ ઉપવાસની સાધનાને છેલ્લી કોટિએ પહોંચાડી. ઈસા મસીહે ઉપવાસ દ્વારા જ પોતાની સાધનાને ઉત્કટ કરી. ઇસ્લામના નબી મહંમદ સાહેબે શસ્ત્રયુદ્ધને દિવસે પણ પોતાના શિષ્ય સૈનિકોને ઉપવાસ કરવાનો આદેશ આપ્યો અને એમનું શરીર-જળ કાંઈક ફીણ કરીને પણ તેમનું અધ્યાત્મ-તેજ વધાર્યું.

બધા ધર્મોમાં ઉપવાસની સાધનાને સાર્વજનિક રૂપ પણ આપવામાં આવ્યું છે. પરંતુ તે સાધનાને ગાંધીજીએ જેટલી અજમાવી છે, તેટલી ભાગ્યે જ બીજા કોઈ ધર્મ-પુરુષે અજમાવી હશે. સામાન્ય મનુષ્ય દ્વારા જાય છે સારે હિંસામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. હિંસા તેનું અંતિમ અને ઉત્કટ શસ્ત્ર હોય છે. અહિંસા-પરાયણ વ્યક્તિ માટે અતિમ અને ઉત્કટ સાધન આત્મઅસિદ્ધાન છે. તેનું જ વૈજ્ઞાનિક અને શુદ્ધતત્ત્વ સ્વરૂપ ઉપવાસ છે.

ભગવાને ભારતને માટે ગાંધીજી જેવા એક ઉદ્ધારકને મોકલીને તેની ઇજ્જત વધારી છે; અને હવે ભગવાને ગાંધીજી સામે એવી કહાણીઓ મોકલવા માંડી છે કે જેવી ભાગ્યે જ મનુષ્યજાતિ માટે તેના ઇતિહાસ-કાળમાં કદી પેસ થઈ હશે. એક બાલ્ય ભગવાન ગાંધીજીને શક્તિ આપતો જાય છે અને બીજા બાજુ તેમની સામે અપૂર્વ સમસ્યાઓ ખડી કરતો જાય છે.

કલકત્તાના ઉપવાસ તો પ્રશંસ્યા. હવે ભગવાન ગાંધીજી પાસે કયું કામ કરાવવા આદે છે એ તો એ જ જાણે. આપણે તો ભક્તિનમ્ર થઈને કહીએ —

‘જય જય કડુભાખ્યે, શ્રી મહાદેવ શંભો !’

(દિલ્હિસ્થાની પરથી)

કાકા કાકેલકર

પાયાની શાળા વિં ચાલુ શાળા

પ્રાથમિક - પાયાની કેળવણીમાં સુધારો કરવાનું કામ આગળ વધતું જાય છે તેમ એક સવાલ વધારે ને વધારે આગળ આવતો જાય છે :- શિક્ષકો ને બીજા પૂછે છે કે નવી તાલીમની સુધારેલી શાળાને નમૂનો કેવો હોય ? એમાં અને ચાલુ શાળામાં મુખ્ય ફેર કયો છે, તે સ્પષ્ટ બતાવો.

સવાલ સ્વાભાવિક છે. નવી તાલીમની શાળા કેવી હોય તેનું સુરેખ ચિત્ર કલ્પનામાં આવતું નોંધ્યું. અને તેને પ્રયોગ દ્વારા પ્રત્યક્ષ કરવાને માટે પ્રયત્ન થવો નોંધ્યું. હવે શિક્ષકો અને કેળવણી ખાતાને પહેલાં હતા તેવો અદેશો કે અથકા નથી કે, ગાંધીજીએ દેશને સૂચવેલો આ પ્રયોગ ચાલુ રહેશે કે કેમ, કેમ કે હવે પૂરો સરકાર-પક્ષો યદિ ગયો છે, અને શિક્ષકો તથા શિક્ષણખાતું સ્વદેશી સરકારનાં હાથપગ બને છે.

નવી શાળામાં બે બાબતો સાદે ભાત પાડે એવી છે : ૧. ઉદ્યોગકામ ૨. સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય તથા જાતમહેનતનું ગૌરવ. આ એવી બાબતો છે કે બધી જ શાળાઓ તે વિષે કાંઈક તકલ્પ શરૂ કરી શકે. વર્ધા-શાળા માટે વિશેષ એટલું કે, તે એ બાબતો એવી રીતે ચમ્રાવે અને બીજાને કે તેમના વડે આપો શાળાનો અભ્યાસ જીવંત અને રસિક અનુભવવાળો બને.

૩. આ રીતે નવી શાળાનું ચિત્ર બેસતી, ચાલુ શાળાને તે તરફ ઘર્ષ જવાને માટે વહેવાર રસ્તો પસંદ મળી રહે છે; અને આનંદની વાત છે કે, તે પ્રમાણે પગલાં લેવાના લાગ્યાં છે.

જેમ કે, પાયાની કેળવણી પ્રાંતમાં બધે દાખત કરવાના પ્રારંભ તરીકે, શાળાઓમાં સાદા ઉદ્યોગકામને દાખત કરવાનો સરકારે હાથ કર્યો છે. આ સુધારામાં એક વ્યાપક બીજી વસ્તુ પણ રહેલી છે. અંગ્રેજી રાજ્ય દરમિયાન, ચાલુ શિક્ષણમાં ઉદ્યોગ અને જાતમહેનતનાં કામો માટે જે તુચ્છભાવ અને અસુચિ પેદા થયાં છે, તે એ શિક્ષણપ્રથાની બારે મોટી એક ખામી છે, જે સ્વતંત્ર દિંદે હવે તપાસમાં દૂર કરવી નોંધ્યું. એ દૃષ્ટિએ ઉદ્યોગ અને જાતમહેનતનાં કામોને આપણા બધા શિક્ષણમાં સ્થાન આપવામાં આવે, એ એક જરૂરી અને કીમતી ક્રાંતિ પણ ગણાય. વળી, આ કામો કેવળ સ્નાયુ અને ઇંદ્રિયોની જ તાલીમ નથી; તે દ્વારા વૈયક્તિક તથા સામાજિક બીજા કેટલાય

ગુણો ઘણા છે અને કેળવાય છે. તે કામો કરવા દારા તેમાંથી જન્મતી પહેંચ અને સમજ વડે, બીજા શિક્ષણમાંથી જે માહિતી અને જ્ઞાન મળે, તેને વ્યવસ્થિત કરીને પચાવી શકાય છે. ઉદ્યોગશિક્ષણમાંથી આ ફળ નીપજવાની એક મુખ્ય શરત એ છે કે, એ કામો તેના અનુરૂપ ભાવથી અને સમજથી તથા બરોબર કરવાં નોંધ્યું. તો ગાંધીજી કહે છે તેમ, તેમાંથી આપોઆપ એટું ઉત્પન્ન થશે કે જે કેળવણીના અર્થમાં પણ ફાળો આપી શકશે.

આ ઉદ્દેશ પાર પાડવાને માટે શાળાના સમય-પત્રકમાં ઉદ્યોગકામને ફરજિયાતનાં પ્રથમ ચાર ધોરણોમાં આગમાં આણે એકથી દોઢ કલાક મળવો નોંધ્યું. તેથી આણે સમય ઉદ્યોગના આ પ્રયોગને અફળ કે હારીપાત કરવા સમાન જ રહે. કુદરત, બાળકનું પોતાનું તથા તેની આસપાસના સમાજનું જીવન, અને જાતમહેનત તથા ઉદ્યોગનાં રોજિંદાં કામો — મુખ્યત્વે આ ત્રણ કેન્દ્રોના અનુભવમાં બાળકનું બધું શિક્ષણ સજાતું નોંધ્યું, એ તેની સાચી ને સ્વાભાવિક પદ્ધતિ છે; અને પાયાના શિક્ષણની રીત કે વર્ધા-પદ્ધતિ એ જ કહે છે. આ પદ્ધતિથી બાળકને સહેજે રસ પણ પડી શકે છે. આ પદ્ધતિ પર પ્રાથમિક કેળવણી રચવી હોય તો તેમ કરવાને માટે ઉદ્યોગ ઉપરાંત સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય તથા નાનાં મોટાં પર્યાટનો દ્વારા અવલોકન જેવાં બીજાં સાધનો છે, જેમને સાર્વજનિક ધોરણે શિક્ષણમાં સ્થાન આપી શકાય. તેમાંય આપણી સામુદાયિક તથા વૈયક્તિક સ્વચ્છતા, આરોગ્ય, તથા આહારવિહારની ટેવો, એવી બીજા છે કે જેમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ પાણું કરી શકે છે. રોજના સમયપત્રકોના અમુક વખત બાળકોની વ્યક્તિગત સ્વચ્છતા, શાળાની તથા તેની આસપાસની સ્વચ્છતા, તથા ગામની સામાન્ય સ્વચ્છતાના પ્રત્યક્ષ કામમાં આપણે નોંધ્યું. આમ કામ કરતું એ ભણતરનો પદાર્થ-પાઠ છે. જાતમહેનતની સૂઝ, પેડે જ અસ્વચ્છ ટેવો અને તે વિષે સૂઝનો અભાવ આપણા સંસ્કારમાં બેઠે બેઠે ગયેલી એજ છે. તેને ટાળવાને માટે આ પ્રકારનો સામુદાયિક પુરોવાર્થ જરૂરી છે. સાર્વજનિક પાયાની કેળવણીમાં સ્વચ્છતાના આવા પ્રત્યક્ષ કામો માટે અધી કલાક રોજ આપવો નોંધ્યું. શિક્ષકવર્ગ

ઉલોગને તથા. આ કામને રાષ્ટ્રની પુનર્વંદના માટે એક મોટું જગરુ કામ સમજી તે કરવાનો યશ

મેળવે. અને આ કામને સરકાર દ્વારાજ શિક્ષણ દેતું જ મહત્ત્વ આપે એ જરૂરી છે.

૩૦

એક યુવકના પ્રશ્નો

આજી એક અંકમાં (મૂત, ૧૭) આ મથાળાથી મેં એક યુવકના કેટલાક સવાલો અને તેના મારા જવાબો પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. તે ભાઈએ થોડા દહાડા પર એવા જ બે મળના વધુ સવાલો પૂછેલા. તે તથા તેનો ઉત્તર નીચે ઉતારું છું. તેમના સવાલપત્રને મથાળે તે આતું સુચક્ય લખે છે: “ફરજનું પાલન એ જ સાચી લહેર છે”; અને પછી આમ પૂછે છે—

નવો પ્રશ્ન આ રહ્યો:—

(૧) એકબીજાને સમજવાનો સાચો માર્ગ કયો? “To understand all is to pardon all” આ સત્યને વધુ કઈ રીતે અપનાવી શકાય?

(૨) સાચી સમજશક્તિ કઈ રીતે ખીલવી શકાય?

તેનો જવાબ મેં તેમને લખેલા પત્રમાંથી નીચે આપું છું:—

તમારા બે પ્રશ્નોના ઉત્તર આમ છે—

૧. એક દૃષ્ટિએ આનો જવાબ આગળ આવી ગયો હતું, તે જોજો. એક બાજુ તેમાં નથી છે: તમે લખો છો તેમ, To understand all is to pardon all—એ સાચું છે. સર્વતને સગ કે દેવ કોઈ કે વેર ન સંભરી શકે, કેમ કે બધું સમજવાથી તે કાર્યકારણભાવના કાયદા મુજબ જ—કર્મના કાયદા મુજબ જ બધું બનતું જોશે. એટલે એ શું કામ ગભરાય, કે કરે, કે ચિંતા કરે કે દુઃખી થાય? માણસ અને પદાર્થ બંધાને—ભૌતિક વસ્તુમાત્રને કર્મના કાયદા લાગે છે. વિદ્યાન વડે પદાર્થોને માટેના કાયદા આજ સમજવા લાગ્યો છે. તેમ જ મનુષ્ય માટે છે; પણ તે એટલો સરળ નથી, કેમ કે મનુષ્ય જીવિ-વાળો છે. મનુષ્યને મન હોવાથી, આપણને સમાવયપણે એમ થાય છે કે, તે ધરાઈપૂર્વક મનથી જોઈતી આમ કે તેમ વર્તન કરે છે. પરંતુ એમ તેનાથી કરાતી જોઈતી પણ, પદાર્થવિજ્ઞાન કે રસાયણના કાયદાની પેઠે જ, માનસવિજ્ઞાન અને વાસ્તવા તથા કર્મના કાયદા પ્રમાણે જ ગુણધર્મનુસાર હોય છે:—આ વસ્તુને જ કર્મ અકર્મના કાયદા કે ‘નક્ત’નું જ્ઞાન શાસ્ત્રીય ભાષામાં કહે છે. આપણે એ સમજતા નથી, કેમ કે આપણે તે

જ્ઞાન મેળવ્યું નથી. એટલે તેને સમજવાને માટે ઉદાર ભાવથી અને સહાનુભૂતિ-તથા સમભાવ-પૂર્વક સતત મથા કરવું જોઈએ. તરત કોઈ કે તેને મળતી ભગતી લાગણીને વશ થઈ જવાની કુટેવ પડી હોય, તો તેવે દરેક પ્રસંગે બળત લાવે તે દૂર કરવાને મનને ટોળ્યા જ કરવું. કોઈ પણ બાબત ઉપર જ દષ્ટિને વિચાર બાંધી દેવાની ટેવ હોય તો તેમાં ખામોશી કેળવવી અને વિચાર કરવાને માટે વખત લેવાની ટેવ પાડવી. અને સ્વતંત્રપણે, જીવનનાં કામો કરતાં કરતાં, તેના અનુભવ પરથી મન કરીને સાચું અને પવિત્ર જ્ઞાન વધારતા રહેવું. ગીતામાં જ્ઞાનની વ્યાખ્યા તેના અદારમાં અધ્યાયમાં કરી છે તે જોજો. જ્ઞાન એટલે કેવળ માહિતી કે જીવિઆપસ્ય નહિ.

પ્રશ્ન બીજાનો ઉત્તર ઉપરનામાં આવી ગયો છે. એક વધુ વાત ઉમેરું:—જ્ઞાન કે સમજ કેળવવા ને ખીલવવાને માટે મોટામાં મોટો નિયમ મનની નમ્રતાનો છે. જુદા લોકો મનની આ જરૂરી વૃત્તિને ‘પ્રચ્છિપ્ત’ કહેતા. વેદકાળમાં તે ભાવને બ્રહ્મ કરતા માટે શિષ્ય ‘સમિતપશ્ચિ’ હોય એમ કહેવાતું. તેમાં મૂળ ભાવ એ બતાવવાનો હોય છે કે, જે ખરેખર જિજ્ઞાસુ છે—વસ્તુ સમજવા માગે છે, તે જીવન-પરાયણ હોય અને મનમાં નમ્રતાવશો હોય. નમ્રતા એટલે બહારનો વિવેક જે તે નામે ખપે છે એ નહિ; નમ્રતા એટલે, હું નથી સમજતો અને મારે સમજવું છે, એવો પૂર્વગ્રહ વધારતો મનનો ચુદ્ધ ભાવ. તેવો માણસ કશાને તુચ્છ-કારણે નહિ; તેવા મનુષ્યે પેલું પ્રસિદ્ધ વાક્ય કહ્યું છે—

‘ગુણાઃ પૂનરજ્ઞાનં’ ગુણિયુ ન ચ લિગં ન ચ વયઃ’

એમાં ધન, પદ, મોભો ઇત્યાદિ પાશુ ઉમેરી રાકાય. આ ભાવ કેળવવા માટે પણ કેટલા બધા ગુણ કેળવવા જોઈએ! મનને કેટલું ચુદ્ધ અને નિર્મલ કરવું જોઈએ! તેવા ચિત્તમાં પછી જ્ઞાન સહેજે ભરાવા લાગે છે.

ટૂંકમાં, સારનો સાર એક જ છે—જીવનને ઉમદા અને જીવંત બનાવવા તો બાકીનું બધું તેમાંથી આવી મળશે.

૩૦

પ્રવાસ દ્વારા શિક્ષણ

ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણ આપણી જાણમાં છે, પણ આ 'પ્રવાસ દ્વારા શિક્ષણ' શબ્દ આપણા કાનને કદાચ અપરિચિત લાગે, છતાં આ વાત નવી નથી. દબ્બરો વર્ષથી આ માધ્યમ દ્વારા લોકો શિક્ષણ લઈ રહ્યા છે. આજે પણ આ સાધન કેટલીક જગ્યાએ વપરાશમાં છે. આર્થ લોકો જ્યારે ઉત્તરમાંથી ધીમે ધીમે દક્ષિણમાં આવ્યા હશે, તે વખતે એમણે મોટામાં મોટું શિક્ષણ પ્રવાસ દ્વારા મેળવ્યું હશે. ફરતાં ફરતાં અને ઢોરો ચરાવતાં એ લોકોએ આજુબાજુના પ્રદેશનો અભ્યાસ કર્યો હશે, અને એ જ પ્રવાસના અનુભવમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાને એમને આગળ દોર્યાં હશે. દિંદુસ્તાનમાં આવી આર્થ લોકોએ પોતાની પ્રવાસ પ્રગતિ માધુ રાખી અને પરિણામે આજના સાહસિકોને જુઝાવે એવા તે વખતે પણ મુસાફરો થયા. પુરાણના એક સાહસિક મુસાફરની વાત તો જાણીની છે. એનું નામ અગસ્ત્ય. પુરાણોમાં આવી વાતો ઘણી જ અગ્રંકારી ભાષામાં વર્ણવેલી છે. આ મુનિ પહેલાં વિંધ્યાચળ જોળંગે છે અને દક્ષિણ તરફ જંગલોમાં યઈને આગળ વધે છે. એમને દરિયો પણ નહોતો નથી. તે વખતનાં નાનાં વહાણોમાં ખેસી અગસ્ત્ય મુનિ ત્યાર પછી જવા, મુખાત્રા અને મોર્નિંગો મુઠી પહેાંચે છે. આવા પ્રવાસો દ્વારા આર્થોએ શું મેળવ્યું એ વાત જમજડે છે.

આજે પણ ઘણા સાધુઓ પર્વત દ્વારા જ જ્ઞાનના લંકારો બરે છે. ગમે તેવા જૂગોળના નિંજાતોને પણ તેની આગળ માથું નમાવવું પડે છે. દેસા પરદેશની જે વિગતવાર માહિતી એ લોકો આપી શકે છે, તેની માહિતી પુસ્તકોના જ્ઞાનવાળો ન આપી શકે.

આજે પણ અજણ ગણાતી ભરવાઃ જેવી ઢોરો ચારતી કોમોનું શિક્ષણ પણ આવી રખડપટ્ટીમાંથી થાય છે. એ લોકોને ભલે આપણી પેઢે સહેલની સંસ્કૃતિની વાતો કરતાં ન આવડતી હોય. છતાં જે પ્રદેશમાં એ ફરે છે અને જે માહિતીની એને જરૂર છે, તે જ્ઞાનમાં કાઈ એની બરાબરી કરી શકે એમ નથી. પ્રાથમિક શાળામાં આવતાં બાળકોના અભ્યાસ ઉપરથી લાગ્યું છે કે, જે નાનાં છોકરાં પહેલાં ઢોરો ચરાવવાનું કામ કરતાં હતાં તેમની શુદ્ધશક્તિ વધારે ખીએલી છે. 'ફરે તે ચરે' એ કહેવત કદાચ

અનપ્રાપ્તિ માટે હશે, છતાં પ્રવાસમાં 'ચરે'નો અર્થ જ્ઞાન મેળવે એવો થવો જોઈએ. પછી જ્ઞાનના પ્રશાવથી અનપ્રાપ્તિ થાય એ વાત જુરી છે.

વર્ધા-જોગનામાં સમાજને કેળવણીના એક સાધન તરીકે ગણવામાં આવ્યું છે. તેમાં પણ આપણે ધારીએ તો મોટા મોટા નકશાઓ અને ચોપડીઓ લઈને સમાજવિદ્યા શીખવવા ખેસી શકીએ. પણ આમ તો સમાજવિદ્યાનું પોષ્ટિકા જ્ઞાન થાય. એટલે સાચું જ્ઞાન મેળવવા માટે તો સમાજમાં ફરતું પડે અગર તો પ્રવાસ કરવો પડે. આમ ફરતાં ફરતાં સમાજને જે અભ્યાસ થશે તે જ સાચો અભ્યાસ. એટલે જ વધારેજ્ઞાનના પ્રણેતાઓએ આનું જ્ઞાન પ્રવાસ દ્વારા મેળવવાનું રાખ્યું છે. આવા પ્રવાસો બાળકોની શક્તિ પ્રમાણે બહેળા વિસ્તારમાં થવા જોઈએ.

જૂગોળના અભ્યાસમાં પ્રવાસ શો ભાગ ભજવે છે એ સમજવવાનું હવે રહ્યું નથી. જૂગોળનું જ્ઞાન તો પ્રવાસ દ્વારા જ મળે એવું હવે બધા જ માનતા થયા છે. આપણે જાણીએ છીએ કે, પાણીનાં મોળાં બિછળતા, અને તોતિંગ વહાણોને પોતાની હથેળીમાં નચવતા સાગરનો ખ્યાલ કાગળોના બૂરા બરડગથી ન જ આપી શકે. ઘણી વખતે તો નકશાઓ ખોદા ખ્યાલ પણ ઉત્પન્ન કરે છે. બારડોલીમાં ઈર રહેના શિક્ષક ઉદ્યોગ તાલીમ માટે આવેલા. દમજુના પ્રવાસ પછી એ લોકો દરિયાની જ વાતો કર્યાં કરે. મેં એમને પૂછ્યું કે, જૂગોળમાં એ નહોતું આવ્યું? એ લોકો દરયા અને જવાબ આપ્યો, "અરે, અમે તો ધારતા હતા કે દરિયાની ફરતે જાત્રી જાત્રી પાળ હશે, કારણ કે એનું પાણી રહ્યું વધારે. તળાવ મોટું તેમ પાળ પણ મોટી હોવી જોઈએ ને? પાળ સિવાય પાણી રહી જ કેવી રીતે શકે! વળી અમે ધારતા હતા કે પાણી સામાન્ય રીતે તો તળાવ જેવું શાંત જ રહેતું હશે, અને કાઈ કાઈ વખત મોળાં બિછળનાં હશે."

ઉચ્ચ પ્રદેશ વિષે મારો પણ પહેલાં એવો જ ખ્યાલ હતો. ઉચ્ચ પ્રદેશ એટલે જોયો પ્રદેશ. પર્વતની ટોચ ઉપર થોડું મેદાન હશે તે જ ઉચ્ચ પ્રદેશ. એના ઉપર ખેતી વગેરે તો કંઈ થતું જ નહીં હોય, કારણ કે કુંચર ઉપર તો પથ્થર જ હોય. આ ભ્રમ અજાંતાની

શુદ્ધ જોવા ગયા ત્યારે ભાંગ્યો. અજાંતાની સામે જ એક ટેકરી જેવું દેખાય છે એને હુંગર ધારી ઉપર ચડવાનો પ્રિયાર આપ્યો. ઉપર આવવા કોઈ તૈયાર થાય નહિ, એટલે જિજ્ઞાસા ન રોજી શકવાથી હું એટલો ફાંફાં મારતો ઉપર ગયો. ઉપર પહોંચ્યાં મારા આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. હું તો ત્યાં કોઈ જગત માણુસની કલ્પના કરતો ન હતો, પણ ત્યાં તો દૂર દૂર દ્વિતિજ સુધી ફેલાયેલાં ખેતરોમાં મચ્છર કપાસ વીણી રહ્યાં હતાં અને જેને હું હુંગરની ટોચ ધારતો હતો ત્યાં તો એક પાકો રસ્તો આવતો હતો. મને ઉચ્ચ પ્રદેશનો તરત ખ્યાલ આવ્યો. આ જાતઅનુભવમાં મને એટલો જમો રસ પડ્યો કે ધડીલર તો હું ત્યાં જ બેઠો રહ્યો અને મેદાન અને ઉચ્ચ પ્રદેશને વારાફરતી જોતો રહ્યો. મને તે જ દિવસે ખચર પડી (બૂજોળનો શિક્ષક હોવા છતાં) કે, ઉચ્ચ પ્રદેશ અને મેદાન એ ખરેખર શી ગીજ છે.

આવી જ રીતિથી હુંગરો અને જંગલોની છે. નકશાની વાંકીચૂકી લીટીઓ ભલે ગોરીશંકર અને કાંચનજંગલો ગતાવવાની કોશિશ કરતી હોય, પણ એનો ભવ્ય દેખાવ સગી આંખે જોવા વિના ક્યાંથી આવે? જંગલો અનાવવા માટે નકશામાં એક એ ઝોડો ગતાવ્યાં હોય તેનાંથી ઘીચ જંગલોનો, ત્યાંની વનરાઈનો, પાણીના ધોધોનો, સ્વચ્છ ઝરણોનો અને ત્યાં રહેનાં પ્રાણીઓનો ખ્યાલ કેવી રીતે આવે? પ્રવાસ દ્વારા જ આ સિદ્ધ થઈ શકે.

ખરી રીતે તો (ઓછામાં ઓછી આપણુ દેશની) બૂજોળ તો ચાર દીવાલોમાં શીખતી શકાય જ નહિ એવું આપણે જાહેર કરવું જોઈએ. એ શીખવવા માટે નિશાળમાં પર્ષટનનો અભ્યાસક્રમ ગોઠવવો જોઈએ. વિદ્યાર્થી પ્રાયમિક શાળામાં લખુનો હોય ત્યારે અનુક્રમે પોતાના ગામની આલુઆલુથી શરૂ કરી, સાત ધોરણ પૂરાં કરે ત્યાં સુધીમાં પોતાના જિજ્ઞાસાનો પ્રવાસ પૂરો કર્યો હોવો જોઈએ. માધ્યમિક શિક્ષણમાં પ્રાંતનો પ્રવાસ ગોઠવવો જોઈએ. અને ઉચ્ચ કેળવણીમાં આખા દેશનો પરિચય કરાવવો જોઈએ.

પૈસા અને એવા કેટલીક મુશ્કેલીઓને લીધે ચાલતી નિશાળો મુશ્કેલ અને છે. નહિ તો દરેક નિશાળ ચાલતી નિશાળ હોવી જોઈએ. આથી બૂજોળને અભ્યાસ તો થાય જ, પણ સાથે સાથે અનેક પ્રકારના અભ્યાસને એમાં રચાન મળે છે. ફરતાં ફરતાં, પચ્ચે પચ્ચે

વખત મળે ત્યારે અને હાલતાં ચાલતાં પણ ભાષાનો અભ્યાસ કરતી શકાય. ભાષાજ્ઞાન પણ પ્રવાસના વિષયોમાંથી જ અનેકું હોય તો વધારે આશ્ચર્ય અને. પ્રવાસ દરમ્યાન પૈસાની તો કેટલીયે બિયતપાયક થાય. તેમાંથી જ ગણિતશિક્ષણ લેખું કરી શકાય. ઇતિહાસ તો ઐતિહાસિક સ્થળો જોતાં જ સ્કુરે અને ચાંદની રાતે સરોવરને કિનારે રેતીમાં બેસી ચાલતી ઇતિહાસની વાતો તેમાં રંગ પૂરે. વિજ્ઞાન તો જ્યાં ત્યાં પડ્યું જ છે. પ્રાણીશાસ્ત્ર, વનરપતિશાસ્ત્ર, ખનીજશાસ્ત્ર ખગોળશાસ્ત્ર જેવા વિષયો માટે પ્રવાસ જેવી અનુકૂળ પરિસ્થિતિ ક્યાંથી મળે? યુરોપ અમેરિકામાં આવી નિશાળો વિશે સાંભળ્યું છે, પણ આપણે તો એ તરફ હજી જવાનું જ રહ્યું છે. આમ છતાં અને તેટલી ચાર દીવાલની જેલ આપણે તોડવી જોઈએ અને વારંવાર પ્રવાસો ગ્રાહી વારાફરતી એક એક વિષયને જેલ બહાર કાઢવો જોઈએ.

પ્રવાસો માણુસના ઉત્તમ શુણ્ણ ખીલવવાની તક આપે છે. ચોપડીની શિખામણોથી એ ભાગ્યે જ ખીલવી શકાય. શરીર અને મનની પ્રવાસમાં સાથેસાથે ખિલવણી થાય છે. હુંગર ચાતાં, લાંબાં લાંબાં જંગલો વટાવતાં, ભૂખ અને મુશ્કેલીઓ વેડતાં જે ખાતલતા, સાદસિકપણ, સહિષ્ણુતા અને ધીરતા આવે છે, તે કોઈ પણ પુસ્તકિયા જ્ઞાનથી કે ભાષણોથી આવી શકતી નથી. પ્રવાસમાં આ શુણ્ણ એને ફરગિયાત કેળવવા પડે છે. એના વિના તે પ્રવાસમાં આગળ ચાલી જ શકતો નથી. પરિણામે જાતઅનુભવમાંથી કેળવેલા શુણ્ણ ધીમે ધીમે ટેવના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે અને પ્રવાસોને અતિ તે એક સંપૂર્ણ નાગરિક તૈયાર થઈ બહાર પડે છે. આ નાગરિક માટે 'કોન્વેક્શન એડ્રેસ' ન હોય તોપણ ચામે.

લશ્કરી દૃષ્ટિએ પણ પ્રવાસ એટલો જ અગત્યનો છે. પ્રવાસમાં કસાયેલું મન અને શરીર તો જાણે ઉપયોગી છે જ, પણ બૃહદ્વચનની દૃષ્ટિએ પ્રવાસીના પરિચિત પ્રદેશો પણ તેટલા જ ઉપયોગી સાબિત થયા છે. દહેશદ્વનના સરવે વિભાગે તૈયાર કરેલા નકશાઓ ભલે સયોગો પ્રમાણે કામમાં આવના હશે, છતાં જે જગ્યાએ પ્રવાસીના પગ પડેલા છે અને જ્યાં બેસી મિત્રો સાથે કલાકો વિનાશ્ય હશે એ જગ્યાની એકેએક ડાળી અને એકેએક પાંદડું એ કેમ બૂલે? દેશના સંરક્ષણ માટે દેશનો

એકએક ખૂણે જાણુવો જરૂરી છે એટલું જ નહિ, પરંતુ આજુબાજુના દેશોની પણ આપણને સંપૂર્ણ માહિતી હોવી જોઈએ. યુરોપ અમેરિકાના દેશો જતે ન જોઈએ તો ચાલે, પણ આપણા પાડોશીઓને તો આપણે જતે જોવા જ જોઈએ. વિગ્રહ અને શાંતિના જમાનામાં એ એકસરખાં ઉપયોગી છે.

આ બધું પ્રવાસ અને તે પગપાળા પ્રવાસથી જ સાધ્ય થઈ શકે. એટલે જ્યાં સુધી જુવાનોના શરીરમાં ગરમ લોહી વહેતું હોય ત્યાં સુધી આવા પગપાળા પ્રવાસો યોજવાને ઉત્તેજન આપવાની દરેક દેશપ્રેમી અને શિક્ષણપ્રેમીની ફરજ થઈ પડે છે.

સ્વરાજ્યાધમ,

બારડોલી

મણિલાલ નાયક

ગોરા ચાહ્યો !

[વરસો ઉપર 'નવાં ગીત'માં દ્વિતી ત્રિભુવનદાસ બ્યારે 'ગોરા ચાહ્યો' ગાયું હતું હવે જ્યારે ગોરા ચાહ્યો ત્યારે 'ગોરા ચાહ્યો !' ગાયાનું તેમને માથે લેશું' હતું. તે ગાવાની ધન્ય ધડી આવી તો કવિ શે' એ પ્રશ્ન અદા ન કરે ? એટલે નાચેનું ગીત આપણને મળે છે. — મં.]

૧. ભારતનાં સંતાનો હો !
૨. હા ! હા હા !
૧. સાંભળો છો ને ?
૨. હા ! હા હા !
૧. ગોરા ચાહ્યો !
૨. અરે ! અરે રે !
એ શું બોલ્યા ?
ગોરા ચા. . . હ્યો ?
વડની પેઠે ફૂલ્યો ફાહ્યો -
ખૂળ મહા. . . હ્યો !
ગોરા ચા. . . હ્યો ?
ક્યાં. . . ચાહ્યો ?
ક્યાંથી. . . ચાહ્યો ?
કે. . . મ. . . ચાહ્યો ?
૧. ક્યાં. . . ચાહ્યો ?
પશ્ચિમની પરવારે ચાહ્યો !
સાગરને સીમારે ચાહ્યો !
જ્યાંથી આ. . . જ્યે ત્યાં. . . ચાહ્યો !
ક્યાં. . . ધી. . . ચાહ્યો ?
હિંદીના યુથબળે જે તો
ભારતના તખ્તેથી ચાહ્યો !
દિલ્હી દરવાજેથી ચાહ્યો !
૩મ પડધમ વાજેથી ચાહ્યો !
સિમલાનાં શિખરથી ચાહ્યો !
ગારાં ને બંદરથી ચાહ્યો !

- રાત-રજવાડંથી ચાહ્યો !
- સોડજરનાં ધાડંથી ચાહ્યો !
- હાકેમી હોદ્દેથી ચાહ્યો !
- મહેલાતી મોજેથી ચાહ્યો !
- મિજલસનાં ખાણુંથી ચાહ્યો !
- ભારતનાં નાણુંથી ચાહ્યો !
- કે. . . મ. . . ચાહ્યો ?
અહીં હતો જે ખૂંટો ઘાહ્યો -
તેને આજ ઉપાડી ચાહ્યો !
ભેશું ભાથું ભરીને ચાહ્યો !
ખાલી હિંદ કરીને ચાહ્યો !
તાણુંમતાણું મૂકી ચાહ્યો !
કરી સલામો સૂકી ચાહ્યો !
યુનિયન જેક ઉતારી ચાહ્યો !
ભારતધ્વજ સ્વીકારી ચાહ્યો !
અરે !

- ઝોસડથી મંદવાડ જાય -
જે. . . મ ચાહ્યો !
મંત્ર થકી વળગાડ જાય -
જે. . . મ ચાહ્યો !
દીવાથી અધકાર જાય -
જે. . . મ ચાહ્યો !
૨. એવું તે શું દેખ્યું ચાહ્યો ?

૧. શું શું દેખ્યું ?
 ગાંધીજીનાં સત્ય અહિંસા -
 તપનાં પુણ્યસુકાન દેખ્યાં !
 વજ્રપુરુષ વલ્લભની વાણી -
 કેનેહ-યુદ્ધ નિશાન દેખ્યાં !
 વીર જવાહરની કુરબાની -
 માનવતા-વિજ્ઞાન દેખ્યાં !
 ભારતના ભડવીરો કેરાં
 અદ્ભુત બહુ ધમસાણુ દેખ્યાં !
 હિંદી શહીદો કેરાં કાયમ
 ભડભડતાં સમશાન દેખ્યાં !
 સુખત હિંદના રોમે રોમે
 જગી ભઠ્યા પ્રાણુ દેખ્યા !
 આયમતી છિટન-સત્તાનાં
 એ સીમાં એંધાણુ દેખ્યાં !
૨. ત્યારે શું એ સીધો ચાલ્યો ?
 વાંધો કાંઈ ન લીધો ચાલ્યો ?
 શું હિંદીથી ખીધો ચાલ્યો ?
 કશો ન પરચો દીધો ચાલ્યો ?
૧. સાવ નથી કંઈ સીધો ચાલ્યો !
 ખનતો પ્રપંચ કીધો ચાલ્યો !
 કંઈક ધરની દ્રીકે ચાલ્યો !
 કંઈક હિંદની હીંકે ચાલ્યો !
 કંઈક બહારની બીકે ચાલ્યો !
 ધરની પહેાંચ વિચારી ચાલ્યો !
 કોમી કલેશ વધારી ચાલ્યો !
 ભારતને પડકારી ચાલ્યો !
૨. ઠીક ચાલ્યો, છાને ચાલ્યો;
 ભારતનો કંઈ હી વાળ્યો ?
૧. હી વાળ્યો ?
 હોઠ સૈકો ગાળ્યો તેમાં -
 હિંદી લસલસતા શિકારે -
 કેવળ ધરનો સિંહ પાળ્યો !
 શુભામીનો ઢાળો ઢાળ્યો !
 દળદર આપી દાટ વાળ્યો !
 વેશભૂષા વસ્તારો ટાળ્યો !

૨. અરે ! કશુંયે દીધું, કે ના -
 બસ ! કોરોધાકોર ચાલ્યો ?
૧. હા, હા, પુષ્કળ ભાસે દેખો -
 દીધું, ઠોરમઠોર ચાલ્યો !
૨. શું શું દીધું ?
૧. સાધન સંપત્તિ ઢગલે લૂંટી -
 લેણાંની ઉચરેટ દીધી !
 પોતાની ઉધરાણી પતવી -
 ભૂખમરાની લેટ દીધી !
 માલ વિનાનાં કાલાં કાલાં
 કેળવણીનાં કાલાં દીધાં !
 લોભાંથી ઉકાડી નાહક
 ભાગલાનાં ભાલાં દીધાં !
 મોભેમાં મશગૂલ નિરંતર
 રાજસ્થાની લાલાં દીધાં !
 સ્વાર્થ-દમામ અનીતિવાળાં
 મોકરશાહી જળાં દીધાં !
 પરદેશી એજંટ ગનેલા
 ડકૂર મૂડીવાળા દીધા !
 લકાઈમાં લૂંટાવી અબળે
 ધોમ બજારો કાળાં દીધાં !
 ઉદ્યોગોનાં થડ કાપીને
 સૂકાં ડાળી-ડાળાં દીધાં !
 વકીલનાં વૃંદોની સાથે
 ન્યાયાસન કબ્જિયાળાં દીધાં !
 ભારતનાં ભુક્તાવી ભૂષણુ
 પોઝીશન ભમરાળાં દીધાં !
૨. સોણું સફરું કંઈયે દીધું ?
 કે શું કેવળ જ્ઞાન દીધું ?
૧. હા, હા, કંઈ એવું પણ દીધું;
 વહેમોનાં જળાં ખંખેરી
 દુનિયાભરતું ભાન દીધું !
 મહાપ્રજ્ઞનાં મૂલ જતાની
 સ્વદેશનું અભિમાન દીધું !
 અમલ ચલાવાની યુક્તિ ને
 પ્રજાસ્મિતાનું જ્ઞાન દીધું !

આ પણુ એશિયાઈ પટોશીઓ*

ઇટાલિયન

ખ્રિસ્તી, ફ્રેન્ચો કે બીજા ગમે તે પ્રગ્ન ન્યારે જુએ છે કે, પોતાનો શાહીવાદ દુનિયાનાં અને સમયનાં વહેણોની સામે નાશ પામશે, ત્યારે એવા ભય સામે શાહીવાદના પ્રકાર ભલે ફરેકના જુદા જુદા હોય, છતાં સૌ એક જ જાતની નીતિ અપભત્તર કરે છે. છેલ્લા બે મહાન વિગ્રહો વખતે આ શાહીવાદી દેશોએ જે વલણ અપભત્તર કર્યું તે ઉપરથી જણાયું છે કે, દુનિયાનું નવેસરથી ધડતર કરનારા સૌ છેતરાયા છે. વિગ્રહ દરમિયાન યુસનારા અને યુસાનારા દેશોએ સંગઠન કરી સંયુક્ત મેરચો આપ્યો છે, છતાં વિગ્રહના અંતે શાહીવાદી પંને પોતાની મજબૂત પકડ સાથે કાયમ રહી છે; ન્યારે શાહીવાદી નીતિવાળા દેશો અણીના સમયે એક થઈને લડયા છે અને પોતાનાં દિલ એકબીજાથી વિરોધી હોવા છતાં તેઓ એકબીજાની પડખે રહી શક્યા છે એટલું જ નહીં, પણ દુનિયાના બીજા દેશો ઉપરથી પોતાની પકડ ચાલુ રાખી શક્યા છે. આવી શાહીવાદી નીતિવાળા દેશો પૈકી બે નબળા દેશો — ફ્રાન્સ અને હોલેન્ડ, ગયાબીજા વિગ્રહમાં પોતાનાં સંસ્થાનોને જાપાની આક્રમણ સામે રક્ષણ આપવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા; પરંતુ એ અણીના પ્રસંગે અંગ્રેજો તેમની મદદે ધાયા. વિગ્રહ દરમિયાનના એ દુઃખદાયક દિવસો વિગ્રહને અંતે લુલાઈ ગયા અને આજે એ જ ફ્રેન્ચ અને ડચ પ્રજાઓ શાહીવાદી ટપે પોતાનાં એ જૂનાં સંસ્થાનોને પોતાનું જાળ જતાવી રહી છે.

પશ્ચિમ-દક્ષિણ એશિયાના જે દેશો આ શાહીવાદના ભોગ ધયા છે તેમની વિગતો હવે આપણે દ્રઢકામાં નોંધીએ.

એશિયા ખંડની દક્ષિણ-પશ્ચિમે આવેલા ઇન્ડો-નેશિયાના ટાપુઓમાં જાવા, સુમાત્રા, સેલિબીસ, માદુરા, બાલી, લોમ્બોક, ન્યૂ ગિની, મોલ્યુકાસ, મોનિયોના કેટલાક ભાગો અને ટિમોર એ ટાપુઓનો સમાવેશ થાય છે. ગઈ સદીમાં આ ભાગ ડચ ઈસ્ટ ઇન્ડિઅના નામે ઓળખાતો હતો; પરંતુ ગઈ સદીના અંતે ભાગથી તે ઇન્ડોનેશિયાના રૂઝ નામે ઓળખાય છે. હોલેન્ડની ડચ પ્રજાના તાબાના આ પ્રદેશનું લેન્ડિંગ

હોલેન્ડ કરતાં કેટલાય ગણું વધારે છે એટલું જ નહિ, પણ ખુદ હોલેન્ડની કુલ વસ્તી તેનું લાખ માથુસોની છે; ન્યારે તેના હાથ નીચે કચરાતા ઇન્ડોનેશિયનોની સંખ્યા લગભગ સાત કરોડ જેટલી થતા જાય છે. સાત કરોડની આ પ્રજા પૈકી પચીસ લાખ ખ્રિસ્તીઓ, સાડાબાર લાખ હિંદુઓ અને દશલાખ બૌદ્ધધર્મીઓ છે, અને બાકીના મોટા ભાગના મુસ્લિમો છે.

ઇન્ડોનેશિયામાંના ડચ લોકોનો ઇતિહાસ અને હિંદમાંના અંગ્રેજોનો ઇતિહાસ, એ બેની સરખામણી કરતાં જણાશે કે બંને લગભગ ઐકસરખા છે. ઈ. સ. ૧૬૧૦ની સાલમાં ડચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સ્થાપના થઈ. આ કંપનીએ ડચ સરકાર પાસેથી બંદરવિયા નજીક કિલ્લો બાંધવાની રજા મેળવી. આ કિલ્લો બંધાયો અને ત્યાર બાદ કેટલાયે જગ મેલાયા. ઈ. સ. ૧૬૭૭માં ડચ લોકોએ જાવનકાના ખૂબ ફળદ્રુપ પ્રદેશ કબજે કર્યો. તે પછીનાં સવાસો વર્ષો સુધી જાવાના દેશી રાજાઓ સાથે કાયમી અધ્યામથુ આદ્યા કરી. ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં જાવાનો બધો પ્રદેશ ડચ લોકોના હાથમાં આવ્યો. આ સમયના જુદામી ડચ ગવર્નર માર્શલ બેન્ડાલ્સ (Bandals) ના અમલ દરમિયાન ઇન્ડોનેશિયાની પ્રજા ઉપર અપાર યાતનાઓ આવી પડી. આ જ અરસામાં લોર્ડ ડેલહાઉસી અને લોર્ડ કર્ઝને પોતાનો સોટો હિંદ ઉપર ચલાવ્યો હતો.

મહાન નેપોલિયનના સમયમાં ફ્રેન્ચો સામે આ પ્રદેશ માટે ડચ લોકો ઝગો સામનો કરી શક્યા નહિ. પરિણામે ઓછી તકલીફ ફ્રેન્ચોએ અહીં ફેંચ વાવડો ફરકાવ્યો. પણ તે સમયના હિંદના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ મિન્ટો ડચ પ્રજાની વહારે ધાયા. તેમણે ડચ લોકોની મદદે બ્રિટિશ લશ્કર મોકલ્યું અને ઈ. સ. ૧૮૧૬માં અંગ્રેજોની મદદથી ડચ સત્તા ફરીથી જાવા ઉપર જામી. ડચ લોકો ફરીથી સત્તા ઉપર આવતાં દેશભરમાં જળવેલો ફાટી નીકળ્યો. ઈ. સ. ૧૮૨૫થી ૧૮૩૦ સુધી પૂરાં પાંચ વર્ષ આ બળવો ચાલ્યો. આ બળવાનું સફળ સંચાલન કરવાનું માન તે વખતના જાવાના આગેવાન દીપાનિગ્રા (Dipa Nigra) ને ફાળે જાય છે. બળવો દબાયો — તે ખરે, પણ તેથી ડચ લોકોને પણ ખૂબ જ સહન કરવાનું

* અંગ્રેજ લેખને આધારે; ‘આપણા એશિયાઈ પટોશીઓ’ એ લેખજાણો આગળનો હતો.

યથું. ઘણી મોટી સંખ્યામાં માણસોનો અને સાધનોનો નાશ થઈ ચૂક્યો હોવાના કારણે સરળતાથી સબકારબાર ચલાવવાની ડચ લોકોને મુશ્કેલી જણાઈ. બેરન વોન-ડેન-બોસેન (Baron Von-Den-Bosen) પોતાના દેશની વહાઈ ધાવે. તેણે જવાનો ડચ કારબાર વ્યવસ્થિત કરવાનું ખીકું ઝડપ્યું. આ ગોરા માનવીનો ઈ. સ. ૧૮૩૦થી ૧૮૩૯ સુધીનો જવા ઉપરનો નવ વર્ષનો કારોબાર એટલે આ પ્રદેશમાંના ડચ ક્રિતદાસનું સોથી કાળું પ્રકરણ. આ બેરન સાહેબે ધ્યાસ લાખની દેલી વસ્તી પાસે ફરજિયાત મજૂરી કરાવીને અને તેના ઉપર ત્રાસની અવધિ કરીને તેમની પાસેથી ૧૬૬ લાખ પૌન્ડની જંગી રકમ મેળવી. આવા અસહ્ય ત્રાસ અને લૂંટથી પ્રજા ત્રાસી તો મઈ, પણ તેમના માનીતા આગેવાન દીપાનિગ્રાએ તેમનામાં સ્વદેશપ્રેમની જે ભૂલોત જલાવી હતી તે જુઝાર્ઈ નહિ. પ્રજાનું આ ચેતન ઈ. સ. ૧૮૪૮-૮૮ દરમિયાન ફરીથી બીજાં આવ્યું અને દેશભરમાં બળવો ફાટ્યો. આ પહેલાંના અને આ બાળવા નકામા ગયા એમ ન કહી શકાય, કારણ કે તે સૌના પરિણામે પ્રજાને પૂરે સતોષ થાય તેટલી હદથી કંઈકે મોટા એવા કેટલાક સુધારા આ દેશમાં દાખલ કરવાની અને તેમ કરીને તથા સંસ્થાનોની જંગલી રીતે ચલાવતી લૂંટને કેટલેક અંશે બંધ કરવાની ડચ લોકોને ફરજ પડી.

વીસમી સદીની શરૂઆતથી બીજા દેશોની જેમ જવામાં પણ ઠીક ઠીક પ્રજાજન્યુતિ આવી હતી. દહે જવાની પ્રજાને સુધારાઓથી સંતોષ થાય એમ ન હતું. વિનીતો હોમરલ માગતા હતા જ્યારે ક્રિતિકારી આગેવાનોની સરદારી નીચે મોટા લાખની પ્રજા સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય અને સાત્તાત્વવાદનો સંપૂર્ણ નાશ વાંછતી હતી. પહેલા મહાન વિગ્રહના સમયે 'વોલ્કસરાદ' (Volksraad) અથવા પ્રજાની સભા બીજી કરવામાં આવી હતી, પણ તેમાં પ્રજાને કંઈ જ અવાજ ન હતો. પ્રજાનું જેમ જેમ ઈ. સ. ૧૯૨૫માં ડચ લોકોએ નવેસરથી બંધારણની રચના કરી, અને વોલ્કસરાદના કુલ ૬૧ સભાસદોમાંથી ૩૮ સભાસદો પ્રજાનિયુક્ત હોય એમ કરાવ્યું, પરંતુ આવા નાના સુધારાઓ માટે દહે ઘણું મોડું થઈ ગયું હતું. રશિયા, ચીન, હિંદુસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન, ઈરાન, અરબસ્તાન, ઇજિપ્ત અને તુર્કસ્તાનમાં ક્રાન્તિ — બળવો થવાના બહુકારા વાગના હતા. આ અરસામાં આ પ્રદેશમાં પણ

ઠેર ઠેર હડતાલો પડી. જવામાં ૧૯૨૬માં અને સુમાત્રામાં ૧૯૨૭માં રમખાણો ફાટી નીકળ્યાં. હમેશની રીત મુજબ ડચ સરકારે આ પ્રજાજન્યુતિને દમનકારી પગલાંથી કચડી નાંખી અને થોડાક તોફાનીઓનું જ આ કામ હતું એમ મન મનાવી સરકારે સંતોષ અનુભવ્યો.

બીજા મહાન વિગ્રહમાં જવાનની દાર થયા પછી મિત્રજન્યોએ ઇન્ડોનેશિયાનો કબજો લેવા જવાની ઉતાવળ ન કરી. આથી ઇન્ડોનેશિયાની પ્રજાને પોતાનું લશ્કર મજબૂત બનાવવાની અને પોતાનું બધું વ્યવસ્થિત કરવાની તક મળી. આ તકનો લાભ લઈ ઇન્ડોનેશિયાની પ્રજાએ પોતાના મુલકમાં પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના કરી. ડૉ. સોકાર્નો આ પ્રજાસત્તાકના પહેલા પ્રમુખ થયા. વજ્રપ્રધાનની જવાબદારી ડૉ. સહરીરે સ્વીકારી.

આપણે સૌ સારી રીતે જાણીએ છીએ કે, જવાને બીજા વિગ્રહ દરમિયાન આ પ્રદેશ ઉપર આક્રમણ કર્યું તે પહેલાં જ ડચ લોકો તેમનાથી બની એટલી ઝડપે આ પ્રદેશ છોડી બીજી પુંછડીએ નાસી ગયા હતા. તેઓ તેમને સરસામાન લેવાય નહોતા રહ્યા એટલું જ નહિ, પણ તેમના કારભારને વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવી જવા નેટલી અક્ષર પણ તેઓ શુભાવી એક હતા. તેઓ તો પૂર ઝડપે પોતાના દેશ મેળા થવાની આશાએ ચાલી નીકળ્યા હતા અને ઇન્ડોનેશિયાને તેના નસીબ ઉપર છોડ્યું હતું. વિગ્રહ બંધ થયા પછી પણ આ પ્રદેશમાં પાછા આવવાની ડચ લોકોમાં હિંમત રહી ન હતી. પણ દુનિયામાં લોકશાહી અને સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવાનો ઇનતેજ પોતાની મેળે જેણે લીધો છે એવી અંગ્રેજ સરકાર આ પ્રજાની વહાઈ ધાઈ. ઈંગ્લેન્ડે 'ટાઇમ્સ' પત્રે ઈ. સ. ૧૯૪૬માં આ બાબત બિદાયેલ મથાવી અંગ્રેજ સરકારને સલાહ આપી કે, ઇન્ડોનેશિયામાં બધું વ્યવસ્થિત કરતું જેઈએ અને તેમ કરવા માટે રાજનિક સૈન્યો પૂરતાં ન હોય તો ઈંગ્લેન્ડ ત્યાં સૈન્ય મોકલીને પ્રજાની સહાનુભૂતિ (ફી) મેળવવી જેઈએ. હિંદોનો આ પડોશી પ્રદેશ હતો અને ઇન્ડોનેશિયાના તે પ્રદેશમાં અંગ્રેજોનાં પણ આર્થિક હિતો રહેલાં હતાં, એ બંધાંની પરવા ક્યાં વિના મોટી સંખ્યાના હિંદો ફૈનિકો સમેતનું ખિરિશ લશ્કર ઇન્ડોનેશિયાની પ્રજાને કચડી નાંખવા માટે અને સંસ્કૃતિ (?)નો ઝંડો ફરકતો રાખવા માટે આ પ્રદેશમાં મોકલવામાં આવ્યું.

ખીજ બાળુ ઇન્ડોનેશિયાના બહાદુર સૈનિકોએ જેરીલા પહાડિયે આક્રમણ કરનારાઓનો મજબૂત સામનો કર્યો. આ કારણથી તથા સ્વદેશ અને હિંદ બન્ને જગ્યાએથી દબાણ આવતાં બ્રિટિશ લશ્કરોને પાછા પધારી જવાની ફરજ પડી. પાછા જતાં જતાં પણ દેશની આવીર જગ્યાએ અને લશ્કરી સરંજામનો મોટો જથ્થો તેઓ ડચ લોકોને સોંપતા ગયા. આ અરસામાં મહાસુરકેલીએ ડચ લોકો બ્રિટિશોની મદદથી માંડ માંડ પોતાના વતન હોલેન્ડને વ્યવસ્થિત કરવા શક્તિમાન થઈ શક્યા હતા. લશ્કરી બળથી મુકાબલો કરી ઇન્ડોનેશિયાને પોતે હરાવી શકશે નહિ એવી ડચ સરકારને ખાતરી હોવાથી, આવા સમયે હમેશા અનુકૂળ ગણાતી એવી શાહીવાદી નીતિ તેણે અપભ્રષ્ટ કરી. સમાધાનની વાટાઘાટોના બહાના નીચે એક બાળુએ ડચ સરકારે કેટલાક સુતસદીઓને કેટલીક ગેરબંધારણીય રીતો તરફ પ્રજાની હિંમત વાળવાનું અને પ્રજાના સંયુક્ત મેરજમાં બંધાણ પાળવાનું કામ સોંપ્યું અને ખીજ બાળુ તેણે સંપૂર્ણ લશ્કરી તૈયારી કરવા માંડી. સૌ કોઈને ઇન્ડોનેશિયામાંની ડચ નીતિ, વિષેટનામમાંની દૈન્ય નીતિ અને હિંદમાંની અંગ્રેજ નીતિ એકસરખી ગણાયા વિના નહિ રહે.

આવા બધા પ્રયત્નો છતાં પણ ઇન્ડોનેશિયાના સામનાને ડચ લોકો તોડી શક્યા નહિ. ચેરિંગન ખાતે સુલેહના કારાર થયા અને તે ઉપર ડચ સરકારને સહી કરવી પડી. આ કારાર મુજબ ઇન્ડોનેશિયાની પ્રજાસત્તાક સરકારનો ડચ સરકારે સ્વીકાર કર્યો અને સાથે સાથે ડચ રાજકુટુંબના વણની તીચેનું ડચ-ઇન્ડોનેશિયાનું સુનિયન જાણું કરવાની તેઓએ સૂચના કરી.

ચેરિંગન કારારો થયા બાદ કામ સરળતાથી ચાલશે એમ જાણાતું હતું. ડચ સરકારે વાટાઘાટે દરમિયાન પ્રજાસત્તાક સમક્ષ જ માગણીઓ સ્વીકાર માટે મુખી હતી. ડચ સરકારનું સર્વોપરીપણું સ્વીકારવું, પરદેશી મિત્રક્રતો પાછી સોંપવી, અનાજની નાકાબંધી હટાવી લેવી, આર્થિક અને જાતી નીતિ અંગે ડચ સરકારનું સૂચન છેવટનું ગણવું, વગેરે પાંચ શરતોનો પ્રજાસત્તાક સંપૂર્ણ સ્વીકાર કર્યો. કાયદો અને વ્યવસ્થાની બળવણી અંગેની એક માગણી અંગે મતભેદ રહ્યો હતો. કારણે મુજબ વચગાળાની ફેરફાર સરકારની સ્થાપના

શક્ય ઉતાવળે કરવા પ્રજાસત્તાકના પ્રમુખ ડો. સોકાર્નોએ પ્રયત્નો શરૂ કરી દીધા. ડો. સોકાર્નોએ પરદેશી પ્રજાઓને સંરક્ષણની પૂરી ખાતરી આપી અને સૌ-પરદેશીઓને ખુશીથી પાછા આવી જવા જણાવ્યું.

આમ વાતાવરણ ઉપરથી તો એમ લાગતું હતું કે, જે એક માગણી અંગે મતભેદ છે તેના નિકાલ આવી જશે; પણ તેમ નહિ થતાં ૧૯૪૭ના મે માસમાં અચકામણ શરૂ થઈ. કાયદો અને વ્યવસ્થાની બળવણીનું કામ વચગાળાની સરકારનું ફેરફાર પોલીસ ખાતું કરે એ બાબતમાં ડચ સરકાર અને પ્રજાસત્તાક સરકાર બન્ને સંમત હતાં; પરંતુ આ ફેરફાર પોલીસ ખાતામાં કોઈ ડચ ન જોઈએ એવી પ્રજાસત્તાકની માગણી હતી. આ અંગે બન્ને સરકારો વચ્ચે મડાગાંઠ પડતાં તેના ઉકેલ માટે ઇંગ્લેન્ડ, અમેરિકા અને હિન્દુસ્તાને મદદ કરવાની તૈયારી બતાવી, છતાં વાટાઘાટે એકદમ વૂટી ગઈ.

વાટાઘાટોનો એકાએક અંત લાવી ડચ સરકારે ઇન્ડોનેશિયા ઉપર આક્રમણ શરૂ કરી દીધું. ચેરિંગન કારારો અંગે હવે પોતાને કોઈ જાતનું બંધન રહેતું નથી એવી ડચ સરકારે જાહેરાત કરી. બંદોબસ્તામાંના ઇન્ડોનેશિયાના નેતાઓ અને પ્રજાસત્તાક રાજ્યના ઉપપ્રમુખ ડો. ગ્લીની ધરપકડ કરવામાં આવી.

અચકામણ શરૂ થવાની આગલી સાંજે પ્રજાસત્તાક સરકારે ડચ સરકારને કહેણું મોકલેલું કે, બન્ને સરકારોના પ્રતિનિધિઓ વાટાઘાટો માટે ફરીથી મેજા થાય. જો તેઓ કંઈ નિર્ણય ઉપર ન આવી શકે તો પછી બન્નેએ લવાદીનો સ્વીકાર કરવો. આમ કરવું એ તો પ્રજાસત્તાક સરકારની વસ્તુને લંબાવ્યા કરવાની નીતિ છે, પ્રજાસત્તાકના પ્રમુખ અને તેમના અનુયાયીઓ વચ્ચે મેળ નથી, વગેરે વૃત્તાં કારણો બતાવી અને આ સ્થિતિમાં ડચ સરકાર પ્રજાસત્તાક સરકાર સાથે વિશ્વાસથી કામ લઈ શકે નહિ એવું કહી પ્રજાસત્તાક સરકારની ઉપરની સૂચના ડચ સરકારે ફગાવી દીધી.

પોતાનું પગલું વાજબી હાવવા માટેનાં ડચ સરકારે આપેલાં કારણો પોકળ હતાં. મોટા ભાગે બન્ને સરકારોને સમજૂતી થઈ ગઈ હતી; ઇંગ્લેન્ડ, અમેરિકા અને હિન્દુસ્તાને પોતાની સેવાઓ આપવાનું કબૂલ્યું હતું. આ સંજોગોમાં ડચ સરકારને બળતો ઉપયોગ કરવાની સુદૃઢ જરૂર ન હતી. પ્રજાસત્તાકના અચકામણ

અટકાવવાના બધા પ્રયત્નો નિર્થક ગયા એટલે છેવટે પ્રમુખસત્તાના પ્રમુખ અને વડાપ્રધાન, અનુક્રમે ગ્રે. સોકોર્નો અને શરીફુદીને ઇન્ડોનેશિયા સૈનિકોને માતૃભૂમિ કાળે છેવટે સુધી લાડવાની અને કોઈ પણ કુસ્થાની કરવામાં પાછા નહિ પડવાની હાકલ કરી.

ચાલુ સત્તાના ભુલાર્થ માસના બીજા પખવાડિયામાં આ લગ્ગર્થ શરૂ થઈ. આઠ દિવસ લગ્ગર્થ ચાલી એટલામાં તો ઓસ્ટ્રેલિયાએ સંયુક્ત રાષ્ટ્રમાંથી સત્તામતી સમિતિ સમક્ષ આ પ્રશ્ન રજૂ કર્યો. હિંદુસ્તાને તેને ટેકો આપ્યો. સત્તામતી સમિતિએ બન્ને રાજ્યોને તાત્પર્યે જ લગ્ગર્થ બંધ કરવાનો આદેશ આપ્યો. આ આદેશનો પૂરો અમલ ન થયો અને ઝંખડો ચાલુ રહ્યો. સત્તામતી સમિતિ સમક્ષ ફરીથી આ પ્રશ્ન રજૂ થતાં સત્તામતી

સમિતિએ બરેલિયામાંના પરદેશી પ્રતિનિધિઓને પોતાના આદેશનો અમલ થાય તે જોવાનું કામ સોંપ્યું અને સત્તામતી સમિતિના સભ્યોમાંથી ત્રણ જણાની કમિટી બનાવી તે કમિટીને બન્ને વચ્ચે સમજૂતી કરાવવાનો અમલ કરવાનું કામ સોંપ્યું. આ ત્રણની કમિટીમાં એકની પસંદગી હોલેન્ડ કરે, અને એકની ઇન્ડોનેશિયા કરે, અને અત્રા પસંદ પામેલા બન્ને મળીને ત્રીજે પસંદ કરી લે એમ હતાનું. ઇન્ડોનેશિયાએ ઓસ્ટ્રેલિયાની અને હોલેન્ડે બેલ્જિયમની પસંદગી કરી છે. આ બન્ને પસંદ પામેલાઓએ અમેરિકાની પસંદગી કરી છે. આ ત્રણની કમિટી કેવો ઉકેલ લાવે છે તે દેવે જોવાનું છે.

(આહ)

શાંતિલાલ ગાંધી

પગાર વધારવા કે કરવેરા વધારવા ?

આજકાલ જેમ કાળા બનારનો એરી ચકરાવો ફેલાયો છે એમ પગાર વધારવા અને કરવેરા વધારવા એનું પણ એક વિષય વર્તુલ ગોઠવાયું છે.

મોંઘવારીને લીધે પગાર વધારવા લેઈએ. અને પગાર વધાર્યા એટલે કરવેરા વધારવા લેઈએ. અને કરવેરા વધાર્યા એટલે ચીજ વસ્તુના ભાવ વધારવા લેઈએ. એમ આ પણ એક ગૂંચવણભર્યું વર્તુલ બન્યું છે.

જોછા પગારથી સરખું જીવન નથી જીવી શકાતું. પે કમિશનના હેવાલ પ્રમાણે પગાર ચૂકવવા સરકાર પાસે પૂરતાં નાણાં નથી હોતાં અને સરકારી આવક વધારે છે તો પ્રજા ઉપર કરવેરાનું નવું ભારણ વધી પડે છે. આનો ઉકેલ શો ?

આનો માર્ગ પણ નવી દૃષ્ટિ અને નવી રચના માગી લે છે :—

(૧) આજ સુધી ચાલતું આવેલું તંત્ર બહુ ભારે, સ્થૂલકાય, તુમારી અને એથી મંદગતિનું બની ગયું છે. એને વેગવાન અને ચેતનવંતું કરવું હોય તો એની નકામી ચરણી

એરવી નાખવી લેઈએ. એતી રચના જ નવેસરથી એવી કરવી લેઈએ કે એનો વધારે પડતો વ્યાપ ઘટી જાય, વધારે પડતા તુમારો ઘટી જાય, અને ઘરેડમાંથી જન્મેલી શિથિલતા તૂટી જાય.

(૨) જરૂર પડ્યે નવા કરવેરા પણ નાંખવા લેઈએ. પણ એનો બોલો બચનો, મોજાઓ અને ધનવાનો ઉપર પડે એવી એની વેતરણ હોંવી લેઈએ, જેથી સામાન્ય આમ પ્રજા એ બોલમાંથી મુક્ત જ રહે.

(૩) મોંઘવારી ઘટે અને આંપણો દેશ ઝટપટ વિકાસ કરે એ માટે અમલદારો પોતાનું કરીને કામ કરે, ખેડૂતો તંત્રને પોતાનું ગણીને અનાજ પેદા કરે, પ્રજા રાજ્યને પોતાનું માનીને કાયદાનો સ્વેચ્છાએ અમલ કરે, અને આપણે બધા વ્યક્તિના સ્વાર્થ કરતાં સમાજના હિતને પ્રથમ સ્થાન આપતાં થઈ જઈએ.

તો આપણે આ વિષય વર્તુલમાંથી પણ બહુ સહેલાઈથી છૂટી જઈએ.

બખસલાઈ મહેતા

અહિંસાના વિકાસનો ઇતિહાસ

સિદ્ધાન્ત રૂપે તો અહિંસાને ઉદ્ભવ શુદ્ધ અને મહાવીર કરતાં વધારે પ્રાચીન હોવાનો સંભવ છે. આ બેઉ મહાપુરુષો ધણું કરીને જૈનોના પારસનાથ તીર્થંકરના સપ્રદાયમાં જ ઊછરેલા. એટલે અહિંસા-ધર્મની એમણે નવી સ્થાપના કરી એમ નહીં કહી શકાય. પણ એમની પહેલાં અહિંસાધર્મનું કયા સ્વરૂપમાં વ્યવહારમાં પાલન થતું હતું અને લોકમાં તે કેટલો ફેલાયો હતો, તેની મને બરાબર કल्पના નથી. આથી હું અહીં શુદ્ધ મહાવીરથી આ લેખની શરૂઆત કરું છું.

દેખાવમાં અહિંસા શબ્દ નિવૃત્તિદર્શક છે. હિંસા કાંઈક ક્રોધ પ્રવૃત્તિનું પરિણામ હોય; તેથી અહિંસા એટલે એ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ એટલો જ અક્ષરશઃ એનો અર્થ સમજાય. હું ખીન છુંતે પીડ કરતો અટકું એનો અર્થ એ નથી કે, એ છવ માટે મને અનુરોધ હોવા જોઈએ, કે એની સેવા કે છવન માટેના એના પ્રયત્નોમાં મારે કાંઈ એને મદદ કરવી જોઈએ. એટલું જ નહીં, પણ એના પર કાંઈ એવી આપત્તિ આવી પડે કે જે માટે હું જવાબદાર ન ગણાઉં તો તેમાંથી મારે એને બચાવવા કશું કરવું જોઈએ, એવા પણ અહિંસાધર્મનો અર્થ કરવાની જરૂર નથી.*

પણ, માણસ જે સમાજમાં રહેતો હોય તે સમાજમાં બહુ વિશાળ પ્રમાણમાં હિંસાની ડાઈ ટેને!

* અહિંસા નિવૃત્તિનો સિદ્ધાન્ત છે એ ઉપર કેટલો ભાર મૂકવામાં આવે છે તે નીચેના અવતરણ જરૂરી ખ્યાલમાં આવશે :

“ધારો કે કોઈ માણસ દુકાનિયાઓને અને વહેંચે છે, અને પોતાના એ કમ્માં પુણ્ય છે કે પાપ એ વિષે કોઈ અહિંસાધર્મને પૂછે છે. $x \times x$ ભગવાન મહાશ્વરે આ બાબતમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે, આવે પ્રસંગે અહિંસા-ધર્મીએ મીન રાખવું. એણે એમ ન કહેવું કે એ કમ્માં પુણ્ય છે. કેમ કે, તેનો ધર્મ સ્થાવર-જંગમ કોઈ પણ જીવની હિંસાને અનુમેદન ન આપવાનો છે. તેમ જ એણે એમ પણ ન કહેવું કે એ કમ્માં પાપ છે. કેમ કે તેમ કરવાથી એ ભૂખ્યાને દાન મળવું અટકાવનારો થશે. જેઓ આવા દાનને વખાણે છે, તેઓ અનરૂપી છોવાના નાશમાં ભાગીદાર થાય છે. જેઓ તેને વખાડે છે તેઓ બીજા છોવાના નિર્વાહનું સાધન બંધ કરે છે. મઠિ અહિંસાના ઉપાસકે મીન રાખી બંને પાપોમાંથી બચવું.” (The Cult of Ahimsa — લેખક શ્રીચંદ્ર શમસુરિયા, પા. ૪૧)

ખતારતી ન હોત તો માણસને અહિંસાધર્મ સૂચ્યો જ ન હોત. આવી એક ટેવ માંસાહારની ગણાવી શકાય. સામાન્ય રીતે મનુષ્ય જાતિ માંસાહારી છે અને પોતાના ઘોરાક માટે હજારો છોવાનો શબ સંહાર કરે છે. ભૂતકાળમાં અધીધે પ્રજાઓ પોતાના દેવાને પણ માંસનું નૈવેદ્ય ધરતી. એ ધાર્મિક અને પવિત્ર કૃત્ય મનાતું. એટલે, અર્થાત્, જેઓ વધારે ધાર્મિક, ધનિક કે સમાજમાં ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવનારા હોય, તેઓ ધર્મવિધિ તરીકે અથવા ઉત્સવ નિમિત્તે સામાન્ય માણસો કરતાં વધારે પ્રાણીઓનો સંહાર કરે એ સ્વાભાવિક હતું. આ કારણથી જ આપણે પુરાણોમાં સેક્રેડ યજ્ઞોમાં અસંખ્ય પ્રાણીઓનાં બલિદાન આથી પોતાની અત્યંત ધાર્મિકતાને માટે ખૂબ ઠીતી પામેલા રાજાઓની કથાઓ વાંચીએ છીએ.

આથી, હિંદુસ્તાન જેવા દેશમાં આવી બેદાશ હિંસાથી હુલાનારા ગંભીર વિચારકો પાક્યા તેમાં નવાઈ નથી. મૂળાં પ્રાણીઓનો અવિચારી સંહાર — ખાસ કરીને ધર્મને નામે — એમને અસહ્ય થઈ પડ્યો. હિંદુસ્તાનની ભૂમિમાં જીવનનિર્વાહ માટે પણ માંસાહાર અત્યંત આવશ્યક નહોતો; બલકે અનાવશ્યક હતો એમ પણ કહેવાય.

વળી, જોકે માંસાહાર કદાચ સમગ્ર પ્રજામાં — આર્યોમાં તેમ જ આદિવાસીઓમાં — સામાન્ય હતો, પણ યજ્ઞાર્થે પશુપંક્તિના રિવાજ વૈદિક ધર્મનું જ ખાસ અંગ હોય એમ સંભવ છે. જે શરૂઆતમાં કહ્યું તેમ, શુદ્ધ અને મહાવીર વૈદિક ધર્મમાં કોઈપણ ન હોય એનો સંભવ છે. આથી યત્નધર્મ વિષે શ્રદ્ધાનો તેમના પર સંસ્કારે દરો જ નહીં, અને ખાસ કરીને શુદ્ધ એ વિરુદ્ધ તીવ્રપણે પ્રચાર કર્યો જણાય છે. તેમણે માંસાહારનો અત્યંત નિષેધ કર્યો હોય એમ લાગતું નથી. પણ યજ્ઞાર્થે હિંસાની સામે તેમણે અવાજ ઉઠાવ્યો અને માંસાહારમાં નિયમન કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો. કેટલાક દિવસો વર્ણ્ય પણ ઠરાવ્યા. નિરાશિષ બોજનનો જ બૌદ્ધ ધર્મમાં આચકન હોવાથી, બૌદ્ધો સામાન્ય રીતે કેવળ શાકાહારી નથી. પણ બૌદ્ધધર્મના પ્રચાર સાથે પશુપંક્તિ ઘટ્યા અને હિંદુસ્તાનના કેટલાક ભાગોમાંથી તો લોપ જ પામ્યા. બૌદ્ધ ધર્મ આગળ જતાં હિંદુસ્તાનમાંથી દળી ગયો ખરો, પણ નવજીવન

પામેલા વૈદિક ધર્મમાં વસતધર્મને ફરીથી પહેલાંના જેવી પ્રતિષ્ઠા મળી નહીં. વૈદિક ધર્મમાંથી જ નીકળેલા વૈષ્ણવ વગેરે સંપ્રદાયોએ પરમુપદેશને બદલે ધાન્યાદિના આદિસામય મગો નિર્માણ કર્યાં, અને પરમુપદેશનો તીવ્ર નિષેધ કર્યો.

પણ બૌદ્ધ ધર્મ સાથે સાથે જ મહાત્માના ધર્મનોયે પ્રચાર ચાલી રહ્યો હતો. મહાત્માના સમયના જેનો સંપૂર્ણ નિરાશિયાહારી હતો કે કેમ એ વિષે શંકાને સ્થાન છે. પણ એટલું તો નક્કી જ કરી શકાય કે જેનોએ અહિંસાની આ બાબતને રીતસર ખેડી. અહિંસાની ભાવના આ દિશામાં વધારેમાં વધારે બેવહારમાં આવે એ રીતે જીવનની ટેવો અને આદારને ગોઠવવા માટે તેમણે જીવિષ્ઠાનો નિશ્ચયી અભ્યાસ કર્યો, અને જાત જાતના જીવોના બેદો શોધ્યા. શાકાહાર બેવહારમાં છે એમ એમણે બતાવ્યું અને સેંકડો મુદરયાત્રામમાં રહેનારા માણસોનેયે તેની ટેવ પાડી. શાકાહાર એ જૈન ધર્મનું અનિવાર્ય અંગ બન્યો, અને બેવહારમાં અહિંસાનો અર્થ ત્રીજામાં ત્રીજા જીવનેયે મારવો નહીં, માંસહાર કરવો નહીં એટલું જ નહીં પણ કેટલીક જાતની વનસ્પતિનો ખોરાક પણ ખાવો નહીં, એવો થયો.

વૈષ્ણવ ધર્મે બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોની વચ્ચેનો માર્ગ લીધો જાય છે. યત કે આહાર માટે પ્રાણી-હિંસા ન કરાય એ મત એણે બહુ મોટે ભાગે ગ્રહણ કર્યો, પણ વનસ્પતિજન્ય ખોરાકમાં એ જૈન ધર્મ જેટલો ત્રીજાવટમાં જોતર્યો નહીં, અને મનુષ્યથી ખાઈ શકાય એવો લગભગ સર્વે પ્રકારનો શાકાહાર લેવાની છટ રાખી. કોઈક વસ્તુનો લાભ કર્યો તોયે તે અહિંસાની દૃષ્ટિએ નહીં.

હવે અહિંસાની ભાવના ઉત્પન્ન થતાં પહેલાં મનુષ્યમાં મૈત્રી અને કરુણાની ભાવનાઓનો કંઈક અંશે વિકાસ થઈ ગયો હતો એમ સમજી લેવું નોંધવું. મૈત્રી અને કરુણાને કારણે અહિંસામાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે, અને નહીં કે અહિંસાની રીતે ઉદ્ધવવ્યાધી મૈત્રી અને કરુણા વધે છે. આથી બેવહારમાં નિષ્ક્રિયતા કંઈક અહિંસાની બાબતની સાથે સાથે જ તેની કેટલીક પ્રશ્નોત્તરો પણ બાબતોમાં પણ ખેડાઈ, અને તે મૂર્ખા પ્રાણીઓ, પ્રત્યે મૈત્રી અને કરુણા પ્રેરિત વ્યક્તિયત કે સંગઠિત સેવાઓ રૂપે પ્રગટ થઈ. આમ જોરશૂર,

પાંજરાપોળ, વાંદરાં, કૂતરાં, કાઠી, માંછલાં, કાચબા વગેરેને ખવાડવું, જૂ મોંઝક જેવાં જંતુઓની પણ રક્ષા વગેરે પ્રવૃત્તિઓ જીવદવાનાં કર્યો ગણાઈ. આ પ્રવૃત્તિઓમાં કંઈક તારતમ્યભર્ય અને વિચારની અવ્યવસ્થિતતા થયેલી લાગે ગણાય. પરંતુ તે છતાં એમાં તે ધર્મેના અનુયાયીઓનો મૂળ જીવો પ્રત્યે મૈત્રી અને કરુણાને અમલમાં મૂકવાનો પ્રયાસ છે.

આ પ્રયાસોને પરિણામે જે એક ભાવના હિંદુસ્તાનમાં મળ્યુંત બધાઈ તે ગોરહાની છે. ગોવધ કરી શકાય જ નહીં — યસાથેયે નહીં અને ખોરાક માટે તો બિનકુલ જ નહીં — એવો આચારધર્મ લગભગ બધા લોકોએ સ્વીકાર્યો કહી શકાય: પારસીઓ, યુરોપિયનો આબ્યા પહેલાંના ખ્રિસ્તીઓ, તેમ જ ધણી મુસલમાન રાજ્યો તથા વ્યક્તિઓએ પણ તેને માન આપ્યું. વેદ-ધર્મની પુનર્યાપનાથી કેટલાક પરમુપદેશ પાછા પ્રચલિત થયા બરા, પણ ગાયબળદ તો અમોઘ અને અખાલ જ ગણાયાં. બીજા પ્રાણીઓની હિંસાની બાબતમાં વેદધર્મીઓમાં મંત્રાહારી અને શાકાહારી એવા બે મોટા ભેદ પડી ગયા. મંત્રાહારીઓની સંખ્યા મોટી છે ખરી, પણ શાકાહારીનો વર્ગ પણ ઠીક ઠીક મોટો અને વજ ધરાવનારો હિંદુ પ્રજાનો ભાગ છે.

અહિંસાની પ્રચારની બાબતમાં બૌદ્ધ, જૈન અને પુનર્યાપિત વેદધર્મનાં સંયુક્ત પ્રયાસોના આખર સરવૈયા રૂપે આ પરિણામ ખત્તાવી શકાય.

બૌદ્ધ ધર્મના ઉપદેશોમાં પ્રવૃત્તિપ્રેરક અહિંસા — એટલે મૈત્રી અને કરુણાનાં કર્યો — ઉપર પણ ધણી ભાર છે. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં એના દર્શાત રૂપે ધણી કથાઓ છે. પણ અહિંસાની આ બાબત (કેમમાં કેમ હિંદુસ્તાનમાં) બ્યવસ્થિત રીતે સંગઠિત રૂપે આચારમાં મુકાઈ હોય એવું બહુ માલુમ પડતું નથી. અહિંસાના આ દિશાના ખેડાણ માટે જગત ખ્રિસ્તી ધર્મનું ઝગણું છે.

ધર્મના ઉપદેશ સાથે સાથે ધણી ખ્રિસ્તનું અંગન જીવન રોગ વગેરેથી પીડાતા માનવોની સેવામાં ચોકપેલું રહેવું હતું એમ અને લાગે છે. અખ્યાતના દર્દીની ઉપદેશથી અને રોગના દર્દીની શુશ્રૂષા અને ઉપચારથી તે સેવા કરતા. આ બીજા પ્રકારની સેવાઓની બાબતિલ ચમત્કાર — પ્રકરણમાં જ નિર્દેશ કરે છે. પણ એ તો ધાર્મિક પુરુષોનાં ચરિત્રો લખવાની આખા જગતની

રૂઢિનું પરિણામ છે. ચમત્કાર સિવાય પોતાને માલુમ હોય તેવાં સામાન્ય ઓસડો તથા ઉપચાર-શુશ્રૂષા દ્વારા પણ ઈશુ ખ્રિસ્ત રોગીઓની સેવા કરતા હોવા બોધ્યો. કારણ, જે માત્ર ચમત્કારથી જ સારા કરતા હોત તો આ પ્રકારનું સેવાકાર્ય જે રીતે ખ્રિસ્તી સંતો અને દાનપરાયણ લોકોનું ખાસ અંગ બનેલું છે તે થવા સંભવ ન હતો. લગભગ આખી દુનિયામાં મોટા ગુરુઓ અને સંતોનાં ચરિત્રોમાં ચમત્કારથી રોગો મટાડવાના કિસ્સા વર્ણવાયેલા હોય છે. પણ તેથી તેમના અનુયાયીઓમાં રોગીની શુશ્રૂષા કરવાનો સંસ્કાર નિર્માણ થવાનું દેખાતું નથી. આ લખું છું ત્યારે એ વાત મારા ખ્યાન બહાર નથી કે, એવાયે કદરે ખ્રિસ્તી પાદરીઓ ચર્ચ ગયા છે, જેમણે ઓસડો વગેરે દ્વારા રોગના ઇલાજ કરનારાનો તીવ્ર નિર્દેશ કર્યો છે અને પોતાની સત્તાના કાળમાં સર્જન પણ કરી છે. છતાંયે આવા પ્રકારની સેવાઓ ખ્રિસ્તી સાધનાનું એક કાયમનું અંગ બન્યું છે, અને આ માટે પોતાનું જીવન અર્પણ કરનાર પવિત્ર સ્ત્રીપુરુષોની અતૂટ પરંપરા ચાલી આવી છે. એવી સેવાઓનાં મોટાં મોટાં મિશનો સ્થાપી તેમણે નખરેદાર સંસ્થાઓ નિર્માણ કરી છે, અને બધાયે મત-પંથ અને દેશના ગરીબ તથા શ્રીમંત ખ્રિસ્તીઓએ તે સંસ્થાઓને ઉદાર આશ્રય આપ્યો છે. અજ્ઞાન, અસંસ્કારી અને રોગોથી પીડાતા માનવોની સેવાનું સંગઠન એ ખ્રિસ્તી ધર્મે ખેડેલા અહિંસાધર્મનું વિશિષ્ટ અંગ કહી શકાય.

ધરતીએ અહિંસાના સિદ્ધાન્ત પર નામ ઈર્ષ બહુ ભાર મૂક્યો નથી. પણ તેનો અર્થ એ નથી કે તેણે અહિંસાને કશો કાળો આપ્યો નથી. માનવ દ્વારા માનવના શોષણ રૂપી હિંસા પર પ્રથમ ખ્યાન ખેંચનાર કદાચ ધરતી જ છે. આજે જે અર્થમાં આપણે સમાનતા તથા સમાજવાદને સમજીએ છીએ (એટલે કે પૂંજીવાદ, ખાસ અધિકારો, એકઠાંયુ સત્તા ઇત્યાદિ વિરોધી રૂપે) તે અર્થમાં ધરતીએ તે સિદ્ધાન્તોનો ઉપદેશ કર્યો નહોતો. પણ યુવામીની પ્રથા, વ્યાજબી અને અનેક ધાર્મિક તથા સામાજિક વ્યવહારોમાં દેખાડાતા વિપ્રભલાવનો એણે વિરોધ કર્યો છે, તથા દાનધર્મ અને અનાથ-અપંગો માટેની સંસ્થાઓ પર ભાર મૂક્યો છે. વ્યાજબીરોનો નિર્દેશ ધરતીએ આપ્યો છે. અહિંસા ધર્મને ખાસ કાળો કહી શકાય. આ બાબતમાં તે વદ્દી અને હિંદુ ધર્મના વિરોધમાં તરી આવે છે.

ધાર્મિક જાગૃતિ સાથે સંબંધ ન ધરાવતાં છતાં, માર્ટિન લ્યુથર પછી યુરોપમાં જે નવો વિજ્ઞાનયુગ શરૂ થયો અને જે છેલ્લાં દોઢસો વર્ષમાં ફૂટે અને ભૂસકે ખીંચ્યો, તેણે પણ એક નવી દિશામાં અહિંસાનું ખેડણ કાર્ય છે. એ દિશા તે, જ્યાં ઈર્ષ અનિવાર્ય હોય ત્યાં તે યોજનામાં યોગી પીડાકાર ચર્ચ શકે એવી રીતે શોધવા અને અજમાવવાની. ઈર્ષ તો કદાચ બાળી બોઈને અને હિંસારૂપે કરવામાં આવતી હોય એમ બને: જેમ કે, દેહાન્ત દંડ અથવા કસાર્ક ખાનાની અથવા જીવતાં પ્રાણીઓ પર પ્રયોજોતી. પણ એવી હિંસા પણ તરારથી અને પ્રાણીને યોજનામાં યોગી પીડા થાય એમ કરવાની એક ભાવના કેળવાઈ છે. વાહકાપમાં શાન્ત-તુચ્છોને જડ કરી નાંખનારાં ઔપધીની શોધો પણ આ ભાવનામાંથી જ ચર્ચ છે. વનરપતિને તોડવા-કાપવામાંયે ઘણી વાર આ ભાવના કામ કરતી દેખાય છે.

એક બાલુથી વિજ્ઞાનયુગે અગાઉ ક્યારેય હશે તે કરતાં હજારો ગણી વિશેષ બીજા અને વિસ્તૃત હિંસા વધારી દીધી છે, અને મનુષ્યને એ બાબતમાં લગભગ ભાવનાજડ અને અવિચારી કરી મૂક્યો છે. બીજી બાલુથી જે પીડા દૂર કરી શકાય એમ હોય તે ન થવા દેવા બાબત તેને અત્યંત કાળજી રાખનારી અને પીડાનો સહનુભવ કરનારો બનાવ્યો છે.

વિજ્ઞાન તથા ઉદ્યોગ યુગની પાછળ આવેલા સમાજવાદે પણ અહિંસાના એક દુર્લભ પામેલા પણ મહત્ત્વાના અંગને ખેડવામાં ભાગ લેવાયો છે. કેવળ ચારીરિક પીડામાં જ હિંસા—અહિંસાનો ભેદ પારખવો પ્રમાણમાં સહેલો છે. પણ વિવિધ પ્રકારના શોષણ દ્વારા જે માનવ માનવમાં સૂક્ષ્મ હિંસા ચાલે છે તે પારખવી તેમ જ અટકાવવી કઠણ છે. વ્યારથી માનવસમાજ બંધાયો છે, ત્યારથી જેમ માંસાહાર વિશે તેમ જ અનેક હિંસક આદતો વિશે, જાણે તે અનિવાર્ય જ હોય એમ, તે માનતો આવ્યો છે. પણ વધારે વિચાર કરતાં માલુમ પડે છે કે એવાં ઘણાં મનુષ્યો આધાર વિનાનાં છે. આવા પ્રકારની અનેક હિંસક પ્રથાઓ—તરફ ખ્યાન ખેંચવામાં સમાજવાદે બહુ મોટો કાળો આપ્યો છે, અને શોષણને અનુકૂળ ચનારી ઘણી માનવ વ્યવસ્થાઓ સામે લોકમત કેળવ્યો છે. એ મતો કેવળ વિચારના ક્ષેત્રમાં જ

રજા નથી, પણ સમાજવાદી આદર્શ પર કેટલાક પ્રકારની સંસ્થાઓ અને રાજ્યોની સ્થાપના કરીને તેના પ્રયોગો પણ કરી બતાવ્યા છે. આ પણ અહિંસાનું એક દિશામાં વ્યવસ્થિત ખેડાણ છે.

આ પછી આપણો પોતાનો—ગાંધીયુગ આવે છે. ઇંદુ ખિસ્ત પછી અહિંસાના એ સૌથી મોટા આત્મક છે. એમણે જ પહેલી વાર બહેર ક્યું કે, અહિંસા કેવળ નકારાત્મક—નિવૃત્તિ નથી, પણ એ એક પ્રવૃત્તિમાન બળ છે, અને બીજાં લૌકિક કે આધ્યાત્મિક બળોની જેમ તેની પણ રીતસર યોજના અને ઉપયોગ કરી શકાય. વળી એમણે એમ પણ જણાવ્યું કે, સત્ય, અહિંસા વગેરે આધ્યાત્મિક ગુણો એકબીજાથી અલગ પાડી શકાતા નથી. એકનો અસ્વીકાર કરી બીજાને કેળવી શકાતા નથી. ખિસ્તી ધર્મની શ્રદ્ધા, આશા અને પ્રેમ કે બૌદ્ધોની મૈત્રી અને કડુણીની વિધિરૂપ પરિભાષાને બદલે એમણે ‘અહિંસા’ની નિશ્ચિત્તાત્મક પરિભાષા લાપરી છે ખરી; પણ જો તેઓ ‘રચનાત્મક કાર્યક્રમ’ કહે છે તેની સાથે તેને બોડીને તેમણે એ શબ્દમાં જોવાજસ પ્રવૃત્તિ ભરી દીધી છે. રચનાત્મક કાર્યક્રમનાં અંગો તથા રીતોમાં ભલે દેશકાળની જરૂરિયાતે પ્રમાણે ફેરફાર થયા કરે, પણ મહત્ત્વની વાત એ સમજવામાં રહેલી છે કે, કોઈ પણ પ્રકારની રચનાત્મક સેવા વિના અહિંસા કદી બેઠું મૂળ ધાલી શકે નહીં. વળી, એમણે એ પણ બતાવ્યું કે, અહિંસાનું કાર્યક્ષેત્ર જીવનના અમુક ભાગને જ મર્યાદિત નથી. મનુષ્ય જીવનની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ અને સમસ્યાઓને સળવડ માટે ધાર્મિક, રાજકીય, આર્થિક, સમાજિક, સાહિત્યિક, કલાત્મક વગેરે ગમે તે નામ આપીએ, પરંતુ તે દરેકનો હિંસક તેમ જ અહિંસક રીતે ઉકેલ આણી શકાય. ગાંધીજી અહિંસક ઉકેલનો જ આશ્રય રાખવા શીખવે છે.

આ એમના સિદ્ધાન્તનું સામાન્ય વિવેચન ગણે. પણ છેલ્લાં પચાસ વર્ષ દરમિયાન એમને જે ખાસ કોષણોએ મુકાબલો કરવો પડ્યો તે કેટલીક રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક પ્રથાઓને સુધારવાને લગતા હતા. આ ક્ષેત્રમાં બળવાન અને સંગઠિત માનવ દ્વારા નિર્બળ અને અસંગઠિત માનવોને થતા અન્યાયોનો સામનો કરવો, એ એમની ખાસ પ્રવૃત્તિઓ બની. એ ક્ષેત્રોમાં એમણે એક એવી વિધિ પેદા કરી કે જેથી

અહિંસાને નુસ્તપણે વળગી રહીને નિર્બળમાં નિર્બળ બળવાનમાં બળવાનનો સામનો કરી શકે. એ ખરું કે, જે સંબંધોમાં એમને કામ કરવું પડ્યું, તેમાં એમની દરેક પ્રવૃત્તિમાં એમને હિંસાનોયે કેટલોક ભેગ ચલાવી લેવો-પડ્યો. એ ભેગ એમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ હતો, અને એમના મત પ્રમાણે જે યથા મળવો જોઈતો હતો તેના કરતાં હમેશાં ઓછો અપાવનારો નીવડ્યો. ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યક્રમનાં જે ૧૭-૧૮ અંગો મળ્યાલાય છે, તે હમેશા માટે રહે કે ન રહે, અને તેમણે સચેત્રી મર્યાદામાં રહે કે ન રહે, પણ એટલું તો મને નહીં લાગે છે કે, અન્યાયનો પ્રતીકાર કરવાની એમણે નિર્માણ કરેલી ‘સામ્રાજ્ય’ કળા તથા તેની સિદ્ધિ માટે કોઈક પ્રકારની રચનાત્મક સેવાને તેની સાથે જોડવાની આવશ્યકતા, એટલું તો કાયમ રહેશે જ. હિંદુસ્તાનને પ્રાપ્ત થયેલી સ્વતંત્રતા—તેની બાબત સહિત—અહિંસાની સિદ્ધિનું તેમ જ, તેમની દૃષ્ટિએ, તેમાં થયેલા હિંસાના બેળથી નિર્માણ થયેલી ખામીઓનું કાયમનું પ્રમાણ છે.

પણ આધુનિક કાળમાં હિંસા એ અતિ નિર્બળ સ્વરૂપમાં અમઘી છે: એક યુદ્ધ અને બીજું પ્રગાળીય રમખાણો. યુદ્ધથી હિંસા નવી તો નથી. પણ બીજાથા અને વ્યાપ્તિની દૃષ્ટિએ છેલ્લાં એ યુદ્ધોએ જાતનાં પાણીમાં સર્વે યુદ્ધોને પાછળ પાડી દીધાં છે. યુદ્ધ એ આંતરરાષ્ટ્રીય હિંસા છે. પ્રગાળીય રમખાણો પણ કાંઈ અજાણી વસ્તુ નથી. એ પ્રજામાં અંતર્ગત યુદ્ધ છે. આંતરરાષ્ટ્રીય હિંસા કરતાં એ વધારે કઠણ અને સૂક્ષ્મ છે, કારણ કે એ પૂરી સંગઠિત પણ નથી હોતી અને અસંગઠિત પણ નહીં. આ હિંસા પણ, કદી નહોતી થઈ એવા રૂપમાં આ જમાનામાં નિર્માણ થઈ છે.

પહેલા મહાયુદ્ધે પ્રણા ગંભીર માણસોને વિચાર કરતા કરી મૂક્યા હતા. તેમાંથી સાંતિવાદીઓનો એક વર્ગ ઊભો થયો. બીજા યુદ્ધ વખતે એમનામાંના કેટલાક હિંસાના ફરી હિમાયતી થયા ખરા, પણ કેટલાક અહિંસાને વળગી રહ્યા. રમખાણોની હિંસાના વિરોધીઓનો પણ અભાવ નથી. પણ આ બંને પ્રકારની હિંસા અટકાવવાની ઇચ્છા છતાં એ શી રીતે થઈ શકે, કઈ અહિંસાત્મક પદ્ધતિથી હિંસાને કારણ અપનારા કોષણોએ સતોષકારક ઉકેલ આવે,

અથવા હિંસા ફાટે જ તો તેનો અહિંસક સામનો કરી શકાય, તેનો ચોક્કસ માર્ગ હજી ૨૫૪ થયો નથી. એમાં તો શક નથી કે, પ્રેમભરી સેવા દ્વારા અને અહિંસક તથા સંગઠિત રચનાત્મક કાર્યક્રમ દ્વારા જ એવો માર્ગ ક્યારેય પશુ મળશે, કે નેપ્થી યુદ્ધ કે રમખાણોનાં બીજ વાવનારાઓના અપતનો સફળ જ થઈ શકે નહીં, એને શ્રોતાઓ કે અનુયાયીઓ મને જ નહીં. લોકોની એવી પ્રતિભા થવી જોઈએ કે, પોતાની પ્રગતિના કોઈ ભાગની કે પરરાજ્યની હિંસા કરવા માટે ઉત્પન્ન થયેલી કોઈ પશુ પ્રવૃત્તિને તેઓ કોઈ પશુ પ્રકારની મદદ કરી શકે નહીં; અથવા કે મતભેદ રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક, આર્થિક જે તે કારણે હોય, તેનો હિંસાથી ઉકેલ લાવવા મથનાર સાથે તેઓ સહયોગ કરી શકે નહીં. અને તે સાથે જ તેમને બળાત્કારે તેમાં એવંચા કે જોડાવા તથા અન્યત્રને વશ થવા ફરજ પાડનારનો સફળ રીતે અહિંસક સામનો કરવાનો તેમને માર્ગ માલુમ પાડવો જોઈએ.

આનો ચોખ્ખો માર્ગ હજી ૨૫૪ થયો નથી. કેટલેક અંશે હજી આ અભ્યુદયોએનું ક્ષેત્ર છે. ગાંધીજીની વર્તમાન પ્રવૃત્તિ આ ક્ષેત્રમાં વ્યાપેલી છે. માર્ગ હજી ૨૫૪ નથી, પણ કોઈ પશુ ક્ષણે ૨૫૪ થાય એમ બને. દરમિયાનમાં બીજા એટલું તો કરી શકે જ કે, નિરાપવાઈ કે સેવાકાર્ય આપુ રાખે અને પ્રતિહિંસા કરી દૂષિત ન થાય. જેમ આ સદીની શરૂઆતનાં વર્ષોમાં બ્યારે ક્રિસ્ટિયન સત્તાનત જેવી મહાન સત્તાથી સ્વતંત્ર થવાનો માર્ગ ન દેખાતો હોવાથી હિંદુસ્તાનના આગેવાનો અને તરુણો મંજાતા હતા અને ધરીમાં આતંકવાદ અને ધરીમાં કાયદેસર અળગળગી વચ્ચે એવાં ખાતા હતા, ત્યારે ગાંધીજીએ તેને માર્ગ દેખાડી સફળ દોરવણી આપી, તેમ આપણે આશા રાખીએ કે, વર્તમાન આત્મ-આત્મક હિંસાનોયે ઉકેલ લાવવાનો સફળ માર્ગ દેખાડવાનો યશ ગાંધીજીને મળશે. બધર તેમને તેમ કરવા શક્તિ આપો.

વધા,

તા. ૮-૯-૪૭

કિશોરલાલ ધ. મરાઠવાળા

માસિક વિવેચન

કોમી ઝેરનાં ઘાટ

ઝીણા સાહેબે હિંદમાં બે કોમ અને બે રાષ્ટ્રનો વાદ જગવી-હિંદની પ્રજામાં જે ઝેરનાં બીવાળાં અને છૂટે મોઢે વેચ્યાં, તેનાં હવે યાદ બિગતા લાગ્યાં છે. જે સ્વતંત્ર પાકિસ્તાની હકૂમત તે માગતા હતા તે એમને મળી ગયો તો, તેઓ કહેતા હતા કે, મુસ્લિમ હિંદ તેનું અને બાકીનું હિંદ તેનું કામકાજ મિત્રભાવે અને અરસપરસ મદદથી સુધે કરી શકશે; પરંતુ એ બોલું પડ્યું છે. બાજે તો રિયલિટી એવી છે કે, આ બે હકૂમતો લાશો તો નહિ! અને તેથી ગાંધીજીએ સૌને સાવચેત કર્યાં છે કે, હિંદને ઘાટે બે એવો કાળો દિવસ લખાયો હશે તો તે અગાઉ પ્રભુ મને પોતાને ઘેર બોલાવી લે, એમ હું તો માયું છું.

અત્યારે બંને રાજ્યોમાં જે કાળો કેર વર્તી રહ્યો છે તેમાં નથી ધર્મ, નથી માલુસાઈ, કે નથી કરી રાજ્યનીતિ. એને એક પ્રકારનું બોલું ઝાંટ અને વૈરાગ્ય પાગલપણું જ કહેવું જોઈએ. એણે બાજે બંને રાજ્યો સામે બારે જગરી મુસીપતો બીજી કરી છે. અને બંને તરફની સામાન્ય પ્રજાને દુઃખના દરિયા

ડહોળવાના કર્યાં છે. પાકિસ્તાન મળી ગયાં, પછી આમ શું કામ થાય, એ સવાલ સૌને બીડે છે; પરંતુ એનો જવાબ અત્યારે ચોક્કસ અને સાફ રૂપે ભાગ્યે મળી શકે. એટલું ચોક્કસ કે, પાકિસ્તાન થવાથી કોમી કેટકું બેકલશે એમ માનનારા બાજે બોલા પડ્યા છે. બંકે, તે પ્રશ્ન બાજે તેની છેવટની ખરાબીએ પહોંચ્યો છે. અને તે વખતે, એ જોઈતો ત્રીજો પક્ષ વચ્ચે નથી, એ વસ્તુ લક્ષમાં લેવી જોઈએ. હવે બે કોઈ વચ્ચે હોય તો 'સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળ' છે, કે જેનાં સભ્ય બંને રાજ્યો છે. આશા રાખીએ કે, એક જ દેશની બે હકૂમતો જગતનાં રાષ્ટ્રોના એ દરબારમાં દેશને લાજે એવી ખટાખટ કે ગાળાગાળા નહિ કરે અને પોતે પોતાનું કામ ઉકેલવા જેટલું શાણપણ બતાવશે.

બંને હકૂમતોની સરકારો લઘુમતીઓને પૂરું રક્ષણ અને સહાયતા આપવાનું નહિર કરે છે. પરંતુ બાજે પ્રજાને એમાં જાણે વિશ્વાસ પડતો નથી. તે નક્કર કાર્ય જેવા છુટે છે, કે નેપ્થી. વિશ્વાસ બેસે. હિંદી બુનિયતની પ્રજા, ખરેખર જોતાં, મુસલમાન નામે હિંદમાંથી જાય એમ ધમકતી નથી. હિંદના

સૈકાંજૂના મતિદાસમાં, તેમાં વસતી બધી કોમો કેક ગામમાં સુધી એવી એતપ્રોત વણાયેલી છે કે, હિંદી માનસ ઊંડે ઊંડે આ બાબતની યૈક્ય ભાવનામાં આજે સાબૂત છે. પરંતુ, જરૂર એમાં કારી થા થયો છે: અને એ મુસ્લિમ લીગે હિંદના મુસલમાનોને એમ શીખવ્યું કે, તું એક અલગ રાષ્ટ્રનો નાગરિક છે, તારી પહેલી વફાદારી તેને છે, તેને આભારી છે. આથી હિંદમાં સવાલ ઊઠે છે કે, હવેથી હિંદી યુનિયનમાં રહેલા ૪-૫ કરોડ મુસલમાનોનું શું સમજવું? તેઓ આગળ પર પાછા બેવફા ન નીવડે? આનો જવાબ હિંદમાં વસતા મુસલમાનો મોટેથી કેવળ ના બહુને આપે, એની ઉપર લોકોને ધતઆર નથી રહ્યો, અને એમાં વાંક તેમનો — તેમણે પાકિસ્તાન મેળવવા અર્થે જે ફૂડકપટ, તોફાન અને બેવફાઈ કર્યા છે તેનો છે. એટલે એમણે પોતાની કરણીથી આ અનિશ્ચાસ દૂર કરવો જોઈશે: તો જ તે દૂર થઈ શકશે. હિંદમાં વસવા માગતો મુસલમાન ખરેખર પાકિસ્તાની નીતિમાંથી નીકળ્યો છે? **શ્રી ખદીલ તૈયબજીનો દરાવ**

મુંબઈની ધારાસભામાં શ્રી. ખદીલ રાઈ તૈયબજીએ એક દરાવ મૂક્યો કે, પ્રાંતની મુસ્લિમ બાળાઓને માધ્યમિક શિક્ષણની પૂરતી સવડ મળે તે સારું, સરકારે, ખાસ તેમને માટે, છાત્રાલયવાળી હાઈસ્કૂલો ઉઘાડવા ઉતાવળે પગલાં લેવાં. આવી રહેલી ધંધાકાના દરેક વિભાગવાર એક એક અને એક મુંબઈ વિભાગ માટે, એમ ચાર ખેલવામાં આવે. આ દરાવ પાકિસ્તાન થયા અગાઉ મોકલવામાં આવ્યો હતો. મઈ બેઠકમાં તેની ચર્ચા મોકૂફ રહેલી તે હમણાં ચાલતી પૂના બેઠકમાં પૂરી થઈ. શ્રીમતી તૈયબજીને એ દરાવ નવી પરિસ્થિતિમાં બેઠકો અને બિનજરૂરી ન લાગ્યો, નહિ તો તે માછો ખેંચી લેત; અને વડા પ્રધાન શ્રી. ખેરે પોતાના વ્યાખ્યાનમાં એવી ટીકાર કરી છતાં તે ખેંચી લેવામાં ન આવ્યો. શ્રી. ખેરે સ્પષ્ટ કહ્યું કે, કોમવાર કેળવણીની વ્યવસ્થા કરવી એ સરકારની નીતિ નથી. પ્રખ્યાત બધાં બાળકો માટે જ સામાન્ય વ્યવસ્થા છે એમાં સૌ કોમોને પૂરી સવડ મળી શકે એમ છે. મત લેતાં દરાવ ઊડી ગયો હતો.

આ એક એવો દાખલો છે કે જે પરથી કહી શકાય કે, ધારાસભાના સભ્ય બનવા જેટલા દરેકજાણા મુસલમાન પણ હજી ગયા જમાનાની જ મનોદલામાં કામ કરે છે. જો તેઓ નવા જન્મેલા હિંદી યુનિયનના

સિદ્ધાંતો સમજે અને એને વફાદાર રહીને ચાલવા ધમ્મતા હોય, તો તેમને જણાવું જોઈતું હતું કે, બે-રાષ્ટ્ર-વાદ અને લઘુમતીના તમાદા-વાદ બેઉ સરખા જ પોતા છે. અંગ્રેજોએ જગવેલી ધાતક લઘુમતી-નીતિ હવે યુનિયન ન રાખી શકે, કેમ કે તેનાથી જ પાકિસ્તાન જન્મ્યું.

ઉપરની ચર્ચા પરથી હવે એક મોટો અને વ્યાપક સવાલ આપણા પ્રાંતને માટે ઊભો થાય છે: આપણે આં ત્રણ ભાષાવાર વિભાગો ઇતિહાસે સર્જેલા છે — ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક. તે પ્રમાણે સરકારે તેની ત્રણ ભાષાઓને માન્ય રાખી છે. ચોથી ભાષા ઉર્દૂને પણ મોકાક દાયકાથી માન્ય કરવામાં આવી છે. તેને 'પ્રદેશિક' એક ભાષા ગણવામાં આવી છે. ધંધાકાના ક્યા એક પ્રદેશની તે ભાષા છે? આ કરનાર અંગ્રેજી શબ્દ છે. તેનું કારણ ઉત્તરમાં ગયા સૈકાના પાછલા ભાગથી આદરેલી કોમવાર ભાષા વિચારવાની કૃત્રિમ નીતિમાં રહેલું છે. હિંદી હિંદુઓની અને ઉર્દૂ મુસલમાનોની એવો ઝેરી ને જૂઠો પ્રચાર છૂપી રીતે ચલાવવામાં આવ્યો. એના જ આગળના ફજાગારે મુંબઈ સરકારે લગભગ પચાસેક વર્ષ ઉપર (?) અહીં ઉર્દૂને ઉત્તેજન આપવાનું શરૂ કર્યું: મુસલમાનો માટે પ્રાથમિક ઉર્દૂ શાળાઓ શરૂ કરી. આજે તે પ્રાંતભરમાં બધી પડી છે. તેને લીધે એક એવો ભ્રમ ઊભો થયો છે કે, મુસલમાનોની 'પ્રદેશિક (1) ભાષા' ઉર્દૂ છે! બાકી, ખરું જોતાં તો, સામાન્ય રીતે અને મોટે ભાગે ગુજરાતી મુસલમાનની ગુજરાતી, મહારાષ્ટ્રી મુસલમાનની મરાઠી, અને કર્ણાટકીની કન્નડ પોતી જ છે. તેમાં તે વ્યવહાર કરે છે. એટલું જ નહિ, સમજણ અને આગળ પડતા ગણતા મુસલમાનો પોતાનાં બાળકોને સામાન્ય શાળાઓમાં જ મોકલે છે અને ઉર્દૂ શાળામાં નથી મોકલના, કેમ કે તેથી તે પછાત રહે છે.

આ પ્રમાણે પ્રાથમિક શાળામાં મઈ પરદેશી સરકારે જુદાઈ કરી; પરંતુ તેણે પણ માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ઉર્દૂને નામે જુદી વ્યવસ્થા ન કરી. આજ સુધી તેવી માગણી મુસલમાનોએ કરી નહોતી, તે આ પાકિસ્તાની પ્રચાર યુગમાં થવા લાગી. મુસલમાનો માટે ઉર્દૂ કન્યા હાઈસ્કૂલની માગણીનો શ્રીમતી તૈયબજીને ઉપર ચર્ચેલો દરાવ એનો એક અવશેષ લાગે છે. જો એ બહેન યુનિયનની સાચી વફાદારી અને સમજ વિચારત તો તે એવો દરાવ

તે ન જ મૂકત; અદે તે સરકારને એમ કહેત કે, અમારે માટે અલગ ઉર્દૂ શાળાઓ છે તે હવે અમારે ન જોઈએ; સ્વતંત્ર રીતે જોતાં પણ એ અલગ શાળાથી અમારી કામે સાચો ફાયદો નથી મેળવ્યો, પણ પોતાની અલગ પછાતતા જ સંધરી રાખી છે. હવે આપણું બધું બાળકો સાથે ભણે, સાથે રમેગમે, એમાં જ સૌની સર્વ પ્રકારની ઉત્તતિ રહેલી છે.

જે તે બહેને આપું કાંઈક નિવેદન કરી પોતાના હરાવને પાછો ખેંચી લીધો હોત, તો ઉપર જે અવિશ્વાસની વાત કહી તેને દૂર કરવા પ્રત્યક્ષ કરણીનો પુરાવો મળત.

અલગ પ્રાથમિક ઉર્દૂ શાળાઓનો સવાલ હવે સરકાર અને પ્રગ્નએ વિચારવો જોઈએ. મુગ્ધ છલાકામાં ઉર્દૂ પ્રાદેશિક ભાષા છે? જો ના, તો અંગ્રેજીએ શિક્ષણમાં જીતી કરેલી એ જાંધી નીતિનું હવે શું?

૨૨-૬-૪૭

હિન્દુસ્તાની પ્રચાર સભાનો હરાવ

પાકિસ્તાની બાગદાનીતિને લઈને હિન્દુસ્તાની પ્રચારના કામમાં હવે કાંઈ ફરક થશે કે કેમ એ બાબત અનેક જગ્યાએથી શંકા કુશંકાઓ સેવાય છે. તેને યાંત પાડવાને માટે ઘટતો વિચાર કરી લઈ અખિલ ભારત હિન્દુસ્તાની પ્રચાર સભાએ સ્પષ્ટતા કરવી જોઈએ. તેથી આખી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવા તા. ૧-૯-૧૯૪૭ના રોજ નવી દિલ્હીમાં, સભાના પ્રમુખ શ્રી રાજેન્દ્રભાણુને મકાને, તેમની અધ્યક્ષતા તળે, સભાની કાર્યવાહક સમિતિની બેઠક મળી હતી. તે જ દિવસમાં દિલ્હી કોમી ઝિરવેરથી રંગસભાનું હતું.

સભામાં ગાંધીજી તો આવી શક્યા નહોતા; પરંતુ સભા આગળ પ્રસ્તાવ રૂપે પોતાની સૂચના લખી મોકલી હતી. એ સૂચના ઉપર વિચાર કરી, તેને જુલજુલ ફેરફાર સાથે સભાએ મંજૂર રાખી છે અને નીચેનો હરાવ પસાર કર્યો છે. હરાવ મૂળ ભાષામાં જ નીચે ઉતાર્યો છે:—

“હિન્દુસ્તાનકે હો સરો હો ગયે હૈ. એકકાનામ પાકિસ્તાન હૈ. ફૂસરેકાં નામ હકિયન યુનિયન. કયા હમારે દિલોકે બી દુકરે હો ગયે હૈ? કોઈ કહતે હૈ હાં, કોઈ કહતે હૈ ના. ઘસી સિએ ચહે બી સવાલ પેદા હુઆ હૈ. કયા હકુમતે હો બની હૈ તો રાષ્ટ્રભાષા બી હો બનેગી? એસા બમ તો રહતા હૈ આન્દોલન

હો રહા હૈ કિ યુનિયનકી નાગરી સિધિમાં ઓર પાકિસ્તાનકી ઉર્દૂ સિધિમે ઉર્દૂ રાષ્ટ્રભાષા.

અગર ચલ બાત દોનોં દુકરેમિં કબર તો સાફ સમજત હોગા કિ દોનોં કે દિલ બી ઇસરો અધિક દુઃખકી બાત કયા હો ગ ઇસ દુઃખકો રોકના હિન્દુસ્તાની પ્રચાર ખાસ ફજ હો બતા હૈ. ઓર આસા રહત હૈ કિ હિન્દુસ્તાની પ્રચાર સભાકે સભાગ હિન્દુસ્તાની ભાષાકે પ્રચારક હિન્દુસ્તાની, એ ઓર ફારસી દોનોં સિખાવટોમિં સિખાવટી ઉસકો ફેરોનેમે ભરસક મેદનત કરેગ. સભા ઓર પરીક્ષાકી નીતિમે કોઈ ફક કરેગી નહી હૈ.”

આ હરાવ કરીને સભાએ રાષ્ટ્રભાષા-પ્રચારકાનું નખતે ધીમતી દોરવણી આપી છે. આ કાર્ય રાષ્ટ્રક છે. હિંદ કદી કોઈ એક ભતિ કે ધાર્મિક દેશ હતો જ નહિ; આજે નથી. એની સંસ્કૃતિ ઇતિહાસમાંથી સર્વશુભચાહી ધરાઈ છે. એ એની રાષ્ટ્રભાષાના સ્વરૂપમાં અને નાગરી ઉર્દૂ પિ પણ જીતેલી છે. આજનાં કોમી વાદળાંથી આ ભય તો એ એક મોટી સંસ્કૃતિક વ્યાપ્ત જ

આ હરાવથી બંધારણ સભાને પણ, જે તે તો, ટકોર થાય છે. કોન્ગ્રેસ પક્ષના બંધારણ સભામાં આ પ્રશ્ન વિશે ચર્ચા થઈ હતી; કમનાસ વાત ગણાય કે, તે સમયે ક્ષણિક વાતના આવેગમાં તણુયા. પરંતુ તેમણે આખું કામ સમિતિ પર સોંપી ગોઝામાં ગોઝું ડિસ્બર મુલતવી રાખ્યું છે. આસા છે કે, સારે તેઓ શ વિચારી શંકશે. કોન્ગ્રેસના બંધારણમાં ઈ. સ. ૧૯૬ કલમ મુકાઈ છે કે, હિન્દુસ્તાની દેશની રાષ્ટ્રભાષા છતાં કોન્ગ્રેસ પક્ષ આની સામે શી રીતે વર્તી એ જ એક ચિચિત્રતા છે.

સરળ હિંદી અને સરળ ઉર્દૂ બેઉને સમાવી એવી જ એક આમ ભાષા છે, કે જેને હિન્દુર કહેવામાં આવે છે અને જે કેટલાક નાગરીમાં કેટલાક ઉર્દૂ સિધિમાં લખે છે, તે ભાષા વિ રાષ્ટ્રભાષા થઈ શકે છે. કચેડા જે ભાષા એલે ફ આ છે; તે નથી સંસ્કૃતિયા સાક્ષરી હિંદી કે ફારસી-અરબીમય ઉર્દૂ. આ ભાષાને સ્વરાજની આપણે બનાવીશું, તો તે એ રીતે ખીલી શકે સમૃદ્ધ વારસાવાળી છે. એમાં સર્વ પ્રાંતના

જોઈ શકશે. ઉત્તરના લોકો હિંદી ઉર્દૂ માટે હારીને આ રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નને તેમના પ્રાંતનો જ કેવળ ન કરી શકે. રાષ્ટ્રજ્ઞાનો સવાલ આખા દેશનો છે, એ બુદ્ધાંતું ન જોઈએ.

૨૧-૯-૪૭

નવા યુગ માટે યુનિવર્સિટી જોઈએ

ગુજરાત યુનિવર્સિટી સમિતિમાં સભ્ય તરીકે નિમણો હું એટલે ત્યાં ત્યાં મિત્રો અને બીજા એક સામાન્ય સવાલ પૂછે છે, હવે યુનિવર્સિટી ક્યારે શરૂ થશે? કામ કેટલે આબું? અને ન્યારે હું એમને કહું છું કે, હજી તો શરૂની એક સલા મળી તે મળી, પછી મળી નથી; અને પ્રજા જોગી પ્રજાવસી પણ હજી તૈયાર થઈને બહાર પડી નથી. અને યુનિ. ક્યારે શરૂ થશે એ તો કાણ કહી શકે? પરંતુ નવું બધારણ ધણ ને અમલમાં આવે તે અગાઉ ભાગ્યે યર્ષ શકે, એમ હું અંગત રીતે માતું છું;—આમ કહું છું ત્યારે તેઓ કાંઈક નવાઈ જેવું પામે છે, પણ આમળ બાંધે જ કાંઈ કહે છે. પરંતુ આ બધા કુતૂહલની પાછળ ખરી રીતે તેઓ એ જાણવા આતુર હોય છે કે, હવે ગુજરાતને માટે નવી યુનિ. કેવી ધારશે.

અમદાવાદ બહારનાં કેન્દ્રોવાળા મળે છે તેઓ એમ કહે છે, તમે અમદાવાદવાળા યુનિ. કરવા માગો છો તો કરો; અમે જોઈશું કે શું કરો છો ને તે જોઈને નિરતિ વિચાર કરીશું કે અમારે શું કરવું. અને અમદાવાદમાં યુનિવર્સિટી માટે કહીને જમીન રાખવાની વાતો જાપામાં આવે, પૈસા માટે માગણી આવે, તેથી આવા મતવાળા વળી વધુ મક્કમ બને છે. તથા લોક એમ પણ પૂછે છે કે, આ બધાને અને સરકારી કમિટીને શે સંબંધ છે? કેવી યુનિવર્સિટી, ક્યાં, ક્યા ઉદ્દેશથી, ક્યા હેતુને માટે સ્થાપવી, એ તો આ કમિટી તપાસી કાઢીને સરકારને રિપોર્ટ કરશે ત્યાર બાદ સરકાર કાયદો ધકશે ને નક્કી થશે. દરમિયાન જમીન છાનું 'બેંક ભાગોળે અને ઘેર જાગેળવાનું' શું કામ? આગેય ચર્ચાઓ ચાલે છે. અમદાવાદમાં કાપડની સાથે જમીનનાય સોદા હમણાં હમણાં વધી પડ્યા છે, તેમાંનું જ આ છે કે શું? વળી એક જણ જાહેરમાં કહે છે, ચરોતરમાં વલ્લભનગરમાં જેમ જમીનની જોગવાઈ થઈ તેમ ગુજરાત યુનિવર્સિટી માટે જોઈએ તો શું કામ ન કરવી? લાગતા-વળગતા લોકોએ આ બાબતમાં પ્રજાને વિશ્વાસમાં લેવી જોઈએ. અસ્તુ.

યુનિ.નો સવાલ, ખડું પૂછા તો, આને એક વિશાળ ને વધુ વ્યાપક ભૂમિકાથી જોવો જોઈએ, એમ લાગે છે. દેશમાં આજે જે નવયુગ જન્મે છે તેના પ્રશ્નોનું સ્વરૂપ હજી આપણને ઓછું જ સમજાયું છે; તેના આકલનની અને સમગ્ર દૃષ્ટિએ આંકણી કરવાની તો ત્યાર પછીની વાત. દેશનું બંધારણ ધણ છે; પ્રજા પોતાની આઝાદીને સ્વાદ આપતાં કળ મરડીને ઊઠવા મથે છે; તેને ખબર નથી કે સૈકાની ગુલામી પછી પોતે કેવી અને ક્યાં છે. એવી પ્રજાને એકસાથે કેટકેટલા સવાલો ઉકેલવાના આવી પડ્યા છે! તેમાંનો એક આ નવયુગ માટે યુનિ. સ્થાપવાનો છે. તે કેવળ જમીનની જોગવાઈ નથી, કે નથી કેવળ નાણાંનો. પ્રજાએ પોતાના સમગ્ર સંસ્કાર-આત્માને પારખીને, આજના જગતમાં પોતે ઝળહળે અને શોભે તેવી રીતે નાગરિકને કેળવવાને માટેના શિક્ષણની જોગવાઈ કરવાનો છે. તેથી કરીને આ સવાલને કેવળ જૂની યુનિવર્સિટીની દૃષ્ટિથી કે તેણે ઊભી કરેલી કે વિચારેલી પરંપરાથી જ જોવો ન જોઈએ. સરકારી કમિટી પાસે અમૂત રૂપે આ મોટા કાયદો પડેલો છે; હાલે એના કાર્યનિર્દેશમાં એ રીતે તે શબ્દબદ્ધ ન થયો હોય; પરંતુ છે તો એ જ. મહિને મહિને અને પહે પહે હિંદની સ્થિતિ આજે ફરે છે. એવા ક્રાંતિયુગમાં કઈ ધારણે આ સમિતિ કામ કરી શકે?—એ એણે તપાસવું જોઈશે. પરંતુ એ તેનું જ કામ નથી; પ્રજાનું પણ છે,—તેનું વિશેષ છે. સિંધમાં નવી યુનિવર્સિટી જન્મે છે; પૂર્વ પંજાબમાં નવી જન્મે છે; ઓરીસા, આસામમાં જન્મે છે; ઉદ્દેપુરમાં એક નજીનો તૈયાર થાય છે; રજપૂતાના પોતાને માટે એક ધડે છે. પૂર્વ પંજાબ પણ વિચારે છે. એમ જ આપણે ત્યાં થયું પ્રાંતવાર વિચારાય છે. દરેકની નીતિરીતિ કેવી ચિત્રવિચિત્ર છે! જાણે આંધળાના ગાળાવાર! વાત એમ છે કે, પ્રજા કેવળ પ્રાંતિક નથી, રાષ્ટ્રીય છે; અને તેની ભૂમિકા આખો માનવસમાજ છે. કોમી જરવેર, જુનવાણી સંસ્કૃતિની આસ્મિતાઓ, પ્રાંતિક અને આર્થિક સંકુચિતાઓ, તથા સંસ્કૃતિ પર ધા કરી ગયેલા પરરાજ્યનું કચડતું ભારણ—આવી આવી કંઈ કંઈ આડીઅવળા વાંઝે પડેલી છે. એટલે ક્યા પાથારપ સિદ્ધાંતો સ્વીકારીને આ બધા છૂટક પ્રયત્નો આગળ ધાવવા જોઈએ? પ્રાચીન હિંદી સંસ્કૃતિ અને તેના સનાતન કે નિત્ય-નવા પ્રવાહની અખંડતાને આમાં શી રીતે ઉતારવી?—આ પ્રશ્નો અખિત ભારતીય ભૂમિકાએ

પણ સામાન્યપણે જણાયા નોંધે. કહો કે, રાષ્ટ્રના શિક્ષણમાં નવમંત્ર હવે જરૂરનો છે. એ કામ આ યુગના નિર્માતા ગાંધીજીનું છે: તેમણે તે કરવું નોંધે. જેમ એક વેળા વર્ધાશિક્ષણનો પિયાર એમની પ્રતિજ્ઞામાંથી પ્રગટી આવ્યો, તેવા જ આ પ્રસંગ ગણાય. પરંતુ આજે મોટા સવાલ તો એ છે કે, હિંદ ગાંધીજીને સાંભળશે? સાંભળવા માગે છે?

૨૧-૬-૪૭

ટ્યુશનનો પ્રશ્ન

કાચા કે પાછળ રહી ગયેલા વિદ્યાર્થીને મદદ કરવાના સમગ્ર શક્ય એવે કારણે ખાનગી ટ્યુશનની પ્રથા ચાલુ થઈ. ધીમે ધીમે તેમાંથી આજે એ એટલી બંધી વધી પડી છે કે, એ એક મોટો સામાજિક અને શૈક્ષણિક પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે! એની અંદર ભણતર અને પરીક્ષા પદ્ધતિ જ નહિ, પરંતુ આર્થિક અને સામાજિક કારણો પણ બળ્યાં છે. પરિણામે એ એક હોયથક જ બની ગયું છે. આથી શિક્ષણના કાર્યને ન્યાય ધધાને પણ હાનિ પહોંચી છે. અને એ બધું એનું મહત્ત્વનું છે કે, સરકારે અથવા યુનિવર્સિટીએ એક હમિશન નીમી એ આખી વસ્તુની નિષ્પક્ષ તપાસ કરાવવી નોંધે. રાષ્ટ્રના શિક્ષણની પુનર્વિન્યાસ કરવા માટે આ એક જરૂરી તપાસનો વિષય છે. તેમાં તેણે ધ્યાન ઈર્ષ ઘટતી તપાસ કરાવી તેનું પરિણામ પ્રગ આગળ મૂકવું નોંધે, નેથી તે પ્રયામાં ક્યાં શો સુધારો જરૂરનો છે તે તે અંગે શું કરવું, તેની સૂઝ પડી શકે. આ પ્રશ્ન મુખ્યત્વે મોટાં ગામો ને શહેરોમાં છે, તેથી તેની અસર એટલી ન સમજની નોંધે.

લોકશાળાને સફળ કરો

શિક્ષણના કાર્યનું મધ્યગિદ્ધ શિક્ષક છે, એ તો સ્વયંસિદ્ધ વસ્તુ છે. તેમાંય પ્રાથમિક કેળવણીને માટે તો આ વસ્તુ વિશેષે સાચી છે. એટલે પ્રાથમિક

કેળવણીના સુધારનો પ્રશ્ન હવે જેતાં તેને માટે યોગ્ય શિક્ષક તૈયાર કરવાનો છે. તેથી આ અધ્યાપન મંદિરો અને તેમાં લેવાના ઉમેદવારોની લાયકાત — આ બાબતમાં હવે મુખ્ય ધ્યાન આપવું નોંધે. એમાં એક વસ્તુ તરત જોવાની જરૂર છે: સંગીન અને સાચા રાષ્ટ્રીય પાયા પર પ્રાથમિક કેળવણી ધરાવી હોય તો હવે એ સ્પષ્ટ સમગ્ર ધર્મને આસરું નોંધે કે, તેના શિક્ષક થવાને માટે સાત ધોરણ પાસ (‘વી. એફ. ૭’) થવા જેટલી સામાન્ય અભ્યાસની તૈયારી પૂરતી નથી; એનું ધોરણ જોડું કરવું નોંધે. બહુ સારી વાત છે કે, સરકારે આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરીને સાત ધોરણ પછી બીજા ત્રણેક વર્ષના વધુ અભ્યાસક્રમવાળી લોકશાળા નામથી નવી માધ્યમિક શાળાનો પ્રયોગ આરંભ્યો છે. એ પ્રયોગને સફળ કરવા માટે તેણે હવે સક્રિય પગલાં લેવાં નોંધે. તે પ્રયોગમાં તે ઘટતું ધ્યાન આપે. અને તે ઉપરાંત લોકમત સાફ કરવા માટે પણ કેટલાંક પ્રાથમિક પગલાં તેણે ભરવા જેવાં છે, જેમ કે આજે એ પ્રયોગ વિશે સરકારી નીતિ લોકો આગળ સ્પષ્ટ નથી. અમુક નહીં વરસ પછી નવા શિક્ષક લેવામાં આવશે તે આ લોકશાળાની પરીક્ષા પાસ કરનાર ઉમેદવારોને જ લેવામાં આવશે, એમ જાહેર કરવું નોંધે. અને દરમિયાન, જેઓ આ નવી શાળાના વિદ્યાર્થી હશે તેમને પહેલી પસંદગી આપવાનું ધોરણ રાખવું નોંધે. તો જ આ નવી શાળાને કાર્કિક પ્રતિષ્ઠા પણ મળશે. તેને સારું લોકશાળાને એક બ્યવસ્થિત ગુજરાતી માધ્યમિક શાળા જેવા મોભાથી યથાવલી નોંધે. અને આજની (૧૦ ફા.) શાળાન્ત પરીક્ષા શિક્ષક થવાને માટે પૂરતી નહિ ગણાય, એવી નીતિ મહાશુ યતી નોંધે. પ્રાથમિક કેળવણીને સંગીન પાયા ઉપર આજીવી હોય તો આ તરત ભરવા જેવું મહત્ત્વનું પગલું છે.

મ.

સાબાર સ્વીકાર

સરવું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ, તરફથી:—
ઓખાહરણ: સંપાદક: મણિલાલ પ્રભાસંકર બાસકિ. ૦૮-૦ સુદામાચરિત્ર લે. મહાકવિ પ્રેમાનંદ કિ. ૦-૩-૦
શ્રમણ નારદ અને પાંડુ કવેરી: અતુલ પદ્માવતી દેસાઈ કિ. ૦-૩-૦
કુખ્યંત શકુંતલા અને બીજી વાતો: પ્રયોજક રામચંદ નારાયણજી પંડ્યા. બી. એ. કિ. ૦-૬-૦
ભક્ત શૈલિદાસ: સંપાદક: મંગળજી ઉદયજી શાસ્ત્રી કિ. ૦-૩-૦
શિવમહિમ્ન: સ્તોત્રવૃ:

આ કર્તા વિષ્ણુદેવ સંકળેશ્વર પંડિત કિ. ૦-૩-૦.

ભારતી સાહિત્ય સંધ, અમદાવાદ, તરફથી:—

પરિશિષ્ટણ સાગ ૨ જો: લે. અવેરચંદ મેઘાણી

કિ. ૩-૮-૦ સાથી: લે. રામનારાયણ નાગરદાસ પાઠક;

કિ. ૫-૦-૦ સોહાગ: લે. રામનારાયણ નાગરદાસ પાઠક;

કિ. ૨-૮-૦ ગુજરાતી ભાષા-લેખન: લે. કેશવરામ

લા. શાસ્ત્રી; કિ. ૫-૦-૦ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ: (ચિત્રસંપુટ)

ચિત્રકાર ચંદ્ર ગિરેલી કિ. ૨-૪-૦.

નવું વાચન

બ્યાજનો વારસ લે: ચૂનીલાલ મહિયા; પ્ર૦ લક્ષ્મીદાસ
વાંધી, ભેરાવનગર; કિં ૦ ૪-૪-૦. પા. ૩૨૨+૮.

‘ધૂધવતી’ પૂર ‘ની સાથે સાહિત્યક્ષેત્રમાં ફેલાયેલા લેખકની
લાંબી — નવલ કથા આ છે. બાપાનું નેમ ‘પૂર’ પહે ધૂધવે
એ તો ઉઠાડ્યું છે; પરંતુ આ ચોપડીમાં એમ લાગ્યું કે, એનું
મૂળ તળપદું જેર કયાં કયાં જરાક સહેર-નપું મંદ બન્યું
ન હોય! પરંતુ, લખકયાના ફેંકા રેલા કરતાં નવલકથાના
લાંબા પ્રવાહથી પણ વચ્ચે કયાંક એનું લાગે એટલું જ.

મહાભારતના પેલા પ્રસિદ્ધ સુભાષિતની પછવાડે વાર્તાનું
વરતુ લેખકે મૂક્યું છે —

અર્થસ્વ પુરવો દાસ:

દાસનાર્થો ન કસ્યચિદ્ .

પુરુષ અર્થનો દાસ છે, પણ અર્થ તો કાઈનો દાસ નથી.
સમાજમાં અર્થ એવી પ્રબળ તાકાત છે કે, બપાઉર, અને
કાંઈ વાર તો ધર્મ તથા નીતિ પણ, એને જ વશ વતે છે
તેથી, એવા પ્રબળ અર્થથી સંભળીને ચાલતે, એમ મહા-
ભારત કહે છે. પરંતુ હોનેાર તે પરથી એમ પણ તારવી
શકે કે, માટે અર્થ પર બીજું કાંઈ આરક કરવા રમે
ફાગળના મથતા. નેમ કે, આને પણ એમ કહે. લેખક
એમની કથામાં બીલ મને નહિ, પણ પહેલાંને સમર્થ છે,
અને અર્થને જ કેવળ નેહને ચાલનારાં કથાનાં પાત્રો અતે
વિનાશી અને અર્થહીનતાએ પહેલે છે, એમ બતાવે છે.

વાત ફેંકમાં આ પ્રમાણે છે —

આબાશા કરીને એક નેન શેક છે. ધરના ધંધા બ્યાજ-
વડું છે; લક્ષ્મીના ધરમાં વાસ છે પણ શેક અણુ છે,
તેમાંથી મોટે મોટે પુત્રારાળ જન્મે છે. ‘બ્યાજના વારસ’
બનેલા એ બાબાશેકનું નામ રીખવ પાડવામાં આવે છે.

શેકની વિધવા બહેન અમરત છે તે તોના લાણી દહુની
સાથે લાઈને લાં જ રહે છે. આ નજરમાન બાઈ વાતનું
મુખ્ય અમંગલ પાત્ર છે. તે બાઈને સાચરીત અને વાર
આબાશા શેકના જ મુખ્ય સુનીમ ચતરસજ છે. તેને એ
બાઈને શુક ગણે તો શેકનો શુક વિભવચ્છદિ કરીને નેન
ચિતે છે. શેક તેમની અપહ્રામાં રહી બાઈ બ્યાજ બપેડાર કરે છે
અમરત ચતરસજની રીખમાં અને સંતસરમાં રહી વર્તે છે

આમ મોડવાયેલા ધરસ સારમાં રીખવનું જન્મ પ્રથમ
મોટો બનાવ આવે છે. રીખવ. દહુ અને ચતરસજના હોડારો
એધિયો સાથે ભેડે છે. રીખવ અમનચમનમાં ભેડે એ
ઉઠાડ્યું છે. નેન સંસ્કાર એમાં આડે નથી આવતા.

દહુ અને એધિયો રીખવને આસારે અમનચમન આવે
અને એ મળતા રહેવા તત્તવીજ કરે છે; રીખવને સંબીતની
અને જલસાની લતે ચડાવે છે. તેમાં મધ અને ચારી પણ
ઉમેરાય છે. પેડારના એક આશ્રિત મુસલમાનની હોડારી એમી
બોગ બને છે. આબાશા પુત્રનાં આપાં લખાણુ થામી જઈ
તેને પરણાવે છે

રીખવની પત્ની સુલેખા સુલેખા જ ન
છે; તે ચિત્રકળાની શોખીન છે. આમ સંભળાવન વચર
એ કળા પણ એ ધરમાં સાથે થાય છે; પરંતુ રીખવ કળાને
રસમોળી છે; વાર્તાકાર સુલેખાને ‘રસમોળી’ તરીકે ચીતરવા
પ્રયાન કરે છે. પહેલા જ મિલનમાં આ બેઠ આખરી હંદે
પહેલે છે: રીખવ સુલેખાને તરછાડે છે; સુલેખા ત્યાજના
જીવન ચાલે છે, નેમાં પોતાની ચિત્રકળાસખી નેડે છે.

કથા આગળ વધે છે હવે અમરત અને ચતરસજનાં
કરતોથી અમરતનો દહુ કુંવારો છે, તે પરણેલા નેહંએ;
તેને મામાની પેડીમાં કેઠું પેછપ નથી, તેને તેમાં રચાન હોઈ
નેહંએ. અને ચતરસજને પોતાની સુનીમી પુત્ર એધિયાને
વારસાગત અપાવની નેહંએ. આ રીતે, આ બે પતિતામાઓને
એકે બળીને ફરી સાકા એવાં કામેાં કરવામાં લગે છે. બેક
તેમાં સાથે યઈ વળી વધારે પડે છે. અર્થસ્વ દાસ: પુરુષ: .

એમીની બધાલાલ તેના સાસર-પડમાં છતી થાય છે.
તેથી રીખવ પર વેર લેવા તાકાત તે પહેલે કુમકમાં લઈ
અમરત અને ચતરસજ રીખવનું ખૂન કરાવે છે: આબાશા
હતા તેવા પાછા ‘બ્યાજના વારસ’ વગરના યઈ રહે છે,
શેકાણી પોતાની નાની બહેન સાથે શેકને ફરી પરણાવે છે.
તેથી અમરતે ધારેલું ધર અને પેડીનું રાજ હાથમાં નથી
આવતું. ત્યાં તો શેક માંડા પડે છે અને સુલક્ષ્મી પુત્રવધૂ
સુલેખાને વીલ કરી આવે છે. સુલેખા પેડીનો કારભાર ધર્મ
અને દયાથી ચલાવે છે. અમરત-ચતરસજ હવે આ નવી
પીઘનું એસડ કરવું નેહંએ. તે સાડુ એ બે જણુ ઉવટની
દંદે નય છે — મેઘપુપધારીને પહેલા આબાશાને તેની સગી
બહેન અમરત (પેતરે રમી નવી બાબીની પડી નજર
ચૂકીને) એર પાઈ દે છે. પરંતુ, તેથી પેલા વીલનું શું
થાય? એટલે અમરત ચતરસજથી છાની રીતે (એમ શું કામ,
એ સમજાવું નથી.) નવે દાવ રમે છે — નવી બાબીને
મહિના છે એમ નહુ ચલાવી એક થોડા જ પાસાના ધાવણા
બાળકને મેળવીને તેને અવતરેલા પુત્ર તરીકે એકાવી દે છે.
નવી બાબી સાચ સાચ છે અને અમરતનું રાખ્ય ધરમાં
રચાય છે. નવા બાબારોડ પદમ પાંચ વર્ષના થાય છે;
અમરતનો દહુ શેક થાય છે, પરણે છે; અને તેનો મિત્ર
એધિયો સુનીમ બને છે.

આમ બધું સરાણે ચડ્યુ લાગે છે ત્યાં વળી વિદ્ય
આવે છે: દહુ ને એધિયો લગી પડે છે, નેમાં અમરતનાં
દાંકયાં એધિયો ઉઘાડાં થાડે છે. તે ભણતી, સમતા ગુમાસી
જેસી અમરત એધિયાને લાગશે જ સુનીમપહેથી કાઢી
નૂકે છે. ચતરસજ, છઉડાયેલા સાપ પેડે, એનું વેર લેવા
પાંચ વર્ષના પદમનું ખૂન કરાવે છે. આમ બે દુષ્ટ સામો-
સામે યઈ જતમ થાય છે. અતે અમરત ગાંડી યઈ નય
છે; ચતરસજ પદમનું આંધળો ભિખારી યઈ બઝડી ગઈ
છે. પાપ તેના બારે જ પડી ભાંગે છે.

છેલ્લે ક્યાનું મંગળ આ પ્રમાણે આવે છે.—આતાની કુલતા નાણુનાં, કેકેપી સામે બરા જામ, હજુ અમરતને તિરસ્કારે છે અને પોતાના બાઈ અને બાળવેડિયા રીખવનું સ્નેહસ્મરણ કરી પેટીનું કામ ધર્મશુદ્ધિથી સંભાળે છે; આભાસાના વીત પ્રમાણે તે સુવેખાને સોપે છે. સુવેખા બાપી મિલકતને રીખવની સ્મૃતિમાં અન્નક્ષેત્ર માટે અર્પી પોતે તેની દુરુદી બનીને રહે છે. અને એમ તે સ્ત્રીની રસયોગની સાધના પૂરી થતી લેખક બતાવે છે. એ વસ્તુ સ્વયંપ્રે બતાવવા લેખક આ વાર્તામાં એક હપ્તકાનક ચડાવે છે તે એમીનું. એમીને રીખવથી પુત્ર છે, જેને તેનાં સાસરિયાં નરકથી કેંછી દેવામાં આવેલો કેંછી દીધેલો બાળક એક બાવાની ટોળાને હાથ ચડે છે અને તેમાં બેઠીને તે તેના મહત્ત્વને પ્રદર્શિત્ય બને છે. એમી સ્ત્રીના બીજા નામે રેખાડી પદમની જ ધાવ બને છે. રીખવની આ છે અન્નરોષ-વિશ્લેષિયા અંતે અન્નક્ષેત્રમાં છની થાય છે. સુવેખા પેલા બાળા-મહંતમાં પોતાના પતિની પ્રતિષ્ઠિતિ ભેંઈ તૃપ્ત થાય છે, અને તેની સખી સ્ત્રી (એમી) પોતે બિચારો—મરી મરેલો માનેલો પુત્ર સદેહે એઈ રાજ રાજ થઈ બચે છે.

અને આવા મુખ-મિત્રતને ધન્ય પ્રસન્ને ગાંડી અમરત અને આંખો ચતરમજ પણુ છલ્લે છે તેા ખરાં, પણુ ધન્ય પુત્રાને નહિ, પણ પોતાનાં પાપની શિક્ષામાં સખડવા માટે. વાચક ભેરી કે, આમ આ ક્યાનું વસ્તુ કાચું પણું અને રસીકું છે. લેખક જણાવે છે કે, “ક્યાની ભૂનિકા તરીકે થોડા હાથકા પહેલોના સમય કહ્યો છે.” અને, “કહેવાની આવશ્યકતા નથી કે આ કથા સાદાત કલ્પિત જ છે. અને છતાં પાંચમા પ્રકરણમાં ગુજરાતની બુદ્ધાશીન સારાંથી અને નાણાવટ અનેનું લેખાણુ છે, તે કથામાં રમ પુરવા પૂરવું જ રત્ન હતું” છે” આ ઉપરાંત ‘પણુ ક્યામા જૈન ધર્મસંસારનું ચિત્ર, તેની બારોબાર પરિત્રાયામાં, લેખક રત્ન કરે છે, તે પણ એક નોખું રસખિંડુ ગણાય. કથા કલ્પિત ભલે છે; પણ તેનો અર્થ તો એટલો જ કે, અનેક-વિધ સાચી કે સાંભળેલી વાતોમાંથી લેખકે પોતાના કલ્પના-બળે, આ વાર્તાના દાહકામ અને માંસ તૈયાર કરી છે જેમ કે, એમીનો ડોકરો બાળાઓ સામે લોકરે છે તેમા પ્રખ્યાત જોવાત સંન્યાસી કેસની યાદ આવે છે.

જે બદલાત, બદલાત અને બદનક્ષીઓ ધની લોકોને ધર્મસંસાર ચીતરવામાં આગે છે, એક કાંઈ. છટક છટક, કયાંક ક્યાંકથી ન સંજનવામાં આવી હોય એવી વિનયોવાળી નવી કયાકાર એ બધીને એકસૂત્ર કરી એક કથા બનાવે છે એટલું જ, જે સાવ અસકપ નથી લાગતી. પરંતુ અમરત એક બાઈમાણસ ખૂનના નાદે જે ચાકે છે, તે એક બાઈમાણસ માટે રાકય ખરું? અર્થનું દાસ્ય બલબલું કરાવે છે એની તે ના ન કહી શકાય.

આ કથામાં ત્રણ પાત્રો ખાસ આગળ પડતાં છે—અમરત, સુવેખા, વિજયસુરિ. તેમાંનાં પહેલાં બે કાલ્યાં બાળ લે છે; વિજયસુરિ, બારતક્યામા વ્યવસ્થા પેટે, સર્વત્ર

છતાં પડતા પાછળ સુરુપદે કામ કરે છે. પરંતુ એની પ્રતિભા બ્યાસ જેવી નથી. ક્યાના કાર્યની દૃષ્ટિએ તે કાંઈ જ મુદ્દાને નિર્ણય કરતા કે કરાવતા નથી. સંસારી બાળકોમાં પચાસ નહિ, જૈન સાસર પ્રમાણે તેમાં અત્યુભાવન કે સદાનુ-ભવિ સંરખી પણ પાપ ગણાય, તે પ્રમાણે વર્તતાં છતાં સુરિષ્ઠ તેમાં ખારસો રસ લે છે. દૂર દૂર વિચારનાં છતાં, તેમણે જ્ય આભાસાના સંસારની વાતોમાં હોય છે. લેખક એ નથી બતાવતા કે સુરિષ્ઠ પૂર્વાશ્રમમાં તેના કરા સંખ્યાની દતા કે નું. જીવનનો અમુક આદર્શ લઈ કામ કરનાર ચીતરેલી સુવેખા જેટલીય ખાસ કોઈ નિષ્ઠા તેમનામાં તરી નથી આવતી. પરંપરીય સામાન્ય યતિ જેવા જ એ લાગે છે.

તો પડી એ પાત્રનું ક્યામાં શું કામ? એક અત્યુભાવ બચ છે; લેખક જૈન સંસારની યા ચીતરે છે, જૈન કથાઓમાં એક ખાસિયત બુનેથી ભેવા મળે છે તે એ કે, બેખ-શુશ્રાર વૈભવવિકાસથી ખળવડેલા ધર્મસંસાર ચીતરવામાં આવે, તેમાં ભેષી કે રાજકમાર કે એવું ખાત મુખ્ય હોય. આનું વર્ણન ભેતાં ને વાંચતાં પણ ઉત્તેજકતા નીપજે એવું હોય. તેમાંથી અંતે વૈરાગ્ય બેખડેલા બતાવવામાં આવે; એકાદ મુનિ આવે અને તે દીક્ષા આપે. જેટલું રક્તભાગ પૂર્વજીવન તેરફ જ રસવળ જીવન પછી થઈ ગયું એમ બતાવવામાં આવે. કેટલીય કથાઓ આવી જ હોય છે લેખક જૈન કથાઓની આ વસ્તુતરફ એક સ્વયં ઉકાર કરે છે સુવેખા રીખવની શુશ્રારી બાપા પર ઉકાર કરે છે ને કહે છે—

“આનું કવિ લોકોને શોભે એવું મોહવાં સાચી પાસેથી શીખ્યો લાગે છે.”

રીખવ જવાબ આપે છે—“એમાં સાચીછોના વાંકે શા સાડુ મટે છે? એ તો બિચારા આપણા ધર્મશ્રેષ્ઠો હું સમજી શકું એ આરાધથી મને દેખાયાંના સમયની અપખંરા બાપા શીખવે. પણ એ સાધુએ જ સામા માણસને શોભેતોમ સગથાની મૂકે એવી રસભરપર ઉત્તેજક આપ્યા સ્ત્રી છે એવું શું કરવું? એ સમયના સાધુએ પણ કેટલા બધા રસિક હતા!” (પા. ૮૦)

જૈન શાશ્વતોનો પૂર્વભાવ—“શોભેતોમ સગથાકો મૂંઝે એનો” ઉત્તેજક બાગ—તો લેખક અહીં મારામાં રહીને ઉતારે છે. પરંતુ પડીના ઉતરવાના આદર્શમાં એ ફરક મૂકે છે, અને તે એ કે, સુવેખા સાંભળી નથી થતી પણ ‘રસયોગી’ બને છે; અને વિજયસુરિ એને અત્યુભાવે છે. અચર્ચિત્તનુ શુરાન જૈનોમાં દીક્ષા બાળવ અમુક વિચારફેર થયો છે, તેને પરિણામે આ હરી? તે અગે કહેવું ભેઈએ કે, આ ફેરને ક્યામાં ઉતારવામાં લેખક એટલી સચોટ અધરારકતા આણી નથી શક્યા. વિજયસુરિ ભૂતા જૈનદર્શનવાળા જ લાગે છે સુવેખા નવા જમાનાની માની યકામ; પરંતુ તેના પાવાવેળનમાં એ નાનું, ચિત્ર નથી આપ્યું. રીખવના ભોતવિશ્વાસને ચીતરવામાં આગે છે તેમ કદાચ આ ચીતરવું અપરું હોય, એમ બને. ભૂલી

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સંપાદકશ્રી

ભુવનરામ દવે
ગોપાલરામ પટેલ
હાદેલભાઈ દેસાઈ

મણિભાઈ દેસાઈ
મનનભાઈ દેસાઈ (લ'રી)
અવધુત દેસાઈ (અનુવાદક)

પૃષ્ઠ ૬

અંક ૧૦

ઓરિયાબર

નવલવન, અમદાવાદ

૧૯૪૯

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

ઓક્ટોબર, ૧૯૪૭

વર્ષ ૬

અંક ૧૦

અનુક્રમણિકા

વિષય

લેખક

પૃષ્ઠ

✓ શિક્ષણ ઉપર રાજ્યને અંકુશ	કિશોરલાલ ધ. મશરવાળા	૨૮૧
ગુજરાત માટે કેવી યુનિવર્સિટી માગી છે ?	મગનભાઈ દેસાઈ	૨૮૫
'નવયુગ આપા'	પં. સુરેશન	૨૯૧
સ્વાતંત્ર્ય-પર્વ પર બે કાવ્યો		
૧. રાષ્ટ્રોદય-મંગલકામના	મુનિ ન્યાયવિજય	૨૯૧
૨. કૃત્ય ગીત	'સંતબાલ'	૨૯૧
વ્યાખ્યાન	દેહારનાથ	૨૯૨
બગવતી એની બેસન્ટની હિંદની સેવા	ચૂનીલાલ પુ. બારોડ	૨૯૫
તાત્પર્યસાહેબ કેળકર	પાંકુરંજ દેસાઈ	૨૯૮
સાબાર સ્ત્રીકાર		૨૯૯
સ્વરાજ અને વેપારની બાધા	મગનભાઈ દેસાઈ	૩૦૦
બાવ નહિ, લત્પત વધારો	મં	૩૦૧
આદેશિક યુનિવર્સિટી કેવી હોય ?	મગનભાઈ દેસાઈ	૩૦૩
માસિક વિવેચન		
આ વર્ષની આંધીજયંતી	મં	૩૦૭
ગાંધીયુગ હવે બેસે છે	"	૩૦૮
પાકિસ્તાન-વાદ પાકો ન કરો	"	૩૦૯
અ શેષ અને ઉર્દૂ	"	૩૦૯
મુંબઈ હિંદુસ્તાની પ્રચાર પરિષદ	"	૩૧૦
ઈદ નિમિત્તે ગોવધ	"	૩૧૧
રામાજસેવા મંડળ, મોંઝાસા	"	૩૧૧

નવું વાચન

પંખોનો મેળો	ચૂ	૩૧૨
માનતા	"	૩૧૨
કાપુતી કંઠાણી	મં મં	૩૧૨
હરડે	વિ	૩૧૨અ
સ્વામી રામનીય	"	૩૧૨અ
બહેનેને	"	૩૧૨અ
ચેડમ કચુરી	બં ગાંધી	૩૧૨અ

સૂચના

આ માસિક દર મહિનાની છેલ્લી તારીખે બહાર પડશે.

એક વાંચકોમાં અંક ન મળે તો માદકો પોતાનો માદકનંબર લખી ખબર આપવાથી તે અંક મોકલી આપવામાં આવશે. એ પહેલાં ટપાલ ખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે.

સરનામોનો ફેરફાર અમોને તુરત જણાવવો કે નેથી નવો અંક નવા સરનામે મોકલી શકાય.

માદકોએ પત્રવહેવાર કરતી વખતે પોતાનો માદકનંબર અવશ્ય જણાવવા વિનંતી છે.

માદકો પોતાનું લવાજમ નવજનન કાર્યાલયની શાખાઓમાં મુંબઈ (૧૩૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ); મુરત (કલુષી બાજર); રાજકોટ (સર લાખાજીરાજ રોડ); પંતા (૨૬૬, સદાશિવ પો); દિલ્લી (કથા મહાજાની, ચાંદની ચોક) બરી રાકશે.

લવાજમના દર દરમાં રૂ. ૪); પરદેશમાં રૂ. ૬) અથવા રૂ. ૬૫; છૂટક નકલ આઠ આના

બચસાવક,

શિક્ષણ અને સાહિત્ય,

નવજનન કાર્યાલય,

પો. બોક્સ ૧૦૫, અમદાવાદ

અમારાં નવાં પ્રકાશનો

Self-restraint v. Self-indulgence: By M. K. Gandhi; Price Rs. 2-0-0; Postage 0-7-0.

મંદિરપ્રવેશ અને શાસ્ત્રો: લેખક ચંદ્રશેખર શુક્લ; પ્રસ્તાવનાલેખક નરહરિ પરીખ; કિંમત રૂ. ૩-૦-૦; ટપાલપર્થ ૩. ૦-૭-૬.

નવજનન કાર્યાલય.
પો. બો. ૧૦૫, અમદાવાદ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૬-અંક ૧૦]

અમદાવાદ

[ઓક્ટોબર, ૧૯૪૭]

શિક્ષણ ઉપર રાજ્યનો અંકુશ

શિક્ષણ ઉપર રાજ્યનો અંકુશ હોય ?

૧૯૦૫ના બંગાળ પંચી હિંદુસ્તાનમાં ને નવી જનમિતિ આવી, તેમાંથી સ્વરાજ્ય, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ, સ્વદેશી અને અંગ્રેજી માત્રનો બદલો કરી એવો ચતુર્વિધ કાર્યક્રમ લેવા થયો. અંગ્રેજોએ ને જાતની શિક્ષણપ્રણાલિ દેશમાં લેવી કરી હતી, તે પ્રત્યે અસંતોષ ધરાવનારો એક વર્ગ તે પહેલાંથી હતો જ. ઉપરની ચળવળ પંચી એ અસંતોષ એટલો તીવ્ર થયો કે તે રાજ્યીય ક્ષેત્રમાં પણ આવ્યો.

૧૯૦૫થી ૧૯૫૫ના કાળમાં એ ચળવળ સાવ જાંબી તો નહોતી ગઈ, પણ ઘણી મંદ, પડી ગઈ ખરી. બંગાળમાં ૨૬ થનાથી ને અસંતોષમાંથી એને પોષણ મળ્યું હતું તે મળતું અટક્યું તેનું એ સ્વાભાવિક પરિણામ હતું.

૧૯૧૫ની આસપાસમાં ગાંધીજી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા અને ફરીથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના પ્રશ્નને વેગ મળ્યો. એમણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની સ્વતંત્ર શાળા અને યોજના લેવી કરી, કેટલાક સિદ્ધાંતો દ્વારા, અને કાકાસાહેબ વગેરે કેટલાક તેજસ્વી, વિદ્વાન, ઉત્સાહી, સત્યાગા તથા સ્વરાજ્યની ભાવનાથી તરબોળ તરણોનું નૃસ ભેગું કર્યું, અને નવા શિક્ષણનો પાયો નાંખ્યો.

શેષ જ વાપુતમાં એમના જ પ્રભાવથી આખા હિંદુસ્તાનમાં અસહકારનો યુગ આવ્યો અને આખા દેશમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું પ્રચંડ પૂર આવ્યું. અનેક પ્રતિભા રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થી રચાઈ (યાં ?). એકે તેમાં અનેક ઉતાર-ચડ આવ્યાં, છતાં કેટલાક સિદ્ધાંતો એમણે એવા વહેતા કરી મૂક્યા કે સરકારી સંસ્થાઓને પણ તે ધીમે ધીમે માન્ય કરવા પડ્યા.

અસહયોગના એ જમાનામાં આપણા પ્રાન્તમાં ગાંધીજી પંચી બીજી-ત્રીજી કાકાસાહેબ સર્વે રાષ્ટ્રીય

ઇતિના કેળવણીકારો, લેખકો અને વિદ્યાર્થીઓના બહુ-માન્ય આગેવાન હતા એમ કહી શકાય. રાજ્યીય કાર્યકર્તાઓ તથા કેટલાક મૂની પરંપરાના કેળવણી-કારોએ એમને ભલે એટલા માન્યા ન હોય, પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાઓ, સામાન્ય લેખકો અને તરુણ વિદ્યાર્થીઓના તે લગભગ યુરુપદે હતા. નાનાભાઈ, મિલુભાઈ, દરભાઈ, તરદરિભાઈ, હું તથા શીંગલણા બચ્ચીતા અધ્યાપકો અને શિક્ષકો માટે શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં નવી નવી વસ્તુઓ અને દ્રષ્ટિઓ મુજબનાર એટલા હતા. તે કાળમાં અમારા પૈશ કેટલાક સ્વતંત્ર રીતે લખતા દેખાઈ એ તેથી તેમાં ધણુંખણ ગાંધીજી કે કાકાસાહેબના વિચારોના જ પાડો રહેતો.

કાકાસાહેબે તે કાળમાં ને એક સિદ્ધાંત જોરથી વહેતા મૂક્યો તે એ હતો કે, સ્વરાજ્યમાત્ર શિક્ષણ સ્વતંત્ર એટલે રાજ્યના અંકુશથી પર હોવું જોઈએ. હું માનું છું કે ગાંધીજીને પણ તેનું અનુમોદન હતું. 'માનું છું' કહેવાનું કારણ એટલું જ કે, જેટલા જોરથી કાકાસાહેબ અને એમની છાયામાં અને તેનું પ્રતિ-પાદન કરતા, તેટલા જોરથી તેનું પ્રતિપાદન કરનારું ગાંધીજીનું રાઈ વચન નહીં શોધી શકાય એવો સંભવ છે. કાકાસાહેબ એટલા જ જોરથી આજે એનું પ્રતિ-પાદન નહીં કરે એવો સંભવ છે.

આજે આ પ્રશ્ન ઉપાડામાં આવે છે તેનું મૂળ ક્યાંથી છે તે દેખાડવા આટલો પૂર્વ જ્ઞાન નહીં. આટલા વારંવાર અનુભવ પડી આવે આ જામન વિષે શું લાગે છે તે હવે કહું.

શિક્ષણ ઉપર રાજ્યનો અંકુશ હોય કે નહીં અને કેટલો હોય એ એક સ્વતંત્ર સિદ્ધાંત નથી, પણ અનેક પરિસ્થિતિઓ ઉપર આધાર રાખે છે.

એક જમાનામાં રાજ્ય શિક્ષણ ઉપર અંકુશ રાખતું જ નહીં, રાજ્યનો એવો પ્રયત્ન જ નહોતો. પ્રજાના

શિક્ષણ વિષે રાજ્યની કશી જવાબદારી છે એમ મનાયું નહોતું. રાજ્યનો અધિકાર પ્રજા પર કરો બેસાડવાનો તથા પરદેશી સાથે લાઠાંચો કરવાનો, અને કર્તવ્ય દેશની રક્ષા કરવાનું, કૌંક ન્યાયદાન તથા પોલીસ વગેરેની વ્યવસ્થા કરવાનું. અને પ્રજામાં ગંભીર રમખાણો થાય તો તે દાખવાનું, બાકી બધી બાબતમાં પ્રજાને સ્વતંત્રતા જ હતી. નાણાં પ્રાપ્તવાનીયે સ્વતંત્રતા સાથે કાળ સુધી હતી. કેળવણીની બાબતમાં પ્રજાને જેઈએ તો લાજ, જેઈએ તો અશ્રય રહે. રાજ્યનો દ્રોહ કરવાનું શિક્ષણ ન આપે તો એને ફાંસે તેવું અને ફાંસે તેમ લાજે. જેમ વેપાર, ખેતી, મજૂરી વગેરે બાબતમાં રાજ્ય દખલગીરી ન કરતું, તેમ શિક્ષણમાંયે ન કરતું. કોઈ એટલે બાદશાહ કે બીજા હાકેમો અથવા નગરીદારો અંગત શાખથી શિક્ષણ સંસ્થાએને દાનો આપે કે નિકાનોની કદર કરે, તો તે એમની હોંશ મણાય, કર્તવ્ય નહીં. એવું કરે તેના બદલામાં કંઈએ અને ચારણો એમનાં સ્ત્રોતો રચે.

ધીમે ધીમે આ વિચારોમાં પરિવર્તન થયું. રાજ્યનાં કર્તવ્યનાં ક્ષેત્રો અને તેની સાથે એના અધિકારો વધતાં જ ગયાં. રાજ્યની લગભગ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓના હાથમાં આવતી ગઈ અને સાથે સાથે મિલજીવનની અનેક સંસ્થાઓ પણ કોઈ અલગ ન રહે. કોઈ બૂખડું કે એકાર ન રહે, કોઈ રાષ્ટ્રધાતક ધંધો ન કરે, રાષ્ટ્રોપક ધંધાઓને, એળનાપૂરક ઉત્તેજન મળે, પ્રજાના હિતના કેટલાક વ્યવસાયો રાજ્ય તરફથી જ ચલાવવામાં આવે, મજૂરોને પૂરતી મજૂરી, આવરૂચક આરામ, અનધિક પરિશ્રમમાંથી મુક્તિ વગેરે મળે, વસ્તુઓ બનાવનારને પૂરી કિંમત મળે, પ્રજાને બહુ મોંઘું ન મળે, વગેરે વગેરે સેકંડો બાબતોની જવાબદારી રાજ્ય ઉપર વધતી જ ગઈ. પરિણામે રાજ્યનાં ખાતાં - કારખાનાં વધી ગયાં. એક તરફથી લોકશાહી વધી. પણ લોકશાહી વધી એટલે નોકરશાહી અને મિત્રાનુતાશાહી પ્રચલિત થઈ. બીજી તરફથી તેને જ પરિણામે કેટલોક અંશે વ્યક્તિઓ અને નાના સમૂહોનું સ્વતંત્ર્ય ઘટ્યું. રાજ્યની ઉપર જો પ્રજાને પ્રિય અને સંસ્કારી બનાવવાની જવાબદારી જ ન હોય તો, શું લાજાવો છો, કેમ લાજાવો છો વગેરે બાબતોમાં દખલ કરવાનુંયે પ્રયોજન ન હોય. એ પરદેશી, આપણી કે બીજી રાજ્ય હોય તો વધારેમાં વધારે એટલું જ તપાસે કે, એનું અસ્તિત્વ જોખમમાં આવે એવું કશું ન

લાજાવો. એને અનુકૂળ હોય તેવું લાજાવો તો એ કાંઈક સખાવતો પણ આપે.

અંગ્રેજ રાજ્યને સાધારણ પરદેશી રાજ્ય હોત - જેવું, દાખલા તરીકે, માયકરાનું ગુજરાતમાં એક કાળે અણતું - તો શિક્ષણમાં આથી વધારે એની દખલગીરી ન હોત. પણ એની પરિસ્થિતિ ખાસ પ્રકારની હતી. એ બહુ દૂર દેશથી રાજ્ય ચલાવતું હતું. મૂકીબર પોતાના માણસોના હાથ તરફ બંધુ કારભાર હતેથી પ્રજાના જ માણસોનું હોય એવી વિચિત્રતા એણે રાજ્ય ચલાવવાનું હતું. એની ભાષા ગુજરાતી-મરાઠી જેવી કેવળ પ્રાચીન બેદની નહોતી, પણ સ્થાવ વિદ્યાર્ણ હતી. એને પોતાની સંસ્કૃતિ અને સુધારાનું આભિમાન અને તે દાખલ કરવાની અભિલાષા હતી. આથી એણે પોતાની ગરિબતા પરતું પોતાને અનુકૂળ શિક્ષણ તંત્ર બિંદુ કરવાની આપસ્યકતા લાગી. આખા દેશને એનું શિક્ષણ આપવાની પોતાની કોઈ જવાબદારી છે એવું એણે માન્યું નહોતું. આથી સરકારી અકુરથી સ્વતંત્ર એ અર્થમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની સંસ્થાએ પ્રજા ચલાવે તેમાં એને વાંધો નહોતો. પરંતુ, પ્રજાને વિવિધ કારણોસર સરકારી શિક્ષણ પ્રત્યે જ ખેંચાયું થયું, અને તેથી પ્રજાએ પોતે પણ પોતાની શિક્ષણ પ્રવૃત્તિઓ તેના જ તંત્રમાં ગોઠવાય એવી રીતે કરવા માંડી.

દરમિયાનમાં ધીમે ધીમે યુરોપમાં શિક્ષણની જવાબદારી રાજ્યની છે એ લાવના વધી અને તેનો પડઘો આ દેશમાં પહોંચી સાસનકતાએ અને પ્રજા બંને પર પડ્યો. રાજ્યે શિક્ષણ દેવાવવાની જવાબદારી સમજના માંડી અને પ્રજાએ તે જવાબદારી બજાવવામાં થતી દીકાશ પર દીકા અને અસતેષ મહેર કરવા માંડ્યાં. પરિણામે, રાજાભિકે રીતે, રાજ્યને જે શિક્ષણ આપવું ફાવેતું હતું, પ્રજાને પણ ફાવતું લાગ્યું હતું, તે વધતું ગયું. વધતું ગયું છતાં કંઠીએ એટલું તો ન જ ફાવતું કે જે પ્રજાની વિશાળતાના પ્રમાણમાં લેખામાં લેણું ગણાય.

છતાં, જેટલું ફાવતું તેટલું રાજ્યની દૃષ્ટિએ જ હોવાથી તથા રાજ્ય પરદેશી હોવાથી, તે શિક્ષણે લખેલા અને જનતા વચ્ચે દીકાસો બિગી કરી આથી એ શિક્ષણ રાષ્ટ્રીય નથી એવી દૃષ્ટિ દેશના વિચારી વર્ગમાં પેદા થઈ, આમ રાષ્ટ્રીય-શિક્ષણ-વાદ જન્મ્યો. એના મુશ્કેલી રાષ્ટ્રીય અસતેષ તો હતો જ, તેથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એટલે અંગ્રેજ-રાજ્ય-વિરોધી શિક્ષણ એવો

રાજ્યકર્તાઓને તે પ્રયે મત રહ્યો. આથી, તેને રાજ્ય તરફથી પ્રોત્સાહન ન મળ્યું એટલું જ નહીં, પણ તે પર કરડી નજર પણ રહેવા માંડી. અલગત, તે રાજ્યના વિરોધીઓનો કાર્યક્રમ હતો, તેથી રાજ્યપ્રદેશ એના શિક્ષણનો એક સરકાર પડતો જ.

આમ સરકારી શિક્ષણ વિરુદ્ધ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એવા બે પ્રશ્નો પડ્યા.

રાષ્ટ્રીય-શિક્ષણ-પાદ્યું નિમિત્તકારણ પરદેશી રાજ્ય અને તેમાંથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા હતું એ ન બૂલીએ.

પછી ધીમે ધીમે શિક્ષણ ખાતું પ્રજાના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિ ન કહો તોયે પ્રજાકીય (મિત-સરકારી) આગેવાનોના હાથમાં આવ્યું. હવે સરકારી શિક્ષણ એટલે પરદેશી સંચાલિત અને તેથી અરાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એવા આક્ષેપ કરવાનો અધિકાર ન રહ્યો. સારું હોય કે રેડિયાળ હોય એ પ્રજાકીય શિક્ષણ જ બન્યું. ૧૯૩૫નો કાયદો અમલમાં આવ્યા પછી એ વળી ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓના જ હાથમાં આવ્યું. (તેમાંયે કાંઈ કમી રહી ગઈ હોય તે હવે તો સાવ નીકળી ગઈ છે.)

પણ પ્રજાકીય બન્યું તોયે તે હજી પરદેશી સરકાર પાડેલા ચીલાને છોડી શકે એમ નહોતું. પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ, ખાતાના અધિકારીઓ તથા નિષ્ણાતો કાંઈને-યે બીજા કાંઈ પ્રકારનું તંત્ર ચાલવાની સજ નહોતી; હંભુયે નથી. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના પુરસ્કર્તાઓ તથા તેમની સંસ્થાઓની પ્રતિષ્ઠા હંભુ બરાબર જાહેરી ન ગણાય. એટલે પ્રતિનિધિઓને ચાલુ ચીલાઓને ધપાવવાનું તો કાબી શકે, પણ તે ચીલા છોડીને વેગથી વધવામાં તે મૂંઝાય છે.

એટલે હવે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો બીજો અર્થ મહત્વનો બને છે. તે એ કે, રાષ્ટ્રનો હિત, સંસ્કૃતિ, સ્વભાવ વગેરેને પોષક હોય તેનું શિક્ષણ તે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ; પરદેશી સરકાર પાડેલા ચીલાને જ અનુસરનારું નહીં. આ રીતે હવે જે વિવાદ છે તે પ્રચલિત શિક્ષણ વિરુદ્ધ નવી પદ્ધતિ એસાડા છત્વતા-શિક્ષણ વચ્ચે છે.

જ્યારે દેશ સ્વતંત્ર નહોતો, ત્યારે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એટલે સરકારદોહી અથવા યુવામી-વિરોધી શિક્ષણ એ તેનું મહત્ત્વનું અંગ હતું. એની સિદ્ધિ માટે તેણે સરકારી શિક્ષણ ખાતાથી સ્વતંત્ર રહેવા અને તે સાથે અસહકાર રાખવાનો સિદ્ધાન્ત આવશ્યક હતો. આ

સિદ્ધાન્તને એ અર્થમાં હવે આધાર રહ્યો નથી એમ કહી શકાય.

હવેનો પ્રશ્ન આ બાબતો છે. પ્રજાને શિક્ષિત કરવાની જવાબદારી સરકારની છે એ આજનો સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત છે. તે માટે શિક્ષણ ફરજિયાત કરવાની આવશ્યકતા અને સરકારનો અધિકાર મનાયા છે. સરકાર પોતાના વિચારે મુજબ જ શિક્ષણપ્રણાલિકા ગોઠવે એ સ્વાભાવિક ગણાય. એ બાજુ રૂપમાં પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની બનેલી છે. તે પ્રતિનિધિઓને જે શિક્ષણ સારું અને વ્યવહારુ લાગે તે જ આપી શકે. દરેકને શિક્ષણ મળે છે એ એણે જાતું રહ્યું. આથી, શિક્ષણનાં ફરજિયાત અંગે કયાં અને મરજિયાત કયાં એ પણ તે જ દરાવે. અને જે અંગેને ફરજિયાત માન્યા હોય તે સર્વે શિક્ષણ સંસ્થાઓ - સરકારી કે ખાનગી - સોને બંધનરૂપ કરે તો જ તે પોતાની દૃષ્ટિએ પોતાની જવાબદારી અદા કરે છે એમ માની શકે. દા. ત. જો સરકાર એમ માને કે સર્વે ભણેલાઓને નાગરી, ઉર્દૂ અને પ્રાંતીય ત્રણે લિપિઓ આવડવી જોઈએ તો સર્વે સંસ્થાઓને તે ત્રણે લિપિઓનું શિક્ષણ ફરજિયાત કરશે. એને લાગે કે બે.બસ છે તો તેમ કરશે; તે રિથિતમાં ત્રીજાનું જ્ઞાન મરજિયાત જ રહેશે. એ જ પ્રમાણે અંગ્રેજી, ધર્મ, કાંતણ વગેરેના શિક્ષણ વિષે પણ થાય. ફરજિયાત અંગેને છોડીને બીજા ગમે તેટલી કેળવણી મળી હોય તોયે તે સરકારની દૃષ્ટિએ શિક્ષિત નહીં ગણાય. જેમ કે, કેવળ વેદપાઠી ધાત્રણ કે કુરાનપાઠી હાફીઝ.

આ સાથે બીજી બાત એ છે કે, લોકશાહીમાં પ્રજાકીય સરકારનો અર્થ સર્વમાન્ય સરકાર એવો થતો નથી. વફાદારી ભાગવા પૂરતી એ સર્વમાન્ય ખરી, પણ નીતિ અને અમલની બાબતમાં એનો અર્થ બહુમતમાન્ય એટલે જ થાય છે. પ્રમુખના વધારાનો મત મેજબૂરી ૫૧ વિરુદ્ધ ૫૦ મત ધરાવનાર સરકાર પણ પ્રજાકીય સરકાર ગણાય. એના વિચારો અને કારભારો વિષે વિરોધરૂપિત રાખનારો એકાદ પ્રજા તો હોવાનો જ, એમ માનીને ચાલવું ઘટે. વધારે પક્ષો પણ હોય, પણ સુદ્ધ ન હોય એવું લાગે જ બને. એ પક્ષ કે પક્ષો આજે અલ્પમતમાં હોય, પણ કાંઈ કામ વગેરેના જ ખાસ ન હોય તો લવિષ્યમાં પોતાનો બહુમત કરવાની આશા રાખે. સરકારી પક્ષ જે શિક્ષણ આપતું હોય તે સાથે એને જે કાંઈ વિરોધ હોય તો તે સરકારનું શિક્ષણ રાષ્ટ્રશિક્ષક શિક્ષણ નથી,

એટલે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નથી. એવો આક્ષેપ કરે. કોમી પંથોની પણ શિક્ષણ વિષે કેટલીક વિશેષ દૃષ્ટિઓ હોવાનો સંભવ. તેનેયે સરકારી શિક્ષણમાં સ્થાન ન મળે. અથવા પોતાની સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ ઉપર પણ ફરજિયાત કરવાની છૂટ ન હોય તો તેમને પણ સરકારી શિક્ષણથી સ્વતંત્ર રહેવાની જરૂર લાગે. જેમ કે, કોઈ ખ્રિસ્તી શાળા સૌ વિદ્યાર્થીઓને બાઈબલના વર્ગમાં બેસવું ફરજિયાત કરવા ઇચ્છે અને તેની બે સરકારી નિયમોમાં મનાઈ હોય.

આમ સરકાર વિરોધી પક્ષના તેમ જ ખાસ કેમોના શિક્ષણ વિષે જુદા જુદા મીઠા રહે એ સ્વાભાવિક છે. તે પૈકી પહેલો પક્ષ પોતાના મીઠાને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ કહે અને સરકારી શિક્ષણને અરાષ્ટ્રીય, તથા તેનાથી સ્વતંત્ર રહેવાનો આગ્રહ રાખે એમ બની શકે. બે સરકારી નિયમો તેમાં વિદ્યારૂપ હોય તો શિક્ષણ સંસ્થાઓ ઉપર રાજ્યનો અંકુશ ન હોવો જોઈ એ એવો મત તો ધરાવશે. પણ એ મતનો અર્થ એટલો જ સમજવાનો કે, જ્યાં સુધી એના પક્ષની બહુમતી નથી થઈ ત્યાં સુધી મોટે જ તેનો એવો મત છે. બે કાલે બીકેને તે પક્ષની સરકાર બને તો એ પણ પોતાના મત પ્રમાણેના અંકુશ મૂકશે જ. ઉદા. બે આજની સરકારનો એવો મત હોય કે રાષ્ટ્રભાષા એટલે હિનાગરી તથા ઉર્દૂ બન્ને લિપિમાં લખવાની હિંદી-ઉર્દૂ મિશ્રિત હિંદુસ્તાની, અને તેને ફરજિયાત કરે, તો તે હિંદી પ્રચારકોની દૃષ્ટિમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નહીં, પણ ભાષા અને લિપિનો સંકર કરનારી, અશુદ્ધ, કંઈક શિક્ષણ આપનારી અરાષ્ટ્રીય પ્રયાગશૂરો, અને તે ફરજિયાત હોવાથી શિક્ષણને રાજ્યના અંકુશથી સ્વતંત્ર રાખવાની હિમાયત કરશે. અને બે કાલે તેના હાથમાં સૂતો આવે તો તે ઉર્દૂ ભાષા અને લિપિને સરકારી શાળાઓમાંથી કાઢશે, અને હિંદુસ્તાની પુસ્તકોને અમાન્ય કરી શુદ્ધ હિંદી પુસ્તકો ચલાવશે. તે વખતે આજનો સરકારી પક્ષ તેને અરાષ્ટ્રીય કહેશે,

અને પોતાને અનુકૂળ લાગતાં પુસ્તકો ચલાવવાની સ્વતંત્રતા ઇચ્છશે.

આમ સરકારી શિક્ષણ અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એ મોટા ગોળના શિક્ષણ અને નાના ગોળના શિક્ષણ-માર્ગોની જ બીજા નામો બની જાય છે, નાના ગોળના મત પ્રમાણે સરકારી શિક્ષણ અરાષ્ટ્રીય, ભલે પછી એને પ્રગ્નના પ્રચંડ બહુમતેનો ટેકો હોય.

દરેક દેશમાં આવું કાંઈક તો હોવાનું જ. બેના ખાસ સંપ્રદાયો છે કે જે સરકારનો હરીફ પક્ષ છે, તે પોતાની જુદી સંસ્થાઓ નાના પાયા ઉપર પણ ચલાવવાનો આગ્રહ રાખશે જ. બે તેમાં કાંઈ એવું હશે કે જેથી સરકારની હસ્તી બેખમમાં આવે તો તેને દબાવવા સામેના કરવાનોયે પ્રસંગ આવશે.

સરકાર પર પ્રગ્નની કેળવણીની જવાબદારી છે એમ દરાવ્યા પછી સરકારનો શિક્ષણ પર કરો અંકુશ ન હોય એમ થઈ ન શકે. કેળવણી ખાતે વધારેમાં વધારે એટલી જ સ્વતંત્રતા મેળવી શકે કે, સરકારે વખતોવખત ધોરણ ધોરણને અનુસરી શિક્ષણનું તંત્ર ચલાવવામાં બીજા અધિકારીઓ કે ખાતાઓની દખલગીરી તેમને નડે નહીં. જેમ ન્યાય ખાતાની બાબતમાં હોય છે તેમ.

લોકશાહી તંત્રમાં સરકારી પેકથી જુદી નાનતા વિચારો ધરાવનારા પક્ષોને જેમ બીજા બાબતોમાં પોતાની બહુમતી કરી પોતાના હાથમાં સરકારનાં સૂતો મેળવવાં પડે છે તેમ શિક્ષણના વિષયમાં પણ કરવાનું રહે. ગણતી હોય લોકશાહી, પણ હકીકતે આપણી સરકાર હોય, તો તોત્ર પરિસ્થિતિમાં અસહયોગ, અહિંસકાર કે સત્યાગ્રહના બીજા ઉપાયો ચોળવાનાયે પ્રસંગ આવી શકે. કેવળ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં જ આવું બને એમ ન કહેવાય. સર્વે પ્રકારનાં રાજતંત્રોમાં ઉત્પત્ત થઈ ચકનારી આ બાબત છે.

વર્ધા,

૨૬-૮-૧૯૪૭

— કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા

કલા માણસોને મૂંઝવણ નથી હોતી, સહચારીને ચિંતા નથી હોતી અને હિંમતવાળાને લાય નથી હોતો.

ધર્મનો માર્ગ તો નજીકમાં જ હોય છે, પણ લોકો તેને દૂર યોગવા જાય છે. ધર્મનું કાર્ય તો સહેલું જ હોય છે, પણ લોકો તેને મુશ્કેલમાં યોગવા જાય છે. બે દરેક માણસ પોતાનાં માન્ય ઉપર ગ્રેમ રાખે અને વશીયોનો ઘરતો આદર કરે, તો આખો દેશ શાંતિ યોગવે.

— દોન્ડચુશિયસ

ગુજરાત માટે કેવી યુનિવર્સિટી માગો છો ?

ગુજરાત માટે પોતાની ખાસ યુનિવર્સિટી હોય તો તે કેવી નેત્રિએ, એ સંબંધી તપાસ કરીને રિપોર્ટ ધરાવ મુખર્જી સરકારે એક સમિતિ નીમી છે. આ સમિતિ તરફથી ગુજરાતનાં ભાર્ગવદેતોને માટે એક પ્રજાવસી તૈયાર કરવામાં આવી છે, અને એ દવે બહાર પડી છે.

તે પ્રજાવસી જોનાં મને લાગે છે કે, કેટલીક મદદરતની બાબતો જોને મુખ્ય તેમની જીવનકાળ એ પ્રજોથી નેત્રિએ તેની થતી નથી. એટલે એ બાબતો નીચે પ્રજો રૂપે દૂર રાખું કહું છું. અને ગુજરાતનાં સો વિદ્યાર્થીઓ ભાર્ગવદેતોને વિનંતી કહું છું કે, તે વિશે પણ તેઓ પોતાના અભિપ્રાય જણાવે. એ એવી બાબતો છે કે તેની જાહેર ચર્ચા પણ આપણે કરી શકીએ, અને કરવી નેત્રિએ. તેથી પણ એને પ્રજા આગળ પ્રથમ રૂપે મૂકું છું. પ્રજો કેટલાક મુખ્ય મુખ્ય વિષયનાં મથાળાં નીચે મુકવામાં આવ્યા છે, તેથી વાચકને તે મદદરૂપ થશે. તે મથાળાં આ છે:—

૧. ઇતિહાસિક યુનિવર્સિટીનો સિદ્ધાંત
૨. નવો યુગ અને યુનિવર્સિટી
૩. પ્રજાકીય યુનિવર્સિટી
૪. જનમહેતન અને સેવા
૫. પાલની કેળવણી અને યુનિવર્સિટી
૬. યુનિવર્સિટી-પ્રવેશ માટે પરીક્ષા
૭. માધ્યમ અને નવી વિદ્યાઓ
૮. શુ.ન યુનિ. અને સરકાર
૯. બંધારણ

આ ચર્ચા કાંઈ રીતે પરિપૂર્ણ સમજવાની નથી. આ મદદરતની વિચારણાનાં કેટલાંક પાસાં આજની યાદુ ધરેકની રૂઢ વિચારણામાં નથી આવતાં, તેમને સૂચવવા પૂરતા થોડાક પ્રજો આ છે.

૨-૧૦-૧૯૪૭

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ

મગનલાઈ દેસાઈ

૧

અર્થશિક્ષક યુનિવર્સિટીનો સિદ્ધાંત

૧. મુખર્જી પ્રાંતમાં પ્રદેશવાર નોખી યુનિવર્સિટી હોય. એવી નીતિ લગભગ સરકારે સ્વીકારી છે. આવી પ્રદેશવાર યુનિવર્સિટી સ્થાપવા માટે પ્રદેશની બાબત

કરવા તમે મુખ્ય ક્યું તત્વ ધોરણ રૂપે લેવાનું પસંદ કરો? પ્રાંતની સ્વભાવનું? જો ના, તો બીજું ક્યું તે જાણવશી.

૨. ગુજરાતના સમાજજીવનને તથા તેની સંસ્કારિતાને પોષવાને અને તેની પ્રગતિને માટે, ગુજરાત માટે યુનિવર્સિટીએ, આજના સંજોગો અને જરૂરોને બ્યાલમાં લઈ, ક્યાં ક્યાં ખાસ કાર્યો મુખ્યત્વે અને સૌથી પહેલાં પોતાને માથે લેવાં નેત્રિએ?

૩. એ કાર્યો કરવાને અને તે કરી શકાય એને માટે ગુજરાત માટે યુનિવર્સિટીનું સ્વરૂપ તથા બંધારણ વગેરે કેવાં રાખવાં નેત્રિએ? તેમાં કઈ બાબતો ખાસ લક્ષમાં રાખવી નેત્રિએ?

૪. એ કાર્યો તથા હેતુને માટે આજે મુખર્જી ન કરી શકે એનું ક્યું ક્યું કામ છે કે જે ગુજરાત માટેની યુનિવર્સિટીએ પ્રથમ અને પહેલેથી ખ્યાનમાં રાખીને ચાલવું નેત્રિએ?

૨

નવો યુગ અને યુનિવર્સિટી

૫. ઇતિહાસિક યુનિવર્સિટીનો વિચાર જૂનો છે. તે વખતે દિવંદસ્તાન અને પ્રજા તેની પાછળ હોય તોયે નહિવત, બીજું કાંઈ નહિ તોય, આજે છે તેવા તો નહોતો જ. આજે દિવંદસ્તાન અને છે. તેવા સમયે ગુજરાતને માટે યુનિવર્સિટીનો વિચાર કરવાનો છે. આ મોટા ફેર છે. ગુજરાત માટે યુનિવર્સિટી રચવાનો વિચાર કરતી વખતે, આ સમયપરિસ્થિતિને જોઈ દ્રષ્ટી છે, તેની એ વિચારણા ઉપર શી અસર થવી નેત્રિએ તમે માનો છો? યુનિવર્સિટી માટેનાં હેતુ, કાર્યમર્પદા, બંધારણ, સ્વરૂપ, અભ્યાસક્રમ અને સંશોધન, તથા કાર્યોચ્ચની દૃઢ, વગેરે બંધી બાબતોને બ્યાલમાં લઈને તમારી માન્યતા સમજાવશો.

૬. દેશમાં આપણી પાસે સ્વાતંત્ર વિદ્યાપીઠ-સ્થાપનાના મથા ૩૦-૪૦ વર્ષના અનુભવના કેટલાક દાખલાઓ પડેલા છે. જેવા કે, ગુરુકુલો, ઋષિકુલો, શાંતિનિકેતન, ૧૯૨૦-યુગની બિહાર, મદારાજ, તથા જનમિયા વિદ્યાપીઠ. અને ઘર આગળનો દાખલો લઈએ તો ગુજરાત વિદ્યાપીઠ.

આ બધા પ્રયોગોમાંથી કંઈ કંઈ બાબતો તમે એવી માનો છો કે જે ગુજરાત માટે યુનિવર્સિટી રચવામાં

ધ્યાન સમક્ષ રાખીને તેમાં ઉતારવી નેઈએ? (કાર્ય-પદ્ધતિ, કાર્યક્ષેત્ર, આદર્શ, ખર્ચ, શિક્ષણમાં સ્વાતંત્ર્ય, બંધારણ, અભ્યાસક્રમ, ઇત્યાદિ બાબતોમાં નહિતે આનો ઉત્તર આપશો.)

૭. ગાંધીજીએ ગુજરાતને અને ખાસ કરીને અમદાવાદને પોતાની આદિ કર્મભૂમિ બનાવી. અને ગુજરાતી દ્વારા પોતાનું યુગપદ્ધતિનું કામ કર્યું. આ કાર્યના અંશો એટલે તેમણે રચેલી સંસ્થાઓ અને તે દ્વારા કરાયેલી વિવિધ રચનાત્મક કાર્યક્રમ અને આગ્રહોની લડત. (તેની વિગતો સર્વવિદિત છે.) ગુજરાતના આધુનિક યુગના ધડતરમાં આ બધાએ નહિ નહિ કરતાં લગભગ એક પેઢી જેટલું કામ કર્યું છે.

આની અસર ગુજરાત માટે યુનિવર્સિટી ધડતી વખતે કદર પર લેવી નેઈએ, એમ તમે માનશો ને? જો હા, તો કહો કે તે બાબતોનું ગુજરાત માટે યુનિવર્સિટીમાં શું સ્થાન હોય કે હોઈ શકે યા હોવું નેઈએ?

૩

પ્રભાષીય યુનિવર્સિટી

૮. એક એવી ટીકા છે કે, ચાલુ યુનિવર્સિટી વિશેષે કરીને ખાસ વર્ગોની Classes ની છે. આ ટીકામાંથી ગુજરાત માટે યુનિવર્સિટી થાય તેણે ઊગરી નવા માટે શું કરવું નેઈએ? એટલે કે, તેને લોક-વિદ્યાપીઠ (People's university) બનાવવા માટે કઈ કઈ બાબતોમાં શા શા મુદ્દા સંબંધીને ચાલવું નેઈએ?

૯. હિંદી જૂની યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપતી વખતે આપણા માણ રાજનીતીઓની એવી ધારણા હતી કે, જ્ઞાનવિજ્ઞાનની યુનિવર્સિટીમાં થતી વિપાક્ષના ઉપલા થરોમાંથી નીચલા થરમાં એની મેળે ઉતરશે. આજે એ Filtration માન્યતા હતી તે ખોટી પડી છે. તેમાં મુખ્ય કારણ એક એ અપાય છે કે, તેનું અંગ્રેજીનું માધ્યમ. આ તમે બરોબર માનો છો? અને ઉપરની ટીકાથી બચવા ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં શું કરવું?

૧૦. તમે માનો છો કે ઉચ્ચ જ્ઞાનવિજ્ઞાનની ઉપાસના અને સંશોધન તથા અન્ય વિદ્યાવ્યાસંગ જીવંત રહે જો સ્વભાષા દ્વારા થાય તો જ ગુજરાતમાં વિદ્યાને સ્વતંત્ર રીતે ખીલવવાનું પહેલું અને પાયાનું પગથિયું નંબાઈ શકે? જો ના, તો કારણ આપો; અને ખીલું શું કરવું તે જણાવો.

૧૧. સ્વભાષા ઉપરાંત એના જેટલા મહત્ત્વની ખીજ કઈ કઈ વસ્તુ એવી તમે માનો છો કે જો યુનિવર્સિટી-જીવનમાં પાયાનું સ્થાન આપવું નેઈએ?

૧૨. ગુજરાતનું લોકજીવન એટલે મુખ્યત્વે તેનું ગ્રામજીવન. એ જીવનની કઈ વિદ્યાઓને યુનિવર્સિટીએ યોજનાપૂર્વક પોતાને ત્યાં સંશોધવી, ફેળવવી, તથા ખીલવીને શીખવવાને માટે પ્રયત્ન કરવો નેઈએ?

૧૩. ઉદ્યોગધંધા બાબતમાં આજ મોટા થયે-છોગે કે જથ્થાબંધ પેદાશની રીતો જ સમજાય છે અને તેને માટે ઉચ્ચ શિક્ષણમાં જોગવાઈ આપાય છે. આમાં ફરકાર થવો નેઈએ એમ માનો છો? જો હા, તો શો? ગ્રામજીવનના નાના નાના હાથઉદ્યોગોનું વૈજ્ઞાનિક હોય સંશોધન કરવા અને તેનું શિક્ષણ આપવા માટે ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં જોગવાઈ હોવી નેઈએ?

૧૪. આ બાબતોમાં અખિલ ભારત ચરખા સંઘ અને પ્રાથમિક સંઘનાં કામ ગુજરાત માટે યુનિવર્સિટીને માર્ગદર્શક કે દિશાસૂચક થઈ શકે એમ તમને લાગે છે?

જો હા, તો કઈ રીતે? યુનિવર્સિટીએ તેમાંથી શું અપનાવીને નવપ્રયાણ કરવું નેઈએ? તે સંધી સાથે એ સંબંધ રાખે? જો હા, તો કેવા પ્રકારે?

જો ના, તો ગ્રામજીવનમાં જે પ્રાથમિક ઉદ્યોગો પડેલા છે તેમની ઉત્પત્તિ અને વિકાસને અર્થે યુનિવર્સિટીએ શું કરવું નેઈએ? તે કરવાને માટે તેની: 'ટેકનોલોજિકલ' - ઉદ્યોગવિદ્યાઓની બાબતમાં આ ઉદ્યોગોને માટે સ્થાન હોવું નેઈએ એમ માનો છો? હા, તો કેવા પ્રકારનું? ના, તો શાથી?

૪

નવમહેનત ને સેવા

૧૫. કમલકાંઠા યુનિવર્સિટી કમિશને ઈ. સ. ૧૯૧૯ જેટલે અગાઉ આ પ્રમાણે પોતાનો મત આપ્યો છે —

"Nothing short of a comprehensive reconstruction of the University system will meet the needs of the time. . ."

(યુનિવર્સિટી તંત્રમાં સમગ્ર રીતે પુનર્ધરના કર્યા વગર આજની જરૂરોને પહોંચી વળાય એમ નથી.)

અને કહે છે કે —

"The interests . . . of Bengal will be best served by a generation of young men trained to vigorous initiative, equipped

with liberal culture, scientific in temper of mind, generous in social purpose, and freed from shame-facedness about working with their hands. A new kind of education is needed to fit young Bengal for the new kinds of work which it is in the interests of themselves and of their country that they should be better prepared to undertake."

(યુવકોની એક નવી જ પેઢી તૈયાર કર્યા વગર નહિ થયે. નહિ કામ ઉપાડવાનું એમ તેને હશે; ઉદાર સંસ્કારિતા, વિચાર કરવાની વિજ્ઞાનશુદ્ધ પદ્ધતિ, અને હાથે કામ કરવામાં શરમનો અભાવ, તથા સમાજના હેતુની ઉદાર સમજ — આ બધું તે ધરાવતી હશે. આ કામને માટે યુવકો તૈયાર કરવાને નવી જ કેળવણી નોંધો.)

— વિષાદ પ્રકરણ ૩૦, પૃષ્ઠ ૪૪

આ વસ્તુ પચીસ વર્ષ પર હતી તેથી ક્યાંય વધારે સાચી અને અર્થગ્રંથીર આજે બને છે. તેમાં ખાસ કરીને જાતમહેનત અને શરીરશ્રમનાં ગૌરવ બાળત તરત ખ્યાન આપવું નોંધ્યું. તેને માટે યુનિ. તંત્રથી કોઈ પદ્ધતિસર કાર્ય કરી શકાય ?

૧૬. યુનિવર્સિટી એક વિશિષ્ટ સમજાવ છે. તે દષ્ટિએ તે જો એકરૂપ — Unitary અને મુખ્યત્વે 'રેસિડેન્શિયલ' હોય તો સાચું એમ માનો છો ?

પણ ખીજી રીતનાં તેનાં સંગઠનમાં પણ હતાલશો હશે. તેમાં જે જીવનપદ્ધતિ, યોગ્ય, નિર્વાહભર્યું ઇ.ની રીતિનીતિ આસપાસના અને સામાન્ય માળખાનાં જીવન કાચે મેળવવાનાં હોતાં નોંધ્યું એમ માનો છો ? (આજે તેમાં ઝાઝો મેળ નથી. ને તે અતિ ખર્ચાળ તથા કુટેવોભર્યો અને કદાચ કુડેળવણીવાળી છે, એમ સામાન્ય મત છે, તે અનુબંધમાં આ પ્રશ્ન છે.)

૧૭. જાતલભ-જીવન અંગે યુનિવર્સિટી પોતાની હકૂમતની કોલેજોમાં કોઈ નિયમન કરી શકે ? કરવું નોંધ્યું ? તો કેવા પ્રકારે તે સ્વયંશો.

૧૮. જેમ P. T. માટે અમુક હાજરી જરૂરી છે, જેમ અભ્યાસ માટે અમુક હાજરી જરૂરી છે, તેમ જ લોકસેવા અને સંપર્કને માટે અમુક સમય દરેક વિદ્યાર્થીએ, પદવી લેતા પૂર્વે, ભરવો નોંધ્યું, એવું રાખવું નોંધ્યું; આવા સરકાર પાડવાની જરૂર છે અને તે એક ફામલી અભ્યાસ અને શિસ્તની તાલીમ આપે, એમ માનો છો ?

જો હા, તો તેને માટે કેટલો સમય ક્યારે કેવી રીતે ગ્રાહ્યવો ? આ બાળકમાં યોગ્યપુરત્તર કામ

કરવામાં આવે તો દેશનું યુવકધન ખૂબ પ્રત્યક્ષ કામ પણ કરી શકે એમ માનો છો ? એની યોજના વિશે તમારો ખ્યાલ આપશો.

પાયાની કેળવણી અને યુનિવર્સિટી

૧૯. ઉપર (પ્રશ્ન ૬ માં) filtration સિદ્ધાંતની વાત કરી છે. તે ખોટી પાડવામાં એક કારણ અંગ્રેજ માધ્યમ ગણાય છે. ઉચ્ચ શિક્ષણના પાયા તરીકે પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શિક્ષણ નહોતાં, પણ તેનાં પૂરક જેવાં જ હતાં. એ પણ એમાં કારણ બન્યું, એમ માનો છો ? શિક્ષણની પુનર્વંદનામાં એ જૂની માથાભારે રીત છોડી દઈ, શરૂની સાર્વજનિક પાયાની કેળવણીને સ્વતંત્ર વસ્તુ તરીકે ખીસવવાની નીતિ મહત્વ યાદ છે. અને ત્યાંથી આગળ તેની ઇમારત રચાશે. તેમ જ પ્રૌઢશિક્ષણ પણ એક સ્વતંત્ર વસ્તુ તરીકે દેશ અપનાવે છે. આ મોટા ફેરફારની નવી રચવાની યુનિવર્સિટી અંગે કઈ બાબતો પૂર્વે નહિ વિચારતી પહેલી કે યોજેલી એવી રીતે વિચારતી ને યોજતી નોંધ્યું ? ખીજી રીતે કહીએ તો, ૧૯૧૯માં કલકત્તા યુનિવર્સિટી કમિશને કહ્યું કે, (લુઓ પ્ર. ૧૫)

Nothing short of a comprehensive reconstruction of the Univ. System will meet the needs of the time. . . અને તેને માટે તેણે એ ઉપાય સૂચવ્યો કે,

What can only be called a new departure in secondary and higher education in Bengal.

. . . પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણમાં ધરમળથી ફેરફાર કરવો નોંધ્યું. આમ જ ગુજરાત માટે યુનિવર્સિટી રચવા અંગે પણ વિશેષ કરીને અને વધુ યોગ્યતાપૂર્વક તથા ભારપૂર્વક લાગુ પડે છે, એમ ખરું ને ?

૨૦. તો શરૂની બે કક્ષાના શિક્ષણના તેવા ફેરફારમાં કઈ કઈ બાબતો જરૂરી માનો ? ઉદ્યોગ અને લોક-જીવનના પ્રત્યક્ષ સંપર્ક અને અનુબંધવાળી ક્રિયા કે પ્રવૃત્તિ દ્વારા શિક્ષણ આપવાનો સિદ્ધાંત દુનિયાભરમાં માન્ય થયો છે. આપણે ત્યાં પણ એ જ સિદ્ધાંતથી શિક્ષણની પુનર્વંદના થાય છે. આ સિદ્ધાંતની નીતિનું પાલન યુનિવર્સિટી કક્ષાએ પણ હોવું નોંધ્યું એમ માનો છો ? જો હા, તો તે અર્થે સાચું ધરણી યુનિવર્સિટીના કમમાં મુખ્યત્વે શું નવ-પ્રયાણ કરવું નોંધ્યું ? કઈ કઈ બાબતમાં નવો વિચાર કરવો નોંધ્યું ?

યુનિવર્સિટી-પ્રવેશ માટે પરીક્ષા

૨૧. માધ્યમિક શાળાંત પરીક્ષા S. L. C. અને યુનિવર્સિટી-પ્રવેશ — આ બે અમુક રીતે જોતાં સ્વતંત્ર બાબતો છે. પરંતુ તેમને બેગી ગૂંથવાથી યુનિવર્સિટીના ધોરણ તથા કામને નુકસાન પહોંચે છે, એમ તમે માનો છો ?

બીજું, દેશભરમાં એક સામાન્ય ફરિયાદ એ છે કે, યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ પામનારા વિદ્યાર્થીઓની તેને માટેની તેઓની લાયકાત બરાબર તપાસી શકાતી નથી. આમાં પણ કાંઈક અંશે ઉપરની સ્થિતિ જવાબદાર છે, એમ ખરું ?

અને યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ નોકરીપણુ બની ગઈ છે. તેથીયે તેનાં ધોરણને તથા વિદ્યાર્થીકામને મમતું પડે છે, એમ ખરું ?

૨૨. આ અને આવી અનેક ફરિયાદોને લઈને ચાલુ યુનિવર્સિટીકામ સુધારો માગે છે. ગુજરાત માટે યુનિવર્સિટી રચવામાં આવી આવી બાબતોને દૂર રાખ્યા શી સાધ્યોતી લેવી ?

૨૩. અને S. L. C. તથા મેટ્રિક કે કોલેજ-પ્રવેશની પરીક્ષા અલગ કરવી જોઈએ? તેથી ઉપરના પ્રશ્ન અંગે કાંઈક સારી અસર થાય ?

૨૪. સારજન્ટ રિપોર્ટ કહે છે કે —

“In order to raise standards all round the conditions for admission must be revised with the object of ensuring that all students are capable of taking full advantage of a university course.”

(પ્રવેશની લાયકાતનું ધોરણ ઊંચું કરવાને માટે, તેની એ શરતો છે તે સુધારવી જોઈએ કે જેથી યુનિવર્સિટી લાયકાતને યોગ્ય વિદ્યાર્થી જ તેમાં આવે.)

આને સામુ તે હાઈસ્કૂલની અને કોલેજ યુનિવર્સિટીની અમુક પુનર્રચના સૂચવે છે કે —

“The present intermediate course should be abolished. Ultimately the whole of this course should be covered in the High Schools. But as an immediate step the first year of the course should be transferred to High Schools and the 2nd to the University.

The minimum length of a Univ. degree... should be 3 years.”

આ લઘામણુ વિષે તમારે શું કહેવાનું છે? એમાં સૂચવેલો મુદ્દો ગુજરાત માટે તમને ઠીક લાગે છે? ચાલુ હાઈસ્કૂલો સ્વતંત્ર રીતે S. L. C. સુધી લાણાવે; તેમાં પાસ થનારમાંથી જેઓ કોલેજમાં જવા માગે તેમની લાયકાત પ્રમાણે તેમાંથી ચાળવામાં આવે; તેઓ પછી કોલેજ-પ્રવેશ માટેના પાસ વર્ગમાં બંધે; આ વર્ગ આજની હાઈસ્કૂલો ચલાવે; તેની માન્યતા યુનિવર્સિટી આપે; S. L. C. પાસની માન્યતા સરકારી શિક્ષણખાતું આપે. આ રીતે કામ કરવાથી યોગ્ય વિદ્યાર્થી લેવામાં ચાળણી મૂકી શકાય; એક વર્ગની તાલીમ યુનિવર્સિટી-પ્રવેશની જ પાસ દરિએ આપી શકાય; અને S. L. C. ના ધોરણ પર આજે યુનિવર્સિટી-પરીક્ષાનું જે અપડિત ભારણું અને ખોટી અસર રહે છે તે પણ ટાળી શકાય. આમ થાય તો તમે તેને પસંદ કરો? જો ના, તો બીજો શો ઉપાય સૂચવો?

૨૫. નોકરીપણુ-ખણું દૂર કરવા માટે, નોકરી માટે સરકાર પોતાની અલગ પરીક્ષાઓ રાખે એ ઠીક લાગે છે? (I. C. S. ઇંગ્લીશ રીતે)

માધ્યમ અને નવી વિદ્યાઓ

૨૬. ગુજરાત માટે યુનિવર્સિટી રચો તો તે પોતાનું બધું કામ ગુજરાતી ભાષાના જ માધ્યમથી ચલાવે, એ સિદ્ધાંતરૂપે તમે માનો છો?

જોતો અમલ કરવામાં તમે શી મર્યાદા કે મુશ્કેલીઓ જુઓ છો? તે દૂર કરવાને માટે શું કરવું?

૨૭. બી. એ., બી. કોમ., બી. એજ. ના વિષયો બધા તરત ગુજરાતીમાં શીખવી શકાય એમ તમને લાગે છે? વિજ્ઞાન માટે શું માનો છો? તેને, ગુજરાતીમાં શીખવવા માટે તૈયાર થવા કેટલો સમય પૂર્વતૈયારી માટે જરૂરી માનો? તે પૂર્વતૈયારી કેવા પ્રકારની હોવી જોઈએ? તેને માટે કેવી યોજના કરવી?

૨૮. કાપદો, દાકતરી, મજબૂતરી, તથા કેટલીક યંત્રોદ્યોગ-વિદ્યાઓ માટે શું માનો છો? ગુજરાતીમાં તેમને શીખવવા દરેક માટે કેટલો સમય પૂર્વતૈયારી માટે જોઈએ?

૨૯. યુનિવર્સિટી શરૂ થતાં તરત શું કરવું? માધ્યમ અંગ્રેજી લઈને પણ બધી જ વિદ્યાઓ માટેની ચાલુ કોલેજો તેમાં લેવી? કે જેમ જેમ જે જે વિદ્યામાં ગુજરાતી માધ્યમ અમલમાં ઉતારી શકીએ તેમ તેમ તેનું ઉચ્ચ શિક્ષણ આપતી કોલેજો લેવી કે ચોખવી?

અને ત્યાં સુધી યુનિવર્સિટીમાં ન અમલમાં આણી શકાય તેવા વિષયોના અધ્યાપકો તેો રોકવા, પણ તેઓ પોતાના વિષયના અધ્યાપન માટે જરૂરી પરિભાષા ને પુસ્તકો વગેરે તૈયાર કરે ?

૩૦. જો યુનિવર્સિટી માટે લોકોપયોગી યુનિવર્સિટી કાઢવી હોય તો માધ્યમને વિશે આપે આગ્રહ રાખ્યા વગર કામ ધપી શકે એમ માનો છો ?

(અમલત અહીં એ માનવું જોઈએ કે, જ્યાં સુધી જે વિદ્યાઓ માટે યુનિવર્સિટી માધ્યમથી કામ કરવા યુ. યુનિ. તૈયાર ન થાય, ત્યાં સુધી તેમને માટે આજુ મુંઝવિ યુનિવર્સિટી ને કામ દે છે તે દેશે જ. પૂછવામાંથી એમ નથી સમજવાનું કે, યુનિવર્સિટીમાં વિદ્યાર્થીઓએ એ વિદ્યાઓ ન લાગે, એમ કહ્યું છે.)

૩૧. ઉપરનો માધ્યમનો સિદ્ધાંત માનીને જો આવીએ, તો ચાલુ ધરેડની યુનિવર્સિટીમાં જે વિદ્યામંદિરો કે Faculties ચાલે છે તેમાંથી યુ. માટેની યુનિવર્સિટીમાં કઈ વિદ્યાઓથી શરૂઆત કરવી, એ અટપટા પ્રશ્નના ઉકેલ માટે એક ઉપયોગી અને ક્રાંતિકારી નિર્ણય તત્ત્વ મળે.

અને આ સિદ્ધાંતથી વર્તીએ તો, યુનિવર્સિટીના સંશોધન કામ અને વિકાસને માટે પણ પ્રત્યક્ષ જરૂરી એવી કાર્યદિશાઓ પણ મળે; જેમ કે જરૂરી પરિભાષા યોજવી અને તેનું પુસ્તકપ્રકાશન. આથી પ્રૌઢ શિક્ષણને પણ ઠીક ઠીક મદદ અને વેગ આપી શકાય.

આ વિચાર તમને બરોબર લાગે છે ? જો ના, તો એ હેતુ સાધવા બીજી કોઈ રીત બતાવશે ?

૩૨. તે ઉપરાંત બીજી નવી કઈ વિદ્યાઓ Faculties યુનિવર્સિટીમાં શરૂ કરવી જોઈએ ?

૩૩. નવીન હિંદુસ્તાનમાં બીજી પ્રાંતભાષાઓના અધ્યયનને માટે ભાષામંદિરો હોવાં જોઈએ ? સાહિત્ય, કળા, તથા સંસ્કારિતાની દૃષ્ટિએ આંતરપ્રાંતીય સંપર્ક સાધવા ને પરસ્પર મદદરૂપ થવા આની જરૂર માનો છો ? યુ. માટે યુનિવર્સિટી આને માટે શરૂથી શું કરવું ધટે ?

૩૪. એશિયા અને યુરોપ. અમેરિકા માં જોડે સ્વતંત્રતાને નાતે સંબંધ થતાં તે અનેક દેશોની ભાષા, લોક, ભૂગોળ માનવ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર થવા રહેવા જોઈએ એમ માનો છો ? તેઓને તૈયાર કરવા યુનિવર્સિટી શું કરે ? ભાષાઓ, જેમ કે અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ,

જર્મન, રશિયન, ચીની, જાપાની, ફારસી, અરબી, બરમી, તિબેટી, ઇ. શીખવવા માટે જોગવાઈ કરવી જોઈએ કે નહીં ? એટલે કે, આવી બધી અર્વાચીન ભાષાઓમાંથી પસંદ કરીને બને તેટલીને માટે યુનિવર્સિટી માટેની યુનિવર્સિટીમાં શિક્ષણની જોગવાઈ કરવી ખરી ?

૩૫. આયુર્વેદ અને યુનાની પદ્ધતિએ વૈદકનું શિક્ષણ આપવાને માટે યુનિવર્સિટીમાં કોલેજ સ્થાપવી ? તે હોવી જોઈએ ? હાથ હોય તેને માન્ય કરવી ?

૩૬. સંસ્કૃત, પાલિ, અર્ધમાગધી, જેવી પ્રાચીન ભાષાઓ માટે શી જોગવાઈ કરવી ?

૩૭. દુનિયાના ધર્મો અને ધર્મતત્ત્વ એ વિષે દ્રવ્યનાત્મક અભ્યાસ કરવા માટે યુનિવર્સિટીમાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિદ્યામંદિરોમાં એક ખાસ શાખા યોજવા જેવી તંમે ગણો ?

૩૮. રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાની યુનિવર્સિટીમાં એક ફરજિયાત વિષય તરીકે રહે એમ તમે માનો છો ? એનો અભ્યાસ ખીણવવાને માટે સંશોધન અને પ્રકાશન કરવાનું કામ યુનિવર્સિટીમાં કરવું જોઈએ કે કેમ ?

૩૯. મધ્યસ્થ સરકારનું કામ હિંદુસ્તાનીમાં ચાલશે તે દૃષ્ટિએ એ કામને સાંભળી શકે એવી યોગ્યતાવાળા વિદ્યાર્થી તૈયાર કરવા માટે યુનિવર્સિટી માટેની યુનિવર્સિટીમાં શું કરવું ? એ ભાષાનું શિક્ષણ એટલે સુધી લેવા તેણે તત્ત્વર થવું જોઈએ ? નહિ તો, યુનિવર્સિટીમાં માટે તેવી યોગ્યતા મેળવવાને શી જોગવાઈ હોય ?

૪૦. યુનિવર્સિટી પ્રૌઢશિક્ષણને કે લોકશિક્ષણને માટે એક બ્યવસ્થિત ખાતું રાખી શકે ? કે જે દ્વારા માનવ વિજ્ઞાનના વિષયોને સરળ ભાષામાં જનતા આગળ રજૂ કરી શકાય. પરિભાષા સંશોધન અને આ કાર્ય એકએકને પૂરક રીતે ગોઠવાય તો સાડું, એમ તમને લાગે છે ? આ અંગે બીજું શું શું કરવા જેવું સમજો ?

યુનિવર્સિટી યુનિવર્સિટી અને સરકાર

૪૧. યુનિવર્સિટીએ પોતે શિક્ષણનું કયું કામ માથે લેવું ? કે તેણે માન્ય કોલેજો પર જ શિક્ષણનો આધાર રાખવો ?

૪૨. યુનિવર્સિટી કોલેજોને યુનિવર્સિટીમાં નોંધી લેવા માટે શું કરવું ? તે કાયદાથી કરવું ? કે કોલેજોને જોડવા કે ન જોડવા છૂટ હોવી જોઈએ ? તેઓ મુંઝવિ સાથે જોડાય ચાલુ રાખવા માગે તો તેમ કરી શકે ? હા, તો તે શાથી ? ના, તો તે શાથી ?

૪૩. જે નવાં કામો કે નવી વિદ્યાઓ નવી દૃષ્ટિથી યુનિ.એ કરવાનાં હોય તે કામ પોતે જ શરૂ કરે, તો જ બની શકે એમ માનો છો? સરકારે એ કામોને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ કે નહિ?

૪૪. જે નવા જમાનાની જરૂરને જોઈ વિદ્યારીને કામ ઉપાધું હોય, તો તેમાં સ્વરાજની સ્વતંત્ર સરકારે કંઈ રીતે ભાગ ભજવે એ જોઈએ? તેણે આગેવાની લઈ પ્રગ્નને આગળ લેવી જોઈએ એમ માનો છો?

૪૫. ચાલુ કોલેજોનો સમવાય કરી એક સમન્વિત યુનિ. સ્થાપવી હોય તો એક રીતે કામ લેવું જોઈએ; અને એ સહેલું પણ પડે એમ માનો છો? કે એમાં જોડાવા કેટલાક તૈયાર ન થાય? તો આથી ન થાય? તો શું કરવું? કે પછી એવી યુનિ. સ્થાપવાનું છોડી દેવું એ જ સાચો રસ્તો માનવો? અને પ્રશ્ન ૪૩માં સચવેલું જ શરૂ કરવું?

૪૬. પણ જે એક નવી ભાત રચવાનું આવશ્યક સાબિત કરવું હોય, તો તે માટે કોણે પડેલ કરવી? સ્વતંત્ર સરકારે? પ્રગ્નએ? કે સરકારના સાથ અને મદદથી તે પ્રગ્નની સંમતિથી? આને માટે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અને તેના જેવી સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ કામમાં લઈ શકાય? જો હા, તો કંઈ રીતે? જો ના, તો તે સંસ્થાઓનું સ્થાન ભાવી યુનિ.માં તમે કેવું કર્યો છો?

૪૭. ગાંધીજીએ એક વાર નીચે પ્રમાણેનો વિચાર પ્રદર્શિત કરેલો કે,

“હું તો કોલેજની કેળવણીમાં ધરમળથી પકડેલું કે જે એનો દેશની જરૂરિયાતોની સાથે મેળ સાધું. પંત્ર શાસ્ત્રના તે બીજા ધજનેરોને માટે પદવીઓ રખાય. એમને જુદા જુદા ઉદ્યોગોની જોડે જોડી દીધેલા હોય, ને એ ઉદ્યોગોને જે ગ્રેજ્યુએટો જોઈએ તેમને તાલીમ આપવાનું ખરચ એ ચલાવનારા જ આપે. દાખલા તરીકે, ટાટા કંપનીની પાસે એવી અપેક્ષા રખાય કે, તેમને જે ધજનેરો જોઈએ તેમને કેળવવા માટે તે રાજ્યની દેખરેખ નીચે એક કોલેજ ચલાવે. તે જ પ્રમાણે મિલમાલિકોનાં મંડળ મળાને પોતાને જોઈતા ગ્રેજ્યુએટો કેળવવાની કોલેજ ચલાવે. એવું જ બીજા અનેક ઉદ્યોગોને વિષે વેપારને માટે પણ કોલેજ હોય. પછી ‘આર્ટ્સ’, દાકતરી ને ખેતી-વાડી રહ્યાં. આને કેટલીયે ખાનગી આર્ટ્સ કોલેજો સ્થાપનખતપૂર્વક ચાલી રહેલી છે. એટલે રાજ્ય પોતાની

આર્ટ્સ કોલેજો ચલાવવી બંધ કરે. દાકતરી કોલેજો પ્રમાણપત્રવાળાં ધરિપતાલોની સાથે જોડેલી હોય. એ કોલેજો ‘મનિકામાં’ લોકપ્રિય છે એટલે તેઓ એ કોલેજોને નફાવાવા માટે સ્વેચ્છાએ પૈસા આપે એવી અપેક્ષા રખાય. અને ખેતીવાડી કોલેજો સ્થાપકબંધી હોય તો જ એવું નામ સાચકં થાય. મને કેટલાક ખેતીવાડીના ગ્રેજ્યુએટોનો કડવો અનુભવ થયેલો છે. એમનું જ્ઞાન છીછરું હોય છે. એમને વહેવારુ અનુભવ હોતો નથી. પણ જે તેમને સ્થાપકબંધી અને દેશની જરૂરિયાતો પૂરી પાડનારી વાડીઓમાં ઉમેદવારી કરવી પડી હોય તો તેમને પદવી મેળવ્યા પછી ને જેની નોકરી કરવા હોય તેને ખરચે અનુભવ મેળવવાની જરૂર ન રહે.

“આ કારણેનિક ચિત્ર નથી, ગગનનિહાર નથી. આપણે જે કૃતા આપણા મનનું એકીપણું કાઢી નાખીએ તો કેળવણીનો જે સત્તા મહાસત્તાવાદી પ્રધાનોની અને તેથી મહાસત્તાની રામે આવીને બેસેલો છે, તેનો આ બધું જ વાગળી. અને વહેવારુ ઉકેલ છે એમ જણાઈ આવશે.”

(‘હરિજનપ્રધુ’, ૧-૧૦-૩૭ ‘દીક્ષો જવાબ’ લેખમાં ‘કેળવણી’)

આ મન તમને ગમે છે? તેમાંથી કંઈ તત્ત્વ સંધરવા જેવું માનો છો? આજે ગુજરાતમાં યુનિ.ની રચના કરતી વખતે એ પ્રમાણે કામ શરૂ કરી શકાય ખરું? જો હા, તો તે શું અને કેટલું તથા કેવી રીતે તેનો આજોપાતથો ખ્યાલ આપશો?

૪૮. ધધાદારી શિક્ષણ અંગે ગાંધીજીએ તેમાં વિચાર રજૂ કરેલો કે તે તે ઉદ્યોગો ચલાવનારાં મંડળો પોતાને માટે જરૂરી કામ કરનારા મેળવવાને માટે કોલેજો ચલાવે. (જુઓ ઉપરના લેખમાં તે ભાગ.) એ વિષે તમે શું કહો?

૬

બંધારણ

૪૯. યુનિ.ની સેનેટ માટે મત્તાધિકાર અમુક વર્ષ જૂતા મેટ્રિકને અને ઉમેદવારી-કક ગ્રેજ્યુએટને આપવામાં આવે, એ તમને કેવું લાગે છે?

૫૦. જે કોઈ પણ ખાસ મતદારમંડળ રચનામાં આવે તો તેમાંથી ચૂંટાઈ આવનારા ઉમેદવારો લાયકાત અમુક ભણતરની-કહો કે-ગ્રેજ્યુએટની

હોતી જોઈએ, એમ નિયમ કરવો ખરો? કે તે તે મંડળ જેને મોકલે તે ખરું એમ રાખવું?

૫૧. પ્રોફેસરોની જગ્યાએ સેનેટમાં રાખતી તે અમુક વિશ્વેશ્વર રાખતી? કે એવું બધન ન રાખવું?

૫૨. અમુક કામ કે ધંધો વા ઉદ્યોગ અથવા દેશી રાજ્ય એવા વિભાગ બંધારણમાં નોખા રાખવા? કે નહીં, તો ક્યા રાખવા? કે પછી આજે હવે એક જૂની ઘરેલો માન્ય રાખીને ચાલવાની જરૂર નથી?

‘નવયુગ આપા’

[૫. સુરસંનઘ દિંદુસ્તાનીના એક પ્રતિષ્ઠિત વંશ છે. હાઈ અને દિંદી એક શૈલીમાં તે સરખી જ કાનથી સખી ખેલી રાકે છે; અને કોઈને જોઈએ કે તેથી જ કાન, સદનપ્રતિભાથી તે દિંદુસ્તાનીમાં પણ એવી જ કાનથી રાકે છે. દિંદુસ્તાની પ્રચારના તે સમર્થક છે, તે મદિની સભાના એક સ્થાપક સભ્ય છે. દિંદીમાં નવા યુગના વલણને તેમણે નીચે લખેલી બ્રિટિશ કાઝી મદદરાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રભાષા સભા તરફથી પ્રમદ થવા સામેલા ‘રાષ્ટ્રભાષી’ માસિકમાં જોઈ. ત્યાંથી નીચે લેવાતી છે. —મં.]

આગ સજનિયા! નવયુગ આપા!

શીત મઈ સહ જાન પુતાની.

નવા સમાન, મઈ જ્ઞાની;

મઈ જ્ઞાપિયા, મઈ જ્ઞાપિયા;

નર જૈનમદી મઈ મજરિયા;

મઈ આવાને મવે દિલોમે

એક મવા ઝંગાર જગાયા!

આગ સજનિયા! નવયુગ આપા!

૫. સુરસંન

સ્વાતંત્ર્ય-પર્વ પર બે કાવ્યો

[૧૫મી ઓગસ્ટના પુણ્ય નિમિત્તે વલ્લભાચાર્ય નીચેનાં બે કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. ખાસ નોંધપાત્ર એ છે કે, એ જાનના કર્તા જૈન યુનિયો છે. દિંદુસ્તાન એક ધર્મકાવ્ય છે, ધર્મસાધને અર્થ એ છે; નહિ તો એ બ્રહ્મ આ યુનિ-નિવિયોને જાને છે તે ન સંબવત. એક સંસ્કૃતમાં અને સ્તુતિરૂપે છે; બીજું ગુજરાતીમાં અને યુવાનો માટે કૃત્રીય છે; —આ જુજુ સુધા જ ગુણાધ. —મં.]

૧

રાષ્ટ્રોદય-મંગલકામના

મહાત્મ-નાથી-નુરુદ્દીન-યોગ-

પ્રમાવસંવર્ધિત-શક્તિ-ધામ્ન: !

ઉપોગતો રાષ્ટ્ર-મદાનમાયા

દ્રાવોપયો માતલ માનિવામા: ॥

૧ ॥

વિદેશિભાગ્યક્રોડકથનાદ

વિમુક્ચ યમાદયતિ સ્વતંત્રતામ્ ।

‘ઓગણ’માલેસ-જનુ-નૈવાર્જ્યમાદ-

ગુવત્તે પંચદશેઽહિ મારદમ્ (કુપ્પમ્) ॥ ૨ ॥

રાષ્ટ્રપ મોગ્યોદયમન્થિમં વં

વિશ્વમજાસંસ્થાન-જીતિ-શાપિતમ્ ।

વન્દામદે નમ્રશિરંસ્કમીશરં

તંબ્રેપતે શાન્તિલિ ચાર્યપામદે ॥

૩ ॥

તા. ૧૦-૮-૧૯૪૦

અર્થ:—

મુનિ ન્યાયવિજય (શાટળ)

મદદાત્મા માંધીજીના પ્રખર મંથોગના પ્રભાવથી શક્તિ અને તેજ જેનાં વધતાં રક્ષાં છે એ ભારત-સમ્માનિત ‘રાષ્ટ્ર મદદાત્મા’ના દીર્ઘ પ્રસિદ્ધ વધોત્તમી માતલ વિદેશી

સામ્રાજ્યના કોર જનમનમાંથી મુકા થઈ રહ્યાના ઓગસ્ટના ૫૬મના દિવસે સ્વાતંત્ર્યને પ્રાપ્ત કરે છે.

ભારતને આ આઘોદય જનમની પ્રલભ્યોએ જાપાણી છે એવી નીતિથી સંધાયો છે. રાષ્ટ્રના આ મદદાન વલ્લભ માટે અમે નમ્ર મસ્તકથી પારશ્વરને વંદીએ છીએ અને રાષ્ટ્રના કલ્યાણ માટે એને દાન નેત્રી પ્રાપ્તીએ છીએ.

૨

કૃત્યગીત

પગલે પગલે સાવધ રહીને પ્રેમગત: પ્રમદાવ્યે ના;

અંતરને અજાણ્યો પીરા! પંથ તારો કાપ્યે ના,

પંથ તારો કાપ્યે ના,

કંટા આવે, કંકર આવે, ધોમ ધખતી રેતી આવે;

ખાંધની ધારે ને ધારે, ધૈર્ય ધારી ચાલ્યો ના,

શોધ ધારી ચાલ્યો ના.

દિંમત તારી ખોતો ના, સ્વાર્થ સામે જોતો ના,

સગવડ સામે જોતો ના; પાડ સૌને આપ્યે ના,

દુર્લભ પંથ કાપ્યે ના.

પગલે

‘સ્વતંત્રતા’

વ્યાયામ

માણસને મનુષ્ય તરીકે જીવવા માટે અનેક સાધનોની જરૂર પડે છે. અને તે સાધનો સિદ્ધ કરવા માટે વિદ્યા, કળા, વિજ્ઞાન વગેરે વિવિધ શાસ્ત્રોની પણ તેટલી જ જરૂર પડે છે. જેટલા પ્રમાણમાં તે બધાની સમાજમાં વૃદ્ધિ થઈ હોય, તેટલા પ્રમાણમાં તે સમાજ ઉત્તર અને ટકાઉ થયેલો મનાય છે. પણ, માનવ-સમાજની ઉન્નતિ જેમ તેના જીવનને જરૂરી સાધન-સામગ્રીની સમૃદ્ધિ ઉપર આધાર રાખે છે તેમ જ તે સમાજના વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક સદૃશ્યો ઉપર પણ આધાર રાખે છે. તે સદૃશ્યો મનુષ્યના શારીરિક, બૌદ્ધિક અને માનસિક વિકાસ સિવાય પ્રાપ્ત થઈ શકતા નથી. માનવશક્તિ આ ત્રણે માર્ગે પ્રગટ થાય છે અને વિકાસ પામે છે. એ શક્તિના વિકાસ પર માનવી ઉત્તરિ આશ્રિત છે. એ ત્રણે માર્ગે પ્રગટ થનારી માનવશક્તિનો યોગ્ય રીતે વિકાસ કરી, દરેકનો યોગ્ય પ્રસંગે ઉપયોગ કરતા નહેવાથી માનવજીવન સફળ થાય છે. તે શક્તિનો દુરુપયોગ તથા અપવ્યય ન થાય, પણ ધારેલાં પરિણામ ઊપજે અને યોગ્યો હેતુ સિદ્ધ થાય એવી રીતે તેના સદુપયોગ માટે તે શક્તિનો વિકાસ કરી, તે દ્વારા નીપજનારાં સર્વે કર્મોમાં બ્યવરિયતના અને સુસંગતિ નિર્માણ કરવા શાસ્ત્રો, કળા, વિદ્યા અને જ્ઞાનની માનવસમાજને જરૂર પડે છે. આ પ્રકારનાં જ્ઞાન અને કળા, તથા તે સાથે જ માનવ-જીવનને માટે આવશ્યક સદૃશ્યો જે સમાજમાં ખીલે છે, તે સમાજ ઉત્તરિને માર્ગે છે. માનવસમાજની સ્થિતિ, ઉત્તરિ અને ઉત્કર્ષ આની ઉપર જ આધાર રાખે છે.

સામાજિક, નૈતિક, રાજકીય, શારીરિક વગેરે કોઈ પણ બાબતમાં આપણી આજની સ્થિતિ તપાસીએ તો કોઈ પણ વિષયમાં તે ઉત્તર અવસ્થામાં હોય એમ જણાતું નથી. એનાં બધે બીજાં અનેક કારણો હોય; પરંતુ આપણી દુસ્થિતિનું સૌથી મોટું કારણ તો એ જ જણાય છે કે, જીવનને ઉપયોગી વિદ્યા, કળા, જ્ઞાન વગેરે વિષેની આપણી ઉદાસીનતા છે. જે સાધનો અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવનાર વિદ્યા-કળા વગેરે પર આપણી ઉત્તરિનો આધાર છે, તે વિષે બેપરવા કે ઉદાસીન રહી ઉત્તરિ થવી શક્ય નથી એમ સમજતાં છતાં, એ બાબતમાં આપણું દુર્લક્ષ હજી ખુબ ઓછું થયેલું જણાતું નથી. યોગ્ય સાધનો વિના ઉત્તરિ થઈ શકે

નહિ અને જ્ઞાન-કળા ઇત્યાદિ વિના કોઈ પણ સાધનને નિર્દોષ, શાસ્ત્રીય અને વધારેમાં વધારે કાર્ય-સાધક કરી શકાય નહિ. આ દૃષ્ટિએ આપણી ઉત્તરિનો વિચાર કરીએ તો આપણી વર્તમાન સ્થિતિ અતિશય શોચનીય છે એમ કહેવું બોધ્યું. બીજાં બધાં સાધનો અને વિદ્યા-કળાઓને જ્યાં ઈર્ષ, કેવળ શારીરિક વિકાસ તથા તે સંબંધી શાસ્ત્રો જ વિચાર કરીએ, તો તે બાબતમાં આપણી સ્થિતિ સંતોષકારક કહી શકાય એવી નથી. કોઈ પણ વસ્તુ સારી રીતે સિદ્ધ કરવા માટેનું મુખ્ય અધિકારન જે આપણું શરીર, તેની બાબતમાં આપણે કેટલા બેપરવા અને ઉદાસીન છીએ તે આપણી થયેલી આજની શારીરિક અવનતિ પરથી દેખાઈ આવે છે. આપણી સામાજિક, નૈતિક, રાજકીય, આર્થિક વગેરે સર્વદેશી ઉત્તરિ થવી બોધ્યું, એમ આપણે કહીએ છીએ ખરા, પણ ઉત્તરિમાનનું જે મુખ્ય સાધન-શરીર - તેની નીરાશિતા, મજબૂતી, કાર્ય-શક્તિ વગેરેમાં આપણે પૂરો વિચાર કર્યો નથી; બલકે તે પ્રત્યે બહુ ધ્યાન જ આપ્યું નથી એમ દુઃખપૂર્વક કહેવું પડે છે. જીવનની આવી મહત્ત્વની વસ્તુ હજી આપણા ખ્યાલમાં આવી નથી, અથવા આવી છે કહો તો તે દંડપણે હજી આપણા મનમાં દસી નથી અને સાવજનિક રૂપે તે હજી અમલમાં મુકવા માંડી નથી.

એવો કોણ દુરો જોને એમ ન લાગતું હોય કે, આપણું શરીર ગમે તેવું હોવાને બદલે સાડું, મજબૂત, સુઝલ (સપ્રમાણ અવયવોને લીધે સુંદર), ચપળ, ખતલ (ટાંઠ, તકડો, શ્રમ, હાડમારી વગેરે સહી શકનારું) અને કાર્યક્ષમ (કાર્યો કરવાને યોગ્ય) હોવું બોધ્યું? જેનામાં થોડી પણ સમજણ છે એવાં સ્ત્રી કે પુરુષ આજના એક માણકાંગણા શરીરનો અને બીજો પ્રયત્નપૂર્વક કેળવેલા સુંદર, સુઝલ, ચપળ શરીરનો નફો રખા કરીએ, તો તે કેવાને પસંદ કરશે એમ માનો છો? મને ખાતરી છે કે દરેક જણ બીજો જ પસંદ કરશે. નાનાં બાળકો પણ સુંદર, સુઝલ બાંધવાળાં પ્રાણીઓનાં ચિત્રોને જ પસંદ કરે છે. તેમનેયે મનુષ્યનાં કે બીજાં પ્રાણીઓનાં શરીરની સપ્રમાણતા અને સુંદરતાની પરીક્ષા હોય છે. એ પરીક્ષા માટે તેમને કોઈ ટકાણે શિક્ષણ લેવું પડતું નથી. પરંતુ એ જ્ઞાન તેમનામાં સ્વભાવસિદ્ધ જ છે. ગાય, બગદ, થોડો, કૂતરો, પોપટ ઇ. કોઈ

પ્રાણીને પાળવું હોય તો આપણે તેની પાતતા ઉપર ધ્યાન દર્શાવે છીએ. ફૂલ, ફુલ, બેડેણ શરીરવાળાં પ્રાણી આપણને પસંદ પડતાં નથી. એવાં પ્રાણીનાં ચિત્ર પણ આપણને ગમતાં નથી. એટલું જ નહિ, પણ આપણા બગીચાનાં ઝાડ અને રોપાગે પોતપોતાની રીતે પૂર્ણ પલ્લવિત અને પુરબહારમાં હોય અને સુંદર દેખાય એમ આપણે ઇચ્છીએ. તો પછી આપણે આપણાં પોતાનાં તથા આપણી સંતતિનાં જ શરીર વિષે આટલા બેદરકાર તથા હિંસાસી કેમ રહીએ છીએ તે સમજવું નથી. દરેક બાબતમાં જ્ઞાન અને બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરનારા આપણે આપણી પોતાની તેમ જ સંતાનોની બાબતમાં આટલા બેદરકાર કેમ છીએ? આ એક બહુ વિકટ અને દુઃખદ કોપડો છે. સદ્વ્યસદ્ વિવેક હોવા છતાં એને પોતાનું હિત સાધવાનું પોતાના હાથમાં હોવા છતાં મનુષ્ય કેમ પોતાનું હિત સિદ્ધ કરતો નથી? દરેક મનુષ્ય પોતાનું હિત ઇચ્છે છે, યોગ્ય પ્રયત્નથી પોતાની દુઃસ્થિતિ સુધારવાનું પોતાના હાથમાં છે, છતાં તેમ કંઈ કરતો નથી? આપણી અને આપણા રાષ્ટ્રની સ્થિતિ અનેક બાબતોથી અવનત થયેલી છે. પણ સર્વે અવનતિઓમાં આપણી અત્યંત નિકટની અને આપણને સતત નડનારી કોઈ અવનતિ હોય તો તે આપણી શારીરિક અવનતિ છે એમાં શંકા નથી. આ વસ્તુ નિઃશંકપણે સમજતાં છતાં તે બાબતમાં આપણે કેમ પૂરા પ્રયત્નશીલ થતા નથી? કદાચ મણી લાંબા કાળ એ જ સ્થિતિમાં પસાર કરવાને પરિણામે આપણને આપણી અવનતિ જ કંઈ પડી ગઈ હોય, અથવા આપણી દુર્બળતામાં જ આપણે સમજાવનાર માનતાં શીખ્યા હોઈશું? અથવા હાલની સ્થિતિ બદલવા માટે લાગનારા પરિશ્રમ કરવાની તૈયારી ન હોય એટલી આપણામાં જડતા હશે? નહિ તો એવો કોણ હોઈ શકે કે જેને પોતાનું શરીર સ્વસ્થ, નીરોગી, મજબૂત, ખડતલ, અને કાર્યક્ષમ હોવું જોઈએ એમ ન લાગે? આપણાં કપડાં, ઘર, ઘરવખરી — આપણા ઉપયોગમાં આવનારી દરેક વસ્તુ સારી, સ્વચ્છ, સુંદર અને ટકાઉ હોવી જોઈએ એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ; તે પછી જોનારી એક કાણ પણ આપણે આપણું જીવન વેળું કરી શકતા નથી — ચોવીસે કલાક જોની જોડે આપણે સમરપ છીએ, — સર્વ કર્મોમાં જોનો આપણે સદૈવ ઉપયોગ કરીએ છીએ, જેને માટે આપણા મનમાં સૌથી અધિક મમત્વ રહેલું છે, તે આપણું શરીર સાડું

ન હોવું જોઈએ એમ આપણને લાગે જ કેમ? પણ આપણું શરીર સ્વસ્થ હોવું જોઈએ એમ લાગતાં છતાં, તેવી ઇચ્છા હોવા છતાં, તેનું પળાવવાને જે પરિશ્રમ અને સંયમ જોઈએ તે માટે આપણી તૈયારી નથી હોતી એમ જણાય છે. આમાં આપણી જડતા સિવાય બીજું શું કારણ હોઈ શકે?

પણ આપણે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે કોઈ પણ સારી વસ્તુ પરિશ્રમ વિના અને તે માટે લાગનારા સંયમ વિના સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. કમમાં કમ શરીરની બાબતમાં તો આ નિયમને અપવાદ નથી. ધન, સંપત્તિ, એશ્વર્ય, વૈભવ, સંતા કદાચિત વિના પરિશ્રમે મળી શકતાં હશે, પણ મજબૂત શરીર કંઈક પણ પરિશ્રમ કયાં વિના પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. માટે, જેમને પોતાની આજીવિકા પ્રાપ્ત કરવા માટે પરિશ્રમ કરવો પડે છે તેમની વાત છોડી દઈએ, તો બીજા સર્વે બુદ્ધિશીલ લોકોને પોતાનું શરીર સ્વસ્થ કરવા માટે અથવા માન નીરોગી રાખવા માટેયે — કંઈક પણ પરિશ્રમ કરવો જરૂરી છે. આવા પદ્ધતિસર પરિશ્રમને જ વ્યાયામ કહે છે. આ દૃષ્ટિએ માનવી શરીર અને જીવનનો વિચાર કરી, એ બાબતમાં જે યોગ્ય નિયમ તથા પદ્ધતિ દ્રાવવામાં આવ્યાં છે, તે સર્વેનો વ્યાયામનાં શાસ્ત્ર તથા કળામાં સમાવેશ થાય છે. મનુષ્યશરીર બધે સહેજે પ્રાપ્ત થયું હોય, પણ તેની સર્વ પ્રકારની પાતતા વધારવા માટે કોઈક પણ યોગના-પૂર્વક અને પદ્ધતિસર પરિશ્રમની જરૂર છે. યોગ તથા પદ્ધતિસર પરિશ્રમ, યોગના, પ્રયત્નશીલતા, સંયમ વગેરે સર્વ સાધનો એકઠાં કરી માણસે પોતાની નીરોગિતા રાખવાની છે, અને તે સૌનો જ અધિક ઉપયોગ કરી માણસે પોતાનું શારીરિક બળ વધારી તે દિશામાં પોતાની પાતતા વધારવાની છે. પરિશ્રમ કયાં વિના કેવળ ઇચ્છા કરવાથી તે વધતી નથી. યોગ્ય રીતે પરિશ્રમ વગેરે સાધનો દ્વારા જ તે આવી શકે. આ બાબત સહેજે સમજાવી જોઈએ.

માનવી જીવન સફળ થવા માટે અનેક શક્તિઓની સાથે શારીરિક શક્તિનીયે તદ્દન જરૂર છે. વ્યક્તિના હિતનો વિચાર કરીએ કે સામુદાયિક અથવા રાજકીય હિતનો વિચાર કરીએ, એક હદ સુધીની શારીરિક પાતતા વિના વ્યક્તિ કે સમુદાય એકેનું હિત સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. કોઈ પણ મહત્વના કાર્યમાં આરંભથી લઈને તે પાર પડે ત્યાં સુધી જેમ અનેક બૌદ્ધિક

તથા માનસિક શક્તિઓની મનુષ્યને તેમ જ મનુષ્ય-સમાજને જરૂર છે, તેમ જ શારીરિક બળ અને પાત્રતાનીયે જરૂર છે એ વાત બુદ્ધિએ ચાલશે નહિ. સર્વ દિશાઓમાં ઉન્નતિ કરવાની જો આપણી ઇચ્છા હોય તો તે રીતે પ્રયત્નશીલ થઈ આપણી શારીરિક પાત્રતા વધાર્યા વિના છૂટકા જ નથી. તે સિવાય આપણું વ્યક્તિગત જીવન સારી રીતે ચાલી શકશે નહિ, તેમ જ સાંવજનિક કાર્યો માટે જે જે ખાસ મહેનતવાળા કામો કરવા પડે છે તે બધાં શારીરિક પાત્રતા વિના નિર્દોષપણે અને યશસ્વીપણે આપણે કરી જ કરી શકવાના નથી. કોઈ પણ ખાસ મહત્વના કામ માટે જોઈતો ઉત્સાહ, વેગ, ચપળતા, દૃઢતા, ચીવટ, સહનશીલતા, ટકાઉપણું, બળ, કુર્તન વગેરે ગુણો શારીરિક પાત્રતા વિના આપણમાં આવી શકશે નહિ. માટે, આહુતિકા માટે જેમને શરીરશ્રમ કરવો પડતો નથી તેમને પદ્ધતિસર પરિશ્રમ — એટલે વ્યાયામ કર્યા વિના રોજનું અન્ન પણ બરોબર પચશે નહિ. જો રોજ ખાણું જરૂરી છે તો તે પચાવતું પણ તેટલું જ જરૂરી છે. એ પૈકી એકને જરૂરી સમજે તો બીજાને તેટલું જ મહત્વનું માનવું જોઈએ.

બુદ્ધ માણસને રોજ ખાવા ફરજ પાડે છે. તે સિવાય તેને ચાલવું નથી. પણ જો ખાધેલું બરોબર પચે નહિ, તો લોહીમાં કોષનિર્માણ થાય છે, અને તે અશક્તિ કે રોગના રૂપમાં માણસને ભોગવવાં પડે છે. અન્ન પચવા માટે પાચનશક્તિ સારી હોવી જોઈએ. શરીરમાં રહેલી કુદરતી પાચનશક્તિ પરિશ્રમ વિના પ્રદીપ્ત રહેતી નથી. જો સહેજે આપણને પરિશ્રમ કરવો પડતો ન હોય તો વ્યાયામ જેવા સ્વાવલંબી ઉપાયથી આપણે આપણી પાચનશક્તિ કાર્યક્ષમ રાખવી જોઈએ. વ્યાયામ ન હોય તો પાચનશક્તિ ધીરે ધીરે મંદ થતી જાય છે. તે પોતાનું કામ બરોબર કરી શકતી નથી, અને તેનાં કુષ્કરિણામ આપણને ભોગવવાં પડે છે. તે દાળવાં હોય તો વ્યાયામની મદદ લીધા વિના છૂટકા જ નથી. સારી રીતે જીવું હોય તો સાડું શરીર જોઈએ જ. પરિશ્રમ વિના શરીર સાડું, બળવાન, નીરાળી અને કાર્યક્ષમ રહેવું શક્ય નથી. “અન્ને પ્રાણુ, અને પ્રાણુ પરાક્રમ” એવી એક આપણમાં કહેવત છે, તેમાં ઘણો અર્થ રહેલો છે. અન્ન પચે તો તેની પ્રાણુ (શક્તિ) આપણમાં આવે, અને પ્રાણુ પર પરાક્રમ અવલંબે છે. અન્ન પચે જ

નહિ, તો પ્રાણુ ક્યાંથી આવે? અને પ્રાણુ ન હોય તો પરાક્રમ શાનું?

“ઘટં વૈશ્વાનો મૂલ્લા ક્રાણિનાં વેદમાધિતઃ ન પ્રાણાપાનભ્યામુત્તતઃ પચામ્યન્નં ચતુર્વિધમ્ ॥”

શિતા, ૧૬-૧૪

આ શ્લોકમાં અન્ન પચાવનાર વૈશ્વાનરનું મહત્વ કેટલું છે તે દેખાડવા “અન્ન પચાવનાર વૈશ્વાનર હું જ છું” એમ ભગવાન કહે છે, એવું ગીતાકાર લખે છે. એ પરથી આપણે વૈશ્વાનરનું મહત્વ સમજવું જોઈએ. અન્ન પચવા માટે વૈશ્વાનર મુખ્ય તત્ત્વ છે એમ આ શ્લોકનો આશય છે, અને તે વૈશ્વાનર એટલે પાચનશક્તિ. પાચનશક્તિ બળવાન હોવા વિના સારી રીતે અન્ન પચી શકે નહિ, એ બોધ આપણે આ પરથી લેવાનો છે. એ બોધ લઈ, તેને અનુરૂપ આચરણ ન કરતાં, આપણે જો રોજ જન્મતી વખતે આ શ્લોક બોલતા રહીએ, અથવા ન બોલીએ છતાં “ખાવાનું કામ માડું”, અને પચાવવાનું કામ “હું જ વૈશ્વાનર છું” એમ કહેનાર ભગવાનનું, એમ બેઉ કામોની વહેંચણી કરી નાખીએ તો તેનો શો ઉપયોગ? આ આપણી ભૂત આપણે સુધારવી જોઈએ. આપણી જડતા તથા ઉદાસીનતાનું આ પરિણામ છે. તે જડતા અને ઉદાસીનતા આપણે કાઢવાં જોઈએ, અને પ્રયત્નશીલ બનવું જોઈએ. વૈશ્વાનરને પ્રદીપ્ત કરવાનું કામ આપણું જ છે, બીજા કોઈનું નહિ. નથી તો ભગવાનનું કે નથી દાકતર, વૈદ કે હકીમનું. આ વસ્તુ પાકી રીતે સમજ લઈને તે પ્રમાણે વર્તવું ઘટે. પરિશ્રમ વિના વૈશ્વાનર પ્રદીપ્ત રહેવા શક્ય નથી. અન્ન પચાવવાનો સ્વાવલંબી ઉપાય પરિશ્રમ જ છે, અને યોજનાપૂર્વક પરિશ્રમ એટલે જ વ્યાયામ. અયોજનભેદ પ્રમાણે વ્યાયામના અનેક પ્રકારો છે. પણ તેના મુખ્ય ભેદ બે છે. એક શરીરને નીરાળી રાખનારો વ્યાયામ અને બીજો બળવર્ધક વ્યાયામ. આ સિવાયના બીજા વ્યાયામોનો નિયાર બાળકો રાખીએ, તોપણ આપણા શુદ્ધિજીવી લોકોને આ બંને પ્રકારના વ્યાયામની જરૂર છે. જીવન દરમ્યાન એવો કોઈ કાળ નહિ બતાવી શકાય કે જ્યારે આપણને નીરાળીપણાની તથા બળની જરૂર ન હોય. માટે એ સૌને આપણમાં ટકવા માટે પાચનશક્તિની પ્રદીપ્તતા, ચોક્કસ પ્રકારનું રક્તાભિસરણ, તથા અન્નપચન પર આપણે સતત લક્ષ આપવું જોઈએ. એ ખાખતો વ્યાયામથી જ સિદ્ધ થાય છે, અને તે સિદ્ધ થાય તો

સહજપણે જ શરીરની પાત્રતા અને કાર્યક્ષમતા વધે છે અથવા ટકી રહે છે.

ધણા લાંબા કાળ સુધી અવનત રીતિમાં રહેલા હોવાથી આપણી મનોરચના પણ કેટલેક અંશે તેવી જ મની ગઈ છે. આપણી અવનતિએ આપણને અવનતિ જેવી માફક પડતી નથી. જડતાએ આપણને ઝડપેલા છે. પણ આ સર્વ અવદશામાંથી આપણે છૂટવું હોય તો આપણે પરિશ્રમ કરવા તૈયાર થવું જોઈએ; વિવેકી અને સંયમી બનવું જોઈએ. માનવી-જીવનનું મહત્ત્વ આપણે સમજવું જોઈએ. માનવીજીવન એ જેમ તેમ જીવી પૂરું કરવા જેવી વસ્તુ નથી, પણ આપણી સર્વ પ્રકારની શક્તિઓને વહારવા માટે છે. મરણને અલાવે ગમે તેમ નિલાયી લેવા માટે જીવન નથી, પણ સર્વ પ્રકારની સફળતા પ્રાપ્ત કરવા માટે તે છે. તે સફળતા પ્રાપ્ત કરવાનું મુખ્ય સાધન આપણું પોતાનું શરીર છે. તે સાધનને કાર્યક્ષમ બનાવવા માટે શારીરિક શિક્ષણની આપણને જરૂર છે. આપણી અને આપણા રાષ્ટ્રની ઉત્થતિ થવા

માટે આપણને સૌને શારીરિક સુપાત્રતાની જરૂર છે. આપણને સૌને મનુષ્યપણે જીવવું જોઈએ. તેમાં જ ખરી જીવનસિદ્ધિ છે. શરીરની સુપાત્રતા, જીવિની પ્રગલ્ભતા, મનની નિર્મલતા અને ચારિત્રની સર્વદેશી સંપત્તતા, એમાં જ માનવી જીવનની કૃતાર્થતા છે. એ સિવાયનું માનવી જીવન વ્યર્થ છે. આ વાત જો આપણને સમજઈ ગઈ હોય, હૃદયમાં ઠસી ગઈ હોય, તે તે આપણા આચરણમાં અને પ્રત્યક્ષ કાર્યોમાં જરૂર જીતરવી જોઈએ. વૈયક્તિક, કૌટુંબિક, સામાજિક, નૈતિક, રાષ્ટ્રીય કે માનવજીવનના કોઈ પણ બીજા ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ જુઓ, સાક્ષરતાના જેટલી જ બલકે તેથીયે વધુ જરૂર આપણને શારીરિક સુપાત્રતાની છે. માટે તે આવશ્યકતા અને તેના હેતુ પાર પડે એવી ભાતની કેળવણીની સગવડ સાર્વજનિક રીતે થવાની અત્યંત જરૂર છે. તે માટે આપણે સૌએ તે દિશામાં પ્રયત્ન કરતા રહેવાનું આપણ સૌનું કર્તવ્ય છે.

૧૫-૫-૧૯૪૫

કેદારનાથ

ભગવતી એની બેસંટની હિંદની સેવા

પહેલી ઓક્ટોબર, ૧૯૪૭, ને. રાજ જેમનું જન્મતી-શતક જીજ્ઞાસું તે ભગવતી એની બેસંટ જગતના ઇતિહાસમાં એક અદ્ભુત બાઈ છે — માતો શક્તિનો એક અવતાર છે. એ લોકનાં જન્મ્યાં હતાં એટલે અંગ્રેજ ગણાયા, પણ પોણા ભાગનું એમનું લોકી આયર (અર્થાત્ આયર્લેન્ડના વતનીઓનું) હતું ને એ વિષે તે મગરૂર હતાં. પાછલા કેટલાક જન્મોમાં પોતે હિંદુ હતાં એમ એ માનનાં, અને ઈ. સ. ૧૮૯૩માં પહેલી વાર એમણે હિંદની ધરતી પર પગ મૂક્યો ને હિંદુઓને હિંદુધર્મનાં રહસ્યો સમજાવવા માંડ્યાં ત્યારે એમનાથી હિંદુઓ એટલા મુગ્ધ થઈ ગયા હતા કે, દક્ષિણમાં તો કેટલાય એમને ‘અગ્રવાર્ધ વ્રજંત’ના લાડકા નામે જ ઓળખાવતા. હિંદુઓના તીર્થધામ કાશીમાં ઈ. સ. ૧૮૯૫માં એક બંગલો લાડે રાખીને એમણે રહેવા માંડ્યું. યુરોપી પોષાક ને રહેણીકરણી એમણે છોડી દીધી. સફેદ દુધ જેવી હિંદુ ભગવતી સાડી એમણે ગ્રહણ કરી ને ગળામાં ડુદાક્ષતી માળા ધારણ કરી. પોતાના નિવાસસ્થાનનું નામ એમણે ‘શાંતિકુંજ’ રાખ્યું ને હિંદુ યોગિનીની જેમ રહેવા માંડ્યું.

થોડા જ વખતમાં એમની આજુબાજુ સેવકોનું એક જૂથ બંધાયું. ને એમની મદદથી ઈ. સ. ૧૮૯૮માં એમણે કાશીમાં સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ નામની સંસ્થા કાઢી. એની જોડે હાઈસ્કૂલ અર્થાત્ એક વિનયમંદિર પણ ચાલતું. ત્યાં એમણે મોટું ખર્ચ કરીને અને શાસ્ત્રોક્ત વિધિઓથી પ્રતિષ્ઠા કરીને સરસ્વતી દેવીનું એક મંદિર પણ બંધાવ્યું. હિંદને ખૂબી ખૂબી દૂર દૂરથી હિંદુ વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં જવા માંડ્યા. અંગ્રેજ ભણતર એટલે ધર્મના શિક્ષણને નામે મીડું એ ભ્રમ એમણે ત્યાં ભાંચ્યો. મોટા મોટા વિદ્વાનો અને શાસ્ત્રી-પડિતોની સજાદ લઈને એમણે હિંદુ ધર્મનાં ખાસ પાઠપુસ્તકો તૈયાર કર્યાં, ને દેશભરમાં એનો પ્રચાર કર્યો. ઈ. સ. ૧૯૧૩માં ‘બારે પં.’ મદનમોહન માલવિયાજીની બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીની યોજનાના એકમ તરીકે વાપરવા એમણે એ સંસ્થા એમને સમર્પણ કરી, ત્યારે ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓની સંખ્યા હજારેક સુધી પહોંચી હતી. મિસ એરન્ડેસ નામની એક એમની ઉદારચરિત શિષ્યાએ ત્યાં એક કન્યા વિદ્યાલય પણ કાઢ્યું હતું, ને ત્યાં કન્યાઓને હિંદને અનુકૂળ એવી દબે આધુનિક શિક્ષણ આપવાનો

પણ પ્રમથ કર્યો હતો. 'જગતની મહાન સ્ત્રીઓ અહીં અવતરવા માગે છે. તમે વાતાવરણ તૈયાર કરો' એમ એ ધણી વાર કહેતાં. એમની સેવાના રમરણ્યાર્થે જ ખનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીએ એમને પ્રોફેસરની પદવી આપી હતી.

આ સંસ્થાઓમાં એસ.ટ.ચૈયાના આગળપડતા ચિંત્નોસાક્ષિત ધર્મબુદ્ધિએ જે જેમ લઈને ઝુકાવ્યું હતું, એ જોઈને શરૂઆતમાં તો હિંદની પરદેશી અંગ્રેજ સરકારને થયું હતું કે, 'મારાં વહાલાં, આ બધાં અહીં એકઠાં થઈને ધર્મ અને કેળવણીને નામે કાંઈ તરકત જ કરવા માગે છે।' પણ રાજ્યની અને અલ્લાહાદ યુનિવર્સિટીની સહાનુભૂતિ મેળવવા એણે ફૂટલાક દુઃખ સાથે શરૂઆતથી સ્વતંત્ર અભ્યાસક્રમનો પોતાનો વિચાર માંડી વાળ્યો ને સરકારી અભ્યાસક્રમ સ્વીકાર્યો ત્યારે સરકારનો જીવ કાંઈક હેઠો બેઠો ખરો. અંગ્રેજ લોહી અને ગેરી આમડીને તથા ઇંગ્લંડમાં થયેલાં યોગખાણોનો લાલ લઈ ને આરોબાર વાઈસરોય સુધી અડી જઈ એમના આશીર્વાદ લઈ આવીને, આરોબાર પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સને પોતાની સંસ્થાને આંખે નોતરી લાવીને અને સરકારી અમલદારોને સંસ્થાની સંવત્સરીના પ્રમુખપદે સ્થાપીને એમણે સરકારની શંકાઓ દૂર કરી હતી; છતાં, યોગવત્તા પ્રમાણમાં, અવારનવાર એ એમનો પીછો નહોતો જ છોડતો. વડેમાતરમતે પોકાર બ્યારે રાજદાંડી ગણ્યો ત્યારે એમણે એને પોતાની કોલેજના હોદ્દામાં એક બીંતે મોટા અક્ષરે લખાવ્યો હતો; અને અંગતગંતી હિલચાલ દરમિયાન હિંદના જહાલ રાષ્ટ્રવાદીઓને 'શહેનશાહ ધણું જીવે' એ પોકાર અજખામણે થઈ ગયો હતો ત્યારે એને પણ વડેમાતરમતી જેમ જ એ હોલમાં બીજી બીંતે મોટા અક્ષરે લખાવ્યો હતો. સ્વદેશીને એમણે સ્વીકાર કર્યો હતો; અને સ્વદેશી બજારમાં પોતાને જોઈતી વસ્તુઓ જાતે વહોરવા બગાનો રિવાજ રાખ્યો હતો. પણ બહિષ્કારના સૂત્રને ધિક્કારપ્રેરક ને હિંસક કહી ઉવેખી કાઢ્યું હતું. વિદ્યાર્થીઓને જેમ એમણે અમલગર્યામાં અથવા તો શુદ્ધચાત્રમમાં પડતાં વાર્યાં છે તેમ જ સક્રિય રાજકારણમાં પડતાં પણ વાર્યાં છે. વિદ્યાર્થીએ દરેક રીતે વિદ્યાર્થી જ રહેવું જોઈએ એમ એ કહેતાં.

ઈ. સ. ૧૯૧૪માં એમણે હિંદના રાજકારણમાં અંતગામ્ય હતું: 'કોમનવિઝ' નામનું અડવાડિક ને

'ન્યુ ઇન્ડિયા' નામનું દૈનિક શરૂ કર્યું હતું, તે એમ પોતાના નામથી પહેલાં પુરુષમાં ધગધમના અમલોએ લખી હિંદના વર્તમાનપત્રજગતમાં નવો ભુસ્તો રેણો હતો ને નવો રિવાજ પાડ્યો હતો. દલકા પ્રકારની જાહેરખબરો લેવાની ધસીને એમણે ના પાડી હતી ને હોમરૂઝ અર્થાત્ ગૃહરાજ્ય વા સ્વરાજ્યની એક જગી હિલચાલ શરૂ કરી હતી. સુરતની ૧૯૦૭ની કોંગ્રેસમાં પટેલાં જહાલો ને મવાલોનાં તડને એમણે તોડી પાકાં હતાં, ને બનેને કોંગ્રેસના ઝંડા નીચે પુત્ર: એકઠા કર્યા હતા. સર ફિરોજશાહ મહેતા વગેરે ના કહેતા રહ્યા ને દાદાભાઈ નવરોજીની પાસે એમણે હોમરૂઝ લીગના પ્રમુખ થવાનું કબૂલ કરાવી લીધું હતું, ને મહાત્મા ગાંધી તેમ જ જનાબ ઝીણાને એમણે હોમરૂઝ લીગના સભાસદો બનાવી દીધા હતા! ને અદ્ભુત પ્રચારશક્તિ ને પ્રવૃત્તિપરાયણતાથી હોમરૂઝની હિલચાલને એમણે ચહેરો અને કસબાઓમાં જ નહિ, દૂર દૂર સુધીનાં ગામડાંઓમાં પણ પહોંચાડી દીધી હતી! એમનાં રાજકારણી સૂત્રો હતાં:

- (૧) દુનિયાના રાષ્ટ્રોમાં હિંદના સ્થાનનો દાવો કરો.
- (૨) મક્કમ બનો, પણ સામાની ચિડવણી ન કરો.
- (૩) અંતે મહાન વિજય ધરો, પણ એના પર કાંઈ અતિશયતાના કાષ ન પડે એની સંભાળ રાખો.
- (૪) ઇંગ્લંડમાં અંગ્રેજ જેટલો સ્વતંત્ર છે એટલો જ હિંદમાં હિંદી હોવો જોઈએ.
- (૫) હિંદને સ્વાતંત્ર્ય, પણ સામ્રાજ્યની અંદર.
- (૬) સાંસ્થાનિક દરજ્જો—હિંદમાં સ્વાતંત્ર્ય અને તાજ દારા બિટન જેડે સમાનતા અને મિતતાબધું જોશણ

સરકાર એમની પ્રવૃત્તિના જોશથી ચોંકી બીડી પહેલાં મુખઈ ઇલાકામાં એમને પ્રવેશબંધી કરમાવાઈ ને પછી મદ્રાસ ઇલાકાના ઉદાકારમાંના ગિરિશિખર પર એમને નજરકેદમાં મૂકી દીધાં. પણ પરિણામ ધાર્યું કરતાં બેલકું આવ્યું. ચિંત્નોસાક્ષિક સોસાયટી નામની સર્વધર્મસમભાવ કેળવતી વિશ્વબુદ્ધતાવાદી અને યોગાભ્યાસના રુપ પાઠ આપતી જગદ્વ્યાપી ધાર્મિક સંસ્થાનાં ઈ. સ. ૧૯૦૭થી પ્રમુખ હોઈ એ આંતરરાષ્ટ્રીય બ્યક્તિ હતાં. એમના અનુયાયીઓ અને સોસાયટીના સભ્યોની હનગોની સંખ્યા જગતભરમાં પચસોથી વધી. એટલે જખરો બહાપોહ થયો. બધાનું

શન હિંદ તરફ ખેંચાયું: 'હિંદમાં રાજ્ય તે કેવું અધેર કે આવી પવિત્ર બાઈને સરકારને કેદ કરવી પડે !' હિંદ પણ ધણુધણી બેઠું. મહાત્માજી જેવા દેના રાજકારણમાં થોડા જ સમયથી લાગ લેતા થેલા પુરુષે સરકારને કહ્યું, 'એમને છોડી દો, નહિ. દક્ષિણ આફ્રિકાની કૂચને બુલાવી દે એવી કૂચ રી મારે એમને છોડાવના ઉઘાટામંડ જનું પડશે !' રકારે એમને છોડી દીધાં. લોકમતનો વિજય થયો. સન્ટને જનતાએ અને હિંદના રાજકારણી પુરુષોએ ત્રિસના પ્રમુખપદે સ્થાપ્યાં (૧૯૧૭). અને એમણે ત્રિસનું સુકાન સંભાળીને એને નાતાલના દિવસમાં રાર્થ દર્શાવે કરી, સરકારની ટીકા કરી વીખરાઈ તી—આરામખુરસી સેવતા નેતાઓના કુરસદના પથવા તો બે ધડીના ખેસ જેવી—મટાડી પહેલી વાર પંખર કામ કરતી ને જીવનથી બીબરાતી સંસ્થા બાવી.

રાષ્ટ્રીય કેળવણીની જરૂર પણ એમણે સેટક કુંડુ કોલેજના કામ દરમિયાન જોઈ લીધી હતી, ને નારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી ધાયું કામ નહિ આપે પેવી એમને ખાતરી થઈ ત્યારથી એમણે 'ચિલ્ડ્રન ડિવિઝન એજ્યુકેશન ટ્રસ્ટ' નામની એક સંસ્થા બની કરી હતી. હોમરૂલની હિલચાલ દરમિયાન ન્યારે કોને લાગ્યું કે, સરકાર યુવાનોની કેળવણીમાં ધણી ખસ કરે છે ત્યારે રાષ્ટ્રીય કેળવણીની અભિરૂદિ મથે એક સ્વતંત્ર સોસાયટી કાઢવામાં આવી હતી. ડી બેસન્ટે આ સોસાયટીને પોતાના ટ્રસ્ટની શાળા-હાસાળાઓ વહીવટ માટે સોંપી દીધી હતી. અને પા સોસાયટીએ અગ્રારમાં એક રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠની યાપના કરી હતી. કવિવર સ્વીન્ડનાથ એના કુલનાયક કતા.

૧૯૨૦માં ન્યારે રોલેટ એક્ટ નામના કાળા ગપદા સામે દેશમાં હિંદુઓની સત્યાગ્રહની ઝુંબેશ કેપાડવાનાં મહાત્માજીએ પગરણ કપ્યાં, ને બ્રિટિશ સરકાર સાથે અસહકાર કરવાની દાકલ કરી, ત્યારે બેસન્ટથી એ હિલચાલની વિરુદ્ધ પડ્યાં હતાં. શાંત પ્રતિકાર (પેસિવ રેઝિસ્ટન્સ) અને અતંકરણના અવાજને માન આપી હુદ્ડ કાપદાને સવિનય વ્યક્તિગત શંગ કરવાના પ્રસંગે બેસન્ટને ઇંગ્લંડમાં બૂલકાળમાં ખાસ થયેલા હતા, અને એની નૈતિક આવસ્થકતા

એ બરાબર સમજતાં હતાં. પણ કોઈ સમિતિ કે અન્ય બ્યક્તિ (પછી તે ગમે તેવી મોટી ભલેને હોય) પસંદ કરે એ કાપદાનો સામુદાયિક ભંગ કરવો અને તે સરકાર પર કોઈ દબાણ લાવવા ખાતર, એમાં તો એમણે અરાજકતા અને હિંસાના દાવાનળનો ફેલાવો જ નોંધ્યો. તંથી એ ખાંધીજીથી વિરુદ્ધ પડ્યાં ને એમની એમણે સખત ટીકાઓ પણ કરી. આથી લોકોમાં એ બહુ અગ્રિય થઈ પડ્યાં, રાજકીય પ્રચારના આવેશમાં ધણી વાર બને છે એમ એમને માલો પણ પડી. પણ ચૌરીચૌરામાં ન્યારે હિંસા ફાટી નીકળી ને મહાત્માજીએ સત્યાગ્રહની હિલચાલને 'મારી હિમાલય જેવી બૂઝ' કહીને પાછી ખેંચી લીધી ત્યારે એમને લાગ્યું કે, મેં કરેલો વિરોધ સાવ ખોટો તો નહોતો જ. ઈ. સ. ૧૯૩૦માં પાછી એ હિલચાલ વર્ષોના અહિંસાપ્રચાર ને સત્યાગ્રહી તાલીમ પછી મહાત્માજીએ નવા સ્વરૂપે શરૂ કરી ત્યારે પણ બેસન્ટમૈયા તો સામુદાયિક કાપદાલંગને આગ સાથેનો ખેસ જ માનતાં હોઈ એનાં વિરોધી જ રહ્યાં હતાં, ને એ અધર વિચારો સાથે જ ઈ. સ. ૧૯૩૩ની ૨૧મી સપ્ટેમ્બરે એમણે દેહ છોડ્યો હતો. એમના દેહને હિંદુ-ની જેમ અમિસરકાર કરવામાં આવ્યો હતો. અગ્રાર આશ્રમના સ્મૃતિ-અગીયામાં આજે પણ એમના બરમાવશેવાનાં દર્શન થઈ શકે છે.

આમ ન્યારે હિંદના રાજકરણમાં એ અગ્રિય થઈ પડ્યાં હતાં ત્યારે પણ એ હાલો નહોતાં. એમણે તરત મેરથે બદલ્યો હતો, અને હિંદને જોઈતા રાજ-બંધારણના ઘડતરની રચનાતમક પ્રવૃત્તિમાં એ પ્રવૃત્ત થયાં હતાં. એને પરિણામે 'કોમન વેલ્થ એફ ઇન્ડિયા બિલ' નામનો એક હિંદ-સ્વરાજ્યનો ખરડો તૈયાર થયો હતો ને પાર્લમેન્ટના એક ખાનગી સભ્ય મારફત પાર્લમેન્ટમાં એ પ્રથમ વાચનમાંથી પસાર પણ થયો હતો. એની ખાસ વિશિષ્ટતા એમાંની કમિક મતાધિકારની યોજનામાં હતી. નેહરુ રિપોર્ટના ઘડતરમાં પણ બેસન્ટમૈયાનો ફાળો શરૂઆતથી જ હતો.

ઇંગ્લંડનો મજૂરપક્ષ હિંદને આઝાદી આપશે એવી તેમની અચળ શ્રદ્ધા હતી. જખતી-સાતકના વર્ષમાં જ આજે એ શ્રદ્ધા સાચી પડેલી જોઈ એમનો આત્મા ખાનંદ પામતો હશે.

ચૂનીલાલ પુ. ખારેડ

તાત્યા સાહેબ કેળકર

લોકમાન્ય ટિળકની હયાતીમાં તેમના જમણા હાથ સમા અને તેઓ ગુજરી ગયા પછી તેમણે રથાપેલી કેસરી-મરાઠા સંસ્થાનું તેમ જ લોકમાન્યના રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાનનું, તે વિશેની પોતાની માન્યતા અનુસાર, પ્રમાણિકપણે સંચાલન અને સંવર્ધન કરનાર, અને આમરણ મરાઠી સાહિત્યની સેવા કરીને મહારાષ્ટ્રની જનતા પાસેથી 'સાહિત્ય સમ્રાટ'ની પદવી મેળવનાર, થી. નરસિંહ ચિંતામણ ઉર્ફે તાત્યાસાહેબ કેળકર ઓક્ટોબરની ૧૪મી તારીખે વહેલી સવારે પૂના મુકામે મૃત્યુ પામ્યા. કેટલાંક વરસ પહેલાં તેમણે કાંક એવું લખેલું કે, 'મારું જીવન હવે પૂરું થયું છે, મારું મન હવે શાંત છે. હું હાથ જોડીને બેઠો છું, મૃત્યુની હાકની રાહ જોઈ રહ્યો છું'; અને એ મૃત્યુ તેમને મળી ગયું. કેઈ પણ માંદગી ને કષ્ટ વિના પધારીમાં જ-જીંધમાં જ-તેમનું મરણ નીપજ્યું. અનાપાસેત મળમ્ ।

મહારાષ્ટ્રની બહાર કેળકરની પ્રતિષ્ઠા એક રાજકારણી પુરુષ અને સમર્થ પત્રકાર તરીકે જ ફેલાયેલી હતી. અને તેમાં ૧૯૨૦થી શરૂ થયેલા અસહકાર ચુગના દિંદી રાજકારણથી પોણાપેશી ચાલુ પેઢીને થી. કેળકરના વ્યક્તિત્વ વિશે ઝાંઝુ જાણુવાનું ભાગ્યે જ મળ્યું હશે. અને સંજોગવાસત્ કશું જાણુવાનું મળ્યું હોય તો તે 'કેળકર ગાંધીજીના એક કટર વિરોધી છે અને મહારાષ્ટ્રને ગાંધીજીના, બદલે મહાસભાને, સંદેશો ઝીલતાં રોકનારું' એક બળ છે' એ સ્વરૂપમાં જ મળ્યું હશે. તેથી કેળકરના મૃત્યુથી મહારાષ્ટ્રના જીનમાં કેવી ખોટ પડી છે અને હિન્દના રાજકારણમાં તેમણે શો ભાગ ભજવ્યો છે, તેનું જ્ઞાન તેને ભાગ્યે જ થયું હોય.

છેલ્લા એક સૈકામાં મહારાષ્ટ્રના સમગ્ર જીવનને આવરી લઈને તેમાં માર્ગદર્શન આપનાર ઝાંઝુ વ્યક્તિઓ યથા: એક ન્યાયમૂર્તિ રાનડે, બીજા લોકમાન્ય ટિળક અને ત્રીજા 'સાહિત્યસમ્રાટ' કેળકર. ત્રણેનાં સ્વભાવ, કાર્ણની રીતિનીતિ, પ્રતિભા, બુદ્ધિચાતુર્ય વગેરે ગુણોમાં ખૂબ ભિન્નતા હતી; અને પહેલા બેનું વ્યક્તિત્વ કેળકરના વ્યક્તિત્વ કરતાં કયાંય ચડિયાતું હતું. તોય આખા મહારાષ્ટ્રની દૃષ્ટિથી, તેમના પોતપોતાના કાળમાં તેમનું લગભગ સરખું જ મહત્ત્વ હતું. મહારાષ્ટ્રની કેળવણીવિષયક, ઔદ્યોગિક, સંસ્કૃતિવિષયક તેમ જ રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમાં કેળકરની અગત્ય લગભગ અનિવાર્ય યથા પડી હતી. રાનડે અને ટિળકના વખતમાં

જેમ કેઈ પણ નવીન પ્રવૃત્તિ ઉપાડનાર માણસ તેમની પાસે જઈને પોતાની પ્રવૃત્તિનું મહત્ત્વ તેમને ગણે ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરતો અને તેમની સંમતિ મળી એટલે આપણું કામ પતી ગયું એમ માનતો, તેની જ રીતે કેળકર વિશે પણ બનતું. ૧૯૩૬-૩૭ના અરસામાં જ્યારે તેમણે જાહેર કાર્યમાંથી નિવૃત્તિ લીધી ત્યારે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં કામ કરતી મહારાષ્ટ્રની લગભગ પચાસ સંસ્થાઓ સાથે-તેનાં કાર્યકારી મંડળો સાથે-તેમનો સંબંધ હતો એમ જાણુવામાં આવ્યું. એમાં કેટલીક એકબીજાની સાથે દરીદ્રાર્થ કરનારી સંસ્થાઓ પણ હતી! બે વરસ પર કેઈએ એવો હિસાબ કાઢેલા કે કેળકરે લગભગ ૧૩૦૦ સમાનું પ્રમુખપદ શોભાવ્યું હતું.

રાજકારણમાં લોકમાન્ય ટિળકની સાથે જ કેળકરનું નામ લેવાતું. ઠીક ૧૮૯૬માં સતારામાં તેમનો લોકમાન્ય સાથે બેટો થયો, અને લોકમાન્યના ખોલાવ્યા તેઓ પૂને આવ્યા. ત્યાં તેઓ લોકમાન્યને લોન્ડલાસ ચલાવવામાં અને 'કેસરી' તથા 'મરાઠા'ના સંપાદનકાર્યમાં મદદનીશ તરીકે કામ કરતા. ધીમે ધીમે લોકમાન્યની બધી જ પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ રસ લેતા થયા, અને હિંદુ રાજકારણ ચલાવવામાં તેઓ તેમના એક સહાય બન્યા. ટિળકની ગેરહાજરીમાં 'કેસરી' અને 'મરાઠા'નું સંચાલન તેમને હસ્તક રહેતું. લોકમાન્યને ૧૯૦૮માં રાજગ્રોહના ચુના માટે ૭ વર્ષની જેલની સજા થઈ ત્યારથી ૧૯૧૪માં તેઓ છૂટીને પાછો આવ્યા ત્યાં સુધી જલ્દાજ રાજકારણને જેમ તેમ ટકાવી રાખવાનું અતિ કપરું કામ 'કેસરી' અને 'મરાઠા' દ્વારા કેળકરે જાણુ જાણુથીથી કર્યું. તેમના એ ૭ વરસના કાર્યે હિંદના રાજકારણના પ્રતિદાસમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. હોમરૂલ લીમની દિલ્લાસમાં અને લોકમાન્ય વિલાયત પ્રતિનિધિમંડળ લઈ ગયા ત્યારે કેળકર તેમની સાથે જ હતા. એ મંડળના મંત્રી તરીકે તેમણે કામ કરેલું. સ્વભાવે કેળકર અમુક અંશે વિનીત વૃત્તિવાળા છે એ વાતની જાણુ હોવા છતાં, લોકમાન્યે પોતાની પછી પોતાની સંસ્થાના સંચાલનનું કામ કરવા માટે કેળકરની નિમજૂક કરીને તેમની વિવેકબુદ્ધિ પર પોતાને કેટલો વિશ્વાસ છે એ બતાવી આપ્યું. પણ લોકમાન્યના રાજકારણનું આક્રમક સ્વરૂપ તેમનાથી જરૂરમાં નહિ, અને તેઓ પોતાની મૂળ પ્રવૃત્તિ અનુસાર તડબેડની વૃત્તિ તરફ વધારે ઢળી પડ્યા. પ્રતિસહકાર

વૃત્તિમાં લોકમાન્ય જે અર્થ જોતા તે અર્થને બદલે, બની શકે ત્યાં સુધી બદલે કોઈ પણ બોગે, સહકાર જ આણુ રાખવાની વૃત્તિ કેળવે સ્વીકારી; અને અસહકાર મુખ્યા આરંભ સાથે રાષ્ટ્રીય મદાસભાના લગ્નયક રાજકારણમાંથી તેઓ દૂર ફેંકાયા. જોકે સ્વરાજ્ય પક્ષ, રાષ્ટ્રીય પક્ષ, ઇલાહિની સ્થાપના વખતે તેઓ રંગમંચ પર દેખાયા ખરા.

વિચારમાં તેઓ સ્વાદ્વાદી હતા. કોઈ પણ વસ્તુનો વિચાર કરતાં બીજી બાણુ તેમની નજર સામે અચૂક આવીને ઊભી રહેતી, અને તેઓ 'આપ સાચું' અને 'પેલુંય સાચું' એ નિર્ણય પર આવતા. પણ આચરણમાં તો એક જ નિશ્ચય અને તે મુજબ આચરણ થયે હોય છે. એટલે ત્યાં તેમને ખરી મુશ્કેલી નડતી, અને તેમની કાર્યક્ષમતા મર્યાદામાં આવી જતી. વ્યવસાયિકા કૃદિ: એકેહ કુસ્તન્દન. તેમના હેતુઓ હંમેશા સારા હતાં એમ જે કહેવામાં આવે છે, તે માની લઈએ તો પણ કેવળ સારા હેતુઓથી જ કોઈ પણ સત્કાર્ય પૂરું થતું નથી.

શ્રી કેળવરો પિંડ સાહિત્યનો જ બનેલો હતો. સાહિત્યનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં તેમની કલમ ચાલી છે. લઘુકથા, નવલકથા, નાટક, કાવ્ય, સાહિત્યમીમાંસા, રાજ્યશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, ચરિત્રલેખન અને પત્રકારત્વ વગેરે સાહિત્યનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં તેમનો ફાળો છે. 'મરાઠા' ના તંત્રી તરીકે તેમણે અંગ્રેજીમાં પણ કેટલીક લખાણ કર્યું છે. તેમનાં મરાઠી લખાણોના હજાર હજાર પાનાંના બાર ખંડોના સંગ્રહ (લગભગ ૧૨૦૦૦ પાનાં) દસ વરસ પર ગદાર પડી ચૂક્યો હતો. અને તે પછી પણ તેમની કલમ ચાલુ જ હતી અને નવાં નવાં સાહિત્યકૃતિઓમાં વિહાર કરતી હતી. વાચન, ચિંતન અને લેખન એ જ એમનો ઉદ્દેશ દસપંદર વરસ એકમાત્ર વ્યવસાય બની ગયો હતો. ઠેક મરણ દિવસ સુધી તેમની કલમે આરામ લીધો ન હતો. એ બધું જ સાહિત્ય એકસરખી ઉચ્ચ કોટિનું છે એમ

જોકે કહી ન શકાય. રાષ્ટ્રઆતમાં લખાયેલાં પુસ્તકો 'આપલ્-અથા ઇતિહાસ', 'ગેરીબાદીયે' જીવનચરિત્ર', 'મરાઠે આણિ ઇચગ' વગેરે ગ્રંથોમાં જે જનને બોલવાદ અને તેને માટે માણસે દેના થતું જોઈએ એવી વૃત્તિનું સમર્થન જોવામાં આવે છે, તે બોલવાદ અને તે વૃત્તિ પાછળના વિપુલ સાહિત્યમાં જોવા મળતાં નથી. તે ઉપરાંત એ પૂર્વકાળના લખાણમાં જે ભુરસો જોવા મળે છે તે પણ પાછલાં લખાણમાં દેખાતો નથી. ટિળકચરિત્રના પહેલા ખંડ સુધી એણેવતે અરો આ મુલો આપણે જોઈએ છીએ. પણ પાછળના ભાગમાં કેવળ સાહિત્યિક વૃત્તિ જ વધારે બળવાન બનેલી દેખાય છે. તે ઉપરાંત લખાણમાં વૃદ્ધસહજ સંબંધાળુતાનો ફાળ દાખલ થાય છે. ટિળકચરિત્રના પ્રથમ ખંડમાં ચરિત્રના નાવકને માટે જે પાર્શ્વભૂમિ તૈયાર કરવામાં કેળવરે સફળ પ્રયત્ન કરેલો, તે નાવકની સાચી ભૂમિ પાછલા ખંડોમાં તેઓ નિર્માણ કરી શક્યા નહિ. જોકે તે ખંડોનો વિસ્તાર કંઈ નાનોમનો નથી. જ્ઞાનનાં બધાં ક્ષેત્રોનું મરાઠીમાં ખેડાણ થતું જોઈએ એ વિશે કેળવરને ખૂબ જ ધન્ય હતી. અને રાધાકૃષ્ણન અને દાસગુપ્ત જેવા સમર્થ તત્ત્વજ્ઞો ન્યાં સુન્દરી દેશી ભાષામાં કર્યું લખતા નથી ત્યાં સુધી મારા જેવાએ જેનું આપડે તેનું પોતાની આત્માવાદમાં લખીને જનતાને આપડું રહ્યું, એમ કહી તેમણે 'ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન' પરનો પોતાનો ગ્રંથ મદરાસજીની જનના આગળ રજૂ કર્યો. તે સાકી વીસા પછી તેમણે દર્શનોત્તો ખાસ અભ્યાસ કર્યો અને એ ગ્રંથ લખ્યો. 'પોતાને જે કંઈ આપડું હોય તે બીજાને શીખવેને તમામ લોકોને જ્ઞાનજ્ઞાન બનાવવાનો માણસે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ', એ સમઘસની ઉક્તિનું તેમણે પોતાના જીવનના અંત સુધી બંધુ જ ખંત અને ચીત્તથી આચરણ કર્યું. તેમની આ મરાઠીભક્તિ અને વિપુલ સાહિત્યસેવા મદારાજ કદી ભૂલશે નહિ.

પાંડુરંગ દેશપાંડે

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકાશની હંડફેટમાં અધકાર: લે. સુનિ મહા: રાજશ્રી ન્યાયવિજયજી, પ્ર. ભોળીયાલ મૂનીવાદ કાપડિયા, પાછળ, મુદ્દય વાચન. વિગ્નવર્ધનવૃત્તિ સ્ત્રોત્તરજિ: લે. અને પ્ર. ૬૫૨ પ્રમાણે, કિંમત લખી નથી. શ્રીરામકૃષ્ણ: (ચિત્રોરો મારે) લે. શ્રી. પ્રકૃત્વ પ્રાં કાકોર એમ. એ. પ્રાં બંદિમાર્ગ કાપાંભય, અમદાવાદ, પિ. ૦-૪-૦. સિન્દી

સમાજના ઉદ્ધાર માટે પ્રાર્થના: લે. અને પ્ર. સી. તેજપલ મુ. રાજકોટ, કિંમત લખી નથી. Prayer for the Uplift of Hinduism: લે. અને પ્ર. ૬૫૨ પ્રમાણે. દાંતો ઘણું જીવે! લે. અને પ્ર. ડો. કેશુરા દોરાજ જ્ઞાતા, નવસારી, કિંમત લખી નથી.

સ્વરાજ અને વેપારની ભાષા

હિંદની રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાની છે; તે ભાષામાં સરળ હિંદી અને ઉર્દૂ બંને સમાર્પિત થયે છે, અને તેને લખનારા વાંચનારા નાગરી કે ઉર્દૂ લિપિમાં લખે છે. આ સાદી સરળ વાત ઘીવા જેવી સિદ્ધ છે. પરંતુ, આપણા દેશના કમલાગ્યે, આ વાતને પશુ વગર વિચારે લોકે કામી બનાવી મૂકી છે. અને તેથી એ જરૂરના કામનો ઉકેલ આપણામાં, સ્વતંત્ર થયા છતાં, ઢીલ થાય છે.

આ સવાલને વેપાર જોડે પશુ સંબંધ છે. અંગ્રેજી રાજમાં વેપારીઓ પોતાનું સરકારો જોડેનું કામ અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા કરતા. દાષપ્રચારકર પશુ તે જ લિપિને વસાવતા. વેપારી નોકરી માટે તૈયાર થનારો કારકુન પશુ અંગ્રેજી દાષપિંગ જ શીખતો; ગુજરાતી નાગરી નહિ. હવે આ નહિ માલે, કેમ કે સ્વરાજ આવ્યું છે. જોકે હજી પરદેશો જોડે વેપાર કરનારી મોટી પેઢીઓ અંગ્રેજી દ્વારા કામ કરશે. પરંતુ સામાન્ય વેપારીઓને માટે, સરકાર જોડેના વહેવારમાં, સ્વભાષા અને રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાની જરૂરી બનશે. ગુમાસ્તા અને કારકુનો એને માટે તૈયાર થશે.

વળી, બીજા પ્રતિના વેપારીઓ જોડે માંદામાંદે પત્રવ્યવહારમાં આજે અંગ્રેજી ચાલે છે. તે ધીમે ધીમે એની મેળે બંધ થશે, કેમ કે અંગ્રેજીનું આ સ્થાન રાષ્ટ્રભાષા લેતી જશે. એટલે વેપારીઓ પરપ્રાંતી વેપારી જોડે, યા તો તેની ભાષા જો આપણી હશે તો તેમાં, નહિ તો રાષ્ટ્રભાષામાં વહેવાર કરશે. એવું પશુ બનશે કે, જે વેપારીને — ધારો કે — મહારાષ્ટ્ર કે આંધ્ર જોડે સામાન્ય રીતે ધંધો કરવાનો હશે, તે વેપારી પોતાના વાણેટરમાં મરાઠી કે તેલુગુ જાણનાર એકાદને રાખશે. આમ, પ્રાંતિક ભાષાઓ પશુ પરસ્પર બહુમાન્ય થતી જશે. આજે પશુ ચતુર વેપારીઓ અનેક પ્રાંતિક ભાષાઓ શીખે છે તે આથી જ. તે વસ્તુ હવે પત્રવ્યવહારમાં પશુ જીતરવા લાગશે.

આ મોટા ફેરફાર વેપારી તો તરત સમજી જશે, કેમ કે તે સ્પષ્ટમણ્ડિ હોય એમ આપણી એક કહેમ જણાવે છે. પરંતુ, રાષ્ટ્રભાષાની બાબતમાં પેલાં કામી પક્ષ આવી બંધ એવી ભીતિ છે. જેમ મુસ્લિમ લઘુમતીવાળા પ્રાંતોના મુસલમાનો, પાકિસ્તાની

પક્ષ આપતાં, ના કરવાનું કરી બેસા, અને હવે આંખો જીંઘે છે ત્યારે તેઓ જુએ છે તો માલુમ પડે છે કે, આપણે ક્યા પાકિસ્તાની લાડવા જમવાને માટે મથ્યા હતા! આવી ભૂલ કોમી અધોપાધી જ થઈ બેસે. તેમ આપણે ન કરીએ; અને વેપારી તો એમ ન જ કરે એટલો સાવધ હોય. તેથી જ ગાંધીજીએ આ બાબતમાં આપણને ૧૦, ઓગસ્ટના ‘હરિજનગૃહ’માં નીચે પ્રમાણે લખીને સાવધ કર્યા હતા કે,

“... ગુજરાત એવી નાદાની ન કરે. લિપિ લખનારની મૂંઝા પસંદ ન કરે, પશુ સમજી શકે; પશુ લિપિની મૂંઝા શી? એમ કરવામાં વેપારજીવિની જીલ્પ જોડે; એમાં વિચારચત્વતા છે. ગુજરાતીઓ વેપારમાં શત્રુમિત વચ્ચે ભેદ નથી કરતા. બેયનો પૈસો તેમને વહાલો લાગે છે. આવી બ્યવહારજીવિ એ લોકો રાજકારણમાં નહિ બતાવે?” ...

આ લખવાનો પ્રસંગ આજકાલ ઉર્દૂ લિપિને જે અણસમજી, વિરોધ થઈ રહ્યો છે, તે ગાંધીજીના ખ્યાન ઉપર આવ્યું, એ હતો. વેપારી કામ સાથે કામ રાખે છે. અને એમ જ ઇતિહાસમાં હિંદુ જનતા અને સામાન્ય રીતે બધા હિંદુઓ વર્તતા રહ્યા છે. બાદશાહી હતી તો તેઓ અરબી, ફારસી, અચ્છી લણી મુનંશી, કાઝી, અને મૌલવીઓને બાટે એવા થયા. અને એમ જ અંગ્રેજકાળમાં થયું. શું સ્વરાજ આવ્યું માટે સંકુચિત બનવું? માટે કામને વણસાડે એવાં જીતેથી ભરમાવું? તો તો સ્વરાજનો જ સોદો થઈ નવ. હિંદી અને ઉર્દૂ વચ્ચે ક્યાં અંગ્રેજી રાજ કરાવે પ્રેરે? આપણે તેમાં સપડાયા. ભલે અંગ્રેજ આજે ગયો, પરંતુ એણે જગવેલી અપાર્જીય બસાઓ તો હજીય દટી રહી છે; એવાં આપણાં માનસ છે, એમ ભવિષ્યમાં ટીકા ન ચાલ, એ વિશે પશુ સાવધાન થવું ધટે. આ વસ્તુ આપણા વેપારી ભાઈઓ તો તરત સમજી બંધ એવી છે. તેઓ એ સમજે તો ગુજરાતમાં હિંદુસ્તાની પ્રચાર તો જોરથી વધવો જોઈએ.*

ભાવ નહિ, ઉત્પન્ન વધારે

ભાઈ ખબલભાઈએ બેએક અંકથી ફેટલાંક દોષચક્રો ખતાવવા માંડ્યાં છે. એવું જ એક બીલું દોષચક્ર ભાવતાલનું છે. ‘મજૂર દહાડિયાં વધારે રોજ માગે છે; અમારે તે ભરવો પડે છે; એટલે અમને ખેતી મોંઘી પડે છે; માટે અનાજના ભાવ વધારો’—આમ અનાજ વેચવા નીકળનારો મોટો ખેડૂત કહે છે.

અનાજના ભાવ વધારો એટલે મજૂર અને ખીલ લોકો કહે છે—‘જીવનની મૂળ જરૂરિયાત અનાજ; એના ભાવ વધ્યા; અમે તે ક્યાંથી લાવીને ભરીએ? અમને વધારે પગાર, વધારે રોજ, કે અમે જે પેદા કરીએ તે માલનો કિંચો ભાવ આપો’—આમ સામેથી ખીલ લોક અને એ જ દહાડિયાં (કે જેની સામે ખેડૂત ભાવ માગે છે તે) જવાબ વાળે છે.

અને આ પ્રમાણે ચીત્રોના ભાવ વધારો એટલે પગારો વધારો, એમ નોંધરિયાત વર્ગો કહે. એટલું ચલણી નાણાંનો જથ્થો બજારમાં વધારે ભેઈએ. એ બધા માટે સરકારે કરવેરા નાંખવા ભેઈએ. અને કરવેરા ભરવાના આવે એટલે વળી પાછું ચક્કર હતું ત્યાં આવીને ભેડાઈ જાય, ને બધા લોક ભાવ વધારે માગે!

છતાં લોકમાનસની ખૂળી એ છે કે, ભાવ વધારે મળે તે સૌને ગમે; પણ સામાને ત્યાં વધારે ખાવ ભરવાનો ધાય ત્યારે કીડીઓ ચડે! એટલે તો સ્વ-અર્થશાસ્ત્રનો પહેલો સિદ્ધાંત એ છે કે, બને એટલું મોંઘું વેચવું અને ઓછામાં ઓછે ભાવે ખરીદવું. આ સ્વ-અર્થ સિદ્ધાંતનો અમલ કરવા માટે સામાની ગરજની પરિસ્થિતિ સારી ફાવે છે. અને એવો લાજ સાધવો એ મોટામાં મોટી વેપારી કુનેહ ગણાય છે.

આ ચક્રાવામાંથી છૂટવાનો ઉપાય શો? અથવા ખરું પૂછો તો, છૂટવા કોઈ ખરેખર માગે છે? દરેક જણ સામે ભાવ ન છડી લે,

એ પૂરતો ઉપાય આ છે. પરંતુ ત્યાં પોતાને સારો ભાવ મળવાનો હોય, ત્યાં એ વાંધો નથી લેતો. એટલે સંસ્વાળે જઈને યદ્યરહે એમ કે, કોઈ કશામાં સુધારો નથી ચડાતું! આમ બે ન હોય તો, આજે અનાજના ભાવ વધારે આપો એમ કહેનારાઓ મજૂરીના કે કાપડના ભાવ ઘટાડવા કહે છે; અને કાપડના ભાવ વધે નહિ તોય ઘટે તો નહિ જ, એમ કહેનારાઓ અનાજમાં વધે નહિ એમ ઇચ્છે છે, એ શું કામ બનત!

સારી વાત એ છે કે, સારી સ્ત્રીધી જીવનની બે પહેલી જરૂરિયાતો અન્ન અને વસ્ત્ર; તેને નાણાંના ભાવ ઉપર નાંખી; અને આ વસ્તુઓના ભાવ તેમની આજની અછતને લીધે જગતભરનાં છતઅછત તથા લેવડદેવડનાં બજાર પર આઘ્યા ગયા. પરિણામે, સામાન્ય માણસને ન સમજાય એવો ગોટાળો યદ્યગયો છે. એ ગોટાળો ધવાળી વેકવાતું તો ખાસ કરીને બિચારા અભણ સામાન્ય પ્રજાજનને સૌથી વધારે આવે છે. અને છતાં ઠરુણમાં ઠરુણ વાત હોય તો એ છે કે, તે આ આજા ગોટાળામાં કશું સમજતો નથી! આ ગોટાળો સમજીએ છીએ એમ માને છે માત્ર નાણાં-અને અર્થ-શાસ્ત્રી. તેથી જ, આજનું રાજતંત્ર, ધીમે ધીમે કરતાં આવા આવા તદ્દિદો કે ખાસ બાણકરોના હાથમાં જતું થયું છે. લોકશાહી લોકશાહી કરીએ, પરંતુ જેવાં રાજ્યો આજકાલ જગતમાં બને છે, તેવાં રાજ્યોમાં ખાસ નિષ્ણાતો કે તદ્દિદો અને વહીવટી અમલદારો જ રાજ્ય કરતા હોય છે. પરંતુ આ વળી ખીણ વાત ઉપર ચડી ગયા. મૂળ વાત ઉપર આવીએ.

ઉપરના સંલોગોમાં શું સામાન્ય માણસ પાસે કશો ઉપાય નથી? શું તે અવાંચીન રાજતંત્રને નામે ન સમજાય એવું જાણું જે

બિલું થાય છે તેમાં લાચાર માખી પેડે ફસાઈ જ જવા સરળયો છે? શું લોકશાહી છેવટે આ પ્રકારની આમ-લાચારી જ છે? આમાંથી ઉપાય શો?

અર્થાચીન જગતની શુભામીના રોગનું નિદાન પારખતાર મહર્ષિ ટોલ્સ્ટોય અહીં યાદ આવે છે. તેમણે નાણાંને આધુનિક સમાજની શુભામીનું વ્યાપક મોટા સાધન તરીકે વર્ણવ્યાં છે. નાણાંની મારફતથી આજે માણસ તેની મજૂરીમાં છેતરાય છે; તેને પૂરું વળતર મળતું નથી. અને ખરી ખૂબી તો એ છે કે, કેઈ તેને ધરાદાપૂર્વક છેતરે છે એમય ન કહી શકાય. એક એવો ચકરાવો રચાઈ રહે છે કે તેમાંથી બીજું બની ન શકે. આને જ મૂડીવાદી કે જમીનદારીવાદી કે નાણાંચલિત સમાજ કહેવાય.

આમાંથી ઉપાય છે? એક ઉપાય કહેવામાં આવે છે તે સમાજવાદ. પરંતુ તે પણ આજે તો એક ક્રેયડો જ છે. તે પણ નિષ્ણાત-વશ છે. સામાન્ય પ્રજાજનને તે કશું એવું નથી શીખવતો કે જે વડે તે પોતે પોતાનું સંભાળી લઈ શકે. વળી તે વાદ રાજ્યસત્તા વગર નથી આલી શકતો. અને આધુનિક રાજ્ય આધુનિક સ્વ-અર્થશાસ્ત્રને છોડી શકતું નથી. એટલે એ રસ્તે આમ પ્રજાજન ઝાણું નથી મેળવી શકતો.

ગાંધીજીએ રસ્તો સૂચવ્યો છે. તે કહે છે કે, હિંદ ગામડાંમાં વસે છે; તેને માટે તો સાચું સ્વરાજ એક જ પાયા પર રચી શકાય અને તે એ કે, અન્ન અને વસ્ત્ર બાળકમાં તે બળદ-વશ ન બને. એટલે કે, આ બેને તે પોતાની શક્તિ સમજ વડે વિકેન્દ્રિત અર્થ-વ્યવસ્થા કરીને સહકાર અને સ્વાવલંબનથી પહોંચી વળે. શું કામ આજે ગ્રામજન કાપડ માટે મિલ સામે જીએ? અને પછી મિલવાળા ને મૂડીવાળા સામે બુમો મારે? એનું શું વળવાનું હશે? શું કામ તે તેનું કાપડ તેના પોતાના ખેતરના કપાસમાંથી ન કરી લે, કે જેથી સ્વરાજ સરકારને બપાનમાંથી કાપડ ન

મંગાવવું પડે? આવી વ્યવસ્થાને શું કામ કેવળ ગગનવિહાર માનવો બોધ્યો? તો શું સમાજ-વાદ એનાથી એછો હવાઈ ગગનવિહાર નથી? કેમ કે, હિંદને પ્રજાજન ધારે તો આજે કાપડ પેદા કરી લઈ શકે; પણ તે સમાજવાદ નથી આણી શકે એમ. અથવા કહો, કે, એ રીતે જ તે સાચા સમાજવાદને માટે પણ દાર ખોલી આપી શક્યો.

આજે કેટલાય લોક કહેવા લાગ્યા છે— અને તેમાં કાર્યકર્તાઓ પણ હોય એમ બને —કે, ગાંધીજીની રચનાકાર્યની વાતોનો યુગ હવે વીતી ગયો. મને લાગે છે કે, હવે જ તેનો ખરો ઉદય થાય છે. હવે સ્વરાજના નાગરિકે જવાબદારીભરે બધાનો વિચાર કરવાનો આવે છે. દેશમાં જે જે સાધન-શક્તિ હોય તે બધીને ઉત્પાદક કામે ભેતવી બોધ્યો. અન્ન-વસ્ત્રની અછતનો કે તાણનો ઉપાય ભાવમાં વધારો નથી, પણ અન્ન ને વસ્ત્ર તાબડોળ વધારે પેદા કરવાના માર્ગો યોજવાનો છે. તે કામ કઈ રીતે દેશ—સરકાર વિરોધમાં હોય છતાં—પોતે કરી શકે, તે બતાવે એને રચનાત્મક કાર્યક્રમ કહેવામાં આવ્યું છે. કાલ સુધી, સ્વરાજ લેવાની આબુકથી લોક એમાં કાંઈક ફરતા-ન-કરતા; તે હવે સ્વરાજ સંઘાવવાને માટે ભેતે આબુક બને. એટલે કે, હવે આપણે જે ઠીક લાગે તે રીતે કામ લઈ શકીએ છીએ. ગઈ કાલ સુધી કરોડોનું કાપડ બહારથી આવતું; તે ઉપરાંત હવે કરોડોનું અન્ન પણ આવે છે. યુદ્ધનાં વિષમ વરસોનું આ ફળ છે. તેને પહોંચી વળવા માટે ઉત્પન્ન વધારવું એ જ ઉપાય છે. એ વધશે તો બરકત આવશે, પછી લલે નાણાંને હિસાબે તેમાં ઓછુંવડું હો કે લાગે. ખરી જરૂર તો ચીજભાવના છે. આ સાદી સમજ આજે જે આપણે નહિ રાખીએ તો મોટી હાનિ બજીએ છે. દેશની સામે આજે એ જ પ્રશ્ન છે કે સા હળીમળીને

અન્નવસ્ત્ર વહેંચી લઈને ગુબરો ચલાવે. એને જ માપબંધી કે 'રેશનિંગ' કહે છે ને? સાથે લડનારા આપણે ભૂખ અને ટાઢ સામે નહિ લડીએ? લગવાનની કૃપા છે કે, આવે વખતે આપણી સરકાર કામ કરે છે; નહિ તો તો કેાણ જાણે કેવોયે કાળો ફેર વર્તત!

આવી દેશબ્યાપી લાંબી નજર વગર જે હોષયકો આપણી ઉપર ફરી વળ્યાં છે, તેમાંથી બચવું અઘરું છે. દેશ સ્વતંત્ર થયો ત્યારે જ આવી નજર ન રહી અને દેશપ્રેમ ખૂટયો, એમ ઇતિહાસ ન કહે એ સંભાળવું જોઈએ.

૧૦-૧૦-૪૭

૩૦

પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટી કેવી હોય?

[કર્ણાટકની યુનિ. સમિતિની પ્રકાશકીનો જવાબ]

મુંબઈ સરકારે ક્ષણિક માટે પણ યુનિવર્સિટી રચવાનું વિચારવાને આરંભ થી લોકરના પ્રમુખપદે એક સમિતિ નામી છે. આ સમિતિએ પોતાના કામને વિચાર કરવામાં મદદ લેવવા માટે એક નાનકડી પ્રકાશકી પ્રસિદ્ધ કરી છે. તેના જવાબરૂપે મેં એ સમિતિને જે નોંધ લખી મોકલી છે, તે ગુજરાતીમાં નીચે આપું છું.

પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટી રચવાનો સવાલ — અભ્યારની હવામાં પહેલી બાધામાં કહે તો — મુંબઈ યુનિવર્સિટીના બાબતો કરવાનો નથી. એ સવાલ હિંદનો નથી નકીતો રચવાની સાથે સંબંધવાળો છે. પરંતુ આને ત્યાં ત્યાં હવા તો આ વિષયે બાબતોની જ ભેલો મળે છે. ન કે વાસ્તવ્ય અને એમ જો બને તો અચાનક જ મુંબઈ રહેવાની અને પરસ્પર શત્રીમાં રેખાઓના પ્રશ્ને જ સુખ્ય થઈ પડવાની ભાતિ રહે છે.

તો શું કરવું? એક વાત છે કે, દેશ અને તેના પ્રજાનું એ સ્વરૂપ ધરાય છે જે ભેવા માટે લોખંડે ન લેઈએ? અને દેશનું નવું બંધારણ બધાય તથા તે પ્રમાણે પ્રજા પોતાની પ્રથમ હિંદી સરકાર થયે, ત્યારે એ સ્વરૂપ વિશે કાંઈક સમજ પડતી થશે; બાધાવાર પ્રાંતોનું શું થાય છે એ પણ કાંઈક સમજવા લાગશે. વાચક નીચે આપેલી નોંધમાં જોશે કે ક્ષણિક સમિતિ આ બાબત સવાલ પૂછે છે. આ પ્રશ્ન ગુજરાત મહારાષ્ટ્ર વગેરે માટે પણ એટલો જ લાગુ પડે છે. એમાંથી બચાવે આવવું હોય તો શી રીતે કામ કરવું જોઈએ, એ મારું જવાબમાં છે. સુચવું છે. કોઈ એવો પણ મત ધરાવી શકે કે, બાધાવાર પ્રાંત થાય ત્યાં સુધી યોગ્યતાં એ જ ઠીક છે. એમાં પણ તથ્ય જરૂર છે. ગુજરાતે આ પ્રશ્ન પણ વિચારવો જોઈયો.

આપણી પ્રસ્તાવનાની સાથે સંદર્ભ પ્રકાશકીના જવાબની નોંધ નીચે ઉતારવામાં આને છે.

૨૧-૧૦-૪૭

પ્રસ્તાવિક

હું એમ માનું છું કે, ક્ષણિક માટે તોમ જ અમારે અતી ગુજરાત માટે કે બીજા પણ કાંઈ આપા-પ્રદેશ માટે પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટી રચાવવા માટેના પ્રથમ વધુ વ્યાપક ભૂમિકાએ તથા સ્વતંત્ર હિંદની આપણી જરૂરિયાતોની દૃષ્ટિએ વિચારાવો જોઈએ.

તમે પણ કમ્પ્લેક્સ કરશો કે તે પ્રથમ ભવિષ્યના હિંદને ધડના માટેના છે. તેનું મહત્ત્વ સરખાવવા માટે હું ઈ. સ. ૧૮૫૭માં આપણા માછ રાજવંશકાળમાં પોતાની હિંદ-સામ્રાજ્યની આવશ્યકતાઓ માટે જે યુનિવર્સિટીઓ યોજાઈ હતી, તેના દાખલો જ દાંડું.

આપણો દેશ સ્વતંત્ર ગુજરાતી સાથે એક ભારે મોટો ફેરફાર થયો છે; અને તે બધી બાબતોમાં અને ખાસ કરીને આપણી સાંસ્કૃતિક અને જનજીવન-વિષયક આવશ્યકતાઓ અને જરૂરિયાતોની બાબતમાં,

નવેસર અને જુદા જ પ્રકારની વિચારણા માગી લે છે. નવી યુનિવર્સિટી રચાવવી એ મુખ્યત્વે આપણી પ્રજાનો રાષ્ટ્રીય જીવન અને સંસ્કૃતિને સંગઠિત કરવાની વસ્તુ છે. બીજા રાજ્યોમાં કહીએ તો, આપણી સૌથી વધુ કમવતી સાધન-સામગ્રીરૂપ જે માનવ સમુદાય, તેનું આપણી ભવિષ્યની જરૂરિયાતોને માટે આગેવાન કરવાની આશ્ચર્ય છે. આપણા સમગ્ર દૃષ્ટિ-બિંદુમાં થવા જોઈતા આ મહત્ત્વ ફેરફારને, આપણી આ વિચારણાઓમાં યથાસીમા રચાવ મળવું જોઈએ, એવી મારી સૂચના છે. આ સુખ્ય દૃષ્ટિબિંદુથી હું આ પ્રશ્નવકાંએ જવાબ આપવાનો હવે પ્રયત્ન કરું છું.

૧. યુનિવર્સિટીની હકીકત

પ્રજ્ઞાવકીનો પ્રથમ પ્રશ્ન (ક્રમ ૧-૧) દેશના કલક ભાગા બાંસતા પ્રદેશોના એકીકરણનો મુદ્દો ઊભો કરે છે. એ મુખ્યત્વે રાજાસીય અને વહીવટી

૩૦

* પ્રસ્તાવકીમાં સવાલ આ પ્રમાણે છે: — “કલક બાધાવાળો ક્ષણિક પ્રાંત આપો એક બને એ પહેલું સધાય ત્યારે પછી ક્ષણિક માટેના યુનિવર્સિટી જનવી લેઈએ, એમ તમે માને છો?”

પ્રથમ છે, અને કદાચ આર્થિક પણ હોય. પરંતુ એને કારણે પ્રાથમિક યુનિવર્સિટી સ્થાપનાનું કામ આગળ ચલાવવામાં રુકાવટ ઊભી થવાની જરૂર નથી. ઊંડું, હું એમ માનું છું કે, યોગ્ય પ્રકારની યુનિવર્સિટી ઊભી કરી શકાય, તો ખર્ચ કમ્પ્લાયી લોકોનું એક સાંસ્કૃતિક એપીકરણ કરવામાં તે એક ભારે શક્તિશાળી સાધન નીવડે, અને એ રીતે તેમના રાજકીય એપીકરણને પણ મદદગાર નીવડે.

જે કૃષ્ટિક યુનિવર્સિટી પોતાનું ખર્ચ કામકાજ કન્નડ ભાષા માંદગર અને તેના વિકાસ માટે તથા જે શરૂઆતમાં મુશ્કેલી નથી લાવનાથી શરૂ કરે, તો એ વસ્તુ શક્ય બને. ચાલુ રૂઢ પ્રણલિકા મુજબ ભૌગોલિક હકમત તરફ લક્ષ્ય રાખવાને બદલે, જે બધા કન્નડ ભાષા બોલે છે તથા તેના પ્રેમી છે, બલે પછી તેઓ ગમે ત્યાં રહેના હોય-તેમની ઉપર હકમતના નૈતિક અને સાંસ્કૃતિક કાવા સાથે શરૂઆત કરવી, એ વખતે સારું થશે. મૈસૂર યુનિવર્સિટીને પણ આ પ્રકારના નવા પ્રયાન સાથે કરી કપડા કરવાપણું નહીં રહે; ઊંડું તે તેને એક ભારે અગત્યના સાથી ગણશે. વળી એ વસ્તુ મૈસૂરને પણ સાચી દિશામાં દેવવાથી આખારી નીવડશે.

તેથી મારી સૂચના એ છે કે, નવી યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાને જુદા ભૌગોલિક હકમતના ખ્યાલોના વર્તુળમાંથી બહાર જ કાઢી લેવી, અને જે ઉપર સુચરતા પ્રાપ્ત કર્યો છે તેવી નૈતિક અને સાંસ્કૃતિક હકમત સાથે જ શરૂઆત કરવાનું હિંમતવર્ધુ. પગલું ભરવું.

એ યુનિવર્સિટી કોઈ યોગ્ય સ્થળે, જતેજ શિક્ષણ આપતી સંસ્થા તરીકે અને આઝાદ કૃષ્ટિક તથા હિંદના સ્વતંત્ર પ્રગટ કરનાર કેન્દ્ર તરીકે પોતાનું કામ શરૂ કરે. એમ શરૂઆત કરવાથી તે સહેજે એકરૂઢ અને શક્ય હોય તેટલા પ્રમાણમાં યસતિગૃહવાળી - 'રેસિડેન્સિયલ' = વસાહતી યુનિવર્સિટી બનશે, એ ઉપાડું છે.

પછી જેઓ તેની કાર્યપ્રણાલીને તથા નવા ગુજરામાં રાજકીય કેળવણીના પ્રયત્નો ઉકેલ લાવવાની તેની રીતને મંજૂર રાખતા હોય, તેઓ તેની સાથે બલે બેઠાય, અને તેના મહાન કાર્યમાં સહકાર આપવા તૈયાર થાય. અને એમ આ યુનિવર્સિટી વિકસતી વિકસતી સમવાયી - 'ફેડરલ' યુનિવર્સિટી પણ બની રહે. પરંતુ એ વસ્તુ તેની સ્થાપના માટે આવશ્યક ન ગણાવી જોઈએ. તેમ જ તેણે એકરૂઢ જ રહેવાની મર્યાદા પણ બાંધી લેવી ન જોઈએ.

૨. નવી યુનિવર્સિટીનાં વિદ્યાર્થીયો

આવી યુનિવર્સિટી શું શું શીખવવાથી શરૂઆત કરે, એ પ્રશ્ન હવે કાઢીએ. મારો જવાબ એ છે કે, કન્નડ ભાષા દ્વારા તથા સંશોધનની સ્વતંત્રતા બાવાનાથી જે જે વિદ્યાશાખાઓ તે શીખવી શકે, તે બધી જ શીખવવાથી તેણે શરૂઆત કરવી. ભાષા અને સાહિત્ય ('આર્ટ્સ'), બ્યાપાર (કોમર્સ), અને અખ્યારનુવેશી ('જર્નેલિઝમ') માંથી ઘણા વિષયો કન્નડ ભાષા દ્વારા શીખવા માંડવાથી જરૂર શરૂઆત થઈ શકે. વિદ્યાર્થીની પણ કેટલીક શાખાઓ સર્જી શકાય.

એવું બને કે, એક જગ્યાએ એક કોલેજ અમુક શાખાનું કામ ઉપાડવા તૈયાર થાય, અને બીજી જગ્યાએ બીજી કોલેજ બીજી શાખાનું કામ માથે લે; તો એમ કરવા જરૂર.

આમુવેદ અને યુનાની પદ્ધતિનું વૈદ્યકીય શિક્ષણ, સંગીત અને બીજી લલિતકલાઓ, ખગોળીય દ્રવ્યનાત્મક અભ્યાસ વગેરે જેવી નવી વિદ્યાશાખાઓ પણ શરૂ કરવી જોઈએ. આપણાથી સર્જી શકાય તેટલી દિગ્ગજાનની પ્રાંતશાખાઓના અધ્યયન માટે પણ ભાષામંદિર શરૂ કરી શકાય.

પરિભાષા અને યોગ્ય પાઠ્યપુસ્તકોને અગ્રાવે કાપશે, દાકતરી, ઇજનેરી, યુનોલીગવિદ્યાઓ, અને તેવી બીજી વિદ્યાશાખાઓ કન્નડ ભાષામાં તરત શીખવવાનું શરૂ કરવું. યુરોપ, હોય, એ ખરું. પરંતુ તેનો કરો અજાણ્ય કરવાની જરૂર નથી; કારણ કે એ બધાનું શિક્ષણ અખ્યારની ચાલુ યુનિવર્સિટીઓ, જેની કે મુંબઈ, મૈસૂર હવાદિ, ભારે આપ્તા કરે. ત્યાં સુધી નવી કન્નડ યુનિવર્સિટી એ વિદ્યાઓ પણ શીખવવાની તૈયારી ન કરી લે, ત્યાં સુધી એમ ચાલુ રહેશે. એનો અર્થ એ થશે કે, નવી યુનિવર્સિટીએ એક સંશોધન વિભાગ શરૂ કરી દેવો જોઈશે, કે ત્યાં યુનિવર્સિટીએ તૈયાર કરેલી યોજના મુજબ એ વિષયો માટેની આવશ્યક પરિભાષા અને પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરવામાં આવે. સાથે સાથે એનાથી નવી યુનિવર્સિટીને સંશોધનકાર્ય માટે ભારે ઉપયોગી અને અગત્યના વિષયો પણ મળી રહેશે; વળી તે વિષયો એવા હશે કે જે આમપ્રજના સામાન્ય પ્રૌઢશિક્ષણ માટે પણ જરૂરી હશે. એ રીતે તમામ પ્રજાજનોને એ બાળનમાં લેવાદેવા હશે, - કે જેવસતુ પ્રાંતકીય યુનિવર્સિટીના ઉદ્દગમ માટે ઘણી સારી કહેવાય. એ વસ્તુ નવી

સંસ્થાને સંશોધનખાતાં શરૂ કરવા માટે પરતું કામ આપી શકશે. આ સંશોધનખાતાને અનુસ્નાતક અભ્યાસકાર્ય સાથે પણ સારી રીતે જોડી આપી શકાય.

આમ તમે જોશો કે, સ્થાપના ધારેલી નવી યુનિવર્સિટીના કાર્યપ્રદેશ અંગે હું જે કહી રહ્યો છું, તે આગ્રહ ક્યોટિક માટે શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિનું એક કેન્દ્ર બનુ કરવાની અને તેને સંગઠિત કરવાની વાત વિશેષે બની રહે છે; કે જે કેન્દ્ર પોતાના જનસમુદાયની બધી જરૂરિયાતો માટે કનડા ભાષા દ્વારા કામ કરતું હોય, આમું કેન્દ્ર જે પોતાનું કાર્ય રોગ્ય ભાવનાથી કરે, તે તે પોતાની આસપાસ બધાય કનડા-ભાષી લોકોને જરૂર બેઠી શકે. અને એમાં યુનિવર્સિટી-કેન્દ્રો એક કરતાં વધુ હોય, તે તેથી લોકોનાં શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ વિશેષ સમૃદ્ધ થાય. તેથી કરીને હું એમ માનું છું કે, સરકાર એક જ કેન્દ્ર ઉપર ભાર મૂકવાને બદલે એમાં અનેક કેન્દ્રો રાખે. તેમાં અનેકને મંજૂર રાખે અને તેમને મદદ કરે, તેમાં તે વધુ હડાપણુસરેલું કહેવાય. મારા કહેવાનો અર્થ એ છે કે, કેન્દ્રોની સંખ્યા કરતાં તેમની ગુણવત્તાને વિશેષ અગત્યની વસ્તુ છે. અને તેથી કામ કરવાની સાચી ભાવના મોળવું હોય, તે એક કેન્દ્ર કરતાં વધુ કેન્દ્રો વધારવા પડે પણ વિશેષ લાભદાયી નીવડે, એ ઉઘાડું છે.

આ યુનિવર્સિટીનું નામ શું રાખવું એ પ્રશ્નના જવાબમાં 'કનડા યુનિવર્સિટી' હું સૂચવું છું. તેનું સ્થાન કયું હોય એ હું કહી શકું તેમ નથી.

૩. નવરચનાનાં કેટલાક સુધા

હવે હું પ્રશ્નચક્રીમાં પૂછેલા યુનિવર્સિટીની નવ રચનાના સલામ ઉપર આવું.

માણાજેતું અધ્યયન : એ બાબતમાં મેં ઉપર જણાવ્યું જ છે કે, કનડા યુનિવર્સિટી જે વિદ્યાશાખાઓથી શરૂઆત કરી શકે, તેમાં ભાષામંદિર હોઈ શકે અને હોવું જોઈએ. તેને માટે કઈ કઈ ભાષાઓ પસંદ કરવી, એ વિશેષ વિચારણાને સત્તાલ છે. કારણ કે, તેમાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ ભાષાઓમાંથી કોને પ્રથમ સ્થાન તથા અગત્ય આપવું, એ નક્કી કરવાની બાબત રહેશે છે. સંમાનભય અને અગત્યનું મુખ્ય સ્થાન કનડા ભાષાને જ મળે, એ તો ઉઘાડું છે. એ એક દરજ્જાવાત વિષય હોવાને જોઈએ. ખીનું સ્થાન રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાનીને મળવું જોઈએ. આપણી રાષ્ટ્રીય કેળવણીની યોજનામાં તેને બીજા ભાષાનું સ્થાન હોય. તેનો અભ્યાસ પણ યુનિવર્સિટીની

કક્કા સુધીનો કરાવવામાં આવે. તે જ આપણને આપણી મધ્યસ્થ સરકારની નોકરીઓ માટે શક્તિશાળી યુવાનો મળી શકે. અખિલ હિંદ મધ્યસ્થ સરકારનું કામકાજ હિંદુસ્તાનીમાં ચાલશે એ તો ઉઘાડું છે. વળી એનાથી કનડા-ભાષી લોકોને બીજા ભાષાઓ મોલતા પ્રાંતીય એકમો સાથે સાંસ્કૃતિક, સામાજિક તેમ જ રાજકીય દૃષ્ટિએ પણ આવશ્યક એવા રાષ્ટ્રીય સંબંધો મળી રહેશે. વળી, તેનાથી આપણા રાજકીય તેમ જ સાંસ્કૃતિક નક્કાને ભાષાવાર મોઢવણા જતાં, સંકુચિત પ્રાંતીયતાનો જે ભય આપણા ઉપર સતાર ધર્મ બેસવાનો ભય છે, તે પણ ઓછો થશે.

ત્યાર પછી તો જે નંબર બીજાં હિંદી પંડાશીઓની સહોદર ભાષાઓ આવે. આંનરરાષ્ટ્રીય પંડાશી સંબંધોના હાલે પણ આપણા ઉપર છે જ. આગ્રહ હિંદ પોતાનાં યુવાન સ્ત્રી-પુરુષોને પરદેશોમાંનાં, આપણાં વિવિધ એજેન્સીખાતામાં કામ કરવા માટે તૈયાર કરવા પડશે. ભાષામંદી હિંદી યુનિવર્સિટીઓ ઉપર આ એક મોટી માંગ રહેવાની છે. દરેક પોતાનાથી થાય તેટલું એ ખામતમાં કરવાનું રહેશે કનડા યુનિવર્સિટીએ મરાઠી અને અંગ્રેજી માટેનાં ભાષામંદિરથી તો શરૂઆત કરવી જ જોઈએ. પછી શક્ય હોય તો તેમાં તેલુગુ, તામિલ, ગુજરાતી, અંગ્રાણી વગેરે ઉમેરવામાં આવે. યોગ્ય વખતમાં એશિયાઈ દેશો સાથે જે સંબંધો આપણે વિકસાવવાના છીએ, તેને સીધે ચીની, જાપાની, ફારસી, અરબી, રુશિયન વગેરે ભાષાઓ તરફ આપણે લક્ષ્ય આપવું જ પડશે. આ મુદ્દી ભાષાઓના શિક્ષણનું જુદાં જુદાં ભાષામંદિરો રૂપે ખાસ આયોજન કરવું જોઈએ, કે જેમાં સ્નાતક થવા માટે વિદ્યાર્થીઓ જોડાઈ શકે. તે આયોજનની વિગતોમાં હું ન જાનું. મારો મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે, કનડા અને હિંદુસ્તાની એ બે દરજ્જાવાત ભાષાઓ હોય; ત્યાર પછી માધ્યમિક શાળાના ઉપસાં ધોરણની અમુક કક્કાએ હિંદની કે મુરોષ વગેરેના દેશોની આધુનિક ભાષાઓમાંથી એક ત્રીજી ભાષા વિદ્યાર્થી પસંદ કરે. કામકાજ તરીકે આજે ઘણા અંગ્રેજીને જ પસંદ કરશે; પરંતુ મરાઠી, ઉર્દૂ, હિંદી કે ગુજરાતી લઈને પણ કોઈ પોતાની સ્નાતક મોટેના ઉચ્ચ અભ્યાસ કરી શકે. અંગ્રેજી જાણવું-એ કોઈ વિદ્યાર્થી માટે દરજ્જાવાત ન હોવું જોઈએ. તે કનડા, હિંદુસ્તાની અને અંગ્રાજીના ભાષાઓમાંની કોઈ એક ભાષા ભણીને પણ વિદ્યાપીઠની પાસાંની પદવી લઈ શકે.

યુરોપી અને એશિયાની ભાષાઓનાં અનુસ્નાતક ભાષામંદિરો પણ ઉપયોગી થઈ પડે. આપણા જુવાન સ્નાતકો તેમાં દાખલ થઈ, પોતાની પસંદગીની એવી કોઈ પણ ભાષાનો એક કે બે વર્ષ મુદ્દી-આગળનો અભ્યાસ કરી શકે.

૪. પ્રાચીન કેળવણી

હવે હું તમારી પ્રશ્નાવલીમાંથી છેલ્લતા એક બે મુદ્દાઓ ઉપર આવું. તે અગત્યના છે, અને આ જગ્યાએ તેમને ઊભા કરવા બદલ હું તમારી કમિટીને ધન્યવાદ આપું છું.

તમે પૂછ્યું છે કે, નવી યુનિવર્સિટીની રચનામાં આપણે આપણા દેશની પ્રાચીન શિક્ષણસંસ્થાઓ કે પદ્ધતિમાંથી કોઈ શીખવાનું છે?

હા; આપણે આપણી પ્રાચીન શિક્ષણપદ્ધતિ તેમ જ સંસ્થાઓમાંથી ઘણું શીખવાનું છે. મારા સમજવા મુજબ તેનાં કેટલાંક પ્લાનમાં લેવા જેવાં લક્ષણો આ છે:—

(૧) જીવન અને કેળવણીના પ્રાચીન કેન્દ્રમાં ઉચ્ચ જીવન અને ઉદાત શિક્ષણને વરદા એક અથવા વધુ માધ્યસિનું બૂપ હોતું. આખું સમજન એ કેન્દ્રની આસપાસ ઊભું થતું. તે જ તેને પ્રાચ્ય અર્પતું. આપણે આપણી નવી યુનિવર્સિટી માટે કનનઃ ભાષા મારફત અને આપણી પ્રાચીન ભૂમિની મહાન કીર્તિ માટે શિક્ષણ આપના વિદ્વાનોનું મંડળ ઊભું કરીને, એ જાળવતું અનુસરણ કરી શકીએ. આ માધ્યસિ પોતપોતાની વિવિધ વિદ્યાશાખાઓ મારફત આપણા ભવિષ્ય વિશે ચિંતન તેમ જ આયોજન કરતા હોય.

(૨) પ્રાચીન યુનિવર્સિટી રાજસત્તાના નિયંત્રણમાંથી મુક્ત રહેતી હતી; એકે રાજસત્તા તેની નાણાંકીય અને બીજી જરૂરિયાતોની હંમેશા કાળજી રાખતી.

(૩) એ જાનનાં પ્રાચીન કેન્દ્રોનું જીવન સાચા અર્થમાં સહિયારું સામુદાયિક જીવન હોતું. ગરીબ અને તવંગર, રાજકુવર અને શિખારી એમ જવા એક જ પ્રકારનું સાદું પણ ઉચ્ચ વિચારગ્રામ જીવન જીવના. નતમહેનતને તેનું ખાસ ગૌરવસૂચું રચના હોતું; એટલું જ નહીં પણ વિદ્યાર્થીનાં રોગિંદ્ર જીવનનો એ એક આવશ્યક અંશ હોતી. આમાંથી આપણે મોટો પાઠ શીખવાનો છે. આપણાં આધુનિક કોલેજ—જાતલયોમાં વ્યાપી ગયેલી એકચારોની અને ખર્ચાળ જીવનપદ્ધતિને મંજૂર રાખી, આપણે સાચી કેળવણીને આક્રાંત રાખવાનું હજી ચાલુ રાખીશું? એ

જાળતમાં આપણે પ્રાચીન કેળવણીના અનુભવમાંથી કોઈ જ નહીં શીખીએ? આપણી પ્રાચીન યુનિવર્સિટીઓની આ ભારે નિર્દોષ અને નીરોગી જીવનપદ્ધતિનો કોઈ અવેજ શોધી કાઢીને આપણે તેનું આયોજન ન કરવું જોઈએ શું?

૫. ધાર્મિક કેળવણી

બીજો મુદ્દો કેળવણી માત્ર ઐદિક કે વહેવારની હોવી જોઈએ કે કેમ તે જાળવતો પૂછ્યો છે. સાચી રીતે સમજીએ તો યુનિવર્સિટીને પોતાનો એક ખાસ ધર્મ છે—સરસ્વતીદેવીની ભક્તિ. યુનિવર્સિટીનો સ્વમાન્ય એવો કોઈ અમુક કે તમુક ધર્મ ન હોય, પરંતુ તે સર્વિષાંક ધર્મભાવનાથી તો રચીપરચી હોવી જ જોઈએ. એ અર્થમાં તે ભલે અધાર્મિક અર્થાત લોકિક કે ઐદિક કહેવાય. પરંતુ ધર્મોના તુલનાત્મક અભ્યાસની એક વિદ્યાશાખાને તેની અંદર અવશ્ય સ્થાન હોવું જોઈએ. એ ભલે તરવારનાની વિદ્યાશાખાનું એક અંગ હોય. એનો અભ્યાસ બધા ધર્મો પ્રત્યે સમભાવની ભૂમિકા ઉપર યોગ્યરોમાં આવે.

માનવધર્મનો આદર્શ આધુનિક માનસમાં લગભગ અવગીચન યુગના એક લક્ષણની હોંસિયતથી જામતો આવ્યો છે. એ શિક્ષણની વસ્તુ ન બની શકે. યુનિવર્સિટી પોતાના અભ્યાસ તથા જીવન અને સાહિત્યના પ્રશ્નો તરફના પોતાના વલણ મારફતે, બહુ બહુ તો, એનું વાતાવરણ ઊભું કરી શકે. ‘ઐદિક’નો અર્થ આનાથી પણ દૂર રહેવાનો ન જ હોઈ શકે, કારણ કે એક રીતે કહીએ તો, કોઈ પણ યુનિવર્સિટીના જીવનનું એ તો દાર્દ જ હોવું જોઈએ.

૬. પાયાની અને પ્રૌઢ કેળવણી

વળી એક બીજી અગત્યનો મુદ્દો પ્રૌઢ કેળવણીનો છે. તમે તમારી પ્રશ્નાવલીમાં તેને સચિત કર્યો છે. આપણે આપણાં જાળકોની પાયાની કેળવણી, કે જે મહત્ત તેમ જ દુરોજન્ય હોવી જોઈએ, તેના મુદ્દો પણ ઉમેરી લઈએ. આપણી કેળવણીવિષયક જરૂરિયાતોનાં આ બે અંતિમ મુત-બિંદુઓ છે. આપણે કેળવણીની જે નવી ધમારત ખડી કરવાની છે, તેનાં તે પ્રાણપૂરક બળો છે. યુનિવર્સિટીએ તેમને પોષવાનાં છે, અને બદલામાં તેમના વડે જ તેણે પુષ્ટ થવાનું છે. જુદી જુદી જગ્યાએ અને વિસ્તારોનું સાન જનસમુદાય માટે સરળ ભાષામાં ઉતારવું જોઈએ. યુનિવર્સિટી તેના સાધન તરીકે લોકોની ભાષાની સાદી

અને સીધી શૈલી ઊભી કરે અને ઉપયોગમાં લે, તો જ તે બની શકે. તેણે કન્નડ ભાષામાં પણ પોતાની ખાસ ભારેખમ પંડિત-શૈલી ઊભી કરવાની મુશ્કેલી ન કરવી જોઈએ; નહીં તો અંગ્રેજ ભાષાના ઉપયોગથી થયું છે તેમ, પરિણામે પાછો ભણેલાઓ અને સરળ મનના પ્રોફેસરો વચ્ચે એક ભારે આંતરો પડી જશે. તેને બદલે ઉપર સૂચવેલી ભાષાના નોં આપણી નવી યુનિવર્સિટીઓમાં વ્યાપી હશે, તો પ્રોફેસરશ્રેણી ફક્ત પાંચ સાચી ફળદાયી દિશામાં નિશ્ચિત બનશે. કારણ કે, સારે જ યુનિવર્સિટીએ પોતાના કર્તવ્ય તરીકે સમગ્ર જનસમુદાયની સામાન્ય કેળવણીની વસ્તુને સ્વીકારી કહેવાય; ભણે પછી તે મુખ્યત્વે પોતાનું લક્ષ્ય ઉચ્ચ કેળવણી ઉપર જ કેન્દ્રિત કરતી હોય. નવી યુનિવર્સિટીનું આયોજન કરતી વખતે આપણે યાદ રાખવાનું છે કે, આપણે પુષ્પ મતાધિકારવાળા આધુનિક લોકશાહીની કેળવણીનું કામ હાથ ધરવાનું છે; યુનિવર્સિટી તેનું સાધન છે. તેણે સંકુચિત કે પદ્મપક્ષીવાળા રાજકારણથી મુક્ત રહેવાનું છે. તેનું રાજકારણ—જે તેને એવું નામ આપીએ તોય—દરેક સ્વતંત્ર પ્રભુએ જેને હંમેશાં ધ્વજનું જોઈએ

તે જ હોઈ શકે; અર્થાત્ ધર્મભાવનામાંથી નીપજનું અથવા માનવધર્મમાંથી નીપજનું રાજકારણ.

૭. પ્રવેશાધિકાર

અતે એવી યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ પામવાની લાવકાતનો સવાલ પણ અગત્યનો છે. સાળાંત પરીક્ષા (એસ. એલ. સી.) અને પ્રાવેશિક પરીક્ષા એ બંને એક જ હોવાનું ચાલુ રાખવું જોઈએ શું? આ બેનું જોડાણ ભારે અમૂલ્યો ઊભી કરનારી, અને યુનિવર્સિટીનું ધોરણ ઊંચી નાખનારી વસ્તુ બની છે. તેણે સાચા પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણના વિકાસને પણ વિકૃત કરી નાખ્યો છે. આજની પદ્ધતિ નુકસાનકારક પ્રમાણમાં માયાભારે બની રહી છે, એને સુધારી કાઢવી. આપણે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણીને સ્વતંત્ર રીતે તેમના પોતાના અધિકારની રૂએ વિકસાવી દઈએ, અને આજની જેડે તેમને ઉચ્ચ કેળવણીની પ્રારંભિક પૂઠકારૂપ ન બની જવા દઈએ, તે જ આપણને સુધારણાનો સાચો રસ્તો બેડે. એ એક અગત્યની સુધારણા છે, અને તેના વિના સાચા પ્રકારનો રાષ્ટ્રીય કેળવણી સંસ્થાપિત કરવી એ અશક્ય નહીં તો મુશ્કેલ તો બનશે જ.

મગનભાઈ દેસાઈ

માસિક વિવેચન

આ વર્ષની ગાંધીજયંતી

આ વર્ષની ગાંધીજયંતીની ઉજવણી ખાસ નોંધપાત્ર લાગી. જાપાંવાળાએ તેમાં આ વર્ષ માટે એક ખાસિયત એવી શોધી આપી કે, સ્વતંત્ર હિંદની પહેલી ગાંધીજયંતી આ છે. વાત ખરી; તેથી તે કેવી રીતે ઊજવાઈ એ વિશેષ સૂચક બને છે.

સ્વતંત્રતાનો જન્મ ૧૫ મી ઓગસ્ટે ઊઠ્યો તેની જોડે એના જનકનો પણ દેશે ભારોભાર આભાર માન્યો. તેથી કે કોણ જાણે શાથી, ત્યાર પછી આવેલી આ જયંતી કાર્મિક ગોળી પડતી લાગી. અને દેશ બુતકાળના ગાંધીનો આભારપૂર્વક ગૌરવગાન કરતો લાગ્યો; પણ વર્તમાન કાળના ગાંધી જોડે જાણે નિસંજન ઓછાઈ જતું ન હોય એવું દેખાયું. દરેકને ખબર છે કે, દર વર્સે ગાંધીજયંતી દેશનું ચાલુ કામ કરવાને માટે એક ઉત્તેજક ઉલ્લાસપૂર્વ તરીકે ઊજવાતી; આ વેળા એમ ન લાગ્યું. કદાચ આવી જ લોકભાવના હવામાંથી પામી જઈને તો ગાંધીજીએ એમ ન કહ્યું હોય કે, મારી આ જનમગાંધી અભિનંદન મને

મરણના ખરખરા જેવાં લાગે છે! ખાદી અને રેડિયો પાછળ રહ્યાં; પ્રગ્નનાં રચનાત્મક કાર્યો હવે સરકારી કાર્યો બનતાં નથી; નાણે અગવડે નાનાંમોટા બધા કાર્યકર્તાઓ રાજકારણના રસમાં સંડોવાતા જતા લાગે છે. ગાંધીજીએ ૧૯૧૭-૧૮થી ઉછેરવા માટેલી પ્રગ્ન એક પેઢી બાદ હવે ઉંમરે પહોંચી પોતાનું સંભાળી લેવા ન જતી હોય, એમ લાગે છે. અને એમ હોય તે કશું ખોટું કે વિચિત્ર છે એમ કહેવાને આશય નથી. એની સાથે આપણે એટલું જ સમજવાનું છે કે, ગાંધીજી પોતાના જીવનકાર્યમાંથી સંન્યાસ નથી લેતા. હજી તેમણે દેશને ચરણે ધરવા થોડા માનેલી આઝાદી કે સ્વરાજ આવવાનું કે લાવવાનું બાકી છે. દેશની રાજદારી આઝાદી એ તો સાચી માનવસમાજની આઝાદીનું એક સાધન અથવા કેળવ પૂર્વજરૂર છે; બાકી તો જેમાં ફેરક છે. એક સાધન છે, બીજું સાધ્ય છે. રાજદારી સ્વતંત્ર્ય વડે આપણે હવે દેશનું સંશોધન ધડતર નવેસર કરી શકીએ છીએ. એના પાયો જમતની શાંતિ અને સર્વોદય એટલે કે અહિંસા જ

હોઈ શકે, એમાં શંકા છે? ગાંધીજીયંતી, એમાં શંકા હોય તો તેને દૂર કરવાને અને ખાતરી હોય તો તેને પાકી કરી તે અંગેનાં કામો આગળ ધપાવવાને માટેની વાર્ષિક પુણ્યપર્વણી અને સરવૈયું કાઢવાની દિવાળી છે; સ્વતંત્ર હિંદ માટે તે એવી બનવી જોઈએ ને હોવી જોઈએ. એ જ ભાવ ગાંધીજી પોતાની જ્યંતીને રેડિયોનારસ તરીકે ઊજવવા દ્વારા સ્પષ્ટતા માગે છે.

ગાંધીયુગ હવે એસે છે

ગાંધીજીયંતી વિષેના ઉપર આપેલા વિચારની સાથે, એનાથી વધારે તાત્કાલિક સમજવા જેવો ખીલે એક વિચાર જગે છે. તે છે દેશના હવે પછીના આદર્શનો — તેની પ્રવૃત્તિય કે રાષ્ટ્રીય ભાવનાનું કેન્દ્ર શું તેનો. આજ સુધી આખો દેશ સ્વરાજ ભાવવાને માટેની લડતના ભાવ ઉપર એકાગ્ર થયો હતો. તે મોટી અને વ્યાપક રાષ્ટ્રભાવના સ્થાપના નાના નાના બેદો અને છોટાબેદો સ્વાર્થે કે બેચાબેચીએ ભૂલી શકતી હતી. એ ભાવના-કેન્દ્ર હવે નથી રહેલું, કેમ કે સ્વરાજ આવ્યું છે. એટલે તેને સ્થાને કોઈ પણ નવું ઉદ્ધત કેન્દ્ર જોઈએ જ. એવી કેન્દ્રીય ભાવના વગર રાષ્ટ્રીય ભૂખે મરી નાશ પામે છે; તેના અંગે ઉપાંગો તેના ખોરાક વગર સરખાં કામ નથી દઈ શકતાં. આનું કેન્દ્ર હવે શું? મુઘ્ધભાવે પણ હિંદી પ્રજા આજે આ બોલે છે — માગે છે.

તેની સામે પડેલી પ્રત્યક્ષ પરિસ્થિતિ પાકિસ્તાની ભાગલા - અને તેનાં રમખાણો તથા તેમાંથી થયેલાં જીવો દિલ અને અવિશ્વાસ છે. તે કાર્મિ આનું કેન્દ્ર ન આપી શકે. રાષ્ટ્રના જીવનમાં તેના ઉદયકાળે છતાં, તે તો એક આગંતુક વિકાર છે; તેને પહોંચી વળવું જોઈએ એટલું જ, છતાં કેટલાક પોતાને હિંદુ માનનારા લોકો આને પેલા વ્યાપક ભાવનાકેન્દ્રમાં મૂકવા કે કેંગ્રેસ પાસે મુકાવવા માટે તાકે છે. એ લોકો હિંદનો, તેની સંસ્કૃતિનો, કેંગ્રેસનો, અથવા તો આજના જમાનાનો ઇતિહાસ નથી સમજતા, એમ જ દૂકમાં કહેવું જોઈએ. હિંદ એક પ્રાચીન સંસ્કૃતિ હોવાની સાથે અર્વાચીન લોકશાહી દબનું રાજ્ય થઈ શકે, એમ ઇતિહાસ એને દેરી રબો છે.

એટલે ખરું ભાવનાકેન્દ્ર તો આ સમમૂર્તિમાંથી આપણે નિર્માણ શકીએ. તે કેન્દ્ર કેવળ તાર્કિક વાદ ન હોઈ શકે; તે જીવંત હોવું જોઈએ. એટલે કે, પ્રજાના બધા વર્ગોને જેમ સ્વરાજની જરૂર વસી હતી, જેથી

તે એક જીવંત અને પ્રાણપ્રાપ્ત બેચ બનેલું; તેની જ રીતે આ નવા લોકશાહી સ્વરાજનું નિર્માણ જીવંત અને રાષ્ટ્રપ્રાણ પૂરનારું બનવું જોઈએ. આ આદર્શ ગાંધીજીએ પોતાના રચનાકાર્ય દ્વારા પૂરા પાડેલો છે. તેને હવે પ્રેરક અને લોકવ્યાપી કરવો જોઈએ. તે કામ કેંગ્રેસના કાર્યકર્તાનું અને હવે દેશના રાજ્યકર્તાનું બને છે. એ કરવાને માટે પણ ગાંધીજીયંતી જ ઉત્તમ અને યોગ્ય રાષ્ટ્રપર્વ છે, દેશ સામે ઊભેલું આ નવું કાર્ય જો નહિ સમજાય તો નાના વર્ગો અને વમદાર ટોળાઓની તપાતડી એ જ આપણું રાજકારણ બની જશે. એના કરતાં હારે મોટી આશ્વત્ પીછા શી હોઈ શકે? એમ ધ્યાન 'તો, આજે જગત જેમ પૂછે છે કે, ગાંધીનું હિંદ પાકિસ્તાનવાદી જનસિંધુતમાં કેવી રીતે જઈ શક્યું? એમાં શું ગાંધીના શિક્ષણની ઊણપ હતી? તેમ જ જગત પૂછશે, શું દેશ કે કેંગ્રેસ આવી જ તપાતડી કરવાનું ગાંધી પાસેથી શીખ્યાં? હિંદના ઇતિહાસમાં પૂર્વે કદી નહોતો એવો સવાલ ઉઠેલાનું કામ અત્યારે તેની પ્રજા પાસે આવેલો જાય છે:—હિંદ હવે કેવળ એક સંસ્કૃતિક જ નહિ, પરંતુ લોકશાહી દબે રાજકીય, અને અર્વાચીન યુગની દબે રાષ્ટ્રીય અને સાંતિપ્રિય દેશ બનવું જોઈએ. તેને સંસ્કૃતિ આપડે છે; જીવ્ય જ્ઞાનવિહાર તે કરી નાંખે છે; પરંતુ પ્રત્યક્ષ બ્યવહારમાં એ જીવંતીયભાવની અને તડમાં તડ અને વળી તેમાં તડ પાડીને અસ્પૃશ્ય રહેવાની વાડાચંધીની રીત જ આવરે છે. આ આપણી ઇતિહાસ જ દેશમાં ગાંધીજીએ હિંદુધર્મનું કલંક કાઢ્યું છે; અને તેને ને ન ટાળ્યું તો તેનું મરણ ભાખ્યું છે. આ પ્રશ્ન માત્ર હરિજન-પ્રશ્ન નથી; તે રાજકીય અને આર્થિક સામાજિક છે. દેશવ્યાપી કામ કરવામાં આપણાં લોકો વ્યાપક રાષ્ટ્રભાવના વીસરી જાય છે: આ મોટી આપણી એજ હતી તેથી તો પરરાજ્યો અહીં આવ્યા ને ટક્યાં. તે વિષે જાગૃત કરી ગાંધીજીએ દેશની આજેવાની લીધી તો અંગ્રેજ ગયો. તે જાગૃતિ હવે દેશ પોતાની કરવી જોઈએ. ગાંધીવાદ જો કાર્મિજીન હોય તો તે આ મહાજગ છે; આપણે ઇતિહાસ એ માએ છે. નહીં તો પાછા આપણે પેશવાઈ વખતે હતા એવા જ સ્વતંત્ર અને સમજણ છતાં અરેબર જેવાં તે નિર્મળ દુકાન જ બની જઈશું. આ મહાન ભાવના હવે સમાજમાં પ્રેરાવી જોઈએ. તે વગર હિંદની એકતા સરળવી અશક્યવત છે. ગાંધીજી આ

જરૂર બતાવનાર યુગદંષ્ટ છે. તે માત્ર રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતાના સર્જક નથી; તેને અમર કરવાને માટે જે માનવતાની, રાષ્ટ્રીયતાની, સમાજની, જીવનની ફિલસૂફી જોઈએ, તે બતાવનાર રાજર્ષિ એ છે. રાષ્ટ્રને આ સંમત વેળાસર ઊગતી જોઈએ; નહીં તો દેશરો ખાઈને પ ઊગવાનું તો એ જ છે, કારણ કે હિંદને યુગગૂંથો ઇતિહાસ એ ત્રીજા આપણામાંથી ખેલે છે; અને એ ખેલ સાંભળવાથી ને અને તેટલો ગ્રીહવાથી દેશને ક્ષયશે થયો છે, એ પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. ગાંધીજીની કષ્ટપનાના સ્વનાત્મક કાર્યકર્તા અને રાજ્યકર્તાનું કામ હવે પછી આ બને છે.

૧૯-૧૦-૪૭

પાકિસ્તાન-વાદ પાકે ન કરે

પાકિસ્તાન મેળવવા માટે, ધર્મના લુનવાણી પાયા ઉપર દોશદ્વંજી ગ્રીહસાહેબે બે-રાષ્ટ્રવાદની જે નાપાયાદાર ભાવના દેશના મુસલમાનોમાં ઉત્કેરી, તેનાં કડવાં ફળ હવે ઊતરવા લાગ્યાં છે. ઇશ્વરની કૃપા છે કે, એક મહા ઝેરી ફળ—ઉત્તરની કોમી કતલ—હવે કાંઈકે દેશભે પડે છે. હવે ઊતરવાનાં બીજાં ફળોમાં હિંદુસ્તાનની રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રશ્ન એક ગણાય. વરસોના પ્રયત્નથી ગાંધીજી અને કોંગ્રેસે સંસ્કૃતિના આ પ્રશ્નમાંથી કોમી ડંખ કાઢી નાંખ્યો હતો; પાકિસ્તાની વાદે તેને પાછો જાગ્યત કર્યો છે, અને તેથી ફરીને ૧૯૪૭-૪૭ના દસકામાં જે નીતિ લગભગ દેશભરમાં ગળે ઊતરવા લાગી હતી, તે પાછી ત્યાં ભટકતી હોય એમ લાગે છે. ૧૯૨૫ના આ નીતિના પુરસ્કર્તા થી, પુરુષોત્તમદાસ ટંડન આજે કેવળ સંસ્કૃતિના હિંદી-નાગરી-વાદ પર પહોંચી ગયા છે; અને યુ. પી.માં એ નીતિ વેગ પકડતી લાગે છે. આમાં કેવળ કોમી વલણ મુખ્ય કારણ માની શકાય એમ છે. આ એક અફસોસની વાત છે, અને પાકિસ્તાન-વાદે હિંદની સાંસ્કૃતિક પ્રગતિના કાંટા પાછા ફેરવ્યા છે, એનો સચોટ દાખલો છે.

યુ. પી. સરકારે દરેક બહાર પાડ્યો છે કે, પ્રાંતિક સરકારની દૃષ્ટિથી ભાષા હિંદી-નાગરી રહેશે. છતાં એટલી છૂટ રાખવી પડી લાગે છે કે, જે લોકો નાગરી ન જાણતા હોય તે ઉદ્દેશિ વિધિમાં અરજ વગેરે લખી શકશે. (એનો અર્થ એ કે, સરકારી દૃષ્ટિમાં બંને વિધિ જાણનારા માણસો હશે, એમ ને? એટલે કે, તેઓ ખરેખર હિંદી ઉદ્દેશિ બંને જાણતા હશે; કહો કે બંને વિધિવાળા હિંદુસ્તાની તેમને તો આપણી જોઈશે.

—આમ તે પરંપરી ફિલિત થાય છે, એ ત્યાંની સરકાર ન સમજે એમ તો કેમ જ મનાય? અને એમાં જ દેશની રાષ્ટ્રભાષા નાગરી ઉદ્દેશિ વિધિમાં લખાતી હિંદુસ્તાની છે, એ સિદ્ધાંત રહેલો જોઈ શકાય છે.)

યુ. પી. સરકારનો આ નિર્ણય એવો પ્રતિગામી અને બૂઝભરેલો છે કે, ગાંધીજીએ તરત જ પોતાની આર્થ-સંભામાં તેની નોંધ લેતાં કહ્યું,

“છાપામાં એ કદો એવો કે, નાગરી વિધિવાળા હિંદી હવેથી યુ. પી.ની સરકારી ભાષા થશે. આથી મને દુઃખ થયું. હિંદી યુનિયનમાં મુસલમાનો છે તેનો લગભગ ચોથો ભાગ યુ. પી.માં વસે છે. સર તેજ ગઢાદર સમુજે એવા અનેક હિંદુઓ પડ્યા છે કે જે ઉદ્દેશિ પડિતો છે. આ બધા તેમની ઉદ્દેશિ ભૂલો નમ્ય એમ ?

“સાચું તો એમ કરવું જોઈએ કે, બંને વિધિને રાખવામાં આવે અને બધાં સરકારી કામકાજમાં કોઈ પણ એક ચાલી શકે. કોમાંથી પરિણામ એ આવે કે, બંને વિધિ ફરજિયાત રીતે રાખવામાં આવે. તો પછી ભાષા પોતાનું સંભાળે છે અને હિંદુસ્તાની આખા પ્રાંતની ભાષા બની શકે. એ વિધિનું જ્ઞાન લેવાથી કંઈ બગડવાનું નથી. તેથી તેઓ અને તેમની ભાષા સમૃદ્ધ બનશે. એટલે આવા પ્રશ્નની સારે કોઈએ કચવાટ ન કરવો જોઈએ.”... (એ. પી. ૧૫-૧૦-૪૭)

એટલે, યુ. પી. માટે પણ સાચું પગલું તો બંને વિધિમાં લખાતી વચાતી હિંદુસ્તાની જ અપનાવવાનું છે. છતાં તેને બૂઝ કરવા છડે તો નવી આવેલી સ્વતંત્રતા તે હક પણ તેને આપે છે. પણ એ બૂઝ આખા દેશ પાસે કરાવવાની ઝડતી ઝૂંબેશને તેને હક નથી. એવી જોહાડી તે બીજા પ્રાંત અને દેશ પર ન કરી શકે. દેશને તો ધર્મ-જાતિ-કોમી પર એક નાગરિક સમાજ બનવું છે; એથી તે સર્વગ્રાહી અને સાંસ્કૃતિક નગર રાખીને જ ચાલી શકે. અને એવો માર્ગ બે વિધિવાળા હિંદુસ્તાની જ છે. પાકિસ્તાનની લાચારીમાં આવી પડેલા આપણે, રાષ્ટ્રભાષા ખાખતમાં, કેધમાં આવી બીજી બૂઝ કરી, એ લાચારીને વધારે પાકે પાપે ન કરીએ, એવી શક્તિ અને સમજ પ્રભુ દેશને આપો.

૧૬-૧૦-૪૭

અંગ્રેજ અને ઉદ્દેશ

છાપામાં ખખર છે કે, મુંબઈ સરકારે નામેલી પ્રાંતિક શિક્ષણ સમિતિએ, જૂન, ૧૯૪૮, થી અંગ્રેજીને તેને અધ્યયિત સ્થાનેથી હટાવીને ઘટતી જગ્યાએ મૂકવાનું જરૂરી કામ શરૂ કરવાની ભલામણ કરી છે. અંગ્રેજીના કેટલાય અભિસંકતો અત્યાર મુઠ્ઠી સરકારને રોડી રાખતા હતા; તેઓ હવે સંમત થશે એમ માનીએ કે, અંગ્રેજીને

કાઠવાની આ વાત નથી, પરંતુ તેનો અંશાધીય અને વધારેપડતો હકદાવો દૂર કરવાની વાત આ તો છે.

જેઓની સ્વભાષા અંગ્રેજી છે તેઓ પ્રાથમિક કક્ષાએ લાવે અંગ્રેજી ભણે. બાપી, આ કે તે બહાને, પાછને બારણેથી પાછું તેનું સ્થાન ચાલુ રાખવાની લીધારા સરકાર ન દેખાડે એ સંભાળનું જોઈએ. અંગ્રેજી રાજમાં કેટલાક વર્ગો એવા બની ગયા છે કે જેઓ નથી અંગ્રેજીના કે નથી પોતાની ખરી માતૃભાષાના રહ્યા. તેવા લોક હવે પોતાના સાચા સ્થાને આવી નવ, એ જ એમને માટે પણ સારું ને સલાહભર્યું છે. પરદેશી રાજ્યનાં અનેક કુસંસ્કારી ક્ષેત્રોમાં, કેટલાક લોકમાં આવે ભાષા-સંકર નીપજે, એ બનતું જોવા મળે છે. જેમ કે, ધ્રુવામી રાજ્યમાં કારસી અરખી. તે રાજ્યકર્તા દેશમાં રહેતા દેશી થયા એટલે તેમાંથી અંતે ઉતારની ખડી બોલી હિંદુસ્તાનીના રૂપ પર પહોંચી. પરંતુ એક વિચિત્ર પરિણામ એ જોવા મળે છે કે, દેશભરમાં પથરાયેલા મુસલમાનો ઉર્દૂ બોલે પોતાની સ્વભાષા હોય એમ માને છે! અને મઠ સરકારે તેમાં પોતાની બેઠનીતિનો કાયદો જોયો એટલે ઉર્દૂને પ્રાથમિક શિક્ષણમાં પ્રાંતિક દરજ્જે આપ્યો! હવે સવાલ ઊભો થાય છે, શું હિંદના મુસલમાનો એક અલગ પોતાના ધર્મવાળી જમાત છે? કે તે પોતાની એક અલગ ખાસ ભાષાવાળી પણ જમાત છે! આ અંગે મુસ્લિમ લીગ એટલે મુખી ખ્યાલ દેવાયો કે મુસ્લિમો જુદો રાષ્ટ્ર — જુદી પ્રજા છે! હવે એ ખ્યાલ જોડો છે એમ જણાવા લાગ્યું છે. મુસલમાનો એક ધાર્મિક જમાત છે; નહિ કે તે કેઈ જુદી પ્રજા કે નોખા ભાષાવાર સમાજ છે. કોંગ્રેસ માને છે કે, હિંદી યુનિયન એક બિન-ધર્મખાર — ‘સેક્યુલર’ રાજ્ય છે — તે અમુક સાંપ્રદાયિક રાજ્ય નથી. એનો અર્થ એ છે કે, ધાર્મિક કોમો પોતાના ધર્મને કારણે કેઈ નોખી પ્રજા કે નોખા નાગરિક હક ધરાવનાર સમાજ નહિ હોઈ શકે. આશા રાખીએ કે, અંગ્રેજી ભાષાને હવે જે સ્થાન અપાય તેમાં તથા ઉર્દૂની બાબતમાં આ બાપક સિદ્ધાંત બૂલવામાં નહિ આવે. નહિ તો, એવી છૂટોને હિંદ અંગ્રેજોને નમતું જોખ્યું એવાં સંસ્કૃતિક ‘કેપિયુરેશન’ તે ગણાશે.

૧૯-૧૦-૪૭

મુંબઈ હિંદુસ્તાની પ્રચાર પરિષદ

૧૭ મી ઓગસ્ટે મુંબઈ રાહેરનાં હિંદુસ્તાની પ્રચારકોની એક પરિષદ મળી હતી. વાચકોને ખબર

હશે કે, મુંબઈમાં હિંદુસ્તાની પ્રચારનું કામ શ્રીમતી પેરીન બહેન કેપ્ટન આજકાલ વરસોથી કરે છે. તે હિંદુસ્તાની પ્રચાર સમાનાં એક સંસ્થાપક સભ્ય છે અને તેની કાર્યવાહક સમિતિમાં પણ તે. છે. આ પરિષદ તેમણે યોજાવી હતી.

એ સભાએ નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કર્યો હતો :—

“હિન્દુસ્તાનનો શેકમાપા હિન્દુસ્તાની છે, બૌદ્ધો દેવો ચાલિયે! મદ જવાન દેવો જિવિયોને જિલ્લી જાનો ચાલિયે! રમ ટરરાવકો નકલે મહાત્મા ગાંધી, પવિત્ર જવાહરલાલ નેકરુ, મદાર વેલ, મીઝના માદાદ, વાવુ રાનેન્દ્રમગદ, મિદ્દર લેવ, બૌદ્ધો કોનિસ્ટન્ટીન ઈર્મ્મર્લોફ મેવર્લોફ પાસ મંજી જાવે!”

પરિષદ પ્રસંગે સંદેશી મોકલનાં મૌતાના અમુક કલામ આઝાદે થી. પેરીન બહેનને નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું :—

“મુજે વહુન જુરી હૈ કે હિન્દુસ્તાની-મવાર-કમા પૂરી સરગમતિ અપને કામને લગી હુ હૈ! જવાન બૌદ્ધો જિવિયોને જિલ્લી જાનો કામને જો કેતના કર ચુરી હૈ, હમ સવકો વડી ફેલેવર કાવમ રહના ચાલિયે, વાની હિન્દુસ્તાની જવાન દેવનાગરી બૌદ્ધ વડે રહજેનિ!

મુજે યકીન હૈ કે આપની લગા મુરહુદી વક વહુન વકો જિદ્દમન બગમા દેવી અતર ઉપને રૂ જનાવ બૌદ્ધ મેદનવેક સાવ અપના કામ જારી રહજા!”

૧૨ માર્ચ, ૧૯૪૭

શ્રી. મોરારજીભાઈ દેસાઈ એ નીચે મુજબ લખી મોકલી હિંદુસ્તાની પ્રચારની નીતિ આજે પણ ચોગ છે, એમ પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ કર્યો હતો :—

“આપને જરૂરેમ હાથિર રહ સક્તા હો વહુન મુજો હોતી! મે માનતા હું કે હિન્દુસ્તાને હિન્દુસ્તાની હી રાષ્ટ્રમાપા હાનો ચાલિયે બૌદ્ધો દોનો જિવિયોને જલકા પ્રવાર હોના ચાલિયે! હરેક હિન્દોકા ‘ફકે હૈ કે હૈ બાન્દાસ્તાન્તીય વ્યવહારોમે હિન્દુસ્તાનીકા વપરોશ કરે બૌદ્ધો દોનો જિવિયોનો સ્વીકાર કરે! આપને કાર્યમે મે અપની શુનેચ્છા મેવતા હું!

મુંબઈ પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખ શ્રી. સદાશા પાટીલે નીચે પ્રમાણે સંદેશી મોકલ્યો હતો :—

“સ્વતંત્ર હિંદની રાષ્ટ્રભાષા, નાગરી હૈ! બનેમાં લખાની એવી હિંદુસ્તાની જ હોવી જોઈએ. આપની પ્રવૃત્તિ ધણે મોટા બાન સહેલાઈથી સમજ શકે એવી એક સાદી આમ-સાપાની આપણે બારે જાગરી અને મુખ્ય જરૂર છે; એને સમજ લેવામાં કેઈ પણ કોમવાદી ખ્યાલો કે આચાર્ય પ્રતિક્રિયાના આવેજોની આડ વચ્ચે ન હોવી જોઈએ આવી ભાષા હિંદુસ્તાની છે. કો-એસ તેના બંધારણથી આ ભાષાને

બંધાઈ ચૂકી છે. જ્ઞાતમાં એવા કચોડા હિંદુઓ પડેલા છે કે જેમની સિધ્ધિ હજી જ છે. તે સિધ્ધિ કાંઈ મુસલમાનોની અસાધ્ય આગવી નથી. જ્ઞાતમાં હિંદુ મુસલમાન સૌની સાધારણ એક સિધ્ધિ એ છે. જેને જે સિધ્ધિ આવડતી હોય તેને તે વાપરવાની છૂટ રાખે. અને ખાતરી છે કે, કોમી પ્રધાન્યે જે પૂજ્ય કટકો હાથે છે અને જેની રચના અત્યારે તે નજીકે આવેલું અંધારું થઈ ગયા છીએ, એ પ્રજાકટક રામશે ત્યારે હિંદુના લોકો સમજશે કે, નવીન જન્મેલા હિંદી યુવિજનની રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાની છે અને તે જ હોવી જોઈએ.”

- ૧૯-૮-૧૯૪૭

સૌથી ખ્યાત દેશ જેવો સંદેશ પં. જ્યોત્સનાલક્ષ્મી છે. દેશના હરેક, રાષ્ટ્રપ્રેમીઓ એ ગંભીરપણે મનન કરવો જોઈએ. રાષ્ટ્રભાષાનો સવાલ કોમી નથી; તે સાંસ્કૃતિક છે. આ વાત લગભગ ભૂલીને જ નજીક ન ચલાવું હોય એમ આજે લાગે છે. છતાં તે જ વસ્તુ સાચી છે, અને એકલે અવાજે પણ તેને જ પોકારતી જોઈએ. લોકમતનો અર્થ આગંતુક આવેશ-મત નથી. હરેક પ્રજાના જીવનમાં કોક વાર એવા પ્રસંગ આવે છે, જ્યારે તેના નેતાઓએ આવા આવેશ-મત સામે જાનથી પણ સામે પડકાર પેટે અડગ ઊભા રહેવું જોઈએ છે. હિંદમાં એવો કાળ આવે છે, અને તે કોમી એકતાના આપણા સાંસ્કૃતિક સિદ્ધાંતનો છે. તેની જ એક બાજુ કસોટી નજીક ન હોય, એમ આજે રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રશ્ન બની રહ્યો છે. કોમી એકતાના આ પ્રશ્ન પર પં. જ્યોત્સનાલક્ષ્મીએ જે મક્કમ અવાજથી પ્રજાને દોરવણી આપી છે, તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, કોન્ગ્રેસ તેને ખરે કસોટી-કાળે એક બળવાન શક્તિ નીવડી છે; અને એમ આગળ ઉપર લોક કહેશે. એ જ મક્કમતાથી પંડિતજીએ હિંદુસ્તાનીના સવાલ ઉપર તા. ૧૨-૮-૪૬ ના રોજ પોતાનો મત મુંબઈ પરિષદ પર લખી મોકલ્યો છે, — તે આ અંકના પૃષ્ઠા ઉપર છે તે જુઓ. કેટલાક લોક હિંદુસ્તાનીના આ સાંસ્કૃતિક પ્રશ્ને નાહક કોમી કરી મારી લોકમાં ગેરસમજ બીજી કરે છે, તેમજ પંડિતજીના આ મંતવ્યને ગંભીરપણે મન પર લેવું જોઈએ.

ઈન્દુ નિમિત્તે ગોવધ

હિંદના કેટલાક પ્રાંતોના મુસલમાન આગેવાનો આ વેળા પોતાના સહધર્મીઓને અનુરોધ કરે છે કે, આ ઈન્દુ પર મુસલમાનોએ ઉદાર દિલથી ગોવધ કરવાનું

છોડવું જોઈએ. આ પણ એક પાકિસ્તાની નીતિનો ફળુઓ જ ગણાય. મુસલમાન ભાઈઓના આ દિલ-ફેરને માટે તેમને મુઆરક્યાદી થતે છે. ગાંધીજી ન્યાયથી હિંદમાં આવ્યા ત્યારથી કહેતા આવ્યા છે કે, ગોવધ, મરિજ્જ આગળ વાળાં છું કોમી આજાપણનાં કારણોનો ઉકેલ સાદું કે સોદો કરવાની તૃતીયી નહિ, પણ સજ્જનતા અને સાચી નાગરિક સમજમાંથી થવો જોઈએ. આજે આટલાં વરસો પછી અનુભવે દેશ આ સાચી શીખ મહણ કરવા તરફ વળે તો કેવું સારું!

મુસ્લિમ ભાઈઓ આ બાબત આગળ જઈને એ પણ વિચારે કે, જે ઈન્દુ નિમિત્તે ગોવધ જ કુરવો જોઈએ એવું વિધાન ન હોય, — અને એવું નથી એમ તેનાં નાજુકારો કહે છે — તો પછી એક ધાર્મિક વિધિ તરીકે ગોવધ ન કરવાનો ઠરાવ કરવો એમાં સાચો હિંદી નાગરિક ધર્મ છે; એમાં સાચો શાંતિધર્મ પણ છે. ધર્મનું રહસ્ય જ એ છે કે, જ્યારે અરસપરસ ગમી રમીને રહેવું જોઈએ; તો જ કોઈ ધર્મ પણ પાળ્યો ગણાય. ઇકમાલ કહી ગયા છે એમ,

“મજહબ નહીં સિખાતા

આપસમેં યૌર રખના.”

આપસઆપસમાં નાહક બોચાં દિલ કરે એવો કોઈ આચાર ધાર્મિક લાગે જ હોય, કે તેને તેવો કહી રાકાય. આચારનું સ્વરૂપ સત્ય ધર્મનો આત્મા બદલ કરવા જેવું જોઈએ તેવું હોવું અને કરવું જોઈએ. અને જેની બાજુ મર્યાદા પડેરાધર્મ અને ન્યાયની હેતી જોઈએ. સ્વતંત્ર હિંદમાં કોમી ઉકેલ માટે આ જ સતો સીધો લાગે છે.

૧૪-૧૦-૪૭

સમાજસેવા મંડળ, ઓરખાસા

પૂર્વ આફ્રિકામાં મોગ્યાસામાં વસતાં હિંદી ભાઈ બહેનોની સેવા માટે સ્થપાયેલી આ સંસ્થાને ૧૯૪૬માં ૨૫ વર્ષ પૂરાં ગયાં; તે પચ્ચીસીમાં તેણે કરેલા કાર્યોને હેતુલ તેના મંત્રીએ મોકલ્યો છે. તે વાંચતાં ખાસ તો એ આનંદ થાય છે કે, જેની સ્થાપના, કાર્ય અને વહીવટમાં આપણાં બધી કોમનાં ભાઈબહેનોએ ભેગાં મળીને કામ કર્યું છે. સેવામાં નીચેનાં કામો તે મંડળ મુખ્યત્વે કરે છે — દવાખાનું અને પ્રતિયુક્ત, વાચનાલય અને પુસ્તકાલય, રાત્રીશાળા, વિદ્યાર્થી-મદદ, ભાષણ પ્રકાશન દ્વારા લોકશિક્ષણ, ગરીબ ભાઈઓને

મદદ અને પરસ્પર સહાય. આપણી બહેનોએ પણ આ મંડળના કામમાં સક્રિય ભાગ લેવો જોઈએ. એ બાળકોને આનંદ થાય છે કે, ૧૯૨૦-૨૧ માં દેશમાં જે સેવાઓની ઊર્મિ ગાંધીજીને પ્રતાપે જન્મી, તેની જ અસર દૂર દેશમાં વસતાં આપણાં લાઈબ્રેરીઓ પર પડી અને તેમાંથી આ મંડળની સ્થાપના થઈ. સહજરૂરિતે મંત્રીઓ ગાંધીજીના ૬૦ આદિકાના કાર્યને પણ યાદ કરે છે. ગાંધીજી

ત્યાં લોક સાથે હળીમળીને અને હિંદની આબરૂ તથા ગૌરવના રક્ષક તરીકે કેમ વર્તતા હતા, એ વસ્તુ પરદેશોમાં વસતા દરેક હિંદીને મારે ધડાકા છે. મોખ્યાસા અને પૂર્વ આદિકાનાં આપણાં દેશભાંડુઓ આ યાદ રાખે. એમની આ સેવાસંસ્થા, મનુષ્યમાનની સેવા કરવાના તેના આદર્શ પ્રમાણે, સાચી માનવસેવા કરનારી પ્રેમપંથની સંસ્થા બની ચિરંજીવી થાયો.

૭-૧૦-૪૭

૩૦

નહું વાચન

૪^{મી} ખીના મેળો : લે. : શ્રી. ઉચ્ચર પેટલીકર. પ્ર. : અતિ ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ; પૃ. ૧૮૬; રૂ. ૩. ૨-૮-૦.

માનતા : લે. : શ્રી. ઉચ્ચર પેટલીકર. પ્ર. : અતિ પ્રકાશન લિમિટેડ, અમદાવાદ; પૃ. ૧૨૩; રૂ. ૩. ૨-૮-૦.

ચરોતરના મરીમોના, ખાસ કરીને ઠાકરઠા, ખારેલા અને પાટણવાડિયાઓના જીવનનું રસિક વાવણિન કરનાર તરીકે શ્રી. ઉચ્ચરભાઈ હવે ભણીતા થઈ ચૂક્યા છે. '૪^{મી} ખીના મેળો' એ એમની એ જીવનના આલેખની એક સરસ નવી નવલકથા છે. અને 'માનતા' એ એમની આવી નાની મોટી નવ વાવણિનો સંગ્રહ છે. 'માનતા' એ એમાંની સૌથી મોટી એટલે કે ૮૦ પૃષ્ઠ રોક્ષી વાર્તા છે એટલું જ નહિ, સાવ દૃઢી વાર્તાઓ અને નવલિકાઓ વચ્ચેના પુલકી કલાની અને લેખકની શક્તિનો સારો ખ્યાલ આપનારી વાર્તા છે. 'કાળપ્રખી', 'વેરવૃત્તિ', 'મેરનાં ઈંડાં', અને 'વટ' એ પણ એ જ દિશામાં લેખકની ખીલી જતી શક્તિઓના માર્ગસૂચક સમી વાર્તાઓ છે. 'વેરવૃત્તિ' બાળકોને મુખે કહેવાની વાર્તા હોઈ લેખકના બાળમાનસના અભ્યાસનો ખૂબ સરસ પુરાવો છે. બુદ્ધકાળના ઐતિહાસિક વહીવટની અને કલેક્ટરશી માંડીને ગામડાના સુખી-લક્ષીને ને વહીવટી અને શિક્ષક સુધીના સરકારી માણસોની તેમ જ ગામડાનાં આર્થિક અને સામાજિક તંત્રની અને ત્યાંના મરીમોના જીવનની દાલાણીની વાર્તાકર કરી શકે એવી સારી કીમતી આ બધી વાર્તાઓ બરેલી છે, એ એની વિશેષતા છે.

'૪^{મી} ખીના મેળો' માં માધિ અને લખી નાથક નાચિકા છે. નજીવા કાસલુકર થયેલી વરના બાપના માનની અંગત ખટાસોને કારણે પરચ્યા પળી લખી વર્ષો સુધી સાસરે જઈ રહી નથી. છેવટે સસરાના કારણ પ્રસંગે લખીના બાપે વેપારીના ઘરની જે સેવા ઉઠાવી ને દેવા વળેલો નિકાલ કરવામાં યશસ્વી મદદ કરી, તેને લીધે લખી સાસરા મેળો

થઈ. પણ કુળિયામાં પેસતાં જ ગામના મરીમોને મૂસનાર જે ખાઈજેલ દાલાણુનો લખીના બાપે અવગણી કરીને ખોદે વહેલી લીધી હતી, એના મહેલુદાણીથી, ઉરડોઈ જઈને માધિે લુહાણાનું ખૂન કરી બેસે છે ને ફરી પાળી લખીને માધિે આદત બને છે. છેવટે માધિે માધિે નેલમાંથી છટકીને મણીમાંડાનાં કોતરો પર પહાડસંગ ઠાકોરને ત્યાં આસરો ને ગુપ્તવાસ મેળવે છે. ત્યાર પછીનાં ગુપ્ત મિલન દરમિયાન લખી જીવન આપાની કુદ પ્રસંગપરંપરામાં પોતાનાં પગલાંની કમનસીબી જ જુએ છે, અને મનેવેલનાથી પ્રેરાઈને માધિને એ ને હપદેશ આપે છે એથી તે છેવટે સાધુ થઈ ભય છે, ને લખીને અણુભેઈતી ફારગતી આપીને અગ્રેષ્ઠ થઈ ભય છે. ને એમ વરવડના લક્ષેના ૪^{મી} ખીના મેળો પાછો વીંખાઈ ભય છે.

માધાની માતાનું તથા આશ્રયદાતા પહાડસંગ ઠાકોરનું આલેખન આન ખેંચે એવું છે.

પ્રૂની અને જોડણીના અસહ્ય ભૂસો નજરે પડે છે એ સૌચનીય છે. સારી વસ્તુ આવાં પ્રમાણે કારણે માર્દી ભય છે ને વારંવાર રસમંગ થાય છે.

સંવાદની અદોતરી બાપામાં કેટલીક જગાએ એકધારું ચરોતરીપણું નથી જણાવું ને કેટલીક જગાએ પ્રૂના દોષે કે કોણ જાણે કેમ કાઠિયાવાડીપણું પણ પેરી ગયેલું દેખાય છે.

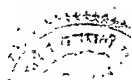
'ઓજડું' ને બદલે ઓરડું, 'સજવળાટ' ને બદલે સરવળાટ, 'સરડું' ને બદલે સળડું જેવી 'ર' 'ળ' અભેદની ઉચ્ચાર-આમ્તાઓની ભૂલો પણ નજરે ચડે છે. ૪૦

કાપડની કલાણી : લે. : અન્તિસાલ મ ગાંધી; પ્ર. : શ્રી સયાજી સાહિત્યમળા; ઈ. સ. ૧૯૪૬, પૃ. ૪૬૪; રૂ. ૩. ૨-૧-૦.

કાપડના ઉદ્યોગમાં કામ કરનાર માટે આ ઉપયોગી પુસ્તક છે. તેનો કુદરતી તંત્રોએની ઉત્પત્તિ અને વિજ્ઞાનને લખેલા ભાગ ખાદીશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને ઉપયોગી છે અને બાકીના ભાગ અપરનાં કારખાનાંમાં કામ કરનારને માટે

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

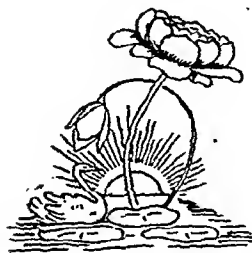
સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સંપાદકમંડળ

જીમતનાથ દવે
ગોપાલદાસ ખડેલ
કાકેશભાઈ દેસાઈ

મણિભાઈ દેસાઈ
મનમોહન દેસાઈ (વંત્રી)
જયજી દેસાઈ (વ્યવસ્થાપક)

વર્ષ ૬

અંક ૧૧

નવેમ્બર

નવજીવન, અમદાવાદ

૧૯૪૭

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

નવેમ્બર, ૧૯૪૭

સુચના

આ માસિક દર મહિનાની છેલ્લી તારીખે બહાર પડેશે.

એક અઠવાડિયામાં અંક ન મળે તો ગ્રાહકે પોતાનો ગ્રાહકનંબર લખી ખબર આપવાથી તે અંક મોકલી આપવામાં આવશે. એ પહેલાં ટપાલ ખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે.

સરનામોનો ફેરફાર અમોને તુરત જણાવવો કે નેથી નવો અંક નવા સરનામે મોકલી શકાય.

ગ્રાહકોએ ખતવહેવાર કરતી વખતે પોતાનો ગ્રાહકનંબર અવશ્ય જણાવવા વિનંતી છે.

ગ્રાહકો પોતાનું લવાજમ નવજીવન કાર્યાલયની શાખાઓમાં મુંબઈ (૧૩૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ); સુરત (કચ્છપીઠ ખાતર); રાજકોટ (સર લાખાણરાજ રોડ); પૂના (૨૬૬, સદાશિવ પેઠે); દિલ્લી (કેવા મહાજની, ચાંદની ચોક) બરી શકશે.

લવાજમના ફર દેશમાં શ. ૪); પરદેશમાં શ. ૧) અથવા શિ. દસ; છૂટક નકલ આઠ આના

અવસ્થાપક,
શિક્ષણ અને સાહિત્ય,
નવજીવન કાર્યાલય,
પો. બોક્સ ૧૦૫, અમદાવાદ

વર્ષ ૬

અંક ૧૧

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
કેળવણી અને રાજ્યસત્તા	મગનભાઈ દેસાઈ	૩૧૩
પૂના યુનિવર્સિટી બિલ	મગનભાઈ દેસાઈ	૩૧૫
નવી વિદ્યાપીઠો	ગાંધીજી	૩૧૬
સાબાર સ્ત્રીધાર		૩૨૦
ડૉ. આનંદ કેન્ટિસ દુભારવાભી	પાંડુરંગ દેસાઈ	૩૨૧
નિર્દેશ્ય સંપ્રદાય	ગોપાલદાસ પટેલ	૩૩૧
અલ્લિસાધર્મી અને માનવધર્મી	મિરોરલાલ ધ. મરારવાળા	૩૩૭
ધર્મવાદ દેશ ને લાખાવાદ પ્રતિ	મગનભાઈ દેસાઈ	૩૩૮
વ્યાકરણ-અર્થ		
તેજી-તેને	કિ. ધ. મ.	૩૪૦
પ્રવાસની તૈયારીમાં શિક્ષણ	મણિભાઈ નાયક	૩૪૧
માસિક વિવેચન		
આરામખેર કે હસમખેર	મ.	૩૪૩
સુનિશ્ચયોને સંતોષવા ખાતર?	"	૩૪૩
અંગ્રેજી શું કામ?	"	૩૪૩
સ્થાનિક સંસ્થાઓ અને શુંજરાતી	"	૩૪૪
સં. ૨૦૦૪ના કાર્તિકી પંચમી	કિ. ધ. મ.	૩૪૪
સહકારીનો એક પ્રયત્ન	વિ.	૩૪૪અ

અમારાં નવાં પ્રકાશનો

જગતનો આવતી કાલનો પુરુષ : [સર સર્વજીવી
[પ્રાકૃત્યનું 'The world's Unborn Soul']
અનુવાદક : મગનભાઈ પ્રમુદાસ દેસાઈ; કિંમત રૂ. ૧-૪-૦;
ટપાલખર્ચ ૦-૫-૦.

કાવ્યપરિચય : ભા. -રજો : સંગ્રહક : રામનારાયણ
વિ. ધાક; નમીનદાસ નાં પારખ; કિંમત રૂ. ૧-૮-૦;
ટપાલખર્ચ ૦-૬-૦. (તા. ૮-૧-૨૦-૪૭ના રોજ પ્રગટ થશે.)

અપભ્રંશી પ્રતિભા : [હેલન કેલર કૃત આલોક્યા]
અનુવાદક : મગનભાઈ પ્રમુદાસ દેસાઈ; કિંમત રૂ. ૧-૮-૦;
ટપાલખર્ચ ૦-૫-૦.

હિંદ-સિંદનનો નાણાવ્યવહાર : [અ. બે.
સી. કુમારબા કૃત 'ક્લાઈવ ટુ કેપ્સ'નો અનુવાદ]
અનુવાદક : મણિભાઈ ભ. દેસાઈ; કિંમત રૂ. ૦-૧-૦-૦;
ટપાલખર્ચ ૦-૧-૬.

મુંડકોપનિષદ : [મૂળ મ્લોક, પદ્ય, અનુવાદ
વધા વિવેચન સાથે] સંપાદક : મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ;
કિંમત રૂ. ૨-૦-૦; ટપાલખર્ચ ૦-૫-૦.

મહિરપ્રવેશ અને શાસ્ત્રો : લેખક ચંદ્રશંકર શુક્લ;
પ્રસ્તાવનાલેખક નરહરિ પરીખ; કિંમત રૂ. ૩-૦-૦;
ટપાલખર્ચ ૦-૭-૬.

નવજીવન કાર્યાલય
પો. બો. ૧૦૫, અમદાવાદ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

૫૫ ૬-અંક ૧૧]

અમદાવાદ

[નવેમ્બર, ૧૯૪૭]

કેળવણી અને રાજ્ય સત્તા

છાપામાંથી જાણવા મળે છે કે, હિંદુ રાજ્યમાં એક એવો કાયદો છે કે કોઈ પ્રમુખ સરકારની પરવાનગી વગર ત્યાં સ્વતંત્ર શાળા ખોલી ન શકે.

હમણાં મુંબઈ ખાસકર્યામાં પૂના યુનિવર્સિટી મિત્ર ચર્ચા છે તેમાં એક એવી કથમ છે કે, અત્યાર સુધી મુંબઈ યુનિવર્સિટી સાથે જોડાઈને કામ કરતી પૂના-મદરાસની કોલેજોએ આપોઆપ આ નવી ચનારી વિદ્યાપીઠ જોડે જ કામ કરવું જોઈશે; તેમનો મુંબઈ સાથેનો સંબંધ આપોઆપ બંધ થઈ આ નવી વિદ્યાપીઠ સાથે જોડાયે ગણાશે; સિવાય કે સરકાર તેમ ન હિંદુનારને ન જોડાવાની પરવાનગી આપે.

ઉપરના એ તથા બીજા અનેક દાખલા પરથી કેળવણી અને સરકાર વચ્ચેના સંબંધમાં અને સરકારો શિક્ષણ ઉપર જે અંકુશ દાખવે છે તે વિશે કેટલાક વિચારવા જેવા મુદ્દા ઊઠે છે. સરકાર કે રાજ્ય આવો દુકમ ન કરી શકે એમ જાણે જ કોઈ કહી શકે, કારણ કે સરકારની કોઈ સરકાર નથી, સિવાય કે તેની પ્રજા. પરંતુ સરકાર એક વ્યવસ્થા અને દંડધારી સશસ્ત્ર તાકાત છે ત્યારે પ્રજા તેવી નથી; તેણે જે સરકારને નમાવવી હોય તે સત્યબદ્ધ કે શબ્દામદ કરવા માટે સંગૃહિત અને સશક્ત જનતું જોઈએ. એટલે સવાલ તો એ છે કે, સરકારો આવા વિષય શું કામ કરે છે? તેવો અંકુશ રાખવા જેવો ખરો? તેમાં પ્રજાનું સાચું હિત છે? સારી ગણતરી સરકારોને આ શોભે?

વળી સરકાર પાસે અંકુશ મૂકવાનું વહીવટી સાધન માન્ય હોય છે. સરકારને જે ન દેએ તેવી

શિક્ષણ-પ્રથાને કે સંસ્થાને એ માન્ય ન કરે, એટલે મદદ ન આપે; અને એથી આગળ જઈ, જેમ ગઈ સરકારે ગૃહત્યાત વિદ્યાપીઠને ગેરકાયદેસર જાહેર કરી હતી, તેમ પણ કરીને તેની માત્રમતા તથા સેવકોને કળે કરી લે. એટલે કે, સરકાર ચાહે તો શિક્ષણમાં મુકાસ કરનારને કે તેમાં નવી જ ભાત પાડી ક્રાંતિ કરનારને શોધી શકે, આ ખરોખર છે.

પ્રમુખીય શિક્ષણ, અર્થાત્તીન દૃષ્ટિએ, સરકારોની એક ફરજ મનાય છે. ગયા જમાનામાં સરકારનું મુખ્ય કામ ન્યાય અને સંરક્ષણ હોઈ દંડ એવું પ્રતીક હતું અને ન્યાયસભા એની પ્રતિજ્ઞા હતી. કેળવણીનું કામ પ્રજા પોતાની એક સ્વાભાવિક સામાજિક જરૂરનું સમજી પોતે સંભાળી લેતી; રાજ્ય તેમાં મદદ કરતો. તેમાંથી વધીને આજે વિચાર એટલે મુધી ગયો છે કે, સરકાર પ્રજાના સારાને માટે જન જનનાં સામુદાયિક કામો સ્વીકારે. તે તેનાં અન્નવચ્ચે પણ માપબંધીમાં લઈ શકે. તે લગભગ બધી રીતે પ્રજાની દુસ્તી છે એમ નર્તી શકે છે. આથી કરીને તે જનત જાતનાં પ્રમુખીય ખાતાં ચલાવે છે, તેમાં શિક્ષણ ખાતું પણ એક હોય છે. આ જાતા ઉપર તેની સત્તા અને અંકુશ હોવાં તે એક વસ્તુ છે, અને શિક્ષણ પર અંકુશ હોવો એ બીજી વસ્તુ છે પોતાના શિક્ષણ ખાતાને સારી રીતે ચલાવવું, એ એનું કામ છે. તેની શાખાઓમાં શું શીખવવું કે શું ન શીખવવું, એ હાવવાની તેને છૂટ હોય. પોતે સમાજની એક અગ્રણી સંસ્થા હોઈ તેનું સહેજે સી વાતમાં બધે વળન પડે એ પણ ખરોખર. પરંતુ, એ વસ્તુ ૨૧૪ છે કે, સરકારી શિક્ષણ ખાતું શિક્ષણ નથી. શિક્ષણ અને સંસ્કાર એક પ્રમુખીય પુરુષાર્થની વસ્તુ છે.

કોઈ માણસ ન્યાયની કચેરી પોતાની જુદી ન ચલાવી શકે; જોકે તે ખાતરમાં પણ લવાઈ કે પંચ દ્વારા પતાવટ થઈ શકે. છતાં વ્યવસ્થિત અદાલત કોઈ ન કાઢી શકે. પરંતુ શાળા કાઢી શકાય છે, કેમ કે તે એક તોખી જ ચીજ છે. સરકારે પ્રગતિતંત્રના ખાતાંની વહીવટદાર છે; તેઓ પ્રજાકલ્યાણમાં નવીન વસ્તુનું દર્શન કરનાર અને તે સર્જનાર નથી હોતી. તે કામ તો વ્યક્તિઓનું છે. કેળવણી એ સંસ્કૃતિનું, સર્જક ચેતનમય છે; અને તેથી તેનો પ્રાણ હમેશા વ્યક્તિની સાધનામાં રહેલો હોય છે. તેથી જ પ્રજાજન સ્વતંત્ર શાળા કાઢી શકે એવી છૂટ હોય, એ પ્રગતિશીલતા અને સુરાજ્યની નિશાની છે; અને તેથી જ માયાપોષ્ટે છ-છે ત્યાં પોતાનાં બાળકને લાગુ પાડી શકે એવી એમને સ્વતંત્રતા હોય છે. એટલે, સરકાર પોતાના શિક્ષણ ખાતા ઉપર અંકુશ રાખે એ એક વાત છે; પરંતુ એમ જ તે કેળવણી ઉપર હાથ ચલાવે તો એ પ્રજાકલ્યાણને ગણાય.

એક વિચાર હજી રહે છે: સરકારને પોતાની પ્રજામાં કાયદો ને વ્યવસ્થા જાળવવાની જવાબદારી હોય છે. તેને અદા કરવામાં સરજતા પડે તે સાડુ, શિક્ષણ એક સાડું સાધન બનાવી શકાય છે. નાગરિકને ગળથૂંતીમાં જ ને કોઈ ને કોઈ હમે વફાદારી આપી શકાય, તો એમ કરવાનું પ્રલોભન એવું જગડું હોઈ શકે છે કે તેને વશ ન થવા માટે કોઈક પરદર્શન જ જોઈએ. વળી, સરકાર બધું જ શિક્ષણકામ — શાર્થી અંત સુધી — પોતે નથી કરી શકતી. આજે પ્રાયમિક શિક્ષણને જ સરકારે પોતાની કાયદેસરની ફરજ માની છે; બીજામાં તે પ્રજાની પાસેથી સ્વપત્નની અપેક્ષા રાખે છે, અને પોતે તેને મદદ આપવા તત્પર રહે છે; મદદના નિયમો ઘડે છે; અભ્યાસક્રમ નિયત કરી આપે છે; નિરીક્ષણ-દંક ભેગવે છે; પરીક્ષા લે છે અને પ્રમાણપત્ર આપે છે; તે પ્રમાણે નોકરીમાં રાખવાનું ધોરણ દરાવે છે. આ બધું કરવાને માટે કાળાનતરે ખાતાસાર્થ નિયમોનું એક રાજ્ય જ પડું. માય છે અને આયોગ્યાપ તેમાં વહીવટી જડતા પણ આવી રહે છે. અને એ નિયમરાજ્યમાં હોવું અને બધું ચાલવું એટલે જ જાણે કેળવણી બરાબર ચાલે છે, એવો એક અગાળપણે પૂર્વગ્રહ બંધાઈ જાય છે. અને એ નિયમરાજ્ય ચલાવવું એટલે કેળવણીનું કામ કરવું, એવો એક અમલદારી ખ્યાલ બીજો થઈ

જાય છે. આવી શિક્ષણવ્યવસ્થાથી રાજ્યને એક પ્રકારની નિરાંત રહે છે. એથી જ આપણને કે ફાશિવાદી રાજ્ય-કર્તાઓ શિક્ષણકામને પોતે નહીં કરેલ તોયે જ રાખે છે, આમ સરકારે શિક્ષણને ચીલેચાલુ કરી શકે છે, એ એમની એક મોટી સત્તા છે. તેનો દુરુપયોગ ઉઘાડો છે. તેથી જ સારી ગણ્યતા સરકારો ખાતરી શિક્ષણ-પ્રયોગની છૂટ રાખે છે, તેને હમેશા ઉત્તેજન આપે છે, અને તેમાંથી મળતાં નવાં નવાં સચ્ચોતે પોતાના ખાતામાં અપનાવવા તત્પર રહે છે, અને, પ્રજાજનને પોતાના બાળકને કયાં લાગુ પડતાં તેની પણ છૂટ રાખે છે; તથા શિક્ષણકામ કરનારાઓએ પોતાનું કામ કઈ હમે કરવું એમાં અમુક મોકળાશ હમેશા રાખવામાં આવે છે આમ ન કરનાર સરકાર જુલમી નહિ, તોપણ વધારે પડતી ‘સરકારી’ બની ગઈ, એમ જરૂર કહેવાય. શિક્ષણ અને સંસ્કાર પ્રજાના જ્ઞાન-પ્રજ્વળાર્થમાંથી નીપજનારી વિદ્યાશક્તિ છે; એટલે જો ઉપમા આપવી. હોય તો, જેમ ધર્મમાં રાજ્ય દખલ ન કરે તેમ આ કાર્યમાં તેણે દખલ ન કરવી જોઈએ, ધર્મ અને વિદ્યા અથવા તેનું સાધન શિક્ષણ કે કેળવણી, એ બે એવી તોખી પડતી ચીજો છે કે તે ન્યાય, આરોગ્ય, ધં પેટે ખાતાસાર્થ ન થવી ઘટે. અદાલત-કામમાં પણ સરકાર દખલ ન કરે; પરંતુ કાયદો સરકાર ઘડે, તે તેમાં રહીને અદાલતે વર્તવું જોઈએ; અને એ રીતે સરકાર તેની ઉપર કાબૂ ભેગાવે. પરંતુ વિદ્યા અને શાળા ઉપર કે ધર્મસંસ્થા પર આવો કાયદો નથી હોતો, — ન હોવો જોઈએ. બદક, શિક્ષણ અને ધર્મ એ બે એવી સામાજિક તાકોતો છે કે જેને આધારે સરકાર અને સમાજ પોતાનો આકાર ઘડી શકે છે. તેથી પ્રજા અને સરકાર બેઉની ઉપર સૂક્ષ્મ અધિકારન ભેગવતી આ બે તાકોતોની ઉપર સરકારો ખૂરી નજર ન નાંખે એટલું જ નહિ, તેમાં ઉદ્ધરતાપૂર્વક મદદ આપવાની વૃત્તિ રાખે અને પોતાની મર્યાદા સમજીને વર્તે. પ્રજાના ધર્મજનને અને સંસ્કાર-કે કેળવણી-જનને માટે તેણે પૂરું વિકાસકેવ રાખવું જોઈએ. આ બે બળ વ્યક્તિવિશેષ છે, માનવ આત્મામાંથી પ્રગટ થનારી અને પછી પ્રજામાં જીતરનારી આધ્યાત્મિક વસ્તુઓ છે. સત્તા એની ઉપર અંકુશ-નજર ન રાખે, પણ અમુક આભારશક્તિ અને આમન્યા-શુદ્ધિ તે પ્રત્યે રાખે એ વધારે યોગ્ય ગણાય.

પૂના યુનિવર્સિટી બિલ

કેટલાક વખતથી પ્રૌદિક-વિદ્યાપીઠો સ્થાપનાની વાતો ચાલે છે, તેણે હવે મુત્તર રૂપ પકડવા આંધુ ગણાય — મુંબઈ સરકારે તેની ધારાસભાની છેલ્લી બેઠકમાં પૂના યુનિવર્સિટી બિલ રજૂ કર્યું છે. એટલે હવે આજની સરકાર રાજીના આ એક મહત્વના પ્રશ્ન વિશે શા વિચાર ધરાવે છે, તે આ નમૂના ઉપરથી કાંઈક કળી શકાય. હજી કન્નડ તથા ગુજરાત માટે યુનિવર્સિટી વિચાર કરનારી તપાસ-સમિતિઓનું કામ બિંધુ છે; તે પણ થઈ રહે પછી આખા પ્રશ્નનો સમન્વિત દષ્ટિથી વિચાર કરીને પ્રદેશવાર પાસિયતો બોધ કાઢી કામ ઉપાડવાને બદલે, વચમાંથી જ મુંબઈ સરકારે ત્રણમોના એક પ્રદેશ માટે આ બિલ આપ્યું, તેથી પ્રૌદિક વિદ્યાપીઠના થયા વિચારને તથા આગીતા એ પ્રાંતની પેલી એ સમિતિઓના સ્વતંત્ર વિચારનેય કાંઈક નડનર થયા હોયત રહે ખરી ખર.

આ બિલ રજૂ થયું, લગભગ તે જ વખતે મહાત્માજીએ ૨-૧૧-૪૭ના 'દિનનિર્મલ'માં 'નવી વિદ્યાપીઠો'ના આ મહત્વના ઉપરીય પ્રશ્ન ઉપર પોતાના વિચારો રજૂ કરતા એક લેખ લખ્યો. તેમાં તેમણે એવા મૌલિક પ્રશ્નો ઊઠા કર્યા છે અને તે બાબતમાં પોતાનાં સ્પષ્ટ મતોઓ રજૂ કર્યા છે કે, એ પર મુંબઈ સરકારે ફરી વિચાર કરવો જોઈએ. એ લેખ ન જોનાર વાચકને આ અંકમાં તે ઉતારેલો મળશે. તેમાં એ જોશે કે, ગાંધીજી સરકારોને અને સિદ્ધાન્તકારોને, અખિલ હિંદ અને તેની સામે આવી બીજા મહાન પ્રશ્નોની દષ્ટિએ, સલાહ આપે છે કે,

"..... બધું વિચારતાં રહેને લાગતું જોઈએ કે નવી વિદ્યાપીઠ કાઢતાં આવડતું હશે છે." અને તેમાં એટું એક કારણ તે એ આપે છે કે,

"..... પરદેશી રાજ્યથી સ્વતંત્ર થયા એટલે પરદેશી બાધા કે વિચારના દબાણમાંથી આપણે છટકા ઊઠે એમ કહેવાય નહીં. તેથી કાલા માણસોનો ધર્મ છે કે, નવી વિદ્યાપીઠ સ્થાપનાની ખટપટમાં પડતા પહેલાં થોડો શ્વાસ લે....."

આ બાબતનો બે પુરાવો જોઈએ તો આ પૂના યુનિવર્સિટી બિલ તે તરીકે આપી શકાય. બિલનો ઉદ્દેશ તેના પ્રવેશકમાં આ પ્રમાણે બતાવવામાં આવ્યો છે —

"મુંબઈ પ્રાંતમાં યુનિવર્સિટી-સિદ્ધાન્તનું વિકેન્દ્રીય કરવા ખાતેના એક પચાસ તરીકે, પોતે સીધાવતી અને

બીજી સિદ્ધાન્તનું સ્થાપનાને માન્ય રાખી શકે એવી યુનિવર્સિટીમાં સ્થાપના માટે....."

એટલે કે, સરકાર મુંબઈ વિદ્યાપીઠ હસ્તક ને કોવ છે તેમાંથી નવા ત્રણેક ભાગલા રચવા માગે છે, અને જણાવે છે કે, તેમ કરવા છતાં,

"સહેર" - યુનિવર્સિટીઓ માટે પણ મુંબઈ સહેરો આખરે, આજની મુંબઈ યુનિવર્સિટી એક મહાન 'સહેર' - યુનિવર્સિટી."

આને મુંબઈની મેટ્રિક પરીક્ષામાં બેસના કુલ વિદ્યાર્થી-માંથી બારેક દબર અને તેની હાઈસ્કૂલોમાંથી અમુક સંખ્યા આ નવી સ્થાપનાર યુનિવર્સિટી માગ આવશે, એમ પણ ધારાસભાને હિસાબ બતાવવામાં આવ્યો. વાચકને ખબર હશે કે, પ્રદેશવાર વિદ્યાપીઠો સ્થાપવાનું મોટું એક કારણ વહીવટી અપાર્ત આવડ્યું છે. અને એને મુખ્ય માનીને આ પૂના યુનિવર્સિટીમાં ચાલવામાં આવ્યું હોય એમ લાગે છે. અને એનું સારું સમજાય એવું કારણ છે, અને તે એ કે, મેટ્રિકની ફી યુનિવર્સિટી દ્વારા ગાય ગણાય છે. તેથી નવી મેટ્રિક સુધરતું અને નવી યુનિવર્સિટી સુધારી શકાતી. * ઈ. સ. ૧૯૫૭માં

* મેટ્રિક અને યુનિવર્સિટીમાં પોતાની સરકારના કક્ષમાં પણ વરસોથી ખૂબ ચર્ચાથી બાબત હતી ને આજે તેમનું તેમ જ ચાલે છે. તે સુધરતું જ જોઈએ; પણ ન સુધારવામાં ને કારણ છે તે વિષેના આખી પરિસ્થિતિ સર ફિલિપ હોર્સ (૧૯૩૫-૩૬) આમ કહે છે :

"Another proposal has been made by the Govt. of India to introduce an examination to be taken at the age of about 17, which would be a preliminary qualification for the minor Government services, and would thus tend to avoid the pursuance of the stereotyped matriculation course deadening to many youths unfitted for it, and tending to produce an unemployed and unemployable university proletariat."

"I reiterate here the view of the Sadler Commission that the control of secondary (including secondary, vocational, and 'intermediate') education should be taken out of the hands of the universities and transferred to special boards, as in the U. P., the Decca

યુનિ. સ્થાપી શિક્ષણનો ઉપલો મળતો પહેલો રચ્યો; અને તેમાંથી પછી નીચે એ અશ્વત્થનાં મૂળ ફૂટતાં ગયાં, જે માધ્યમિક અને પ્રાથમિક કેળવણી કહેવાયા હામ્યાં. આ સ્થિતિથી દેશને કેવું નુકસાન થયું છે, તે વર્ણવવાની જરૂર નથી. આને આ બિલ ભાગ્યે જ સુધારે. એની કલ્પનામાં જ જૂની યુનિ. સુધારાની આગળ ચાલવાપણું મુખ્ય રહ્યું હોય એમ દેખાય છે. ૧૯૪૭માં આખો યુગ પલટાયો છે એની કશી કદર તેમાં થતી જણાતી નથી. નહિ તો, ૧૯૪૩માં સ્થપાયેલી સેતલવાડ સમિતિનો રિપોર્ટ* એનું ઉપાદાન કારણ

University area in Bengal, and Ajmer-Merwara.

'One of the great obstacles to a reform of this kind is the financial loss which would result to the universities; but this should be made good in other ways. It is not healthy for research facilities in a university to be made dependent on the fees for secondary school examinations, or any examinations.....'

[સર- ૧૭ વર્ષની ઉંમરે એક પરીક્ષા સરકારે શખવી કે જે નીચલી નોકરીમાં દાખલ થવાની લાયકાત માટે ગણાય. આવી બહામણ હિંદી સરકારની છે. તેમ થાય તો એક બીબામાં દાખલો મેટ્રિક અભ્યાસક્રમ જે એક અગ્રે બધા નવજનવાસને મૂકે છે, તેની ધાતકતા ટળે અને બહેલોની બેકારી ઓછી થાય.]

૧૯૧૯ના સેકલર કમિશને કહેલું અહીં ફરી કહું છું કે, માધ્યમિક શિક્ષણનો કામ યુનિવર્સિટી પાસેથી લઈને તેને માટેનાં ખાસ બોર્ડ* નેવાં હુ પી., ડાકા, ઇ માં છે, તેમને સોંપેલા.

આવા સુધારામાં મોટું વિજ્ઞ યુનિ.ની પરીક્ષા ફીની આવક નથી તે છે. થયું તે બીજી રીતે લરપાઈ કરવી પડે. યુનિ.નું સંશોધનકામ પરીક્ષાની આવી શી ખર નહોતું એ તેને માટે બહુ હિતાવહ નથી.]

* સેતલવાડ સમિતિના કામ બાબત સુરત કોલેજના આચાર્ય શ્રી. નં માં શાહ 'જુજરાત યુનિવર્સિટી' લેખમાં લખે છે, તે અહીં ઉતારું છું. આ લેખ તેમણે 'જુજરાત મિત્ર તથા જુજરાતદર્પણ' (સુરત)ના દિવાળી અંકમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તેમાં તે કહે છે —

“કેટલાંક વર્ષો પહેલાં સુબર્બ યુનિવર્સિટીની સેનેટે સુબર્બ યુનિ.ની પ્રત્યેક વર્ષે વધતી જતી વિદ્યાર્થી-ઓની સંખ્યાને લીધે, સુબર્બ ઇલાકાના અતિ વિસ્તૃત ક્ષેત્રને લીધે, તેમ જ મેટ્રિકની પરીક્ષામાં વિદ્યાર્થીઓને

સુવવર્ગમાં આવ્યું છે, તે ન સંભવત. હિંદમાં અંગ્રેજી રાજ્યનો ઇતિહાસ જોઈ એ તો જણાય છે કે, અંગ્રેજોએ જ્યારે જ્યારે રાજકીય સુધારામાં આગે-કદમ કર્યું છે, ત્યારે ત્યારે તેને માટેના વિચારના એક અંગ તરીકે પોતે રચેલા શિક્ષણનાં નવી આમૂલ્ય તપાસ કરવામાં આવી છે. એટલે સુધી કે, ૧૯૧૬ માં, આપવાના સુધારા વિચારતા હતા ત્યારે, ગયા વિશ્વયુદ્ધનો ગાળો હોવા છતાં, ૧૯૧૭ માં સરકારે કલકત્તા યુનિ. કમિશન નીમેલું; અને તે વિષે સર ફિલિપ હૅટ્ચિંગે ૧૯૩૫-૩૬માં પોતાના એક વ્યાખ્યાનમાં ત્યારના હિંદી પ્રધાન સર એમરસીન એમ્બર-લેનનો આધાર ટાંકીને જણાવ્યું છે કે,

“સુદક્ષિણમાં કમિશન નીમવામાં સરકારેનો

શોખિયો ખ્યાલ જે રાજકીય સુધારા કરવા પાસેના ને પછી તે દાખલ કરેલા, તે હતો . . .”

ત્યારે જો એમ હતું તો આજે તો અંગ્રેજીની એ હપતે સુધાર-પ્રથા પૂરી થઈ દેશ સ્વતંત્ર અને છે, તે વખતે તો એવી જાતની વિચારણા સવિશેષે જરૂરી બને છે. હું માનું છું કે, વડી સરકાર પાકિસ્તાની ફાઈને પતાવવાની પહેલી જરૂરમાં ન પડી હોત તો તે એક મોટું કમિશન નીમી બપાવાર પ્રાંત અને વિદ્યાર્થીઓને મોટો સાંસ્કૃતિક પ્રશ્ન જે છે, તેની તપાસ કરાવી કાંઈક નવા યુગને શોમે એવો વિચાર રચી કરત. કાંઈ નહિ તો, મિશ્ર પ્રતિભાની યુગર્ષ જેવી સરકારે પોતાના બધા પ્રાંતો માટે ભેગો વિચાર કરવા શોભતું જોઈએ. તેણે મહારાષ્ટ્રને માટે ઉતાવળ કરવાની શી જરૂર છે? આટલું મોટું થયું તો સરકારણ તેમાં થોડું વધારે થઈ શકે. અને એક રીતે જોઈએ તો આવી મિશ્ર સરકાર એમાં શું કામ પડે? બાધાવાર પ્રાંત થાય ત્યારે તેની ધારાસભા પોતાનું આ કામ સહેલાઈથી અને સુખે કરી શકત.

ચરંતુ કેટલાક આમ ન માને. તેઓ પૂછે છે, ‘તો શું વિદ્યાર્થીના અથવા નવી શિક્ષણપ્રથા ધડવાના સ્વાસ્થ વિષે આજની સરકાર હાથ જોડીને બેસી રહે?’ આખો સવાલ ઊઠી એમ માનીને જ ગાંધીજીએ તેનોપ

પ્રશ્નોના કતારો પોતાની માનુશાધમાં લખ્યા હેવા આપેલી છુટથી પરીક્ષાના સંચાલનમાં ઊભી થયેલી મુશ્કેલીઓને લીધે, અને ઇલાકાની વિવિધ પ્રાદેશિક ભાષાઓની પ્રગતિને વેગ આપવાના ઇરાદાથી, પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપવાની સરકારને બલામણુ કરી હતી . . .”

(સદસ્સ અંક પા. ૭)

જનાથ પોતાના લેખમાં આમ આપ્યો લાગે છે:—

“... સ્વતંત્રતા આપણે ધર્મ રહ્યા છીએ, ક્યાં બેઠે ને બિલા રહીશું એ આપણે નક્કી નથી. તે ન બધીએ ત્યાં લગી ચાલુ વિદ્યાપીઠોમાં જે ફેરફાર થઈ શકે તે કરીએ ને ચાલુ તાલીમી સંસ્થાઓમાં સ્વતંત્રતાનો પ્રાણ ફરીએ તો થઈ શકે હશે ને તેમ કરતાં મહેલો અનુભવ નવી વિદ્યાપીઠો સ્થાપવામાં મદદરૂપ નીવડશે.”

આ બિલ તપાસીએ તો, મુંબઈ મદ્રાસ ૬૦ યુનિવર્સિટી નાની અને નવી — અને તેથી કરીને તેના જ શુભદેશવાળી છતાં તેમની ઉંમર અને પરંપરા વગરની હોઈને એટલી લક્ષી-આદરિત* જ કાઢવામાં તે સમજાયશે, એમ સ્પષ્ટ લાગે છે. અજ્ઞાત, આથી મુંબઈને એટલી શાળાઓ ને પરીક્ષા-સંખ્યા એટલી સંભાળવાની થવાથી ફેટલીક વધીવધી ગાંઠ મળવા સંભવ છે. પરંતુ તે સાધવા મુંબઈના કાયદામાં થતો સુધારો કરીને વિશ્વાસીય ભેગવાઈ કરી શકાય. મુંબઈના કાયદામાં સુધારા કરવાનું કામ ૧૯૩૭-૩૮થી સરકાર પાસે હોયું જ છે; તે આ સરકાર ઉકેલી શકતી હતી. તેને બદલે, સ્વરાજમાં જે નહું સમજીને કરવાનું છે તે ભાગાવાર વિદ્યાપીઠનું કામ આમ ચૂંચામાં નાખવા જરૂર નહોતી.

છતાં, એ કામમાં પડવાથી, ભાસ એવો લાગે થવા પામે છે કે, સ્વતંત્ર પ્રજાકીય ધારતરો કશોક નવો સિદ્ધાંત લઈને જાણે આ પગલું ભરાય છે ! એટલે, કોઈ પણ મૌલિક નવા સિદ્ધાંત વગર જૂની આંકેલી દેખે ચાલનાથી નાનકનો અને બિનજરૂરી ખર્ચ તો વધશે, પરંતુ નવી વિદ્યાપીઠો જૂનીની કદાચ ઊતરતી નહીં જ થઈ રહેશે; અને પછી નવો સામે ઉપક્રમ કરવામાં તે આડખીલી બનશે. વળી તેઓમાં પણ આજની ફરિયાદો. જેવી કે પરીક્ષાની શીની આવક અને એની વહેંચણીના સમ્પ્ર નદિ જાગે ? તે પરીક્ષાવચ્ચ જ નદિ રહે ? ચાલુ વિદ્યાપીઠોના આવા આવા જાણીતા સમ્પ્ર અજે પૂનાનું બિલ શું કરવા માગે છે, એ તેની કલમો પરથી નથી જાણ્યું.

* સુરતના આચાર્ય શ્રી. નં માં રાહડે અગ્રાડ ડાંકેલા લેખમાં લખે છે, “અમુક વત્તાચોલા પ્રમાણમાં મહારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી મુંબઈ વિશ્વવિદ્યાલયની પુનરાવૃત્તિ થવાનો લક્ષ્ય રહેશે.”

નવી વિદ્યાપીઠો જૂનીની ઊતરતી નહીં જ થઈ રહેશે એટલે લોક ચાલીને તેમાં નહિ આવે; એ બીકે કે સાથી, આ બિલમાં એક એવી ભેગવાઈ કરવામાં આવી છે કે, પૂના અને મહારાષ્ટ્રની બંધી કોલેજોએ આપોઆપ આ નવી વિદ્યાપીઠોમાં ભેગાં પડશે. કોઈ ન ભેગાવા ઇચ્છે તો તેણે સરકારની રજા લેવી પડશે. આ કલમ આ પ્રમાણે શું કામ હોવી જોઈએ ? મહારાષ્ટ્ર પ્રાંત હજી છૂટો નથી રચાયો. મુંબઈ ઇલાકામાં જ આજે તે છે. તેની અમુક તમુક કોલેજ વરસોથી, પોતાના જ પ્રાંતમાં આવેલી પોતાની જૂની અને ચાલુ પ્રતિષ્ઠાવાળી યુનિવર્સિટીને ભેગાયેલી છે; તેને ત્યાંથી ખેંચી લેવાનો સરકારને શો દેક ? સિંધ અલગ પ્રાંત બન્યો અને ત્યાર બાદ અલગ રાજ્યમાં બન્યો; તેથી ત્યાંની નવી વિદ્યાપીઠ માટે આ ભતનો કાયદો ત્યાંની સરકાર કરે એ વાજબી પણ હોય. પરંતુ મુંબઈ પ્રાંત પોતાના અમુક વિભાગને માટે ફરજિયાત એવું વિદ્યાપીઠ-ક્ષેત્ર માથે મારે, એ વિચારમાં જ મૂકે ક્યાંક મંબીર દોષ લાગે છે. નવી વિદ્યાપીઠોમાં ભેગાં કે ન ભેગાં એ દરાવવાનો દેક કોલેજોને હોવો ધટે; પૂના બિલમાં છે એમ, તેમને કાયદાને ગોઠે માયવવામાં ન આવે. છતાં તેવી કલમ છે તો એ પરથી અનુમાન તો એવું બધ કે, કોલેજો આપમેળે પૂનાં ભેડે નહિ ભેગાય એવી બીતિ છે !

સરકારી બિલ એટલું પણ તેના પ્રવેશકમાં કહેત કે, આ નવા ઉપક્રમનો એક મુખ્ય હેતુ સ્વભાષા દ્વારા સર્વ શિક્ષણકામ કરવાના સિદ્ધાંતથી કામ કરનારી વિદ્યાપીઠો સ્થાપવાનો છે; — આમ હોત તોય એક નવીન કામને લઈને એ જનમશે એમ ગણાત. પરંતુ આખા કાયદામાં આધ્યમની કરી કલમ જ નથી ! જ્યાર સમિતિ પણ આ બાબતમાં કોઈ મક્કમ દરાવ પર પહોંચેલી નહિ.

પરંતુ આ બિલની સામે જે મોટી ફરિયાદ છે તે તો બીજી છે. ગાંધીજી તેમના લેખમાં સાદ જણાવે છે કે, મૌલિક અને દેશને અનુકૂલ વિદ્યાપીઠોના નમૂનો પ્રયોગ દ્વારા હજી સોધવાની વસ્તુ છે. તેને માટે આજે તો નથી લાયક વાતાવરણ કે નથી તેને જોઈતું સ્વતંત્ર માનસ. માત્ર એ પ્રયોજના મંડાણ તરીકે પાયાની કેળવણીની શોધ થઈ છે અને તેના સિદ્ધાંતોમાં મુખ્ય નીચેનાં છે, એમ તે કહે છે :

૧. સ્વાચ્છતા કે 'કમાતી' કેળવણી
૨. જાતમહેનત અને ઉદ્યોગને રચાત
૩. સ્વભાષાનું માધ્યમ
૪. સાપ્રદાયિક ધર્મેથી પર હોતું.
૫. ઘર તથા ગામ સાથે કેળવણીનો અત્યંત સંબંધ
૬. અખંડ હિંદની ભાવના; તેથી બંને સિધ્ધિ દ્વારા હિંદુસ્તાનીની પ્રતિષ્ઠા.

અને તે જણાવે છે કે,

“આ પાયાનો વિચાર કર્યા વિના કે તેની અવગણના કરીને નવી વિદ્યાપીઠો યાચ એ દેશને લાભ પહોંચાડે એમ મુંઝાનતો નથી; નુકસાન જ કરે”

પૂના ખિલમાં ઉપરના પાયાના સિદ્ધાંતોમાંથી નં. ૪ને અમુક રીતે ઉતારવામાં આવ્યો છે. બાકીના એકે વિષે કોઈ કક્ષમમાં ભાગ્યે જ કર્યું કહેવામાં આવ્યું છે. એટલે કે, જેને પાચો લેવો જોઈએ અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરીને ચાલતું જોઈએ, તે જ નથી થયું. તેથી આજે જેવો વિચાર પ્રાથમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં છે-તેવો જ ચાલુ રહે છે. આથી કરીને ચાલુ અવસ્થા જે છે તે તો જારી રહેશે; પરંતુ મોટી આફત એ આવશે કે, પાયાની કેળવણીની પ્રતિષ્ઠા નહિ વધે; પરિણામે તે પ્રયોગ પણ જોખમીરો. આપણા લોકની શિક્ષણ-દૃષ્ટિ હજી ગર્હ શુદ્ધામીમાંથી નીકળી નથી; તે હજી યુનિવર્સિટી-મુખી જ વધારેપડતી છે, અને તે મુજબ તે પ્રાથમિક શિક્ષણની કદર કરે છે. એટલે, શિક્ષણમાં જે નવી ભાત ઉત્પન્ન કરવાને માટે પાચેથી પ્રયાણ શરૂ થયું છે, તેની અવગણના આ ખિલના સારરૂપે લોકોનાં મન પર નીનરી રહેશે. માંખીજી આ વિષે પણ સાદું શબ્દોમાં ટકાર કરે છે જ. આ પ્રકારની જ જે નવી વિદ્યાપીઠો યાચ તો તેમાંથી પાયાની કેળવણી લાગ્યે જ પુષ્ટિ અને પ્રતિષ્ઠા મેળવી શકશે. આ કોઈ નાનીસૂની સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક આફત નથી.

ખિલમાં 'કોલ્ટ' કે સેનેટની રચના અંગે જે કક્ષમો છે તેમાં પણ ઘણું ફરી વિચારવા જેવું છે. જેમ કે દાતાઓનાં બે મંડળ. એમાં એક મંડળ લક્ષ-દાનીનું ને બીજું તેથી ઓછા-દાનીનું. દરેક લક્ષ-દાતા બ્લકિન કે સંસ્થા આજીવન (૨૦ વર્ષ) સભ્ય બને! શું કામ?

વિદ્યાસેવામાં પૈસાની આ રીતે શું કામ શેડ બેગવતી? અથવા જો તેનું મંડળ હોતું જોઈએ તો બધા જ દાતાઓનું એક મંડળ રાખી, તેમની સંખ્યાના વધુમાં વધુ ચારેક ટકા સંખ્યા જેટલા સભ્ય, તે મંડળ ચૂટે, એમ શું કામ નહિ? પૈસાદારોને લાંચ-લાલચ આપવાની શી જરૂર? બીજું, લોકલ બોર્ડ પ્રતિનિધિ મોકલે, તે હવે રૂઢલ બોર્ડ મોકલે એમ ન કરવું ઘટે? ૧૦-૧૨ સભ્યોના નાનારીક પ્રાથમિક શિક્ષણ બોર્ડને યહી પ્રતિનિધિ મોકલવાનું ન રહે. કોર્ટના સભ્યોની સંખ્યા વધારેપડતી મોટી નથી લાગતી? જે મતદાર મંડળો છે તે બધાંમાંથી થોડાંક ન કરી શકાય? આમાં પણ કોઈ નવી નીચે લુંદો વિચાર કરવો જરૂરી ગણાય..

પરંતુ આ સવાલો, શરૂમાં ઉદાવેશ મુદ્દાઓ આગળ અમુક રીતે ગોણું કહી શકાય. મોટા મુદ્દો એ છે કે, જતાં સરકારે આ કામમાં આગળ વધતું જોઈએ? ભાષાવાર પ્રતિો થતા સુધી તે એને વિચાર અને ચર્ચા ઉપર ન રાખી શકે? પારાસભામાં આ સંવાલ ઊઘો જ છે; અને પ્રતિેની હદની ખેંચાખેંચી પણ તેમાં જણાતી હતી. તે જ મુખ્ય વાત બને તેના કરતાં માધ્યમ અને નવી પાયાની કેળવણીનો મુદ્દો લઈ વિદ્યાર્થીના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો વધારે જરૂરી અને ઉપયોગી છે.

વળી દુનિયામાં આજે ગેરાઓની યુનિવર્સિટીઓ પણ મુંઝાપ છે કે આપણે સાચે રસ્તે છીએ? શુદ્ધ વિજ્ઞાન. ભૃદિવાદ ઇન્સ્ટ્રુક્શનલ, ઇન્સ્ટ્રુક્ટિ અરસપરસ સંકળાયેલી વસ્તુઓએ સવાલ ઊભો કર્યો છે કે કેળવણી ક્યાં જાય છે? માનવને ક્યાં લઈ જાય છે? તેને પાછો માનવતા, શાંતિ, પરસ્પર મેળ, અને માનવ એક-કુટુંબ ભાવ પર લાવવાને માટે કોઈ એક તાકાન હોય તો તે કેળવણી છે. અર્થિક અને સત્યનિષ્ઠા આજે જગતમાં પૂર્વે કદી નહિ હોય એટલી જરૂરી લાગે છે. તેને આધારે સમાજનું આમૂલ્ય શિક્ષણ વિચારનાર અને યોજનાર સંસ્થાઓ ઉત્પન્ન કરવું, એ નવી વિદ્યાપીઠની સ્થાપનાનો અર્થ છે આ કરવામાં આપણી સરકારો સત્ય અર્થિકતા આજે ફિરતા સમા માંખીજીને મદદ કરશે? કે તેઓ જૂની જ જગતમાં જાતે અટવાશે ને પોતાનો રસ્તો ખોળવા આઝાદ થયેલી પ્રજાને નું નહિ સંજ્યા દે?

નવી વિદ્યાપીઠો

નવી વિદ્યાપીઠોનો વાદેશમાં ચાલી રહ્યો છે. ગુજરાતને ગુજરાતી ભાષા સાડુ, મહારાષ્ટ્રને મરાઠી સાડુ, કર્ણાટકને કાનડી સાડુ, ઉત્કલને ઊડિયા સાડુ, આસામને આસામી સાડુ. મને લાગે છે કે, આમ ભાષા પરત્વે વિદ્યાપીઠો હોવી જોઈએ.

પણ આ વિચારનો અમલ કરવામાં કંઈક ઉતાવળ પતી હોય એમ લાગે છે. પ્રથમ પગલાં લેખે ભાષાવાર પ્રાંતો થતા જોઈએ. તેનું રાજ્યતંત્ર ચુકું હોવું આવશ્યક છે. મુંબઈ પ્રાંતમાં ગુજરાતી, મરાઠી, કાનડી આવે છે. મરાઠમાં તામિલ, તેલુગુ, મલયાળીને કાનડી છે. આંધ્ર વિદ્યાપીઠો નોખી છે. તેને કંઈ કાળ થઈ ગયો; પણ તે ખીલી નીકળી છે એમ ન ગણાય. અનામદી છે તે તામિલ સારુ હોય. તેથી તામિલ ભાષાનું પોષણ થાય છે અથવા તેનું ગૌરવ વધું છે એમ નથી મળતો. નવી વિદ્યાપીઠો થાય તેના પહેલાં તેની ભૂમિકાએ તે ભાષા ન્યાં હેતુ લગી માધ્યમ હોય એવી ઉત્તર સુધીની કેળવણીનાળી શાળાઓ હોવી જોઈએ. તે જ વિદ્યાપીઠનું વાતાવરણ જન્મું કહેવાય. વિદ્યાપીઠ ટોચ છે. પાપો મજબૂત ન હોય તો મજબૂત ટોચની આશા ન રખાય.

વળી, હવે આપણે પશ્ચિમના પ્રભાવમાંથી મુક્ત નથી થયા. જેઓ માનના હોય કે પશ્ચિમમાં જ સર્વસ્વ છે ને જ્ઞાનમાત્ર લાંથી જ મળે એમ છે, તેઓને મારે કંઈ કહેવાપણું ન હોય. પશ્ચિમમાં કંઈ જ સારું નથી અથવા ન મળે એમ મેં કહી નથી માન્યું. લાં શું સારું છે ને શું નારું છે એ સમજવા જેટલી આપણે પ્રગતિ નથી કરી. પરદેશી સંસ્કૃતિ સ્વતંત્ર થયા એટલે પરદેશી ભાષા કે વિચારનાં દળાણમાંથી આપણે છૂટા છીએ એમ કહેવાય નહિ. તેથી ઘણા માણસોને ધર્મ છે કે, નવી વિદ્યાપીઠ સ્થાપનાની ખટપટમાં પડતાં પહેલાં થોડું શ્વાસ લે. વિદ્યાપીઠો માત્ર વૈદ્યાદી કે મોટાં મકાનોથી નથી બનતી વિદ્યાપીઠોની પાછળ લોકમત હોવો જોઈએ; મોટું શિક્ષકમંડળ હોવું જોઈએ; સદ્યમ વિવેક હોવો જોઈએ.

મારી દૃષ્ટિએ વિદ્યાપીઠોને સાડુ દ્રવ્ય કાલવાનો ધર્મ હકૂમતનો નથી. લોકમાં એ ધગસ હોય તો પૈસો લોકો જ કાટે. આમ થયેલી વિદ્યાપીઠો શોભી નીકળે. ન્યાં તંત્ર પરાણું છે, ત્યાં બધું ઉપરથી ટપકે છે એટલે લોકો પરાધીન રહે છે. ન્યાં લોકનું તંત્ર છે, લાં બધું નીચેથી ઊંચે જાય છે ને તેથી તે ટકે છે. શોભે છે ને લોકોને પોષે છે. વિદ્યાવનમાં રણેયું ધન સ્ત્રી જમીનમાં વધાયેલા

ખીજની જેમ અનેક ગણું વળતર આપે છે. પરદેશી તંત્ર નીચે સ્થાપેલી વિદ્યાપીઠો એથી ઊંચું કામ કરું છે. ખીજું થતું અસાધ્ય હતું. એટલે ભારતવર્ષ ન્યાં લગી રિયર ન થાય ત્યાં લગી નવી વિદ્યાપીઠો કરવામાં હું બહુ ભય જોઉં છું.

વળી હિંદુમુસલમાન ઝગડાએ એવું બચાનક રૂપ પકડ્યું છે કે આપણે જેવટે ક્યાં જઈને બેસીશું એ કહેવું મુશ્કેલ છે. ધારો કે, ન બનવા જેવી વસ્તુ બને ને હિંદુસ્તાનમાં કેવળ હિંદુ જ રહે ને પાકિસ્તાનમાં કેવળ મુસલમાન જ રહે, તો આપણી કેળવણી એક રૂપ લેશે ને તે એરી હશે. જો હિંદુ, મુસલમાન ને ખીજા ધર્મો હિંદુસ્તાનમાં ભાઈ ભાઈ બનીને રહેશે, તો કેળવણી ખીજું ને સોમ્ય રૂપ લેશે. કાં તો આપણે અનેક ધર્મના લોકોને પ્રેમથી જોળવતા આત્મા છીએ ને તેમાંથી જે સમ્મતા પેદા થઈ છે તેને દટ કરીશું ને વધારે સાડું રૂપ આપીશું, અથવા એવા કાળ શોધીશું કે ભ્યારે કેવળ હિંદુધર્મ જ હિંદુસ્તાનમાં હતા. આવો કાળ મળવો કદાચ અસાધ્ય થઈ પડે. અને મળે ને તેને અનુસરીએ તો આપણે ધણી સૈકાં પાછા પડીશું ને જગતમાં અળખામણી થઈશું. ઘાખતા નરીકે, મુસલમાની કાળને ભૂલવા મથીએ તો દિલ્હીની તુમા મરિજદ, અલીગઢની વિદ્યાપીઠ, આઝાદના તાજમહાલ, રિલ્લી ને આઝાદમાં મુસલમાની જમાનામાં બધાયેલા કિસ્માઓ ભૂલવા જોઈશે. આ નિકથો લેવા જેવું આપણી પાસે વાતાવરણ નથી. સ્વતંત્રતા આપણે ધરી રહ્યા છીએ. ક્યાં જઈને ઊભા રહીશું એ આપણે નથી જાણતા. એ ન ગણણીએ ત્યાં લગી ચાલુ વિદ્યાપીઠોમાં જે કેન્દ્રર ઘર્ષ રાકે તે કરીએ ને ચાલુ તાલીમી સંસ્થાઓમાં સ્વતંત્રતાનો પ્રાણ રેડીએ તો ધણું થયું હશે; ને તેમ કરતાં મળેલો અનુભવ નવી વિદ્યાપીઠો સ્થાપવામાં મદદરૂપ નીતરશે.

રહી પાશાની કેળવણી. આ કેળવણીને વર્ષ તો ધણું નથી થયું, એટલે અમલમાં એછી મુકાર છે, અનુભવ એછો થયો છે. છતાં મનમાં તેનો વિકાસ થયા જ કર્યો છે. અનુભવ પણ એટલો થયો ગણાય કે એને કાઈ કેળવણીકારે ફેંકી ન દેવી જોઈએ. તેની ઉત્પત્તિ આ મુલકના વાતાવરણમાંથી થઈ છે. તેથી, તેને પહેલેની વળતર સારું થઈ છે. આ વાતાવરણ હિંદનાં સાત લાખ ગામમાં ને તેમાં વસનારા કરોડો ગામડિયામાં છવાયું છે. તેને ખૂલો એટલે ભીંત ખૂલા. હિંદ

તેનાં શહેરમાં નથી, તેનાં ગામડાંમાં છે. શહેરો પરદેશી તંત્રની હાજત હતાં. તેઓ જેવાં હતાં તેવાં નભે છે કેમ કે પરદેશી તંત્ર ગયું પણ તેની અસર નથી ગઈ.

આ લેખ હું નવી દિલ્હીમાં લખી રહ્યો છું. અહીં બેઠો હું ગામડાંઓનો શો ખ્યાલ કરી શકું? જે મને લાગુ પડે છે તે આપણા પ્રધાનમંત્રીને પણ લાગુ પડે છે. ફેર એટલો કે તેઓને વિશેષે લાગુ પડે છે. પાયાની કેળવણીના પાયા વિચારી જઈએ:

(૧) અધી કેળવણી સ્વાશ્રયી હોવી જોઈએ. એટલે કે સરવાળે મૂકી બાદ કરતાં બધું ખર્ચ પોતે ઉપાડે.

(૨) એ કેળવણીમાં છેવટ લગી હાથનો પૂરો ઉપયોગ થતો હોય. એટલે કે હાથ વડે કંઈક ઉઘમ છેવટ લગી થતો હોય.

(૩) કેળવણીમાત્ર પોતાના પ્રાંતની ભાષામાં આપવી જોઈએ.

(૪) આમાં સાંપ્રદાયિક ધર્મને સ્થાન નથી.

સાંવર્ગિક નીતિને પૂરું સ્થાન હોય.

(૫) આ કેળવણી એવી છે કે જેને બાળક કે બીજા શીખે એટલે તે વિદ્યાર્થીના ધરમાં ને ગામમાં પ્રવેશ કરે.

(૬) વળી, આ કેળવણી લેતાં કરોડો વિદ્યાર્થીઓ પોતાને હિંદુસ્તાનનું અવિભાજ્ય અંગ ગણશે. તેથી બધા પ્રાંતના વિદ્યાર્થી સમજ-શક એવી એક ભાષા હોવી જોઈશે. આ ભાષા બંને કિણિ—નાગરી અને ઉર્દૂ—માં લખાતી હિંદુસ્તાની જ હોઈ શકે.

આ પાયાનો વિચાર ક્યાં વિના કે તેની અવગણના કરીને નવી વિદ્યાપીઠો થાય એ દેશને લાભ પહોંચાડે. એમ હું માનતો નથી, નુકસાન જ કરે. તેથી બધું વિચારતાં સહુને લાગતું જોઈએ કે નવી વિદ્યાપીઠ કાઢતાં અચકાતું ધટે છે.

નવી દિલ્હી,

૨૧-૧૦-૪૭

મેહનદાસ કરમચંદ બાંધી

સાબાર સ્વીકાર

સરવું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ, તરફથી:— સુચકાંત : પ્રયોજક રવ. માણિકપલાલ જનનાથસ મહારાજ કિં. ૨-૦-૦; સામ-સ્થાના : યે. રવિસંકર મહારાજ કિં. ૧-૪-૦; લેખક ભગતના ચાખખા : સં. હંમરશી ધરમશી સંપત્તિ કિં. ૦-૬-૦; ધીરા ભગતનાં પૂરો : સં. ઉપર પ્રમાણે કિં. ૦-૪-૦; અખંડ આનંદ (માસિક) વર્ષ ૧, અંક ૧, તાંત્રી : મોહનલાલ મહેતા; પાર્શ્વિક લલાજમ ૧-૪-૦.

ગુજરાત અંધારા કાર્યાલય, અમદાવાદ, તરફથી:— વસુંધરાનાં વહાલાં દવલાં : જીજ્ઞા આરુતિ લે. ગવેરચંદ મેઘાણી કિં. ૩-૦-૦; લક્ષ્મીની પરીક્ષા : લે. રવીન્દ્રનાથ રાજેશ અનુ. શ્રી. નગીનદાસ પટેલ કિં. ૨-૦-૦; ગુજરાતનો નાથ : લે. ક. મા. મુનશી કિં. ૭-૦-૦; પુત્રજન્મ : લે. ગુણવંતરાય આચાર્ય કિં. ૪-૮-૦; વાતાયન : લે. ધૂમકેતુ કિં. ૨-૮-૦; જૈન કથા-વહી : એણી પહેલી : લે. ધીરજલાલ ટો. શાહ અને જયજિજ્ઞા (સોળ પુસ્તકાંતો) કિં. ૩-૦-૦.

ચોરા એન્ડ કંપની, સુબર્બ ૨, તરફથી:— દુનિયાના દર્શને ભા. ૧ ભા. : લે. વરધાભાઈ પટેલ અને અંબાલાલ ઠનામદાર કિં. ૧-૬-૦; દુનિયાના દર્શને ભા. ૨ ભા. : લે. ઉપર પ્રમાણે કિં. ૧-૮-૦.

ઉચ્ચે આર. અંબાજી, જ્યમગંધ આશ્રમ પોલરપુર, ભીમનાથ, ખી. એસ. રેલવે, તરફથી:— હિન્દુસ્તાની વાચન : ચોળક રતિલાલ રા અંબાજી : કિં. ૦-૩-૬;

શ્વગીત પ્રવેશ પોથી કિં. ૦-૮-૦; લેખન પ્રવેશ પોથી, કમ-૧ કિં. ૦-૩-૬; લેખન પ્રવેશ પોથી, કમ-૨ કિં. ૦-૩-૬; આદર્શ વાચનમાળા; પ્રવેશ પોથી કિં. ૦-૪-૬; આદર્શ વાચનમાળા; ધો. ૧ કુ. કિં. ૦-૬-૬; આદર્શ ગણિતમાળા કિં. ૦-૭-૦; ગણિત પ્રવેશ પોથી, કિં. ૦-૩-૬; સળક દેશી હિસાબ કિં. ૦-૩-૦.

જ્યમ પ્રકાશકો તરફથી:— એપ્સમ-પથી : અનુ. નારાયણ એવલજ સસરિયા. પ્ર. તકાભાઈ અમરશી શાહ, હરિજન આશ્રમ સાબરમતી, કિં. ૦-૧૪-૦. પરીક્ષા : લે. ચૂડીલાલ મહિયા, પ્ર. જ્યમ સાહિત્ય મંદિર; ગંધીરાંદ, અમદાવાદ કિં. ૩-૦-૦. દેવરાજ આગુણું ? લે. વલ્લભાઈ શાહ, પ્ર. સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર; જોરાવરનગર (કાઠિયાવાડ) કિં. ૦-૧૦-૦. જન્મભૂમિ ખગોળસિદ્ધ નિરચન કર્તાપી પંચાંગ : પ્રકાશક : જન્મભૂમિ પ્રકાશન મંદિર કિં. ૧-૧૮-૦. સચાજ સેવા મંડળ ૨૪-૨૫-૨૬ વાર્ષિક હેવાલ : ભોનીલાલ ડા. બાસ સમાજ સેવા મંડળ, મોગ્ગાસા. શ્રી. વિઠ્ઠલ કન્યા કેળવણી મંડળ, ૧-૪-૪૬ થી ૩૧-૩-૪૭ સુધીનું નિવેદન. પ્ર. મંત્રીએ, શ્રી. વિ. કે. કે. મંડળ, નડિયાદ.

દીપોત્સવી અંકો નીચે પ્રમાણે મળ્યા છે:— બારતી (અમદાવાદ), એટલ (સુબર્બ), સંદેશ (અમદાવાદ), નવગુજરાત (વડોદરા), ગુજરાતમિત્ર સુરત, ઉદ્યોગ અને વેપાર (અમદાવાદ), પ્રજાકર (સુરત).

-૩૦. આનંદ કેન્ટિશ કુમારસ્વામી

ભારતનાં કળા, તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ, સાહિત્ય, તેમ જ ભાષાઓ પગેરે તેની સંસ્કૃતિનાં વિવિધ અંગેનું જોડું અધ્યયન કરી તેનાં કળાની પાછળ રહેલા રહસ્યનું ઉદ્ઘાટન કરીને પોતાના દેશવાસીઓ આગળ એક સિદ્ધહરત કળાકારની અદાથી તે રમૂ કરમ્મર, તેની ઉપાસના ને સેવાને માટે ભેખ ધારણ કરનાર અને કોઈ પણ પ્રયોજનથી વિચલિત ન થતાં પોતાના જીવન-કાર્યને આમરણ વફાદાર રહીને દુનિયાના પડિદોમાં એક અંગેડ કલામીમાંસક અને તત્ત્વચિંતકની ખ્યાતિ મેળવનાર થી. આનંદ, કેન્ટિશ કુમારસ્વામીનું મધ્ય સપ્ટેમ્બર માસની ૧૦મી તારીખે સિતેર વર્ષની ઉંમરે અમેરિકામાં બોસ્ટન પાસે આવસાન થયું. તેમના જીવન અને કાર્યની માહિતી તો શું, પણ તેમના મૃત્યુના સમાચાર આપવાનું પણ આપણાં દેશી જ્ઞાતપ્રયોગે આવશ્યક જણાયું નહિ! કુમારસ્વામીએ લૌકિક નામનાની કઠી પરવા કરી નહીં એ વાત સિદ્ધ કરવાને માટે બીજા પુરાવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે.

વિદ્યાભ્યાસ

કુમારસ્વામીના જન્મ સિલોનમાં કોલમ્બો મુકામે ઈ.સ. ૧૮૭૭માં ઓગસ્ટ માસની ૨૨ મી તારીખે થયો હતો. તેમના પિતા સર મુથુ કુમારસ્વામી એક આનંદાન કુટુંબના નખીરા અને વિદ્યાતી અભિરુચિવાળા હતા. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અને પાલિના તેઓ સારા જાણકાર હતા. બૌદ્ધ અથવા પાલિમાંથી પહેત્રનહેલું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરનારા તેઓ જ પ્રથમ હતા એમ કહેવાય છે, તે ઉપરાંત, પૂર્વમાં પહેલવહેલા બેરિસ્ટર થરાનું અને સરને કલકાત્ર પ્રાપ્ત કરવાનું એવ પણ તેમને ભાગે જ જાય છે. સર મુથુનું લગ્ન એક અંગ્રેજ મહિલા સાથે થયું હતું. આનંદ કુમારસ્વામી આ દંપતીના જ પુત્ર હતા અને અંગ્રેજ માતાને લીધે તેમના નામમાં કેન્ટિશ એ અંગ્રેજ નામ દાખલ થયેલું આપણે જોઈએ છીએ.

આનંદ કુમારસ્વામી માંડ બે વરસના થયા હશે એટલામાં તેમના પિતા સર મુથુ મરણ પામ્યા. એટલે તેમનાં માતા પુત્રની કેળવણી અને ઉછેર માટે તેને લઈને ઇંગ્લંડ ગયાં, અને લાંબાં જ તેમની બધી કેળવણી પૂરી થઈ. (તેમનાં માતા દેદ ૧૯૪૨ સુધી જીવતાં હતાં.) લગભગ ૨૫ વરસ સુધીનું કુમારસ્વામીનું જીવન વિદ્યાભ્યાસમાં જ પસાર થયું. પ્રથમ ઓક્સફર્ડ પરગણુમાં આવેલા

રયોનહાઉસની વિકિત્ર કોલેજમાં અને પાછળથી લંડનની યુનિવર્સિટીમાં તેમણે કેળવણી લીધી. વિદ્યાન એ તેમનો ખાસ અભ્યાસનો વિષય હતો; અને તેમાં જ જરૂરતર-વિદ્યાન અને ખનિજશાસ્ત્ર તરફ તેમનું વધારે લક્ષ હતું. કોલેજમાં જરૂરતરવિદ્યાન અને વનસ્પતિશાસ્ત્ર એ બે વિષયો લઈને તેમણે લંડન યુનિવર્સિટીની બી.એસ્સી.ની પરીક્ષા આપી અને લંડનની યુનિવર્સિટી કોલેજના તેઓ ફેલો નિર્માયા આવીસ વર્ષની ઉંમરે તેમણે 'ક્વાર્ટલી' જર્નલ એક ધ મિન્ઓલોજિકલ સોસાયટી નાં અંકમાં 'સિલોન રોક્સ, એન્ડ ગ્રેસાઇટ' પર એક લેખ લખ્યો હતો. એ ઉપરથી પોતાના વિષય પરનો તેમનો કાખૂ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. પત્નીસ વર્ષની ઉંમરે એટલે ૧૯૦૨માં સિલોનના ખનિજતપાસ અને સંશોધન ખાતાના સંચાલક તરીકે તેમની નિમણૂક થઈ. તેઓ એ ખાતાના સંચાલકના હોદ્દા પર હતા તે દરમ્યાન જરૂરતરવિદ્યાનના ક્ષેત્રમાં તેમણે કરેલા સંશોધન કાર્ય પરથી તેમને લંડન યુનિવર્સિટીની ડોક્ટર એક સાબન્સની પદવી મળી. સિલોનની ખનિજસંપત્તિની તપાસનો અહેવાલ એ તેમનો પહેલો મંથ ગણાય.

સિલોનમાં

જે કાળમાં કુમારસ્વામી ઇંગ્લંડમાં વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા તે કાળમાં ત્યાં જોન રસ્કિન અને વિલિયમ મોરિસની અસર સાંવેનિક ફેલાવેલી હતી. કુમારસ્વામીના અભ્યાસના વિષયો જોઈ વિદ્યાનને લગતા હતા, તેપણુ આ બે સમર્થ જીવનવીરોની અસર તેમના મન પર થયા વિના રહી નહિ. રસ્કિન અને મોરિસ કળા, હાથકારીગરી ને સાદા જીવનના પ્રખર દિમાપતીઓ હતા; અને પંચના ઉત્તરોત્તર વધતા જતા પ્રસારથી સમાજનું જીવન કેવી રીતે ઇન્નિલિખ થઈ રહ્યું હતું, વંત્ર માણસની માણસાઈના નાશ કરનારી વસ્તુ છે, તેની સામે ટકવા માટે હાથકારીગરીને પ્રતિષ્ઠિત બનાવવી જોઈએ, તેમાં રહેલા સૌંદર્યનું લોકોને બાન કરાવતું જોઈએ, ઇંગ્લંડમાં બધે અને ખાસ તો રહેરોમાં વંત્રગુથી જો વિશ્વીપણું, મેડાળપણું પ્રસર્યું હતું તેને દૂર કરીને જીવનની રોજની વપરાશની વસ્તુઓમાં પણ સૌંદર્ય દાખલ કરવું જોઈએ, એમ તેઓ કહેતા અને તે માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહેતા. તેમના આ વિચારોના સંરંકાર કુમારસ્વામીના મન પર

સારી પેઠે પડ્યા હતા. એટલે પોતાની કેળવણી પૂરી થયા પછી જ્યારે તેઓ એક જીંઘા હોદ્દા પર નિમણેને સિલોન આવ્યા અને પોતાના કામને-અંગે એ દેશમાં આમથી તેમ બમણું કરવા લાગ્યા, અને સિલોનના લોકજીવનના પરિચયમાં આવ્યા લાગ્યા, ત્યારે પશ્ચિમના યંત્રોદ્યોગવાદનો ઝોળો સિલોન પર પડ્યો છે અને તેથી દેશી હુન્નર-ઉદ્યોગોનો અને હાથકારીગરીનો નાશ થઈ રહ્યો છે, સાધનસંપન્ન લોકો પોતાનો પ્રાચીન વારસો ભૂલી જઈને પોશાક, રહેણીકરણી વગેરે બાબતોમાં અંગ્રેજોનું અનુકરણ કરી રહ્યા છે, વટાળ-પ્રવૃત્તિના હેતુથી ચાલતી પાદરીઓની શિક્ષણ-સંસ્થાઓમાં તેઓ જાય છે અને બધી રીતે અંગ્રેજ પ્રગ્નનું કેવળ આજ્ઞ અનુકરણ કરવા પાછળ પડ્યા છે અને પોતાની રાષ્ટ્રીયતા ગુમાવના જાય છે, એ દ્રશ્ય તેમનાથી જોવાયું નહિ. મિશનરીઓની કેળવણીથી રચાનિક પ્રજાના જીવનમાં મૂળિયાં જ કપાતાં તેમને જણાયું. ઈ. સ. ૧૯૧૦માં સિલોનની પ્રગ્નની સતત માગણીને પરિણામે જ્યારે ત્યાંની અંગ્રેજ સરકારે નિશાળમાં સિંહલી ભાષા રજિષ્ટ્રાત શીખવવાનું ધોરણ સ્વીકાર્યું ત્યારે સરકારના એ પગલાનો વિરોધ કરવા માટે ત્યાં કામ કરતી મિશનરીઓની કેળવણી-સંસ્થાઓના સિલોન એજ્યુકેશનલ એસોસિયેશન નામના બંડે એક ખાસ સભા બોલાવી હતી. તેમાં એક ભાષાસહજ એમ બોલેલા કે, “સિંહલી તો સિલોની લોકોની ગૃહ-ભાષા (‘હોમ-લેંગ્વેજ’) છે જ; એટલે તે નિશાળમાં ભણાવવાની કંઈ જરૂર નથી!” બીજા એક પાદરી સાહેબે તો કશા મંકાવ વિના એમ કહ્યું કે, “હું તો મારી નિશાળમાં જે વિદ્યાર્થી સિંહલી બોલે તેને સજ્જ જ ફટકાં છું!” આ ઉપરથી તે વખતના સિંહલી પરિસ્થિતિની ઝાંખી આપણને મળી રહે છે અને ચીડ આવ્યા વિના રહેતાં નથી. અંગ્રેજ કેળવણીનો મોહ એટલો સાવજનિક થઈ પડ્યો હતો કે, કેન્સિંગ લોકલની પરીક્ષા પાસ કરાવતી એ કન્યાને માટે વાંકડાની ગરજ સારતી!

કુમારસ્વામીનું ધડતર ઈંગ્લેન્ડના સ્વતંત્રતાવાદરણમાં થયું હતું. શાળા-કોલેજના ભણતર ઉપરેત આવસપાસના લોકજીવનમાંથી ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓને જીવનોપયોગી ખીજું ધણું ભાથું મળે છે, તે તેમને પણ મળ્યું હતું. અંગ્રેજ હકૂમત પ્રત્યે, મિશનરીઓની વટાળપ્રવૃત્તિ

પ્રત્યે, તેમ જ મોકાલે પ્રચીત અંગ્રેજ કેળવણી પ્રત્યે તેમના મનમાં બારે ઉદ્વેગ પેદા થયો, વેપારઉદ્યોગમાં કામમાં આવનારી સિલોનની અનિજસંપત્તિનું સંશોધન તેઓ કરતા હતા તે દરમિયાન ત્યાંની સંસ્કૃતિક અનિજસંપત્તિ—ઠેર ઠેર પથરાયેલા પુરાતત્ત્વના, તેમ જ ચાલ્યા જતા સિલોનના લોકજીવનના અવશેષો વગેરે—નો પણ પરિચય તેમને થયો હતો, અને એ સંપત્તિનું મૂલ્ય તેમને મન પેદી લૌકિક અનિજસંપત્તિ કરતાં વધારે વચ્ચું હતું. પોતાના દેશની દિવસે દિવસે વણસતી જતી અવદશા જોઈને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના એ જીવલેણ આક્રમણની સામે સિંહલી સંસ્કૃતિ અને ત્યાંના હુન્નર-ઉદ્યોગોને બચાવવાને માટે પોતાનાથી બનતું કરવા માટે કુમારસ્વામીએ નિર્ભયપણે કેડ કસી, તેમનું લગ્ન અંગ્રેજ સ્ત્રી સાથે થયું હતું. એક સરકારી જીંઘા હોદ્દા પર તેઓ હતા. પત્ની સાથે તીવ્ર મતભેદ વહોરી લઈને તેમણે પ્રતિક્ષા, સંપત્તિ અને આરામનું જીવન આપનારી સરકારી નોકરીમાંથી રાજીનામું આપ્યું; અને સિંહલીની તેમ જ હિંદની કળા ને સંસ્કૃતિની સેવાને ખાતર તેઓ બેખધારી બન્યા, તેમનું આ પગલું તેમની પત્નીને જરાય પસંદ પડ્યું નહિ અને તેણે કુમારસ્વામી સાથે છૂટાછેડા કર્યા.

‘સિંહલી મધ્યયુગીન કળા’

પોતાના આરાષ્ટ્રીય કાર્યની શરૂઆત કુમારસ્વામીએ ‘સિલોન નેશનલ રિવ્યૂ’ના સંપાદનનું કાર્ય હાથમાં લઈને કરી. સાથે સાથે સિલોનમાં બધે ફરીને ત્યાં પસપૂર્વથી ચાલતી આવેલી હાથ-કારીગરીનું અને હુન્નરઉદ્યોગોનું તથા કારીગરોનાં મહાજનોનું નિરીક્ષણ અને અધ્યયન કર્યું અને તેના પરિણાકરૂપે ‘મિડીયલ સિંહલીક આર્ટ’ (‘સિંહલી મધ્યયુગીન કળા’) એ નામનો એક મોટો ગ્રંથ લખ્યો. આ ગ્રંથના અંતરંગ ઉપર—તેના વિચાર, ભાષા વગેરે પર—મોરિસની છાપ પડી છે, એટલું જ નહિ પણ બહિરંગ પર પણ—કાગળ, છાપકામ વગેરેની બાબતમાં પણ—મોરિસની કળાની છાપ પડેલી આપણે જોઈ શકીએ છીએ. જે છાપખાનામાં મોરિસનું છાપકામ ચાલતું તે જ હાથના છાપખાનામાં (હૅન્ડપ્રેસમાં) આ ગ્રંથ છપાયો હતો.

હાજિની નિવેદિતાએ આ ગ્રંથ પર વિસ્તૃત સમાલોચના લખી. તેના બહિરંગ તેમ જ અંતરંગનાં પારાવાર વખાણ કર્યાં. લેખકની ભાષાની મહાકાવ્યો

અને મહાકથાઓ (સાગાજી)ની લાખા સાથે તુલના કરી; પૂર્વાના પારિભાષિક શબ્દો માટે તેણે યોજેલા સમુચિત અંગ્રેજી પદોથી માટે તેને ધન્યવાદ આપ્યા; પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંને તરફની કળા અને સંસ્કૃતિનું તેને સાકું આકલન થયેલું દેખાય છે અને તેથી આતું કામ કરવા માટે તેની લાવકાત અત્યેક છે એમ જણાવ્યું; અને છેવટે કહ્યું કે, સ્વદેશી અને રાષ્ટ્રીય ભાવનાને જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિનો જે નકાર પામે છે તેથી તે આવા અર્થે જ પૂરો પાડી શકે.

આ અર્થમાં કુમારસ્વામીએ સિલોનના લોકજીવનની ઐતિહાસિક સમાધાનના, ત્યાંના કારીગરોની અને સમાજજીવનમાં તેમનું કેતું પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન હવું તેની, અને તેમનાં મહાજન ('ગિલ્ડ')ની તથા સિલોનની કળાની રસિક માહિતી આપી છે. આ અર્થે કુમારસ્વામીને માટે એકદમ આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ અને પ્રતિષ્ઠાનાં દ્વાર ખોલી દીધાં.

પણ સિલોનની સંસ્કૃતિની અમુક એવી ખાસિયતો હોય તોપણ મૂળમાં તો તે હિંદની સંસ્કૃતિની જ એક શાખા છે, એનું જ એક અંગ છે — એવી કુમારસ્વામીની દૃઢ માન્યતા હતી. સિલોન અને હિંદને એ જુદા ભાગ્યે જ ગણતા. સિલોનનું રાજ્યતંત્ર હિંદથી ભુલું પાડીને અંગ્રેજોએ તેનું ભારે નુકસાન કર્યું છે એમ તેઓ કહેતા. એટલે ભારતીય સંસ્કૃતિનું જીવું અધ્યયન કરવા તરફ તેઓ વળે એ તદ્દન સ્વાભાવિક હતું. બધકે સિલોનની કળા પરનો તેમનો ઉપયુક્ત અંગ જોઈને તેમના કેટલાક મિત્રોએ તેમને તેમ કરવાની આગ્રહભરી સલાહ પણ આપી. કુમારસ્વામીમાં પૂર્વની કલ્પના-શક્તિ અને લાવના તેમ જ પશ્ચિમની — તેના વિરાનની — કાવ્યસાધકતા ને ઝીણવટભરી ચીતર એ બેનો વારસાથી અને ધકતરથી સાચો સુએળ હોવાથી તેઓ આ કાર્યને માટે કેટલા સુએગ હતા અને તેમણે એ કામ કેવી રીતે કર્યું તે તેમના સાક ઉપર નાના મોટા અર્થો પરથી સારી પેઢે પુરવાર થાય છે.

હિંદ તરફ

એ જમનો હિંદમાં બંગલગ સામેના આદેશનનો હતો. સ્વદેશી, બહિષ્કાર, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને સ્વરાજ એ ચતુઃસૂત્રોનો હતો — હિંદના ઉત્થાનનો હતો. કુમારસ્વામી હિંદને જ પોતાની માતૃભૂમિ ગણતા. સિંહલ

એ હિંદના બીજા પ્રાન્તોના જેવો જ હિંદનો કેવળ એક પ્રાન્ત છે એવી એમની માન્યતા હતી. તેમણે આ અરસામાં દોરેલું માતા ભારતનું શબ્દચિત્ર માતૃભૂમિને વિશે તેમના મનમાં કેવાં જોડાં અનુરાગ અને ભક્તિ વસતાં હતાં તેનું ઉત્તમ પ્રતીક છે. માતાની કરુણ દશા વર્ણવીને પછી ભારતનાં સંતાનો ગાઝાં છે અને તેઓ માતાનું દળદર થોડા જ વખતમાં ફેરશે, એવો આશાનાદ તેમણે એમાં વ્યક્ત કર્યો છે.

કુમારસ્વામી ભારત તરફ વળ્યા. તેમણે આખા દેશનો પ્રવાસ કર્યો અને તેનું સાક્ષાત્ દર્શન કર્યું. શિષ્ય, સ્થાપત્ય, ચિત્ર કલાદિના તેના પ્રાચીન અવશેષો, તેની કળાના સર્વોત્તમ નમૂનાઓ જોયા, કેટલીક વસ્તુઓનો સંગ્રહ પણ કર્યો; અને એ બધી વસ્તુઓના સાંદર્ભનું અને રસનું પોતાના દેશભાઈઓને બરાબર આકલન થાય તે માટે તેમણે ભારતીય કળાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોનું નિર્ણય શરૂ કર્યું. પશ્ચિમની કળા સાથે તેની તુલના કરીને ભારતીય સંસ્કૃતિનો દુનિયાને — પશ્ચિમને — શો સંદેશો છે તેનું એક સચોટ બયાન 'મેસેજ ઓફ ઇસ્ટ' ('પૂર્વનો સંદેશ') નામના એક નાનકડા નિબંધમાં રજૂ કર્યું. આ નિબંધ નાનકડો છે પણ ધણે જ વિચારપ્રેરક છે. પશ્ચિમની પૂર્વ પર થતી અસર એમને આપણી નજરે પડે છે, કારણ તે જીવનના ઉપરના ઘરને જ માત્ર સ્પર્શે છે; પણ પૂર્વની પશ્ચિમ ઉપર થતી અસર જોડે તે આપણી નજરે ઝડ ચડતી નથી, તોપણ તે ધણી જોડી અને બહુ જ મૂલગામી છે. ગેરે, ગાયસન, કૅટ, શોપેનહોર, વિનિંગર (Weininger) આ બધા એ અસરનાં સૂચક ચિહ્નો છે એમ તેમણે જણાવ્યું છે, અને છેવટે એવો આત્મ-વિશ્વાસ વ્યક્ત કર્યો છે કે, પંદરમા-સોળમા સદ્કામાં લેટિન અને ગ્રીક વિચારના પુનર્જીવનને લીધે જે ક્રાન્તિ યુરોપમાં થઈ તેના કરતાં વધારે દૂરગામી ક્રાન્તિ પૂર્વની પશ્ચિમ પર થતી અસરને લીધે થશે.

સ્વદેશી

રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતાની હિલચાલને અંગે કુમારસ્વામી એ આ કાળમાં ખૂબ જુસ્સાદાર લેખો લખ્યા હતા. આ જ લેખો પાછળથી 'આર્ટ એન્ડ સ્વદેશી' (કળા અને સ્વદેશી) અને 'એસેજ ઇન નેશનલ આઇડિયાલિઝમ' (રાષ્ટ્રીય આદર્શવાદને લગતા લેખો) નામે પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા. સ્વદેશી માટે

કુમારસ્વામીના કરતાં વધારે સમર્થ વિવેચક અને હિમાયતી ભાગ્યે જ નેવા મળે. આપણી હમેશની જરૂરિયાતની વસ્તુઓ આપણા દેશમાં જ નિર્માણ કરીને પરદેશમાંથી આયાત થતી વસ્તુઓને અટકાવીને દેશને આર્થિક શોષણમાંથી બચાવવો, એ સ્વદેશીનો પ્રાથમિક ઉદ્દેશ માન્ય કર્યા પછી પણ સ્વદેશીને અંગે ધણું વિચારવાનું રહે છે. પરદેશનાં કારખાનાંમાં તેજાર થઈને આવતી અનેક ખેડાણ અને નકામી વસ્તુઓ આપણે ત્યાં આપણે બનાવતી જોઈએ એ સ્વદેશીનો અર્થ નથી; એ તેનો ઉદ્દેશ ન હોવો જોઈએ. પણ લોકોના જીવનમાં ગમે તેવી શીઠીન અને અર્થહીન વસ્તુઓ દાખલ ન થાય એ તરફ સ્વદેશીના પુરસ્કર્તાઓએ ધ્યાન આપવું જોઈએ. મેંએસ્ટરનાં કારખાનાંને બદલે મુંબઈ અમદાવાદનાં કારખાનાં આપણા વજીરોને ખેંચી બનાવે એ બંને સરખું જ છે. સ્વદેશીને નામે બીજાને અપનાવવામાં કશો અર્થ નથી. ટૂંકમાં, પરદેશથી આપાત થતી ખેડાણ, મેજશાખતી કે નકામી વસ્તુઓ દેશમાં બનાવીને વાપરવાને બદલે સ્વદેશી શક્તિ અને સ્વદેશી માનસ કેળવવું એ સ્વદેશીના આદેશનનું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ, એમ તેઓ કહેતા. સ્વદેશીના અર્થને વધારે વ્યાપક અને જોડા બનાવી તેઓ તેને આધ્યાત્મિકતા સુધી લઈ ગયા. હિંદુસ્તાનની પરાપૂર્વથી જેને માટે ખ્યાતિ છે તે 'આતિથ્ય' ને નામે પણ સ્વદેશીનો સ્વીકાર આપણે કરવો જોઈએ એમ તેમણે જણાવ્યું. બહારના માણસો જ્યારે હિંદ જોયા આપણે ત્યાં આવે છે ત્યારે તેમની જ ફેશનો, રામરચીલું, પહેરવેશ, ખાનપાન અને વધારામાં જે વસ્તુઓને આમ ('વત્સર') ગણી તેમણે ફેંકી દીધેલી હોય છે, તેમનો જ દ્વંદ્વો તેમની આગળ ધરવો એમાં સ્વમાનહાનિ. તો છે જ, પણ એ અતિથિનું પણ અપમાત કરવા જેવું છે, એમ તેમણે કહ્યું છે.

રાષ્ટ્રીય કેળવણી

રાષ્ટ્રીય કેળવણીની બાબતમાં તેમણે દર્શાવેલા વિચારો એટલા જ મૂળગામી છે અને તેનું તેમણે કરેલું પ્રતિપાદન સચોટ અને જુસ્સાવાળું છે. "અંગ્રેજોએ હિંદમાં એક વ્યાપક કેળવણીનું તંત્ર ગોઠવીને હિંદીઓ પર ભારે મોટો ઉપકાર કર્યો છે - તેમને સ્વતંત્રતા, સંસ્કૃતિ ઇત્યાદિ બ્યાલો આપીને સ્વરાજને માટે લાયક બનાવ્યા છે," વગેરે અંગ્રેજી

કેળવણીનાં શુભચિન્તન આપણે ધણાં સાંભળ્યાં છે — હજી પણ ક્યારેક સાંભળીએ છીએ, કુમારસ્વામીનો સૌથી વધારે તીવ્ર વિરોધ એ કેળવણીની સામે જ હતો. સેક્રેલે પ્રણીત કેળવણીના એ કટ્ટા દુશ્મન હતા અને છેવટ સુધી તેણે રહ્યા. 'જુઓ તેમને લેખ 'ધ કર્સ ઓફ ફોરેન રલ' (પરરાજ્યની બંધા). સર જ્યોર્જ બર્કુટનું અવતરણ ટાંકીને તેઓ કહેતા: "એ પ્રજાહીએ હિંદી સંસ્કૃતિનાં મૂળ પર જ ધા કર્યો છે, પોતાની પૈતૃક સંપત્તિને સમજવાની શક્તિ જ આપણામાં રહેવા દીધી નથી. આપણા પ્રાચીન વારસાથી આપણને વંચિત કર્યા, એને વિશે આપણા મનમાં અનાદર પેદા કર્યો; તે એટલે સુધી કે, આપણું જીવનું તેટલું બહુ સંસ્કૃતિ, અર્થહીન, અને અંગ્રેજોએ આપણને જે કેળવણીની બેટ આપી છે તે દિવ્ય છે. એમ આપણામાંના ધણા માનતા થયા અને એ કેળવણીને જ વળગી રહેવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા; અને હજી એ મોહમાંથી આપણે છૂટતા નથી." જ્યારે એ કેળવણીના વિધાયોગના વારસો (અંગ્રેજો) પોતે જ આ કેળવણીનું હિંદમાં કામ જોઈને કહેવા લાગ્યા હતા, "તમે કેળવણીને નામે જે ધતિંગ અક્ષાવી રહ્યા છો અને એના પરિણામનું શ્રેય (?) અમને આપો છે તે કેળવણી એમ તો ક્યારની ફગાવી દીધી છે. આ તો અમારી કેળવણીનું 'કેરિક્યુલર' (ફાંચિત્ર) તમે જાણું ક્યું છે. લંડન યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ (૧૮૩૫?) ત્યારના કેળવણીને લગતા વિચારોને તમે હજી વળગી રહ્યા છો એ મોટી કમનસીબીની વાત છે. માટે હાલનાં આ બધાં કુપરિણામોને માટે અમને જવાબદાર રખે ગણતા."

હિંદમાં અમે સાક્ષરતાનો પ્રસાર કર્યો છે એવો અંગ્રેજો દાવો કરે છે, તેનો કુમારસ્વામીનો છેલ્લામાં

* "આ કેળવણીએ આપણા લોકોને પોતાના સાહિત્ય વિષેનો પ્રેમ બારી નાખ્યો છે, — પોતાની કથાઓમાંથી જે આવંદ તેઓ લઈ શકતા તેના નાશ કર્યો છે; અને સૌથી ખરાબ તો એ કે, તેના પરાપૂર્વથી ચાલતા અવેશ રાષ્ટ્રીય ધર્મ વિષે તેમના મનમાં જે આરથા હતી અને તેમાંથી તેઓ જે શાંતિ પ્રાપ્ત કરતા તેનો નાશ કર્યો છે. પોતાનાં ઘરો પ્રત્યે — પોતાનાં માતૃપિતા, પોતાની બહેનો અને પોતાની પત્નીઓ પ્રત્યે — પણ તેમના મનમાં અણખગો ને હવેલ પેદા કર્યો છે. દરેક કટ્ટાબમાં તેણે અસંતોષ પેદા કર્યો છે."

છેલ્લો ('પરરાજ્યની બધા' એ 'લેખ') જગ્યાએ છે કે, પોતાની ભાષા સારી રીતે બોલતાં આવડે અને તેમાં રચાયેલું બિંચામાં બિંચી ફેરવવું સાહિત્ય સમજાય એ વસ્તુ મહત્ત્વની છે; તે વાંચતાં આવડે છે કે નહિ એ વસ્તુ ગૌણ છે. (એકે ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણીનું ગોખલેનું બિલ ફેરી દર્શને સરકારે સાક્ષરતા-પ્રચારનું કામ પણ કયું નથી જ.) 'લેલોતે ટાંકીને કુમારસ્વામી કહે છે, 'સાક્ષરતા એ આજસુ માણસને પોતાની સ્મૃતિને તકલીફ ન આપવી પડે તેને માટે યોગ્યપેશ એક યુક્તિ કે હિકમત માત્ર છે.' એટલે લોકોને સાચી કેળવણી આપવી હોય તો સાક્ષરતા વગેરેનો આડંબર છોડી દર્શને પૌરિક ગિરીઝ કહે છે તેમ, 'તેમની રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિના વહન દારા જ તેમની શુદ્ધિનો વિકાસ સાધવો જોઈએ,' અને તેને માટે 'આપણા સમાયણ અને પ્રહાભારત જેવા મહાન ગ્રંથો પર સાચી કેળવણીની રચના થવી જોઈએ' એમ કુમારસ્વામી ભારપૂર્વક જણાવે છે. સિંહલની કેળવણીની વાત કરતાં તેમણે કહ્યું છે કે, 'ત્યાં સિંહલી અને તામિલ ભાષા તથા ભારતીય સંસ્કૃતિનું અધ્યયન એ મૂળભૂત અને ફરજિયાત વિષયો હોવા જોઈએ.'

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની ચર્ચા કરતાં તેમણે એટલે સુધી કહ્યું છે કે, તમારાં બાળકોને સાચી રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપવી હોય તો ચાલુ દબની નવી સંસ્થાઓ સ્થાપીને તેને સરકારની કે યુનિવર્સિટીની માન્યતા મેળવીને તે આપવાનો પ્રયત્ન મિથ્યા છે; તેને માટે તો સરકારનો તેમ જ પાદરીઓની શિક્ષણસંસ્થાઓનો સંદર્ભ બહિષ્કાર કરીને પોતાની દબે ભણાવવાની શરૂઆત કરવી એ જ એકમાત્ર ઉપાય છે.

સીશિક્ષણની બાબતમાં તેમણે કહી ઉત્સાહ જગાડ્યો નહિ. ભિકટું કંઈક અંશે વિરોધ જ કયોં કહેવાય. કારણમાં તેઓ જણાવતા કે, પેટ ભરવાનો બધામાય કરવા બાતર પુરુષો ગમે તેવી કેળવણી લેતા તૈયાર થાય તો ભરે, પણ આપણે ભાંતી સ્ત્રીઓને જીવનકલહના અબાડામાં જીવવાની જરૂર હોતી નથી. તેઓ જ એકે રીતે આપણી સંસ્કૃતિના રક્ષણનું કામ કરતી આવી છે. તેમને તમે 'અંગ્રેજ કેળવણીમાં ઘાત કરો તો આપણી સંસ્કૃતિનો સર્વનાશ જ નીપજે.

સરદેશી અને રાષ્ટ્રીય કેળવણી વિષેના તેમના વિચારો જાણીને 'તમે તો તળા દિંદોએ કરતાં પણ વધારે દિંદો છે' એમ લોકો કહેતા.

ભારતીય કળાની સેવા

રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યની લડતના કાળમાં સરદેશી, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ વગેરેના મહત્ત્વને સ્વીકાર — આચારમાં નહિ તોય વિચારમાં — થવાની ઝાંઝી મુશ્કેલી ન હતી. બંદે એ જાને વસ્તુઓ તે લડતની અંગભૂત બની ચૂકી હતી. પણ કળાને વળી તેની સાથે શું લાગે વળગે, એવી ભાવના સાર્વાત્રિક હતી. તેમાંય હિંદના ઇતિહાસના પરદેશી સંશોધકોએ અને લેખકોએ હિંદની પાસે પોતાની કળા, પોતાનાં મહાકાવ્યો વગેરે કશું નથી, જે છે તે ઝીસ કે બીજા કાંઈ પણ પરદેશની અસરને પરિણામે જ છે, એવું હિંદીઓના મન પર ડોઝી ડોકાને દસાવ્યું હતું. શુદ્ધની ભૂતિ ઝીસથી આપાત થયેલી છે, બહામીના અનન્ત(શેખ)શાથી વિષ્ણુની ભૂતિ માટે ઉત્તર યુરોપના કાંઈ દેશને શ્રેય આપવું જોઈએ, સમાયણ તો હોમરના કાવ્ય પરથી જ સંચિત છે, એમ નિઃસંકોચપણે કહેવામાં આવતું. અને તેથી કળાની કેળવણી માટે અંગ્રેજોએ બ્યારે મુબઈ, કસકતા વગેરે રોકાણે કળામંદિરો (સ્કૂલ્સ ઓફ આર્ટ) સ્થાપન કર્યાં, ત્યારે તેમાં પાશ્ચાત્ય કળાના અધ્યાપકો નીમીને તે કળાના પાઠ આપવાની શરૂઆત કરી. પણ ઓગણીસમા સદીનો છેલ્લો ભાગ અને વીસમાનો આરંભકાળ એ ભારતના ઉત્થાનનો તેમ જ વિચાર-મંથનનો મહત્ત્વનો કાળ હતો. ખીન્નાં સેત્રાની જેમ જ કળામાં પણ ભારતીય દ્રષ્ટિ રિચરપણે ઘાબડી ચઢી હતી. હવેલ, નિવેદિતા, અવનીન્દનાથ દાકુર અને તેમનું સિંધ્યમંગલ અને કુમારસ્વામીએ ભારતીય કળાનું ગોરવ પ્રસ્થાપિત કરવાનું કામ શરૂ કર્યું. શિશુ, સ્થાપત્ય, ચિત્ર, સંગીત ઇત્યાદિ અગોથી યુક્ત એવી ભારતની પોતાની કળા છે, દુનિયાને હેરત પમાડે એવા તેના ઉત્કૃષ્ટ નમુનાઓ આજે પણ દેશમાં મોજૂદ છે, અને એ કળાની પાછળ જે તત્ત્વો રહેલાં છે તે એટલાં ચિરસ્થાયી અને મૌલિક છે, તેનો પાશે એટલો નક્કર છે, કે તેમાં વારંવાર હેરફેર કરવાની ભાગ્યે જ જરૂર પડે છે. અહીં ઉત્તર, કળા અને વિચાર એ ત્રણે વંચ્યે એકરૂપતા છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન એ જ ભારતીય કળાનો સંગીન અને શાશ્વત પાશે છે, એમ કુમારસ્વામીએ પોતાનાં લખાણોમાં બતાવ્યું છે. (ભારતીય કળાના વિવિધ પ્રકારોનું બ્રહ્મચર્યાન યોગ દિવસથી છે એમ હવેલે કહ્યું છે અને પાછળથી નગાધિરાજ દેવતાત્મા દિવાદાયને પણ

તેની સાથે મૂક્યો છે, એ અહીં યાદ રાખવું ઘટે છે.) તેને માટે તેમણે વેદ તથા આર્યોત્પત્તિ માંડીને સ્વીન્દનાથ હાકુરના આદિત્ય સુધીનું વૈદિક, બૌદ્ધ (પાલિ), જૈન, શૈવ, વૈષ્ણવ ઇત્યાદિ ધર્મગ્રંથો, 'શિવશાસ્ત્ર પરના ગ્રંથો, નીતિસાથે, નાટ્યશાસ્ત્રો તેમ જ સાહિત્યશાસ્ત્ર વિષયક ગ્રંથોનું જોડું અવગાહન કર્યું. અને તેમાંથી શબ્દ શબ્દ વીણી વીણીને ભારતીય કળાનું નિરૂપણ કર્યું. [ઈ. સ. ૧૯૨૪માં તેમણે ઓસ્ટ્રેલિયન પ્રસિદ્ધ કરેલી 'બિબ્લિઓગ્રાફીક ઓફ ઇન્ડિયન આર્ટ' (ભારતીય કળા વિષયક સૂચિઓ) તેના નક્કર પુરાવો છે. તેમાં તેમણે પ્રથમ જે સાંસ્કૃતિક વાતાવરણમાં ભારતીય કળાનો જન્મ થયો તે વાતાવરણને આધારી લેતા ધાર્મિક, તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક અને સાહિત્યિક ગ્રંથોની સામાન્ય સૂચિ આપીને પછી શિલ્પ, ચિત્ર, વસ્ત્ર તેમ જ બીજી ગોણું કળાઓને અંગેના સાહિત્યની માહિતી આપી છે. આ સૂચિમાં પુસ્તકોનાં નામો જ માત્ર આપવામાં આવેલાં છે. તેને વધારે સંપૂર્ણ અને અદ્યતન બનાવીને તેમાં દરેક પુસ્તક વિષે નોંધ આપવાનો કુમારસ્વામીના વિચાર હતા. 'પણ એ સંપૂર્ણ સૂચિ હજી બહાર પડી હોય એમ જણાતું નથી. ઉપર જણાવેલ સૂચિમાં લગભગ એક હજાર નાનાંમોટાં પુસ્તકોની નોંધ કરવામાં આવી છે.] આ કાર્યનો આરંભ તેમણે 'ધિ એઇમ ઓફ ઇન્ડિયન આર્ટ' (ભારતીય કળાનો હેતુ), 'ધિ આર્ટ ઓફ ધિ ઇસ્ટ એન્ડ ઓફ ધિ વેસ્ટ' (પૂર્વની કળા અને પશ્ચિમની કળા), 'ધિ ઇન્ડિયન એન્ડ ગ્રીક એન ઇન્ડિયન આર્ટ' (ગ્રીક કળાની ભારતીય કળા પર અસર), 'આર્ટ એન્ડ સ્વદેશી' (કળા અને સ્વદેશી) વગેરે નાનાં નાનાં પુસ્તકો અને નિબંધો લખીને કર્યો. આમાંનો 'ગ્રીક કળાની ભારતીય કળા પર અસર' એ નિબંધ તેમણે ૧૯૦૮માં કોપન હેગનમાં મળેલી પૂર્વની વિદ્યાઓના વિશારદોની આન્તર-રાષ્ટ્રીય પરિષદમાં વાંચ્યો હતો, અને ગ્રીસની અસરને અંગે જે ખ્યાલો પડિતોમાં રૂઢ થયા હતા, તેનો રદિયો આપ્યો હતો. હિંદનાં કળામંદિરોનું સાચું કાર્ય શું હોઈ શકે એ પ્રશ્નનું નિરૂપણ કરતાં તેમણે હિંદની કળાની ખંડિત થયેલી પરંપરા ('ટ્રેડિશન')નાં સત્ત્વો એકત્ર આણીને તેમાં નવેસર પ્રાણ પૂરવો એ તે કલામંદિરોનું સાચું કાર્ય છે, એમ જણાવ્યું. અને એ પરંપરાગત કળાનું સાચું અને વિવિધતાયુક્ત

સ્વરૂપ રજૂ કરવા માટે તેમણે વિપુલ લખાણ કર્યું. ભારતીય કળાના નમૂનાઓનું પ્રસક્ષ દર્શન કરવા માટે તેમણે હિંદુસ્તાનના એક ઉચ્ચથી બીજા ઉચ્ચ સુધી પ્રવાસો ખેડ્યા અને કેટલાક ઉત્કૃષ્ટ નમૂનાઓનો સંગ્રહ પણ કર્યો. આ વખતના તેમના ગ્રંથોમાં 'ધિ ઇન્ડિયન ફેક્ટસમન' (ભારતીય કળાકાર અથવા કારીગર) 'સિંગેકેટ એકઝામ્પલ્સ ઓફ ઇન્ડિયન આર્ટ' (ભારતીય કળાના પસંદ કરેલા નમૂના), 'ધિ આર્ટ્સ એન્ડ ફેક્ટ્સ ઓફ ઇન્ડિયા એન્ડ સિલેન' (હિંદની અને સિલેનની કળાઓ અને કારીગરીઓ) 'ઇન્ડિયન પ્રોઇઝ' (હિંદી આવેશનો) ગણાવી શકાય.

આ જ અરસામાં ૧૯૧૦માં તેમણે ઇંગ્લંડમાં હિંદની કળાનો અભ્યાસ અને પ્રસાર કરવા માટે દેવેલ, લેડી હેરિંગહેમ, લોરેન્સ બિનિયન, વિવિયમ રૉથેનસ્ટીન વગેરેની સાથે મળીને 'ઇન્ડિયા સોસાયટી' સ્થાપન કરવામાં લાગ લીધો. કુમારસ્વામીના 'ઇન્ડિયન પ્રોઇઝ' ના જે ખંડો આ સંસ્થા તરફથી જ પ્રસિદ્ધ થયા હતા. આ વરસની આખરે રાષ્ટ્રીય મહાસભાના અધિવેશનના દિવસોમાં જ યુગ પ્રાન્તના ગવર્નરે અલ્લાખાસમાં એક મોટું પ્રદર્શન લાવવાનું નક્કી કર્યું. તેમાં ખેતીવાડી, હુતરહિત્યો અને કળા કારીગરી વગેરેના વિભાગો રાખવામાં આવ્યા હતા. છેલ્લા વિભાગની સમગ્રવટનું કામ કુમારસ્વામીને સોંપવામાં આવ્યું હતું. પ્રદર્શનને અંગે તે વખતના ઔપચારિકોમાં, અહીં તેમ જ ઇંગ્લંડમાં પણ, અનુકૂળ પ્રતિકૂળ ઘણી ટીકા થઈ. રાજકારણનો પ્રશ્ન પણ એમાં ચર્ચાયો. પણ કુમારસ્વામીના વિભાગની સફળતા સૌ કોઈએ સ્વીકારી લીધી. એ પ્રદર્શનને સફળ બનાવવા માટે તેમણે ખૂબ જહેમત ઉઠાવી, તેને માટે એસિસ્ટાન્સો ખાસ પ્રવાસ કર્યો, 'ટ્રેડિંગકોર્સ ઇન ઇન્ડિયા' પર એક દરિદ્રાર્થની નિબંધ મંગાવીને તેને માટે પોતે રૂ. ૨૫૦.૦૦ ખર્ચા મહેર કર્યું.

એ અરસામાં દેરપ અને કંપનીએ લુદા લુદા દેશોની 'મિલ્સ એન્ડ લેગ્સ'ની એક સુંદર મળા પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજના કરી અને તેમાં હિંદની પૌરાણિક કથાઓ તથા આખ્યાનો પર એક ગ્રંથ લખવા શ્રીમતી નિવેદિતાને આમંત્રણ આપ્યું. નિવેદિતાએ એ ગ્રંથની યોજના તૈયાર કરીને પ્રસ્તાવનાનું પ્રકરણ અને બીજો થોડોક ભાગ લખ્યો અને યુજરી ગયાં. એટલે એ કામ કુમારસ્વામીને સોંપવામાં આવ્યું.

અને તેમણે એ એટલી સુંદર રીતે પાર પાડ્યું કે એ ગ્રંથના પિદાન અને કસારસિક સ્તમાયોચક શ્રી અર્ધેન્દ્રકુમાર ગાંધીએ તેને એ વર્ષના સર્વોત્તમ ગ્રંથ તરીકે ગણાવીને કહ્યું કે, 'આ ક્ષેત્રમાં અત્યાર સુધી જે કેટલાક ગ્રંથો લખાયા છે તે બધાને આ ગ્રંથે જાંખા પાટી નાખ્યા છે.' આ ગ્રંથનો લગભગ એ તૃતીયાંશ ભાગ પોતે લખ્યાનું કુમારસ્વામી જણાવે છે.

૧૯૧૨-૧૩ ના એક સંવત્રમાં લંડન યુનિવર્સિટીએ 'ભારતીય કળા' પર ચાર વ્યાખ્યાનોની એક માળા યોજી અને એ યુનિવર્સિટીના જ ફેલો કુમારસ્વામીને તે માટે આમંત્રણ આપ્યું. એ વ્યાખ્યાનો જ પાછળથી 'આર્ટ્સ અને ક્રેફ્ટ્સ' નામની માળામાં 'ધિ આર્ટ્સ એન્ડ ક્રેફ્ટ્સ ઓફ ઇન્ડિયા એન્ડ સિવિલ' ને નામે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં. તેમાં ભારતીય કળાના સમગ્ર ક્ષેત્રનું દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તક પુસ્તકોત્તરના સંશોધકોને માટે નથી પણ સામાન્ય જનતા માટે છે, એમ કુમારસ્વામી ખુલાસો કરે છે. ૨૫૦ પાનાં લખાણ અને ૨૨૫ ચિત્રોથી શુભગરજી આ પુસ્તક સામાન્ય માણસના ખિસ્સાને પણ પોસાય એવું છે. પણ દુઃખની વાત છે કે કુમારસ્વામીનાં બીજાં અનેક પુસ્તકોની માફક જ તે આજે ઉપલબ્ધ નથી. 'આર્ટ્સ એન્ડ ક્રેફ્ટ્સ' માળાનાં પુસ્તકોમાં એ સર્વોત્તમ ગણાયું છે. કુમારસ્વામીનાં વ્યાખ્યાનોની લંડન યુનિવર્સિટીએ જાહેરાત કર્યાં પછી જ આપણે ત્યાંની એક યુનિવર્સિટીને (પંજાબની) ભારતીય કળા પર એવાં વ્યાખ્યાનો ગોઠવવાનું સૂઝ્યું અને તેણે સમરેન્દ્રનાથ મુન પાસે જ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં.

આ પુસ્તકની સાથે સાથે જ હિંદનાં શિલ્પ, ચિત્ર અને હાથકારીગરીનાં પસંદ કરેલા સો જેટલા નમૂનાઓ 'વિશ્વકર્મા' નામથી કુમારસ્વામીએ પ્રસિદ્ધ કર્યાં. દરેક ચિત્ર વિશે તેમણે ટૂંકા નોંધ આપી છે અને સંગ્રહનો ઉપોદ્ધાત ઇંગ્લેન્ડના એક જાણીતા શિલ્પી અને કળાકાર એરિક જિલ્ડે લખ્યો છે. પોતાના માર્મિક લેખમાં 'કળાકાર એ વસ્તુનો સર્જક છે, નહિ કે તેના ચિત્રનો' એ ભારતીય કળાને સવિશેષ-પણે લાગુ પડતા સત્યને તે કળાના મહત્વના લક્ષણ તરીકે ગણાવે છે.

કુમારસ્વામીએ આ પાછી પ્રસિદ્ધ કરેલા કળાના સંપુરમાં ૧૯૧૬માં પ્રસિદ્ધ કરેલો 'રજપૂત

ચિત્રકળા'નો સંપુટ, ૧૯૨૩માં પ્રસિદ્ધ કરેલો 'ભારતીય કળાનો સંપુટ' અને ખોરટનના લલિતકળાના સંગ્રહરચનામાંના હિંદના શિલ્પના, રજપૂત ચિત્રકળાના, જૈન ચિત્રકળાના અને મુગલ ચિત્રકળાના સંગ્રહોની સમિતિ એ મુખ્ય ગણાય.

અગાઉ વિદ્વાનોમાં રજપૂત અને મુગલ એવા ચિત્રકળાના બે પ્રકાર નથી, પણ એ બધી મુગલ અથવા ઈસ-પસિધન ચિત્રકળા જ છે, એવી માન્યતા હતી. કુમારસ્વામીએ પંજાબ, કાશ્મીર, રાજપૂતાના વગેરે સ્થળોમાં ફરીને રજપૂત ચિત્રકળાનો એક સમૃદ્ધ સંગ્રહ ભેગો કર્યો અને તેના ઉપર વિસ્તૃત વિવેચન કરીને બતાવી આપ્યું કે, રજપૂત કળા એ પ્રાચીન ભારતીય કળાની પરંપરામાંથી જ ઊતરી આવેલી ભારતીય કળા જ છે; અને તેના વિષયો વૈષ્ણવ, શૈવ અને શીખ ધર્મને લગતા જ છે. એટલું જ નહિ, પણ રજપૂત કળાનાં રાધા-કૃષ્ણનાં ચિત્રોનાં ખ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કર્યા વિના ભાગવત સંગ્રહાવનો અભ્યાસ પૂરો થયો ન ગણાય, એટલું તે ધર્મની દૃષ્ટિથી એ કળાનું મહત્વ છે. મુગલ કળાની રજપૂત કળા પર જો કોઈ અસર થઈ જ હોય તો તે તદ્દન નજીવી છે; બિલકુલ, જાણીતા મુગલ કળાકારોમાં બે તૃતીયાંશથી પણ વધારે કળાકારો હિંદુઓ જ હતા એમ તેમનાં નામ પરથી દેખાય છે, એમ તેઓ જણાવે છે.

'પોર્ટ્રેટિસ્ટો ઓફ ઇન્ડિયન આર્ટ' માં તેમણે ૧૦૮ જેટલા ભારતીય કળાના નમૂના આપ્યા છે અને દરેક વિશે વર્ણનાત્મક નોંધ લખી છે. આ નમૂનાઓ તેમણે ખોરટનના સંગ્રહરચનામાંથી વીંછીને પસંદ કરેલા છે. આ સંગ્રહ અંગે આપણા દેશની દૃષ્ટિથી દુઃખદ ગણાય એવી એક બિના અહીં નોંધવી ઘટે છે. અલ્હાબાદમાં ૧૯૧૦માં પ્રદર્શન લગાડ્યું તે વખતે અને તે પહેલાં કુમારસ્વામીએ હિંદમાં ઠેકઠેકાણે ફરીને ભારતીય કળાના અનેક નમૂનાઓનો સંગ્રહ કર્યો હતો. એ સંગ્રહને કાશી જેવી કોઈ મધ્યવર્તી જગ્યાએ સ્થાપી સાચવી રાખવામાં આવે અને તેનો ભારતીય રાષ્ટ્રીય કળાલેખનમાં વિકાસ કરવાનો પ્રયત્ન થાય તો તે સંગ્રહ પોતે વિનાશીય રાષ્ટ્રને ચરણે ધરવાની અને એ રાષ્ટ્રીય સંગ્રહરચનાના રક્ષક (કન્સર્વેટર) તરીકે સેવા પણ આપનારી પોતાની તૈયારી કુમારસ્વામીએ બતાવી અને એ અર્થની એક અપીલ બહાર પાડી. પણ તે વખતે દેશના પહેલી હરોળના

આગેવાનોમાંથી કેટલાક જેલમાં ગયા હતા અથવા દેશવટો ભોગવતા હતા એ કારણે હોય, કે રાજકારણી આદેશન વખતે આવી રચાયેલી જ્ઞાપદારીવાળી પ્રવૃત્તિ રી રીતે માથે લઈ શકાય એમ લાગવાથી હોય, અથવા તો તે વખતે જે આગેવાનો બહાર હતા તેમના મનમાં આવા કામનું મહત્ત્વ વરધું ન હોય, — કુમારસ્વામીની અપીલનો સ્વીકાર કરવા કેઈ આગળ આવ્યું નહિ, અને અમેરિકાના ડૉ. રોસની સખાવતથી એ આખો સંગ્રહ ખોલવાની લક્ષિત કળાના સંગ્રહસ્થાને ખરીદી લીધો; અને ૧૯૧૭માં કુમારસ્વામી પોતે હિંદ છોડીને એ સંગ્રહસ્થાનના હિંદી, ઇરાની અને મુસ્લિમ કળાવિભાગના સંશોધક તરીકે નિમાઈને અમેરિકા ગયા. ત્યારથી ૧૯૪૭માં તેઓ ગુજરી ગયા ત્યાં સુધી ખોલવામાં જે તેમનું જીવન વ્યતીત થયું, અલબત્ત, એ દરમિયાન તેઓ પૂર્વ તરફનાં કળાધામેની યાત્રા કરવા બે વખત હિંદ આવી ગયા હતા. આજે ભારતીય કળાનો સારામાં સારો અને વધારેમાં વધારે સમૃદ્ધ સંગ્રહ જે કોઈ એક ઠેકાણે હોય તો તે ખોલવાના સંગ્રહસ્થાનમાં જ છે એમ કહેવાય છે. ખોલવામાંના ભારતીય કળાના સંગ્રહોનું જે કેટલોગ (સૂચિ) કુમારસ્વામીએ પ્રસિદ્ધ કર્યું નેના પહેલા ખંડમાં તેમણે ભારતમાં ઇશ્વરવિષયક કલ્પના કે માન્યતાનો વિકાસ વર્ણવીને લુહા લુહા ધાર્મિક સંગ્રહોનો તાર્વિક ઇતિહાસ આપ્યો છે, તેને કલાનુક્રમ બતાવતી સાલવારી આપી છે અને ભારતીય કળાને લગતા સાહિત્યની સૂચિ પણ આપી છે.

પણ કળાના ઇતિહાસ તરીકે તેમને સર્વશ્રેષ્ઠ ગ્રંથ ‘હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન એન્ડ ઇન્ડોનેશિયન આર્ટ’ (‘હિંદની અને ઇન્ડોનેશિયાની કળાનો ઇતિહાસ’) એ જ છે. આ ઇતિહાસનું કામ યથોચિતપણે પાર પાડવાને માટે કુમારસ્વામીએ ન્યાં ન્યાં હિંદી કળાને લગતા સંગ્રહ હોય એવાં અમેરિકા, યુરોપ, અને એશિયાનાં તમામ સંગ્રહસ્થાનોની મુલાકાત લીધી, પ્રત્યક્ષ કળાધામેની — કેટલાકની તો અનેક વાર પણ — યાત્રાઓ કરી. અને મોહનજોડો ને વેદના કાળથી કે ૧૮મા સદી સુધીની ભારતીય અને બૃહત્તર ભારતીય કળાનો ઇતિહાસ લખ્યો. આ ગ્રંથ લગભગ ૪૦૦ ચિત્રો અને ૯ નકશાથી શણગારેલો છે અને ‘અગણિત પાસાં અને પ્રકારોથી યુક્ત એવા એક વિશાળ વિષયની અદ્ભુત અને અણુશુદ્ધ એકસાથેના

રચનાત તેમાં કરેલી છે. જોકે, વિષયના વિસ્તારના પ્રમાણમાં તે કંઈક વધારે પડતી સંક્ષિપ્ત જ ગણાય. છતાં ભારતીય કળા વિષે લોકોમાં નાનકડું પુસ્તક જોઈતું હોય તો આપણે તેમનું ‘ઇન્ડોએશિયન ઇલિયન આર્ટ’ (ભારતીય કળાનો પ્રાસ્તાવિક પરિચય) જેનું ‘પેટ. ઈ. સ. પૂર્વે ૭મા સદીથી માંડીને ૧૬ રજપૂત ચિત્રકળા સુધીની કળાના વિકાસનો વૃત્તાન્ત એક અખંડ પરંપરાના વિકાસને રૂપે એમાં આપવામાં આવ્યો છે. અને એ કળાના હાલમાં લક્ષિતો રસ-પ્રધાન છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

એટલે જ ગયા ઓગસ્ટ માસમાં શ્રી. એસ. ચન્દ્રશેખરે તેમની ખોલવામાં મુલાકાત લીધી તે વખતે કળાના હેતુને અંગે પૂછેલા ‘કળાકૃતિઓ કઈ પરંપરા સંક્રાન્ત કરી શકે?’ એ પ્રશ્નના જવાબમાં તેમણે કંઈક કરગણથી જવાબ વાળ્યો હતો કે, “એક દુઃખદ સત્ય આપણે એકદમ કહી નાખીએ કે મોટા ભાગની કલાકૃતિઓ ઇશ્વરને લગતી છે. અને આજકાલ તેનું તો નામ પણ બદલ સમાજમાં કોઈ લેતું નથી.” હુનિયાની લગભગ અડધી જ શ્રેષ્ઠ કળા દેવ અને ધર્મને લગતી છે એમ તેમણે એશિયા, યુરોપ, અમેરિકા વગેરે રચેલાની કળાનું સ્પષ્ટ અવલોકન અને અધ્યયન કરીને બતાવી આપ્યું છે.

ધર્મ વિચારણા

ધર્મની બાબતમાં કુમારસ્વામીને એક ‘સનાતની’ તરીકે ગણવા જોઈએ. એરિક જેલે તેમનું તત્ત્વ અને ધર્મશાસ્ત્ર પુરુષ તરીકે પણ વર્ણન કર્યું છે. તેમના ‘મિથ્સ ઓફ ઇન્ડિયન એન્ડ ઇલિસ્ટ્રેટ્સ’ એ ગ્રંથની તો આપણે અગાઉ વાત કરી ગયા છીએ. તે પછીનાં પુસ્તકોમાં ૧૯૧૬માં પ્રસિદ્ધ થયેલા ‘બુદ્ધ એન્ડ ઇસ્ટર્ન ઓફ બુદ્ધિઝમ’ (બુદ્ધ અને તેનો ઉપદેશ) અને ૧૯૪૫માં પ્રસિદ્ધ થયેલા ‘હિન્દુઇઝમ અને બુદ્ધિઝમ’ (હિન્દુ ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ) એ બે જ પુસ્તકોનો અહીં વિચાર કરીશું. પહેલા પુસ્તકના પ્રયોજન વિષે કહેતાં, ‘બુદ્ધ ઉપદેશોના ધર્મની એક તરફ આજેના ધર્મની સાથે અને બીજી બાજુથી ખ્રિસ્તી ધર્મની સાથે (તેના અધ્યાત્મવાદની સાથે) તુલના કરીને તેમાંથી જીવનની ફિલસૂફીમાં ચોક્કસ ફાળો આપવાનો હેતુ આ ગ્રંથની પાછળ છે, કેવળ બૌદ્ધ ધર્મ વિષે માહિતી આપતા અનેક ગ્રંથોમાં એક

વધારે અંધનો ઉમેરો કરવાનો નથી એમ કુમારસ્વામી જણાવે છે. અને આગળ કહે છે, ‘જુદે માનવજીવનનું એક ચોક્કસ ધ્યેય નક્કી કર્યું’ અને તેને અંગે અષ્ટ વિધાનો કે વાતો કરી છે. તેમનાં વિધાનો જો ખેટા હોય અને તેમનું ધ્યેય જો નકામું હોય તો તે વિધાનોનો રદિયો આપવો અને એ ધ્યેય વિરોધે વિશ્વાસ ઉઠાવી દેવો એ બહુ જ અગત્યની વસ્તુ છે. પણ જુદે કરેલી માનવજીવનની ચિકિત્સા બરાબર હોય અને તેણે આપણી આગળ ધરેલું ધ્યેય શુભ હોય તો તેનો સર્વસામાન્યપણે સ્વીકાર કરવો એ પણ એટલું જ અગત્યનું બને છે’, એમ કહીને વિશ્વદર્શી પીડિત દુનિયાની આગળ જુદના ઉપદેશમાંથી બે વિચારરસ્તો તેઓ દાખલા તરીકે રજૂ કરે છે, “વિજય વરને પેદા કરે છે, કારણ પરાજય પામેલાઓ દુઃખી હોય છે.” અને રૂડું જાનકમાં એધિસત્ત્વે પૂછેલા પ્રશ્ન “જેણે પાપનું કામ કર્યું” છે તેની પ્રત્યે રાજાજીવીથી કેણુ કહું વચન વાપરે? એમ કરવું એ તો તેના અપરાધના જખમ પર મીઠું ચોળવા જેવું જ થાયતો!” અને એવા પ્રશ્ન કુમારસ્વામી પૂછે છે, “બૌદ્ધ અને હિન્દુ ધર્મ— કારણ જુદના ધર્મની ઉત્પત્તિ હિંદુધર્મમાંથી જ મચેલી છે અને તેમાં જ તે વિલીન થઈ ગયો—આવી આવી બોદા માન્ય જાતિને બદલી છે. આવા ધર્મનો બહુ જ ગંભીરતાથી અને સમભાવપૂર્વક વિચાર કરવાની આપણી ફરજ નથી શું?”

‘હિંદુ ધર્મ’ અને ‘બૌદ્ધ ધર્મ’માં તેઓ એવો ધર્મની એકતા હજી વધારે ભારપૂર્વક બતાવી આપે છે. હિંદુ ધર્મમાં કર્મ, માર્ગા વગેરે વિષે જે અનેક ખોટા ખ્યાલો દાખલ થયા છે તેનું નિરાકરણ કરીને હિંદુ ધર્મની શુદ્ધ રમૂઆત પ્રથમ ભાગમાં કરી છે. બૌદ્ધ ધર્મ વિષે પ્રતિષ્ઠાદન કરતાં તેઓ જણાવે છે, બૌદ્ધ ધર્મનો ઉપગ્રહિયો અગ્ન્યાસ કરીએ તો તે હિંદુ કે જાહાણુ ધર્મથી જિજ્ઞાસુ માલુમ પડે છે. પણ જેમ જેમ હિંદુ અધ્યયન કરીએ તેમ તેમ એ બેને એકબીજાથી જુદા થી રીતે ગણી શકાય એ પ્રશ્ન ઊઠે છે. બૌદ્ધ ધર્મ કઈ કઈ બાબતોમાં ખુસ્ત સનાતની ન હતો એ કહેવું અશકય બને છે. ઉપનિષદો અને તેમનો સમકાલીન જુદનો ધર્મ એકબીજાના વિરોધી ન હતા, પણ એક સમાન વસ્તુ (કર્મકંક ઇ.)ના વિરોધી હતા એમ તેઓ જણાવે છે

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષથી કુમારસ્વામી વેદના સંશોધનમાં અને અર્થમાં પડખા હતા. એના પ્રાથમિક

ફળ તરીકે ‘અગ્નિવેદ—એ સે-ડનામાં જુદ’, ‘એ ન્યુ એગ્રાય ટુ ધ વેદાન્ડ’ અને બીજી કેટલીક પુસ્તિકાઓ તેમણે આપી છે. આપણાં પ્રાચીન સાહિત્ય, ભાષાશાસ્ત્ર ઉપરાંત પ્રાચીન કાળના ખીજા દેશોના ધાર્મિક સાહિત્યનો અને માન્યતાઓનો ઉપયોગ કરવાથી આપણે વેદના અર્થની વધારે નજીક જઈશું એમ તેઓ જણાવે છે.

કુમારસ્વામીનું લખાણ એટલું વિપુલ અને વિવિધ છે કે તે બધાનો આછો પરિચય પણ આપવો મુશ્કેલ છે. કેટલાકની જાણતમાં તેમ કરના જતાં લેખકની અનુધિકાર ચેટામાં હાસ્યારપદ ઉમેરો જ થાય.

પૂર્વ અને પશ્ચિમની પ્રાચીન અને અર્વાચીન મગીનો દોઢેક ઝન ભાષાઓ તો તેઓ જાણતા હતા જ, એમ તેમનાં લખાણ પરથી જોઈ શકાય છે. શિવપરત્ન, અભિનય-દર્પણ, વગેરે કેટલાય સંસ્કૃત ગ્રંથોના કે ગ્રંથોના અમુક અંશોના તેમણે અનુવાદો કર્યા છે. વિદ્યાપતિ અને રમીન્દ્રનાથનાં બંગાળી કાવ્યોના, હિંદી ‘દાનવીશા’ તથા ખીજા કેટલાંક કાવ્યોના પદમય અનુવાદો તેમણે કર્યા છે. ગુર્જર કવિ કલાપીના ‘પાંચ વંખી’ નામના એક કાવ્યનો તેમણે કરેલો પદમય અનુવાદ પણ ઉપલબ્ધ છે. કેટલાક વિવેચકોએ તેમનો કવિ તરીકે ઉલ્લેખ પણ કર્યો છે.

પશ્ચિમની પ્રગત્યો એશિયાના દેશો પર ચોતાની વટાળપ્રવૃત્તિના ઝનન (‘પ્રોસેલિટાઈઝિંગ ફ્યુરી’)માં મોટો ભુગમ ગુજારી રહી છે એમ તેમને લાગતું. તેમની સાક્ષરતા, તેમની કેળવણી અને તેમની સંસ્કૃતિ એ દેશો પર લાદવાના સતત પ્રયત્નો કરીને તેઓ એ લોકોનો વિનાશ જ કરી રહી છે એવો તેમનો ચોક્કસ અભિપ્રાય બંધાયો હતો. ‘એમ આઈ માર્શ બધસ’ કોપર?’ (હું મારા ભાઈનો રખેવાળ છું?) એ પુસ્તકમાં તેમણે આ વિચરને લગતો વિચારો બ્યક્ત કર્યો છે.

ભારતીય સમાજરચના અને રાજ્યમીમાંસા પર પણ તેમણે નિબંધો લખ્યા છે અને ધર્મ એ જ એ બધાના પાયામાં છે એમ બતાવ્યું છે.

તેમની ભાષા બહુ જ ચોક્કસ, અર્થઘન અને માર્મિક છે. પૂર્વના વિચારો પશ્ચિમની ભાષામાં રજૂ કરવામાં લગભગ રાધાકૃષ્ણન જેવા જ એ સિદ્ધહસ્ત છે. શબ્દોના મૂળ સુધી જઈ વધારેમાં વધારે અર્થ તેમાંથી બહાર કરવાની તેમની ખાસ વિશેષતા છે. ‘ધાન્ય’ સિખ્તે કે ‘શિવ’ એ પડિતોના સૂત્રની સાથે જ ‘ધાનપેશિનમુચયતે’ એ ઓપિસમ્પ્રયક સ્ત્ર પણ તેમણે પૂરેપૂરું અપનાવ્યું હતું. આનો સંદર્ નમૂનો તેમના

હિંદુ ધર્મ પરના નિર્મલમાં જેવા મળે છે. તેમના લખાણમાં વધેયિત ભુરસો છે અને લાંબા અભ્યાસને ચિંતન પછી નિશ્ચિત અભિપ્રાયો વ્યક્ત કરેલા જણાશે. મરણ પર્વે તેમની અભ્યાસી વૃત્તિ પ્રખરપણે જીવની હતી. અમેરિકા જેવા 'સુધરેલા' અને સાધન-સંપન્ન દેશમાં રહીને પણ તેઓ આફ્રિકા અને તપસ્વીનું જીવન ગણતા એમ કહેવાય છે. તેમનાં છેલ્લાં પત્રનીના (આ બહેન મેક્સિકોનાં વતની છે. ૫૬૨ વર્ષ પર પોતાના પુત્ર સાથે સંસ્કૃતના અધ્યયન માટે કાશી આવેલાં.) શબ્દમાં કહીએ તો 'તેઓ એક એકાધિયા છે. સંસારની તેમને કશી પડી નથી. તેમનાં પુસ્તકો, ચિત્રોના તેમ જ કળાની બીજ વસ્તુઓના સંગ્રહો એ જ તેમની સંપત્તિ છે.' જીવનધોરણ અમરપાદપણે વધાર્યે જવામાં કશી સંસ્કારિતા નથી; જીવંત, જીવન-ધોરણ જેટલું વધારે જાંચું તેટલી સંસ્કારિતા નીચી એમ તેઓ કહેતા. એકાદ વરસમાં જ બોસ્ટન-સંગ્રહની સેવામાંથી નિવૃત્ત થઈને હિંદમાં આવીને હિમાચલની તહેલીમાં કે તિબેટના કોઈ ચાંત સ્થળે રહીને ચિંતાત્મક જીવન ગણવાની તેમની અસિદ્ધિવા હતી. અમેરિકન ધર્માધિયા સંસ્કૃતિથી તેઓ લગભગ અકળાઈ ગયા હતા, સ્વતંત્ર હિંદની પુનરુત્થાના વખતે તેમની દેશને વધારેમાં વધારે જરૂર હતી. તે જ વખતે તેમના અસ્થાનથી તેમની પરિણીત પ્રતાનો મહાન લાભ હિંદે ગુમાવ્યો છે.

હિન્દી હજારો માર્દિય દૂર હતા તોપણ — કદાચ એ જ કારણે પણ હોય — હિન્દમાં શું ચાલી રહ્યું છે એ તરફ તેમની યોક્ષસ નજર રહેતી. શ્રી ચન્દ્રશેખર સાયેની વાનગીતમાં તેમણે હિન્દના પ્રચલિત પ્રશ્નો વિષે પોતાના યોક્ષસ અભિપ્રાયો વ્યક્ત કર્યા છે. ગયા ફેબ્રુઆરીમાં 'યુનાઈટેડ નેશન્સ વર્લ્ડ' નામના માસિકમાં લખેલા 'ધિ કર્સ' એન્ડ ફોરેન ફેલ' (પરરાજ્યની બાધ) નામના લેખમાં રાજકીય સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી પણ ભારતનો આત્મા હજી સુખ થયો છે એમ ન કહી શકાય એમ તેમણે કહ્યું છે. ગાંધીજીનું હિન્દુસ્તાન ફુનિયા જેમ માગે છે. કોઈ પણ રીતે ખરીદી ન શકાય એવા એ જ એક મહાપુરુષ છે એમ તેઓ કહે છે. છેલ્લામાં છેલ્લે "એશિયન રિવિશન્સ કોન્ફરન્સ"ને યોગ્ય દિશામાં પગલા તરીકે તેમણે આવકારી હતી.

પૂર્વ પશ્ચિમ સમન્વયની દૃષ્ટિ

લેખનો વિસ્તાર મર્યાદાની બહાર ગયો છે. જતાં અહીં અટકું તો કુમારસ્વામીના વ્યક્તિત્વને મોટો

અન્યાય થશે. એટલે તેમની સમગ્ર પ્રવૃત્તિની પાશ્વર્ય-ભૂમિમાં કંઈ વસ્તુની પ્રેરણા હતી તે સ્પષ્ટ કરી લઈએ.

રુડિયાર્ડ કિપ્લિંગે પોતાની પ્રતિભાનો દુરુપયોગ કર્યો અથવા કિલિંગ દૃષ્ટિએનો સમન્વય કરવાની બાબતમાં પોતાની અનાવડાનેનો રોષ શક્ય તે પૂર્વે અને પશ્ચિમ વચ્ચે સનાતન ભેદ અને વિદેશના ફિરસ્તો બન્યો. કુમારસ્વામીએ પૂર્વની કળા ને સંસ્કૃતિની આજન્મ ઉત્તરપણે હિમાયત કરી, તેથી તેઓ પશ્ચિમના દ્રેષ્ટા જ હોવા જોઈએ એવો ખ્યાલ કોઈને બંધાય ખરો. પણ પૂર્વની કળા ને સંસ્કૃતિ જેટલો જ પશ્ચિમની કળા ને સંસ્કૃતિનો તેમનો જોડો અભ્યાસ હતો. પશ્ચિમના કળાકારો અને અધ્યાત્મવાદીઓને માટે તેમને ખૂબ આદર હતો — ખાસ કરીને યુરોપના મધ્ય-યુગીન કળાકારો અને અધ્યાત્મવાદીઓ માટે. પ્લેટોના 'રિપબ્લિક' (આદર્શ નગરરાજ્ય)નાં તો તેઓ વખાણ કરતાં થાકતા જ નહિ. એટલે અખિલ માનવતાને માટે પૂર્વ અને પશ્ચિમનો મુખેજ સાધવા બાબત તેમના વિચારો દર્શાવતા 'ડેન્સ ઓફ લિવ' (શિવનું દૃલ)માંથી રૈમોશલાંએ ઉદ્ઘૃત કરેલા એ ફક્ત અહીં ટાંકીને વિરમીશું.

"એશિયાને બચાવો! તેનો આદર્શવાદ જોખમમાં છે. તમે જો તેને નહિ બચાવો, તો યાદ રાખજો કે, તમે જે સંપત્તિ અને હિંસા પર રચેલા સાંપ્રાણ્યવાદથી તેને મુસલ્માન કરશો" તે સાંપ્રાણ્યવાદના સસ્પથી જ એશિયાને હાથે તમારો વિનાશ સરળશે. એશિયાનું અધઃપતન તમારો નાશનું કારણ બનશે. તેના ઉદ્ધારમાં જ તમારી સજામતી છે."

"નવ ભારતના મહાન ખેત્રવાદીઓએ નવો રાષ્ટ્રવાદ સતોષ આપી શકતો નથી. સ્વદેશાભિમાન એ તો એક સ્થાનિક રસની વસ્તુ છે. . . મહાન આત્માઓને મહાન કર્યો પાર પાડવાનાં હોય છે. કેવળ હિન્દનું જ જીવન નહિ, પણ જીવનમાનવી આપણે એકનિજથી ઉપાસના કરવી જોઈશે. અખિલ માનવ-જાતિનું મુખ એ કોઈ પણ પદ્ધતિ વિગળ કરતાં વધારે મહત્વની વસ્તુ છે. કોઈ એક રાષ્ટ્ર કે વિશિષ્ટ મોનવરસ કે જાતિ એ કંઈ ભવિષ્યની પ્રભુની લાડકી પ્રજા બનવાની નથી; પણ એ લાગ્ય તો જોનામાં યુરોપના કમયોગની વીરતા અને એશિયાના ચિંતનનું ગાંધીનાં કે ધૃતિને સમન્વય થયેલો હશે એવા સમગ્ર દુનિયાના ઉમદા લોકોનું જ હશે."

પાંડુરંગ દેશપાંડે

નિર્ગ્નથ-સંપ્રદાય

[તેના પ્રાચીન આચારવિચારો પર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિપાત]

નિર્ગ્નથ અર્થાત્ જૈન પ્રાચીન આચારવિચારો ઉપર જૈન-ઐતિહાસિક ગ્રંથોના તુલનાત્મક અભ્યાસના આધાર ઉપર કરવામાં આવેલો પં. સુખલાલજીનો આ 'ઐતિહાસિક દૃષ્ટિપાત' જૈન-જૈનેતર સૌ કોઈ અભ્યારી તેમ જ જિજ્ઞાસુ વાચકે જોવા જેવો છે. તેમાં પરિતજ્ઞએ લગ્ન પાર્શ્વનાથ (ઈ. સ. પૂ. ૮૦૦)ના સમયથી માંડીને અરોહના સમય સુધીના જૈન સંપ્રદાયના પ્રાચીન સ્વરૂપને લગતી કેટલીક મુદ્દાની બાબતો અંગે ઐતિહાસિક પ્રકાશ પાડ્યો છે.

પૂર્વાર્ધ-ઉત્તરાર્ધ બંનેમાં ચર્મને તેમણે સામિપ-નિરામિષ આહાર, સવસ્ત્રતા-નિપંસ્ત્રતા, તપ, આચાર-વિચાર, અતુર્થામ, ઉપોસથ-પોષથ, બાધાવિચાર, નિદ્રણ, લેખાવિચાર, સર્વજાત્ય—એટલા મુદ્દાઓ ઉપર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોવાપોષ કર્યો છે.

પૂર્વાર્ધ આખામાં, તેમણે ખાદ્યાખાદ્યવિવેક, અર્થાત્ માંસાહાર-નિર્માંસાહારનો મુદ્દો ચર્ચ્યો છે. તે જીભુવે છે કે, આશરે પચાસ વર્ષ પહેલાં જર્મન વિદ્વાન યોકાખીએ પ્રસિદ્ધ જૈન અંગ્રેજ આચાર્યગુરુનો અંગ્રેજી અનુવાદ કરતી વખતે તેમાંનાં અમુક સૂત્રોનો અર્થ માંસમત્સ્યાદિપરક કર્યો, ત્યારથી જૈન સમાજમાં આ બાબત ભારે ફોલ અને આંદોલન જોવાં થયાં છે. પરંતુ ઐતિહાસિક વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે, ૧૨૦૦-૧૩૦૦ વર્ષ પહેલાંના ખ્રીદ જોનાચાર્યએ લખેલી પ્રાકૃત-સંસ્કૃત ટીકાઓમાં પણ અમુક સૂત્રોનો અર્થ માંસમત્સ્યાદિપરક લખ્યો છે. તે જમાનામાં પણ તે સામે કંઈક આવો ફોલ અને આંદોલન થયાં હશે, એની પ્રતિતિ બીજા સાધનોથી થાય છે. જેમ કે, દિગંજસાચાર્ય દેવનંદીએ ઉમાસ્વાતિના 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' ઉપર સ્વાર્થસિદ્ધિ નામની ટીકા લખી છે. તેમાં કર્મબંધનનાં કારણોની વિવેચનામાં તે લખે છે કે, માંસાદિકનું પ્રતિષ્ઠાન કરવું એ શ્રુતાવર્ણવાદ છે (સર્વાર્થ ૦ ૧,૩૩).

* લે. ૫૦ થી સુખલાલજી સંપન્ની. 'પૂર્વાર્ધ' અને ઉત્તરાર્ધ; પત્રિકા નં. ૧૪ અને ૧૫; પ્રકા. ૦ જૈન કલ્પસરવ રસથ' સોસાયટી, બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી; અમુકએ ૫૦ ૩૬ અને ૨૮; હિંમત દાસ આના, અને છ આના.

૧. શાસ્ત્રને નામે અમુક દુષ્ટ કર્મ પ્રતિષ્ઠાપિત કરું; અમુક વસ્તુ શાસ્ત્ર કહે છે એનું દ્વેષજીરિયા કરું છું. એવાં બંને જૈન આગમમંથોને પ્રમાણભૂત માને છે, તે

એ તો ઉચાડું છે કે, પૂજ્યપાદનો આ આશ્લેષ (એવાંબરોનાં) આચાર્યાગાદિ આગમોને અનુસરેલીને જ છે, કારણ કે માંસાદિના સ્વીકારનું પ્રતિષ્ઠાન કરતાં જૈનેતર શાસ્ત્રોનો તો નિર્ગ્નથપરંપરાએ મહાવીરની પણ પહેલાંના સમયથી સાધ કરી જ દીધો હતો. અહીં એટલું ખ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે, તત્ત્વાર્થસૂત્રના લેખક ઉમાસ્વાતિ પોતે પોતાના બાપમાં પૂજ્યપાદની રીતે શ્રુતાવર્ણવાદ દોષનું નિરૂપણ કરતા નથી, એનો અર્થ એ થયો કે, જે આગમોના અર્થને અનુસરેલીને પૂજ્યપાદે શ્રુતાવર્ણવાદ દોષરૂપી લાંછન દીધું, તે આગમોના તે અર્થની બાબતમાં ઉમાસ્વાતિનો કોઈ આશ્લેષ ન હતો. તે જો પેલા માંસાદિપરક અર્થ સાથે પૂજ્યપાદની પેઠે સર્વથા અસંમત બાધવા વિરુદ્ધ હોત, તો તે પણ શ્રુતાવર્ણવાદનો અર્થ પૂજ્યપાદ જેવો કરત, અને આગમોની વિરુદ્ધ કંઈ ને કંઈ જરૂર કહેત.

જેમ આજનો જૈનસમાજ માંસમત્સ્ય આદિ પદાર્થોના સદંતર પરહેજ કરે છે, તથા તે મીઠોનો લાગ કરાવવામાં ધર્મપાલન માને છે, તેવી રીતે તે સમયનો જૈનસમાજ પણ કરતો હતો; છતાં ચૂષ્કાર, આચાર્ય દરિભદ્ર અને આચાર્ય અભયદેવે આગમોનાં અમુક વાક્યોનો માંસમત્સ્યાદિપરક અર્થ પણ પોતાપોતાની આગમ-ટીકાઓમાં લખ્યો છે. તે જ પ્રમાણે પૂજ્યપાદ અને ઉમાસ્વાતિના સમયનો જૈનસમાજ પણ એવો જ હતો; તેમાં ભણે એવાંબર-દિગંબર જેવા ફરિકા મોજૂદ હોય, પણ માંસમત્સ્ય વગેરેને અખાદ્ય માની ચાલુ જીવનવ્યવહારમાં એનો સર્વથા લાગ કરવાની બાબતમાં તો બધા ફરિકાવાળા એક જ ભૂમિકાએ હતા. કહેવું તો એમ જોઈએ કે, એવાંબર-દિગંબર જેવા ફરિકા જીવ પડતા પહેલાં જ માંસમત્સ્યાદિ વસ્તુઓને અખાદ્ય માની તેમનો લાગ કરવાની દૃઢ ભૂમિકા જૈનસમાજમાં

બધાં ખાઈ છે, તથા પછીથી ઉપજીવી કાઢેલાં છે, એમ દિગંબરોએ આશ્લેષ છે. દિગંબરો અચેતક એટલે કે વરોનો સદંતર પરિત્યાગ કરનારા છે; ત્યારે એવાંબરો જે આગમોનો સ્વીકાર કરે છે તેઓમાં અચાલિત વસ્તુવાસ્તુનું વિધાન છે. વળી એ આગમોમાં માંસમત્સ્યાદિનો મિત્સમાં સ્વીકાર કરવાનું જીભુવેવું છે; અને આમ શાસ્ત્રને નામે નિષિદ્ધ કર્મનું પ્રતિષ્ઠાન કરવું એ એવાંબરોને ખાટે સુખાચાર્યવાદ નામનો ભારે દોષ છે, એમ પૂજ્યપાદનું કહેવું છે. —અનુ.

સિદ્ધ થઈ ચૂકી હતી. તો પછી આગમોર્માંનાં અમુક સૂત્રોનો માંસમત્સ્યાદિ અર્થ કરવાવાળો એક પક્ષ અને તે અર્થનો વિરોધ કરવાવાળો બીજો પક્ષ, એવા પરસ્પરવિરોધી બે પક્ષ જૈનસમાજમાં કેમ પેદા થયા? જ'ને પક્ષે ચાલુ જીવનધોરણમાં તો ખાણ-ખાણની બાબતમાં કોઈ તકાવત હતો જ નહીં.

આ પ્રશ્નને આમ રજૂ કરી, તેનો જવાબ મેળવવા માટે પંડિતજી આપણને ઇતિહાસના સદા પરિવર્તન-શીલ ચક્રની ગતિ, અને માનવ-સ્વભાવની વિવિધ બાબતો તરફ નજર કરવાનું સૂચવે છે.

તે કહે છે, ઇતિહાસના પ્રારંભથી માનવગતિનો કોઈ પણ વિભાગ એક જ પ્રકારના દેશકાળ સંયોગો કે માતાવરણમાં રહ્યો નથી, કે રહેતો નથી.

જુદા જુદા માનવવિભાગો દેશકાળ તથા અન્ય સંયોગકૃત વિવિધ પરિસ્થિતિઓમાંથી પસાર થતા ગયા છે. આ પ્રમાણે પરિવર્તનની અનેક ઐતિહાસિક મજલો પસાર કરતો જૈનસમાજ પણ બાજ સુધી ચાલ્યો આવે છે. તેના અનેક આચારવિચાર કે જે આજે જોવામાં આવે છે, તે હંમેશાં એવા જ હતા એવું માનવાનું કોઈ પ્રમાણ જૈન સાહિત્યમાં નથી. સામાન્ય ફરક પડતો જતો હોવા છતાં, જ્યાં સુધી આચાર-વિચાર મોટે ભાગે એકસરખા રહે છે, ત્યાં સુધી સામાન્ય માણસ તો એમ જ માને છે કે, અમે તેમ જ અમારા પૂર્વજ એક જ આચાર-વિચારના પાલક-પેપક છીએ. પરંતુ જ્યારે, એ ફરક એક અથવા બીજા કારણે બહુ મોટો થઈ ગયો છે, ત્યારે તે સામાન્ય માણસના ધ્યાનમાં આવે છે, અને તે વિચારવા લાગે છે કે, આપણા અમુક આચાર-વિચાર આપણા પૂર્વજો કરના બદલાઈ ગયા છે.

આ બાબતમાં માનવસ્વભાવમાં બે વિરોધી વલણો જોવામાં આવે છે. એક વક્ષણ એવું હોય છે કે, ચાલુ સમયમાં જે આચાર-વિચારની પ્રતિજ્ઞા બધાઈ હોય છે, તથા જેનું પોતે આત્મિક સમર્થન કરતો હોય છે, તેનાથી બિજા એવા પોતાના પૂર્વજોના આચાર-વિચારની વાત જ્યારે માણસ સાંભળે છે, અથવા પોતાના ઇતિહાસમાંથી એવી માહિતી તેને મળે છે, ત્યારે તે પ્રાચીન આચાર-વિચારના સચ્ચ ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ જેવાં શાસ્ત્રવાક્યોને પણ તોડી-મરોડી તેમનો અર્થ ચાલુ જમાનામાં પ્રતિજ્ઞા પામેલા આચાર-વિચારની ભૂમિકા ઉપર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એથી જુદું માનવ-

સ્વભાવનું બીજું વક્ષણ એવું પણ જોવામાં આવે છે કે, પોતાના ચાલુ આચાર-વિચારની ભૂમિકા ઉપર કાયમ રહીને પણ, ઇતિહાસમાં પોતાના પૂર્વજોના ભિન્ન અને વિરુદ્ધ એવા આચાર-વિચારોની જે તોંધ મળી આવે, તો તે તોંધને માણસ વફાદારીથી વળગી રહે છે, અને પોતાનાં શાસ્ત્રવાક્યોના પ્રાચીન, પ્રચલિત તથા કદાચ સંભવિત એવા અર્થનો, પ્રતિજ્ઞા જવાના કરથી ત્યાગ નથી કરતો. કદાચ ભણે તે કદી કદી ચાલુ લોકમતને વશ થઈ, તે વાક્યોનો નવો અર્થ કરે; તો પણ તે છેવટે વિકલ્પરૂપે પ્રાચીન અને કદાચ સંભવિત અર્થને પણ પોતાની વ્યાખ્યાનીકામાં જળાવી રાખે છે.

ઉપર જણાવેલાં બે વિરોધી વલણોનું પરસ્પર વિરોધનાંડન જૈનસમાજની રંગભૂમિ ઉપર પણ હંમેશા વર્ષથી જોવાનું આવ્યું છે. પૂજ્યપાદ જોવા દિગંબરાચાર્યો અમુક સૂત્રોનો માંસમત્સ્યાદિ અર્થ હોવાને કારણે એવાં મુતવાળા તમામ ગ્રંથોનો ત્યાગ કરવાની સૂચના કરે છે, અથવા તો તે સૂત્રોનો એવો અર્થ કરનારાઓને જીવનિર્નંદક કહીને પોતાના પક્ષને તેમનાથી ઊંચો સાબિત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. દિગંબર સંપ્રદાય શ્વેતાંબરાએ સ્વીકારેલા આગમગ્રંથોને છોડી દીધા તેવું અસલ કારણ તો જુદું જ હતું—અર્થાત્ તે ગ્રંથોમાં વસ્તોનું મર્યાદિત વિધાન કરતાં વાક્યોનું હોવું. પરંતુ જે આગમોને ઊંડડાં જ છે, તો પછી સંભવે તેટલા બીજા દોષ લોકોની નજર સામે રજૂ કરવામાં આવે, તો પ્રાચીન પ્રચલિત આગમોને છોડી દેવાની વાત વધુ ન્યાયસંગત સાબિત કરી શકાય! ભણે ને પછી જે સંપ્રદાય એ આગમગ્રંથોને માન્ય રાખવાનો આગ્રહ રાખે છે, તે સંપ્રદાય પણ પોતાની પેઢે જ, માંસમત્સ્ય આદિની અખાણતાને પોતાના જીવનવ્યવહારમાં તો સરખું જ સ્થાન આપતો હોય! અને અહિંસાના સિદ્ધાંતની પ્રપણા અને પ્રચારની બાબતમાં તે સંપ્રદાય દિગંબર પરંપરાથી અચળ નહીં તો સમાન કક્ષાએ તો અવસ્ય છે જ.

જળી પૂજ્યપાદથી આશરે આઠસો વર્ષ બાદ એક નવો ફિરકો જૈનસંપ્રદાયમાં પેદા થયો, જે આજે સ્થાનક-વાસી નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તે ફિરકાના વ્યાખ્યાકારોએ આગમગ્રંથોમાં આવતાં માંસમત્સ્યાદિ સચ્ચ સૂત્રોનો અર્થ પોતાની વર્તમાન જીવન-પ્રજ્ઞાથી અનુસાર-વનરૂપિતરૂક કરવાનો આગ્રહ રાખ્યો, અને શ્વેતાંબરાનાં આગમોને સ્વીકારવા છતાં તે ગ્રંથો ઉપરની પ્રાચીન શ્વેતાંબરીય દીકાઓને માનવાનો આગ્રહ ન રાખ્યો.

એમ કરીને તે સંપ્રદાયે એમ સ્થિત કર્યું કે આગમોમાં
જ્યાં કોઈ ઠેકાણે માંસભક્ષણ સુચક સૂત્ર છે, ત્યાં
અથે વનસ્પતિપરક જ અર્થ વિવક્ષિત છે, અને માંસ-
મત્સ્યાદિષ્ જ એ અર્થ પ્રાચીન-રીકાકારોએ કર્યો છે,
તે અદિસાના સિદ્ધાંત સાથે અસંગત હોવાને કારણે
ખોટો છે. એટલું બહી કહેતા જઈએ કે, શ્વેતાંબરોના
આગમ્યથોમાં જે ભાગમાં મૂર્તિપૂજના સંકેત સ્પષ્ટ
છે, તે ભાગનો સ્થાનકવાસીઓ સર્વથા ત્યાગ કરે છે.

બીજા બાજુ, અદિસાની વ્યાખ્યા અને તેની પ્રતિષ્ઠા
તથા પ્રચારમાં તથા ચાલુ જીવનધોરણમાં દિગંબર તેમ જ
સ્થાનકવાસી ફિરકાઓથી કોઈ પણ રીતે જીતરતા ન
હોવા છતાં શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના વ્યાખ્યાકારોએ
ખાદ્યાખાદ્ય વિષયક સૂત્રોનો માંસ-મત્સ્યપરક પ્રાચીન
અર્થ અપનાવી રાખવામાં પોતાનું ગૌરવ જ માન્યું.
એમ કરવામાં જૈનેતર તરફથી કે સમાન બંધુ-ફિરકાઓ
તરફથી હજાર હજાર આક્ષેપ સાંભળવા તથા સહેલા
પથમાં, પરંતુ તેમણે તેની પરવા ન કરી.

હવે આપણે વિચાર કરીએ તો જણાશે કે, સૂત્રોની
રચનાને સમયે રચનાકારને વનસ્પતિ અને માંસ આદિ
અને અર્થ અભિપ્રેત હોય એ તો માખી શકાય તેવું
જ નથી. નિશ્ચિત અર્થનો બોધ કરાવનારાં સૂત્ર પરસ્પર
વિરોધી એવા એ અર્થોનો બોધ કરાવે અને જિત્તાસુઓને
સંશય અથવા જામમાં નાખે એ તો સંભવિત જ નથી
તો પછી એમ જ માનવું જોઈએ કે સૂત્રોની રચનાને
સમયે એ સૂત્રોનો કોઈ એક જ અર્થ સૂત્રકારને અભિપ્રેત
હતો. હવે જો આપણે એમ માનીએ કે રચનાને સમયે
સૂત્રોનો વનસ્પતિપરક અર્થ હતો, તો નાછૂટકે આપણે
એ માનવું પડે કે, માંસ-મત્સ્યાદિષ્ અર્થ પાછળથી
કર્યામાં આવ્યો. એ રિયતિમાં નિર્મલ-સંઘની બાળતામાં
આપણે એ તપાસવું જોઈએ કે, શું એવી કોઈ અવસ્થા
આવી હતી, કે જ્યારે આપત્તિપદ્ધતિ નિર્મલ-સંઘ
માંસમત્સ્યાદિનો પણ સ્વીકાર કરવા લાગ્યો હોય, અને
તેનું સમર્થન એ જ સૂત્રો વડે કરતો હોય? ઇતિહાસ
કહે છે કે, નિર્મલ-સંઘમાં કોઈ એવો નાનો-મોટો
વિભાગ નથી થયો કે જેણે આપત્તિકાળમાં કરેલા
માંસ-મત્સ્યાદિના સ્વીકારનું સમર્થન વનસ્પતિબોધક
સૂત્રોનો માંસ-મત્સ્યાદિ અર્થ કરીને કર્યું હોય. અલબત્ત,
નિર્મલ-સંઘના લાંબા ઇતિહાસમાં આપત્તિ અને અપ-
પાદના હજારો પ્રસંગ આવ્યા છે, પણ કોઈ નિર્મલ-
વિભાગે અપવાદરૂપ રિયતિનું સમર્થન કરવા માટે પોતાના

મગ સિદ્ધાંત અદિસાથી દૂર જઈ, સૂત્રોનો અલગુસ
વિરુદ્ધ અર્થ નથી કર્યો બધા નિર્મલો અપવાદનું
અપવાદરૂપે ભૂલું જ વર્ણન કરે છે. તેની સાબિતી
છેલ્લેસૂત્રોમાં પગલે પગલે મળે છે. નિર્મલ-સંઘનું બંધારણ
પણ એવું જ રહ્યું છે કે, કોઈ એવા વિદ્યુત અર્થને
સૂત્રોની વ્યાખ્યામાં પાછળથી સ્થાન આપે, તો તે
નિર્મલ-સંઘનું અંગ જ રહી ન શકે. તો પછી એમ
જ માનવું પડે છે કે, રચનાકાળમાં સૂત્રોનો અસત્ય
અર્થ તો માંસ-મત્સ્ય હતો, અને પછીથી વનસ્પતિ અર્થ
પણ કરવા લાગ્યો. એમ કેમ થવા લાગ્યું, એ હવે
આપણે જોઈએ.

નિર્મલ-સંઘની રચનાની પ્રક્રિયા તો અનેક સૈકાં
પહેલેથી ભારતવર્ષમાં ધીરે ધીરે પણ સતત ચાલુ હતી.
એ પ્રક્રિયાનો મુખ્ય આધાર અદિસા, સંયમ અને તપ
એ જ પહેલેથી રહ્યો છે. અનેક નાની-મોટી જાતિઓ
તથા છૂટક છૂટક વ્યક્તિઓ એ આધારથી ખેંચાઈને
નિર્મલ-સંઘમાં જોડાતી રહી છે. જ્યારે કોઈ નવું ફળ
અથવા નવી વ્યક્તિ સંઘમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તેને
માટે એ સંક્રાંતિકાળ હોય છે. સંઘમાં સ્થિર થયેલાં
ફળ તથા વ્યક્તિઓ, અને સંઘમાં નવો પ્રવેશ કરનારાં
ફળ તથા વ્યક્તિઓ વચ્ચે અમુક સમય સુધી આદાર-
પ્રિયારાદિમાં થોડો-વધતો ફરક રહેશે અનિવાર્ય છે.
માંસ-મત્સ્ય આદિનો વ્યવહાર કરનારી જાતિઓ અથવા
વ્યક્તિઓ એકાએક નિર્મલ-સંઘમાં સામેલ થતાંવેત
પોતાના બધા પુરાણા સંસ્કાર બદલી નાખે એ સર્વજન
સંભવિત નથી. પ્રચારક નિર્મલ-સંઘનીઓ પણ સંઘમાં
ભરતી થનારી નવી જાતિઓ તથા વ્યક્તિઓના
સંસ્કાર એમની રુચિ અથવા શક્તિ અનુસાર જ બદલવા
શીકે માનતા. — જેમ આજકાલના પ્રચારકો પણ પોતા-
પોતાના ઉદ્દેશને માટે એમ જ કરે છે.

એ સિવાય કોઈ કોઈ સાહસિક નિર્મલ-સંઘ પ્રચારક
નવા નવા પ્રદેશોમાં પોતાના નિરાશિષ ભોજનનું તથા
અદિસાપ્રચારનું ધ્યેય લઈતો જતા હતા; અને ત્યાં
તેમને દંડ અનુયાયીઓ મળતા પહેલાં ત્યાંની ચાલુ
ખાનપાનની વ્યવસ્થામાંથી જ સિદ્ધા મેળવીને ગુજારો
કરવો પડતો. કહી કહી એમાં પણ રોગાદિ સંકટ
વિપરિયત થતાં કે જ્યારે સુપ્રવૈની સત્તાદ્ અનુસાર
નિર્મલોને ખાનપાનમાં અપવાદમાર્ગનું પણ અવગણન

કરવું પડતું. આ અથવા આવી પરિસ્થિતિઓ પ્રત્યેન નિર્મથકતાના કૃતિવાસમાં વધુવેલી છે.

પંદિતજી પછી આ ચર્ચાને અર્થ પ્રાપ્ત થવા નિર્ણયોને નીચે પ્રમાણે લુપ્ત નાસ્તી બનાવે છે:—

૧. નિર્મથકતાની રચના આદરી હતી, તે જન્મનામાં તથા અન્ય અપવરણ પ્રસંગોમાં નિર્મથો પણ સામિત આદાર લેવાં હતા, જેના પુરાણ અવશેષ આગમોમાં રહી ગયા છે.

૨. જન્મથી જ નિરામિતોજી નિર્મથકતાની રચનાના અર્થ ગયા બાદ એ અપવાદરિધિને ન રહી, અને સ્વતંત્ર નિરામિત આદાર સુલભ અર્થ ગયે; પરંતુ પછીના કાળમાં નિરામિત આદાર અલગ કરવાના આત્મનિક આગ્રહની સાથે પ્રત્યેન સામિત આદારમુલક સુત્રો વિસંગત લાગવા માંડ્યાં.

૩. આ વિસંગતિનું નિવારણ કરવાની સદ્બાવનામાંથી બીજી વનરપતિપરક અર્થ કરવા લાગ્યો, અને જુઓ તથા નવો એ બંને અર્થો એકસાથે જ સ્વીકાર પામ્યા.

૪. ભારે બીજાં કારણોથી નિર્મથકતામાં તપ પડ્યું, ત્યારે એક વિચારે આગેમોને બદિષ્ટાર પોષકવામાં આ માંસાદારમુલક સુત્રોની દલીલ પણ બીજા વિચાર સાથે તથા સામાન્ય જનતાની સત્તે રત્ન કરી.

૫. આ જ પદ્ધતિને અનુસરીને ૧૫મી સદીમાં શુભાનના સોદાશાદે મુનિપૂજાને વિરોધ કરવા માટે પ્રત્યેન આગમોમાં મળતા ચેત, પ્રતિમા, વિનયદ આદિ મુનિમુલક પારોને અર્થ બદલી નાખ્યો, અથવા અમુક આગમમુલકો છોડ જ બદિષ્ટાર કર્યો.

પંદિતજીએ આ જે વસ્તુરિધિ નિરૂપી છે તેને અર્થે પુરણી રૂપે એક એ આગમો અહીં ઉમેરી જરૂરી લાગે છે. નિર્મથકતા એ સામિતવાદના ત્યાગની ભૂમિકાથી જ શરૂ થયો હોય, તે નિર્મથ મુનિઓ મધરચનાના સ્વચાનના સમયમાં પણ માત્ર નિરામિતવાદની બિલા સુલભ ન હોય તેટલા માટે જ સામિતવાદની બિલા સ્વીકારે, અથવા નવા બરની ચનાદને માટે શરૂઆતમાં સામિતવાદની છૂટ રાખે, એ બનવાનોજ લાગતું નથી. ઉપરાંત નિરામિતવાદના પ્રચારનું ધ્યેય લઈને નવા નવા માંસાદારી પ્રદેશોમાં ભ્રમર સ્પર્શક નિર્મથ પ્રચારક પણ, જે વસ્તુને પેને પ્રચાર કરવા ગયા હોય, તે જ વસ્તુનો — શરૂઆતની રિધિમાં પંજ — શિક્ષણમાં સ્વીકાર કરે, એ બનવાનોજ લાગતું

નથી. કારણ કે, અને તેવા સામિતવાદની દેશકળમાં પણ નિરામિતવાદ અમુક પ્રમાણમાં તે પહેલે દિવસથી જ મળી રહે છે. એટલે બધા મુદ્દાઓ નિરામિતવાદી થાય અને નિરામિત બિલા ઉપવચન થવા લાગે, ત્યાં સુધી નિરામિતવાદનો પ્રચાર કરવા ગયેલા પ્રચારક પણ સામિતવાદ સ્વીકારે, એ જ માની શકાતું નથી.

તેથી, વસ્તુરિધિતિ એવી હોય એમ લાગે છે કે, જૈન પરંપરાએ જ પ્રથમથી જ એ જીવવર્ગોની દિશાને ત્યાગ કરવાનો ઔત્સર્જિક નિયમ સ્વીકાર્યો. જો જીવવર્ગો એટલે કે પૃથ્વી, પાણી, વાયુ, અગ્નિ, વનરપતિ, અને વચ, માત્ર તમા પ્રણીઓ એટલે કે તાસથી દૂર નાંખી જઈ શકે એવાં (જન્મ) પ્રણીઓમાં જીવ છે, અને તેથી તેમની દિશા એ દિશા છે, એમ તે ઉઠાડું દેખી શકાય છે. પરંતુ નિર્મથકપરંપરાએ જ (આચારાંગમયની બાદમાં ૧-૧-૧૬-૭) જાહેર કર્યું કે “જેમ મોઢે આંધળા માણસને છેડે ભેટ, મારે કે તારા આપે, તે તે નદેખતે જીવે તે છેડતેડેનું દુઃખ અનુભવે છે; તેમ પૃથ્વીને પણ, તે આંધળા છતાં, તેના ઉપર કષ્ટપ્રદારથી થતું દુઃખ અનુભવમાં આવે છે. જેઓ પૃથ્વીની આસપાસ ને કારણે તેની દિશા કરે છે, તેમને પેનાની આસપાસ આરે તે દિશાનું બાન નથી હોતું.” માટે જો જીવવર્ગોને જરૂરીને તેમની દિશા ત્યાગી નોંધે. પરંતુ જો જીવવર્ગોની દિશા કોઈ ને કોઈ પ્રમાણમાં ધ્યાન વિના તે જીવનવાદનું જ સકય નથી. એટલે તેમાંથી મુર્ખા કરવા એ બાબતે ઉપર ભાર મુકવો જરૂરી મનાયો:—

(૧) પેનાને માટે ઉદ્દેશીને તૈયાર કરેલું અવધાન ન સ્વીકારવું; બીજાએ તેને પેનાને માટે તૈયાર કરેલાં બાનપાનમાંથી ત્રણેવી વસ્તુઓ માગી લાગીને જ જીવવું, અને (૨) એ રીતે જીવવું તે પણ ફરીથી દિશાનું કારણ એવું આ શરીર પ્રાપ્ત ન થાય — મુકા થવાય, તેને લગતી સ્થપનાને અર્થે જ — તેમાં તત્ત્વીન રહીને જ. આ રીતે જીવવામાં આવે તે જો જીવવર્ગોની દિશાથી શકય તેટલા પ્રમાણમાં તે પૂરેપૂરું છૂટા કહેવાય.

એટલે માંસાદારના ત્યાગને જ — અર્થાત્ જ જીવવર્ગોમાંથી એક જીવવર્ગ (તમા)ની દિશામાંથી છૂટવાને જ જૈનપરંપરાએ કહી અદિશા માની હતી, એમ કહેવું સકય લાગતું નથી. તેણે તે જો જીવવર્ગોની દિશામાંથી છૂટવાને જ અદિશા માની હતી. તેમાંથી ધીરે ધીરે મર્ખાઓ મુકનાં મુકનાં અમુક બાવપણો તે પેનાને માટે તૈયાર કરવામાં ન આવ્યા હોય તે પણ

ન જ લેવા એવા વિચાર વિકાસ પામતો ગયો, અને છેવટે ત્રસ છોવાની હિંસાના તો સહંતર ત્યાગના આચારમાં પરિણત થયો.

પ્રગિતજ પોતાના નિર્ઘન્યમાં આગળ એ જ વસ્તુ રખા કરે છે. તે હવે પાછા આપણે તેમના જ શબ્દોમાં જોઈએ. તે કહે છે :—

નિર્ઘન્યપરંપરાનું મુખ્ય લક્ષ્ય આધ્યાત્મિક સુખની પ્રાપ્તિ છે. એને સિદ્ધ કરવા માટે તેણે અહિંસાનો આશ્રય લીધો છે. પૂર્ણ અને ઉચ્ચ કોટીની અહિંસા ત્યારે જ સિદ્ધ થઈ શકે, જ્યારે જીવનમાં કાલિક - વાચિક - માનસિક અસત પ્રવૃત્તિઓનું નિર્ધનજી શાય અને સત્ પ્રવૃત્તિઓને વેગ આપવામાં આવે; તથા ભૌતિક સુખની લાલસા ઘટાડવાના ઉદ્દેશથી કઠોર જીવનમાર્ગ અથવા ઈશ્વરમનમાર્ગનું અવસંબન લેવામાં આવે. આ દૃષ્ટિથી જ નિર્ઘન્યપરંપરાએ સંયમ અને તપ ઉપર અધિક ભાર મૂક્યો છે. અહિંસાલક્ષી સંયમ અને તપોમય જીવન જ નિર્ઘન્યપરંપરાનું ઔત્સર્ગિક વિધાન છે. પણ જ્યારે કોઈ આધ્યાત્મિક ધર્મ સમુદાયના જીવન-વ્યવહારમાં ઉતારવાનો આવે છે, ત્યારે અપવાદોનો પ્રવેશ અનિવાર્ય રૂપે આવશ્યક બની જાય છે. જોકે, અપવાદ પણ એને જ કહેવાય કે જે તત્ત્વથી તો ઔત્સર્ગિક માર્ગનો પોષક જ-હોય, કદી તેના ધાતક ન બને, આપવાદિક વિધાનની મદદથી જ ઔત્સર્ગિક માર્ગ વિકાસ કરી શકે છે અને બંને મળીને જ મૂળ ધ્યેયને સિદ્ધ કરી શકે છે. ઉત્સર્ગને આત્મા કહીએ, તો અપવાદોને દેહ કહેવા જોઈએ. બંનેનો એકત્રિત ઉદ્દેશ સંવાદી જીવન જીવું એ છે.

જે નિર્ઘન્ય મુનિ ઘરબારનું બંધન છોડીને અનભારરૂપે જીવન જીવતા હતા તેમને આધ્યાત્મિક સુખલક્ષી જીવન તો જીવું જ હતું. પરંતુ સ્થાન, ભોજન - પાન વગેરેની મદદ વિના તે જીવન જીવી શકાય તેમ ન હતું. તેથી કરીને અહિંસા, સંયમ અને તપની ઉત્કટ પ્રતિજ્ઞાને ઔત્સર્ગિક માર્ગ સ્વીકાર્યા છતાં પણ તેઓએ તેમાં એવા કેટલાક નિયમ બનાવી લીધા કે જેથી (દેહ-ધારણ શક્ય બને, અને છતાં) પશુ અને મનુષ્યને તો શું પણ પ્રાંતી, જલ અને વનસ્પતિ આદિના જંતુ સુધીને પણ (સીધો પોતાને નિમિત્તે) ત્રાસ ન પહોંચે.

સામિપઆહારમહણુ અથવા એવા બીજા અન્ય અપવાદોની લાકડીના ટેકાથી અહિંસાલક્ષી ઔત્સર્ગિક જીવનમાર્ગ ઉપર નિર્ઘન્ય સંપ્રદાયના ઇતિહાસે કેટલે દૂર સુધી ફૂલ કરી છે, તેનું સંક્ષિપ્ત ચિત્ર પણ આપણી સામે આવી જાય તો આપણે પ્રાચીન સામિપઆહાર-મુચક સત્ત્વથી તથા તેમના અસલી અર્થોથી કોઈ પણ રીતે ગભરાવાની આવશ્યકતા ન રહે. એ કારણે હવે આપણે નિર્ઘન્ય-સંપ્રદાય દ્વારા કરવામાં આવેલા અહિંસા-પ્રધાન પ્રચારનું તથા અહિંસક ભાવનાના વિકાસનું ટૂંકમાં અવલોકન કરીશું.

લગભગ પાંચનાથની પહેલાં નિર્ઘન્યપરંપરામાં યદુકુમાર નેમિનાથ યજ્ઞ ગયા છે. તેમની અર્ધ ઐતિહાસિક જીવનકથાઓમાં એક ઘટનાનો જે ઉલ્લેખ મળે છે, તેને નિર્ઘન્યપરંપરાની અહિંસક ભાવનાનું એક સીમાચિહ્ન કહી શકાય. જન્મવિવાહાદિ સામાજિક ઉત્સવસમારંભોમાં જમવું - જમાવું, અને આમૃદ-પ્રમેદ કરવાનો રિવાજ તો આજ પણ ચાલુ છે. પરંતુ તે સમયમાં એવા સમારંભોમાં નાનાવિધ પશુઓનો વધ કરીને તેમના માંસ વડે જમણુને આકર્ષિત બનાવવાની પ્રથા સામાન્યપણે હતી; ખાસ કરીને કુત્રિયાદિ જાતિઓમાં તો એ પ્રથા વિશેષ રૂઢ હતી. એ પ્રથા અનુસાર લખને નિમિત્તે અત્યાર ઉત્સવમાં વધ કરવા માટે એકલાં કરવામાં આવેલાં દરજી વગેરે વિવિધ પશુઓનો આતંનાદ સાંભળીને નેમિકુમારે લખના બુરાબર મોકા વખતે જ કટુશબ્દ યજ્ઞને પોતાના એવા લખનો સંકલ્પ જ છોડી દીધો, જેમાં એવાં પશુઓનો વધ કરીને માંસનું ખાવું-ખવરાવવું પ્રતિષ્ઠિત માનવામાં આવતું હતું. નેમિકુમારના આ કટુશબ્દક જલ્મઅર્થવાસની તે સમયે સમાજ પર એવી અસર પડી, તથા ધીરે ધીરે એ અસર એવી વધતી ચાલી કે, ધીરે ધીરે અનેક જાતિઓએ સામાજિક સમારંભોમાં માંસ ખાવા-ખવરાવવાની પ્રથાને જ તિશાંજલિ આપી દીધી. સંભવતઃ આ જ એવી પહેલી ઘટના છે જે સામાજિક વ્યવહારોમાં અહિંસાનો મીલો પડવાની સૂચક છે. નેમિકુમાર યાદવશિરોમણિ દેવકીનંદન કૃષ્ણના નાના ભાઈ હતા. એમ જણાય છે કે, આ કારણથી દારકા અને મયુરાનો યાદવો ઉપર તે વિશે સારી અસર પડી.

છતિહાસકાળમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથનું રચન છે. તેમના જીવનચરિત્ર ઉપરથી જણાય છે કે, તેમણે અહિંસાની ભાવનાને વિકસિત કરવા માટે એક બીજું જ પગલું ભર્યું. પંચાગ્નિ જેવી તામસ તપસ્યાઓમાં રમૂલ-સક્રમ પ્રાણીઓનો વિચાર કર્યો વિના જ આગ સળગાવવાની પ્રથા હતી, જેથી કોઈ કોઈ વાર લોકડાં સાથે અન્ય પ્રાણી પણ સળગી જતાં હતાં. કારીરાજ અશ્વપતિના પુત્ર પાર્શ્વનાથે એવી હિંસાજનક તપસ્યાનો ધોર વિરોધ કર્યો અને ધર્મક્ષેત્રમાં અવિવેકથી થતી હિંસાનાં ત્યાગ તરફ લોકમત તૈયાર કર્યો. પાર્શ્વનાથ દ્વારા પુષ્ટ કરવામાં આવેલી ભાવના નિર્ગ્રંથ શાતપુત્ર મહાવીરને વારસામાં મળી. તેમણે યત્તપાગાદિ જેવાં ધર્મનાં જીવંત જીવંત ક્ષેત્રોમાં થતી હિંસાનો ત્યાગન શુદ્ધની પેઠે આત્મિક વિરોધ કર્યો અને ધર્મના પ્રદેશમાં અહિંસાની એટલી અધિક પ્રતિષ્ઠા કરી કે, ત્યાર-બાદ તો અહિંસા જ ભારતીય ધર્મોનો પ્રાણ બની ગઈ. અશોકના પૌત્ર સંપ્રતિએ પોતાના પિતામહના અહિંસક સંસ્કારના વારસાને આર્ષ સુહસ્તિની છત્રછાયામાં વળી વિશેષ સમૃદ્ધ કર્યો. સંપ્રતિએ કેવળ પોતાને અધીન રાજ્યપ્રદેશોમાં જ નહીં, બલકે પોતાના રાજ્યની સીમાની બહાર પણ — જ્યાં અહિંસામૂલક જીવનવ્યવહારનું નામ પણ ન હતું — અહિંસાની ભાવનાનો ફેલાવ કર્યો.

આચાર્ય હેમચંદ્રે ગુર્જરપતિ પરમ માહેશ્વર સિદ્ધરાજને પણ મોટા પ્રમાણમાં અહિંસાની ભાવનાથી પ્રભાવિત કર્યો. એનું કળ અનેક દિશાઓમાં સાડું આવ્યું. અનેક દેવદેવીઓ સમક્ષ આસપાસ પવે ઉપર થતી હિંસા અટકી ગઈ. કુમારપાલની ‘અમારિ-ઘોષણા’ તો એટલી લોકપ્રિય બની કે, પછીના અનેક નિર્ગ્રંથ અને તેમના અનેક ગૃહસ્થ શિષ્ય એ જાતની “હમેશાં નહીં તો કેટલીક ખાસ-ખાસ તિથિઓ ઉપર સમગ્ર પ્રજાવર્ગમાં પશુમાત્રની હિંસા ન કરવાની” ઘોષણાના પ્રચારને પોતાના જીવનનું પ્રથમ જ્ઞાપનિ જ કામ કરવા લાગ્યા. તથા એવી હિંસા રોકવાના વ્યાપક આદેશને એક ચીસો પડી ગયો. અને છતિહાસ આપણને યોગ્ય બતાવી આપે છે કે, દેખ્યાવાદિક અનેક વૈદિકપરંપરાઓની અહિંસામૂલક ધર્મવૃત્તિમાં

નિર્ગ્રંથ સંપ્રદાયનો થોડાવતો પ્રભાવ અપરંપર કામ કરી રહ્યો છે.

આ પછી પંડિતજી વૈદિક તેમ જ બૌદ્ધપરંપરાઓમાંથી ઉદ્ભવેલો આધીન બનાવે છે કે, પહેલાં ખાસ માંસત્યાગી નહીં એવી આ બે પરંપરાઓમાં પણ, પછીના સમયમાં માંસાહારના ત્યાગની ભાવનાનો વિકાસ થતાં, શરૂઆતનાં જમાનામાં કે જ્યારે માંસાહાર પ્રચલિત હતો તે વખતના જે ઉદ્દેશો અને વિધિઓ તેમનાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં ચાલ્યા આવેલા હતા, તેમનો જીવો નિરાશિષ્ઠ અર્થ કરવાનો કેવો પ્રયત્ન કરવામાં આવેલો છે. એટલું જ નહીં, પણ એ અર્થનું સમર્થન કરવા માટે પૌરાણિક ઢગની કથાઓ પણ જોડી કાઢવામાં આવી છે. (જેમ કે, મૃત્યુ પામવાને દિવસે શુદ્ધ સંકરના બચ્ચાનું માંસ ખાઈ હતું, એ ઉદ્દેશોનો અર્થ બદલવા — તથા શુદ્ધ તે વળી માંસ ખાય, એવું સ્થિત કરેલાં મહાવાનપરંપરાના લંકાપતાર યથર્થ (મંકરણ ટું- ‘માંસભક્ષણપરિવર્ત’); તેમ જ યત્તમાં પશુ નહીં પણ બીજાનાં જીવો હોમ કરવાનું વિધાન છે એવું સ્થાપિત કરવા મહાભારતમાં (અશ્વમેધીયવર્ ૯૧થી ૯૫; નકુશાખ્યાન ‘અં ૯૪ છં))

જૈનપરંપરામાં પણ આનું જ બન્યું છે, એ વસ્તુ પંડિતજીએ ભારે કુતેહપૂર્વક તથા પોતાના ગંભીર અને તત્ત્વસ્પર્શી અભ્યાસના ટેકા વડે રજૂ કરેલી છે. પ્રસ્તાવનામાં તે જણાવે છે કે, “નિર્ગ્રંથના પૂર્વાર્ધમાં મેં સામિપ-નિરામિપના પ્રશ્નને એ કારણે છોડ્યો છે કે, તેના ઉપર વ્યાપકરૂપે તથા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી ન તો આજ સુધી કોઈ એ નિર્ણય વિચાર કર્યો છે, તથા ન એ પ્રથ સમાજની નગરથી બહાર પણ રહ્યો છે.”

બરેબર, સૈકાથી જૈનસમાજને અવારનવાર ક્ષુબ્ધ કર્યા કરતા આ પ્રશ્નને આ રીતે ઐતિહાસિક તત્ત્વદૃષ્ટિથી સાંજોપાંચ નિર્ણયપણે ચર્ચવા બદલ પંડિતજીને ધન્યવાદ થતો છે. આ પ્રશ્ન કેવળ લાગણી-વેગનો નથી; એ પ્રશ્નની વારતવિક સમજ ઉપર તો જૈન ધર્મની મુળ અહિંસાભાવનાના વ્યાપક અને જોડા સ્વરૂપની સમજ આધાર રાખે છે. તેથી આ ચર્ચાનું મહત્ત્વ વિશેષ વધી જાય છે.

[ચાલુ]

ગોપાલકાંસ પટેલ

અહિંસાધર્મી અને માનવધર્મી

સપ્ટેમ્બર, 'જાનના' શિં સાં' અંકમાં (પા. ૨૭૦) છપાયેલા 'અહિંસાના વિકાસનો ઇતિહાસ' લેખમાં એક નોંધમાં મેં શ્રી. શ્રીચંદ્ર રામપુરિયાના એક પુસ્તકમાંથી નાનકડું અવતરણ ટાંક્યું છે. તેને વિષે મારી આગળ એક બે વાંધા રજૂ થયા છે કે, એ લેખક તેરાપંથી જેન ફિરકાના છે અને એમનો મત સર્વ જૈનોને માન્ય નથી; માટે મારે એ નોંધનો વિચાર જેન ધર્મને લાગુ કરવો જોઈએ નહીં.

આ વાંધા રજૂ કરવામાં લેખનો ખાસ હેતુ સમજવામાં જ બુદ્ધ યોગી જોઈ છે. જુદા જુદા ધર્મોએ કરેલી અહિંસાની વિવિધ વ્યાખ્યાઓ રજૂ કરવાનો આ લેખનો ઉદ્દેશ નથી. પણ અહિંસાનાં શાસ્ત્રીય વિવેચનો ગમે તેટલાં સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ કરવામાં આવ્યાં હોય, છતાં કયા ધર્મે અહિંસાની કઈ વ્યાખ્યાનું કેટલું રૂપ બહુ મોટા અંશમાં પ્રગતિમાં સંસ્કાર રૂપે રિયર ક્યું તેની પર ઊડતી નજર છે. એ રીતે શુદ્ધ, જેન અને પુનઃપ્રસ્થાપિત વેદધર્મનો ફાળો, ખ્રિસ્તી ધર્મનો ફાળો, એમ વિવિધ ફાળાઓ દેખાડ્યા છે.

'અહિંસા' શબ્દ એની શબ્દરચના પ્રમાણે નિવૃત્તિશબ્દ છે, એ માત્ર પોતાનું વિધાન છે. એ નિવૃત્તિનો અર્થ કેટલે સુધી જઈ શકે અને લઈ જવામાં આવ્યો છે, તેના દાખલારૂપે શ્રી. રામપુરિયાનું અવતરણ છે. એ લેખકે પોતે પણ અધિકાર ભેદથી અહિંસાનાં ગૌણ સ્વરૂપો બતાવ્યાં છે. પણ એ બધાનો ઉલ્લેખ કરવાની મારા લેખ માટે જરૂર નહોતી. પ્રાણાણાત નિવૃત્તિ: — કોઈ પ્રાણીને ઇજા ન કરવી એટલે 'અહિંસાનો શબ્દાર્થ' લઈએ તો તેનું સ્વરૂપ કેટલું હોય તો બસ ગણાય એ મેં એ ફકરામાં રજૂ કર્યું છે.

પણ દેખીતું છે કે, અહિંસાની સીમા એટલી સાંકડી કરવાથી સામાન્ય મણસોને વ્યવહાર કરવો જ પાલતી શકે નહીં. એ અનેક પ્રસિદ્ધો કરતો રહીને એ અહિંસાધર્મી થવા પ્રયત્નશીલ હોય છે. આથી તે મંડળમાં પડે છે. તેથી પડિતો અહિંસાની વ્યાખ્યાનો વિસ્તાર કરી કાર્યના ઉદ્દેશ, વિધિ વગેરેનો વિચાર દાખલ કરી કેવી રીતે દેખીતી અહિંસા તે હિંસા ચર્ચ શકે અને દેખીતી હિંસા અહિંસા હોય તેના ભેદ પાડે છે. સર્વે ધર્મોના પ્રચારકોએ આનું ઘણું કરેલું છે. આમાં ઘણી વાર શુદ્ધિની અટપટી કસરત ચર્ચ જાય છે. આવી કસરત કરવાની એક કુટેવ પણ પડી જાય છે.

વાત એ છે કે, આપણે રચેલાં સૂત્રોની જાળમાં આપણે પોતે જ ગૂંચવાઈ પડીએ છીએ. 'સત્ય કરતાં કશું પરમ નથી', 'અહિંસા જ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે' એવાં મોટાં સૂત્રો મહાપુરુષોએ રચ્યાં. એ સૂત્રો વધારે વ્યાપક બની ગયાં છે એમ કહેવાની કોણ હિંમત કરે! અને સત્યને કે અહિંસાને અક્ષરશઃ વળગવા જતાં ધર્મસંકટ નડે અથવા ગળ બહારની કસોટીમાં ઊતરવું પડે, એટલે બીજાનો જીવ બચાવવા, વિવાહકાળે, ઇં ૦ ૦ પ્રસંગે બોલેલું અસત્ય અસત્ય નથી, ધર્મયુદ્ધમાં, યુદ્ધમાં, મોટા જીવ માટે નાનાનું બળિદાન કરવામાં, પ્રગતિના રક્ષણ માટે ઇં ૦ ૦ પ્રસંગે ચલેલી હિંસા હિંસા નથી, એવા એવા બુદ્ધાસાઓ ઉપજાવવા પડે છે. અતિ વ્યાપક સૂત્રોને બદલે જે ધર્મની વ્યાખ્યા જ એવી હોત કે, સત્ય અહિંસા ઇં ૦ ઉચ્ચ ધર્મો છે; જીવનની ઉત્તિ એ હિંસામાં જ છે; પરંતુ માનવજીવન એવું વિલક્ષણ છે કે અમુક પ્રકારની પરિસ્થિતિઓમાં અસત્ય, હિંસા ઇં ૦ પણ કર્તવ્યરૂપ બની જાય છે, અને તેવી રીતે તારતમ્ય વિચાર ન કરનાર ધર્મચરણોને પ્રયત્ન કરતાં છતાં કર્તવ્યભંગનો દોષ કરે છે; તો અસત્ય, હિંસા ઇં ૦ ક્યારે સત્ય અહિંસા ઇં ૦ કહેવાય અને સત્ય, અહિંસા ઇં ૦ ક્યારે અસત્ય, હિંસા ઇં ૦ કહેવાય તેની બૌદ્ધિક કસરતમાંથી જીમરી જપાત. પણ પરંપરાગત આદર્શો આપણી શુદ્ધ જ હવે એવી ચર્ચ છે કે આપણને તે કશું રહેતું જ અજાણ્ય ગમે છે.

મારા લેખ પર વાંધા રજૂ કરનાર એક બાઈ લખે છે કે, મહાકાવ્યની જગદ્દેશ શાહે ત્રણ દુકાળમાં દુકાળિયાને મક્ત અનાજ પુરું પાડ્યું, મુસલમાનો માટે મસજિદ ચણાવી, તે શું અહિંસક નહીં? કુમારપાળે કેટલાંયે મંદિરો બાંધ્યાં અને રાજ્યના રક્ષણ માટે યુદ્ધ પણ કર્યાં, તે અને તેના ગુરુ દેમાચાર્ય શું અહિંસાધર્મી નહોતા? — આનો ઉત્તર મારે આપવાની જરૂર નથી. હું તેરાપંથી નથી કે કોઈ પંથી નથી. પણ બહુ સૂક્ષ્મ રીતે વિચારીએ તો હિંમતપૂર્વક કહેવું જ પડે કે, એ શાના 'અહિંસાધર્મી'? આખો દેશ દુકાળમાં સપડાયા છતાં એમની પાસે અનાજના બંડારો થયા, મસજિદો કે મંદિરો ચણાવવાને ધન બેઠું થયું, રાજપટપડે કરી, એ અહિંસાની વ્યાખ્યામાં તો ન જ આવે. પણ

જગદ્ગ સાહ, કુમારપાળ કે હેમાચાર્યને રચાને દું હોઈ
તો કદું કે, 'મને હિંસાધર્મી' ગણે કે અહિંસાધર્મી,
તેની મને પરવા નથી. દું એવી પરિસ્થિતિમાં મુકાયો
હું કે મારી પાસે અપૂર અનાજ અને ધન પડ્યાં છે,
રાત્ર્યરંજણની જગ્યાગદરી પડી છે; તે પરિસ્થિતિમાં આ

દાન અને સુદં બંને મારે માટે, મને જોટલી સુદિ
મળી છે તે મર્પદાનો વિચાર કરતાં, ૨૫૯ કર્તવ્યપૂર્ણ બને
છે. એ કર્તવ્યો ન બળતું તો દું કદાચ અહિંસાધર્મી
કહેવાઈં તોયે માનવધર્મી નહીં કહેવાઈં, અને મારે માટે
માનવધર્મી બનતું વધારે મહત્ત્વનું છે.'

વર્ષા, ૩૧-૧૦-૪૭ કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા

ધર્મવાર દેશ ને

વાચકને મથાળાથી નવાઈ લાગશે. તેને યશ કે,
"ધર્મવાર દેશ" એ તો અને નથી માનતા. અને એને
'ભાષાવાર પ્રાંત' જોડે શું કામ નાથો છે? ભાષાવાર
પ્રાંત તો ખરેખર છે; પણ 'ધર્મવાર દેશ' તો કીક
નથી. અને એને 'ભાષાવાર પ્રાંત' જોડે શી લેવાદેવા?

વાંધો ખરેખર છે. પરંતુ તેને એક ણીટ બાલુ
પણ છે: ધર્મવાર દેશ કે રાષ્ટ્ર ખરેખર નીતિ નથી
એમ કહીએ છીએ ખરા; પરંતુ આપણી યતિ અને
માનસ જોઈએ તો ખરેખર શું જોવા મળે એમ છે?
જાણે અમલદારે પણ સારાંશી ધર્મવાર દેશ જ જુદો
ધર્મ રહે એવી યતિ કે મનોરથ નથી જોવા મળતી?
એ વાત ખરી કે, એ વિષે વાત નીકળે તો આપણે
સુદિશી તેને પસંદ ન કરીએ, પરંતુ હૃદયભાવ
તેવો નથી.

અંતે ભાષાવાર પ્રાંતનું શું આ વસ્તુને માટે આપણે
આદર્શ તરીકેની ભાવના કેટલાંક વસ્તેથી સેતી છે. તેને
અમલમાં મૂકવા પણ ચાલીએ છીએ; પરંતુ તેમ કરવા
જતાં જતાં જતાં પ્રશ્નો પ્રગટ થાય છે, લાલી લાલી
પંચાતો જાય છે; અને તેમાં કડવા તીખા ઝડપ પણ
પ્રાંતો વચ્ચે ન જાયે એમ ભાગ્યે કાંઈ કહી શકે.

એટલે કે, 'ધર્મવાર દેશ'માં સુદિ વિરોધ કરે
છે, પરંતુ હૃદય વાંકું છે તેથી અમલમાં એ જ પ્રયત્ન
રહે છે. અને 'ભાષાવાર પ્રાંત'માં મનનો ભાવ તૈયાર
છે, પણ અમલ કરવા જવામાં એવી આડો ઊભી છે
કે જે આપણા જ મનોભાવોમાંથી પ્રગટ થાય છે.
એટલે, ઉપરના મથાળામાં આના વિચિત્ર કોપણ પરંતુ
જોડાયું તો રહેલું છે; અને એ કોપણ હિંદના આજના
પ્રશ્નોના જ કોપણ છે, એમ કહીએ તો કાંઈ વાંધો ન
કાઢી શકે.

ભાષાવાર પ્રાંત*

મથાળામાં બેગી કરેલી બે વિસંવાદી લાગતી વાતો
અંગે એક ણીટ વસ્તુ તરફ પણ ધ્યાન જાય છે.
'ધર્મવાર દેશ' એ પાકિસ્તાની આદર્શ છે; અને તેને
'ભાષાવાર પ્રાંત'ની ઝાઝી પડી નથી. કદાચ એ તો આખા
પાકિસ્તાનમાં એક જ બેલી ચાલુ કરવા માટેય હમ્મે.
નહિ તો, પરંતુ ભાષાને મુખ્ય ગણી પશ્ચિમીતાને
અગ્રમ એક પાકિસ્તાની પ્રાંતનું પદ આપવામાં શું કામ
ખેંચાખેંચ ત્યાં ચાલે?

'ધર્મવાર દેશ'ના આદર્શને લેવા છતાં, પાકિસ્તાન
કહે છે તો એમ કે, વિધર્મી રહેવાસીઓ પણ
પાકિસ્તાનના નાગરિકો તો રહી શકશે. અને કાશ્મિર આજમ
ઝીણા તેમના છેલ્લા નિવેદનમાં પૂનાના પ્રે. ગાડગીલના
મતનો હવાલો આપીને તેનું સમર્થન શોધે છે કે, આમ
લેખું એ કાંઈ વિચિત્ર નથી. પ્રે. ગાડગીલનો મન
મિ. ઝીણા આ પ્રમાણે ઉતારે છે—

"ટો. ડી. આર. ગાડગીલ જેવા જાણના અધ્યક્ષ
તેમના હમી આકાશખરના નિવેદનમાં કહે છે કે, નવા
હિંદ યુનિયનને 'હિંદુ રાજ્ય' અથવા વધારે સારી
રીતે જોતાં, 'હિંદુ રાષ્ટ્રીય રાજ્યોનો સમવાય' કહેવું
એ જ એનું સાચું વર્ણન છે. અને તે કહે છે કે,
હિંદ યુનિયનને હિંદુ રાજ્ય કહેવાથી જ તેનું આચળ-
પદ્મ અને સૌથી સૂચક લક્ષણ બિંદા થાય છે. અને
વળી એ આચળ જણાવે છે કે, હિંદ યુનિયનના
પ્રદેશમાં હિંદુ-પરંપરાના નહિ એવાં લોકોને માટે સ્થાન
ન હોય અને તેવાઓ પ્રત્યે લેહભાવ રખાશે, એમ
પણ એનો અર્થ નથી."

એટલે કે, ઝીણાસાહેબ એમ કહે છે કે, ધર્મવાર
દેશનો આદર્શ મારો જ નથી, હિંદ યુનિયનનો પણ
એ જ આદર્શ છે! અને એમાં મુસાલ્મનનાં સિદ્ધાંતથી
કશો દોષ નથી; કેમ કે વિધર્મી લઘુમતીઓ પણ ધર્મ-
વાર દેશના તંત્રમાં રહી શકે છે. આ વિષે ખરેખર
જોતાં, એમનો મુખ્ય આશય એમાં એટલો જ લાગે
છે કે, એ આદર્શ ઉપર બંને સંસ્થાઓ ચાલે; કેમ કે,

* 'મુ'બદિલિયાત'—હિંદીમાં અંક નિર્મિતે આ લેખ
લખ્યો હતો.

તેમનાં મતે, એ રીતે જ તે ઉત્પત્ત થયાં નથી? એમ ચાપે તો પોતે હમેશ યુનિયનને પગલી શકે, અને પોતાને ત્યાંથી તો બિન-મુસ્લિમોને લગભગ હાંકી જ કાઢવામાં આવશે, એમ ને? પછીથી પાકિસ્તાની જોરતરથી કરતા રહેવાને માટે સત્તાબર્યો સિદ્ધાંત એ જ બને કે, યુનિયનમાં જે મુસલમાનો છે તે તો પાકિસ્તાનના રાષ્ટ્રજન છે અને તેમને માટે પાકિસ્તાન સરકાર જવાબદાર રહેશે. આમ જો તત્ત્વથી ગોઠવાય તો સદાને માટે હિંદને સત્તાવતા ડહી શકાય, કે જે નીતિ મુસ્લિમ લીગની અસાર સુધી રહી છે. હિંદ યુનિયન હિંદુ રાજ્ય છે એમ સ્વીકારાય તો આ વાત સીધી થઈ જાય. એટલે પાકિસ્તાન પોતાનો આદર્શ સામા ઉપર પણ હોદ્દા મારવા માગે છે, અને એમાં શ્રી. ગાંગીસ જવાનો વિચાર-ગોટો તેને જોઈતું કામ દે છે. અસ્તુ.

હવે 'ભાપાવાર પ્રાંત'ની બાબત જુઓ તો તેને હિંદ યુનિયન-આદર્શ માને છે, પણ તેના અમલમાં તે ઝડપથી કરી શકતું નથી. તેમ કરવાને માટે તેને અનેક વિદ્યો યોગજવાનાં છે.

આમ, મધાળાના એ આદર્શો એવા છે કે હિંદના એ ભાગનામો પકડાયો જાણે એમાં પણ ન પડ્યો હોય! પહેલો આદર્શ પાકિસ્તાને ગતિમાન કર્યો, બીજો આદર્શ કોંગ્રેસ સેવે છે. પહેલો આદર્શ હિંદ યુનિયનને માથે ગોડ્યા પાકિસ્તાન મથે છે; બીજો આદર્શ રાજાવાદિક હોવાથી પાકિસ્તાનને પજવે છે કે એનું શું કરવું? પહેલો આદર્શ હિંદમાં સૈકાથી જે સંસ્કૃતિ અને રાજ્યવ્યવસ્થા વિકસતી આવી છે તેની સામે છે; ત્યારે કસ્લામને તો ધર્મપ્રધાન રાજ્યથી બીજી વ્યવસ્થા સમજતી જ નથી; અને મિ. ગ્રીલ્યુએ જે રીતે પાકિસ્તાનમાં કામ લીધું છે તે જોતાં એમને ફાશિવાદીદમે કામ કર્યા વગર છૂટકા જ નથી. હિંદ એટી તદ્દન સામે છે.

વાત એ છે કે, કોઈ વિશિષ્ટ પ્રજા અથવા રાષ્ટ્રનું ધારદાર ધર્મ, ભાષા, જાતિ, પ્રદેશ, ભૂગોળ ઇત્યાદિ અનેક ભવતાં તત્ત્વોને એકસાથે લઈને થાય છે. એ એક એનિલેસિસ વિકાસ છે. કોઈ પણ એક જ તત્ત્વ પરથી રાષ્ટ્ર જન્મતું નથી; એ તો એક ભાવનાનું પરિણામ હોય છે; અને એ ભાવના, અમુક પ્રદેશમાં વસતા લોકો પોતાના સમુદાયજનમાં સાથે રહીને, પુરુષાર્થ કરે, એમાંથી જન્મે છે અને પુટ થાય છે. તેવા

સહજજનમાં બધા અને પ્રેરણા-આપનાર ઉપરનાં બધાં તત્ત્વો, એક પ્રદેશમાં સાથે રહી સમાજજીવન, રચવાનાં સહકાર્યને જોરે, એતપ્રોત વણીને રાષ્ટ્રભાવ તૈયાર થાય છે. એટલે એ તત્ત્વોમાંથી કોઈ એકને અલગ પાડીને કે મુખ્ય ગણીને જો ચાલવામાં આવે, તો રાષ્ટ્રના કુદરતી ધારતર ઉપર અત્યાચાર થાય છે. જોકે મનુષ્ય-સમાજમાં આવા અત્યાચારો થઈ શકે છે; તેનું કારણ એ છે કે, સમાજમાં પ્રયત્ન મનુષ્ય અવતરે તો તે તે સમાજની ભાવનાને, તેટલા વખત પૂરતી તો, અવળી સવળી, ધારે તેની તે કરી શકે છે. આનું કામ મિ. ગ્રીલ્યુએ મિ. ડી. રાષ્ટ્રના મુસલમાનોમાં કર્યું છે. પરિણામે, કોંગ્રેસે કલેક્ટી એક હિંદુસ્વારાજની ક્રાંતિમાંથી જો ક્રાંતિઓ જન્મી રહી. એક કોંગ્રેસે પારેલી તે, કે જે યુનિયનમાં મુક્તિ મંત કરી શકાય; અને બીજી પાકિસ્તાનની, કે જે દ્વારા હિંદુમુસલમાનોને ૧૮મા એકા અગાઉનો અધૂરો રહેલો દત્તિદાસ આટલે વરસે પાછો સજીવ બને છે. જાણે કે, દત્તિદાસની સરસ્વતી વચ્ચેના કાળના અંગ્રેજ રાજ્યરણમાં છુપાઈ ગઈ હતી, તે પાછી હવે સ્વરાજમાં પ્રગટ થઈ! આમ, અંગ્રેજોએ, અહીંથી જતા અગાઉ, એ બધેડો ખરાબમાં ખરાબ રીતે ગોઠવી દીધો અને આપણને લાચાર કરી મૂક્યા. 'રાજ્ય કાલસ્ય કારણમ્' તે આનું નામ.

હવે ભાપાવાર પ્રાંતની વાત જોઈએ. રાષ્ટ્રને ધણમાં યોગપ્રોત બનતાં અનેક તત્ત્વોમાં ભાષા, ધર્મની પેઠે, એક સંસ્કૃતિક બળ છે; પણ તે બહુધા પ્રાદેશિક હોય છે; ધર્મ તેવા નયે હોય. ધર્મના, જાતિના અનેક બેડા છતાં ભાષા તે બધામાં એકરૂપે હોય છે. મતલબ કે, ભાષા એ બધામાં પ્રયત્ન અને સમાવેશક-તત્ત્વ હોય છે.

અને દરેક દેશમાં તેના પરીવટની દૃષ્ટિએ તેના અમુક ભાગે પાડવાની જરૂર હોય છે. એવા ભાગે અંગ્રેજો, એમનું રાજ્ય જેમ જેમ વધતું ગયું તેમ તેમ, તેને કબજે રાખવાના હેતુથી પાડતા ગયા. આથી કરીને, તેમાં પૂર્વ દત્તિદાસની પ્રાદેશિક વ્યવસ્થા કેટલી જીતરી, પણ બીજી કોઈ નહિ. આ વ્યવસ્થા સ્વરાજને ન અપે. તેથી તેનું શું કરવું? એટલે, કોંગ્રેસે ધણાં વરસોથી ભાપાવાર પ્રાંતની કલ્પના સેવેલી; તે આજે કાંઈકેત્રમાં જીતવા મથે છે. તેમાં ભવરથાનો ઉવાડા છે: પહેલું તો એ કે, ભાષા એ જ જાણે પ્રાંતનો નકશો ધણમાં એકમાત્ર વસ્તુ હોય, એમ ખાતીને કેટલાક વર્તે છે.

પરિણમે ચલુ પ્રતિ તથા દેશી સંસ્કૃતી સુધેની સ્વરૂપના અલગ ભાગે પ્રાપ્તું શિક્ષણ એક એવું કામ છે કે જેને માટે જાણનાર પ્રેરણા ઉત્તમ સ્વરૂપ બને. પરંતુ, તે જ પ્રેરણા અધિક, અવિરોધિત તથા સમજાય ને વહીવટી રીતે હાથે જ આવે નહીં હોય. એટલે, તે પ્રેરણા શિક્ષણનારના બાળે જાણનાર થય, પરંતુ તેની સમજાવવાના સાધના-જાણનાર ન પણ હોઈ શકે. જાન, જોમ કે, મુનર્ક સહેર ક્યા પ્રાંતમાં ગયા એ વિચારવાને માટે કેટલાક દેશ એવા વારે સજા કે તેમણે એ સહેરની જાણનાર કાઢવાની જ જોવા માંડી!! આ જુલ સજાનું કારણ એ કે, જાણ એ જ મળે કે પ્રાંતનિર્માણનું એકમત નિર્ણયક તત્ત્વ હોય એમ માનવામાં આવ્યું. વસ્તુનજો એમ નથી; તે બંને એક મુખ્ય નજર રાખવા એવું સજા પરંતુ એ જ એક તત્ત્વ ન જાની શકે. તદિ તે મુનિવનને માટે એ કાનક જાણવા જાની શેઠો, અને પકિસ્તાનની કોમો હાઈ પસાજા જાણનાર પ્રાંત કરતાં જાણનારની કોમો માંડી હાઈ ગમશે. જાણનાર પ્રાંત શિક્ષણને માટે ખૂબ જોડાએ; તે વચ્ચે તેમાં મુશ્કેલીઓ પડે તે આજે દેખવા હાજુ છે. એટલે ઉપ જાણનાર વિદ્યાર્થી અને જાણા શિક્ષણનારની મુનર્કવરથા છે. પરંતુ, અગ્રેજ અને હિંદુ તેમાં વિચાર કરવાયે;

મધુ પણ પડવે. હિંદુ કાલ અહિંદુતાની પ્રાંતની જાણ નથી; છતાં અગ્રેજ રાજ્યે તેને પ્રચારિત શિક્ષણમાં સ્થાન આપી, મુસલમાનેમાં તેને પોતાની પ્રાંતના તરીકે અજુવાની જાણનાર જાણી છે! આનું શું? તેમ જ કેટલાક દેશ અગ્રેજ રાજ્યમાં ને ખિસ્તી ધર્મની અજુવાની પોતાની જાણ અગ્રેજ માની શેઠ છે. તેમનું શું? આ સ્વચ્છ તેમના ધર્મને લગત પાતે નથી, એકે માનિ રહે છે કે, તેમાં ધર્મ જોવામાં આવે. તે તો, જાણનાર પ્રાંતનો પ્રથમ 'ધર્મ' વાર દેશ' જેટલી દહે જાણ અને પાછી નવ, 'સ્થાન'ની જાણ બને.

આમ 'ધર્મવાર દેશ' અને 'જાણનાર પ્રાંત' એ બે વસ્તુઓ વિદ્યાર્થી મુનિવરમાંથી આવે ખૂબ ઉપર તરી જાતી છે અને તે પોતાનો ઉપર બેઠે છે. એ ઉપર દેશી કાલમાં સ્થા. ધર્મની અને હિંદી સ્થાની સંસ્કૃતિની કાલો છે. તેની પાસે જેની જુલ કાલવાને માટે ઝીલુ સહેમ આવે જાણનાર બંને કારણ પ્રેરી રહ્યા છે, તેથી તે આપણે કાની શેઠ, તે લેવિષ એને માટે આપણી પેટીને જાણનાર અજુરો. એની ટીકરી આપણે કપાને લઈ શકીએ! જાણનાર શેઠો છે—તા.

૧૭-૧૧-૧૯૩૩

મનમોહન દેસાઈ

વ્યાકરણ-ચર્ચા

તેલુ-તેને

આજોનાર જાણનારમાં આવેલા મારાનેજમાંથી તીચેલા એ પ્રયોગે પર એક સોલીએ મહુ ખન મેન્યું છે:

“તેને રાજ્ય મહાવાનું હતું.”

“તેને જાણનાર શિક્ષણ ખાતાથી સ્વતંત્ર રહેવા અને તે કાલે અગ્રેજનાર કાલવાને શિક્ષણ આપવાય હતું.”

આ બંને જાણનાર સમજાવવામાં ‘એને’ ‘તેને’ વપરાય છે અને મેં તીજીને પ્રયોગ કેમ કર્યો એમ તેણે પૂછે છે.

આ વચ્ચે લખનાં મારા મનમાં જતા કાંઈ ફેરો હતી ખરી પણ મેં તીજીને નિર્ણય આપવાથી કાંઈ કેલે રાજ્ય મહાવાનું કેલે સ્વતંત્ર રહેવાનું! આમ એલે-તેલે કર્યા હોવાથી તીજી જ કીક સચો

પણ આ જાણનારમાં હું પોતાને જાણનાર અજુરનાર પ્રાંતે નથી. તેથી તે વિદ્યાર્થીને એલે અધિકાર દેશ કે અહીં તેથી જ વપરાતી થો તે તેમ વપરાતી. આ લખું છું ત્યાં મને ખ્યાલ આવે છે કે, આ લખનાં મારી અને હિંદી જાણનાર કરવામાં આવે તે મેથીતે જ પ્રયોગ કરવામાં આવશે.

પણ મને લાગે છે કે મેથી, જોડે પૂરી વાજ સમજા તીચે મુજબ થય:

“તેને માટે રાજ્ય મહાવાનું માત્ર પડું હતું.”

“તેને માટે . . . સ્વતંત્ર રહેવાને અને અગ્રેજનાર કાલવાને શિક્ષણ સંસ્કારો આપવાય હતું.”

જાણનાર કાલે અજુરનાર સમજાવે તે મેથી જાણનાર થય એમ અજુર છે.

૧૭-૧૧-૧૯૩૩

કે. ધા. મ.

પ્રવાસની તૈયારીમાં શિક્ષણ

પ્રવાસ કરતાં કરતાં તો પ્રવાસીને શિક્ષણ મળે જ છે, પરંતુ શિક્ષક ધારે તો તેની તૈયારીમાંથી પણ ધણું શિક્ષણ કાઢી શકે. ઘણી વખત આપણી મુસાફરી ઉતાવળિયા અને યોજના વગરની હોય છે. એકાદ દિવસ એકાદ શિક્ષકને તરંગ આવ્યા કે તરત મુસાફરીની જાપાટાખંધ તૈયારી થાય, અને તેટલા વિદ્યાર્થીઓને મને તેમ સગળની ભેગા કરવામાં આવે, અને કોઈ બાણીતા શહેર કે કુંગર તરફ ગાડી, મોટર કે પછી મિશ્ર વાહનથી લઈ જવામાં આવે. રસ્તામાં પણ કોઈ નિશ્ચિત સ્થળ તરફ જવા માટે ઉતાવળ હોય એટલે રસ્તામાં મને તેટલું સાડું જોવાનું અગર શીખવાનું હોય તેને છોડી દેવું પડે. વળી નક્કી કરેલી જગ્યાએ પહોંચ્યા કે ત્યાંથી ફરી પાછા ધર જવાની ઉતાવળ થાય. આ પ્રમાણે ઘણી વખત મુસાફરી માટે જ મુસાફરી આપણે કરતા હોઈએ એવું લાગ્યા વિના રહેવું નથી. પરંતુ મુસાફરીનો એકલસ હેતુ જો આપણે લક્ષમાં રાખીએ તો આવી ઉતાવળ કરવાનું આપણને કડી બન ન થાય. અને એક વખત ખૂબ ચોક્કસ થયું, એટલે પછી તો નાના નાના પ્રવાસો પણ કેળવણીના એક શ્રેષ્ઠ સાધન તરીકે આપણને લાગવા માંડશે.

ખીનું, અત્યાર સુધી દૂર દૂરનાં સ્થળો જ મુસાફરીના ધ્યેય તરીકે આપણે પસંદ કરતા આવ્યા છીએ, તે એટલે સુધી કે વધારે પૈસાદાર હોય તો તે કાસમીર છોડીને વેનીસ જવાનું પસંદ કરે! ગાંધીજીના યુવ્ય પ્રતાપે આપણું આ દલિખિંદુ થોડું બદલાય છે અને આપણું મોઢું થોડું આ તરફ ફર્યું છે. આમ છતાં હજુ પણ આપણે થોડા વધારે ઘર પાસે આવવાની જરૂર છે. આપણા ગામની આજુબાજુનો અજવાસ ક્યાં પછી જ આપણે ધીમે ધીમે આગળ વધવું જોઈએ, અને 'ઘરકા ભેગી ભેગા' ની કહેવત પ્રમાણે આપણી પાસેનાં આપણાં ગમેતી કિંમત યોછી આંકડી જોઈએ નહિ. મુસાફરીને હેતુ કેળવણી છે એમ જ્યારે આપણે માનતા ધર્યું ત્યારે આ ગામડાના પ્રવાસો આપણને વધારે સચિંદ લાગ્યા વિના રહેવાના નથી.

એટલે પ્રવાસ દ્વારા શિક્ષણ યોજવું હોય તો તેના પાંદ આપવાના હેતુથી, ખીજ કથિતપાકે પેટે જ, મુસાફરીની તૈયારી પહેલાં મુસાફરીનાં ધ્યેય. સાધન ઇન્ વિરે આપણા મનમાં યોજવડ થવી જોઈએ. તો પછી મુસાફરી મૂળથી શરૂ કરી પ્રવાસ પૂરે પૂર્યા પછીના

કેટલાક દિવસો સુધી શિક્ષણનું એક અનોખું સાધન થયા વિના રહેવાનું નથી.

ખીજ બધી યોજનાની પેટે પ્રવાસયોજના પણ આપણા મનમાં અગાઉથી તૈયાર થયેલી હોવી જોઈએ. આમ થાય તો જ મુસાફરીમાંથી આપણને લાભ થાય. મુસાફરી શરૂ કરવા પહેલાં વિદ્યાર્થીઓમાં 'એ માટેની ઇચ્છા કદશતી રીતે વળગી જોઈએ અને વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી જ જ્યારે પ્રવાસની મગણી આવે ત્યારે પ્રવાસ-યોજના કરી પ્રવાસ શરૂ કરવો જોઈએ. આ બધામાં શિક્ષક જરૂર મદદ કરે, પણ બને તેટલું કામ વિદ્યાર્થીઓને કરવા દેવામાં આવે તો મુસાફરી વધારે ફળદાયી થશે. આમ ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરવા માટે અને સાથે સાથે એમાંથી શિક્ષણ કાઢવા માટે આપણે શું શું કરવું જોઈએ તે જોઈએ.

પ્રથમ તો આપણી સંરચના પુસ્તકાલયમાં બને તેટલાં પ્રવાસવર્ણનનાં અને પ્રવાસવાર્તાનાં પુસ્તકો આપણે વસાવવાં જોઈએ. લાપા પ્રમાણે આ પુસ્તકોના ધોરણવાર લાગ પાડી દઈ આ પુસ્તકાલય તે તે વર્ગના વિદ્યાર્થીઓના હવાલામાં મૂકવું જોઈએ, આ પુસ્તકાલયની વ્યવસ્થાનું કામ પણ વિદ્યાર્થીઓને જ વારાફરતી સોંપવું. આમ કરવાથી પુસ્તકો નોંધવાની તથા આપવાની કળા તો એ લોકો શીખશે જ, પણ સાથે પ્રવાસનાં પુસ્તકોનાં ચિત્ર વગેરે આકર્ષક હશે તો પુસ્તકાલયનો વ્યવસ્થાપક એ તરફ વધારે ખેંચારી.

આ જોડાણ પછી પણ બધા વ્યવસ્થાપકો વાંચવાના શોખીન થઈ જશે એવું કંઈ નથી. એ માટે આપણે વધારે પ્રયત્નો કરવા પડશે. ભૂગોળ, ઇતિહાસ, સામાન્ય જ્ઞાન કે પછી ચોમાસામાં બામામના સમયોમાં શિક્ષકે આ પુસ્તકાલયમાંથી વાંચતાં રસ પડે એવાં સાહસ અને વીરતાથી ભરપૂર એવાં પ્રવાસવર્ણનો વિદ્યાર્થી આગળ વાંચી તેનો એને ચટકા લગાડવો. એમ કરતાં વિદ્યાર્થીઓની નિરાસાશુચિત જગશે. એટલે વિદ્યાર્થીઓ એ પુસ્તકો તો વાંચશે જ, પણ સાથે સાથે ખીજ પુસ્તકો પણ વાંચવાનો પ્રયત્ન કરશે, અને પરિણામે બહારનાં પુસ્તકો પણ એ લોકો વાંચવાને આકર્ષશે. આવા વાચનથી જ ભૌગોલિક, ઐતિહાસિક અને સામાન્ય જ્ઞાન મળે છે તેને બાદ કરતાં કેળવણીનું ખીજ રીતે પણ સાધન બનાવી શકાય. આ જ પુસ્તકોને લાધાનાં પુસ્તકો,

શ્રી. માવળકરે તથા શ્રી નરહરિભાઈએ પોતાનાં આખ્યાન હિંદુસ્તાનીમાં ક્યાં એમ જાણ્યું. અને મારે એમને અચિનદન થતે છે. દરવોમાં જાન જાનના વિષયોને સ્પર્શવામાં આવ્યા છે. તેમાં રાષ્ટ્રભાષા હિન્દુ-સ્તાનીના મહત્ત્વ વિષે અને તેને માધ્યમિક શાળાઓમાં ઘટવું સ્થાન આપવા શું કરવું, તે વિષે કેમ કહ્યું નથી મળતું? યથેચ્છા દરવોમાં કેટલાક રસિક પ્રશ્નો અર્થવામાં આવ્યા છે તે વિષે આવના અંકમાં જોઈશું.

સ્થાનિક સંસ્થાઓ અને ગુજરાતી

ગુજરાતની સ્થાનિક સંસ્થાઓને વહેવાર પણ કેટલોય અંગ્રેજીમાં જ ચાલે છે, તે હવે મુદ્રવું ન જોઈએ? આ વિષે કેમ કહ્યું થતું નથી? — આવા પ્રશ્નો અનેક તરફથી પૂછવામાં આવે છે. આમ હવે ન ચાલે, એ કૌ કબૂલે છે; એટલે આ તો સાપ ગણના કિસોટા હજી ચાલે છે; તેમાં આપણું આગસ અને સ્વભાષાની લક્ષિતની ઓછી તીવળા જ ગણાય. હું માનું છું કે, અંગ્રેજીમાં લખવામાં અમુક વટ માનવારા તો હવે કોઈ નહિ હોય. એક વાત છે કે, હવે આ સંસ્થાઓએ ગુજરાતી ટાઈપરાઈટર વાપરતા થવું જોઈએ. અને સૌથી મોટી વાત તો એ છે કે, સરકારે આ સંસ્થાઓને ગુજરાતીમાં પ્રત્યક્ષ હસ્ત કરવાનું જણાવવું જોઈએ. સરકાર પહેલ કરે તો આમાં કામો આગળ ચાલે એવી ઓટી ટેવ આપણને ગયા રાજ્યની પડી ગઈ છે, તેથી સરકાર પર પણ જવાબદારી રહે જ છે. અંગ્રેજીમાં પત્ર ન હોય તો, ગયા રાજ્યની પેડે હજી કામ મોડું યાય. વાંધા પડે, એવું તો હવે નહિ જ બની શકે, એવી પણ ખાતરી સરકારે આપવી જોઈએ. આ જાખનમાં સ્થાનિક સંસ્થાઓ અને સરકાર ધારે તો ઝટ ફેરફાર કરી શકે, અને તેથી આમ પ્રગતે ફાપડે યાય અને તેને સ્વરાજ આપ્યા જેવું પણ લાગવા માટે.

૨૨-૧૧-૪૭

મ.

સ. ૨૦૦૪માં કાનિષ્ઠી પંચાંગો

મારી પાસે બે પંચાંગો આવ્યાં છે: એક સરવું સાહિત્ય વર્ષેક કાર્યાલય, અમદાવાદનું અને બીજું, 'જન્મમૃત્તિ' મુંબઈનું. બન્ને ૨૩-૨ અવધાનમાં છે. પહેલું, અમદાવાદના અધાંશ પર યોજાયું છે, બીજું મુંબઈના અમદાવાદનો સમય મુંબઈ કરતાં લગભગ એક મિનિટ પાછળ છે. 'જન્મમૃત્તિ'નું પંચાંગ આપણા પંચાંગ-સમૈક્યને કરેલા ફાવને અનુસરતે ગણ્યું છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે; અને તે 'સર્વમાન્ય' એકમુખી અને ખગોળસિદ્ધ છે, તથા તેને ગોવર્ધન મંડના શંકરાચાર્ય અને મુંબઈના મોટા મંદિરના વજ્રજ-કુળના આચાર્યને ટેકા છે', એવો એનો દાવો છે.

બીજું 'અદ્વાધવીય' છે. બન્નેનો દાવો છે કે ધર્મકાંક્ષે માટે તેમનું પંચાંગ પ્રમાણરૂપ ગણવા જેવું છે.

ધર્મકાંક્ષે માટે કે ફળજ્યોતિષ માટે શું શુદ્ધ ગણાય એ વિષ મને બહુ માહિતી નથી. પણ તિથિ-તારીખ જોવા વગેરે માટે તથા ખગોળના કોઈક વૈજ્ઞાનિક રચની દૃષ્ટિએ મને પંચાંગોમાં રસ પડે છે. અને એ દૃષ્ટિએ પંચાંગો પંચાંગોમાં ફરક હોવો એ સામાન્ય જનતાને મૂંઝવેનારી વસ્તુ છે. જ્યાં મુધી એવું છે ત્યાં મુધી તારીખ અને અંગ્રેજી માસનો જ ઉપયોગ કરવો અનિવાર્ય યાય છે. માંધીય અમદાવાદ-આગરમતી રહેવા આવ્યા પછી એમણે દેશી તિથિ વગેરે જ લખવાનું શરૂ કરેલું, અને કેટલાંક વર્ષ તે જ ટેવ રાખેલી. છેવટે એ ગોરાજી ઉપન્યસનારી લાગવાથી છોડી દેવી પડી. હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમાં સંવતની ગણના જુદી પડે, માત્ર વિષે પક્ષોનો ફરક પડે. સંવત ૨૦૦૪ના વૈશાખ વદ ૧ લખ્યું હોય તો ગુજરાતી પંચાંગ પ્રમાણે તે દિવસ ૨૬માં પે ૧૯૪૮ને દહાડે આવશ્યક; ઉત્તર હિંદુસ્તાનના પંચાંગ પ્રમાણે તે દિવસ ૬૬ીં એપ્રિલ ૧૯૪૭ને દિવસે હતો. આ તો પ્રાંતીય ભેદો. પણ આ ગણિતના ભેદોને લીધે તિથિઓ પણ સરખી હોતી નથી; તે નીચેના કોષ પરથી જાણશો.

'જન્મમૃત્તિ'

'સરવું' સાહિત્ય

કારતક વદ ૩ ક્ષય ૪ ક્ષય

માગશર સુદ ૧ બે ૮ બે

" " ૧૪ ક્ષય ૧૨ ક્ષય

અમ દરેક મંદિરનામાં એક કે બે તિથિઓ વિષે મન બેદ દેખારો. આથી તહેવારો અને વ્રતો દરવોમાં મુરકેલીઓ આવે છે જ. ઉપરાંત આને લીધે વેપારી વર્ગ વગેરેને ચેકસાઈટ માટે નિયમિત સાથે વાર અને અંગ્રેજ તારીખ પણ આપ્યા વિના છૂટકો થય નહીં; અને માત્ર અંગ્રેજ તારીખ આપ્યાથી નબી શકે એમ હોવાથી, દેશીને ઉપયોગ હવે જુદાવા લાગે છે.

અહોના સ્થાન ત્રિપે જુદાં જુદાં પંચાંગોને લીધે ફળજ્યોતિષમાં શું મુરકેલી નામતી હશે તે જોઈએ જાણે. પણ ખગોળદર્શનમાં રસ લેનારને અવશ્ય સ્પષ્ટ જ છે. ઉપરાંત બે પંચાંગોમાં દરેક અહના અંશાતક આંકેશ જુદા છે જ, પણ કોઈક વાર તો આખી સચિતો ફેર છે. દા. ત. 'જન્મમૃત્તિ' એ શનિને ૨૬-૭-૪૮ મુધી એકસરખો કર્ક રાશિમાં મૂકેલો છે, જ્યારે 'સરવું સાહિત્ય' પ્રમાણે એ ૨૭-૧૦-૪૭માં ૧૬-૧-૪૮ મુધી સિંહમાં અને ત્યાર પછી પાછો ૮-૭-૪૮ મુધી કર્કમાં દેખાજો છે. આનો સીધો

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

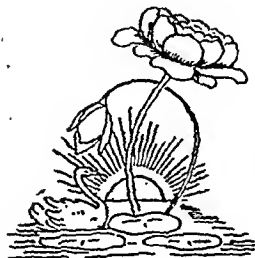
સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સંપાદકમંડળ

જીમલરામ દવે
ગોપાલદાસ પટેલ
ઠાકેરભાઈ દેસાઈ

મણિભાઈ દેસાઈ
મનભાઈ દેસાઈ (વંતી)
ભવજીભાઈ દેસાઈ (વ્યવસ્થાપક)

વર્ષ ૬

અંક ૧૨

ડિસેમ્બર

નવલખન, અમદાવાદ

૧૯૪૭

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

દિસેમ્બર, ૧૯૪૭

વર્ષ ૬

અંક ૧૨

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
પ્રજાસત્તામાં કોમિટી શું ?	કાકાસાહેબ કાલેલકર	૩૪૫
પાયાની કેળવણી	દિલ્લુસ દીવાનજી	૩૪૭
માનવતા-પર ભોમમ	બબલરાઈ મહેતા	૩૪૮
રૂપધ્યાનની મીમાંસા	કેદારનાથ	૩૫૦
આમસેવકવર્તના અનુભવો	વિં	૩૫૩
નામરિકના મૂળભૂત હક્કો	ન્યોલેના ખડેરિયા	૩૫૫
નવ વતનો દાર	કાકા કાલેલકર	૩૫૮
શાનકી કનિષા	કાકા કાલેલકર	૩૫૯
જીવન-કેળવણી	રતિલાલ અલ્પથ	૩૬૦
યુદ્ધકાળના અંગુરો અને યુદ્ધ		
પછીની ચોળના	અંધનંદય રામચંદ્ર માડગી	૩૬૧
આસિક વિવેચન		
૧૩૦ થઈ વર્ષ	મં	૩૬૫
અંકુશ અને વેપારી	"	૩૬૬
અંકુશ અને સરકારી નોકર	"	૩૬૭
પ્રજાસત્તા કે નોકરસત્તા ?	"	૩૬૮
આમનિહિતનું આર્થિક નિયોજન	"	૩૬૮
વિરોધ ખાતર વિરોધ ?	"	૩૬૯
સર વિમનલાલ સેતલવાડ	"	૩૬૯
'હિંદ સ્વરાજ' માં આધારશિક્ષણ	"	૩૭૦
હજી આમ કેમ ?	"	૩૭૧
હદાખૂબરો કયાવ	"	૩૭૧
મીલાનાસાહેબ અને અંગેજી	"	૩૭૧
પ્રવાસ દ્વારા કેળવણી	"	૩૭૨
ગ્રામાર સ્ત્રીધાર		૩૭૨
હું વાચન		
અખંડ આનંદ	મં	૩૭૩
ગુજરાતી ભાષા-લેખન	"	૩૭૩
બે ભક્તિપ્રાપ્તિ અંગે	ચાં. મ. દેસાઈ	૩૭૪
પ્રજ્ઞાત ગીત		
સોરઠી સંતવાણી		
કાળચક્ર	મં	૩૭૫
હક્કા	સેં	૩૭૫
પ્રો. ફરકેની વાતો	"	૩૭૬
ત્રિસનારને ખોળે	ચં	૩૭૬
મહાસાના મહારથીઓ	"	૩૭૬

સૂચના

આ માસિક દર મહિનાની છેલ્લી તારીખે બહાર પડે.

એક અડવાડિયામાં અંક ન મળે તો આદરે પોતાનો આદર્શનંદર લખી ખબર આપવાથી તે અંક મેળવી આપવામાં આવશે. એ પહેલાં ટપાલ ખાતામાં પૂરી તથાસ કરી લેવા વિનંતી છે.

સરનામાનો ફરફાર અમેને દરેક બજારવાને કે જેથી નવો અંક નવા સરનામે મેળવી શકાય.

આદરેજી પત્રવહેવાર કરતી વખતે પોતાનો આદર્શનંદર અવશ્ય બજારવા વિનંતી છે.

આદરે પોતાનું લવાજમ નવજીવન કાર્યાલયની શાખાઓમાં મુલો (૧૩૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ); મુલ (૧૩૫, બજાર); રાજકોટ (સર લાખાજીજી રોડ); પૂના (૨૬૬, સદાશિવ પેક); દિલ્લી (કયા મહામની, ચાંદની ચોક) કરી શકો.

લવાજમના દર
દેશમાં રૂ. ૪; પરદેશમાં રૂ. ૧)
અવવાધિ. દર; છૂટક નકલ આઠ આના

અવસ્થાપક,
શિક્ષણ અને સાહિત્ય,
નવજીવન કાર્યાલય,
પો. બોક્સ ૧૦૫, અમદાવાદ

અમારાં નવાં પ્રકાશનો

Gandhi's Challenge to Christianity: by S. K. George; With Forewords by Prof. S. Radha Krishnan and Mr. Horace Alexander; Price Rs. 1-8-0; Postage 0-5-0.

મુંડેકાપનિષદ: [મૂળ મ્થેક, પ્રાચી, અનુવાદ તથા વિવેચન સાથે] સંપાદક: મયનરાઈ પ્ર. દેસાઈ; દિમંત રૂ. ૨-૦-૦; ટપાલવર્ગ ૦-૫-૦.

નવજીવન કાર્યાલય
પો. બો. ૧૦૫, અમદાવાદ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૬-અંક ૧૨]

અમદાવાદ

[ડિસેમ્બર, ૧૯૪૭]

પ્રજીવનમાં કાંતિનું શું ?

[એક પ્રશ્નોત્તરી]

[આપણા આજના પ્રજીવનના પ્રવાહો પર સૂર્ય નજર રાખવા છતાં એક અત્યામરેખી મામસેવકે શ્રી. કાકાસાહેબને કેટલાક સવાલ પૂછ્યા, તેના તેમણે એમને હત્તર લખ્યા હતા. આ પ્રશ્નો તેના હત્તરો મને 'શિ.સા.'ના વાચકોને માટે મોકલવામાં આવ્યા છે, તે વિચારપ્રેરક નીચેથી માનીને નીચે હતાઈ છું. મ.]

પ્રશ્નો

૧. પૂ. આપુણ પોતાના પ્રાણને હોડમાં મૂકીને બંગાળ, બિહાર અને દિલ્હીમાં હિંસાના પ્રયત્ન પ્રવાહને ચંભાવી રહ્યા છે. આ ક્યાં સુધી શક્ય બનશે ?

૨. કોમી વેરઝેરની લાગણી હવે ગામમાંની પ્રજામાં પણ ફેલાતી જાય છે. આજ સુધી જે વાત ન હતી તે હવે નજરે પડે છે. આજ સુધી હિંદુ જનતા મુસલમાન કોમને સામાજિક તથા ધાર્મિક રીતે અલગ રાખતી તથા દબાવતી આવી છે. હવે તે રાજીય દૃષ્ટિએ પણ તેને દબાવતી, સતાવતી અને બહિષ્કાર કરતી થઈ છે. પહેલાં બે પાપનું ફળ આજે તે ભોગવી રહી છે. બીજાનું ફળ ભવિષ્યમાં એનાથી પણ વધારે ભયંકર રૂપે ભોગવવું જ પડશે. આ વિચારથી મન બેચેન થાય છે. આને માટે શું કરવું જોઈએ ?

૩. નારી જાતિને હિંદુ સમાજે આજ સુધી મિલકત માની રાખી છે. બીજી જ મિલકતો પ્રમાણે જ નહિ કે કોઈ ભવ્ય ભાવનાથી પ્રેરિત થઈને — તે સ્ત્રી જાતિની રક્ષા કરવાનો કોણ કરે છે. અને એમાં તે હિંદુત્વનું ગૌરવ માને છે ! આ ભારી ભ્રમમાંથી પ્રજા કેવી રીતે નીકળી શકશે ?

૪. મને લાગે છે કે, સાચી સમાજવાદી તાલીમથી જ્યારે પ્રજામાંથી ખાનગી મિલકતની ભાવના નાશ પડશે, ત્યારે સ્ત્રીવિવેક મિલકત ભાવના પણ દૂર થશે અને ત્યારે જ સ્ત્રીજાતિ બંધનમુક્ત થઈ સમાન-માનવ જાતિને પ્રગતિને પંથે દોરશે. આજની શુદ્ધ અને વિકૃત નારીજાતિ પોતાનાં સંતાનોમાં આથી જુદા ભાવ કેવી રીતે બરી શકે ?

૫. દિન્દી જનતા આજે બે લાગોમાં પહોંચી ગઈ છે. એકનું જીવન અતિશય ગરીબીને કારણે નિરાશામય થઈને ન મરવાને વાંકે જાય છે. બીજાને વર્ગ અતિવિશ્વાસિતાને કારણે કાયર બની મરણ-મુખ છે. આનો સાચો ઉકેલ શો ?

ઉત્તરો

૧. પૂજ્ય આપુણ પોતાના પ્રાણ હોડમાં મૂકીને હિંસાના પ્રવાહને ચંભાવી રહ્યા છે એમાં ક્ષણિક સફળતા તો મળે જ છે. એ હિંસા નેટલી પ્રયત્ન છે તેટલી જ અસમર્થતા અને બેવડૂશીબરી છે એ કારણે એ થોડી જરૂરી જ છે. ફુનિયામાં તેજાનના દિવસો ઓછા હોય છે, શાંતિના વધારે. માલુસના દસ હજાર વરસના ઇતિહાસમાં તમામ યુદ્ધોએ મળીને ૬૦૦ વરસો શાંતિ છે. આજના દિવસોમાં બેવડૂ માલુસે ડહાપણ કેળવી, ભલે કોડી કે કાચાને વેગે પણ શાંત પ્રગતિ જ કરી છે.

૨. કોમી વેરઝેરની લાગણી ગામમાં સુધી પહોંચી જવાની જ. પ્રાચીન કાળમાં અધિમુનિઓના પ્રચારને કારણે ગામડાનું જીવન થેજ મનાતું. 'સાકુંતલ'માં કવચનો શિષ્ય શહેરમાં આવતાવેંત શહેરના વાતાવરણની નિંદા જ કરે છે — 'અમ્બક્તમિવ સ્મૃતઃ' હંસાદિ. હવે તો ગામડાંઓ શહેરનાં અનુયાયી થયાં છે. જીવનની પરસ્પરાવલંબિતા વધતી જાય છે. રસ્તાઓ, વાહનો, જળશો, વસ્તુઓ અને વ્યસનો વધતાં જ જાય છે. તો પછી કોમી વેરઝેર કેમ ન પહોંચે ?

પણ હવે સામાજિક અને ધાર્મિક રીતે અલગ રહેવું અશક્ય થતું. દબાણ સ્વરાજ્યના દિવસોમાં

માણવાનું નથી. રાજકીય સંઘર્ષ હજીયે વધશે. સામાજિક અને ધાર્મિક અજાણપણામાંથી જ રાજકીય સંઘર્ષ ઉત્પન્ન થયો છે. એ સંઘર્ષ હવે અધિકારને રહેવાનો નથી. અજાણપણાની ટેવ નષ્ટ કરીને જ એ સંઘર્ષ થોભશે. હિંદુસ્તાનમાં હવે રોડી-મેડી-વ્યવહાર એટલો વધવાનો કે ઉચ્ચનીચલાય અને સ્વપરભાવ બંને મોળા પડવાના, અને કાળે કરીને નષ્ટ થવાના.

માણસનું પૂરતી જૂની છે. એનાં પાપો અને દોષો પણ જૂનાં છે. એ દોષો હોવા છતાં માણસનું જીવતાં અને પ્રગતિ કરતાં શીખી છે. પિતાનનાં ભૌતિક શાસ્ત્રોના આત્મધાતી વિનિયોગમાંથી જો આપણે બની ગયા તો સાધુસંતોની કૃપાથી માણસનું આજના વેરઝેરમાંથી પણ બચી જશે. યુરસમાં આપણે ભાઈનું ખૂન કર્યા પછી ગમે તેટલો પરતાવો કરીએ તોયે ભાઈ જીવતો થવાનો નથી. એ જ રીતે વેરઝેરથી પેદા થયેલા યુદ્ધવ્યવસ્થા દિવસોમાં માણસનું જો બરમાસુર બની આત્મહત્યા જ કરી લેશે, તો એને માટે પછી શાની આશા? પણ પછી દુનિયા બધી સાફ દેખાશે. (પણ દેખાશે કોને? ચંદ્રેલોક પર તેટલામાં જો વસ્તી થઈ જાય તો શાંના લોકોને; નહિ તો મંગળના લોકોને.)

૩. નારીજાતિને કેવળ હિંદુ સમાજ જ મિલકતની વસ્તુ નથી માની. દરેક સમાજનો જૂનો ઇતિહાસ આપણા જેટલો જ કાળો છે. નારી અજાણ રહી; માતા થવાને કારણે દુર્બળ અને પરાવલંબી બની; પ્રેમાળ અને સેવાપરાયણ સ્વભાવને કારણે અહિંસાધર્મી સૌથી પ્રથમ થઈ અને પતિનિષ્ઠા અને અપત્યવાસન્ય પૂરતી જ તેજસ્વિતા એણે કેળવી. તેથી એ પુરુષને અધીન રહેવા લાગી. એના સદૃશ્યો, દોષો અને નબળાઈઓ. ત્રણે મળીને એનામાં પરાધીનતા આવી.

તમારા સવાલ તમે ધારો છો તેથી જો બહુ છે. કેઈ મુસલમાન હિંદુ સ્ત્રી પર અત્યાચાર કરે તો હિંદુનું લોકો બહુ છે. એટલા માટે નહિ કે સ્ત્રીજાતિનું અપમાન થયું, પણ એટલા માટે કે હિંદુજાતિનું અપમાન થયું, અને તેથી એ હિંદુ પોતાનો સ્વભાવ અને પોતાની સંસ્કૃતિ બંનેની વિરુદ્ધ જઈને બદલો લેવા માટે મુસલમાન સ્ત્રી પર અત્યાચાર કરવા તૈયાર થાય છે. અને અત્યાચાર કર્યા પછી વેર બસાવે

વાળ્યાનું સમધાન માને છે. સ્ત્રીજાતિની પવિત્રતા જો હિંદુના મનમાં દબાયેલ થઈ હોત તો હિંદુ સ્ત્રીના અપમાનનો બદલો એ એટલી હીન રીતે નહિ વાળત પણ ખીછ રીતે વાળત; મુસલમાન સ્ત્રી પર અત્યાચાર કરતાં પોતાની મા બહેન અને દીકરીની જાતિ પર જ પોતે અત્યાચાર કરે છે અને પોતાની જાતને પણ મજા કરે છે એ સ્ત્રીના ધ્યાનમાં આપ્યા વગર રહેત નહિ.

આ દુઃસ્થિતિનો સાચો ઇલાજ નારીજાતિની સ્વતંત્રતામાં છે. જૂના ક્ષિરતીઓ અને મુસલમાનો પણ એમ જ કહેતા અને માનતા કે પુરુષોને જેવો આત્મા છે તેવો સ્ત્રીઓને છે જ નહિ. જનવચોને તો આત્મા જ નથી અને હોય તો તે અમર નથી. જેની લાગણી અને જેવો સામાજિક આદર્શ, તેવી ફિલસફી. હિંદુઓનું દર્શન આના કરતાં ઉચ્ચવર્ણ છે. એમણે તો સ્ત્રીની સ્વતંત્રતા પ્રત્યે વિશેષ આદર બતાવેલો જોઈએ.

હરિજનોને કેળવણી મળવા દે નહિ, સમાજમાં પ્રતિશબ્દનું સ્થાન આપે નહિ, અને પછી સમાજ-શાસ્ત્રી બનીને સિદ્ધાન્ત તારવે કે એ જાતિ કુદરતે જ બિતરતી બનાવી છે; એના જેવી સ્થિતિ સ્ત્રી વિશે થઈ છે. સાર્વભૌમ ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાની એરિસ્ટોટલ પણ માનતો હતો કે યુક્ષામ જેવી બિતરતી જાતિ કુદરતે જ પેદા કરી છે. યુક્ષામો યુક્ષામ થવા માટે સરળતા હોય છે.

૪. સમાજવાદીઓનો દાવો છે ખરો કે સમાજવાદ આબે, બ્યારે ખાનગી મિલકતની સંરક્ષા (પ્રથા) નાબૂદ થશે ત્યારે જ સ્ત્રીજાતિ મુક્ત થશે. એમ કહી એમણે સમાજવાદ સ્ત્રીકારવા તરફ સ્ત્રીજાતિને લલચાવી છે ખરી. છતાં હું નથી માનતો કે સ્ત્રીજાતિની દાડમારી ખાનગી મિલકતની લાવનામાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે. પુરુષોના મનમાં એકધર્મલાવ, નેતાલાવ અને યુગલાવ હોય છે. એકલો માલિકને લાવ નથી હોતો કે જેને કારણે પુરુષ સ્ત્રી ઉપર અધિકાર ચલાવે છે. (તમારા આ પ્રશ્નો પ્રારંભ તમે “મને લાગે છે”થી કર્યો છે, પણ એ સિદ્ધાન્ત તમે અનુભવ, નિરીક્ષણ કે મનનમાંથી નથી કાઢ્યો લાગતો. એ તો સમાજવાદી દલીલો વાંચી-સાંભળીને તમે અપનાવેલા હોવા જોઈએ. સ્ત્રીજાતિ ધારે તો આજે જ બંધનમુક્ત થઈ શકે છે અને પોતાનાં સંતાનોને દેરવાનો પોતાનો જન્મસિદ્ધ હક અપત્યાર કરી શકે છે.)

૫. હિંદી જનતાના આજે એ શું બસે ભાગલા પડ્યા છે. એક તડ સાંધવા જઈએ તો બીજા દશ તડ દેખાય છે. ગરીબો અતિશય ગરીબીને કારણે નિરાશામય થયા છે એ ખરું. પણ એથી ભયાનક વસ્તુ એ છે કે, સલામતી યર્થને મરવા તૈયાર થયું અથવા તોફાની યર્થ મારવા તૈયાર થયું—આ બેમાંથી એકે તેજસ્વિતા તેઓ ખતાવતા નથી.

અને વિલાસી લોકો અને તે જાતની પામર સ્થિતિ કબૂલ કરી પોતાની વિલાસિતા ટકાવવા માગે છે. વિલાસિતામાંથી મરણ નીપજે અથવા વહેલું આવે તો એમને વાંધા નથી.

પાયાની કેળવણી

[પદ્ધતિ જ કે સંસ્કૃતિનું નવસંસ્કરણ?]

પાયાની કેળવણીમાં ઉલોગને શિક્ષણનું પાઠન ગણવામાં આવ્યું છે. પરંતુ એ ‘ઉલોગ દ્વારા’ કેળવણી વિષે હજી ઘણી ગેરસમજો રહ્યા કરે છે. ડાક્ટર હુસેન સમિતિએ પાયાની કેળવણી વિષે જે વિસ્તૃત અભ્યાસક્રમ પ્રગટ કર્યો છે તેમાં પણ અસ્પષ્ટતા રહી જ છે. ગાંધીજીએ એમના લેખોમાં તો પાયાની કેળવણી વિષે ઠીક ઠીક ચોખવટો કરી છે. કેવળ ઉલોમ મારફત કેળવણી આપવાનો સિદ્ધાંત રજૂ કરીને જ કંઈ ગાંધીજીએ કેળવણીની આપીયે પદ્ધતિમાં કંતિદારી દિશાપત્રો નથી ચૂંચ્યા. કેળવણીમાં કહેવાતા ઉલોગને જ એમણે પ્રધાન સ્થાન નથી આપ્યું. ‘ઉલોગ’ શબ્દમાં તો એમણે જીવનની સર્વ પ્રવૃત્તિઓને સમાવી દીધી છે એમ હું માનું છું. આથી જ પાયાની કેળવણીને ઉલોગમય કેળવણી ન કહેતાં એને જીવનમય કેળવણી ગણવી જોઈએ. આજની કેળવણી કેવળ નિષ્ક્રિય અને નિરુદ્ધગી છે એટલું જ નથી, એ કેળવણી આપણા સંમત જીવનને બહુ એણે સ્પર્શ કરે છે. અને જ્યાં થોડાઘણો પણ સ્પર્શ આજની કેળવણી કરે છે ત્યાં પણ જીવનની વિકૃતિઓને જ અગમજતાં પણ પોષે છે અને ખીસવે છે. આજની કેળવણીમાં રહેલી નરી નિષ્ક્રિયતા અને નિરુદ્ધગી જીતીને લીધે જ આજે જીવનની અનેક વિકૃતિઓ દેખાઈ આવે છે. આજના સમાજના અને આજના જાતની જે અસંખ્ય મૂંઝવનારા વિનાશકારી કાયદાઓ જાનની સર્વશ્રેષ્ઠ વિભૂતિઓને પણ ગૂંચવી રહ્યા છે અને માત કરી રહ્યા છે તે બધાની પાછળ આ જીવનની આ વિકૃતિઓ જ રહેલી

આનો ઇલાજ તમે કહેશો—અથવા તમારા સમાજવાદી મિત્રો કહેશે—કે સંપત્તિની સમસમાન વહેંચણી કરવી એ જ છે. પણ હું માનું છું કે લોકોમાં સંયમની અને આસ્થિકતાની પ્રવૃત્તિઓ કરવી એ જ સાચો ઇલાજ છે. જે એક વાર લખ્યું હતું કે ધની લોકોમાં નૈતિક જીવનની સ્થાપના, મધ્યમવર્ગના લોકોમાં આર્થિક સુધારા અને અત્યંત ગરીબ લોકોમાં નવા ધર્મની તેજસ્વિતા—આવા આવા સુધારા થવા જોઈએ.

આમ તમારા પાંચે પ્રશ્નોનો જવાબ બધામંતિ દૂકામાં આપ્યો છે.

૨૧-૧૧-૪૭

કાકાના સપ્રેમ વંદનાતરંગ

છે અને એ વિકૃતિઓને આજની વ્યવસ્થા કેળવણી અગમજતાં પણ ઠીક રીતે પોષે છે અને ખીસવે છે.

ગાંધીજીની સત્સદૃષ્ટિએ સમાજની આ વિકૃતિઓને બરાબર સમજ લીધી છે અને એમની એ સમજણમાંથી જ જીવનને વધારે સંસ્કૃત અને સાચી રીતે સમૃદ્ધ બનાવવા માટે એમણે હિન્દુસ્તાનને અને જાતને પાયાની કેળવણીની ભેટ કરી છે. પાયાની કેળવણી એ આખરે તો આદિંસાની જ કેળવણી છે; અને એમાં ગાંધીજીએ ઉલોગને જે અતિ મહત્વનું સ્થાન આપ્યું છે તેમાં આ આદિંસાની દૃષ્ટિ જ પૂરેપૂરી રાખેલી છે. ઉલોગમાં ધન્યવિકાસની શક્તિ છે, એમાં કલાવૃત્તિને ખીસવવાની સામગ્રી છે, એમાં કંઈક પૈતાનિક શક્તિનો વિકાસ થાય છે, એટલું જ કંઈ ગાંધીજીની ‘ઉલોગમય’ કેળવણીમાં નથી રહેલું. ડાક્ટર હુસેન સમિતિએ એ ઉલોગની આસપાસ માહિતીજાનના જે અનેક સમન્વયોનું શું બિંદુ કહ્યું છે, એમાં ઉલોગમય કેળવણીમાં રહેલી શિક્ષણશક્તિની સાચકતા આવી જ જાય છે એવું નથી. પાયાની કેળવણીના જ્યાં પ્રયોગો થોડાક થઈ રહ્યા છે અને હવે વધુ થશે એમાં ‘ઉલોગમય’ કેળવણીની ઉપર જણાવેલી બધી જ બાબતો આવી જતી હશે તેપણ—મને લાગે છે કે—પાયાની કેળવણીનું કંઈક બોણું તૈયાર થશે. પરંતુ એનો આત્મા તો એમાંથી બોવાઈ ગયેલો જ હશે. એ પ્રયોગમાં બાળકોને ઉલોગનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન મળ્યું હશે, એ ઉલોગ દ્વારા કંઈક આર્થિક સ્વાવસંબન પણ સિદ્ધ થયું હશે, પેલાં સમન્વયોનાં શુંકા એની આસપાસ

વ્યવસ્થિત રીતે સંકળાયેલાં રજાં હશે અને સગીજ-
શાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, ભૂગોળ કે ભાષાપાંડિત્યની
ધણી માહિતીઓ વિદ્યાર્થીઓને મળતી હશે. એ બધી
માહિતીના સાનથી વિદ્યાર્થીઓની હુદિના વિકાસના
આભાસ પણ જણાય. આ બધું થશે છતાં ગોંધીજીએ
એમની પાયાની કેળવણીમાં જે અહિંસાની અને જીવન-
મય કેળવણીની વિશાળ દૃષ્ટિ રાખી છે તે જો નહિ
હોય તો પાયાની કેળવણી કેળવણીની એક નવી પદ્ધતિ
માત્ર જ રહી જશે. જીવનરૂપથી અને જીવનમય
કેળવણીનું સમગ્ર વાતાવરણ પ્રગટાવી આપણા જીવનને,
સમાજને અને જગતને આજની વિદ્યુતોઓમાંથી
બચાવી લેવાની અહિંસક શક્તિ એ પાયાની કેળવણી-
માંથી ભાગ્યે જ પ્રગટશે. સમાજનું નવસંસ્કરણ એમાંથી
નિર્માણ નથી જ થવાનું.

જીવનમય અને જીવનરૂપથી અહિંસક કેળવણીની
એ દૃષ્ટિ સારે કંઈ છે—જે પાયાની કેળવણીના
પાયામાં તેમ જ એની બધી જ વિગતોમાં વ્યાપકી
રહેવી જોઈએ! એ દૃષ્ટિને જો આપણે સમજી
લઈશું તો પાયાની કેળવણીમાં રહેલા ‘ઉલ્લેખ’નો પણ
સાચો અર્થ આપણને જડી જ જશે, જેના સમન્વયેની
તાલી મુજબ આપણને મળી જ જશે, અને એમ થતાં
તે રીતે નિર્માણ થતી કેળવણી જરૂર આજના બધા જ
દુઃસવાતા પ્રશ્નોનો સાચો અહિંસક ઉપાય બની પડશે.
‘સમજી જી’ એ પ્રમાણે, જીવનમય કેળવણીની દૃષ્ટિ
આ છે : આજની પોથીપથી કેળવણીનાં બધાં પ્રચાર થયો
કે ત્યાં બધે જ ગામડામાં તેમ જ શહેરોમાં ‘ભણેલા’માં
નેપિશ્ચ, નિરુદ્ધમી અને પરાવલંબી જીવનના જ સંસ્કારો
(અથવા કુસંસ્કારો) ફેલાતા જાય છે. આપણા જીવન-
ચલારની બધી જ નાનીમોટી વિગતો વિચારીએ, કે
જીવનનિર્વાહતાં જે સાધનો ‘ભણેલા’ સ્વીકારે છે તેનો
અભ્યાસ કરીએ, કે જીવનવિકાસ સાથે સંકળાયેલી ગણુતી
આજની ભાવનાઓ અને ફિલસૂફીનું અવલોકન કરીએ.
બધામાં જ આજે તો નીચે જણાવેલી વસ્તુઓ જ વધારે
પ્રમાણમાં દેખાય છે. ‘ભણેલાનું’ ‘કલ્ચર’ (Culture)
કે એમના ‘સંસ્કૃત’ જીવનની સાથે કેતા એ જ
વસ્તુઓમાં રહેલી છે એવી માન્યતા રૂઢ થતી જાય છે.

૧. મહેનત કરવી, ઉલ્લેખમય જીવન ગણુતું એ
હલકું ગણાય છે. એ ‘ભણેલા’ માટે નથી.

૨. આથી જ ઓછામાં ઓછી મહેનત બધાં
કરવી પડે તે જ વ્યવહારો અને વ્યવસાયો ‘ભણેલા’ને

વધુ ગમે છે. જીવનના વ્યવહારોમાં કે દિનચર્યામાં
નળ, બસ, વીજળી, યંત્રધંડી, નોકર, રસોડો, ખેતીમાં
દૂધળો અથવા રોનીપરજન-મજૂર, ધોખી કે વોશિંગ
કંપની, શરીરવિકાસમાં યોદ્ધાઓ, ક્રિકેટ કે બીજી
જાનની નિરુત્પાદક કસરતો, હોટેલના ખોરાકો અને
‘બસું’ બધું જ વગર મહેનતનું અથવા ઓછી
મહેનતનું છે. ‘ભણેલા’ને તે જ વધુ ગમતું જાય છે.
કુટુંબના જીવનનિર્વાહ માટે પણ ખેડૂત, સુધાર, હુદાર,
મેચી, દરજી, ભંગી કે એવા શ્રમજીવી મહેનત-
મજૂરીના ધંધા ભણેલાને ગમતા નથી. જ્યારે
એ ધંધામાં પડે છે ત્યારે પણ મહેનત-મજૂરી
કરનારાને ચૂસવાની પદ્ધતિ શોધી કાઢી ‘ફર્નિચર
કંપની,’ ‘ટેલરિંગ કુટાન,’ ‘જમીનદારી’ કે એવા જ
વ્યવસાયોમાં ભણેલા પડે છે. એમાં એમને કશી
ખાસ મહેનત નથી કરવી પડતી. પેલા કારીગરોને
ભણેલા પોતાના કારખાનામાં રોકે છે. થોડી મજૂરી
ચૂકવીને પછી ‘ટકા’ ચઢાવી વગર મહેનતે ધણું
કમાવાની તરફીય શોધી કાઢે છે. પરંતુ ભણેલાને
એવા કારખાના કરતાં પણ બધાં મહેનત-મજૂરીનું
નામનિશાન નથી એવા વ્યવસાયો તો એથીયે વધુ
વધુ ગમે છે. કારકુન, વકીલ, બેરિસ્ટર, સોલિસિટર,
ડોક્ટર, શિક્ષક, ગ્રેડેસર, અમલદાર—એ બધા આજના
ભણેલાના પ્રિય અને સન્માનિત ગણાતા વ્યવસાયો
ગણાય છે. એમાં મહેનત-મજૂરી નેટલી ઓછી તેટલી
કમાણી વધારે. આ ઓછી મહેનતની વૃત્તિએ આજના
શોષણ-ધંધાઓને જગાશા છે, વધાર્યા છે, પોષ્યા છે
અને છેવટે એ શોષણમાંથી જ બધી જ દિસા, બધી જ
તકરારો, બધી જ ખડીઓ, બધી જ વિદ્યુતોઓ જાગી છે.

૩. ‘ભણેલા’ના આ વલણે પછી સમાજમાં
આપણી ખખડી ગયેલી સાતિસંસ્થાઓ કરતાં પણ
વધુ લશ્કર કાલિલ અને વિષયગામી ભેદભાવની
ફૂનિમ પરપરાઓ પ્રગટાવી છે. ભણેલા-અભણ,
શ્રમજીવી-હુદિજીવી, ગરીબ-તવંગર, કારકુન-અમલદાર,
નોકર-રોડ, શિક્ષક-સાહેબ, જમીનદાર-ખેડૂત, વગેરે
ભેદદર્શક નામો અને વ્યવહારોની વિદ્યુત સમાજમાં
પ્રગટી જોડી છે. એમાં નેટલી મહેનત ઓછી તેટલી
પાણી જાયી, નેટલી પાણી જાયી તેટલી કમાણી વધારે.

૪. ઉપર જણાવેલાં શ્રમવિરોધી શિક્ષણવર્ધક
ભણેલાના ‘રોગો’ને વ્યવસ્થિત સાચવવા, ફેલાવવા
અને ખીલવવા માટે સમાજને કેન્દ્રિત (Centralized)

વ્યવસ્થા નિર્માણ કરી છે. એ કેન્દ્રીકરણ વ્યવસ્થાના સૌથી મોટા અને ભયંકર શાષો શિસ્ત, મુકદ્દમી જોડકમી અને કૃત્રિમ નિયમબંધનો છે. મોટી સંખ્યામાં કામ કરનારા હાલકી પાથરીના હોવાથી તેમની પાસે વધારે મહેનત અને ઓછી કમાણીનું કામ કરાવવા પેલા શોફ, સાહેબો, અમલદારો અને જમીનદારો જે પ્રત્યક્ષ પરાક્ષ બંધનો અને નાની મોટી બળજોરી જામી કરે છે, તેમાંથી પેલા 'કાચદા' શિક્ષા અને પેદાસો અને લશ્કરો જાગે છે. આમ મહેનત-વિરોધી આજની કેળવણીએ જામી કરેલી અનેક વિકૃતિઓની પરંપરાના ચક્રનો વધતો જતો પરિઘ વધુ ને વધુ વ્યાપક હિંસા, કચ્છો, સાત્તાજ્યો અને છેવટે અણુ-બૉમ્બને પણ સ્પર્શ કરવા માંડે છે. આજની કેળવણીમાં રહેલી હિંસક શક્તિ અને સામંત્રીનું આ મહાભારત છે.

આજની કેળવણીએ અને એમની સંસ્થામાં આજના 'જણેલાઓ'એ આનું ભયંકર મહાભારત જીત્યું કહ્યું છે. એ મહાભારતે સજા વગરના પુરુષાથને હણી નાખ્યા છે, પરસ્પર સહકારની પ્રેમસાવનાને તોડી નાંખી છે, ગુરુશિષ્યના પવિત્ર સંબંધ કલુષિત કર્યો છે, કુટુંબવાસલ્યનાં અણી સૂઝની નાખ્યાં છે અથવા એરીલાં બનાવી દીધાં છે, આપણા જોતકાને બગાડી મૂક્યા છે, અને સમાજની નીતિને તો તદ્દન ચૂંટી નાખી સાવ વિકૃત બનાવી દીધી છે. એ આખી હિંસામય જણેલાની 'દૃષ્ટિ'ને ગાંધીજી અજબ રીતે પારખી ગયા છે. એ મહારાષ્ટ્રની સદમમાં સદમ

ચિકિત્સા એમણે કરી લીધી છે. એથીયે વિશેષ એમણે કહ્યું છે તે એ છે કે, એ રોગને જડમૂળથી દૂર કરવા એમણે આપણી આગળ શ્રમ-સંસ્કૃતિની આખીયે વિચારસરણી મૂકી છે, અને એને વ્યવહાર અને જીવનદાયક બનાવવા રચનાત્મક પ્રયત્નિઓની પરંપરાઓ સમાજ આગળ મૂકી દીધી છે. એ સૌમાં પાયાની કેળવણી અને એ પાછળ રહેલી અદિંસાની વ્યાપક અને તેજસ્વી દૃષ્ટિ એ આજના જગતને ગાંધીજીની સ્વોત્તમ બહિસ છે. એ અદિંસાની દૃષ્ટિ અનુસંધાનમાં જ અને એના સંપૂર્ણ સર્વાંગી ખ્યાલ શાખીને જ એમણે ઉલોગમય કેળવણી, એના સમન્વયો અને એમાં રહેલી કેળવણીની સ્વાવલંબન શક્તિની આખીયે યોજના રચી છે. શ્રમ ઉત્પાદક અને જીવનદાયી શ્રમ એક જ માનવજીવનનું મધ્યમિન્દુ છે. એમાંથી નીકળતાં અને વ્યાપક થતાં વર્તુલો જ જીવનની સાચી સંસ્કૃતિનો દૃષ્ટિ નિર્માણ કરે છે. એમાં જ અદિંસાનું પ્રેમાળ વાતાવરણ અને મંગલદાયી વિશ્વશાંતિ ખીસે છે અને પોષાય છે. પાયાની કેળવણીમાં આપણે જે કંઈ વિચારીએ તેમાં આ વ્યાપક દૃષ્ટિ કદી પણ ભુલાવી ન જોઈએ. એ દૃષ્ટિથી રંગાયેલા કેળવણીકારો જ પાયાની કેળવણી માટેના શિક્ષકોને સાચી દૃષ્ટિ આપી શકે છે. એ દૃષ્ટિથી પ્રેશયેલા શિક્ષકો જ બાળકોની પાયાની કેળવણીમાં ઉલોગ અને સમન્વયોને તેના સાચા અર્થમાં જોડવા જશે.

૩૨મી, ૧૯-૬-૪૭

દિલ્હીનું દીવાનજી

માનવતા પર જોખમ

મુદ્દ અને મુદ્દોત્તર પરિસ્થિતિએ સમાજમાં આજે એવાં બળોને વહેતાં મૂકી દીધાં છે કે એમણે પ્રગતી નીતિનો પાયો હલાવી મૂક્યો છે. વાતાવરણ એટલું તંગ બની જવા પામ્યું છે કે શાંત ચિત્તનો વિચાર આજે અદસ્ય ધઈ ગયો છે. આથી કેટલાંક સનાતન ઉચ્ચ સત્યો વિશેની શ્રદ્ધા પણ હડીબર ગાંખી પડી ગયેલી જણાય છે. અને પ્રગત્યશીલ આવેગમાં તણાઈને માનવતા જેવી માનવતાને ભૂલીને સંકુચિત વાકાઓના વિચાર કરતી ધઈ ધઈ છે.

પૈસો, સ્વાર્થ અને સત્તાએ પોતાના હાથ એટલા ફેલાવ્યા છે કે સમાજના ઉચ્ચ મુલ્યો લગભગ અદસ્ય થયેલા જણાય છે. અને કાળાં બળર, લાંચરુદયવ તથા કેમી વેરઝેરનો ભયંકર વરોળ આજે સમાજની ચારે બાજુ ફરી વળ્યો છે. એમાંથી જીતવા માટેની નાવડી

જીવનનાં સનાતન સત્યો વિશેની નિશા દંડ કરી આપવી એ જ છે. આજે ફેલાયેલાં કાળાં બળર, લાંચરુદયવ કે કેમી વેરઝેર સામે ગમે તેટલી સખત જેહાદ પોકારવામાં આવે પણ જ્યાં સુધી પ્રગતમાં ફરી પાછી માનવતા ન આવતે ત્યાં સુધી આ બંદોબે મૂળમાંથી જવાની નથી.

પ્રગતમાં માનવતાનું વહેણ વહેતગતવું હોય તો માનવજગતનાં સનાતન ઉચ્ચ તરવો ઉપર ફરી વળેલી રાખને ખંખેરી નાખીને ઉચ્ચ તરવો વિશેની નિશાને બાકત બનાવવી જોઈએ અને માનવતા ફરી જતી હોય એવી પરિસ્થિતિને વહેણમાં વહેલી તકે જલ્દી ધક્કી જોઈએ. આ કાર્ય રાજ્યના અધિકારીઓ અને પ્રજાના આગેવાનોએ સાથે મળીને, ક્ષણના પણ વિવંચ વિના, કરવું જોઈએ.

બળસલાઈ મહેતા

રૂપધ્યાનની મીમાંસા

પ્રશ્ન—જેને કોઈ સાકાર દેવત પર લક્ષિતનો પૂર્વસંસ્કાર નથી, અથવા હવે ત્યાંથી શ્રદ્ધા બિડી ગઈ છે, પણ રૂપધ્યાનની આવશ્યકતા તો લાગે છે અને ત્યાં લક્ષિતથી મન ચોટે એમ પણ લાગે છે, તેણે કોને અથવા કઈ રીતે દેવત પસંદ કરવું?

આપણા દેશમાં ચાર પ્રકારની પરંપરાઓ છે : (૧) ઐતિહાસિક વ્યક્તિની મૂર્તિઓની (ચુરઓનો) આમાં જ સમાવેશ થાય : (૨) રૂપકાત્મક દેવતોની—ઉદા. શંકર, વિષ્ણુ, સૂર્ય, કાળી, ગણેશ, દત્તાત્રેય વગેરે; (૩) કોઈ તીર્થક્ષેત્રના દેવતની, જેવા કે, જગન્નાથ, પાંડુરંગ, શ્રીનાથજી, રણછોડરાય વગેરે; (૪) ઓં, મિંદુ, ધન, ચક્ર વગેરે કેવળ પ્રતીકા કે ચિહ્નોની. આમાંથી કઈ નિર્દેષ કે ઓછી સંદેષ સમજવી? રોમન કેથોલિકમાં ક્રોસની લક્ષિત છે, તે લગભગ એવા પ્રકારનું દેવત છે. મુસલમાનોએ કોઈ તેનું સાકાર સ્વરૂપ લીધું નથી; માત્ર મક્કાની દિશા જ પકડવામાં આવે છે. તેમને તેવી જરૂર કેમ નથી લાગતી? અથવા તેને લીધે તેમનામાં કેવા પ્રકારની અપૂર્ણતા રહે છે? આ બાબતમાં એક વાત યાદ રાખવા જેની લાગે છે તે એ કે, ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ કે કાદંબનિક દેવોનાં ચરિત્રો આદર્શ અથવા અમાનુષ સ્વરૂપમાં વર્ણવેલાં હોવાથી જ તેમનામાં વિશેષ લક્ષિત પેદા થાય છે. રામાયણમાં બધા જ આદર્શ, દેવોમાં બધું જ અગાનન, માટે તેમને વિશે માનવલાવ કે નિરાદર નથી હોતા. એ દૃષ્ટિએ અત્યુક્તિનો દોષ હોય તોયે વાસ્તવિક હકીકત કરતાં કાદંબનિક ચરિત્રોના લક્ષિત નિર્માણ કરવામાં અધિક ઉપયોગ છે એમ લાગશે. એ પરથી શું એમ કહી શકાય કે, પ્રત્યેક યુગમાં કોઈકે આદર્શરૂપ મનુષ્યનું કાદંબનિક ચિત્ર નિર્માણ કરનારા કવિ સાકાર લક્ષિતનું દેવત જન્મત સામે મૂકે છે? અને તેનાં ચિત્રો વારંવાર નિર્માણ થાય તો સાચું?

ઉત્તર—જેના પર સાકાર દેવતની શ્રદ્ધાનો પૂર્વ-સંસ્કાર નથી, તેણે રૂપધ્યાનના પ્રયત્નમાં ખાસ પડવાનું પ્રયોજન નથી. તે જ પ્રમાણે જેની સાકાર દેવત પરની શ્રદ્ધા બિડી ગઈ છે, તેણે ફરીથી તેવી શ્રદ્ધા નિર્માણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો નહિ. દેવના સાકાર સ્વરૂપ પર શ્રદ્ધા હોય તો જ એક હૃદ સુધી ધ્યાનાભ્યાસમાં તે શ્રદ્ધાનો ઉપયોગ થઈ શકે છે.

આમાન્યપણે લક્ષિતમાર્ગી સાધકનું ધ્યેય પોતાના છટ્ટદેવનું દર્શન કરવાનું હોય છે. તેથી તે સ્વાભાવિકપણે જ પ્રથમથી બાહ્ય ધ્યાનના અભ્યાસથી મૂર્તિનું રૂપ ચિત્ર પર દૃશ્યવવાનો અને તેમાં તન્મય થવા તથા રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે પછી તે જ મૂર્તિના અંતર્ધર્માન પર આવે છે. અંતર્ધર્માનમાં પ્રથમ સ્થૂળ રૂપને ધારણ કરી રહેલો સાધક ધીમે ધીમે સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ પર, તેમાંથી આગળ ભાવ, ગુણ, ધર્મ, પ્રસન્નતા પર આવે છે અને તેમાંથી છેવટે શાશ્વત ચૈતન્ય પ્રત્યે જવાની તેના ધ્યાનની ગતિ થાય છે. અભ્યાસની સાથે જ તાર્કિક વિચારણા ચાલુ હોય, અનુભવોનું પરીક્ષણ ચાલુ હોય, તો સાધકની વૃત્તિ ધીમે ધીમે આકરમાંથી ઓછી થતી જાય છે, જેમ જેમ પૂર્વ-કલ્પના ક્ષીણ થતી જાય છે, તેમ તેમ તેની સાથે સાથે જ તે વિપરીત શ્રદ્ધા પણ વિલય પામતી જાય છે. કેટલાક સાધક કુશાગ્ર બુદ્ધિના હોય છે અને વિવેક બાજુના હોય છે. જતાં, કેવળ પરંપરા ન દેડે, ચાલતી આવેલી શ્રદ્ધાઓ ન ડગે, અથવા શ્રદ્ધા ડાઘી તો કદાચ આપણે ખોટે માર્ગે ચડી સ્વચ્છંદી કે નાસ્તિક તો નહિ થઈ જઈએ એવા અવનતિના ડરથી સત્-જ્ઞાન સામે ન ટકનારી ખોટી શ્રદ્ધાનેય ચિત્તમાં જાણી-મૂઝને દૃઢ રાખવાનો વધા પ્રયત્ન કરે છે. પણ આવી રિશિતિમાંયે પોતાના અનુભવોની—સ્વ-પ્રતીતિઓની—પહેલાં કરતાં વધારે કરીને પરીક્ષા કરવાનું તેમને સિદ્ધ થાય, ચોતે પ્રયત્નપૂર્વક જે શ્રદ્ધાને જાળવી રહ્યા છે તેના ગર્ભમાં કેટલીયે કલ્પનાઓ ભરી છે એ તેમને વધતા જતા વિવેકના પ્રખર તેજમાં દેખાઈ આવે, અને કેવળ સત્યની જ શોધ તથા તેની જ ઉપાસના કરવાનું અને તે માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવાનું તેમનામાં ધર્મ આવે, તો તેમનીયે આકાર પરની શ્રદ્ધા ગળી પડ્યા વિના રહેતી નથી. માટે જેમને આગાઉથી જ સાકાર દેવતોના સંસ્કાર નથી, અથવા જેની તેવી શ્રદ્ધા બિડી ગઈ છે, તેમને તેના પ્રયત્નમાં પડવાની જરૂર નથી.

તમે પૂછો છો, કોઈક માણસને સાકાર દેવ પરની શ્રદ્ધાનો પૂર્વસંસ્કાર હવે પણ તેની તે શ્રદ્ધા બિડી ગઈ છે, અને રૂપધ્યાનની જરૂર તો લાગે છે તથા ત્યાં ફરી લક્ષિત થવી જોઈએ એમ પણ લાગે છે, તેણે જેનું સાકાર સ્વરૂપ પસંદ કરવું?

સાકાર સ્વરૂપ પરની શ્રદ્ધા નષ્ટ થયા પછી ત્યાં ફરીથી ભક્તિ પેદા થાય એમ લાગ્યું, એ પરસ્પર વિરોધી વિધાનો છે. પણ જે સાકારની શ્રદ્ધા જ્ઞાનપૂર્વક સહજ રીતે ગળી ન ગઈ હોય, પણ માત્ર તર્કવાદથી સંશયગ્રસ્ત થવાને લીધે ભાંગી કે ડામડોળ થઈ ગઈ હોય અને બીડી ગયા જેવી લાગતી હોય, તો તેને ફરી ભક્તિ ચેષ્ટે તો કીક એવી શ્લેષી ક્રોધિ દિવસ થાય એ સંભવ છે. આકી તો જ્ઞાનપૂર્વક જે વસ્તુ એક વાર આપણા ચિત્તમાંથી વિવશ પામે તેની ઇચ્છા ફરી થતી શક્ય નથી. સંસ્કારોના નાશ જ્ઞાનપૂર્વક ન થાય તો જ તે સંસ્કાર ફરીથી જન્મત થતો હોય છે. સત્યની ઉપાસનાનો સંસ્કાર જેના ચિત્તમાં જ્ઞાનપૂર્વક ઠસ્યો ન હોય એવો સાધક ફરીથી સાકાર ઉપાસના પ્રત્યે વળે એવો સંભવ છે. ખરું જોતાં તો, પરંપરાગત અને જન્મથી સાકાર પરની શ્રદ્ધાના અને નવ પ્રકારની ભક્તિના સંસ્કારોથી ચિત્તમાં જે અષ્ટ સાત્ત્વિક ભાવોની જુદી યર્થ હોય છે, સંગત, સદતાસ વગેરે અનેક નિમિત્તો તથા અનેક સાધનાઓથી વિવિધ રીતે જીવન પર્વતે ભક્તિની ભાવનાનું પોપણ થવાથી પ્રેમ તથા આનંદનો જે અનુભવ શ્રદ્ધાસુક્ત ચિત્તને થતો હોય છે, તેવો અનુભવ શુદ્ધિવાદથી શ્રદ્ધા બીડી ગયા પછી આવી શકતો નથી. એકાદ વસ્તુ મિથ્યા સમજ્યા પછી તેથી ઉત્પન્ન થતા આનંદ, પ્રેમ વગેરે ભાવો સ્વાભાવિક રીતે જ નષ્ટ થઈ જાય છે. પણ આમ થાય તોયે પ્રેમ તથા આનંદનો ઉપભોગ લેવાની ઇચ્છા અને લેતા રહેવાની ચિત્તને પડેલી ટેવ કેવળ બૌદ્ધિક જ્ઞાનથી નાશ પામી શકતી નથી. એવી સ્થિતિમાં પડેલા સાધકને પ્રેમ અને આનંદ વિનાના જીવનમાં નીરસતા લાગવા માંડે છે. કાં તો શુદ્ધિ અને વિવેકથી સમજાયેલા સમ્યક્તા નવીન સ્વરૂપનો — જ્ઞાનનો — આનંદ લેવાની તેના ચિત્તને ટેવ નથી, અથવા તે લેવાનું સધાતું નથી, અથવા અભ્યાસની ખામીને લીધે જ્ઞાનમાં પ્રગતિ થતી નથી; આથી તેનું ચિત્ત ફરી ફરી પૂર્વસંસ્કારના પ્રેમ અને આનંદની ઇચ્છા કરતું રહે છે. આવી સ્થિતિમાં શ્રદ્ધા બીડી ગયા બાદ પણ ફરી ક્યાંક ભક્તિ નિર્માણ થાય એવી ઇચ્છા થવા સંભવ છે. આમાં કંઈક કારણોથી સાકાર દેવત પરની શ્રદ્ધા જેની બીડી ગયેલી છે એવો સાધક, જેના ઉપદેશથી તે શ્રદ્ધા બીડી ગઈ હોય તેને — એટલે પોતાના યુરુને જ સર્વસ્વ સમજી,

તેને જ પ્રત્યક્ષ સાકાર દેવત માની, ત્યાં પોતાની ભાવનાની તૃપ્તિ શોધવા માંડે છે. આવી જનતા યોગ્ય સાધકો અથવા કંઈક સુધરેલા જેવા લાગતા ભાવિકો વેળા થાય એટલે તેમાંથી સંપ્રદાય નિર્માણ થાય છે. શરીર સર્વ પ્રકારે દૃઢ અને અબળ હોય, સ્વાધીન હોય, તથા માણસને પોતાની માણસાર્થ સંભાળીને વર્તતું હોય તો જે ઉપચારોની ખરેખર કદી જરૂર હોતી નથી તેવા ઉપચારો વડે તે સાધકો યુરુના જીવતાં શરીરને તરફતે રહેના ઉપચારોથી પૂજવાની પ્રથા પાડે છે. તેમાંથી પ્રેમ, આનંદ, ભાવતૃપ્તિ લેવા માંડે છે. અને તેના દેહાંત થયા પછી તે જ ભાવતૃપ્તિના નિમિત્ત સાધન રૂપે તેની મૂર્તિની સ્થાપના કરી, તે જ ઉપચારો ત્યાં જ ચાલુ કરી પ્રેમ, આનંદ ઇત્યાદિ અનુભવ લેતા રહે છે. પરંતુ આ બધી વસ્તુઓ તેની પ્રગતિને બાધક જ થાય છે. આગળ છોડી દીધેલા સાકારની પૂજનો તે ભુલો રીતે અંગીકાર કરે છે. છોડી દીધેલા ઉપચારો અને ક્રિયાકાંડ ફરીથી ચાલુ થાય છે. ભક્ત તથા અનુયાયી જેટલે અંશે વધારે વ્યવહારકુશળ હોય, તેટલા પ્રમાણમાં સંપ્રદાયનો પ્રસાર થાય છે, પરંતુ તેથી સાધકો કે અનુયાયીઓનું કે સમાજનું કશું જ કલ્યાણ થઈ શકતું નથી. માત્ર ચાલી આવેલાં દૈવતામાં એક સાકાર દેવતોના ઉમેરો થાય છે એટલું જ. સમાજમાં એક નવા સંપ્રદાયનો વધારો થાય છે. આ પરથી વિચાર કરતાં જણાય છે કે, જ્યાં સુધી સત્યજ્ઞાન થયું કે પમ્થું નથી ત્યાં સુધી, મનુષ્ય શું કે સમાજ શું, માત્ર બાહ્ય નિમિત્ત બદલી ફરી ફરી દેની તે જ મનઃસ્થિતિમાં આવતો હોય છે, અને તેના તે જ વૈષક્રિય અને કલ્પનિક આનંદના ક્ષેત્રમાં રમતો રહે છે. આ બધામાં ફેરફાર થતો હોય તો તે કેવળ બાહ્ય નિમિત્તોના જ. પરંતુ તેથી વ્યક્તિ કે સમાજની પ્રગતિ થઈ શકતી નથી.

પણ આ જનતા સાધકોને તથા આ જનતાની શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિને છોડી દઈએ; તોરે તે સિવાયનાયે એવા સાધક હોય છે કે જે એકદમ સૂક્ષ્મ અંતઃપ્રાણ પર જઈ શકતા નથી અને કંઈક પણ દ્રવિયબાહ્ય બાહ્ય વસ્તુની ધારણા વિના ચિત્તને એકવિધ કરવાનું સિદ્ધ કરી શકતા નથી. તેમને માટે પહેલું બાહ્ય ચત્ક — જેની કે નીચવણું ગોળ આકૃતિ, દીર્ઘની જ્યોત, અગ્નિ, તારો, આકાશ અથવા નાસાગ્ર દષ્ટિ વગેરે સાધનો ઉપયોગી થઈ શકે છે. નામ, જપ,

ધ્વનિ, શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસનોયે એકવિધતા માટે ઉપયોગ થઈ શકે. અભ્યાસથી એક વાર એકાગ્રતા સિદ્ધ થવા માંડ્યા પછી બાહ્ય સાધન મદદવામાં આવે તોયે એકાગ્રતામાં બાધ આવતો નથી. સાધન જેટલું સૂક્ષ્મ હોય, તેટલો સાધક વધારે જલદી સિદ્ધિની દિશામાં જાય છે. પ્રથમ સ્થૂળ સાધન લીધું હોય તોયે જેમ જેમ શ્રુતિ એકવિધ થતી જાય છે, તેમ તેમ તે વધુ વધુ સ્થિર અને સૂક્ષ્મ થતી જાય છે. શ્રુતિની સૂક્ષ્મતામાં બાહ્ય સ્થૂળ વિષય ટકી શકતા નથી. તે આપોઆપ — એટલે કાંઈ ખાસ પ્રપત્તિ વિના — જળી પડે છે. સૂક્ષ્મ શ્રુતિમાં ધ્યાનનો વિષય પણ સૂક્ષ્મ જ થઈ જાય છે. માટે અભ્યાસનો આરંભ એમ તે રીતે થયો હોય તોયે સાધકને આગળ પર વધારે ને વધારે સૂક્ષ્મતામાં પહોંચવું કમમોલ જ થાય છે.

ધ્યાનાભ્યાસમાં આપણને આકારની આવશ્યકતા એટલા જ માટે લાગે છે કે તેવા પ્રકારના સંસ્કારમાં આપણે ઊભાં છીએ. એક દૈવત છોડીએ, તોયે બીજું કાંઈ દૈવત ફેરવું નોઈએ એવું આપણને લાગે છે; અને તેથી જ પસંદગીનો પ્રશ્ન ઊઠે છે. પણ મને લાગે છે કે, દૈવત વિષે આપણમાં વસતો બકિંગશાવ સામાન્ય રીતે પરંપરામાંથી આપણમાં ઊતરેલો છે. આપણને જે શુભો મિલ્ય લાગે છે — કેટલેક અંશે આપણમાં રહેલા હોય છે, તેવા પ્રકારના શુભોનો ઉત્કર્ષ જેનામાં થયેલો હોય એવો આપણે મત છે, તેવી વિશ્રુતિના ચિંતનથી — મનનથી, તેમના ચારિત્ર્યનો વિચાર કરીથી આપણી ઉન્નતિ શીઘ્ર મનિએ થઈ શકે છે. સદ્શુશ્રુતિ-પ્રપત્તિ વિશ્રુતિના ચિંતનના અભ્યાસ સાથે જ શુભગ્રહણનો પ્રપત્તિ હોય તો જ તે અભ્યાસ યોગ્ય રીતે ચાલે છે એમ કહી શકાય. તેજા અભ્યાસ દરમ્યાન જ શુદ્ધ સત્ત્વશુભો ઉદય તથા ઉત્કર્ષ થઈ શકે છે. પણ આ રીતે અભ્યાસ કરનારા સાધકો કમચિત જ જેવામાં આવે છે. આપણમાં દૈવત વિષેની શ્રદ્ધા પરંપરાના કારણે જ છે. જનમથી અથવા તેનીયે પૂર્વેથી આપણને જેવા સંસ્કાર મળે છે, તે પ્રમાણે આવી બાબતોમાં ધણુંખડું ચાલતા

હોઈએ છીએ. પરંપરામાંથી નીકળી જઈ વિવેકથી પોતાનો માર્ગ કાઢનારા વિરલ હોય છે. બુદ્ધજનસમાજ ચાલતો આવેલી શ્રદ્ધા મુજબ જ ચાલતો હોય છે.

પુરતમાં આપણે અભ્યાસી સાધકનો જ વિચાર કરતા હોવાથી બુદ્ધજનસમાજનો વિચાર બાહ્ય રાષ્ટ્રીએ. સાધકની બાબતમાં આગળ કહેલી બાબતો મથાકમ થાય, કેઈ પણ પ્રકારના ભ્રમ કે સંશયમાં ન પડતાં પોતાનો માર્ગ નિર્વિઘ્નપણે પાર પડે, પોતાનો સમય વ્યર્થ બગાડા વિના પોતાની સર્વશક્તિનો ઉપયોગ અભ્યાસમાં થાય એમ જેની ઇચ્છા હોય, તેણે જીવનનું ધ્યેય શું, તે સિદ્ધ કરવા કેવી સાધનાની કેટલી અને કઈ રીતની જરૂર છે, તે પહેલાં જરાયર સમજ લેવું નોઈએ. ઈશ્વર-પરમેશ્વર, આત્મા-પરમાત્મા, જીવ-શિવ, સાકાર-નિરાકાર, સચ્ચાનિશ્ચય, ક્ષણ-પરક્ષણ, અવતાર-ચમત્કાર, ભક્તિ, મુક્તિ, પોણ, જ્ઞાન, કર્મ, ધર્મ, નીતિ, કર્તવ્ય, લોક, પરલોક વગેરે વિષયોની શક્ય તેટલી વ્યવસ્થિત બૌદ્ધિક સમજણ પ્રથમ કરી લેવી. સૌથી મુખ્ય વાત પોતાની વિવેકશક્તિ તેણે વધારવી અને તેણે બધામાંથી વિવેકથી પોતાનો માર્ગ કાઢવો. યોગ્ય વિવેકદષ્ટિ આવે તેની સમજણમાં, ભક્તિમાં, સંસ્કારોમાં, જ્ઞાનમાં, પરંપરામાં, સાધનામાં જે કાંઈ ભ્રમભરી કાલ્પનિક બાબતો હશે, જીવનના ધ્યેય સાથે જેનો કશો સંબંધ ન હોય એવું જે કાંઈ હશે, તે બધું નાશ પામશે. તેનો માર્ગ સ્પષ્ટ થશે. માર્ગ કષ્ટપ્રદ હોય તેની દરકત નહિ, તે સમયુક્ત ન હોયો નોઈએ. ધ્યેય આકર્ષક ન હોય તેની દરકત નહિ, પણ તે કાલ્પનિક ન હોવું નોઈએ આ બધી વસ્તુઓની ગણેસે તે માટે સાધકે પહેલેથી જ વિવેકી બનવું નોઈએ. ભ્રમ નિર્માણ થાય તેવું સાધન તેણે લેવું નહિ. તેણે દૃઢપણે ધ્યાનમાં રાખવું કે, પોતે જે સાધનનું આચરણ કરે તે તથા તેમાં ધનારાં પરિણામ જીવનમાં સદૈવ ઉપયોગી થાય એવાં અને જીવનના હેતુને સિદ્ધ કરી આપવામાં આવતાં જરૂરી અને મદદગાર હોવાં નોઈએ.

૭-૬-૪૬

દેહાનંદ

“તરુણ પ્રત્યે આદર રાખવો નોઈએ. આપણને શી ખબર કે બલિધમાં એ આપણાં જેવાં નહિ થાય? એ ચાલીસ વર્ષના વખતે થાય, અને છતાં નામના ન જોવે, તો પછી તેના આદર કરવાની જરૂર નથી.”

—કેન્દુચરિયસ

આ મ સે વ ક વર્ગ ના અનુભવો

ઈ. સ. ૧૯૪૫માં પૂ. ગાંધીજીએ રચનાત્મક કાર્ય કરતી પ્રમુખ સંસ્થાઓ — ચરખા સંઘ, ગોસેવા સંઘ, તાલીમી સંઘ, ગ્રામોદ્યોગ સંઘ અને હરિજન સેવક સંઘ — માટે એક સંયુક્ત સમિતિ નીમી હતી અને તેણે સમગ્ર આમસેવાની તાલીમ આપવા માટે સેવાગ્રામમાં એક વિદ્યાલય શરૂ કર્યું હતું. તે મુજબ મુજરાતમાં પણ શ્રી. મહાદેવભાઈની સંવત્સરી (૧૫મી ઓગસ્ટ) ને દિને બેઠાસણના શ્રી વલ્લભ વિદ્યાલયમાં ચરખા સંઘની મદદથી તેવું વિદ્યાલય શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું.

આ વર્ગ અંગેની કેટલીક શિક્ષણરસિક માહિતી અને મહત્વના અનુભવોનું તારણ તેના આચાર્યશ્રીના નિવેદનમાંથી અહીં આપ્યું છે.

અભ્યાસક્રમ

વર્ગના અભ્યાસક્રમ બે વરસનો રાખવામાં આવ્યો હતો અને તેમાં મેટ્રિક જેટલું ભણેલા હોય તથા ગ્રામજીવન જીવવા ક્ષમતા હોય તેમને લેવાનું ધોરણ રાખવામાં આવ્યું હતું. વર્ગમાં ૫૬૨ વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. તેમાંથી અનુભવથી ચળાઈને છેવટે આઠ વિદ્યાર્થી રિયર રવાા હતા. તેમને ખાદી-વિદ્યાનું શાસ્ત્રીય અને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન, અને ગણિત, નામું, અર્થશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, હિન્દુસ્તાની, આરોગ્યવિજ્ઞાન જેવા વિષયોનું સામાન્યજ્ઞાન આપવામાં આવ્યું હતું. તે ઉપરાંત આજીઆજીનું વાતાવરણ, સ્વચ્છતા અને રસોઈકામ, પ્રવાસો અને રમતગમતો, દૈનિક ઉપાસના અને ધાર્મિક પુસ્તકોનું વાચન, સમજીવન, અને શ્રી. રવિશંકર મહારાજનો અંગત સંપર્ક એ તેના ધડતરની દૃષ્ટિએ ખાસ મહત્વનાં હતાં. ખીજ સંસ્થાઓમાં, સંભવ છે કે, ઔદ્યોગિક શિક્ષણ અને પુસ્તકિયા શિક્ષણ તેમને વધારે સાડું મળી શકે. પરંતુ જીવન ધડતરની સામગ્રી અહીં તેમને સારી મળતી હતી એમ કહી શકાય. આ તે વર્ગની વિશેષતા હતી. ભેડે ઉદ્યોગ-શિક્ષણની દૃષ્ટિએ આ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓની પ્રગતિ પણ નોંધપાત્ર હતી, તે નીચેના આંકડા ઉપરથી જોઈ શકાય છે :—

ઝડપ (૧ કલાકમાં)

કપાસમાંથી પૂણી ૩ થી ૪૫૦ તોલા
મધ્યમ ખીજી પર પૂણી ૭ થી ૧૦૫ "

ગુનાઈ (કપાસમાંથી ચતર) ૨૨૨ થી ૩૧૪ તાર
(તાર = ૪ ફૂટ)

ચરવડાંક પર કાંતણ ૩૦૦ થી ૪૫૦ તાર

આ ઝડપ તે માટે આંકડામાં આવેલી સરેરાશ ઝડપ કરતાં વધારે છે.

દરેક વિદ્યાર્થીએ શિક્ષણ લેતાં માસિક રૂ. ૨૫ જેટલી પોતાની મહેનતમાંથી કમાણી કરી હતી અને વર્ગની કુલ કમાણી રૂ. ૫૩૬ થઈ હતી. છતાં ઉદ્યોગકામ ઉપરાંત વર્ગને અગે નોંધવા જેવાં કામો તો તેની સફાઈ અને ભોજનવ્યવસ્થા તથા તેની શિષ્યવૃત્તિ વગેરેની વ્યવસ્થા છે. તે અંગેના વર્ગના અનુભવો ખીજ શિક્ષણસંસ્થાઓ અને જાનાલયોને ઉપયોગી હોવાથી તેની વિગતો જરા વિસ્તારથી અહીં ઉતારી છે.

સફાઈવ્યવસ્થા

દરેક કામમાં શિક્ષક-અને વિદ્યાર્થીઓ સાથે જ રહેતા અને કોઈ પણ નોકર-ચાકર રાખ્યા વિના બધું કામ તેઓ જાતે કરી લેતા. યોગાનમાં કે ખૂણામાં ચરે કાંચ ગંદકી ન થાય એની ખાસ સંભાળ રાખવામાં આવતી. તેથી ચાંચ, ગન્ડર કે માંકડે મુલક ત્રાસ રહેતો નહોતો. અને તેથી માંગીની અનુશ્લેષ પણ ભાગ્યે જ થતો હતો. આ જાતની સ્વચ્છતા સામ્યવાદી નીચેની વ્યવસ્થા હતી :—

૧. કાગળના કકડા કે એવી ઝટ સજાગી જાય તેવી ચીજોને નક્કી કરેલા ખાડામાં ભેગી કરીને બાળી દેવામાં આવતી.

૨. બીજા કચરાને જુદા ખાડામાં એકઠો કરવામાં આવતો. અને ખાડો ભરાઈ જવા આવે ત્યારે તેને પાણીથી ભરીને પૂરી દેવામાં આવતો. તેમાંથી ત્રણ મલ્સમાં ખાતર તૈયાર થઈ જાય પછી તેના ખેતરમાં ઉપયોગ કરવામાં આવતો.

૩. કાચના કકડા જેવા કચરાને અવાવડુ જગ્યાએ ખાડો કરી દાટી દેવામાં આવતો.

૪. રોડ પર માટે ખેતરોમાં નીકા કરીને તે ઉપર ફરતાં જંગલ ગોઠવવામાં આવતાં. નીકા ભરાઈ જાય એટલે ખીજ જગ્યાએ નીકા કરી ખસેડવામાં આવતાં. આ રીતે વારાફરતી જમીનના ટુકડાને મળતું ઉત્તમ ખાતર મળી રહેતું.

૫. પેલણ માટે અલગ ડોલો રાખવામાં આવતી. તેમને ગમે ત્યાં ન ડોળનાં અમુક ટેકાણે દાટવામાં

આવતી અગર મળ સાથે મિત્રણ થાય એ રીતે તેની વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી.

૬. ચોમાસામાં બિનઉપયોગી ધાતુઓને નજીકમાં ખાડા ખણા હોય ત્યાં દાટીને ઉપર માટી વાળવામાં આવતી.

૭. રસોડાનાં મસોલાં, મહેમાનો માટેની ચાદરો વગેરે ગરમ પાણી અને સાણ કે સોડામાં બાષ્પીને નક્કી કરેલા ફિલ્સોએ ધોવામાં આવતી અને કોઈ કોઈ વખત મહાસફાઈ રાખીને તે વખતે જથ્થો સામાન બોચોનીચે કરીને બાવળ-જાળાં, અભરાઈઓ વગેરે સાફ કરવામાં આવતાં. રસોડાનાં પાંજરાં વગેરે ગરમ પાણીથી ઘોઈ નાખવામાં આવતાં.

૮. પરસ્પર સહકારથી ચોપડીઓ અને ફાટેલાં તુલેલાં કપડાં સુધારી લેવામાં આવતાં. તે જ રીતે સંચા અને કાતરથી વાળસફાઈનું કામ પણ કરી લેવામાં આવતું.

૯. નાકવા-ધોવાનું પાણી ખેતરમાં વાળીને લાંબું ફળ, પપૈયા ઉછેરવામાં આવતાં. તે જ પ્રમાણે વાસણ ધોવાના પાણીનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવતો. આમ જુદી જુદી રીતે થતી મંદકીને બાળીને તેમાંથી ઉત્તમ ખાતર પેદા કરવામાં આવતું અને કીમતી આરોગ્ય સંસ્કારણ હતું.

ભોજનવ્યવસ્થા

રસોડાનું બધું કામ હાથોહાથ કરી લેવામાં આવતું. તેથી પાકવિદ્યાની સૌને પ્રત્યક્ષ તાલીમ મળતી અને ખર્ચમાં બચાવ થતો. આજકાલ કેન્ટ્રલની સંસ્થાઓમાં માસિક રૂ. ૩૫ ની આસપાસ રસોડા-ખર્ચ આવે છે. જ્યારે અહીં વિદ્યાર્થીઓનું માસિક ભોજનખર્ચ માસિક રૂ. ૨૨-૮-૦ આવતું અને આખા વરસમાં રૂ. ૨૫૦ થી વધુ આવતું નહોતું. તેમાં રોજનું ૧૦૦ શેર દૂધ, ૧ તોલો ઘી, ૧૦૦ તોલો તેલ, ૩ તોલો ગોળ, શેર ૧) સાફ કરેલું અનાજ, શેર ૧૦ શાકભાજી અને રોજનાં નવટાંકે મેસમી ફળફળાદિ ઉપરાંત લાકડાં, મીઠું મસાલાના ખર્ચનો સમાવેશ થાય છે.

વિદ્યાર્થી બીમાર હોય કે બહાર ગયો હોય તે વખતેનો ખર્ચ થાય નહિ એટલે વિદ્યાર્થી દીઠ માસિક સરેરાશ આશરે રૂ. ૨૦ આવે છે.

શિષ્યવૃત્તિની પદ્ધતિ

સામાન્ય રીતે બધે એવો રિવાજ છે કે, વિદ્યાર્થીને શિષ્યવૃત્તિની અમુક શેકડ રકમ આપી દેવામાં આવે છે. પછી તેનો અંગત ખર્ચ વધુ થાય કે એછો તેની જવાબદારી તેને માથે રહે. એ ખર્ચ વાળખી છે કે નહિ, એની ચિંતા તેના શિક્ષકોને હોતી નથી. અહીં વિદ્યાર્થીના ખર્ચની બાબતમાં શિક્ષક ખ્યાન રાખતા, અને વિવિધ રીતે વિદ્યાર્થીને અંગત સંબંધ સાધવાનો પ્રયત્ન કરતા. તેને પરિણામે નોંધવા જેવું એ છે કે, વિદ્યાર્થીઓ કુટુંબીજન જેવા બન્યા હતા અને અભ્યાસ પૂરો કરીને છૂટા પડતી વખતે ઘરમાંથી એક સ્વજન જતો હોય એવો પરસ્પરભાવ થતો હતો.

વિદ્યાર્થીઓના ખર્ચને અંગે સામાન્ય રીતે નીચેનું ધોરણ રાખવામાં આવ્યું હતું:

૧. જે જરૂરિયાતની મીઠા સંસ્થા પૂરી પાડી ન શકે તે વિદ્યાર્થી પોતાના ખર્ચે લાવી શકે.

૨. તબિબતને અંગે જેને દૂધ વગેરેની વિશેષ આવશ્યકતા હશે તેને સંસ્થાના વૈદરાજીની સલાહ મુજબ આપવામાં આવશે.

૩. દાખલ થતી વખતે દરેકે એ જોડ નવાં કપડાં લાવવાં જોઈએ. અધવચ કપડાં ફાટી જાય તો તેને સૂતર પેટે ખાદી આપવામાં આવશે અને દર વરસે ખાદી માટે તેને ૧૦ મણુ કપાસ અને વણકરી આપવામાં આવશે.

જવાબદારીનું શિક્ષણ

અભ્યાસના સમય દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકોનાં દેખરેખ હેઠળ નાનાં મોટાં જવાબદારીનાં કામ કરતા રહે તે માટે ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવતું. તેમને સંસ્થાના એકેએક કામમાં વારાફરતી મૂકવામાં આવતા, જેથી તેઓ બહાર ગયા પછીનાં મોટાં કામો સહજ રીતે સંભાળી શકે. આમાં કોઠાર, પુસ્તકાલય અને વર્ગોની વ્યવસ્થા, માંદગી માવજત અને મહેમાન-વ્યવસ્થા, માસિક નિવેદનો તૈયાર કરવાં અને હિસાબ રાખવો, છપાંચ સમાચારનો સાર કાઢવો અને રમતગમત, ઉત્સવો વગેરેની વ્યવસ્થા કરવાનો સમાવેશ થતો હતો. વિદ્યાર્થીઓ એ રીતે વર્ગનાં, રસોડાનાં અને એવાં બીજાં જુદાં જુદાં કામોમાં સવારના ૪૦ થી રાતના ૯૦ સુધી રોકાયેલા રહેતા હતા. આ પ્રમાણે આ વર્ગમાં ઉદ્યોગશિક્ષણ

અને સામાન્ય જ્ઞાનના વર્ગો મારફત, જનમહેનત અને સ્વાસ્થ્ય મારફત, સ્વયંપાક અને સફાઈકામ મારફત, વાતાવરણ અને શિક્ષકાના અંગન સંપર્ક મારફત; તથા વિવિધ કામો મારફત વિદ્યાર્થીઓને ગ્રામસેવક તરીકેનું

લાભ આપવામાં આવ્યું હતું. તેમાં તેમની સામાન્ય કેળવણી પણ આવી જતી હતી, જે અન્ય કેળવણીની સરથાઓએ લક્ષમાં લેવા જેવી છે.

(૧૦)

નાગરિકના મૂળભૂત હક્કો

જંધારણસભાની ત્રીજી બેઠક હિન્દની રાજકીય પ્રગતિના ઇતિહાસમાં સીમાસ્તંભરૂપે ગણાયો. એ બેઠકમાં બંધારણસભાએ નાગરિકના મૂળભૂત હક્કોના ખરડાનો સ્વીકાર કરીને હિન્દની સમાજરચના અને રાજ્યવ્યવસ્થાના પાયામાં ધરખમ ફેરફાર કર્યા છે.

મૂળભૂત હક્કો એટલે પાયાના એ સિદ્ધાંતો કે જેનાથી કોઈ પણ સમાજના સભ્યોના જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વચ્ચેના, વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચેના, અને વ્યક્તિ અને રાજ્ય વચ્ચેના, સંબંધો નક્કી થાય છે. મૂળભૂત હક્કો એટલે પાયાની એ ભૂમિકા, જેના ઉપર કાયદેસરના સંબંધો ખજ થાય છે. મનુષ્યજીવનને પૂર્ણ વિકાસની તક આપી એને સુખી અને સંતોષી રાખવાનું વાતાવરણ આ મૂળભૂત હક્કો પૂરું પાડે છે. કોઈ પણ સમાજ કે રાજ્યના આ મૂળભૂત હક્કો પરથી જ એ સમાજ કે રાજ્ય કેવા પ્રકારના હશે, કેટલે દરજ્જે ન્યાયી અને નિષ્પક્ષ દશે, તે આપણે નક્કી કરી શકીએ. હિન્દની બંધારણ સભાની ત્રીજી બેઠક ન્યારે મળી હોય તેણે આ ઐતિહાસિક કાર્ય હાથમાં લીધું હતું.

અત્યાર સુધી બ્રિટિશ શાસન આપણે અને શોષક હતું. હિન્દીઓને એ રાજ્યમાં એવા કોઈ હક્કો ન હતા જેને તે છીનવી ન શકે; જે હતા તે એ રાજ્ય મહેરબાની કરીને આપેલા હતા, કેમ કે બંધારણ અને રાજ્યવ્યવસ્થાના પાયા રૂપે જ એ સ્વીકૃત ન હતા. તે બંધારણમાં રંગ, જાતિ, ધર્મ અને કોમના બેદ બરાબર જાળવી રાખવામાં આવ્યા હતા. ટૂંકમાં, અસમાનતા અને આપણે પાછળ એ બ્રિટિશ અમલના મુખ્ય શુભો હતા.

હવે સ્વતંત્ર હિન્દ માટે ધડાતા નવા બંધારણમાં સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાને નવી વ્યવસ્થાના પાયાના સિદ્ધાંતો તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે. કલમ ૪ અને ૭ દ્વારા જન જનની અસમાનતાઓ નાબૂદ કરવામાં આવી છે. લાવી હિન્દી રાજ્ય પ્રજાજનો પ્રત્યેના વર્તણૂકમાં

સંપૂર્ણ નિષ્પક્ષ રહેશે. કલમ ૪ પ્રમાણે, “રાજ્ય તરફથી ધર્મ, જાતિ (race), જાતિ અથવા જાતિ (sex)ના કારણે નાગરિકો વચ્ચે બેદભાવ ગણવામાં આવશે નહિ.” આથી વર્ગ, જાતિ કે ધર્મના કારણે કોઈ વ્યક્તિ ખાસ અધિકારો કે લાભો ભોગવી શકશે નહિ.

આનો અર્થ એ થયો કે, દરેક શહેરીને હવે માત્ર એક જ માત્ર મળશે અને મળના હક્ક માટેની લાપકાતનું ધોરણ સામાન્ય જ રહેશે. રાજકીય હક્કોની ખાજતમાં સ્ત્રીપુરુષનો બેદ નહિ રહે. સ્ત્રીઓ પણ લાપકાત મુજબ ધારાસભા, પ્રધાનમંડળ, અને ખીજી કોઈ પણ જગ્યાઓએ ચૂંટાવા માટે પુરુષો જેટલી જ થોડા ગણાયો.

આ એક જ કલમ સ્ત્રીઓની કાયદેસરની સ્થિતિમાં લાયક કોંતિ લાવી દે છે. પશ્ચિમની સ્ત્રીઓને પોતાના રાજકીય હક્કો મેળવવા માટે મોટી લડત આપવી પડી હતી. હજી દમણી સુધી અમુક દેશોમાં સ્ત્રીઓ આ હક્કોથી વંચિત હતી. નવા બંધારણ દ્વારા સ્ત્રીઓને સમાન રાજકીય હક્ક આપીને આપણી બંધારણ સભાએ ખૂબ પ્રગતિરીત મનોરજિત અને દીર્ઘદષ્ટિ ઘાળી છે. અવગત, સ્ત્રીઓ ઘુરત જ આ મળેલા હક્કોના પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરતી નહિ થઈ જાય. એને થોડો વખત લાગશે. પણ એથી કોઈ બંધારણ-સભાના આ પગલાની મદદ નથી ધટતી. ભવિષ્યમાં હિન્દી સ્ત્રીઓ આ કલમને પોતાની સામાજિક અને રાજકીય સ્થિતિમાં પડતો આણુનાર એક જગરા સીમાસ્તંભ તરીકે લેખશે. માત્ર મનુષ્ય હોવાના જ કારણે નાકચ તેટલી તક સર્વને સરખી રીતે આપીને બંધારણસભાએ પોતાની ન્યાયપુરઃસરતા સાબિત કરી છે.

આ જ ન્યાયી વલણ અરસરસી તરફ જવાવવામાં આવ્યું છે. કલમ છઠ્ઠીથી કોઈ પણ સ્વરૂપમાં અરસ-તાના પાલનને ગેરકાબેસર અને સળ લાયક ઠરાવ્યું છે. આ નિષ્ક્રિય પણ ઐતિહાસિક છે. સદીઓનું હિંદુ ધર્મનું આ કલકે કલમની એક જ લકીરથી ઘેઘ

નાપવામાં આવ્યું છે. આના પરિણામે પાંચ કરોડ મનુષ્યો જે આર્થિક, સાંસ્કૃતિક, રાજકીય અને સામાજિક અડચણો વેઠતાં હતાં—કાયદા અગર રૂઢિથી—તેને રાજ્ય માન્ય નહિ કરે, અને એનું પાલન એ શુભે ગણુશે; વ્યવસ્થિત ત્રાસ, ધાકધમકી અથવા સામાજિક બહિષ્કારથી “કોઈ” અછૂતોને એમના હક્કો ભોગવતા અટકાવે તો એને સજા થશે. કાયદાની દૃષ્ટિએ અસ્પૃશ્યતાનો નાશ થશે એટલે સમાજમાનસમાંથી પણ અસ્પૃશ્યતા તરત જ ભુલાઈ જશે એનું નથી, છતાં હવે કાયદાની અને રૂઢિની અડચણો વિકાસ માટેની સમાન તકો ઝડપવાના માર્ગમાં રુકાવટ નાખશે નહિ.

કલમ ૪ ની પ્રેરકક્ષમ જ અન્વયે, ધર્મ કે રંગ, જાતિ કે જાતિને કારણે (૧) કોઈ પણ માણસને જાહેર ભોજનાશયો, વિશ્રાંતિશુદ્ધો, હોટેલો, મનોરંજનનાં સ્થળોમાં જતાં રોકી શકાશે નહિ; અને તે (૨) જાહેર કૂવા, વાવ, તળાવ, જાહેર રસ્તાઓ, આરામશુદ્ધોના પણ તેઓ છૂટથી ઉપયોગ કરી શકશે.

આ કલમ અનુસાર યુરોપિયનો માટે પણ અલગ આરામશુદ્ધો, રેસ્તોરાં કે ક્લબો રાખી શકાશે નહિ.

વ્યક્તિગત સમાનતા આપ્યા છતાં રાજ્ય નિર્જાને ૬૬ કરશે જ. દા. ત. સ્ત્રીઓ, બાળકો અને લઘુમતી-ને અમુક વધારાના હક્કો મળશે. કલમ ૧૨ અન્વયે, ૧૪ વર્ષ નીચેના કોઈ બાળકને કારખાનાં, ખાણો અને ખીજા જોખમકારક ધંધામાં રોકી શકાશે નહિ. શુદ્ધાશી અને મનુષ્યોના વેપારનો પણ આ કાયદો નિષેધ કરે છે. વેદને તે ગેરકાયદેસર ઠરાવે છે. આ રીતે નિર્જા વ્યક્તિને અન્યાયી સામાજિક કે આર્થિક ભુલમથી પણ તે બચાવે છે.

બંધારણસભાએ સ્વીકારેલો ખીજો મહત્ત્વનો માવાનો સિદ્ધાંત છે વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યનો. કલમ ૮ થી ૧૭ દ્વારા નાગરિકોને આ હક્કો બક્ષવામાં આવે છે. પોતાની ઇન્જાશક્તિ અને નિર્ણય પ્રમાણે માણસ વર્તી શકશે. દરેક શહેરીના જીવન અને સ્વતંત્રતાનું પૂર્ણ રક્ષણ કરવામાં આવશે. કલમ નં. ૯ મુજબ, “કોઈ પણ માણસની જિંદગી અગર સ્વતંત્રતા કાયદેસર કામ ચલાવ્યા વિના અંચાડી લેવામાં આવશે નહિ; કોઈ પણ માણસની કાયદા સમક્ષની સમાનતાનો ઇનકાર નહિ કરવામાં આવે.” આનો અર્થ એ થયો

કે, કારોબારી અગર ધારાસભા સ્વચ્છંદપણે કોઈ માણસની જિંદગી અગર સ્વતંત્રતાને અસર કરતી કોઈ સજા નહિ કરી શકે. આવી સજા માત્ર યોગ્ય સત્તા ધરાવતી ન્યાયની અદાલત જ કોઈ સ્થાપિત કાયદાના ભંગ માટે કરી શકશે. સંભવતઃ ધારાસભા પણ જિંદગી અને સ્વતંત્રતાની બાબતમાં કારોબારીના હાથમાં આવી સત્તા આપતો કોઈ પણ કાયદો નહિ કરી શકે. આમ માનવાને કારણે રહે છે, કારણ કે આવું કોઈ પણ કૃત્ય બંધારણીય સુધારો (amendment to the constitution) માગે છે. સામાન્યતા બંધારણમાં સુધારો કરવાની સત્તા ધારાસભાને નથી હોતી અને હોય છે તેપણ સાદી બહુમતીથી જેમ સામાન્ય કાયદો કરી શકાય છે તેમ બંધારણમાં સુધારો કરી શકાતો નથી. આથી કારોબારી અગર ધારાસભા વ્યક્તિના હક્કો ઉપર તરાવ નહિ મારી શકે. આ બાબતમાં વિવાદ બીજો થતાં એ વિષે સર્વોચ્ચ ન્યાયની અદાલતને ફરિયાદ કરી શકાશે.

મિલકતની બાબતમાં પણ બંધારણ દ્વારા રક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે. કોઈ માણસને કારોબારી અગર ધારાસભાના સ્વચ્છંદી પગલાથી મિલકતનું નુકસાન નહિ વેઠવું પડે. કલમ ૧૯મી પ્રમાણે, “કોઈ માણસ અગર સંસ્થાની સ્થાવર યા જંગમ મિલકત કાયદાએ નક્કી કર્યાં મુજબનું વળતર આપ્યા વિના લઈ લેવામાં નહિ આવે. આ વળતર કયા સિદ્ધાંત પ્રમાણે અને કઈ રીતે નક્કી કરવું તે પણ આ કાયદામાં દર્શાવવામાં આવશે.”

આ કલમથી પ્રથમ તો ધારાસભા કારોબારીને એવી સત્તા નહિ આપી શકે કે જેથી કોઈનીયે મિલકત યોગ્ય વળતર આપ્યા વિના તે ખૂંચવી શકે. ખીજું, આ કલમ સરકારને પોતાની સ્વચ્છ મુજબ આ વળતર ખૂંચ નીચું આંકતાં પણ અટકાવશે. આ રીતે કોઈની મિલકત કાપે તેમ પગલી લેવાનું કે જપ્ત કરવાનું શક્ય નહિ બને.

વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય અને મિલકતના સંરક્ષણ સાથે બંધારણસભાએ નીચેના હક્કોની પ્રજાજનને ખાતરી આપી છે:—

(૧) વાણીસ્વાતંત્ર્ય અને લેખનસ્વાતંત્ર્ય.

(૨) શાંતિમય રીતે, સત્તો વિના, એકલા મળવાનું સ્વાતંત્ર્ય.

(૩) સંઘ અગર મંડળો બેભાં કરવાની સ્વતંત્રતા.
(૪) હિંદી સંઘમાં કોઈ પણ સ્થળે છૂટથી દરવા કરવાની સ્વતંત્રતા.

(૫) હિંદી સંઘમાં કોઈ પણ સ્થળે રહેવા અને સ્થાયી વસવાટ કરવાની છૂટ.

(૬) મિલકત મેળવવાની, ભજવી રાખવાની અગર તેનો નિકાલ કરવાની છૂટ અને કાવે તે ધંધો વેપાર કરવાની છૂટ.

નાગરિક સ્વાતંત્ર્યના આ મુદ્દાઓને (civil liberties) રાજકારણશાસ્ત્રના ચિંતકો અને ફિલસૂફોએ વ્યક્તિના પૂર્ણ વિકાસ અને હિત માટે અને રાજ્યની કાર્યક્ષમતા માટે અનિવાર્ય ગણ્યા છે. નવું બંધારણ આ હક્કો સર્વ નાગરિકોને અપે છે. મિલકત અંગેની સ્વતંત્રતા બતાવે છે કે, બંધારણસભા સામ્યવાદને લાવિષ્યની હિન્દી સમાજરચનાના પાયા તરીકે સ્વીકારતી નથી. તેમ છતાં તેણે જૂની સરકારની સ્વૈરવાદ—'લેસેફરે ડી નીતિને' મંજૂરી આપી છે એમ માનવું જૂલલરેણું છે. આ આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય એક આયોજિત સમાજવાદી લોકશાહીતંત્ર (Planned Socialistic Democracy) સાથે સુસંગત હશે. મિલકત અને વેપાર બંને ઉપર અમલી નિયમન ધરાવવાની હિન્દી સંઘની સરકારને સત્તા હશે. આ અન્વયે યુનિયન અગર પ્રાંતોની ધારાસભાઓ કારખાનાના કાયદા (Factory Act) જેવા નિયંત્રણ મૂકવા કાયદા પણ કરી શકશે. આ રીતે મિલકત ગરીબોના શોષણનું સાધન ન બને એ જેવાની પણ લોકસભાએ તકેદારી રાખી છે.

ઉપરના બધા જ હક્કો અને સ્વતંત્રતાના ભોગવતા ઉપર માત્ર ત્રણ જ મર્યાદાઓ મૂકવામાં આવી છે. :—

(૧) જાહેર શાંતિ અને વ્યવસ્થા મેળવીને જ આ હક્કો ભોગવી શકાશે. એક માણસની સ્વતંત્રતા બીજાની એવી સ્વતંત્રતામાં ડુકાવટ નાખનારી ન થવી જોઈએ. સંક્ષેપમાં આ મર્યાદા એકના સ્વાતંત્ર્યને સમૂહના સ્વતંત્ર્ય સાથે સંવાદી બનાવે છે.

(૨) મૈત્રિક દષ્ટિ ખ્યાલમાં રાખીને જ આ હક્કોને ઉપયોગ થઈ શકશે. સમાજસ્વીકૃત નીતિનાં ધોરણોને આ હક્કો ભોગવતાં ભંગ ન થવો જોઈએ.

(૩) ગંભીર કટોકટીની પળોએ જ્યારે સંઘનું અગર તેના કોઈ એકમનું સંરક્ષણ લાયકામાં હોય ત્યારે અમુક સમય પૂરતા આ હક્કોને ખાલુ ઉપર મૂકી શકાશે.

આ ત્રીજી મર્યાદા કારોબારી અગર ધારાસભાને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના હક્કોનો અમલ મોકૂફ રાખવાની શરતી છૂટ આપે છે, છતાં અહીં પણ સર્વોચ્ચ અદાલતની દરમ્યાનગીરી આવે છે. સર્વોચ્ચ અદાલત નક્કી કરી શકશે કે ભીષી થયેલી કટોકટી આ હક્કોના અમલની મોકૂફી માટે પૂરતી ગંભીર છે કે નહિ, અને તે કારણે ધારાસભા અગર કારોબારીનું પગલું ન્યાય છે કે નહિ. આપણે જોઈએ કે, સ્વતંત્ર હિન્દમાં નાગરિકોના હક્કોનું પૂરું રક્ષણ બંધારણ અને અદાલતથી કરવામાં આવ્યું છે. તેથી આપણે માની શકીએ કે, જ્યારે રાજ્યની હસ્તી જ લાયકામાં હોય ત્યારે કોઈ પણ પ્રગળન પાતાના અમુક હક્કો ઉપરનો કાપ સહન કરી લેવા તૈયાર હશે જ. હક્કો ઉપરની આવી મર્યાદા દુનિયાના બધા જ સ્વતંત્ર દેશોમાં હોય છે. અને આઝાદ હિન્દમાં આ મર્યાદા કોઈને વિરોધ કરવા જેવી ન લાગવી જોઈએ.

ધાર્મિક ખાખોમાં પણ જાહેર વ્યવસ્થા, નીતિ અને આશાઓનાં જરૂરી બંધોને રાખીને સંપૂર્ણ છૂટ આપાઈ છે.

આ રીતે લોકસભાએ વ્યક્તિના પૂર્ણ જીવનને માટે આવશ્યક બંધી સ્વતંત્રતાઓ—અંગત, સામાજિક, આર્થિક, અને ધાર્મિક ક્ષેત્રોમાં—આપી છે. જે મર્યાદાઓ મૂકી છે તે આવશ્યક અને આરોગ્યપ્રદ છે. એમ, બંધારણસભાએ ખૂબ ભૂલિપૂર્વક અને હિંમતથી નવી વ્યવસ્થાનો પાયો નાખ્યો છે એમ કહેવું જોઈએ નથી. હિન્દના આત્માને તેણે દેહ આપ્યો છે, હિન્દી ભાવનાને તેણે મૂર્ત કરી છે—આત્મા કે જે દરેક આઝાદ રાખતો આવ્યો છે કે જ્યન ન્યાય, નીતિ અને સત્યના પાયા પર રચાયેલું હોવું જોઈએ. લોકસભાએ પશ્ચિમનું જ્ઞાન અને પૂર્વની ભાવનાઓને લઈને સુંદર સમન્વય સાધ્યો છે. દેશમાં બિલકુલ નિરાશા અને યાતનાઓ વેગીને જે સ્વાતંત્ર્યમંદિરને પહોંચવાના આપણે અભિલાષા રાખી છે તે મંદિરનું તેણે તજીવર કયું છે.

નવ રત્નનો હાર

એક પરમ ભાગવત હતા. એમના શિષ્યો યાત્રાએ ઊપજ્યા. યુરુમહારાજે કહ્યું, “ફલાણે ઠેકાણે મારો સહાધ્યાયી રહે છે. નાનપણમાં અમે ખૂબ આનંદ કર્યો હતો. એમના ગામમાં જાઓ ત્યારે એમને જરૂર મળી માડું શ્લેમકુશળ કહેજો. અને એમને કાંઈ જોઈતું કારવતું હોય તો પૂછી આવજો.”

શિષ્યો ઊપજ્યા. એમને થયું, “ભગ્વતલા વિદ્યાનો ભેટ લઈને અમારા યુરુમહારાજ પાસે આવે છે. આ કોણ એમનો સહપાઠી હશે જેને માટે અમારા યુરુમહારાજ જોઈતું કારવતું મોકલવા તૈયાર થયા છે? હશે, આપણું કામ સંદેશો પહોંચાડવાનું છે.”

શિષ્યો પહોંચ્યા. સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત કરી એક બાલુએ બેઠા, “પરમ ભાગવત તરફથી અમે આપીએ છીએ,” એમ કહેતાંની સાથે સાધુમહારાજ ઊઠ્યા અને કહેવા લાગ્યા, “આ હો હો, મારા બાલમિત્ર પાસેથી આવે છે! તમને જોઈ મારા વયસ્મને જ મળ્યાનો આનંદ થાય છે. બેસો, બેસો, તમારી શી સેવા કરું?”

“અમારા યુરુમહારાજ પ્રસન્ન છે. તેમણે આપનું શ્લેમકુશળ પૂછ્યું છે, અને કાંઈ જોઈતું કારવતું હોય તો તે પણ પૂછી આવવાનું અમને કહ્યું છે.”

સાધુજીએ એક ક્ષણ વિચાર કર્યો. પછી કહે, “મારો મિત્ર આટલા હેતથી પૂછે છે ત્યારે મારામાં સંકોચ શો? અને એ છે પણ સમર્થ. એને લાગે જ કાંઈક મારાનું જોઈએ.” પછી એ શિષ્યો તરફ વળીને કહે છે, “દીકરાઓ, તમારા યુરુમહારાજને કહેજો કે મેં એક નવ રત્નનો હાર માર્યો છે.”

શિષ્યો તો સડક થઈ ગયા. પણ પોતાનું આશ્ચર્ય મોટા ઉપર ન ખતાવતાં, “જેવી આશા” કહીને તેમણે વિદાય લીધી.

શિષ્યો એટલે શ્રદ્ધા અને અશ્રદ્ધાનું મિશ્રણ. ભક્તિ અને યોગ બંને દિશામાં એમની ગતિ શેષ છે. એમણે અંદર અંદર શી શી વાતો કરી હશે એનું વર્ણન ન કરવું એ જ સારું.

શિષ્યો યુરુને ઘેર પાછા આવ્યા. “મારો મિત્ર મળ્યો હતો? મળ્યામાં હતો? એનું કેમ ચાલે છે? એણે કાંઈ સંદેશો કહી છે?” શિષ્યોએ શપક મોઢું

રાખીને યુરુમહારાજને એમના યુરુભાઈનો સંદેશો પહોંચાડ્યો.

“અવશ્ય,” કહીને યુરુ મહારાજ અંદર ગયા. નિલકમ તો ચાલુ જ હતો. પણ યુરુમહારાજ તે દિવસથી એકાંતમાં વધારે વખત ગાળવા લાગ્યા. ચાતુર્માસ પૂરું થયું. યુરુમહારાજે એક પોટલું શિષ્યોને સોંપીને કહ્યું, “તમે ફરી મારા યુરુભાઈ પાસે જાઓ. એને આ પોટલું આપીને કહો કે, ‘તમે માગેલો નવ રત્નનો હાર આમાં છે, સાચવીને વાપરીશો.’”

“જેવી આશા,” કહીને શિષ્યો ઊપજ્યા. મગ્ગલ દર મગ્ગલ પંથ કાપના પૂર્વપરિચિત ઠેકાણે આવી પહોંચ્યા. આ વખતે એમનું વિશેષ સ્વાગત થયું. ભોજન પછી રંગમંડપમાં બધા ભેગા થયા. સાધુમહારાજે ગામના બધા ઓળખીતાઓને ભેગા કર્યા હતા. બધાને કહે, “આજે મારે માટે નવરત્નનો હાર આવ્યો છે; તે જોવા આવજો.” ત્રિધિપુર સર એ પોટલાની પૂજા થઈ અને સાધુમહારાજે એ પોટલું ખોલ્યું. અંદર સુંદર અદ્ભુત લખેલી એક સંસ્કૃત પોથી હતી. એમાં નવ પ્રકરણ હતાં. નવવિધાભક્તિમાંથી એક એક પ્રકાર લઈ, એ ભતની ભક્તિનું જેમાં વર્ણન છે એવા શ્રીમદ્ભાગવતના શ્લોકો એમાં એકત્ર કરેલા હતા. સાધુ એ શ્લોકો વાંચતા તપ અને એમના શરીર પર અદ્ભુત સાત્ત્વિક ભાવ પ્રગટ થતા જાય. ઘડીકમાં હસે, ઘડીકમાં રડે, ઘડીકમાં તાળીઓ વગાડે! પોતે ક્યાં છે એ જ તેઓ ભૂલી ગયા હતા. ભેગા યથેચ્છા લોકો એક કક્ષાક સુધી ચિત્તની પેટ સ્તબ્ધ થઈને જોતા હતા. પારાવણ પૂરું થયું. એટલે સાધુએ એ ગ્રંથ માથે ચઢાવી નાચવા માંડ્યું. કહે કે, “આજે હું કૃતાર્થ થયો. જે નવ રત્નના હારની ઝંખના આટલાં વરસ સેવતો હતો તે મને મળી ગયો.”

પ્રસાદ આપીને આવેલા લોકોને વિદાય કર્યો. પછી કહે, “હવે આ હાર કંઈચે કરીશ તો જ બરાબર સચવાશે.”

૨૩-૭-૪૧

કાકા કાલેલકર

[ઉપરના લેખમાં પરમ ભાગવત તરીકે જેમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ત્રિધિવાતા વતની કાશીમાં જઈને રહેલા વિષ્ણુ પુરી છે. તેમણે ભાગવતમાંથી નવવિધાભક્તિને લખતા શ્લોકો

વાણી કાઢ્યા અને તેને ભક્તિરત્નાવલિ નામ આપ્યું. એ નવી ભક્તિરત્નાવલિ પર તેમણે 'ધંતિમાલા' નામની ટીકા પણ લખી છે આ ટીકા સાથે મૂળ મ્લોકો અદ્વાઇતાદી પાણિની ઓફિસ તરફથી 'ભક્તિરત્નાવલિ' એ નામથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે.

શાનકી

ડોક્ટરને સુવાનકી કહા કિ તુમહે રોજ કમસે કમ આર મીઝ ધૂમના ચાદિયે. સુખદ યા શામ દો મીઝ જના ઓર દો મીઝ આના, છતના કરોગે તો તુમહારા સ્વાસ્થ્ય અચ્છા રહેગા. સુવાનને માન લિયા, રોજ શામ વહ નિયમિત જાને લગા.

શુદ્ધ પિતાને દેખા કિ અગર લડકે સાથ શામકી ડાક દી જાય, તો સારે ખત દો મીઝ પર, જો રેશનકે પાસ પોસ્ટ ઓફિસ હે, ઉસમે પહુંચ જાયગી. પિતાને સુવાનસે કહા, 'તુમ જાડી નિયમિતતાસે ધૂમને જાતે હી હો, રેશનકા રાસ્તા બી અચ્છા હે, પોસ્ટ માર્સર કે લડકે સાથ તુમહારી દોસ્તી બી હે, અકસર ઉસી તરફ જાતે હો, અગર ડાક બી-સે જાઓ તો નોકરકી થોડી મેહનત બચ જાયગી ઓર ખત સમય પર પહુંચ ગયે યા નહીં, હસકી ચિંતા નહીં રહેગી. નોકર લોગ કબી કબી ગફલત કરતે હે' ઓર કહતે નહીં કિ આજ દેરી હો ગઈ.

લડકેકો પિતાકી જાત અચ્છી ન લગી, ધૂમનેકે લિયે વહ આહે છતની કસરત કરનેકા તૈયાર યા, લેકિન ડાક ડાલનેકે લિયે રોજ દો મીઝ જના, દો મીઝ આના, વહ તો ખેપિયેકા કામ હે. અગર મેં વહ કામ કરૂં તો મેરી પ્રતિષ્ઠા કયા રહી, ઓર ફિર ધૂમનેકા આનંદ કયા આગા? લડકેને અનેક જાહાને પેશ કિયે, ઓર ડાકકા કામ ટાલા.

જહાં ઉપયોગિતા આ ગઈ, વહાં પ્રતિષ્ઠા નષ્ટ હો ગઈ, મહતા કમ હો ગઈ, ઓર આનંદ તો રૂપ હી અથા. એસા ક્યોં હુઆ? મેહનત મજદૂરીકી ઉપયોગિતા મજદૂર વર્ગકે લિયે હે. ઉનમેં શુમાર હો જના ભદ લોગોંકી શાનકે ખિલાફ હે. ભદ લોગોંકી હી આજ-કલ જુર્જવા (bourgeois) કહતે હે. જાહે અપને ચરીરઅમસે લાભ ઉઠાના પસંદ નહીં હે.

* * *

ન્યાયમંદિરકે એક જગ જો. રોજ શામકી ન્યાય-મંદિરસે અપને ઘર તક પેદલ હી આવતે થે, લેકિન

એમના મિત્ર તરીકે જમનેા ઉલ્લેખ કર્યા છે તે બંચાળના પરમજેષ્ઠ વૈતન્યદેવ છે. બનનેના કાશીમાં મેળાપ થયેલા.

ઉપરની કથા પાણિની ઓફિસે પ્રસિદ્ધ કરેલી ચોપકીની પ્રસ્તાવનામાંથી લીધી છે.]

દુનિયા

ઉનકે પીછે પીછે ઉનકી થોડાગાડી આસ્તે આસ્તે આતી થી (ઉન દિનાં મોટર નહીં થી). ન્યાયમંદિરે કબી બી થોડાગાડીમેં નહીં ઘરતે થે કોઈ મિત્ર રાસ્તેમેં સાથ હો ગયે, તો ઉનસે જાતે કરતે ચલે આવતે થે. આરિસકે દિનાં જાતા લેકર ચલના પસંદ કરતે થે. શામકી પેદલ ધૂમનેકા ઉનકા ઉપસલ યા. ઉસે છાકર દુસરા કોઈ કામ નહીં કરતે થે. લેકિન સાથ થોડાગાડી તો ચાલિયે હી. એક દિન કોર્ટકા કામ પૂરા હુઆ તો બી ઘરસે ગાડી નહીં આઈ. બેઝે બિગડે. લેકિન જબ તક ગાડી ન આઈ, ધૂમને ન નિકલે.

એસા ક્યોં? ને માનતે થે કિ ગાડી ન હોનેકે કારણ પેદલ જત રહે હે' એસા ખ્યાલ અગર લોગોંકા હો જાય, તો ફિર ઉનકી શાન કયા રહી? ભોગ પીછે પીછે આનેવાલી ગાડી દેખતે હે' તમી પેદલ જાનેકી શોભા હે. ગાડી મુશ્કટી ચલતી થી, થોડે બિના પ્રયોજન ઉસે ખીચતે થે. ઓર નોકરોંકા છતના હી દેખના પડતા યા કિ ગાડી માલિકકે પીછે ખટુત દૂર ન રહ જાય ઓર બહુ નજદીક બી ન આવે. જગ સાહબકે પ્રતિષ્ઠાકા સંતોષ યા. થોડે ભેચારે ઇસમેં કયા જાને? નોકર ઇસ નિરર્થક યાત્રાકે બારમેં કયા સોચતે થે. વહ ઉન્હોને કબી બી કિસીસે કહા નહીં — કમસે કમ હમને સુના નહીં.

* * *

શોજકા એક સિપાહી યા. સુખદકી પરેઠ ખતમ કરકે ઘર પર જા રહા યા. ઉસને સોચા કિ જાતે જાતે સાહ્યાબાદમેં હોકર જાઈ તો અગજ તાજા મનપસંદ શાક મિલેગા. શાક ખરીદકર, ઉસે હાથમેં લેકર વહ ઘર ચલા. સામનેસે ઉસકે મેજર સાહબ આ રહે થે. સિપાહીકે હાથમેં શાક દેખકર બેઝે બિગડે. કહને લગે, "શીશ સિપાહી હો યા હજામ? વહીં (સુનિફોર્મ) પહતકર રાસ્તેસે જા રહે હો, ઓર હાથમેં મજદૂરકે જેસે વહ ઘીજ ઉઠા રહે હો? તુમહે આહ આનેકા જુરમાના કિયા જાતા હે. આગે ફિર

એસા દેખા તો નોકરી દૂટ જાયગી, યાદ રકબો.”

ક્યાં ? મજદૂર તો મજદૂર છે. વે કિરીકા એવળ ઉઠા કરકે લે જા સકતે છે. ફોજ સિપાહી લેયોકો દયાનેકે લિયે છે. લોગોં પર યહ છાપ રહની યાદિયે કિ રાજશક્તિના યહ પ્રતિનિધિ છે. ઇસ્કે સામને દબકર હી રહના યાદિયે. યાહે ઉસ આદમીકે પાસસે જખરદસ્તી કામ લેનેછી ઇસ્કી તાકત છે. ગોલી ચલા કર કિરીકો યહ માર 'ભી સકતા છે. ઓર તો ભી ઇસે કોઈ ખૂની યા જલ્દવાદ નહીં કહેગા. યહ સોદજર છે, ફોજ સિપાહી છે. યહ અગર મજદૂરકે જોડા કામ કરેગા — ફિર બલે હી વડ અપને હી ઘરકે લિયે

ક્યોં ન હો — ઉસકી વર્દીકી ઇજ્જત નહીં રહેગી.

* * *

દુનિયામેં દો જાતિયાં છે — દબખૂ ઓર દયાનેવાલી. હરેક આદમીકો અપની અપની જાતિકે કાનૂનકા પાલન કરના યાદિયે. આઠાણુ ચંદનકા તિલક કરકે હી બાહર નિકલેગા. હજમ, રાજ ઓર બહમ્ત અપની અપની જાતિકી નિશાની હાથમેં લેકર ચલેગે. ફોજ સિપાહી, ન્યાયમંદિરકા ન્યાયાધીશ, ઓર શાહકારકા લડકા અપની અપની જાતિકે નિયમકા પાલન કરને પર મુસ્તદે રહતે છે. શાનકી દુનિયા ઇસ્સે ચલતી છે.

૨૨-૭-૪૨

કાકા કોલેલકર

જીવન-કેળવણી

[ચોડા વખત ઉપર આ પત્રમા બહાર પારેલા ‘ગોરો વાલ્યા!’ કાન્યની શેલીની યાદ જખવડં આ કામ, અમદાવાદ મ્યુનિસિપલિટીના વર્ષના એક શિક્ષક બાઈર્નું છે. તે તેમજ એ વર્ષે રમ કહેલા પોતાના હસ્તલિખિતમાં પ્રતિજ્ઞા કર્યું છે ન્યાયી આઈ ઉતાર્યું છે. —મ.]

સાંભળો છો કે બાઈ બહેનો ... ?

હા, હા બાઈ હા !

જીવનની કેળવણી આવી !

હે, હે ! ક્યાંથી આવી ?

ગાંધીજીના મનથી આવી,

દેશસેવકના તનથી આવી;

બાલશિક્ષકના ભાવથી આવી,

બાલકના આ હાથથી આવી.

તે ક્યાં ક્યાં આવી ?

શાળામાં આવી, ઘરમાં આવી,

નાના ગામને ચોરે આવી,

મોટા શહેરની પોળે આવી,

ગામ પાદરને ખેતરે આવી.

તે શી રીતે આવી ?

તકલીના આ તારથી આવી,

રેલિયાની આ ત્રાકથી આવી,

ખેડૂતના એ હાથથી આવી,

આપણુ સૌના બળથી આવી.

પછી, પછી ... ?

સુધારના કરવતથી આવી,

હુદારની એરણથી આવી;

દરજીની કાતરથી આવી,

વણકરની એ સાળથી આવી.

હા ! તે શેનાથી આવી ?

દેશ આખાનું સઘળું નાણું,

શિક્ષણ પાછળ ખરચાયું;

દેશ આખાની સઘળી શક્તિ,

કેળવણીના કામે લાગી.

પણ તે શું શું લાવી ?

નવરા માટે કામ લાવી,

ગરીબ માટે હામ લાવી;

નખળા માટે બળ લાવી,

સખળા માટે કળ લાવી.

વારુ, તે બીજું શું લાવી ?

જાતમહેનતનાં માન લાવી,

‘ખડતલ જીવન’નાં ભાન લાવી;

માણસની માણસાઈ લાવી,

જીવનની સરસાઈ લાવી.

વાહ ! પછી શું લાવી ?

હાથ-ઉદોગની મોટાઈ લાવી,

ઘણાં યંત્રોની મોટાઈ લાવી;

અંદર અંદરના સંપ લાવી,
મન-મનના કંઈ જંપ લાવી.
તે શા માટે આવી?

જાતમહેનતને ઊંચી કરવા,
ખેડૂતોને સુખી કરવા;
નળળા માંહે, બળ ભરવા,
ગરીબ-તવંગર સરખા કરવા.

ઓ ... હો! પછી, પછી ... ?

નાની-મોટી લડાઈ ટાળવા,
ખોટા રિવાજનાં મોં બાળવા;
મોજ ચોખોને માપમાં લેવા,
સાદા જીવનને ચાલુ કરવા.

પણ, તે શું શું કરશે ... ?

બાળકને સાચું શિક્ષણ દેશે,
સમાજને જીવન રક્ષણ દેશે;
'કારકુનિયા ભણતર' રસ્તો લેશે,
'વાંઝણી કેળવણી' પૂરું પાડશે.

પણ તેથી શું થશે ?

કામ જ કરતાં જ્ઞાન મળશે,
જ્ઞાન મેળવતાં કામ થશે;

બાળક પણ સ્વાશ્રયી થશે,
'જીવન આપું કેળવણી' થશે.

એમ, એમ? પણ પછી ?

નાતજાતના ઝઘડા ટળશે,
મજૂર-માલિકના લેદ મટશે;
ગરીબ-તવંગર સરખા બનશે,
માણસમાત્ર ભાઈ થશે.

તે શી રીતે ?

સૌ સૌના પગ પર ઊભશે,
બીજા પરના ભાર ઊતરશે;
સૌ સૌનાં મન હળવાં થશે,
જગમાં સુખ-શાન્તિ પરવરશે.

વાહ ભાઈ વાહ, જીવન-કેળવણી બહુ સારી !

વાહ ભાઈ વાહ, જીવન-કેળવણી બહુ ભારી !

(સૌ સાથે) જીવનમાં 'કેળવણી' આવી,
કેળવણીમાં 'જીવન' આવ્યાં;
જીવન-કેળવણી ! જીવન-કેળવણી !
અને તો લઈશું જીવન કેળવણી !

૧૮-૧૦-૪૭

રતિલાલ અંબલુ

યુદ્ધકાળના અંકુશો અને યુદ્ધ પછીની યોજના

સ્વતંત્ર હિન્દુ કુટુંબ આર્થિક ધોરણ નક્કી થશે એ મહત્વનો સત્તાલ આજે બધાની સામે ઊભો છે. અવગણ, આ પ્રશ્નો જવાબ રાજ્યકર્તાઓ કયા વર્ગના અને કેવી લાભકાતવાળા છે તે પર આધાર રાખે છે. ખેડૂત અને મજૂરના જીવનનું ધોરણ જીવનું લાવવું એ સરકારની આર્થિક નીતિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે, એમ આપણા ધ્યાનપરા રાજકીય આગેવાનો કહેતા આવ્યા છે. હજી આ દિશામાં જોકે તેઓ કશું કરી શક્યા નથી, તેપણ આમજનતાનું જીવનધોરણ સુધારવું હોય તો આર્થિક નિયોજન આવશ્યક છે એ વાત નક્કી. અને એ નિયોજન માટે નિયંત્રણનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. તેથી યુદ્ધના વખતનાં નિયંત્રણોનો આ બાબતમાં કેટલે સુધી ઉપયોગ કરી શકાય તેનો વિચાર કરવા જોવા છે.

આપણે હાં યુદ્ધકાળમાં જે નિયંત્રણો દાખલ કરવામાં આવ્યાં તે પાછળથી તેમાં જે વધારો કરવામાં

આવ્યો, તેની પાછળ અગાઉથી વિચારેલી કોઈ યોજના હતી જ નહિ. બીજા દેશોએ પહેલા મહાયુદ્ધના અનુભવનો પૂરો પૂરો ઉપયોગ કરીને નિયંત્રણોની યોજના કરી હતી; અને તે પણ બીજાં યુદ્ધ શરૂ થયું તે પછી જ નહિ પણ અગાઉથી તેની તૈયારી કરી હતી. હિન્દમાં આમાંનું કશું જ બન્યું નહિ. એક તો, અહીં લોકોનું જવાબદાર રાજતંત્ર ન હતું; અને તે વખતની સરકારને રાષ્ટ્રીય મદાસભા જેવા એક બળવાન રાજકીય પક્ષનો વિરોધ સહન કરીને રાજ્યનો કારભાર ચલાવવો પડ્યો હતો. એટલે પહેલા મહાયુદ્ધ વખતે બીજા દેશો જેમ વર્ત્યા તેથી પણ ખરાય રીતે આપણે હાંનું કામ આશું. જ્યારે કોઈ પ્રલક્ષ મુશ્કેલી આવી પડતી હોય તે ટાળવા માટે લાગણી નવાં નિયંત્રણો ચૂકવામાં આવતાં અને નવી મુશ્કેલીઓ આવે હોય તેમાં વધારો થતો ! અને તે બધાં નિયંત્રણોમાં એકસતતા લાવવાનો

પ્રત્યક્ષ કદી કરવામાં આવ્યો નહિ. દાખલા તરીકે, અનાજની અછત હિન્દને કદી સહન નહિ કરવી પડે એવી આપણી સરકારની માન્યતા ઠેક ૧૯૩૯ સુધી હતી. હવે ધ્વજદેશ આપણા કાબૂમાંથી જશે અને લાંબા ચોખ્ખા આવતા બંધ થશે, એમ જ્યારે જણાવું ત્યારે જ અનાજના પ્રશ્ન તરફ તેનું ધ્યાન ગયું. અને એ બાબત કોઈ અંકુશ વગેરે બવસ્થિતપણે સુકાય તે પહેલાં જ બંગાળના દુકાળની આફત દેશ પર આવીને ઊતરી.

સુદનું કાર્ય ચલાવવાને માટે જોઈતાં નાણાં અને બીજી વસ્તુઓના પુરવઠા બાબત પણ આવી જ અવ્યવસ્થા દેખાઈ. ૧૯૪૨ સુધી સુદના ખર્ચમાં બહુ વધારો થયો ન હતો અને વસ્તુઓની કિંમતો પણ પ્રમાણમાં માફકસર રહી હતી. પણ જ્યારે જપાન સાથેના યુદ્ધ માટે ગાલ પૂરો પાડવાનું અને બીજા દેશોના સુદને લીધે વધતા જતા ખર્ચને ભોળે ઉપાડવાનું આવશ્યક બન્યું, ત્યારે આ જવાબદારી પાર પાડવા હિન્દી સરકાર અસમર્થ નીવડી. અને તેને પહેલી વળવા માટે તેણે ગમે તેવા નિયંત્રણો લાદવાનું શરૂ કર્યું.

નિયંત્રણો બાબત પૂર્વતેયારીનો અભાવ અને ઉતાવળમાં તે લાદવાની જરૂર પડી, એ બેમાં બીજી એક વસ્તુનો ઉમેરો થયો તે એ કે, કેટલાક વર્ષોની નારાજ કરવાની હિંમત સરકારમાં ન હતી. એનું પરિણામ બાવનિયંત્રણ પર થયું. રાજકીય કારણસર પંજાબના જમીનદારોની વાહિયાદ માનજીએ સરકારને મંજૂર રાખવી પડી. કોલસો, કાપડ છ. વસ્તુઓની બાબતમાં ખાણવાળા, મિલમાલિકો વગેરેને સતોડવા પડ્યા — એ બે વસ્તુની કિંમતો નક્કી કરવા માટે જે મહાદકારક મંડળો સરકારે નીચાં તેમાં ખાણના માલિકોની અને મિલમાલિકોની જ બહુમતી રાખવામાં આવી હતી! તેથી આ બધી વસ્તુઓના કાચ બહુ જ ઊંચા નક્કી કરવામાં આવ્યા તેમાં થી નવાઈ?

આ બધામાં સરકારની નીતિ અને જનતાની દૃષ્ટિ એ બેનો કદી મેળ ખાધો નથી. સરકારે જનતાને વિશ્વાસમાં લઈને પોતાની ચોજનાઓ ધડી ન હોવાથી તેનો સહકાર મળવાનું અશક્ય હતું. બદ્ધ, મોટા બાજના લોકો દરેક એમ માને છે કે, નિયંત્રણો દૂર કરવાથી અત્યારની હાથાડી દૂર થશે. સામાન્ય લોકો જ નહિ પણ મોટા મોટા લોકોનેાએ એમ જ માને

છે અને કહે છે, આપણે ત્યાં આવી સમજાણ સાચીનિક હોય એ જાણે નવાઈની વાત છે, કારણ આપણે ત્યાં બધા જ આર્થિક નિયોજનની વાતો કરે છે. આર્થિક વહેવારો કયા પણ અંકુશ વિનાના પૂરેપૂરા મુક્ત હોય એમ તો વેપારીઓને કારખાનાવાળાઓ પણ કહેતા નથી. પણ નિયંત્રણપદ્ધતિ અને આર્થિક નિયોજન એ બે વચ્ચે કેવો નિકટ સંબંધ છે તે માત્ર કોઈના ધ્યાનમાં આવતું નથી. તેથી એ બેનો સંબંધ શો છે તે આપણે જોઈશું.

સાંપ્રતિકીય નિયંત્રણની આવશ્યકતા

મોજબાબદ આર્થિક પ્રગતિ સાંપ્રતિકીય નિયંત્રણ નિના થઈ નથી — આ અર્થશાસ્ત્રી એક મૂળભૂત સિદ્ધાન્ત છે. દાખલા તરીકે, 'મુખ્ય મોજબાબદ' એ જાણી બતાવવી હોય તો શું કરવું પડે તે નિર્મારીએ, આ મોજબાબદ દાખલો એટલા માટે આપું છું કે, તેના યતનાઓ પર સમજાણદોષો કે સરકારી કાબૂની નીતિના આરોપ કોઈ પણ નહિ કરી શકે. સાંપ્રતિકીય ઉત્પાદન વધારવું અને સાંપ્રતિકીય જીવનશૈલીને ઊંચું લાવવું એ બે વાતો મુખ્ય મોજબાબદનાં આસ લાઈજો છે. આ મોજબાબદ અમલમાં મૂકવી હોય તો પ્રથમ આર્થિક ઉત્પાદન વધારવાને માટે વાર્ષિક જીવનશૈલી કેટલી જલ્દત કરવી જોઈએ એ નક્કી કરવું પડે, તે પછી જુદી જુદી જલ્દતના માસના ઉત્પાદનની મર્યાદાઓ નક્કી કરવી પડે અને એ માસની વર્દેઅબૂની મોજબાબદ પણ આંકવી પડે. આવી રીતે ઉત્પાદનની મર્યાદાનું પાલન કરીને યોગ્ય વર્દેઅબૂ કરવાનું કામ સાંપ્રતિકીય નિયંત્રણ વિના શક્ય બને નહિ. ઉત્પાદનમાં નિયોજિતપણે વધારો કરવો હોય તો મૂડી જોવાં કરવા પર તેમ જ તેના રોકાણ પર પણ નિયંત્રણ મૂકવું જરૂરી બને. તે જ પ્રમાણે જૂનાં કારખાનાંનો વિકાસ કરવો અને નવાં સ્થાપવાં તથા તેને માટે યોગ્ય જગ્યાઓ નક્કી કરવી, એ બધી બાબતો પર અંકુશ મૂકવા પડે, આ કારખાનાં માટે જોઈતાં યત્નો વગેરે માથેના માટે આપણે પરદેશ પર આધાર રાખવો રચ્યો. એટલે આર્થિક નિયોજન પર આધાર રાખવો રચ્યો. એટલે આર્થિક નિયોજન કરવા માટે આપણે આપન પર પણ અંકુશ મૂકવા પડે. કૌન્ટે ઊપર તાજેતરમાં જે આર્થિક કોલેક્ટરી આવી પડી હતી તે પરથી, એના જેવા સંબંધ દેશને પણ પોતાનાં પરદેશમાં જતા યત્નોનાં નાણાંનો ઉપયોગ કેટલી કાળજીથી કરવો પડે છે, તે નેત્રેય મળે છે.

તો પછી હિન્દ જેવા ગરીબ દેશને માટે લાંબા ગાળાની યોજના પાર પાડવા માટે પોતાની પરદેશમાં ભેગી થયેલી મૂડી અને પરદેશ જોડેના સંબંધોમાંથી દર વરસે જે ખચત થાય છે તેના કેટલી ત્રેવડથી ઉપયોગ કરવાનું જરૂરી બને છે, તે વિચારવા જેવું છે. પરદેશમાંથી યંત્રસામગ્રી અને પાકો માલ કેટલા પ્રમાણમાં આયાત કરી શકાય એટલું જ નહીં ક્યો નહિ આવે, પણ કેટલાક ચોક્કસ ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે જે યંત્રો ને બીજા સાધનો જોઈએ તેની વિગતવાર યાદીઓ કરવી પડશે. અને યંત્રસામગ્રી ગોઠવાયા પછી પ્રત્યક્ષ ઉત્પાદન પર પણ નજર રાખવી પડશે.

આર્થિક યોજના એ કંઈ કેવળ ઉત્પાદન-યોજના નથી. હિન્દ જેવા ગરીબ દેશમાં ઉત્પાદન કરતાં પણ વધારે મહત્ત્વ ઉત્પાદન થયેલા માલની યોજનાપૂર્વક વહેંચણીનું છે. માણસ દીઠ કાપડનું વાર્ષિક ઉત્પાદન પંદર વારથી અઢાર વાર સુધી લઈ જવું હોય તો એ વધારાના ઉત્પાદન માટે યંત્રસામગ્રી ઉપલબ્ધ છે કે નહિ એટલું જોવાથી પતશે નહિ. કેવળ યંત્રસામગ્રી વધારવાથી જીવનધોરણમાં વધારો નહિ થાય. પરંતુ આમ-જનતાને જે જાતનું કાપડ જોઈએ તેના ઉત્પાદનમાં વધારો થયો છે કે કેમ અને તે કાપડ એ લોકોને ખરીદવાનું પરવડે એટલી કિંમતે મળી શકશે કે કેમ, એ જોવાની પણ એટલી જ અગત્ય છે.

સુદ્ધોત્તર કામ વળી વધારે ગૂંચવણવાળું છે

યુદ્ધ પછીનું આર્થિક નિયોજન યુદ્ધના વખતના આર્થિક નિયંત્રણ કરતાં વધારે જટિલ છે. યુદ્ધકાળના નિયંત્રણનું એકમેવ લક્ષ્ય યુદ્ધ જીતવાનું હોય છે. અને એ લક્ષ્ય વિચર હોવાથી નિયંત્રણોની યોજના સહેલી બને છે. પણ યુદ્ધ પછીના સમયનું તેમ નથી. નિયંત્રણ દ્વારા કયા ઉદ્યોગો સાધવાના છે અને તેમાંથી કયાને વધારે મહત્ત્વ આપવાનું છે, તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ હોય છે. તત્કાલ: વિચાર કરતાં, રાષ્ટ્રીય સંપત્તિની વૃદ્ધિ અને જનતાના જીવનધોરણમાં વૃદ્ધિ એ બે વચ્ચે વિરોધ નથી. પરંતુ એમાંથી એક પર જ વધારે ભાર મૂકવામાં આવે તો તાત્કાલિક પરિણામમાં ધણો તફાવત જણાઈ આવે છે. રશિયન ક્રાંતિ પછી રશિયા આગળ આવે જ પ્રથમ હતો. ત્યાં ઉત્પાદન પર વધારે ભાર

મૂકવામાં આવ્યો ને તેને લીધે રશિયન પ્રગતિને ૧૯૧૪ના કરતાં પણ નીચું જીવનધોરણ સ્વીકારીને કામ કરવું પડ્યું. આપણી આગળ પણ આજે એ જ સવાલ છે. અને રશિયા કરતાં એ આપણે માટે વધારે વિકટ છે. કારણ રશિયા પાસે વિપુલ કુદરતની સંપત્તિ ને ખેતીવાડી માટે વિશાળ ક્ષેત્ર હતું. સવાલ હતો ફક્ત મૂડીનો. તેથી રશિયન લોકોએ અધભૂખ્યા રહીને જ જરૂરી મૂડી ભીંજી કરવાનું ડરાબું અને આગળ ધપાવ્યું. આપણે ત્યાં ઉપરની બન્ને વસ્તુઓની પૂરતી છત નથી. અને લોકોનું જીવનધોરણ કેટલું નીચું છે તે અંગાળના દુકાળ વખતના મરણપ્રમાણ પરથી સ્પષ્ટ જણાયું છે.

ભણેલા વર્ગના વિચારમાં ગોઠાવો

અમેરિકા જેવા અત્યંત સંપન્ન દેશ જ અનિયંત્રિત વહેવારનું ધોરણ સ્વીકારે તો તે આર્થિક દ્વાનિમાંથી બચી શકે. બીજા તેથી ઓછા સંપન્ન દેશોમાં સુખ્યવસ્થિત નિયંત્રણપદ્ધતિ અપભાર કર્યા વિના શાંતિભર્યા માર્ગે પ્રગતિ થવી અશક્ય છે. સ્વતંત્ર હિંદની આર્થિક યોજનાનો વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે, એ યોજના પાર પાડવી હોય તો આપણે યુદ્ધના વખતનાં નિયંત્રણો (અસખત, એમની પદ્ધતિમાં આ લેખમાં ચર્ચેલી દૃષ્ટિએ ધરતા ફેરફારો કરી લઈને,) કાયમ રાખવાં પડશે. એટલું જ નહિ, પણ તેમાં વધારો પણ કરવો પડે. નિયંત્રિત પદ્ધતિમાં લાદવામાં આવતા બંધનો લોકોને કઠે છે એ સાચું, પણ આજે કેવળ શાંતિ અને સલામતી જળવવાનું જ કામ સરકારનું રહ્યું નથી, પણ પ્રગતિની સામાજિક અને આર્થિક ઉન્નતિની જવાબદારી પણ તેને શિરે છે; એટલે પ્રગતિ જીવનધોરણમાં થોડાંય સુધારો કરવો હોય તો અંકુશોનાં બંધનો સ્વીકાર્યા વિના છૂટકા જ નથી.

ઉજ્જિયાત વર્ગની રાષ્ટ્રીય જવાબદારી

આપણે ત્યાં ઉજ્જિયાત વર્ગને શિરે આવે અંગે ભારે જવાબદારી છે. આપણા દેશની પ્રગતિ શાંતિને માર્ગે થાય કે વર્ગકલ્હને માર્ગે એટલે કે હિંસાને માર્ગે થાય, એનો આધાર આ વર્ગની લાગ કરવાની તૈયારી પર અને સમજદારપણા પર છે. કેઈ પણ આર્થિક યોજના પાર પાડવાની જવાબદારી મુખ્યત્વે

આ વર્ગને માથે જ આવવાની છે. આજે સર્વસાધારણ સરકારી નોકરો કાર્યક્ષમ નથી તેમ જ પ્રમાણિક પણ નથી એમ બધા કહે છે. તેની સાથે જ આપણા વેપારી વર્ગને નીતિની કશી પડી નથી અને જનતામાં જવાબદારીનું ભાન નથી એ પણ એટલું જ સાચું છે. સરકારી નોકરો અને વેપારીઓ લુચ્ચા અને જનતા દૂળળી, એ જ જો કાયમી પરિસ્થિતિ છે એમ સ્વીકારીએ તો આશાને સ્થાન જ નથી. પણ આજની પરિસ્થિતિ આવી દેખાતી હોય તોપણ એ કાંઈ આપણા સ્વભાવનો પાયો નથી આગેવાન અને જીવિદાણા વર્ગના વિચારોનો ગોટાળો અને એને લીધે થયેલી જનતાની દિશાબુલ, એનું આ પરિણામ છે. તેથી આપણી સામેના આર્થિક પ્રશ્નોનું સ્વરૂપ અને તે ઉકેલવાના માર્ગનું મ્યાર્થ ગ્રાન મધ્યમ વર્ગે મેળવી લેવું જોઈએ અને તેનો જનતામાં પ્રસાર કરવો જોઈએ.

આજે આપણે મોટે ભાગે પોતાને સમાજવાદી અને સમતાવાદી કહેવાપીએ છીએ. પણ પૂછું સમાજવાદ અમલમાં મૂકવાનું તો આથે રહ્યું, પણ આજે એમરે જે આત્મતિક વિષમતા પ્રવર્તે છે તે કંઈકે દુળવી કરવાના પ્રયત્નનું પ્રલક્ષ શું પરિણામ આવશે તેનો વિચાર પણ આપણામાંથી કેટલા કરે છે? આર્થિક વિષમતા દૂર કરવાના પ્રયત્નોના પરિણામની ઝાંખી સુદ્ધાળના અંકુશોના અનુભવ પરથી આપણને સ્પષ્ટપણે થઈ ગઈ છે. સુદ્ધતા વખતમાં જીવન માટેની જરૂરી વસ્તુઓનું રેશનિંગ ઇસ્ટ્રક અને અમેરિકામાં સામાન્યપણે સહેલાઈથી થઈ શકતું. કારણ એ રેશોમાં સુદ્ધતા પૂર્વે પણ એ વસ્તુઓની ખપત બધા વર્ગોમાં ઠીક ઠીક સમપ્રમાણમાં હતી. બ્રહ્મદું, હિંદુસ્તાનની પરિસ્થિતિ તદ્દન જુદી હોવાથી અહીં માપબંધી શરૂ કરવાનું અને ચકાવવાનું ઘણું મુશ્કેલ બન્યું. દાખલા તરીકે, ખાંડનું રેશનિંગ લઈએ. જુદા જુદા પ્રાંતોમાં આ સવાલ જુદી જુદી રીતે હાથ ધરવામાં આવ્યો. મધ્યપ્રાંતમાં ખાંડના રેશનિંગનું પ્રમાણ આવક પર આધાર રાખે છે. આ પદ્ધતિ સમતાના સિદ્ધાંતની વિરોધી છે. મુંબઈ હજાકામાં ખાંડના રેશનિંગનું પ્રમાણ આવક પર આધાર રાખતું નથી; પણ રહેવાના સ્થળ પર, એટલે નાના કે મોટા શહેર પર કે ગામડા પર આધાર રાખે છે. આ પદ્ધતિ એટલી બધી ઉઘાડી રીતે અન્યાયવાળી નથી, પણ એ પૂરેપૂરી તર્કસંગત પણ નથી. વસ્તુસ્થિતિ

એવી છે કે, આપણે ત્યાં માણસ દીઠ ખાંડની વપરાશનું પ્રમાણ બહુ ઓછું છે અને મોટા ભાગનો ગરીબ લોકોમાં સુદ્ધતા પૂર્વે તેની વપરાશ લગભગ નહિ જેવી જ હતી. આવી પરિસ્થિતિમાં ખાંડના રેશનિંગની કોઈ પણ પદ્ધતિ એક તો અન્યાય ઠરે અથવા અવહેવાર નીવડે. આ જ વાત કાપડના રેશનિંગને પણ લાગુ પડે છે. દર જ મહિને માણસ દીઠ દસ વાર કાપડ મળે તોય તે મધ્યમ વર્ગના માણસોને બહુ જ ઓછું લાગે છે; પણ સુદ્ધતા પહેલાં આખા હિંદમાં માણસ દીઠ કાપડનું પ્રમાણ વરસે ૧૬ વારનું જ હતું. આનું કારણ એ કે, આપણે ત્યાં અસંખ્ય માણસો એવા છે કે જેઓ વરસ દરમ્યાન એક વાર પણ નવું કાપડ ખરીદી શકતા નથી. ટૂંકમાં, જીવન માટે જરૂરી વસ્તુઓનું રેશનિંગ સંતોષકારક થઈ શકે તે માટે પ્રથમ ઉપાદાનની વહેંચણીમાં રહેલી આત્મતિક વિષમતા નાબૂદ થાય એ જરૂરનું છે. મધ્યમ વર્ગના લોકો પોતાની જરૂરિયાતો ધણી મર્યાદિત કરે તો જ ગરીબ લોકોના જીવનધોરણમાં કંઈકે સુધારો થઈ શકે.

મધ્યમ વર્ગને માથે આજે જે જવાબદારી છે તે બે જાતની છે. આ દેશમાં જે આર્થિક વિષમતા આજે પ્રવર્તે છે તે સુદ્ધ પહેલાં ઇંગ્લંડમાં હતી એટલી હદ સુધી તો ઓછામાં ઓછી ઘટવી જ જોઈએ. તે માટે મધ્યમ વર્ગે પોતાની માગણીઓ અને આકાંક્ષાઓ પર મર્યાદ મૂકવી જ જોઈએ. વડી સરકારના પે-કમિશન આગળ પગાર બાબત જે માગણીઓ મૂકવામાં આવી, અને જે એ પે-કમિશને મોટે ભાગે સ્વીકારી, એ માગણીઓ જેટલું પગારનું પ્રમાણ આપણા દેશને પોસાય તેવું નથી. તે ઉપરાંત, નિર્ધન-તંત્ર ચલાવવા માટે આવશ્યક એવા સમજણા અને પ્રમાણિક નોકરો પૂરા પાડવા અને સરકારી યોજનાઓ સાથે ખરા સ્થિતિ સહકાર કરવો, એ પણ મધ્યમ વર્ગે જ અદા કરવાનું કર્તવ્ય છે. આ જવાબદારીઓનું યોગ્ય ભાન હિન્દનો મધ્યમ વર્ગ નહિ બતાવે તો તે, જેઓ આજે સંપત્તિ અને સત્તાના શિખર પર બિરાજે છે, તે પ્રતિજ્ઞાથી મૂડીવાદીઓનો ખાલિયો જ બની રહેશે.

અનંધનજય રામચંદ્ર ગાંધીજી

[મરાઠી 'નવભારત' પરથી]

માસિક વિવેચન

પૂરું થયું વર્ષ

આ અંકે 'શિ. સા.' નું છઠ્ઠું વર્ષ પૂરું થાય છે. ૧૯૪૬માં બીજું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું તેની સાથે આ માસિક તેના ચાલુ રૂપે શરૂ થયું હતું. તે અગાઉ તે 'નવજીવન'ની પૂર્વિરૂપે આવતું હતું, એ વાચકોને યાદ હશે. ૧૯૪૬માં શરૂ કર્યું ત્યારે શ્રી. કાકાસાહેબે તેને આવકાર આપતાં લખેલું,

“શિ. સા.'ના પુનરુજ્જવન સાથે દેશમાં

નહિ પણ દુનિયામાં એક અસાધારણ અશાંતિ સર્જાઈ ગઈ છે. એની આંધ આ પ્રવૃત્તિને ન આવે. એની પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે. 'શિ. સા.' ગુજરાતી પ્રજાની અસાધારણ કલ્પવૃક્ષ સેવા કરશે એવો વિશ્વાસ છે.”

પરિચર આ પ્રાર્થના સાંભળી છે, અને 'શિ. સા.' નિયમિત પોતાથી બનતી સેવા આજ સુધી કરી શક્યું છે, એ માટે એ સર્વનિયતા પ્રયત્નો પાઠ માનીએ છીએ.

આ વર્ષો ખરેખર અશાંતિનાં હતાં, અને હવે કહી શકાય કે તે ભારે જગતક્રાંતિનાં પણ નીવડ્યાં છે એમાં શંકા નથી. અને તેમાં પૂરું થતું આ વર્ષ તો આપણે સદાને માટે યાદ રાખીશું. એ વર્ષમાં દેશની સ્વતંત્રતાનો ઉદય થયો છે અને આપણે રાષ્ટ્ર છએ એવા પ્રકારનું સ્વરાજ નિર્માણ કરવાને મુક્ત બન્યો છે.

અને એ યવાની સાથે દુનિયાની અશાંતિને તો પ્રમાણમાં ચોક્કસવાદો મળ્યા છે, પરંતુ આપણે ત્યાં ખરેખરી ક્રાંતિનો જન્મ થયો છે. કોમી પરિરિચ્છનિ-માર્થી પાકિસ્તાન થતું, નેમાર્થી કોમી કતલો અને કરપીણ પશુતા ફાટી નીકળવી, પરિણામે કરોડો માણસોને ઇતિહાસમાં કદાચ પૂર્વે નહિ જોયા મળેલી ચાતનાઓ વેલી પડતી — આ બધું ધુરોપી યુદ્ધને પણ ભુલાવે એવું દેશમાં બની ગયું. આજે કહી શકાય કે, ગાંધીજીની અહિંસક ક્રાંતિની પદ્ધતિમાં પ્રજાએ જે કયાશ રાખી તે લખંડર રોગ રૂપે છેવટે ફટી નીકળ્યા. એ કયાશો એમની બતાવેલી રચનાત્મક ક્રાંતિ દ્વારા ને વખતસર દૂર ચર્ચિ હોત, તો તેને આમ કતલની અંધાધૂંધીમાં ફસાવું ન પડત. મેર. છતાં, સૌથી આનંદની વાત એ છે કે, એને પહોંચી વળવા જેટલી શક્તિ રાષ્ટ્રની મહાસભા સરકારે દાખવી છે.

સ્વતંત્રતા મળતાંની સાથે બીજી મહાન ક્રાંતિ જે ગંગી તે 'દેશી' રાજ્યોમાં. આ પ્રશ્નને અંગ્રેજોના રાજ્ય જેટલો જૂનો ઇતિહાસ છે. ૧૮૫૭ સુધીમાં

કંપનીના હાકોમોને લાગેલું કે, આ તુટક છૂટક રાજ્યો જે એકતંત્રમાં આવી શકે તો દેશનો રાજ્યવહીવટ બધી રીતે સારો થાય અને લોકોનેય ને ફાવે. પરંતુ એ એમનો વિચાર અકાળે હતો. હિંદની પ્રજાને એમાં પોતાના રહાસભા સ્વત્વનો હાસ લાગ્યો, તેથી ૧૮૫૭માં બળવો કરીને પ્રજાએ બેગાબેગી દેશી રાજ્યઓનીય રક્ષા કરી આપી. આજે આપણને લાગે છે કે, દેશી રાજ્યઓ ત્યારે આપાદ ખાટી ગયા. '૧૮૫૭' વગર તેમની હસ્તી હોત ખરી? પરંતુ એનો બદલો તેમણે ૧૮૫૭ થી અત્યાર સુધીનાં વરસોમાં હિંદી પ્રજાને વાળ્યો, એમ ન કહેવાય. ન તેમણે પ્રજાની સ્વતંત્રતાની લડતમાં કંઈ કર્યું; ન પોતાની પ્રજાને પણ સુખ આપ્યું. જોકે કહેનાર કહે કે, પહેલી વાત તેમનાથી કેમ બની શકે? હીક છે. પરંતુ, તે પોતાની પ્રજાને સુખ-સમૃદ્ધિ આપી શકત ને? પણ તે ક્યું? શરૂ શરૂમાં હિંદના કેટલાક આગેવાનોને લાગતું કે, દેશી રાજ્યઓ પરદેશી અંગ્રેજોને નમ્રતારૂપ રાજ્ય કરી દેખાડી શકે. પરંતુ એ આશા સાવ નાપાવેદાર નીવડી છે, એમાં હવે શંકા નથી.

અને એવી જ રીતે ફરી ૧૯૪૭માં પણ આ રાજ્યઓ હિંદની પ્રજા પાસેથી અનાયાસે એવા જ આપાદ ખાટી ગયા : હિંદની પ્રજાએ પોતાના દેશને જ નહિ, 'દેશી' રાજ્યઓને પણ અંગ્રેજોની જેદાક્રીમાંથી મુક્ત કર્યા છે. એટલે અત્યાર સુધીની ચડી આક્રીની સાથે રાજ્યઓએ હવે હિંદી પ્રજાનું ઋણ ચૂકવવું જોઈએ. તેને માટે એમની પાસે ઉધારો મળે છે : તેઓ પ્રજાના સેવક તરીકે વર્તતા બંધારણી રાજ્ય બને; અને નહિ તો પ્રજાને — એટલે કે હિંદી મુનિયન સરકારને પોતાનું રાજ્ય સોંપી દઈ, આઝાદ હિંદના ગૌરવધારી નામરિક બનીને પોતે ગર્વ લે. (એ બાબતમાં તેઓ ૧૮૫૮ના કાળના જપાની રાજ્યોઓનો દાખલો યાદ કરે.) આમ થાય તો તે કાંઈ ૧૮૫૭માં વગેવાયેલી 'આલસા-નીતિ' નથી. ૧૮૫૭માં તો હિંદ સરકાર પ્રજાપ્રીય નહોતી. આજે હિંદનું બધું રાજ્ય તેની પ્રજાના હાથમાં આવી ગયું છે; રાજ્યઓ છે તો તેઓ. તે પ્રજાની મરજી હોય તો રહી શકે છે. તેઓ રહેવા છએ તો તે માટે કંઈ શરત છે એ હવે સ્પષ્ટ છે.

કેટલાંક રાજ્યો અંગ્રેજ સરકારે યુદ્ધ દરમિયાન આદેશી બેગાબેગી-રાજ્યોનીતિમાં છટકાપારી ચોધતાં

લાગે છે. વહીવટ દૃષ્ટિએ અતિ નાનાં દેશી રાજ્યો અનેક રીતે ખોટાં, એ હકીકતમાંથી જ પેલી બ્રેક્કલ-પોલિના જાગેલી. પરંતુ અંગ્રેજોના રાજ્ય બોડે એ યોજના પણ આગસ્ટ ૧૫મીએ ખતમ થઈ અને દરેક નાનો મોટો રાજ્ય સર્વસત્તાધીશ છે એમ કાયદાથી બન્યું. પરંતુ તેથી કાંઈ પેલી વહીવટી જરૂર — કે, હિંદ એકધારી રાજ્યનીતિથી ચાલે — એકાધી દર થઈ શકે! એટલે રાજ્યોએ હિંદી યુનિયન બોડે કરાર કર્યા અને તેની બંધારણસભા તથા રાષ્ટ્રસભામાં બેઠાયા. આ પ્રથમ પગલું લેવાયા બાદ હવે બીજા પગથિયાની શરૂઆત થાય છે. તે છે નાનાં રાજ્યો વહીવટી દબે વિધીન થાય તે. તેના માલદાર રાજ્યો વર્ષાસનનો પણ લોભ કરવો હોય તો કરે; બાકી રાજ્ય તો હવે પ્રબળને સોંપી દે. પૂર્વમાં આની શરૂઆત થઈ અને ત્યાંના રાજ્યોએ પરિશિયતિ પામી જઈને મને કમને આ વાત સ્વીકારી તે માટે તેમને શાખાશી ધટે છે. એમ કહી તેમણે એમના જેવા અનેકને ઘેરવણી આપી છે. જેમ કે, આપણા ગુજરાત કાઠિયાવાડનાં અનેક રાજ્યો. સ્વતંત્રતાની સાથે હિંદમાં જે વ્યાપક સામાજિક ક્રાંતિ જન્મી છે તેનું રાજદ્વારી અંગ આ 'દેશી' રાજ્યોનો પ્રશ્ન ગણી શકાય.

પરંતુ મોટું અને સૌથી કઠણ હોઈ ખાસ સાવચેતીને પાત્ર તેનું અંગ તો સાંસ્કૃતિક છે. જે પરિવર્તન બહિષ્કાર અને સમૂહ સીને ધરમળથી દલ-મલાવે અને એવી રીતે કે તેમથી પ્રગતિનું ઉન્નત ભવિષ્ય જન્મે, તે જ ક્રાંતિ નામને પાત્ર છે. ૧૯૪૭નું વર્ષ એવી ક્રાંતિ લાવે છે, તેથી જ તેનું સાંસ્કૃતિક રૂપ પણ આપોઆપ પ્રગટ્યું છે. જેમ કે પાકિસ્તાની પ્રતિક્રાંતિનો પ્રત્યાઘાત આપણે ત્યાં એવા પશ્ચો કે, દેશે હવે હિંદુ રાજ્ય બનવું ધટે. તેને તો દેશના નેતાઓએ દબાવી દીધા છે; પરંતુ તે ઉપર ઉપરથી જ દબાવો લાગે છે; પ્રત્યક્ષ કામમાં તો એ જ જ્યાં ત્યાં દેખા દે છે. ઉદાહરણરૂપે રાષ્ટ્રભાષાનો સવાલ. હિંદની રાષ્ટ્રભાષા, તેના મોઢામાં મોટી સમૂહ જે સાદી સીધી હિંદી-ઉર્દૂના પાયારૂપ એવી એકરસ બોલી બોલે છે ને ઉર્દૂ કે નાગરી લિપિમાં લખે છે, તે છે. આ વિચાર આપણા ઇતિહાસ અને પ્રગતિથી સિદ્ધ અને ચોખ્ખો છે. પરંતુ પાકિસ્તાની પ્રત્યાઘાત રૂપે હિંદીનાગરીવાદ ભૂલખી આવ્યો છે. તે જતાવે છે કે, ત્રીણસાહેબનો પાકિસ્તાનવાદ હિંદમાં આવડા યુગ

પડેલા કોમી માનસના પાયા પર હોઈને જ જોરદાર બની શક્યો. યુગત પ્રાંતના અને, બાકે ગમે એવડા છતાં, તેના અમુક ભાગના જ લોકની શૈલી અને રુચિને ગમતી ભાષા આપા હિંદ પર ઠોકી મારવાની ધૃષ્ટતામાં રહેલો ભાષા-સામ્રાજ્યવાદ ભારે ખતરનાક છે. જે વ્યાપકમાં વ્યાપક અને પ્રવાહી ભાષા હિંદુસ્તાનને દેશની એકભાષા તરીકે લેવામાં આવે છે, તેના ધડતરમાં અનેક પ્રાંતો અને પ્રદેશોના વિધવિધ લોકો ધ્રુવો આપ્યો છે. તેથી જ તે રાષ્ટ્રની ભાષા હોઈ શકે. તેને બદલે, પાકિસ્તાની ધ્રુવગનશાત જે જનન અને ટૂંકી નજર જન્મ્યાં છે તેને વશ થઈ, યુગત પ્રાંતના અમુક ઉપલા વર્ગની કેવળ સંસ્કૃતિયા હિંદીને તે રચાને ઓઠપી દેવાનો યત્ન કેવો અવળો અને પ્રત્યાઘાતી ગણાય! છતાં એ સંકુચિત અને પ્રતિગામી પ્રયત્નને રાષ્ટ્રીય માનનારા પડેલા છે! રાષ્ટ્ર આને વશ ન થાય એ સંભાળવાનું કામ કંઈ જીભાં ચડાણ છે. પંડિત જવાહરલાલના નેતૃત્વથી બંધારણસભા તેનેય ચડી શકે, તો પાકિસ્તાન સામે સધેલો આ સાંસ્કૃતિક વિજય ભારે જબરો ગણ્યો. એનો પ્રભાવ ભાવી રાષ્ટ્રના ઉદય પર અચૂક પડશે.

આ વ્યાપક સામાજિક ક્રાંતિનાં બીજાં અંગોમાં કેળવણી અને અર્થતંત્ર પણ છે. અને પાકિસ્તાન બોડેના બખેડા જેમ જેમ સમતા જશે તેમ તેમ તે અંગે ઉગ્ર રૂપે આગળ આવશે. એ બંધાને જન્મ દેનારું આ વર્ષ સરવાળે આપણે માટે સદૃશ સુપ્રશંસી પૂરું થયું તેમાં હિંદની પ્રગતી ઉજ્જી બેએક પેઢીની સાચી તપસ્યા જ મૂળ કારણ છે. એમ જ આગળ વધવું હોય તો, એ તપસ્યને વફાદાર રહીને નવા વર્ષમાં પ્રયાણ કરવા માટે સૌએ સાવધ રહેવું જોઈશે.

૨૩-૧૨-૪૭

અંકુશ અને વેપારી

એ. રાજેન્દ્રભાણુ હમણાં મુંબઈ આવી ગયા. પ્રસંગ એમનો ૬૫ મો જન્મદિવસ હતો. અનેક મંડળો તથા સંસ્થાઓએ આપણા આ મહાન દેશસેવકને ઘટનું માન આપ્યું. સરદાર પટેલે તેમની સંદેશમાં કહાવ્યું તેમાં સૌ કાંઈ સંમત થશે કે —

“હિંદમાં બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ એક એવા વિરલ યુગ છે કે જે અખતરાજ જ નહિ, સૌ કોઈના પ્રેમ અને આદરને પામે છે. . . . સ્વતંત્ર હિંદના બંધારણના મહત્વેશ તરીકે તેમને દેશે પસંદ કર્યાં એ ચોક્કસ જ થયું છે; અને બંધારણસભાના પ્રમુખ તરીકે

વરણી કરીને તથા આજના કોડાડી-કાણે ફરી એમને રાષ્ટ્રપતિનું બાવે જવાબદારીભર્યું કામ સોંપાને એમનું સર્વશ્રેષ્ઠ આદરમાન કહ્યું છે. રાષ્ટ્રની સેવામાં તે લાગુ થવો.”

આ પ્રસંગે અનેક વ્યાખ્યાનો એમણે આપ્યાં, તેમાં એક બે જગ્યાએ તેમણે વેપારીઓને એવી અપીલ કરી કે, અંકુશો દૂર કરવાનું સરકારી કામ હવે બિપરે સારે માફકસર ને વાજબી ભાવથી ચીજવસ્તુઓ લોકોને પહોંચાડવી, એ તમારા ધર્મ થાદ રાખજો. “વેપારીઓએ અમુક નૈતિક સિદ્ધાંતોથી ચાલવું નોંધેજો, કારણ કે અંકુશો જતાં જે અર્થવ્યવસ્થા આવશે તેમાં ભવતલાભ અંગે કશો કાપદો નહિ હોય.” દરેક નાગરિકને લાગશે કે, આ સલાહ કે શિખામણ છે તો સોનાની અને સમયસરની; પરંતુ વેપારીઓ તે પાળશે? અનુભવ બિશ્વરી ખાતરી આપે એવો છે. છાપામાં એક અર્ચાપત્રી સાવ સાચું જણાવે છે કે, ‘અંકુશો કાઢો’ એમ તો મહાભાષા અને વેપારીઓ ભેદ કહે છે; પરંતુ તેમનાં કારણો કે હિંદિયું કુ સાવ જુદાં છે, એ સ્વભાવ માણસને ખબર છે. ગાંધીજી તો વૈષ્ણિક અને સામાજિક નીતિધર્મના ઉચ્ચ સિદ્ધાંતોથી પ્રેરાઈને વાત કરે છે; ત્યારે વેપારી તો “શકરાબાજ પેટે એવો લાભ જ તારી રહ્યો છે કે ક્યારે અંકુશ ખસે અને હું ગરીબો પર તૂટી પડું.” આની સામે પ્રજા પાસે કઈ ટાલ છે? અંકુશો દૂર કરનાર સરકાર આતું શું વિચારે છે? વેપારીઓને કેવળ સલાહ-શિખામણ આપવાથી કઈ રંધાવાતું નથી. સરકાર અને પ્રજાએ તેને કાબૂમાં રાખવા માટે નૈતિક, આર્થિક, અને કાનૂની દબાણ ને પીડાળ તૈયાર રાખવું નોંધેજો. કારણ કે, એ ખચીત માનવું નોંધેજો કે, અંકુશ હોવા છતાં જેઓ કાળાં બજાર કરવા દ્વારા રાજ્યના કાનૂની જાપનાને ને ઈન્દ્રના ધર્મરાજ્યને પણ ન ગાંધ્યા, તેઓ અંકુશ જતાં કાઢ્યા બગરિયા તો આપોઆપ ધોળા થઈ રહેશે; પછી એને શી શરમ? આના દાખલા આજવાની જરૂર નથી. **અંકુશ અને સરકારી નોકર**

તો શું અંકુશ ન કાઢવા? જો કાળાં બજારને રોકી શકાય, એટલે કે દરાવેલ ભાવે સૌને નોંધેલી ચીજો માપબંધ મળી શકતી કરી શકાય, તો અંકુશો ભલે રહે, એમ સૌ કોઈ કહેશે. પરંતુ એવી આશા રાખવી હવે વ્યર્થ જ માનીને ચાલવું નોંધેજો. દરાવેલ ભાવ મોટે ભાગે સરકારી ખરીદી પૂરતો પળાતો હોય તો

હોય; બાકી હાથીના દાંત પેટે, દુકાન આગળ એક અને તેની પાછળ બીજી, એમ બે ભાવો જ થયુંખરું ચાલે છે, અને ઉપાડા દેખાતા આર્થિક તંત્ર પેટે જ આતું પણ ‘અંકુશ-કેન્ડ’ તંત્ર બની ગયેલું લાગે છે. પોલીસને માત કરવા રાજકારણમાં જ નહિ, અર્થકારણમાં પણ ‘અંકુશ-કેન્ડ’ પ્રતિ અપની થઈ પડી છે! ઓડિન-સરાજ પેટે જ અંકુશોનું પણ રાજ્ય જ ચાલે છે ને? એટલે મુલકાળના વારસાદાર આ અંકુશ-રાજ્યનું હવે કાંઈ કરવું જ નોંધેજો સ્વતંત્રતા આવતાં પાકિસ્તાન પંચાતો પછી બીજે નંબરે નો મોટી પંચાત દેશ આગળ આવી હોય તો આ અંકુશ-રાજ્ય છે. બ્રિટિશ સરકારના આ કમનસીબ વારસાને દિંદી સરકારે હવે ઠેકણે પાડ્યો નોંધેજો. ઉપર જણાવ્યું એમ, અંકુશ-ભાવનો લાભ સરકારને તો મળે જ છે. લેખક, સિમેન્ટ, પેટ્રોલ, અનાજ, કાગળ ઇત્યાદિ અનેક જરૂરી ચીજ-ભાવોનો મોટો ધરાક એ છે. એથી ભાવનો લાભ તેને સારી પેટે મળે જ. પરંતુ પ્રમુખીય સરકાર આવા નાણાકીય લાભથી દોરવાઈ જઈને આ મોટા પ્રમુખીય પ્રશ્નો વિચાર કરવાતું માંડી વાળી ન શકે. અંકુશ રાખવા ન રાખવા (કે સાચું નોંતાં કેવી રીતે તે રાખવા) એ આખતમાં તેણે પ્રમુખીતને કુખ્ય અને એકમાત્ર ગણીને વર્તવું નોંધેજો.

આજે ‘કાળું બજાર’ શી વસ્તુ બની રહી છે? વસ્તુની ભાવમાં કહીએ તો, વેપારી અને સરકારી નોકર-તંત્ર એ બેના તાણાવાણાથી જ એ જેવું છે તેવું બની શકે. વેપારી જેટલે સરકારી નોકરો તેમાં છે એમાં શંકા જ નથી. નોકર, આ પરથી એમ તો કાઢ ન જ માની શકે કે, વેપારી અને સરકારી નોકર એ બે મહત્ત્વના સામાજિક સેરક વર્ગોમાં થોડાક આદરપાત્ર અપવાદો નહિ હોય. પરંતુ એવા થોડાક તારાઓથી આંદરણું ઝાણું જ થઈ શકે! એક સામાજિક પરિસ્થિતિ તરીકે વિચારીએ તો કહેવું નોંધેજો કે, વેપારી અને સરકારી નોકરના બેળા સમાજદોષથી જ આ સડો આટલો બધો અને આટલો લાંબો ચાલી શકે છે. તેથી કરીને કેવળ પોલીસ કે કાયદો તેમાં ઝણું સુધારી ન શકે. કોઈ ને કોઈ મુશ્કળ ઉપાય થોડાવો નોંધેજો. એ ઉપાય શી? સરકાર અને પ્રજાના નેતાઓએ એ બેળા કાઢવો નોંધેજો. પ્રજા એવો છે કે, એને માટે દિંદના અર્થતંત્રને નવેસર ઘડવા જેટલો બિડા વિચાર તેમણે કરવો નોંધેજો.

પ્રજ્ઞાશાહી કે નોકરશાહી ?

આપણે સ્વતંત્ર થયા એટલે, ચારે બાજુથી, લોકશાહીને નામે કહેવાય છે કે, પ્રજા હવે સર્વેપરી અને છે, રાજ્ય હવે પ્રજાનું છે. વાત ખરી છે. પરંતુ આ તો સિદ્ધાંત થયો; બ્યવહારમાં શું છે ? સરકારી અમલદાર જ હજી ખરો સત્તાધારી, મનાય છે. અને એને જ નોકરશાહી કહેવામાં આવતું. આવી સત્તાશાહીના માનસનો જાડો દોષ હિંદમાં આજનો નથી. કંપની-સરકારના જમાનાથી અંગ્રેજોએ આપણી પ્રજાની આ ખોડ જોયેલી, અને તેથી જ જિલ્લે જિલ્લે કલેક્ટર જેવો એક એક રાજવી કે હાકોર જ ગોઠવી દીધો ને તેને કુલ સત્તા સોંપી દઈ પોતાનું રાજ્યતંત્ર પકડ્યું. આજે પણ એ જ તંત્ર ચાલુ છે, કારણ કે સત્તા આજળાં રાંકપણાની પ્રજાની કરુણ માનસદશા પર તે રચાયેલું છે. તેથી લોકશાહી લોકશાહીની ખૂબો તો પારીએ છીએ, પરંતુ તે પ્રકારની રાજ્યપ્રથાની ટેવો નથી પ્રજામાં કે નથી સરકારી વહીવટાંત્રમાં. અને કંટ્રોલનીતિ આને લાવતી આવે છે. એથી કરીને, સ્વરાજ આવતાં હતાં, ઋદ્ધ સુધરવા લાગવાને બદલે, સરકારી નોકર એની ખૂબી નોકરશાહી સત્તા જાળવી રાખી શક્યો. તેથી યુદ્ધ થયા પછી પણ કંટ્રોલ છેડવાને તે આપોઆપ નથી પ્રેરતો; જીલ્લો, તે જો છૂટે તો કેવાં ખરાબ પરિણામો આવે તેનાં બધાનો કદર છે. તેની આ વાતમાં કાંઈક સાચું હતું. પરંતુ પ્રશ્ન એ કે એવકા નાનો નથી. પ્રશ્ન લોકશાહી હવે રાજ્યતંત્ર ચલાવતું હોય તો નોકરશાહીને કેકાણે રાખવાની જરૂરતો છે. આજે તે કંટ્રોલની સોંધી-સફરી રીતે આપણને લાંચિયું ગાડું હાંકે છે; પરિણામે પ્રજાજન ચારે બાજુથી અંતરણ્ય એવી મનોદશા ભોગવે છે. આજના કંટ્રોલ-રાજ્યમાં જો અસહ્ય હોય તો આ છે. તેનો અંત આવવો જ જોઈએ. નહિ તો સ્વતંત્ર હિંદની અંદર લોકશાહીનું શિક્ષણ જ જોખમીરો અને ગેરી જઈને કાળી નોકર-શાહી જ રાજ્ય કરશે, અને પ્રજાકીય પ્રધાનો લગભગ એમની જળમાં ખેસીને તે કહે એમ મતાં માર્યાં કરશે. આ ભયંકરમાં ભયંકર દશા છે. આવી કાંઈક સ્પષ્ટરૂપે બીકથી જ ગાંધીજી આજે કંટ્રોલ સામે જે જેહાદ જેનું ઉપાગતા લાગે છે તે સુમથ શકાય એવી વાત છે. પાકિસ્તાનથી જોખમીરેલી કાંઈ એકત્તને ફરી સ્થાપવાના સંદેશ બાદ આ કંટ્રોલને કાઢવાની તેમની વાત એટલી જ કોમતી બીજી સેવા તેમણે

કરી છે. પ્રજા પર વૃદ્ધી પડવા તૈયાર વેપારીવર્ગ અને તેમના શિકારરૂપ ગરીબ પ્રજા — જાને આ અંકુશ કાઢવાની વાત ઉપર એકમત થાય છે, તેમાં પણ આ જ કારણ છે. સૂચક એ છે કે, સરકારી નોકર જ મોટે ભાગે કંટ્રોલ કાઢવા સામે લાગે છે. પ્રજા એની ચૂકમાંથી છૂટવા માગે છે એ સાતું ચિહ્ન છે. પણ તે યાદ રાખે કે, ગાંધીજી જ તેને એમાંથી જોડવી શકે; તેની સરત એ કે, તે એમની દોરવણી સ્વીકારે. નહિ તો, ચાલુ રૂપે છે તેવો કંટ્રોલ તો જશે, છતાં પ્રજા પર રાજ્ય તો મધ્યમવર્ગી વેપારી અને સરકારી નોકરનું જ આવી રહેશે. પરંતુ, આમ-પ્રજાએ જો ખરી ક્રાંતિ કરવી હોય તો ગાંધીજીના અર્થકારણ પર વળતું જોઈએ. એ અર્થકારણ એટલે ખાદી અને માગેલોગ દ્વારા આજણ સૂર કરી ઉત્પાદન વધારી, કરકસર ને સ્વાવર્તનન દ્વારા પ્રજાને પોતાનું આર્થિક સ્વરાજ સાધી લેવું જોઈએ. આ રીતે જ પ્રજા પોતાની શાહી સ્થાપી શકશે, અને પ્રધાનોને પણ લોકરાજ્ય સ્થાપવામાં જરૂરી પોતા તરફનો ફાળો આપી શકશે.

૮-૧૨-૪૦

આમ-હિતાનું આર્થિક નિયોજન

ઉપરનું લખાંશ બાદ સરકારે અંકુશો હળવા કરવાની નીતિ ઉપાધી છે અને અનાજની માપખંપીથી તેની સરખાત કરી છે. અંકુશાજ્ય સહાની સરખાત જોનાથી થઈ તે કાપડથી આ સર થયું હોત તો સાડુ. અંકુશનીતિની આ બાબતમાં આ અંકમાં પૂનાના અં ગાડગીજના લેખનો સાર આપવામાં આવ્યો છે તે તરફ વાચકનું ધ્યાન દોરું છું. તેમાં ખાસ એ બાબતમાં કે, આ અંકુશ કાંઈ પ્રજાકીય અર્થતંત્રના નિયોજન-રૂપે નહોતા. એમાં સામાજ્ય-રક્ષાની જરૂર મુખ્ય હતી; અને જે સ્થાપિત હિતો તે માટે સદેશ હતાં તેમને રાંક પ્રજા પર છૂટદોર મૂકી દેવાં એટલો ન્યાય હતો. એ અપન્યાય અને એ અવળનીતિ હવે સુધારવાં જ જોઈએ. એટલે કે, આમ-પ્રજાના હિતમાં રાજ્યની આર્થિક અંકુશ-સત્તાનો વિનિયોગ થવો જોઈએ. એમ લાગે છે કે, નવી શરૂ થતી વ્યવસ્થામાં મધ્યમવર્ગ — એટલે કે વેપારી, જમીનદાર વિશેષ શ્રવર. અને સરકારી ઉદ્યોગનીતિ આજે વત્તેલોગવાદી જ હોવાથી મૂડીવર્ગો તો એનો પૂરો કસ કાઢી જ લેશે. આમ સ્વતંત્રતાની ક્રાંતિ લાવનાર મધ્યમવર્ગ અને હમશેનો શ્રવરો આવેલો મૂડીવર્ગ તો નિરાંતે છે; પણ વિચાર

આમ-નર્મનું શું? તેને માટે કંઈ ઉલ્લેખનીતિ છે? તે કંઈ મૂઢી પર મૂઢી રોકે એમ છે? એના ધમની મૂઢીનું નિયોજન કેણુ વિચારે છે? આંનું ખર્ચ નિયોજન જો નહિ થાય, તો નિયોજન કે ઉચ્ચ જીવનધોરણને નામે ઝાડું કર્યું ભાગ્યે જ સાધી શકાય. આને માટે અત્યાર સુધી તો ગાંધીજીની આમેલોગ-અને ખાદી-નીતિ જ ક્ષેત્રમાં જોએલી દેખાય છે. પરંતુ એમાં ભણેલાની વાચિક ભક્તિ કદાચ દરો, હૃદય હોય એમ નથી લાગતું. પરંતુ પરિસ્થિતિ જ એવી છે કે, તેમાં પથરો આવ્યા વગર રહેશે નહિ. દેશમાં નવી મૂડીની ઉત્પત્તિ વિશેષ ઉત્પાદનથી જ શક્ય છે. તે કરવાને માટે અષ્ટાર પહેલી બેઠારીને કામમાં લેવી હોય, તો ૪૩૦ પરદેશી આવવા ઉપર બેસી રહો કેમ પાસવે? વિજ્ઞાન અને કેળવણી સ્પર્ધા તળપર્વાં સાધતોને ઉપાડી લઈને દેશને તરત માર્ગ દાડી આપે તો જ તે સાર્થક ગણાય. આર્થિક નિયોજન અંગે આ વિચાર હજી નથી ગળતો એ અત્યારની પરિસ્થિતિમાં ભારે ચિંચિત્વા છે. એને પણ દૂર કરવાને માટે ગાંધીજીએ જ સરકારને ગોદવરી પડશે કે શું? ઉપરનું વાંચી કાઢી એમ ન માની બેસે કે, રાષ્ટ્રના જરૂરી મંત્રોલોગો સામે આ વાત છે. જેમ ધરને બેસણી કે પૂતળાને ઉઠાવ આપતી બેઠક, તેમ જ દેશને માટે જરૂરી મોટા ઉદ્યોગધાઓને ઉઠાવ અને બેસણી આપનારી આ કામેલોમ-અને ખાદી-નીતિ છે. ખરું જોતાં એ જ રાષ્ટ્રનું સાચું ઉલોચીકરણ છે; બાકીનું તો તેમાં આમ તેમ શણગારરૂપ બની શકે છે. યુદ્ધના કૃત્રિમ અને કામચલાઉ જંકુરો જવાથી આવી આર્થિક ક્રાંતિનાં દારૂ લીધડરો એવી આશા રખાય છે.

૨૩-૧૨-૪૭

વિરોધ ખાતર વિરોધ?

શ્રી. જયકરનો ખ્યાલ આવે છે ત્યારે તેમની આગળનો ‘એનરેબલ’ શબ્દ યાદ આવે છે; અને રચિત ત્યાંથી આગળ ‘જર્ન એન્ટી-‘ઝૂલિયસ સીઝર’ નાટકના તેના વ્યાખ્યાનમાં એ શબ્દ વાપરે છે તે ઉપર પહોંચે છે! હમણાં થોડા દિવસ પર પૂનાના પારસીઓના એક મંડળ આગળ બોલતાં તેમણે તેમને કહ્યું કે, અત્યારે મોટી એક જરૂર-એ છે કે, સરકાર સામે વિરોધ-પક્ષ રચવો જોઈએ; નહિ તો સરકારને આતંક નહિ રહે, તે કોઈપણ બીજો નહિ અને પછી તે ‘દારી’ બની જશે. દિલ્હમાં લોકશાહી રાજ્યપ્રથા સ્થાપવા માટે કેળવણીની કેવી મોટી

જરૂર છે, એ સૌ કોઈ સમજે છે. તેથી માનવ જ્યકરની ઉપરની વાત તે રીતે ઠીક છે. પરંતુ એ ન સમજાયું કે, તેમણે એક કોમને આ શું કામ કહ્યું? અને લોકશાહીમાં વિરોધ-ખાતર-વિરોધ-પક્ષ નથી હોતો, પરંતુ દેશદિનના કાર્પને કોઈ મોટા મુદ્દા કે નીતિ ઉપર તે જોમો ધાય છે તે રચાય છે. આરો કરી મુલો કે નીતિ જણાવવાને બદલે, વિરોધપક્ષને ખાતર વિરોધપક્ષ જોમો કરવા જેવી લાગતી વાત તેમણે શું કામ કરી દરો? કે પછી એ એમ જ કહેવા ઇચ્છે છે કે, સરકાર સામે વિરોધ કરવો એ જ પોતે એક મુદ્દો છે? તેમના જેવા લોકશાહીમાં ચક્રાવાળા ‘વિજયલ’ આમ તો ન જ ઈચ્છી શકે.

૧૦-૧૨-૪૭

સર ચિમનલાલ સેતલવાડ

શ્રી. ચિમનલાલ સેતલવાડ પાછી ૮૩ વર્ષની વયે દેવેલોક પામ્યા. આખી જિંદગી — લગભગ છેવટના દિવસ સુધી — તે કામ પર હતા, એમ જખાં જણાવે છે. એમ તેમણે પોતાની મુદ્દિ-ચકિતને પૂરો ઉપયોગ લીધો અને આપો; એ થોડાક લોક માટે જ કહી શકાય એવી ગામળાં છે. શ્રી. સેતલવાડ એ રીતે આજની પેઢીને ખાસ અનુકરણીય ગણાય. પોતાની શકિત સમજ પ્રમાણે કામ કરતા કરતા લાંબું જીવ્યું. — પોતાની સક્રિયતા અને સેતલી પૂરી પૂરી સાજત રાખીને કામ લેતા લાંબું આયુષ સાંધતું, એમાં જીવનકળા અથવા જીવનયોગની કેટલીય બાજનો સમાય છે. શ્રી. સેતલવાડ આટલું લાંબું અને પ્રઠરિમય જીવન યુગ્મરિને ગમ્ય છે તે વખતે, આ એક વાત તરત અને પહેલી યાદ આવે છે. તે એક મોટા વડીલ હતા, ગઈ પેઢીનાઓટા યુગ્મરિતીઓમાંના એક હતા, કાપડાશાસ્ત્રના ભારે ગણ્યકાર હતા, સહૃદય સન્નજન હતા — આ બધું પણ જરૂર યાદ કરવા જેવું છે. પરંતુ સર ચિમનલાલ દત્તિદાસને પાને એથી નહિ, પણ તેમણે લગભગ બે પેઢી સુધી દિલ્હના સ્વાતંત્ર્ય-યુગના દત્તિદાસના સાક્ષી રહી, પોતાને જે એકાંક જે કામ કહ્યું, તેને માટે યાદ રહેશે. આ લાંબા કાળનાં સંસ્મરણો તે લખીને મળ્યા છે, જે થોડા જ વખત ઉપર બહાર પડ્યાં છે. મોટી ખરી પણ અમુક એક પ્રકારની નિજા અને ધૃતિથી તેમણે આ અર્ધ સેકુલ વિતાવ્યું. આજે લગભગ નાન્યૂદ શર્ષ ચોલા જુના ‘વિજયલ’ પડના એ એક છેલ્લા આગેવાન હતા. અગ્રિય કેળવણીને લીધે, બંધારણ અને કાયદા પર,

લગભગ અડ્ડસોસ યાચ એટલી બધી વધારેપડતી બેસી ગયેલી થ્રદા એ આ પક્ષનું અને સર ચિમનલાલનું એક મોટું લક્ષણ. તેથી, ૧૯૨૦ બાદ બ્યારે કોન્ગ્રેસે એ થ્રદા છોડીને વર્તવાનું શરૂ કર્યું, ત્યારે આ ‘સિખરલ’ છુજરગે સહેજે ચિડાયા તે કોન્ગ્રેસને તરછોડી ગયા. ને છેવટ સુધી ન જ પાછા આવ્યા! અત્યાર સુધીમાં વિગત થયેલા તે છુજરગે આજનો સ્વતંત્રતાનો દિવસ જોઈ ન શક્યા. સર ચિમનલાલ એ જોઈને ગયા, એટલા નસીબવાળા ગણાય. અને તેથી અંતે એ ગાંધીજીને અને નવી પેઢીને કાર્કિક વધુ સંમળ્યા પણ હશે, એમ ખરું. કોન્ગ્રેસને ગાંધીજીએ જ એક મહા શક્તિ બનાવી, એમ તેમણે એકરાર કર્યો છે, તે આથી હશે એમ લાગે છે. આમાં એમની પ્રામાણિકતા રહેલી છે. દેશની આગળ પડેલા પ્રશ્નો વિષે જે લાગે તે બેધક અને રખટ કહેવું, એ પ્રકારની એમની સેવા તે છેવટ સુધી આપતા રહ્યા. છેવટ છેવટે હમણાં ભૂનાગદની ‘આરતી હકૂમત’ પર પણ લખવાની કૃપતા તેમણે કરી હતી, એ તેમના વ્યક્તિત્વનો ખાસ સૂચક દર્શાવત ગણાય. આવી સ્વતંત્ર વિચાર-નિષ્ઠા અને કૃતિ હવે પછી હિંદના કારભારીઓ માટે એક ભારે જરૂરનો ગુણ કહેવાય. પરરાબ્યમાંથી સ્વારાજ લાવવાને માટે ભલે ‘સિખરલ’ થ્રદા અને કાર્યપદ્ધતિ નકામી નીવડી; પરંતુ પાલમેન્ટરી ટમે રાજકાળ કરવાને માટે ‘સિખરલ’ લોકોનાં અભ્યાસ, ઠૂરેલતા અને કૃતિ જરૂરનાં છે. ‘સિખરલો’ને અંગ્રેજી રાખ્યું કહતું નહોતું, એ વસ્તુમાં રહેલી મનોદશા જરૂર આપણે છોડીએ; પરંતુ એમની ઉઘમિતા, ચીવટ, ખંત અને અભ્યાસ વગર આપણે સ્વારાજ ચલાવી ન શકીએ. સર ચિમનલાલ એ ગુણોનો વારસો આપણને સોંપે છે. અને ગુજરાત એટલે વેપાર એમ જ સમજનારાને એ એક ચેતવણીરૂપ છે. ગુજરાતની લીગની પેઢી યાદ રાખે કે ચિમનલાલની જગ્યા લેનારા અનેક હવે જોઈશે એવા અનેક પાકવા દારા દેશમાં એ ઘણું છવો.

૧૧-૧૨-૧૭

‘હિંદ સ્વરાજ’ માં ભાષા-શિક્ષણ

માધ્યમિક શાળાની ૧લી શ્રેણીથી અંગ્રેજી ભાષાનું ભણતર આજે શરૂ થાય છે તે બદલીને સરકાર ૪૫૧થી શરૂ કરવા જેટલું પાછળ કરવા પારે છે, તેથી સરો ખળભળાટ બાગે છે. આથી એક ધારણા ખરી પડી છે કે, ચાલુ શિક્ષણને સુધારવું હોય તો તેની ચાવી

અંગ્રેજીને તેને ઘટતા ગોણુ રચાને મૂકવામાં સંતાયેલી છે. એ ચાવી જરાક મરડાતાં, અંગ્રેજી શિક્ષણ આસપાસ જામેલા દિલ્લવગે કલબત્ત કરવા લાગ્યા છે. આથી પંજુ સરકારને એક ચોખ્ખી નિશાની મળી રહે છે કે, તેનું પગલું સાચી દિશામાં છે.

જોડે જઈને આ બાબત વિચારીએ તો, હિંદમાં ભાષાઓનું શિક્ષણમાં સ્થાન નક્કી કરવું, એ એક સવાલ બારે મહત્વનો લાગે છે. તેથી જ તે અટપટો પણ બને છે. ભુઓ રાષ્ટ્રભાષાનો સવાલ. તેણે આજે કેટલું મોટું સાંસ્કૃતિક વલોલું આદ્યું છે! અને અંગ્રેજીએ પોતાનું દિલ જાળવવા આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિ અને સંબંધો જોડેની પોતાની સગાઈ આગળ કરી છે! સ્વભાષાઓ તો માતાની જગાએ બેઠી જ છે; એમને ઝાઝી વડીલાતની જરૂર નથી. અને પ્રાચીન ભાષાઓ! અનેક ધર્મો અને સંસ્કૃતિઓના ભીમ જોડે સંકળાયેલી એ ભાષાઓ પણ ઓછી જ શિક્ષણમાંથી બાકાત રહી શકવાની હતી! આમ, આજના સંધિકાળે બધી ભાષાઓ પોતાપોતાને માટે માગ માગે છે. આ વિષે નિષ્કંપ કરવાનું કામ હવે આપણે અટપટ ઉઠેલવું જોઈએ. ગાંધીજીએ ૧૯૦૬માં લખેલું ‘હિંદ સ્વરાજ’ હમણાં એક કામને અંગે ભેળાં, તેમાં આ ભાષાઓ વિષે તેમણે લખેલો નીચેનો ફકરો ભોલો, તે આજે પંજુ વાચકોને અને વિચારકોને યાદ કરાવવા જેવો લાગ્યો. તે નીચે ઉતારું છું:—

“અને તો લાગે છે કે આપણે આપણી બધી ભાષાને હાજરબજાર કરી ધરે છે. આપણી ભાષામાં આપણે કેળવણી લેવી તે શું, તેનો વિસ્તાર કરવાની આ જગ્યા નથી. આપણે અંગ્રેજી પુસ્તકો જે કામનાં છે તેનો તરજીમો કરવા પડે. ઘણાં શાસ્ત્રો શીખવાનો મિથ્યા ડાળ ને વહેમ છેડાવાં. ધર્મકેળવણી અથવા નીતિ-કેળવણી તે પહેલાં હોવી જ જોઈએ. દરેક કેળવણીના હિંદીને સ્વભાષા, હિંદુને સંસ્કૃત, મુસલમાનને અરબી, પારસીને પર્સિયન, અને બધાને હિંદીનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. કેટલાક હિંદુએ અરબી અને કેટલાક મુસલમાને તથા પારસીએ સંસ્કૃત શીખવું જોઈએ. ઉત્તર અને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના હિંદીએ તામિલ શીખવું જોઈએ. આખા હિંદુસ્તાનને જોઈએ તે તો હિંદી હોવી જોઈએ તે હકીકત અથવા નામની લિપિમાં લખવાની ફરત ધરે છે. હિંદુ મુસલમાનના વિચાર ઠીક રહે, તેથી આ બંને લિપિ ઘણા હિંદીએ નાખી લેવાની જરૂર છે. આમ થતાં આપણે એકબીજાની સાથે વ્યવહાર રાખવામાં અંગ્રેજીને હાકરી મારીશું” (‘હિંદ-સ્વરાજ’ પા. ૭૮૬)

હજી આમ કેમ ?

— મુખ્યથી એક બાઈ ઉકળાટભરે નીચે પ્રમાણે લખી મોકલે છે, તે વાચકને સકારણુ લાગશે એમ માનું છું. આ બાબતમાં એટલું જ ઉમેરવું જોઈએ કે, લોક નથી જાણતા એમ નહિ કે સ્વભાષા અને રાષ્ટ્રભાષાને હવે આદરમાન મળવાં જોઈએ; છતાં તે તેમ વર્તતા નથી એમાં અનિચ્છ કે આડાર્થ કરતાં, ‘પછી ટેવ તે તો ટળે કેમ ટાળી’ એ કડીવાળી વાત જ વધારે હોય એમ લાગે છે. મતલબ કે, અંતરમાંથી ક્રાંતિનો જુસ્સો હજી દેશના કામે ચડ્યો નથી. કે પછી એમ પણ હોય કે, ગાંધીજીની કલ્પનાની શાંત રચનાત્મક ક્રાંતિની શક્તિ મૂલે જ ઓછી હતી તે હવે ઉઘાડું પડતું જાય છે. તે બાઈ આ પ્રમાણે લખે છે:—

“તા. ૩-૧૨-૧૯૪૭ના દિવસે મુંબઈમાં વ્યાજ્ઞ દિ’ ખેતીવાડા અને ઓહોગિક પ્રદર્શન શરૂ થયું છે. પ્રદર્શનનાં પાટિયાં પરદેશી ભાષામાં જ લખેલાં છે. રાષ્ટ્રભાષાને લખવામાં કશોય નથી. અતિશય દુઃખ સાથે લખવું પડે છે કે, ભારતીય વિદ્યાભવને આ પ્રદર્શનમાં મોટા દિસ્સો આપ્યો છે. પરંતુ ભારતીય ભાષાનો બહિષ્કાર કસ્યો હોય એવું મનાય છે. પ્રદર્શનની લઘુવાટનકિયા પહેલાં શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીએ પરદેશી ભાષામાં જ પોતાનું વક્તવ્ય શરૂ કર્યું હતું.”

પ્રદર્શનનાં પાટિયાં મોટે ભાગે પરદેશી ભાષામાં જ રહેલાં છે. સ્વતંત્ર દિનનું આ પ્રથમ પ્રદર્શન જનતા ઉપર સારો પ્રભાવ પાડનારું મળ્યું છે. વખતે પરદેશી ભાષાને દેશવટા શા માટે નહિ ?

હજી પછીથી કશું ?

પૂર્વ પાકિસ્તાનથી ખબર જાણવા મળે છે કે, ત્યાંની બંગાળ પ્રાંત મુસ્લિમ લીગની કાયદાહક સમિતિ વતી તેના પ્રમુખે જાહેર કર્યું છે કે, પ્રાંતની સરકારી ભાષા ઉર્દૂ નહિ બને. સમિતિની સલાહાલતી હતી ત્યારે અનેક વિદ્યાર્થીઓ (જે મુખ્યત્વે મુસ્લમાનો હતા) અને યુનિવર્સિટીના કેટલાક અધ્યાપકો તેને સ્થાને ગયા. (સલાહ પૂર્વ પાકિસ્તાનના વડા પ્રધાનને ત્યાં મળી હતી.) અને ત્યાં તેમણે દેખાવ કરીને એમ માગ્યું કે, બંગાળને જ પ્રાંતના રાજવહીવટની ભાષા રાખવાનું તત્કાળ જાહેર કરવું જોઈએ. સમિતિના પ્રમુખ તથા બીજા લીગ-નેતાઓએ તેમને કહ્યું કે, તમારી વાત પર જરૂર વિચાર કરવામાં આવશે; એટલે એ ટાળું વિખેરાયું. બાદ સમિતિ તરફથી એટલું જાહેર કરવામાં આવ્યું છે કે, રાજવહીવટની ભાષા તરીકે ઉર્દૂને નહિ રાખવામાં આવે. આ નકાર-

વાચક દરાવ છે, છતાં તે હજી પછીથી તો છે જ. હવે એ નક્કી થવું જોઈએ કે, અંગ્રેજ ચાલે છે તેને બદલે બંગાળી રાખવામાં આવશે. (વાચકને ખબર હશે કે, પશ્ચિમ બંગાળની ડો. થેપની સરકારે આવો નિર્ણય કર્યો છે.) વિદ્યાર્થીઓએ કોમી ગાંડપણથી ન તણાઈ જતાં ઠરેલ અને ચોખ્ખું વિચાર જતાંઓ તેવ પ્રશંસાને પાત્ર છે. એ ખરું કે, પૂર્વ દિશામાં પાકિસ્તાને માજ નથી મૂકી તેનું પણ એ પરિણામ હોય. ગમે તેમ, આ દરાવ હજી પછીથી સારો ને સાચો છે, તેથી સૌ કોઈ રાજી થશે ને ધડા લેશે.

મોલાનાસાહેબ અને અંગ્રેજ

મોલાના અલ્પકલામ આજોદે પટણા યુનિવર્સિટીના પદવીદાન સમારંભમાં આવે શક્ય હોય તેટલી અંગ્રેજીની વધીવાત કરી છે, છતાં તેવ કહે છે કે, પાંચ વર્ષમાં તો તે ભાષા, — ગમે તેની કડીવાળી ને મોટી જખરી હોય તેવ, — આપણા સમસ્ત શિક્ષણ અને રાજવહીવટમાંથી જળી જોઈએ. વાચકો આ તેમનો મુક્કમ મત યાદ રાખે એ જરૂરી છે; કેમ કે તે વ્યાખ્યાન વાંચી ભ્રમ થવા સંભવ છે કે, મોલાનાસાહેબ અંગ્રેજી તરફના છે.

મોલાનાસાહેબ પાંચ વરસમાં આ કામ કરી આપે એ એમની ખાસ જવાબદારી છે, કેમ કે તે કેળવણી પ્રધાન છે. તે વિષે વ્યાખ્યાનમાં કરી ઉલ્લેખ નથી, એ આ વક્તવ્યની ભારે ભ્રામક બાજુ છે. આવો જખરો ફેરફાર કરી શકનાર એકમાત્ર તાકાત કેળવણી છે તેણે આજની યોજનાત્મક કામ ઉઠાવવાં જોઈએ. દુઃખની વાત છે કે, એ અંગે તે સાહેબે કાંઈ કે કર્યું શોધસ ન કહ્યું. તે શોધ વખતમાં એક કેળવણી પરિષદ બોલાવે છે, તેમાં પાંચ વર્ષમાં સાધવાના આ મોટા કામનો નકશો ચર્ચાશે એમ આશા રાખીએ. બાકી, એ વ્યાખ્યાનમાં તો સામાને દીધેલો દોષ ચોતેવ કરી મેલ છે: એમણે પણ છેલ્લે પાટલેથી જ અંગ્રેજીની સ્તુતિની વાત કરી નથી ? નહિ તો, અંગ્રેજીનો વિરોધ શા માટે કરવામાં આવે છે, એની તટસ્થ આંકણી તે કેમ ન કરે ? અને એ વિરોધમાં સંકુચિતતાનો આરોપ કરવાની અનુદાર બૂલ પણ એ કેમ કરત ?

આને અંગ્રેજ ન જોઈએ કહેવાની પેદાશ થઈ છે, નહિ તો કેળવણીમાં પહોંતવિચારમાં ખપાય. પરંતુ બધી રીતે નેતાં જણાય છે તો એમ કે, કોઈ તેને એક સ્થાને મૂકી દેવા માટે જાણે પોતા ચકી ભેરા નથી; ઉપરથી સરકાર કરે તો કીક છે. આ સ્થિતિમાં પ્રમુખીય સરકાર ને લોકોના નેતાઓની જવાબદારી વધી જાય છે.

તેઓ ને મોહનાસાહેબ પેઠે ખામેશવાદી ટીકના હોય, તો ગાંધીજીએ 'નવી વિદ્યાપીઠ'ના પોતાના લેખમાં લાલ-બત્તી બતાવી જે સલાહ આપી છે તે કેટલી બધી સાચી અને સુખની હરે છે? આ વ્યાખ્યાનમાં મોહનાસાહેબ આ સલાહ વિષે કે રાષ્ટ્રભાષાના પ્રશ્ન વિષે નથી બોલ્યા એ સ્પષ્ટ ગણાય. ગદ્યકલ્પમાં રહી જાય એવી નાની કે ના-મહત્વની વાત એ નથી. દિંદના કેળવણી પ્રધાને પોતાની વિચારણા હવે વધારે સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ અને તેને માટેના કાર્યક્રમ ચોક્ક દેશને વિશ્વાસમાં લેવો જોઈએ.

૨૩-૧૨-૪૭

પ્રવાસ દ્વારા કેળવણી

કોંગ્રેસ સેવાદળની પ્રવાસ-પ્રવૃત્તિના વ્યવસ્થાપક શ્રી. મણિભાઈ નાયક તીચેની ખબર લખી જણાવે છે, તે વિદ્યાર્થીઓને માટે ખાસ કરીને છે. સેવાદળ પ્રવૃત્તિ હવે સ્વરાજમાં નવજીવનને એક વ્યાપક કેળવણી અને શિક્ષણિક સેવાની તાલીમ આપનારી બની ચકે, આ પ્રવાસ-પ્રવૃત્તિ તેનું એક સંસ્કરણ અને ગાનપ્રદ

અંગ છે. એ ઉત્તરોત્તર વધે અને ચોળનાખદ ચાલે તો સરસ પરિણામ ઉપજવી શકાય. તીચેની ખબર એ પ્રેરે, એવી આશા છે:

“કોંગ્રેસ સેવાદળ, ગુજરાત, તરફથી ચાલતી પ્રવાસ-પ્રવૃત્તિમાં, દિવાળીની રમઝો દરમિયાન ૧૦ મુસાફરીઓ નિકળી હતી. તેમાં કુલ ૧૨૩ બાઈઓએ વખખાળા પ્રવાસ કર્યો હતો. ૧૦૦ માર્હલની મુસાફરીમાં માંડી ૩૬૦ માર્હલ સુધીની મજલ આ જુવાનોએ કાપી હતી. સુરત જિલ્લાનાં રચનાત્મક કેન્દ્રો, બાવલાલુનો કિલ્લો, ડાંગનું જંગલ, સુરપાલુનો ઘોધ, નર્મદાનો કિનારો, માંડવી અને રાજપીપળાનાં જંગલો, પાવાગઢ, ઈડર રાજ્ય, અને હટેપુર, આ પ્રવાસનાં લક્ષ્યસ્થાનો હતાં. માપમંધીના જમાનામાં અને ખસાઉપર પોતાનો બિરતરો, કપડાં તથા ખાવાનું ભંચપી આ જુવાનોએ આ પ્રવાસ કર્યો. પ્રવાસ દરમિયાન આ પ્રવાસીઓએ પક્ષી ઉપયોગી માદિતી ધણી ભેગી કરી છે. ગુજરાત-સેવાદળ દેશી ધરો તેમાં આ બધા પ્રવાસીઓને પ્રમાણપત્રો તથા બિલ્વાઓ આપવામાં આવશે.”

મૃ

સાભાર સ્વીકાર

મરહો સાહિત્ય મંચ, અમદાવાદ, તરફથી — જંગલનો રાજા દારૂજન : અનુ. મરદ દેવે, કિં. ૪-૮-૦; વિમાલયજુ : પચ્છન : લે. હિંમતલાલ તુનારા, કિં. ૩-૦-૦; ૧૯૫૭ અને જલિયાંવાલા : લે. દયંક, કિં. ૩-૦-૦; અવનતીનાથ : લે. સૂતીલાલ વધમાન સાહ, કિં. ૪-૮-૦; પરિભ્રમણ ભાગ ૩જો : લે. અરેચંદ મેથાણી, કિં. ૩-૮-૦; મહાન વૈજ્ઞાનિકો : લે. ડૉ. સુરેશ મ. શેડા અને ડૉ. નરસિંહ મ. સાહ, કિં. ૧-૦-૦.

વિરાટ પ્રકાશન મંદિર, વડોદરા, તરફથી મળેલાં : — દીનાનાથ : લે. રમણલાલ ધીરજલાલ સાહ, કિં. ૪-૮-૦; સાગરકથાઓ : લે. હુ ગરરી ધરમશી સંપદ, કિં. ૪-૦-૦; પહાડનાં પુષ્પો : લે. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ, કિં. ૨-૮-૦; સુલભા : અનુ. ગોપાળગ. વિદ્યાસ, કિં. ૪-૮-૦; તારોદ્ધાર-દ્વિતીયખંડ : લે. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી, કિં. ૦-૧૨-૦.

શ્રી રામજીભાજી, રાજકોટ, તરફથી મળેલાં : — વિવેકાનંદ — જીવન અને કાર્ય : લેખક : સ્વામી જગદનંદ અને જયંતીલાલ મંજીજીએ, કિં. ૨-૮-૦; શ્રી રામકૃષ્ણ આશ્રમ : — કથેય અને કાર્ય, અનુ. બહેન ત્રિવેલી, કિં. ૦-૮-૦.

કમલ પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, તરફથી મળેલાં : — સાત ચરિત્રો : લે. તત્તીનલાલ ચરેખ, કિં. ૧-૧૨-૦; હેમનતી : અનુ. રમણલાલ સોની, કિં. ૨-૦-૦.

ગતિ પ્રકાશન લિમિટેડ, અમદાવાદ, તરફથી મળેલાં : —

મિસ્તર આદમ : અનુ. જયંતી દલાલ, કિં. ૧-૦-૦; પશુરાજ્ય : અનુ. જયંતી દલાલ, કિં. ૧-૧૨-૦.

સત્ય સાહિત્ય કૌંઠ ભાવોલ્લ, અમદાવાદ, તરફથી મળેલાં : — પ્રેમપાંથ-૨ : કર્તા ગાંધીજી, ચોજક : દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી, કિં. ૦-૪-૦; કિશુ અખંડાનંદ : લેખક સોપાન અને જયોર્દિ દેવે, કિં. ૩-૦-૦; જીવન-સંસ્થામ : સં. નંદલાલ ભોજીલાલ સાહ, કિં. ૦-૮-૦; ખેતીનાં મૂળ તત્ત્વો — ભા. ૧જો : લે. માર્તંદ સિવમદ પંચા, કિં. ૧-૦-૦; સ્વામી આદમાનંદ સરસ્વતી : સં. જ્ઞાનેશ્વર ભવાનીશંકર વણીલ, કિં. ૧-૮-૦; પાક-ઔષધિ : પ્રયોજક માધવ મો. ચોધરી, કિં. ૦-૬-૦.

લીલન સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, તરફથી મળેલાં શ્રી હમારાંકર બેળીનાં પુસ્તકો : — નિરીક્ષ : કિં. ૩-૦-૦; પ્રાચીના : કિં. ૨-૮-૦; અંતરાય : કિં. ૨-૪-૦; પારકાં જણ્યાં : કિં. ૩-૦-૦.

અવ્ય પ્રકાશકો તરફથી મળેલાં : — મેઘદૂત : અનુ. અને પ્રકાશક નટવરલાલ ભાઈશંકર ભગી, કિં. ૦-૫-૦; કારમીરનો પ્રવાસ અને અખરનાથની યાત્રા : લે. મોહનલાલ જીવજીવન દેવે, કિં. ૩-૦-૦; ધર્મની સમજ : લે. ન્યાયવિજયજી, મૂલ્ય વાચન; વિવેકમર્મચરિત્રોદ્ધાત્ત : રચયિતા : મુનિ ન્યાયવિજય, પ્રકાશક : શ્રી ભોજીલાલ સૂતીલાલ કાપડિયા, પાટણ, કિંમત લખી નથી; દોંભડાકા : સંલેખાનુવાદક-મોંધીબહેન બવેલા, પ્ર. માનસાંકર ન મદ, ભાવનગર, કિંમત ૧-૬-૦.

નવું વાચન

અખંડ આનંદ : [માસિક] તંત્રી : મોહનલાલ મહેતા 'સોપાન'; પ્રકાશક : સરસ્વતી સાહિત્ય વર્ધક મંથલેય, અમદાવાદ; લઘુઅંક : વાર્ષિક ૩. ૬-૪-૦ : પરચેસ માટે ૩. ૬-૦-૦.

સંસ્થાના સ્થાપકની સ્મૃતિ રહે એવા નામ સાથે આ "ધર્મનું માસિક" નવેમ્બર માસથી પ્રગટ થવા લાગ્યું છે. પ્રકાશક તથા તંત્રી બંને પોતાનાં નિવેદનોમાં જણાવે છે તેમ, મુખ્યત્વે ધાર્મિક સાહિત્ય પ્રગટ કરનારી પ્રકાશન સંસ્થાનું આ માસિક હોવા છતાં, આ સંસ્થાએ કદીયે 'ધર્મ'નો અર્થ 'સંપ્રદાય' નેવા સંકુચિત નથી કર્યો; "સર્વધર્મસમભાવની ભાવના ઉપરાંત, જે જીવનને જીવે લાવે તે બધું ધાર્મિક ગણાય એવા વ્યાપક અર્થ આ સંસ્થાએ સ્વીકાર્યો છે" . . . "જીવનમાં જે કંઈ શુભ છે તેનો વિકાસ થાય, અને જે કંઈ અશુભ છે તેનો ક્ષય થાય એવી જે કંઈ પ્રવૃત્તિ હોય તે ધર્મપ્રવૃત્તિ જ ગણાય" ધર્મના એવા વ્યાપક અર્થ સાથે આ ધર્મનું માસિક પ્રગટ થાય છે. શુજરાતના ધણા ભણીતા લેખકોએ, આ માસિકના નામ અને કામને અનુકૂળ રહી, પોતપોતાના વિષયની સામગ્રી તેમાં પીરસી છે.

આ માસિક દ્વે 'વિવિધ મંથમાળા' નામની ભૂમી અને ભણીતા મંથમાળાને "સ્થાને", પ્રગટ થાય છે. અને સંસ્થા જણાવે છે કે, તે મંથમાળાનાં વાર્ષિક ૨૦૦૦ પાન કરતાં લગભગ પૌણ્યે ગણું વાચન, લઘુઅંકમાં કંઈ પણ વધારો કર્યા સિવાય, આપવામાં આવશે. એકે, સારી સંખ્યામાં ગ્રાહકો મળી જાય તો સંસ્થાને આ માસિક પાછળ અત્યારે ખમતી પડતી "સારી ખોટ" જોણી થઈ જશે, એવી ખાતરી સંચાલકો રાખે છે.

શ્રી. અખંડાનંદજીએ છેવટના ભાગમાં "શુભસંગ્રહ" નામે ન્યાંસાંથી વીણી કાઢેલું સાહિત્ય દળશર મંથો મારફતે પ્રકાશિત કરવા માંડ્યું હતું; અને તે વીલુના પાછળ તેમની દૃષ્ટિ જીવનોપયોગી ધાર્મિક વસ્તુ શુજરાતી વાચકવર્ગને સંસ્તેથી એકતું કરી આપતું એ હતી. આ માસિક પાછળ પૈલુ જીવનનાં ભૂદાં ભૂદાં છેલ્લેને લગતી "શુભ" વસ્તુ પીરસવાની ભાવના રહી હોય એમ અત્યારે લાગે છે એ ભાવના હેઠળ શુજરાતને લેખકવર્ગ ચઢતું લખાણ આ માસિકમાં આપ્યા કરે, તો એક મોટા શુજરાતી વાચક-વર્ગની આવશ્યકતા જરૂર પૂરી થશે, એવી આશા સખી રાકાય. પણ એ બધું તો આ માસિકના તંત્રી, અને તેમને મળતો વર્તમાન લેખકોનો આવશ્યક સહકાર, એ ઉપર આધાર રાખે છે. તંત્રીએ શરૂ કરેલો "આનંદ પ્રસાવવિ" વાળો વિશાલ તેમને માટે કસમખેના છે તથા નહું લખાવવા ઉપરાંત દેશપરદેશનાં અનેક માસિકોમાંથી કે લખાણોમાંથી સુવાચ્ય સરળ ભાષાંતરણે શુભ-સંગ્રહ કરી કરી તેને આ

માસિકમાં વધુ સ્થાન આપવાની જરૂર છે. એનાથી માસિકની ઉપયોગિતા ધણી વધશે; અને છતાં તેની પ્રતિષ્ઠાને કંઈ આંચ આવશે, એમ માનવાની જરૂર નથી.

છેવટે એક સૂચના અને વિનંતી : માસિકના ફેરી પંઠા પાછળ જે "ધર-સની"નું ચિત્ર છે, અને તેના 'દેવાનો મોર' ને ટહુકો ફરતે જમાવ્યો છે, તે બધું આ માસિકને હરગિજ છાગતી વસ્તુ નથી. એ ચિત્રમાં વસ્ત્રપરિધાનનો આનંદ આ માસિકના નામની મર્યાદા બહાર રહે એ રીતે વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં સુવસ્ત્રપણને બદલે (ઉપર-નીચે થઈને) વિવસ્ત્રપણ કે અતિવસ્ત્રપણ જ વિશેષ ઉતારેલું છે. નહેરાત-યુગમાં નહેરખખડાથી દૂર ન જ રહી રાકાય તોય તેમાં ખૂબ "અખંડ આનંદ"ની દૃષ્ટિએ વિવેક કરવામાં આવે એ જરૂરી ગણાય.

શુજરાતી ભાષા-લેખન : લે. અં. દેશવરામ કા. શાસ્ત્રી : ૩૦ ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ., મુંબઈ-૨ અને અમદાવાદ; પૃ. ૩૫૬+૧૨; ડિ. ૫-૦-૦.

અંગ્રેજી પાઠ્યપુસ્તકોમાં "કોમ્પોઝીશન" વિષયનાં જે ભાગનાં પુસ્તકો હોય છે, તે પ્રકારનું શુજરાતી ભાષા માટે "મેટ્રિકયુરિયન તેમ જ વર્નાક્યુલર ફાઈનલ સુધીના વિદ્યાર્થીઓનું" આ પુસ્તક છે; તથા તેમાં ભેદબુદ્ધિ, શબ્દો કેમ છટ્ટા પાડવા, વિરામચિહ્નો, શૈલી, લેખનશૃષ્ટિ, રૂઢિ-પ્રયોગ, કહેવતો, પત્રલેખન, સાર-લેખન, વાર્તાલેખન, સંવાદ-લેખન, નિબંધલેખન, અન્વયાર્થ અને વિવરણ, પિંગળ-પરિચય, કવિતા અને રસ તથા અલંકાર, એટલા વિષયો ઉપર ઉપયોગી માહિતીનાં પ્રસ્તો છે. સાર-વાર્તા-સંવાદ-નિબંધ વિષેનાં પા. ૧૧૬ થી ૨૪૮ સુધીનાં ૧૨૬ પાન બીજા લેખકોનાં પુસ્તકોમાંથી એકા કરતા નમૂનાઓથી ભર્યાં છે; અને એવા વિષય ઉપર પોતે સ્વતંત્ર રીતે લખવા ચાહતું એને 'બાલ-ચાપલ' ગણાવી, પોતાને ઠીક લાગ્યા તે તે લેખકોને તે તે વિષયના 'નિષ્ણાત' કરાવી, એમની કૃતિઓમાંથી ચોંચ અને વિશિષ્ટ પ્રસાદી પીરસીને સંતોષ માન્યો છે. એ પાનાં એણાં કરી, અથવા જતાં કરીને, લેખનશુદ્ધિવાળા ભાગને નેસ્ક્રિફ્ટના અંગ્રેજી વ્યાકરણના ચોથા પુસ્તકની પેઠે વધુ બહલાગ્યો દોલ તો વધુ સારું થાત. (અને પુસ્તક કંઈક સસ્તું પણ થઈ રાકત.) એમ તો પિંગળ-પરિચયથી માંડી અલંકાર સુધીનાં છેવટનાં શોએક પાન ખૂબ મોટે ભાગે નમૂનાઓથી ભર્યાં છે; તથા એ નમૂનાઓ કવિતા લખવાનું શીખવા ઇચ્છનારને પૂરતા નથી, અને સમજવા ઇચ્છનારને બહુ ઉપયોગી થાય તેવા નથી. એકે, આ ભતના પુસ્તકમાં એ પ્રશ્નોની ઉપયોગિતા જ નથી, એવું ન કહી શકાય.

વર્તમાનપત્રકારત્વ વિષે પ્રસ્તાવનામાં જે લખ્યું છે, તે પુસ્તકમાં વાદશ થઈ હેવાયું નથી.

નેહણી વિષે લખ્યું છે ખરું કે, “સિસ્ત વિનાનો માણસ જીવન જીવવા પાત્ર નથી. એને પોતાના હૃદય ઉપર કાબૂ નથી તેનું જીવન તુચ્છ છે. . . . ગુજરાત વિદ્યાપીઠના નેહણીકારો રાખોની એકધારી નેહણી કરવાનો જે રાજમાર્ગ સ્થાપિત કર્યો છે, તેનું જરૂરી જ્ઞાન પ્રત્યેક લેખક . . . પ્રત્યેક વાંચી લખી રાખનાર માટે જરૂરી છે.” તેમ છતાં, અને નેહણીકારમાંના નેહણીના નિયમોને બદલે. “બહુ જ થોડી સંખ્યામાં એ બધા નિયમોનો સમાવેશ થઈ નય એ રીતે,” તથા “સમગ્રવા” અને ચાદ રાખવા ઠીક પડે “એ રીતે” નવા નિયમ આપવાનું કહી, અચ્છાનક આડમા નિયમમાં ‘ઈએ’ પ્રત્યયને ગુજરાત વિદ્યાપીઠે ‘કોઈ’ કારણે માની લીધો’ કહીને, તે પ્રમાણેની નેહણીને બદલી નાખી, ઉચ્ચારણની વધુ સ્વાભાવિકતાનું કારણ બતાવી, ‘ઈએ’ પ્રત્યયવાળી ‘કરિયે’, ‘હસિયે’, ‘હિયે’, એ (વિદ્યાપીઠ કોરાની હકિયે એટલી) નેહણી પોતા તરફથી રત્ન કરી છે. પાઠ્યપુસ્તક જેવા પુસ્તકમાં આ બંતની ચેષ્ટા અસ્થાને છે તથા હાનિકારક છે.

ગુજરાતી ભાષા માટે આવી બંતનાં લેખન-પુસ્તકોની આવશ્યકતા સાચી કહેવાય; અને “અંગ્રેજોમાંની વિસ્તૃત નિરૂપણ આપનારા ગ્રંથ તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી” હર કોઈને ઉપયોગી નીવડે તેવા આ પુસ્તકને તૈયાર કરી આપી, અને તેને પ્રસિદ્ધ કરી, લેખક તેમ જ પ્રકાશકે સારું ક્યું છે, એમાં સંકેશ નથી આ પુસ્તકનો સારો લાભ ઉઠાવવામાં આવશે એવી આશા રાખીએ.

ગૌર

બે ભક્તિકાવ્ય થયો :
એવો કોણુ દરો ને બિલકુલ કરી ભક્તિરાગો નહિ હોય? માણસ સ્વભાવથી જ એવો બનેલો છે કે એક યા બીજા વસ્તુનું એ ચિંતન કર્યા કરે છે. કોઈ સુખનું તો કોઈ સેવાનું, કોઈ તનનું તો કોઈ ધનનું, કોઈ જગતનું તો કોઈ જગતનિષ્ઠાનું. એ વિના એ રહી શકતો નથી. એનું કોઈ મનન નાસ્તિક પશુ ફરે છે; એની ધારના નકારાત્મક છે એટલું જ. આ ચિંતન, મનન કે વિચારણા ન્યારે એકથેયી બને છે ત્યારે તે સખિનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

આજકાલ એવી ભક્તિ ઓછી જોવામાં આવે છે, કારણ કે એકાગ્રતા વિરત થઈ પડી છે ને ઉંચક વિષેના આત્મતા બદલાયા છે. કેટલાકને ઉંચક ચંત્ર છે તો કેટલાકને કોઈ વાદ, ને કેટલાકને વળી સમાજ ઉંચક થઈ પડેલ હોય છે. તેથી આજે તો ભક્તિકાવ્યો વિરત થઈ પડ્યાં છે. ને થોડાંક લખાય છે તેમાં નથી હોતો ભક્તિનો સંવેદ કે નથી તરી આવતી અનન્ય નિષ્ઠા. આવી પરિસ્થિતિમાં બે સારા ભક્તિકાવ્યચંદ્રોને આવકારતાં આવંદ થાય છે.

પ્રભાતગીત : (દે. પૂલલાલ; પ્રકાશક: શ્રી અરવિંદ સર્કલ, મુંબઈ; ડિ. ૨-૦-૦.) શ્રી અરવિંદના આદ્યમમાં નિવાસ કરતા કવિશ્રી પૂલલાલને ગુજરાત ઓળખે છે. તે

શ્રી અરવિંદની ફિલસૂફીના સારા એવા અભ્યાસી છે. પોંડિચેરી આશ્રમનો હરેક નિવાસી જ્ઞાન અને ભક્તિનો આદર કરનારો હોય છે. શ્રી અરવિંદની છાપ કવિ પર સારી પેટે છે તે આ સંમંદનાં કાળો પરથી સહેજે જોઈ શકાય છે. એ છાપ વિવિધ છે: એક તો એમની ફિલસૂફીની અને બીજી એમની ભાષાશીલીની. પૃ. ૫૩ પર એક લીટી આ છે: “ભુક્તિ ને મુક્તિનાં દાન દેતું” અહીં ‘ભુક્તિનો’ અર્થ સામાન્ય વાચક થો સમજે? શ્રી અરવિંદની ફિલસૂફીમાં ભોળાના મુદ્દીકરણને એટલે ભુક્તિને પશુ સ્થાન છે. અનાસક્ત રીતે હૃદય રિયતિએ ભુક્તિ રહી શકે. પશુ ભુક્તિ કોરસે ભોગ એવો અર્થ કરી વાચક સમજ મેળવે કે ગેરસમજ? બીજા અસર તો એમની સંસ્કૃતમયી ભાષાના ઉપયોગથી જોઈ શકાય છે. એમને વિચાર ને ચિંતન કરવાની ટેવ શ્રી અરવિંદની પરિભાષામાં પડી હોવાને કારણે બારે ને અધાર રાખોનો વપરાશ સહેજે આવી નય છે. આવી કરીને, ૭૫ પ્રમાણિયાના આ સંગ્રહમાં ધણી ઉપસેચા હોવા છતાં, સામાન્ય જન ને શ્રી અરવિંદની વિચારસરણીથી અભર થશે છે, તે એને કેટલાં માણી રાશી એ વિષે સંકેશ થાય છે.

ભાષામાં સંસ્કૃત રાખોનો ઉપયોગ વધુપડતો છે છતાં પ્રસારણ સારી પેટે છે. આનું કારણ શોધવા દૂર જવું પડે તેમ નથી. કાળો કવિના બક્ષાહૃદયમાંથી સાહજિક રીતે વળાં છે. એમાં આભાસ નથી, મયામણ નથી, પણ કવિ પોતે કહે છે, તેમ, “સૂર્યના સૂર્યેષ પ્રમુ પરમાત્માના ન્યોતિર્મય પદ પ્રત્યે વળેલા આ સૃષ્ટિદારે આત્માએને અનેકવિધ અધ્યાત્મ ભાવનાઓના ઉદયનો દર્શનાત્મક પ્રાપ્ત થાય છે તેને આ ‘પ્રસાદગીત’ની સૂરાવલિમાં અભિવ્યક્ત કરવાનો પ્રયાસ અને કર્યો છે.”

અધ્યાત્મ ભાવનાઓની વિવિધતા ને તે કરતાંય તેમની વિવિધ રત્નઆત આકર્ષક છે. પ્રેરતા ભક્તની ભાવનાઓ સામાન્ય હોવા છતાં કવિના બક્ષાહૃદયની કાવ્યસુગંધ તેમને મનોહર બતાવી શકે છે.

નરસિંહ મહેતાનાં પ્રમાણિયાના ઢાળ બધાં કાળો માટે પસંદ કરવામાં કવિએ ખૂબ ચોચાતા વાપરી છે. તેથી તે સારી પેટે ગ્રેય બન્યાં છે. હંદમાં છૂટછાટ લીધા વિના કાળો સરજતાથી વહે નય છે. અને ઠેર ઠેર આવતા પ્રાક્, રાખ્સસ વગેરે ગેયતામાં સારી પેટે વધારો કરે છે. આમ ‘પ્રભાતગીત’ પોતાનું નામ સાર્યક ફરે છે.

સોપરી સંતવાણી : (સંપાદ: ગવેશ્યંદ મેથાણી; પ્રકાશક: ચૂરેર અંબરલ કાચલિય, અમદાવાદ; ડિ. ૩-૦-૦.) મધ્યયુગના કાદિયાવાડી સંતોનાં ભજનોનો આ સંગ્રહ છે. ઉપરનાં અર્ચાચીન ભક્તિકાવ્યોની સરખામણીએ આ સંગ્રહ જુદો પડે છે; કંઈક અરાબર ભક્તી રીતે જ અસર કરે છે. મધ્યકાલીન સંતોની વાણી સાદી, સરળ ને હૃદયમાંથી સીધી નીકળી પડતી લાગે છે. એમને કોઈ ફિલસૂફીનો ભાર નથી. હૃદય ભજવાનની ભક્તિ માટે તત્તરે છે ને એ તથ્યસાત્તાં પરિણામ તે આ, ભજનો.

લૈસાદિત્યના પ્રખર શોધક ને સંપાદક સ્વ. હરેચંદ મેઘાણી છેલ્લે છેલ્લે પણ આ હતમ સંતવાણીના સંગ્રહ આપતા ગયા. પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં એમણે સાઠ જાનનો અસ્થાસપણું પ્રવેશક લખ્યો છે. એ પ્રવેશક બળતિક સંતોનાં જીવન વિષે જ નહિ પરંતુ મધ્યકાલીન સંત સાહિત્યની સામાન્ય અર્થો પણ કરે છે.

આજકાલ મધ્યકાલીન સાહિત્ય પર ખાસ કોઈ વિશેષ પ્રેમ રાખતું હોવાનું નથી. તેમાંથી બધી સંતોનાં બજનો એની શુષ્ક ગણતરી વસ્તુ પર વારી જનાર તો હોય જ કેમ? સંતોની વાણી કાચલા એવી લાગે છે, ને કેલકાને મલાતુ-ગતિક રીતિએ આથી આપતી મોટા બહિષ્કારિણીના પદધારપ તે લાગે છે. સ્વ. મેઘાણી આ સંગ્રહો સારા જવાબ આપે છે. એમના જવાબના સમર્થનમાં અને કેટલોક ઉમેરતું જરૂરી લાગે છે.

પ્રથમ તે બહિષ્કાર સાચી હૃદયની લગની વિના પ્રગટે નહિ. બધી તે જમાનામાં બળતિકને કંઈ માન અકાશ નહોતાં મળતાં કે કેવળ માનપાત્રને ખાતર લજનો બનાવવા સંતોને લાલચ થાય! આરોગ્ય અનેક સત્ત્વમદારાત્મકો વિષે ભેદકણાં બનાવતા જ હતા એમને પૈસા મળતા ને એમનું કામ થઈ સંતોવિને એવું કશું ન હતું મધ્યકાલીન કબીર આદિ મોટા કવિઓની શૈલીની અસર એમના પર જરૂર હતી, પણ મીલિકતા તો સંતવિઓની યોતાની જ. આની સ્થિતિ દલીલ તો લજનો પાતે છે. સંતવિ યોતાની આધ્યાત્મિક અનુભૂતિથી અજન સ્વતંત્ર હોય છે એવી પ્રતીતિ યથા વિના રહેતી નથી.

છ અંકમાં બધાં બજનો વહેંચ્યાં છે. વહેંચણી વિષય-વાર છે. જો આ બજનો બરાબર સોરઠી દબે મવાતાં સાંભળવાનાં મળે તો એનું મૂલ્ય બરાબર થઈ શકે. કેવળ વાચન એને પૂરતો બ્યાય ન આપી શકે બજન તો આવાનાં જ હોયને! દક્ષિણ સોરઠમાં ગાંધીમાં બળતિકો વસે છે. એમને મોટે આ કે ચાલાં બજનો સાંભળવા જોઈએ; તો એની ખૂબી બરાબર તરી આવે. બજનોની કાપાય સમજતાં આવડતું જોઈએ. ને એથી વિશેષ તો ચાલકને પોતાને બજાહુય સાંપડેલું હોયું જોઈએ. સાં. મ. દેસાઈ

કાશ્યપક: યે. હરેચંદ મેઘાણી; પ્ર૦ જારની સાહિત્ય સંપ, મુંબઈ અને અગ્રહાવાહ; પા. ૧૯૮૫; ડિ. ૨-૦-૦. (સ્વ૦ મેઘાણીના ચિત્ર તથા હસ્તાક્ષર સાથે)

શ્રી મેઘાણીની આ અંતિમ નવલકથા છે; તે તરીકે તે વિશેષ ધ્યાનપાત્ર છે. તેને શ્રી મહેન્દ્ર મેઘાણીએ કવિશીની પ્રથમ માસિક પ્રવૃત્તિવિ પ્રસંગે પ્રસિદ્ધ કરી છે. કવિશી એ પૂરી ક્યાં વિના અર્ધશી ગયા; તેથી તે અધૂરી પ્રગટ થઈ છે. તેમાં પણ કવિ-કથાકારની કલમ અને જાગી દાંડી નથી રહી જામોના પતનથી ને એક કથનપાત્ર અને રોમાંચક પ્રસંગ જન્મે, તેને ઝડપી લઈ તેમણે ‘પ્રભુ પધામાં’ આપણને આપી ત્યાર બાદ યુદ્ધ બધ વધા

આપતાં એક વિલક્ષણ યુગ આપણા દેશ અને સમાજ પર છંદરેતો શરૂ થયો. એના પશ્ચાત્ત એવા તો મૂળથી હલમલાવી અને સમગ્ર તથા રાજ્ય-તંત્રને હચમચાવી મૂકનારા નીપજ્યા છે કે, તે પ્રક્રિયા હજી ચાલુ છે. આ પશ્ચાત્તે કવિ-કથાકારની નાનકડી પકડમાં ને નીપજતું તેની માસિક હપતે ચાલતી આ કથા છે. તેથી એમાં એની એની ચાલના મરોટ તથા વળાંક સહેજે ભીંગે જ; છતાં ચાલુ યુગની અંદર જ, તેના વર્તમાનમાં ને એકસૂત્રતા છે તે આ વાર્તામાં પણ આપોઆપ આવી છે. એટલે રસકવિ તો ક્યાંથી, રસ નમતો બધ છે. અને પ્રસન્ન યુગનો તાલો રસ તેમાં સિંચાયા કરે છે. છેવટે એમ જ પાથ છે કે, કવિશી આ યુગ પૂરો ભેવા, અને તેથી આપોઆપ કાંઈ નહિ તો આ વાર્તા તો પૂરી કરવા, આપણી સમક્ષ રહેતો તો કેવું સાનુ? કોઈ સમર્થ કથાકાર, આમ દેવે તોડેલો આ વાર્તાને તાંતળે પૂરી કરી યુગરાતને આપવાનું બીડું ઝડપી, સદગતને પોતાની અહ્યાંજિ આપવી જોઈએ. બાઈ મહેન્દ્ર કે કોઈ એની ભેગવાઈ કરી શકે તો સરસ.

૮-૧૧-૪૭

મ૦

ઉદ્ઘા: લે૦ વિ. સ. ખાડેકર; અનુ૦ ગોપાળરાવ વિદ્યાસ; પ્ર૦: આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ; પૃ. ૩૧૪; ડિ. ૩. ૪-૮-૦

ખાડેકર મહારાષ્ટ્રના એક પ્રથમ પંજિના સાહિત્યકાર છે. કાળ, નવલકથા, લઘુકથા, નાટક, ચોલપદ-કથા, નિબંધ અને જીવનચરિત્ર વગેરે સાહિત્યનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં તેમની સમર્થ હતમ હુધ સફાઈથી ચાલે છે. પોતે કેમણુના એક ગરીબ ભાગના ગરીબ વતની, મૂળ પ્રધો શિક્ષકના, તેમાં અધૂરામાં પૂરું ‘પુરણ’ ભવના ઝેરી સાપના દારાની કાચખી અસર તેમના સારીર પર રહી છે; પોતે બુદ્ધિપ્રધાન અને વિદ્વાન, તેમ છતાં તેમના લખાણ પર બધેય માનવતાની હલત ભાવના પ્રધાનપદ ભોગવે છે, ઢિંદી રીંગો અને ગરીબ મનુષ્ય કે ખેડૂતોનાં સુખદુઃખો તેઓ એટલી બધી આત્મીયતાથી વળુંવે છે કે તેમનો ધ્યેયવાદ વાચકને અચૂક પકડી લે છે. પ્રિન્સિપાલ આચરકર પછી ગરીબ જનોતાનાં દુઃખો આટલા પ્રવાવથી સમાજ આગળ મૂકનારા કોઈ લેખક મરાઠીમાં ચયો નથી એમ કહી શકાય.

૧૯૧૬-૧૯૩૦ ના અસહકાર — સલામહવા જમાનાની ગરીબ કુટુંબની ઉક્ત નામની યુવતીની આત્મકથા આ છે. પિતા વિધવાને પરણેલા, તેથી ગરીબાઈ અને સ્ત્રીલ સાથે દીનવ જનુ તેના જીવન સાથે જકડાયેલું છે. “સામાન્ય કુટુંબની છાંડીને કાળે બીજું શું હોય? જાણપણમાં ફાંલું, પાત્ર ચાંદનો ને કપર ચોખા મોડાય; પછી આને રસોડું ને પછી આને ઘાડિયું” (૧૨). તેમ છતાં સદસિદ્ધિલેખો જમાનો હોવાથી ઉક્તના જીવનમાં વસંતરાવ અને આશુકેરાવ એવા શીમાન, બાપુરાવ એવા મંદી પરીડનો નવીસાર, અને અંકમાં એવા કાંતિહારી દેવસેવક —

આટલા ચાર જણ પ્રિયકર તરીકે જાણ ભળે છે. ખેલવા બેસી સાથે નિરાશા સાંપડવાથી હક્કા નગરીદારને પસંદ છે, છતાં તેનું હૃદય તેા ચંદ્રકાંતના ધ્યેયપાદ જ સ્વીકારે છે. “આપણી આજની સમજદારતા અરીજોને માટે તેા વિદ્યાળ પાયા પરની જ્ઞેષ નહિ તેા ખીજું શું છે?” (૨૬૦) બાલુરાવને પોતાના ખેડૂતો સાથે ગ્રમરો-યાય છે અને તેમાં તેનું ખૂન યાય છે। એટલે હક્કા પોતાની મિમકત્વનું દર્દ કરી ગરીબોની રોના સર કરે છે.

પોતાના પ્રમુખની સાથે સાથે હક્કાની હવનવિષયક કવનની વિદ્યાય પામે છે. તેની મુજબ બુધિશા દલિતરોવાની પક્ષ અનેદ સામાજિક આશી અને વિદ્યાભણ્યોથી ઇશાળીને તે બેધાશી અને છે, તે વખતે તેના ખાનદાન પિતા પણ બોલી કહે છે, “હક્કાના જન્મ વખતે અમને દેવદાસ હાથે યથા દત્તે। પણ આજ એમ લાગે છે કે તે જન્મી જ ન હોત તેા થણું સાક?” (૧૪૧). હિંદુ સીદ્ધાંતનો આ કુલુલ વિચાર વાચકને વિચાર કરાવે કરી મૂકે એવો છે. હક્કા નગરીદારને પસંદ છે, છતાં તે પોતે નગરીદારશુની નથી. લાં પણ સેવામાય આરંભે છે, અને પતિનાં મરણ પછી તેને પોતાનું હવનમાય ખાતે છે.

પ્રસ્તુત લેખકનું નેટનું લખણ આપણી બાપમાં અલુવાલિત થાય તેટલું આપકાર લાયક છે. પ્રકાશકે એટલી તરફ વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

પ્રો. ફરુકેની વાર્તા : લે. ૦ ના સી. ફરુકે; અનુ. ૦ : ૨૦ ખી. ઇ. હવેરી; પ્ર. ૦ : હવન સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ; પૃ. ૧૧૪; કિ. ૨-૦-૦.

ખરેખર ધ્યેયવાદી છે તેા પ્રો. ફરુકે સ્વેચ્છાવાદી તે લખે છે માર્ક આનંદને માટે. એટલે તે નેટનું લખે છે તેટલું બધું સાતે જ હોય છે, એમ નથી, એટલે અનુવાદકે તેમની લઘુકથાઓમાંથી નીબીને જ આ સંમ્મદ કર્યો છે, તે સાક છે.

પ્રસ્તુત સંમ્મદની બધી જ વાર્તાઓ મનની અને એક જ લેક્કમાં પૂરી કરી શકાય એવી છે. તમતંત્ર લેખિકા આપણે પછી ગરમ ગરમ પીણ લેવામાં ને આનંદ હોય છે તેવા આનંદ વાચકને મળે છે. “વિચિત્ર રખમ” વાળી મુરિલત્ત બાઈ જોમ એલેવરો અને “નવાં નાટક” થી સિનેમાગ્રેમી કોલેજિયન પ્રકાશ પામશે. પ્રોદ કેવલશીમાં ફક્ત લેનને “ઇલ્લહેનને સાતમસ” વાંચવા જોઈએ. અને ફેને “વેર નેકામ” દેરાણી લડતી હોય લાં “સયી નેલવ” એટલી વાંચી સંભળાવશે જોઈએ.

અનુવાદકે તારાંશ સાહિત્યમાંથી વીસીને આની બીસ વાર્તાઓ આપવા જોઈએ.

નિરનારને બોળે : લે. શ્રી. શબ્દુત્તરાય આચાર્ય; પ્રમુદ્રક : આર. આર. સોહની કેપની, મુંબઈ; પૃ. ૨૮૬;

સાવંત લગભગ પૂરા દેસથી વંચાય એવું આ નવા છે. વસ્તુ એતિહાસિક છે, કલમ શરી અને સચેત છે, અંદરના બળ છે. “પાનાવિષન હાડીને આંખે બાડે એ સુરેખ” અને “હવંત છે, એવી જ રીતે કાંગડાના વહાનન બાસનવાનો, અને આંધણીની રાત્રીમાં પ્રભંન થવી અવદરશીના ચિત્રમાં, તેમ જ લેલકાંચાસજ્ડ “કુવરલ” એમાંના વહાંક્રમબંધના આંધણી ચળાવવા કેવું અસાક છે એના વિશ્લેષણમાં, વિશ્લેષવાન પુરુષ મારે ગાડેનાડે કલંકાય એટલી સાંસ્કૃતિક કરુણતા બેરહી છે.

રસથી ભરપૂર હોવાથી તેમ જ વાર્તામાં કલંકને તેા નાટકની રૂપે “વેગવ” હોવાથી આની નવલકથા પરથી સિનેમાની સકલચિત્રાવલી બનાવાય તેા એક સાદું શિક્ષક ચિત્રપટ હાખતી શકાય.

વાર્તાનાં વાંચના ઉડા વાર્તા અધૂરી લાગે એવી રીતે કાપી નીખેલા છે. છતાં વાર્તા અધૂરી નથી, પૂરી થયેલી છે, એ શ્રી. આચાર્યની કલાની ખૂબી છે.

મહાસાહના મહાસચીઓ : લે. શ્રી. મધુકર રાદેશ્યા, એમ. એ. હવન સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ; પૃ. ૩૧૬ કિ. ૫-૦-૦.

સારાં રૂપરૂપ અને સફાઈદાર સારા મૂલ્યવાન કામળ પર મુશોભનપણ નેકેટવાળું આ પુસ્તક આપણા રાજકીય સાહિત્યની એક મોટી ભાષા દર કરે છે.

મિ. એલન લખધી માંડીને શ્રી. ભૂલભાઈ દેસાઈ મુધીના દિંદી રાજીય મહાસાહના ૩૧ અગ્રણીઓના હવનને દેકે પરિચય આમાં આપેલા છે. બધા પરિચયો કાઈ એક પુરવાનિત યોજના પ્રમાણે આપેલા નથી, પણ એ ચાર પુસ્તકો લખવાપતો ને કાઈ હરીમોત મળી એના પાંચી લખવાનું સમજું એમ લખી કાઢીને જાણે પાછળથી પુસ્તકકારે સંચલીત ન કર્યા હોય એવી દળના છે, એટલે હરીમોત મોટી મોટી જ આમાં આપાયેલી છે. છતાં લેખકની જરા કાપી એવી બાપામાં ને હવનની દુકાં, ચોટ અને નેચ છે એ આપકાર લાયક છે. “મોમળીઓના ત્રણ” વિષાળ પાઠી મોરારજીને “પરેશી સદયેશીઓ” કલા છે એ તેા કીક, પણ બાકીનો એને બે વિભાગમાં વહેંચતાં એકને સ્વાતંત્ર્યના પ્રતીકા અને બીજાને રાષ્ટ્રદેવના પ્રત્યક્તિ કલા છે એની પાછળ ને પોરણ બનાવવામાં આપ્યું છે એ પૂરતું સાચું બંધાવું નથી. મહાસા ગાંધીને માત્ર સ્વાતંત્ર્ય પ્રતીકને શ્રી. વિદ્યુતભાઈને માત્ર પ્રત્યક્તિ અવાવવામાં એ પોરણ કેટલું જોઈ છે એ ખાસ કરી આવે છે.

કરમચલે બેડા નિલ્લાના પેટલાદ તાલુકાનું બામ કંઈ છે એવા નોના હોય છે, પણ તે તપી આવતી વખતે કાળજ રખાય તેા સહેલાઈથી દૂર ચઈ શકે એવા છે.